

E-ISSN: 2717-7351

100 YIL

29 EKİM 1923

KÜLLİYE

**Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi
International Journal of Social Sciences**

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

KÜLLİYE

Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi
International Journal of Social Sciences

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI ▪
Ekim /October 2023

KÜLLİYE

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi tarafından yayımlanan **Külliyeye**, sosyal bilimler alanında makalelere yer veren, çift kör hakemli bir uluslararası dergidir.

Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır.

***Külliyeye**, published by Faculty of Humanities and Social Sciences at Ankara Yıldırım Beyazıt University, is a double-blind peer-reviewed international journal that publishes articles on humanities and social sciences.*

It is published twice a year in March and September.

Külliyeye'nin tarandığı dizinler / Külliye is indexing by: MLA (Modern Language Association) International Bibliography, Index Copernicus, İdealonline Veri Tabanı, Research Bible, Asos İndeks, Google Scholar, Scilit, TR Dizin.

Dergide yayımlanan yazıların, her türlü bilimsel, etik, imlâ ve hukukî sorumlulukları yazarlarına aittir. Yazıların yayın hakları Dergimize devredilmiş sayılır. Bu devir her türlü yayınlanmayı kapsar.

All scientific, ethical, spelling and legal responsibilities of the articles published in the journal belong to the authors. Publication rights of the articles are deemed to transfer to our Journal. This transfer covers all kinds of publications.

Soru, görüş ve önerileriniz için editörlerimizle iletişime geçebilirsiniz.

For questions, comments and suggestions you may contact with our editors.

KÜLLİYE

Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi
International Journal of Social Sciences

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD*

Prof. Dr. Adnan KADRİC (Bosna-Hersek Tarih Enstitüsü, Bosna-Hersek)
Prof. Dr. Adnan KARAIŞMAİLOĞLU (Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale)
Prof. Dr. Ali TEMİZEL (Selçuk Üniversitesi, Konya)
Prof. Dr. Cem Şafak ÇUKUR (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Prof. Dr. Cevat ÖZYURT (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Prof. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU (Atatürk Üniversitesi, Erzurum)
Prof. Dr. Halil Rahman AÇAR (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Prof. Dr. Hayri BOZGEYİK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Prof. Dr. Hysen MATOSHİ (Albanoloji Enstitüsü, Kosova)
Prof. Dr. Irina YUHNNOVA (Nijniy Novgorod Lobaçevskiy Ulusal Devlet Araştırma Üniversitesi, Rusya Federasyonu)
Prof. Dr. İsmail ÇAKIR (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Prof. Dr. Kerima FİLAN (Sarayova Üniversitesi, Bosna-Hersek)
Prof. Dr. Larisa RATSIBURSKAYA (Nijniy Novgorod Lobaçevskiy Ulusal Devlet Araştırma Üniversitesi, Rusya Federasyonu)
Prof. Dr. Marijan PREMOVİC (Karadağ Üniversitesi, Karadağ)
Prof. Dr. Murat DEMİRKOL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Prof. Dr. Musa Kazım ARICAN (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara)
Prof. Dr. Mustafa ERDOĞAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Prof. Dr. Numan ARUÇ (Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akademisi Üyesi, Makedonya)
Prof. Dr. Osmonakun IBRAIMOV (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan)
Prof. Dr. Rahim AY (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Prof. Dr. Rahman ADEMİ (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Prof. Dr. Sait UYLAŞ (Atatürk Üniversitesi, Erzurum)
Prof. Dr. Semra TUNÇ (Selçuk Üniversitesi, Konya)
Prof. Dr. Yusuf ÖZ (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Prof. Dr. Yusuf Ziya TAŞKAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Prof. Dr. Zamira DERBİŞEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan)
Doç. Dr. İsmail BAYER (Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin)
Dr. Leon GOLDSMITH (Otago Üniversitesi, Yeni Zelanda)
Dr. Mohammad AL-AHMAD (Georgetown Üniversitesi, ABD)
Dr. Saeedeh DASTAMOOZ (Alzahra Üniversitesi, İran)
Dr. Thomas PIERRET (Aix Marseille Üniversitesi, Fransa)

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir)
Prof. Dr. Ali Rıza ABAY (Yalova Üniversitesi, Yalova)
Prof. Dr. Beytullah KAYA (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul)
Prof. Dr. Cevat BAŞARAN (Atatürk Üniversitesi, Erzurum)
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul)
Prof. Dr. Erkan GÖKSU (Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK. (Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta)
Prof. Dr. Orhan KARAMUSTAFAOĞLU (Amasya Üniversitesi, Amasya)
Prof. Dr. Yıldız AKPOLAT (Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir)
Doç. Dr. Adem ÇATAK (Nevşehir Üniversitesi, Nevşehir)

* Bu sayıda yer alan Hakemler, Danışma ve Yayın Kurulu unvan ve alfabetik olarak sıralanmıştır.

Külliyeye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Doç. Dr. Ahmet ABDÜLHADİOĞLU (Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin)
Doç. Dr. Ahmet AYDIN (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İzmir)
Doç. Dr. Bayram ÇINAR (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir)
Doç. Dr. Biray ÇAKMAK. (Uşak Üniversitesi, Uşak)
Doç. Dr. Cafer ÖZDEMİR (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun)
Doç. Dr. Caner ÇİÇEKDAĞI (Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin)
Doç. Dr. Çiğdem GENÇLER GÜRDAY (Ankara Üniversitesi, Ankara)
Doç. Dr. Çiğdem ÖZKAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale)
Doç. Dr. Ebru ÖZGÜN (Anadolu Üniversitesi, Eskişehir)
Doç. Dr. Erkan ALKAÇ (Mersin Üniversitesi, Mersin)
Doç. Dr. Fatma ÇAPCIOĞLU (Ankara Üniversitesi, Ankara)
Doç. Dr. Hakan GÜLERCE (Harran Üniversitesi, Şanlıurfa)
Doç. Dr. Haluk YAMAN (Fırat Üniversitesi, Elazığ)
Doç. Dr. Hasan KASAPOĞLU (Atatürk Üniversitesi, Erzurum)
Doç. Dr. Mahmut ÜSTÜN (Kafkas Üniversitesi, Kars)
Doç. Dr. Mehmet Fikret ARARGÜÇ (T.C. Essen Eğitim Ataşesi, Essen, Almanya)
Doç. Dr. Melike MOLACI (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya)
Doç. Dr. Musa KILIÇ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir)
Doç. Dr. Mustafa SEVER (Ankara Üniversitesi, Ankara)
Doç. Dr. Nasrullah UZMAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara)
Doç. Dr. Oğuzhan AYDIN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Doç. Dr. Ozan YILDIRIM (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde)
Doç. Dr. Ömer ASAL (Gazi Üniversitesi, Ankara)
Doç. Dr. Pervin BEZİRCİ (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)
Doç. Dr. Umut PARLITI (Atatürk Üniversitesi, Erzurum)
Doç. Dr. Vildan ATEŞ (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Doç. Dr. Yılmaz IRMAK (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş)
Doç. Dr. Yunus TURHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara)
Doç. Dr. Yusuf ESMER (Bayburt Üniversitesi, Bayburt)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet DOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Osmaniye)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KOCAİSPİR (İğdır Üniversitesi, İğdır)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet VURAL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde)
Dr. Öğr. Üyesi Alkan ÜSTÜN (Bartın Üniversitesi, Bartın)
Dr. Öğr. Üyesi Ayşen MÜDERRİSOĞLU (Yeditepe Üniversitesi, İstanbul)
Dr. Öğr. Üyesi Betül ÇİLEK TATAR (Ankara Medipol Üniversitesi, Ankara)
Dr. Öğr. Üyesi C. Ceyhan ARSLAN (Koç Üniversitesi, İstanbul)
Dr. Öğr. Üyesi Elife KILIÇ (Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli)
Dr. Öğr. Üyesi Emrah YILMAZ (Siirt Üniversitesi, Siirt)
Dr. Öğr. Üyesi Erden EL (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara)
Dr. Öğr. Üyesi Evren BAYRAMLI (İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İstanbul)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Şükran ELGEREN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa)
Dr. Öğr. Üyesi İlker KÖMBE (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul)
Dr. Öğr. Üyesi Latife ÖZCAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Dr. Öğr. Üyesi Merve YILDIRIM (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Tekirdağ)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa DEMİRCİ (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)
Dr. Öğr. Üyesi Nagihan ÖZKANCA ANDIÇ (Pamukkale Üniversitesi, Denizli)
Dr. Öğr. Üyesi Nuri SALIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara)
Dr. Öğr. Üyesi Nurten BEYTER (Başkent Üniversitesi, Ankara)
Dr. Öğr. Üyesi Nurullah SELÇUK (Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman)
Dr. Öğr. Üyesi Seçil VARAL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman)
Dr. Öğr. Üyesi Selman BENLİOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul)
Dr. Öğr. Üyesi Servet ŞENGÜL (Muş Alparslan Üniversitesi, Muş)
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep KAYACIK (Ankara Üniversitesi, Ankara)
Dr. Öğr. Gör. Buket DOĞAN (ODTÜ Yabancı Diller Yüksekokulu, Ankara)
Dr. Öğr. Gör. Günseli GÜMÜŞEL (Atılım Üniversitesi, Ankara)
Dr. Arş. Gör. Elif DEMİR (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas)
Dr. Arş. Gör. Ülkü KARA (Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa)
Dr. Cihad İslam YILMAZ (Güvenlik Araştırmaları Merkezi, Ankara)

Dr. Gökçe ULUS (Atılım Üniversitesi, Ankara)
Dr. Özlem ŞAHİN (Abc Eğitim Kurumları, Ankara)
Öğr. Gör. Mustafa ÖZFİDAN (Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

Külliyeye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

KÜLLİYE
Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi
International Journal of Social Sciences

Sahibi / Owner
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi adına
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR
Dekan V.

Yayın Kurulu / Editorial Boards
Dr. Öğr. Üyesi Demet SOYLU, (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Emine İNAN, (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gülşah KADEM, (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gülten ÜNAL, (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Necmettin AYAN, (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yahya AYDIN, (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Baş Editör / Editor-in Chief
Doç. Dr. Sıddık ÇALIK

Editör Yardımcıları / Co-Editors
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe KORKMAZ, (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Arş. Gör. Sefa KÖSE, (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Dil Editörleri / Language Editors
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe KORKMAZ, (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Arş. Gör. Esat TOSUN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi) (İngilizce)
Arş. Gör. Sefa KÖSE, (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Arş. Gör. Dr. Zeynep Elif SUNAR (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi) (İngilizce)

Dizin Sorumlusu / Index Manager
Arş. Gör. Esat TOSUN

Adres /Address
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Esenboğa Külliyesi, Dumlupınar Mah.
06760, Çubuk / ANKARA

İletişim / Contact
Dr. Öğr. Üyesi Necmettin AYAN 03129061476

Yayın Türü / Publication Type
Sürelî Yayın / Periodical
Yılda İki Sayı Çıkar / Published Twice a Year
E-ISSN: 2717-7351

Yayınlanma Tarihi / Publication Date
Ekim / October 2023

Dergi Tasarım / Journal Design
Dr. Öğr. Üyesi Emine İNAN

Kapak Tasarım / Cover Design
Dr. Öğr. Üyesi Necmettin AYAN

Külliye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNUN YÜZÜNCÜ YÜZ YILI ANISINA

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde, on yıllık savaşlar silsilesi sonunda Osmanlı Devleti'nin bakiyeleri üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Avrupalı sömürgeci ve işgalci güçlere direniş gösterip bağımsızlığını kazanan ilk devletlerden biridir. Bu devlet, savaşlar sonunda Anadolu topraklarının adeta yangın yerine dönmüş külleri üzerine kurulurken, Türk insanının, kökleri maziye dayanan devlet tecrübesine dayalı yüzlerce yıllık bir birikimi ve kabiliyeti sayesinde, kısa zamanda o günün modern ve çağdaş bir siyasi yapısını teşkil eden Cumhuriyet rejimini 29 Ekim 1923'de kurmayı başarmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşunun yüzüncü yılına girerken, dünyanın gelişmiş devletler liginde yerini alarak, gelecek yüz yıllarda da bu minvalde varlığını devam ettirecek bilgi ve tecrübeye sahip olduğunu ispat etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun yüzüncü yılına özel yayımladığımız bu sayı, sosyal bilimler alanında akademik dünyamıza katkı sağlayacak nitelikte makaleleri ihtiva etmektedir. Külliye Dergisi olarak, bu yayınınımızın, dünyadaki akademik gelişmelerde de müstesna yerini almaya çalışan Türk akademisine katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Doç. Dr. Sıddık ÇALIK

Külliye Dergisi Editörü

Külliye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Sûfilerin Yol Âdâbından Âdâb-ı Muâşeret'e Bir Yolculuk Denemesi (Marmaravî'nin Hurde-i Tarikat Adlı Eseri Örneği)[1-21]**
An Essay On A Journey From The Way Of The Sufis To The Manners of The Way (Example of Marmaravi's Hurda Al-Tarikat)
Mahmut ULU
- Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Yaşa(mayan) İnsan Hazinesi Olarak Âşık Veysel [22-35]**
Âşık Veysel as a (Non)Living Human Treasure in the Context of Intangible Cultural Heritage
İbrahim Ethem ARIOĞLU & Özlem AYDOĞDU ATASOY
- Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Dış Politikasında Kültürel Diplomasi[36-54]**
Cultural Diplomacy in Turkish Foreign Policy in the 100th Anniversary of the Republic
Ahmet ÖZKAN
- Aristotle's Testimony in Question: The Beginning of Philosophy and The Theory of Material Monism [55-66]**
Aristoteles'in Sorgulanan Tanıklığı: Felsefenin Başlangıcı ve Materyal Monizm Kuramı
Ümit KARTAL
- The Surveillant Assemblage: A Critical Reading of Dave Eggers' The Circle As Today's Dystopia [67-81]**
Gözetim Assemblajı: Bugünün Distopyası Olarak Dave Eggers' In The Circle Adlı Romanı Üzerine Eleştirel Bir Okuma
Onur EKLER
- Cinuçen Tanrıkorur'un Bestelediği Uşşak Münâcât'ın Makâm ve Geçki Bakımından İncelenmesi [82-95]**
Uşşak Münâcât Composed by Cinuçen Tanrıkorur Analysis in terms of Maqam and Transition
Serbülel ARPA
- Queer(ed) Bodies: Subversive Sexualities and Gender Identities in Shakespeare's As You Like It [96-113]**
Queer(leşmiş) Bedenler: Shakespeare'in Nasıl Hoşunuza Giderse Oyununda Tersine Çevrilen Toplumsal Cinsiyet Rollerini
Volkan KILIÇ
- Günsenin Type Amphorae from Parion [114-133]**
Parion'dan Günsenin Tipi Amphoralar
İsmail AKKAŞ
- Tasavvufî Bir Terim Olarak İlahî Aşkın Âşık Edebiyatına Yansıması: Âşık Ömer Örneği [134-155]**
The Reflection of Divine Love as a Sufi Term in Minstrel Literature: Ashik Ömer Sample
Atıla KARTAL
- Uluslararası Sistemlerde Kayıt Altına Alınarak Muğla Kültürel Gastronomi Mirasının Sürdürülebilirliği [156-169]**
Sustainability of Muğla Cultural Gastronomy Heritage by Recording In International Systems
Selma ATABEY
- Makedonyalı Büyük İskender'in Ankyra (Ankara) Seferi (MÖ 333): Kullanıldığı Düşünülen Gastronomik Ürünlere Ait Lojistik Bir Değerlendirme [170-189]**
The Ankyra (Ankara) Expedition of Alexander the Great of Macedonia (333 BC): A logistical analysis of what is thought to be the gastronomical products
İlkay YILMAZ & Tulga ALBUSTANLIOĞLU
- Türkiye'de Covid-19 Pandemisi, Ölümü Duyurma ve Ölümün Görünürlüğü[190-216]**
Covid-19 Pandemic, Announcement of Death And Visibility of Death in Türkiye
Oya TOPDEMİR KOÇYİĞİT
- Rafadan Tayfa Göbeklitepe Animasyon Filminin Değerler Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi [217-241]**
Evaluation of Rafadan Tayfa Göbeklitepe Animation Film in Terms of Values Education
Mustafa Yasir KAÇMAZ & Hacı Mustafa KİRİŞ
- Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Yeşil Strateji, Yeşil Muhasebe İlişkisi ve İşletme Performansına Katkısı Üzerine Kavramsal Bir Bakış [242-256]**

A Conceptual Overview on Corporate Social Responsibility, Green Strategy, Green Accounting Relationship and Its Contribution to Business Performance
Mehmet Ozan CİNEL & Güven KARAMAN

Is Islamic Legal Literature a Manifestation of Politics? : An Analysis within the Scope of the Narrative Change in Legal Discourse on İstîtâba [257-277]

İslam Hukuk Literatürü Siyâsetin bir Tezâhürü müdür?: İstîtâbe Hakkındaki Anlatı Değişimi Özelinde Bir Analiz

Ahmet TOPAL

Sâmiha Ayverdi'nin Eserlerinde Klasik Türk El Sanatlarına Genel Bir Bakış [278-295]

An Overview of Classical Turkish Handicrafts in Sâmiha Ayverdi's Works

Seçil DUMANTEPE

Hârezm'in Gazneliler Tarafından İğgali ve Me'mûnî Devleti'nin Yıkılışı [296-314]

Invasion of Khwârazm by the Ghaznavids and the Fall of the Ma'mûnid State

Aykut ÖZBAYRAKTAR

Modern Batı Düşüncesi ve Ş. Teoman Duralı'nın İnsan Tasavvuruna Eleştirel Bir Bakış[315-341]

A Critical Look at Modern Western Thought and Ş. Teoman Duralı's Concept of Human Being

Zafer ÇAYLI & Hüseyin Adem TÛLÛCE

Din Eğitimi Perspektifinden Siyasetnamelerde İlmîye Sınıfının Sorunları ve Çözüm Önerileri: Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesi ile Koçi Bey Risalesi Örneği [342-370]

From the Perspective of Religious Education Problems of the İlmiye Class and Solution Suggestions in Politicnâmes: The Example of Nizâmülmülk's Politicnâme and Koçi Bey Risalesi

Hakan ÖZKAN

Rafik Schami'nin Sophia Veya Tüm Hikâyelerin Başlangıcı Adlı Romanında "Kültürel Bellek" in Yansımaları [371-394]

Reflections of "Cultural Memory" in Rafik Schami's Novel Called Sophia or the Beginning of All Tales

Özlem Züleyha KURAN

Osmanlı-Rus Savaşı Bağlamında Doğu Karadeniz'de Kadın Faaliyetleri [395-405]

Women's Activities in the Eastern Black Sea Region in the Context of the Ottoman-Russian War

Semiha NURDAN

İş Stresinin İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisinde İş Yükünün Düzenleyici Rolü: Banka Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma [406-431]

The Effect of Job Stress on Intent to Left: Regulatory Role of Workload: A Study on Bank Employees

Hüseyin KARAGÖZ & Pınar ERDOĞAN

An Orientalist Analysis of Orhan Pamuk's Snow and Cevdet Bey and His Sons [432-454]

Orhan Pamuk'un Kar ve Cevdet Bey ve Oğulları Romanlarının Oryantalist Bir Analizi

Seher ÖZSERT & Fikret GÜVEN

Educational Game Design Experiences of Prospective Secondary School Mathematics Teachers [455-480]

Ortaokul Matematik Öğretmeni Adaylarının Eğitsel Oyun Geliştirme Deneyimleri

Zeynep Bahar ERŞEN

İhmal Edilen Aile Değerlerinin, Bütünlük Duygusunun ve Toplumsal İlginin Gençler Üzerindeki Etkisi: Eğitim ve Sosyal Politika Perspektifinden İnceleme [481-498]

Neglected Family Values, Sense of Integrity and Social Interest in Young People: Examination from the

Perspective of Education and Social Policy

Zuhal AYHAN & Arzu PEKGÖZ ÇEVİKER

İnceleme Makaleleri / Review Articles

Kütüphanelerde Teknostresin Nedenleri, Etkileri ve Çözüm Önerileri [499-526]

Causes, Effects and Solution Suggestions of Technostress in Libraries

Leyla KANIK

Masallarda Padişah-Şehzade Çatışmasının Psikanalitik Yönü [527-542]

The Psychoanalytic Aspect of the Sultan-Prince Conflict in Tales

Asuman GÜNEŞ ULUS

Derleme Makaleleri / Review Articles

Cumhuriyetin 100. Yılında Arkeolojik Kazılar: Ankara [543-566]

Archaeological Excavations in The 100th Year of The Republic: ANKARA

Sefa KÖSE

Küllîye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Ağrı İli Tunç Çağı Mezarlarının Sınıflandırılması ve Değerlendirilmesi [567-581]

Classification And Evaluation of Bronze Age Tombs In Ağrı Province

Hacer KUMANDAŞ

Uluslararası Politika Açısından Filistin Sorunu [582-605]

The Palestinian Problem in Terms of International Politics

Çağlar ÖZER

Osmanlı Sefaradi Basımına Hızlı Bir Bakış [606-618]

A Quick Overview of the Ottoman Sephardi Journalism

Doğa Filiz SUBAŞI & Öykü ULUSAL

Biyografi / Biography

Alternatif Bir Vidinli Hüseyin Tefvik Paşa Portresi [619-633]

An Alternative Portrait of Vidinli Hüseyin Tefvik Pasha

Günseli GÜMÜŞEL

Tez Özeti / Thesis Summary

Determining the Challenges in Implementing E-Learning Systems in Private Secondary Schools in Yemen [634-656]

Yemen'deki Özel Ortaokullarda E-Öğrenme Sistemlerinin Uygulanmasında Karşılaşılan Zorlukların Belirlenmesi

Muad Khaled Salem BABATTAH & Vildan ATEŞ

DergiPark
AKADEMİK

<https://dergipark.org.tr/>

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, *Külliyeye*'nin dijitalleştirilmesi, korunması ve erişimi için DergiPark'tan altyapı desteği almaktadır.

Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences receives infrastructure support from DergiPark for the digitization, protection and access to the Külliye.

Külliyeye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

KÜLLİYE

Yayın İlkeleri

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi tarafından yayımlanan *Külliyeye*, sosyal bilimler alanında makalelere yer veren, hakemli bir uluslararası dergidir. Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uygunluk, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak şartıyla kabul edilebilir. Soru, görüş ve önerileriniz için editörlerimizle iletişime geçebilirsiniz.

1. Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci

Kör hakemlik, bilimsel yayınların en yüksek kalite ile yayınlanması için uygulanan bir yöntemdir. Bu yöntem, bilimsel çalışmaların nesnel (objektif) bir şekilde değerlendirilme sürecinin temelini oluşturmaktadır ve birçok bilimsel dergi tarafından tercih edilmektedir. Hakem görüşleri, Külliye Dergisi'nin yayın kalitesinde belirleyici bir yere sahiptir.

Külliyeye'ye gönderilen tüm çalışmalar aşağıda belirtilen aşamalara göre **çift-körleme yoluyla değerlendirilmektedir**. Çift-körleme yönteminde çalışmaların *yazar ve hakem kimlikleri gizlenmektedir*. **Bu sebeple yazarlardan sisteme makalelerini yüklerken isimlerini silmeleri talep edilir.**

1.1. İlk Değerlendirme Süreci

Külliyeye'ye gönderilen çalışmalar ilk olarak editör tarafından değerlendirilir. Bu aşamada, derginin amaç ve kapsamına uymayan, Türkçe, İngilizce ve diğer dillerde dil ve anlatım kuralları açısından zayıf, bilimsel açıdan kritik hatalar içeren, özgün değeri olmayan ve yayın politikalarını karşılamayan çalışmalar reddedilir.

Reddedilen çalışmaların yazarları, gönderim tarihinden itibaren en geç bir ay içerisinde bilgilendirilir. Yayın Kurulu tarafından uygun bulunan çalışmalar için ön değerlendirme süreci başlatılır.

1.2. Ön Değerlendirme Süreci

Ön değerlendirme sürecinde editör çalışmaların, giriş ve literatür, yöntem, bulgular, sonuç, değerlendirme ve tartışma bölümlerini dergi yayın politikaları ve kapsamı ile özgünlük açısından ayrıntılı bir şekilde inceler. Ayrıca Külliye, yazar rehberine göre makaleyi şekil açısından inceler. Düzeltmesi gerekenler için makale yazarı ile iletişim kurarak talep edilen düzeltmeleri en geç 7 gün içerisinde göndermesini ister. Verilen sürede gönderilmeyen çalışmalar sistemden silinir. Uygun bulunan çalışmalar ise hakem atama sürecine alınır.

1.3. Hakem Atama Süreci

Çalışmalara içeriğine ve hakemlerin uzmanlık alanlarına göre hakem ataması yapılır. Çalışmayı inceleyen editör ve yayın kurulu, Külliye Bilim Kurulu veyahut Hakem havuzundan uzmanlık alanlarına göre en az iki hakem önerisinde bulunur veya çalışmanın alanına uygun yeni hakem önerebilir.

Alanına uygun hakem önerileri editör tarafından değerlendirilir ve çalışmalar hakemlere iletilir. Hakemler değerlendirdikleri çalışmalar hakkındaki hiçbir süreci ve belgeyi paylaşmayacakları hakkında garanti vermek zorundadır.

1.4. Hakem Değerlendirme Süreci

Hakem değerlendirme süreci için hakemlere verilen süre **6 haftadır**. Hakemlerden veya editörlerden gelen düzeltme önerilerinin yazarlar tarafından "düzeltme yönergesi" doğrultusunda 10 gün

Külliyeye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

içerisinde tamamlanması zorunludur. Hakemler bir çalışmanın düzeltmelerini inceleyerek uygunluğuna karar verebilecekleri gibi gerekliyse birden çok defa düzeltme talep edebilir

2.Yazar Rehberi:

a. Külliye (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi) Dergisi uluslararası hakemli bir dergi olup, özel sayılar dışında yılda 2 sayı yayınlanır.

b. Külliye, sosyal bilimler araştırmaları üzerine yazı yayınlayan bir dergidir.

c. Çalışmalarda özgünlük ve alana katkı sağlama ölçütleri aranır.

d. Dergimize makale gönderen/gönderecek üyelerin, kullanıcı kimlik bilgilerine **Orcid Numarası'nı** da eklemeleri gerekmektedir.

e. Külliye Dergisi'ne gönderilen makaleler, daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olmalıdır.

f. Külliye Dergisi'ne yayımlanması için makale göndermek isteyenlerin, çalışmalarını <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aybukulliye> adresinde yer alan Makale Takip Sistemi'ne üye olarak, buradan göndermeleri gerekir.

g. Editör Kurulu'nun özel kararı dışında, özetleri 130 kelimedenden az, 200 kelimedenden fazla; ana metni 2200 kelimedenden az, 5000 kelimedenden fazla olan makaleler değerlendirmeye alınmaz.

h. Makalelerle birlikte <http://www.ithenticate.com/> sitesinden alınacak benzerlik raporu (hiçbir filtreleme yapılmamalı) da ek dosya olarak yüklenmelidir. (Yüksek Lisans / Doktora öğrencileri danışmanları aracılığıyla veya herhangi bir öğretim üyesinin hesabı ile benzerlik raporu alabilirler. Bağlı bulunulan üniversitenin iThenticate aboneliği varsa söz konusu siteden ücretsiz olarak benzerlik raporu alınabilir).

i. Herhangi bir yazının **Külliye** Dergisi'nin elektronik sistemine eklenmesi, yazının yayımlanması için başvuru olarak kabul edilir ve yazının değerlendirilme süreci başlar. Yazılar için telif ücreti ödenmez.

j. Külliye elektronik bir dergidir. Bu yüzden başvurunun yapılmasından yazının yayımlanması aşamasına kadar uzanan süreçteki tüm işlemler elektronik ortamda DergiPark sistemi içerisinde gerçekleşir.

k. Yayımlanması için **Külliye** Dergisi'ne gönderilen yazıların basım ve yayın hakları dergiye devredilmiş olur. Bu yazılar dergi yönetiminden izin alınmaksızın bir başka yayın organında yayımlanamaz, çoğaltılamaz ve kaynak gösterilmeden kullanılamaz. Bunun için talep edilen telif hakkı formunun da sisteme ek dosya olarak yüklenmesi gerekmektedir.

l. Külliye Dergisi'ne gönderilmiş yazılardan kaynaklanması muhtemel herhangi bir yasal, hukuksal, ekonomik ve etik sorumluluk, söz konusu yazı yayımlanmış olsa bile yazarlarına aittir. Dergi herhangi bir yükümlülük kabul etmez.

m. Külliye Dergisi'nin yayın dili Türkçedir. Ancak İngilizce, Rusça, Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça dillerinden gelen yazılar da değerlendirmeye tabi tutulur. Hakemler ve yayın kurulu tarafından yayımlanması uygun görüldüğü takdirde yayımlanır.

n. Makale takip sistemine yüklenecek olan makalenin başında **en fazla 200 kelimedenden** oluşan **Türkçe ve İngilizce özet**, 3-5 kelimelik anahtar kelime / keywords; **Türkçe ve İngilizce başlığa** yer verilmelidir. Türkçe ve İngilizce öz çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalı, okuyucunun makalenin içeriğini kısa zamanda belirlemesine imkân vermelidir. Yabancı dilde yazılan makalelerde – Türkçe ve İngilizceye ek olarak – makale dilinde başlık, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Yabancı dildeki özetlerde dil yanlışları olmamasına özen gösterilmelidir. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özet, 10 punto olarak yazılmalıdır. Öz ve Anahtar Kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Bu noktada örnek olarak “TR Dizin Anahtar Terimler Listesi, Medical Subject Headings, CAB Thesaurus, JISCT, ERIC v.b.” gibi kaynaklar kullanılabilir.

- o.** İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir **başlık** olmalı, büyük harflerle 12 punto **koyu** yazı karakteriyle ortadan hizalanarak ve **paragraf başı** ve **girinti** olmadan yazılmalıdır. Başlığın mümkün olduğunca kısa olmasına özen gösterilmelidir.
- p.** Makale içerisindeki başlıklar koyu, her bir kelimesinin sadece ilk harfi büyük, sola dayalı olmalı, başka hiçbir biçimlendirmeye yer verilmemelidir.
- q.** Ana metin, IBM uyumlu bilgisayar ve Microsoft Word yazılım programı kullanılarak **beş bin** kelimeyi geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.
- r.** Bir makalede sıra ile öz, İngilizce özeti, İngilizce genişletilmiş özet (Extended Abstract), ana metnin bölümleri, kaynakça ve (varsa) ekler bulunmalıdır. “Giriş” ve “Sonuç” bölümleri mutlaka bulunmalıdır. “Sonuç”, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı; ana çizgileriyle ve öz olarak verilmelidir. Makalenin hazırlanmasında geçerli bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir. Metinde sözü edilmeyen hususlara “Sonuç”ta yer verilmemelidir. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.
- s.** Makale **yayıma kabul edildikten sonra**, çalışmanın sonuç bölümünden sonra makalenin yaklaşık %5-15'i (500-750 kelimedenden oluşan) kadar İngilizce genişletilmiş özet (extended abstract) bulunmalıdır. Genişletilmiş özet, “öz”de olduğu gibi araştırma ile ilgili amaç, problem, yöntem, bulgular ve sonuç bilgilerini içermelidir. Yayımlanan makalelerin yurt dışında atıf alabilmesi için bu önemlidir. Araştırma metninde yer almayan herhangi bir bulgu veya sonuç bulundurmamalıdır. Genişletilmiş özette metin içindeki bilgilere göndermede (Örn. Sayfa 2’de belirtildiği gibi; giriş kısmında da dile getirdiğimiz gibi vs.) bulunulmamalıdır. İngilizce yazılan makalelerde Extended Abstract (Genişletilmiş İngilizce Özet) bulunmasına gerek yoktur.
- t.** Bir araştırma kurumu/kuruluşu tarafından desteklenen çalışmalarda (BAP, TÜBİTAK, Kalkınma Bakanlığı vb.), söz konusu kurumun/kuruluşun ve projenin adı, varsa, tarihi ve sayısı dipnotla belirtilmelidir.
- u.** Kongre ve sempozyum bildirimlerinde toplantının adı, yeri ve tarihi belirtilmelidir.
- v.** **Kitap tanıtımı** ve **çevirilerde** “başlık, anahtar kelimeler ve öz”ün İngilizcesi mutlaka bulunmalıdır. Kitap tanıtımlarında yazının başında, tanıtılacak kitabın kapak resmi ve künyesi (basım tarihi, kaçınıcı baskı olduğu, basım yeri bilgileri) bulunmalıdır. Çevirilerde çeviri yapılan kitabın/yayımların künyesi dipnotla belirtilmelidir.
- w.** Atıf ve kaynakça yazımında dergimizin kurallarına göre hazırlanmayan makaleler düzeltilmedikçe **kabul edilmeyecektir.**

3. Yazım Kuralları

a. Yazılar, Microsoft Word programında yazılmalı ve sayfa yapıları aşağıdaki gibi düzenlenmelidir: Kaynak göstermede kullanılan format, APA (American Psychological Association) Style 6th Edition’dır. Gerek alıntılamaalarda gerekse de kaynakça kısmında yazarlar, Amerikan Psikoloji Derneği’nin yayımladığı Amerikan Psikoloji Derneği Yayım Kılavuzu’nda belirtilen yazım kurallarını ve formatını takip etmelidir. Ayrıntılı bilgi için lütfen aşağıdaki internet adresine bakınız: <http://www.apastyle.org/learn/tutorials/basics-tutorial.aspx>. APA 6’nın Türkçe tercümesi için lütfen tıklayınız.

Kâğıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar Boşluk	3 cm
Alt Kenar Boşluk	3 cm
Sol Kenar Boşluk	4 cm
Sağ Kenar Boşluk	3 cm
Yazı Tipi	Times News Roman
Yazı Tipi Stili	Normal

Küllüye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Yazı Boyutu (normal metin)	12
Yazı Boyutu (dipnot metni)	10
Tablo-grafik	10
Paragraf Girintisi (İlk Satır)	1 cm
Paragraf Aralığı	Önce 6 nk, sonra 0 nk (Tablo ve grafiklerde önce ve sonra 0 nk)
Satır Aralığı	(1,15)
Kaynakça	Asılı ve girinti 0,63 cm, Hizalama: Her iki yana yasla, Aralık önce 6 nk, sonra 0 nk, satır aralığı 1,15 cm.

b. Özel bir yazı tipi (font) kullanılmış yazılarda, kullanılan yazı tipi de, yazıyla birlikte gönderilmelidir.

c. Satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Paragraf başlarında “TAB” tuşu yerine “ENTER” veya “RETURN” tuşu kullanılmalıdır. Noktalama işaretleri kendilerinden önceki kelimelere bitişik yazılmalıdır. Söz konusu işaretlerden sonra bir harflik boşluk bırakılmalıdır.

d. Yazılarda sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir. Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için kullanılır ve “DİPNOT” komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayım yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. **Örnek:** (Kaya, 2000, s. 15). Dipnotta kullanılan eser kaynakçaya mutlaka konulmalıdır.

e. Alıntılar: Makalede birebir yapılan alıntılar tırnak içinde verilmeli ve alıntının sonunda kaynağı parantez içinde APA kurallarına göre belirtilmelidir. **Beş** satırdan az alıntılar cümle arasında italik olarak, **beş** satırdan uzun alıntılar ise sayfanın solundan 1 cm içeride ve satır başı girintisi 0,5 cm olacak şekilde blok hâlinde **italik** olarak verilmelidir. Birebir olmayan alıntılarının sonunda sadece parantez içerisinde kaynak gösterilmelidir.

f. Resimler parlak, sert (yüksek kontrastlı) olmalıdır. Ayrıca şekiller için verilen kurallara uyulmalıdır. **Şekil, tablo ve fotoğraflar** yazım alanı dışına taşmamalı, gerekiyorsa her biri ayrı bir sayfada yer almalıdır. Şekil ve tablolar numaralandırılmalı ve içeriğine göre adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin altına ve tabloların üstüne gelecek biçimde yazılmalıdır. Tablo ve şekillerin başlıklarının yalnızca ilk harfleri büyük olarak yazılmalıdır. Tablolar, “Microsoft WORD” programındaki tablo komutuyla yapılmalıdır. Zorunlu durumlarda ise “Microsoft EXCEL” tabloları kullanılabilir. Gerektiğinde açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında verilmelidir. Şekil, tablo ve resimler **on sayfayı** aşmamalıdır.

g. Kısaltma kullanılacaksa Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu’nda belirtilen kısaltmalar esas alınmalıdır.

h. Makalede atıf sistemi olarak APA7 kullanılmalıdır. Makalenin sonunda mutlaka kaynakça bulunmak zorundadır.

4. Kaynak Gösterme

Metin içi göndermelerde (atıflarda) ve kaynakçada **APA7 sistemi** esas alınmıştır.

Doğrudan Alıntı (Metin İçi Alıntı)

Bir kaynaktan doğrudan alıntı yaptığınızda (herhangi bir değişiklik yapmadan bütün sözcükleri kullandığınızda), alıntı yaptığımız kısmı tırnak içine alınız ve metin içi alıntıya sayfa numarasını ekleyiniz. Kullanılabilecek iki temel biçim vardır:

Metin İçi Alıntı 1:

Evsizler, "genelde sorunlar ve evlilik uyumsuzluklarıyla dolu ailelerden geldikleri" için büyürken tipik olarak ihmal edilmişlerdir. (Rokach, 2005, s. 477).

Metin İçi Alıntı 2:

Rokach'ın (2005) belirttiği gibi, evsizlerin "çoğu zaman bakacak kimseleri yoktur ve hiç kimse onları yakından tanımaz" (s. 477).

Birinci seçenek, standart APA metin içi alıntı biçimidir. İkinci seçenek, alıntı yapılan eser için yazarın adı alıntidan önce cümle başında yazıldığında kullanılır.

Uzun Doğrudan Alıntılar

Alıntınız kırk kelimedenden fazlaysa, uzun bir alıntı olarak kabul edilir. Bu aynı zamanda bir blok alıntı olarak da ifade edilebilir.

Uzun Alıntı Kuralları

Normal alıntılardan farklı olan uzun alıntılar için geçerli 4 kural vardır:

1. Uzun alıntıyı göstermek için yazdığınız satırın sonuna iki nokta üst üste koyunuz.
2. Uzun alıntıyı metnin geri kalanından 0,5 cm girinti yaparak yazınız, böylece bir metin bloğu gibi görünür.
3. Uzun alıntıya tırnak işareti koymayınız.
4. Alıntı sonundaki noktayı, normal alıntılarda olduğu gibi, metin içi alıntınızdan hemen sonra değil, atıf parantezinin sonuna yerleştiriniz.

Uzun Alıntı Örneği

Sineklerin Tanrısı'nın sonunda çocuklar davranışlarının farkına vararak şaşırırlar:

Gözyaşları akmaya başladı ve hıçkırıklar onu sarstı. Adada ilk kez kendini onlara teslim etti; tüm vücudunu kasıp kavuran büyük, titreyen keder spazmları. Sesi, adanın yanan enkazının önünde kara dumanın altında yükseldi; ve bu duygudan etkilenen diğer küçük çocuklar da titremeye ve hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladılar (Golding, 1960, s.186).

Açıklama

Kullandığınız bir kaynaktan kendi kelimelerinizle bilgi yazarken, aşağıdaki gibi başka sözcüklerle ifade edilen kısmın sonuna bir metin içi alıntı ekleyerek kaynak belirtiniz:

Açıklama örneği:

Anne-bebek bağlanması, John Bowlby'nin çalışmalarının yayınlanmasının ardından gelişimsel araştırmaların önde gelen konusu haline geldi (Hunt, 1993).

Not: Yazarın adına bir cümle içinde atıfta bulunursanız, metin içi alıntı parantezinde yazarın adını yeniden eklemek zorunda değilsiniz, bunun yerine yayın yılını adından sonra ekleyiniz:

Hunt (1993), John Bowlby'nin çalışmalarının yayınlanmasından sonra anne-bebek bağlanmasının gelişimsel araştırmaların önde gelen konusu haline geldiğini belirtmiştir.

Açıklama Örneği:

Orijinal bir kaynak:

Evsiz bireyler genellikle sorunlar ve evlilik uyumsuzlukları içinde olan ve ebeveynlerine yabancılaşmış ailelerden gelmektedir. Sık sık fiziksel ve hatta cinsel istismara uğramış, yer değiştirmiş ve birçoğunun evi terk etmesi istenmiş olabilirler veya gerçekten evden kovulmuş ya da alternatif olarak bakım evlerine veya koruyucu ailelerin yanına yerleştirilmişlerdir. Genellikle onlarla ilgilecek kimseleri yoktur ve hiç kimse onları yakından tanımaz.

Kaynakça:

Rokach, A. (2005). The causes of loneliness in homeless youth. *The Journal of Psychology*, 139, 469-480.

Yanlış açıklama örneği:

Evsizler sorunlu ailelerden gelir. Sıklıkla fiziksel veya cinsel istismara uğramışlardır ya da bakım evlerinde yaşamışlardır. Genellikle kimse onlarla ilgilenmez veya onları yakından tanımaz (Rokach, 2005).

Not: Yukarıdaki yanlış örnekte, yazı orijinal kaynağa çok benzemektedir. Yazar sadece birkaç kelimeyi değiştirmiş veya çıkarmış ve fikirleri yeni bir şekilde ifade etmemiştir.

Doğru Açıklama örneği:

Pek çok evsiz, kısmen çocukluklarında istismara veya ihmale maruz kaldıkları için tecrit yaşarlar (Rokach, 2005).

Not: Örnek, orijinal yazı fikrini korur, ancak onu yeni bir şekilde ifade eder.

Tek Yazarlı Kitap (Kütüphane Veritabanından Basılı veya e-Kitap)

Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci İlk Harf. (Yayın yılı). Kitabın adı: Verilmişse alt başlık (verilmişse baskı -ilk baskı hariç-). Yayınevi (genellikle kısaltılarak).

Kaynakça

Watson, J. (2012). *Human caring science: A theory of nursing* (2nd ed.). Jones & Bartlett Learning.

Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Açıklama: (Yazarın soyadı, Yıl)

(Watson, 2012); (Karahan, 1996)

Metin İçi Alıntı: (Yazarın soyadı, Yıl, s. Sayfa Numarası)

(Watson, 2012, s. 70)

İki Yazarlı Kitap (Kütüphane Veritabanından Basılı veya e-Kitap)

İlk Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi & İkinci Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Yayın yılı). Kitabın adı: Varsa alt başlığı (varsal baskısı -ilk baskı hariç-). Yayınevi (genellikle kısaltılarak).

Not: Yazarların adları virgülle ayrılır. Alıntı yapılan son yazarın adının önüne virgül (,) ve ampersand işareti (&) konulur.

APA 7. baskı kullanılırken yayın yeri gerekli değildir. Kütüphane e-Kitapları için veritabanı gerekli değildir.

Kaynakça:

Taner, R. & Bezirci, A. (1981). *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler*. Gözlem Yayınları.

Açıklama

(Taner & Bezirci, 1981)

Metin İçi Alıntı

(Taner & Bezirci, 1981, s. 57)

İkiden Fazla Yazarlı Kitap (Kütüphane Veritabanından Basılı veya e-Kitap)

İlk Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi, İkinci Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi., & Son yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Yayın yılı). Kitabın adı: Varsa alt başlığı (varsal baskısı -ilk baskı hariç-). Yayınevi (genellikle kısaltılarak).

Not: Yazarların adları virgülle ayrılır. Alıntı yapılan son yazarın adının önüne virgül ampersand işareti (&) konulur.

APA7 baskı kullanılırken yayın yeri gerekli değildir. Kütüphane e-Kitapları için veritabanı gerekli değildir.

Kaynakça:

Case, L. P., Daristotle, L., Hayek, M. G., & Raash, M. F. (2011). *Canine and feline nutrition: A resource for companion animal professionals* (3rd ed.). Mosby.

Açıklama:

(Case vd., 2011)
Metin İçi Alıntı:
(Case vd., 2011, s. 57)

Grup veya Kurumsal Yazarlı Kitap (Tüzel Kişi/Kurum) Yazarlı Kitaplar:

Kurumsal Yazar Adı. (Yayın Yılı). Kitabın Başlığı: Varsa Alt Başlığı (Varsa baskı sayısı -ilk baskısı hariç). Yayınevi (genellikle kısaltılarak).

Not: Kurumsal Yazar aynı zamanda kitabın yayıncısıysa, Yayıncı adı gerekli değildir. APA 7. baskı kullanılırken yayın yeri gerekli değildir.

Kaynakça:

American Psychological Association. (2010). *Publication manual of the American Psychological Association* (6th ed.).

Türk Dil Kurumu. (2012). *Yazım Kılavuzu* ().

İlk Açıklama (kısaltmayla birlikte): (National Institute of Mental Health [NIMH], 2003)

Sonraki Açıklama (kısaltılarak): (NIMH, 2003)

İlk Açıklama (kısaltmasız): (University of Pittsburgh, 2005)

Sonraki Açıklama (kısaltmasız): (University of Pittsburgh, 2005)

Metin İçi İlk Alıntı (kısaltmayla): (National Institute of Mental Health [NIMH], 2003, s. 5)

Metin İçi Sonraki Alıntı (kısaltmayla): (NIMH, 2003, s. 5)

Metin İçi Alıntı (kısaltmasız): (University of Pittsburgh, 2005, s. 2)

Editör(ler)i Olan Fakat Yazar(lar)ı Olmayan Kitap

Editörün Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Ed.). (Yayın yılı). Kitabın adı: Varsa alt başlığı (varsayı baskısı -ilk baskısı hariç-). Yayınevi (genellikle kısaltılarak).

Birden fazla editörü olan kitaplar için iki veya üç editörlü kitap atf kurallarına bakınız.

Kaynakça:

Leitch, M. G. (Ed.). (2019). *A new companion to Malory*. D. S. Brewer.

Açıklama:

(Editörün soyadı, Yıl) (Leitch, 2019)

Metin İçi Alıntı:

(Editörün soyadı, Yıl, s. sayfa numarası) (Leitch, 2019, s. 55)

Bir kitap (antoloji ya da koleksiyon) içinden giriş, önsöz, sonsöz, bölüm, kısa hikaye, deneme veya makale

Yazarın soyadı, Adının ilk harfi. Varsa ikinci adının ilk harfi. (Yayın yılı). Giriş, önsöz, sonsöz, bölüm, kısa hikaye, deneme veya makalenin başlığı. Editörün adının ilk harfi. Varsa ikinci adının ilk harfi. Editörün Soyadı (Ed.), Kitabın Başlığı (varsayı baskısı -ilk baskı hariç-, s. ilk ve son sayfa numarası). Yayınevi.

Not: Birden fazla editör varsa ilk editörün ardından diğerlerinin adının ilk harfini ve soyadını sıralarınız, sonuncusunun adından önce ampersand (&) işareti ekleyiniz.

Bir editör olduğunda (Ed.) olarak belirtilen editörün kısaltılmış biçimi birden fazla olduğunda (Eds.) olarak belirtilir.

Kaynakça:

Stockert, P. A. & Taylor, C. (2014). Sleep. In P. A. Potter, A. G. Perry, J. C. Ross-Kerr & M. J. Wood (Eds.), *Canadian fundamentals of nursing* (5th Cdn. ed., pp. 993-1016). Elsevier.

Not: Herhangi bir editör belirtilmemişse bu kısmı boş bırakabilirsiniz.

Açıklama: (Yazarın soyadı, yıl)

Örnek (İki Yazar): (Stockert & Taylor, 2014)

Metin İçi Alıntı: (Yazarın soyadı, yıl, s. sayfa numarası)

Örnek (İki Yazar): (Stockert & Taylor, 2014, s. 998)

Küllüye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Ceviri Kitap

Çeviri bir kitap söz konusuysa çevirenin/çevirenlerin adı eser adından sonra “Çev.” kısaltması, adının baş harfi ve soyadı ile belirtilir.

Kaynakça:

Fischer, S. R. (1999). *Dilin Tarihi*. Çev. M. Güvenç. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Açıklama: (Yazarın soyadı, yıl)

(Fischer, 1999)

Metin İçi Alıntı: (Yazarın soyadı, yıl, s. sayfa numarası)

(Fischer, 1999, s. 76)

Tek Yazarlı Bir Web Sitesinden e-Kitap

Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Yayın yılı). Kitabın adı: Varsa alt başlığı (varsayı baskı sayısı -ilk baskı hariç). Yayınevi. URL

Kaynakça:

Nightingale, F. (1860). *Notes on nursing: What it is, and what it is not*. Harrison and Sons. <http://www.gutenberg.org/files/17366/17366-h/17366-h.htm>

Açıklama:

(Yazarın soyadı, Yıl) (Nightingale, 1860)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın soyadı, Yıl, s. Sayfa Numarası) (Nightingale, 1860, s. 157)

İki Yazarlı Bir Web Sitesinden e-Kitap

İlk Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi & İkinci Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Yayın yılı). Kitabın adı: Varsa alt başlığı (varsayı baskı sayısı -ilk baskı hariç-). Yayınevi. URL

Not: Yazarların adları virgülle ayrılır. Alıntı yapılan son yazarın adının önüne virgül ve ampersand işareti (&) konulur.

APA 7. baskısını kullanırken yayın yeri gerekmez. 20 yazara kadar olan yayınların kaynakçasında TÜM isimlere yer verilmelidir.

Kaynakça:

Allen, G. M., & Tozzer, A. M. (1910). *Animal figures in the Maya codices*. Salem. <http://www.gutenberg.org/ebooks/19042>

Açıklama:

(Allen & Tozzer, 1910)

Metin İçi Alıntı:

(Allen & Tozzer, 1910, s. 61)

Üç veya Daha Fazla Yazarlı Bir Web Sitesinden e-Kitap

İlk Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi & İkinci Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Yayın yılı). Kitabın adı: Varsa alt başlığı (varsayı baskı sayısı -ilk baskı hariç-). Yayınevi. URL

Not: Yazarların adları virgülle ayrılır. Alıntı yapılan son yazarın adının önüne virgül ve ampersand işareti (&) konulur.

APA 7. baskısını kullanırken yayın yeri gerekmez.

20 yazara kadar olan yayınların kaynakçasında TÜM isimlere yer verilmelidir.

Kaynakça:

Price, P.C., Jhangiani, R., & Chiang, I. A. (2015). *Research methods in psychology* (2nd Canadian ed.). BCcampus. <https://opentextbc.ca/researchmethods>

Açıklama:

(Price vd., 2015)

Metin İçi Alıntı

(Price vd., 2015, s. 57)

Açık Ders Kitabı (Ücretsiz Çevrimiçi Ders Kitabı)

İlk Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi, & İkinci Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Yayın yılı). Kitabın adı: Varsa alt başlığı (varsâ baskı sayısı -ilk baskı hariç-). Yayınevi. URL

Not: APA stili, bir e-Kitap biçimini tanımlamanızı gerektirmez (PDF, Kindle, ePUB). Ancak, derginin bunu veya başka herhangi bir ek bilgiyi eklemenizi istemesi durumunda, yönergeleri dikkatlice okuduğunuzdan emin olunuz.

20 yazara kadar olan yayınlar için referans listesinde TİM isimleri içermelidir.

Kaynakça:

Price, P.C., Jhangiani, R., & Chiang, I. A. (2015). *Research methods in psychology* (2nd Canadian ed.). BCCampus. <https://opentextbc.ca/researchmethods>

Aımlama:

(Price, Jhangiani, & Chiang, 2015)

Metin İçi Alıntı:

(Price, Jhangiani, & Chiang, 2015, Ch. 1, Understanding section, para. 5)

Not: Açık ders kitapları genellikle birden çok biçimde (web, PDF, ePUB, Kindle) bulunur. Sayfa numarası olmayan (web) veya yeniden boyutlandırılabilir metin içeren (ePUB, Kindle) bir sürüm kullanıyorsanız, sayfa numarası olmadan alıntı yapınız: yukarıdaki örnekte bölüm, kısım ve paragraf numarası verilmektedir.

Yazarı Olmayan Kitap

Yazarı veya yayıncısı belirtilmemişse, alıntıya alıntı yaptığımız içeriğın başlığı/adıyla atıf yapınız. İeriğın başlığını/adını takiben yayın tarihi ve diğeri alıntı ayrıntılarıyla devam ediniz.

Hatırlatma: bir yazar/yayıncı, örneğın Health Canada gibi bir kuruluş veya şirket olabilir. Eğer yazar olarak bir kişinin adı yoksa, ancak bir kurum veya kuruluşun adı varsa, yazar olarak o kurum/kuruluşun adını yazınız.

Anonim

Eğer bir içeriğın sadece Anonim olarak oluşturulduğu belirtilmişse, normalde yazarın adını koyduğunuz yere "Anonim" ibaresini kullanınız.

Metin İçinde

Herhangi bir yazar veya yayıncı verilmediyse, normalde yazarın soyadını gireceğınız yere başlığın kısaltılmış halini kullanınız.

Bir magazinden, gazeteden, dergiden veya ansiklopediden bir makale veya bir kitaptan bölüm ya da kısa hikaye gibi daha büyük bir çalışmanın parçası olan bir kaynaktan alıntı yapıyorsanız, metin içi alıntınızda kısaltılmış başlığı tırnak içine alınız.

Aımlama:

Örnek: ("Birkaç kelime", 2014)

Bir kitap, web sitesi, video vb. gibi bir çalışmanın tamamından alıntı yapıyorsanız, metin içi alıntınızda kısaltılmış başlığı italik yapınız.

Aımlama:

Örnek: (*Birkaç kelime*, 2014)

Aynı Yazarın Aynı Yıla Ait İki veya Daha Fazla Eseri

Külliye

TÜRKiYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış birden fazla çalışmasını ayırt etmek için yayın yılından sonra (a, b, c, vb.) harfleri eklenir. Bu harfler başlıkların alfabetik sırasına göre verilir. Bu harfler hem metin içi atıflarda hem de kaynakçada belirtilir.

Kaynakça:

Daristotle, J. (2015a). *Title of book used as first source*. Toronto, ON: Fancy Publisher.
Daristotle, J. (2015b). *Title of book used as second source*. Toronto, ON: Very Fancy Publisher.

Metin içi alıntı ve açıklama örneği:

Bu kısım, bu yazar tarafından birincil kaynaktan açıklama yapılmış içeriktir (Daristotle, 2015a).

"Şimdi aynı yazara ait ikinci kaynaktan alıntı yapıyorum." (Daristotle, 2015b, s. 50).

(Klobukov, 2016a, 25), (Klobukov, 2016b, 78); (Klobukov, 2016a), (Klobukov, 2016b)

Bir Web Sitesinden Dergi Makalesi - Tek Yazar

Yazarın soyadı, Adının baş harfi. Varsa ikinci adının baş harfi. (Yayın yılı). Makale başlığı: Varsa alt başlığı. Derginin adı, Cilt numarası (sayısı -verilmişse-). URL

Kaynakça:

Flachs, A. (2010). Food for thought: The social impact of community gardens in the Greater Cleveland Area. *Electronic Green Journal*, 1(30).
<https://escholarship.org/uc/item/6bh7j4z4>

Açıklama:

(Yazarın soyadı, Yıl) (Flachs, 2010)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın soyadı, Yıl, s. sayfa numarası) Örnek: (Flachs, 2010, sonuç bölümü, para. 3)

Not: Bu örnekte sayfa veya paragraf numaraları bulunmuyor, bu nedenle nereden alıntı yaptığınızı belirtmek için bölüm başlığını ve o bölümdeki paragraf numarasını belirtebilirsiniz.

Bir Web Sitesinden Dergi Makalesi

Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Yayın Yılı). Makalenin başlığı: Varsa alt başlığı. Dergi Adı, Cilt Numarası (Varsa sayısı), varsa ilk sayfa numarası-son sayfa numarası. URL

Kaynakça:

Freedman, D. H. (2012, June). The perfected self. *The Atlantic*.
http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2012/06/the-perfected-self/8970/4/?single_page=true

Not: Cilt, sayı ve/veya sayfa numarası verilmemişse, alıntıda bunlara yer verilmeyebilir.

Açıklama:

(Yazarın Soyadı, Yıl) Örnek: (Freedman, 2012)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın Soyadı, Yıl, s. Sayfa Numarası veya Paragraf Numarası ya da Bölüm Başlığı)

Örnek: (Freedman, 2012, para. 1)

Not: Bu veride sayfa numarası yoktur, bu nedenle sayfa numarası yerine paragraf numarası kullanılır.

Basılı Dergi Makalesi - Tek Yazar

Yazarın soyadı, Adının baş harfi. Varsa ikinci adının baş harfi. (Yayın yılı). Makale başlığı: Varsa alt başlığı. Derginin adı, Cilt numarası (sayısı), ilk ve son sayfa numarası.

Kaynakça:

Jungers, W. L. (2010). Biomechanics: Barefoot running strikes back. *Nature*, 463(2), 433-434.

Açıklama:

(Yazarın soyadı, Yıl) Örnek: (Jungers, 2010)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın soyadı, Yıl, s. Sayfa numarası) Örnek: (Jungers, 2010, s. 433)

Aynı Yazarın Aynı Yılda Eserleri (Dergi makalesi)

Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış iki farklı çalışmasını alıntıladığınızda, ayırt etmek için yayın yılından sonra (a, b, c, vb.) harfleri ekleyiniz. Bu harfler başlıkların alfabetik sırasına göre veriniz. Bu harfleri hem metin içi atıflarda hem de kaynakçada belirtiniz.

Kaynakça:

Daristotle, J. (2015a). İlk makalenin başlığı. *Made Up Journal*, 26(39), 18-19.

Daristotle, J. (2015b). İkinci makalenin başlığı. *Another Made Up Journal*, 35(1), 48-55.

Açıklama:

Bu yazarın ilk kaynağındaki içeriğin açıklanması (Daristotle, 2015a).

Metin İçi Alıntı:

“Şimdi aynı yazara ait ikinci kaynaktan alıntı yapıyorum” (Daristotle, 2015b, s. 50).

Bir Kütüphane Veritabanından veya Basılı Dergi Makalesinden - Tek Yazar

Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Yayın Yılı, varsa Ay Gün). Makalenin başlığı: Varsa alt başlığı. Dergi Adı, Cilt Numarası (Sayısı), ilk sayfa numarası-son sayfa numarası

Kaynakça:

Abramsky, S. (2012, Mayıs 14). The other America 2012. *Nation*, 294(20), 11-18.

Açıklama:

(Yazarın Soyadı, Yıl) Örnek: (Abramsky, 2012)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın Soyadı, Yıl), s. Sayfa Numarası) Örnek: (Abramsky, 2012, s. 14)

Bir Kütüphane Veritabanından veya Basılı Dergi Makalesinden - İki ilâ Yirmi Yazar

Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi., & İkinci Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Yayın Yılı, varsa Ay Gün). Makalenin başlığı: Varsa alt başlığı. Dergi Adı, Cilt Numarası (Sayısı), ilk sayfa numarası-son sayfa numarası

Not: En fazla yirmi yazar adı yazılmalıdır. Yazarların adlarını aralarına virgül koyarak ayırınız. Listelenen son yazar için virgülden sonra, yazarın soyadından önce bir ve işareti/ampersand (&) ekleyiniz.

Kaynakça:

Gross, A., & Murphy, E. (2010, January/February). Seal of disapproval. *E: The Environmental Magazine*, 21(1), 34-37.

İki ilâ Yirmi Yazar Açıklama ve metin içi alıntı için tıklayınız

Kütüphane Veritabanından DOI'li Dergi Makalesi - Tek Yazar

Yazarın soyadı, Adının baş harfi. Varsa ikinci adının baş harfi. (Yayın yılı). Makale başlığı:Varsa alt başlığı. *Derginin adı*, Cilt numarası (sayısı), ilk sayfa-son sayfa numarası. <https://doi.org/doi-numarası>

Kaynakça:

Bailey, N. W. (2012). Evolutionary models of extended phenotypes. *Trends in Ecology & Evolution*, 27(3), 561-569. <https://doi.org/10.1037/rev0000126>

Açıklama:

(Yazarın soyadı, Yıl) Örnek: (Bailey, 2012)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın soyadı, Yıl, s. Sayfa Numarası) (Bailey, 2012, s. 562)

Kütüphane Veritabanından DOI'li Dergi Makalesi - İki ilâ Yirmi Yazar

Küllüye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Yazarın soyadı, Adının baş harfi. Varsa ikinci adının baş harfi., & İkinci yazarın soyadı, Adının baş harfi. Varsa ikinci adının baş harfi. (Yayın yılı). Makale başlığı:Varsa alt başlığı. *Derginin adı*, Cilt numarası (sayısı), ilk sayfa-son sayfa numarası. [https://doi numarası](https://doi.org/10.1016/j.appdev.2008.12.010)

Not: Yazarların adlarını aralarına virgül koyarak ayırınız. Listelenen son yazar için virgülden sonra ve son yazarın soyadından önce bir ve (&)işareti/ampersand ekleyiniz.

Kaynakça:

Pempek, T. A., Yermolayeva, Y. A., & Calvert, S. L. (2009). College students' social networking experiences on Facebook. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 3(2), 227-238. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2008.12.010>

İki ilâ Yirmi Yazar Açıklama ve metin içi alıntı için tıklayınız

Bir Kütüphane Veritabanından veya Basılı Dergi Makalesinden - Yazarı Bilinmeyen

Makale Başlığı: Varsa Alt Başlığı. (Yayın Yılı, varsa Ay Gün). *Dergi Adı*, Cilt Numarası (Sayısı), varsa ilk sayfa numarası-son sayfa numarası.

Kaynakça:

Syria's free army. (2012, June 11). Newsweek, 159(24).

Not: Bu makale için sayfa numarası verilmemiştir.

Açıklama:

("Başlıktan bir, iki veya üç kelime," Yıl) Örnek: ("Syria's", 2012)

Metin İçi Alıntı

("Başlıktan bir, iki veya üç kelime," Yıl) Örnek: ("Syria's", 2012, para. 1)

Not: Bu veride sayfa numarası yoktur, bu nedenle sayfa numarası yerine paragraf numarası kullanılır.

Bir Kütüphane Veritabanından veya Basılı Dergi Makalesi - Anonim İmzalı

Anonim/Bilinmeyen Yazar. (Yayın Yılı, varsa Ay Gün). Makalenin başlığı: Varsa alt başlığı. *Dergi Adı*, Cilt Numarası (Sayısı), varsa ilk sayfa numarası-son sayfa numarası.

Eğer çalışma sadece Anonim olarak belirtilmişse, yazarın adının olduğu yere "Anonim" ibaresini kullanınız. Eserin yazarı belli değilse ve "Anonim" olduğu belirtilmemişse "Bilinmeyen Yazar" ibaresini kullanınız.

Kaynakça:

Anonim. (2011). I was going to cheat. *Glamour*, 109(2), 166-167.

Açıklama:

(Anonim, Yıl) Örnek: (Anonim, 2011)

Metin İçi Alıntı

(Anonim, Yıl, s. Sayfa Numarası) Örnek: (Anonim, 2011, s. 166)

Basılı Ansiklopedi veya Sözlük Maddesi - Bilinen Yazar

Yazarın soyadı, adının baş harfi. Varsa ikinci adının baş harfi. (Yayın yılı). Madde Başlığı. Editörün adının baş harfi. varsa ikinci adının baş harfi. Soyadı (Ed.), Ansiklopedi veya Sözlük Adı. (cilt numarası, s. maddenin ilk ve son sayfa numarası). Yayınevi adı genellikle kısaltılarak.

Kaynakça

King, P. N., & Wester L. (1998). Hawaii. In *The world book encyclopedia* (Vol. 9, pp. 88-110). World Book.

Açıklama:

(Yazarın soyadı, Yıl) Örnek: (King & Wester, 1998)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın soyadı, Yıl, s. sayfa numarası veya bölüm adı ve paragraf numarası)
(King & Wester, 1998, s. 90)

Basılı Ansiklopedi veya Sözlük - Grup Yazarı

Topluluk/Grup Adı. (Yayın yılı). Madde Başlığı. Editörün adının baş harfi. varsa ikinci adının baş harfi. Soyadı (Ed.), Ansiklopedi veya Sözlük Adı (Varsa cilt numarası, s. maddenin ilk ve son sayfası veya s. maddenin bir sayfası. Yayınevi adı genellikle kısaltılarak.

Kaynakça:

Chambers Harrap. (2007). Crop circles. In U. McGovern (Ed.), Chambers dictionary of the unexplained (p. 27). Chambers.

Açıklama:

(Topluluk Yazarı, Yıl) Örnek: (Chambers Harrap, 2007)

Metin İçi Alıntı:

(Topluluk Yazarı, Yıl, s. Sayfa Numarası) Örnek: (Chambers Harrap, 2007, s. 27)

Kütüphane Veritabanından Çevrimiçi Ansiklopedi veya Sözlük - Bilinen Yazar – DOI'li

Yazarın soyadı, adının baş harfi. Varsa ikinci adının baş harfi. (Yayın yılı). Madde Başlığı. Editörün adının baş harfi, varsa ikinci adının baş harfi. Soyadı (Ed.), Ansiklopedi veya Sözlük Adı. (varsa - ilk baskı hariç- baskısı). [https://doi-numarası](https://doi.org/doi-numarası)

Kaynakça:

Stonard, J. (2016). Wall, Jeff(rey). In Grove art online. <https://doi.org/10.1093/gao/9781884446054.article.T096536>

Açıklama:

(Yazarın Soyadı, Yılı) Örnek: (Stonard, 2016)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın Soyadı, Yılı, s. sayfa numarası veya bölüm adı ve paragraf numarası) (Stonard, 2016, para. 1)

Not: Sayfa numaraları veya paragraf numaraları belirli olmadığında alıntınızın nereden geldiğini belirlemek için bölüm başlığını ve o bölümdeki paragraf numarasını belirtebilirsiniz.

Kütüphane Veritabanından Çevrimiçi Ansiklopedi veya Sözlük - Bilinen Yazar - DOI olmayan

Yazarın soyadı, adının baş harfi. Varsa ikinci adının baş harfi. (Yayın yılı). Madde Başlığı. Editörün adının baş harfi, varsa ikinci adının baş harfi. Soyadı (Ed.), Ansiklopedi veya Sözlük Adı. (varsa - ilk baskı hariç- baskısı, birden fazla ise cilt numarası, s. sayfa aralığı). Yayınevi.

Kaynakça:

Maher, J. (2010). Work and mothering. In A. O'Reilly (Ed.), *Encyclopedia of motherhood* (Vol. 3, pp. 1278-1283). SAGE.

Açıklama:

(Yazarın Soyadı, Yılı) Örnek: (Maher, 2010)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın Soyadı, Yılı, s. sayfa numarası veya bölüm adı ve paragraf numarası)

Örnek: (Maher, 2010, s. 1279)

Not: Sayfa numaraları veya paragraf numaraları belirli olmadığında, alıntınızın nereden geldiğini belirlemek için bölüm başlığını ve o bölümdeki paragraf numarasını belirtebilirsiniz.

Web Sitesinden Çevrimiçi Ansiklopedi veya Sözlük - Bilinen Yazar

Yazarın soyadı, adının baş harfi. Varsa ikinci adının baş harfi. (Yayın yılı). Madde Başlığı. Editörün adının baş harfi, varsa ikinci adının baş harfi. Soyadı (Ed.), Ansiklopedi veya Sözlük Adı. (varsa - ilk baskı hariç- baskısı). URL'den alınma tarihi.

Kaynakça:

Beck, J., & Foley, D. (2015). Music composition. In *The Canadian encyclopedia*. Retrieved January 20, 2020, from <https://thecanadianencyclopedia.ca/en/article/music-composition>

Açıklama:

Küllüğe

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

(Birinci Yazarın Soyadı & İkinci Yazarın Soyadı, Yılı) Örnek: (Beck & Foley, 2015)
Metin İçi Alıntı:
(Birinci Yazarın Soyadı & İkinci Yazarın Soyadı, Yılı, s. sayfa numarası veya bölüm adı ve paragraf numarası) (Beck & Foley, 2012, para. 1)

Bir Web Sitesinden Cevrimici Ansiklopedi veya Sözlük – Grup/Topluluk Yazarı

Topluluk Yazarının Adı. (Yayın yılı). Madde Başlığı. Editörün adının baş harfi, varsa ikinci adının baş harfi. Soyadı (Ed.), Ansiklopedi veya Sözlük Adı. (varsa -ilk baskı hariç- baskısı). URL'den alınma tarihi.

Kaynakça:
Merriam-Webster. (n.d.). Plagiarism. In *Merriam-Webster.com dictionary*. Retrieved January 18, 2020, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/plagiarism>

Açıklama:
(Topluluk Yazarı, Yıl) Örnek: (Merriam-Webster, t.y.)

Metin İçi Alıntı:
(Topluluk Yazarı, Year, s. sayfa numarası veya bölüm adı ve paragraf numarası)
Örnek: (Merriam-Webster, n.d., The Kidnapping Roots of Plagiarize section)

Not: Bu girdinin yalnızca bölüm başlıkları vardır, bu nedenle alıntıya yalnızca bu bilgiler dahil edilebilir.

Yayımlanmış Tez

Yazarın soyadı, Adının baş harf(ler)i (Yıl). *Tezin başlığı* (..... tezi). Yer: Kurum adı. Erişilen veri tabanı adı. (Erişim veya Sıra Numarası)

Kaynakça:
Miranda, C. (2019). *Exploring the lived experiences of foster youth who obtained graduate level degrees: Self-efficacy, resilience, and the impact on identity development* (Publication No. 27542827) [Doctoral dissertation, Pepperdine University]. PQDT Open. <https://pqdtopen.proquest.com/doc/2309521814.html?FMT=AI>

Açıklama:
(Yazarın soyadı, Yıl) Örnek: Miranda (2019)

Metin İçi Alıntı:
(Yazarın soyadı, Yıl) Örnek: (Miranda, 2019)

Yayımlanmamış Tez

Yazarın soyadı, Adının baş harf(ler)i (Yıl). *Tezin başlığı*. (Yayımlanmamış tezi). Yer: Kurum adı. Erişilen veri tabanı adı. (Erişim veya Sıra Numarası)

Kaynakça:
Harris, L. (2014). *Instructional leadership perceptions and practices of elementary school leaders* [Unpublished doctoral dissertation]. University of Virginia.

Açıklama:
(Yazarın soyadı, Yıl) Örnek: Harris (2014)

Metin İçi Alıntı:
(Yazarın soyadı, Yıl) Örnek: (Harris, 2014)

Konferans Sunumları ve Bildiriler

1. Konferans Sunumu

Kaynakça:
Evans, A. C., Jr., Garbarino, J., Bocanegra, E., Kinscherff, R. T., & Márquez-Greene, N. (2019, August 8–11). *Gun violence: An event on the power of community* [Conference presentation]. APA 2019 Convention, Chicago, IL, United States. <https://convention.apa.org/2019-video>

Açıklama:

Evans et al. (2019)

Metin İçi Alıntı:

(Evans et al., 2019, p. 13)

2. Konferans Sunum Özeti

Kaynakça:

Cacioppo, S. (2019, April 25–28). Evolutionary theory of social connections: Past, present, and future [Conference presentation abstract]. Ninety-ninth annual convention of the Western Psychological Association, Pasadena, CA, United States. <https://westernpsych.org/wp-content/uploads/2019/04/WPA-Program-2019-Final-2.pdf>

Açıklama:

Cacioppo (2019)

Metin İçi Alıntı:

(Cacioppo, 2019, p. 8)

3. Dergide Yayınlanan Konferans Bildirileri

Kaynakça:

Duckworth, A. L., Quirk, A., Gallop, R., Hoyle, R. H., Kelly, D. R., & Matthews, M. D. (2019). *Cognitive and noncognitive predictors of success. Proceedings of the National Academy of Sciences, USA*, 116(47), 23499–23504. <https://doi.org/10.1073/pnas.1910510116>

Açıklama:

Duckworth et al. (2019)

Metin İçi Alıntı:

(Duckworth et al., 2019, p. 11)

4. Kitap Olarak Yayınlanan Konferans Bildirileri

Kaynakça:

Kushilevitz, E., & Malkin, T. (Eds.). (2016). *Lecture notes in computer science: Vol. 9562. Theory of cryptography*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-662-49096-9>

5. Kitap Bölümü Olarak Yayınlanan Konferans Bildirileri

Kaynakça:

Bedenel, A.-L., Jourdan, L., & Biernacki, C. (2019). Probability estimation by an adapted genetic algorithm in web insurance. In R. Battiti, M. Brunato, I. Kotsireas, & P. Pardalos (Eds.), *Lecture notes in computer science: Vol. 11353. Learning and intelligent optimization* (pp. 225–240). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-05348-2_21

Basılı Devlet Belgesi

Devlet Dairesi, Ajansı veya Kurulu'nun adı. (Yayın yılı). *Belgenin Başlığı: Varsa alt başlığı* (varsa -ilk baskısı hariç- baskısı). Yayınevi Adı.

Kaynakça:

Health Council of Canada. (2007). *Canadians' experience with chronic illness care in 2007*.

Not: Belgeyi oluşturan devlet dairesi, ajans veya kurul aynı zamanda yayıncıysa, yayıncının belirtilmesi gerekli değildir.

Açıklama:

(Devlet Dairesi, Ajansı veya Kurulu'nun adı, Yıl) Örnek: (Health Council of Canada, 2007)

Metin İçi Alıntı:

(Devlet Dairesi, Ajansı veya Kurulu'nun adı, Yıl, s. Sayfa Numarası)

Örnek: (Health Council of Canada, 2007, s. 4)

Bir Web Sitesinden Devlet Belgesi

Küllüğe

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Devlet Dairesi, Ajansı veya Kurulu'nun adı. (Yayın Yılı, Ay gün). *Belgenin Başlığı: Varsa Alt Başlığı* (varsa -ilk baskısı hariç- baskısı). Yayınevi Adı. URL

Kaynakça:

Ontario Ministry of Children and Youth Services. (2010, April 27). *Your preschool child's speech and language development*.
http://www.children.gov.on.ca/htdocs/English/topics/earlychildhood/spechlanguage/brochure_preschool.aspx

Not: Belgeyi oluşturan devlet dairesi, ajans veya kurul aynı zamanda yayıncıysa, yayıncının belirtilmesi gerekli değildir.

Açıklama:

(Devlet Dairesi, Ajansı veya Kurulu'nun adı, Yıl)
Örnek: (Ontario Ministry of Children and Youth Services, 2010)

Metin İçi Alıntı:

(Devlet Dairesi, Ajansı veya Kurulu'nun adı, Yıl, Bölüm Adı, para. Bölümde birden fazla paragraf varsa Paragraf Numarası)

(Ontario Ministry of Children and Youth Services, 2010, By Age Five section, para. 4)

Not: Sayfa veya paragraf numaraları belirli olmadığında, nereden alıntı yaptığınızı göstermek için bölüm başlığını ve o bölümdeki paragraf numarasını belirtebilirsiniz.

Basılı Gazete Makalesi

Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Yayın Yılı, varsa Ay Gün)
Makalenin başlığı: Varsa alt başlığı. *Gazete Adı*. Bölüm Sayfası.

Kaynakça:

Aulakh, R. (2012, Haziran 13). From surviving to thriving. Toronto Star, GT1, GT4.

Açıklama:

(Yazarın Soyadı, Yıl) Örnek: (Aulakh, 2012)

Metin İçi Alıntı

(Yazarın Soyadı, Yıl, s. Sayfa Numarası) Örnek: (Aulakh, 2012, s. GT1)

Bir Kütüphane Veritabanından Gazete Makalesi

Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Yayın Yılı, varsa Ay Gün).
Makalenin başlığı: Varsa alt başlığı. *Gazete Adı*, s. varsa bölüm sayfası.

Kaynakça:

Schachter, H. (2012, June 18). What does it take to be a good team player? *The Globe and Mail*, B7.

Not: Bir makale soru işareti veya ünlem işareti (!) ile bitiyorsa, başlığın sonuna nokta eklemenize gerek yoktur.

Açıklama:

(Yazarın Soyadı, Yıl) Örnek: (Schachter, 2012)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın Soyadı, Yıl, s. Sayfa Numarası) (Schachter, 2012, s. B7)

Yazarı Bilinmeyen Gazete Makalesi

Makalenin başlığı: Varsa Alt başlığı. (Yayın Yılı, varsa Ay Gün). *Gazete Adı*, s. Bölüm Sayfası.

Not: Makalenin yazarı yoksa ve makale "Anonim" olarak belirtilmişse, normalde yazarın adını koyacağınız yere "Anonim" yazınız. Anonim kelimesini yalnızca makale özellikle bu şekilde anılıyorsa kullanınız.

Kaynakça:

Get on board for train safety. (2012, Haziran 17). Toronto Star, A14.

Açıklama:

("Başlıktan bir, iki veya üç kelime", Yıl) Örnek: ("Get on board", 2012)

Metin İçi Alıntı:

("Başlıktan bir, iki veya üç kelime", Yıl, s. Sayfa numarası) Örnek: ("Get on board," s. A14)

Not: Kaynakçada makaleyi açıkça tanıtmaya yetecek kadar, başlıktaki ilk kelimelerden birini veya birkaçını seçiniz. Metin içi alıntıda da makalenin başlığından aldığınız kelimeleri çift tırnak işareti ile belirtiniz.

Bir Web Sitesinden Gazete Makalesi

Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Yayın Yılı, varsa Ay Gün). Makalenin başlığı: Varsa alt başlığı. *Gazete Adı*. URL

Kaynakça:

Aw, J. (2012, June 12). Stopping the soda bulge: Why we need to consider restricting sugary beverages. *National Post*. <https://nationalpost.com/health/stopping-the-soda-bulge-why-we-need-to-consider-restricting-sugary-beverages>

Açıklama:

(Yazarın Soyadı, Yıl) Örnek: (Aw, 2012)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın Soyadı, Yıl, s. Sayfa Numarası) Örnek: (Aw, 2012, para. 1)

Not: Bu veride sayfa numarası yoktur, bu nedenle sayfa numarası yerine paragraf numarası kullanılır.

Bir Haber Web Sitesinden Web Sayfası

Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Yayın Yılı, varsa Ay Gün). Makalenin başlığı: Varsa alt başlığı. Haber Sitesinin Adı. URL

Not: BBC News, HuffPost, CNN vb. çevrimiçi haber kaynaklarında yayınlanan makaleler için bu formatı kullanınız.

Kaynakça:

Tucker, E. & Miller, Z. (2020, Jan. 18). Dems gear up to make case for Trump's removal. HuffPost. https://www.huffpost.com/entry/dems-gear-up-to-make-case-for-trumps-removal_n_5e23569ec5b6321176149dbe

Açıklama:

(Yazarın Soyadı, Yıl) Örnek: (Tucker & Miller, 2020)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın Soyadı, Yıl, s. Sayfa Numarası) Örnek: (Tucker & Miller, 2020)

Not: Bu veride sayfa numarası yoktur, bu nedenle sayfa numarası yerine paragraf numarası kullanılır.

Röportajlar ve E-posta

Not: Röportajlar ve e-posta, APA tarzında kişisel iletişim olarak kabul edilir. Çalışmanızın metninde bunlara atıfta bulunulabilir, ancak kaynakçada yer verilmez. Atıfı, röportaj veya e-postadaki bir alıntı veya açıklamanın hemen ardından koyunuz.

Görüşülen veya e-posta gönderen kişinin Adının Baş Harfi. Biliniyorsa İkinci Adının Baş Harfi. Soyadı, kişisel iletişim, görüşmenin yapıldığı veya e-postanın alındığı Ay Gün, Yıl)

Açıklama ve Metin İçi Alıntı:

"Infections are often contracted while patients are recovering in the hospital" (J. D. Black, personal communication, May 30, 2013)

Not: Görüşülen kişinin adı alıntılanan ya da açıklaması yapılan içeriğın başında belirtiliyorsa metin içi alıntıda yeniden tekrar etmenize gerek yoktur.

Küllige

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

J. D. Black explained that "infections are often contracted while patients are recovering in the hospital" (personal communication, May 30, 2013).

Not: Yayınlanmış röportajlar birçok kaynak türünde (dergi, gazete vb.) yer alabilir. Yayınlanmış röportajlardan alıntı yaparken, yayımlandığı kaynak türüne ilişkin yönergeleri/kuralları uygulayınız.

Kütüphane Veritabanından Kitap İncelemesi (Başlıklı)

İncelemenin yazarının soyadı, Adının baş harfi. (Yayın yılı). İncelemenin Başlığı. [*İncelenen Kitabın Başlığı: Varsa Alt Başlığı*, Kitabın Yazarının adının baş harfi. Varsa ikinci adının baş harfi. Soyadı]. Web sayfasının başlığı, URL.

Kaynakça:

Bell, M. S. (2006, December 31). Are you my mother? [Review of the book *Let the northern lights erase your name*, by V. Vida]. The New York Times Book Review, <https://www.nytimes.com/2006/12/31/books/review/Bell.t.html?ref-review>

Açıklama:

(Yazarın soyadı, Yayın yılı) Örnek: (Bell, 2018)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın soyadı, Yayın yılı) Örnek: (Bell, 2018)

Kütüphane Veritabanından Kitap İncelemesi (Başlıksız)

İncelemenin yazarının soyadı, Adının baş harfi. (Yayın yılı). [İncelenen Kitabın Başlığı: Varsa Alt Başlığı, Kitabın Yazarının adının baş harfi. Varsa ikinci adının baş harfi. Soyadı]. Derginin adı, cilt numarası (baskı numarası), ilk ve son sayfa numarası. Varsa <https://doi> numarası.

Kaynakça:

McKinley, A. (2018). [Review of the book *Criminal investigative failures*, by D. K. Rossmo]. *Salus Journal*, 6 (1), 82-84.

Açıklama:

(Yazarın soyadı, Yayın yılı) Örnek: (McKinley, 2018)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın soyadı, Yayın yılı, Sayfa numarası) Örnek: (McKinley, 2018, s. 83)

Bir Magazinden veya Dergiden Elde Edilen Görüntü

Not: Grafikler, Çizelgeler, Çizimler, Haritalar, Tablolar ve Fotoğraflar için geçerlidir

Şekil X. Resmin açıklaması veya resmin başlığı. "Makalenin Başlığı"ndan bir kesit, Makale Yazarının İlk Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. Soyadı, yıl, gün, (magazin için) veya yıl (dergi için), Magazin veya Dergi Başlığı, cilt numarası, sayfa(lar). Telif hakkı sahibinin adına göre telif hakkı yılı.

Not: Görselle ilgili bilgiler, Çalışmanızda görselin hemen altına yerleştirilir. Resim değiştirilmişse, kaynak bilgisinden önce "Kimden" yerine "Uyarlandı" ifadesini kullanınız.

Örnek:

Şekil 1. Egzersiz Yapan Adam. A. N. Green, ve L. O. Brown tarafından "Yoga: Stretching Out,"tan uyarlanmıştır, 2006, Mayıs 8, Sports Digest, 15, s. 22. Telif Hakkı 2006 Sports Digest Inc.

Bir Web Sitesinden Elde Edilen Resim/Görüntü

Not: Grafikler, Çizelgeler, Çizimler, Tablolar ve Fotoğraflar için geçerlidir

Şekil x. Resmin açıklaması veya varsa resmin başlığı. "Web sayfasının başlığı"ndan Yazarın/Üreticinin Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. Varsa soyadı tarafından uyarlanmıştır, varsa yayın tarihi, Web sitesinin başlığı. URL'den web sitesini en son görüntülediğiniz ay, gün, yıl. Telif Hakkı Sahibinin Adına göre Telif hakkı tarihi.

Not: Görselle ilgili bilgiler, çalışmanızda görselin hemen altına yerleştirilir. Görüntü değiştirilmemiş ancak yeniden üretilmişse, kaynak bilgiden önce "... dan uyarlandı" yerine "... dan" kullanınız.

Örnek:

A	B	C
7	55	9
--	~	~
İii	==	66

Şekil 2. Semboller Tablosu. G. A. Black tarafından Case One Study Results'tan uyarlanmıştır, 2006, Strong Online. <https://www.strongonline/casestudies/one.html>. Telif Hakkı 2010 G.L. Strong Ltd.

Türkiye İstatistik Kurumu - Çevrimiçi Belge

Türkiye İstatistik Kurumu. (Yayın yılı). Belgenin başlığı: Varsa alt başlığı (No. Varsa Rapor Numarası). URL

Not: Yayıncı ve yazarın her ikisi de TÜİK (veya herhangi bir istatistik kurumu) olduğundan, alıntılanan ifadenin bir parçası olarak TÜİK'i belirtmeniz gerekli değildir.

Kaynakça:

Türkiye İstatistik Kurumu. (2019). İstatistiklerle Gençlik, 2018 (No:30723) <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İstatistiklerle-Genclik-2018-30723>

Açıklama:

(TÜİK, YIL) Örnek: (TÜİK, 2019)

Metin İçi Alıntı:

(TÜİK, Yıl, s. Sayfa Numarası) Örnek: (TÜİK, 2019, s. 1)

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) - Yazılı Belge

Türkiye İstatistik Kurumu (Yayın yılı). Belgenin başlığı: Varsa alt başlığı (No. Varsa Rapor Numarası). Ankara.

Not: Yazar ve yayıncının her ikisi de Türkiye İstatistik Kurumu olduğundan, yayıncının adı alıntıdan çıkarılır.

Kaynakça:

Türkiye İstatistik Kurumu. (2019). İstatistiklerle Gençlik, 2018 (No:30723). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İstatistiklerle-Genclik-2018-30723>. Ankara, AÇIK.

Açıklama:

(Türkiye İstatistik Kurumu, Yıl) Örnek: (Türkiye İstatistik Kurumu, 2019)

Metin İçi Alıntı:

(Türkiye İstatistik Kurumu, Yıl, s. Sayfa Numarası) (Türkiye İstatistik Kurumu, 2019, s. 1)

Bir Web Sitesinden Devlet Belgesi

Devlet Kurumu, Ajans veya Kurulunun Adı. (Yayın Yılı, Ay Gün). *Belgenin başlığı: Varsa alt başlığı* (varsa baskısı -ilk baskı hariç-). Yazardan farklıysa yayıncının adı. URL

Külliye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Ontario Ministry of Children and Youth Services. (2010, April 27). Your preschool child's speech and language development. http://www.children.gov.on.ca/htdocs/English/topics/earlychildhood/speechlanguage/brochure_preschool.aspx

(Devlet Kurumu, Ajans veya Kurulunun Adı, Yıl) Örnek: (Ontario Ministry of Children and Youth Services, 2010)

(Devlet Kurumu, Ajans veya Kurulunun Adı, Yıl, Bölüm adı, para. Bölümde birden fazla paragraf varsa paragraf numarası)

Not: Sayfa veya paragraf numaraları belirli olmadığında, alıntı yaptığınız yeri belirtmek için bölüm başlığını ve paragraf numarasını belirtebilirsiniz.

Bireysel Yazar Tarafından Oluşturulan Bir Web Sitesinden Sayfa veya Bölüm

Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının İlk Harfi. (Web sayfasının en son güncellendiği/yayınlandığı yıl, varsa Ay Gün). *Sayfa başlığı: Varsa Alt başlığı.* Web sitesi adı. URL
Kaynakça:

Kmec, J. (2012, March 13). Where's the Boss? And What Counts as "Work"? The Society Pages. <https://thesocietypages.org/socimages/2012/03/13/wheres-the-boss-and-what-counts-as-work/>

Açıklama:

(Yazarın Soyadı, Yıl) Örnek: (Kmec, 2012)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın Soyadı, Yıl, Bölüm Adı, para. Bölümde birden fazla paragraf varsa Paragraf Numarası)

Örnek: (Kmec, 2012, para. 1)

Not: Sayfa veya paragraf numaraları belirli olmadığında, alıntı yaptığınız yeri belirtmek için bölüm başlığını ve paragraf numarasını belirtebilirsiniz.

Bir Şirket veya Grup Yazarı Tarafından Oluşturulan Bir Web Sitesinden Sayfa veya Bölüm

Şirket/Grup/Kuruluşun Adı. (Web sayfasının en son güncellendiği/yayınlandığı yıl, varsa Ay Gün).
Sayfa başlığı: Alt başlık (varsa). URL

Kaynakça:

Canadian Cancer Society. (2013, April 14). Cancer research. <http://www.cancer.ca/en/cancer-information/cancer-101/cancer-research/?region=on>

Açıklama:

(Şirket/Grup/Kuruluşun Adı, Yıl) Örnek: (Canadian Cancer Society, 2013)

Metin İçi Alıntı:

(Şirket/Grup/Kuruluşun Adı, yıl, Bölüm adı, para. Bölümde birden fazla paragraf varsa Paragraf Numarası)

Örnek: (Canadian Cancer Society, 2013, Behavioural research section, para. 2)

Not: Sayfa veya paragraf numaraları belirli olmadığında, alıntı yaptığınız yeri belirtmek için bölüm başlığını ve paragraf numarasını belirtebilirsiniz.

Yazarı Bilinmeyen Bir Web Sitesinden Sayfa veya Bölüm

Sayfa başlığı: (varsa) Alt Başlığı. (Web sayfasının en son güncellendiği/yayınlandığı yıl, varsa Ay Gün). Web Sitesinin Adı. URL

Kaynakça:

Timeline: Environmental movement (n.d.). The Canadian Encyclopedia. <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/timeline/environment>

Veya sayfanın güncellenebileceğini vurgulamak için bir alma tarihi ekleyiniz:

Timeline: Environmental movement (n.d.). The Canadian Encyclopedia. Retrieved January 20, 2020, from <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/timeline/environment>

Açıklama:

(Kısaltılmış başlık, Yıl) Örnek: (Timeline: Environmental, t.y)

Metin İçi Alıntı:

(Kısaltılmış başlık, Yıl, Bölüm adı, para. Bölümde birden fazla paragraf varsa Paragraf Numarası)

Örnek: (Timeline: Environmental, t.y, Canadian National Parks Act section)

Not: Sayfa veya paragraf numaraları belirli olmadığında, alıntı yaptığınız yeri belirtmek için bölüm başlığını ve paragraf numarasını belirtebilirsiniz. Bu örnekte, ilgili başlığın altında yalnızca bir paragraf olduğu için paragraf numarasına gerek yoktur.

Bir Web Sitesinden Rapor veya Belge – Kurumsal veya Grup Yazarı

Şirket/Grup/Kuruluşun Adı. (Raporun en son güncellendiği/yayınlandığı yıl, varsa Ay Gün). Raporun başlığı: Varsa alt başlığı (No. Varsa Yayın Numarası). Yazardan farklıysa Web Sitesinin Adı. URL

Kaynakça:

College of Nurses of Ontario. (2009). Practice standard: Ethics (Pub. No. 41034).
http://www.cno.org/docs/prac/41034_Ethics.pdf

Not: Yayın numarası yerine bölüm veya kısım numarası olsaydı, Bölüm numarası da başlıktan sonra yayın numarasıyla aynı yerde yer alırdı: (Bölüm xx) veya (Kısım xx).

Açıklama:

(Şirket/Grup/Kuruluşun Adı, Yıl) Örnek: (College of Nurses of Ontario, 2009)

Metin İçi Alıntı:

(Şirket/Grup/Kuruluşun Adı, Yıl, s. Sayfa Numarası) Örnek: (College of Nurses of Ontario, 2009, s. 4)

Kaynakça:

Magowan, A. (2013). Career resources at the library [Class handout]. Moodle.
<https://moodle.columbiacollege.bc.ca/login/index.php>

Açıklama:

(Eğitmenin Soyadı, Yıl) Örnek: (Magowan, 2013)

Metin İçi Alıntı:

(Eğitmenin Soyadı, Yıl, s. Sayfa Numarası) Örnek: (Magowan, 2013, s. 2)

Tüm Web Sitesi - Bir Şirket, Kurum veya Grup Tarafından Oluşturulan

Kurum/Grup/Kuruluş Adı. (Sitenin en son güncellendiği/yayınlandığı yıl, varsa Ay Gün). Web sitesinin başlığı. URL

Not: Genel olarak bir web sitesinden bahsederken, kaynakça veya metin içi alıntı kaynağı belirtmeniz gerekmez.(Aşağıdaki açıklamaya bakınız)

Kaynakça:

Jam Jar. (t.y.). Jam Jar Commercial. <http://www.jam-jar.ca/commercial>

Açıklama:

(Kurum/Grup/Kuruluş Adı, Yıl) Örnek: (Jam Jar, t.y.)

Not: Bu web sitesinde herhangi bir yayın tarihi bulunmadığı için tarih bilgisi t.y. olarak yazılmıştır. (tarih yok).

Metin İçi Alıntı:

(Kurum/Grup/Kuruluş Adı, Yıl, bölüm adı kısmı, para. Bölümde birden fazla paragraf varsa paragraf numarası belirtilir) Örnek: (Jam Jar, t.y., Our Story section)

Not: Sayfa veya paragraf numaraları belirli olmadığında, alıntı yaptığınız yeri belirtmek için bölüm başlığını ve paragraf numarasını belirtebilirsiniz.. Bu örnekte, seçilen başlığın altında yalnızca bir paragraf olduğu için paragraf numarasına gerek yoktur.

Bir web sitesinden genel olarak bahsedilmesi (Siteden hiçbir özel bilgi kullanılmaksızın)

Örnek: Tasarım ekibi Jam Jar için bir web sitesi oluşturdu (<https://www.jam-jar.ca/>).

Külliye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Not: Bir web sitesinden belirli bir bilgi alınmadıysa, kaynak girişi veya metin içi alıntı atfı oluşturmayınız. Bunun yerine, metin içinde web sitesinin adını belirtiniz ve url'yi parantez içine alınız.

Tek Yazar Tarafından Oluşturulan Web Sitesi

Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. Varsa İkinci Adının Baş Harfi. (Sitenin en son güncellendiği/yayınlandığı yıl, varsa Ay Gün). Web sitesinin başlığı. URL

Not: Genel olarak bir web sitesinden bahsederken, kaynakça veya metin içi alıntı kaynağı belirtmeniz gerekmez.

Kaynakça:

Mabillard, A. (2011, December 29). Shakespeare online. <http://www.shakespeare-online.com/>

Açıklama:

(Yazarın Soyadı, Yıl) Örnek: (Mabillard, 2011)

Metin İçi Alıntı:

(Yazarın Soyadı, Yıl, Bölüm Adı kısmı, para. Bölümde birden fazla paragraf varsa paragraf numarası) Örnek: (Mabillard, 2011, Elizabethan Fashion Faux Pas section)

Not: Sayfa veya paragraf numaraları belirli olmadığında, alıntı yaptığımız yeri belirtmek için bölüm başlığını ve paragraf numarasını belirtebilirsiniz.. Bu örnekte, seçilen başlığın altında yalnızca bir paragraf olduğu için paragraf numarasına gerek yoktur.

Bir web sitesinden genel olarak bahsedilmesi (Siteden hiçbir özel bilgi kullanılmaksızın)

Örnek: Amanda Mabillard maintains the Shakespeare Online website (<http://www.shakespeare-online.com/>).

Not: Bir web sitesinden belirli bir bilgi alınmadıysa, kaynak girişi veya metin içi alıntı atfı oluşturmayınız. Bunun yerine, metin içinde web sitesinin adını belirtiniz ve url'yi parantez içine alınız.

İki veya Daha Fazla Yazar/Editör için Metin İçi Alıntı tıklayınız

Anonim

Eğer bir içeriğin sadece Anonim olarak oluşturulduğu belirtilmişse, normalde yazarın adını koyduğunuz yere "Anonim" ibaresini kullanınız.

Kaynakçada Alfabetik Sıra

Çalışmaları alfabetik sıraya koyarken, kaynakların önündeki belirlilik ibarelerini dikkate almayınız (İngilizce için "the", "a" veya "an" gibi veya diğer diller için buna benzer belirlilik ibarelerini).

Başlık bir sayı ile başlıyorsa, sayıyı latinize edilmiş gibi alfabetik olarak sıralayınız. Örneğin, iş hayatında başarılı olmanın 5 yolu başlığı, sanki Beş kelimesiyle başlamış gibi B altında alfabetik olarak sıralanır.

Tarihi olmayan kaynaklar

Tarih belirtilmemişse, normalde tarihi koyduğunuz yere (t.y.) baş harflerini kullanınız.

Ayrıca, Wikipedia sayfası vb. yerlerde olduğu gibi içeriğin tarihini belirlemek zor ise (t.y.) baş harflerini kullanınız.

Sayfa numarası olmayan kaynaklar

Çevrimiçi materyaller gibi bazı içerikler için sayfa numaraları verilmeyebilir. Bu durumda:

Kaynakça

Normalde sayfa numarası olan fakat hiçbiri belirtilmeyen bir alıntının sayfa numarasını alıntıda da atlayınız.

Metin İçi Alıntı - Doğrudan Alıntı Yapma

Makalenizin metninde doğrudan alıntı yaparken, eğer varsa sayfa numaralarını da ekleyiniz. Sayfa numarası verilmemişse:

- Sayfa numarası yerine paragraf numarasından önce "para" kelimesini ekleyerek belirtiniz. Örnek: (Smith, 2012, para. 3)
- Başlıklar varsa, başlığın adını, ardından "bölüm" kelimesini ve bulunduğu bölüm içindeki paragrafın numarasını veriniz. Örneğin: (Smith, 2012, Tartışma bölümü, para. 3)
- Sadece bir paragraf varsa, yazarın soyadını ve yılını belirtiniz sayfa numarasını atlayınız.

Başlığı olmayan kaynaklar

Nadiren bir içeriğin başlığı olmayabilir. Belirli bir başlığı olmayan bir içerikten alıntı yapıyorsanız köşeli parantez içinde içerikten alınmış bir belirtici(kesit) yazınız. Bu kesiti, normalde başlığı koyduğunuz yerde parantez içine koyunuz.

Veritabanı Adı Olmayan kaynaklar

Kütüphanenin ana sayfasındaki arama çubuğundan bir makale bulursanız, makalenin hangi veritabanından olduğundan emin olamazsınız çünkü bu, birçok farklı veritabanında arama yapar.

Veritabanının adını birkaç yolla bulabilirsiniz:

Yöntem 1. Arama sonuçları listesinde makalenin başlığına tıklayınız. Bu sizi makalenin açıklamasını ve diğer faydalı bilgileri içeren bir sayfaya götürecektir. Bu bilgi listesinin en altına gidiniz ve en altta listelenen "Veritabanı"nı görebilirsiniz.

Yöntem 2. Veritabanının adını, arama sonuçları listesinde makale başlığının hemen altındaki bilgi özetinde de bulabilirsiniz. Şu şekilde bir veri görünecektir:

A Cross-National Study of Evolutionary Origins of Gender Shopping Styles: She Gatherer, He Hunter?

By: Dennis, Charles; Brakus, J. Joško; Ferrer, Gemma García; McIntyre, Charles; Alamanos, Eleftherios; King, Tamira. Journal of International Marketing. Dec2018, Vol. 26 Issue 4, p38-53. 16p. 1 Diagram, 3 Charts. DOI: 10.1177/1069031X18805505. , Database: Business Source Complete

Veritabanının adının en sonda listelendiğine dikkat ediniz.

Başka Bir Kaynakta Alıntılanan Eserler

Bazen bir kitabın, makalenin veya web sitesinin yazarı, o kaynaktan bir alıntı veya başka bir ifadeyle başka bir kişinin çalışmasından bahseder. Okumakta olduğunuz makalede adı geçen esere birincil kaynak adı verilir. Okuduğunuz makaleye ikincil kaynak denir.

Örneğin, Brown'ın (2014) yazdığı ve Snow'un (1982) bir makalesinden alıntı yaparak makalenize eklemek istediğiniz bir makalesini okuduğunuzu varsayalım. Kaynakçada sadece ikincil kaynak (Brown) için alıntı yapacaksınız. Kaynakçada birincil kaynak (Snow) için bir alıntı yapmıyorsunuz. Metin içi alıntı için, birincil kaynağı (Snow) belirleyiniz ve ardından ikincil kaynağı (Brown) "aktaran" yazınız. Birincil kaynağın yayın yılını biliyorsanız, metin içi alıntıya ekleyiniz. Aksi takdirde, atlayabilirsiniz. Aşağıdaki örneklerle bakınız:

Metin içi alıntı örnekleri:

Snow (1982, aktaran Brown, 2014) tarafından yapılan bir araştırmaya göre, öğrencilerin %75'i öğretmenlerin gece ödevi vermemesi gerektiğine inanmaktadır.

Külliye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Not: Snow'un makalesinin yayın tarihine sahip değilseniz, şu şekilde belirtirsiniz:

Snow tarafından yapılan bir araştırmaya göre (aktaran Brown, 2014), ğrencilerin %75'i öğretmenlerin gece devi vermemesi gerektiğine inanmaktadır.

Aslında, ğrencilerin %75'i öğretmenlerin gece devi vermemesi gerektiğine inanmaktadır (Snow, 1982, aktaran Brown, 2014).

Snow (1982, aktaran Brown, 2014), "gece ödevlerinin birçok ğrenci için büyük bir stres kaynağı olduğu" sonucuna varmıştır (s.34).

Kaynakça alıntı rneği:

Brown, S. (2014). Trends in homework assignments. *Journal of Secondary Studies*, 12(3), 29-38. <http://doi.org/fsfsbit>

İki veya Daha Fazla Yazar/Editör için Metin İçi Alıntı				
Yazar/Editör Sayısı	İlk kez Aımlama	İkinci ve daha sonrasındaki Aımlama	İlk Kez Alıntı	İkinci ve daha sonrasındaki Alıntı
İki	(Case & Daristotle, 2011)	(Case & Daristotle, 2011)	(Case & Daristotle, 2011, s. 57)	(Case & Daristotle, 2011, s. 57)
ten beşe kadar	(Case, Daristotle, Hayek, Smith, & Raash, 2011)	(Case vd., 2011)	(Case, Daristotle, Hayek, Smith, & Raash, 2011, s. 57)	(Case vd., 2011, s. 57)
Altı veya daha fazlası	(Case vd., 2011)	(Case vd., 2011)	(Case et al., 2011, s. 57)	(Case vd., 2011, s. 57)

21 veya Daha Fazla Yazar Olduğunda	
21 veya Daha Fazla Yazar Olduğunda: Kaynakça İlk on dokuz yazarı, ardından parantez içerisinde üç nokta (. . .) ve ardından son yazarın adını yazınız.	
Kaynakça	Kalnay, E., Kanamitsu, M., Kistler, R., Collins, W., Deaven, D., Gandin, L., Iredell, M., Sha, S., White, G., Woollen, J., Zhu, Y., Chelliah, M., Ebisuzaki, W., Higgins, W., Janowiak, J., Mo, K. C., Ropelelewski, C., Wang, J., Leetmaa, A., ... Joesph, D. (1996). The NCEP/NCAR 40-year reanalysis project. <i>Bulletin of the American Meteorological Society</i> , 77(3), 437-471. https://doi.org/fg6rf9
Aımlama	(İlk yazarın soyadı vd., Yıl) rnek: (Nilsson vd., 2016)
Metin İi Alıntı	(İlk yazarın soyadı vd., Yıl, s. alıntı yapılan sayfa numarası) rnek: (Nilsson vd., 2016, s. 103)

KÜLLİYE

Publishing Principles

Külliyeye, published by Faculty of Humanities and Social Sciences at Ankara Yıldırım Beyazıt University, is a double peer-reviewed international journal that publishes articles on humanities and social sciences. The articles to be published are required to fulfil with scientific research criteria, to bring contribution to the field and not to be published elsewhere. Papers presented at a scientific meeting/conference can be accepted if they are not published before. It is published twice a year in March and September. For questions, comments and suggestions you may contact with our editors.

1. Blind Referee and Evaluation Process

Blind referee is a method applied for the publication of scientific publications with the highest quality. This method forms the basis of the objective evaluation process of scientific studies and is preferred by many scientific journals.

Referee opinions have a decisive place in the publication quality of Külliye Journal.

All works sent to the complex are evaluated by **double-blind** according to the following stages. In the double-blind method, the author and referee identities of the studies are hidden. **For this reason, the authors are asked to delete their names when uploading their articles to the system.**

1.1. Initial Evaluation Process

The works sent to Külliye are first evaluated by the editor. At this stage, works that do not comply with the purpose and scope of the journal, which are weak in terms of language and expression rules in Turkish, English and other languages, contain scientifically critical errors, have no original value and do not meet publication policies.

The authors of the rejected works are informed within one month at the latest from the date of submission. Preliminary evaluation process is initiated for the studies approved by the Editorial Board.

1.2. Pre-Evaluation Process

In the pre-evaluation process, the editor examines the sections of the studies, introduction and literature, method, findings, conclusion, evaluation and discussion in detail in terms of journal publication policies and scope and originality. In addition, Külliye examines the article in terms of form according to the writer's guide. For those who need correction, they contact the author of the article and ask that they send the requested corrections within 7 days at the latest. Works that are not sent within the given time are deleted from the system. The studies deemed appropriate are included in the process of appointing referees.

1.3. Referee Appointment Process

Referees are assigned to the works according to their content and the areas of expertise of the referees. The editor and editorial board reviewing the study suggests at least two referees from the Complex of Scientific Committee or Referee Pool according to their area of expertise or may suggest new referees suitable for the field of study.

Arbitrator suggestions appropriate to the field are evaluated by the editor and the works are sent to the referees. Referees are obliged to guarantee that they will not share any processes and documents about the work they evaluate.

1.4. Reviewer Evaluation Process

The period given to the referees for the referee evaluation process is **6 weeks**. The correction suggestions from the referees or editors are required to be completed by the authors within 10 days in accordance with the "correction directive". Referees can decide the suitability of a study by examining its corrections, and may request corrections more than once if necessary.

Külliyeye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

2. Author Guide

- a.** Journal of *Kulliye* (Ankara Yildirim Beyazit University International Journal of Social Sciences) is an international double peer-reviewed journal, and two issues are published annually except for special issues.
- b.** Journal of *Kulliye* publishes research articles on social science field.
- c.** Criteria of originality and contribution to the field are requested in studies.
- d.** Members who submit/will submit articles to our journal should also add the Orcid Number to their user credentials.
- e.** Articles submitted to *Kulliye* should not have been published anywhere or accepted for publication.
- f.** Those who want to submit an article for the publication to the Journal of *Kulliye* (Ankara Yildirim Beyazit University International Journal of Social Sciences) have to submit their work as a member of the Article Tracking System at <https://dergipark.org.tr/en/pub/aybukulliye>.
- g.** Except for the special decision of the Editorial Board, the abstracts of articles less than 130 words or more than 200 words and the main text less than 2200 words or more than 5000 words are not taken into consideration.
- h.** Along with the articles, the similarity report (no filtering should be done) from <http://www.ithenticate.com/> have to uploaded as an additional file. (M.Sc. / Ph.D. students can get a similarity report through their supervisors or the account of any faculty member. If the affiliated university has an iThenticate subscription, a similarity report can be obtained free of charge from this website).
- i.** The uploading of any article to the electronic system of the Journal of *Kulliye* (Ankara Yildirim Beyazit University International Journal of Social Sciences) is accepted as an application for the publication of the article. At the same time, the evaluation process of the article begins. No copyright fee is paid for the articles.
- j.** *Kulliye* is an electronic journal. For this reason, all the processes from the application to the publishing stage of the article take place electronically.
- k.** The printing and publishing rights of the articles sent to *Kulliye* (Ankara Yildirim Beyazit University International Journal of Social Sciences) for publication are transferred to the journal. These articles cannot be published, reproduced and used without showing the source without permission from the journal administration.
- l.** Any legal, economic and ethical responsibility that may arise from the articles sent to *Kulliye* (Ankara Yildirim Beyazit University International Journal of Social Sciences) belongs to their authors even if the article is published. The journal does not accept any liability.
- m.** The publication language of *Kulliye* Journal is Turkish. However, articles from English, Russian, German, French, Arabic and Persian languages are also evaluated. It is published by the referees and the editorial board, if deemed appropriate.
- n.** At the beginning of the article, which will be uploaded to the article tracking system, Turkish and English abstracts consisting of maximum 200 words, 3-5 words keywords; Turkish and English titles should be included. Turkish and English abstracts should reflect the purpose, scope and results of the study and allow the reader to determine the content of the article quickly. Articles written in a different language - except Turkish and English - should include title, abstract and keywords in the article language. Attention should be paid to avoid language mistakes in abstracts in a different language. In the abstract, the sources used, figures and table numbers should not be mentioned. The abstract should be written in 10 font size. Abstract and Keywords must be following international standards. At this point, sources such as "TR İntex Key Terms List, Medical Subject Headings, CAB Thesaurus, JISCT, ERIC etc." can be used.
- o.** It should be a title that is compatible with the content and expresses it best. It should be written in capital letters with a font size of 12 and bold, no heading and indent. Care should be taken that the title is as short as possible.

- p.** The titles in the article should be bright, only the first letter of each word should be capitalized, left-aligned, and no other formatting should be included.
- q.** The main text should be written not exceeding 5000 words by using an IBM compatible computer and Microsoft Word software program.
- r.** An article should include abstract in Turkish and English, an extended abstract in English, sub-sections of the main text, bibliography, and if applicable appendix. "Introduction" and "Conclusion" sections must be found. The "conclusion" should be in line with the purpose and scope of the research; it should be given in outline and essence. In the preparation of the article, valid scientific methods should be followed. Information such as the subject of the study, its purpose, scope, the reason for its preparation etc. should be provided in a sufficient and orderly manner. Issues not mentioned in the text should not be included in the "Conclusion". Primary and intermediate titles and subheadings can be used to provide a specific order.
- s.** After the article is accepted for publication, an extended abstract in English approximately 5-15% (consisting of 500-750 words) of the article should be added following the conclusion of the study. The extended abstract should include the purpose, problem, method, findings and conclusion information related to the research, as in "abstract". This is important for your article to be cited abroad. It should not contain any findings or results that are not included in the research text. In the extended abstract, reference should not be made to the information contained in the text (e.g. as stated on page 2; as mentioned in the introduction part, etc.). There is no need extended abstract for articles written in English.
- t.** In the studies supported by a research institution/organisation (BAP, TÜBİTAK, Ministry of Development, etc.), the name, date and number of the institution/organisation and the project, if any, should be indicated in footnotes.
- u.** The name, place and date of the meeting should be specified in the congress and symposium papers.
- v.** The English of "title, keywords and abstract" must be present in book introduction and translations. The cover image and identity of the book (date of publication, number of prints, and place of publishing information) to be introduced and it should be at the beginning of the article. The identity of the translated book/publication should be indicated in the footnotes.
- w.** Articles that are not prepared according to the rules of our journal in citation and bibliography will not be accepted unless they are corrected.

3. The Writing Rules

a. The papers should be written in Microsoft Word program, and page structures should be arranged as follows: The format used for citing is APA (American Psychological Association) Style 6th Edition. Both in quotations and the bibliography, the authors should follow the rules and format specified in the American Psychological Society Publication Guide published by the American Psychological Association. For detailed information, please see <http://www.apastyle.org/learn/tutorials/basics-tutorial.aspx>.

Paper Size	A4 Vertical
Top Margin	3 cm
Bottom Margin	3 cm
Left Margin	4 cm
Right Margin	3 cm
Font	Times News Roman
Font Style	Normal
Font Size (regular text)	12
Font Size (footnote text)	10

Küllige

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Table-Chart	10
Paragraph Indent (First Line)	1 cm
Paragraph Spacing	6 pt, then 0 pt (0 pt before and after in tables and charts)
Line Gap	(1,15)
References	Hanging and indentation 0.63 cm, Alignment: Snap to both sides, 6 pt before spacing, then 0 pt, line spacing 1.15 cm.

- b.** For articles that use a special font, the used font should be sent with the paper.
- c.** Spelling should not be done at the end of the line. "ENTER" or "RETURN" keys should be used at the beginning of the paragraph instead of the "TAB" key. Punctuation marks should be written adjacent to the words before them. One letter space should be left after the signs.
- d.** Details such as page number, header and footer should not be included in the articles. Footnotes are used only for explanations that are required and are given automatically with the "NOTE" command. Citations here should be arranged in brackets with the surname of the author, the year of publication of the work and the page number. For example: (Kaya 2000: 15). The study used in the footnote must be stated in the bibliography.
- e.** Quotations: Direct quotations in the article should be given in quotation marks, and the source should be stated in parentheses at the end of the quotation according to APA rules. Citations less than five lines should be given in italics between the sentence, and citations longer than five lines should be given in italics with 1 cm inside the left of the page and with a line break indent of 0.5 cm. When you are in text citation and it is not a direct quote, all that is required in parentheses is a reference to the author and year of publication.
- f.** Pictures should be bright and in high quality. Besides, the rules given for the figures must be followed. Figures, tables and photographs should not extend beyond the writing area; if necessary, each should be on a separate page. Figures and tables should be numbered and named according to their content. Numbers and titles should be written below the figures and above the tables. Only the first letters of the titles of the tables and figures should be written in capital letters. Tables should be made with the table command in the "Microsoft WORD" program. In compulsory situations, "Microsoft EXCEL" tables can be used. If necessary, explanatory footnotes or abbreviations should be given just below the figures and tables. Figures, tables and pictures should not exceed ten pages.
- g.** If the abbreviation is used, the abbreviations specified in the Turkish Language Institution Writing Guide should be taken as the basis.
- h.** APA7 must be used as a citation system in the article. There must be a bibliography at the end of the article.

4. Citation Rules

Quoting (In Text)

When you quote directly (i.e. use the exact words) from a source, enclose the words in quotation marks and add the page number to the in-text citation. There are two basic formats which can be used:

In-Text Quote 1:

The homeless were typically neglected growing up since they "commonly come from families who are riddled with problems and marital disharmony" (Rokach, 2005, p. 477).

In-Text Quote 2:

As Rokach (2005) notes, the homeless "often have no one to care for them and no one knows them intimately" (p. 477).

Option one is the standard APA in-text citation format for quoting. The second option is used when the author's name for the work being cited is written in the lead in sentence before the quote.

Long Quotations

If your quotation contains more than forty words, it is considered a long quotation. This can also be referred to as a block quotation.

Rules for Long Quotations

There are 4 rules that apply to long quotations that are different from regular quotations:

1. Place a colon at the end of the line that you write to introduce your long quotation.
2. Indent the long quotation 0.5 inches from the rest of the text, so it looks like a block of text.
3. Do not put quotation marks around the quotation.
4. Place the period at the end of the quotation before your in-text citation instead of after, as with regular quotations.

Example of a Long Quotation

At the end of *Lord of the Flies* the boys are struck with the realization of their behaviour:

The tears began to flow and sobs shook him. He gave himself up to them now for the first time on the island; great, shuddering spasms of grief that seemed to wrench his whole body. His voice rose under the black smoke before the burning wreckage of the island; and infected by that emotion, the other little boys began to shake and sob too. (Golding, 1960, p.186)

Paraphrasing

When you write information from a source in your own words, cite the source by adding an in-text citation at the end of the paraphrased portion as follows:

Paraphrasing

Mother-infant attachment became a leading topic of developmental research following the publication of John Bowlby's studies (Hunt, 1993).

Note: If you refer to the author's name in a sentence you do not have to include the name again as part of your in-text citation, instead include the year of publication following his/her name:

Hunt (1993) noted that mother-infant attachment became a leading topic of developmental research after the publication of John Bowlby's studies.

Paraphrasing Examples:

Original Source:

Homeless individuals commonly come from families who are riddled with problems and marital disharmony, and are alienated from their parents. They have often been physically and even sexually abused, have relocated frequently, and many of them may be asked to leave home or are actually thrown out, or alternatively are placed in group homes or in foster care. They often have no one to care for them and no one knows them intimately.

Source from:

Rokach, A. (2005). The causes of loneliness in homeless youth. *The Journal of Psychology*, 139, 469-480.

Example: Incorrect Paraphrasing

The homeless come from families with problems. Frequently, they have been physically or sexually abused, or have lived in group homes. Usually no one cares for them or knows them intimately (Rokach, 2005).

Note: In this incorrect example the writing is too similar to the original source. The student only changed or removed a few words and has not phrased the ideas in a new way.

Example: Correct Paraphrasing

Many homeless experience isolation in part due to suffering from abuse or neglect during their childhood (Rokach, 2005).

Note: The example keeps the idea of the original writing but phrases it in a new way.

Book with One Author (Print or eBook from Library Database)

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of book: Subtitle if given (edition if given and is not first edition). Publisher Name often shortened.

Example:

Watson, J. (2012). *Human caring science: A theory of nursing* (2nd ed.). Jones & Bartlett Learning.

Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year) Example: (Watson, 2012)

In-Text Quote:

(Author's Last Name, Year, p. Page Number) (Watson, 2012, p. 70)

Book with Two to Twenty Authors (Print or eBook from Library Database)

Last Name of First Author, First Initial. Second Initial if Given, & Last Name of Second Author, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of book: Subtitle if given (edition if given and is not first edition). Publisher Name often shortened.

Note: Authors' names are separated by commas. Put a comma and an ampersand (&) before the name of the last author cited.

Must include ALL names in the reference list for publications with up to 20 authors.

Place of publication is not required when using APA 7th edition. For library eBooks, the database is not required.

Example:

Case, L. P., Daristotle, L., Hayek, M. G., & Raash, M. F. (2011). *Canine and feline nutrition: A resource for companion animal professionals* (3rd ed.). Mosby.

In-Text Paraphrase:

(Case & Daristotle, 2011)

In-Text Quote:

(Case & Daristotle, 2011, p. 57)

Book with Two to Twenty Authors (Print or eBook from Library Database)

Last Name of First Author, First Initial. Second Initial if Given, & Last Name of Second Author, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of book: Subtitle if given (edition if given and is not first edition). Publisher Name often shortened.

Note: Authors' names are separated by commas. Put a comma and an ampersand (&) before the name of the last author cited.

Must include ALL names in the reference list for publications with up to 20 authors. Place of publication is not required when using APA 7th edition. For library eBooks, the database is not required.

Source:

Case, L. P., Daristotle, L., Hayek, M. G., & Raash, M. F. (2011). *Canine and feline nutrition: A resource for companion animal professionals* (3rd ed.). Mosby.

Book with Two to Twenty Authors In-Text Paraphrase & In-Text Quote see

Book With Group or Corporate Author

Name of Corporate Author. (Year of Publication). Title of book: Subtitle if given (edition if given and is not first edition). Publisher Name often shortened.

Note: If the Corporate Author is also the publisher of the book, omit the Publisher Name. Place of publication is not required when using APA 7th edition.

Example:

American Psychological Association. (2010). *Publication manual of the American Psychological Association* (6th ed.).

Türk Dil Kurumu. (2012). *Yazım Kılavuzu* ().

First Time Paraphrased with abbreviations: (National Institute of Mental Health [NIMH], 2003)

Second and Subsequent Times Paraphrased: (NIMH, 2003)

First Time Quoting without abbreviations: (University of Pittsburgh, 2005)

Subsequent Times Paraphrased: (University of Pittsburgh, 2005)

First Time Quoting: (National Institute of Mental Health [NIMH], 2003, p. 5)

Second and Subsequent Times Quoting: (NIMH, 2003, p. 5)

In-text Citation without abbreviations: (University of Pittsburgh, 2005, p. 2)

Book with Editor(s), but no Author(s)

Editor's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Ed.). (Year of Publication). Title of book: Subtitle if given (edition if given and is not first edition). Publisher Name often shortened.

For a book with more than one editor, follow name conventions for a Book with Two to Twenty Authors.

Example:

Leitch, M. G. (Ed.). (2019). *A new companion to Malory*. D. S. Brewer.

In-Text Paraphrase:

(Editor's Last Name, Year) Example: (Leitch, 2019)

In-Text Quote:

(Editor's Last Name, Year, p. Page Number) Example: (Leitch, 2019, p. 55)

Chapters, Short Stories, Essays, or Articles From a Book (Anthology or Collection)

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of chapter, article, essay or short story. In Editor's First Initial. Second Initial if Given. Editor's Last Name (Ed.), Title of book (edition if given and is not first edition, pp. first page number-last page number). Publisher Name often shortened.

Note: If you have more than one editor list their name(s) after the first editor listed in the book, giving their initials and last name. Put an ampersand (&) before the last editor's name.

When you have one editor the short form (Ed.) is used after the editor's name. If you have more than one editor use (Eds.) instead.

Example:

Stockert, P. A. & Taylor, C. (2014). Sleep. In P. A. Potter, A. G. Perry, J. C. Ross-Kerr & M. J. Wood (Eds.), *Canadian fundamentals of nursing* (5th Cdn. ed., pp. 993-1016). Elsevier.

Note: If there is no editor given you may leave out that part of the citation.

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year) **See** chart here for in-text rules for 2 or more authors.

Example (2 authors): (Stockert & Taylor, 2014)

In-Text Quote:

Author's Last Name, Year, p. Page Number) **See** chart here for in-text rules for 2 or more authors.

Example (2 authors): (Stockert & Taylor, 2014, p. 998)

eBook From a Website with One Author

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of book: Subtitle if given (edition if given and is not first edition). Publisher. URL

Example:

Nightingale, F. (1860). Notes on nursing: What it is, and what it is not. Harrison and Sons. <http://www.gutenberg.org/files/17366/17366-h/17366-h.htm>

In-Text Paraphrase

(Author's Last Name, Year) (Nightingale, 1860)

In-Text Quote:

(Author's Last Name, Year, p. Page Number) (Nightingale, 1860, p. 157)

eBook From a Website with Two to Twenty Authors

Last Name of First Author, First Initial. Second Initial if Given, & Last Name of Second Author, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of book: Subtitle if given (edition if given and is not first edition). Publisher. URL

Note: Authors' names are separated by commas. Put a comma and an ampersand (&) before the name of the last author cited.

No place of publication is required when using APA 7th edition.

Must include ALL names in the reference list for publications with up to 20 authors. **See**

eBook From a Website with Three or More Authors

Last Name of First Author, First Initial. Second Initial if Given, & Last Name of Second Author, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of book: Subtitle if given (edition if given and is not first edition). Publisher. URL

Note: Authors' names are separated by commas. Put a comma and an ampersand (&) before the name of the last author cited.

No place of publication is required when using APA 7th edition.

Must include ALL names in the reference list for publications with up to 20 authors.

Example

Price, P.C., Jhangiani, R., & Chiang, I. A. (2015). Research methods in psychology (2nd Canadian ed.). BCcampus. <https://opentextbc.ca/researchmethods>

In-Text Paraphrase

(Case et al., 2011)

In-Text Quote

(Case et al., 2011, p. 57)

Open Textbook (Free Online Textbook)

Last Name of First Author, First Initial. Second Initial if Given, & Last Name of Second Author, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of book: Subtitle if given (edition if given and is not first edition). Publisher. URL

Note: APA style does not require you to identify the format of an eBook (PDF, Kindle, ePUB). However, be sure to read your assignment guidelines carefully in case your instructor would like you to include this or any other extra information.

Must include ALL names in the reference list for publications with up to 20 authors.

Example

Price, P.C., Jhangiani, R., & Chiang, I. A. (2015). *Research methods in psychology* (2nd Canadian ed.). BCcampus. <https://opentextbc.ca/researchmethods>

In-Text Quote

(Price, Jhangiani, & Chiang, 2015, Ch. 1, Understanding section, para. 5)

Note: Open textbooks are often available in multiple formats (web, PDF, ePUB, Kindle). If you are using a version without page numbers (web) or with resizable text (ePUB, Kindle), follow the advice on citing with no page numbers: the example above provides the chapter, section, and paragraph number.

Book without an Author

If no author or creator is provided, start the citation with the title/name of the item you are citing instead. Follow the title/name of the item with the date of publication, and then continue with other citation details.

Remember: an author/creator may be an organization or corporation, for example Health Canada. If you don't have a person's name as the author, but do have the name of an organization or corporation, put that organization/corporation's name as the author.

Anonymous

If and only if an item is signed as being created by Anonymous, use "Anonymous" where you'd normally put the author's name.

In-Text

When you have no author, use a shortened version of the title where you'd normally put the author's name.

If you're citing something which is part of a bigger work, like an article from a magazine, newspaper, journal, encyclopedia, or chapter/short story from a book, put the shortened title in quotation marks in your in-text citation:

Paraphrase:

Example: ("A few words," 2014)

If you're citing an entire work, like a book, website, video, etc., italicize the shortened title in your in-text citation:

Paraphrase:

Example: (*A few words*, 2014)

Two or More Works by the Same Author With the Same Year

When you are citing two different sources that share the same author and year of publication, assign lowercase letters after the year of publication (a, b, c, etc.). Assign these letters according to which title comes first alphabetically. Use these letters in both in-text citations and the Reference list.

Example:

Daristotle, J. (2015a). Title of book used as first source. Toronto, ON: Fancy Publisher.
Daristotle, J. (2015b). Title of book used as second source. Toronto, ON: Very Fancy Publisher.

Example In-Text Quote and paraphrase:

This is paraphrased content from the first source by this author (Daristotle, 2015a). "Now I am quoting from the second source by the same author" (Daristotle, 2015b, p. 50).

Book Review From Library Database (No Title)

Author of Review's Last Name, First Initial. (Year of Publication). [Review of the book Title of Book: Subtitle if Any, by Book Author's First Initial. Second Initial if Given Last Name]. Name of Journal, Volume Number(Issue Number), first page number-last page number. <https://doi> number if given:

Example:

McKinley, A. (2018). [Review of the book Criminal investigative failures, by D. K. Rossmo]. *Salus Journal*, 6(1), 82-84.

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year of Publication): (McKinley, 2018)

In-Text Quote

(Author's Last Name, Year of Publication, Page Number) Example: (McKinley, 2018, p. 83)

Book Review from a Website (with Title)

Author of Review's Last Name, First Initial. (Year of Publication). Title of Review. [Review of the book Title of Book: Subtitle if Any, by Book Author's First Initial. Second Initial if Given Last Name]. Title of Website, URL

Example:

Bell, M. S. (2006, December 31). Are you my mother? [Review of the book Let the northern lights erase your name, by V. Vida]. *The New York Times Book Review*, <https://www.nytimes.com/2006/12/31/books/review/Bell.t.html?ref-review>

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year of Publication) Example: (Bell, 2018)

In-Text Quote:

(Author's Last Name, Year of Publication) Example: (Bell, 2018)

Journal Article From Library Database with DOI - One Author

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of article: Subtitle if any. Name of Journal, Volume Number(Issue Number), first page number-last page number. <https://doi number>

Example:

Bailey, N. W. (2012). Evolutionary models of extended phenotypes. *Trends in Ecology & Evolution*, 27(3), 561-569. <https://doi.org/10.1037/rev0000126>

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year) Example: (Bailey, 2012)

In-Text Quote:

(Author's Last Name, Year, p. Page Number) (Bailey, 2012, p. 562)

Journal Article From Library Database with DOI - Two to Twenty Authors

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given., & Last Name of Second Author, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of article: Subtitle if any. Name of Journal, Volume Number(Issue Number), first page number-last page number. <https://doi number>

Note: Separate the authors' names by putting a comma between them. For the final author listed add an ampersand (&) after the comma and before the final author's last name.

Example:

Pempek, T. A., Yermolayeva, Y. A., & Calvert, S. L. (2009). College students' social networking experiences on Facebook. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 3(2), 227-238. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2008.12.010>

Take the following examples as a basis for in text paraphrase and in-text citation.

In-Text Paraphrase and In-Text Quote **see**

Journal Article From a Website - One Author

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of article: Subtitle if any. Name of Journal, Volume Number(Issue Number if given). URL

Example

Flachs, A. (2010). Food for thought: The social impact of community gardens in the Greater Cleveland Area. *Electronic Green Journal*, 1(30).
<https://escholarship.org/uc/item/6bh7j4z4>

In-Text Paraphrase

(Author's Last Name, Year) (Flachs, 2010)

In-Text Quote

(Author's Last Name, Year, p. Page Number)

Example:

(Flachs, 2010, Conclusion section, para. 3)

Note: In this example there were no visible page numbers or paragraph numbers, so you can cite the section heading and the number of the paragraph in that section to identify where your quote came from.

Journal Article In Print - One Author

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of article: Subtitle if any. Name of Journal, Volume Number(Issue Number), first page number-last page number.

Example:

Jungers, W. L. (2010). Biomechanics: Barefoot running strikes back. *Nature*, 463(2), 433-434.

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year) Example: (Jungers, 2010)

In-Text Quote:

(Author's Last Name, Year, p. Page number) Example: (Jungers, 2010, p. 433)

Works by the Same Author with the Same Year (Journal article)

When you are citing two different sources that share the same author and year of publication, assign lowercase letters after the year of publication (a, b, c, etc.). Assign these letters according to which title comes first alphabetically. Use these letters in both in-text citations and the Reference list.

Example:

Daristotle, J. (2015a). Name of first article. *Made Up Journal*, 26(39), 18-19.

Daristotle, J. (2015b). Title of second article. *Another Made Up Journal*, 35(1), 48-55.

In-Text Paraphrase and In-Text Quote:

Paraphrasing content from first source by this author (Daristotle, 2015a). "Now I am quoting from the second source by the same author" (Daristotle, 2015b, p. 50).

Magazine Article From a Library Database or in Print - One Author

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication, Month Day if Given). Title of article: Subtitle if any. Name of Magazine, Volume Number(Issue Number), first page number-last page number.

Example:

Abramsky, S. (2012, May 14). The other America 2012. *Nation*, 294(20), 11-18.

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year) Example: (Abramsky, 2012)

In-Text Quote

(Author's Last Name, Year, p. Page Number) Example: (Abramsky, 2012, p. 14)

Magazine Article From a Library Database or in Print - Two to Twenty Authors

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given., & Last Name of Second Author, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication, Month Day if Given). Title of article: Subtitle if any. Name of Magazine, Volume Number(Issue Number), first page number-last page number if given.

Note: Must spell out up to twenty author names. Separate the authors' names by putting a comma between them. For the final author listed add an ampersand (&) after the comma and before the final author's last name.

Example:

Gross, A., & Murphy, E. (2010, January/February). Seal of disapproval. *E: The Environmental Magazine*, 21(1), 34-37.

In-Text Paraphrase In-Text Quote **Two to Twenty Authors see**

Magazine Article From a Library Database or in Print - Unknown Author

Article title: Subtitle if any. (Year of Publication, Month Day if Given). Name of Magazine, Volume Number(Issue Number), first page number-last page number if given.

Example:

Syria's free army. (2012, June 11). *Newsweek*, 159(24).

Note: No page numbers were provided for this article.

In-Text Paraphrase:

("One two or three words from title," Year) ("Syria's," 2012)

In-Text Quote:

("One two or three words from title," Year) ("Syria's," 2012, para. 1)

Note: This entry has no page numbers, so a paragraph number is used instead.

Magazine Article From a Library Database or in Print - Signed Anonymous

Anonymous. (Year of Publication, Month Day if Given). Article title: Subtitle if any. Name of Magazine, Volume Number(Issue Number), first page number-last page number if given.

Note: If and only if the work is signed "Anonymous", use Anonymous where you'd normally put the author's name. If the work has no named author but is not signed "Anonymous", follow the example for Unknown Author.

Example

Anonymous. (2011). I was going to cheat. *Glamour*, 109(2), 166-167.

In-Text Paraphrase

(Anonymous, Year) Example: (Anonymous, 2011)

In-Text Quote

(Anonymous, Year, p. Page Number) Example: Anonymous, 2011, p. 166)

Magazine Article From a Website

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of article: Subtitle if any. Name of Magazine, Volume Number(Issue Number if given), first page number-last page number if given. URL

Example:

Freedman, D. H. (2012, June). The perfected self. *The Atlantic*.
http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2012/06/the-perfected-self/8970/4/?single_page=true

Note: If no volume, issue and/or page numbers are provided, skip them in the citation.

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year) Example: (Freedman, 2012)

In-Text Quote:

(Author's Last Name, Year, p. Page Number or Paragraph Number or Section Heading)

Example: (Freedman, 2012, para. 1)

Note: This entry has no page numbers, so a paragraph number is used instead.

Online Encyclopedia or Dictionary From Library Database - Known Author - No DOI

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of entry. In Editor's First Initial. Second Initial if given. Last Name (Ed.), Name of encyclopedia or dictionary

(edition if given and is not first edition, volume number if there is more than one, page range).
Publisher Name.

Example:

Maier, J. (2010). Work and mothering. In A. O'Reilly (Ed.), Encyclopedia of motherhood (Vol. 3, pp. 1278-1283). SAGE.

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year) Example: (Maier, 2010)

In-Text Quote

(Author's Last Name, Year, p. page number or section name and paragraph number)

Example: (Maier, 2010, p. 1279)

Note: When there are no visible page numbers or paragraph numbers, you may cite the section heading and the number of the paragraph in that section to identify where your quote came from.

Online Encyclopedia or Dictionary From Library Database - Known Author - With DOI

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of entry. In Editor's First Initial. Second Initial if given. Last Name (Ed.), Name of encyclopedia or dictionary (edition if given and is not first edition). [https://doi number](https://doi.org/number)

Example:

Stonard, J. (2016). Wall, Jeff(rey). In Grove art online. <https://doi.org/10.1093/gao/9781884446054.article.T096536>

In-Text Paraphrase

(Author's Last Name, Year) Example: (Stonard, 2016)

In-Text Quote:

(Author's Last Name, Year, p. page number or section name and paragraph number)

Example: (Stonard, 2016, para. 1)

Note: When there are no visible page numbers or paragraph numbers, you may cite the section heading and the number of the paragraph in that section to identify where your quote came from.

Online Encyclopedia or Dictionary From a Website - Known Author

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of entry. In Editor's First Initial. Second Initial if given. Last Name (Ed.), Name of encyclopedia or dictionary (edition if given and is not first edition). Retrieved date from URL

Example:

Beck, J., & Foley, D. (2015). Music composition. In The Canadian encyclopedia. Retrieved January 20, 2020, from <https://thecanadianencyclopedia.ca/en/article/music-composition>

In-Text Paraphrase:

(First Author's Last Name & Second Author's Last Name, Year) Example: (Beck & Foley, 2015)

In-Text Quote:

(First Author's Last Name & Second Author's Last Name, Year, p. page number or section name and paragraph number) (Beck & Foley, 2012, para. 1)

Online Encyclopedia or Dictionary From a Web Site - Group Author

Name of Group Author. (Year of Publication). Title of entry. In Editor's First Initial. Second Initial if given. Last Name (Ed.), Name of encyclopedia or dictionary (edition if given and is not first edition). Retrieved from date URL

Example:

Merriam-Webster. (n.d.). Plagiarism. In Merriam-Webster.com dictionary. Retrieved January 18, 2020, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/plagiarism>

In-Text Paraphrase

(Group author, Year) Example: (Merriam-Webster, n.d.)

In-Text Quote

(Group author, Year, p. page number or section name and paragraph number)
Example: (Merriam-Webster, n.d., The Kidnapping Roots of Plagiarize section)

Note: This entry has only section headings so only this information can be included the citation.

Encyclopedia or Dictionary Entry In Print - Known Author

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication). Title of entry. In Editor's First Initial. Second Initial if given. Last Name (Ed.), Name of encyclopedia or dictionary (Volume number, pp. first page of entry-last page of entry). Publisher Name often shortened.

Example:

King, P. N., & Wester L. (1998). Hawaii. In The world book encyclopedia (Vol. 9, pp. 88-110). World Book.

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year) Example: (King & Wester, 1998)

In-Text Quote

(Author's Last Name, Year, p. page number or section name and paragraph number)
(King & Wester, 1998, p. 90)

Encyclopedia or Dictionary In Print - Group Author

Name of Group Author. (Year of Publication). Title of entry. In Editor's First Initial. Second Initial if given. Last Name (Ed.), Name of encyclopedia or dictionary (Volume number if any, pp. first page of entry-last page of entry or p. page number for one page entry). Publisher Name often shortened.

Example:

Chambers Harrap. (2007). Crop circles. In U. McGovern (Ed.), Chambers dictionary of the unexplained (p. 27). Chambers.

In-Text Paraphrase:

(Group Author, Year) Example: (Chambers Harrap, 2007)

In-Text Quote:

(Group Author, Year, p. Page Number) Example: (Chambers Harrap, 2007, p. 27)

Unpublished Thesis

When a dissertation or thesis is unpublished, include the description “[Unpublished doctoral dissertation]” or “[Unpublished master’s thesis]” in square brackets after the dissertation or thesis title.

In the source element of the reference, provide the name of the institution that awarded the degree.

Example:

Harris, L. (2014). *Instructional leadership perceptions and practices of elementary school leaders* [Unpublished thesis]. University of Virginia.

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year) Example: (Harris, 2014)

In-Text Quote:

(Author's Last Name, Year, p. Page Number) Example: (Harris, 2014, p. 56)

Published Thesis

A dissertation or thesis is considered published when it is available from a database such as ProQuest Dissertations and Theses Global or PDQT Open, an institutional repository, or an archive.

If the database assigns publication numbers to dissertations and theses, include the publication number in parentheses after the title of the dissertation or thesis without italics.

Include the description “Doctoral dissertation” or “Master’s thesis” followed by a comma and the name of the institution that awarded the degree. Place this information in square brackets after the dissertation or thesis title and any publication number.

In the source element of the reference, provide the name of the database, repository, or archive.

The same format can be adapted for other published theses, including undergraduate theses, by changing the wording of the bracketed description as appropriate (e.g., “Undergraduate honors thesis”).

Include a URL for the dissertation or thesis if the URL will resolve for readers (as shown in the Miranda and Zambrano-Vazquez examples).

If the database or archive requires users to log in before they can view the dissertation or thesis, meaning the URL will not work for readers, end the reference with the database name (as in the Kabir example).

ed dissertations or theses.

Examples:

Kabir, J. M. (2016). *Factors influencing customer satisfaction at a fast food hamburger chain: The relationship between customer satisfaction and customer loyalty* (Publication No. 10169573) [Doctoral dissertation, Wilmington University]. ProQuest Dissertations & Theses Global.

Miranda, C. (2019). *Exploring the lived experiences of foster youth who obtained graduate level degrees: Self-efficacy, resilience, and the impact on identity development* (Publication No. 27542827) [Doctoral dissertation, Pepperdine University]. PQDT

Open. <https://pqdtopen.proquest.com/doc/2309521814.html?FMT=AI>

Zambrano-Vazquez, L. (2016). *The interaction of state and trait worry on response monitoring in those with worry and obsessive-compulsive symptoms* [Doctoral dissertation, University of Arizona]. UA Campus Repository. <https://repository.arizona.edu/handle/10150/620615>

In-Text Paraphrase:

Kabir (2016), Miranda (2019), and Zambrano-Vazquez (2016)

In-Text Quote:

(Kabir, 2016; Miranda, 2019; Zambrano-Vazquez, 2016)

Conference Presentations and Papers

1. Conference Presentation

Evans, A. C., Jr., Garbarino, J., Bocanegra, E., Kinscherff, R. T., & Márquez-Greene, N. (2019, August 8–11). *Gun violence: An event on the power of community* [Conference presentation]. APA 2019 Convention, Chicago, IL, United States. <https://convention.apa.org/2019-video>

In-Text Paraphrase:

Evans et al. (2019)

In-Text Quote:

(Evans et al., 2019, p. 13)

2. Conference Presentation Summary

Cacioppo, S. (2019, April 25–28). Evolutionary theory of social connections: Past, present, and future [Conference presentation abstract]. Ninety-ninth annual convention of the Western Psychological Association, Pasadena, CA, United States. <https://westernpsych.org/wp-content/uploads/2019/04/WPA-Program-2019-Final-2.pdf>

In-Text Paraphrase:

Cacioppo (2019)

In-Text Quote:

(Cacioppo, 2019, p. 8)

3. Conference Proceedings Published in the Journal

Duckworth, A. L., Quirk, A., Gallop, R., Hoyle, R. H., Kelly, D. R., & Matthews, M. D. (2019). *Cognitive and noncognitive predictors of success. Proceedings of the National Academy of Sciences, USA, 116(47), 23499–23504.* <https://doi.org/10.1073/pnas.1910510116>

In-Text Paraphrase:

Duckworth et al. (2019)

In-Text Quote:

(Duckworth et al., 2019, p. 11)

4. Conference Proceedings Published as Books

Kushilevitz, E., & Malkin, T. (Eds.). (2016). *Lecture notes in computer science: Vol. 9562. Theory of cryptography.* Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-662-49096-9>

5. Conference Proceedings Published as Book Chapters

Bedenel, A.-L., Jourdan, L., & Biernacki, C. (2019). Probability estimation by an adapted genetic algorithm in web insurance. In R. Battiti, M. Brunato, I. Kotsireas, & P. Pardalos (Eds.), *Lecture notes in computer science: Vol. 11353. Learning and intelligent optimization* (pp. 225–240). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-05348-2_21

Newspaper Article From a Library Database

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication, Month Day if Given). Title of article: Subtitle if any. Name of Newspaper, p. SectionPage if given.

Example:

Schachter, H. (2012, June 18). What does it take to be a good team player? *The Globe and Mail*, B7.

Note: If an article ends with a question mark or exclamation mark (!), you do not need to add a period to mark the end of the title.

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year) Example: (Schachter, 2012)

In-Text Quote:

(Author's Last Name, Year, p. Page Number) (Schachter, 2012, p. B7)

Newspaper Article From a Website

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication, Month Day if Given). Title of article: Subtitle if any. Name of Newspaper. URL

Example:

Aw, J. (2012, June 12). Stopping the soda bulge: Why we need to consider restricting sugary beverages. *National Post*. <https://nationalpost.com/health/stopping-the-soda-bulge-why-we-need-to-consider-restricting-sugary-beverages>

In-Text Paraphrase

(Author's Last Name, Year) Example: (Aw, 2012)

In-Text Quote:

(Author's Last Name, Year, p. Page Number)

Example: (Aw, 2012, para. 1)

Note: This entry has no page numbers, so a paragraph number is used instead.

Webpage From a News Website

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication, Month Day if Given). Title of article: Subtitle if any. Name of News Website. URL

Note: Use this format for articles published in online news sources such as BBC News, HuffPost, CNN, Salon etc.

Example:

Tucker, E. & Miller, Z. (2020, Jan. 18). Dems gear up to make case for Trump's removal. HuffPost. https://www.huffpost.com/entry/dems-gear-up-to-make-case-for-trumps-removal_n_5e23569ec5b6321176149dbe

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year) Example: (Tucker & Miller, 2020)

In-Text Quote:

(Author's Last Name, Year, p. Page Number) Example: (Tucker & Miller, 2020)

Note: This entry has no page numbers, so a paragraph number is used instead.

Newspaper Article In Print

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year of Publication, Month Day if Given).

Title of article: Subtitle if any. Name of Newspaper, SectionPage.

Example

Aulakh, R. (2012, June 13). From surviving to thriving. Toronto Star, GT1, GT4.

In-Text Paraphrase

(Author's Last Name, Year) Example: (Aulakh, 2012)

In-Text Quote

(Author's Last Name, Year, p. Page Number) Example: (Aulakh, 2012, p. GT1)

Newspaper Article with an Unknown Author

Title of article: Subtitle if any. (Year of Publication, Month Day if Given). Name of Newspaper, p. SectionPage.

Note: If instead of having no author, the article is signed as being written by "Anonymous", put the name "Anonymous" where you'd normally put the author's name. Only use the word Anonymous if the article is specifically credited that way.

Example:

Get on board for train safety. (2012, June 17). Toronto Star, A14.

In-Text Paraphrase

("One two or three words from the title", Year)

Example: ("Get on board", 2012)

Note: Choose one or more of the first words from the title, enough to clearly identify the article in the Reference list. Use double quotation marks around the words from the title of an article in the in-text citation.

In-Text Quote:

("One two or three words from the title", Year, p. Page Number)

Example: ("Get on board," p. A14)

Note: Choose one or more of the first words from the title, enough to clearly identify the article in the Reference list. Use double quotation marks around the words from the title of an article in the in-text citation.

Interviews and E-mail

Note: Interviews and e-mail are considered personal communications in APA style. They are cited within the text of your assignment, but do not get an entry on the References list. Put the citation right after a quote or paraphrased content from the interview or e-mail.

(First Initial of Person Who Was Interviewed or sent the e-mail. Second Initial if known. Last Name, personal communication, Month Day, Year interview took place or e-mail was received)

Example:

"Infections are often contracted while patients are recovering in the hospital" (J. D. Black, personal communication, May 30, 2013)

Note: If the name of the person who was interviewed is mentioned in the sentence leading into the quote or paraphrased content, you do not need to repeat it in the in-text citation.

J. D. Black explained that "infections are often contracted while patients are recovering in the hospital" (personal communication, May 30, 2013).

Note: Published interviews can appear in many types of sources (magazines, newspapers etc.). When citing published interviews, follow the guidelines for the type of source it was published in.

Book Review From Library Database (No Title)

Author of Review's Last Name, First Initial. (Year of Publication). [Review of the book Title of Book: Subtitle if Any, by Book Author's First Initial. Second Initial if Given Last Name]. Name of Journal, Volume Number(Issue Number), first page number-last page number. [https://doi number if given](https://doi.number.if.given)

Example:

McKinley, A. (2018). [Review of the book Criminal investigative failures, by D. K. Rossmo]. Salus Journal, 6(1), 82-84.

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year of Publication): (McKinley, 2018)

In-Text Quote

(Author's Last Name, Year of Publication, Page Number) Example: (McKinley, 2018, p. 83)

Book Review from a Website (with Title)

Author of Review's Last Name, First Initial. (Year of Publication). Title of Review. [Review of the book Title of Book: Subtitle if Any, by Book Author's First Initial. Second Initial if Given Last Name]. Title of Website, URL

Example:

Bell, M. S. (2006, December 31). Are you my mother? [Review of the book Let the northern lights erase your name, by V. Vida]. The New York Times Book Review, <https://www.nytimes.com/2006/12/31/books/review/Bell.t.html?ref-review>

In-Text Paraphrase

(Author's Last Name, Year of Publication) Example: (Bell, 2018)

In-Text Quote

(Author's Last Name, Year of Publication) Example: (Bell, 2018)

Image Reproduced From a Magazine or Journal

Note: Applies to Graphs, Charts, Drawings, Maps, Tables and Photographs

Figure X. Description of the image or title of the image. From "Title of Article," by Article Author's First Initial. Second Initial. Last Name, year, day, (for a magazine) or year (for a journal), Title of Magazine or Journal, volume number, page(s). Copyright year by name of copyright holder.

Note: Information about the image is placed directly below the image in your assignment. If the image has been changed, use "Adapted from" instead of "From" before the source information.

Example:

Figure 1. *Man exercising*. Adapted from "Yoga: Stretching Out," by A. N. Green, and L. O. Brown, 2006, May 8, *Sports Digest*, 15, p. 22. Copyright 2006 by Sports Digest Inc.

Image Reproduced From a Website

Note: Applies to Graphs, Charts, Drawings, Tables and Photographs

Figure x. Description of the image or image title if given. Adapted from "Title of web page," by Author/Creator's First Initial. Second Initial. Last Name if given, publication date if given, Title of Website. Retrieved Month, day, year that you last viewed the website, from url. Copyright date by Name of Copyright Holder.

Note: Information about the image is placed directly below the image in your assignment. If the image has not been changed but simply reproduced use "From" instead of "Adapted from" before the source information.

Example:

A	B	C
7	55	9
--	~	~
iii	==	66

Figure 2. *Table of symbols*. Adapted from Case One Study Results by G. A. Black, 2006, *Strong Online*. <https://www.strongonline/casestudies/one.html>. Copyright 2010 by G.L. Strong Ltd.

Page or Section from a Website Created by a Corporate or Group Author

Corporation/Group/Organization's Name. (Year webpage was last updated/published, Month Day if given). Title of page: Subtitle (if any). URL

Example:

Canadian Cancer Society. (2013, April 14). Cancer research. <http://www.cancer.ca/en/cancer-information/cancer-101/cancer-research/?region=on>

In-Text Paraphrase:

(Corporation/Group's Name, Year) Example: (Canadian Cancer Society, 2013)

In-Text Quote:

(Corporation/Group's Name, year, Section Name section, para. Paragraph Number if more than one paragraph in section)

Example: (Canadian Cancer Society, 2013, Behavioural research section, para. 2)

Note: When there are no visible page numbers or paragraph numbers, you may cite the section heading and the paragraph number to identify where your quote came from.

Page or Section from a Website Created by an Individual Author

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year webpage was last updated/published, Month Day if given). Title of page: Subtitle (if any). Website name. URL

Example:

Kmec, J. (2012, March 13). Where's the Boss? And What Counts as "Work"? The Society Pages. <https://thesocietypages.org/socimages/2012/03/13/wheres-the-boss-and-what-counts-as-work/>

In-Text Paraphrase:

(Author Last Name, Year) Example: (Kmec, 2012)

In-Text Quote:

(Author Last Name, Year, Section Name section, para. Paragraph Number if more than one paragraph in section) Example: (Kmec, 2012, para. 1)

Note: When there are no visible page numbers or paragraph numbers, you may cite the section heading and the paragraph number to identify where your quote came from.

Page or Section from a Website with an Unknown Author

Title of page: Subtitle (if any). (Year webpage was last updated/published, Month Day if given).
Name of Website. URL

Example

Timeline: Environmental movement (n.d.). The Canadian Encyclopedia.
<https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/timeline/environment>

Or, to emphasize that the page could be updated, include a retrieval date:

Timeline: Environmental movement (n.d.). The Canadian Encyclopedia. Retrieved
January 20, 2020, from
<https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/timeline/environment>

Note: For further explanation of retrieval dates, see the Tips section on this page.

In-Text Paraphrase:

(Shortened title, Year) Example: (Timeline: Environmental, n.d)

In-Text Quote:

(Shortened title, Year, Section Name section, para. Paragraph Number if more than one
paragraph in section)

Example:

(Timeline: Environmental, n.d, Canadian National Parks Act section)

Note: When there are no visible page numbers or paragraph numbers, you may cite the section heading and the number of the paragraph to identify where your quote came from. In this example, there is only one paragraph under the specific heading, so no paragraph number is needed.

Report or Document from a Website – Corporate or Group Author

Corporation/Group/Organization's Name. (Year report was last updated/published, Month Day if given). Title of report: Subtitle if given (Pub. No. Publication Number if given). Website Name if different from author. URL

Example:

College of Nurses of Ontario. (2009). Practice standard: Ethics (Pub. No. 41034).
http://www.cno.org/docs/prac/41034_Ethics.pdf

Note: If there was a chapter or section number instead of a publication number, it would be included after the title in the same place as the publication number: (Chapter xx) or (Section xx).

In-Text Paraphrase:

(Corporation/Group's Name, Year) Example: (College of Nurses of Ontario, 2009)

In-Text Quote:

(Corporation/Group's Name, Year, p. Page Number) Example: (College of Nurses of Ontario, 2009, p. 4)

Government Document From a Website

Name of Government Department, Agency or Committee. (Year of Publication, Month Day). Title of document: Subtitle if given (edition if given and is not first edition). Publisher if different from author. URL

Example:

Ontario Ministry of Children and Youth Services. (2010, April 27). Your preschool
child's speech and language development.
[http://www.children.gov.on.ca/htdocs/English/topics/earlychildhood/
speechlanguage/brochure_preschool.aspx](http://www.children.gov.on.ca/htdocs/English/topics/earlychildhood/speechlanguage/brochure_preschool.aspx)

In-Text Paraphrase:

(Name of Government Department, Agency or Committee, Year) Example: (Ontario
Ministry of Children and Youth Services, 2010)

In-Text Quote:

(Name of Government Department, Agency or Committee, Year, Section Name section, para. Paragraph Number if more than one paragraph in section)

(Ontario Ministry of Children and Youth Services, 2010, By Age Five section, para. 4)

Note: When there are no visible page numbers or paragraph numbers, you may cite the section heading and the number of the paragraph to identify where your quote came from.

Entire Website - Created by a Corporation, Institution or Group

Corporation/Group/Organization Name. (Year website was last updated/published, Month Day if given). Title of website. URL

Note: To mention a web site in general, do not create a reference list entry or an in-text citation.

Example:

Jam Jar. (n.d.). Jam Jar Commercial. <http://www.jam-jar.ca/commercial>

In-Text Paraphrase:

(Corporation/Group Name, Year) Example: (Jam Jar, n.d.)

Note: Since this website does not include any publication date, the date information is written as n.d. (no date).

In-Text Quote:

(Corporation/Group Name, Year, Section Name section, para. Paragraph Number if more than one paragraph in section)

Example: (Jam Jar, n.d., Our Story section)

Note: When there are no visible page numbers or paragraph numbers, you may cite the section heading and the number of the paragraph in that section to identify where your quote came from. In this example there is only one paragraph under the specific heading, so no paragraph number is needed.

General mention of a web site

(No specific information from the site is used)

Example: The design team created a web site for Jam Jar (<https://www.jam-jar.ca/>).

Note: If no specific information is drawn from a web site, do not create a reference list entry or an in-text citation. Instead, mention the name of the web site in-text and include the url in brackets.

Entire Website - Created by Individual Author

Author's Last Name, First Initial. Second Initial if Given. (Year website was updated/published, Month Day if given). Title of website. URL

Note: To mention a web site in general, do not create a reference list entry or an in-text citation.

Example:

Mabillard, A. (2011, December 29). Shakespeare online. <http://www.shakespeare-online.com/>

In-Text Paraphrase:

(Author's Last Name, Year) Example: (Mabillard, 2011)

In-Text Quote:

(Author's Last Name, Year, Section Name section, para. Paragraph Number if more than one paragraph in section)

Example: (Mabillard, 2011, Elizabethan Fashion Faux Pas section)

Note: When there are no visible page numbers or paragraph numbers, you may cite the section heading and the number of the paragraph in that section to identify where your quote came from. In this example there is only one paragraph under the specific heading, so no paragraph number is needed.

General mention of a web site

(No specific information from the site is used)

Example: Amanda Mabillard maintains the Shakespeare Online website (<http://www.shakespeare-online.com/>).

Note: If no specific information is drawn from a web site, do not create a reference list entry or an in-text citation. Instead, mention the name of the web site in-text and include the url in brackets.

No Author

If no author or creator is provided, start the citation with the title/name of the item you are citing instead. Follow the title/name of the item with the date of publication, and the continue with other citation details.

Note: an author/creator won't necessarily be a person's name. It may be an organization or corporation, for example Health Canada or a username on a site such a YouTube.

In-Text

If no author or creator is provided, use a shortened version of the title where you'd normally put the author's last name.

If you're citing something which is part of a bigger work, like an article from a magazine, newspaper, journal or encyclopedia, or chapter or short story from a book, put the shortened title in quotation marks in your in-text citation.

Example, paraphrasing: ("A few words", 2014)

If you're citing an entire work, like a book, website, video, etc., italicize the shortened title in your in-text citation

Example, 'paraphrasing: (*A few words*, 2014)

Anonymous

If and only if an item is signed as being created by Anonymous, use "Anonymous" where you'd normally put the author's name.

Alphabetical Order in References List

When putting works in alphabetical order, ignore initial articles such as "the", "a", or "an". For example the title The best of Canada would be alphabetized as if it started with the word best instead of the word The

If the title begins with a number, alphabetize it as if the number was spelled out. For example the title 5 ways to succeed in business would be alphabetized under F as if it had started with the word Five.

No Date

If no date is provided, use the initials n.d. where you would normally put the date.

Also use the initials n.d. if the date of content is difficult to determine, such as on a Wikipedia page.

No Page Numbers

Page numbers may not be provided for some items, such as online materials. If this is the case:

References List

If a citation would normally include page numbers but none are provided, skip the page numbers in the citation.

In-Text Citation - Quoting Directly

When quoting directly in the text of your paper, you would normally include page numbers if they were given. If there are no page numbers given:

- Indicate the paragraph number instead of the page number with the word "para." before it. For example: (Smith, 2012, para. 3)
- If there are headings, give the name of the heading, followed by the word "section" and the number of the paragraph within the section it is from. For example: (Smith, 2012, Discussion section, para. 3)
- If there is only one paragraph, provide the author's last name and the year and omit the page number.

No Database Name

If you find an article through the search bar on the main library page, you might be unsure which database the article is from, because this searches across many different databases.

You can find the name of the database a few ways:

Method 1. Click on the title of the article in the search results list. This will bring you to a page with a description of the article as well as other useful information. Scroll down to the bottom of this list of information, and you should see "Database" listed near the bottom.

Method 2. You can also find the name of the database in the summary of information just below the title of the article in the search results list. It will look something like this:

A Cross-National Study of Evolutionary Origins of Gender Shopping Styles: She Gatherer, He Hunter?

By: Dennis, Charles; Brakus, J. Joško; Ferrer, Gemma García; McIntyre, Charles; Alamanos, Eleftherios; King, Tamira. Journal of International Marketing. Dec2018, Vol. 26 Issue 4, p38-53. 16p. 1 Diagram, 3 Charts. DOI: 10.1177/1069031X18805505. , Database: Business Source Complete

Notice the name of the database is listed at the end.

Works Cited in Another Source

Sometimes an author of a book, article or website will mention another person's work by using a quotation or paraphrased idea from that source. The work that is mentioned in the article you are reading is called the primary source. The article you are reading is called the secondary source.

For example, suppose you are reading an article by Brown (2014) that cites information from an article by Snow (1982) that you would like to include in your essay. For the reference list, you will only make a citation for the secondary source (Brown). You do not put in a citation for the primary source (Snow) in the reference list. For the in-text citation, you identify the primary source (Snow) and then write "as cited in" the secondary source (Brown). If you know the year of the publication of the primary source, include it in the in-text citation. Otherwise, you can omit it. See below for examples.

Examples of in-text citations:

According to a study by Snow (1982, as cited in Brown, 2014), 75% of students believe that teachers should not assign nightly homework.

Note: If you don't have the publication date of Snow's article, you just omit it like this:

According to a study by Snow (as cited in Brown, 2014), 75% of students believe that teachers should not assign nightly homework.

In fact, 75% of students believe that teachers should not assign nightly homework (Snow, 1982, as cited in Brown, 2014).

Snow (1982, as cited in Brown, 2014) concluded that "nightly homework is a great stressor for many students" (p.34).

Example of Reference list citation:

Brown, S. (2014). Trends in homework assignments. Journal of Secondary Studies, 12(3), 29-38. <http://doi.org/fsfsbit>

In-Text Citation For Two or More Authors/Editors				
Number of Authors/Editors	First Time Paraphrased	Second and Subsequent Times Paraphrased	First Time Quoting	Second and Subsequent Times Quoting
Two	(Case & Daristotle, 2011)	(Case & Daristotle, 2011)	(Case & Daristotle, 2011, p. 57)	(Case & Daristotle, 2011, p. 57)
Three to Five	(Case, Daristotle, Hayek, Smith, & Raash, 2011)	(Case et al., 2011)	(Case, Daristotle, Hayek, Smith, & Raash, 2011, p. 57)	(Case et al., 2011, p. 57)
Six or More	(Case et al., 2011)	(Case et al., 2011)	(Case et al., 2011, p. 57)	(Case et al., 2011, p. 57)

When You Have 21 or More Authors	
When a journal article has twenty-one or more authors: References List List the first nineteen authors followed by three spaced ellipse points (. . .), and then the last author's name.	
Example	Kalnay, E., Kanamitsu, M., Kistler, R., Collins, W., Deaven, D., Gandin, L., Iredell, M., Sha, S., White, G., Woollen, J., Zhu, Y., Chelliah, M., Ebisuzaki, W., Higgins, W., Janowiak, J., Mo, K. C., Ropepelewski, C., Wang, J., Leetmaa, A., ... Joesph, D. (1996). The NCEP/NCAR 40-year reanalysis project. <i>Bulletin of the American Meteorological Society</i> , 77(3), 437-471. https://doi.org/fg6rf9
In-Text Paraphrase	(First author's last name et al., Year) Example: (Nilsson et al., 2016)
In-Text Quote	(First author's last name et al., Year, p. Page number quote is from) Example: (Nilsson et al., 2016, p. 103)

Sûfilerin Yol Âdâbından Âdâb-ı Muâşeret'e Bir Yolculuk Denemesi (Marmaravî'nin Hurde- Tarikat Adlı Eseri Örneği)

Mahmut ULU*

Özet

Bu çalışma, Ahmed Şemseddin Marmaravî'nin Hurde-i tarikat adlı eseri temel alınmak suretiyle, tasavvufi çevrelerin yol âdâbının toplumsal düzlemde bir karşılığının olması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır. Daha açık bir ifadeyle tarikatların dışa dönük usul ve esaslarının toplum hayatında uygulanabilirliğini irdelemek amacına dönüktür. İslam'ın düşünce, anlayış ve yaşayış yönleri bakımından derûni tarafını ifade eden tasavvufun usul ve esasları itibarıyla sadece tarikat ve tekke çevrelerine ait bir husus olarak kalmaması gerektiği bu düşüncüyü somut davranışlara dönüştürmeyi gerekli kılmaktadır. Asıl gayesi iyi insan (insan-ı kâmil) ve bu insanlardan müteşekkil ahlaki toplum meydana getirmek olan tasavvuf, sadece geçmişte ya da belli zümrelerin elinde kalmış bir düşünce ve amel sistemi olarak görülmemelidir. Böyle bir bakış, tasavvufun gerek çıkış gerekse süreç boyunca öncelendiği amaçlarını heder etmek anlamına gelecektir. Bu anlamda tasavvufun maksadına uygun olan hedeflerinin günümüze taşınması ve günlük hayatın içinde etkin olması bu kadim geleneğin amacına hizmet etmesi bakımından önem arz etmektedir. İşte bu çalışma; bir görevi de ahaliyi irşad etmek suretiyle topluma nizam vermek olan sûfilerin ortaya koydukları ve yaşadıkları dönemde pratik hayata aksettirdikleri, günlük hayatın bir parçası olan usul ve esasların tarihin geride bıraktığı zamanlarında kalan bir ütopya olarak algılanmasının bir nebze önüne geçmek için yapılmış bir yollar yakınlaştırması denemesidir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Sûfi, Ahmed Şemseddin Marmaravî, Hurde-i tarikat, Âdâb-ı Muâşeret.

An Essay on A Journey From The Way of The Sufis to The Manners of The Way (Example of Marmaravî's Hurda Al-Tarikat)

Abstract

This study is based on the idea that the road manners of sufi circles should have a social equivalent, based on Ahmed Sams al-din Marmaravî's work Hurda al-tarikat. To put it more clearly, it is aimed at examining the applicability of the outward-looking methods and principles of the sects in the life of society. Sufism, whose main purpose is to create a good human being and a moral society composed of these people, should not be seen as a system of thought and action that remained only in the past or in the hands of certain groups. Such a view would mean destroying the aims of sufism that were prioritized both in the beginning and throughout the process. In this sense, it is important that the goals of sufism, which are suitable for its purpose, are carried to the present day and that it is effective in daily life, in terms of serving the purpose of this ancient tradition. Here, this study is a way of preventing the perception of the principles and procedures, which are a part of daily life, which are a part of daily life, which the sufis, whose duty is to give order to the society by guiding the people, were perceived as a utopia left behind in the times of history zoom experiment.

Keywords: Sufism, Sufi, Ahmed Sams al-din Marmaravî, Hurda al-tarikat, Social manners.

Extended Abstract

In today's world where matter and worldly passions come to the fore, it is possible to see the solution proposals of many negative behaviors that modern people see as problems in various practices of sufis. It is important to reconsider the

* Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, e-mail: mahmut.ulu@hotmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-3030-0827>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Ulu, M. (2023). Sûfilerin yol âdâbından Âdâb-ı Muâşeret'e bir yolculuk denemesi (Marmaravî'nin Hurde-i Tarikat adlı eseri örneği). *Küllîye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 1-21. <https://doi.org/10.48139/aybukulliyel.1328533>

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
17 Temmuz 2023	6 Eylül 2023	Araştırma Makalesi	1-21
17 July 2023	6 September 2023	Research Article	

rules of etiquette called manners, which are mostly formed based on the Qur'an, sunnah, customs, and traditions.

Ahmed Sams al-din Marmaravi is one of the author sufis who wrote works on the etiquette and manners of the sects. Marmaravi, in his work Hurda al-tarikat, the points that the devotee should pay attention to during his sulûk about worship and dhikr; his attitude towards his sheikh, himself, other followers and members of the sect; He determined the rules about how his daily life should be, both inside and outside the lodge. Marmaravi wrote the aforementioned work not only for raising dervish as in his other works, but also for the guidance and upbringing of the people.

In this study, Ahmed Sams al-din Marmaravi's work, Hurda al-tarikat, will be included in the order and manners of the order, and its reflections on daily life will be emphasized by establishing a connection with the principles of etiquette, which can be considered as the social equivalent of these rules. Based on this, an attempt will be made to bring together rules in order to prevent to some extent the perception of the methods and principles that the sufis put forward and reflected in practical life in the context of the aforementioned author and his work, as a utopia that remains in the depths of history.

Al-adab is the plural of adab and it means invitation, good morals, courtesy, elegance, modesty, feeling of shame, good behavior and condition. In addition, it is a comprehensive term used for daily tasks such as eating and drinking, dressing and cleaning, which are mostly personal and social issues, and all kinds of social relations, information about all other areas of life and the most appropriate behavior styles.

Muaşara, on the other hand, means living together with the people and getting along well, establishing good relations. Social manners, which consists of the combination of the two words that have been defined, means rules based on discipline and courtesy that enable people to live together and well in a healthy way, and that allow people to establish friendship and rapprochement with each other. This concept is expressed in the form of etiquette in contemporary life. Although etiquette has its own characteristics for every society, there are also common rules seen in all Islamic societies. To say that this is due to the effect of the Qur'an and the Sunnah on the morality of society is beyond explanation.

The fact that literature is an encompassing concept that includes moral and social issues, as well as practices related to religious sciences, worship and practices, has brought it to have a social equivalent. Therefore, it is not possible to consider the etiquette principles of a society independently of that society's beliefs.

Another concept that should be mentioned here is the norm. Norm, which has a word meaning like measure or rule, has been defined as the criterion by which the correctness, wrongness or value and worthlessness of human behavior are

measured. Norms contain similar meanings with manners in terms of showing themselves in the traditions, customs, morals and general behavior of the society.

In today's life, where social relations weaken and individuality increases, there is a greater need for social rules called manners, which are based on religious references and cultural accumulation. Because the feeling of cooperation, solidarity, altruism and being together in difficult times is not just an option, but maybe a necessity. For this reason, it has become important to reconsider the rules of etiquette, which are not written but are almost as binding as the law, and bring them to the current life in the solution of social problems.

Ahmed Sams al-din Marmaravi, who was active when the sects were widespread and the sheikhs were active, is one of the names who have a say in the order of social life. Although the issues he focused on and the rules he determined in his work called Hurda al-tarikat were understood as related to the etiquette and manners of the sect, he put forward the issues he emphasized in his works not only to appeal to the sect circles but to the general public. Moreover, it is known that his purpose in writing his works in Turkish is for the understanding of the people.

The principles put forward by Marmaravi are applicable in today's individual, social or family relationships. These rules also continue to be valid in a positive sense in human relations. As a matter of fact, these principles were put forward with an Islamic perspective, and the fact that the author was Turkish and lived in Anatolia made them relatively general both at that time and today.

Marmaravi emphasized that a dervish has some responsibilities and rules to follow towards everyone in his environment. If these rules are followed meticulously, the dervish's purpose will be achieved, otherwise the process will fail. Just like here, the application of these rules in social life is necessary for the healthy continuation of social peace and security. Therefore, his principles have a clear applicability and problem-solving aspect.

Marmaravi focused on basic life necessities such as travel, eating and drinking, hospitality, hosting guests, sending off passengers, dressing, communicating with elders, being in a community. The points he put forward about these ordinary things of life six centuries ago have survived almost unchanged. On the one hand, this shows that the rules of etiquette have not undergone a great change due to their basis, on the other hand, it also shows that the etiquette and manners of the sects have a counterpart in social life. Therefore, sect practices have the potential to respond to today's problems, if they are handled with a correct view and by their competent, as in the past.

Giriş

Maddenin ve dünyevî ihtirasların ön plana çıktığı günümüz dünyasında modern insanın sorun olarak gördüğü pek çok olumsuz davranışın çözüm önerilerini sâfilenin çeşitli uygulamalarında görmek mümkündür. Çoğunlukla Kur'ân, sünnet, örf ve adet temelli toplumsal yaşantıya dayalı olarak teşekkül eden âdâb-ı muâşeret denilen görgü kurallarının yeniden ele alınması önemlidir.

Tasavvuf, tarihî süreç içerisinde kendine has bir edebî birikim oluşturmuştur. Bir bakıma tarikatın kuralları olarak nitelenebilecek âdâb ve erkân kayda geçirilmiş, tasavvufun temel eserleri esas alınmak kaydıyla konu özelinde bir literatür meydana gelmiştir. Bu kitaplarda tarikata instisâb eden sâlikin uyması gereken kurallar, sülûk esnasında dikkat edilmesi gereken hususlar ve sâlikin nasıl olması gerektiğine ilişkin konular ele alınmıştır. Böylece seyr ü sülûka dair uygulamalar, zikir unsurları, çalışma ve iâşe temini yolları, siyasi ve ictimâî hayata katılım, evlenme ve aile konuları, nefisle ilgili davranışlar bir metot çerçevesinde ortaya konmuştur. Sûfilerce geliştirilen bu metotlar müellif sâfiler tarafından kayda geçirilmiş, içinde bulunulan cemiyetin âdâbını tasnif eden pek çok eser telif edilmiştir. (Arpağuş & Baydar, 2017, s. 287; Ögke, 2016) Bahsi geçen eserler genel itibarıyla *Âdâbü'l-Mutasavvıfa*, *el-Vesaya*, *Âdâbü'l-Mürîdîn* ve *Tarîkatnâme* gibi isimlerle anılmıştır. (E. H. Ş. Ö. Sühreverdî, 1990, s. 15)

Âdâb ve erkân konusu tasavvufun temel kaynaklarından kabul edilen *el-Lümâ'*, (Serrâc, 2016, ss. 163-245) *er-Risâle*, (Kuşeyrî, 2014, ss. 481-495) *Keşfü'l-Mahcûb* (Hucvirî, 2020, ss. 396-421) ve *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* (Gazzâlî, 1989) gibi eserlerde bir bölüm şeklinde ortaya konulurken *Cevâmiu Âdâbu's-Sûfiyye* (Sülemî, 2021, ss. 15-72) ve *Âdâbü'l-Mürîdîn* gibi tasavvufî eserlerde müstakil olarak ele alınmıştır. (E.-N. Sühreverdî, 2014) Bunların yanında doğrudan âdâb-ı muâşereti konu alan eserler de telif edilmiştir. Konu üzerinde duran âlimler ilk telif dönemlerinden itibaren âdâb-ı muâşeret konusunda çalışmalar yapmış, ya doğrudan bu konuyu ya da başka konular temelinde âdâb-ı muâşereti ele almışlardır. Ahlak, toplum bilimi ve siyaset üzerine eğilen Şafii âlimi Mâverdî'nin (ö. 450/1058) yazmış olduğu ahlâka dair *Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn* adlı eser (Mâverdî, 2006) bu konuyla ilgili müstakil bir eser olarak kabul edilebilecekken; Şihâbuddîn Muhammed b. Ahmed el-Ebşihî (ö. 854/1450), *Mustatrafi Külli Fenn Mustazraf* isimli eserinde (Ebşihî, 1992) âdâb-ı muâşeret konusu müstakil bir başlık halinde incelenmiştir.*

Tarikatların âdâb ve erkânı konusunda eser telif eden müellif sâfilardan biri de Ahmed Şemseddin Marmaravî (ö. 910/1504)'dir. Marmaravî, *Hurde-i Tarîkat* adlı eserinde sâlikin sülûku esnasında ibadet ve zikir konularında dikkat etmesi gereken hususlar; şeyhine, kendine, diğer mürid ve tarikat mensuplarına karşı tavırları; gerek tekke içi gerekse tekke dışında günlük hayatındaki davranışlarının

* Konuyla ilgili literatür için bk. Arpağuş-Baydar, "Tasavvuf'ta Âdâb ve Erkân Risâleleri".

nasıl olması gerektiği konularında kurallar tespit etmiştir. Marmaravî mezkûr eserini diğer eserlerinde olduğu gibi sadece derviş yetiştirmek için değil aynı zamanda ahalinin irşadı ve terbiyesi için de telif etmiştir.†

Bu çalışmada Ahmed Şemseddin Marmaravî'nin *Hurde-i Tarikat* adlı eserinden hareketle ortaya koyduğu tarikat âdâb ve erkânına yer verilecek, bu kuralların toplumsal karşılığı sayılabilecek âdâb-ı muâşeret ilkeleriyle irtibatı kurularak günlük hayata yansımaları üzerinde durulacaktır. Buna istinaden mezkûr müellif ve eseri bağlamında sûfîlerin ortaya koydukları ve yaşadıkları dönemde pratik hayata aksettirdikleri usul ve esasların tarihin derinliklerinde kalan bir ütopya olarak algılanmasının bir nebze önüne geçmek için bir kurallar buluşturulması denemesi yapılacaktır.

1. Âdâb, Muâşeret, Âdâb-ı Muâşeret, Norm

Âdâb edep kavramının çoğulu olup davet, güzel ahlak, nezâket, zerâfet, hayâ, utanma duygusu, iyi hal ve durum (İbn Manzûr, 1994, s. 2955) gibi manalara gelmektedir. Âdâb/edeb, “gelenek, görenek, ahlâk” gibi ilk anlamları yanında zaman içerisinde çeşitli mevki, meslek ve sanat; eğitim ve öğretim; tasavvuf ve tarikat; ilmî araştırma ve tartışma; ibadet, Kur'ân okuma ve dua gibi dinî faaliyetler anlamındaki konuları da ihtiva etmiştir. Bunun yanında daha çok kişisel ve toplumsal konular olan yeme-içme, giyim-kuşam ve temizlik gibi günlük işler ile her türlü sosyal ilişki, hayatın diğer bütün alanlarına dair bilgiler ve en uygun davranış tarzları için kullanılan geniş kapsamlı bir terimdir. (Çağrı, 1994, s. 10/414)

Tasavvufun tarihî ve tecrübî süreci için oldukça mühim görülen âdâb kavramı sûfîlerin üzerinde önemle durduğu kavramlardan biridir. Bu önemine binaen bir yandan tasavvuf çevrelerinde âdâbla ilgili ciddi bir literatür oluşurken diğer yandan tasavvufun tarihî seyri içerisinde bir dönemi ifade eden tarikatların genel usulünü de ifade etmektedir.

Muâşeret ise ahali ile birlikte yaşayıp hoş geçinmek, iyi ilişkiler kurmak gibi anlamlara gelmektedir. (Sâmi, 2021, s. 1367) Tanımı verilen iki kelimenin terkiinden oluşan âdâb-ı muâşeret toplum içinde birlikte ve iyi yaşamının sağlıklı gerçekleşebileceği, insanların birbirleriyle tesis edecekleri ülfet ve yakınlaşmaya olanak sağlayan terbiye ve nezâkete dayalı kurallar demektir. Bu kavram güncel hayatta görgü kuralları şeklinde ifade edilmektedir. Âdâb-ı muâşeret, bir toplum içinde doğal bir seyirde oluşup, kalıcı hale gelmektedir. Âdâb-ı muâşeret her toplum için kendine has özellikler barındırır da İslam toplumlarının tamamında görülen ortak kurallar da vardır. Bunun Kur'ân ve sünnetin toplum ahlakına olan tesirinden kaynaklandığını söylemek izahtan varestedir. (Şeker, 1981, ss. 205-206)

† Bk. M. Kemâleddin Harîrîzâde, *Tibyânü Vesâ'ili'l-Hakâik fî Beyâni Selâsili't-Tarâ'ik* (Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 430), 1/53b.

Edebin şer'î ilimler, ibadetler ve muâmelâta ilişkin uygulamaların yanında ahlâkî ve sosyal konuları ihtiva eden kuşatıcı bir kavram olması (Uludağ, 1994, s. 414) onun toplumsal düzlemde bir karşılığının olmasını da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bir toplumun âdâb-ı muâşeret ilkelerini o toplumun inançlarından bağımsız düşünmek mümkün değildir.

Burada değinilmesi gereken bir diğer kavram normdur. Ölçü ya da kural gibi kelime anlamı olan norm, insan davranışlarının doğruluğu, yanlışlığı ya da değerli ve değersiz oluşunun ölçüldüğü kıstas olarak tanımlanmıştır. Normlar toplumun gelenek, görenek, ahlak ve genel davranış biçimlerinde kendini göstermesi bakımından âdâb-ı muâşeretle benzer anlamlar içermektedir. (Eren, 2007, ss. 290-291)

2. Ana Hatlarıyla Ahmed Şemseddin Marmaravî'nin Hayatı ve Eserleri

Ahmed Şemseddin Marmaravî 839/1435 tarihinde (Sünbülî, 1312, s. 45) İzmir'in Saruhan Livası'nın Akhisar kazasına bağlı Gölarmara köyünde doğmuştur. (Bursalı, t.y., s.1/225) Marmaravî adını İsa Oğlu Ahmed Marmaravî şeklinde, lakabını ise Yiğitbaşı olarak kaydetmiştir. (Marmaravî, t.y.-a, s. 26b, t.y.-b, s. 46b) İlk eğitimini babasından alıp zâhiri ilimleri Manisa'da; (Öngören, 2012, s. 91) tasavvufî eğitimini Uşak'ın Kabaklı köyünde bulunan Halveti şeyhi Alâeddin Uşşâkî'nin terbiyesinde tamamlamıştır. (Marmaravî, t.y.-a, s. 46b) Uşak'ta sülûkunu tamamlayan Marmaravî, şeyhinin icazetiyle Manisa'ya dönmüş, burada irşad faaliyetleri yanında talebe yetiştirmiştir. (Bursalı, t.y., s. 3/225) Bu faaliyetleri vesilesiyle kısa sürede tanınarak "şeyhler şeyhi" unvanını almıştır. (Vicdâni, 1995, s. 232) Alâeddin Uşşâkî'nin vefatı üzerine onun yerine geçmiştir. (Vassâf, 2006, s. 4/237)

Marmaravî, 910/1505 yılında Manisa'da vefat etmiştir. O tarihlerde Seyyid Hoca, bugünkü adıyla Adakale Mahallesi olarak adlandırılan tekkenin bahçesine defnedilmiştir. (Bandırmalızâde, 1306, s. 31; Vicdâni, 1995, s. 232)

Ahmed Şemseddin Marmaravî müellif sûfilerdendir. Eserlerinin tamamını Türkçe telif etmiştir. Bunun ahalinin Türkçe konuşması ve eserlerinden faydalanması amacıyla olduğu kaydedilmiştir. (Harîrîzâde, t.y., s. 53a) Tespit edilebilen eserleri şunlardır: *Câmiu'l-Esrâr*, *Risâle-i Tevhîd*, *el-Mukaddimetü's-Sâliha*, *Keşfü'l-Esrâr*, *Ravzatü'l-Vâsilîn*, *İrfânu'l-Ma'ârif*, *Risâletü'l-Hüdâ li-üli'l-İhtidâ*, *Etvâr-nâme-i Seb'a*, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, *Silsile-i Ehl-i Tarîkat*, *Bahreyni'l-Aşk*, *Risâle-i Makâlât-ı İbn-i Arabî*, *Ahvâlü'l-Ebrâr*, *Hurde-i Tarîkat*. (Ulu, 2022, ss. 175-181)

3. Hurde-i Tarîkat'ta Ele Alınan Edepler ve Günümüz Görgü Kurallarına Yansımaları

Ahmed Şemseddin Marmaravî, *Hurde-i Tarîkat* adlı eserinde çeşitli âdâb ve erkânı ele almıştır. Müellifin üzerinde durduğu başlıca kurallar şu şekildedir: Yeme-içme âdâbı, şeyhin yerine oturma (büyüklere hürmet) âdâbı, şeyhe karşı

edepler, toplum içindeyken kendinden ve sahip olduklarından bahsetmeme âdâbı, mecliste oturma âdâbı, tekkeye gelene hürmet ve ikram âdâbı, meclis (tekke) âdâbı, tarikat ehlinin birbiriyle ilişkileri, isteme âdâbı, toplu zikir usulü, kıyafet âdâbı, belaya/imtihana sabır, tarikat ehlinin günlük kullandıkları dil, tarikat ehlinin yolculuk âdâbı, icazet alan dervişin durumu.

Eser içerisinde başlıklar halinde verilmeyen bu kurallar çeşitli alt başlıklara ayrılmak suretiyle tarafımızca oluşturulmuştur. Çalışmada bu kuralların daha çok toplumsal yönü olanlar üzerinde durulmuştur.

3.1. Yeme-İçme Âdâbı

Âdâb hususuna değinen ilk kaynaklardan itibaren hemen bütün kaynaklarda ele alınan konulardan biri yeme-içme âdâbıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de[‡] “*Yiyin, için ancak israf etmeyin.*” (el-A'râf 7/31) denilerek israftan kaçınılması, yenilecek ve içilecek şeylerin temiz ve helal olması (el-Bakara 2/168), üzerine Allah'ın adının anılması (el-En'am 6/121) gibi yeme-içme konusunda temel bazı prensipler belirlenmiştir. Buna bağlı olarak İslam âlimleri teliflerinde bu konuya değinmişler, İslamî temel referanslara dayalı olarak yeme-içme ile ilgili kurallar tavsiye etmişlerdir.

Sûfîlerin yeme-içmeyle ilgili üzerinde durdukları temel husus mübalağa etmemek, aşırıya kaçmamak, zamanının çoğunu lokma düşüncesiyle geçirmemektir. (Hucvirî, 2020, s. 409) Hucvirî'nin bu tespitine benzer bir yaklaşım Ebü'n-Necîb Sühreverdî'nin *Âdâbü'l-Mürîdîn* adlı eserinde görülmektedir. Sühreverdî rızka ihtimam göstermeyi terk etmeyi, rızkın talep ve toplanması; men edilmesi ve biriktirilmesi ile az meşgul olmayı yeme-içmenin âdâbından saymıştır. (E.-N. Sühreverdî, 2014, s. 125) Ebü Hafs Sühreverdî'nin görüşleri de bu konuda diğer sûfîlerden farklı değildir. Ona göre yemek âdâbının en güzeli ve en önemlisi iyice acıkmadan yememek ve iyice doymadan kalkmaktır. (E. H. Ş. Ö. Sühreverdî, 1990, s. 432) Ancak o diğerlerinden farklı olarak bu edepi daha tafsilatlı bir şekilde maddeler halinde tasnif ve tespit etmiştir.[§] İmam Gazzâlî ise konuya daha geniş olarak yer vermiş yemekten önce, yemek sırasında ve yemekten sonra yapılması gereken kurallara temas etmiştir. Buna göre ana hatlarıyla yeme ve içmenin âdâbı helal yemek, elleri yıkamak, sofrayı yere sermek, sofraya edeple oturmak, toplu olarak bir kaptan yemek, besmele ile başlamak, sofradan doymadan kalkmak, şükretmek, dişleri temizlemek, su içerken bardağı sağ elle tutmak, suyu oturarak ve üç nefeste içmektir. (Gazzâlî, 1989, ss. 2/11-54)

[‡] Ayet alıntıları için bk. Hayrettin vd. Karaman, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli* (Ankara: TDV Yayınları, 2018).

[§] Bk. Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif (Tasavvufun Esasları)*, 429-436.

Ahmed Şemseddin Marmaravî, yeme-içme hususunda esaslar tespit eden sûfi olarak yukarıdaki sûfilere benzer kurallar va'zetmiştir. O mezkûr eserinde bununla ilgili şunları söylemiştir:

“Taamda dervişin biri kalkıp el yumağa evvel azizin sağ yanından başlaya, sol yanına gelince evvel suyu döküp andan azizin sağ yanında elin yuyalar; taama başlayalar. Şeyhten evvel kimse sunmaya, gayet hazer edeler, ibtida eyleyeler ve taam yerken kimsenin önünden alıp yemeyeler ve ağızların pes depretmeyeler ve muallaka oturmaya ve bir yiyip bir su içmeyeler, eğer mu'tad ise terk edeler ve taam yerken kimseye latife etmeyeler ve ağızda taam var iken kelimat etmeye ve kemik kemirmeye ve sağ dizin dikeler ya diz çökeler. Malayaniden gayet hazer ede ve dahi içlerinden birisi menakıp söylerken tamam dinleyeler. Taam kalktıktan sonra çârub çalalar, ondan sonra el yuyalar. Evvel azizin elin yuyalar, ondan sonra ihvanın ellerin yuyalar ve şeyhin sağ yanından başlayalar. Ta sol yanına gelince dervişan azizin suyun bir yere cem' etmeye. Ba'dehu sakalık etse hoşdur. Ve davete vardıkları vaktin benim önüme sofrta getirin demeye ve falan kimsenin önüne sofrta getirin demeyeler. Ve ba'dehu hamededeler ve pazar taamin yemekten ziyade hazer üzere olalar. Şeyhten evvel kimse sunmaya, taama başlamayalar, gayet hazer edeler.” (Marmaravî, t.y.-c, s. 387 a-b)

Onun koyduğu esasları maddeler halinde şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Kendi önünden yemek
- Ağızını şapırdatmamak
- Yeme ve içmeyi peş peşe yapmamak
- Yemekte konuşmamak ve şakalaşmamak
- Yemeğe büyüklerden evvel başlamamak
- Diz çökerek ya da sağ dizi dikerek oturmak
- Yemekten sonra şükretmek
- İlk önce mecliste bulunan büyük olmak üzere yemekten sonra elleri yıkamak
- Yemek yenilen yeri süpürmek/temizlemek
- Davete icabet ettiğinde yemek getirilmesini istememek

Anlaşıldığı üzere yeme-içme hususunda sûfiler benzer tavsiyelerde bulunmuşlardır. Bunda ayet ve hadislerin etkisi yanında toplumsal kurallar ile sağlık gibi konular etkili olmuştur. Bilindiği gibi bu tavsiyeler Hz. Peygamberin sözlerinde belirgin bir şekilde yer tutmaktadır. Nitekim gerek ilk dönem müellif sûfilerin gerekse Marmaravî'nin konuyla ilgili tespitlerinde besmele ile başlayıp hamd ile bitirmek, elleri yıkamak, yeme ve içmeyi peşi sıra yapmamak gibi tavsiyelerinde dini referansları dikkate aldıkları söylenebilir.

Marmaravî'nin tavsiye ettiği dikkat çekici bir husus ise yemekte önünden yemektir. Buradan yemeğin toplu olarak ve aynı kaptan yenmesi geleneğinin varlığı

anlaşılmaktadır. Anadolu'da günümüzde bu uygulamanın varlığı ve halen devam ettiği tespit edilmiştir. Hatta yemeği birlikte ve aynı kaptan yiyenlerin oranı hiç de az değildir. Nitekim yapılan bir araştırmada günümüz kırsal kesiminde ailelerin sofraya konan ortak bir kaptan yeme oranı %63.9 iken herkese ayrı bir tabak içinde yemek servisinin yapılması %36.1 oranında olduğu tespit edilmiştir. (Güler, 2010, s. 28) Aradan geçen yaklaşık altı asırlık bir zamana rağmen toplumsal değişimin bu konuda büyük değişimler kaydetmediği söylenebilir.

3.2. Toplum İçinde Kendinden Bahsetmeme Âdâbı

Kişinin kendini beğenmesine ucb, kişinin kendini ve kendindeki meziyetleri başkalarıyla mukayese ederek büyülenmesine kibir denilmiştir. Birbiriyle aynı manada olmasa da bağlantılı olan bu iki haslet de ayet ve hadislerle yasaklanmıştır. (Ulu, 2023, s. 83) Dünyaya imtihan için gönderilen insanlardan kimisi varlıkla kimisi yoklukla sınanmaktadır. (el-Bakara 2/155) Dolayısıyla insanların gerek beden gerekse mal bakımından birbirinden farklı olması imtihan penceresinden bakıldığında olağandır.

İslam âlimleri çoklukla ve mal ile övünmeyi ele almışlar her iki durumun da sakıncalarından bahsetmişlerdir. Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) çoklukla övünerek övündüğü şeylere güvenen insanın Allah'a güvenmekten uzaklaşacağı tehlikesinin uyarısını yapmıştır. Buna göre bir kimse sahip olduklarını kendine destek bilerek insanlara karşı kendini üstün görür. Bu üstünlük algısı nedeniyle diğer kimselere çıkışma ve hukuksuzluk yapma gibi zulümde bulunabilir. Bu durumda olan kişi gaflete düşecek ve azarlanacaktır. (Muhâsibî, 2020, s. 386) İmam Gazzâlî ise kişinin sahip olduğu güzellik, güç, kudret, servet ve ilim gibi şeylerle övünmeyi kibir saymıştır. (Gazzâlî, 1989, ss. 3/773-777) Dolayısıyla bir kimsenin sahip olduğu herhangi bir şeyle öne çıkmaya çalışması ve toplum içinde bunlardan bahsetmesi uygun görülmemiştir.

Ahmed Şemseddin Marmaravî meseleyi mezkûr müelliflerden belki bir kademe daha ileri götürerek konuya yeni bir boyut katmıştır. O, yukarıdaki hususları saymamakla birlikte sâlikin tevazuu öncelemesini, başkalarının yanında kendi şeyhinden bahsetmemesini istemiştir. Bunun yerine yanında olduğu zümrenin şeyhinden bahsetmesinin daha uygun olacağını söylemiştir. Bu durumu eserinde şu şekilde dile getirmiştir: "*Sürekli dervişler ile ilişki kura, diğer tarikatlardan olan fukarayı gördükleri vakit susup vakarlı olalar. Ve onların yanında kendi şeyhlerini övmeyeler. Belki onların şeyhini ve azizlerini öveler.*" (Marmaravî, t.y.-c, s. 386a)

Görüldüğü gibi burada ileri düzey denebilecek bir hassasiyet örneği mevcuttur. Kaldı ki böyle bir durumda diğer müridlerin kendi şeyhlerini övmek gibi bir refleksi de gelişebilir. Anlatıldığı kadarıyla Habîb Karamânî (ö. 902/1497) Yahyâ-yı Şîrvânî'ye intisap için Şîrvân'a vardığında Yahyâ-yı Şîrvânî'nin dervişlerine: "Şeyhiniz bana Mevlâ'mı bir günde gösterebilir mi?" diye sorar.

Bunun üzerine şeyhin kıdemli müridlerinden olan Hacı Hamza isimli bir derviş, Habîb Karamânî'ye sert bir tokat atar. Habîb Karamânî yere düşüp bayılır. Durumu öğrenen Yahyâ-yı Şîrvânî onu huzuruna çağırarak: “Buna takılma. Çünkü sûfiler kıskanç olurlar. İş senin sandığın gibi olmayabilir.” diyerek gönlünü alır. (Taşköprülüzâde, 2007, s. 214; Ulu, 2022, s. 104) Öyle anlaşılıyor ki aynı geleneğe müntesip Marmaravî, müridlerini başka müridler yanında sahip olduklarından bahsetmemeleri konusunda uyarmaktadır.

Günümüz görgü kurallarına bakıldığı zaman da kişinin toplum içinde kendinden, çocuklarından veya diğer aile efradından sitayişle bahsetmesi uygun görülmemiştir. Zira bu tutum bir övünme olarak kabul edilmiş görgü kuralları açısından ve geleneksel bakış açısından hoş karşılanmayan bir davranış şeklinde değerlendirilmiştir. Öte yandan meselenin bir de psikolojik temelleri üzerinde durulmuştur. Buna göre övünmek benmerkezci bir anlayış olarak görülmüş, gurur ve kibirle ilintilendirilmiştir. (Yücel & Arslantürk, 2019, s. 229)

3.3. Meclis Âdâbı

Oturma âdâbı İslâmî geleneğin üzerinde durduğu hususlardan bir diğeridir. Özellikle toplumsal bir yönü olması nedeniyle burada kişinin tek başına oturması değil bir topluluk içindeyken oturma/kalkma eylemi üzerinde durulmuştur. Oturma şekli kişinin olgunluk ve hürmet anlayışına işaret eden bir davranış olarak görülmüştür. Tarikat çevrelerinde oturmaya özel bir anlam yüklenmiştir. Öyle ki otururken mümkün merteye ayağını göstermemek, diz üzere oturmak, elleri arkada değil önde bulundurmamak daha uygun görülmüştür. (Pakalın, 1993, ss. 118-119)

Ahmed Şemseddin Marmaravî, dervişlerin mecliste yani bir topluluk içinde oturma ve meclis âdâbının nasıl olması gerektiğiyle ilgili bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Onun meclis âdâbına dair birkaç tavsiyesi şu şekildedir: “*Ve fukara cem' olduğu mecliste diz yere çöküp oturalar ve kendinden evvel tarikatta olan kimselerin üstü yanına geçip oturmazlar.*” (Marmaravî, t.y.-c, s. 386b)

Müellife göre bir derviş topluluk içinde diz çökerek oturmalı, eğer orada tarikat yolunda kendisinden makamca üstün biri varsa onun önüne veya ilerisine oturmamalıdır. Bunu kişinin toplum içindeki akranlarına olan saygısı yanında makam olarak yaş olarak kendinden büyük olanlara karşı göstermesi beklenen saygı ve hürmetle ilintilendirmek mümkündür.

Onun mecliste oturma ile ilgili tavsiyeleri bunlarla sınırlı değildir. Marmaravî, dervişin mecliste nasıl konuşacağı, birbirlerine karşı tavır ve davranışlarının nasıl olacağı, kılık-kıyafet hususunda nelere dikkat edeceği gibi çeşitli başlıklara temas etmiştir. “*Ve tullab birbirinin yüzüne bakmayalar ve bir derviş kelimat ederken sözün karşılamıyalar ve birbiriyle el oyunu etmeyeler. Ve mecliste baş açmayalar ve kaşınmayalar ve kağırup tükürmeyeler ve laf etmeye ve abdestsiz oturmazlar, daima abdest ile olalar.*” (Marmaravî, t.y.-c, s. 386b)

Buna göre dervişler mecliste birbirinin yüzüne bakmamalı ki muhtemelen birbirlerinden etkilenip ortamın sükûnetini bozacak bir olumsuzluğa sebebiyet verilmemesi amacı güdülmekte, birisi konuşurken sözünü kesmemeli, kaşınmak gibi kerih görülen davranışlardan sakınmalı ve asla tükürmemelidir. Bunların yanında dervişler başları açık durmamalı, sarık veya usulüne uygun bir takke ile başlarını örtmeli ve daima abdestli olmalıdırlar.

Günümüz dünyasında toplumsal geleneklerin henüz yozlaşmadığı yerlerde bu usullerden bazılarının aynıyla devam ettiğini görmek mümkündür. Nitekim bir yere misafir gidildiğinde, bir toplantıya katıldığında ya da camiye girildiğinde en öne geçme ya da yaşça büyüklerden daha ileri gitme gibi davranışlar hoş görülmemiştir. Buna bağlı olarak meclislerde uyulması gereken bazı kurallar zikredilmiştir. Örneğin bir davete vaktinde gitmek, misafir olunan evde ev ya da mekânda sahibinin işaret ettiği yere oturmak, (E.-N. Sühreverdî, 2014, s. 132) mecliste âlim, fazıl ve büyük kimseler varsa onların huzurunda boş konuşmamak, sorarlarsa cevap vermek, mecliste asık suratla oturmamak, mütebessim olmak ve sonradan yanına gelip oturanın halini sormak âdâb-ı muâşeretten sayılmıştır. (M. N. Bursalı, 2013, s. 245; Gudde, 2015, s. 51)

3.4. Misafirlik Âdâbı

Toplumsal yaşamın bir gereği olarak insan ilişkilerinde bir ikram kültürünün varlığı ortadadır. Kaldı ki İslam gibi yardımlaşma ve paylaşmaya oldukça fazla ehemmiyet veren bir dinin müntesipleri için ikram bir gelenekten daha fazlasıdır. Bir Müslümanın ihtiyaç sahibi birine yardım etmesi farz olarak görülmüş, bunun bir ibadet olduğu bilinciyle hareket edilmiştir. “*Onlar kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler.*” (el-İnsan 76/8), “*Onlardan hem kendiniz yiye, hem de ihtiyacını gizleyen ve gizlemeyen fakirlere yedin.*” (el-Hac 22/36) ayetlerinde ve “*Allah’a ve ahiret gününe iman eden kimse misafirine ve komşusuna ikram etsin.*”^{**} hadisinde görüldüğü gibi ihtiyaç sahibine ikram dini bir görevdir.

Misafire ikram sûfilerin üzerinde konuştuğu konulardandır. Sühreverdî'nin naklettiğine göre şeyhlerden biri misafire ve onu ağırlayana üç şeyin gerekli olduğunu söylemiştir. Misafiri ağırlayanın görevleri misafirini helalinden doyurması, kendinde bulunan yiyecekleri ondan esirgememesi ve namaz vakitlerine dikkat etmesidir. Misafir açısından ise kendine sunulan şeylere razı olması ve izinsiz dışarı çıkmaması bu gerekliliklerden sayılmıştır. (E.-N. Sühreverdî, 2014, s. 132) Bu durum sûfilerin dilinde “*Misafire karşı edep selamla başlamak, sonra ikramda bulunmak sonra da kelam etmektir.*” (E.-N. Sühreverdî, 2014, s. 119) sözünüle tespit olunmuştur. Öte yandan ikram etmek tasavvufun önemli konularından olan fütüvvetin de edeplerinden sayılmıştır. Sülemî'nin kaydettiğine

^{**} Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "edep", 85.

göre misafir geldiğinde onu güzelce karşılamak, ona yemek ikram etmek ve onunla hoş sohbet etmek fütüvvetin edeplerindedir. (Sülemî, 2021, s. 102)

Ahmed Şemseddin Marmaravî bu konuya temas etmiş “*Ve hane katında olmayan fakara kaçan şeyhlerine gelseler izzet ve ikram ile ellerin bağlayıp selam vereler.*” (Marmaravî, t.y.-c, s. 386a) kaydıyla tekkelerine gelen diğer dervişleri hürmetle buyur edip onlara selam vererek ikram etmelerini tavsiye etmiştir.

Günümüz dünyasında misafir ve onu karşılayıp ona ikram etmek halen cazibesini muhafaza etmeye devam etmektedir. Çünkü toplumumuzun kültürel mirasında ve inancında misafir her daim önemli bir yer tutmuştur. Anadolu’nun pek çok yerinde misafirin durumuna bakılmaksızın, aç veya tok oluşu sorulmadan sofranın kurulması halen misafire verilen önemi göstermesi yönüyle dikkate çekicidir. (Toprak, 2019, s. 78) Buradan hareketle denilebilir ki misafirlik hususunda genelde diğer sûfilerin özelde Marmaravî’nin günümüzden asırlar önce söylemiş olduğu kaide ve tavsiyeler günümüzde büyük bir değişime uğramadan devam etmektedir.

3.5. Şeyhe (Büyüklerle) Karşı Âdâb

Âdâb-ı muaşeret kurallarının en önemlilerinden biri de hiç şüphesiz büyüklerle saygıdır. Büyüklerle hürmet veya saygı dinin temel emirlerinden sayılmakla ayrıca mühimdir. Bu hususta özellikle anne baba olmak üzere büyüklerle saygı Kur’ân-ı Kerîm’de üzerinde durulan bir konudur. Cenâb-ı Hakk “*Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti. Eğer onlardan biri, ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara öf bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle.*” (el-İsrâ 17/23) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s): “**Küçüklerle merhamet etmeyen, büyüklerle saygı göstermeyen bizden değildir.**”^{††} buyurarak bu konunun önemine işaret etmiştir.

Büyüklerle saygının farklı yönleri üzerinde durulmuştur. Onlarla karşılaşınca selam vermek, birlikte yürünüyorsa biraz geride ve onların sağında yürümek, bir yere girip çıkarken büyüklerle öncelik tanımak, onlarla konuşurken sesini ayarlamak ve yumuşak bir üslupla konuşmak bunlardandır. (Gudde, 2015, s. 59)

Ahmed Şemseddin Marmaravî bu bölümde şeyh-mürîd ilişkisinin nasıl olması gerektiğine etraflıca değinmiştir. Öncelikle bir mürîdin şeyhinin huzuruna nasıl varacağı, huzurda nasıl duracağı, şeyhin talep ve emirleri karşısındaki tavırlarının nasıl olacağı hususlarından bahsetmiştir. Bu durumu ilgili bölümde şu şekilde ifade etmiştir:

“Ve dahi şeyhten ibtida bey’at eden derviş mücerred ise, azize eyide ki, ‘Sultanım, saadethanende olup huzur-ı şerife hizmet etmeğe geldim, emr-i şerifiniz ne ise, amil olalım’, deyip ebsem ola. Şeyh hazretleri ne emrederlerse, muhalefet etmeyeler. Hizmette sabitkadem olalar. Eğer ehli

^{††} Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1995), 4/170.

iyali var ise ona göre azize i'lam edeler. Şeyh hazretleri ne ferman buyururlarsa emrine müdavemet göstere ve evidt-ı hamsde usul-i meşâyihü eda edeler.” (Marmaravî, t.y.-c, s. 386a)

Marmaravî daha sonra müridin kişisel sorumluluklarına dair hatırlatmalar yaparak şeyhin verdiği ödevlere karşı hataen yapılacak davranışlardan sonra neler yapması gerektiği ve nerede konuşup nerede susmasının lazım geldiği gibi hususlar üzerinde durmuştur.

“... Ve dahi her mahalde bir türlü edeb vardır. Mesela şeyh mahzarında kelimat etmeyeler, meğer zaruret ola. Şeyh hazretleri murakabeye vardığı vaktin yanından kalkalar, tenhalarına varıp aziz ne telkin etdiyse ona meşgûl olalar. Gayr-ı evrad ki, evvelinden meşgûl idi, ona meşgûl olmadan hazer edeler. Zira sülukü müşevveş olmağa sebep olur. Mesalih gitmek lazım gelirse icazet ile gideler ve dahi mutâbâât üzere olalar. Dervişlere bey'ü şirada takva üzere olup daima havf ve recadan hâlî olmaya.” (Marmaravî, t.y.-c, s. 386a)

Müellif bu kısımda son olarak müridin şeyhe nasıl hitap edeceği, şeyhin özel eşyalarına karşı tavrının nasıl olması gerektiği, rüya ve vakıalarını şeyhe anlatırken hangi usul ve esaslarda bunu yapacağı, şeyhin huzurundan nasıl ayrılması gerektiği ve son olarak şeyhten evvel yemeğe başlamanın yanlış olduğu hususlarına dikkat çekmiştir.

“Ve şeyhin oturduğu yerde oturmamalar ve su içtiği kaptan içmeye; meğer şeyh izin vere. Ve şeyhine hitap dilese, “sultanım” diye ve şeyh su içerken cümlesi ayak üzerine kalkıp eğer emrideler. Ve şeyh hitab ederken dinleyeler, anlayalar, fukaraya eyideler, azizin başın ağrıtmayalar. ... ve kalîl ü kesîr her ne vakıa görürse şeyhin tenhasında diz çöküp ve mübarek dizin öpüp hüsn-i edeb ile rüyasını takrir eyley.Ta'birleri tam dinleyip ahir eylese, eğer aziz kelam etmez ise ta'birinden demeye, heman kalkıp gide. Giderken azize arkasını dönmeye, meğer birkaç adım gittikten sonra ola. Kimse şeyhten evvel taama başlamaya, gayet hazer edeler.” (Marmaravî, t.y.-c, s. 387a-b)

Müellifin geniş bir şekilde ele aldığı hususları şu şekilde maddeleştirmek mümkündür:

- Şeyhe hizmet etmek ve bu hizmette devama riayet etmek
- Şeyhin emirlerini itirazsız yerine getirmek
- Şeyhin koyduğu usul ne ise ona riayet etmek
- Bir özür vaki' olmuşsa şeyhten veya pişkademden özür dilemek
- Şeyhin huzurunda zaruret durumu hariç konuşmamak
- Şeyh hazretleri murakabeye vardığı zaman yanından kalkmak
- Gitmek gerekirse gideceği yere izin alarak gitmek
- Şeyhin oturduğu yerde oturmamak

- Şeyhin su içtiği kaptan şeyhin izni olmadan içmemek ve şeyh su içerken ayağa kalkmak
- Şeyhine "sultanım" diye hitap etmek
- Şeyh konuşurken dinlemek
- Gördüğü az ya da çok her vakıa ve rüyasını diz çöküp, şeyhin dizini öpüp hüsn-i edeb anlatmak
- Şeyhin yaptığı vakıa ve rüya ta'birlerini tam dinlemek
- Şeyhten rüyasının tabirini talep etmemek, bu hususta şeyhin takdirine rıza göstermek
- Şeyhin huzurundan giderken şeyhe arkasını dönmemek
- Şeyhten önce yemeğe başlamamak

Günümüz dünyasının yakındığı konulardan biri gençlerin veya çocukların aile büyüklerine karşı hüremetsiz davranmalarıdır. Toplumsal bir çözölme olarak görölen bu durumun düzeltilmesi amacıyla çeşitli platformlarda çalışmalar yapılmaktadır. Ailenin önemine dair seminerler, aynı içerikli hutbeler, basın yayın organlarında kamu spotu gibi yayınlar gençlere ailenin önemi ve toplumsal bir bilinç kazandırma amacına dayanmaktadır. Buna bağılı olarak çocukların anne ve babaya, evdeki büyüklere ve birbirlerine karşı olan tavırları konularında yapıcı çözümler bulunmaya çalışılmaktadır.

Dün olduğı gibi bu gün de aile çocuklar için güven ortamının tesis edildiğı ve sosyoköltürel büyümenin gerçekleştiğı sağılıklı bir mekanizma olarak görölmüştür. Sağılıklı olduğı düşünölen bu yapının tesis ve devamı için dini referanslar etkin bir biçimde kullanılırken örf ve adetlere müracaat edildiğı de görölmektedir. Çünkü aileye yüklenen görevler onun yapısında yer alan dini etkiyle bağıntılıdır. Nitekim tarihsel süreç içerisinde aile kurumunun dinî unsurlarla karışık hatta kimi zaman onunla aynılaşıma haline gelerek biçimlendiğı görölür. İnsanın doğumu, evliliğı ve ölümlün yeniden bütünleşme aracı kılınması dini unsurlarla bezenmiştir. Dinî meşrulaştırmalarla tahkim edilen geleneksel düşünce ve kabuller düzeni geleneksel aile yapısına istikrarlı bir gelişim imkânı sağılamanın yanında değışimlere karşı bir direnç kaynağı da olmuştur. (Çelik, 2010, ss. 27-28)

Müellifin tespit ve tavsiye ettiğı hususların toplumsal hayata yansımalarına bakıldığında diğler hususlarda olduğı gibi büyüklere sayğı konusunda da bir benzerlik hatta aynılık görölecektir. Dolayısıyla onun tavsiyelerinin güncelliğı toplumsal yapının insicamını koruyup devam ettirmesi bakımından önemlidir. Müellifin şeyh-mürid ilişkisine dönük verdiğı mesajların baba-çocuk, anne-çocuk, karı-koca ilişkileri şeklinde ele alınması, önerilerinin günümüze uyarlanması mümkün kılacaktır. Buna bağılı olarak tarikatların usul ve esaslarının toplumsal yaşamın genel akışına olan uyum ve çözüm önerilerine sahip olduğunu ve halen dinamizmini koruduğunu söylemek mümkündür.

3.6. Kılık-Kıyafet Âdâbı

İnsanların hayatta kalabilmek ve toplumsal bir varlık olmalarının sonucu olarak bazı gereksinimleri vardır. Bunlara temel ihtiyaçlar denmektedir. Örneğin, yeme-içme, barınma, uyuma, temizlik zorunlu ihtiyaçlardandır. İnsanın ihtiyaç duyduğu bir diğer gereksinim ise giyinmedir. İslam'ın kılık-kıyafet ve giyinme ile ilgili koyduğu temel prensipler vardır. Kur'ân-ı Kerîm'de elbisenin örtünmek, süs ve güzellik, hayâ ve takvaya uygunluk, soğuk ve sıcak gibi dış etkenlere karşı koruyuculuk özelliklerine işaret edilmiştir. (el-A'râf 7/26 - 27, 31; en-Nahl 16/81). Buna bağlı olarak nelerin nasıl giyileceğine ve kıyafetin nasıl olması gerektiğine dair çerçeve ayet ve hadislerle çizilmiştir.^{††}

Sûfîlerin kıyafete ilişkin yaklaşımları da temel şer'î ölçülere göre teşekkül etmiştir. Bu hususta yeme-içme ve dünyaya verilen değer ölçüsü ile kıyafetle ilgili kriterleri benzerlik arzeder. Nitekim insanın doğasında bulunan yeme-içme hususundaki doyumsuzlukta olduğu gibi giyinme hususunda da daha fazlasını ve daha güzelini arzu etme eğilimi söz konusudur. Ancak sûfîler nefislerinin isteklerine karşı koyarak helal, temiz, farzların edâ edilebilmesine imkân sağlayacak şekilde, koruyucu ve israfa sebep olmayan özellikteki kıyafet ölçülerini esas almışlardır. (E. H. Ş. Ö. Sühreverdî, 1990, s. 437; E.-N. Sühreverdî, 2014, s. 121) Sûfîlerin ölçüsü şer'î hükümlere uygunluk, temel gereksinimleri karşılayabilecek kadarıyla iktifa ve nefsin isteklerine muhalefet etme şeklinde tezahür etmiştir.

Ahmed Şemseddin Marmaravî, dervişin kıyafet âdâbıyla ilgili çeşitli hususlara dikkat çekmiştir. Bu hususların genel itibarıyla yukarıda sayılan temel ölçülere göre olduğu ancak daha çok tekke âdâbına dair detaylara yer verdiği görülür. Onun kıyafet hususunda günlük kıyafet giyim ve usulünden çok dervişlik kıyafeti denen kisve giyinmeyle ilgili uyarıları daha fazladır.

Dervişin dervişlik kisvesini giydikten sonra dikkat etmesi gereken bazı hususlar bulunmaktadır. Buna göre derviş, şeyhin tavsiye ve telkinlerine uymalı, kıyafetini diken dervişlere bir miktar para vermeli, kıyafetinin sülûk aşamasına uygun olmasına dikkat etmeli, def-i hacet sırasında kisveyi çıkarmalı, çıkarma imkanı yoksa üzerine bir şeyler almalı, avamla fazla haşır-neşir olmamalı, şakalaşmaktan kaçınmalı, gücü varsa dervişlere yemek vermeli yoksa sakalık etmelidir.

Marmaravî bu hususları şu şekilde kaydetmiştir:

“... ve kisve diken fukaraya azizin icazetiyle bir miktar mangır vereler. İptida kisve giydirdikleri vakit fukaraya taam yedireler ve azize hediye vereler. Kâdir olduğu mertebe ve kisveye riayet edeler. ... ve dahi dervişler tûlbendini büyük sarınmaya, halife ile derviş fark ola. Ve dervişler kisveyi

^{††} Bk. Suat Erdem, “İslam Fıkında Tesettür”, *Ekev Akademi Dergisi* 64 (2015), 253-276.

giydikten sonra avamla mahlût olmayalar ve latife etmeyeler, eğer ederse tarikata çekeler ve tembih edeler, eğer eslemezlerse azizin icazetiyle kisvesin alalar. ... Kaçan kisvenin pembesi görünür olsa yenileyeler, ihmal eylerse tarikleyeler ve hırka diktirmeli olsalar azize danışalar, nice buyurursa öyle edeler, dinleyip tamam oldukça bir miktar hediye azizin önüne koyalar. Aziz mübarek eliyle giydire, dua eyleye. Derviş kisve giydikten sonra avam yanında bazı kelimât söylenir ki, el-iyâzu billah ol kelimattan lisanını hıfz ede.” (Marmaravî, t.y.-c, s. 389a-b)

Müellifin daha çok tekke âdâbıyla ilgili ortaya koyduğu bu ilkelerle günümüz kılık-kıyafet âdâbı arasında bir ilişki kurmak zor olsa da bazı hususlarda örnek olacak taraflarını bulmak mümkündür. Örneğin kılık-kıyafet tercihinde yaşına, bulunduğu mevkie ve ortama uygun giyinmek, bir makam ya da rütbe temsil etmesi durumunda temsil ettiği makamın kıyafeti ile alelade tavır ve davranışlardan kaçınmak, elbisesinin eskimesi durumunda yenilemek bu benzerliklerden sayılabilir.

3.7. Sefer Âdâbı

İnsanlar dün olduğu gibi bu gün de yolculuk yapmaktadır. Geçmişe nazaran yolculuk vasıtaları ve konaklama imkânları değişmiş olsa da insanın yolculuk amaçları ve yolculuk sırasındaki temel ihtiyaçları büyük bir değişiklik göstermemiştir. İnsanlar çeşitli sebeplerle yolculuk yapmaktadırlar. Bunların başında ticaret, ilim, ibadet, turistik gezi, akraba veya arkadaş ziyareti, zorunlu göçler gelmektedir. Sühreverdî en faziletli yolculuğun cihat, sonra hac, sonra da Hz. Peygamberin kabrinin ziyaret edilmesi olduğunu belirtmiştir. (E.-N. Sühreverdî, 2014, s. 115) Hucvirî yolculuğun amacının heva ve heves değil de Allah'ın rızası olması gerektiğini kaydetmiştir. Ona göre yolculuk şu amaçlar için yapılır: hac, gaza, ilim, bir şeyhi ziyaret veya ibadet kastıyla yapılan yolculuk. (Hucvirî, 2020, s. 407)

Yolculuk her ne maksatla yapılırsa yapılsın sağlıklı bir şekilde tamamlanması için bazı kurallara uyulması kaçınılmazdır. Bireysel veya toplu olarak yapılmasına göre alınabilecek tedbirler değişmekle birlikte her ikisi halinde de tedbirli olunması yolculuğun selameti için önemli ve gereklidir. Gerekli yol hazırlığını yapmak, güvenlik tedbirlerini almak, yola çıkıldığını yakınlarla haber vermek veya varsa büyüklerden izin almak, yolculuk esnasında alınan hizmetlerin bedelini ödemek, birlikte yapılan yolculuklarda diğer yolcuların haklarına riayet etmek, grup yolculuklarında bir kişiyi rehber ve önder seçmek yolculuğun rahat yapılması için dikkate edilmesi gereken temel hususlardır.

Fazla yolculuk yaptıkları bilinen ve sırf bundan dolayı “seyyâhûn” olarak da nitelenen (Eraydın, 2001, s. 55) sûfilerin hayatlarının önemli bir kısmını kapsayan bir hususla ilgili sessiz kalmaları düşünülemez. Sûfiler çoğunlukla seferi ikamete tercih etmeleri nedeniyle (Kuşeyrî, 2014, s. 376) seferle ilgili bazı kaideler

koymuşlardır. Günümüzden oldukça uzak sayılabilecek bir zaman diliminde yolculuk âdâbına dair ortaya koydukları kuralların bazıları halen güncelliğini korumaktadır. Buna göre yolculuğa çıkan kimse velisinden izin almalı, yakınlarına yolculuğa çıkacağını haber verip onlarla vedalaşmalı, grup içinde yolculuk yapıyorsa aralarındaki en zayıf kişiye göre yürüyüşünü ayarlamalı, ibadetlerini geciktirmemeli, zaruret hariç binekle yolculuk yerine yaya olmayı tercih etmeli, yolculuk yaptığı gruba yardım ve hizmetten kaçınmamalı, yanında asa, iğne iplik, makas, ustura gibi ihtiyaç malzemeleri bulundurmalıdır. (E.-N. Sühreverdî, 2014, ss. 117-120)

Ahmed Şemseddin Marmaravî'nin yolculuk esaslarına ilişkin önemli tespitleri vardır. Onun tespit ve tavsiyelerinin diğer sûfîlerle benzerlik göstermesi yanında daha teferruatlı ve güncel olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim diğer tavsiyelerinde olduğu gibi yolculuk usullerine dair yaptığı tespitler günümüz yolculuk âdâbına uygundur. Marmaravî'nin tavsiyelerine göre yolculuğa çıkan derviş izin almalı, grupla yolculuk yapıyorsa aralarından birini önder seçmeli, bir yere vardıklarında o yerin şeyhine varıp onunla sohbet etmeli, yanında hediyeler götürmeli, sefer sırasında misafir olduğu yerde üç günden fazla kalmamalı, vardıkları beldelerde ya hankahlara ya da mescitlere girmeli, yol harçlıkları varsa onu harcamalı kimseden bir şey istememeli, yolculuk sırasında tartışma ve ayrılıktan kaçınmalıdır. Müellif bu hususları eserinde şu şekilde ifade etmiştir:

“Dervişan seyahate gitmek murad eden olursa meşâyih-i kibâr sohbetinde yetişmek iktizâ ederse, birkaç fukara bir yere cem' olup içlerinden birini ihtiyâr edip ve azizden safâyı hâtır ile icâzet alalar. Azm-i seyâhat edeler. Kaçan bir diyâra varsalar ol diyârda meşâyihdan kim var ise doğru hânkâhlarına varalar ve pîş-kadem ile buluşup onun dîdârıyla azîz ile tekellüm edeler. Sâirleri başların alıp dinleyeler ve çok oturmayalar ve tehîdest varmayalar. Mehmâ emken hediye ile varalar ve onların usûlü üzere olalar. Üç gün onda sakın olalar, dördüncü gün icâzet taleb edip sefer edeler. Her diyâra kim varalar, bânkâhlara varalar veyahut mescide varalar. Mangırları var ise harc edeler, yoksa tevekkül edeler. Hiç kimseye sual edip ihtiyaç arz etmeyeler. Ta ki Hak Tebâreke ve Taâlâ feth edince. Ve birbirine muhalefetten sakınalar.” (Marmaravî, t.y.-c, s. 390a)

Ahmed Şemseddin Marmaravî yolculuğa çıkarken ve yolculuk esnasında dikkat edilmesi gereken hususları hatırlattığı gibi yolculuktan dönünce yapılması gerekenlere de işaret etmiştir. Buna göre derviş gidip gördüğü yerlerden hediyeler getirmeli, oraları kötü değil de güzel yönleriyle anmalıdır. Bu durum *Hurde*'de şu şekilde ele alınmıştır: *“Ve seyahatleri tamam olup meskenlerine geldikte cüz'î ve küllî vilayetlerin tuhfesinden şeyhlerine ve hânkâhta olan fukarâya bergüzâr ile geleler. Ama filân gördük ve işitdik demeyeler ve o vilayetleri zemmetmeyeler, medh edeler.”* (Marmaravî, t.y.-c, s. 390a)

Modern zamanların yolculuk esaslarına bakıldığında Marmaravî'nin tespitleriyle benzer pek çok yanının olduğu görülecektir. Yolculuğa çıkarken izin almak ya da haber vermek, yol süresince topluluk kurallarına uymak, bireysel durumlarda trafik kurallarına dikkat etmek, konaklamak için kendi maksadına uygun yerleri tercih etmek, imkânı ölçüsünde harcama yapmak, gittiği yerdekilere eli boş gitmemek veya yolculuk bitimi geldiği yerdekilere hediyeler getirmek günümüz yolculuklarında da dikkat edilmesi gereken bazıları zorunlu bazıları güzel adet nev'inden esaslardır. Görüldüğü üzere müellifin tarikat çevrelerine ilişkin ortaya koyduğu esaslar günümüz toplumsal yaşamında uygulamadaki küçük değişimler haricinde bir paralellik göstermektedir.

Sonuç

Toplumsal ilişkilerin zayıflayıp bireyselliğin arttığı güncel hayatta dini referanslara ve kültürel birikime dayalı olarak ortaya çıkan ve âdâb-ı muâşeret denilen toplumsal kurallara daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Zira yardımlaşma, dayanışma, diğerkâmlık ve zor zamanlarda birlikte olma duygusu sadece bir seçenek değil belki bir zorunluluktur. Bu nedenle yazılı olmayan ancak adeta kanun gibi bağlayıcılığı olan âdâb-ı muâşeret kurallarının yeniden ele alınarak toplumsal sorunların çözümünde güncel hayata taşınması önemlidir.

Tarikatların yaygın, şeyhlerin görece etkin olduğu zamanlarda faaliyet gösteren Ahmed Şemseddin Marmaravî, toplumsal yaşamın düzeni adına sözü olan isimlerdendir. *Hurde-i Tarikat* adlı eserinde üzerinde durduğu hususlar ve tespit ettiği kurallar her ne kadar tarikat âdâb ve erkânına ilişkin gibi anlaşılabilir de o, eserlerinde üzerinde durduğu hususları yalnızca tarikat çevreleri için değil toplumun geneline hitap etmek için ortaya koymuştur. Kaldı ki onun eserlerini Türkçe yazmadaki maksadı ahalinin anlaması amacına dönük olduğu bilinmektedir.

Marmaravî'nin ortaya koyduğu ilkeler günümüz bireysel, toplumsal veya aile içi ilişkilerde uygulanabilir tarzdadır. Bu kurallar aynı zamanda insan ilişkilerinde olumlu manada geçerliliğini sürdürmektedir. Nitekim bu ilkeler İslamî bir bakışla ortaya konmuş, müellifin Türk olması ve Anadolu'da yaşamış olması onları hem o gün hem de günümüzde görece genel geçer kılmıştır.

Marmaravî, bir dervişin içinde bulunduğu ortamdaki herkese karşı bir takım sorumluluklarının ve uyması gereken kuralların olduğunu vurgulamıştır. Bu kurallara titizlikle uyulması halinde dervişin maksadı hâsıl olurken aksi durumda sülûk süreci akamete uğrayacaktır. İşte burada olduğu gibi bu kuralların toplum hayatı içinde uygulanması da toplumsal huzur ve selametini sağlıklı devamı için gereklidir. Dolayısıyla onun koyduğu ilkelerin belirgin bir uygulanabilirliği ve sorun çözücü yanı vardır.

Marmaravî ortalama her insanın günlük hayatında yaptığı yolculuk, yeme-içme, misafirlik, misafir ağırlama, yolcu uğurlama, giyinme, büyüklerle iletişim, bir topluluk içinde olma gibi temel yaşam zorunlulukları üzerinde durmuştur.

Hayatın bu olağanlarıyla ilgili altı asır önce ortaya koyduğu hususlar neredeyse değişmeden günümüze gelmiştir. Bu bir yandan âdâb-ı muâşeret kurallarının, dayanakları nedeniyle, büyük bir değişime uğramadığını gösterirken diğer yandan tarikatların âdâb ve erkânının toplumsal hayatta bir karşılığının olduğunu da göstermektedir. Dolayısıyla tarikat uygulamaları geçmişte olduğu gibi, doğru bir bakışla ve ehillerince ele alındığı takdirde, günümüz sorunlarına çözüm sunacak potansiyel ve dinamizmi taşır niteliktedir.

Kaynakça

- Arpaguş, S., & Baydar, K. B. (2017). Tasavvuf'ta Âdâb ve Erkân Risâleleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 15(30), 285-315.
- Bandırmalızâde, A. M. (1306). *Mir'atü't-Turuk*. Celil Efendi Matbaası.
- Bursalı, M. N. (2013). *Adâb-ı Muâşeret*. Çelik Yayınevi.
- Bursalı, M. T. E. (t.y.). *Osmanlı Müellifleri* (A. F. Yavuz & İ. Özen, Çev.; 1-2). Meral Yayınları.
- Çağrıncı, M. (1994). Edep. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 10, ss. 412-414). TDV Yayınları.
- Çelik, C. (2010). Değişim Sürecinde Türk Aile Yapısı ve Din Paradigmatik Anlam ve İşlev Farklılaşması. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 8, 25-35.
- Ebşihî, Ş. M. b. A. (1992). *Mustatrafî Külli Fenn Mustazraf* (1-2). el-Mektebetü'l-Âlemî.
- Eraydın, S. (2001). *Tasavvuf ve Tarikatler*. İFAV.
- Eren, S. (2007). Toplumsal Norm, Ahlak ve Din. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 289-316.
- Gudde, A. E. (2015). *İslam'da Âdâb-ı Muâşeret* (H. Atalay, Çev.). Muallim Neşriyat.
- Güler, S. (2010). Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 24-30.
- Harîrîzâde, M. K. (t.y.). *Tibyânü Vesâ'ili'l-Hakâik fî Beyâni Selâsili't-Tarâ'ik* (İbrahim Efendi). Süleymaniye Kütüphanesi.
- Hucvirî, A. B. O. C. (2020). *Keşfü'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)* (S. Uludağ, Çev.; 7. bs). Dergâh Yayınları.
- İbn Manzûr, E.-F. C. M. b. M. b. A. E. (1994). *Lisânu'l-Arab* (1-15). Dâr-ı Sâdır.
- İmam Gazzâlî. (1989). *İhyâu' Ulûmi'd-Dîn* (A. Serdaroglu, Çev.; C. 2). Bedir Yayınevi.

- Kuşeyrî, A. (2014). *Er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)* (S. Uludağ, Çev.; 7. bs). Dergâh Yayınları.
- Marmaravî, A. Ş. (t.y.-a). *Câmiu'l-Esrâr* (Hacı Mahmud Efendi). Süleymaniye Kütüphanesi.
- Marmaravî, A. Ş. (t.y.-b). *El-Mukaddimetü's-Sâliha* (Hacı Mahmud Efendi). Süleymaniye Kütüphanesi.
- Marmaravî, A. Ş. (t.y.-c). *Hurde-i Tarîkat* (Hekimoğlu Ali Paşa). Süleymaniye Kütüphanesi.
- Mâverdi, E.-H. A. b. M. b. H. el-Basrî. (2006). *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn (Din ve Dünya Edebi)* (S. Kip, Çev.). İlkadım Yayınları.
- Muhâsibî, H. (2020). *Er-Riâye* (H. Küçük & Ş. Filiz, Çev.; 6. bs). İnsan Yayınları.
- Ögke, A. (2016). *Yiğitbaşı Velî Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî Hz.'ne Göre Davranış Usûlü, Âdâb ve Erkânı*. Bakü'den Balkanlar'a Halvetîlik Sempozyumu II -Ohrid- 2016.
- Öngören, R. (2012). *Osmanlılar'da Tasavvuf Anadolu'da Sufiler Devlet ve Ulema XV. Yüzyıl* (3. bs). İz Yayıncılık.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Sâmi, Ş. (2021). *Kâmûs-ı Türkî*. Yeditepe Yayınevi.
- Serrâc, E. N. et-Tûsî. (2016). *El-Lüma' (İslâm Tasavvufu)* (H. K. Yılmaz, Çev.). Erkam Yayınları.
- Sühreverdî, E. H. Ş. Ö. (1990). *Avârifü'l-Maârif (Tasavvufun Esasları)* (H. K. Yılmaz & İ. Gündüz, Çev.). Vefa Yayıncılık.
- Sühreverdî, E.-N. (2014). *Âdâbü'l-Mürîdîn (Yol Ahlâkı)* (S. Gökbulut, Çev.). Büyüyen Ay Yayınları.
- Sülemî, E. A. (2021). *Cevâmiu Âdâbi's-Sûfiyye (Sûfilerin Edepleri)* (C. Aydın, Çev.; 3. bs). Sufî Kitap.
- Sünbülî, M. S. (1312). *Esmâr-ı Esrâr*. Cemal Efendi Matbaası.
- Şeker, M. (1981). Hz. Muhammed'in Adâb-ı Muâşeretî. *Diyanet Dergisi, Hicret Özel Sayısı*.
- Taşköprülüzâde, İ. E.-H. A. (2007). *Eş-Şakâiku'n-Nu'maniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye (Osmanlı Bilginleri)* (M. Tan, Çev.). İz Yayıncılık.
- Toprak, A. (2019). Türk Kültüründe Misafirperverlik ve Sofra Açmak/Sofra Çekmek (Samsun Örneği). *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/7, 74-81.

- Ulu, M. (2022). *Osmanlı Toplumunda Halvetîlik ve Halvetîler IX/XV. Asır*. Berikan Yayınları.
- Ulu, M. (2023). Er-Riâye li-Hukûkillâh Bağlamında Bir Mütekebbir Âlim Portresi. *Türkiye İlahiyat Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 77-97.
- Uludağ, S. (1994). Edep. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 10, ss. 414-415). TDV Yayınları.
- Vassâf, O. H. (2006). *Sefîne-i Evliyâ* (M. Akkuş & A. Yılmaz, Çev.; 1-5). Kitabevi Yayınları.
- Vicdâni, S. (1995). *Tomâr-ı Turûk-u 'Aliyye* (İ. Gündüz, Çev.). Enderun Kitabevi.
- Yücel, E., & Arslantürk, G. (2019). "Kendini Unutmak": Psikoloji Araştırmalarında Tevazu. *Psikoloji Çalışmaları - Studies in Psychology*, 39(1), 209-243.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Yaşa(ma)yan İnsan Hazinesi Olarak Âşık Veysel

İbrahim Ethem ARIOĞLU*, Özlem AYDOĞDU ATASOY**

Özet

UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu) tarafından 2003 yılında kabul edilen ve 2006 yılında da Türkiye tarafından onaylanan "UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi"nin uygulanması hem ulusal hem de uluslararası düzeyde gerçekleştirilmektedir. Sözleşmenin ulusal düzeyde uygulanması "Somut Olmayan Kültürel Miras Türkiye Ulusal Envanteri" ile "Yaşayan İnsan Hazinesi Türkiye Ulusal Envanteri" olmak üzere iki ayrı kategoride yürütülmektedir. "Yaşayan İnsan Hazinesi" terimi, somut olmayan kültürel mirasın öğelerini tekrar yaratma ve yorumlama konusunda yüksek düzeyde bilgi ve beceriye sahip bireyleri içerir. Diğer bir ifadeyle bir gelenek taşıyıcısının Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından "Yaşayan İnsan Hazinesi" olarak tanınabilmesi için belirli şartları yerine getirmesi gerekmektedir. Bu şartlara haiz bireyler uzmanlar komisyonuna "Yaşayan İnsan Hazinesi" olarak önerilirler.

Yaşayan insan hazinesi olarak kaydedilen gelenek temsilcilerinden birisi de âşıklardır. Yüzyıllar öncesinden günümüze ulaşan âşıklık geleneği bu geleneği yaşatan âşıklar ile hayat bulmuştur. Âşık Veysel de âşıklık geleneğinin yirminci yüzyıldaki önemli temsilcilerinden birisidir. Veysel ozanlığının yanı sıra Türk halk müziğindeki özgün tarzı, derin sözleri ve sazıyla da tanınmıştır. Veysel halk müziğine ve halk edebiyatına yaptığı katkılarla Türk kültürünün önemli bir parçası haline gelmiştir.

Bu çalışmanın amacı, yaşayan insan hazinesi kavramına ve envanterine eleştirel bir bakış açısı sunarak Âşık Veysel'in -yaşamı sona ermiş olmasına rağmen- bir gelenek üreticisi, taşıyıcısı ve aktarıcısı olarak "Yaşayan İnsan Hazinesi Ulusal Envanteri" kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorusuna cevap aramaktır. Bu amaç doğrultusunda konu hakkında yazılan kaynaklar ele alınarak bıraktığı mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması yönünde büyük önem taşıdığı düşünülen Veysel'in "Yaşayan İnsan Hazinesi Türkiye Ulusal Envanteri" göz önüne alınarak "Yaşamakta Olan / Unutulmayan İnsan Hazinesi" olarak kabul edilip edilemeyeceği üzerine detaylı bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Âşık Veysel, âşıklık geleneği, somut olmayan kültürel miras, yaşayan insan hazinesi.

Âşık Veysel as a (Non)Living Human Treasure in the Context of Intangible Cultural Heritage

Abstract

The implementation of the "UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage," which was adopted by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) in 2003 and ratified by Turkey in 2006, is carried out at both national and international levels. At

* Doç. Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, e-mail: iearioğlu@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-4051-3700>

** Öğr. Gör., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, e-mail: oatasoy@bandirma.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-7028-6866>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Arıoğlu, İ. E. ve Aydoğdu-Atasoy, Ö. (2023). Somut olmayan kültürel miras bağlamında yaşa(ma)yan insan hazinesi olarak Âşık Veysel. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 22-35. <https://doi.org/10.48139/aybukullu.1361236>

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
15 Eylül 2023	24 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	22-35
15 September 2023	24 October 2023	Research Article	

the national level, the implementation of the Convention is conducted through two separate categories: the "Intangible Cultural Heritage of Turkey National Inventory" and the "Living Human Treasures of Turkey National Inventory." The term "Living Human Treasures" includes individuals who possess a high level of knowledge and skill in recreating and interpreting the elements of intangible cultural heritage. In other words, for a tradition bearer to be recognized as a "Living Human Treasure" by the Ministry of Culture and Tourism, they must meet certain criteria. Individuals who meet these criteria are recommended to the expert commission as "Living Human Treasures."

One of the tradition bearers recognized as a living human treasure is the "aşiks" (folk poets). The tradition of aşıklık, which has survived for centuries, has come to life through the aşiks who carry on this tradition. Âşık Veysel is one of the significant representatives of aşıklık tradition in the twentieth century. In addition to his skills as a poet, Veysel is also known for his unique style in Turkish folk music, profound lyrics, and mastery of playing the saz (a musical instrument). With his contributions to folk music and folk literature, Veysel has become an important part of Turkish culture.

The purpose of this study is to provide a critical perspective on the concept and inventory of living human treasures and to examine whether Âşık Veysel, despite having passed away, can be evaluated as a producer, bearer, and transmitter of a tradition within the framework of the "Living Human Treasures of Turkey National Inventory." To achieve this goal, existing sources on the subject are considered, and a detailed evaluation is made regarding whether Veysel, whose legacy is considered highly important for preservation and transmission to future generations, can be recognized as a "Living Human Treasure" within the "Living Human Treasures of Turkey National Inventory."

Keywords: Âşık Veysel, minstrel tradition, intangible cultural heritage, living human treasures.

Extended Abstract

This study aims to evaluate Âşık Veysel, one of the prominent representatives of the Turkish folk poetry tradition, within the context of the Intangible Cultural Heritage (ICH) framework by considering the tradition of "aşıklık" (folk bardic tradition). In this regard, the study first provides information about the concept of ICH within the scope of the "Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage," adopted by UNESCO in 2003 and recognized by Turkey as a party in 2006. The Convention explicitly defines the areas of ICH, one of which is oral traditions and expressions, including performing arts and oral traditions. The âşıklık tradition falls within this category. This tradition is considered an important aspect of Turkish folk literature, and its representatives have preserved it by possessing knowledge and performance skills. Âşiks (folk bards) continue to maintain the tradition in various contemporary settings and environments.

Furthermore, the study delves into the historical origins of the âşıklık tradition, emphasizing that its earliest representatives can be traced back to the 14th century. Âşık Veysel emerges as one of the most prominent figures of this tradition in the 20th century. Veysel is renowned for his unique style of playing the saz (a traditional Turkish musical instrument) and his profound and emotional lyrics, making him a leading figure in Turkish folk music and folk literature. Âşık Veysel is also known as a village minstrel or bard, and he introduced a distinctive style to Turkish folk music. His works are considered a significant part of Turkish culture and continue to be listened to, performed, and studied, showcasing their enduring relevance and influence.

The concept of "Living Human Treasures" is one that has emerged within the framework of UNESCO's "Intangible Cultural Heritage Convention." This program aims to recognize living human treasures, promote the sustainability of cultural heritage, and encourage the preservation of their knowledge and skills for future generations. Additionally, it fosters international collaboration and awareness for the promotion and safeguarding of cultural heritage. Living Human Treasures are individuals who are also considered tradition bearers and practitioners of intangible cultural heritage. These individuals possess a high level of knowledge and skills in a specific cultural tradition, practice, or art form, and they play a crucial role in keeping that heritage alive. They are the ones who pass down traditional knowledge and skills from one generation to the next, ensuring the continuity of cultural heritage. In other words, Living Human Treasures are central figures in the efforts to preserve and sustain intangible cultural heritage, and their knowledge and skills play a significant role in maintaining cultural diversity and heritage.

In this context, one of the main objectives of the study is to critically examine whether Âşık Veysel can be evaluated as a "Living Human Treasure" within the framework of Intangible Cultural Heritage. This is because poets like Âşık Veysel embody the fundamental elements of this program. They undertake the responsibility of keeping the tradition alive, passing it on to new generations, and carrying this cultural heritage into the future. Âşık Veysel's music and lyrics are an integral part of Turkish culture, and his works still carry deep meaning and impact. Therefore, Âşık Veysel and similar folk bards should be acknowledged as enduring human treasures, as they play a vital role in preserving and transmitting Turkish folk poetry and music, making them unforgettable cultural treasures.

The study also discusses how past tradition representatives who lived in previous years or who passed away before the adoption of the Intangible Cultural Heritage Convention should be approached. According to the findings of the study, both living and deceased tradition representatives should be recognized as integral parts of cultural heritage for the sustainability of the tradition. Therefore, the concept of "Enduring Human Treasures" has been proposed for tradition masters who meet the criteria of both living and enduring human treasures. In conclusion, acknowledging Âşık Veysel and similar folk bards as significant bearers of Turkish folk poetry, both as living human treasures and enduring human treasures, can contribute to the preservation of Turkish culture and the transmission of this heritage to future generations.

Giriş

Âşıklık geleneği, uzun bir tarihî geçmişe sahiptir ve farklı coğrafya ve mekânlarda kendini göstermiştir. Âşıklar, eserlerinde konu ve dil açısından içinde buldukları halkın kültürel değerlerine yer vererek âşık şiirinin eşsiz örneklerini ortaya koymuşlar ve bu geleneği yüzyıllardır koruyarak günümüze taşımışlardır.

Halk edebiyatıyla ilgili birçok çalışmada, âşıklık geleneğinin İslâmiyet öncesi ozanlık geleneğine dayandığı ve bu geleneğin ilk temsilcilerinin ozanlar olduğu belirtilir. Bu geleneğin temsilcileri, halk şairi, ozan, âşık, badeli âşık ve kalem şairi gibi isimlerle anılan çeşitli unvanlarla tanınmış ve bu geleneği kendi özgün tarzlarıyla temsil etmişlerdir. Genel olarak kabul gören görüşe göre, âşıklık geleneğinin ilk temsilcileri 14. yüzyıldan itibaren görülmüş ve bu gelenek günümüze kadar gelmiştir. Örneğin, 14. yüzyıl Anadolu sahasının temsilcisi olarak Timur'un Kars'ı işgal etmesi sonrasında bir destan söyleyen Baykan'a dair elimizde bu şiirine dair belgeler bulunmaktadır (Alptekin, 2018, s. 184). Bu gelenek günümüzde de devam etmekte olup Âşık Ömer, Ercişli Emrah, Gevheri, Karacaoğlan, Kayıkçı Kul Mustafa, Köroğlu, Kuloğlu, Dertli, Seyranî, Sümmanî, Ruhsatî, Erzurumlu Emrah, Bayburtlu Zihnî, Çıldırlı Âşık Şenlik, Âşık Reyhani, Âşık Mahzuni Şerif, Âşık Murat Çobanoğlu, Âşık Şeref Taşlıova gibi pek çok güçlü temsilcisi ve onların unutulmaz eserleriyle varlığını sürdürmektedir. Âşıklık geleneği, farklı mekân ve ortamlarda sanatlarını icra eden âşıklar sayesinde canlılığını korumaktadır.

Bu çalışmada, Âşık Veysel'in yirminci yüzyıldaki en önemli âşıklardan biri olarak kabul edilmesi ve Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi çerçevesinde oluşturulan "Yaşayan İnsan Hazinesi Programı" kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği üzerine bir öneri sunulmaktadır. Bu değerlendirme yapılırken, yaşayan insan hazineleri olarak kabul edilen ustalar ve temsilcilerle birlikte Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nin 2006 yılındaki kabulünden önce yaşayan ancak günümüzde hayatta olmayan gelenek temsilcilerine nasıl yaklaşılması gerektiği ve bu bağlamda yaşayan veya yaşamayan insan hazineleri konusunun somut olmayan kültürel miras çalışmalarında nasıl ele alınması ve değerlendirilmesi gerektiği üzerine odaklanılmaktadır.

1. Âşıklık Geleneği ve Âşık Veysel

İslamiyet öncesine kadar uzanan ozanlık geleneğiyle bağlantılı olan âşıklık geleneği Türk sözlü edebiyatın önemli konuları arasındadır. Başlangıç temsilcileri "kam" ve "ozan"lar olan bu geleneğin önemli temsilcilerinden birisi de Âşık Veysel'dir. Âşık Veysel, Hicri 1310 (Miladi 1894) yılında Sivas ilinin Şarkışla ilçesine bağlı Sivrialan (Sivralan, Söbüalan) (Kaya, 2011, s. 20), kimi kaynaklarda ise Söbüalın (Alptekin, 2011, s. 15) ve Söbalan (Öz, 2013, s. 9) şeklinde geçen köyde doğmuş ve yine aynı köyde 21 Mart 1973'te vefat etmiştir. Katıldığı bir televizyon programında Veysel doğduğu gün ile ilgili kesin bir bilgisinin olmadığını, annesinin kendisini davarlardan süt sağmadan dönerken yol üzerinde ve tahminen eylül-ekim aylarında doğurduğunu ifade etmiştir (Sivas Kültürü, 2017). Âşık Veysel doğum ve ölümü imgelediği iki kapılı hanın çıkış noktasına geldiğinde bir mezarı olsun istememiş ve özellikle doğduğu yolda gömülmek

istediğini evlatlarına vasiyet etmiş, bunu da bir televizyon programında “*Beni doğduğum yere gömün, üzerimi taşla kapamayın, toprakla örtün sadece. Böylelikle üzerimde otlar çıksın, koyun yesin et olsun, kuzu yesin süt olsun, arı yesin, götürsün bal olsun yani öldükten sonra da canlılara faydam olsun istedim.*” şeklinde açıklamıştır (TRT Arşiv, 1969). Âşığın mezarı isteği üzerine doğduğu yerde ve yol kenarında bulunmaktadır.

Âşık Veysel, yirminci yüzyılda yetişen önemli halk ozanlarından birisidir (Yakıcı, 2012, s. 101). Hakkında otuzu aşkın kitap ve beş yüzden fazla yazı yazılmıştır (Kaya, 2011, s. 15). Ama son yıllarda Âşık Veysel hakkında yazılan kitapların sayıca hızla artması ise dikkat çekmektedir. Farklı kaynaklarda değişik sayıda şiiri olan Veysel’in kayıtlı ortalama 180 adet şiiri bulunmaktadır (Oğuzcan, 1973; Özen, 1998; Kaya, 2011; Alptekin, 2011). Şiirlerinde üzerinde durduğu konular değişmekle birlikte Âşık Veysel hakkında yazılmış eserlerde şiirlerinde yer alan konular üzerine değişik sınıflandırmalar yapılmıştır. Örneğin, Kaya, Veysel’in eserlerini aşk, tabiat, fikrî, dert, taşlama-yergi-eleştiri, dinî-tasavvufî-mistik, millî, kendisiyle ilgili, ünlü kişiler, kuruluş-tesis, gurbet, gönül, yurt-belde, öğüt, fanilik ve zümre olmak üzere on altı başlık altında toplamıştır (Kaya, 2011, s. 79-125). Başka bir kaynağa göre eserler halk evleri-köy enstitüleri, Atatürk-Türklük, halk kültürü, yaylacılık, Sivrialan köyü-çiftçilik, maddi kültür unsurları ile tabiat, aşk, gurbet, vatan, okul-hastaneler, taşlamalar olarak sınıflandırılmıştır. Ozanın şiirleri dikkatli bir şekilde analiz edildiğinde özellikle tasavvuf, aşk, tarih, yurt ve belli şahsiyetler ile ilgili şiirlerini yazmadaki ustalığı göze çarpmaktadır (Alptekin, 2011, s. 61-98, 111).

Aslında Veysel, diğer âşıklardan farklı olarak badeli, usta yanında yetişmiş, irticali olan, atışma-deyişme söyleyebilen, hikâye bilen, kısacası geleneksel “âşık” tiplemesinin şartlarını taşıyan birisi değildir (Duymaz, 2017, s. 10). Bu bilgileri destekler nitelikte bir görüş de Yakıcı’dan gelmiştir: Kimi bilim adamı ve araştırmacılara göre âşıklık geleneğinde var olan bade içme, usta-çırak ilişkisi gibi unsurların Veysel’in gelenek öyküsü içinde yer almadığı, gelenekle iç içe bir durum sergilemediği, âşıklığın kendisinde bir yol gösterme biçiminde ortaya çıktığı görülmektedir (Yakıcı, 2012, s. 102). Rüyasında pir elinden bade içmediği ve yine kendisine verilen bir mahlası olmadığı, atışması bulunmadığı, muamma sorma ve çözmede kendisini ispat etmediği ve halk hikâyesi anlatmadığı için geleneğe bağlı bir saz şairi değildir (Alptekin, 2011, s. 35-37). Kemikli (2008) ise bir yazısında Veysel’in âşıklık geleneğinin en önemli temsilcilerinden birisi olarak kabul edildiğini, Veysel’in sazıyla sözüyle bu geleneğin içerisinde olduğunu vurgulamış, ayrıca onda diğer pek çok âşıkta olmayan başka bir tarz olduğunu ve bu tarzın da onu bildik âşık tipinin dışına çıkardığını ifade etmiştir (2008, s.3-6). Ancak Veysel’in âşıklık unvanını kazanmasında/bu unvanın ona kazandırılmasında onun uluslaşma sürecinde millî oluşunun temel etken olduğu görülmektedir (Oğuz, 2010, s. 6; Yakıcı, 2011, s. 103). Çünkü Âşık Veysel, Pir Sultan Abdal’dan Âşık

Ruhsatı'ye uzanan âşıklar yolunun içinde kendisinden öncekilerin bütün yükünü omuzlamış ve bayrağı kendisinden sonrakilere teslim etmeyi başarmış çok önemli bir halk ozanıdır. Gerek üslubu gerek halk şiirindeki ustalığı ve gerekse kendine has çalıp söyleme tarzıyla yaşadığı döneme damgasını vurmuş, ünü doğup büyüdüğü Sivrialan köyünü ve Sivas'ı aşarak tüm Anadolu'ya yayılmış ve sevenlerinin gönlündeki yerini almıştır (Pürlü, 2017, s. 9).

Özdemir bir çalışmasında Dede Korkut, Karacaoğlan, Yunus Emre, Atatürk, Barış Manço gibi şahsiyetlerin Türk kültürünün yaratıcı kimliklerine sahip kültür aktörleri olduğunu vurgular (2011, s. 26-27). Türk kimliğini ortaya koyan aktörlerde, diğer deyişle bu şahsiyetlerde ve eserlerinde Türk kültürüne ait kodları bulmaktayız. Böylece bu kodlar sayesinde gelenek geçmişten geleceğe bir köprü olarak taşınmaktadır. Bu aktörlerden birisi de Âşık Veysel'dir (Tecer, 1941, s. 18). Günümüz Türk Halk Müziği sanatçılarından biri olan Arif Sağ büyük ozan adına hazırlanan bir TV belgeselinde Veysel için "Geçmiş taşıyan adam." ifadesini kullanmış ve ayrıca Veysel'in dilinin çok yalın, dinleyen herkesin anlayabileceği şekilde olduğunu sözlerine eklemiştir (Habertürk TV, <https://www.haberturk.com>, 2019). Veysel'in her kesimden okuyucusu ve dinleyicisi vardır. Veysel her bireyin düşüncesine, duygusuna, inancına ve dünya görüşüne yer vermiştir (Kaya, 2011, s. 79-80). Belki de O'nu bu kadar sevilen yapan yönler bunlardır.

2. Somut Olmayan Kültürel Miras ve Yaşayan İnsan Hazinesi Envanteri

Folklor diğer deyişle halk bilim çalışmaları kültür çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. Bir halkın geleneksel kültürü, uygulamaları, sözlü anlatımları, kutlamaları, inanışları, sözlü edebiyatı ve gelenekleri gibi konular folklor disiplini içerisinde kendine özgün araştırma teknikleri ve bakış açılarıyla 19. yüzyılda sosyal bilimler alanında bağımsız bir bilim olarak kendini göstermeye başlamıştır. Türkiye'de ise Türk halk bilimi çalışmaları halk edebiyatına yönelişin başladığı Tanzimat Dönemi ile hız kazanmıştır (Yıldırım, 1998, s. 44-45). O dönemde İbrahim Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Vefik Paşa ve Ziya Paşa gibi isimlerin halk edebiyatı konularına dair yazılarının ve çalışmalarının olduğunu görmekteyiz (Oğuz, 2015, s. 14-21). Sonrasında ise folklor hakkında ilkler olarak kabul edilen yazılar art arda yazılarak kültür ve edebiyat dünyasındaki yerini almıştır. Bu anlamda folklor konusunda ilk olarak 23 Temmuz 1913 tarihli 'Halka Doğru Dergisi'nin 14. sayısında Ziya Gökalp'in "Halk Medeniyeti-I, Başlangıç" adlı yazısı, sonra ise Fuad Köprülü'nün 6 Şubat 1914 tarihli ve 6091 sayılı 'İkdam Gazetesi'nde yer alan "Yeni Bir İlim: Halkiyat-Folklor" yazısı ve 5 Mart 1914 tarihli Peyam Gazetesi'nin 20 numaralı edebî ekinde yer alan Rıza Tevfik'in "Folklor, Folk-lore" yazıları ilk yazılar olarak kabul görmüştür (Oğuz, 2015, s. 23-32). Cumhuriyetle birlikte devlet kurumları, üniversiteler, dernek ve vakıflar,

belediyeler gibi pek çok resmî-özel kurum ve kuruluşlar folklor çalışmalarında yer almıştır.

Türkiye 2006 yılında SOKÜM Sözleşmesi'ne resmî olarak taraf olunca halk bilimi çalışmalarında yeni bir dönem başlamıştır. Böylece daha önce hiç kullanılmamış bir terim olan “Somut Olmayan Kültürel Miras” kültür çalışmalarında yer almaya başlamıştır. UNESCO yaptığı çalışmaları adı geçen bu sözleşme çerçevesinde yürütmektedir. Bu bağlamda oluşturulan “Somut Olmayan Kültürel Miras Ulusal Envanteri” ve “Yaşan İnsan Hazinesi Ulusal Envanteri” SOKÜM politikalarının uygulanmasında iki ana unsurdur. “Yaşayan İnsan Hazinesi” kavramı UNESCO'nun YİH sisteminde “Somut olmayan kültürel mirasın spesifik elemanlarını yeniden yaratmak veya yorumlamak açısından gerekli bilgi ve becerilere yüksek düzeyde sahip kişilerdir.” şeklinde tarif edilmektedir (Oğuz, 2009, s. 34-35). Yaşayan İnsan Hazinesi'nin tespiti ise belirli kurallar çerçevesinde gerçekleşmektedir. YİH olarak ilan edilecek olan kişinin temsil ettiği ustalığı en az 10 yıldır icra etmesi, bilgi ve becerisini uygulamada üstünlüğünü göstermesi, alanında ender bulunan bir bilgiye sahip olması, kişi veya grubun yaptığı işe kendini adanması, sahip olduğu geleneğe ait bilgi ve becerileri geliştirme yeteneğine sahip olması, bilgi ve becerilerini çırağa aktarması ve bir usta olarak çirak yetiştirmesi gibi özelliklere sahip olması gerekmektedir (KTB, Yaşayan İnsan Hazinesi Envanteri). Bu bağlamda Türkiye'de Yaşayan İnsan Hazinesi'nin yukarıda bahsedilen ölçütler çerçevesinde tespiti ve kayıt altına alınması sonrasında UNESCO'nun belirlediği SOKÜM çalışmaları çerçevesinde gerçekleştirilmesi gereken politikalar ve uygulamalar olarak yaşayan insan hazinesi olarak değerlendirilen kişinin ilk önce “Yaşayan İnsan Hazinesi Türkiye Ulusal Envanteri”ne kaydedilmesi, ödül verilmesi ve ödül töreninin yapılması, tanıtıcı program ve yayınların yapılması, sergi ve toplantı gibi bilimsel etkinliklerin yapılması, geleneği ve yaşayan insan hazinelerini öğretici anlatıcı atölye çalışmalarının yapılması gibi temel aşamalar da vardır (Fedakar & Demir, 2018, s. 93).

Bununla birlikte bir toplumun sahip olduğu kültürel değerlerin geleceğe aktarılması, bu kültürel değerlerin öğretilmesi, korunması, yaşatılması, sürdürülebilir çalışma ve programlarla mümkündür. SOKÜM kapsamında yapılan çalışmalardan birisi olan insan hazineleri programları da bu anlamda gelenek temsilcilerinin geleceğe taşınmasında değerlidir. “Yaşayan İnsan Hazinesi Ulusal Envanteri” ile geleneğin ustaları olarak kabul edilen (Oğuz, 2008, s. 5) yaşayan insan hazineleri somut olmayan kültürel mirasın taşıyanı, icracısı ve yaşatanıdır. Uluslararası tarafı da olan insan hazineleri gibi SOKÜM temelli geliştirilen çalışmalar Özdemir'in de dikkat çektiği gibi Türkiye'de bu alanda ortaya konulan birikim ve bu birikim sonrasında tespit edilecek ulusal bir model denilebilecek yeni çalışma modellerini de ortaya çıkarabilecek olan çalışmalardır (Özdemir, 2018, s. 24).

Yaşayan İnsan Hazinesi olarak YİH kriterlerine uygun olan sanatçı, usta ve icracılar Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından envanter numaraları da verilmek suretiyle kayıt altına alınmaktadır. Bakanlığın son bilgilerine göre 67 kişi Yaşayan İnsan Hazinesi olarak ilan edilmiştir (KTB, Yaşayan İnsan Hazinesi Envanteri). Âşıklık geleneği içerisinde yaşayan insan hazinesi olarak kabul edilen ilk sanatçı Şeref Taşlıova'dır. Ayrıca İsmail Nar, Ali Rıza Ezgi ve Maksut Koca da aşıklık geleneği alanında yaşayan insan hazinesi olarak kaydı yapılan sanatçılardır. Yaşayan insan hazinesi olarak Bakanlıkça ilan edilen bazı gelenek ustalarından vefat edenler olmuştur. Yaşadığı dönemde yaşayan insan hazinesi olarak kabul edilen fakat sonradan vefat eden gelenek temsilcilerinin insan hazinesi olarak kabulü devam edecek midir? sorusuna nasıl cevap verilmelidir? “Yaşayan” ifadesini nasıl anlamalıyız? Karacaoğlan, Pir Sultan Abdal, Dede Korkut gibi günümüzde yaşamayan gelenek icracıları da “Yaşayan İnsan Hazinesi Programı” çerçevesinde nasıl ele alınmalıdır? sorularına verilecek olan cevaplar da gelenek temsilcilerine bakışı ortaya koymaya yardımcı olacaktır. Böylece SOKÜM çalışmalarını ve politikalarını bütüncül bir yaklaşımla ele almak geçmişten günümüze tüm gelenek temsilcilerini anlama, anlatma ve geleceğe aktarma durumu SOKÜM'e dair sürdürülebilir çalışmalar açısından önem arz etmektedir.

3. Yaşayan İnsan Hazinesi Olarak Âşık Veysel

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı tarafından 2022 yılında “Vefa” dalında Kültür ve Sanat Büyük Ödülüne layık görülen Âşık Veysel Türkiye'nin önerisi üzerine UNESCO'nun 42. Genel Konferansı'nda aldığı karar ile vefatının 50. yıl dönümü olan 2023 yılında “Anma ve Kutlama Yıl Dönümleri Programı”na alınmıştır (UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Resmi Sayfası). Böylece büyük ozan 2023 yılı içerisinde düzenlenen etkinlik ve programlarla yıl boyunca anılmıştır.

Yaşayan insan hazineleri ulusal envanteri gereğince yukarıda da ifade edildiği üzere hayatta olan gelenek temsilcileri hazine olarak kabul edilmektedir. Geleneğin güçlü bir insan hazinesi olan Âşık Veysel günümüzde yaşamadığı için yaşayan insan hazinesi olarak SOKÜM'ün çalışma esasları doğrultusunda listede yer almamaktadır. Listede yaşayan insan hazinesi olarak yer almaması nasıl değerlendirilmelidir? Yaşamaması aşığın insan hazinesi olmamasına engel midir? Bu sorular geleneğe sadece bugünkü pencereden mi bakılmalı yoksa geçmiş zamanlardaki gelenek ve gelenek icracıları ve ustalarına nasıl bir bakış açısına sahip olunmalı gibi soruları da beraberinde getirmektedir.

1932 yılında Sivas'ta Ahmet Kutsi Tecer'in öncülüğünde Âşıklar Bayramı düzenlenmiştir. Bayrama katılan 12 âşıktan birisi de Veysel'dir (Alptekin, 2009, s. 9). Âşık Veysel'e 26 Temmuz 1965 tarih ve 12050 sayılı T.C. Resmî Gazete'de yürürlüğe giren kanunla Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından “Ana dilimize ve millî birliğimize yaptığı hizmetlerden dolayı, yaşadığı sürece vatani hizmet

tertibinden” maaş bağlanmıştır (Bekki, 2021, s. 78). Bu kanun aynı zamanda günümüz somut olmayan kültürel miras çalışmaları perspektifiyle okunacak olursa Veysel’in o tarihte yaşayan bir insan hazinesi olarak kabul edildiğinin önemli bir göstergesi olduğu söylenebilir. Bu nedenle geleneğinin aktarıcısı olan büyük halk ozanının yaşayan / yaşamakta olan / unutulmayan bir insan hazinesi olduğunun en büyük kanıtı yaşadığı sürece kendisine bağlanan bu 500 liralık maaştır (Yıldırım, 2018, s. 99).

Alptekin Âşık Veysel adlı biyografik çalışmasında Veysel’i çeşitli yönleriyle el almıştır. Âşık Veysel 1933’te “Cumhuriyet’in Onuncu Yılına İlk Destan Yazan Ozan” olarak (Alptekin, 2009, s. 10-11) zamanın önemli bir iletişim aracı olan radyoya davet edilir ve bazı parçalarını radyoda okur. Âşık Veysel’in ilk şiir kitabı olan “Âşık Veysel Deyişler” adlı kitabı Halk Evleri Genel Merkezi yayın organı olan Ülkü dergisi adına Ahmet Kutsi Tecer tarafından hazırlanarak basılmıştır. Veysel’e ayrıca telif olarak bir miktar da ödeme yapılır (Bekki, 2021, s. 52). Bu anlamda ilk telif alan gelenek temsilcisi sayılmaktadır. Âşık Veysel yazdığı şiirler sebebiyle büyük bir sanatkâr ve usta olarak kabul edilmiştir. Türkiye Musiki Eseri Sahipleri Meslek Birliği (MESAM) kayıtlarına göre Âşık Veysel’in söz yazarı olduğu yüz on bir (111) parça, elli dokuz (59) farklı sanatçı tarafından bestelenmiştir. TRT Türkiye Halk Müziği Repertuarında kırk iki (42) adet türküsünün kaydı bulunmaktadır (Bekki, 2021, s. 129-130).

Âşık Veysel içinde bulunduğu toplumun halk kültürü unsurlarını çok iyi bilen birisidir (Alptekin, 2011, s. 68). Bu nedenle onun eserlerine Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi’nde yer alan *i. sözlü gelenekler ve anlatımlar*, *ii. gösteri sanatları*, *iii. doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar* *iv. toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şölenler* ile *v. el sanatları geleneği* (Oğuz, 2009, s. 153-154) alanları üzerinden bakmak yerinde olacaktır. Âşık Veysel şiirlerinde SOKÜM’ün sözlü gelenekler ve anlatımlar alanında yer alan atasözlerini, deyimleri, dua-bedduaları, alkış-kargışları büyük bir ustalıkla kullanmıştır. Veysel toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şölenler alanında yer alan ana konulardan birisi olan ve insan hayatının önemli geçiş dönemlerini ifade eden doğum, evlilik ve ölüm ile ilgili düşüncelerini de sıklıkla şiirlerine yansıtmıştır. Büyük ozan ayrıca doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar başlığı altında yer alan halk ekonomisi, halk takvimi, halk hekimliği gibi konulara da şiirlerinde yer vermiştir. Âşık Veysel’in şiirleri analiz edildiğinde giyecekler, mutfak eşyaları, kazıcı ve kesici aletler ile müzik aletleri gibi somut olmayan kültürel miras unsurlarına da rastlanılmıştır. Şatiroğlu’nun şiirlerinde tespit edilen SOKÜM unsurlarına örnekler aşağıda verilmiştir:

Sözlü gelenekler ve anlatımlar;

Atasözü: “*Taşım su ile değirmen dönmez.*” (Alptekin, 2011, s. 70)

Deyim: “*Millette kurban olaydı bu baş.*” (Alptekin, 2011, s. 73)

Alkış: “*Atatürk’ün yattığı yer nur olsun.*” (Alptekin, 2011, s. 75)

Kargış: “*Memlekete hor bakanlar kör olsun.*” (Alptekin, 2011, s. 76)

Bu bilgilere ilaveten Âşık Veysel yakın çevresi tarafından fıkırcılığı, masal anlatıcılığı ve nüktedanlığı ile de tanınmaktadır. (Alptekin, 2011)

Toplumsal olaylar, şölenler ve ritüeller- Geçiş dönemleri:

Doğum: “*Çocuk olsam beleklerle belensem.*” (Alptekin, 2011, s. 81)

Evlilik: “*Bekâr olsam dünür olsam dullara.*” (Alptekin, 2011, s. 81)

Ölüm: “*Ay geçer yıl geçer uzarsa ara*”

“*Giyin kara libas yaslan duvara*” (Ölümünden önce sazına yazdığı şiirdir.) (Alptekin, 2011, s. 81)

Doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar:

Halk ekonomisi: “*Kimi pulluk koşar kimi makine*”

“*Kimi eski çifti kullanır gine*” (Alptekin, 2011, s. 87)

Halk meteorolojisi: “*Hava bozuk tehlikeli bu sıra*”

“*Az kaldı ki köyü yerinden süre*” (Alptekin, 2011, s. 88)

Halk takvimi: “*Dinle çiftçilerin garip halini*”

“*İlkbaharda çifte başlar çiftçiler*” (Alptekin, 2011, s. 87)

Halk hekimliği: “*Bütün kusurlarım toprak gizliyor*”

“*Merhem çalıp yaralarım düzlüyor*” (Alptekin, 2011, s. 247)

Yemek: “*Koyun verdi kuzu verdi süt verdi*”

“*Yemek verdi ekmek verdi et verdi*” (Alptekin, 2011, s. 246)

Diğer SOKÜM unsurları:

Giyecekler: “*Palto giyerim alıklı*” (Alptekin, 2011, s. 91)

Mutfak eşyası: “*Herkes destisini (testisini) doldurdu çıktı*” (Alptekin, 2011, s. 92)

Kazıcı ve delici aletler: “*Kazma coşar kürek coşar bel coşar*” (Alptekin, 2011, s. 93)

Müzik aletleri: “*Kaval olur keman olur saz olur*” (Alptekin, 2011, s. 97)

Görüldüğü üzere Veysel halk kültürü unsurlarını şiirlerinde büyük bir ustalık ve ihtimamla kullanmıştır. Âşık Veysel aramızdan ayrılmış olsa da onun için “Yaşayan İnsan Hazinesi” veya “Yaşamakta Olan/Unutulmayan İnsan Hazinesi”

demek hiç de yanlış olmayacaktır. Çünkü ünlü ozan ve eserleri günümüzde hala canlılığını korumaktadır. Ayrıca Veysel âşıklık geleneğinin büyük bir aktarıcısıdır. Kendisinden önce gelen Karacaoğlan, Dertli, Pir Sultan Abdal ve Ruhsati'den etkilenmiş, kendisinden sonra gelen Meydanî, Hasreti, Ali Çatak, Yanık Umman, Devaî gibi birçok aşığı da etkilemiştir (Yıldırım, 2018, s. 117, 121). Âşık Mahzuni Şerif de Âşık Veysel'den etkilenen ozanlardan bir tanesidir. Âşık Veysel düşünce felsefesi ve mülayimliği bakımından Mahzuni'ye ilham kaynağı olmuştur (Irmak, 2017, s. 42). Yaşadığı dönemde de icrasıyla ve şiirleri ile dikkat çeken Âşık Veysel, yaşadığı dönem itibariyle gelenek temsilcisi ve insan hazinesi olarak kıymet görmüştür. O aynı zamanda eserleriyle varlığını devam ettiren bir âşıktır. Âşıklık geleneğinin önemli bir temsilcisi olarak insanların gönlünde hâlâ yaşamakta olan / unutulmayan insan hazinesi olarak kabul görmektedir.

Sonuç

Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM) kavramı Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı olarak bilinen UNESCO'nun 17 Ekim 2003 tarihindeki 32. Genel Konferansı ile ülkelerin gündemine girmiştir. Türkiye ise ülke olarak 2006 yılında TBMM'de çıkarılan kanunla bu sözleşmeye taraf ülkeler arasında yerini almıştır. Sonrasında ise 2008 yılından itibaren UNESCO'ya üye olan ülkelerin ortak çalışmaları ile "İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsili Listesi" oluşturulmaya başlanmıştır. Ayrıca Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde oluşturulan Somut Olmayan Kültürel Miras İhtisas Komisyonu çalışmaları öncülüğünde "Yaşayan İnsan Hazinesi" adıyla envanter çalışması ile yukarıda zikredilen temsili listeye somut olmayan kültürel miras değerlerinin kaydedilmesi başlamıştır. Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nin konuları arasında bu mirasın aktarılmasında bir araç işlevi gören sözlü gelenekler ve anlatımlar da yer almaktadır. Sözlü geleneğin önemli bir parçası olan âşıklık geleneği ise temsilcileri ile somut olmayan kültürel miras alanı içindedir. İşte bu geleneğin temsilcilerinden olan âşıklar da yaşayan insan hazineleri olarak kabul edilmiştir.

Yaşayan insan hazineleri adı üstünde geleneğin yaşayan temsilcileridir. Hazine olarak kabul edilen gelenek temsilcileri dışında geçmiş yüzyıllarda yaşamış veya SOKÜM sözleşmesi öncesinde ölmüş olan gelenek temsilcileri ve ustaları neden yaşa(ma)yan insan hazinesi olarak değerlendirilmemektedir? Bu soruya "Sadece yaşayan gelenek ustaları değerlendirmeye tabi tutulmaktadır." diye cevap verilebilir. Ama geçmiş yüzyıllarda veya SOKÜM Sözleşmesi'nin kabulü öncesinde yaşayan, edebiyatın önemli isimlerinin de birer insan hazinesi olduğu göz ardı edilemez. Devlet kurumlarının, üniversitelerin, yerel yönetimlerin, sivil toplum kuruluşlarının SOKÜM kapsamında yapacakları çalışmalarda yaşayan insan hazinelerini değerlendirirken hayatta olmayan yaşamayan insan hazinelerini de dikkate alarak geleneği bütüncül bir yaklaşımla ele alması gerekmektedir. Böylece geleneğin sürdürülebilirliği gerçekleşerek yaşayan insan hazinesi olarak

ilan edilen gelenek ustalarının her zaman gündemde kalması da sağlanabilir. Yaşayan İnsan Hazinesi yanında hayatta olmayan geleneğin unutulmaz bu temsilcilerini, icracılarını ve ustalarını da unutmama ve geleceğe taşıma adına Yaşamakta olan / Unutulmayan İnsan Hazinesi olarak kabul etmek ve yaşayan insan hazinesi ulusal envanteri kapsamında değerlendirmek doğru olacaktır.

Sonuç itibarıyla yaşadığı dönem içerisinde değerlendirildiğinde Veysel Şatıroğlu gibi bir ustanın günümüz âşıklık geleneği kapsamında bir kez daha yetişip yetişemeyeceği konusunda araştırmacılar karamsardır. Kabul etmek gerekir ki Âşık Veysel, saz çalarak, usta malı şiirler okuyarak, kendi ürettiği şiirleri besteleyip söyleyerek somut olmayan kültürel mirasın dağarcığının zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Bu nedenle millî bir değer olan Veysel'in başta somut olmayan kültürel bir miras unsuru ve dolayısıyla da yaşa(ma)yan / unutulmayan bir insan hazinesi olduğunun kabul edilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Alptekin, A. B. (2009). *Âşık Veysel*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Alptekin, A. B. (2011). *Âşık Veysel, Türküz Türkü Çağırırız*, 3. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Alptekin, A. B. (2018). Âşık Şiirinin Oluşumu, Gelişimi ve XIV. Yüzyıldaki Temsilcileri. A. Duymaz, Ç. Kara (Ed.). *Türk Halk Şiiri kitabının içinde* (170-191. ss.), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Bekki, S. (2021). *Halk Müziğinin Seyyar Radyosu Âşık Veysel*, 2. Baskı. İstanbul: Muhit Kitap.
- Duymaz, A. (2017). Âşık Veysel'in 'Sarı Yıldız' Türküsü ve Çeşitlemeleri Üzerine. *Dünya Ozanı Âşık Veysel Sempozyumu Bildirileri*, 2. Cilt içinde (9-18. ss.), 24-25 Mayıs 2015, Sivas: Esform Ofset.
- Ekici, M. (2017). Âşık Veysel ve Somut Olmayan Kültürel Miras Sözleşmesi Çerçevesinde Günümüz Âşıklık Geleneğinin Sorunlarına Bir Bakış. *Dünya Ozanı Âşık Veysel Sempozyumu Bildirileri*, 1. Cilt içinde (55-62. ss.), 24-25 Mayıs 2015, Sivas: Esform Ofset.
- Fedakâr, P. & Kuzay Demir G. (2018). Yaşayan İnsan Hazinesi Programının Somut Olmayan Kültürel Mirasın Sürdürülebilirliği Bağlamında Değerlendirilmesi. *Millî Folklor*, Sayı: 120 (Güz 2018), 90-101.
- Habertürk TV. (2019). Başrol (Âşık Veysel Belgeseli). <https://www.haberturk.com/video/tv/izle/basrol--4-haziran-2019-asik-veysel/641737>. Erişim tarihi 07 Mart 2023.

- Irmak, Y. (2017). *Âşık Tarzı Şiir Geleneğinde Âşık Mahzuni Şerif ve Şiirleri*, Ankara: Ürün Yayınları.
- Kaya, D. (2011). *Âşık Veysel*, 2. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kemikli, B. (2008). İki Veysel Yahut Aynadaki Kırılma, *Buruciye Edebiyat Dergisi*, 4. Sayı, Sonbahar, 3-6.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yaşayan İnsan Hazinesi Ulusal Envanteri, <https://aregem.ktb.gov.tr/TR-12929/yasayan-insan-hazinelere-ulusal-envanteri.html>. Erişim tarihi 5 Eylül 2023.
- Oğuz, M. Ö. (2008). UNESCO ve Geleneğin Ustaları. *Millî Folklor*, Sayı: 77. (Güz 2010), 5-10.
- Oğuz, M. Ö. (2009). *Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Oğuz, M. Ö. (2010). Sözel Belleğin Tarihe Tanıklığı ve Âşıkların İnanılan Biyografileri. *Millî Folklor*, Sayı: 87 (Güz 2010), 5-12.
- Oğuz, M. Ö. (2015). *Araştırmaların Tarihi, Türk Halk Edebiyatı El Kitabı* içinde. M. Ö. Oğuz (Ed.). 12. Baskı. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Oğuzcan, Ü. Y. (1973). *Dostlar Beni Hatırlasın*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öz, G. (2013). *Alevilik – Bektaşilik Bağlamında Âşık Veysel*. Ankara: Barış Kitap.
- Özdemir, N. (2011). Âşıklık Geleneği ve Medya. *Somut Olmayan Kültürel Miras Yaşayan Âşık Sanatı Uluslararası Sempozyum Bildirileri* içinde (33-52. ss.), Haz. M. Öcal Oğuz-Selcan Gürçayır, Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Halk Bilimi Araştırma ve Uygulama Merkezi (THBMER) Yayını.
- Özdemir, N. (2018). Geleneksel Bilgi ve Kültür Ekonomisi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 18/1, 1-28.
- Özen, K. (1998). *Âşık Veysel, Selam Olsun Kucak Kucak*. Sivas: Dilek Ofset.
- Pürlü, K. (2017). “Önsöz”, *Dünya Ozanı Âşık Veysel Sempozyumu Bildirileri 1. Cilt* içinde, (9-10. ss.), 24-25 Mayıs 2015, Sivas: Esform Ofset.
- Sivas Kültürü. (2017). “Kendi Anlatımıyla Âşık Veysel’in Hayat Hikâyesi-1969”. <https://www.youtube.com/> Erişim Tarihi 07 Mart 2023.
- Tecer, A. K. (1941). Halk Edebiyatı. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları kitabının içinde*, 1940-1941, İstanbul: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü Neşriyatı.
- TRT Arşiv. (1969). *Âşık Veysel*. <https://www.youtube.com/watch?v=XWW0oEfKuzg&t=906s>. Erişim Tarihi 01 Şubat 2023.

Turan, M., Öz, G. & Yılmaz, O. (1999). *Dostlar Seni Unutmadı Âşık Veysel*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

UNESCO, Türkiye Millî Komisyonu.
<https://www.unesco.org.tr/Home/AnnouncementDetail/6070>. Erişim tarihi 5 Eylül 2023.

Yakıcı, A. (2012). Geleneksel Şiirden Türküye Dönüşümün Yaratıcı ve Aktarıcısı Olarak Âşık Veysel'in Kültürel Mirasa Katkısı, *Milli Folklor*, Yıl: 24, Sayı: 93, 101-111.

Yıldırım, C. (2018). *Âşık Veysel – Biyografi*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Yıldırım, D. (1998). *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.

Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Dış Politikasında Kültürel Diplomasi

Ahmet ÖZKAN*

Özet

20. yüzyılda küresel alanda yaşanan gelişmeler sistem içerisinde bulunan imparatorlukların dağılmasıyla yeni bir boyuta taşınmıştır. Özellikle 17. yüzyılda temelleri atılan ve 18. yüzyılda yaşanan gelişmelerle birlikte güç kazanan milliyetçilik akımına bağlı olarak ulus devletler ortaya çıkmaya başlamıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan bu devletlerden bir tanesi de Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. Cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılından günümüze bir asrı geride bırakan Türkiye, bu yüz yıllık zaman dilimi içerisinde pek çok iç ve dış politik gelişmeye şahitlik etmiştir. Yeni kurulan Cumhuriyetin kendi içerisinde yaşadığı gelişmelere ek olarak küresel sistemde yaşanan gelişmeler Türkiye'nin dış politikasını derinden etkilemiştir. Bilindiği üzere dış politikanın kullanımında pek çok araç mevcuttur ve bu araçlardan bir tanesi de diplomasi'dir. Diplomasi kendi içerisinde zorlayıcı diplomasi, ekonomi diplomasisi ve kültürel diplomasi olmak üzere pek çok çeşide sahiptir. Türkiye kurulduğu günden bugüne geçen yüz yıllık zaman diliminde diplomasiyi etkin bir şekilde kullanmaya çalışmıştır. Bu çalışma kapsamında yumuşak güç olarak da nitelendirilebileceğimiz kültürel diplomasi, Türkiye açısından tarihsel arka planıyla birlikte irdelenmiştir. Bu inceleme yapılırken, özellikle, Soğuk Savaş sonrasında Türkiye'nin etkin dış politika konseptiyle hareket ederek tesis ettiği ve kültürel diplomasinin yürütücüsü olan kurumlar olarak nitelendirilen Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı, Yunus Emre Enstitüsü ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı ayrıntılı olarak irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk dış politikası, kültürel diplomasi, yumuşak güç.

Cultural Diplomacy in Turkish Foreign Policy in the 100th Anniversary of the Republic

Abstract

In the 20th century, developments in the global arena took on a new dimension with the dissolution of the empires within the system. In particular, nation states began to emerge as a result of the nationalist movement, the foundations of which were laid in the 17th century and gained strength with the developments of the 18th century. In the first quarter of the 20th century, one of these states was the Republic of Turkey. Since the proclamation of the Republic in 1923, Turkey has witnessed many domestic and foreign policy developments in this one hundred year period. In addition to the internal developments of the newly established Republic, developments in the global system have had a profound impact on Turkey's foreign policy. It is well known that there are many tools in the conduct of foreign policy and one of these tools is diplomacy. There are many types of diplomacy, including coercive diplomacy, trade diplomacy, economic diplomacy and cultural diplomacy. Turkey has tried to use diplomacy effectively in the hundred years since its foundation. This study analyses cultural diplomacy, which can also be characterised as soft power, along with its historical background in relation to Turkey. While conducting this examination, the Turkish Cooperation and Coordination Agency, the International Organisation of Turkish Culture, the Yunus Emre Institute and the Presidency for Turks Abroad and Related Communities have been examined in detail.

Keywords: Turkish foreign policy, cultural diplomacy, soft power.

* Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, e-mail: ozkan_a6@hotmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-9716-2687>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Özkan, A. (2023). Cumhuriyetin 100. yılında Türk dış politikasında kültürel diplomasi. *Külliyeye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 36-54.

<https://doi.org/10.48139/aybukulliyeye.1360433>

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
14 Eylül 2023	21 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	36-54
14 September 2023	21 October 2023	Research Article	

Extended Abstract

Turkey, which has left behind a century since the proclamation of the Republic in 1923, has witnessed many domestic and foreign political developments in this hundred-year period. In addition to the internal developments of the newly established Republic, developments in the global system have profoundly affected Turkey's foreign policy. As it is known, there are many tools in the use of foreign policy and one of these tools is diplomacy. In the hundred years since its establishment, Turkey has tried to use diplomacy effectively. Anatolia, which fought an armed struggle during the National Struggle that began following the First World War, started to use diplomacy strongly with the newly established republic. When the historical course of Turkish foreign policy is assessed as a whole, important turning points emerge. Perhaps the most important of these turning points was the Cold War period that began after World War II and ended with the dissolution of the USSR in 1991. In the bipolar world dominated by the Cold War, Turkey shaped its foreign policy and diplomacy with security concerns in mind. Turkey, which joined the Western bloc in the face of the Soviet threat, shaped its foreign policy and diplomatic relations with the states of the international system accordingly.

In particular, the end of the Cold War for Turkey meant the end of the bipolar world and the end of the communist Soviet threat. With the dissolution of the Soviet Union, Turkey, which has historical, cultural and ethnic ties with these countries, has sought to improve its relations with this geography. This effort has manifested itself in the field of diplomacy, one of the tools of foreign policy, and more specifically in the effective and efficient use of cultural diplomacy. With the dissolution of the Soviet Union, Turkey, which has historical, cultural and ethnic ties with these countries, has made efforts to improve its relations with this geography. This effort has manifested itself in the field of diplomacy, one of the tools of foreign policy, and more specifically in the effective and efficient use of cultural diplomacy. Some of the organisations that come to the fore in the effective and efficient use of cultural diplomacy, which can also be defined as soft power, are important and should be highlighted. The first of these is the Presidency of the Turkish Cooperation and Coordination Agency established in 1992, the second is the International Organisation of Turkish Culture established in 1993, the third is the Yunus Emre Institute established in 2007, and finally the fourth is the Presidency for Turks Abroad and Related Communities established in 2010. These organisations have a very important place in using Turkey's soft power and conducting cultural diplomacy.

In the literature, studies that have examined Turkish foreign policy initiatives in the field of cultural diplomacy have been reviewed. In particular, the changes and transformations in the international system from the foundation of the Republic to the present have been analysed. In particular, the Cold War period, which began

after World War II and lasted from 1945 to 1991, and the period from 1991 to the present, when the USSR declared its bankruptcy, were analysed in detail in terms of cultural diplomacy. In addition, the transformation of Turkish foreign policy in the last century and the diplomacy carried out in connection with this transformation are discussed.

In conclusion, since the establishment of the Republic, Turkish foreign policy has undergone different transformations in different periods depending on domestic and international developments. Developments in the international system since the founding of the Republic in 1923 have had a direct impact on Turkish foreign policy. In particular, in the context of our study, the dissolution of the Soviet Union and the end of the bipolar world have highlighted Turkey's focus on cultural diplomacy through the effective and efficient use of its soft power. Indeed, the foreign policy of the state established in the first quarter of the 20th century and the foreign policy conducted by this new state were shaped by its concerns and security worries. However, with the end of the bipolar world, it overcame its security concerns and tried to be effective in the region and the world with its soft power. Today, however, Turkey, which uses cultural diplomacy effectively and efficiently, is affected by the negative developments in its region and sphere of influence, and its cultural diplomacy activities continue resolutely despite these difficulties. In fact, this study analyses in detail how the Republic of Turkey, which is celebrating the centenary of its foundation, has used cultural diplomacy in its foreign policy throughout history.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti 100. yaşına girerken uluslararası sistemde ve bölgesel düzeyde yaşanan gelişmelere bağlı olarak dış politikada karmaşık ve değişken bir görünüme sahiptir. Zira bir yandan bölgesel düzeyde tesis ettiği ilişkiler, 2022 yılında patlak veren Rusya – Ukrayna Savaşı'nı sona erdirmeye çabası ve bu çabayı bir NATO üyesi olarak veriyor olması, 2010 yılında başlayan Arap Baharına bağlı olarak Suriye'nin içerisinde bulunduğu durum, Irak'ta yaşanan istikrarsızlıklar ve Türkiye için hayati öneme sahip Kerkük ve Musul gibi şehirlerde baş gösteren kaotik ortam, İran'ın bölgede farklı yapılanmalarla çıkardığı huzursuzluklar ve yarattığı huzursuzluk ortamı, diğer taraftan yaklaşık altmış yıl önce başlayan Avrupa Birliği'ne girme isteği ve bu çerçevede AB ile ilişkileri Türk dış politikasını ve diplomasisini şekillendiren önemli gelişmelerdir. Nitekim tüm bu gelişmeler ekseninde Türk dış politikasının dünü, bugünü ve yarını kültürel diplomasi boyutuyla ele alınmalı ve kültürel diplomasiyi etkin ve etkili kılmak için tesis edilen kurumlar incelenmelidir.

Türk dış politikasının tarihsel seyri bir bütün olarak değerlendirildiğinde önemli kırılma noktaları karşımıza çıkmaktadır. Bu kırılma noktalarından belki de en önemlisi II. Dünya Savaşı'na müteakip başlayan Soğuk Savaş dönemi ve 1991 yılında SSCB'nin dağılması ile birlikte bu dönemin sona ermesi olmuştur. Zira

Külliye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Soğuk Savaş'ın hâkim olduğu iki kutuplu dünyada Türkiye, yaşadığı güvenlik endişesiyle dış politikasını ve yürütmüş olduğu diplomasiyi şekillendirmiştir. Sovyet tehdidi karşısında Batı Bloku'na dahil olan Türkiye, dış politikasını ve uluslararası sistemdeki devletlerle diplomatik ilişkilerini bu minvalde dizayn etmiştir. Özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesi iki kutuplu dünyanın ortadan kalkması ve Türkiye açısından komünist Sovyet tehdidinin bitmesi anlamına gelmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte tarihsel, kültürel ve etnik olarak bu topraklarla aidiyet bağı bulunan Türkiye bu coğrafya ile münasebetlerini geliştirme çabası içerisine girmiştir. Bu çaba ise kendisini dış politika araçlarından birisi olan diplomasi alanında daha özelinde de kültürel diplomasinin etkin ve etkili kullanımıyla göstermiştir. Yumuşak güç olarak da tanımlanabilecek kültürel diplomasinin etkin ve etkili kullanılmasında ön plana çıkan kuruluşlardan bazıları önemlidir ve üzerinde durulmalıdır. Bunlar tarihsel olarak 1992 yılında kurulan Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, 1993 tesis edilen yılında Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı, 2007 yılında ihdas edilen Yunus Emre Enstitüsü ve son olarak 2010 yılında temelleri atılan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'dır. Bahsi geçen kurumlar Türkiye'nin yumuşak gücünü kullanabilmesi ve kültür diplomasisini işletebilmesi için önemli bir yere sahiptir. Zira Türkiye, Soğuk Savaş dönemi sonrasında ihdas edilen bu kurumlarla kültürel diplomasiyi etkin ve etkili hale getirmiştir.

Bu çerçevede bir güç unsuru olarak yumuşak güç kavramını, kültürel diplomasiyi ve Türk dış politikasında bu kavramları işletebilmek adına tesis edilen kurumları ayrı ayrı ele almak önemlidir. Bu kavramlar irdelenirken tarihsel süreç içerisinde Türk dış politikasının iki kutuplu dünyada ve Soğuk Savaş sonrası dönemde nasıl bir dönüşüm yaşadığı konunun daha iyi kavranmasına yardımcı olacaktır. Zira Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin denge politikası (balance policy) yürütmesi ve önceliğinin toprak bütünlüğünü korumaya ve güvenlik endişesini bertaraf etmeye yönelik olması söz konusudur. Güvenlik endişelerini bertaraf ederek kültürel diplomasiyi etkin bir şekilde kullanabilmesi ancak SSCB'nin dağılarak iki kutuplu dünyanın sona ermesi ile mümkün olabilmiştir. İki kutuplu dünyanın sona ermesi ve görece tek kutuplu bir dünyanın atmosferi altına girilmesi, Türkiye'yi gönül coğrafyası olarak nitelendirdiği bölgelere yönelik adım atma imkânını ortaya çıkarmıştır. Ortaya çıkan bu imkân Türkiye'nin tesis ettiği olduğu ve önderlik ettiği ulusal ve uluslararası kuruluşlarla dünyanın dört bir yanına yayılmış; kültürel, sosyal ve ekonomik pek çok kazanımın elde edilmesine olanak tanımıştır. Bu bağlamda bahsi geçen terimlerin kavramsal çerçevesi ve tarihsel süreç içerisinde nasıl bir gelişim gösterdiği ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Akabinde ise Türk dış politikasında kültürel diplomasinin sağlıklı bir şekilde işletilebilmesi için tesis edilen kurumlar ele alınmıştır.

Bir Güç Unsuru Olarak Yumuşak Güç

Uluslararası politikanın en eski açıklama biçimlerinden birisi olan güç yaklaşımı eski Hint, Çin ve Yunan uygarlıklarında; ayrıca Ortaçağ İtalya'sındaki şehir devletleri arasındaki ilişkilerin açıklanmasında fazlaca kullanılmıştır. Modern dönemde güç yaklaşımı kavramını ilk olarak kullanan ve bu kavrama derinlik kazandıran isim H. Morgenthau olmuştur. Morgenthau'ya göre güç yaklaşımının temelinde devletlerin de tıpkı insanlar gibi çıkar peşinde koşmaları yatmaktadır. Devletlerin çıkarlarını gerçekleştirmek için sahip olmaları gereken şey ise güçtür. Geleneksel olarak bir devletin başka bir devlete üstünlük kurabilmesi ve gücünü artırabilmesinin silahlanma, ittifaklar oluşturma, tazminat alma, böl ve yönet olmak üzere dört farklı yöntemi vardır. Morgenthau her ne kadar bu minvalde uluslararası politika sorunlarını kapsamayı ve açıklamayı amaçlayan genel bir kuram ortaya koymaya çalışsa da genel geçer ve indirgemeci bir yaklaşım olması nedeniyle eleştirilmiştir. Ancak bu eleştirilere rağmen Morgenthau'nun ortaya koyduğu yaklaşım uluslararası politika açısından önemli bir teorik altyapının temellerini oluşturmuştur (Sönmezoğlu, 2017, s. 255).

Asırlar önce yaşayan ve Prens adlı eseriyle sesini günümüze kadar ulaştıran Machiavelli, korkulan birisi olmanın sevilen birisi olmaktan daha muteber olduğunu dile getirmiştir. Ancak günümüzde hangisinin daha kıymetli olduğu ele alındığında her ikisinin de bulunmasının daha iyi olacağı görüşü hâkim hale gelmiştir. Zira teknolojinin hâkim hale geldiği bilgi çağında kalpleri ve zihinleri kazanmak önemli bir yer edinmiştir. Şüphesiz bu kazanımı elde etmek güç kavramı ile doğru orantılıdır (Joseph S. Nye, 2020, s. 19). Ne var ki sosyal bilimlerdeki pek çok kavram gibi güç kavramı üzerinde de farklı tanımlamalar ve yaklaşımlar söz konusudur. Etki, kapasite, politikanın amacı ve bir amaca ulaşma aracı olmak üzere farklı tanımlamalara sahiptir. Ancak modern dönemde formel olarak güç, bir devletin sahip olduğu fiziksel unsurlar olarak tanımlanmaktadır (Arı, 2008, s. 136). Bu bağlamda ifade edilebilir ki fiziksel olarak güç, mevcut kuvvetlerin kullanılmasıyla elde edilen verimliliklerdir. Dahası istenilen sonuçları elde etmek için başkalarının davranışlarını değiştirebilme yeteneğidir. Zira devletlerin uluslararası sistemde uyguladığı politikanın etkinliğini ve geçerliliğini tayin eden husus güçtür. Dolayısıyla bu vasıtaya sahip olmak devletlerin en önemli amaçlarından birisidir. Nitekim devletler açısından izlenen siyasetin bir aracı olmayan veya kullanıma becerisi gösterilemeyen yeteneğin güç olarak tanımlanabilmesi söz konusu değildir (Yılmaz, 2017, s. 150).

Özetle güç; bir şeyi yapabilme kapasitesi ve birisinin istediği sonuçları elde edebilme yeteneği olarak tanımlanmaktadır. Bu tanıma ek olarak ulaşılmak istenen amaca bağlı olarak başkalarının davranışlarını etkileme becerisi olarak da değerlendirilmektedir. Bu noktada önemli olan başkalarının davranışlarını güç unsurunu nasıl kullanarak gerçekleştirdiğidir. Zira tehdit yoluyla, caydırıcılıkla, ödül yöntemiyle, teşvik ederek ya da ikna yöntemiyle var olan güç kullanılabilir.

Tam da bu aşamada güç kavramının farklılaştığı görülmektedir. Bir yandan tüm dünyanın aşına olduğu askerî ve iktisadi unsurların silah olarak kullanıldığı sert güç (hard power) kavramı, diğer taraftan ise muhataplarının tercihlerini şekillendirme becerisine sahip olma durumunun ifade edildiği yumuşak güç (soft power) kavramı ön plana çıkmıştır (Joseph S. Nye, 2020, s. 20-25). Bir devletin ulusal gücü değerlendirilirken askerî ve silahlı kuvvet kapasitesi ön plana çıkmaktadır. Bir devletin gücünü tayin eden ve temel dayanağı olan husus silahlı kuvveti ve etki kapasitesidir. Devletlerin savunma birimi olan askerî kuvveti ve caydırıcılık kapasiteleri barış zamanında yürütülen diplomasiyle anlam kazanırken, savaş zamanında ise topyekûn bir karşı koyma ve savaşabilme yeteneğiyle anlam kazanmaktadır. Nitekim askerî güç devletler açısından dış politikada vazgeçilmez bir etkidir ve küresel sistem içerisinde önemli rol oynamak isteyen devletler daima güçlü ordulara sahip olmalıdırlar. Çerçevesini çizdiğimiz bu yaklaşım doğrudan sert güç (hard power) olarak tanımlanabilmektedir (Yılmaz, 2017, s. 150-151). Uluslararası ilişkilerde istenilen sonuçların zorlayıcı yöntemlerin kullanıldığı kaba gücün aksine, ikna etmeye yönelik yöntemlerin kullanılması ile elde edilmesi ise yumuşak güç (soft power) olarak tanımlanmaktadır. Sert güç, istenilen sonuçların elde edilmesi için askerî ve iktisadi unsurlara başvururken; yumuşak güç ise bilgiye, çekiciliğe ve tercihlere odaklanmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere “yumuşak güç” kavramı ilk kez Joseph Nye tarafından kullanılmış olsa da yaygın olarak kendisine kullanım alanı bulması Soğuk Savaş sonrası döneme tekabül etmektedir. Soğuk Savaş döneminde iki kutuplu sistemin mevcudiyeti tehditler ve endişeler ekseninde askerî ve iktisadi olarak şekillenmiştir. İki kutuplu dünyanın sona ermesi ile birlikte görece daha serbest bir küresel sistemin ortaya çıkması yumuşak gücün önemini artırmıştır. Zira yumuşak güç; uluslararası ilişkilerde aktörlerin, muhatabının kendi istediğini istemesini sağlayarak, zorlayıcı unsurları kullanmasına gerek kalmadan siyasi hedeflerine ulaşmasını ifade etmektedir. Bilgiye dayalı, kültürel ve toplumsal unsurlar yumuşak gücün temel araçları olarak ön plana çıkmakta ve bu araçlar aynı zamanda nüfuz etme anlamını taşımaktadır. Bu sebeple yumuşak gücün temel araçları itibarıyla elde edilen/edilecek kazanımlar daha uzun vadede gerçekleşebilmektedir (Sönmezoğlu, 2017, s. 628-629). Haddizatında yumuşak güç, sadece nüfuz demek değildir. Aynı zamanda cezbetme becerisidir ve cazibe çoğu zaman kabullenmeye yol açmaktadır. Kısacası yumuşak güç, cezbetme/cezbedebilme gücünü de ifade etmektedir (Joseph S. Nye, 2020, s. 25-26).

Tablo 1: Yumuşak Güç, Joseph Nye tarafından hazırlanan “Gücün Üç Biçimi” başlıklı tabloda faydalanılarak “yumuşak güç” başlığı altındakiler yazar tarafından yeniden tabloleştirilmiştir (Joseph S. Nye, 2020, s. 57).

	Davranışlar	Temel Araçlar	Hükümet Politikaları
Yumuşak Güç	- Cazibe - Gündem Belirleme	- Değerler - Kültür - Politikalar - Kurumlar	- Kamu Diplomasisi - İki Taraflı ve Çok Taraflı Diplomasi

Bir Süreklilik Unsuru Olarak Kültürel Diplomasi

Bir devletin yumuşak gücü; kültürüne, siyasi değerlerine ve dış politikasına bağlı olarak temelde üç kaynağa dayanmaktadır. Bu kaynaklardan kültür, bir toplum için anlam ifade eden değerlerin ve uygulamaların bütünü olarak ifade edilmektedir. Bu noktada devletler açısından kültürün pek çok göstergesi söz konusudur. Kültür genel itibariyle toplumdaki elitistlere hitap eden sanat, edebiyat ve eğitim gibi üst kültür ile kitlesel eğlenceye dayalı popüler kültür olarak ikiye ayrılmaktadır. Nitekim bir ülkenin kültürü evrensel değerlere sahip olduğunda ve izlemiş olduğu politikalar neticesinde diğer devletlerle ortak değerler yaratabildiğinde, yarattığı sorumluluk ve cazibe ilişkileri nedeniyle istenilen sonuçları elde edebilme olasılığı artar. Ne var ki dar kapsamlı ve sınırlı kültürel kodlara sahip olan devletlerin ise yumuşak güç üretebilme ihtimali oldukça zayıftır (Joseph S. Nye, 2020, s. 32). Bu kapsamda öncelikle kültür mefhumuna sonrasında ise diplomasi kavramına ilişkin genel bir çerçeve çizmek zaruridir.

Devletleri ve toplumları bir arada tutan en önemli kavramlardan bir tanesi kültürdür. Kültür kavramının çeşitli tanımlamaları olsa da ön plana çıkanlarını incelemek ve diplomasi alanında nasıl bir yankı bulduğu üzerinde durmak önemlidir. Kültür, bir toplumun üyelerinin yaşam biçimlerine göndermede bulunarak, o toplumun nasıl giyindiği, nasıl konuştuğu, dinsel ritüelleri başta olmak üzere pek çok konuyu bünyesinde barındırmaktadır (Giddens, 2000, s. 18). Kültür bir toplumun düşünce ve davranış biçimlerini kapsamakla birlikte o toplumun nasıl düşündüğünü, nasıl davrandığını ve neye sahip olduğunu ihtiva etmektedir. Kültürün tam olarak ne olduğunu anlamak için hem toplumların düşünce sistemlerini hem de nesnelere değerlendirmek gerekmektedir (Macionis, 2013, s. 58-60). Nitekim kültürün klasikleşmiş hale gelen ve E.B. Taylor tarafından yapılan tanımı şu şekildedir: “Bir toplumun üyesi olarak insanoğlunun öğrendiği (kazandığı) bilgi, sanat, gelenek-görenek ve benzeri yetenek, beceri ve alışkanlıkları içine alan karmaşık bir bütün” (Şimşek, Çelik, & Akgemci, 2014, s. 33).

Bir devletin diğ er devletlere ya da devletler grubuna veya bir bölgeye yönelik izlediğ i siyasal tutuma ve devletin resmi organları tarafından yürütö len sürece dış politika (foreign policy) denmektedir. Devletlerin yetkili organları tarafından yürütö len dış politikanın diplomasi, savaş, ekonomik yöntemler ve propaganda olmak üzere araçları söz konusudur. Bu aşamada konumuz kapsamında diplomasi kavramı üzerinde yoğunlaşmak önemlidir. Zira diplomasi kavramına ilişkin bugüne kadar Henry Kissenger'dan Colin Powell'a, Machiavelli'den B. Buzan'a kadar dünyanın önde gelen siyasetçileri ve bilim insanları tarafından çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Her biri tarafından yapılan tanımlamalar ayrı ayrı ele alınmadan genel olarak diplomasi; dış politikanın bir aracı olup; uluslararası sistemdeki aktörler arasındaki ilişkilerin görüşmeler yoluyla ve barışçıl yöntemlerle yürütö lmesi anlamına gelmektedir. Modern anlamda diplomasi tarihinin kurucusu Floransa Cumhuriyeti'nde diplomat olarak görev yapmış N. Machiavelli iken, diplomasi kavramını 1796 yılında ilk kullanan ve literatüre kazandıran isim Britanyalı bir siyaset adamı olan Edmund Burke olmuştur (Öz dal, 2020, s. 25-36).

Devletler tarafından hayata geçirilen pek çok diplomasi türü mevcuttur. Diplomasi türlerini, sık uygulanan ve bazı özel uygulanan diplomasi türleri olmak üzere iki başlık altında incelemek mümkündür. Çalışmamız kapsamında bahsi geçen çeşitli diplomasi türleri arasında kamu diplomasisi ve kültürel diplomasi ön plana çıkmaktadır. Her ne kadar bu iki diplomasi türü çoğ u zaman aynı anlamda kullanılsa da iki diplomasi türü arasında bazı farklılıklar söz konusudur. Zira kamu diplomasisi devlet ve organları aracılığ ıyla yürütö len resmi ve bürokratik bir gö nüme sahipken, kültürel diplomaside devletin rolü kamu diplomasisine göre daha sınırlı olup zaman zaman kamu ve sivil toplum ortaklığ ıyla yürütö lmektedir. Diplomasi alanında yaptığ ı çalışmalarla bilinen Niholas J. Cull kamu diplomasisini işlevine göre beş grupta sınıflandırmakta ve sınıflandırmalardan birisini ise kültürel diplomasi (cultural diplomacy) olarak yapmaktadır. Nitekim Cull açısından, bir aktörün kültürel kaynaklarını kullanarak uluslararası çevreyi yönetme girişimi kültürel diplomasi olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda kamu diplomasisinin başarıya ulaşmasında kapsayıcı olması, samimi ve dürüst olmasına ek olarak hedeflenen devlet ya da devletlerin millî değerlerine ve kimliğine saygı duyulması önemli niteliklerdir. Diğ er taraftan kültürel diplomasi ise *“ilişkilerin güçlendirilmesi, sosyo-kültürel işbirliğinin artırılması, ulusal çıkarların ve ötesinin teşvik edilmesi, fikirlerin, değerlerin, geleneklerin ve kültür veya kimliğin diğ er yönlerinin değ işimine dayanan ve bu eylemlerden yararlanan eylemlerin bir yolu”* olarak tanımlanmaktadır (Öz dal, 2020, s. 50-64). Aynı zamanda kültürel diplomasi, hükümetlerce kendi toplumlarının fikirlerini, ülkülerini, kültürünü, ulusal hedeflerini ve güncel politikalarını diğ er toplumlara anlatma amacı taşıyan bir iletişim sistemidir (Erol, 2018, s. 300).

Dolayısıyla kültürel diplomasi devletlerin birbirleri üzerinde siyasal etkide bulunabilmek amacı ile uyguladıkları araçlardan bir tanesi olarak görö lmektedir.

Dahası kültürel diplomasinin temelinde olan kültürel açıdan birbirlerine yakın olan taraflar arasında siyasal etkileşimin daha kolay olacağı varsayımı oldukça dikkat çekicidir. Ne var ki kültürel diplomasinin kapsamını keskin bir şekilde tayin etmek oldukça zordur. Ancak kültürel diplomasi aracını kullanan ülkelerin üzerinde hassasiyetle durdukları iki temel unsur söz konusudur. Bunlardan ilki dil, ikincisi ise eğitimidir. Zira bir ülkenin kendi dilini yayması ve daha fazla kullanılır hale getirmesi hedef ülke ya da ülkeler üzerinde etki edebilmesini kolaylaştırıcı bir zemin oluşturacaktır. İkinci bir unsur olan ise dilin tamamlayıcısı durumunda olan eğitimidir (Sönmezoğlu, 2017, s. 377). Bu sebeple devletlerin kendi dillerini yayma arzusu neticesinde dünyanın pek çok yerinde dil öğrenme enstitüleri açıldığı görülmektedir. Zira kültürün öncelikle aktarımını sağlayan en önemli güç dildir.

Tarihî Arka Plan: İki Kutuplu Dünya ve Türk Dış Politikasında Kültürel Diplomasinin Sınırlılığı

Esasında insanoğlunun geçmişine bakıldığında tarih boyunca geleneksel diplomaların her daim var olduğu görülmektedir. Bu ilişkiler kimi zaman hükümdarların birbirlerine hediyeler sunmasıyla kimi zaman da birbirlerini ziyaret etmeleriyle gün yüzüne çıkmıştır. Zamanla bu ilişkiler hükümdarların kendilerine elçi tayin etmesine neden olmuştur. Dahası 16. yüzyıl ile birlikte hükümdarlıkların yükselmesine bağlı olarak yabancı ülkelerin başkentlerinde, o ülkelerdeki gelişmeleri takip ederek kendilerine rapor etmek üzere kalıcı büyükelçilikler ihdas edilmeye başlanmıştır. 1648 yılında Otuz Yıl Savaşları'nın bitmesine müteakip imzalanan Vestfalya Barışı'ndan 1789 yılında gerçekleşen Fransız Devrimi'ne kadar kısmen de olsa genel olarak iyi işleyen diplomasi, savaşları önlemeye yetmese de en azından sınırlı düzeyde tutmayı başarabilmiştir. O dönem içerisinde güç dengesi temelleri üzerinde işleyen klasik diplomasi, Fransız Devrimi'ne müteakip milliyetçiliğin güç kazanmasıyla birlikte değişime uğramıştır. Muhafazakâr hükümdarlıkların yerini ulus devletler almaya başlamıştır (Roskin & Berry, 2015, s. 395-396). 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde I. Cihan Harbi yaşanmış ve İtilaf devletleri ile İttifak devletlerinin aralarında yaptıkları anlaşmalarla nihayetlenmiştir. Sonrasında yürütülen yoğun diplomasi ve yeniden kanlı savaşların yaşanmaması adına diyaloglar yürütülmüş ve 1920 yılında Cemiyet-i Akvam ihdas edilmiştir. Ancak tesis edilen bu cemiyet II. Cihan Harbi'nin çıkmasına engel olamamış ve milyonlarca insanın hayatını kaybetmesiyle son bulmuştur. Yaşanan iki dünya savaşı sonrasında ortaya çıkan tablodan ders çıkartılmış olacak ki dünyadaki savaşların ve çatışmaların önüne geçmek amacıyla uluslararası örgütler tesis edilmiş, dahası bu örgütlerin etkinlikleri artırılmaya çalışılmıştır. Ne var ki bu amaç doğrultusunda küresel barışı tesis etme arzusu, yaşanan iki dünya savaşına müteakip zuhur eden iki kutuplu dünyanın kısılcığında kalmıştır. Buna bağlı olarak devletler kendi ulusal güvenliklerini sağlamak için SSCB ve ABD etrafında şekillenen iki kutuptan birine yönelim göstermeye başlamışlardır (Özkan, 2022, s. 40-41).

Amerika'nın Missouri Eyaleti'nde Churchill'in ünlü "Iron Curtain" konuşmasını yaptığı 5 Mart 1946 tarihi iki kutuplu dünyanın başlangıcı olarak kabul edilebilir. Yine aynı şekilde bu konuşmaya karşılık Stalin'in Pravda'da verdiği cevap Batı dünyasında Soğuk Savaş'ın başlangıcı olarak kabul edilmiştir (Acar, 1991, s. 123). Soğuk Savaş'ın hâkim olduğu 1946 ile 1991 yılları arasında Türkiye kendi ulusal güvenliğini koruma içgüdüsüyle dış politikasını tayin etmiş ve diplomasi kanallarını bu endişe çerçevesinde şekillendirmeye çalışmıştır. Nitekim Türkiye, bu endişeler ekseninde Batı Bloku'na dahil olma çabası göstermiş 1952 yılında NATO'ya girmiştir. Türkiye'nin NATO'ya dahil olması sadece Türkiye lehine değil, Batı açısından da önemli bir güç kazanımı anlamına gelmiştir. Zira eski NATO Genel Sekreteri Lord Peter Carrington'un şu ifadeleri dikkat çekicidir: *"Türkiye, Batı komşularıyla olduğuna benzer şekilde Orta Doğu'daki ülkelerle de özel ilişkilere ve bağlara sahiptir. Bize düşmanlık besleyen ya da tarafsız kalmayı tercih eden bir Türkiye, hakikaten bizim (NATO'nun) savunma yapımızın ve dış politikamızın ilave ortaya çıkacak sorunları göğüslemesine ve geçmişten bugüne uygulamakta olduğumuz stratejimizin itibarının düşük kalmasına neden olacaktı"* (Fazla, 2022, s. 453). Sonuç olarak bu güvenlik endişeleri çerçevesinde Türk dış politikası iki kutuplu dünyada kültürel diplomasi noktasında etkin ve etkili politikalar izleyememiştir.

Soğuk Savaş Sonrası Genişleyen Etki Alanları ve Kültürel Güç

Soğuk Savaş sonrası iki kutuplu dünyadan ayıran önemli bir husus, diplomasi uygulama alanının genişlemesi ve öneminin artması olmuştur. Diplomasi uygulama alanının genişlemesi ve öneminin artmasında iki kutuplu sistemlerde var olan bloklar arası çatışma çizgisinin bireysel politikalara kaymış olması son derece önemlidir. Zira iki kutuplu sistemde, çoğu zaman tek bir devletin güvenliği, içerisinde bulunduğu bloğun genel güvenliği ile ters düşmüştür. Bu sebeple devletlere yönelik tehditten ziyade bloğa yönelen tehdit daha önemli hale gelmiştir. Ortaya çıkan herhangi bir sorun karşısında birlikte hareket edildiğinden bireysel diplomatik yöntemlere ihtiyaç duyulmamıştır. Nitekim Soğuk Savaş'ın sona ermesine müteakip blokların dağılmış olması, ortaya çıkan problemlerin blok sorunları olmaktan çıkıp bireysel sorunlar haline gelmesiyle birlikte devletlerin kendi diplomasi yöntemlerini tespit etmelerini beraberinde getirmiştir (Arı, 2013, s. 109-111).

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile birlikte Sovyet coğrafyasında oluşan otorite boşluğuna bağlı olarak pek çok devletin kendi bağımsızlığını ilan etmesi ve kendi ayakları üzerinde durma gayreti kendisini izledikleri dış politikada da göstermeye başlamıştır. Her ne kadar Soğuk Savaş'ın sona ermesi devletleri bireysel olarak kendi diplomasi yöntemlerini tayin etmek durumunda bıraksa da küresel sistemin hegemon gücü haline gelen ABD'nin tek süper güç olarak sahnede kalması (Purtaş, 2005, s. 8) ABD'nin istek ve arzularına hâlel getirmeyecek diplomasi yaşam alanı bulmasını beraberinde getirmiştir. Görece SSCB'nin dağılması ile birlikte

küresel sistemde oluşan tek kutuplu dünya 11 Eylül 2001’de ABD’ye yönelik vuku bulan ve terör saldırısı olarak nitelendirilen eylemle çok kutuplu bir dünyaya evrilmiştir. New York’ta İkiz Kuleler’e yapılan saldırılar tüm dünya için devletlerin kendi dış politikalarını, kendi ulusal güvenliklerini, kendi diplomatik araçlarını tayin etmesinin artık bir zorunluluk haline geldiğini göstermesi açısından önemlidir. SSCB’nin dağılması ile birlikte ifade ettiğimiz zaman dilimine kadar gelişen süreç Türkiye’yi Sovyet coğrafyasında bulunan gönüldaş ve soydaş topluluklara yöneltmiştir. Bu yönelim kendisine diplomaside etkili bir şekilde göstermiştir (Özkan, 2023, s. 125). Dahası ortaya çıkan bu tablo, Türkiye’nin değişen ve dönüşen kültürel diplomasi serüveninin şekillenmesine yardımcı olmuştur. Turhan, Türkiye’nin kamu diplomasi sürecini 1992’den 2004’e kadar olan başlangıç dönemi, 2004-2010 yılları arasını büyüme dönemi ve 2010’dan günümüze kadar olan zaman dilimini ise kurumsallaşma dönemi olarak tasnif etmiştir (Turhan, 2023, s. 332).

Türk Dış Politikasında Kültürel Diplomasi Araçları ve Kurumları

Türkiye’de 21. yüzyılın ilk çeyreği sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda büyük dönüşümlerin yaşandığı bir zaman dilimi olarak görülse de dış politika ve diplomaside de çarpıcı gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve SSCB’nin dağılması ile birlikte 1990’lı yıllarda Türk toplumu, dış dünya ile güçlü bir etkileşim içerisine girmiştir. Bu etkileşim kendisini yerel yönetimlerden eğitime, insani yardım faaliyetlerinden kültürel etkinliklere kadar geniş bir yelpazede göstermiştir. Yaşanan bu etkileşim ve tesis edilen diplomasi, Türk dış politikasının görünmeyen gücü olmuştur. Zira Türkiye; paylaştığı ortak tarihi, coğrafyası ve kültürü ile Orta Asya, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu bölgeleriyle güçlü bir aidiyet bağına sahiptir. Diğer taraftan Türkiye; Avrupa, Afrika ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde uzun yıllardır hayata geçirdiği yatırımlarla, insani yardımlarla, eğitim kurumlarıyla ve iş adamlarıyla aktif bir kültürel diplomasi yürütmektedir. Unutulmaması gerekir ki kültürel diplomasi, insana dokunan ve insandan insana yürütülen bir faaliyettir. Bu noktada devlete düşen en önemli görev bu faaliyetlerin –insana ulaşabilmenin- önünü açacak nitelikte adımlar atmaktır (Purtaş, 2013, s. 1-5). Şüphesiz atılacak bu adımları tayin ve tespit eden ülkelerin Hariciye Nezaretleridir. Her ne kadar kültürel diplomasi etkinliklerinin sahibi kamu yönetimi disiplinince doğrudan Dışişleri Bakanlıkları¹ olarak ifade edilse de zaman içerisinde kültürel diplomasi olarak nitelendirilen pek çok etkinliğin devlet destekli dernekler veya vakıflar aracılığıyla idame ettirilmeye başlandığı da söylenebilir (Yağmurlu, 2019, s. 1191-1193).

Hülasa Soğuk Savaş’ın sona ermesi ile birlikte hızlanarak devam eden Türkiye’nin dış politikadaki açılımı Türk diplomasisinde önemli bir değişimi ve

¹ Bilhassa Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı tarafından yürütülen kültürel diplomasi faaliyetleri son yıllarda almanak şeklinde kamuoyuyla paylaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. “Kültürel Diplomasi Faaliyetlerimiz” (mfa.gov.tr, 2022).

dönüşümü başlatmıştır. Türkiye'nin kemikleşmiş diplomasi yapısına etki ederek Türkiye'nin izlemiş olduğu dış politikası derinden etkilemiştir. 1990'lı yıllarda önce yeni bağımsız Türk cumhuriyetleri ile başlayan ve akabinde dünya ölçeğinde devam eden insan, mal ve sermaye akışı Türkiye'nin içerisinde bulunduğu dönüşüme katkı sağlamıştır. Yaşanan bu dönüşüm diplomasi Dışişleri Bakanlığı tekelden çıkararak yeni aktörlerin devreye girmesine yol açmıştır. Dolayısıyla Dışişleri Bakanlığı'nın yanında yeni devlet kurumları da Türkiye'nin dış politikasında ve diplomasisinde önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Özellikle Sovyet coğrafyasında bağımsız Türk cumhuriyetlerinin ortaya çıkması, Balkanlarda ve Karadeniz bölgesinde yaşanan gelişmeler, farklı kurumların ve diplomasi araçlarının kullanımını beraberinde getirmiştir (Purtaş, 2013, s. 7). Zira Türkiye, yumuşak güç olarak tanımlanan güç parametreleri açısından oldukça önemli bir potansiyeli bünyesinde barındırmaktadır (Ünalı, 2019, s. 138). Netice itibarıyla 1992 yılında TİKA, 1993 yılında TÜRKSOY, 2007 yılında YEE ve 2010 yılında YTB kurulmuştur. Türkiye'nin kültürel diplomasi alanında yaptıklarını bu kurumlar nezdinde irdeleyelim.

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)

Türkiye, SSCB'nin dağılması ile birlikte Orta Asya konusundaki ilk önceliğini bağımsızlığını ilan eden Türk devletlerinin uluslararası toplum tarafından tanınmasına ayırmıştır. Akabinde ise yeni kurulan soydaş Türk devletleri için sosyal, kültürel ve ekonomik alanda pek çok çalışmayı hayata geçirmiştir. İlk başta Orta Asya'daki yeni kurulan Türk cumhuriyetlerine yapılan yardımlar süreç içerisinde uzun soluklu projelere, kalkınma merkezli iş birliği çalışmalarına evrilmiştir. Bu kapsamda Türkiye'nin bölgede yapılacak faaliyetleri ve dış politika önceliklerini uygulayacak, bölgeye gerçekleştirilecek yardımların ve planlanan projelerin hayata geçirilmesini tesis ve koordine edecek bir organizasyon ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu ihtiyaç çerçevesinde 1992 yılında 480 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olarak TİKA kurulmuştur. 1999 yılına gelindiğinde Cumhurbaşkanlığı tezkeresi ile Başbakanlığa bağlanan TİKA, 2001 yılında 4668 Sayılı "Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun"la teşkilat kanununa sahip olmuştur. Ancak geçen süre zarfında ilgili teşkilat kanunu bölgesel ve küresel gelişmelere ek olarak Türkiye'nin dinamik dış politikasına karşı daha etkin ve etkili refleks gösterebilmesi amacıyla reforma tabi tutulmuştur. Bu ihtiyaç çerçevesinde TİKA, 24 Ekim 2011 tarihli 656 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile yeni bir teşkilat kanununa kavuşmuş ve adı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı olarak güncellenmiştir. Bu yasal değişiklikle birlikte TİKA, daha esnek bir idari yapılanmaya kavuşmuş ve hızlı karar alabilme mekanizmasına sahip olmuştur. Son olarak 15 Temmuz 2018 tarihinde 30479 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan değişiklikle birlikte kamu tüzel kişiliğine haiz ve özel bütçeli olarak nitelendirilmiş ve Kültür ve Turizm

Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyetlerini sürdüreceği kayıt altına alınmıştır (tika.gov.tr, 2023).

Özellikle kuruluşundan günümüze TİKA'nın faaliyetleri değerlendirildiğinde 1992 ile 2002 yılları arası kuruluş dönemi olduğu ve bu on yıllık zaman diliminde yetişmiş insan gücü ve teknik kapasite artışı olduğu görülmektedir. Başlangıçta Orta Asya'da bağımsızlıklarını yeni ilan eden Türk cumhuriyetlerine teknik yardım desteği sağlamak maksadıyla kurulan TİKA, süreç içerisinde proje ve faaliyet alanlarını genişleterek Türk dış politikasının uluslararası alandaki kültürel diplomasi yürütücülerinden birisi olarak ön plana çıkmıştır. 1992 ile 2002 yılları arasında yıllık ortalama iki yüz elli proje üstlenen TİKA, 2003 yılı itibariyle faaliyet gösterdiği ülke sayısını artırmıştır. 2006 yılına gelindiğinde yıllık faaliyet sayısı bin beş yüze yaklaşan TİKA, önceki yıllara oranla büyük bir artış yakalamıştır (Kardaş & Erdağ, 2012, s. 171). Her yıl pek çok ülkede yeni ofisler açan TİKA; Latin Amerika'dan Pasifik adalarına, Afrika'dan Balkanlara geniş bir coğrafyada insan hayatını ilgilendiren neredeyse tüm alanlarda nitelikli projeler üretmeye devam etmektedir. Nitekim Türkiye'nin önemli bir kültürel diplomasi yürütücüsü olan TİKA, bugün itibariyle yaklaşık yüz elli ülkede faaliyetlerine devam etmektedir (tika.gov.tr, 2023).

Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY)

Türkiye, iki kutuplu dünya sonrasında bağımsızlığını ilan eden Türk cumhuriyetlerine yönelik etkin bir kültürel diplomasi yürütmüştür. Her ne kadar SSCB'nin dağılması ile birlikte Türkiye kültürel diplomasiyi etkin bir şekilde kullanmaya başlasa da Türkiye'nin tarihsel, kültürel ve jeopolitik kodları yumuşak güç kapasitesini her daim güçlü kılan hususlar olmuştur (Kalın, 2011, s. 5). Ne var ki tarihsel misyonu ve kültürel kodları güçlü olan Türkiye bu gücünü ancak iki kutuplu dünyanın sona ermesi ile birlikte kullanabilmiştir. Bu noktada Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan kültür bakanlarının 1993 yılında bir araya gelerek imzaladıkları antlaşma ile TÜRKSÖY kurulmuştur. Sonrasında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'na bağlı Başkurdistan, Tataristan, Altay, Tıva, Saha ve Hakas Cumhuriyeti ile Moldova'ya bağlı Gagavuz Yeri TÜRKSÖY'a gözlemci üye olarak katılmıştır. Bu katılımlarla birlikte altısı kurucu, sekizi gözlemci üye olmak üzere toplamda on dört üyeye sahiptir. Kurulduğu 1993 yılından günümüze kadar geçen süre zarfında Türk halklarının kardeşliğini ve gönül birlikteliğini güçlendirmek için gayret gösteren TÜRKSÖY, ortak Türk kültürünü gelecek nesillere aktarmak ve dünyaya tanıtmak için çaba sarf ettiği müşahede edilmektedir (turksöy.org, 2023). Kültürün toplumlar üzerinde sosyal ilişkileri ve kimlikleri biçimlendirmede önemli bir role sahip olması (Özer, 2022), tesis edilen bu uluslararası kuruluşun yürüttüğü kültürel faaliyetlerle birlikte üye ülkelerin kültürel etki gücünü artıran bir etkiye sahip olacaktır.

Özellikle dil, kültür ve tarih ortaklığı üzerinden inşa edilen Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı; 1990'lı yıllarda daha çok karşılıklı tanışıklığı artırma misyonu

üstlenmiş, 2000’li yıllarda ise Türk dünyasını tüm dünyaya tanıtma noktasında mühim etkinlikler düzenlemiştir. Bilhassa TÜRKSOY’un girişimiyle 2010 yılında UNESCO ve 2011 yılında New York’ta Nevruz’un kutlanması küresel ölçekte büyük yankı uyandırmıştır. Yine aynı şekilde 2012 yılında ABD’nin başkenti Washington’da düzenlenen Yunus Emre Oratoryosu konserleri de dikkat çekici olmuştur. Nitekim bu felsefe ve anlayışla çalışmalarını sürdüren TÜRKSOY’un girişimleri ve faaliyetleri Türkiye açısından güçlü bir kültürel diplomasi kullanım aracı haline gelmiştir. Zira yapılan etkinlikler ekseriyetle hem Türk cumhuriyetleri hem de üçüncü ülkeler tarafından doğrudan Türkiye ile ilişkilendirilmiştir. Bu durum ise yapılan faaliyetlerin tüm üye ülkeler arasında en çok Türkiye’nin tanıtımına katkı sağladığı gerçeğini gözler önüne sermiştir (Purtaş, 2013, s. 12).

Yunus Emre Enstitüsü (YEE)

“Dünyanın her yerinde Türkiye ile bağ kuran ve Türkiye’ye dost insan sayısını artırmak” vizyonuyla ve “Türkiye’nin uluslararası alanda bilinirliğini, güvenilirliğini ve itibarını artırmak” misyonuyla (yee.org.tr, 2023) hareket eden Yunus Emre Vakfı, 5 Mayıs 2007 tarihli ve 5653 sayılı kanunla kurulmuş bir kamu vakfıdır (mevzuat.gov.tr, 2007). Yunus Emre Enstitüsü adını 13. ve 14. yüzyıllarda yaşamış bir Anadolu mutasavvıfı Yunus Emre’den almıştır. Haddizatında Yunus Emre’nin toplumsal barışı, insan sevgisini ve insani değerleri temsil eden sembol bir isim olması, Enstitü’nün temel misyonunu ortaya koyan bir husustur. Zira Enstitü’nün gayesi, daha barışçıl bir dünya amacıyla Türkiye’nin kendi dilini ve kültürünü tüm incelikleriyle tanıtılabilmektedir. Bu sebeple insan odaklı bir felsefe benimseyen enstitünün isminin Yunus Emre olması bir tesadüf değildir. Nitekim Yunus Emre yaşadığı dönemde dil, din, ırk ayrımı gözetmeden insanoğlunun barışı ve huzuru için ortak değerler etrafında toplanılması gerektiğine ilişkin şiirleriyle çokça mesaj vermiştir. Onun mesajları bugüne kadar uzanmış ve adının verildiği enstitünün sloganı haline gelmiştir: “Gelin tanış olalım” (yee.org.tr, 2023).

Enstitü’nün kültürel diplomasi anlayışı, kuruluş kanunundaki ilkelere uygun olarak Türkiye’yi, Türk dilini, sanatını ve kültürünü tanıtmak gayesi üzerine inşa edilmiştir. Bu sebeple Enstitü, Türkiye’nin önemli bir kültürel diplomasi aktörü olarak ortaya çıkmıştır. Eşdeğeri olarak sayabileceğimiz Goethe Enstitüsü (Almanya), Cervantes Enstitüsü (İspanya) ve British Council (İngiltere) gibi kültürel diplomasi aktörü olan kuruluşların Türkiye’deki muadili ise Yunus Emre Enstitüsü’dür. Enstitü, Türkiye’nin kültürünü Türkçe öğretme gayesiyle hareket etmekte ve kültür-sanat faaliyetleri gerçekleştirmektedir. Netice itibariyle Enstitü, kültürel diplomasi faaliyetlerini iki temelde icra etmektedir. Bunlardan ilki, eğitim faaliyetleri ve yabancılara kültürün temel ögesi olan dil öğretmekle kültürel aktarımı sağlamaktadır. İkincisi ise Türkiye’nin kültürel unsurlarını düzenlenen etkinlikler yoluyla farklı kültürlerle etkileşim içerisine sokmaktır (Ekşi, 2015, s. 353).

Bu iki gaye ekseninde 2009 yılında faaliyetlerine başlayan Enstitünün günümüz itibariyle 85 tane kültür merkezi bulunmaktadır. Bu kültür merkezlerinde Türkçe

öğretiminin yanı sıra kültürel ve sanatsal etkinlikler de yapılmaktadır. Ayrıca farklı ülkelerdeki eğitim kurumlarıyla yapılan iş birlikleri neticesinde o ülkelerdeki Türkoloji bölümleri ve Türkçe öğretimi ciddi ölçüde desteklenmektedir. Günümüz itibariyle yetmişin üzerinde ülkeden beş yüzü aşkın kurum ve kuruluş ile aktif iş birliği içerisinde olan Enstitü, sadece eğitim ve kültür alanında değil; bilim, sanat ve ticaret gibi birçok alanda Türkiye'deki kurumların yurt dışına açılan kapılarından birisi haline gelmiştir. Bu çalışmalarıyla Enstitü, Türkiye'nin tanıtımında, sevilmesinde ve Türkiye'ye karşı oluşturulmak istenen yanlış algıların ortadan kaldırılmasında başat rol oynamaktadır (yee.org.tr, 2020).

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB)

6 Nisan 2010 tarih ve 5978 sayılı “Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun” ile kurulan ve 2018 yılında Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçiş ile birlikte yeniden yapılandırılan YTB; yurtdışında yaşayan Türk vatandaşları, soydaş ve akraba toplulukları ile Türkiye'de lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimi gören uluslararası öğrencilere ilişkin faaliyetler yürütmektedir (ytb.gov.tr, 2023). Bu faaliyetleri “*Türkiye'nin diasporası ile bağlarını güçlendirmek ve diasporanın etkinliğini artırarak, Türkiye'nin uluslararası ilişkiler vizyonuna katkı sağlayacak politikalar üretmek*” misyonuyla ve “*Vizyoner diaspora politikaları oluşturmak ve etkin programları hayata geçirerek küresel bir kurum olmak*” vizyonuyla icra eden YTB, Türk dış politika araçlarından kültürel diplomasiye sunduğu katkılar itibariyle önemli bir yere sahiptir (ytb.gov.tr, 2021).

Türkiye'nin önemli bir yumuşak gücü ve kültürel diplomasi aracı olan YTB, çeşitli proje ve uygulamalarla bu misyonunu yerine getirmektedir. Lisansüstü eğitim bursları ve Türkiye mezunları başta olmak üzere çeşitli uygulamalarla önemli bir kamu diplomasi aracı rolünü üstlenmektedir (Korkmaz, 2022, s. 324). Esasında YTB'nin yürütmekte olduğu çalışmaların üç ana gruba hitap ettiğini söylemek mümkündür. Bunlardan ilki yurtdışında yaşayan ve sayısı yedi milyona yakın olan Türk vatandaşlarıdır. Bilhassa yurtdışında yaşayan Türk vatandaşlarının kimliklerini koruyabilmesine ve anavatan aidiyetlerini muhafaza etmesine yönelik faaliyetler gerçekleştirilmektedir. İkinci grup; din, dil, kültür ve tarihi bağlar ile bağlı olunan soydaş ve akraba topluluklardır. Ortak bir tarihe ve kültüre sahip olunan soydaş ve akraba topluluklara yönelik kültürel ve sosyal faaliyetlerle ilişkiler geliştirilmeye çalışılmaktadır. Son grup ise Türkiye'nin gönüllü elçileri olarak kabul edilen uluslararası öğrencilerdir. Özellikle Türkiye'nin uzun yıllardır sağlamış olduğu yükseköğrenim burs programlarının 2012 yılında YTB tarafından “Türkiye Bursları” adıyla markalaşması ve bugüne kadar gelmesi uluslararası öğrencilerin dikkatini celbeden önemli bir başlık haline gelmiştir. (Yusuf, 2022, s. 360-363).

Sonuç olarak YTB'nin misyonuna ve vizyonuna uygun olarak temel politikalar ve öncelikler her platformda kayıt altına alınmaktadır. Bu kapsamda 2019-2023

yılları arasını kapsayan On Birinci Kalkınma Planında YTB'ye önemli sorumluluklar yüklenmiştir. Özellikle yurtdışında yaşayan Türk vatandaşlarının sorunlarının çözümüne yönelik faaliyetlerin ve hizmetlerin artırılmasına ek olarak bu vatandaşların Türkiye ile olan bağlarının güçlendirilmesine ve akademik, sosyal ve kültürel gelişimlerine destek sağlanması YTB'nin önceliği olarak tayin edilmiştir. Diğer taraftan YTB'nin kendi stratejik planında yer alan amaç ve hedefleri de bu kapsamda şekillenmiştir (ytb.gov.tr, 2021). Nitekim YTB de Türkiye'nin yumuşak gücü olarak tanımlanan önemli bir kültürel diplomasi aracı olarak ön plana çıkmakta ve yaptığı çalışmalarla Türkiye'nin izlemiş olduğu insan odaklı dış politikaya katkı sunmaktadır.

Sonuç

Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana Türk dış politikası iç ve dış gelişmelere bağlı olarak farklı dönemlerde önemli dönüşümler geçirmiştir. Cumhuriyet'in kurulduğu 1923 yılından bu yana uluslararası sistemde yaşanan gelişmeler Türk dış politikasını doğrudan etkilemiştir. Özellikle çalışmamız bağlamında, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve iki kutuplu dünyanın sona ermesi, Türkiye'nin yumuşak gücünü etkin ve verimli bir şekilde kullanarak kültürel diplomasiye odaklanmasını öne çıkarmıştır. Nitekim 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan devletin dış politikası ve bu yeni devletin yürüttüğü dış politika, kendi kaygıları ve güvenlik endişeleri doğrultusunda şekillenmiştir. Ancak iki kutuplu dünyanın sona ermesi ile birlikte güvenlik kaygılarını aşarak yumuşak gücü ile bölgede ve dünyada etkili olmaya çalışmıştır. Günümüzde ise kültürel diplomasiyi etkin ve verimli bir şekilde kullanan Türkiye, bölgesinde ve etki alanında yaşanan olumsuz gelişmelerden etkilenmekte ve kültürel diplomasi faaliyetleri bu zorluklara rağmen kararlılıkla devam etmektedir. Nitekim kuruluşunun yüzüncü yılını kutlayan Türkiye Cumhuriyeti, bölgede ve kürede etkin bir güç haline gelmeye başlamıştır.

21. yüzyılın ilk çeyreğinde ekonomiden sağlığa, ulaşımdan savunma sanayine büyük atılımlar yapan Türkiye, dış politika alanında da ciddi mesafeler kat etmiştir. Bilhassa SSCB'nin dağılmasından sonra ihdas edilen kurumları yeniden dizayn eden Türkiye, bölgede ve küresel sistem içerisinde diplomasi açısından büyük adımlar atmıştır. Şüphesiz bu kurumların etkin ve etkili faaliyet göstermesinde Türkiye'nin yaklaşık yirmi yıldır siyaseten istikrarlı bir yapıya sahip olması ve 2018 yılında hayata geçirilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nin hızlı karar alabilme yeteneğinin de etkisi söz konusu olmuştur. Değişen ve dönüşen Türkiye'nin dış politikada gösterdiği gayret, kendisini dış politika araçlarından biri olan diplomasi alanında ve daha özelde kültürel diplomasinin etkin ve verimli kullanılmasında göstermiştir. Yumuşak güç olarak da tanımlanabilecek kültürel diplomasinin etkin ve verimli kullanılmasında öne çıkan TİKA, TÜRKSOY, YEE ve YTB yürütmüş olduğu ve hayata geçirdiği faaliyetlerle Türk diplomasisi açısından önemli işlere imza atmıştır.

Cumhuriyetin ikinci yüzyılına girerken bölgede ve dünyada yaşanan belirsizlikler her alanda güçlü ve etkili bir Türkiye'ye ihtiyacı artırmaktadır. Yaşanan savaşlar ve işgaller bir bütün olarak düşünüldüğünde insan hayatının önemsiz sayıldığı bir düzende tarihsel ve kültürel kodları itibariyle insan odaklı bir politika izleyen Türkiye'nin dünya ölçeği içerisinde ehemmiyeti daha fazla artmaktadır. Dolayısıyla bu misyon kapsamında Türkiye, kültürel diplomasi aracı olarak ön plana çıkan kurumlarını daha etkin bir şekilde kullanmalı ve dünya barışına katkı sunmaya devam etmelidir.

Kaynakça

- Acar, C. (1991). *Soğuk Savaş Süpergüçlerin Hakimiyet Kavgası*. Ankara: Ötügen Yayınları.
- Arı, T. (2008). *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika (7 b.)*. Bursa: MKM Yayıncılık.
- Arı, T. (2013). *Uluslararası İlişkilere Giriş (4 b.)*. Bursa: MKM Yayıncılık.
- Ekşi, M. (2015). Kültürel Diplomasi ve Yunus Emre Enstitüsü. (Ed. M. Şahin ve B. S. Çevik). *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi* (s. 345-365). Ankara: Nobel Yayınları.
- Erol, H. (2018). Bir Kültürel Diplomasi Örneği: Türk İşbirliği ve Koordinasyonu Ajansı'nın Kafkasya'daki Faaliyetleri. *The Journal of Academic Social Science*, 6(75), s. 300-309.
- Fazla, H. (2022). *195'den 2022'ye NATO ve Türkiye*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Giddens, N. (2000). *Sosyoloji*. (Ed. H. Özel ve C. Güzel), (Çev: H. Özel). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Joseph S. Nye, J. (2020). *Yumuşak Güç (3 b.)*. (Çev: R. İnan-Aydın) Ankara: BB101 Yayınları.
- Kalın, İ. (2011). Soft Power and Public Diplomacy in Turkey. *Perceptions: Journal of International Affairs*, s. 5-23.
- Kardaş, T., & Erdağ, R. (2012). Bir Dış Politika Aracı Olarak TİKA. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(1), s. 167-194.
- Korkmaz, S. (2022). Bir Yumuşak Güç Unsuru Olarak YTB: Türkiye Mezunu Üst Düzey Bürokratlar. *Tetkik*, s. 319-335. Doi:10.55709/tetkikdergisi.2022.2.60
- Macionis, J. J. (2013). *Sosyoloji (13 b.)*. (Ed. T. P. Tacoğlu), (Çev: V. Akan) Ankara.
- mevzuat.gov.tr. (2007). *Yunus Emre Vakfı Kanunu*. www.mevzuat.gov.tr: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5653.pdf>

- mfa.gov.tr. (2022). *Yurtdışı Tanıtım ve Kültür İşleri, Kültürel Diplomasi Faaliyetlerimiz*. www.mfa.gov.tr: <https://www.mfa.gov.tr/kulturel-diplomasi-faaliyetlerimiz.tr.mfa>
- Özdal, B. (2020). Diplomasi. B. Özdal, & K. Karaca içinde, *Diplomasi Tarihi I* (Cilt 1, s. 25-95). Bursa: Dora Yayıncılık.
- Özer, G. (2022). *Kültürel Diplomasi ve Türkiye*. www.star.com.tr: <https://www.star.com.tr/acik-gorus/kulturel-diplomasi-ve-turkiye-haber-1712437/>
- Özkan, A. (2022). *Dış Politika ve Güvenlik Ekseninde Erdoğan Türkiye'si ve Putin Rusya'sı*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Özkan, A. (2023). Parlamenter Diplomasi Ekseninde Bölgesel Bir Bütünleşme Hamlesi: TÜRKPA. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 125-135. doi:10.46482/ebyuifbdergi.1314246
- Purtaş, F. (2005). Soğuk Savaş Sonrası NATO'nun Dönüşümü ve Genişlemesi Çerçevesinde Türk Amerikan Askerî İlişkileri. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 7-31.
- Purtaş, F. (2013). Türk Dış Politikasının Yükselen Değeri: Kültürel Diplomasi. *Gazi Akademik Bakış*, 7(13), s. 1-14.
- Roskin, M. G., & Berry, N. O. (2015). *Uluslararası İlişkiler UI'nin Yeni Dünyası* (2 b.). (Çev: Ö. Şimşek) Ankara: Adres Yayınları.
- Sönmezoğlu, F. (2017). *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü* (5 b.). İstanbul: DER Yayınları.
- Şimşek, M. Ş., Çelik, A., & Akgeçici, T. (2014). *Davranış Bilimlerine Giriş ve Örgütlerde Davranış* (8 b.). Konya: Eğitim Yayınevi.
- tika.gov.tr. (2023). *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı*. www.tika.gov.tr.
- Turhan, Y. (2023). Turkey's Public Diplomacy: The Role of Turkish Non-Governmental Organisations. *Diplomacy & Statecraft*, 34(2), 325-342. Doi: 10.1080/09592296.2023.2213078.
- turksoy.org. (2023). *Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı*. www.turksoy.org.
- Ünal, A. N. (2019). Yumuşak Gücün Tesis Edilmesinde Kültürel Diplomasi'nin Önemi ve Bir Uygulayıcı Olarak Yunus Emre Enstitüsü. *Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 91, 137-159.
- Yağmurlu, A. (2019). Kültürel Diplomasi: Kuram ve Pratikteki Çerçevesi. *Selçuk İletişim*, s. 1182-1210.

- yee.org.tr. (2020). *Yunus Emre Enstitüsü Faaliyet Raporu*. Faaliyet Raporu, Ankara.
https://www.yee.org.tr/sites/default/files/yayin/faaliyet_raporu_2021_28.06_kucuk.pdf
- yee.org.tr. (2023). *Yunus Emre Enstitüsü*. www.yee.org.tr:
<https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/vizyon-misyon>
- Yılmaz, S. (2017). *Uluslararası Güvenlik Teori, Pratik ve Gelecek*. Ankara: Kaynak Yayınları.
- ytb.gov.tr. (2021). *2021 Faaliyet Raporu*. Faaliyet Raporu, Ankara.
<https://ytb.gov.tr/kurumsal/planlar-ve-raporlar>
- ytb.gov.tr. (2023). *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı*. www.ytb.gov.tr:
<https://ytb.gov.tr/kurumsal/baskanlik>
- Yusuf, S. (2022). Kültürel Diplomasi Aracı Olarak YTB. (Ed. Z. Avşar, M. Şahin, M. M. Küçükylmaz, S. Ökten ve M. P.), *Türkiye'nin Yumuşak Güç Enstrümanı Olarak Kültürel Diplomasi ve İletişim* (s. 357-369). Ankara: Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Aristotle's Testimony in Question: The Beginning of Philosophy and The Theory of Material Monism

Ümit KARTAL*

Abstract

When and how philosophy began are such questions that they are equally significant ones as what philosophy is. There is indeed a conventional view regarding the beginning of Western philosophy. The transition from mythos to logos marked with the Milesian school of thought's pioneer Thales at about 7th century BC. The conventional interpretation leads us back to the Aristotelian account on the beginning of philosophy presented in the *Metaphysics*' introductory chapter as a genuine example of the historiography of philosophy. Aristotle's interpretation bases on the material monism thesis regarding this very first philosophers' attempt to explain the nature in a broad sense of the word. Aristotle also binds this beginning to wonder and leisure. Though there is a strong critic against the material monism thesis proposed by Daniel W. Graham in his *Explaining the Cosmos*. Graham offers us an alternative reading of this beginnings' nature in terms of generating substance theory. In this paper, it is thus intended to show that Graham's argument is more tenable than Aristotle's and Graham's account in turn needs to be read along with the theories discussed in R. Hahn and G. Naddaf's distinct works regarding the nature of the very beginning of philosophy. Such a complementary reading thus needs to take social, cultural, technological, i.e., architecture, and political interactions into consideration both within the internal and intercultural contexts back then.

Keywords: Material Monism, Generating Substance Theory, the beginning of philosophy, transition from mythos to logos, Aristotelian historiography of philosophy.

Aristoteles'in Sorgulanan Tanıklığı: Felsefenin Başlangıcı ve Materyal Monizm Kuramı

Özet

Felsefenin ne zaman ve nasıl başladığı soruları felsefesinin ne olduğu sorusuyla eşdeğer öneme sahip sorulardır. Batılı felsefenin başlangıcına ilişkin hali hazırda uzlaşsalsal bir görüş vardır. Mitostan logosa geçiş yaklaşık olarak milattan önce yedinci yüzyılda Miletos okulunun öncüsü Thales ile işaretlenmiştir. Uzlaşsalsal yorum bizi felsefenin başlangıcı konusunda Aristoteles'in *Metafizik* kitabının felsefe tarihi yazımının özgün bir örneği olarak karşımıza çıkan giriş bölümüne götürür. Aristoteles'in yorumu ilk filozofların, sözcüğün geniş anlamında, doğayı açıklama girişimlerini materyal monizm kuramına dayandırır. Aristoteles ayrıca bu başlangıcı merak ve boş zaman ile ilişkilendirir. Bununla birlikte materyal monizm kuramına karşı Daniel W. Graham *Explaining the Cosmos* yapıtında güçlü bir eleştiri sunar. Graham felsefenin başlangıcına ilişkin üretici töz kuramı bağlamında alması bir okuma önerir. Bu çalışmada öncelikle Graham'ın yorumunun Aristoteles'in yorumundan daha savunulabilir olduğunu göstermek amaçlanmıştır. Ancak Graham'ın yorumu da R. Hahn ve G. Naddaf'ın yapıtlarında felsefenin başlangıcına ilişkin ortaya konan tartışmalarla birlikte okunmalıdır. Böylesi bir tamamlayıcı okuma dönemin içsel ve kültürler arası bağlamda toplumsal, kültürel ve teknolojik (burada özellikle mimari) ve siyasal etkileşimlerini hesaba katmaya olanak sunar.

Anahtar kelimeler: Materyal Monizm, Üretici Töz Kuramı, felsefenin başlangıcı, mitostan logosa geçiş, Aristotelesçi felsefe tarihi yazımı.

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, Muş/Türkiye, e-mail: umutkartal@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-8440-2968>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Kartal, Ü. (2023). Aristotle's testimony in question: The beginning of philosophy and the theory of material monism. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 55-66. <https://doi.org/10.48139/aybukulliyeye.1318525>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
22 Haziran 2023	26 Eylül 2023	Araştırma Makalesi	55-66
22 June 2023	26 September 2023	Research Article	

Introduction

Aristotle's *Metaphysics* is not only one of the essential works of philosophy, but it also, especially the first book, gives us a genuine example of historiography of philosophy. The primary intention of Aristotle is certainly not a history of philosophy but a critical introductory presentation of the earlier philosophers. Compared to Plato's references that mostly aim at underestimating of the earlier philosophers, Aristotle's quotations of the first philosophers contain meticulous critics of them. However, Aristotle's references sometimes fall short of completeness or accuracy. Therefore, Aristotle's references need to be checked out by appealing to the other sources and extant fragments.

The conventional view about the beginning of philosophy essentially depends on the testimony and the interpretation of Aristotle. In *Metaphysics* Book I, Aristotle sets up a twofold criterion to explain the beginning of philosophy: *leisure* (981^b22) and *wonder* (982^b12). The first criterion consists in seeking for knowledge out of the necessities of life. It is then non-utilitarian. The second underlines the essential characteristic of this knowledge, that is, gradual transition from ignorance to wisdom. Aristotle calls the first philosophers who initiated philosophy *phusikoi*, naturalists, and asserts that Thales was "the founder of this kind of thought" (983^b20). Moreover, in 983^b6-19, Aristotle identifies the naturalists with the doctrine of material monism. In this paper, I shall then pursue a twofold task. First, I take on the critiques regarding Aristotle's assumption of the beginning of philosophy in terms of leisure and wonder and his assertion of Thales as the founder of philosophy. Secondly, I will turn to Aristotle's explanation of Milesian school in terms of the doctrine of material monism in the light of Graham's theory of generating substance. The first argument centers on extending the Aristotelian criteria regarding what initiated philosophy into a more complex features including literacy, politics, especially the polis as an original form of the organization of Greek political community, and technology. This interpretation leads us to asserting Anaximander as the first philosopher. Hahn, in his *Anaximander and the Architects*, argues that behind this beginning, that is, the proto-scientific empirical investigation into nature, there is the influence of the Egyptian architecture (2001, p. 40-1). Following Vernant's theory of *crisis of sovereignty*, Hahn maintains that the articulation of Egyptian architecture by Greek architects closely related to the political conditions back then (2001, p. 226). As to Hahn, falling aristocracy's search for stability resulted in their sponsorship to build monumental temples. Apart from the fact that bolstering the power of aristocracy, this sponsorship unexpectedly gave way to philosophy (2001, p. 44-5). The second argument, Graham's theory of generating substance, puts Aristotle's theory of material monism about the Milesian school into question (2006, p. 20). It is anachronistic to explain the early philosopher's investigation into nature in terms of Aristotelian substance and the doctrine of causality flowing from this. Then, Graham concludes that Milesian

school can be considered as monist so long as monism understood as explanatory, not material (2006, p. 98).

Philosophy as a Self-Reflective Activity

Philosophy is essentially a self-reflective activity. Contrary to the popular conception of philosophy, it does not merely consist of unanswerable questions, but it also brings about genuine answers to those fundamental questions. Besides those crucial questions, philosophers turn their attention toward a special question, namely, *what* philosophy is. This self-reflective characteristic of philosophy underpins the different philosophical traditions and schools that spring from the answers to that special question. It also points out the historical aspect of philosophical reflection. In fact, every age brings on its very own problems before philosophy to deal with. When it comes to philosophy, especially the beginning of it, one needs to be very careful about history, since historiography always make essential revisions regarding new findings. Though one still needs to pay attention to the traps of anachronistic readings. Thus, the historiography of philosophy is not only a business of recording bare facts through the lenses of chronology, but it is indeed a genuinely critical investigation.

Philosophy as a late product of human history requires a developed culture in the broad sense of the word. Nevertheless, concerning the beginning of Western philosophy we are faced with some difficulties. There has been a consensus about *when* and *where* the Western philosophy began, but this consensus has been put into question by some ancient philosophy scholars. The controversy among scholars is partly because of the shortcomings of original texts, partly because of the nature of this beginning. To make sense of the transition from mythological explanation of the world to the rational one leads us back to this peculiar beginning itself. The disputes around this beginning that involves in an intellectual revolution require two more additional questions: *why* and *how* philosophy began in a small city of Minor Asia, in Miletus.

Transition from Mythos to Logos: Leisure and Wonder

What was behind this intellectual revolution that instigated the transition from mythos to logos, that is, from genealogical to the rational explanation of natural phenomenon? The term *logos* comprises a variety of meaning such as “*speech, account, reason, definition, rational faculty, and proportion*” (Peters, 1967, p. 110). Unlike mythological account, rational, that is, de-mythologized and de-personified, explanation reveals itself in the light of observation and experiment appealing to the natural phenomena directly. Aristotle, as aforementioned, takes leisure and wonder as the two distinct motivations that initiated philosophy. Regarding wonder, Aristotle includes the lover of myths since they “*philosophized in order to escape from ignorance, evidently they were pursuing science in order to know, and not for any utilitarian end*” (982^b20-22). Then we need to ask what differentiates the

rational explanation of nature from mythical one? Mythological explanation of the world aims at showing how the present order of things is established once and for all and what assures to keep this order away from falling apart. The distinctive characteristics of myths is due to giving reference to supernatural causes leaving aside the temporality and grounded on seeking an atemporal beginning. Mythology, especially cosmogonical and theologonical myths, gives us *how* this order was established by appealing to the genealogy of gods. The first philosophers, called *physicists* by Aristotle, is also considered first *theologians* by following philosophical traditions, especially in the works of Cicero and Augustine. Jaeger holds that this interpretation finds its foundation in Greek sources (1948, p. 8). Jaeger also emphasizes a significant issue regarding the term physicist. The modern interpretation of the term blurs the meaning of the theological dimension found in the thought of this first philosophers (1948, p. 7). On the other hand, the rational explanation provides us both *what* it is and *why* it is to be in this way with reference to its history, that is, considering its origin, process, and result. Moreover, Naddaf emphasizes that there is a structural resemblance between mythological and rational explanation of nature. Both consist in three parts, namely, “*a cosmogony, an anthropogony, and a politogony*” (2005, p. 2). From this there appears the question of nature according to the pre-Socratics. The concept of nature for the Ionian philosophers as to Naddaf is as follows:

[...] must be understood dynamically as the “real constitution” of a thing as it is realized from beginning to end with all of its properties. This in fact is the meaning that one finds nearly every time that the term phusis is employed in the writings of pre-Socratics. It is never employed in the sense of something static, although the accent may be on either the phusis as origin, the phusis as process, or the phusis as result. All three, of course, are comprised in the original meaning of the word phusis (2005, p. 3).

Naddaf asserts that the pre-Socratics' conception of nature comprises this threefold explanation. He then maintains that the pre-Socratic concept of nature reveals itself in this all-inclusive framework. Moreover, he underscores that works written by the pre-Socratics that carry the title of *historia peri phuseos*, determined by this threefold understanding of the comprehensive meaning of the term *phusis* Cornford holds that the early Ionians' conception of physis which is understood as “*the ultimate living stuff out of which the world grew, could be traced back to an age of magic actually older than religion itself*” (1957, p. 124). Bergson also questions the ambiguity of the accounts on the first philosophers, especially on Thales, but he acknowledges that Thales brought a scientific form to the ideas once purely theological (2000, p. 160-161). Thus, for Bergson, the meaning and value of Thales lies essentially in this form. Behind this interpretation there is the idea of hylozoism held by Thales (2000, p. 161). Living and spirited matter is both blurs the division between mythology and philosophy and that of the matter and the

principle of change (Kranz, 1994, p. 28). Thompson sees the foundation of the relation between the meaning and form the thoughts of Thales through a distinct reading based on ideology. For him historical and social conditions which are in fact truly ideological give rise to a new cosmology distinct from mythological understanding of the universe (Thompson, 1988, p. 190).

The rational account on nature can be distinguished from the mythological one by its “*more direct, less symbolic and less anthropomorphic*” way of explanation (Kirk et al, 2006, p. 72). Where did this appealing to natural phenomena by means of observation and experiment come? How did this change, that is, this transition, take place? It is also a crucial question that with whom this transition needs to be identified.

The Question of the Beginning of Philosophy

Let us begin with the last question: With whom did this transition occur? Aristotelian accounts on the beginning of philosophy names, as it is emphasized before, Thales as the founder of the naturalist philosophy. As to the conventional view, Thales is also presented as the initiator of Milesian school. Milesian school consists of three successive thinkers: Thales, Anaximander, and Anaximenes respectively. Thales’ life and writings are contentious, because of the lack of information and quasi mythological biographical accounts, and him being named among seven sages (Capelle, 2016, p. 51). Naddaf claims that “*Thales [...], of course, may be considered as the first to abandon mythological formulation, but Anaximander was the first about whom we have concrete evidence. In fact, it is unclear if Thales wrote anything*” (2005, p. 188). On the other hand, contrary to Aristotle’s account, some scholars agree with taking Anaximander as the first philosopher (Cherniss, 1951; Kahn, 1994; Hahn, 2001). Moreover, Kahn asserts that the Ionian philosophy is “*one continuous and developing tradition*” regarding “*a common set of problems, principles, and solutions*” on nature (1994, p. 207; p. 210). Kahn also stresses out the essential influence of Anaximander’s philosophy of nature on this continuous tradition. Kahn then asserts that “*Anaximenes, Xenophanes, and Heraclitus are his disciples in a true sense; their conception of universe differs from him [Anaximander] only in detail*” (1994, p. 204). Anaximander was not only the first one who wrote in prose, but he was also the first one who stands in the beginning of a distinctive type of writing common to all early philosopher, that is, *historia peri phuseos* (Naddaf, 2005, p. 63). Anaximander was a protean thinker; his work, *Περί φύσεως*, comprises a variety of subjects such as cosmology, a theory on the origin of humanity, geography, and, if not in a modern sense, a theory of evolution.

However, it is nascent and therefore it keeps the mark of transition, the substitution of mythical way of explanation of nature with a rational account that comprises the proto-scientific method of observation and experiment in the

investigation of natural phenomena finds its genuine beginning in Anaximander. In *Anaximander and the Architects*, Hahn endeavors to deal with questions such as where did this scientific method, or to put it in his word, technique come from, who else did use these techniques? Who was accustomed to write in prose at the time of Anaximander? According to Hahn, not only the empirical research but also Anaximander's articulation of prose writing is influenced by the technique of architects (2001, p. 43). Hahn also maintains that Anaximander's cosmology in which the number three plays a central role derived from architecture. Contrary to Hahn, Naddaf argues that Anaximander's cosmological model in which number three plays a crucial role comes from threefold class division in the polis at the time of Anaximander, namely, "[...] *the aristocracy, the (new) middle class, and peasantry (or poor)*" (2005, p. 7). This argument is consistent with Naddaf's claim that emphasizes the "*reciprocal relation between the microcosm of the city and the macrocosm of the universe*" in the pre-Socratics', especially in Anaximander, investigation into nature (2005, p. 7). Besides, Hahn claims that Greek architecture is influenced by Egyptian architecture, but it is not a simple continuation of it.

Hahn divides the conventional ways of explaining of the origin of philosophy into five hypotheses: (1) Leisure, (2) Intermingling of beliefs, (3) Literacy, (4) Technology, and (5) The polis (2001, p. 20). Hahn's argument, that is, technology as politics, opens a new horizon in addition to these hypotheses. Hahn endeavors to examine the origin of philosophy and its beginning with Anaximander over a social and political background in which the falling aristocracy's search for dealing with the crisis brought architects to the fore. Then architects' techniques influenced the formation of proto-scientific method of observation and experiment and the *mentality* of Anaximander (Hahn, 2001, p. 6; p. 40). Hahn subsumes the Greek architects' techniques that was of great influence on Anaximander's mentality under four characteristics: (1) aerial view – prior to and throughout the construction process, (2) model building, (3) scale-drawings and scale-models, and (4) anathyrosis and emption (2001, p. 7). Ancient near east mythologies' influence on both Greek mythology and philosophy is emphasized in histories of philosophy, but Hahn takes a step further and seeks for the contributions of Egyptian architect and its Greek adaptation to the origin of philosophy. Then he bounds this influence with the political context of Anaximander's time. Hahn asserts that architects *sponsored* by aristocracy in expecting to recover the political crisis (2001, p 13). Hahn concludes that aristocracy failed in its search for recovery, but Greek philosophy came to the scene as an "*unanticipated consequence of an aristocratic effort to bolster a failing authority*" (2001, p. 44).

Having briefly presented the critical approaches about Aristotle's claim about the beginning and philosophy and the first philosopher, let us then turn to the doctrine of material monism and its critique by Graham. In the *Exploring the Cosmos*, Graham offers us a new theory to reconstruct the early Ionian's conception

of arche (*ἀρχή*) by holding in abeyance the doxographical tradition that springs from the authority of Aristotle's testimony. In doing so, he then challenges the conventional understanding of the early Ionians that based on the theory of material monism (MM hereafter) over twenty-three hundred years. As for Graham, in any case does not MM's account give us "a philosophically meaningful analysis of Ionian philosophy," nor is it "historically accurate" (2006, p. 105). Graham brings forward Generating Substance Theory (GST hereafter) in terms of a single principle of explanation against MM's assertion of a single substance and That is "the notion of a continuing substrate" (Graham, 2006, p. 105).

Before taking up Graham's interpretation of Anaximander and Anaximenes in the light of GST, let us first turn back to the theory of MM. The theory of MM finds its expression in Aristotle's *Metaphysics* 983^b 8-18. Aristotle's account centers on the conception of an originative stuff, a single substance, from which everything arise and resolves into it. It is the source and the element of phenomena and underlying principle of phenomenal changes. This primary stuff does not undergo changes but preserved through changes. This points out the underlying characteristic of the primary stuff and guarantees its ontological primacy.

Since scientific knowledge is cumulative, Aristotle acknowledges various endeavors to reach the truth, though he asserts that the *difficult* part of the inquiry of the truth is to get the whole truth not only the *certain* aspect of it: "[...] everyone says something true about the nature of things, and while individually we contribute little or nothing to the truth, by the union of all a considerable amount is amassed" (993^b 33-35). From this there arise his critics upon the first philosophers or as he writes *phusikoi* (*φυσικοί*). Aristotle, in *Metaphysics* Book I, defines *the nature of the science* that he scrutinizes (983^a22). It has to do with the knowledge of the first principles and causes. This definition provides us a twofold criterion in their peculiar interplay: 1) the definition of the science (of being) to distinguish it from other modes of knowledge (*memory*, *experience*, and *art*) and 2) in particular, to analyze and criticize former approaches on the same subject.

Material Monism Theory

The task of the *Metaphysics* Book I is not to give mere historical account of philosophy but to put to test Aristotle's own theory that differs essentially from the theories of his antecedents or in its true sense to point out the weakness or, at least, incomplete, and immature nature of these theories and to put forth the *correctness* of his own method (983^b 1-7). Considering the history of philosophy as a "history of problems" set by philosophers and the historiographer of philosophy as a philosopher, as Nicolai Hartmann asserts, *Metaphysics* Book A can be read as a genuine example of a systematic history of philosophy, in a sense, each philosophical work is (Cicovacki, 2014, p. 58). The first philosophers' failure, for Aristotle, is essentially resulted from not to recognize the full framework of causal

relations. They only recognized material and formal cause. In case of Milesians, Aristotle asserts that even though they differ in as to the identification of their principles, they share a common ground concerning their way of explanation of the nature centered on a single material principle.

To sum up, Aristotle holds that Milesians take a material element as “the only principle of all things” (983^b 7). Moreover, this *element*, the principle of things, does not come to be or destroyed. Therefore, changes in the phenomenal world are nothing but the modifications of this originative substance. This *substratum*, that is “the first form which all other things come to be, the last into which they resolved” is always conserved (983^b10-11). Thales considers water as originative stuff, the ultimate principle of things, his pupil Anaximander takes a different course by treating *apeiron*, the boundless, as the principle of the nature of things, and the last of the Milesian philosophers, Anaximenes, posits that air is “the most primary of the simple bodies” (984^a5-6). All these differences regarding the identification of the underlying principle give us the germ of the doctrine of material monism so long as the nature of this underlying principle is understood as a single material substance.

The difficulty that stands before pre-Socratic philosophy scholars is the scarcity of the original writings of the early philosophers. Thus, testimonies become an indispensable part of the study of pre-Socratic philosophy. However, this also causes a significant question, the reliability of testimonies. Despite Aristotle's abundant references to the early philosophers, the reliability of his references has long put into question. Therefore, apart from testimonies depended on Aristotle's account; Graham advances a new theory to reconstruct early Ionians' account of *phusis* with reference to extant fragments. Graham offers us to turn back to these extant fragments to make sense of what the original meaning of arche is for these early philosophers. In doing so, he rejects Aristotle's understanding of the early philosophers in terms of MM by replacing it with a more tenable one, GST.

GST stands in opposition to MM in numerous aspects. Yet the relation between these two rival accounts, as for Graham, cannot be defined in terms of superiority-inferiority, though GST is more defensible than MM. Graham sets up a threefold criterion to indicate the inadequacy of MM: 1) historical appropriateness, 2) philosophical coherence, and 3) dialectical relevance.

Graham argues that it is obvious that Anaximander's and Anaximenes' way of explanation of *phusis* differs essentially from mythical explanation based on the genealogy of gods. It is also clear that their way of explanation of nature cannot solely be understood adequately by means of Aristotelian terminology, that is, the ontological and metaphysical terminology developed later. For Graham, this anachronistic attitude of MM eliminates its historical appropriateness. MM is philosophically incoherent, because “*early Ionians do not offer us the minimum*

theoretical machinery needed for a coherent monistic theory based on a continuing material substratum” (Graham, 2006, p. 63). As to dialectical relevance, MM fails to provide a satisfactory explanation. Graham argues that if early Ionians solved the question “how what-is could come to be?”, why, then, Parmenides wrestled the question of being?

Generating Substance Theory

After having briefly stated Graham’s critiques of MM, we can take into consideration his GST that claims to be a more defensible theory about early Ionians. Graham asserts that GST offers us a kind of monism, but it is not an *ontological monism* like MM does, but an *explanatory monism*. Graham holds that “...they clearly are committed to a single explanatory principle: water or the boundless or air or fire. In some sense, they seem to agree, explanation has a single starting point” (Graham, 2006, p. 98). As far as Anaximander’s *apeiron*, the boundless, is concerned, Graham writes that it is “a source of the world, but not its ground or substratum” (Graham, 2006, p. 44). Graham’s interpretation of the boundless emphasizes its *quasi-biological* character. Naddaf also stresses out that Anaximander’s explanation of the qualitative change resembles the method of Hippocratic works in which embryology played a crucial role (2005, p. 22). Naddaf maintains that Anaximander’s explanation of qualitative change in terms of *separation off* needs to be understood as “biological/embryological *secrete/secretion* rather than a mechanical sense of ‘separate/separation’” (2005, p. 72). Contrary to Aristotle’s claim, the boundless “is not the matter for stuffs of our world” (Graham, 2006, p. 33). And then he writes that,

First it must secrete some specialized material which then produces the several parts of the world not by a mechanical process but by a quasi-biological process. The boundless is the original matter out of which the world and its component stuffs come to be, but it is not itself the matter of the world, as Aristotle wants to claim (2006, p. 33).

Graham also holds that Anaximenes treats air as source, but it is not the underlying nature as Aristotle claimed. In considering the function of the original substance this distinction becomes clear and explains why Graham names his interpretation of Milesians as GST. The function of the original substance is “to generate all substances rather than underlie or support them” (Graham, 2006, p. 70). According to Graham, it is the generation that MM *rules out*. Anaximenes’ account on elemental change explained by a *single process* of rarefaction and condensation shows that he recognizes a mechanism. Nevertheless, rarefaction and condensation, as a single process, is not cyclical but *linear and bidirectional*. Graham asserts that by this way of explanation Anaximenes gives us a *description of elemental change*: “[...] he tells us the sequence of changes we experience for basic stuffs, [...] but he does not tell us why they happen” (2006, p. 81).

Graham's argument depends on one of the requirements of GST; a search for a historically appropriate explanation. What we need is not a *sophisticated ontology* which early Ionians do not have. What is, then, that this way of explanation tells us is:

one stuff changes into another, and that stuff into yet another. But we do not need to posit some unseen substratum that continues through the change. The events that we observe are just the changes that actually occur: one stuff is transformed into another (2006, p. 80).

Thus, as to Graham, Milesians accounts on *phusis* cannot be reduced to MM's assumption of a single substance from which everything arises and resolves into it. It is obvious that Milesians' way of explanation differs essentially from mythological explanation, yet it has not reached to the level of Aristotelian *technical ontological vocabulary*. This remark, however, does not reduce the revolutionary importance of Milesian school as the originator of western philosophy, but it shows us that we need more adequate models of explanations by appealing to the extant fragments themselves and putting them into context by grasping its background that it come forth. It requires an attempt that holds in abeyance the conventional explanation for the beginning of philosophy and its principles that depends on the authority of Aristotle for us to understand it in its own peculiarity in a more tenable way of explanation.

Conclusion

Graham's claim to interpret the first philosophers' conception of arche leaving aside the Aristotelian addition is tenable. Instead of Aristotelian interpretation of *phusikoi* by means of the doctrine of material monism, approaching the first philosophers in terms of *explanatory monism* provides more reasonable argument. Nevertheless, one must still need to go beyond Graham's doctrine of explanatory monism to provide a more accurate picture of the business of the first philosophers. Kirk, Raven, and Schofield asserted that Aristotelian interpretation of a pre-Socratic philosopher needs to be "confirmed by relevant and well-authenticated extracts from the philosopher himself" (2006, p. 6). This was what Grahams sought for. Nevertheless, it is not enough to get a complete explanation of pre-Socratic philosophy without appealing to interdisciplinary research. What they wrote makes sense when we ask why they wrote on those subjects, that is, what initiated philosophy and philosophical questions and methods as such.

The beginning of philosophy, the transition from mythos to logos, if not out of nothing *or* a miracle as once brought forward, entails more complex explanation. Hahn emphasizes that Burnet, Heath, and Fränkel appealed to Greek miracle to explain the origin of philosophy (2001, p. 18). Then, Hahn's appeal to social, cultural, and political background in general and particularly to architecture and

archeology provides a more plausible argument to grasp the meaning of the transition from genealogical explanation of natural phenomena to rational explanation by means of observation and experience. The transition from mythos to logos, that is, the origin of philosophy, as to Hahn, coincides with the political changes back then. It was also influenced by the adaptation of Egyptian architecture by the Greek architects. Then this articulation gave way to a new empirical method of explanation of nature. Anaximander's philosophy that provides us a cosmology explaining the world geometrically and mathematically points out the essential relation between the architects and naturalists.

Thus, it is now a clear idea that the first philosophers' dealing with the universe, physical and social world cannot be understood properly if one classifies their research solely under the category of material monism. The generative substance theory not only gives us a tenable way to grasp the reality but show us how it is done by those first philosophers as well. Therefore, instead of the theory of material monism, which is in fact a form of materialism, the generative substance theory provides us a coherent theory which is in a sense reminding the modern understanding of matter in terms of physicalism, that is, seeing the matter in close relation to energy through the knowledge of them being mutually transformable (Horner and Westacott, 2000, p. 19).

References

- Aristotle, (2001). *Metaphysics*, In *The Basic Works of Aristotle*. Edit. Richard McKeon, Modern Library, New York.
- Bergson, H. (2000). *Cours IV: Cours Sur La Philosophie Grecque*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Capelle, W. (2016). *Sokrates'ten Önce Felsefe; Fragmanlar-Doksograflar*, Trans. O. Özügül, Pencere Yayınları, İstanbul.
- Cherniss, H. "The Characteristics and Effects of Presocratic Philosophy," *Journal of the History of Ideas*, Vol. 12. No. 3 (June 1951), 319–345.
- Cornford, F. M. (1957), *From Religion to Philosophy: A Study in the Origin of Western Speculation*, Harper & Row, New York.
- Graham, Daniel W. (2006). *Explaining the Cosmos: The Ionian Tradition of Scientific Philosophy*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Hahn, R. (2001). *Anaximander and the Architects: The Contribution of Egyptian and Greek Architectural Technologies to the Origins of Greek Philosophy*, State University of New York Press, New York.
- Horner, C., Emrys Westacott, (2000). *Thinking Through Philosophy: An Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge.

Jaeger, W. (1948). *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford University Press, London.

Kahn, Charles H. (1994). *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge.

Kirk, G. S., J. E. Raven, and M. Schofield, (2006). *The Presocratic Philosophers*, 2nd edition, 15th publishing, Cambridge University Press, New York.

Kranz, W. (1994). *Antik Felsefe*, Trans. Suad Y. Baydur, Sosyal Yayınlar, İstanbul.

Naddaf, G. (2005). *The Greek Concept of Nature*, State University of New York, Albany.

Peters, F. E. (1967). *Greek Philosophical Terms*, New York University Press, New York.

Thomson, G. (1988). *Eski Yunan Toplumunu Üstüne İncelemeler: İlk Filozoflar*, Trans. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınevi, İstanbul.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.

The Surveillant Assemblage: A Critical Reading of Dave Eggers' *The Circle* As Today's Dystopia Onur EKLER*

Abstract

Surveillance studies have gained momentum in today's societies. These studies have put forward various theorems on surveillance since the states and/or corporations' purposes of monitoring people are nebulous and open to discussion. However, the dystopian aspect of surveillance holds a common ground in most of these studies. No doubt, they have a fair share in their discussion since the growing fear of surveillance societies deeply instilled in the worlds of the futuristic-dystopian fiction has become a fact of our present world. That is, surveillance society has become today's dystopia. Unlike the Foucauldian panopticon, surveillance in today's society is relatively more complex and decentralized. This kind of surveillance is, what Haggerty and Ericson call, "the surveillant assemblage". Dave Eggers' *The Circle* (2013) is perhaps one of the best examples that portray it blatantly. As it shows us the complexities of the surveillant assemblage used by a Corporation, called as the Circle, it also portrays its role to destroy individual zone—by making them the willing agents to expose themselves to full transparency. This will eventually lead to the demise of the individual. With this purpose in mind, this research article examines Dave Eggers's *The Circle* as today's dystopia by giving utmost consideration to Haggerty and Ericson's theory of surveillant assemblage and its discontents.

Keywords: assemblage, surveillance, panopticon, dystopia, Eggers

Gözetim Asamblajı: Bugünün Distopyası Olarak Dave Eggers'in *The Circle* Adlı Romanı Üzerine Eleştirel Bir Okuma

Özet

Günümüz toplumlarında gözetim üzerine yapılan çalışmalar giderek ivme kazanmıştır. Devletlerin ve / veya şirketlerin insanları izleme amaçları belirsiz ve tartışmaya açık olması bakımından bu çalışmalar, gözetim üzerine çeşitli teoremler ortaya koymuştur. Bununla birlikte, gözetimin distopik yönü bu çalışmaların çoğunda ortak bir zemin oluşturmaktadır. Şüphesiz, futuristik-distopik kurguların dünyalarına derinden aşılana gözetim toplumlarına yönelik artan korku günümüz dünyasının bir gerçeği haline geldiğinden, bu hususla ilgili haklılık paylarının olduğu aşikârdır. Başka bir deyişle, gözetim toplumu bugünün distopyası haline gelmiştir. Foucault'nun panoptikon fikrinin aksine, günümüz toplumundaki gözetim nispeten daha karmaşık ve merkezîyetsizdir. Bu tür bir gözetimi, Haggerty ve Ericson "gözetim asamblajı" olarak adlandırmaktadır. Dave Eggers'in *Çember* (2013) adlı eseri bu çeşit bir gözetimi yansıtan en güzel örneklerden biridir. Bu roman, bize *Çember* olarak adlandırılan bir şirketin kullandığı gözetim asamblajının karmaşıklığını gösterdiği gibi— bireylerin kendilerini tam şeffaflığa maruz bırakmaya istekli ajanlar haline getirerek—gözetim asamblajının bireysel alanı yok etmedeki rolünü çok iyi resmeder. Bu durum, en nihayetinde bireyin yok olmasına neden

* Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, e-mail: onur.ekler@mku.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-0750-0417>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Ekler, O. (2023). The surveillant assemblage: A critical reading of Dave Eggers' *The Circle* as Today's Dystopia. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 67-81. <https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1351923>

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
29 Ağustos 2023	24 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	67-81
29 August 2023	24 October 2023	Research Article	

olmaktadır. Bu araştırma makalesi, Haggerty ve Ericson'ın "gözetim assemblajı" teorisine ve hoşnutsuzluklarına odaklanarak Dave Eggers'in *Çember* adlı eserini günümüzün distopyası olarak incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: assemblaj, gözetim, panoptikon, distopya, Eggers.

Introduction

In a recent research conducted by Bhattacharyya et al. it is found out that some killed cells send some 'necrosignals' to the surviving cells to develop a sort of adaptive resistance against the harmful attacks (2020, p.3). Thanks to this alarming system, the surviving cells make enough time to take some preventive actions against those lethal attacks. Considering this vital function of the dead cells, one might not be wrong if one makes a comparison between the function of dystopian fiction and the 'necrosignalling' function of the dead cells. As 'necrosignalling' has a vital function for the body-defense mechanism as a last warning cry for the still-survivor cells in the body, so does dystopian fiction for the social body. By creating fictional worlds that are under possible threats that humans can face, dystopian fiction sends some alarming cries to its readers to take necessary actions before it is too late. Similar to the alarming cry of the killed cells, dystopian fiction sends some necrosignals to readers to develop an adaptive or preventive resistance against the possible human-induced or natural catastrophes. As an important researcher on dystopian studies, Sisk suggests the readers of the dystopian fiction to take those signals into consideration—rather than losing faith in the reading process—and also to find some strength to change these stifling conditions at hand (1997, p.11). The fact is that Sisk's advice seems to be due past since the future world of the dystopian fiction has become today's world. The growing fear of the mechanization and technology of the dehumanizing societal control of the future community—as one can find in Orwell's *1984*, Huxley's *Brave New World* or H. G. Wells' *The Island of Dr. Moreau*—that tries to retain full authority over such values as privacy, autonomy, individuality has become today's matter. Today's technological apparatuses are so advanced that it is possible to monitor all aspects of life and to anticipate the possible acts of people even before they get into action. Obrien's famous speech on surveillance in Orwell's *1984* is noteworthy to mention. In this speech, he implies that today's world is the one where there is no darkness and open to full transparency (Orwell, 2020, p.78). It is what may be called "today's dystopia" where decentralized surveillance technologies—"the surveillant assemblage (2000, p.609)" in Haggerty and Ericson's terms—leave no room for privacy by tracking people everywhere with ease. Unlike the panopticon way of monitoring people by force for such purposes as discipline and punishment as it is evident in Orwell's *1984*, people in today's dystopia have no complaints of being monitored. They are even willing to self-monitor themselves by exposing their most private moments to public zones.

Dave Eggers's *The Circle* is one of the most dramatic examples for the readers of this kind of dystopia. Published in 2013, the novel was a howling success. Yet,

this success was shaded by some supposed allegations made by Kate Loose, a former Facebook employee. She claimed the plagiaristic aspect of Eggers's novel, drawing some parallelism to her memoir, called *The Boy Kings* (Baker, 2013). Upon those strong allegations, Eggers defends himself, claiming that he had never heard of Loose's memoir (Ha, 2013).

Putting those claims aside, it is fair to give credit to the artistic aspect of the novel in its discussion of the eponymous company's dystopic intentions. Suspending readers' judgement—at least to some point in the novel, readers are made to believe the perfection of the community which is structured to make its members and customers to have the utmost happiness and pleasure. However, the motive to please makes the company—the Circle—sound like a utopian one. The readers slip the company's mask off through the implications in the narrative that its members are unconsciously conditioned to conform to the system. In this process, its subjects are brainwashed to be the parts of the collective body, exposing themselves to full transparency. Their gradual reduction to cyborgs—this is what is clearly observable in the case of Mae Holland, the protagonist of the novel—losing their empathy, souls, families, friends, above all, their privacy which is thought to damage the system. In *the Circle*, it is what Eggers warns readers about today's world, the citizens of which turn into soulless robots. In this respect, this article aims to critically read Dave Eggers' *The Circle* by mainly focusing on a much more layered character of Haggerty and Ericson's Theory of "The Surveillant Assemblage" in building today's dystopia.

1. Haggerty and Ericson's Theory of "The Surveillant Assemblage"

Surveillance as a term etymologically stems from 'sur' (from above) and veillance (to watch) (M. Galič et al., 2017, p.10). With the rising technology and modernization, surveillance has become far more pervasive due to its strategic efficacy to retain societal control. Its practice and function have changed greatly over time, depending on the changing dynamics of the period. Earlier practices of surveillance were mainly for disciplining and punishing the subjects to make people docile and controllable in the public. This kind of surveillance has been applied to many institutions, among the most famous ones of which are prisons due to Foucault's groundbreaking theory of panopticism. Although Jeremy Bentham first phrased prison-panopticon, it is Foucault who made it worldwide known. In his study on prisons, Foucault observes the cycle of power-relations in the triangulation of panopticism: supervision, control, and correction (Foucault, 2002, 70). As Güven argues, Foucault's panopticism is a soul-training regime that aims to regulate and discipline the society (2021, p.40). Özsert similarly features the disciplining aspect of the Foucauldian panopticism on the bodies in a visible setting (2022, p.515). Foucault's realization of the power of surveillance exerted on the prisoners pushed him further to question the applicability of the panoptic surveillance across different institutions such as factories, schools, and religious places. Ledoux's utopian plan of panoptic-structural designs to discipline and control people is not what Foucault

has in his mind (Foucault, 1975, p.173). It is the disciplinary gaze, not the structure that should be applied to every corner of life to create a society of control (p.174). Thanks to this disciplinary gaze, unwanted behaviors of individuality, disorder, chaos, confusion can be prevented at different institutions. Foucauldian panoptic gaze is a kind of inspector that is invisible but immanent. The subjects feel under the constant threat of being gazed, which makes them avoid from some individuals acts that might potentially harm the authority. Orwell's Big Brother is metaphorically regarded as the embodiment of the panoptic surveillance. His existence is dubious in the novel, but he is the face of the governing Party (Orwell, 2020, p.196). He is omnipresent and also non-existent. The repeatedly used expression "*Big Brother is watching you!* (p.3)" haunts the citizens of Oceania in a way to keep them away from the undesired individualistic energy which is potentially dangerous for the system. This kind of power is centripetal, hierarchal and dualistic. Its main goal is to sustain societal control at all costs. Although Foucauldian surveillance might have been an effective method to create a disciplinary society in such totalitarian states as Oceania, it is not functional and applicable in today's world. As Haggarty and Ericson remark, Foucault's focus on the 18th and 19th century surveillance methods have caused him to fall behind from observing the contemporary surveillance technologies (2000, p.607). With an implicit reference to Foucauldian surveillance, Lyon also states that "*Big Brother is the wrong metaphor for surveillance today* (2018, p.1)." He argues that today's revolutionary computer technologies and stunning consumerism are the determining factors that play a vital role in adopting a new kind of surveillance (p.1). Lyon highlights how today's social dynamics have changed surveillance greatly by referring to the difference between traditional and contemporary surveillance: "*Not only being watched but watching itself has become a way of life. [...]. Today's surveillance is made possible by our own clicks on websites, our texting messages and exchanging photos...(p.2).*"

Today's surveillance has removed the strict barrier between the gazer and the gazed. Unlike the hierarchal power relations of the Foucauldian surveillance, today's surveillance is horizontal, decentralized and rhizomic in Deleuze's term. What Deleuze singles out for attention in his "Postscript on Societies of Control" is that the Foucauldian disciplinary societies give way for societies of control since in today's world, as Deleuze argues, power relations are free-floating and nomadic (1992, p.4). They move beyond the spaces of closures, mainly observed by Foucault (p.4). He suggests that societies of control have mobile institutions that can adapt to changing conditions in the ceaselessly continuous network of relations in the capitalistic world (p.6). School, factory, army, family are no longer the closed circuits, or embodied spaces but deformable, transformable coded units like corporations (p.6). Likewise, there are no longer individuals but "dividuals" or digits easily detectable by computers showing one's position at any given time (p.5). Surveillance is everywhere in the societies of control by continuously

assembling various units together in the free-flowing market of capitalism. This is what Haggerty and Ericson term as “the surveillant assemblage” (2000, p.606). Their study is philosophically grounded on Deleuze and Guattari’s theory of assemblage. Building on this theory, they try to shed light on the contemporary surveillance methods. For Haggerty and Ericson, the surveillant assemblage, the boundaries of which are indiscernible, is multiple and mobile (p.609). They argue that this kind of surveillance is a rhizomic one. If rhizome, as Deleuze and Guattari define, grows like the offshoots of weeds through ceaseless ruptures and connections at different places without having a beginning or an end (1997, p.9), Haggerty and Ericson obviously assume the interconnection between rhizome and today’s surveillance deserves more attention. There is no central agency or system which functions as the surveillant assemblage. It is the coalescence of the corporeal and incorporeal bodies. These heterogeneous entities that come together reveal a huge surveillance data regarding the target. Haggerty and Ericson compare it to an interface where tangible and intangible things (bodies, digits, visual and audial records, written documents) are brought together to obtain everything about the target (2000, p.611). They contextualize it with examples referring to the integrated network of surveillance used in the regional Police department in Central Scotland (p.611). They also exemplify the surveillant assemblage with the use of electronic bracelets for infants and the implanted microchips for pets (p.611). Thanks to the multi-functional aspect of these devices, it is possible to have a thorough surveillance of the target ranging from health monitoring, security issues, GPS-tracking to habits of consumption. Particularly in the capitalist society where people are reduced to consumers, tracking consumer’s habits is an important asset. Haggerty and Ericson feature the significance of the surplus information acquired through today’s surveillant technologies in creating consumer’s profile (p.616). M. Galič et al. similarly highlight the use of surveillance in determining consumption patterns (2017, p.22). Thus, surveillance has become easily accessible and thus becoming more valuable in the capitalist economy since data flows have become horizontal, not hierarchal any longer. Moreover, surveillance is not by force. People are aware of being constantly monitored. They even monitor themselves, by voluntarily sharing their privacy and data with other people. Lyon repeatedly suggests that people have little or no knowledge of how and to what effect the collected data is used (2018, p.81). Through people’s likes or dislikes in the social media, through their tweets, comments on various things, or through the photos they have shared online, the corporations can create personalized products and feed them through filter bubbles and make them be charmed by these enticing products, flashing every second on the web page. Doctorow’s illustration of how Facebook can get you to buy some products by sniffing your personal data is noteworthy to understand this case (2021, p.11). People perhaps think that they are free to buy, but these flashy products, designed according to the personal data collected through consumer surveillance, overwhelm their perception. As Haggerty and Ericson well

portray the surveillance society with a brilliant slogan: “*Humans are born free, and are immediately electronically monitored* (2000, p.611)”. Duncan points out a similar concern. She argues that humans are under surveillance everywhere since smart technological devices such as CCTVs, drones, data-driven devices, satellites, micro-chips occupy every corner of their lives (2019, p.54). However, these devices are widely used and welcome. The majority does not find them irritating or harassing, on the contrary, they find them very functional. Lyon mentions that let alone corporation or states, even ordinary people appeal to surveillance for benign purposes such as monitoring particularly the elders suffering from Alzheimer or dementia through tracking chips (2018, p.90). Laurent’s remarks on the shift from macro-surveillance (monitoring social groups for disciplinary purposes through coercive methods) to under-surveillance (self-monitoring for various purposes) corroborate Lyon’s argument since people are willing to use such devices for self-monitoring in today’s surveillance society (2021, p.186). For example, they use phones to record their blood pressure or daily steps. She further exemplifies the surveillance practices during the pandemic to trace people for health care (2021, 186). Schneier calls it “a very intimate form of surveillance (2015, p.1).” Schneier argues that phones, computers that people interact with can form personal data (p.1). Thanks to this, people can be monitored easily since their hobbies, interests, religious and political views, and also their shopping tendencies are open to access. Companies can even send them some advertisements related to the stores near their current locations (p.2). Schneier is right to question why people allow governments and companies to have mass surveillance over them (p.4). His answer to this question is the fear-relieving aspect of surveillance. Thanks to mass surveillance, as Schneier argues, people do not need to fear from bad guys or dark secrets since all eyes are everywhere (p.4). Similarly, Lyon argues that people get used to living under surveillance. It bothers people no more, if anything it is attractive because the “nothing-to-hide-nothing-to-fear” phrase is comforting for people (2018, p.91). It is obvious that surveillance has changed face over time. Lyon states that surveillance was associated with the fearful image of the Big Brother in the past, but now the services provided by surveillance technologies make life easier and more comfortable (p.91).

Most people tend to favor a more transparent society, the subjects of which are accountable for every act they have despite the classes they belong to. The principle of transparency might help to break the line between the watchers and the ones being watched. In utopian sense, people can avoid from committing crimes for fear of being caught under constant surveillance. However, too much exposure to transparency can turn it into a dystopian state. It is susceptible to corruption as it is evident in Snowden’s case. His disclosures of how corporations and governments manipulate the notion of transparency accompanied by mass surveillance have dropped like a bombshell. Eggers talks about the Snowden case in an interview in 2013 and shows his suspicion over surveillance: “*Think back to all the messages*

you have ever sent. All the phone calls and searches you've made. Could any of them be misinterpreted? [...] This is the most pernicious and soul-shattering aspect of where we are right now. No one knows for sure what is being collected, recorded, analysed and stored – or how all this will be used in the future¹ (Eggers, 2013)."

Some people have begun to realize that surveillance today is a sweet poison. Their privacy is under siege everywhere. Their personal data is shared freely online or sold to companies to create consumer surveillance about them. This shows how destructive transparency may be in the wrong hands. Maria Los tries to show her readers the terrifying face of surveillance when she has realized her "data double" online. She is quite surprised at having a great pile of personal information assembled only with one click (2006, p.78). It may not be wrong to generalize her case since her shocking experience in her confrontation with her virtual body reduced to a great pile of data exactly shows what makes today's dystopia different from the dystopic totalitarian state depicted in Orwell's *1984*. Unlike the suppressive apparatuses of the dictatorial regimes that aim to control the social body by destroying the individual acts of the citizens, the citizens themselves have voluntarily built today's dystopia out of ignorance by fully exposing them to full transparency. This brings us back to the aforementioned discussion of Deleuzian societies of control. Surveillance is beyond the closed territories. It is deterritorialized. As Bogard claims, this tragic fact evidently shows the power of the surveillant assemblages (2006, p.97). The benign services of surveillance shade its dark side. It is too late when people realize that it is a vital threat to their privacy. With this background on the theoretical underpinnings of the surveillant assemblage, the following section will turn toward the critical analysis of Dave Eggers' *The Circle*, one of the most salient examples of today's dystopia since the surveillant assemblage is all in display here.

2. The Surveillant Assemblage and Dave Eggers' *The Circle* as Today's Dystopia

The Circle (2013), most acclaimed novel by Dave Eggers, draws attention to the dark side of the surveillant assemblage. As Atwood mentions in her review on *The Circle*, Eggers's book like a mirror is held up to today's people in order to show them the perils of a complete transparency aimed by the corporations through the latest surveillance technologies². Eggers's *The Circle* is not a dystopia in the traditional sense. There is no tyranny or oppression that aim to suppress the individual acts. Today's dystopia is, as Baskin states in his review, a totally transparent world where people are quite willing to sacrifice even their most private

¹ D. Eggers, 'US writers must take a stand on NSA surveillance', The Guardian, 19 December 2013, at <http://www.theguardian.com/books/2013/dec/19/dave-eggers-uswriters-take-stand-nsa-surveillance/>

² https://www.nybooks.com/articles/2013/11/21/eggers-circle-when-privacy-is-theft/?lp_txn_id=1479243

moments³. Eggers's *The Circle* depicts such a seemingly utopian world, the slogans of which are “*Secrets are Lies*”, “*Sharing is Caring*” and “*Privacy is Theft*” (Eggers, 2013, p.303). However, Lyon argues that unlike Orwell's frightful slogans in *1984*, Eggers intentionally uses such seemingly benign slogans to make some subtle implications for a dystopian world (2006, p.176). These slogans implying on full transparency in the society may sound fair and virtuous, but there is a growing fear and suspicion over the prospect of losing one's privacy in the long run. In this respect, Eggers's *The Circle* does not aim to warn readers about the future. It pictures today's dystopia where the unconscious invasion of people's privacy is all in display by the corporations' latest surveillance technologies. In an interview when he was asked to comment on the overall impact of the novel on people, he says; “I think we're already engaged in a constant and meaningful examination of how the available technology is affecting us⁴” (Eggers, 2013). In the novel, Eggers tries to draw attention to how people have been unconsciously fooled and conditioned by the comforts and luxuries of the surveillance culture to the extent that they can easily give up their most private moments. He says; “in an exchange for “freedom,” in an exchange for “free things,” we allow ourselves to be spied on” (Bex et al., 2015, p.554). In other words, Eggers critically sheds light on the demise of privacy in the digitalized communities where all eyes are everywhere.

Eggers's *The Circle* is beyond the Foucauldian panopticism contrary to some critical evaluations of the novel. As Beckman suggests, it negotiates “tensions between power and control” (2020, p.528). Däwes, another critic on Eggers's *The Circle*, corroborates this argument claiming that it is “a timely example of participatory dataveillance” (2020, p.107). Although Eggers's treatment of the post-panoptic surveillance sounds utopic in the novel, it has, as Herman also points out, some negative implications on its frightful power that lurk deep inside its seemingly utopian face. Eggers wants readers to slip the utopian masks off by drawing their attention to the tragic experiences of Mae Holland, the protagonist of the novel, who has just got a position in an online tech-corporation called Circle. Circle as the title of the company implies perfection in all aspects. Through the surveillance technologies, the company aims to idealize a seemingly just society based on such principles as transparency, accountability. Transparency is multi-dimensional and all encompassing in the novel. It is obvious to see it even in the structural design of the company made of full glass. The building's stunning transparency has made Mae feel amazed and shocked. Although she is amazed by the heavenly appearance of the company, she feels overwhelmed by its omnipotent presence. She feels in that way particularly when she gets on an elevator of glass that can make id-

³ <https://thepointmag.com/criticism/the-circle/>

⁴ Claire Gutierrez. “Behind the Cover Story: Dave Eggers on Imagining the Future World of Over-Sharing,” *The New York Times*, September 28th, 2013.

recognition (Eggers, 2013, p.5). Her seriously concerned mood—though she makes fun of it—foreshadows the ominous whirlpool of surveillance she is drawn to.

The Circle is founded as a unified operating system by the so-called the Three Wise Men: Ty, Stenton, and Bailey. It functions as an integrated network that assembles multiple online networks under its umbrella by using some latest surveillance technological devices. One of them is the TruYou account, thanks to which people can do multiple things with one click: *“There were no more passwords, no multiple identities. Your devices knew who you were, and your one identity—the TruYou, unbendable and unmaskable—was the person paying, signing up, responding, viewing and reviewing, seeing and being seen. [...] One button for the rest of your life online (2013, p.21).”* Although TruYou account seems to offer some comforts and security for people, as Jarvis argues, it reduces people to traceable and easily predictable “surveillance assets” (2019, p.277). The companies can easily make the behavioral analysis of their potential customers by collecting surplus personalized data about them. As Zuboff fairly states; *“surveillance capitalism feeds on every aspect of human experience” (2019, p.6)*. Another important surveillance device is SeeChange, introduced by Bailey in the great hall, located in the Enlightenment. It is a small, wearable camera in lollipop size that gives people constant access to everywhere at an instant. Bailey introduces it with some humanitarian purposes, claiming that it will stop any attack on democracy because of transparency and accountability, facilitated by SeeChange cameras (Eggers, 2013, p.67). *“All that happens must be known (p.67)”* is a slogan that sheds light on the Circle’s seemingly utopian but perilous vision. To show the benefits of the SeeChange, he exemplifies the case of his mother. However, this example ironically foreshadows the terrifying aspect of the surveillance particularly when his mum’s inappropriate moments appear on cam (p.68). Bailey is a blind man blinded by the blinding light of the transparency. He says; *“we will become all-seeing and all-knowing” (p.70)*. He never wants to face the stark reality regarding the invasion of privacy. Another instance of his passionate adherence to transparency is seen when Annie gives her reasons about the impossibility of deleting Francis’s recording of his sexual moments with Mae in the Circle cloud: *“You know I can’t. We don’t delete here, Mae. Bailey would freak. He’d weep. It hurts him personally when anyone even considers the deleting of any information. It’s like killing babies, he says. You know that (p.204).”*

Mae is initially bothered by too much transparency and over-connectedness in the collective body of the Circle. To escape from all these things, she goes kayaking and finds some peace alone at sea. She does not want to know or be known at first. As the narrator says; *“she didn’t think too much about any of it. It was enough to be aware of the million permutations possible around her, and take comfort in knowing she would not, and really could not, know much at all (p.270)”*.

Yet, later in the novel, in her talk to Bailey upon her unauthorized use of the kayaks, monitored by the seechange cameras thereabouts, she is overwhelmed by Bailey's Socratic questioning on why transparency is good for the prevention of crimes. She has begun to get more involved in the Circle activities and to enjoy all the benefits offered to her and her family. By wearing SeeChange camera around her neck, She has sacrificed her privacy for the sake of popularity in the Circle. She willingly participates into the vortex of surveillance. She has changed greatly from a victimized subject to a volunteered guardian of the perilous surveillance of the Circle. She ignores the warnings of Mercer, her ex-boyfriend, and Ty, one of three wise men disguised as Kalden against the dangers of the complete transparency caused by the surveillant assemblage that the Circle has used. At one time, Mercer talks to Mae about the terrifying surveillance that monitors people everywhere: "Even when I'm talking to you face-to-face you're telling me what some stranger thinks of me. It becomes like we're never alone. Every time I see you, there's a hundred other people in the room. You're always looking at me through a hundred other people's eyes (p.131)." Mercer calls it "dorky" (p.132). He is aware of the dire consequences of the complete transparency on people's private spheres. In a letter he sent to Mae in another part of the novel, he states that she and her company try to create "a world of ever-present daylight", which will eventually destroy the human nature (p.430-431). Mercer implies that the Circle plays God.

Mae, not wanting to see such concerns, blames Mercer for becoming asocial. Mercer fairly defends his position, accusing the digital environment with some artificial social needs that turn humans to addictive consumers (p.134). Moreover, Mercer draws her attention to the use of surveillance as a tool for blackmailing. He pushes her to question how some politicians or bloggers who speak against the monopoly of the Circle have been trapped in "some terrible sex-porn-witchcraft controversy" (p.259). Because of his aggressive position towards a transparent world idealized by the Circle, Mae feels deeply sick of Mercer, calling him paranoid (p.260). To Mercer, Mae is blinded by such utopian services of the Circle as TruYou, SeeChange, the health-monitoring program, the use of microchips for the prevention of child-abduction, the LuvLuv project for the perfect matching, the weapon-sensor program, Soul-search, the PastPerfect program for helping people learn about their past. To seclude himself from the corrosive effects of the Circle's surveillance, he escapes into the deeps of the forest in order not to be part of, what Ateş calls, the matrix of simulacra that imprisons humans into virtual reality (2023, p.128). As Dinç argues, in today's dystopia, man's ignoring of the the fact of interdependence between man and nature is terrifying (2023, p.154). Mercer is conscious of the organic connection between man and nature. That is why he disappears leaving a letter to Mae. His fair argument in the letter is worthwhile to note. He says; "surveillance shouldn't be the tradeoff for any goddamn service we get" (Eggers, 2013, p.367). In his letter, he also expresses how her parents are exhausted by too much transparency and how happy he feels to turn some cameras

off at home. As he says: “If you saw your parents, and your mom gave you this note, then you saw the effect all your stuff has had on them. [...]. I helped them cover some of the cameras. I even bought the fabric. I was happy to do it. They don’t want to be smiled upon, or frowned upon, or zinged. They want to be alone. And not watched (p.367).”

To show Mercer how powerful the surveillance network of the Circle is, Mae uses the Soul-search program through which they can locate anyone anywhere in the world. It is a rhizomic surveillance that can have eyes everywhere. Mae marks Mercer a target to spot by sharing his photo online. For Mae and Many other Circlers, it is just a game, but for Mercer a matter of life and death. The pursuit game led him to his death. His death exactly shows the destructive power of the Circle’s surveillance technology particularly on those who do not submit their will to authority. What is more striking is her desensitized mood towards the things happening around. The death of her ex-boy friend, Annie’s mental breakdown, her parents’ sick of transparent life because of the Circle’s stifling surveillance give no discomfort to her. For her, what it—really matters is likes, dislikes, comments, smiling, frowning.

Kalden, like Mercer, is another character who is really aware of the dangers of the complete transparency and tries to warn Mae against it. Even though he (Ty disguised as Kalden) is one of the power holders that aim to symbolically complete the circle or to create a perfect transparent society where everyone can be tracked everywhere, Kalden has a foresight of the upcoming dangers on privacy and wants to stop it before it is too late. Despite his position, he fears from the system he has helped to create. Because of Mae’s influence on her followers, Kalden thinks of Mae as the possible savior. However, Mae accuses him of being a spy working for another company: “Why do you care? If you don’t like it, why don’t you leave? I know you’re some spy for some other company. Or Williamson. Some loony anarchist politician” (p.401). Mae unaware of what the completion of the Circle actually means still adheres to it by heart. As Jarvis argues, by controlling the elections through demoxie, and introducing its own currency, the Circle will complete the circle and dominate every sphere of life by making total surveillance possible (2019, p.278). Eggers uses a striking metaphor to show the blindness of the Circlers including Mae. He compares the Circle to a shark circling around the tank eating on its preys till nothing is left. Gouck associates the shark metaphor with the eyes of Dr. T. J. Eckleburg in *the Great Gatsby*, arguing that they are both blind but all seeing (2018, p.58). This metaphor exactly shows the destructive aspect of total surveillance on every part of society whether high or low.

Conclusion

Eggers’ *The Circle* presents us today’s dystopia. People’s fervent adherence to social media, their too much obsession with likes, dislikes, smiles, frowns, their willing participation into the transparent world by sharing their private moments

and also their consumerism are exactly what we have witnessed today. Even though there is not a totalized surveillance system yet that would dominate all spheres of life, some companies may try to create e-consumer-profiles as the Circle does, by collecting the surplus data from different social media channels. As Zuboff argues, the surplus data possibly acquired from the Facebook profiles, which people willingly feed through self-surveillance, can be used to shape the individual behaviors (2019, p.5).

People like Mae in today's world want to be seen and are listless to the perils of surveillance. They willingly create their data-doubles easily traceable, controllable and shapeable in the capitalist world. They all want to play God, all-present and all-powerful. This tragic situation in which people are involved is well summarized by an ex-priest when he shares a drink with Mae and Francis at a bar: *"Now all humans will have the eyes of God. You know this passage? 'All things are naked and opened unto the eyes of God.' [...] 'Now we're all God. Every one of us will soon be able to see, and cast judgment upon, every other. We'll see what He sees. We'll articulate His judgment. We'll channel His wrath and deliver His forgiveness. On a constant and global level (Eggers, 2013, p.395)."*

However utopian it sounds, *The Circle* is in fact dystopic as Lyon states (2018, p.188). Eggers makes an irony of this utopian vision by implying that this system will turn each a willing prisoner in the eye of another. Mercer implies that people's desire to play God is a foolish act. As he says in his questioning: *"Did you ever think that perhaps our minds are delicately calibrated between the known and the unknown? That our souls need the mysteries of night and the clarity of day? You people are creating a world of ever-present daylight, and I think it will burn us all alive (Eggers, 2013, p.430)."*

Mercer's concern should be read as a warning for today's people since the transparent world, which they have happily built over time, will consume them as the shark hunts its preys in the tank in *The Circle*.

REFERENCES

- Ateş, K. (2023). "An Ecocritical Perspective on Simulated Theme Park In England, England." *Journal of Modernism and Postmodernism (JOMOPS)*, 4(1). <https://doi.org/10.47333/modernizm.2023.101>
- Bex, Sean and Stef Craps and Mimi Lok (2015). "An Interview with Dave Eggers and Mimi Lok," *Contemporary Literature*, Vol. 56, Number 4, pp. 544-567.
- Beckman, F. (2020). "Control and the Novel: Dave Eggers and Disciplinary Form". *MFS Modern Fiction Studies*, 66(3), 527-546.
- Bhattacharyya, S., Walker, D.M. & Harshey, R.M (2020). "Dead Cells release a 'Necrosignal' that activates antibiotic survival pathways in bacterial swarms". *Nat Commun* **11**, 4157. <https://doi.org/10.1038/s41467-020-17709-0>
- Bogard, W. (2006). "Surveillance Assemblages and Lines of Flight". *Theorizing Surveillance*, edited by David Lyon. Willan Publishing. (pp.97-122)
- Däwes, B. (2020). Flickers of Vision: Surveillance and the Uncertainty Paradigm in Dave Eggers *The Circle*. *Surveillance, Society, Culture*, edited by Florian Zappe and Andrew S. Gross, 103-118.
- Deleuze, G. (1992). Postscript on the Societies of Control. *October*, 59, 3-7.
- Deleuze, Gilles, and Felix Guattari (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, Trans. Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press. First published 1980 as *Mille plateaux: Capitalisme et schizophrénie* (Paris: Minuit).
- Dinç, Derya Biderci (2023). "The Portrayal of Nature in Cormac McCarthy's *The Road*". *The Journal of Academic Social Science Studies*
- Doctorow, C. (2021). *How to Destroy Surveillance Capitalism*, Medium Editions.
- Duncan, J. (2019). Activist Learning and State Dataveillance Lessons from the UK, Mauritius and South Africa. In *Activists and The Surveillant State: Learning from Repression*. Edited by Aziz Choudry. (53-75). Pluto Press and Between the Lines
- Eggers, D. (2013). *The Circle: a Novel*. Hamish Hamilton, Penguin Books.
- Foucault, M. (1975). *Discipline and Punish. A. Sheridan, Tr., Paris, FR, Gallimard*.
- Galič, M., Timan, T., & Koops, B. J. (2017). "Bentham, Deleuze and beyond: An overview of surveillance theories from the panopticon to participation". *Philosophy & Technology*, 30, 9-37.
- Gouck, J. (2018). "The Viewer Society: 'New Panopticism', Surveillance, And The Body In Dave Eggers' *The Circle*." *Ijas Online*, No. 7: 57-64. <https://www.jstor.org/stable/26489193>.

- Güven, F. (2021). “Panopticon Surveillance, Deviation from Gender Roles and Liberation in *Villette*”. *International Journal of Language Academy*, 10 (1), 39-45.
- Haggerty, K. D., & Ericson, R. V. (2000). “The Surveillant Assemblage”. *The British journal of sociology*, 51(4), 605-622.
- Herman, P. C. (2018). “More, Huxley, Eggers, and the Utopian/Dystopian Tradition”. *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme*, 41(3), 165–193. <https://www.jstor.org/stable/26604117>
- Jarvis, B. (2019). “Surveillance and Spectacle Inside *The Circle*”. *Surveillance, Architecture and Control: Discourses on Spatial Culture*, 275-293.
- Laurent, S. Y. (2021). “The Archipelago of Global Surveillance—without States—in the Western World 1” in *Histories of Surveillance from Antiquity to the Digital Era* (pp. 180-192). Routledge.
- Los, M. (2006). “Looking into the Future: Surveillance, globalization and the totalitarian potential” in *Theorizing Surveillance*, edited by David Lyon. Willan Publishing. (pp. 69-94).
- Lyon, D. (2018). *The Culture of Surveillance: Watching as a way of life*. John Wiley & Sons.
- Orwell, G. (2020). *1984: Nineteen Eighty-Four: A Novel*. Obooko Publishing.
- Özsert, S. (2022). “Female Reaction against Patriarchal Oppression: Burial, Resistance, and Emancipation in Charlotte Brontë’s *Villette*”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, IV. Uluslararası Rumeli [Dil, Edebiyat, Çeviri] Sempozyumu Özel Sayısı, 513-523. DOI: 10.29000/rumelide.1146704
- Schneier, B. (2015). *Data and Goliath: The hidden battles to collect your data and control your world*. WW Norton & Company.
- Sisk, D. (1997). *Transformations of Language in Modern Dystopias*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: Public Affairs.

WEB SOURCES

- Atwood, Margeret (2013). “When Privacy is Theft”: Dave Eggers’s *The Circle*. https://www.nybooks.com/articles/2013/11/21/eggers-circle-when-privacy-is-theft/?lp_txn_id=1479243. Web access on Aug 10th, 2023.
- Baskin, Jon (2013). *The Circle*. <https://thepointmag.com/criticism/the-circle/>. Web access on Aug 10th, 2023.
- Baker, Katie, J.M. (2013). “Is Dave Eggers’ New Novel a Rip Off of a Female Writer’s work? Web access on September 28th, 2023 at <https://jezebel.com/is-dave-eggers-new-novel-a-riporff-of-a-female-writers-1428445249>,

Claire Gutierrez. “Behind the Cover Story: Dave Eggers on Imagining the Future World of Over-Sharing,” *The New York Times*, September 28th, 2013.

Dave, Eggers, ‘US writers must take a stand on NSA surveillance’, *The Guardian*, December 19th, 2013 at <https://www.theguardian.com/books/2013/dec/19/dave-eggers-us-writers-take-stand-nsa-surveillance>

Ha, Anthony (2013). “‘The Circle’ Author Dave Eggers Denies Reading Facebook Memoir That He’s Accused Of Plagiarizing”, Web Access on September 28th, 2023 at https://techcrunch.com/2013/10/02/dave-eggers-denies-reading-the-boy-kings/?guccounter=1&guce_referrer=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnLw&guce_referrer_sig=AQAAANJfpBJEw4OkKbn6vsIHnwwEcX48ELvI4CxIAan-sd6gE5UZIIBx-gf8R8BWKR7qM6VMsOjNCX3CHPqGPe6ts8tCspTJ8EqVSbygnbjeHVZSfaF975rES53dJIhfIebXzh6YVj3pdZfnvGJfKH_NiQ-vuu1wTMJ_2VU3m3cisbuD

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Cinuçen Tanrıkorum'un Bestelediği Uşşak Münâcât'ın Makâm ve Geçki Bakımından İncelenmesi

Serbülend ARPA*

Özet

Allah'a yalvarma ve bağışlanma dileme konularını işleyen metin ya da şiirler bir edebi tür olarak münâcât adıyla anılır. Türk din müzikisinde de sıklıkla kullanılan bu metin ya da şiirler genellikle mevlid, ayin, istiğfar, ferâciye, mirâciye, regâibiye, temcîd, kaside ve ilahi gibi türlerin içinde yer alır. Ancak günümüzde müstakil olarak münâcât türüne Türk din müzikî kitaplarında yer verilmekte ve cami müzikîsi başlığı altında ele alınmaktadır. Cami dışı musikide de az da olsa münâcât örnekleri vardır. Bu örneklerin içinde 5 besteyle Cinuçen Tanrıkorum ön plana çıkmaktadır. Usûllü ve saz bölümlerine yer verdiği münâcâtları geleneksel tanımın dışında tutmak gerekir. Bu çalışmada ele alınan Uşşak Münâcât'ın makamsal analizinin yapılması sonucunda eserin bestekarı olan Cinuçen Tanrıkorum'un münâcât besteciliği, bu forma kattığı yenilikler ve uşşak makamı kullanımını üzerine tespitler yapılması amaçlanmıştır. Nitel bir çalışma olan bu araştırmada yöntem olarak bestekarın münâcât türünde eserleri taranmıştır. Veri toplama aşamasında Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı tarafından yayınlanan "Cinuçen Tanrıkorum Beste Külliyyatı" ve Cumhurbaşkanlığı Klasik Türk Müziği Korosu arşivinden faydalanılmıştır. Arel-Ezgi-Uzdilek nazariyat sistemine göre eserin makamsal analizi yapılmış, Töre-Karadeniz sistemine yer yer atıf yapılmış, perde uzunlukları, perde kullanım sayıları ve ezgi hareketleri tespit edilerek istatistikler çıkarılmıştır. Makamsal analiz yapılarak geçki ve çeşniler tespit edilmiştir. Çalışmada Cinuçen Tanrıkorum'un bu bestesiyle; uşşak makamında kullanılan geçki ve çeşnilerin yanında çok kullanılmayan geçki ve çeşnilere de yer verdiği; makamın tiz perdelerinde pek rastlanmayan makam genişlemeleri yaptığı, münâcâta giriş sazi bölümü eklediği; böylece münâcât türüne, münâcât bestekarlığına ve uşşak makamının kullanımına yenilikler getirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Din Musikisi, Cinuçen Tanrıkorum, Uşşak, Münâcât, beste.

Uşşak Münâcât Composed by Cinuçen Tanrıkorum Analysis in Terms of Maqam and Transition

Abstract

As a literary genre, texts or poems that deal with the subjects of supplication to Allah and asking for forgiveness are known as münâcât. These texts or poems, which are frequently used in Turkish religious music, are usually included in genres such as mawlid, ayin, istiğfar, ferâciye, mirâciye, regâibiye, temcîd, qasida and hymn. Today, however, the münâcât genre is included in Turkish religious music books and discussed under the title of mosque music. There are also a few examples of münâcât in non-mosque music. Among these examples, Cinuçen Tanrıkorum stands out with five compositions. It is necessary to exclude his munâjâts with instrumental and instrumental parts from the traditional definition. As a result of the makamsal analysis of the Uşşak Münâcât discussed in this study, it is aimed to make determinations on the composer Cinuçen Tanrıkorum's composition of the münâcât genre, the innovations he added to this genre and the use of the uşşak makam. In this qualitative study, the composer's works in the munâjât genre were scanned as a method. In the data collection phase, the "Cinuçen Tanrıkorum Beste Külliyyatı" published by the Presidency

*Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, e-mail: sarpa@aybu.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-6370-4414>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Arpa, S. (2023). Cinuçen Tanrıkorum'un bestelediği Uşşak Münâcât'ın makâm ve geçki bakımından incelenmesi. *Külliyeye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 82-95. <https://doi.org/10.48139/aybukulliyeye.1360634>

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
14 Eylül 2023	24 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	82-95
14 September 2023	24 October 2023	Research Article	

of Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı and the archive of the Presidency Classical Turkish Music Choir were used. According to the Arel-Ezgi-Uzdilek theoretical system, a maqamal analysis of the piece was made, the Töre-Karadeniz system was referred to in places, the pitch lengths, the number of pitch uses and melody movements were determined and statistics were obtained. Makamsal analysis was made to determine the transitions and variations. The study concludes that Cinuçen Tanrıkorur, with this composition, included not only the transitions and variations used in the uşşak maqam, but also the transitions and variations that are not used much; he made maqam expansions in the high pitches of the maqam, which are not often encountered; he added an introductory instrumental section to the münâcât; thus, he brought innovations to the münâcât genre, to the composition of münâcât and to the use of the uşşak maqam.

Keywords: Turkish Religious Music, Cinuçen Tanrıkorur, Uşşak, Münâcât, composition.

Extended Abstract

As a literary genre, texts or poems that deal with the subjects of supplication to Allah and asking for forgiveness are known as münâcât. These texts or poems, which are frequently used in Turkish religious music, are usually included in genres such as mawlid, ayin, istiğfar, ferâciye, mirâciye, regâibiye, temcîd, qasida and hymn. Today, however, the münâcât genre is included in Turkish religious music books and discussed under the title of mosque music. There are also a few examples of münâcât in non-mosque music. Among these examples, Cinuçen Tanrıkorur stands out with five compositions. It is necessary to exclude his münâcât with instrumental and instrumental parts from the traditional definition. As a result of the makamsal analysis of the Uşşak Münâcât discussed in this study, it is aimed to make determinations on the composer Cinuçen Tanrıkorur's composition of the münâcât genre, the innovations he added to this genre and the use of the uşşak makam. In this qualitative study, the composer's works in the münâcât genre were scanned as a method. In the data collection phase, the "Cinuçen Tanrıkorur Beste Külliyyatı" published by the Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı and the archive of the Presidency Classical Turkish Music Choir were used. In order to determine the way the makam of Uşşak was handled by the composer, the composer's "Uşşak Münâcât (Yâ İlâhî, Rahmetinden Kimse Dür Olmasın)", whose lyrics belong to Halide Nusret Zorlutuna, was selected and included in the scope of this study. The sheet music of the piece was obtained from the official website of the Presidential Classical Turkish Music Choir, and line numbers and measure numbers were added to each line. The maqam analysis of the piece was made according to the Arel-Ezgi-Uzdilek theoretical system, the Töre-Karadeniz system was referred to from time to time, the fret lengths, the number of fret uses and melody movements were determined and statistics were obtained. Modal analysis has been made and transitions and variations have been identified.

When the uşşak münâcât composed by Cinuçen Tanrıkorur is examined in general, it is determined that he used new approaches that are not commonly found in classical sources in addition to the general course characteristics of the uşşak makam. When the piece is evaluated in terms of makam and tempi, it is seen that besides the main scale that constitutes the makam of uşşak, he also uses the scales of hicaz on the pitch of çargâh and hüseyinî in its place. Hijaz, hüseyinî and segah maqam transitions were made in the piece. In addition, nikriz on the rast pitch; sabâ, dügâh and segâh on the dügâh pitch; segâh and hicaz on the eviç pitch; nikriz on the gerdaniye pitch; hüseyinî and uşşak variations on the hüseyinî pitch are used in the piece.

In the descriptions of the Uşşak maqam, the nevâ pitch and the treble duraq (muhayyer) pitches are important. However, the segâh pitch, which is used 78 times in the piece and has a length of 90 dashes based on the 8th beat, stands out. It is followed by çargâh, which is used 64 times and has a length of 83 strokes. When only the pitch lengths are taken into consideration, segâh and çargâh are followed by hüseyinî with 65.5 dashes, acem with 52.5 dashes and nevâ with 49 dashes. The maqam can be expected to stay on the pitches of segâh and çargâh. As a matter of fact, in some classical theory books, the uşşak maqam is considered to be a slow-moving maqam that evokes religious feelings. For this reason, its expansion is not expected in the treble registers; on the contrary, it is expected to expand on the pes side. However, it is noteworthy that the composer uses the hüseyinî and acem pitches rather than the nova pitch, which is the strong of the maqam, and makes suspended stays on these pitches. Another remarkable issue is the unexpected expansion of the makam above the muhayyer pitch in the 3rd section and the hicaz up to the treble nevâ pitch. It is not often that the makam of Uşşak is used in this way. The fact that the composer prefers expansion with hicaz in the treble regions of this makam, stays on the hüseyinî and acem pitches more than the nevâ pitch, and does not prefer expansion in the low regions reveals the difference in the way he handles this makam. He also skillfully used the hüseyinî 5 on the hüseyinî pitch.

In conclusion, Cınuçen Tanrıkorur, in his composition "Uşşak Münâcât" titled "Yâ İlahi, Rahmetinden Kimseler Dûr Olmasın", the motto of which belongs to Hâlide N. Zorlutuna, prefers the maqam expansion in the high pitches rather than the expansion in the low pitches; he uses the maqam transitions of hicaz, hüseyinî, segâh; and includes the variations of nikriz, sabâ, dügâh, segâh, hicaz, and hüseyinî. In the work, which has an introductory instrumental section, he did not include an intermediate instrumental section, and while composing the last verses of the stanzas in the lyrics, he used this section like the mulazime section in instrumental works. No changes were made in the scale and style of the piece. We can say that he brought an innovative perspective to the composition of münâcât and the use of the uşşak maqam in münâcât in this work, which is not a short piece with 17 lines and 68 measures including turns.

Giriş

Her insan yaratılışı gereği kendisini yaratana ibadet etme ve ona dua etme ihtiyacı hisseder. Kendisinin nakıs ve aciz olduğunu bilir. Yaratıcısının ise kâmil ve kudretli olduğuna iman eder. İnancı gereği yaşadığı hayatta karşılaştığı sorunlardan kurtulmak, diğer bir ifadeyle kurtuluşa ermek için yaratıcısına halini arz etme yollarını arar. Bunun için duayı ve dua üst başlığında zikredilen zikir, tesbih, hamd, senâ, şükür, tövbe, niyaz, istiğfar, istiâze gibi fiilleri (Parladır, 1994, s. 530) bir araç olarak kullanır. Bu, sınırsız ve sonsuz kudret sahibi ile bir köprü kurmak (Cilacı, 1994, s. 529) anlamına gelir. Böylece dünyevî ve uhrevî sıkıntılardan kurtulacağına inanır.

İnsanoğlunun yaratana halini arz etmesinin en sade şekli bizatihi kendisi tarafından yapılan niyazla olur. Bazen bu niyaza edebî ifadeler ve mûsikî de eklenebilir. Münâcât

adı verilen manzum ve mensur dua ve niyazlar hem İslamî edebiyatın hem de dînî mûsikînin özel ve zengin bir türünü oluşturmuştur.

Münâcât kelimesi Arapça n-c-v (نحو) kelimesinden türemiştir ve “fısıldamak” anlamına gelir. Kelime kökü ise “kurtulmak” demektir. Asım Efendi'ye (Âsım Efendi, 2013, s. 6/6006) göre Allah'tan affedilmeyi isteyen kişi fısıldamaya benzer kısık ses çıkardığından bu yalvarışı “münâcât (fısıldamak)” kelimesine nispet edilmiştir. Münâcât, Türk edebiyatı ıstılahında Allah'a yalvarıp yakarmak için yazılan manzum ve mensur esere denir (Şahin, 2018, s. 43). Manzum münâcâtlar, kaside, gazel, kıt'a ve mesnevî nazım şekillerinde karşımıza çıkar. Türk din mûsikîsinde ise Allah'a yalvarma, istiğfar dileme ve tazarruda bulunma türünden şiirlerin serbest olarak okunması ile ortaya çıkan türe verilen isimdir (Tıraşçı, 2020, s. 146).

Münâcât türü genel olarak Türk din mûsikîsinde cami mûsikîsi başlığı altında zikredilmiştir (Koca & Turabi, 2021, s. 120; Tıraşçı, 2018, s. 212). İrticâlî türler arasında zikredilmesiyle bir başka tasnifin içinde de yer almıştır (Tıraşçı, 2018, s. 214). Münâcât türünün konusu Allah'a yönelme, ona sığınma, yalvarma, af dileme gibi fillerdir. Bu fiiller dinî/tasavvufî şiirlerde sıklıkla işlenmiştir. Hatta dini mûsikîyi diğer mûsikî türlerinden ayıran en belirgin özelliklerden biri dua ve niyazların güfte/söz bölümünde yer almasıdır. Örneğin Kur'an-ı Kerim tilaveti istiaze (sığınma) ile başlar. Mevlid, ayin, istiğfar, ferâciye, mirâciye, regâibiye, temcîd, kaside ve ilahi gibi türlerin içinde az ya da çok münâcât bölümü yer alır. Bununla birlikte bir müstakil başlık olarak münâcât türü de bulunmaktadır.

Türk din musikisinde münâcât genellikle temcid ile birlikte ele alınmıştır. Karadeniz (1979, s. 161) temcid münâcât'ı başlığında şu ifadelerle yer vermiştir: “Ramazan aylarında teravih namazından sonra müezzinler tarafından minarede, çoğunluk Arapça yazılmış, Allah'tan niyaz ifade eden ve edebiyatta münâcât adını alan manzum eserler okunurdu. Birinci kısımda tevhid ve ta'zim ifade eden Arapça bir münâcât, ikinci kısımda bir tek müezzin tarafından çok defa segâh makamında durak tavrında bir na't-i Peygamberî okunurdu. Gerek münâcât gerek na't-i Peygamberî durak tavrında usûlsüz bestelenmiştir”. Münâcât ile ilgili yapılan tanımlar birbirine benzemektedir. Bu tanımları şu şekilde bir araya getirebiliriz: Münâcât, Allah'tan bağışlanma dileklerini ifade eden şiirlerin ya da sözlerin ramazan ayında sabah namazından önce minarelerden, besteye bağlı kalımsızın serbest olarak okunmasıdır (Koca & Turabi, 2021, s. 121; Macit, 2020, s. 562; Tıraşçı, 2020, s. 146; Tengiz, 2023, s. 174). Bu şekilde icra edilen münâcât, temcid formunun içinde bir bölüm olarak da ifade edilmiştir (Sezikli, 2011, s. 410). Rast, uşşak, segâh, hicaz, nevâ, hüseyinî, acem, acem-aşiran, eviç, muhayyer, şehnaz gibi makamlarda okunabilir. Serbest okunduğu için makam tercihinde bölgesel farklılıklar önem taşır. İmsak vaktinde okunan sabah ezanın hemen öncesinde okunduğunda sabâ makamına yakın ya da bu makama geçki/çeşni yapılan makamlar tercih edilebilir. Bu şekilde tarif edilen münâcâtlar minarenden okunduğu için herhangi bir sazın eşlik etmesi söz konusu değildir.

Az da olsa cami dışında saz eşliğinde icra edilebilen besteli/usûllü münâcât'lar da vardır. Yaptığımız taramada münâcât adı altında 5 besteye en çok Cinuçen Tanrıkorur

tarafından yapılan besteli münacatları tespit edebildik. Tespit edebildiğimiz diğer besteli münâcâtların sayısı ise 2'dir. Bunlardan 1 tanesi Ahmet Hatiboğlu, 1 tanesi de Osman dede (Neyzen-Şeyh) tarafından bestelenen münâcâtlardır. Cinuçen Tanrıkörur dinî konulu eserlerinin sayısı 11 formda toplam 77'dir. Bunlardan 34'ü ilahi, 6'sı Niyâz âyini ve Semâ meşki için bestelediği yürüksemâidir. Bu iki formun ardından 6 besteye en çok münâcât formu gelmektedir (Tanrıkörur, 2019, s. 308).

Yaptığımız literatür taramasında bestekara ait “Bayâtî Münâcât” haricinde Tanrıkörur'un münâcât besteciliğini ve bu bestelerin makamsal analizlerini içeren kapsamlı bir çalışmaya rastlayamadık. Bu nedenle çalışmamıza konu olan münâcâtta bestekârın uşşak makamını işleme ve yaptığı geçki ve çeşniler makamsal analize tâbi tutulmuş, elde edilen veriler ile Tanrıkörur'nun usûllü münâcât besteciliğine yönelik çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Tanrıkörur'un usûllü ve besteli münâcât türünden 5 eserine ulaşılmıştır. Bu eserlerden biri Uşşak Münâcâttır. Bu çalışmada ele alınan Uşşak Münâcât'ın makamsal analizinin yapılması sonucunda Tanrıkörur tarafından bestelenen münâcâtta uşşak makamının kullanımı ve bestekârın münâcât türü besteciliği üzerine tespitler yapılması amaçlanmıştır. Bu çalışma, Tanrıkörur'un münâcât türündeki uşşak bestesinden yola çıkarak yapılan tespitler ile bestekârın bu türe sağladığı katkıya dikkat çekmektedir. Yapılan çalışma münâcât'ın farklı tarzda ele alınması bakımından önem arz etmektedir. Araştırmada incelenen konunun benzer çalışmalara örnek teşkil edeceği ve Türk Din Mûsikîsi alanına katkı sağlayacağı beklenmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Nitel bir çalışma olan bu araştırmada yöntem olarak bestekârın münâcât türünde eserleri taranmıştır. Veri toplama aşamasında Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı tarafından yayınlanan “*Cinuçen Tanrıkörur Beste Külliyyatı*”ndan ve geniş nota arşivi barındıran Cumhurbaşkanlığı Klasik Türk Müziği Korosu'na ait resmi internet sitesinden faydalanılmıştır. Bu kaynaklarda yer alan bilgiler ve notalar birbiri ile örtüşmektedir. Külliyyat'ta 5 adet münâcât'a yer verilmiş ve ayrı bir form olarak tasnif edilmiştir. Bu 5 münâcât uşşak, kürdilihicazkâr, hicaz (uzzâl), düğâh ve bayâtî makamlarında bestelenmiştir. Geçki, çeşni, usûl-makam kullanımı ve beste uzunluğu olarak en hacimli münâcâtın bayâtî makamında bestelenen münâcât olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle güftesi Mustafa Tahralı'ya ait “Dileriz” başlıklı “Bayâtî Münâcât”ın makâm ve geçki bakımından incelenmesi farklı bir çalışma ile tarafımızdan yapılmıştır. Bayâtî-Uşşak makamlarının ilişkili olması ve bestekâr tarafından ele alınış tarzını tespit etmek amacıyla güftesi Halide Nusret Zorlutuna'ya ait olan bestekârın “Uşşak Münâcât (Yâ İlâhi, Rahmetinden Kimse Dür Olmasın)” eseri seçilerek bu çalışmanın kapsamına alınmıştır. Eserin dijital notası Cumhurbaşkanlığı Klasik Türk Müziği Korosu'na ait resmi internet siteden temin edilmiş, analiz için cümlelere bölünmüş, nota üzerine satır numaraları ve her satıra ölçü numaraları eklenmiştir. Eserin Arel-Ezgi-Uzdilek nazariyat sistemine göre

makamsal analizi yapılmış, bazı perde isimleri ile ilgili Töre-Karadeniz nazariyatından faydalanılmış, perde istatistikleri ile birlikte münâcât türünde uşşak makamının bestekâr tarafından ne şekilde işlendiği ve hangi makam geçkilerinin yapıldığı tespit edilmiştir.

Analizde Kullanılan Uşşak Makamının Tarifi

Özkan'a (2000, s. 120) göre uşşak makamının durağı düğah perdesi, seyri çıkıcıdır. Dizisi yerinde uşşak dörtlüsüne nevâ'da bûselik beşlisinin eklenmesiyle oluşur. Bu nedenle güçlüsü dörtlü ve beşlinin ortak sesi nevâ perdesidir. Bu perdede buselik çeşnili yarım karar yapılır. Ana dizisi şu şekildedir:

Şekil 1. Yerinde Uşşak Makamı Ana Dizisi (Özkan, 2012).

Uşşak makamının karakteristik asma karar perdesi segâh perdesidir. Segâh ve ferahnâk 5'lisi ile asma kalıplar yapılabilir. Bununla birlikte rast perdesinde rastlı asma karar da yapılabilir. Bu makamda segâh perdesi çokça işlenir. Bu perde her ne kadar Arel nazariyatında 1 koma olarak görünse (Arel, 1983, s. 20) de icrada 2-3 koma kadar basılır. Karadeniz'e (1979, s. 12) göre segâh ile kürdî perdelerinin arasındaki bu perde uşşak perdesidir ve farklı bir işaretle gösterilir. Ancak Arel sisteminde işareti aynı olduğundan (Arel, 1983, s. 3) eserde hangisinin kullanılacağı makamın ve icracının hissiyatına göre değişiklik arz eder. Bu nedenle icrada koma bemollü segâh perdesinden ayırır.

Makamın muhayyer perdesi üzerindeki genişlemesi pes taraftaki ana dizinin simetriği şeklinde olabilir (Özkan, 2000, s. 122). Bu simetrik genişleme aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.

Şekil 2. Uşşak Makamının Tiz Bölgede Simetrik Genişlemesi (Özkan, 2012).

Ayrıca makamın muhayyer perdesi üzerindeki genişlemesi kürdî 4'lüsü eklenerek de yapılabilir (Özkan, 1998, s. 122). Bu genişleme şekli aşağıda gösterilmiştir.

Şekil 3. Uşşak Makamının Tiz Bölgede Kürdi 4'lüsü ile Genişlemesi (Özkan, 2012).

Makam durak altındaki bölgede de genişleme yapabilir. Hatta Özkan'a (2000, s. 121) göre bu makam tiz durak üstünde hemen hiç dolaşmaz ve mutlaka durak altından genişler. Bu şekildeki genişleme ise genelde yegâh perdesinde rast 5'lisi kullanımıyla olur.

Makam çıkıcı özelliğe sahip olduğu için durak civarından seyre başlanır. Arel (1983, s. 20) bu makamın bir de inici-çıkıcı şeklinin olduğundan bahseder. Ona göre güçlüden başlanır ve tiz taraftaki buselik kısmında dolaştıktan sonra düğâh perdesinde kalış yapılırsa buna bayâtî makamı adı verilir (Arel, 1983, s. 20). Seyirde durak civarından seyre başlanarak nevâ perdesinde asma karar yapılır. Nevâ perdesi üzerinde karışık dolaşıldıktan sonra düğâh perdesinde karar verilir (Özkan, 2000, s. 122).

Eserin Makâm ve Geçki Yönünden İncelenmesi

Eser müsemmen usûlünde bestelenmiştir. Eserin 1. ve 2. satırı giriş sazı bölümünü oluşturmaktadır. 3. ve 4. satırındaki bölüm ile müzikal olarak aynıdır. Bu bölüm eserde tekrar edilmediğinden bestekar tarafından 8. satıra kadar birinci bölüm olarak adlandırılmıştır. 6. ve 7. satırlar ise her bölümün sonunda tekrar edildiğinden saz eserlerine ait bir bölüm olan mülâzime (Kaçar, 2020, s. 25) gibi kullanılmıştır. Her bölüm güfede bir dörtlüğe tekabül etmektedir. Bu nedenle eser 3 bölüm halinde bestelenmiştir.

Şekil 4. Uşşak Münâcât'ın Giriş Sazı Bölümü

Kaynak: Şekil 4-8 (Tanrıkorur, 2019, ss. 293-294)

Bestekâr tarafından eserin ilk iki satırını oluşturan giriş sazı bölümünde; uşşak makamının genel seyir özelliği olan düğâh perdesi civarından seyre başlanması tercih edilmemiş, bunun yerine makamın güçlüsü olan neva perdesiyle seyre başlanmıştır. İlk üç ölçünün birinci ölçüsünde nevâ, ikinci ölçüsünde çargâh, üçüncü ölçüsünde segâh perdeleri üzerinde fazlaca durulmuş ve kademeli bir şekilde inici bir seyir takip edilmiştir. Tercih edilen nağmeler oldukça sadedir. İlk satırın 4. ölçüsü nevâ perdesinde asma kalışla bitirilmiştir. 2. satıra çargâh perdesiyle başlaması ve bu perdenin işlenmesi eserin karara gideceği hissiyatını vermesi açısından önemlidir. 2. satırın 2. ölçüsünde segâh ile düğâh

Küllîye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

perdesi arasında gezinilmiş ve makamın yedeni olan çargâh perdesi gösterilmiştir. Bu perdeden 3. ölçüdeki acem perdesine atlanarak satır sonuna kadar inici seyir göstermek suretiyle karara gidilmiştir. Acem perdesinden dönüş yapılması satır başından itibaren karara gidilme hissiyatını güçlendirmiştir. Giriş sazı bölümündeki seyir özelliğini ifade edecek olursak bu bölümde bestekârın uşşak makamını inici şekilde ele aldığı söyleyebiliriz.

3 Hak ta nın sın kim se gad dar kim semağ dūr ol ma sın

4 Mest o lup ik bâl me yin den son ra mah (h) mūr ol ma sın (Ah)

5 Bir mi sâ fir hâ ne dir dün yâ yamağ rūr ol ma sın Âh

Şekil 5. Uşşak Münâcât'ın 1. Bölümü (3.,4.,5. Satırlar)

Eserin 3. satırından itibaren sözlü bölüm başlamış ve eserin sonuna kadar herhangi bir aranağme bölümü bulunmadığından saz bölümüne başkaca yer verilmemiştir. İlk iki satırın analizi bölümünde de ifade ettiğimiz üzere eserin 3. ve 4. satırı giriş sazı ile aynı melodiye sahiptir. 5. satırın ilk ölçüsünde usûle uygun olarak yalnızca hüseyinî perdesi tutulmuş, ikinci ölçüsünce bu perdeye eviç ve gerdaniye perdeleri eklenmek suretiyle hüseyinî perdesi üzerinde uşşak yapılmıştır. Bu satırın 3. ölçüsünde hüseyinî perdesinden tiz çargâh perdesine atlama yapılmış, inici seyir gösterilerek ve eviç haricindeki diğer sesler natürel kullanılarak hüseyinî perdesine gelinmiştir. Hüseyinî perdesi ile tiz çargâh perdesi arasında altı perde bulunsa da bu bölümde yine hüseyinî perdesi üzerinde hüseyinî yapılmıştır diyebiliriz. 5. satırı bu haliyle hüseyinî makamına geçki yapılan satır olarak değerlendirebiliriz. Son ölçünün sonunda acem perdesi kullanılarak eserde mülâzime gibi kullanılan 6 ve 7. satıra geçiş yapılmıştır.

6 Yâ i lâ hî Rah me tin den kim se ler dūr ol ma sın Âh

7 Yâ i lâ hî Rah me tin den kim se ler dūr ol ma sın (SAZ)

Şekil 6. Uşşak Münâcât'ın Mülâzime Gibi Kullanılan 6. ve 7. Satırları

6. satıra acem perdesiyle giriş yapılarak muhayyer perdesine çıkılmış, bu perdeden itibaren inici şekilde gezinerek 2. ölçüde çargâh, 3. ölçüde nevâ, 4. Ölçüde segâh perdesine düşülmüştür. 7. satırda bu perdeden devam edilerek 2. ölçünün sonunda kadar rast-çargâh arası perdeler işlenmiş, bu ölçünün sonunda karar sesi gösterilerek 3. ölçüde acem perdesine atlama yapılmış, inici bir seyirle 3. ve 4. ölçü işlenmiş, nihayetinde karar

perdesi olan düğâh perdesine gidilmiştir. Ölçü sonunda çargâh perdesi tutularak eserin 2. bölümüne geçiş yapılmıştır.

Şekil 7. Uşşak Münâcât'ın 2. Bölümü (8., 9., 10. Satırlar)

Eserin 2. bölümüne (8. satır) yine çargâh perdesi tutularak girilmiş ve hicaz perdesine geçiş yapılmıştır. Bu perde üzerinde uzun sayılabilecek miktarda durulduktan son hüseyini-muhayyer perdeleri arasında gezinerek nihayetinde acem perdesinde asma kalış yapılmıştır. Çargâh-muhayyer arasındaki bu aralık şehnaz perdesi yerine muhayyer perdesi kullanıldığı için hicaz makamı olarak değil çargâh perdesi üzerinde hicaz makamına geçiş hazırlığı olarak değerlendirilebilir. Nitekim 9. satırın ilk ölçüsünden 3. ölçüsüne kadar hicaz dizisini oluşturan 6 perde aralığı kullanılmış, 3. ölçüden satır sonuna kadar çargâh-tiz çargâh atlamasıyla başlanarak bir oktavlık tam hicaz dizisi aralığı kullanılmış, bu geçki çargâh perdesine kadar inici şekilde işlenmiştir. 10. satırda ise tekrar acem perdesine dönülerek bu satırın ikinci ölçüsünün sonuna kadar hicaz ve segâh perdeleri kullanılmış, düğâh perdesine kadar sabâ'lı düşüş yapılmıştır. Bu satırın 3. ölçüsünde Arel sisteminde olmayan fakat Töre-Karadeniz sisteminde kullanılan niyaz perdesi (Karadeniz, 1979, s. 19) eklenmiştir. Ayrıca karara giderken şehnaz perdesi de yeden olarak kullanılmıştır. Bu haliyle son iki ölçüde düğâh perdesi üzerinde segâh geçkisiyle karara gidilmiştir diyebiliriz. Satır sonunda acem perdesine atlama yapılarak eserde mülâzime gibi kullanılan 6. ve 7. satıra senyö ile dönüş yapılmıştır.

Şekil 8. Uşşak Münâcât'ın 3. Bölümü (11., 12., 13. Satırlar)

Eserin 3. bölümünde tiz bölgelerde genişlemeler bulunduğundan bu bölümü meyan olarak da değerlendirebiliriz. 11. satırın ilk ölçüsüne eviç perdesiyle giriş yapılarak seyre

Külliye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

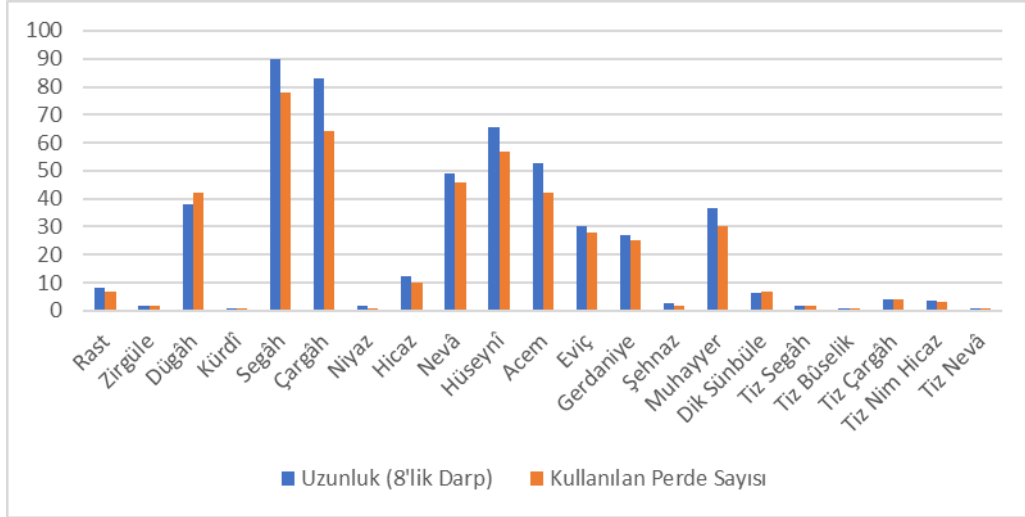
başlanmıştır. İkinci ölçüsünde ise neva üzerinde asma kalış yapılmıştır. 3. ve 4. ölçülerde acem perdesi yeden olarak kullanılmış ve eviç-tiz çargâh arasında eksik segâh 5'lisi kullanılarak eviç perdesinde segâh geçkisi yapılmıştır. Nitekim segâh makamında eksik segâh 5'lisinin kullanımının yaygın olduğu bilinir (Özkan, 2000, s. 276). Eserin 12. satırında tiz bölgelerde genişlemeye devam edilerek muhayyer perdesinde bir ölçü kalınması suretiyle devam edilmiştir. 2. ölçüden itibaren dik sünbüle ve tiz nim hicaz perdeleri esere eklenmiş, bu ölçünün sonunda gerdaniye perdesinde nikriz çeşnili yarım kalış yapılmış, satır sonuna kadar hicaz 5'lisi aralığı kullanılarak seyre devam edilmiş, nihayetinde eviç perdesinde hicazlı asma kalış yapılmıştır. 13. satıra gerdaniye perdesiyle girilmiş, karışık dolaştıktan sonra 2. ölçünün sonunda hüseyinî perdesine uşşak 4'lüsü kullanılarak inilmiştir. Bu satırın 3. ölçüsünden itibaren hüseyinî-tiz bûselik atlaması yapılarak satır sonuna hüseyinî 5'lisi kullanılmak suretiyle inici seyir izlenmiş ve hüseyinî perdesinde asma karar yapılmıştır. Satırın son iki ölçüsünü beraber değerlendirdiğimizde hüseyinî üzerinde hüseyinî yapılmıştır diyebiliriz. Satır sonundan senyö ile mülâzime gibi kullanılan 6. ve 7. satıra tekrar dönüş yapılmış, 7. satırın sonunda eser bitirilmiştir.

Eserdeki perde sayıları, nota değerleri ve bu değerlere karşılık gelen darp uzunlukları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Eser 8/8'lik müsemmen usûlünde bestelendiği için uzunluk birimi 8'lik darp cinsinden verilmiştir.

Tablo 1. Eserde Kullanılan Perde Sayısı ve Değerleri Tablosu

Perde/Değer	Nota Değerleri							Perde Sayısı	Uzunluk (8'lik Darp)
	4+8'lik	4'lük	8+16'lık	8'lik	16+32'lik	16'lık	32'lik		
Tiz Nevâ				1				1	1
Tiz Nim Hicaz			1	2				3	3,5
Tiz Çargâh				4				4	4
Tiz Bûselik				1				1	1
Tiz Segâh				2				2	2
Dik Sünbüle			1	4		2		7	6,5
Muhayyer	1	7		17		5		30	36,5
Şehnaz			1	1				2	2,5
Gerdaniye		4		17		4		25	27
Eviç	1	5	1	10		11		28	30
Acem		14	2	17		9		42	52,5
Hüseyinî	2	13	6	13		23		57	65,5
Nevâ		11	2	15		18		46	49
Hicaz		3		6		1		10	12,5
Niyaz		1						1	2
Çargâh		22	2	32		8		64	83
Segâh		23	5	22	2	26		78	90
Kürdî				1				1	1
Dügâh		8	2	7		23	2	42	38
Zirgüle				2				2	2
Rast		2		3		2		7	4

Eserde kullanılan perdelerin sıklığı göstermek amacıyla veriler aşağıda grafik olarak yer almaktadır. Bu grafikte bestekâr tarafından uşşak makamda kullanılan perde sayıları da gösterilmiştir.

Şekil 9. Eserde Kullanılan Perde Sayısı ve Değerleri Grafiği

Perde geçkileri tablosunda ise ezgisel hareketler sayısal olarak ifade edilmiş ve aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Sütun ezgisel hareketin başladığı, satır ise bittiği perdeyi göstermektedir. Tablo incelendiğinde sırasıyla segâh, çargâh ve hüseyinî üzerinde perde hareketlerinin yoğunlaştığı görülmüştür.

Tablo 2. Perde Geçkileri Tablosu (Ezgisel Hareket)

PERDE GEÇKİLERİ TABLOSU																					
Perde Adları	Tiz Nevâ	Tiz Nim Hicaz	Tiz Çargâh	Tiz Büselik	Tiz Segâh	Dik Sümbüle	Muhayyer	Şehnaz	Gerdaniye	Eviç	Acem	Hüseyinî	Nevâ	Hicaz	Niyaz	Çargâh	Segâh	Kürdf	Dügâh	Zirgüle	Rast
Tiz Nevâ	1																				
Tiz Nim Hicaz						2							1								
Tiz Çargâh			1	2	1																
Tiz Büselik				1			2	1													
Tiz Segâh							2														
Dik Sümbüle	1					1	2						1				1		1		
Muhayyer		1	1			2	14		8	1			2								1
Şehnaz									1			1									
Gerdaniye							2	1	5	7	5	1	1								
Eviç							1		6	9	3	1	3			1	1		2		1
Acem									1	3	12	13	1	1		2	6		2		1
Hüseyinî			1	1			2		2	1	8	24	6	3		2	4		3		
Nevâ	1				1		1		1	2		3	18			17	2		2		
Hicaz												4			3	3					
Niyaz																	1				
Çargâh			1			1	1			2	3	1	3	3		27	19		2		
Segâh						1	2		1	2	4	5	4			7	40		11		1
Kürdf															1						
Dügâh							1			1	5	3	5			4	3	1	16	2	1
Zirgüle												1							1		
Rast										2						3	1				1

Eser bölüm olarak incelendiğinde; güfte 3 kıtadan oluştuğundan eserin bestekar tarafından 3 bölüme ayrıldığı, 1. bölümün başında 2 satır 8 ölçüden oluşan giriş sazı bölümünün bulunduğu, güftedeki her kıtanın son satırı tekrarlandığından eserde bu kısmın 8 ölçülük mülâzime gibi kullanıldığı, ayrıca eserde ara saz bulunmadığı görülmüştür. Eser küçük formlara benzemediğinden “zemin” ve “meyan” bölümleri gibi bir tasnife tabi tutmak oldukça zordur. Ancak 3. bölümde makamın tiz bölgeleri yoğun

olarak kullanıldığından bu bölüm meyan bölümü olarak nitelendirilebilir. Eserde usûl olarak müsemmen usulünden farklı bir usûl kullanılmamıştır. Eserde donanım değişikliği yapılmamış, geçki ve çeşnilerde yeri geldiğince arızalar değiştirilmiştir. Buna göre eserin bölümleri tablo halinde şu şekilde gösterilebilir:

Tablo 3. Eserin Bölüm Tablosu

ESERİN BÖLÜM OLARAK TASNİFİ						
Bölümler	Kısımlar	Uzunluk	Satır Numaraları	Donanım	Usûl	Güftedeki Yeri
1. Bölüm	Giriş Sazı Kısmı	2 Satır (8 Ölçü)	1.-2. Satırlar	Segâh	Müsemmen	-
	1. Güfte Kısmı	3 Satır (12 Ölçü)	3.-5. Satırlar	Segâh	Müsemmen	1. Kıta - İlk 3 Satır
	Mülâzime Kısmı	2 Satır (8 Ölçü)	6.-7. Satırlar	Segâh	Müsemmen	1. Kıta - 4. Satır
2. Bölüm	2. Güfte Kısmı	3 Satır (12 Ölçü)	8.-10. Satırlar	Segâh	Müsemmen	2. Kıta - İlk 3 Satır
	Mülâzime Kısmı	2 Satır (8 Ölçü)	6.-7. Satırlar	Segâh	Müsemmen	2. Kıta - 4. Satır
3. Bölüm	3. Güfte Kısmı	3 Satır (12 Ölçü)	11.-13. Satırlar	Segâh	Müsemmen	3. Kıta - İlk 3 Satır
	Mülâzime Kısmı	2 Satır (8 Ölçü)	6.-7. Satırlar	Segâh	Müsemmen	3. Kıta - 4. Satır

Sonuç

Cinuçen Tanrıkorur'un bestelediği uşşak münâcât'ın geneline bakıldığında uşşak makamının genel seyir özellikleri yanında klasik kaynaklarda çokça yer almayan yeni yaklaşımlarda bulunduğu görülmektedir. Eser, makam ve geçki yönünden değerlendirildiğinde uşşak makamını oluşturan ana dizi yanında çargâh perdesinde hicaz, yerinde hüseyni dizilerini de kullandığı görülmüştür. Eserde hicaz, hüseynî, segâh makam geçkileri yapılmıştır. Ayrıca rast perdesinde nikriz; dügâh perdesinde sabâ, dügâh ve segâh; eviç perdesinde segâh ve hicâz; gerdaniye perdesinde nikriz; hüseynî perdesinde hüseynî ve uşşak çeşnileri eserde kullanılmıştır.

Uşşak makamı ile ilgili yapılan tariflerde nevâ perdesi ve tiz durak olan muhayyer perdeleri önem arz etmektedir. Ancak eserde 78 kere kullanılan ve 8'lik vuruş esas alındığında 90 darplık uzunlukta olan segâh perdesi öne çıkmıştır (Tablo 1). Bunu 64 kere kullanılan ve 83 darplık uzunlukta olan çargâh perdesi takip etmektedir (Tablo 1). Yalnızca perde uzunlukları dikkate alındığında segâh ve çargâh perdelerini 65,5 darpla hüseynî, 52,5 darpla acem, 49 darpla nevâ perdeleri takip etmektedir (Tablo 1). Ezgisel hareketleri gösteren tabloda da segâh, çargâh ve hüseynî perdeleri üzerinde sıklıkla yatay hareket yaptığı açıkça görülmektedir (Tablo 2). Makamın segâh ve çargâh perdelerinde kalışlar yapması beklenebilir. Nitekim bazı klasik nazariyat kitaplarında uşşak makamı ağır başlı ve dinî duygular uyandıran bir makam olarak kabul edilir. Bu nedenle genişlemesi tiz perdelerde çokça beklenmemekte, bilakis pes tarafta genişlemesi beklenmektedir. Ancak bestekâr tarafından makamın güçlüsü olan nevâ perdesinden çok hüseyni ve acem perdelerinin kullanılması ve bu perdelerde asma kalışlar yapılması dikkat çekicidir. Diğer bir dikkat çekici konu ise 3. bölümde makamın muhayyer perdesinin üzerinde beklenmedik şekilde genişleyerek tiz nevâ perdesine kadar hicaz'lı

çıkmasıdır. Uşşak makamının bu şekilde kullanımına sıklıkla rastlanmaz. Bestekarın bu makamın tiz bölgelerinde hicazlı genişleme tercih etmesi, hüseyinî ve acem perdeleri üzerinde nevâ perdesinden fazla durması, pes bölgelerde genişleme tercih etmemesi bu makamı ele alış şeklindeki farklılığı ortaya koymaktadır. Ayrıca hüseyinî perdesi üzerinde hüseyinî 5'lisini ustalıkla kullanmıştır.

Sonuç olarak Cinuçen Tanrıkorur, güftesi Hâlide N. Zorlutuna'ya ait olan "Yâ İlahi, rahmetinden kimseler dür olmasın" başlıklı "Uşşak Münâcât" bestesinde pes perdelerdeki genişlemeden çok tiz perdelerde makamsal genişlemeyi tercih etmiş; hicaz, hüseyinî, segâh makam geçkilerini kullanmış; nikriz, sabâ, dügâh, segâh, hicaz, hüseyinî çeşnilerine yer vermiş, segâh, çargâh, hüseyinî ve acem perdeleri üzerinde makamın güçlüsü olan nevâ perdesinden daha fazla durmuştur. Giriş sazı bölümü bulunan eserde ve ara saz bölümüne yer vermemiş, güftedeki kıtaların son mısralarını bestelerken bu bölümü saz eserlerinde yer alan mülâzime bölümü gibi kullanmıştır. Eserde donanım ve usûl değişikliğine gidilmemiştir. Dönüşlerle birlikte 17 satır ve 68 ölçüyle kısa sayılamayacak uzunluktaki eserde münâcât besteciliğine, münâcâtta uşşak makamı kullanımına yenilikçi bir bakış açısı getirmiştir, diyebiliriz.

Kaynakça

- Arel, H. S. (1983). *Türk Musikisi Nazariyatı Dersleri*. İleri Türk Musikisi Konservatuvarı Yayınları.
- Âsım Efendi. (2013). *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi* (M. Koç, Ed.). T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Cilacı, O. (1994). Dua. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 9). TDV Yayınları.
- Kaçar, G. Y. (2020). *Türk Mûsikisinde Eser ve İcrâ Tahlîli Yöntemleri*. Gece Kitaplığı.
- Karadeniz, M. E. (1979). *Türk Mûsikîsinin Nazariye ve Esasları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Koca, F., & Turabi, A. H. (2021). Temcîd ve Münâcât. İçinde *Türk Din Mûsikîsi El Kitabı* (7. Baskı). Grafiker Yayınları.
- Macit, M. (2020). Münâcât. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 31). TDV Yayınları.
- Özkan, İ. H. (2000). *Türk Mûsikîsi Nazariyatı ve Usûlleri* (5. bs). Ötüken Neşriyat.
- Özkan, İ. H. (2012). Uşşak. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 42, ss. 231-232). TDV Yayınları.
- Parladır, S. (1994). Dua. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 9). TDV Yayınları.
- Sezikli, U. (2011). Temcîd. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 40). TDV Yayınları.
- Şahin, H. İ. (2018). *Türk Halk Şiiri* (A. Duymaz & Ç. Kara, Ed.). Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Tanrıkorur, Ş. B. (2019). *Cinuçen Tanrıkorur Beste Külliyyatı* (C. 7). Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Tengiz, S. (2023). Münâcât. İçinde M. Tıraşçı (Ed.), *Türk Din Mûsikîsi*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Tıraşçı, M. (2018). Türk Din Mûsikîsi Terim ve Türlerinin Tasnifine Dair Farklı Bir Deneme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(5).
- Tıraşçı, M. (2020). *Türk Mûsikîsi Tarihî Terimleri Sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Queer(ed) Bodies: Subversive Sexualities and Gender Identities in Shakespeare's *As You Like It*

Volkan KILIÇ*

Abstract

As far as Shakespeare's comedies are concerned, a recurring topic is the exploration of love via the portrayal of gender role transformations and the cross-dressing of female characters. This often involves the depiction of power dynamics between male and female characters, which may be seen as alluding to homoerotic relationships and transgressions of gender roles. Shakespeare, in his play *As You Like It*, reveals the reformulation and deconstruction of established and logocentric gender roles and sexuality, where female characters adopt trans-gendered bodies, queer identities, and homoeroticism through the concept of love and cross-dressing in many respects. It is also plausible to assert that Shakespeare's representation of identity remains in a state of flux, subject to construction. The flexibility of identity, sexuality, and desire in the play inherently contests and deconstructs simplistic dichotomies of hetero/homo and masculine/feminine. In this regard, Shakespeare adeptly critiques established gender paradigms and conventions, undercutting them through the representation of characters embodying both male and female attributes. Within this framework, Shakespeare challenges established gender conventions and norms, effectively subverting them through the portrayal of characters who transcend traditional gender boundaries. More precisely, the female characters defy their prescribed gender roles, giving rise to a portrayal of a homoerotic love triangle involving Phebe, Orlando, and Rosalind/Ganymede. Thus, this study examines Shakespeare's comedy *As You Like It* in light of queer theory, focusing on the queer methodology of gender as a performative act and Judith Butler's view of the constructed nature of sexual identity. The characters, notably Rosalind/Ganymede, Celia/Aliena, and Phebe engage in the subversion of conventional gender roles, thus challenging established societal norms and expectations. Their collective actions align with Judith Butler's concepts of gender fluidity, performative identity, and the disruption of societal conventions through a queer lens. Shakespeare employs their behaviour and interactions to stimulate contemplation and examination of the intricate nature of gender roles and societal expectations.

Keywords: *As You Like It*, William Shakespeare, Queer Theory, gender.

Queer(leşmiş) Bedenler: Shakespeare'in *Nasıl Hoşunuza Giderse* Oyununda Tersine Çevrilen Toplumsal Cinsiyet Rollerini

Özet

Shakespeare'in komedilerine bakıldığında toplumsal cinsiyet rolünün tersine çevrilmesi ve kadın karakterlerin karşı cins olarak kıyafet değiştirmesi başlıca konulardandır. Bu oyunlarda genellikle erkek ve kadın karakterler arasındaki güç dinamiklerinin yansıtılması, karşı cinsin kılığına girmek, homo-erotik ilişkiler ve cinsiyet rollerinin tersine çevrilmesi ve yıkılması gibi hususlar açıkça görülebilir. Aynı şekilde,

* Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal University, Department of English Language and Literature, e-mail: volkankilic25@hotmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-8961-5519>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Kılıç, V. (2023). Queer(ed) bodies: Subversive sexualities and gender identities in Shakespeare's *As You Like It*. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 96-113. <https://doi.org/10.48139/aybukullüye.1355654>

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
5 Eylül 2023	24 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	96-113
5 September 2023	24 October 2023	Research Article	

Shakespeare'in *Nasıl Hoşunuza Giderse* adlı oyununda, kadın karakterler "trans-cinsiyetli" bedenlerini, queer kimliklerini ve homo-erotizmi, kıyafet değiştirme yoluyla ön plana çıkararak, kendilerine geleneksel olarak biçilen söz-merkezci (logo-centric) cinsiyet rollerini yapı-sökümüne uğratarak cinsiyetin yeniden şekillendirilmesini göz önüne sermektedirler. Bu da Judith Butler'ın postmodern cinsiyet bağlamında, toplumsal cinsiyet kimliklerin hiçbir zaman sabit olmadığı, fakat sürekli olarak toplum tarafından inşa edildiği anlamına gelebilir. Oyundaki cinsel kimlik ve arzunun akışkanlığı aslında her türlü temel hetero/homo, eril/dışıl ikilemine meydan okumaktadır. Bu bağlamda Shakespeare, erkek ve kadın karakterleri tasvir yoluyla geleneksel cinsiyet rollerini ve normlarını tersine çevirerek kendi zamanının ataerkil toplumuna bir şekilde meydan okumaktadır. Özellikle kadın karakterler beklenen cinsiyet rollerinden ve sınırlarından sapmakta ve bu da oyunda Phebe, Orlando ve Rosalind/Ganymede karakterlerinde olduğu gibi homoerotik bir aşk üçgeninin temsiliyle verilmektedir. Bu çalışma, Shakespeare'in *Nasıl Hoşunuza Giderse* adlı oyunundaki Rosalind/Ganymede, Celia/Aliena ve Phebe karakterlerinin geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini tersine çevirdiklerini, toplumsal beklentilere ve normlara meydan okuduklarını ve bunların Judith Butler'ın toplumsal cinsiyet akışkanlığı, kimlik performansı ve yıkıcılığa ilişkin görüşlerini temsil ettiklerini öne sürmektedir. Dolayısıyla Shakespeare burada da belirtildiği üzere ve oyunun da başlığında olduğu gibi, kişinin cinsiyet rolünü, bu cinsiyet farklı olsa bile, istediği veya arzuladığı şekilde inşa edebileceğini öne sürüyor.

Anahtar Kelimeler: *Nasıl Hoşunuza Giderse*, William Shakespeare, Queer Kuramı, Toplumsal cinsiyet.

Introduction

The rise of poststructuralism and postmodernism, which allowed for the reformulation, reconsideration, and deconstruction of Western logocentric ideology while highlighting the complexities of meaning, truth, and playfulness of language as well as the ambiguities of sexual and gender identities, marked the end of the 20th century in literary and cultural studies (Sullivan, 2003, p. 2). Along with Sullivan's ideas, Spargo (1999) has stated that queer theory draws upon several concepts from poststructuralist theory, encompassing Jacques Lacan's psychoanalytic theories of fluid and destabilised identity, Jacques Derrida's deconstruction of binary conceptual and linguistic frameworks, and, notably, Michel Foucault's framework of discourse, knowledge, and power, hence queer theory incorporates concepts from poststructuralist thinkers, fostering the acceptance of the perspective that sexuality is discursively constructed (p. 41). As Karadaş (2022) asserts, "queer is that outer sphere where all logocentric binaries collapse, and presence always disappears in what Derrida calls the free play of signs" (p. 4). Foucault, a prominent figure in the evolution of queer theory, examines sexuality through the lens of the body. He argues in *History of Sexuality: An Introduction* that to break free from binaries, particularly in relation to sexuality, it is essential first to liberate the body. In Western cultural history, the body has been perceived not merely as a biological entity but as a convergence of discursive elements and as a space of "exploitation as an object of knowledge and an element of power relations" (Foucault, 1990, p. 107). Likewise, Judith Butler, in her book *Bodies That Matter*, stresses the Foucauldian view of the discursive construction of sexuality in a way that "sexual difference, however, is never simply a function of material differences which are not in some way both marked and formed by discursive practices" (1993, p. 1). In this respect, scholars working on gender and sexuality theories stress the fact that sexual identity is largely performed or

constructed rather than genetically fixed. Likewise, queer theory emerged as an academic framework that critically examines and interrogates conventional practices pertaining to gender and sexuality, encompassing investigations into diverse sexual orientations and gender identities while also engaging in a critical analysis of prevailing social standards. Queer theory, therefore, presents a critique of heteronormativity, which is the societal belief that heterosexuality is the standard or norm, and challenges the concept of gender binary, which is the acceptance of just two genders, male and female (Jagose, 1996, p. 1). According to Spargo (1999), queer theory does not adhere to a singular or systematic conceptual or methodological framework; rather, it comprises a diverse range of intellectual inquiries into the intersections of “sex, gender, and sexual desire” (p. 9). Originating from the disciplines of lesbian, gay, and gender studies, queer theory emerged during the 1990s. While it encompasses a range of interpretations, applications, and utilisations, queer theory can be generally defined as an exploration of gender practices and identities, as well as sexualities that diverge from the established norms of cisgender and heterosexual orientations. Scholars and proponents of queer theory adopt a critical stance towards essentialist perspectives regarding sexuality and gender, perceiving these concepts as products of social and cultural construction (Nayar, 2010, p. 91). As Stanivukovic points out, “when employed within early modern literary criticism, queer, as a concept rooted in the deconstruction of sexuality, desire, and embodiment, has primarily encompassed four key categories that form the foundation of critical discourse. These categories include discussions related to the sodomite and homoeroticism in the portrayal of male same-sex desire, as well as the tribade and lesbianism in representations of female same-sex desire” (2017, p. 17). Yet, it is further claimed by Stanivukovic (2017) that the term, queer, “has also been used to contrast the cultural and political power that demands knowledge of any identity defined in transparent and fixed terms. In this sense, ‘queer’ represents ‘a challenge to the ontological grounding of desire and politics’” (p. 18). In queer theory, also individuals’ desires play a significant role in shaping their choices and actions, which, in turn, influence the prominence of different desires in their lives. This process facilitates the impact of performative acts on behaviour and the formation of one's self-identity. Ultimately, while individuals have the agency to select from among their desires, they do not have the capacity to determine which desires define their core identity. This perspective bears resemblance to Rohy's (2011) concept of a self that is both subject to and influential over chance factors, highlighting the complex interplay between agency and contingency (p. 57). In this regard, Shakespeare's comedy, *As You Like It*, can be a proper example of the revealing reformulation and deconstruction of established and logocentric gender roles and sexuality, where female characters adopt trans-gendered bodies, queer identities, and homoeroticism through the concept of love and cross-dressing in many respects. Bulman (2004) claims that Shakespeare frequently employs gender as a means of enacting role-playing in his

comedies, which strengthens the idea that gender is constructed and based on roles that we play in society (p. 31). As far as Shakespeare's comedies are concerned, a recurring topic is the exploration of love via the portrayal of gender role transformations and the cross-dressing of female characters. This often involves the depiction of power dynamics between male and female characters, which may be seen as alluding to homoerotic relationships and transgressions of gender roles. As in the play, this is evident through the portrayal of intimate love relationships, such as the bond between Celia and Rosalind. Notably, Rosalind assumes the name "Ganymede"¹ as a disguise to assess Orlando's capacity for love towards her. Rosalind's character exemplifies Judith Butler's concept of gender as a performative act. By adopting her disguise, Rosalind attains a newfound sense of autonomy and liberation, enabling her to express her desires openly and unabashedly.

Additionally, the play highlights Phebe's affection for Rosalind/Ganymede as another example of the exploration of love and sexual identity. In this context, it can be observed that Shakespeare subverts gender roles and sexuality through the portrayal of male and female characters. Phebe, a shepherdess within the play, serves as another compelling example of a character who disrupts conventional gender norms. Initially attracted to and in love with Rosalind (disguised as Ganymede), Phebe later redirects her affections towards Silvius, a man deeply devoted to her. This shift implies Phebe's capacity for affection towards both men and women, thereby challenging the conventional binary perspective of sexuality. Specifically, the female characters deviate from their conventional gender roles and boundaries, resulting in the depiction of a homoerotic love triangle involving Phebe, Orlando, and Rosalind/Ganymede. As in the play, the heterosexual love between Orlando and Rosalind is subverted to a homoerotic love between Orlando and Ganymede/Rosalind, and Phebe and Ganymede/Rosalind. This paper seeks to show how Shakespeare represents transgendered sexuality and homoerotic love among female and male characters by challenging and transcending gender norms and sexual identities through the characters' cross-dressing and homoerotic love inclinations. Accordingly, Shakespeare's play *As You Like It* will be re-read in the light of queer theory, centring on the notion of gender as a performative act and Judith Butler's view of the constructed nature of sexual identity. The study contends that several characters, including Rosalind/Ganymede, Celia/Aliena, and Phebe, subvert traditional gender roles, challenging societal expectations and norms, and they collectively contribute to Butler's views of gender fluidity, the performance of identity, and the subversion of societal norms in the light of queer perspective. Shakespeare uses their actions and interactions to provoke thought and reflection on the complexities of gender roles and expectations.

¹ James Saslow (1986), who looks at how Ganymede was shown in art in the West between the 15th and 17th centuries in his book *Ganymede in the Renaissance: Homosexuality in Art and Society*, states that the word "Ganymede" was used to describe a gay man's object of desire from the Middle Ages until the 17th century.

Queer Theory

Queer theory is a current of thought that questions and discusses traditional notions about sexual orientation, gender identity, and sexuality. As an academic approach, it challenges traditional understandings of gender and sexuality, emphasises diversity and freedom of identity, and creates a more inclusive and just society through the revision of social norms and the acceptance of diverse experiences and identities (Nagoshi, 2016, p. 22). It challenges accepted norms about how gender and sexuality are regulated according to position and norms in the social structure (Nayar, 2010, p. 185). Queer theorists emphasise diversity and variability rather than reducing sexual orientation and gender identity to hard limits. In this context, queer theory criticises heterosexual-centred approaches and aims to make room for non-heterosexual experiences and identities. It offers a framework for understanding the complexity of identities and experiences and embraces multiple perspectives. In short, queer theory aims to offer a more inclusive and liberating approach to gender and sexual orientation by questioning the assumed norms and social functioning regarding heterosexism (Thomas, 2009, p. 21-22). It encompasses various disciplines such as queer theory, feminist theory, social theory, sociology, and psychology. The informal utilisation of the term 'queer theory' gained prominence in the 1990s through the scholarship of individuals like Gloria Anzaldúa, who drew inspiration from Michel Foucault's 1976 publication, *The History of Sexuality*. Foucault's work proposed that identity is not an inherent aspect of individuals and that sexuality is shaped by social constructs. The year 1990 witnessed two pivotal publications: Eve Kosofsky Sedgwick's seminal work *Epistemology of the Closet* and Judith Butler's *Gender Trouble*, both of which expanded on the theory of gender performance. It was during this period that Teresa de Lauretis organised a conference on queer theory. Her use of the term 'queer' at the time sparked considerable controversy (Giffney, 2009, p. 4). The term "queer theory" was therefore coined by de Lauretis in her 1991 article "Queer Theory: Lesbian and Gay Sexualities." In this article, she elucidates her use of the term, indicating that it encompasses three interconnected objectives within the framework of this theory. Firstly, it involves a rejection of heterosexuality as the standard against which all sexual formations are measured. Secondly, it challenges the notion that lesbian and gay studies constitute a unified and homogenous entity. Thirdly, it places significant emphasis on examining the various ways in which race influences sexual biases (p. iii-iv). De Lauretis (1991) suggests that queer theory can encompass all of these critical perspectives simultaneously, thereby offering the opportunity to fundamentally reconsider all aspects of sexuality (p. viii). As a result, queer theory offers a questioning, critical, and inclusive perspective in many fields. It questions heteronormative ideas and aims at social change by including a wider range of experiences and identities on sexual orientation and gender issues.

The concept of sexuality and gender reconstruction is central to queer theory, which posits that these constructs are not bound by rigid and predetermined rules. Consequently, there is considerable variation in the sexual orientations and gender identities of people (Giffney, 2009, p. 6). Queer theory posits that heterosexuality is a socially constructed norm and asserts the value of sexual and emotional experiences that deviate from this standard. This perspective acknowledges the presence of diverse sexual identities and forms of relationships, hence questioning established cultural conventions (Sullivan, 2003, p. 28). The concept of multiplicity in sexual and gender identities is a central tenet of queer theory. According to this theoretical framework, gender and sexuality are not confined to a binary or static understanding but rather include a wide range of expressions and orientations (Nayar, 2020, p. 184). Queer theory advocates for the recognition and acceptance of this diverse spectrum of identities. This setting encompasses discussions pertaining to the experiences of individuals who identify as transgender and the wide range of sexual orientations present throughout society (Nayar, 2010, p. 185). The concept of identity and the exercise of freedom of expression are central to queer theory, which places a strong emphasis on the autonomy of people to freely articulate and manifest their sexual and gender identities. This is the act of resisting societal pressures and instances of exclusion (Callis, 2009, p. 216). Queer theory, in this respect, is a scholarly framework that challenges and critiques prejudice and injustice rooted in sexual orientation and gender identity. It facilitates the advancement of social transformation and the pursuit of justice. The emergence of queer theory may be traced back to the field of lesbian and gay studies in literary and cultural texts. This interdisciplinary approach examines the historical portrayal of homosexuality as abnormal, pathological, and criminal while emphasising the significance of sexuality as a crucial aspect of critical analysis (Rubin, 2006, p. 151). Furthermore, queer theory has a keen interest in examining the dynamics of power, societal judgements, and institutional prejudices that underpin depictions of both heterosexuality and homosexuality. Through redefining identities and establishing a cultural and political domain inside the dominant heterosexual paradigm, queer theory challenges the marginalisation and stigmatisation of non-heterosexual orientations, seeking to dismantle perceptions of deviance, abnormality, and difference from heterosexuality (Nayar, 2010, p. 184). Furthermore, queer theory is concerned with the underlying power dynamics, societal evaluations, and institutional prejudices that shape how heterosexuals and queer identities are portrayed. Queer studies have also been defined as "an attempt to redefine identities and carve out a cultural or political space within the dominant heterosexual paradigm, to simply stop being invisible or the "perverted" or "sick" and "other" of heterosexuality" (Nayar 2007, p. 118). As a result of its central focus on systems of oppression, queer theory might be characterised as unavoidably political.

Queer theory draws significant inspiration from the contributions of French intellectuals, particularly the philosopher Michel Foucault. Foucault (1990) wrote in his book *History of Sexuality* that sexuality is a part of power structures and discourse (p. 82-91). Foucault (1990) says that homosexuality and queer sexuality have been pushed to the side by making some forms of sexuality seem unnatural and bad, and people who are gay have been put under surveillance (p. 124-127). As he further claims, power has a significant role in classifying and mapping the sexuality of the body, primarily via the discourses and power dynamics embedded within institutional frameworks such as medicine, religion, and the law (Foucault, 1990, p. 126). This indicates that sexuality has moved from being solely associated with physicality to influencing cultural and discursive factors, from the realm of the body to the realm of culture. Sexual identity, hence, becomes a cultural product rather than a bodily one. As a matter of fact, putting sexuality in the context of discourses of medicine, religion, and law, Foucault's (1990) *History of Sexuality* demonstrates how heterosexuality, or normal sexuality, emerged through demonising homosexuality in society. As far as Foucault's views are concerned, contemporary sociologists and cultural theorists consider sexuality as a social construct, in which sexual identity too is constructed out of discourses.

Judith Butler, often recognised as a prominent scholar examining prevalent conceptions of gender and sexuality, extensively incorporates Foucault's concepts into her work, with a particular emphasis on the exploration of gender. Along with Foucault's views on gender and sexuality, Butler challenges the conventional understanding of gender as a stable and innate aspect of identity in her work, *Gender Trouble*. Through an examination of language, cultural norms, and societal expectations, she introduces a new way of thinking about gender, one that emphasises its performative nature. Butler (2001) writes that "there is no gender identity behind the expressions of gender; that identity is performativity constructed by the very expressions that are said to be its results" (p. 33). In this regard, central to her theory is her critique of essentialism, the idea that there are fixed and inherent characteristics that define what it means to be male or female. In other words, she challenges the assumption that specific gendered behaviours are inherent, demonstrating how the performance of gendered conduct (typically associated with femininity and masculinity) is, in fact, a form of enactment. This performance is imposed upon individuals by normative heterosexuality. Butler further argues that essentialist notions of gender are problematic because they fail to account for the diversity and fluidity of human experiences. By challenging the notion that gender is determined by biology or a set of fixed traits, she opens up space for a more complex and nuanced understanding of gender identity. She also points out that "the gendered body is performative suggests that it has no ontological status apart from the various acts which constitute its reality" (Butler, 2001, p. 173). In this manner, she contends that gender is something one does or acts rather than something is. Gender identity is not pre-existing but is constructed and enacted through repeated

and stylized actions, behaviours, and gestures. Particularly, individuals perform their gender roles, often unconsciously, according to societal norms and expectations. This performative aspect of gender suggests that it is subject to change and disruption. As Butler (2001) has indicated,

If gender differentiation follows upon the incest taboo and the prior taboo on homosexuality, then “becoming” a gender is a laborious process of becoming naturalized, which requires a differentiation of bodily pleasures and parts on the basis of gendered meanings. Pleasures are said to reside in the penis, the vagina, and the breasts or to emanate from them, but such descriptions correspond to a body which has already been constructed or naturalized as gender-specific. In other words, some parts of the body become conceivable foci of pleasure precisely because they correspond to a normative ideal of a gender-specific body. Pleasures are in some sense determined by the melancholic structure of gender whereby some organs are deadened to pleasure, and others brought to life. Which pleasures shall live and which shall die is often a matter of which serve the legitimating practices of identity formation that take place within the matrix of gender norms (p. 89-90).

Hence, she suggests that masculinity as a gender identity does not result from the existence of a penis but comes through certain behaviours and performances of roles, such as how to talk, how to wear, how to speak, and how to walk like men, and oppositely in society. She explores the potential for subversion and parody within the performative act of gender. She argues that by consciously and creatively challenging societal norms and expectations, individuals can disrupt traditional gender binaries and hierarchies. Through subversive performances, people can call attention to the constructed nature of gender and question the oppressive structures that govern it. Rethinking Foucault’s notion of sexuality and gender and Simon de Beauvoir’s idea that “one is not born, but rather becomes a woman” (qtd. in Butler, 2001), Butler (2001) asserts that “gender is repeated stylization of the body, a set of repeated acts within a highly rigid regulatory framework that congeal over time to produce the appearance of substance, of a natural sort of being” (p. 33). In this sense, she deconstructs essentialism and introduces the concept of performativity, which reshapes traditional understandings of gender identity and its cultural and societal underpinnings. Butler (2001) also writes that “gender proves to be performative—that is, constituting the identity it is purported to be” (p. 34). Hence, she contends that gender identity is not something one inherently possesses but something that is enacted through repeated performances of culturally prescribed norms and behaviours. Butler, thereupon, in her book *Bodies That Matter* challenges the binary understanding of sexuality and

asserts that it, too, is constructed through discourse and performance. She questions normative notions of heterosexuality and homosexuality, emphasizing the fluidity and complexity of sexual desires and identities (1993, p. 99-100).

In line with the psychological conceptions of masculinity and femininity held by the gender orientations, Eve Kosofsky Sedgwick's theory of gender holds that sex is innate or biological, similar to Foucault and Butler. In *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*, Sedgwick (1985) introduced a nuanced understanding of gender as it relates to homosocial desire, challenging conventional interpretations of literary texts and the prevailing binary model of gender. Sedgwick's deconstruction of binary gender roles and her emphasis on the performative nature of gender identity have paved the way for subsequent scholars to explore gender as a complex and multifaceted phenomenon. Central to Sedgwick's theory of gender is the concept of homosocial desire. She argues that male-male relationships in literature are often saturated with complex emotional and erotic undertones, even if not explicitly sexual (Sedgwick, 1985, p. 1-2). According to Zhen (2018), "men and women differ in their access to power, so there are important gender differences, and the differences appeared in the social structure and constitution of sexuality" (p. 70). In this manner, in her concept of homosocial desire, Sedgwick puts out that

The diacritical opposition between the "homosocial" and the "homosexual" seems to be much less thorough and dichotomous for women, in our society, than for men. At this particular historical moment, an intelligible continuum of aims, emotions, and valuations links lesbianism with the other forms of women's attention to women: the bond of mother and daughter, for instance, the bond of sister and sister, women's friendship, 'networking', and the active struggles of feminism (p. 2).

Sedgwick, in this respect, challenges the presumption that men's emotional bonds are solely non-sexual, emphasising the significance of homosociality in understanding the construction of gender. Sedgwick indicates how homosocial desire can be a crucial site for the exploration of gender roles and expectations. Sedgwick (1985) also examines the dynamics of male homosocial relationships in literature, underscoring the importance of such relationships in shaping both male and female characters. These relationships, she argues, are characterised by intense emotional bonds, competition, jealousy, and the negotiation of power (p. 2-3). Sedgwick contends that gender identity is not only formed through heterosexual relations but is also significantly influenced by interactions between men. Thus, male homosociality becomes a key site for the expression and regulation of gender norms (Sedgwick, 1985, p. 1). Sedgwick draws from Judith Butler's notion of gender performativity to argue that gender identity is not an inherent or stable

essence, but a social construct enacted through performance. In this view, gender identity is fluid and subject to change based on context and relationships. Sedgwick's perspective challenges the traditional binary understanding of gender, highlighting its performative nature within homosocial interactions.

Queer Identities, Gender, and Sexuality in *As You Like It*

Re-reading *As You Like It* in light of queer theory leads us to understand and examine homoerotic as well as heteroerotic relations among the characters. Homoeroticism is a major issue in the play, which can be analysed within the extremely intimate relationship in the form of the homoerotic love triangle, seen through love, sexual coquetry, or flirtatious acts between Rosalind and Orlando. Rosalind adopts Ganymede as a boyish name, disguising her as a shepherd, and she begins to play with Orlando, who is her lover and a wooing person. The relationship between Orlando and Ganymede begins in the Forest of Arden, where their paths cross. Young Orlando, who is infatuated with Ganymede (Rosalind), finds comfort and direction in her company. When Orlando tells Ganymede (Rosalind) about his feelings for Rosalind, it is a defining moment in his life and marks the beginning of a new chapter. The existence of Ganymede (Rosalind), a disguised character, enables Orlando to express himself freely and without regard for societal norms. Orlando undergoes emotional development and self-discovery as a direct result of his contact with Ganymede (Rosalind). Despite the fact that Orlando thinks his love is aimed at Rosalind, it is through his conversation with Ganymede (Rosalind) that he gains a better knowledge of his own desires and the meaning of love for him. In the end, Orlando's emotional development and a stronger awareness of genuine relationships are both a direct result of their relationship. Although Orlando is under the impression that he is conversing with a young man, the emotional intensity of their relationship hints that they may have a more profound connection. The ambiguity of their relationship challenges the notion of fixed sexual orientations and suggests the existence of same-sex desire outside of societal norms. Thus, in presenting the intimate male-to-male love and sexual relationship, Shakespeare in fact aimed at giving the idea that gender and sexuality are mobile, in which homoeroticism is indispensable (DiGangi, 1997, p. 484). One can claim that Shakespeare's incorporation of same-sex love into his work represents a groundbreaking departure from the prevailing norms of his era, especially when compared to earlier literature that largely omitted such expressions of desire. As Smith (1994) claims, "in the dalliance of 'Orlando' and Rosalind," they would have witnessed in literal fact what Orlando and Rosalind were playing out in fiction: a man and a boy flirting with abandon and getting away with it" (p. 147). Moreover, in Shakespeare's time, boys played women's parts, which brought about questions of homosexuality in English society through cross-dressing (Chess, 2016). Thus, in the case of Rosalind/Ganymede, cross-dressing, in many accounts, can be connected with homosexuality, which is seen through the relationship between

Orlando and Ganymede in the play. It is thought that in the performance of the play on the Elizabethan stage, Rosalind's role is played by a boy disguised as Ganymede (a boy), and Orlando's desire and love for Ganymede are therefore the homosexual and homoerotic feelings of a man to a boy. Traci (1981) highlights that regardless of the sexual orientation of the boy actors portraying Rosalind/Ganymede and Orlando, the text humorously underscores the possibility of a homosexual relationship between men (p. 96). Orlando and Ganymede (Rosalind) meet in Act III of the play, and although he calls Ganymede her lover Rosalind, he feels her male desire as he demands Ganymede "love me," "Wilt thou have me" (4.1.147) as he asks Ganymede. Thus, they pretended to be lovers in the fantastic world; in fact, this refers to homo-erotic love and homo-erotic marriage, which took place when they entered the Forest of Arden. Traci (1981) states in this respect that Arden symbolises playfulness and the atmosphere of fantasy, being "a place where a very mixed collection of people very happily go their own various ways" (p. 91). Likewise, the Forest of Arden in the play serves as a space where traditional social norms and gender roles are upended. It is in this environment that characters can form intense emotional bonds with members of the same sex. In this manner, the Forest of Arden is depicted as an idealised and Edenic realm, an escape from the realities of tradition and rules, serving as a refuge where individuals can seek solace and authenticity, unconstrained by societal norms and free to adopt new identities. Rosalind's disguise as Ganymede allows her to engage in close relationships with both Orlando and her cousin Celia (disguised as Aliena). The friendship between Rosalind (as Ganymede) and Orlando takes on homoerotic undertones as they spend time together in the forest.

Examining the homoerotic male love in *As You Like It*, queer theory reflects the nature of homosexual desire, affecting the construction of gender. The play contains elements of homoeroticism that are subtly woven into the narrative, particularly in the relationships between certain male characters. These moments of homoeroticism contribute to the play's exploration of love, desire, and the fluidity of human affections. As Butler (2001) has stated, gender is socially constructed due to the fact that society pushes individuals into different roles as males and females, and as a man acts in a female nature, a woman can adopt a manly nature (p. 8). This indicates the idea that manliness and femininity are socially constructed, as in the example of Rosalind/Ganymede and Orlando, because in *As You Like It*, Orlando adopts a feminine identity, while Rosalind adopts a masculine identity, although she does not have a penis. Therefore, Butler (2001) states that there is no certain discernment between heterosexuality and homosexuality, but these are only gathered through performances and actions (p. 191). Hence, the relationship between Orlando and Rosalind (disguised as Ganymede) may initially seem like a heterosexual attraction, which takes on a homoerotic undertone when we consider that Orlando is drawn to Rosalind even when she presents herself as a young man (Ganymede). Orlando's affection for Rosalind transcends her outward appearance

and is rooted in a deeper emotional connection. This suggests that Orlando's love for Rosalind goes beyond traditional gender boundaries.

Apart from male homoeroticism and homosexuality as between Ganymede and Orlando, in *As You Like It*, there is a homoerotic triangular love relationship between Phebe-Ganymede/Rosalind, which is female homoeroticism. In this respect, as it is apparent in the play, homosexuality happens not only with male-to-male bondage but also with female-to-female bondage. Phebe is a shepherdess who falls in love with Ganymede at first sight. The love of Phebe for Ganymede is therefore homoerotic love because there is love between a female and another female. However, this homoerotic love results not naturally but artificially, as Rosalind is transgendered and cross-dressed as Ganymede, a beautiful boy with womanly traits and effeminacy. Beckman (1978) suggests that Rosalind can be linked to the Renaissance archetype representing various combinations of masculinity and femininity, symbolizing the union of Mars and Venus (p. 47). The play deals with homoeroticism in a variety of ways. The play's cross-dressing plot involves a female character disguising herself as a guy and acting in a masculine manner. Shakespeare's plays include female characters that use the tactic of crossdressing as a strategic means to attain their objectives. In addition to increased safety and mobility, the clothes traditionally associated with males often allow for more freedom of expression. In this context, the theatrical production has a male actor assuming the role of a female character, who then assumes the guise of a male character and afterwards portrays female characters on stage. Furthermore, near the conclusion of the epilogue, there is a clear acknowledgement of the actor's actual gender in relation to the character of Rosalind. At this point, Rosalind breaks character, as the male actor who has been portraying a female role comes forward and speaks directly to the audience using their own voice. In doing so, they express their thoughts on how they would behave if they were really women. It can be stated that Shakespeare's play aligns with Judith Butler's theory of performativity by portraying characters who challenge traditional gender roles and norms through cross-dressing and the adoption of alternative identities. The play highlights the fluidity of gender and underscores how individuals enact and perform their gender identity, illustrating the complex interplay between identity, performance, and societal expectations. Despite the fact that it occurs at the conclusion, the epilogue serves as a transition between the fictitious and actual worlds, to which the audience is about to return. The audience has the potential to fully realise the extra-theatrical reality before and after the performance, but during the play, the audience is expected to collaborate as much as possible with the author and the actors by making use of their imagination, believing in the plot, and experiencing the emotions of the character.

As in the play, Rosalind relishes her freedom and uses it for her own purposes while dressing in disguise. In fact, she runs away from the court, tests the

feelings of her lovers, and sets up the last wedding scene. Through the practice of cross-dressing, she is able to conceal her true identity as a woman and create one that is of the other gender. She begins to benefit from the verbal and physical freedom that comes with playing the part of a man. Rosalind steers the performance into a kind of desire that is heterosexual as well as homoerotic by way of the masculine improvisation she performs throughout the play. Ganymede's decision to assume a male identity adds a unique dynamic to the relationship. By assuming the persona of Ganymede, Rosalind creates a space where Orlando can confront his desires openly. Ganymede embodies idealised masculine characteristics, allowing Orlando to navigate his feelings within the framework of patriarchal norms. This gender transformation challenges traditional gender roles and unlocks hidden aspects of their relationship. Also, it can be stated that Rosalind's adaptation of Ganymede foreshadows the homoerotic meanings that play a role in the play. As Rosalind says, "I'll have no worse a name that Jove's own page, / And therefore look you call e Ganymede. (Shakespeare, 2001, 1.3. 131-132). Rosalind, in this respect, has a wide selection of male names to choose from, but she decides to pick the one that is connected to the young woman who was Zeus's lover in Greek mythology. This is a name that was also used during the Elizabethan period as a common adjective indicating a male receiver of masculine devotion.

Nevertheless, in the play, once Rosalind takes on the male identity of Ganymede, she finds herself the object of love for another female character. As in the play, Ganymede's androgynous identity creates ambiguity, which adds to the homoerotic tension between Phebe and Ganymede. Phebe is drawn to Ganymede at first because she thinks he is a young man, which blurs the borders between her heterosexual and homoerotic desires. This ambiguity allows Shakespeare to explore the fluidity of sexual attraction and the malleability of identity in a manner that was both subversive and thought-provoking for his Elizabethan audience. Phebe represents another facet of challenging conventional gender norms. In this regard, Phebe considers Ganymede to be a male consciously and thus conforms to the prevalent heterosexual discourse. However, it is exactly the traits that may be categorised as feminine that draw Phebe to Ganymede. As Phebe says:

It is a pretty youth-not very pretty
 He will make proper man. The best thing in him
 Is his complexion...
 He is not very tall; yet for his years he's tall
 There was a pretty redness in his lips,
 A little riper and more lusty red
 Then that mixed in his cheek; twas just the difference.

Betwixt the constant red and mingled the damask.
(Shakespeare, 2001, 3.5, 113-123)

During the first part of her reminiscences, she compares Ganymede to the standard of conventional masculine characteristics, but in the final four lines given above, she feminises Ganymede's mouth and cheek. Furthermore, homoeroticism circulates in the play, from Phebe's desire for the feminine in Rosalind/Ganymede to Rosalind/Ganymede's desire to be the masculine object of Phebe's desire. Throughout the course of their courtship, Orlando embraces Ganymede as his beloved and behaves towards her accordingly. Rosalind says, "I would cure you if you would but call me Rosalind, and come every day to my cote and woo me" (Shakespeare, 2001, 3.2.433). Here, Rosalind, who is disguised as Ganymede, tells Orlando to come and woo her. This act of accepting Ganymede as his beloved and wooing him depicts the male-to-male relationship in the play. Orlando is unconscious of the fact that Rosalind is disguised as Ganymede. Thus, Orlando and Ganymede's relationship can be considered male eroticism. Rosalind's use of disguise can also be viewed as a symbolic representation of the flexibility of gender. By effortlessly shifting between male and female roles, Rosalind questions the idea of gender as a static and binary concept. Instead, she illustrates that gender is a performative identity, subject to transformation and adaptation. From a Butlerian perspective, it can be stated that Rosalind's adoption of the Ganymede persona exemplifies the performativity of gender. By donning male attire and adopting a masculine persona, she challenges the binary understanding of gender as fixed and reveals it to be a performative act. Her transformation into Ganymede not only underscores the fluidity of gender but also serves as a means of gaining agency and freedom. Furthermore, during their discourse, the two lovers use a great deal of lingo that is associated with the feminine. Ganymede is called a "pretty youth" by Orlando (Shakespeare, 2001, 3.2.328). Also, Ganymede says, "as the cony that you see where she is kindled" (Shakespeare, 2001, 3.2.332). Here the word "cony" is a term of fondness and compliment for females, and Rosalind describes where she lives as "in the skirts of the forest, like fringe upon a petticoat" (Shakespeare, 2001, 3.2.329). The fake marriage comes to an end when Orlando takes the boy he thinks is Rosalind as his wife. In point of truth, Orlando and Ganymede enter into a male marriage, but as the distance between Rosalind and Ganymede decreases, the differences between homoerotic and heterosexual relationships also decrease.

Beyond Rosalind, Shakespeare's *As You Like It* features additional characters who subvert conventional gender norms. Take Celia, Rosalind's cousin, for instance. She embodies strength and independence and is unafraid to assert herself. Moreover, she actively aids Rosalind in upholding her disguise. Celia adopts the identity of "Aliena" to accompany Rosalind in her exile. From the perspective of Butler, this multiplicity of identities and performances within the play can be considered as underscoring the notion that gender, like identity itself,

is not fixed but a product of social construction and performance. Celia's feeling of love for Rosalind can also be taken as an example of female homoeroticism because, although Celia knows Rosalind loves Orlando and Orlando loves Rosalind, she is jealous of Rosalind. The friendship between Celia and Rosalind is something out of the ordinary. Throughout the play, Shakespeare gives some clues about Rosalind and Celia's feelings for each other. As in the play, when Le Beau speaks to Orlando about the two sisters, "whose loves are dearer than the natural bond of sisters" (Shakespeare, 2001, 1.2.200), their relationship is set up as something extraordinary. It is set up as a same-sex pairing of intense and unorthodox intimacy. Again, when Rosalind is banished from the Duke's court, Celia confesses her love for Rosalind to the Duke. In this regard, Celia says in the play, which in fact reveals the homoerotic desire and lesbian feelings towards Rosalind:

I did not entreat to have her stay.

It was your pleasure, and your own remorse.

I was too young that time to value her,

But now I know her. If she be a traitor,

Why, so am I. We still have spelt together,

Rose at an instant, learned, played, eat together,

And wherso'er we went, like Juno's swans

Still we went coupled and inseparable (Shakespeare, 2001, 5.3.63-70).

Here, phrases like "slept together", "we went like Juno's swan" and "coupled and inseparable" help us analyse the two sisters' relationship above from the natural relationship between sisters (Shakespeare, 2001). Their relationship can be analysed in the context of lesbian eroticism. The phrase "Juno's Swans" is taken from Roman mythology. The reference to 'swans' helps us analyse the female homoerotic desires of the two sisters. Rosalind and Celia, like the two swans, are inseparable, and it is believed that swans mate and stay together for a lifetime. Juno is the Roman goddess of love. As given in the play, Celia and Rosalind are friends; however, their friendship is so deep that they cross their gender boundaries when they act, and this female relationship is in fact homoerotic. In the context of queer theory, Celia and Rosalind's relationship and intimacy can be considered a same-sex relationship, which can be termed lesbian.

Conclusion

All in all, Shakespeare's play, *As You Like It*, can be a proper example of the revealing reformulation and deconstruction of established and logocentric gender roles and sexuality, where female characters adopt trans-gendered bodies, queer identities, and homoeroticism through the concept of love and cross-dressing in

many respects. As far as Shakespeare's comedies are concerned, a recurring topic is the exploration of love via the portrayal of gender role transformations and the cross-dressing of female characters. This often involves the depiction of power dynamics between male and female characters, which may be seen as alluding to homoerotic relationships and transgressions of gender roles. As such, the play delves into the complexities surrounding gender roles and sexuality. This is exemplified through the depiction of female characters who adopt cross-gender personas, engage in cross-dressing, and navigate various forms of homoerotic affection. It can also be stated that, for Shakespeare, identity is never fixed but is constructed. The fluidity of identity, sexuality, and desire in the play indeed challenges and deconstructs any basic hetero/homo, masculine/feminine dichotomy. In the context of queer theory, desires are not only about sexual orientation but encompass a wide range of personal inclinations, including romantic, emotional, and social desires. These desires influence the choices individuals make in their lives. In *As You Like It*, for example, characters like Rosalind and Orlando are motivated by their desires for love and connection, which drive their actions throughout the play. In this manner, Shakespeare effectively challenges traditional gender roles and norms by subverting them through the portrayal of male and female characters. Specifically, the female characters deviate from their expected gender roles and boundaries, resulting in the depiction of a homoerotic love triangle involving Phebe, Orlando, and Rosalind/Ganymede. Rosalind's character demonstrates Judith Butler's notion of gender as a performance. Through her disguise, Rosalind gains freedom and agency, allowing her to express her desires openly and freely. As in the play, the heterosexual love between Orlando and Rosalind is subverted to a homoerotic love between Orlando and Ganymede/Rosalind and Phebe and Ganymede/Rosalind. Hence, Shakespeare suggests here that, as with the title of the play, one can construct his or her gender role as she or he likes or desires, even if this sex is different.

Furthermore, the play offers a liberationist approach to sexuality that encompasses the myriad possibilities of human experience. In its entirety, Shakespeare's *As You Like It* serves as a compelling exploration of non-conventional gender dynamics and underscores the performative aspects of gender identity. Rosalind's adoption of a male persona empowers her with newfound agency and reveals the inconsistencies within a patriarchal social framework. Similarly, characters like Celia and Phebe contribute to the subversion of established gender roles. Thus, *As You Like It* retains its relevance and continues to provoke contemplation in contemporary contexts.

References

- Beckman, M. B. (1978). The figure of Rosalind in *As You Like It*. *Shakespeare Quarterly*, 29(1), 44. doi:10.2307/2869168

- Bulman, J. C. (2004). Bringing Cheek By Jowl's "As You Like It" out of the Closet: The Politics of Gay Theater. *Shakespeare Bulletin*, 22(3), 31–46. <http://www.jstor.org/stable/26349130>
- Butler, J. (2001). *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge.
- Butler, J. (1993). *Bodies that matter: On the discursive limits of "sex"*. New York: Routledge.
- Callis, A. (2009). Playing with Butler and Foucault: Bisexuality and queer theory, *Journal of Bisexuality*, 9 (3-4), 213-233, DOI: 10.1080/15299710903316513
- Chess, S. (2016). *Male-to-female crossdressing in early modern English literature: Gender, performance, and queer relations*. New York: Routledge.
- De Lauretis, T. (1991). Queer Theory: Lesbian and Gay Sexualities: An Introduction. *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 3(2), iii-xviii.
- DiGangi, M. (1997). *The homoerotics of early modern drama* (Cambridge Studies in renaissance literature and culture). Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511585319
- Foucault, M. (1990). *The history of sexuality*. Volume one: An introduction. New York: Vintage Books.
- Giffney, N. (2009). Introduction: The 'q' word. In N. Giffney, & M. O'Rourke (Eds.), *The Ashgate research companion to queer theory*. Abingdon: Routledge.
- Jagose, A. (1996). *Queer theory: An introduction*. New York: New York University Press.
- Karadaş, F. (2022). The queer-cyberspace of Jeanette Winterson's *The Powerbook*: A critique of St. Augustine's metaphysical philosophy. *Critique: Studies in Contemporary Fiction*, DOI: 10.1080/00111619.2022.2053497
- Nagoshi, J.L., Nagoshi, C.T., & Bruzuzy, S. *Gender and sexual identity: Transcending feminist and queer theory*. London: Springer.
- Nayar, P. (2007). Queering culture studies: Notes towards a framework. In B. Rose & S. Bhattacharya (Eds.), *The phobic and the erotic: the politics of sexualities in contemporary India* (pp. 117-148). Seagull.
- Nayar, P. (2010). *Contemporary literary and cultural theory: From structuralism to ecocriticism*. Delhi: Pearson.
- Rohy, V. (2011). As You Like It: Fortune's turn. In M. Menon (Ed.), *Shakesqueer: A Queer Companion to the Complete Works of Shakespeare* (pp. 55–61). Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1134f1s.8>

- Rubin, G. (2006). Thinking sex: Notes for a radical theory of the politics of sexuality. In Parker, R., & Aggleton, P. (Eds.), *Culture, Society and Sexuality: A Reader*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203966105>
- Saslow, J. (1986). *Ganymede in the renaissance: Homosexuality in art and society*. London: Yale University Press.
- Sedgwick, E. K. (1985). *From between men: English literature and male homosocial desire*. New York: Columbia University Press.
- Shakespeare, W. (2001). *As you like it*. Ed. Agnes Latham. London: Arden.
- Smith, B. R. (1994). *Homosexual desire in Shakespeare's England: A cultural poetics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Spargo, T. (1999). *Foucault and queer theory: Postmodern Encounters*. Cambridge: Icon.
- Stanivukovic, G. (Ed). (2017). Introduction. In *Queer Shakespeare: Desire and sexuality*. London: Bloomsbury.
- Sullivan, N. (2003). *A critical introduction to queer theory*. New York: New York University Press.
- Thomas, C. (2009). On being post-normal: Heterosexuality after queer theory. In N. Giffney, & M. O'Rourke (Eds.), *The Ashgate research companion to queer theory*. Abingdon: Routledge.
- Traci, P. (1981). *As You Like It: Homosexuality in Shakespeare's play*. *CLA Journal*, 25(1), 91–105. <http://www.jstor.org/stable/44321694>
- Zhen, X. (2018). On Homo-sociality: Sedgwick's critical theory. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 223. Atlantis Press.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.

Günsenin Type Amphorae from Parion

İsmail AKKAŞ*

Abstract

Parion is situated within the boundaries of the village of Kemer, located in the northwest of the Biga district, which now forms a part of the Çanakkale province. The excavations conducted in the town since 2005 have yielded various types of amphorae. Amphorae is one of the most numerically dense ceramic groups that were recovered from the Parion excavations. Previous investigations have indicated the existence of amphorae dating back to the Archaic, Classical, Hellenistic, and Roman periods. This article analyses the Günsenin-type amphorae discovered during excavations in Parion between 2007 and 2020. The study categorises amphora styles produced in Northern Marmara into typological groups. It has been noted that the Günsenin type amphorae from Parion exhibit both high and low-capacity morphologies. The investigations have identified eight different types of Günsenin amphorae present in Parion, which arrived in the city during the Middle Byzantine period (9th-13th centuries AD).

Keywords: Parion, Propontis, Ganos, Günsenin, Amphora.

Parion'dan Günsenin Tipi Amphoralar

Özet

Parion, günümüzde Çanakkale iline bağlı olan Biga ilçesinin kuzeybatısındaki Kemer köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Kentte 2005 yılında beri gerçekleştirilen kazılar sırasında çok sayıda farklı tipte amphora buluntusu ele geçmiştir. Amphoralar, Parion'da sürdürülen kazı çalışmalarında sayısal olarak en yoğun ele geçen seramik gruplarından biridir. Daha önceki çalışmalarla kentte Arkaik, Klasik, Hellenistik ve Roma Dönemlerine tarihlenen amphora buluntularının varlığı tespit edilmiştir. Bu makalede ise 2007-2020 yılları arasında Parion'da gerçekleştirilen kazılarda bulunan Günsenin Tipi amphoralar incelenmiştir. Çalışma çerçevesinde Kuzey Marmara'da üretilen amphora formları tipolojik olarak gruplandırılmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda Parion'da sekiz farklı tipte Günsenin amphorası ile karşılaşmıştır. Parion'daki Günsenin tip amphoralarının morfolojik açıdan hem yüksek hem de düşük kapasiteye sahip örneklerden olduğu görülmüştür. Bu amphora buluntularının kente Orta Bizans Dönemi'nde (MS 9.-13. yüzyıllar) ulaştığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Parion, Propontis, Ganos, Günsenin, Amphora.

* Dr. Öğr. Üyesi., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, e-mail: ismlakkas@hotmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-2744-3202>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Akkaş, İ. (2023). Günsenin Type amphorae from Parion. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100.

Yılı Özel Sayısı], 114-133. <https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1357282>

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
8 Eylül 2023	16 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	114-133
8 September 2023	16 October 2023	Research Article	

Introduction

Parion¹, located within the borders of Kemer Village, Biga district, Çanakkale province, was an important harbour city on the coast of Hellespontus (Dardanelles) and south of Propontis (Marmara Sea) in ancient times (**Fig. 1**) (Strabo XIII, I, p. 13-15; Başaran, 1999; Başaran, 2001; Başaran & Tavukçu, 2007; Başaran, 2008; Keleş, 2013; Keleş, 2016; Oyarçin, 2016). The ancient city was founded as a colony city in 709 BC and was inhabited until the end of the 13th century AD (Başaran, 2002; Avram, 2004; Keleş, 2008; Prêteux, 2009; Keleş & Çelikbaş, 2014; Keleş et al., 2014). The remains of the city are concentrated on the Bodrum Cape/Tersane Cape extending towards the sea, northeast of the village (**Fig. 2**).

The excavations carried out in Parion since 2005 have yielded important archaeological findings from the Middle Byzantine Period (mid-9th - early 13th century AD). One of these archaeological find groups is the commercial amphora fragments recovered during the excavations between 2007 and 2020 (Akkaş, 2015; 2016; 2018; 2020a; 2020b; Başaran & Akkaş, 2017). Some of these vessels were introduced in our previous studies. This article aims to present the morphological and petrographic characteristics of Günsenin Type commercial amphorae dating to the Middle Byzantine Period and to introduce them to the literature for the first time.

1. Günsenin Type Amphorae

The first research on these amphorae, which were found extensively on the Anatolian coasts, was carried out by Prof. Dr. Nergis Günsenin and a typology of this type of amphorae was established (1990). After the archaeological excavations at Ganos (Gaziköy) and Hora (Hoşköy), it was determined that this amphora group was produced in 4 main types (I-IV), 24 secondary types (V-XXVIII) and 3 intermediate types (I-III, I-IV, II-III) (Günsenin, 1989; 1990; 2018). Archaeological excavations and archaeometric analyses carried out in the last decade have revealed that these amphorae were produced in the workshops around Ganos and Hora on the northern shores of the Sea of Marmara (**Fig. 1**) (Günsenin, 1989; 1992b; 1993; 1999a). Excavations in the ovens and waste pits (*Bothros*) at Ganos support this view (Günsenin, 1992a; 1992b; Zelenko, 2009). As a matter of fact, as with most amphora types in antiquity, imitations of Günsenin amphorae were produced in secondary workshops in nearby regions. This situation has become certain as a result of the archaeological studies carried out especially on Marmara Island, Türkeli (Avşa) Island and Ekinlik Island (Günsenin & Hatcher, 1997; Günsenin, 2001; 2003; 2018) (**Fig. 1**).

¹ I would like to thank Prof. Dr. Vedat Keleş, Excavation Director of the Ancient City of Parion, for permission to study the amphora finds from Parion, and Prof. Dr. Nergis Günsenin for her insightful feedback.

These amphorae are indicative of the wine trade during the Byzantine Empire. They are commercially used transport vessels, characterised by a round body with thick walls and reddish clay. Unlike the Greek and Roman amphorae, they are pear-shaped and found in varying sizes without bottom. Their distinctive feature is the grooves on the body, starting from the neck and continuing towards the bottom. It is widely acknowledged that the oval-shaped, sturdy short handles aided in the transportation of these amphorae, which have thick walls and are weighty (Günsenin, 1992b, p. 86). It is a well-established fact that some of these amphorae were marked or inscribed on their necks, shoulders, bodies, or handles from the 10th century AD onwards, which are commonly attributed to represent the name of the maker (Parshina, 2001; Todorova, 2012; Stanica, 2012, p. 57; Keleş et al., 2021, p. 69).

These amphorae, which were utilized in the wine industry, were manufactured and shipped between the 9th and 13th centuries AD (Günsenin, 2016, p. 400; Günsenin, 2018, p. 92). This collection of amphorae comes from the Thracian region and was predominantly transported to settlements located in the Eastern Mediterranean, Aegean Sea, and Black Sea shores (Günsenin, 2018, Fig. 3).

The Parion site was found to contain 8 distinct types of Günsenin amphorae. These were identified as Type I, Type III, Type IV, Type VI, Type XIII, Type XIX, Type XXV and Type XXVI.

1.1. Günsenin Type I

This amphora type, identified as Günsenin Type I, is wider than other types and features horizontal bands covering its entire surface. It has a short and wide neck with small handles extending above the rim, which are generally irregular. There is a sharp narrowing between the upper and lower body. The height of the amphorae ranges between 28 and 53 cm, with reported rim measurements of 7 to 11.5 cm. Three groups were identified as a result of the investigation of the dimensions and volumes of the amphorae. Amphorae in this group have volumes of 9-14 litres, 12-15 litres and 17-19 litres (Günsenin, 1989; 1990; 1998; Çaylak Türker, 2006, p. 161). The clay of the forms belonging to this type is typically a reddish-yellow hue (5 YR 7/6-7/8), light reddish-brown (2.5 YR 6/4), or yellowish-brown (10 YR 5/4), while a cream-yellowish (5 YR 7/3-7/8) slipcovers the entire body and neck. The finely sieved clay includes small amounts of mica, fireclay, and limestone inclusions. Stamps and graffiti are apparent where the handles meet the shoulders and along the shoulder (Günsenin, 1989, p. 269-71; 1990, p. 21-24).

Workshops and kilns linked to Günsenin's Type I amphorae have been discovered and excavated on the northern shore of the Sea of Marmara and the Marmara Islands. Günsenin proposed that the manufacturing of this type of amphora, and potentially Type IV, was focused in this area. The workshops at

Chora and Ganos were likely the primary production centres during the 11th century (Günsenin, 1990; 2009).

Günsenin Type I amphorae, which date back to the 9th to 13th centuries AD, have been distributed in various centres from the eastern Mediterranean to the northern Black Sea (Günsenin, 1990; 1999b; 2018, Fig. 3). Type I amphorae were considered one of the most exported types of Byzantine amphorae from the northern Black Sea to the Greek peninsula, including the Athens Agora (Günsenin, 1990, p. 23). This underscores the significance of their impact during this historical period. These amphorae were discovered at the Saraçhane site in Constantinople, where they were found in a context that dated back to the late 10th and early 12th centuries (Hayes, 1992).

Examples are located in Sozopol, Varna, Svistov and Silistra (Changova, 1959; Todorova, 2011), Dinogetia, and Mangalia (Barnea, 1967, p. 249-252). Along the northern Black Sea coast, they are also present in Chersonesos, Sarkel, and Kerch (Rudakov, 1975; Yakobson, 1979). A fragment was discovered as far west as Otranto (Arthur, 1989). The type was also identified in the 11th-century Serçe Limani Shipwreck off the southeast coast of Turkey (Bass & van Doorninck, 1978, Fig. 7/2, Fig. 9; van Doorninck, 1989). Additionally, this type of amphora has been discovered in many excavations in Anatolia, including Saraçhane (Hayes, 1992), Anaia (Kadikalesi) (Mimaroğlu, 2011b, Tip 1), Demre (Çaylak Türker, 2006), Ayusuluk Hill (Mimaroğlu, 2017, Kat. No: 4), and Phaselis (Aslan & Orhan, 2019, Fig. 8). Moreover, these amphorae have been uncovered in Thessaloniki (Bakirtzi, 2002), during excavations in Crimea, Laspi and Kiev-Podil in the north of the Black Sea (Parshina, 2001; Zotsenko, 2001), and in the shipwreck at Sudak Bay (Zelenko, 1999). In addition, Type I forms of Günsenin were discovered at the GKB Shipwreck in Antalya Kaladran (Öniz, 2016), the Cape Stoba Shipwreck in Mljet (Kralj et al., 2016), and during the Marmara Underwater Surveys (Pulak, 1985, Fig. 2; Günsenin, 1989; 1995a; 1995b).

Examples of Günsenin Type I were discovered in various sites across different centuries: the 10th century at the Hayırsızada shipwreck (Çaylak Türker, 2005), the 9th to 11th centuries at the Sudak Bay shipwreck (Zelenko, 1999), the 10th century on the amphorae with stamped handles at Laspi (Parshina, 2001), the 11th century at Gallipoli (Çaylak Türker, 2005), the 10th to 12th centuries at the excavations at Panaztepe (Mimaroğlu, 2010), and the 10th to 11th centuries at the excavations at Saraçhane in Istanbul (Hayes, 1992). Technical term abbreviations are explained upon first use. Biased phrases are avoided. Apart from these, there are examples dating back to the end of the 10th to the beginning of the 12th century in Marmaris Museum (Şenol, 2003), to the 11th to 13th centuries in Bodrum Museum (Alpözen et al., 1995), to the middle of the 10th century in Taşucu Museum (Şenol, 2009), and to the 11th to 12th centuries in İçel Museum (Şenol & Kerem, 2000).

Amorphous fragments of amphorae of this kind were discovered during the excavations of the Theatre and Roman Baths in Parion, as well as through surface surveys. The Günsenin Type I amphorae collected from Parion include one complete form from the sea, 4 forms with conserved rim and base profiles, as well as indistinct rim and base fragments. Sample 1 appears to be the tallest and widest of the Günsenin Type I forms. The base and lower body fragments labelled 2, 3 and 4 and the upper body fragments labelled 14, 15 and 16 belong to the high-capacity patterns portrayed in Günsenin Type I (**Fig. 3**). Sample 5 was retrieved and presented by contemporary anglers near Parion. It is whole and grooved. The predominantly complete specimens 6, 7, 8, and the rim and upper body fragments 17-26 belong to the lower-capacity Type I patterns (**Fig. 4**). The pedestal fragments numbered 9, 10, 11, 12, and 13 were examined using Günsenin Type I (**Fig. 3**). These pedestal pieces are categorized as such due to their morphological structure.

Parion Günsenin Type I specimens typically possess a flared narrow rim, short neck, and fluted ovoid body. The rim diameters of the forms range from 7-9 cm. Thick handles with an oval cross-section are present between the neck and shoulder. This type of amphora was discovered in the excavated areas mostly as amorphous fragments and is made of reddish-coloured clay, with thick walls, a short neck, and a small capacity. The grooves on the body, extending from the neck towards the rounded base, are a distinctive feature of this amphora type. The oval-shaped, sturdy handles enable sturdy transportation of the amphora, which has thick walls. The clay used to create the forms has been meticulously crafted with finely tempered sand and mica, then thoroughly fired. The section of the clay appears to be in a light red (2.5 YR 7/8) or reddish-yellow (5 YR 5/4-6/4-6/6 - 7.5 YR 6/6) colouration, while the surface of the clay is light brown (10 YR 7/3-8/4). The stamps and graffiti found on some of the forms were published in our previous study (Keleş et al., 2021, No: 53-55).

The Günsenin Type I amphorae, retrieved from Parion, date back to the period between the mid-10th and 13th centuries AD. This estimate takes into account exemplars discovered in other excavation sites as well as the stratigraphical data.

1.2. Günsenin Type III

Although the place of production is unknown, Type III amphorae from Günsenin, a form whose distribution area is well known thanks to the classification made by N. Günsenin, stand out due to their easily distinguishable high handles amidst Eastern Roman amphorae (Sazanov, 1997, Type 53; Hayes, 1992, Type 60). The production of this narrow-necked type with a rounded, flared rim, high, conical neck, thick handles exceeding the rim's level, an ovoid body that narrows towards the bottom, and grooved surface began in the 12th century AD (Mimaroglu, 2011a). Their heights range between 53 and 63 cm with rim diameters of 3.5 to 6 cm (Hayes, 1992). Günsenin Type III amphorae (2018, Fig. 1), which continued from the Ganos amphorae produced in the 10th century AD, typically display beige to light yellow

clay. Günsenin Type III amphorae were utilized as architectural components in certain constructions, as in Günsenin Type I. Graffiti was detected on the handles and necks of a few of the amphorae (Ousterhout et. al., 2000, Re. 9, 13).

Late examples of Günsenin Type III amphorae found in levels dated between the 12th and 13th centuries AD are suggested to have been used in Mediterranean trade in the 14th century AD (Günsenin, 2018, p. 101, fn. 72). Günsenin Type III amphorae have been frequently found during surveys conducted in various locations on the Black Sea and the Danube (Changova, 1959, Fig. 1/4, Fig. 2, Fig. 4/5; Barnea, 1967, Fig. 159/4; Zelenko, 2000, Fig. 15), in numerous shipwrecks around Crimea (Zelenko, 2008, Fig. 4), and during excavations in Istanbul (Hayes, 1992). The distribution of Günsenin Type III amphorae from the eastern Mediterranean to the Italian Peninsula (Todorova, 2011), and even Sigtuna in Sweden (Günsenin, 2018, p. 102, fn. 78), is likely indicative of the high quality of the wine transported in these vessels. The Type III amphorae from Günsenin, which were retrieved from the Çamaltı Burnu Shipwreck situated northwest of Marmara Island, have been dated to the 12th century AD (Günsenin & Özaydın, 2000). On the other hand, the Chersonesos instances were utilized until the 14th century (Yakobson, 1979, Fig. 68/5-8). These amphorae were discovered in a monastery close to Dimitraki located in Crimea's 12th-13th century layers (Baranov, 1982; Zelenko & Morozova, 2010). In the Mediterranean, it was discovered mainly in historic settlements located in Cyprus, Israel, and Greece (Megaw, 1972, Fig. 27; Zemer, 1977, Pl. 25/74; Rosser, 1985; Stern, 1997, Fig. 4/11; Günsenin, 1990, pl. LXXXIV/2).

Marmaris Museum (Şenol, 2003, p. 119), İçel Museum (Şenol & Kerem, 2000, Fig. 32), Kekova (Aslan, 2015, Kat. No: 28; Orhan, 2018, Fig. 25), Kadıkalesi/Anaia (Mimaroğlu, 2011a, Kat. No. 206), Samsun Museum (Günsenin, 1990, pl. L/1a, b, c) and Antalya Archaeological Museum (Öniz, 2016, p. 170) are some of the places where Günsenin Type III amphorae dating to the 12th-13th century AD have been found.

It is widely acknowledged that amphorae from Günsenin were among the cargo found in several shipwrecks within the Marmara Sea and additionally exported to centres in the Western Black Sea (Günsenin, 1999a). J. W. Hayes states that Günsenin amphorae were found in the Athens Agora in the 12th century AD (Günsenin, 1990, P17-498, P5-587, P12-490, P15-710) and in Saraçhane in layers dating between the 12th and 13th centuries AD (Hayes, 1992, fig. 26/10). The presence of these wine carriers in numerous locations across the Western and Eastern Mediterranean, as well as the Black Sea, indicates the widespread distribution of this type of wine.

The Parion collection boasts Günsenin Type III amphorae fragments, each featuring a preserved rim, neck, handle, and pedestal profile. The study material considers specifically selected Günsenin Type III amphorae. It is worth noting that

Sample 27 is absent of its upper neck section, handle, rim, and base (**Fig. 5**). Similar examples of such specimens feature a rounded, flared rim. The handles of Type III start from the bottom of the rim, rise above its level, and join the body at the shoulder. The body has an ovoidal shape, with numerous fine and shallow grooves covering its entirety. Sample 28 comprises the lower body and base of Type III. The Parion Günsenin Type III samples (nos. 27 and 28, Fig. 5) exhibit a light red (2.5 YR 6/6 - 5 YR 7/6) colour in section and a cream (7.5 YR 7/4) hue on the surface. The clay is tempered with sand and quartz and moderately fired. Stratigraphical data indicates that the finds from Parion date back to the 13th century AD, as supported by similar examples.

1.3. Günsenin Type IV

Günsenin Type IV amphorae are comparatively larger than the other three types. Type IV represents the ultimate form of Type I amphorae belonging to the same typology (Günsenin, 1990; Günsenin, 2018). These amphorae have a very short neck and spherical shape. The handles are oval in shape, with a high and broad convex shoulder, a short neck, and handles that connect directly to the rim and cross the top of the mouth. These shapes have a height that varies from 31 to 60 cm, a rim diameter that varies from 5 to 8 cm, and a broad body (Zelenko & Morozova, 2010). The clay's texture is generally hard, fine, and well-sieved. The clay is heterogeneous in reddish-orange and reddish-brown colours (5 YR, 7.5 YR and 2.5 YR). The form surface is slipped in reddish yellow and cream (5 YR 7/6, 7/4, 6/6, 5/6) (Günsenin, 1989; Günsenin, 1990). There are stamps and graffiti with mixed designs on the handles (Günsenin, 1990, p. 31-33; Zelenko & Morozova, 2010, p. 81, Pl. 46).

Although Type IV amphorae from Günsenin are mainly found in the eastern Mediterranean and the Black Sea, their place of production remains unidentified. The most frequent discoveries of this type of amphora occur in north-western Turkey and on the shores of the Marmara Sea (Günsenin, 1993; Günsenin, 1998; Günsenin, 2000; Günsenin & Ricci, 2018). Günsenin identified examples dating to the 12th-13th century in museums in Sinop and Samsun in Turkey (Günsenin, 1989, Fig. 13-14). The Saraçhane excavations yielded examples dated to the 12th-13th century (Hayes, 1992, fig. 24/12). Another important region where these amphorae were found is the Northern Black Sea coast, including Chersonesos, Balaklava, Eski-Kermen, Sarkel, and Kerch (Rudakov, 1975, p. 4; Yakobson, 1979, fig. 69/1-5). They have also been excavated and identified from the mid-13th to the end of the 14th century in Paphos (Megaw, 1972, fig. 23), Akko (Stern & Waksman, 2003, p. 169), Nesebar and Silistre (Chagnova, 1959, fig. 12-13), Dinogetia (Todorova, 2011, fig. 6; Barnea, 1967, fig. 159/2,6), Belgrade (Bjelajac, 1989, fig. 3.3) and Hvar (Brusic, 1976, p. 42). In addition to the Novy Svet shipwreck, two other shipwrecks with Günsenin Type IV amphorae dated to the 13th century were found,

the Çamaltı Burnu I and II shipwrecks excavated by Günsenin in the Sea of Marmara (Günsenin, 2001, Fig. 5-9; Günsenin, 2019).

The Parion discovery, Günsenin Type IV, specimen no. 29, is solely a fragment of a handle (**Fig. 5**). Morphologically resembling the widespread angled handle structure found in Type IV shapes, the Parion specimen is dated to the 12th century AD based on stratigraphic data.

1.4. Günsenin Type VI

This type of amphora features a rounded and bulging body and is fully adorned with fluting. The short neck culminates in a lip, while small handles converge between the rounded shoulders just below the lip. They stand at around 40 cm high. The clay typifies a generally dark orange hue (5 YR 6/6). Three examples of this type were found in the Athens Agora in layers dating from the 10th to the early 12th centuries (Shear, 1984, p. 56, Pl. 16/d; Günsenin, 1990, Pl. LXXXIV/3). Apart from these, no further examples are on display in the Çanakkale Archaeological Museum (Günsenin, 1990, Pl. LXIX/2a, b). The Parion example is important for the inclusion of a new site of this type in the literature.

This example from the Parion excavations, no. 30 (**Fig. 5**), features a brief and slender rim and neck, with petite handles that cross over the rim. The diameter of the rim is 6 cm and the preserved height of the object is 11 cm. The surface of the form has a series of grooves throughout. The clay of the amphora is sieved and hardened. The clay contains minute quantities of fine-grained sand, mica, and limestone inclusions. In the section, the clay appears reddish-yellow (5 YR 6/6), while the surface acquires a cream (10 YR 7/2) coloured slip. Based on the stratigraphic data, this sample is datable to the 11th century AD.

1.5. Günsenin Type XIII

The artefact is identified by a petite build with a pointed apex and a striped upper section. The handles emerge from the rim and join at the shoulder. The overall height of the shape is below 25 cm. The clay utilised is light brown (7.5 YR 6/4). The surface has a brown to light brown colour (7.5 YR 4/4 to 6/4) (Günsenin, 2018, p. 113-114, Fig. 24). Consequently, only a few specimens of this kind have been discovered to date. Four of them were recovered from the wreck of Serçe Harbour and dated to the eleventh century (Günsenin, 1990, Pl. LXXII/3b). Another eleventh-century example was discovered in Antioch (Günsenin, 2018, p. 114). With the discovery of the Parion specimen, a new site of this type was added to the literature.

The Type XIII instance discovered during the Parion excavations, number 31 (**Fig. 5**), features a brief conical neck and round handles situated between the neck and shoulder. The surface is partially fluted. The rim has a diameter of 8 cm, and its preserved height is 12.1 cm. The clay has been thoroughly sifted and is of moderate solidity. There are minimal quantities of fine-grained sand, mica, and

calcareous inclusions present in the clay. The clay and slip exhibit a light brown hue (7.5 YR 6/4). Based on the stratigraphic data, this specimen has been dated to the 11th century AD.

1.6. Günsenin Type XIX

This variety of amphorae features a diminutive, oblong body with furrows, a slight circular handle extending beyond the opening, and a rounded base that tapers towards the bottom. On average, they stand at approximately 30 cm in height. Material-wise, the clay composing these shapes possesses a brick-red hue (5 YR 5/6). Similar to the Parion sample, the exterior areas of the shape have been smoothed over with a light-brown slip (10 YR 7/3). The clay contains minimal portions of fine mica, sand, and limestone inclusions. The only example of this type was found in a Byzantine sarcophagus during the rescue excavations in Edirne (Günsenin, 1990, pl. LXXIII/6a, b). Three samples (nos. 32, 33, and 34, **Fig. 5**) from this group were unearthed during the excavations at Parion. Two of these samples were found with intact rims (nos. 32-34), handles, and shoulders, and one with an intact base (no. 33). According to the stratigraphical data from the Parion excavations, it is probable that these samples date back to the 12th century CE.

1.7. Günsenin Type XXV

Type XXV presents a globular shape. This form is defined by its slightly flared rim and narrow conical neck, circular handles, globular body with a fluted top, and narrowing base with a fluted top. The data on this type of information on the amphorae of this type is rather scanty. This type has only been discovered to date in a 13th-century well in Istanbul alongside Type III (Günsenin, 1990, pl. LXXIV/1a, b). This type can be exemplified by Parion's object number 35 (**Fig. 5**). The preserved section of form 35 includes the rim, handle, and shoulder. The clay is of a light red (2.5YR 6/8) hue, and the form surface has been coated with a light brown slip (10 R 6/8). Inclusions of sand and mica can be observed in small quantities within the clay. When considering the stratigraphical data, one may conclude that the Parion sample can be dated back to the 12th century AD.

1.8. Günsenin Type XXVI

Type XXVI is a morphologically spherical amphora with a narrow cylindrical neck, circular handles, a shoulder decorated with two rows of wavy or zigzag decoration, and a flat base. The rim structure for this form remains unknown. Information regarding these amphorae is quite limited, with only one example being discovered at Parion. Until now, this type has only been represented by a solitary example from the Athens Agora (Günsenin, 1990, p. 45 et 318, pl. LXXXVIII/1a, b). The clay used in their production is of a reddish-yellow hue (5 YR 6/8), and the surface of the form is covered in a light brown slip (7.5 YR 6/4), as observed in the example discovered at Parion (no. 36, **Fig. 5**). It comprises of minor amounts of

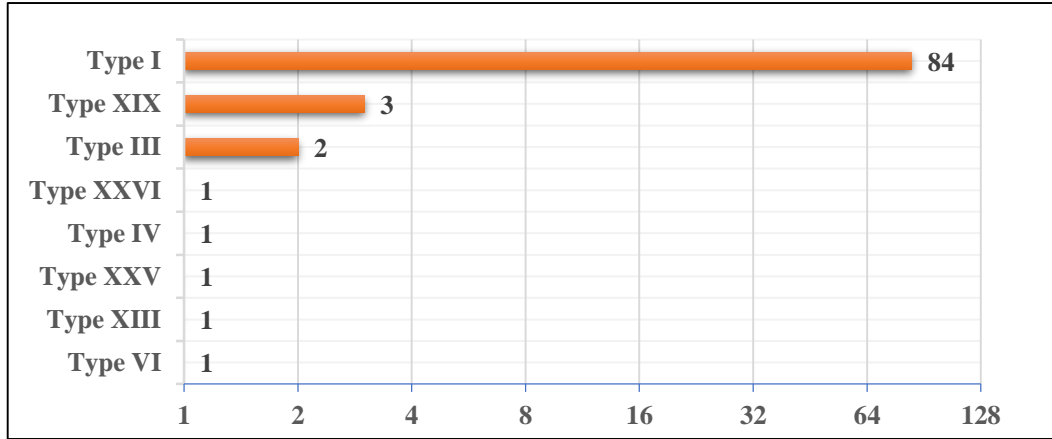
fine sand, mica, and limestone inclusions. The Parion specimen ought to be dated to the 12th century AD, based on the stratigraphical data.

Conclusion

The amphorae unearthed during the excavations in Parion offer intricate insight into the settlement's historical development. The Günsenin Type Amphorae, identified during the excavation, served as the benchmark for dating the settlement to the Middle Byzantine Period.

The shapes of the Günsenin typology recovered during the excavation were analysed and presented in this context. Stratigraphic data and similar examples found in literature were used to establish the chronology of the amphorae. Günsenin Type I amphorae are the most populous group, with 84 examples recovered during the Parion excavations. These type I examples date from the mid-10th to the 13th centuries AD. Additionally, there are a small number of Günsenin Type XIX (3), Type III (2), Type IV (1), Type VI (2), Type XIII (1), Type XXV (1), and Type XXVI (1) amphorae recovered (see **Table 1**). As a consequence of the typological analysis conducted on the extant fragments, the instances attributed to these categories were determined to date back to the 11th-13th century. The presence of these types in Parion, which display a prevalent spread during the Middle Byzantine Period, is significant for supplementing a new centre to the distribution chart of Günsenin amphorae typology.

Table 1. Quantity of Günsenin/Ganos Type amphorae found at Parion.

References

Akkaş, İ. (2015). *Parion arkaik, klasik ve hellenistik dönem amphoraları*. (Unpublished MS diss.). Erzurum: Atatürk University.

- Akkaş, İ. (2016). IV. B. Parion tiyatrosu ticari amphora buluntuları. C. Başaran ve H. E. Ergürer (Eds.), *Parion Roma Tiyatrosu: 2006- 2015 yılı çalışmaları mimarisi ve buluntuları* içinde (ss. 165-180), Ankara: İçdaş Inc. Press.
- Akkaş, İ. (2018). B. Parion theater commercial amphora findings. In C. Başaran & H. E. Ergürer (Eds.), *Roman Theater of Parion: excavations, architecture and finds from 2006-2015 campaigns* (pp. 127-139), Ankara: İçdaş.
- Akkaş, İ. (2020a). *2008-2019 Yılları Arası Amphora Buluntuları Işığında Parion Antik Kenti Roma ve Erken Bizans/Geç Roma Dönemi Ticari İlişkileri*. (Unpublished Ph.D. diss.). Mersin: Mersin University.
- Akkaş, İ. (2020b). Parion Yamaç Hamamı Ticari Amphora Buluntuları (MÖ 1. yüzyıl - MS 7. yüzyıl). *Arkhaia Anatolika*, 3, 178-243.
- Alpözen, T.O., Özdaş, H., Berkaya, B., (1995). *Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi ticari amphoraları*. Bodrum: Bodrum Müzesi Press.
- Arthur, P. (1989). Aspects of Byzantine Economy: an Evaluation of Amphora Evidence from Italy. in V. Deroche, J. M Spieser (eds.), *Recherches Sur La Ceramique Byzantine, BCH Suppl*, XVIII (pp. pp. 79-93). Paris.
- Aslan E. & Orhan, U. (2019). Phaselis 2018 Yılı Güney Liman Alanı Sualtı Araştırmalarında Tespit Edilen Amphoralar. *PHASELIS*, V, 85-99
- Aslan, E. (2015). Kekova Adası 2012 – 2013 yılı sualtı araştırmalarında bulunan amphoraların tipolojik değerlendirmesi. *Olba*, XXIII, 321-369.
- Avram, A. (2004). The Propontic Coast of Asia Minor. In M. H. Hansen, T. H. Nielsen (Eds.), *An inventory of Archaic and Classical poleis*, (pp. 974-999). New York: *Oxford University Press*
- Bakirtzi, D. P. (2002). *Everday Life in Byzantium*. Thessaloniki: Hellenic Cultural Heritage S.A..
- Baranov, I. A. (1982). Раскопки в урочище Димитраки близ Судака. *АО*, 242-243.
- Barnea, I. (1967). Ceramica de import. in G. Stefan, I. Barnea, M. Comsa, and E. Comsa (eds.), *Dinogetia I*, (pp. 229-276) Bucharest.
- Başaran, C. & Akkaş, İ. (2017). Parion 2005-2015 yılları arası Arkaik, Klasik ve Hellenistik amphora buluntuları. B. Ö. Kleine, S. Akardem, M. Doyran, A. Diler, Y. S. Özer, S. Özen, U. Çörtük & N. O. Özer (Eds.), *Basileus 50. yılında Kaunos/Kbid* içinde (ss. 285-308). Ankara: Bilgin Kültür Sanat.
- Başaran, C. & Tavukçu, A.Y. (2007). Parion Kazısı 2005. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 28 (1), 609-628.
- Başaran, C. (1999). Parion 1997 Araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XVI (I), 349-364.

- Başaran, C. (2001). Parion'da iki gladyatör steli. C. Özgünel, V. İdil, O Bingöl & S. Doruk (Eds.). *Günüşiğinde Anadolu, Cevdet Bayburtluoğlu için yazılar içinde* (ss. 19-24). İstanbul: Ege Press.
- Başaran, C. (2002). *Geçmişten günümüze Bayramiç, tarihi - coğrafyası ve arkeolojisi*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Başaran, C. (2008). Parion'dan Persia'ya yol gider. S. Çokay, İ. Delemen, A. Özdizbay & Ö. Turak (Eds.). *Euergetes. Prof. Dr. Haluk ABBASOĞLU'na 65. yaş armağanı Cilt I* içinde (ss. 133-137). İstanbul: Ege Press.
- Bass, G.F. & Van Doorninck, F.H. (1978). An 11th Century Shipwreck at Serçe Liman, Turkey. *International Journal of Nautical Archaeology*, 7, 119-32.
- Bjelajac, L. (1989). Byzantine Amphorae in the Serbian Danubian Area in the 11th-12th Centuries. in V. Deroche, and J. M Spieser (eds.), *Recherches Sur La Ceramique Byzantine 109-118*, BCH Suppl, XVIII, 73-77.
- Brusic, Z. (1976). Byzantine Amphorae (9th-12th Century) from Eastern Adriatic Underwater Sites. *Archaeologia Iugoslavica*, 17, 31-39.
- Changova, J. (1959). Srednovekovni amfori v Blgarija. (Amphores médiévales en Bulgarie). *Izvestija na Archeologicheskija Institut*, XXII, 243-262 (in Bulgarian).
- Çaylak Türker A. (2005). "Gelibolu'da Bizans Seramikleri ve Ökaristik Ekmek Damgası. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (2), 87-104.
- Çaylak Türker A. (2006). "Bizans Dönemi Demre-Myra Sırsız Seramik Buluntuları. *Adalya*, IX, 155-169.
- Chagnova, I. (1959). Srednovekovni amphori v Bulgariya. *IBAI*, 22, 243-262.
- Günsenin, N. & Hatcher, H. (1997). Analyses chimiques comparatives des amphores de Ganos, de l'île de Marmara et de l'épave de Serçelimanı (Glasswreck). *Anatolia Antiqua*, V, 249-260.
- Günsenin, N. & Özyaydın, N. (2000). Marmara Adası Çamaltı Burnu I Batığı 1998. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, XXI, 2, 341-350.
- Günsenin, N. & Ricci, A. (2018). Les amphores Günsenin IV à Küçükyalı(İstanbul). Un voyage entre monastères?. *Anatolia Antiqua*, XXVI, 125-139.
- Günsenin, N. (1989). Recherches sur les amphores Byzantines dans les musées Turcs. in V. Deroche, J. & M. Spieser (eds.), *Recherches sur la ceramique Byzantine*, BCH-Suppl. 18 (pp. 268-276). Paris.
- Günsenin, N. (1990). *Les amphores Byzantines (Xè-XIIIè, siècles): Typologie, production, circulation d'après les collections Turques*. (Unpublished Pd.D. diss.). Sorbonne: University of Paris.

- Günsenin, N. (1992a). 1991 Yılı Tekirdağ İli, Hoşköy-Gaziköy Amphora Atölyeleri Yüzey Araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 10, 85-102.
- Günsenin, N. (1992b). Ganos: centre de production d'amphores à l'époque byzantine. *Anatolia Antiqua*, II, 193-201.
- Günsenin, N. (1993). Marmara'daki Amphora Dağı. *Atlas*, 9, 112 - 122.
- Günsenin, N. (1995a). Ganos: résultats des campagnes de 1992 et 1993. *Anatolia Antiqua*, III, 165-178.
- Günsenin, N. (1995b). 1993 Yılı Tekirdağ ve Balıkesir İlleri Yüzey Araştırması (Hoşköy - Gaziköy Jeofizik (manyetik), Marmara Adaları Sualtı Araştırması. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, X, 201-220.
- Günsenin, N. (1998). Le vin de *Ganos*: les amphores et la mer. *Eupsycia, Mélanges Offerts à Hélène Ahrweiler*, Byzantina Sorbonensia, Paris, 281-291.
- Günsenin, N. (1999a). Les ateliers amphoriques de Ganos à l'époque Byzantine. in Y. Garlan (ed.), *Production et Commerce des Amphores Anciennes en Mer Noire, Colloque international organise a Istanbul 25-8 mai 1994*, Aix-en-Provence, 125-128.
- Günsenin, N. (1999b). From Ganos to Serce Limanı. *The INA Quarterly*, 26, 3, 18-21.
- Günsenin, N. (2000). Medieval trade in the Sea of Marmara. in R. Macrides (ed.), *Travel in the Byzantine World*, Aldershot, Ashgate Variorum, 125-136.
- Günsenin, N. (2001). L'épave de Çamaltı Burnu I (île de Marmara, Proconnèse): résultats des années 1998- 2000. *Anatolia Antiqua*, IX, 117-133.
- Günsenin, N. (2003). L'épave de Çamaltı Burnu I (île de Marmara, Proconnèse): résultats des années 2001-2002. *Anatolia Antiqua*, XI, 361-376.
- Günsenin, N. (2009). Ganos wine and its circulation in the 11th century. in M. M. Mango (ed.), *Byzantine Trade, 4th-12th centuries*, (pp. 145-153). Ashgate, Great Britain.
- Günsenin, N. (2016). Ganos Limanı'ndan Portus Theodosiacus'a. in P. Magdalino and N. Necipoğlu (eds.), 3. *Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu*, (pp. 399-402), Istanbul.
- Günsenin, N. (2018). La typologie des amphores Günsenin. Une mise au point nouvelle. *Anatolia Antiqua*, XXVI, 89-124.
- Günsenin, N. (2019). A Günsenin IV Amphora from Küçükyalı. *Anatolia Antiqua*, XXVII, 279-284.
- Hayes, J. W. (1992). *Excavations at Saraçhane in Istanbul: Vol. 2*. Princeton, N.J: Princeton University Press.

- Keleş, V. & Çelikbaş, E. (2014). Parion Roma Kolonizasyon Sikkeleri. *Arkeoloji Sanat Dergisi*, 145, 75-84.
- Keleş, V. (2008). İlk Bulgular ışığında Parion Tiyatrosu. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 128, 45-56.
- Keleş, V. (2013). Giriş. C. Başaran (Eds.). *Antik Troas 'ın parlayan kenti, Parion, 1997-2009 yılları yüzey araştırmaları, kazı ve restorasyon çalışmaları içinde* (ss. 19-26). İstanbul: Ege Press.
- Keleş, V. (2016). Parion Tiyatrosunda ele geçen alexandria Troas sikkeleri ve Goth istilası. C. Başaran & H. E. Ergürer (Eds.). *Parion Roma Tiyatrosu 2006-2015 yılı çalışmaları, mimarisi ve buluntuları içinde* (ss. 193-200). Ankara: İçdaş.
- Keleş, V., Alkaç, E., Akkaş, İ. (2021). *Parion 'dan Amphora ve Lagynos Mühürleri, Graffito ve Dipinto Yazıtları*. İstanbul: Ege Press.
- Keleş, V., Yılmaz, A., Oyarçin, K. (2014). Parion Roma Hamamı 2013 kazıları ve sikke buluntuları. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 147, 21-36.
- Kralj, V. Z., Beltrame, C., Miholjek, I., Ferri, M. (2016). A Byzantine Shipwreck from Cape Stoba, Mljet, Croatia: an interim report. *The International Journal of Nautical Archaeology*, 45 (1), 42–58.
- Megaw, A. H. S. (1972). Supplementary Excavations on a Castle Site at aphos, Cyprus 1970-1971. *Dumbarton Oaks Papers*, 26, 322-342.
- Mimaroğlu, S. (2010). Panaztepe Bizans Dönemi Sırsız Seramikleri” XIII. *Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 14-16 Ekim 2009*, XIII (pp. 443-451). İstanbul: Biltur.
- Mimaroğlu, S. (2011a). *Kuşadası, Kadikalesi/AnaiaKazısı'nda Ele Geçen Bizans Dönemi Günlük Kullanım Seramikleri*. (Unpublished Ph.D. diss.). İzmir: University of Ege.
- Mimaroğlu, S. (2011b). Kadikalesi/Anaia Bizans dönemi amphoraları. *Sanat Tarihi Dergisi*, XX (1), 63-92.
- Mimaroğlu, S. (2017). Ayusuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazısı Buluntusu Ganos Amphoraları. *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (22-25 Ekim 2014) Bildiriler*, (pp. 451-464). Aydın.
- Öniz, H. (2016) *Doğu Akdeniz 'de Amphoralar*. Antalya.
- Orhan, U. (2018). *Kekova Sualtı Araştırmalarında Tespit Edilen Amphoralar*. (Unpublished MA diss.). Konya: Selçuk University.
- Ousterhout, R., Ahunbay, Z., Ahunbay, M., Özügül, A. (2000). Study and Restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: First Report, 1997-98. *Dumbarton Oaks Papers*, 54, 265–70.

- Oyarçin, K. (2016). Parion Tiyatrosu Sikkeleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme. C. Başaran & H. E. Ergürer (Eds.). *Parion Roma Tiyatrosu 2006-2015 yılı çalışmaları, mimarisi ve buluntuları* içinde (ss. 181-191). Ankara: İçdaş.
- Parshina, E. A. (2001). Stamped Byzantine amphora of X c. A. D. from Lapsi. in M. Gladikh (ed.), *Sea Trade in the North Black Sea Region: The collection of scientific articles*, (pp. 104-117). Kyiv, Kyiv National Taras Shevchenko University Press.
- Prêteux, F. (2009). Parion et son territoire à l'époque hellénistique: un exemple d'organisation de la *chôra* sur le rivage de la Propontide. Dans la H. Bru, F. Kirbihler & S. Lebreton (Eds.). *L'Asie mineure dans l'Antiquité: échanges, populations et territoires: Regards actuels sur une péninsule* (pp. 335- 351). Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- Pulak, C. (1985). 1984 Yılı Aydın, Muğla ve Antalya İlleri Sualtı Araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 3, 35-45.
- Rosser, J. (1985). Excavations at Saranda Kolones, Paphos, Cyprus (1981-1983). *Dumbarton Oaks Papers*, 39, 81-97.
- Rudakov, V. E. (1975). Materiali XII-XIII vv. Iz raskopok posada Baklinskovo gorodischa (raskopki 1973 g.). *Anticnaja drevnost'i srednije veka (L'antiquité et le moyen âge Université de Sverdlovsk, URSS)*, 12, 20-30.
- Sazanov, A. (1997). Les Amphores de L'Antiquité Tardive et du Moyen Age: Continuité ou Rupture? Le Cas de la mer Noire. Dans la G. D. Archimbaud (Eds.). *La Céramique Médiévale en Méditerranée, Actes Du VI^E Congrès de L'aiecm 2*, (13-18 novembre 1995) (pp. 87-102). Aix-en-Provence: Narrations Ed.
- Şenol, A. K. (2003). *Marmaris Müzesi Ticarî Amphoraları*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Şenol, A. K. (Ed.). (2009). *AETAM (Arslan Eyce Taşucu Amphora Müzesi)'da Bulunan Ticarî Amphoralar ve Akdeniz'de Ticaretin İzleri*. Mersin: Taşeli Matbaacılık.
- Shear, T. L. Jr. (1984). The Athenian Agora: Excavations of 1980-1982. *Hesperia*, 53, 1-57.
- Stanica, A. (2012). Tipologia Amforelor Bizantine Descoperite in Aşezarile din Nordul Dobrogei. *PEUCE*, S. N. X, 53-80.
- Stern, E. J. & Waksman, S. Y. (2003). Pottery from Crusader Acre: A Typological and Analytical Study. in X. Bakirtzis (ed.), *VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée, Thessaloniki, 11-16 Octobre 1999*, (pp. 167-180) Athens.

- Stern, E. J. (1997). Excavations of the Courthouse site at 'Akko: The Pottery of the Thirteenth-15th Centuries from Giv'at Yasaf (Tell er-Ras). *'Atiqot*, 31, 35-70.
- Strabo, *Geographika* (Trans. H. L. Jones), London, 1949.
- Todorova, E. (2011). The Medieval Amphorae (Ninth to Fourteenth Centuries AD) from Excavation at Silistra in 2007 (Preliminary Report). *PATABS II: Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, (pp. 162-170). Sofia: Bulgarian Academia.
- Todorova, E. (2012). *Byzantine Amphorae from Present-day Bulgaria (7th-14th century AD)*. (Unpublished Ph.D. diss.). Sofia: Sofia University.
- van Doorninck, F. H. (1989). The Cargo Amphorae on the 7th-Century Yassi Ada and 11th-Century Serçe Liman Shipwrecks: Two Examples of a Reuse of Byzantine Amphorae as Transport Jars. in V. Déroche and J. -M. Spieser, (eds.), *BCH Supplément* 18, (pp. 247-257). Paris: Diffusion de Boccard.
- Yakobson, A. L. (1979). *Keramika i Keramicheskoe Proisvostbo Srednichevoioi Tavriki*. Leningrad.
- Zelenko, S. & Morozova, Y. (2010). Amphorae Assemblage from the 13th Century Shipwreck in the Black Sea, Near Sudak. in D. Kassab Tezgör and N. Inaishvili (eds.), *PATABS I: Production and Trade of Amphorae in the Black Sea: Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006*, (pp. 81-84). Paris: De Boccard Edition-Diffusion.
- Zelenko, S. (1999). The underwater archaeological excavations of the Kyiv National Taras Shevchenko University on the southern Crimean coast from 1991-1995. *Vita Antiqua*, 1, 65-70.
- Zelenko, S. (2000). Itoli izledovanski Podvodiyo-Arheologicheskoi eksledichi Kleiviskova Universiteta imeni Taraca Cehvchenko na Chernom More v 1997-99 gg. *Bostocnoebropeiskii Arheologicheskii Jurnal*, 3, 1-25.
- Zelenko, S. (2008). *Podvotnaya Arkheologia Krıma*. Kiev.
- Zelenko, S. (2009). Shipwrecks of the 9th-11th centuries in the Black Sea near Soldaya. in J. Zozaya, M. Retuerce, M. A. Hervas and A. de J. Garcia (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo (Ciudad Real-Almagro, del 27 de febrero al 3 de marzo de 2006)*, (pp. 235-245). Asociación Española de Arqueología Medieval.
- Zemer, A. (1977). *Storage Jars in Ancient Sea Trade*. Haifa: The National Maritime Museum.
- Zotsenko, V. M. (2001). The amphorae of the XII-beginning XIII c. A.D. from Podol in Kyjiv. in E.A. Parshina (ed.), *Sea Trade in North Black Sea Region*, (pp. 165-197). Kyiv.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Figures

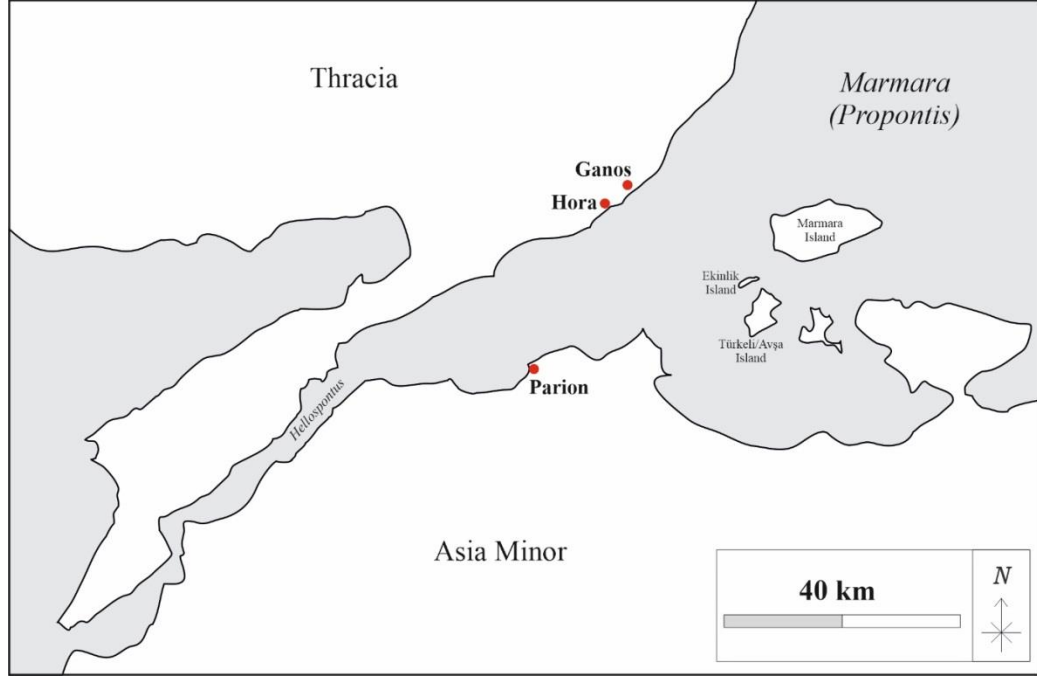

Figure 1. Map showing the production centres of Günsenin Type amphorae and the location of Parion (Prepared by İ. Akkaş).

Figure 2. Aerial view of the city centre of Parion (Parion Excavation Archive).

Küllüye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

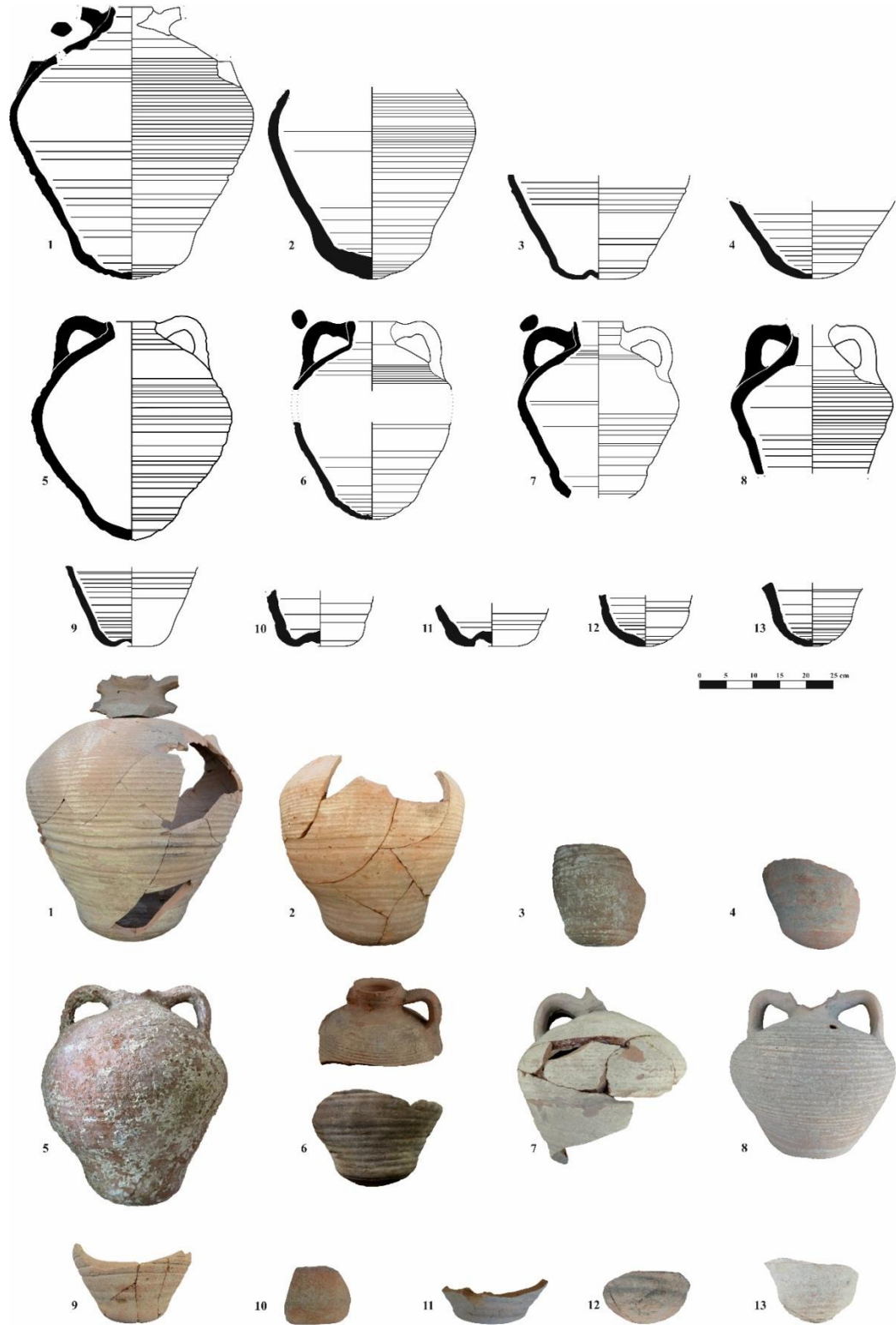

Figure 3. Drawing and visualisation of the Günsenin Type I amphorae from Parion. (Prepared by İ. Akkaş).

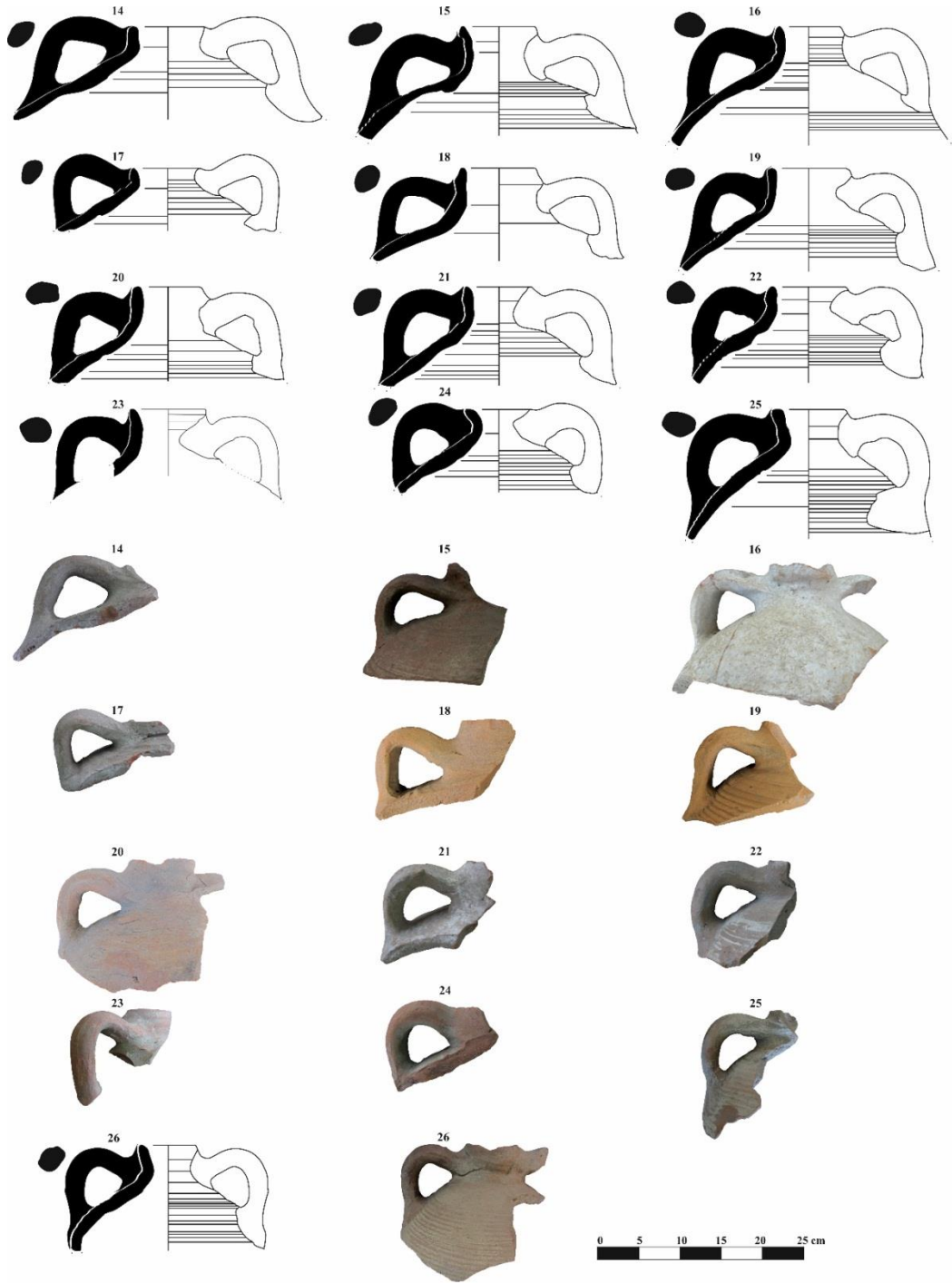

Figure 4. Drawing and visualisation of the Günsenin Type I amphorae from Parion. (Prepared by İ. Akkaş).

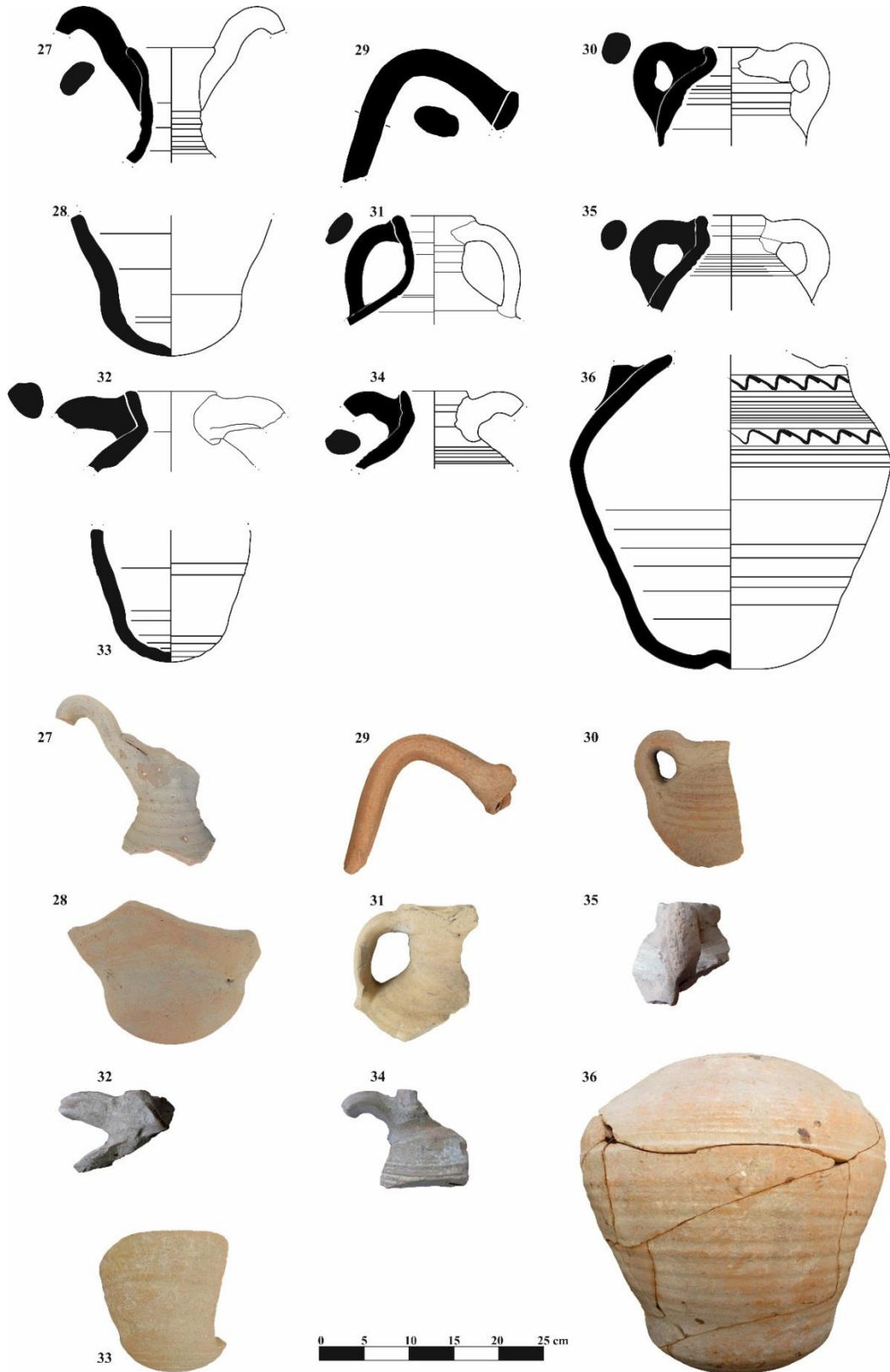

Figure 5. Drawing and visualisation of the Günsenin Type III, Type IV, Type VI, Type XIII, Type XXV and Type XXVI amphorae from Parion. (Prepared by İ. Akkaş).

Tasavvufi Bir Terim Olarak İlahi Aşkın Âşık Edebiyatına Yansıması: Âşık Ömer Örneği

Atila KARTAL*

Özet

Millî kökten beslenen Türk saz şiiri XVII. yüzyılda divan şiiri ve dinî-tasavvufî Türk şiirinin etkisinde kalmış, âşıklar aruzlu türlerde örnekler vermiş, sözlü gelenek üzerine gelişen âşıklık geleneğinde divanlar tertip edilmiş, zayıf aruzlu manzumelerin yanında çok başarılı aruzlu şiirler yazılmış, bu vesile ile âşık şiiri aydın tabaka arasına girmiş ardından saray eşrafından rağbet görmeye başlamıştır. Âşık Ömer, yaşadığı devrin en üretken ve başarılı şairlerinden biridir. Hakikate aşk yolu ile varmaya çalışan mutasavvıfların işlediği duyguları şiirlerine yansıtan Âşık Ömer'in mutasavvıf bir şair olmadığı ancak âşıklık geleneği içinde beslendiği kaynaklar sayesinde şiirlerine dervişane ve sufiyane bir misyon yüklediği değerlendirilmektedir. Âşık Ömer, şiirlerinde Türk kültürünün önemli bir parçası olan tasavvuf ile varlık ve birlik anlayışını aşk ile tanıyan, yorumlayan aynı zamanda şiirleri aracılığı ile dinî ve felsefî anlayışı topluma nakletme misyonunu üstlenmektedir. Bu çalışmada ilk olarak âşıklık geleneğinin İslam öncesi dönemde de dinî bir işlev taşıdığı, bu gelenekteki mistik anlayışın Türk şiirine etki ettiği ve bu inanışın İslami düşüncenin özünü oluşturduğu kabul edilen ilahî aşk, Hz. Muhammed sevgisi ve bezm-i elest gibi kavramların Âşık Ömer'in şiirleri üzerinden incelenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: âşık edebiyatı, Âşık Ömer, aşk-ı ilahî, Hz. Muhammed, bezm-i elest.

The Reflection of Divine Love as a Sufi Term in Minstrel Literature: The Example of Âşık Ömer

Abstract

The Turkish minstrel poetry, deeply rooted in its national heritage, was influenced by classical Ottoman poetry and religious-sufi Turkish poetry during the seventeenth century. In this era, poets and bards provided examples in metered forms, adhering to the oral tradition, and compiled divans within the evolving tradition of minstrel poetry. Alongside poems composed in the weak aruz meter, many remarkably successful poems were written, leading minstrel poetry to find its place among the educated class and eventually gaining favor among individuals in the palace. Âşık Ömer was one of the most prolific and successful poets of his time. Âşık Ömer is not considered a Sufi poet; however, he is regarded to imbue his poetry with a dervish-like and Sufi-inspired mission through the sources within the minstrel tradition, reflecting the emotions explored by the mystics who sought to reach the truth through the path of divine love. Âşık Ömer, his poetry, embraces and interprets the concept of unity and existence within the important aspect of Turkish culture, Sufism, through spiritual love. Additionally, he undertakes the mission of conveying his religious and philosophical understanding to society through his poems. In this study, firstly, it is aimed to examine the concepts of divine love, love for Prophet Muhammad, and the celestial feast (bezm-i elest) that are accepted to have played a significant role in Turkish poetry due to the mystical understanding within the troubadour tradition, which is believed to have had a religious function even in the pre-Islamic period and to have influenced Turkish poetry. These concepts are analyzed through the poems of Âşık Ömer.

Keywords: minstrel literature, Âşık Ömer, divine love, love of Prophet Muhammad, bezm-i elest.

*Dr., Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, e-mail: atilakartal@akdeniz.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-4706-9940>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Kartal, A. (2023). Tasavvufî bir terim olarak ilahî aşkın âşık edebiyatına yansıması: Âşık Ömer örneği. *Küllîye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 134-155. <https://doi.org/10.48139/aybukulliyeye.1349093>

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
24 Ağustos 2023	16 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	134-155
24 August 2023	16 October 2023	Research Article	

Extended Abstract

The primary objective of the research is to examine the poems of Âşık Ömer in terms of their religious-mystical content, divine love, love for Prophet Muhammad, and the concept of "bezm-i elest." The poet's poems are subjected to a comprehensive analysis to explore how he has elaborated upon and conveyed these concepts. Taking into consideration the lack of a comprehensive biography of Âşık Ömer and the difficulty in fully documenting the works of early minstrels, this study has undertaken an analysis of the poet's divan through existing written sources.

According to the research findings, the poems of Âşık Ömer prominently feature religious-mystical content, divine love, love for Prophet Muhammad, and the concept of "bezm-i elest." Despite not being a Sufi poet, the poet has infused his works with a dervish-like and Sufi-like mission, drawing inspiration from the sources within the minstrel tradition that have nurtured him. Furthermore, the poet has successfully fulfilled his mission of conveying his religious and philosophical understanding to society. In conclusion, Âşık Ömer is a significant representative of Turkish folk poetry, and his poems have served the purpose of conveying the core concepts and values of Islamic thought to the public. The research demonstrates that minstrel poetry has been influenced by pre-Islamic bardic traditions and is intertwined with Sufism, which is a significant aspect of Turkish culture.

Religious and Sufi themes hold a significant place in the poet's poems. Love for Allah and Prophet Muhammad, along with Sufi thoughts, are frequently explored in his poems. Mystical elements such as Âşık Ömer's dream experiences and receiving his saz from a fairy demonstrate his dedication to the minstrel poetry tradition. The exploration of religious and Sufi themes in Turkish minstrel poetry is crucial for the poetic expression of Islamic beliefs. Poets like Âşık Ömer have continued this tradition.

Âşık Ömer, as an important figure in the Turkish minstrel poetry tradition, has made significant contributions to the enrichment of this tradition by addressing religious and Sufi themes. This article has focused on the mystical and divine dimensions of love. In general, the word "love" is commonly defined as a strong affection toward a person or thing, while in Sufism, love is regarded as the foundation of creation. Love for Allah holds a central place in Sufism, with an emphasis on its divine dimension. One of the objectives of this study is to ascertain the significance of divine love within the realm of Sufism and to discern how this concept is construed in Âşık Ömer's poetry. From the perspective of Islamic mysticism, love is perceived as a profound affection and devotion to Allah. Within the framework of Sufism, one's love for Allah is acknowledged as a concealed rationale for creation.

Another paramount objective of this study is to scrutinize the historical roots of Turkish folk poetry and the development of the minstrel tradition. Our specific objective is to understand the Sufi and religious elements within this tradition, focusing on how the minstrel tradition has evolved and been shaped under various influences. The 17th-century Turkish minstrel poetry represents a vibrant period in Turkish literature. During this period, many renowned poets enriched the minstrel literary tradition.

Aşık Ömer, Karaca Oğlan, and Gevheri, are prominent poets of this era. In regard to Âşık Ömer's place and date of birth, there exist varying viewpoints. Some sources assert his Crimean origins, while others contend that he hailed from Anatolia. The discussions on this matter persist within academic circles. Âşık Ömer is one of the most prominent representatives of Turkish minstrel poetry. The poet effectively utilized both the traditional divan poetry tradition, characterized by the inclusion of Arabic and Persian vocabulary, as well as the syllabic meter employed in minstrel poetry.

In Turkish poetry and within the Âşık Ömer Divan, an emphasis has been placed on the love for Prophet Muhammad and the role and significance of Prophet Muhammad in Sufism. Poets have depicted Prophet Muhammad as a source of mercy to the worlds, a being more precious to believers than their own souls, a leader adhering to the Sunnah (traditions), and through his other unique attributes. Furthermore, in Sufi thought, Prophet Muhammad is considered as the first light created by Allah and the essence of everything. This topic occupies a prominent position in Turkish poetry, Sufi philosophy, and the poetry of Âşık Ömer.

Giriş

Türk halk şiirinin temeli İslam öncesi döneme kadar uzanmakta ve halk şiiri çatısı altında oluşan şiir kolları/şubeleri; temsilci, konu ve tür bağlamında zengin bir kültür inşa etmektedir. Bazı araştırmacılar (Köprülü, 1962a; Günay, 2015) âşık şiirinin kökenini ozan-baksı geleneğine bağlarken bazı araştırmacılar (Artun, 2011, s. 2; Çobanoğlu, 2007, s. 9) ise âşık tarzı Türk şiirini Anadolu sahasında XV-XVI. yüzyıldan itibaren başlatmaktadır. Anadolu'da ozanların âşığa dönüşüm sürecini kesintisiz bir şekilde izlemek, yazılı kaynaklar açısından zorlu bir görevdir. Bu zorlukların temel nedenlerinden biri, İslamiyet öncesi dönemin ozan-baksı geleneği ile İslamiyet sonrası Anadolu âşık tarzı Türk şiirini temsil eden âşıklar arasındaki benzerliklere rağmen, âşık tarzı şiirin XVI. yüzyılda ortaya çıkması ve bu evrimi izleyecek nitelikte yazılı bilgilerin sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır (Sakaoğlu, 2014, s. 26). Elde edilen metinler, XVI. yüzyıldan itibaren kullanılan şiir dili ve formlarıyla bu geleneğin köklü bir tarihine işaret etmektedir. İlk dönemlerde âşık edebiyatı geleneğinin tam oluşmaması, güvenilir bir biyografi ile âşıkların eserlerde yer almaması araştırmacıların çeşitli unsurları da dikkate alarak çalışma yapmasını zorunlu kılmaktadır. Âşık edebiyatının klasikleşen formlarıyla en velut etkin döneminde (Çobanoğlu, 2007, s. 12) yetişen Âşık Ömer'in

şiiirlerindeki dinî-tasavvufî muhtevayî ihtiva edecek olan bu çalışmanın âşîğın şiiirleri hakkında yapılan çalışmaları destekleyeceği, şairin şiiir dünyasını aydınlatacak araştırmalara katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Âşık Ömer, döneminin önemli bir şairi olarak kabul edilir; şöhreti sadece yaşadığı dönem ve coğrafya ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda Anadolu dışında yaşayan geniş bir halk kitlesi tarafından tanınan ve başka şairler üzerinde de etkisi olan bir âşık olarak öne çıkmaktadır. Çalışmamızdaki metinler Yakup Karasoy ve Orhan Yavuz'un Âşık Ömer Divan'ı (2010) adlı eser ile Sadettin Nüzhet Ergun'un Âşık Ömer'e ait cönk ve yazma şiiir mecmualarında tespit edilen şiiirlerini de kapsayan Âşık Ömer Hayatı ve Şiiirleri (1935) adlı eserinden seçilmiştir. Karasoy ve Yavuz'un eseri, şairin bilinen yazma divan nüshaları ile bazı basma divanları olmak üzere toplam altı nüshanın edisyon kritik yöntemiyle divan üzerinde şimdiiye kadar hazırlanan en kapsamlı çalışmaların başında gelirken Sadettin Nüzhet Ergun'un eseri, Âşık Ömer'e ait cönk ve yazma şiiir mecmualarında tespit edilen şiiirleri de içermesi dolayısıyla divanlar dışında kalan şiiirleri toplu olarak vermesi bakımından önemlidir. Konuları örneklerle desteklemek ve anlam bütünlüğünü korumak amacıyla, makale boyunca manzumeler (dörtlükler ve beyitler) kullanmak suretiyle örneklendirme yapılmıştır. Ancak makalenin hacmi ve bazı şiiirlerin uzunluğu göz önüne alındığında, ilgili manzumelerin kaynaklarda belirtilen sayfa numaralarıyla birlikte sunulması, gelecekteki araştırmacılara ve okuyuculara kolaylık sağlamak amacıyla şiiir numaraları yerine sayfa numaraları tercih edilmiştir.

XVII. Yüzyıl Türk Saz Şiiiri ve Âşık Ömer

Sakaoğlu ve Alptekin, bu yüzyılda yetişen Karaca Oğlan'ın tek başına âşık edebiyatını temsil edebileceğini söylerken Karaca Oğlan'ın yanına Âşık Ömer'i ve Gevheri'yi de ekleyebileceğimizi ifade etmektedir (2006, s. 40). XVII. yüzyıl Türk saz şiiirinin en canlı dönemi olmuş; Âşık, Âşık Halil, Âşık Ömer, Ercişli Emrah, Gazi Âşık Hasan, Gevherî, Karaca Oğlan, Kayıkçı Kul Mustafa, Koroğlu, Kuloğlu, Öksüz Âşık, Şahinoğlu, Üsküdarî gibi birçok şair bu devirde yetişmiş ve Âşık Ömer gibi bazı isimler de divan şairleri gücünde şiiirler ortaya koymuştur. XVI. ve XVIII. yüzyıl ile karşılaştırıldığında bu yüzyılın şairlerinin fazlalığı sadece nicelik olarak değil aynı zamanda bir nitelik meselesi olarak da görölmektedir. Bu yüzyılın en önemli şairlerinden biri olan Âşık Ömer'in doğum yeri ve tarihi en çok tartışılan konuların başında gelmektedir. Bazı araştırmacılar (Elçin, 1987, s. 2-3; Fazıl, 1988-1990) onun Kırmımlı olduğunu dile getirirken bazıları (Köprülü, 1962b, s. 269; Karahan, 1991, s. 1; Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 72; Sakaoğlu, 2014, s. 418) da onun Anadolu'lu olduğunu ifade etmiştir. Sadettin Nüzhet Ergun ilk önce Âşık Ömer'in "*Tehi sanman Ömer Gözlevelidir*", "*Kendim Gözleveli Ömer'dir ismim*" mısralarından ve bir manzumesinde Kırmımlı Şerifi'den övgüyle üstat olarak bahsetmesinden hareketle onu Kırmım'ın Gözleve şehrine ait olarak göstermişse (1935, s. 6-7) de daha sonra Konya'da yaptığı araştırmalarla bu kanaatinin

değiştğini Köprülü'ye yazdığı mektuptan öğrenmekteyiz. Köprülü de Saadettin Nüzhet Ergun'un aktardığı bu rivayetler ve belgeler ışığında Âşık Ömer'i Konya'nın Hadim ilçesinin Gözleve nahiyesine nispet etmenin daha doğru olacağını ifade etmektedir (1962b, s. 268). Timurtaş, Âşık Ömer'in ailesinin Aydın ilinden olup kendisinin ise Konya'da doğduğu ve gençliğinde yeniçeri mensubu olması münasebetiyle de ordu ile seferlere katılarak Kırım'da bulunmuş olma ihtimalini dile getirir (2012, s. 303). Aydın, Konya ve Kırım üzerindeki ihtilaflar devam ederken, son yıllarda yapılan saha araştırmaları ve divanı üzerine gerçekleştirilen dil çalışmaları, onun Konyalı bir şair olduğuna dair en güçlü kanıtlar gibi görünmektedir (Karasoy ve Yavuz, 2010). Türk edebiyatında nadiren rastlanan bir durum olan, şairin adının ulusal sınırların ötesinde farklı coğrafyalarda anılması ve sahiplenilmesi, Ömer'in ününün sadece Anadolu ile sınırlı olmadığını göstermektedir.

Âşık Ömer, şiir tekniği bakımından Türk saz şiirinin en güçlü temsilcilerindendir. Divan şairlerinin saz şairleri üzerindeki tesiri ile âşıklar; şiirlerinde Arapça, Farsça kelime ve terkipleri kullanmaya başlamışlardır. Âşık Ömer, saz şairleri arasında kabul edilmesine rağmen çağdaşı ve kendinden önceki divan şairlerinden başta Fuzulî (Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 45) olmak üzere etkilenmiş, divan şiirinin çok çeşitli nazım türlerini ve biçimlerini ustalıkla kullanarak, bu zengin gelenekten ilham almıştır (Çelepi, 2005, s. 9-10). Başlangıçta o, divan şairlerine özenmesinin neticesi olarak Adlî mahlasını kullanmış olsa da Âşık Ömer mahlasında karar kılmıştır. Divan şiirinin mazmunlarını kullanarak hem aruz hem de hece ölçüsü ile şiirler yazan (Sakaoğlu, 2014, s. 50) Âşık Ömer'in aruz ölçüsü ile yazdığı şiirlerinin sayısı, hece ölçüsü ile yazdığı şiirlerinin sayısından fazladır. Âşık Ömer'in şiirlerinden onun öğrenim gördüğü, eserleri orijinal dilinde okuduğu, Arapça ve Farsçaya vâkıf biri olduğu anlaşılmaktadır.

Vahdetimiz ayân iken

Şöhretimiz nihan iken

Biz tıfl-i ebcedhan iken

Hafız'la Bostan okuduk biz (Ergun, 1935, s. 421).

Âşık Ömer'in Konya dışına çıkmazdan evvel de tekke, medrese gibi eğitim ve ilim meclisleri ile yakın alakası olduğu düşünülmektedir. Âşık Ömer'in doğduğu yer olarak rivayet edilen Gezlevi civarında, döneminde önemli ilim merkezlerine ev sahipliği yapan medreseler bulunduğu vurgulanmaktadır. Bu ilim merkezleri, dönemin eğitim ve kültür hayatının önemli bir parçasını oluşturur. Âşık Ömer'in bu tür ilim merkezlerinin bulunduğu bir bölgede doğmuş olması, onun şiirlerinde geleneksel divan edebiyatının etkilerini taşıdığı gibi, aynı zamanda bu ilim merkezlerindeki düşünsel mirastan da etkilendiği düşünülebilir (Karasoy ve Yavuz, 2003, s. 181). Kemal Akça, Âşık Ömer'in doğduğu coğrafya için "Anadolu'da Türk İslam tarihinin başlangıcından medreselerin kaldırıldığı büyük inkılaba kadar geçen

devirde Bozkır, Karacahisar, Hocaköy, Karacaardıç, Avdan, Gezlevi, Dedemköy, Pirlerkondu (Taşkent), Hadim kasaba ve köyleri, birer irfan yuvası hâlinde idi" (1944, s. 9) diyerek bu bölgeye medreselerin kattığı değerden ve bölge insanı üzerindeki etkisinden bahsetmektedir. Âşık Ömer'in de bölgenin en çok rağbet edilen medreselerinden birine gitmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Âşık Ömer'in şiirleri incelendiğinde onun iyi bir eğitim aldığı, kelime dünyasının zengin olduğu, dinî bilgisini şiirlerine yansıttığı açık bir şekilde kendisini göstermektedir.

Türk Saz Şiirinde İlahi Aşk Anlayışının Köken ve Yansımaları

Türkler, İslamiyet'i benimsedikleri dönemden itibaren, çeşitli alanlarda bu dinin yayılmasına ve gelişmesine katkı sağlamışlardır. İslam öncesi güçlü bir şiir geleneğine sahip olan Türkler, sözlü ve yazılı kültür geleneğinin önemli unsurlarından biri olan şiire yeni dinlerinin iman ve inanç değerleriyle örtüşecek şekilde yaygınlık ve özgünlük bağlamında farklı bir güç ve konu zenginliği kazandırmışlardır. Kamalık, ozanlık ve âşıklık geleneği içinde önemli bir rol oynayan rüya motifini ele alan Günay, rüyanın sıradan hayat süren âşıkların yaşam öykülerinde bir değişiklik başlattığını vurgular. Bu değişikliğin, tanrısal bir bağ ile ilişkilendirildiğini ve aynı zamanda âşıkların sözlerine de etki edebileceğini ifade eder. Eski ozanlar, İslamiyet'in kabulünden sonra kaybettikleri saygınlıklarını yeniden kazanmak için rüyalarında din büyüklerinden aldıkları ruhsatları anlatarak toplum içinde eski prestijlerine geri dönmüşlerdir (Günay, 2015, s. 128-130). Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınan ozanlık geleneğinde belirginleşen kültür taşıyıcıları bazı isimler etrafında sembolleşmişlerdir. Dede Korkut hem İslam öncesi hem de İslami devir açısından bakıldığında, Hoca Ahmed Yesevî ilk mutasavvıf ve hikmetleri aracılığıyla tebliğ ve irşad bağlamında, Anadolu'da ise Yunus Emre tasavvufun en zor konularını sade ve anlaşılır Türkçe ile ilahilerinde işlemesiyle Türk şiirine ışık tutmuş âşıklara rehber olmuşlardır. Kökü sağlam temellere dayanan ozanlık-âşıklık geleneğinde; ozanların pîri Dede Korkut, Hoca Ahmed Yesevî ve Yunus Emre izinde Pir Sultan Abdal, Âşık Ömer, Erzurumlu Emrah, Seyranî, Ruhsatî gibi daha pek çok âşık yetişmiştir. Yüzlerce âşık, Türk dilinde söyledikleri şiirleri aracılığıyla yediden yetmişe dinî-tasavvufi öğretilerin aktarımında doğrudan veya dolaylı olarak katkı sağlamışlardır.

Türk halk şiirinde dinî-tasavvufi kavramların şiirsel bir şekilde işlenilmesi geleneği Hoca Ahmet Yesevî ile başlatılmaktadır. Yaygın olarak sözlü gelenekte yaşayan dinî mistik halk edebiyatı hikmetler aracılığı ile Türk şiirine taşınmıştır. Hoca Ahmet Yesevî ve takipçileri yoluyla başlayan bu gelenekte şiir ve musiki birlikte düşünülmüş, beraber icra edilmiştir. Yesevî tarikatı içinde, Allah'a yalvarma temalı şiirler saz eşliğinde icra edilmiş ve hatta tarikat müritleri vecd anlarında, dinî ritüeller eşliğinde dans etmişlerdir (Kaya, 2003, s. 3). Anadolu sahasında Alevi-Bektaşî semahları ile Mevlevî sema ayinleri esnasında söylenen dinî şiir ve musiki birlikte gelişim göstermiştir. Köprülü'nün tespitlerine göre, dinî duyguların şiirle ifade edilmesi, İslam öncesi Türk şiirinin evrimi ve gelişimi

bağlamında, sığır, şeylan/şölen, yağ gibi toplumsal törenler, kutlamalar ve ritüeller sırasında ortaya çıkmıştır (2012, s. 83). Âşıklar, şiir icra etme alanlarında bu geleneğin izlerini taşıyan uygulamaları sürdürmektedirler.

Tasavvuf, İslamiyet sonrası gelişen Türk şiirinin beslendiği en önemli kaynaklardan biridir. Türk saz şairleri, tekke şairleri ve divan şairleri tasavvuf ilminin mazmun, remiz ve terimlerini kullanarak Türk şiir geleneğinin en güzel örneklerini ortaya koymaktadır. Şiir geleneğimizde tasavvuf, farklı seslerin, sözlerin, nazım biçimlerinin kesişim noktası olmuştur (Kılıç, 2017, s. 43). Türk şiirine bütüncül bir açıdan bakan Amil Çelebioğlu “halk”, “tekke” ve “divan” şiirinin büyük bir medeniyetin, güçlü bir geleneğin, yani bir bütünün parçaları olarak görmektedir. “Halk, divan, tekke/Duvar, temel, kubbe” ifadeleriyle bir binanın parçalarına benzetmektedir (1998, s. 1). Edebiyat tarihi araştırmacılarının teknik olarak yapmış oldukları “Divan Edebiyatı”, “Tekke Edebiyatı” ve “Halk Edebiyatı” tasnifi doğrudur ancak tasavvufi açıdan bakıldığında ise böyle bir ayrımın kesin hatlarla çizilmesi mümkün değildir (Kılıç, 2017, s. 44). İslamiyet’ten sonra gelişen Türk şiirinde tüm zümrelerin şairlerinin şiirlerinde dinî-mistik ifadeler görülebilir. Türk saz şiiri temsilcisi âşıkların şiirlerinde özellikle XVII. asrın ikinci yarısında tekke edebiyatı ve divan edebiyatı unsurlarının kuvvetlendiğini görmekteyiz (Köprülü, 1962a, s. 34). Herhangi bir zümre mensubu olmayan Âşık Ömer’in şiirlerinin din ve tasavvuf bağlamında ele alınıp tespitler yapılması Türk saz şiiri açısından kıymetlidir.

Halk arasındaki efsane ve inanışlara göre, Âşık Ömer gibi şairlerin de karmaşık rüya deneyimlerinden geçtiği ve en azından halkın bakış açısına göre rüyanın mistik bir işlevi yerine getirdiği bilinmektedir (Günay, 2015, s. 127). Feliks Dombrowsky rivayetinde medreseden kaçan Ömer, bir mezarlıkta uykuya dalar ve rüyasında bir peri elinden bade içer. "*Allah aşkına, Hz. Muhammed aşkına ve sevdiği kız aşkına*" bade içtiği rüyasında Ömer'e huri "*Sen şarkılarınla halkın hayatını güzelleştirecek ve onları Hak yoluna çağıracaksın.*" diyerek kaybolur, Ömer uyandığında kucağında biz saz bulur. Hayri Yıldız (Hadim/Dolhanlar) rivayetinde de mezarlıkta uykuya dalan Ömer'e gökten ışık içinde gelen bir kız tarafından saz verilir ve Ömer'den medreseye gitmesi için söz alınır (Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 74-75). Âşıklık geleneğinde rüya aracılığı ile âşık olmak oldukça yaygındır ve bu rüyalar genellikle mezarlıklar, evliya mezarları gibi mistik mekânlarda görülür. Rüya motifinde sembolik olarak eski kişilik kaybolur, sanatçı bir kişilik hâkim olur ve maddi aşktan manevi aşka geçtiklerine saz çalıp şiir söylemeye başladıklarına inanılır (Günay, 2015, s. 127; Artun, 2011, s. 66). Âşık Ömer’in hakkındaki rivayetler incelendiğinde onun badeli bir âşık olduğu değerlendirilmektedir.

Âşık Ömer’in Tarikat İntisabına Dair Bir Yaklaşım

Âşık Ömer'in tarikatla ilişkilendirildiğine dair kesin inancını sürdüren Ergun, ayrıca Ömer'in mahlasının şeyhi tarafından verilmiş olabileceği ve şiirlerindeki bazı kavram ve ifadelerden onun Mevlevi olabileceği olasılığına vurgu yapar (1935, s.

7). Mevlevilik, semazenlerin dönme pratiği olan sema ile tanınır ve semazenler, bu dönme hareketi aracılığıyla Allah'a yönelerek manevi bir dönüşümü, içsel bir yolculuğu ve varoluşsal bir değişimi sembolize ederler. Tasavvuf şiirinde de bu dönme ve dönüşüm teması sıkça işlenir. Mutasavvıf şairler, insan hayatının evrensel döngüsünü, farklı evre ve dönemlerini "devran" kavramıyla benzeterek tasavvuf şiirinde kullanırlar. Bu kavram, hayatın geçiciliğini vurgulayarak, Allah'a yaklaşma ve manevi yolculuğun içsel süreçlerini sembolize etmek için kullanılır. Devran, sözlükte "*dünya, felek, zaman*" gibi anlamlara gelmektedir ancak tasavvuf literatüründe uygulanan cezbeyle gelen sufînin istemsizce, kendi kontrolünü kaybederek yerinden fırlayıp dönmeye başlamasına "*devir, devran, deveran, çarhetme, hareket, kıyam ve semâ*" gibi adlar verilmektedir. Melâmiyye ve Nakşibendiyye tarikatleri dışında Mevleviyye, Kâdiriyye, Rifâiyye, Sühreverdiyye, Çiştîyye, Halvetiyye gibi neredeyse bütün tarikatler devranî zikre büyük önem vermişler ve çoğu zikirlerinde uygulamıştır. Tarikat mensuplarınca usulüne uygun yapılmak kaydıyla sufiler birlikte veya tek olarak devran yapabilirler. Genellikle tasavvuf meclislerinde ortamın heyecanı tesiriyle dervişler kendiliğinden yerinden kalkarak dönmeye başlar, devran Mevlevilerde sema ayininde olduğu gibi daire şeklinde belli bir düzen ve zeminde dönülerek de gerçekleşir. Mevlâna Celaleddin Rumî'nin Konya'da kuyumcular çarşısındaki dükkanlardan gelen çekiç seslerinin cezbisine kapılarak yol üzerinde semâyâ başlaması Mevlevî menkıbeleri arasında yaygın bir anlatıdır. Mevlevilik'te edvâr-ı selâse (üç devir) denilen ve adını Sultan Veled'den alan devirde, dervişler düzenli ve edalı biçimde semahanede üç defa dönerler. Devirlerin her birinde belli dualar okunur ve devir sahnesinde şeyh kutba semazenler de kutup çevresinde dönen yıldızlara benzetilir (Uludağ, 1994, s. 248). İnsan ve tabiat ilgisi kuran tasavvufî düşünce, döne döne zikretmeyi, Hakk'a ulaşmak için ilahi nizamaya uygun davranış yollarından biri görür ve meleklerin arşın çevresinde olduğu (Zümer Sûresi-75), hacıların Kâbe'nin çevresini tavaf ettikleri gerçeği devir düşüncesinin zeminini oluşturur. Aşağıdaki örneklerde Âşık Ömer'in Mevlevilik hakkındaki düşüncelerine dair ipuçları bulunmaktadır:

Yedi kule enbiyâlar durağı

Silivrikapı'da yanar çırağı

Yenikapu dervişlerin ocağı

Mevlevîhâneyle devrânımız var (Ergun, 1935, s. 21).

Der ki bu *Âşık Ömer* çektim yolunda çok taab

Ey felek sille urursun âdeme sen bî-sebeb

Devredip seyyâreler (hep) heft semâ(da) rûz u şeb

Kevkeb-i baht-ı cihân-ârâyı eylerler taleb

Mâh u encüm bir yana hurşîd-i enver bir yana (Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 93).

Ergun, Âşık Ömer'in Mevlevi tarikatına mensup bir şair olduğunu aşağıdaki şiirine dayanarak söylemektedir:

Mevlâhâne şeyhi Ahmed pîrimiz üstâdımız

Kâmile hizmet edüp iz'ânı ben bilmez miyim (Ergun, 1935, s. 75).

Âşık Ömer, başka bir şiirinde Mevlâna'ya olan muhabbetini şöyle dile getiriyor:

Rûz ü şeb durmaz yanar bir dem karâr etmez gönül

Âsitân-ı Hazret-i Mollâ'yı gözler gözlerim (Ergun, 1935, s. 76).

Âşık Ömer'in şiirinde Yenikapı Mevlevihanesi'nde "*devran*"ımız var demesi, Mevlevihane şeyhlerinden biri olan "*Ahmet Dede'yi pîrimiz, üstâdımız*" diye tabir etmesi onun Mevleviliğe karşı derin muhabbeti olduğunu göstermekle beraber Mevlevi şair olma vasfını getirmez çünkü aynı şairin Hacı Bektaş Veli ve Bektaşılık ile ilgili şiirlerinde söylemiş olduğu isim, kavram, mazmun, telmih vb. unsurlar Âşık Ömer'in bu gelenek içinde yer alan bir şair olabileceği ya da bu kültürün çevresinde yetişmiş olabileceğini düşündürmektedir (Gülmez, 2015, s. 287). Aşağıda divandan alınmış örneklerde bu konuların Âşık Ömer'in şiir dünyasında tesadüfen yer etmediği anlaşılmaktadır:

Ziyarete vardım Hacı Bektaş'a

Kerâmet gösterip etti bir kaşa

Kadem kadem çıktı ayaktan başa

Yol ile erkâna uğradım geldim (Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 375).

İmâm Hasan u Hüseyin Kerbelâ'da oldu şehîd

Hacı Bektaşî ziyaret ederler her mâh u iyd

Âdem'e cennetten iğvâ verip oldu nâ-ümîd

Bunca nâsı azdıran şeytânı ben bilmez miyim (Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 371).

Bir şairin şiirlerinde kullandığı kavram ve benzetmelerden hareketle kesin bir sonuca varmanın zor olduğunu belirten Gülmez, Âşık Ömer'in Hoca Ahmet Yesevî, Hacı Bektaş Veli, Mevlâna gibi kaynaklardan beslenmiş olmasına dikkat çeker (2015, s. 306). Âşık Ömer, şiirlerinde İslam inanç ve tasavvuf düşüncesini yerli yerinde ve sağlam bir üslup ile kullanmıştır. Ergun'un, sadece bir şiire dayanarak Âşık Ömer'i Mevlevi bir şair olarak tanımlaması (1935, s.76) bilimsel açıdan tatmin edici bir argüman olarak görünmemektedir. Bu düşüncenin doğruluğu kabul edilirse yaklaşık iki bin şiiri bulunan güçlü bir Mevlevi şairin sadece birkaç Mevlevilik temalı şiirle yetinmemesi gerektiği akla gelmektedir. Ancak cönklerde en fazla şiiri bulunan saz şairlerinden biri olması nedeniyle, Âşık Ömer'in Mevlevi ünsiyetini gösterir daha fazla örnekler sunulursa elbette bu kanaatimiz değişir.

Tasavvufta manevi yolculuğa çıkmış kimse için dört durak yani dört kapı ve bu her kapıda onar olmak üzere kırk makam vardır. İslam'ın temel öğretileri, şeriat, tarikat, marifet ve hakikat gibi dört temel unsur etrafında kırk farklı makam olarak formüle edilen bu yolculuk, Allah'a ulaşmayı arzulayan kullar için manevi bir yolculuğun kılavuzu olarak kabul edilmiştir. Hakikat yoluna erişen sâlik, dünya yüklerinden kurtulur gerçek yurduna kavuşuncaya kadar kendini gurbette sayar ve Hak'tan başka yâri de yoktur. Âşık Ömer “*Vatan-ı aslimiz aydın elidir*” ifadesi ile de sürekli gurbete olduğunu ifade etmektedir (Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 77). Âşık Ömer hakikat yoluna varınca hâlini şu şekilde bildirir:

Hakikat râhına eştim

Ne esbim ne katârım var

Ne gurbet ellere düştüm

Ne şehrim ne diyârım var (Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 159).

Âşık Ömer, ehl-i tasavvufta hakikat sezdiğini boş gezmediğini aşkın kitabını okuyup yazdığını söyler (Ergun, 1935, s. 46). Ayrıca ona göre hakikat yolunun yolcuları şeriat ilmine vâkıf olmalı, kötülük edene iyilik etmeli, Hüda'nın emrini tutmalıdır:

Şeriat ilmine vâkıf ol ey can

Hakikat ma'rifet dercola heman

Târîkatte budur belki armağan

Dört kapuda selâm ne güzel uymuş (Ergun, 1935, s. 47).

Hakikat yolunu tutmuş gideriz

Kemlik edenlere iyilik ederiz

Hazret-i Hudâ'nın emrin tutarız

Râh-ı hakikatin rehvânıyız biz (Ergun, 1935, s. 47).

Şeriat tarikat bir özge cândır

Ma'rifet meydanı âlî meydandır

Hakikat esrârı genc-i nihândır

Ona yol bulamaz dîn-ı teberrâ (Ergun, 1935, s. 25; Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 93).

Allah'a ulaşmanın sadece şeriata değil, aynı zamanda tarikata, marifete ve hakikate olan mistik bir yolculukla mümkün olduğunu anlatılır. Âşık Ömer'e göre âşıklıktan maksat hak yolunda olmaktır ve bu amacı kendine görev edinmiş şairlerden biri olarak şiirlerinde çeşitli ifadelerle söylemiştir:

Der Ömer bu yolda müşkilat çoktur

Mecâzi ma'nânın âhiri yoktur

Âşıklıktan murâd tarîk-i Hak'tır

Hicâb eyle varma dergâha gönül (Ergun, 1935, s. 50; Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 347).

Şair, âşıklık yolunda yani "tarîk-i Hak" yolunda zorluklar ve engeller olduğunu, bu "müskilat"ın yüzeysel olmadığını maddi-manevi derin ve metaforik manalarla dolu olduğunu, "mecâzi ma'na" ile bu yolun aynı zamanda içsel ve derin anlamlar içerdiğini söylemektedir. Asıl amacının Allah'a yaklaşmak olduğunu söyleyen şair, bu süreçte tevazu sahibi olmanın saygıyla dergâha yaklaşmanın arayışı içindedir.

Âşık Ömer, mecazi aşk yönü ile yüzeysel kalan hatta bu konulara pek girmeyen çağdaşlarından Karaca Oğlan'ı tenkit eder "*Biz şair saymayız böyle ozan*" diyerek onun şiirlerini "*eski mesel*" olarak görür. Toplumsal ve dinî değerlere vurgu yaptığı ilgili dörtlüğünde (Ergun, 1935, s. 46) şair; toplumsal düzenin sürdürülmesinde çuhacı, bakkal örneklerinden arşın ve mizan terimleri üzerinden adalet ve dengenin önemini vurgularken "*Ârife şiir, cahile ozan*" ifadesi ile toplumda bilgi sahibi olanların ilim ve şiirle meşgul olmalarını, toplumu bilinçlendirme ve eğitme görevlerini dinî değerlere atıf yaparak hatırlatır. Âşıkane ve ârifane temaları Türk saz şiiri geleneğinde başarılı örneklerle yazıp söylemesinin Âşık Ömer'i devrinde sembolleştirdiği şu ifadelerden anlaşılmaktadır:

"Karacaoğlan ozandan âşığa geçiş sürecinde ozan-baksı geleneğinin en güçlü temsilci olarak kabul edilebilir. Âşık Ömer ise bu süreçte âşık kavramının anlam alanına tasavvufî unsurları yerleştirerek ozana karşı âşık tavrını temsil etmekte ve Karacaoğlan'ı yermektedir. XVI. yüzyıldan itibaren âşık tarzı şiir geleneğinde ortaya çıkan mânevîleşme temayülü neticesinde Âşık Ömer, Karacaoğlan gibi büyük âşığı yermekle kalmayıp Yunus, Eşrefoğlu Rumi, Kaygusuz Abdal ve Üftade gibi tasavvufî yönleriyle öne çıkan şahısları takdirli ifadelerle övmekte âşıklık geleneğine tasavvuf eksenli bir tavır kazandırmaktadır" (Karadayı, 2015, s. 30-31).

Aşk-ı Hakiki /İlahi Aşk

Bir kimseye ve bir şeye karşı duyulan çok kuvvetli sevgi olarak sözlük anlamı verilen aşk kelimesi bir kimsenin kendini bütünüyle sevdiğine vermesi olarak tanımlanırken tasavvufta aşk, yaratılışın sebebi ve başlangıcıdır. "*Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi istedim ve âlemi yarattım*"¹ hadisinde Allah'a karşı muhabbet gizlidir. İbnü'l-Arabî'nin ibtidâ-i hilkat bahsinde bu hadis mucibince "*vücûd mertebe-i vahdete, ya'ni hakikat-i muhammediyye mertebesine tenezzülünden sonra kendi zâtına ve sıfâtına şuûru hasebiyle zâtında mündemic olan kemâlâtı izhâra muhabbet etti*" (İbnü'l-Arabî, 2017, s. 45) demesi aynı saiklerdendir. Vahdet-i vücûd inanışında Allah'ı tanımak ve bilmek aşk ile mümkündür çünkü Allah'ın sırrı ve tecellinin remzi aşkta sırlanmıştır (Pala, 2002, s. 48). Şair aşağıdaki dörtlükte ayın-şın-kaf (a-ş-k) ile remzedilen aşkı âşıklar zümresinin okuduğunu söyler:

¹ Herevî, Tabakātu's-Sûfiyye, s. 556

Çâr harf-ile kalbin eylemeyen sâf

Dem urup bîhûde etmesin güzâf

Yazılmış rumuz(u) ayn u şın kâf

Bu bâbı zümre-i âşıkân okur (Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 236; Ergun, 1935, s. 23).

Aşkın değerinin anlaşılmaması ve yanlış şekillerde yorumlanması aşka zarar verebilir veya olumsuz sonuçları olabilir. Sembolik bir biçimde izah edilen aşkın bütün âşıklar tarafından okunduğu belirtilerek okuyucunun dikkati çekilir. Ayrıca aşkın sembolik bir duygu olmadığı kalbin temizlenmesini gerektiren eylemsel yönü de vurgulanmaktadır.

Mutasavvıflar aşkı "*mecazi aşk*" ve "*İlahi aşk/aşk-ı hakiki*" olmak üzere genellikle iki şekilde tanımlar. Mecazi aşk, insanın geçici suretlere tutulması ten zevkini ve cazibesini öne çıkarması olarak bilinse de shevî duygulara kapılmadan hakiki aşka ulaştıracak bir vasıta olması şartı ile hoş karşılanmıştır (Şimşek, 2011, s. 212). Hakiki aşka erişmek için mecazi aşk şart değildir çünkü Allah ile bir olma zevkini tattıran şey Cenâb-ı Hakk'ı sevmek olan ilahi aşktır (Pala, 2002, s. 48). Âşık Ömer, mecazi aşktan aşk-ı ilahiye ulaşmayı sevdiğine kavuşmayı ve sadece ehline açık olan sırları evvel bilmediğini söyler.

Âşıkın aşk-ile şevk-i semâhı

İrgürür menzil-i visâle râhı

Hakîkî mecâzî aşk-ı İlâhî

Dilde esrâr imiş bilmezdim evvel (Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 351; Ergun, 1935, s. 47).

Âşık Ömer, aşk temasını işlediği başka bir şiirinde tasavvufi aşka vurgu yapmaktadır. Şair aşkın derin anlamlarının görünenden daha fazla olduğunu belirtir. Ayrıca tasavvuf kavramlarından biri olan elest meclisinde aşkın yaratıldığı ve bu yaratılış anında aşkın sarhoşluğuna tutulduğunu ifade eder. Şair kendisini aşkın sarhoş ettiğini ve bu sebepten "mestane" olduğunu söyler. Bu dörtlükte şair aşkın derinliği ve insanı nasıl etkilediğine odaklanır:

Fehmettin bu resme imlâ-yı aşkı

Hem dahı anladın ma'nâ-yı aşkı

Tâ elest nûş ettin hamrâ²-yı aşkı

Ol sebep aşk-ile mestânesin sen (Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 433; Ergun, 1935, s. 65).

Ârif ve şarap kelimesinin aynı çerçevede kullanılması şarabın maddi varlığından soyutlanıp ilahi aşk badesine dönüşmesi âşık-ı sâdıkların, aşk kitabını

² Ergun (1935)'da sahrâ şeklinde geçmektedir.

okuyanların, ledün ilmüne sahip kimselerin nitelikleridir. Ârif; Allah'ın varlığını anlayan, hakiki varlığı kavrayan, gerçek olmayan varlıklardan yüz çevirip Hak ile beraber olan kişidir ve Türk şiirinde ârif-i bi'llah, ehl-i dîn, ehl-i yakîn, ehl-i hâl, ehl-i tahkîk gibi kavramlar ârifler için kullanılır (Pala, 2002, s. 36). Âşık Ömer'in şiirlerinde geçen *ârif-i billah*, *âşık-ı sâdık*, *fenâ ikliminin seyyâhı*, *aşk kitabını bâb bâb okumak*, *irfân mektebine intisap* etmek gibi tabirlerin âşıkların vasıfları için kullanıldığı görülmektedir. Ehl-i dîl olabilmenin yolu kitabî bilginin ötesine geçmekle başlar, irfan sahibi kimseler için Rabbine kulluk etmek sevapları arttırmak için değil; Allah'ın aşkına erişmek, elest meclisinde verilen söze sadık kalmak, kâmil insan olmak gibi gayeler için yapılır.

Âşık Ömer'in kullanmış olduğu bu tabirler "aşkı" esas aldığı bir göstergesidir. "*Sufîlerin ve âşıkların Allah'ı tanıma noktasında aşkı öncelemeleri sebebiyle 'âşık-ı ârif-i billah' terkihi*" (Karadayı, 2015, s. 33) oluşmuştur çünkü sufîlere göre Allah ile bir olmanın zevkini tattıran şey aşktır. Âşık Ömer'in şiirlerinde bahsedilen manevî aşk; mistik yolculuk, Allah'a yaklaşma ve kâmil insan olma sürecini ifade eder:

Ârif-i billâh olan âlemde mir'ât ehlidir

Sırrın izhâr eylemez kâmil makamat ehlidir

Bu Ömer ol derd ile her dem harâbât ehlidir

Mest-i sergerdan gezer meyhaneden meyhâneye (Ergun, 1935, s. 175).

Allah'ı tanıyan gerçek bilgiye sahip olan kişi (Ârif-i billah) tasavvufî düşünceye göre mir'at aracılığıyla Allah'ı içsel aynasında görebilir. Tasavvuf geleneğinde ehl-i kâmil ulaştığı makamı gizler, sırrının açığa çıkarılmasını istemez. Sembolik bir dil kullanan şair, "Mest-i sergerdan gezer meyhaneden meyhâneye" ifadesiyle, içsel bir sarhoşluk durumu içinde olduğunu ve manevî yolculuğunun "derd" ve "harâbat" ehli olarak manevî gerçekleri keşfetmek için uğraştığı bir süreç biçiminde düşünülebilir.

Gûşunu benden yana tut sözlerim gamdan çıkar

Başına yâr ise aklın gönlünü kemden çıkar

Ârif-i billâh gerektir bilmeğe dört cevheri

Üçünü kılsam beyan her birisi mimden çıkar (Ergun, 1935, s. 323; Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 442).

Dilberâ gerçi cenâbın ayn-i sırrullâhtır

Çeşm-i uşşâkın nigâhı hasbeten lillâhtır

Hatt u hâlin nüktesin her kim ki fehmetti yakîn

Vâkif-ı sırr-ı tılısmât *ârif-i billâhtır* (Ergun, 1935, s. 201; Karasoy ve Yavuz, 2010).

Ârif-i bi'llâh olan bilmez cihânın varını

Âşık-ı sâdık olanlar sildi elden varını

Tâ geceler âh ederiz subh olunca zârını

Bizi yoktan var eden Sübhânı anlar tanırız (Ergun, 1935, s. 362; Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 284).

Âşık-ı sâdık ona derler ki bir cânânı var

Cân u dilden severim ol cânı bir cânanı var

Ehl-i dil cânandan geçip nâ-çâr sırrın fâş eder

Yoksa cânım demeğe sana kimin ne cânı var (Ergun, 1935, s. 315; Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 183).

Biz ki dervişiz *fenâ ikliminin seyyahıyız*

Bahr-ı aşk içre yahut fülk-i tenin mellâhıyız

Ey Ömer mülk-i vücûdun mührüyüz miftâhıyız

Bilmiş ol bu şehre zulm ü hem adâlet bizdedir (Ergun, 1935, s. 334; Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 161).

Biz dahi *aşkın kitâbın okuruz* subh ile şâm

Çok şükür elhamdülillâh kâmil olduk bîlicâm

Fıkh-ı ekber şerhini biz okuduk bir bir tamâm

İncil ü Tevrat Zebur Kur'ân'ı okur tanırız (Ergun, 1935, s. 362; Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 284).

Aşkın ile göz yaşın ettim şarâb

Nâlemi ney nağmemi kıldım rebâb

Mekteb-i irfâna kılıp intisâb

Nüşa-i aşkı okudum, bâb bâb

Hâl ü hattın zülf ü ruhun dört kitâb (Ergun, 1935, s. 391; Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 117).

Aşk-ı Muhammedî

Türk şiirinde Hz. Peygamber sevgisi asırlardır dile getirilen bir konudur ve bu muhabbetin karşılığı olarak adına en çok şiir yazılan kişi Hz. Muhammed (s.a.v.)'dir. Hem Türk şiirinde hem de Âşık Ömer Divanında Hz. Peygamber algısı tek başına geniş çaplı bir çalışmanın konusu olsa da bu başlık altında ana hatları ile genel olarak değerlendirilecektir. Türk şiirinin İslam inanç ve öğretilerini tanıtmak, benimsetmek ve yaymak amacıyla şairler tarafından propaganda işlevinde de kullanıldığı bilinmektedir. Âşık şiirinde şairler, Hz. Muhammed'i en çok şu özellikleri bağlamında şiirlerine konu etmişlerdir: Âlemlere rahmet olarak

gönderilmesi (Enbiyâ 21/107), müminlere canlarından daha kıymetli olması, on sekiz bin âlemin peygamberi olması, yaratılan ilk varlığın Hz. Muhammed'in nurunun olması (Nur-ı Muhammedî), ümmetini çok seven bir peygamberin ümmeti tarafından sevilip saygı duyulması, müminlerin sünnete bağlılık göstermesi, iki cihanın da güneşi olması, ahirette müminlere şefaatçi olması, âlemin fahri (övünç) olması, vb. (Gönen, 2017, s. 17-22).

Tasavvufun özü Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'dir. İnsanlara rehber olmak üzere Allah tarafından görevlendirilmiş elçilerin sınırlarını vahiy belirlemektedir. Peygamberlerin birbirinden farklı özelliklere ve derecelere sahip olabileceği Kur'an'da "O peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık. Allah içlerinden bir kısmıyla konuşmuş, bir kısmını da derecelerle yükseltmiştir." (Bakara 2/253) buyrulmaktadır. Peygamberlerin ortak sıfat ve derecelerinin yanında farklı vasıfları ve dereceleri de vardır. "Allah'ın ilk yarattığı benim nurumdur" (İbn Arabî, 2017, s. 143) hadisi tasavvufi düşünce sisteminde her şeyin özü ve mayasının nûr-ı Muhammedîye olduğuna işaret etmektedir (Şimşek, 2012, s. 40). Tanrı'nın yarattığı ilk varlığın (prima materia/ ilk akıl) yani Hakikatü'l-Muhammedîye olduğu aynı zamanda hakiki âdem, hakiki insan bağlamında da insanlığın ilk aslı, özü, kopyası veya proto tipi olarak inanıldığı ve bu açıdan şiirlere konu edildiği kozmik ve esrarlı bir âlem kabul edilir (Kılıç, 2017, s. 98).

Cenab-ı Allah'ın kendi nurundan temiz pak olarak Hz. Muhammed'i yarattığı ve O'nun hürmetine de tüm mevcudatı halk ettiği Âşık Ömer tarafından şöyle söylenmiştir:

Çün mâ-tekaddemden Kayyûm u Kâdir
Kudret ü azametini eyledi zâhir
Yarattı nûrundan bir nûr-ı tâhir
Nûr-ı Mustafa'yı anladım bildim

Ol nûrun aşkına halk oldu âlem
Çâr anâsırdan Hazret-i Âdem
Âb u bâd u hâk ü nâr oldu muhkem

Kurulan binâyı anladım bildim (Karasoy-Yavuz, 2010: 401).

Tasavvuf felsefesine göre yaratılış nazariyesi şöyledir: "Allah önce bir nûr yaratıp ona 'Kün Muhammedâ' buyurdu. 'Nûr-ı Muhammedî' adı verilen bu nûr Allah'ın haşmetli nazarı karşısında terledi. Onun terinden denizler ve köpüğünden de eflâk yaratıldı. Sonra sırasıyla anâsır-ı erbaa, mevâlid-i selâse ve nihayet Âdem belirdi. İnsanın bütün bu mertebelerden geçerek çocuk olarak dünyaya gelişi bir devir halindedir" (Pala, 2002, s. 454). Her şeyden önce yaratılan Nûr-ı Muhammedî Allah'ın habibi ve âlemlerin sultanıdır.

Türk İslam edebiyatında şairler; Allah'a hamd u senalar sunup O'nu kendi isim ve sıfatları ile övdükten sonra Hz. Muhammed'i (s.a.v.) salat ve selam ile anarlar. Âşık Ömer de Hz. Muhammed'in yüksek ahlaki değerlerini, vasıflarını, peygamberlik misyonunu, halifelerini, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şefaatinin kurtuluş anahtarı olduğunu, vb. temel İslam inançlarına vurgu yapar ve Hz. Muhammed'e (s.a.v.) derin saygı ve muhabbetlerini ifade eder:

Âlim ü Allâm u Kerîm ü Rahîm
Râzık u Rezzâk u Fettâh u Mennân
Yok ona nazîr ü vezîr ü nedîm
Oldur on sekiz bin âleme sultan

Ahmed-i muhtâr mehtâb-ı cebîn
Hem âl ü evlâdı envâr-ı güzîn
Ebtah-ı zezem fahrü's-sakaleyn
Hâşimî Kureyşî Habîb-i Mennân

Zelîl olmaz ol kim yâr-ı gâridir
Kamu mümine hükmü cârîdir
Sıdk-ıla derûn-ı çâr-yâridir
Ebubekir Ali Ömer ü Osman

Cân-ıla cismimiz gidince öte
Yarın yandırmayıp nâr-ı î âfete
Dileriz ki biz yazıklı ümmete

Lutfu şefaatin eyleye erzân (Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 439).

Şefaât, bir suçun bağışlanması veya isteğin yerine getirilmesi için aracı olmaktır. Peygamberler veya Allah'ın izin vereceği kimseler; kulların günahlarının bağışlanması, suçlarının affedilmesi için Allah'a aracılık edebilir. En yüce şefaâtçi Hz. Muhammed'dir (s.a.v.) ve kıyamet gününde ümmeti için şefaâtçi olacaktır (Pala, 2002, s. 437). Âşık Ömer de bütün müminler gibi ahirette Hz. Muhammed'in şefaatinin ümit etmektedir:

Cân-ıla cismimiz gidince öte
Yarın yandırmayıp nâr-ı âfete
Dileriz ki biz yazıklı ümmete

Lutf u şefâatin eyleye erzân

Pes ibtidâ gevher vücûda geldi

Bu dünyâdan öndin ol yaratıldı

Gevhere bir kerre tecelli kıldı

Ol gevherden oldu bu kevn ü mekân (Karasoy-Yavuz, 2010: 439).

Oldur cihânın bil ki sultânı

Resûl-i ekrem'dir şefâat kânı

Ümmeti olanlar zikreder anı

İzzetle ikram ne güzel uymuş (Ergun, 1935, s. 47).

Şefi' olmaz ise Âşık Ömer'e Hazret-i Sultan

Demem mahşerde ettiğim kamu isyâne vâveylâ (Ergun, 1935, s. 86).

Ey habîbi ehl-i isyanın şefî Mustafâ

Hürmetinle on sekiz bin âlem oldu pür ziyâ (Ergun, 1935, s. 129).

Saz şairleri pek çok şiirinde gönüllerinin Hz. Muhammed'e bağlı olduğunu ve O'nun yoluna canlarını feda etmekten geri durmayacaklarını vurgulamışlardır (Peker, 2003, s. 178). Âşık Ömer de Allah'ın sevgili kulu ve elçisi Hz. Muhammed'in yoluna canını vereceğini söyler:

Ol Habîb-i Kibriyâ'nın yoluna cânım fedâ

Al abdest kıl namâzı eyle cum'anı edâ

Kalbini ider küşâde pertev-i nûr-i Hudâ

Mü'minin mi'râcı oldu bak mubârek cum'a gün (Ergun, 1935, s. 306; Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 417).

Âlemin yaratılış sebebi Hz. Muhammed'dir çünkü Allah "*Sen olmasaydın eflâkı yaratmazdım*" buyurmaktadır (Pala, 2002, s. 28). Yüce Allah Hz. Muhammed'i çok sevdiği için O'na "*Habîbim*" (sevgili, dost) şeklinde hitap etmektedir. Şairler Allah'tan bir şey isteyeceklerinde isteklerinin kolay kabul edilmesi veya taleplerinin geri çevrilmemesi için Allah'tan niyazda bulunurken Hz. Peygamberin adını ya da sıfatlarını söyleyerek istekte bulunmaktadır (Peker, 2003, s. 179). Şair, Allah'ın yaratıcı gücünü ve her şeyin O'na dayandığını vurgular; tasavvuf geleneğinde sıkça dile getirilen aşk özlemini derinlemesine yaşamaktadır. Âşık Ömer Allah'tan

yardım isterken Allah'ın sevgilisi (Habibullah) aşkına Hz. Muhammed'in yüzü suyu hürmetine tazarruda bulunur:

Âlemi var eyleyen ol yek Hudâ'nın aşkına

Âlemin fahrı Muhammed Mustafâ'nın aşkına

Merhamet kıl Çâriyâr-ı bâ-safânın aşkına

Yılda bir kez yüzünü ben göreyim yâr elvedâ (Ergun, 1935, s. 127; Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 308).

Fahr-ı âlem Seyyidülkevneyn o sultân aşkına

Haydar-i kerrâr hem âl-i emîrân aşkına

Ver murâdın bendenin Bûbekr ü Osmân aşkına

Bu Ömer adın bana ad eyleyen Mevlâ'm meded (Ergun, 1935, s. 165; Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 146).

Bu dörtlük, İslam peygamberi Hz. Muhammed'e (s.a.v.) olan derin sevgi ve bağlılığın ifadesini içermektedir. Şair, bu sevgiyi dile getirirken, İslam dünyasında büyük bir saygınlığa sahip olan dört halifenin (Ebu Bekir, Ömer, Ali ve Osman) adlarını anarak, onlara olan sevgi ve bağlılığı somutlaştırmıştır. Bu, şairin bilinçli bir tercihi olarak kabul edilebilir, çünkü bu dört halife, Hz. Muhammed'e duyulan sevginin somut örneklerinden kabul edilirler. Aynı zamanda şiirin sonunda, "Bu Ömer adın bana ad eyleyen Mevlâ'm meded" ifadesiyle şair, kendi adının da bu büyük sahabeler ile (Hz. Muhammed âşıklarıyla) anılmasını arzulamaktadır.

Aşk Meclisi/Bezm-i Elest

Kur'an-ı Kerim'de Allah, ruhlar âlemini yarattığında bütün ruhlara "*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*" (Araf/172-173) diye sorar. Ruhlar, "*Belâ, evet! Sen bizim Rabbimizsin!*" cevabını verir ve aşka düşerler. İslam inanç ve itikadına göre âdemoğlunun bütün sorumluluklarının başında Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etmesi ve "*ancak O'na kulluk etmesi*" (Fatiha/5) gelmektedir. Yaratan ile yaratılan arasında birbirlerinin ve ruhların şahitliğinde yapılan bir ahitleşme vardır. İnsanoğlunun dünya hayatına gelmeden önce verdiği bu söze edebiyatımızda sık sık hatırlatma yapılmaktadır. Bu soruların sorulduğu, ruhların yaratıldığı an; tasavvufta ve İslami edebiyatta genellikle "*rûz-i elest, bezm-i elest, bezm-i ezel, kalû belâ*" gibi isimlerle anılmıştır. Türk edebiyatında özellikle divan şiiri, tekke şiiri ve âşık şiirinde bu aşk meclisi pek çok kez şairler tarafından işlenmiştir. Henüz hiçbir maddi varlık yaratılmadan Allah'ın huzurunda ruhlar Allah'a verilen söz ile ve elest bezminde "*kün*" emri ile yaratılmıştır. Şairler, şiirlerinde elest meclisini telmih yoluyla yaygın olarak kullanırlar ve sevgililerine onu ilk elest meclisinde gördüğünü ve orada ona âşık olduğunu aşklarının da o günden beri süregeldiğini söyler (Pala, 2002, s. 81). Âşık Ömer 261, 367, 559, 561, 584, 819, 989, 1062, 1081,

1307, 1413, 1433 (Karasoy ve Yavuz, 2010) numaralı şiirlerinde elest meclisine telmihte bulunarak insanın Rabb'ine verdiği sözü hatırlatır, aynı zamanda ezeli aşkına gönderme yapar, içilen aşk badesinden bahseder:

Cuş eden aşkınla eşk-i hun-feşanımdır benim

Medhinin evsafının inşası şanımdır benim

Vaslın inkâr ettiğin hatır-nişanımdır benim

Ta elesttendir seninle ahd ü peymanım güzel (Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 352).

Mest olur mu bâde-i aşk-ı elestten içmeyen

Vasla ermez tahra-i âh-ile kendin biçmeyen

Âşık olmaz ol Nesîmî gibi serden geçmeyen

Olmayan Mansûr'a hemtâ dâra gelmezdir kemend (Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 148).

Gözetir ahd-i elesti kavline sâdık Ömer

"Men araf" esrarına ermekliğe lâayık Ömer

Anlamaz sanman ledünnî ilmini Âşık Ömer

Mekteb-i aşk-ı hakîkatte onu her an okur (Karasoy ve Yavuz, 2010, s. 162).

"Ta elesttendir seninle ahd ü peymanım güzel" ifadesiyle şair, sevgilisiyle olan ilişkisinin ölümsüz ve ilahi bir bağ ile bağlı olduğunu anlatır. Şair, aşk badesini elest meclisinde içmeyen elest aşkının sarhoşluğuna erişemeyeceğini ifade eder. Mansur gibi sıkıntı ve zorluk çekmeden Nesîmî gibi serden geçmeden âşık olunamayacağı vurgulanır. Âşık Ömer, elest aşkına olan bağlılığını ve bu manevi yolu izleme kararlılığını ifade eder. "Gözetir ahd-i elesti kavline sâdık Ömer" ifadesi, onun elest meclisindeki verdiği söze sadakat ile bağlı olduğunu gösterir. Âşık Ömer'in "Men araf" yani Allah'ı tanıyan ve onun esrarına erişen biri olduğu ifade edilir. Şiirlerine göre o, ledünnî ilimden anlayan hakikat aşkının okulunda okuyan biridir. Onun şiirleri tasavvufî öğretileri içeren ilahi aşka yolculuk edeceklere rehberlik yapabilecek nitelikte görülür.

Mana âleminin dili ile konuşan sufi şairler, şiir söylediklerinde suret âlemine kapalıdırlar ve hakikat denizine ağ atmış dalgıçlara benzetilir. Çünkü söz meclisinde (bezm-i elest) bir kadehten sarhoş olan bu şairlerin şiirlerinde her gözün erişemeyeceği hakikat sırları gizlidir (Kılıç, 2017, s. 32). Âşık Ömer gibi pek çok şair tarafından bu tema şiirlere konu edilmiştir. Özellikle sufi şairlerin şiirlerinde "Elest, kâlû belâ, belâ ahdi, ahd-i elest, mîsâk-ı evvel, rûz-i ezel, rûz-i elest, bezm-i cân, bezm-i vuslat, bezm-i muhabbet, bezm-i elest, bâde-i elest, câm-ı elest, âlem-i elest, kavli elest" gibi kelime ve terkiplerle sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Türk saz şiirinde ozanlara özgü şiir söyleme ve yazma geleneğinin, birçoğunun zaman ve zemine göre az veya çok bazı değişikliklere uğramakla beraber, devam etmesi sosyal bir zarurettir. XVII. asrın ikinci yarısında özellikle Âşık Ömer gibi şairlerin etkisiyle tekke edebiyatı ve divan edebiyatı unsurlarının kuvvetlendiğini görmekteyiz. Âşık Ömer'in burada âdeta bir geçiş dönemi şairi gibi ismi yaşadığı yüzyılda sembolleşmiştir. Âşık Ömer'in şiirlerindeki mistik konular, yalnızca yüzeysel bir yaklaşım değil, aksine içsel bir derinlik ve özgünlükle işlenmiştir; bununla birlikte, dinî-tasavvufi temaları ustaca ele alsada, kendisini mutasavvıf bir şair olarak nitelendirmek için yeterli bir temel sağlamamıştır. Âşık Ömer'in şiirlerinde, tarikat ehli derviş şairlerin sufiyane üslubu her zaman baskın olmasa da Âşık Ömer, ele aldığı her konuyu başarılı bir şekilde şiirine yansıtmaktadır. Örneğin epik bir olayı destan şairi edası ile işleyebilecek kudrette bir şairdir.

Ahmed Yesevî'nin öncülüğünde başlayan tasavvufi şiir geleneği, dinî ve tasavvufi konuları içererek Türk şiirinin temel bir özelliği hâline gelmiş ve bu geleneği sürdüren şairler arasından her dönemde güçlü temsilciler yetişmiştir. Divan şairleri ile yarışabilecek nitelikte başarılı örnekler ortaya koyan Âşık Ömer, dinî-tasavvufi konuların da millî şiir zevkine ve geleneklerine uygun biçimlerde ve üslupta icra edilebileceğini ortaya koymuştur. Âşık Ömer; İslam kültürü ve tasavvufundan etkilenmiş Allah'ın varlığına, birliğine ve yüceliğine dair inanışlarını münâcâtlarında dile getirmiş; Hz. Muhammed sevgisini ve aşkını şiirlerinde hissettirmiş; Allah'la bütünleşmeyi "*varlık*"ta yok olmayı maddi aşka değil ilahi aşka erişmeyi, geçici olana değil kalıcı olana talip olmayı âşık tarzı edebiyat geleneğinin yapı ve işlevsel icrasında sağlam bir üslup ile işlemiştir. Tasavvuf ilmine yabancı olmadığı bilinen Âşık Ömer, dönemin öne çıkan bir şairi olarak, hem divan şiirlerinin geleneksel dilini ve temalarını hem de halk şiirinin sadelik ve içtenliğini kendi şiirlerinde başarıyla birleştiren bir isim olarak iki gelenekten de beslenmiş kendi özgün tarzını oluşturmuştur.

Âşık Ömer'in şiirlerinde hem saz şairlerinin hem tekke şairlerinin hem de divan şairlerinin işlediği konuların zengin bir kelime hazinesiyle ele alındığı görülmektedir. Mesela Allah lafzı Perverdigar, Kirdigar, Rab, Mevla, Halik-i Yezdan, İsm-i Yezdan, Huda, Huda-yı Kibriya gibi farklı şekillerde zikredilmektedir. Âşık Ömer hakkında bilinenleri yeterli bulmak mümkün değildir; yeni bilgi ve belgeler bulununcaya kadar onun hayatını ve düşüncelerini aydınlatmamıza yardımcı olacak en önemli kaynak şiirleridir. Hem aruzla hem de hece ile yazmış olduğu şiirlerinde Türk saz şairlerine oranla çok fazla Arapça ve Farsça kelime kullanmıştır. Tasavvufi şiirlerde insanın kâinatın en değerli varlığı olması vurgusunun yaygın bir şekilde tekrarlanması Allah'ın kendine gönlü mekân kılmasındandır. "Nefsini bilen Rabbini bilir" sözü mucibince insanın kendini ve Tanrı'yı tanıma yolculuğu çeşitli yollarla devam etmektedir. Türk düşünce sisteminde şiir sanatı bu yollardan biri olup Âşık Ömer de inanç dünyasını şiirlerine başarılı bir biçimde yansıtan şairlerdendir.

Kaynakça

- Akça, K. (1944). 17'nci Asrın Saz Şairlerinden Gezlevili Âşık Ömer. *Folklor Postası*, 1(3), s. 9-17.
- Artun, E. (2011). *Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Çelebioğlu, Â. (1998). *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Çelepi, M. S. (2005). *Âşık Ömer Divânı'nın Tahlili. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çobanoğlu, Ö. (2007). *Âşık Tarzı Edebiyat Geleneği ve İstanbul*. İstanbul: 3F Yayınevi.
- Elçin, Ş. (1987). *Âşık Ömer*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Elçin, Ş. (1988). *Halk Edebiyatı Araştırmaları I*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Erdener, Y. (2019). *Kars'ta Çobanoğlu Kahvesi'nde Âşık Karşılaşmaları-Âşıklık Geleneğinin Şamanizm ve Sufizmle Olan Tarihsel Bağları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ergun, S. N. (1935). *Âşık Ömer Hayatı ve Şiirleri*. İstanbul: Semih Lütfi Matbaası ve Kitap Evi.
- Fazıl, R. (1988-1990). *Âşık Ömer, Şiirler ve Gazeller*. Taşkent: Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.
- Gönen, S. (2017). *Âşık Edebiyatında Naat*. Konya: Palet Yayınları.
- Gülmez, M. (2015). *Âşık Ömer Divanı'nda Alevi-Bektaşî İzleri. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (37), s. 285-307.
- Günay, U. (2015). *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İbnü'l-Arabî, M. (2017). *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi* (Cilt 1). (Çev. M. Tahralı ve A. A. Konuk) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kara, M. (2009). İstılâhatü's-Sûfiyye. *İslam Ansiklopedisi*, 19, 209-211. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karadayı, O. N. (2015). Osmanlı Dönemi Âşık Tarzı Şiir Geleneğinde Tasavvuf. *(Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karahan, A. (1991). *Âşık Ömer. İslam Ansiklopedisi*, 4, 1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Karasoy, Y., ve Yavuz, O. (2003). 17. Yüzyıl Saz Şairi Âşık Ömer Üzerine Bazı Mülâhazalar. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (13), s. 177-216.
- Karasoy, Y., & Yavuz, O. (2010). *Âşık Ömer Divanı*. Konya: İnci Ofset.
- Kaya, D. (2003). *Âşık Edebiyatına Giriş*. Bişkek: Kırgızistan Manas Üniversitesi Yayınları.
- Kılıç, M. E. (2017). *Sufi ve Şiir Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*. İstanbul: Sufi Kitap.
- Köprülü, M. F. (1962a). *Türk Saz Şairleri I*. Ankara: Güven Basımevi Millî Kültür Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1962b). *Türk Saz Şairleri II*. Ankara: Güven Basımevi Millî Kültür Yayınları.
- Köprülü, M. F. (2012). *Edebiyat Araştırmaları I*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Macit, M. (2006). Münâcât. *İslâm Ansiklopedisi*, 31, 563-565. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pala, İ. (2002). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: L&M Yayınları.
- Peker, S. (2003). 17. Yüzyıl Türk Saz Şiirinde Konu. (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sakaoğlu, S. (2014). *Âşık Edebiyatı Araştırmaları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Sakaoğlu, S., & Alptekin, A. B. (2006). *Türk Saz Şiiri Antolojisi (14-21. Yüzyıllar)*. Ankara: Akçak Yayınları.
- Şimşek, H. İ. (2012). Tasavvufî Düşüncede Hz. Muhammed Algısı. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI(21), s. 29-52.
- Şimşek, S. (2011). *Nasreddin Hoca ve Tasavvuf*. İstanbul: Buhara Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (2012). *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Torun, A. (2000). Tasavvufun Gölgesinde Çıldırılı Âşık Şenlik. *Âşık Şenlik Sempozyumu Bildirileri* (s. 251-256). Ankara: Kültür Bakanlığı HAGEM Yayınları.
- Uludağ, S. (1994). Devran. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Üşenmez, E. (2008). 17. Yüzyıl Saz Şairi Âşık Ömer ve Dili. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*(38), s. 103-114.
- Çatışma beyanı:** Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Uluslararası Sistemlerde Kayıt Altına Alınarak Muğla Kültürel Gastronomi Mirasının Sürdürülebilirliği

Selma ATABEY*

Özet

Teknolojik ilerlemenin, küresel ve hızlı yaşamın olduğu, tüketim ve yok edişin çok hızlıca gerçekleştiği günümüzde sürdürülebilirlik kavramı son dönemlerde önem arz eden konulardan biridir. Yiyecek tüketimi yüzyıllardır insanlar için vazgeçilmezdir. İnsan hayatıyla birlikte başlamıştır ve insan olduğu sürece yiyecek tüketilecektir. İlk başladığı andan günümüze kadar yemeğin geçirdiği değişimi kayıtlara ulaşabildiğince görmek mümkündür. Her geçen gün yeni akımlar ve tercihler ile birlikte yöresel farklılıkların ortadan kalkması, otantik yemeklerin benzer ve tek tip yemeklere dönüşmesi konunun farkındalığını artırmıştır. Geline son noktada birçok etkenden kaynaklı yaşanan yerel gıda üretimi ve yöresel yemek kıyımı, konuya hassasiyet gösteren ulusal ve uluslararası bazı kurum ve toplulukları endişelendirmiş ve önlemler almaya itmiştir. Kayıt altına alınarak veya tescillenerek yerel ürünlerin korunmasını ve geleceğe taşıyarak sürdürülebilirliğinin sağlanmasını amaçlayan bu hareketler içerisinde, “Yavaş Gıda Akımı” (Slow Food) hareketinin “Uluslararası Nuh’un Ambarı Listesi” (Ark of Taste) sayılabilir. Uluslararası Nuh’un Ambarı Listesinde (Ark of Taste) yer alan yerel ürün ve yemekler Slow Food’a üye ülkelerin tamamı tarafından tanınmıştır. Muğla’nın yerel üretim ve mutfak mirasının sürdürülebilirliği açısından uluslararası kayıt altına alınmış ürünlerini değerlendirmek amacı ile hazırlanan bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden ikincil kaynak taraması ve doküman analizinden faydalanılmıştır. Muğla iline ait coğrafi işaretli ürünlerden 9 ve yöresel yemek kitaplarından 12 adet ürün, Uluslararası Nuh’un Ambarı Listesine (Ark of Taste) listesine dahil edilmesi için önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gastronomi mirası, Ark of Taste Listesi, Slow Food, Sürdürülebilirlik, Muğla

Sustainability of Mugla Cultural Gastronomy Heritage by Recording In International Systems

Abstract

The concept of sustainability is one of the most important issues in today's world where there is a technological, global and fast life, that is why consumption and destruction occur very quickly. Food is a phenomenon that has been indispensable for centuries. Food consumption began with humanity and is expected to continue as long as human being exists. It is possible to see change of food from the first time as long as the records are accessible present day. The disappearance of regional differences with new trends and preferences, and the transformation of authentic dishes into similar and uniform dishes have increased the awareness of the subject. At the last point, decrease in local production and local food consumption worried some national and international institutions and communities that are sensitive to the issue. They took some precautions to stop or slow down last changes. It is possible to count the Ark of Taste List of the Slow Food Movement among these precautions, which aim to protect local products by registering them, and to ensure their sustainability by

*Öğr. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, e-mail: s.atabey@mu.edu.tr, selmaatabey34@gmail.com
ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-7676-1760>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Atabay, S. (2023). Uluslararası sistemlerde kayıt altına alınarak Muğla kültürel gastronomi mirasının sürdürülebilirliği. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 156-169. <https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1342468>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
13 Ağustos 2023	16 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	156-169
13 August 2023	16 October 2023	Research Article	

carrying them to the future. Local food products and dishes included in the Ark of Taste List have made it possible for Slow Food to be recognized by all member countries. The aim of this study is to evaluate internationally registered products of Muğla in terms of the sustainability of local production and culinary heritage. During the research, 2 of the qualitative research methods; namely, secondary source scanning and document analysis were used. 9 products from geographically indicated foods and 12 products from local cookbooks have been suggested to be included in the Ark of Taste List.

Keywords: Gastronomy heritage, Ark of Taste List, Slow Food, Sustainable, Mugla

Extended Abstract

The concept of sustainability is one of the most important issues in today's world where there is a technological, global and fast life, that is why consumption and destruction occur very quickly. Food is a phenomenon that has been indispensable for centuries. Food consumption began with humanity, and is expected to continue as long as human being exists. It is possible to see change of food from the first time as long as the records are accesible until present day. Food products have been used for nutritional purposes for centuries, and this nutrition is very important for the future of human life. Nutrition has been the subject of literature in order to describe the historical change of human life. There was natural product during the hunting-gathering period. After technological developments and industrialization, products changed. Gastronomy, which also affects different areas in life, has begun to be discussed with many disciplines. For this reason, perspectives and approaches towards the field of gastronomy are diversified. The meaning of gastronomy has gained importance in recent period. Studies about gastronomy have also caused changes in nutritional preferences. From the beginning of the 1990s, both new era practices that had to be applied in agricultural production and the change in people's preferences with new trends have brought many negativities. The disappearance of regional differences with new trends and preferences, and the transformation of authentic dishes into similar and uniform dishes has increased the awareness of the subject. At the last point, local production and local food decrement caused by many factors worried some national and international institutions and communities that are sensitive to the issue and pushed them to take precautions. It is possible to count the Ark of Taste list of the Slow Food movement among these advances, which aim to protect local products by registering, and to ensure their sustainability by carrying them to the future. Ark of Taste is a system that collects and records high-quality local products. For instance, small-scale produced local fruits, vegetables, animal breeds, cheeses, unique bread types, sweets and smoked meat samples can be registered. At the same time, it has undertaken to ensure the recognition of forgotten or poorly known products. Local products and dishes included in the Ark of Taste list have made it possible for Slow Food to be recognized by all member countries. The aim of this study is to evaluate internationally registered products of Muğla in terms of the sustainability of local production and culinary heritage. During the research, 2 of the qualitative research methods; namely, secondary source scanning and document analysis were used. 9 products from geographically indicated and 12 products from local cookbooks have

been suggested to be included in the Ark of Taste list. Those products submitted and accepted as suggestions to the Ark of Taste list will be recognized by Slow Food member countries. Thus, in addition to ensuring its sustainability in the local sense, it will also contribute to its sustainability on the international platform. Moreover, it can be a source in terms of gastronomic tourism. It is thought that the gastronomic heritage will support high-quality production by ensuring the continuity of local production.

Giriş

Yüzyıllardır beslenme için kullanılan ürünler, insan hayatının devamlılığını sağlaması ve tarihsel değişimini tanımlayabilmesi için literatüre konu olmuştur. Avcılık-toplayıcılık döneminde doğal ve yerel olmak zorunda olan ürünler insanlığın gelişmesi, teknoloji ve sanayinin ilerlemesi ile birlikte özellikle içinde bulunduğumuz yüzyılda hızla değişmiştir. Hayatın içerisinde farklı alanları da etkiliyor olan gastronomi birçok bilim dalı ile birlikte ele alınabilmektedir. Bu nedenle gastronomi alanına yönelik bakış açısı ve yaklaşımlar da çeşitlenmektedir (Aydemir & Özdemir, 2014, s. 324). Yakın dönemde gastronominin kazandığı anlam ve önem ile konu hakkında yapılan çalışmalar artmış ve dolayısıyla tercihlerde de değişimler gözlemlenmiştir. 1990'lı yılların başından beri ise hem tarımsal üretimlerde uygulanmak zorunda olan yeni dönem uygulamalar, hem de yeni gastronomi akımlarıyla birlikte insanların tercihlerinin değişmesi, birçok olumsuzluğu beraberinde getirmiştir (Kocatepe & Tırıl, 2015, s.55-56). Bu olumsuzlukların başında ise üretilen yeni ürünlerin kalite olarak, lezzet olarak ve çevresel anlamda da zararlı olduğunu savunanlar olmuştur (Eryılmaz & Kılıç, 2018, s.628). Özellikle çocukların tercih ettiği yeni yemek akımlarından biri olan hızlı yemek akımı (Fast Food) yiyecekler, dengesiz beslenmeyle birlikte sedanter yaşama neden olmaktadır. Bu besinlerin obeziteye ve özellikle kemik üzerinde olumsuz sonuçlara neden olmaktadır (Taş ve Haspolat, 2018, s. 554). İnsan sağlığını olumsuz etkileyebilecek, tek tip beslenmeye yönlendiren hızlı yemek akımı (Fast Food) yiyecekleri ile birlikte çeşitli olumsuzluklar da oluşmuştur. Sağlık anlamında yaşanan olumsuzluklarla birlikte, kültürel kayıpların da oluştuğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu noktada bu tür hızlı yiyeceklere itiraz eden ve kültürel mirasa sahip çıkmak isteyen ulusal ve uluslararası organizasyonlar çalışmalar yapmıştır. Doğal, ata tohumlarıyla, genetiği değiştirilmeden yapılan bitkisel ve hayvansal üretimler özendirilmiş ve var olanların kaybını önlemek için kayıt altına almayı hedeflemişlerdir. Bu organizasyonlardan biri de Yavaş Gıda Akımı (Slow Food Movement) ve kayıt sistemi ise Uluslararası Nuh'un Ambarı Listesidir (Ark of Taste). Bir diğer uluslararası kayıt sistemi ise UNESCO'dur. Ulusal olarak ise TÜRK PATENT (eski adıyla Türk Patent ve Marka Kurumu) aracılığıyla coğrafi işaret sistemine kayıt yapılmaktadır.

“Yavaş Gıda Akımı” ve “Uluslararası Nuh'un Ambarı Listesi”

Sanayi devrimiyle birlikte, dışarıda çalışma hayatının artması, kadınların bu hayata dahil olması beklentilerde değişimlere neden olmuştur. Geleneksel ürünlere kıyasla endüstriyel üretilen ürünler, lezzet, hazırlanma şekli ve süre bakımından değişiklik arz etmektedir. Bu durumun toplumsal damak tadına da yansıdığını söylemek mümkündür. Günümüzde kadınların iş hayatına dahil olması ile birlikte hem çalışma hayatı sorumluluğu (Elmacioğlu, 1996, s.30), günün büyük bölümünün ev dışında geçiriliyor olması, doğru orantılı olarak ev dışında yemek ihtiyacının artmasına neden olmuştur. Gelir seviyesinin yükselmesi de bu durumu tetiklemiştir (Bowman & Vinyard, 2004, s.163). Gün boyu çalışan insanların, gün içerisinde beslenme ihtiyaçlarını dışarıdan karşılamalarına sebebiyet vermiştir. Hızlı yemek için literatürde birçok tanımlama bulmak mümkündür. Elle veya tek kullanımlık malzemelerle tüketimi mümkün olan fiyatı nispeten düşük ürünler olarak tanımlanmıştır (Tayfun ve Uygur, 2008, s.123). Masa düzeniyle servis imkanı olmayan işletmelerde dahil olmak üzere, yemeye hazır olarak satılan yemekler olarak da tanımlanmaktadır (Özçelik vd., 2007, s. 43). Bir diğer tanımlamada ise yiyecek ile ilgili detay bilgiler vererek, siparişin alınması sonrasında 3 ile 10 dakika arasında hazırlanabilen yiyeceklere vurgu yapılmıştır (Yaman, 2007, s.2). Tanımlamalardan anlaşılacağı üzere bu sınıflandırmada ürün bazlı bir farklılıktan bahsedilmektedir.

Hızlı yemek akımının çok tercih edilmeye başlanmasıyla birlikte konuya ilgi artmış ve birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların sonuçlarına göre hızlı yemeklerin sağlığa olan olumsuz etkileri nedeniyle, sigara paketlerindeki gibi hızlı yemek (Fast Food) ürünlerinin paketlerinde de “sağlığa zararlıdır” ifadesinin bulunması önerilebilir (Küçükali, 2006, s.225-226). Hızlı yemek neredeyse dünya genelinde tercih edildikçe, beslenmede standartlaşma, biyo çeşitliliğin zarar görmesi, yerel üretimlerin, küçük üreticilerin yok olma ihtimali, birçok sebze meyvenin eskisi kadar üretilmez olması ile toplum kültürünü tehdit etmeye başlamıştı (Kadioğlu, 2019, s.210). Yavaş Gıda Akımı (Slow Food), küresel gıda endüstrisinin yüksek hızlı, yüksek cirolu kültürüne karşı geniş bir tepkinin parçası olarak 1989'da İtalya'da doğdu (Honore, 2004, s. 57). Yavaş yemek veya yavaş gıda akımı olarak da açıklanabilecek olan bu felsefe, yöresel yemekleri, yöresel ürünleri öncelikli sayarak, yerel tarımsal üretimleri destekleyen bir sistemdir (Yurtseven vd., 2010, s. 37; Başarangel & Tokatlı, 2018, s. 5). Slow Food iyi, temiz ve adildir (Lee vd., 2014, s. 208; Bucak & Turan, 2016, s. 211). Misyonu, gıda tedarikindeki biyo-çeşitliliği savunmak, lezzet eğitimini yaymak, etkinlikler ve girişimler yoluyla mükemmel gıda üreticilerine ulaşmaktır. Sağlıklı ve doğal olmayan yemek alışkanlıkları ve hakimiyeti, birçok açıdan olumsuz sonuçlar yaratmaktadır. Öncelikle çiftçilerin üretimlerinin devamlılığını etkilemektedir. Bunu engellemek için gıda üreticileri düşük maliyetli işlere yönelim sağlayabilir. Bu tutum tüketiciler açısından sağlık problemleri yaratırken, çevresel olumsuzlukları da tetikler (Van Bommel & Spicer, 2011, s. 1717-1718). Bu olumsuzluklarla savaşmak için oluşturulan Yavaş Gıda Akımı (Slow Food), ortak kültürel ve gastronomik çıkarlar

geliştirmeyi amaçlayan kişilerin gönüllü üyeliğine dayanan ve kâr amacı gütmeyen uluslararası bir kuruluştur. Hareketin üyeliği herkese açıktır ve örgütsel olmaktan çok bireyseldir. Hareketin genel merkezi İtalya’da küçük bir kasaba olan Bra’da bulunmaktadır. Bu kuruluşun bir dizi Ulusal Yönetim Komitesi ve uluslararası hareketle ilgili tüm kararları alan bir Başkanlık Komitesi vardır. “Convivia” olarak isimlendirilen üye grupları, geleneklere dikkat çekmek, geleneksel yemek pişirme ve yemek yemenin basit ritüellerine katılmak, Slow Food mesajını yaymak, yerel ürünleri tanıtmak amacıyla, düzenli olarak bir araya gelmektedir (Jones vd., 2003, s. 298-299). Dünya genelinde 160’ı aşkın ülkede yaklaşık 100.000 Yavaş Gıda Akımı (Slow Food) üyesi bulunmaktadır. Dünya geneline yayılmış olan 1500 üye grubu (convivium) (Slow Food, 2023) ile çalışmalarına devam etmektedir. Yavaş Gıda Akımı’nın Türkiye temsilcisi 37 üye grubundan 5 tanesi Muğla iline bağlı bulunmaktadır.

Nuhun Ambarı (Ark of Taste), yerel ve küçük ölçekli olarak üretilen, var olduğu yerin kültürüne, tarihine ve geleneklerine uygun olarak yetiştirilen meyve, sebze, hayvan ırkları, peynir, ekmek, tatlı ve tütsülenmiş et örneklerinden kaliteli ürünleri toplayan ve kayıt altına alan bir sistemdir. Aynı zamanda unutulmuş veya yeterince tanınmayan ürünlerin tanınmasını sağlamış, ve korunması gerekenleri ise koruma altına almayı görev edinmiştir (Slow Food, 2023a). Mutfak mirasını korumaya odaklanan Ark of Taste sistemine ait manifestoda amaçları şu şekilde listelenmiştir (Jones vd., 2003, s. 300-301);

- ✓ Kaliteli gıda tedarikçilerini endüstriyel standartlaşmadan korumak,
- ✓ Nesli tükenmekte olan hayvan ırklarının, peynirlerin, soğuk mezelerin, tahılların ve meyvelerin hayatta kalmasını sağlamak,
- ✓ Tat eğitimleri yapmak ve yaymak,
- ✓ Birçok üretimde kendine özgü karakteri öldüren konulara karşı durmak ve kendine özgü karakteristiği korumak
- ✓ İnsanların keyif alma hakkını korumaktır.

Ark of Taste’e kayıt olunabilmesi için üründe olması gereken, aranan özellikler (Jones vd., 2003, s. 301; Güner ve Çılgınoğlu, 2023, s. 2878) ise;

- ✓ Ürünler kalite kriterlerine uygun olmalı,
- ✓ Belirli bir bölgeye ait ve yerel hammaddelerle, yerel tekniklerle işlenmiş olmalı
- ✓ Üretildikleri yere ait tarihi, geleneksel özellikleri yani kültürel değeri olmalı
- ✓ Küçük üreticiler tarafından sınırlı miktarlarda üretilmeli
- ✓ Yok olma tehlikesi olmalıdır.

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Çalışma Muğla’nın yerel ürünlerinden uluslararası kayıt sistemlerinden biri olan Nuh’un Ambarı (Ark of Taste) listesine giren ürünlerin belirlenerek, yerel üretim ve mutfak mirasının sürdürülebilirliğinin değerlendirilmesidir. İlave olarak,

var olan değerlerinden listeye dahil edilmesi gerektiği düşünülen ürünlerle alakalı öneriler sunularak kültürel mirasın sürdürülebilirliğine katkı sağlamaktır. Çalışma nitel araştırma deseninde olup, ikincil kaynak derleme, tarama deseni ve doküman analizi kullanılmıştır. Araştırma konusuna yönelik olabilecek ses, video, fotoğraf, yazılı kaynak, sosyal internet sayfaları gibi kaynakların sistematığına uygun bir şekilde kodlanarak ve sınıflandırılarak analiz edilmesine doküman analizi veya doküman tarama denilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 188). “Tarama” denilmesindeki amaç geçmişte veya günümüzde olay, olgu, varlık vb. konu veya durumları kendi şart ve ortamları içerisinde tanımlamaktır (Karasar, 2011, s. 77). Doküman analizi başlı başına bir araştırma yöntemi olarak kullanılmasının yanı sıra tamamlayıcı bir yöntem olduğu da söylenebilir. Bu noktada nitel ve nicel araştırma yöntemlerinin beraber kullanıldığı karma bir yöntem olarak da kabul edilmektedir. Doküman analizinin güvenilirliği veri kaynaklarının güvenilirliği ile doğru orantılıdır (Sak vd., 2021, s. 232). Çalışmada veri kaynağı resmi sayfalar ve resmi kurum kitapları olması nedeniyle araştırmanın güvenilirlik şartı sağlanmıştır. Konuyla alakalı literatür taraması ile Yavaş Yemek (Slow Food) internet sayfasından veriler çekilerek sınıflandırılmış, düzenlenmiş ve değerlendirilmiştir. Muğla’ya ait ürünler ve yemekler için ise belirlenen iki kitap aracılığıyla istenen kriterlere uygun olanlar belirlenmiştir. Yavaş Yemek (Slow Food) resmi sayfasında yer alan bilgilerin değişken olması, yeni ürünler eklendikçe verilerin değişmesi araştırmanın sınırlılığdır. Elde edilen veriler araştırmanın yapıldığı ve verilerin alındığı tarihe göre çalışmada yer almıştır. Çalışma doküman incelemesi olması nedeniyle etik kurul izni gerektirmediğinden (Sak vd., 2021, s. 244) ve veriler üzerinde bir değişiklik yapılmadığı için etik kurul onayı alınmamıştır.

Bulgular

Temmuz 2023 itibariyle 151 ülkenin Ark of Taste (AOT) ürünü bulunmakta ve kayıtlı 6131 ürün yer almaktadır. Aynı veri kaynağına göre 607 ürün ise aday olarak önerileri sunulmuş ve değerlendirme sürecindedir. Güner ve Çılgınoğlu (2023) çalışmalarında 2021 verilerine göre 150 ülkeden 5655 ürün ve Türkiye’ye ait 78 ürün olduğunu ifade etmiştir (Tablo 1).

Tarih	Slow Food Üye Sayısı (Ülke Sayısı)	Dünyada Ark of Taste Ürün Sayısı	Türkiye’de Ark of Taste Ürün Sayısı	Muğla’da Ark of Taste Ürün Sayısı	Listeye Dahil Olan Ürünler
2021	150	5655	78	3	Havyar Bodrum çifte fırın ekmek Gambilya
2023	151	6131	103	5	Sıgla ağacı Milas ısırganlı erişte

Tablo 1. Yıllara göre Slow Food'a kayıtlı üye (ülke) ve ürün sayıları

2023 yılı verilerine göre Türkiye genelinde 103 yerel ürün bu sistem ile kayıt altına alınmış ve Türkiye haricinde Slow Food üyesi tüm ülkeler tarafından tanınmaktadır. Tablo 2'de bu ürünlerin bölge olarak dağılımları verilmiştir. Özet olarak bu 103 ürünün 30'u Akdeniz bölgesine, 22'si Ege Bölgesine, 20'si İç Anadolu Bölgesine, 14'ü Doğu Anadolu Bölgesine, 8'i Karadeniz bölgesine, 8'i Marmara Bölgesine ve 1'i Güneydoğu Anadolu Bölgesine ait olduğu gösterilmiştir. Muğla'ya ait yerel ürünlerden ise 5 ürün kayıt altına alınmıştır. Bu ürünler Bodrum peksimeti (Bodrum çifte fırın ekmek), Havyar, Sığla ağacı, Gambilya ve Milas ısırganlı eriştedir.

Bölge	Ürün Sayısı
AKDENİZ BÖLGESİ	30
EGE BÖLGESİ	22
İÇ ANADOLU BÖLGESİ	20
DOĞU ANADOLU BÖLGESİ	14
KARADENİZ BÖLGESİ	8
MARMARA BÖLGESİ	8
GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ	1
TOPLAM	103

Tablo 2. Bölgelere göre Ark of Taste (AOT) ürün sayısı

Türk Patent Kurumunu Coğrafi İşaret Portalı'nda Temmuz 2023 dönemi itibariyle Muğla iline ait coğrafi işaretli olanlardan sadece gıda ürünleri dikkate alınmıştır. Yemek tarifleri ve gıda ürünleri dışında kayıt altına alınan ürünler değerlendirmeye alınmamıştır. Buna göre Muğla'ya ait coğrafi işaretli Bodrum Mandarinini, Fethiye kaya inciri, Fethiye tahini, Kavaklıdere cevizi, Köyceğiz portakalı, Marmaris yer fıstığı, Marmaris çam balı, Milas yağlı zeytini, Milas zeytinyağı, Milas çekişge zeytini, Muğla göce tarhanası, Muğla çam balı, olmak üzere ürün sayısı 12'dir. Bu ürünler içerisinde Nuh'un Ambarı (Ark of Taste) kriterlerine uygun veya uygun olmayan ürünler listesi gerekçeleriyle Tablo 3'de gösterilmiştir.

Ürün İsmi	Gereke	Uygunluk Durumu
Bodrum Mandarinini	Kendine özgü bir karaktere sahip, Bodrum'a özel bir tür, bölge şartları üretimi için uygun olan, farklı bir tat ve aromaya sahip, Bodrum yerelinde üretilerek, özellikle kendi yakın çevresinde satılmakla birlikte başka yerlere nakliye ve satışı da yapılmaktadır. Bodrum sınırları içerisinde üretilmesi nedeniyle ürün miktarı düşüktür. Başka bir tarım ürününe geçiş yapılacak olursa ya da	Uygun

	tarımsal üretim yapan genç nesil üretime devam etmez ise kaybedilebilir.	
Fethiye kaya inciri	Kendine özgü bir karaktere sahip, Muğla ili Fethiye ilçesi Kayaköy, İncirköy ve Üzümlü Mahalleleri ile Seydikemer ilçesi Kayadibi, Bağlağaç, Çukurincir, Dodurga, İzzettin ve Yaka Mahallelerinde yetişen özel bir türdür. Bölge şartları üretimi için uygundur. İnce siyah kabuklu incir Fethiye yerelinde üretilerek, özellikle kendi yakın çevresinde satılmakla birlikte başka yerlere nakliye ve satışı da yapılmaktadır. Belirli sınırlar içerisinde üretimi nedeniyle ürün miktarı düşüktür. Başka bir tarım ürününe geçiş yapılacak olursa ya da tarımsal üretim yapan genç nesil üretime devam etmez ise kaybedilebilir.	Uygun
Fethiye tahini	Fethiye Seydikemer’de yetiştirilen altın susam kullanılarak kendilerine özel teknikle sınırlı miktarda yetiştirildiği için kaydedilebilir.	Uygun
Kavaklıdere cevizi	Muğla ili Kavaklıdere ilçesinde yetiştirilen, bilinen ceviz türlerinden görünüş ve boyut olarak farklı olan bir cevizdir.	Uygun
Köyceğiz portakalı	Köyceğiz’de iklim ve coğrafi şartlar nedeni ile kalite olarak farklılaşsa da Köyceğiz Portakalının üretiminde, Washington Navel çeşidi portakal kullanılır.	Uygun değil
Marmaris yer fıstığı	Marmaris’de yetiştirilen yer fıstığı (<i>Arachis hypogaea</i> L.) Güney Amerika kökenlidir. İklim, coğrafi yapı farklılıkları sonucu yetiştirilen ürün farklılaşmış bir fıstıktır.	Uygun değil
Marmaris çam balı	Çam pamuklu koşnili böceği (<i>Marchalina Hellenica</i>), kızılçam (<i>Pinus brutia</i>) ve sarıçam (<i>Pinus sylvestris</i>) üzerinde yaşamaktadır. Bu böcek sindiremediği basura olarak da bilinen şekerli sıvıyı belirli periyotlarda yaşadığı ağaçların üzerine bırakmaktadır. Bıraktığı basurayı şekerli olması nedeniyle tekrar vücuduna alan arı, kendi kattığı enzimler ile işlemektedir. Bu şekilde oluşan bir bal olması nedeniyle Coğrafi İşaret Sicil Belgesinde salgı balı kategorisinde yer alır. Bu farklılık ayırt edici özellik olarak tescillenmiştir. Literatür taramasında Doğu Akdeniz’de çamlar üzerinde yaşayan bu böcek, Muğla yöresi kızılçam ormanlarında görülmektedir. Bu bölgede, diğer yerlere göre en çok bal üretiminin yapıldığı belirtilmiştir (Ülgentürk vd., 2012: 143). Muğla’da yaşayan bir tür böcek tarafından üretilen bir bal olması nedeniyle özeldir.	Uygun
Milas yağlı zeytini	Orijini Muğla ili olan (www.tarim.gov.tr) memecik zeytini Milas sınırı içerisinde yetiştirilir. Bölgenin toprak yapısı kireçli, alüvyonludur. İlave olarak killi-kumlu toprak yapısına sahip bölgede yetiştirilen memecik, çizik zeytin şeklinde kendine özel bir üretimle sofralık olarak işlenir. Bu nedenle kaydı yapılabilir.	Uygun

Milas zeytinyağı	Kendine ait Coğrafi İşaret Tescil Belgesi'ne göre "Milas'ta yetişen memecik zeytininden üretilmektedir (Türk Patent, 2023). Natürel sızma özellikte olan zeytinyağı, Milas'a özel Memecik zeytininden üretildiği için diğer zeytinyağlarından ayrılmaktadır. Ayak yağı üretimi, baskı kollu pres, kaya işlikleri, zeytin değirmenleri donanımları tespit edildiği için Milas'da antikçağda da üretiminin yapıldığı düşüncesi oluşmuştur (Çakar vd., 2011: 13). Milas Ortaköy Türbeovası Pazarlık mevkiinde Bizans döneminden kalma çeşitli buluntular sayesinde, üretimlerin o dönemde de yapıldığı belgelenmiştir (Çakar vd., 2011: 9). Antik dönemde üretimi yapıldığı, orijini Milas olduğu belirtilen memecik zeytininden elde edildiği için özel bir zeytinyağıdır. Bu nedenlerle kayıt altına alınabilir.	Uygun
Milas çekişge zeytini	Milas'da yetiştirilen yeşil zeytinin kendine has işleme tekniğiyle üretilmiş şeklidir. Sadece Milas sınırları içerisinde üretimi nedeniyle sınırlı miktarda üretilmektedir.	Uygun
Muğla göce tarhanası	Göce tarhanası ilk Türk toplumlarında üretilen şekliyle Kavimler göçüyle Muğla'ya geldiği düşünülen özel bir tarhanadır (Atabey ve Işık; 2019: 290-302). Muğla'da kendi karakteristik özelliklerine göre yetişen tarhana otunun ilavesiyle elde edilir ve üretimi ile farklılık kazandırılmıştır. Muğla ili ve ilçelerinde üretilen şekliyle kaydedilebilir.	Uygun
Muğla çam balı	Marmaris çam balı ile aynı gerekçe nedeniyle uygun olmasına rağmen, aynı özellikteki ürünün sadece birinin kaydı önerilebilir. Bu durumda en çok bal üretimi Marmaris'te yapıldığı ve hali hazırda coğrafi işaretli olduğu için önerilmesi uygun olmayabilir.	Uygun değil

Tablo 3. Coğrafi işaretli ürünlerin Ark of Taste için uygunluk durumu

Muğla yemeklerinin ve ürünlerinin yer aldığı iki kitap kaynak alınmış ve bu kitaplardan Nuh'un Ambarı (Ark of Taste) listesine girmesi muhtemel olan, önerilebilecek ürünler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu kitaplardan ilki Muğla Valiliği'ne ait İl Kültür Turizm müdürlüğü koordinatörlüğünde hazırlanan "Muğla Mutfağı" isimli kitaptır (Muğla İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2023). İkinci kitap ise Muğla Büyükşehir Belediyesi ile Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi ortaklığında hazırlanan Atabey (2023) tarafından yazılan "Gocamandan Toruna Muğla Mutfağı" isimli kitaptır. Nuh'un Ambarı (Ark of Taste) kayıtları için önerilen ürünler ve gerekçeleri Tablo 4'te verilmiştir.

Ürün İsmi	Gerekeçe
Ula sarımsağı	Ula ilçe sınırları içerisinde ata tohumuyla üretilen ve yerel halkın kendi için az miktarda ürettiği bir üründür. Üretimini artırılması ve coğrafi işaret için çalışmalar başlatılmış olsa da üretimi devam ettirilmeyecek olursa kaybedilebilecek bir ürün olması nedeniyle kaydı önerilmektedir.
Elcik soğanı	Dalaman ilçesi Elcik, Taşbaşı, Gürleyik, Bozbel ve Kızılkaya mahalleleri başta olmak üzere diğer birçok mahallede de yetiştirilen Elcik soğanı görsel olarak ince uzun bir yapıya sahiptir. Ürün aroması, şekli ve üretim alanı ile farklılık göstermekte ve üretimi çok az yapılmaktadır. Ürün ile ilgili hiçbir kayıt bulunmamakla birlikte üzerinde çalışmalar başlamıştır.
Koruk baharı	Olmamış üzümün kurutulup öğütülmesi ile üretilen yemeklere ekşi tadı sağlamak için kullanılan bir üründür. Muğla yerel halkı tarafından kendi kullanımları için üretilen bu ürün kullanımı ve bilinirliği gün geçtikçe azalmaktadır.
Çıntar	Muğla ve ilçelerinde meşe ve çam diplerinde sonbahar yağmurlarının hemen ardından toprak nemlendiğinde ortaya çıkan mantardır (Özderin ve Ulusoy, 2022: 81). Bu nedenle Karadeniz bölgesi ve Ege bölgesinde yağışı bol alan yerlerde görülmektedir. Doğada kendiliğinden yetişen ve doğru hasat edilmez ise tükenebilecek olan bir üründür.
Kaya kuruğu	Ege ve Akdeniz kıyılarında kendiliğinden yetişen iyotlu bir kokuya sahip ottur. Turşusu yapılarak tüketimi söz konusudur (Kök vd., 2020: 160).
Meneviş filizi	Meneviş filizi, meneviç filizi olarak da bilinir. Meneviş, çitlenbik ağacının sürgünüdür. Yerel halk pürçük, meniş, menekiş, meneviş, sakız, çitemik olarak da isimlendirmektedir. İlkbaharda sürgünlerin olduğu mart-nisan aylarında toplanır. Taze olarak tüketildiği gibi şişelenerek veya salamura yapılarak, doğal olarak üretiminin olmadığı zamanlarda da tüketilebilir (Muğla İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2023). Yöresel mutfakta aroması nedeniyle kullanılan bir çeşit taze baharat ile birlikte yoğurtlama, salata ve kavurmalarda da kullanılmaktadır.
Tilkişen	Yabani kuşkonmaz olarak da bilinen tilkişen'in anavatanı Akdeniz'dir. Çeşitli ot kümelerinin içerisinde kendiliğinden yetişir. Yerel mutfakta yumurtalı kavurması yapılmakta veya sarımsaklı yoğurt ile (yöresel mutfakta "yoğurtlama" olarak bilinir) karıştırılarak tüketilmektedir (Karadağ ve Özer, 2022: 253).
Körmen (Çayır soğanı)	Doğada kendiliğinden yetişen bu ot ile yöresel mutfakta taze baharat olarak kullanımı çok yaygındır. İlave olarak yumurtalı kavurması, böreği de yapılmaktadır.
Takrak biber	Acı veya tatlı kırmızı biberin kurutulması ile işlenen ancak kullanım öncesinde ateş üzerinde gevretilmesi sonucu üretilen birçok yemeğin yanında ve/veya üzerinde kullanılan bir üründür.
Tortu	Süt kaymağının pişirilmesi ile elde edilen bir çeşit tereyağıdır.

Tablo 4. Muğla yemeklerinde kullanılan Ark of Taste önerilebilecek ürünler

Bu çalışmada kullanılan kitaplardan yapılan bilgi tarama sırasında, birçok yabancı ot türünün Muğla mutfağında kullanıldığı görülmüştür. Bu otların her biri kayıt için önerilebilir. Muğla yöresel yemeklerinde sıklıkla kullanılan ve yerelde üretilen, mevsiminde toplanan meyvelerin sularıyla yıllık kullanım için hazırlanan nar ekşisi, turunç ekşisi, erik ekşisi gibi ekşi türleri de önerilebilir. Yerel olarak üretilen peynir türleri (Kırktokmak, şırdan peyniri gibi) de benzer çalışmalar ile bilgilerine ulaşıp kayıt altına alınmalıdır. Bu çalışma, yapılacak diğer araştırmalara örnek olacak şekilde tüm Muğla ürünlerinin kaydına ışık tutabilecek önemli bir çalışmadır.

Sonuç ve Öneriler

Kültürel kimlikte kayıplara neden olabilen, sağlıklı olmadığı için özellikle yetişmekte olan neslin tüketiminin önerilmediği bir yiyecek türü, hızlı yemeğe karşı sav oluşturan Yavaş Yemek Akımı'nın, kültürü korumaya yönelik bir misyonu vardır. Bu misyon doğal ve yerel üretimden uzaklaştıran, yöresel yemekleri unutturan, benimsenmiş bir yemek akımı olan hızlı yemek akımına karşı durmak ve yerel ürünleri, kültürel kimliği korumaktır. Bunu yapabilmek için oluşturulan bir kayıt sistemi olan Nuh'un Ambarı, mutfak kültürünün sürdürülebilirliğini sağlayabilir. Çalışma, bu kayıt sistemine dahil olan ürünleri belirleyip, kayıt edilebilecek özellikte olan ürünleri tespit ederek öneriler sunmaktadır. Yapılan tarama çalışması ve doküman analizi sonucunda Muğla'nın, Nuh'un Ambarı (Ark of Taste) listesinde en çok ürünü kaydedilmiş ilk ve ikinci sırada yer alan Akdeniz ve Ege bölgelerinin coğrafi sınırları içerisinde yer aldığı görülmüştür. Muğla'ya ait 5 adet ürün listeye alınmış durumdadır. Bu ürünlerin son ikisi 2022-2023 sürecinde gerçekleşmiştir. Kayıtlı ürünler su ürünleri, ekmek ve hamur işleri, yöresel ürünler, baharat, yabancı ot ve çeşniler gruplarında yer almaktadır. Muğla mutfağının kendine has tarımsal üretimleri, ekşi, pekmez üretimleri, peynir üretim teknikleri ve zengin bir yabancı ot kültürü mevcuttur. Bu çalışma bunların detaylı ve ayrı ayrı değerlendirileceği bir dizi çalışmanın ilk ayağı olarak değerlendirilebilir.

İncelemeler sonrasında Nuh'un Ambarı (Ark of Taste) listesinde ve bölge dağılımlarında hatalar olduğu gözlemlenmiştir. Kars, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer almasına rağmen listede Karadeniz bölgesinde yer almıştır. Buna ek olarak, ürünlerin bölge dağılımlarında da hatalar mevcuttur. Gambilya Bodrum'a ait bir ürünken İç Anadolu bölgesine ait görünmektedir.

Muğla özelinde coğrafi işaretleme sistemiyle kayıt altına alınan ürünlerden hiçbiri Nuh'un Ambarı (Ark of Taste) listesinde yer almamıştır. Aslında tescillenen ürünler Muğla'ya kimlik kazandıran ürünlerdir. Yapılan değerlendirmeler sonrasında 12 ürünün 9'u Ark of Taste listesine kayıt için önerilmiştir.

Muğla Valiliği ve Büyükşehir Belediyesi'nin (Atabey, 2023) kitaplarında yapılan tarama sonrasında ilk etapta dikkate alınması gereken 10 ürün belirlenmiş ve gerekçelendirilmiştir. Bu 10 ürün bir başlangıç olarak farklı gruplardan

derlenmiştir. Devamındaki çalışmalarda peynirler, otlar, ekşiler gibi sınıflandırma ile Nuh'un Ambarı (Ark of Taste) listesine kayıt için ürünlerin çalışılması önerilmektedir.

Nuh'un Ambarı (Ark of Taste) listesine öneri olarak sunulan ve kabul edilen ürünlerin üye ülkeler tarafından tanınması mümkün olacaktır. Böylece yerel anlamda sürdürülebilirliğin sağlanmasına ilave olarak uluslararası platformda da sürdürülebilirliğe katkı sağlanmış olacaktır. İlave olarak, gastronomi turizmi açısından ayrıca bir kaynak olabilecektir. Gastronomi mirasının yerel üretimlerin devamlılığını sağlayarak, kaliteli üretimi destekleyeceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Atabey, S. & Işık, S. (2019) Tarihte Üretilen İlk Tarhana Örneği Muğla Tarhanası, Farklılıkları ve Tarihi Kökeni, Erkmen, O., Akhmetov, N. (ed.), *Ganud International Conference On Gastronomy, Nutrition And Dietetics* içinde (290-302. ss.), Institute Of Economic Development And Social Researches Publications.
- Atabey, S. (2023). *Gocamandan Toruna Muğla Yemekleri*, Muğla: Muğla Büyükşehir Belediyesi yayınları.
- Aydemir, B. & Özdemir, S.S. (2014). Yerel yiyecek-içecek girişimcilerinin yavaş yemek hareketlerine bakış açısı: Aydın Yenipazar örneği. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 9(2), 330-345.
- Başarangil, İ. & Tokatlı, C. (2018). Yavaş yemek: Şile yeryüzü pazarı ziyaretçilerinin memnuniyet düzeylerinin değerlendirilmesi üzerine bir araştırma, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(1), 3-19.
- Bowman, S. A. & Vinyard, B. T. (2004). Fast Food Consumption of U.S. Adults: Impact on Energy and Nutrient Intakes and Overweight Status, *Journal of American College of Nutrition*, 23(2), 163-168.
- Bucak, T., & Turan, Ö. (2016). Bölge turizmine yeni akımların etkisi: Gökçeada Slow Food örneği. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 11(43), 211-219.
- Çakar, Ö., Durmuş, E., & Arslan, H. (2011). Muğla zeytin üretiminde Milas ilçesi'nin yeri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 1-26.
- Elmacıoğlu, F. (1996). Hızlı hazır yemek sisteminde (fast-food) önceliklerin belirlenmesi. *Journal of Nutr and Diet* 25(1): 30-34.
- Eryılmaz, G. A., & Kılıç, O. (2018). Türkiye'de sürdürülebilir tarım ve iyi tarım uygulamaları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*, 21(4), 624-631.

- Güner, D., & Çılgınoğlu, H. (2023). Gastronomi Şehri Afyonkarahisar ve Slow Food Nuh'un Ambarı Projesindeki Yeri. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 281-300.
- Taş, F. F., Haspolat, Y. K., (2018). Fast Food ve kemik. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.researchgate.net/profile/Yusuf-Haspolat/publication/351426322Fastfood-ve-kemik.pdf Erişim 15.08.2023.
- Honore, C. (2004). *Slow: Eenwereldwijderevolutie*. Rotterdam: Uitgeverij Orion Publishing.
- Jones, P., Shears, P., Hillier, D., Comfort, D., Lowell, J. (2003). Return to traditional values? A case study of Slow Food. *British food journal*, 105(4/5), 297-304.
- Kadıoğlu, B.U. (2019). Küreselleşmeyle Artan Fast Food Ve Küreselleşmeye Karşı Slow Food. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(95), 204-213.
- Karadağ, Ü., & Özer, Ç. (2022). Gastronomi Turizmi Açısından Yenilebilir Otların Önemi: Ege Bölgesi Örneği. *Asya Studies*, 6(22), 249-256.
- Karasar, N. (2011). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara: Nobel Yayınevi.
- Kocatepe, D., & Tırıl, A. (2015). Sağlıklı beslenme ve geleneksel gıdalar. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 3(1), 55-63.
- Kök, A., Kurnaz, A., Kurnaz, H. A., Karahan, S. (2020). Ege Otlarının Yöresel Mutfaqlarda Kullanımı. *Journal of Tourism Intelligence and Smartness*, 3(2), 152-168.
- Küçükali, R. (2006). Çocuklarda Beslenme Bozuklukları ve Beslenmenin Okul Çocuklarının Üzerindeki Etkileri. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14, 223-239.
- Lee, K.H., Scott, N., Packer, J. (2014). Habitus and food life style: in-destination activity participation of slowfood members, *Annals of Tourism Research*, (48), 207-220.
- Özçelik, A. Ö., Akan, L. S., Sürücüoğlu, M. S. (2007). An Evaluation Of Fast Food Preferences According To Gender. *Humanity Social Sciences Journal*, 2 (1), 43-50.
- Özderin, S., & Ulusoy, H. (2022). Ekonomik Perspektiften Covid-19 Sürecinde Köyceğiz'deki Odun Dışı Orman Ürünlerinin Değerlendirilmesi.
- Sak, R., Sak, İ. T. Ş., Şendil, Ç. Ö., ve Nas, E. (2021). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-256.

- Tayfun, A., Uygur, S. M. (2008). Öğrencilerin Fast Food (Hızlı Servis) Restoranlarını Tercih Etmelerinde Etkili Olan Faktörler Üzerine Bir Araştırma. *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik, 1*, 120-131.
- Ülgentürk S., Civelek, H.S., Evren, N., Şahin Dostbil, Ö. ve Sarıbaşak, H. (2012). Çam Pamuklu Koşnili Marchalina hellenica Genn. (Hemiptera: Margarodidae)'nın Biyo-Ekolojisi, Ege ve Akdeniz Bölge'sindeki Yayılış Alanları. TUBİTAK Proje Nihai Raporu, Ankara.
- Van Bommel, K., & Spicer, A. (2011). Hail the snail: Hegemonic struggles in the slow food movement. *Organization studies, 32*(12), 1717-1744.
- Yaman, H. B. (2007). Tüketicilerin hazır yemek tüketim alışkanlıklarında küreselleşmenin etkileri ve konuya ilişkin bir uygulama. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı Pazarlama Programı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (6. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yurtseven, H.R.; Kaya, O., Harman, S. (2010). *Yavaş Hareketi*. Ankara: Detay.
- Muğla İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2023, Mayıs 1). Muğla Mutfağı Muğla Yemek Kitabı <https://www.kulturportali.gov.tr/mrepo/eKitap/eb-MuglaMutfagi/>
- Slow Food. (2023, Haziran 21). Slow Food Convivium https://www.slowfood.com/wp-content/uploads/2016/04/01_Hakk%C4%B1m%C4%B1zda.pdf
- Slow Food b. (2023, Haziran 21). Ark of Taste List https://www.fondazioneSlowFood.com/en/nazioni-arca/turkey-en/?fwp_arca_regione=yc-anadolu-bolgesi-en

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

KÜLLİYE

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Makedonyalı Büyük İskender'in Ankyra (Ankara) Seferi (Mö 333): Kullanıldığı Düşünülen Gastronomik Ürünlere Ait Lojistik Bir Değerlendirme

İlkay YILMAZ*, Tulga ALBUSTANLIOĞLU **

Özet

Makedonya kralı Büyük İskender'in doğuya yaptığı seferler sonucunda Gordion şehrine geldiği ve bir süre bölgede ikamet ettiği kaynaklarda yer almaktadır. Bu kadar uzun yürüyüşler içinde tonlarca yükün ordu ile birlikte taşınması çok zorlayıcı, bir yerde olanaksız gözükmektedir. Makedon ordusunda seferler sırasında sayıları askerler kadar olan destek personeli; yiyecekler, silahlar ve diğer ekipmanlarını taşımıştır. Çok uzun seneler büyük orduların yapmış oldukları muharebelerde nasıl bir stratejik ikmal ve lojistik destek ile savaşaacağı bugün bile harp akademilerinde ders olarak okutulmaktadır. Büyük İskender'in bu olağanüstü lojistik sistemi tek elden ve sorunsuz yürütmüş olması onun sadece askeri bir stratejist olması yanında lojistik dehasını da ortaya koymaktadır. Bu çalışma zaman, mesafe, tüketim ve ulaşım kabiliyetleri göz önüne alınarak Büyük İskender'in stratejisi, taktikleri, yürüyüşlerinin zamanlaması ve ürün tedariki arasındaki temel ilişkilerin incelenmesi üzerine kurgulanmıştır. Büyük İskender'in orduları ile Ankara'dan geçerken hangi gastronomik ürünlerin tüketilmiş olabileceğine dair o günün şartlarında bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Büyük İskender, Ankyra, antik lojistik, savaş, kalori.

The Ankyra (Ankara) Expedition of Alexander the Great of Macedonia (333 BC): A Logistical Analysis of What is Thought To Be The Gastronomical Products

Abstract

It is stated in the literature that the Macedonian king Alexander the Great came to Gordion for his eastward expedition and resided in the region for a while. It was very difficult and seemed impossible to carry a lot of military equipment on such long marches with the army. During the expedition in the Macedonian army, the number of support personnel was equal the number of soldiers and they carried food, weapons and other equipment. Even today, the war academies teach how to deal with strategic supply and logistic support in the battles of great armies for many years. The fact that Alexander the Great ran this extraordinary logistics system from centralized manner and without any problems reveals his logistics genius as well as being a military strategist. This study is based on examining the basic relationships between Alexander the Great's strategy, tactics, timing of his marches and product supply, taking into account time, distance, consumption and transportation capabilities. It has been tried to make an evaluation under the conditions of that day about which

*Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, e-mail: ilkayyilmaz@baskent.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-5938-3112>.

**Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, e-mail: tulga@baskent.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-1019-9909>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Yılmaz, İ. ve Albustanlıoğlu, T. (2023). Makedonyalı Büyük İskender'in Ankyra (Ankara) Seferi (MÖ 333): Kullanıldığı düşünülen gastronomik ürünlere ait lojistik bir değerlendirme. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 170-189.

<https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1340304>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
9 Ağustos 2023	20 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	170-189
9 August 2023	20 October 2023	Research Article	

gastronomic products may have been consumed while passing through Ankara with the armies of Alexander the Great.

Keywords: Alexander the Great, Ancyra, ancient logistics, war, calories.

Extended Abstract

Megas Alexanderos of Macedon, also known as Alexander the Great, became king after the death of Philip II (359-336 BC) and conquered almost all the known lands in the world at that time. It is known that he received the title of 'Great' due to both his military genius and his superior skills in managing the different peoples of the regions he conquered. Alexander, who set off from Gordion in July 333 B.C., went south via Ankyra (modern-day Ankara) in mid-July and crossed the Taurus Mountains (Kaya, 2005).

The logistics system of the Macedonian army is an important subject that is taken as an example in modern armies and is taught as a course in military academies. The number of support personnel in the Macedonian army has almost approached the number of soldiers; food, weapons and other equipment were carried by support personnel and pack animals (Hammond, 1997). As a result of the reforms continued as much as possible by Philip's son, Alexander the Great, the Macedonian army was much improved and became the fastest, lightest and most mobile force that could attack the enemy at an unexpected moment. Two of the most important challenges in building an army were the limited capabilities of land transportation and the cyclicity of most agricultural production in ancient times. Arrangements were regularly made with local authorities to supply food to the army in order to be able to travel long distances if they were to be far from rivers or ports due to transportation limitations (Arrianos, 2005).

This study is designed to examine the basic relationships between Alexander the Great's strategy, tactics, timing of his marches and product supply, taking into account time, distance, consumption and transportation capabilities.

To sustain life, an individual must obtain sufficient amounts of protein and calories from the food he consumes. It is conceivable that individuals who lead a naturally sedentary life need much fewer calories than this (Bosworth, 1995). Considering the places where Alexander's armies passed and their mobility; It can be assumed that they consumed approximately 3,500 kcal of daily food, probably consisting of grains, meat, cheese and fruit (Fornaris and Aubert, 1998). The majority of this can be considered carbohydrates. In addition to being a source of energy, carbohydrates are also easily digestible, which provides an important advantage. However, the life of ancient Macedonian soldiers was far from settled and sedentary, and the need for 3,600 calories per day is a realistic estimate for the minimum calorie requirement.

Cavalry units covered a distance of approximately 65 kilometers per day, while infantry units traveled at least 11 to 36 kilometers (Robinson, 1993). To achieve this and avoid the effects of malnutrition and hunger, at least 70-100 g of protein must be taken per day (Bosworth, 1995). Considering the time when Alexander the Great passed through Anatolia and the products grown according to the conditions of that day, the foods and drinks that were thought to be eaten are as follows;

- Dishes cooked with fish from rivers
- Porridges made with grain products
- Dried meat and meat dishes
- Fruits
- Foods such as olives and cheese

The fact that Alexander the Great managed the extraordinary logistics system single-handedly and smoothly during his years of campaigns reveals not only that he was a military strategist, but also his logistics genius. Accordingly, what was done to feed the army consisting of thousands of people over a long period of time can be evaluated as follows.

- It is thought that Alexander the Great gave directives to the local people to store grain and water with some provisions in the places where his intended march line would pass, and contact was established with the local people.
- Supply depots must be established in challenging terrain and ensured that they are not plundered by marauders.
- In addition, all cultivated areas of the local people must be allocated to the service of the Macedonian army.

Giriş

Büyük İskender olarak da bilinen Makedonyalı III. Aleksandros, (MÖ. 336-323) babası Makedonya Kralı II. Philip'in (MÖ. 359-336) ölümünden sonra kral olmuş ve o zamanın dünya üzerindeki bilinen hemen hemen bütün topraklarını fethetmiştir. Hem askeri dehası hem de fethettiği bölgelerin birbirinden farklı halklarını yönetmedeki üstün becerilerinden ötürü 'Büyük' unvanı aldığı bilinmektedir. MÖ 333 yılı temmuz ayı içinde Gordion'dan hareket eden İskender, Ankyra (günümüzde Ankara) üzerinden temmuz ayı ortalarında güneye inerek Toroslar'ı aşmıştır (Kaya, 2005). Nikomedyalı (İzmitli) tarihçi Arriannos İskender'in MÖ 333-334 kışını Gordion'da geçirdiğini, ilkbaharda Ankara'ya geldikten sonra Kapadokya'ya yürüdüğünü ve Persleri yenerek bölgeyi Makedonya topraklarına kattığını yazmaktadır (Chinnock,1884). İskender'in uzun bir süre Ankara'da kalması o dönemde kentin ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir (Oygür, 2020).

Büyük İskender'in seferini günümüz coğrafyasına göre açıklamak oldukça güçtür. Çünkü MÖ 4. yüzyıldaki coğrafya günümüzden oldukça farklıdır. MÖ 4. yüzyılda kıyı çizgisi sadece büyük deltalarda değil, küçük koylarda da değişmiş, geçen 2 bin yıl içinde kıyı çizgisi her koyda farklı oranlarda denize doğru ilerlemiştir. Büyük İskender'in fethettiği liman kentlerine ait kanıtlar alüvyonlar altında kalmıştır. İç kısımlarda nehirler geçen zaman içinde yataklarını değiştirmiştir. Bu nedenle, bir nehrin cephe hattı olduğu meydan savaşlarını (Granikos, İssos, Hydaspes savaşları) günümüz nehir yataklarıyla açıklamak mümkün değildir. İç kısımlarda aldığı kentlerdeki o döneme ait kanıtlar, sonraki kültürlerin etkisiyle kaybolmuştur. MÖ 4. yüzyılda ekonomik faaliyetler gibi coğrafyaya bağlı konular da günümüzden farklılık göstermektedir (Doğaner, 2007).

Büyük İskender'in sefer hattını belirleyen önemli bir unsur mevcut kara ve deniz ticaret yollarıdır. Bu yollar Anadolu'yu kuzeyden (Kapadokya, Ankyra, Gordion üzerinden) ve güneyden (Klenai üzerinden) Sardeis'e bağlamakta ve Kapadokya'daki Mazaca'da birleşmektedir. Sardeis'i alarak bu yolun batı başlangıcını hâkimiyeti altına almıştır. Pamphylia'dan Pisidya'ya ve tekrar Phrygia'ya geçmesinin nedeni Kral Yolu'nun diğer ticaret merkezlerini almaktır. Phrygia'da satraplık (bölgesel valilik) merkezi olan ve Kral Yolu'nun güney kolu üzerinde Klenai'yi (Dinar yakınında) ve sonra kuzey kol üzerindeki Kral Yolu'nun önemli kenti Gordion'u almıştır. Böylece kara ticaret yolunun Akdeniz limanlarıyla deniz ticaretiyle bağlantısını da güven altına almıştır. Gordion'dan hareket etmesinin nedeni Pers imparatorunun ordusunu toplayarak Klikia'ya doğru hareket etmesidir. Gordion'dan hareket ederek Ankyra ve güney Kapadokya üzerinden Klikia'ya gelmiş ve Klikia satraplığı başkenti Tarsos'u almıştır (Doğaner, 2007).

Makedon ordusunun lojistik sistemi bugün modern ordularda örnek alınan ve harp akademilerinde ders olarak okutulmakta olan önemli bir konudur. Ancak iyi bir lojistik destek sonunda yapılacak savaş başarıya ulaşabilir. Büyük İskender dönemine kadar bu büyüklükteki orduların alanlarda yapmış oldukları muharebeler sadece askeri personel ile silah gücüne dayanmakta ve dönemsel (sıklıkla bahar ve yaz ayları) olmaktan öteye gitmemektedir. Bu döneme kadar bir ordunun on binlerce kilometre uzağa giderek bilinmeyen coğrafyalarda nasıl bir stratejik ikmal ve lojistik destek ile savaşıcağı ve bunu yılın on iki ayı düzenli olarak sürdüreceği akla bile getirilmemiştir (Droysen, 1949).

Büyük İskender'in babası Philip tarafından geliştirilen Makedonların lojistik organizasyonu, temel olarak Helen ve Pers ordularından farklıdır. Makedon ordusunda destek personeli sayısı hemen hemen asker sayısına yaklaşmış; yiyecekler, silahlar ile diğer ekipmanlar destek personeli ve yük hayvanları tarafından taşınmıştır (Hammond, 1997). Philip'in oğlu Büyük İskender tarafından mümkün olduğunca devam ettirilen reformların sonucunda, Makedon ordusu çok daha geliştirilerek hiç beklenmedik bir anda düşmana saldırabilen en hızlı, en hafif ve en hareketli güç haline getirilmiştir. Belirli bir bölgenin iklimi, beşerî ve fiziki

coğrafyası, mevcut ulaşım yöntemleri ve tarım takvimi bilindiğinde Büyük İskender'in bir sonraki hamlesinin ne olacağı daha kolay anlaşılabilir. Büyük İskender ordusunun lojistik organizasyonu, askerlerin, diğer yardımcı personelin ve hayvanların koşulların çok zorlu olduğu arazilerde bile hız ve hareketliliğini önemli taktik avantaja çevirerek Çin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada mükemmel bir şekilde uygulamıştır (Donald, 1980).

Ordunun oluşturulmasındaki en önemli zorluklardan iki tanesi kara taşımacılığının sınırlı yetenekleri ve antik dönemdeki çoğu tarımsal üretimin dönemselliğidir. Ulaşım sınırlamaları nedeniyle nehir veya limanlardan uzak olunacaksa, uzun mesafeler kat edebilmek için düzenli olarak yerel yetkililerle ordunun yiyecek tedariki için önceden düzenlemeler yapılmıştır (Arrianos, 2005). Coğrafi koşulların ürün tedarik edilmesini zorlaştırdığı bölgelerde çok uzun süreli olmayan garnizonlar kurulmuştur (Basworth, 1996). Büyük İskender ordusunu, asla kendisine önceden teslim olmamış bir bölgeye sefer yapmak için savaşa zorlamamıştır. Öncelikle bulunduğu coğrafyanın iklim rotaları, iklimi ve üretim kaynakları ile ilgili istihbarat elde etmiştir. Seferinde bulunduğu coğrafyanın nehirleri hem taşıma hem de içme suyu ve balık gibi su ürünlerini elde etmede önemli bir kaynak sunmaktaydı. Düzenli bir deniz filotillası (gemi filosu) ise geniş çaplı iklim için orduyu denizden izlemekte ve gerekli limanlarda iklim yapmak için hazır beklemekteydi (Green, 1992). İkmal malzemesi temininde sıkıntı yaşanması durumunda ise eğer kendilerine teslim olmuş bir bölge ve buradan tedarik edilen ürünler yoksa kasaba veya köylerin yağmalanması ile ordunun yaşesi düzenleniyordu (Hammond, 1982). Bu konuda Büyük İskender'in öngörüsü ve stratejik dehası başarılı operasyonlarında her zaman önemli bir faktördür. Sefer felsefesi, Büyük İskender'in komutanları (Parmenio, Kraterus, Koenus ve Erigyus) tarafından da sistemli olarak oluşturan ve öğrenilen bir kavram olmuştur (Hammond, 1995). Başka bir şekilde böylesine hareketli bir ordunun sürekli sefer ve savaş yaparak 10 sene boyunca ayakta kalabilmesi ve her savaştan başarı ile çıkması mümkün olamazdı. Bir kamptan diğer kampa günlük bir yürüyüş için bile müthiş bir planlamaya, hazırlığa ve etkin lojistik organizasyona ihtiyaç duyulmaktaydı (Adcock, 1957).

Bu çalışma zaman, mesafe, tüketim ve ulaşım kabiliyetleri göz önüne alınarak Büyük İskender'in stratejisi, taktikleri, yürüyüşlerinin zamanlaması ve ürün tedariki arasındaki temel ilişkilerin incelenmesi üzerine kurgulanmıştır.

Makedon Ordularının ve Personelinin Yiyecek ve İçecek İhtiyaçları

Yaşamı sürdürebilmek için, bireyin tükettiği gıdadan yeterli miktarda protein ve kalori alması gerekir. Doğal olarak hareketsiz bir yaşam sürdüren bireylerin bundan çok daha az kaloriye ihtiyaç duyması düşünülebilir (Bosworth, 1995). Günümüzde askerî beslenmeye elverişli her türlü gıda maddesi ile yeterli ve dengeli beslenmeyi sağlayacak en az üç öğünlük, gerektiğinde de ara öğünleri içeren günlük

yemek ihtiyaçlarına göre alınması gereken kaloringin sonucunda günlük 3.986 kcal olması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Askerî beslenme için temel yemek çizelgesinin hazırlanmasında ölçüt olarak kullanılan miktarlar Tablo 1'de gösterilmektedir (TSK Beslenme Kanunu, 2007). Güçlendirilmiş yemek ise normal çalışma koşullarından daha yoğun beden hareketini içeren görev ve eğitimlerin yapılması için gerekli kaloriyi sağlamak amacıyla günlük yemek kalorisinin %25 artırılmasıyla elde edilmektedir. Yani yoğun beden hareketi gerektiren durumlarda 4.986 kcal alınması gerekmektedir (TSK Beslenme Kanunu, 2007). Beslenme; askerî hazırlıkta performansın artırılması, sağlığın sürdürülmesi, zor şartlarda hastalığa karşı korunmak ve dayanıklılık için gereklidir (Karl, vd., 2022). Savaş halindeyken 6.000 kcal olarak tahmin edilebilir (Fornaris ve Aubert, 1998). Günümüz verilerine göre askeri eğitim ve operasyonlar sırasında gerçekleşen 1.000 kcal dolaylarındaki eksiklikler (enerji alımı–enerji harcaması) vücut ağırlığı kaybı, bozulmuş bağışıklık durumu ve azalan operasyonel etkinlik ile kendini göstermektedir (Fallowfield vd., 2014; Murphy vd., 2018). Enerji açıkları ayrıca kas ağrıları ve/veya hasarı, artan kas-iskelet hasarı riski, negatif protein dengesi (sentez < parçalanma), androjen hormonlarının baskılanması ve sistemik inflamasyondaki artışlarla da ilişkilendirilmiştir (Margolis, 2014).

Tablo 1. Askerî beslenme için temel yemek çizelgesinin hazırlanmasında ölçüt olarak kullanılan miktarlar (TSK Beslenme Kanunu, 2007).

Besin Grubu	Besin Türü		Miktarı	Kalori	Protein	Yağ	Karbonhidrat
Et, Yumurta ve Baklagiller	Et	Sığır Eti (Kemikli)	300	720	56,1	54,6	0,00
	Yumurta	Yumurta (adet)	1	80	6,40	5,75	0,35
	Kuru Baklagiller	Kuru Baklagiller	35	124	6,98	1,12	18,84
Süt ve Süt Ürünleri	Süt	Süt	165	106	5,78	4,95	9,08
	Süt Ürünleri	Yoğurt	165	97	5,28	4,29	8,91
		Beyaz Peynir	30	87	6,75	6,48	0,00
Meyve ve Sebze	Meyve	Taze Meyve	200	110	1,33	0,63	22,4
	Sebze	Yaş Sebze	400	180	8,04	0,94	29,28
Ekmek ve Tahıllar	Ekmek	Ekmek	600	1482	75,00	7,50	418,80
	Tahıl	Bulgur	30	105	32,7	0,45	22,65
		Pirinç	30	108	2,01	0,21	23,67
		Makarna	30	110	3,30	0,33	22,89
Yağlar ve Tatlılar	Yağ	Ayçiçek Yağı	25	225	0,00	25,00	0,00
		Zeytinyağı	10	90	0,00	8,10	0,00
		Tereyağı	20	150	0,00	0,02	14,12
	Tatlı	Toz Şeker	35	133	0,00	0,00	34,83
		Bal	25	79	0,08	0,00	19,60
		Enerji ve Besin Ögeleri				3986	209,75

Günümüzde dünya üzerinde askerî personelin diyetleri, meyveler, sebzeler ve kepekli tahıllar gibi besin açısından zengin, sağlığı geliştiren gıdaların yetersiz alımı ve rafine tahıllar ile doymuş yağlar gibi daha az sağlıklı gıda bileşenlerinin aşırı alımıyla karakterize edilmektedir (Lutz vd., 2019). Bununla birlikte, yeterli enerji tüketiminin teşvik edilmesi hem performansın sürdürülmesi hem de iyileşme süresinin kısaltılması için arzu edilmektedir. İlgili araştırmalar hem enerji alımını artırmak hem de enerji açığının olumsuz etkilerini azaltmak için operasyonel yiyeceklerin makro besin içeriğinin optimize edilmesini ve askerî operasyonların zorluklarına karşı koymak için rasyonlara fonksiyonel besinlerin dahil edilmesini içermektedir (Karl, vd., 2022). Yağ, enerjisi en yoğun besindir ve lezzetlidir. Bu nedenle, yağ içeriğini artırarak rasyonların enerji yoğunluğunu artırmak da operasyonlarda stres faktörlerinin neden olduğu bazı iştah kesilmelerinin üstesinden gelmeye yardımcı olabilmektedir (Gerstein vd., 2004). Bu nedenle, enerji açıklarını azaltmak için toplam enerjinin yaklaşık %40'ını yağ olarak dâhil etmek fiziksel/bilişsel performans etkilerini artırmak için askerî beslenme araştırmalarında ortak odak noktasıdır. Beslenme kılavuzları, askerî operasyonlar sırasında kilogram başına 1,5–2,0 g protein tüketilmesi gerektiğini tavsiye etmektedir (Pasiakos vd., 2020).

Antik dönemde Makedonya'da sıradan ve orta hareketli (moderate) insanların diyeti tahıllar, baklagiller, sebzeler, meyveler, zeytinyağı, süt, peynir, balık ve etten

elde edilmekteydi. Aslında bu beslenme modeli sağlıklı bir diyet olarak kabul edebileceğimiz bir beslenme şeklidir (Waterlow, 1989). İskender ordularının geçtiği yerler ve hareket kabiliyetleri göz önüne alındığında; muhtemelen tahıl, et, peynir ve meyveden oluşan yaklaşık 3.500 kcal'lik günlük yiyecekleri tüketmiş oldukları düşünülebilir (Fornaris ve Aubert, 1998). Bunun çoğunluğu karbonhidrat olarak değerlendirilebilir. Karbonhidratların enerji kaynağı olması yanında kolayca sindirilebilir olması da önemli bir avantaj sağlamaktadır. Ancak Antik dönem Makedon askerlerinin yaşamı yerleşik ve hareketsiz olmaktan çok çok uzaktı ve günde 3.600 kalori ihtiyacı minimum kalori ihtiyacı için gerçekçi bir tahmin olmaktadır. Süvari birlikleri günde yaklaşık 65 km, piyadeler ise en az 11 ila 36 km arasında değişen bir yolu kat ediyordu (Robinson, 1993). Bunun sağlanabilmesi ve yetersiz beslenme ile açlığın etkilerinden kaçınmak için günde en az 70-100 g protein alınması gerekir (Bosworth, 1995).

Makedon ordusunun sefer yaptığı geniş coğrafyada geçimini tarımla uğraşarak sağlayan birçok çiftçinin sığır, keçi veya koyun sahibi olması da çok küçük bir olasılıktır. Tüm bunların yanında özellikle sıcak iklimlerde et ve peynirin korunması oldukça zordur. Orduya koyun veya sığır sürülerinin eşlik etmesinin olanaklı olmadığı göz önüne alındığında Büyük İskender'in ordusunun ortalama yiyecek tüketiminin yaklaşık asker başına 1.3 kg olduğu düşünülmektedir. Bu oran Pers ordusunun önemli kumandanlarından Kserkes döneminde 600 g'dır. Bu miktar bir insan yaşamını desteklemek için yetersiz olduğundan mutlaka takviye edilmiş olmalıdır (Bosworth, 1995). İskender ordularının taze et bulmadıkları yerde kuru et veya pastırma gibi ürünler tükettikleri düşünülebilir. Kuru et yüksek bir protein kaynağıdır. 100 g kuru et, 250 kaloriye sahiptir ve ayrıca 29.6 g protein, 14.0 g yağ, 60 mg kolesterol, 185 mg potasyum, 31 mg kalsiyum ve 13 mg demir içermektedir (TürKomp, 2013). 80 kg ağırlığındaki bir askerin protein ihtiyacı için günlük 400 g kuru et tüketmesi gerekmektedir. Bunu balık tüketerek de karşılamaları olanaklı görülmektedir. Bunun yansısı Gordion kentinin yanında bulunan Sangarios (Sakarya Nehri) önemli bir balık kaynağıdır. Burada bulunan balıklardan yayın, sazan, turna, tatlısu levreği ve yılan balığını gerek taze gerekse kurutulmuş olarak tüketmiş olmaları olasılık dâhilindedir (Uyar vd., 2020). Balık tüketiminin güç sarf edilen alanlarda ne kadar önemli olduğunu bir başka araştırma sonucu destekler niteliktedir. Bu çalışmada Ephesus'da (İzmir/Selçuk) bulunan antik Roma Gladyatör Nekropolü'nde (Mezarlığı) bulunan gladyatörlere ait kemik analizleri ilginç sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Antik Roma'da gladyatörlerin büyük bir kısmının esir düşen askerlerden seçilmiş olması asker-gladyatör arasındaki benzer beslenme rejiminin Büyük İskender ve ordusunun özellikle Gordion çevresinin tahıl ve balık yönünden zengin kaynaklarını bolca kullanmış olduğunu düşündürmektedir. Ephesus nekropolündeki iskelet analizleri sonucunda özellikle arpa ve buğdayın gladyatör diyetinin önemli parçaları olduğu tespit edilmiştir (Lösch vd., 2014).

Arpa, buğday ve diğer bakliyat ürünleri ile birlikte tahılların gladyatörler tarafından önemli miktarlarda tüketildiği düşünülmektedir. Doğal olarak tahıl ağırlıklı tüketimin olması et ve balık gibi protein açısından zengin bir diyetin gladyatör sofralarında olmadığı anlamı taşımamaktadır. Burada önemli sorulardan birisi, ete nazaran tahılların niçin daha fazla tüketilmiş olduğudur. Araştırmada arpa ve baklagiller gladyatörlerin temel besinleri olduğu sonucuna varılmıştır. Çok fazla arpa yedikleri için gladyatörler kötü bir üne sahiptiler ve onlara arpa yiyiciler anlamına gelen latince “Hordearii” lakabı takılmıştır. Bir tarım toplumu olan Roma’da tahıllar boldur. Uzun bir antrenman gününden sonra bol miktarda arpanın tüketilmiş olması büyük olasılıktır. Gladyatörlerin kendilerini yaralanmalardan korumak için vücutlarında bir yağ tabakası oluşturmak için hayvansal yağlar yerine tahıllardan faydalanmış olmaları da bu tüketimin diğer bir sonucu olmalıdır. O dönemde tahıllar hem kolay bulunabiliyordu hem de çok ucuzdu. Ephesus’ta bol miktarda balık ve deniz ürünü bulunmuş olması sebebiyle gladyatörlere zengin bir balık, garum sosu ile arpa ve bakliyattan oluşan katkılı bir diyet sunulmuş olması da yüksek bir olasılıktır. Balıklar sadece taze tüketilmemiş, garum sosu veya salamura olarak sonradan tüketilmek üzere depolanmıştır. Gerçekleştirilen çalışmalarda gladyatörlerin kemiklerindeki düşük nitrojen seviyesinin aşırı baklagil tüketiminden kaynaklandığı düşünülmüş olsa da, bunun sebebi baklagillerde bulunan ve onları tüketenlerin kolajenine nüfuz edebilen simbiyotik bakterilerin katılımının bir sonucu olduğu belirlenmiştir (Lösch vd., 2014).

Baklagiller sınırlı bir protein kaynağı olduğundan, gladyatörler onu başka bir bitkisel protein kaynağı olan tahıllarla karıştırarak tüketmişlerdir. Böylece ortaya çıkan karışım onlara yüksek oranda bir protein kaynağı sağlamıştır. Elleriinde bulunması durumunda hayvansal proteini de bu karışıma ekleyerek "farklı çeşitlilikte yiyecekler yiyen heterojen bir grup" oluşturdukları düşünülebilir. Gladyatör nekropolünde bulunan kemiklerdeki Stronsiyum (Sr) ve Kalsiyum (Ca) oranı ana referans alındığında gladyatörlerin yüksek bir Sr/Ca oranına sahip oldukları görülmektedir. Sr oranının yüksek olmasının bir başka nedeni bitki külünden yapılan bir karışımın yoğun tüketimine dayanmaktaydı. Kulağa pek de hoş gelmeyen bu içecek gladyatör diyetinin önemli bir parçasıdır. Büyük olasılıkla gladyatörler, kemiklerini güçlendirmek için süt ürünlerine bir alternatif olarak bu karışımı tüketmiş olmalıydılar. Çünkü çevrelerinde süt ve süt ürünleri yeterli miktarlarda mevcut değildi. Antik belgelerinde gladyatörlerin tükettiği bitki küllü içeceğinden bahsedilmesi de bu hipotezi doğrulamaktadır. Viyana Tıp Üniversitesi Adli Tıp Anabilim Dalı’ndan Fabian Kanz; “*Bitki küllerinden yapılan içecek, fiziksel yorgunluk sonrası bedenin güçlenmesine ve kemik iyileşmesine katkıda bulunuyordu*” demektedir. Kanz bu içeceğin, günümüzde fiziksel yorulmalar sonrası tüketilen, magnezyum ve kalsiyum içeren efervesan tablet kullanılmasıyla aynı işleve sahip olduğunu belirtmektedir. Ephesus gladyatörlerin kemik analizlerindeki kükürt ve nitrojen sonuçlarına göre balık ve aşırı miktarlarda deniz yumuşakçası tüketmiş oldukları sonucuna da ulaşılmaktadır (Lösch vd., 2014).

MÖ 4. yüzyıl Helenistik Dönemdeki tarım ve arazi kullanımına ilişkin araştırmalarda, hangi bitkilerin yetiştirildiğini, tarlaların nasıl yönetildiğini ve hem küçük toprak sahipleri hem de mülk yöneticileri olan çiftçilerin araziyle ilgili kararları nasıl aldıklarını belgeleyen birincil arkeolojik verilere ulaşılamamaktadır. Ephesus ve Ankyra (Ankara) da dâhil olmak üzere Roma Anadolu'sunun belli başlı yerleşimlerinde, bu önemli merkezlerde günlük tarımsal üretim kalıplarını kanıtlamaya yetebilecek hiçbir arkeolojik veya zooarkeolojik kalıntı yoktur (Marston ve Miller, 2014). Fakat MS 2. ve 3. yüzyılda Gordion'daki kazılarda tahıl ve baklagiller bulunmuştur. Buğdayın *Triticum aestivum* (ekmeklik buğday) olması muhtemeldir. Kabuklu arpa kalıntıları hem iki sıralı hem de altı sıralı türleri içermektedir (*Hordeum vulgare ssp. distichum* ve *H. vulgare ssp. vulgare*). *Lens culinaris* (mercimek) ve *Vicia ervilia* (acı burçak) tespit edilen diğer ürünlerdir. Ayrıca *Vitis vinifera* (üzüm) parçaları ve birkaç *Setaria italica* (cındarı) tespit edilmiştir. Alıntıların miktarına göre, ekin tohum materyalinin çoğunun gıda için yetiştirilen bitkilerden gelmiş olması muhtemeldir (Davies, 1971). Bunun yanı sıra *Hordeum* (Arpa) birasının da tüketildiği bilinmektedir. Üzüm bu çevrede yetiştirilen önemli bir meyve türü olduğu için askerî beslenme rejimine önemli bir katkı sağladığı düşünülmektedir. Yabani bitki tohumlarının yüksek oranları yanında koyun, keçi, domuz, tavşan ve geyik kemiklerinin düşük miktarlarda katılmış olması daha çok tarıma odaklanmış bir ekonomiyi işaret etmektedir. (Miller vd., 2009). Askerlerin beslenmesinde temel kalori miktarını tahıllardan karşıladığı düşünülmektedir. Orta Anadolu'nun bitkisel zenginliğe ev sahipliği yapan Ankara'da yaklaşık 960 farklı bitki türü doğal ortamında yetişir ve bunların yaklaşık 175 türü Ankara çiğdemi, tükürük otu, sevgi çiçeği gibi bir alana özgü (endemik) bitkilerdir. Tür sayısı bakımından en zengin başlıca familyalar; papatyagiller, baklagiller, buğdaygiller, turpgiller ve ballıbabagiller olarak görülmektedir (Ankara İl Turizm Müdürlüğü, 1995). O dönemlerde Ankara'da yetişen meyvelerden *Prunus avium* (Kiraz), *Juglans regia* (Ceviz), *Punica granatum* (Nar), *Malus sylvestris* (Yabani Elma) ve *Vitis vinifera* (Yerli Asma/Gök Üzüm) ve *Prunus armeniaca* (kayısı) tüketildiği varsayılabilir.

Yiyecekler yanında bir ordu için vazgeçilmez olan su en önemli yaşam kaynağıdır. Yiyeceksiz idare edilebilmesine rağmen su olmadan bir ordunun hareket edebilmesi olanaksızdır. Makedon ordusu tarafından kullanılan su miktarının kişi başına en az 2 litre olduğu düşünülmektedir. Doğal olarak bu ölçünün ordunun yürüdüğü iklim ve araziye bağlı olarak azalıp çoğaldığı düşünülebilir. Çöl ortamında günümüz orduları referans alındığında tüketilen su miktarı günde 10 litredir. Çölde yürüyüş koşullarında günlük 2 litre su miktarı bu ortamlara özel olarak hazırlanmış birliklerde bile oldukça yetersizdir (Massimo, 2001). Makedon ordusunun çöl savaşı için özel eğitim almış olmaları ve su miktarlarının 2 litrenin altına düşürülmesi mümkün gözükmemektedir. Günde sekiz saat boyunca çöl güneşi altında aşırı kuru bir havada yürümek, tahıl ürünleri diyetine girmek, askerî zırh, silah ve diğer kişisel eşyaları taşımak zorunda oldukları

da buna eklendiğinde zorluk derecesinin ne kadar büyük olduğu çok daha iyi anlaşılabilir (Waldemar, 1992). İklimi çok sıcak olan coğrafyalarda su oranlarının azaltılması, askerler ve hayvanlar üzerinde ciddi sıkıntılar yaratmaktadır. Birliklerin ağır yükleri taşımaları ve yetersiz yiyecekler ile beslemeleri yorgun düşmelerine, buna bağlı olarak bedensel aktivitelerinin azalmasına, sağlıklarının ve psikolojilerinin bozulmasına sebep olacaktır. Yetersiz beslenmenin süreklilik arz edip birkaç günden daha uzun bir zamanı kapsamaması durumunda fiziksel ve zihinsel çabalardan kaçınma, inisiyatif eksikliği ve aşırı dinlenme isteğine yol açacaktır. Bu durumdaki bir ordunun savaşması bir yana ayakta durabilmesi bile başlı başına bir sorundur (Robinson, 1993). Makedon ordusunun günlük tahıl ve yem ihtiyacı Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2: Makedon Ordusunun Günlük Tahıl ve Yem İhtiyacı (Donald, 1980)

	Sayı	Tahıl Miktarı/Kişi (kg)	Yem Miktarı/Kişi (kg)	Toplam Ağırlık Tahıl (kg)	Toplam Ağırlık Yem (kg)	Genel Toplam (kg)
Personel	65.000	1,3	0	84.500	0	84.500
Süvari Atları	6.100	4,5	4,5	27.450	27.450	54.900
Kümes- Küçükbaş Hayvanlar	1.300	0	4,5	0	5.850	5.850
Yük Hayvanları	8.400	0	4,5	0	37.800	37.800

Makedon Ordusu Binek ve Yük Hayvanlarının Yiyecek ve İçecek İhtiyaçları

Makedon ordusu süvari birliklerindeki atlara ek olarak, teçhizat ve yiyecek ürünlerinin ve suların taşınması için katır, at ve develer kullanılmıştır (Plutarkhos, 1980). Bir askerî operasyonun gerçekleştirildiği veya lojistik ve hazırlık aşamalarındaki hizmet koşullarının hayvanların rutin işlerinden tamamen farklı ve çok daha zor olduğu açıktır. Askerî bir seferde en az askerler kadar hayvanların yiyecek ve su gereksinimleri de göz önüne alınması gereken önemli bir konudur (Heisserer,1980). Ağır yüklerle sık ve hızlı yürüyüşlerin sonucunda dinlenme ve otlama fırsatlarının sınırlı olması sonucu yıpranma payının normalin 4-5 katı olabileceği düşünülmektedir. Bu koşullar altında hayvanların rutinlerinin dışında daha fazla suya ve yiyeceğe ihtiyaç duymaları kaçınılmaz bir gerçekliktir. Örnek olarak bir sefer esnasında ortalama bir hizmet veren bir atın ayakta kalabilmesi için 11-14 kg arasında günlük yiyecek tüketimi olacağı varsayılmaktadır. Bu miktarın yarısı tahıl ve diğer yarısı yem olmalıdır. Askerî operasyonlarda, süvari ve nakliye atlarının günlük 20-50 litre su gereksinimi bulunmaktadır. Sıcaklığa bağlı olarak

günlük ihtiyaç duyulan ortalama su miktarı 35 litreye kadar çıkabilmektedir (Austin, 1981). Makedon ordusunun günlük su ihtiyacı Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3. Makedon Ordusunun Günlük Su İhtiyacı (Donald, 1980)

	Sayı	Su Miktarı/Kişi (lt)	Genel Toplam (lt)
Personel	65.000	2	130.000
Süvari Atları	6.100	36,3	221.430
Kümes- Küçükbaş Hayvanlar	1.300	36,3	47.190
Yük Hayvanları	8.400	36,3	304.920

Doğal olarak normalin üzerinde bir sıcaklık ve zorlu hizmet şartları sıradan su gereksinimlerini neredeyse iki katına çıkaracaktır. Katırların tüketim miktarları da atlarınkıyla yaklaşık olarak aynı miktarlardadır. Büyük İskender'in seferinde ortalama bir süvari atının günlük tüketimi yaklaşık olarak 5 kg tahıl, 5 kg yem ve en az 30 litre su ile sınırlıdır. Makedon ordusundaki atların ırklarını ve fiziksel özelliklerini anlamak için antik dönemde mozaik ve freskler üzerindeki betimlemeler sınırlı bilgiler verebilmektedir. Bunun nedeni, sanat eserlerini yaratmış sanatçının geleneksel betimlemelere uymak zorunlulukları ile dönemin idealizm kavramının yansımalarıdır (Bosworth, 1995). Arkeolojik kazılarda bulunmuş olan çok sayıda at iskeletlerinin incelenmesi sonucu elde edilen veriler, ortalama bir atın büyüklüğünün Helenistik dönemden günümüze kadar olan süreçte çok fazla bir değişim göstermediğini kanıtlamaktadır. Neolitik çağlardan Orta Çağ'a kadar uzanan zaman dilimindeki buluntuların analizleri at fizyonomilerinin modern atlarla benzerlik taşıdıklarını göstermektedir (Robin, 1973). Ancak Makedon ordusundaki yük türlerine ait farklı at cinslerin kullanmasının lojistik yapılanma üzerinde bariz bir etkisinin bulunmadığı düşünülmektedir. Bilimsel olarak yürütülen kapsamlı testler, bir atın taşıyabildiği veya çekebileceği ağırlığın vücut ağırlığı ile doğru orantılı olduğunu göstermiştir. Testlerde, 350 kg ağırlığında, farklı cins ve büyüklükteki 216 atın kapasitesi ölçülmüştür. Bir atın besin ihtiyacı, vücut ağırlığı ile doğru orantılıdır. Bu nedenle, hayvanın tüketim oranı ile kg cinsinden taşıma kapasitesi arasındaki oran, hayvanın büyüklüğü ne olursa olsun, yaklaşık olarak aynıdır (~1/10). Yük miktarlarında daha küçük atların kullanılmasının, ordunun brüt yiyecek tüketim oranlarını önemli ölçüde etkilemediği düşünülmektedir. Bunun nedeni, belirli bir ağırlığı taşımak için standart boyutlu

atlardan daha çok küçük atlara (katırlara veya develere) ihtiyaç duyulmasıdır (Donald, 1980). Örneğin, bir ordu müfrezesi bir gün boyunca taşınan 1.400 kg sarf malzemesine ihtiyaç duyuyorsa, 450 kg ağırlığında 15 adet standart at gereksinimi bulunmaktadır. Yaklaşık 150 kg ağırlığındaki develer için gereksinimler daha yüksektir. Günde 5 kg tahıl ve 12 kg yem gerekmektedir. Develerin günlük olarak su ihtiyacı yaklaşık 40 litredir. Bu miktar hayvanın üç veya dört gün susuz kalmasına bağlı olarak 80 litreye kadar çıkabilir (Austin, 1981).

Lojistik Kavramı Çerçevesinde Büyük İskender'in Gordion-Ankyra Yürüyüşü

Büyük İskender'in kentlerden ziyade köy yerleşimlerinin yer aldığı Anadolu Platosundaki Gordion'dan yürüyüşüne ne zaman başladığı konusunda spekülatif yaklaşımlar bulunmaktadır. Phrygia ve Kappadokia'nın arazisinin çoğu bozkırdır ve genelde sadece otlatma için uygundur. Sangarius (Sakarya), Halys (Kızılırmak) ve Cappadoks (Delice Irmak) vadilerinin yakınlarındaki ekim alanları dışında hasat platolarında genelde temmuz veya ağustos sonlarında başladığı için Büyük İskender'in Gordion'u temmuz ayının sonundan önce terk etmesi pek olası gözükmemektedir (Erzen, 1984). Ordunun yürüyüşünü hasat zamanına kadar ertelemesinin en büyük nedeninin ürün tedarikini kolaylaştırmaya yönelik olduğunu düşündürmektedir. Temmuz veya ağustos ayının sonlarından itibaren ürünler toplanmış olacağı için ordu bu işlem için zaman harcamayacak ve hazır ürünleri köyler veya kasaba yerleşimlerinden kolaylıkla temin edebilecektir (Laufer, 2004). Makedon ordusunun geçişinin, platonun tarımsal kaynaklarının aşırı derecede kullanılmasına yol açtığı büyük bir olasılıktır. Antik dönem tarihçisi Curtius, ordunun neredeyse hasat edilen tüm ekinleri kullandıkları için ilerledikleri yoldan geri çekilmesinin olanaklı olmadığını belirtmektedir. Makedon ordusunun Phrygia ve Kappadokia üzerinden, Gordion'dan, Tarsos'a 850 km yürümek için bir aylık bir sürecin geçeceği varsayımından yola çıkarak 40 ton tahıla ihtiyaç duyulacağı düşünülmektedir (Donald, 1980). Büyük İskender'in takip edebileceği iki yol bulunması varsayımından hareketle; birincisi, Halys'in (Kızılırmak) güney kıyısını takip eden güney rotası; ikincisi Kral Yolu olarak da adlandırılan Pers askerî rotası olmalıdır. Gordion üzerinden Ankyra şehrine gelen Büyük İskender Ankyra'nın doğusundan ilerleyerek Tavium (Nefesköy) üzerinden Gülek Boğazı rotası ile güneye inmiş olması olasılık dâhilindedir. Bu rota askerî personel ve hayvanlar için yeterli tarım ve su kaynaklarına sahip dar bir koridor oluşturmaktadır (Massimo, 2001). Delice Irmak Vadisi geniş ve verimlidir. Halys genelde yüksek bir duvar oluşturan kayalık alanlarıyla dar bir geçidi izleyerek akmaktaydı. Esasında Büyük İskender hangi yolu seçerse seçsin, ağustos ayı civarında Anadolu'nun en kurak ve ıssız bölgesinden geçerek Kilikia Kapıları'na (Gülek Boğazı) ulaşmak zorunda kalacaktı. Su ve tarımsal kaynaklar açısından, Büyük İskender'in seçtiği en uygun rota Moustilia üzerinden Caesarea-Mazaca'dan Tyana'a ulaşan kısım olmalıdır. Bu rotaya alternatif diğer bir rota yaz aylarında çok

kurak olan ve tatlı suyun elde edilemediği Tuz Gölü yakınlarından geçmekteydi (Donald, 1980). Her ne kadar ordunun bu mesafeleri yürümesinin ne kadar sürdüğü bilinmese de, arazinin zorluğu ve sıcak hava şartları göz önüne alındığında 7 veya 8 gün içinde kat edilmesi bir zorunluluk olarak gözükmektedir (Lauffer, 2004). Belki de burada en büyük sorunu yiyeceklerden çok su temini konusundaki sıkıntılar oluşturmaktaydı. Ordu ve hayvanlar için gereken günlük yaklaşık 300 ton suyun ağustos ayında Yeşilhisar'dan geçen küçük akarsu tarafından karşılanması olanaklı gözükmemektedir. Büyük İskender Mazaca'dan ayrıldıktan sonra ordusunu günlük alabilecekleri maksimum kalori ile besleyecek olsaydı eldeki tüm yiyeceklerin Yeşilhisar civarında iki buçuk gün içinde tükeneceği varsayılmaktadır (Bosworth, 1995). Eğer durum bu şekilde geliştirse Tyana'dan sonra kalan üç ya da dört günlük yolculuk için çok az miktarda malzeme temin edilmiş olmalıdır. Ordunun günlük almaları gereken miktarının yarısı ile beslenerek Mazaca'dan yola çıktığı düşünülürse Misis'e ulaşıldığı dört gün içinde yiyecek ve su tamamen tükenecekti ki halen Tyana'ya iki günlük bir yürüyüş mesafesinde bulunuyorlardı (Robin, 1973). Bu tür sıkıntıları en aza indirmek için Büyük İskender'in hedeflediği yürüyüş hattı boyunca geçeceği yerlerde tahıl ve su depolanması için yöre halkına direktifler vermiş olmalıdır. Burada ürün depolarının temin edilmesi ve güzergâh boyunca yağmacılara karşı güvenliğin sağlanması için yerel halk ile temas kurulmuş olması akla en yakın teori olarak düşünülebilir. Eğer böylesine zorlayıcı bir arazide tedarik depoları oluşturulmamışsa ya da yağmacılar tarafından talan edilmişse askerî seferin daha başlamadan bitmesi söz konusu olacaktır. Bir bölgeye girmeden önce Büyük İskender'e teslim olmamak düşmanca bir eylem olarak görülmekle birlikte, Büyük İskender'in bu tedarik depolarını oluşturmak için sadece yerel halk ile bir anlaşma yapması da yeterli olmamaktaydı. Bu sebeplerden dolayı Kapadokya Bölgesi halkı, Halys'in kuzey doğusunda kalan tüm ekili alanları Makedon ordusunun hizmetine tahsis etmişlerdi (Adcock, 1957). Bu yöntem olasılıkla akla en yakın teori olarak gözükmektedir. Bu kadar uzun yürüyüşler içinde tonlarca yükün ordu ile birlikte taşınması çok zorlayıcı, bir yerde olanaksız gözükmektedir. Bu taşıma işlemi ancak sınırlı malzemeler ile olanaklı olabilirdi. Büyük İskender'in bu olağanüstü lojistik sistemi tek elden ve sorunsuz yürütmüş olması onun sadece askerî bir stratejist olması yanında lojistik dehasını da ortaya koymaktadır. İskender sonrası dönemlerde "Lojistik Kavramı" dünya üzerindeki tüm orduların savaş öncesi düşünülmesi gereken en önemli konu olmuştur.

Büyük İskender'in birliklerinin seferleri boyunca temel ürününün buğday, arpa ve darı gibi kolay bulunabilen ürünler olduğu düşünülmektedir. Et, balık, sebze veya meyvelerin aksine, buğday, arpa ve darı taşınması en kolay gıda maddeleriydi. Bunlar ile yapılan ürünler kuruduktan sonra sıcak havalarda bile uzun süre rahatlıkla saklanabilirlerdi. Öğütüldüğünde, 1 kg buğday yaklaşık 900 g'lık bir ağırlığa düşüyordu. 3.150 kcal içeren öğütülmüş ve öğütülmemiş tahılın içerdiği protein ve kalori aynıdır. Ancak gerçekte burada temel referans birey tarafından sindirilen emilebilir kalori ve protein miktarı varsayımına dayanmaktadır (Donald,

1980). Bu ürünlerin ham şekilde tüketilmeyeceği ve bunlardan ekmeke, yulaf lapası veya peksimet tarzı ürünler şeklinde tüketilecekleri öngörülmektedir. Bu da yaklaşık olarak sadece 2.500 kcal ve 100 g protein demektir. Buna ek olarak, tahılın yüksek selüloz içermesi nedeniyle, kalorilerin % 80'inin sindirilebildiği varsayılmaktadır. Bu nedenle, buğday öğütülüp, pişirilip sindirildikten sonra, sadece 2.025 kcal ve 80 g protein vücut için fayda sağlamaktadır. 3.600 sindirilebilir kalori elde etmek için 1.7 kg tahıldan üretilen 1.58 kg ekmeke tüketimi minimum faydayı sağlamak açısından tek başına yeterli olabilmektedir. Buğdaydan yapılan peksimetler yaklaşık aynı miktarda protein ve kalori içerir. Bununla birlikte, yulaf lapasının pişme sürecinde, tahılın kalori değeri kilogram başına sadece 450 kcal'a düşmektedir (Austin, 1981). Darı ve arpa, kilogram başına buğdaydan biraz daha fazla kalori ve biraz daha az protein içerir. Askerlerin et, balık, sebze, şarap, meyve, zeytin ve peynir bulmaları mümkün olduğunda temel tahıl oranının bu şekilde takviye edildiği varsayılmaktadır. Sığır eti ve peynir, eşdeğer bir tahıl ağırlığından daha fazla kalori ve protein içermektedir. Bunun yanında orduların yanında bulundurdukları zeytinyağı diğer gıdalardan daha fazla kalori içermesine rağmen protein değeri oldukça düşüktür. Ancak bahsi geçen ürünlerin Makedon ordusu tarafından nadiren temin edilebiliyor olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır (Lauffer, 2004).

Büyük İskender'in Anadolu'dan geçtiği zaman ve o günün şartlarına göre yetişen ürünler göz önüne alınarak yiyebilecekleri düşünülen yiyecekler ve içecekler şu şekildedir;

- Nehirlerden elde edilen balıkla pişirilmiş yemekler
- Tahıl ürünleri ile yapılmış lapalar
- Kuru et ve et yemekleri
- Meyveler
- Zeytin ve peynir gibi gıdalar

Sonuç

Büyük İskender'in insanlığa mirası, askerî fetihlerinin ötesine geçmiştir. Seferleri, doğu ile batı arasındaki temasları ve ticareti büyük ölçüde artırmış ve doğudaki geniş alanlar, önemli ölçüde Makedon etkisine maruz kalmıştır. Kurduğu şehirlerden bazıları, çoğu 21. yüzyıla kadar ayakta kalan büyük kültür merkezleri haline gelmiştir. Büyük İskender'in ordusunda bulunan tarihçiler, geçtikleri bölgeler hakkında değerli bilgileri kayıt altına almışlardır. Makedonyalılar bu sayede kendilerini Akdeniz'in ötesindeki bir dünyaya ait hissetmişlerdir. Büyük İskender'in bıraktığı en önemli miras, hiç şüphesiz, Asya'ya uzanan devasa alanların Makedonya egemenliğinin altına girmesiydi. Öldüğü sırada Büyük İskender'in İmparatorluğu yaklaşık 5.200.000 km²'lik bir alanı kaplıyordu ve sadece zamanının değil, tüm insanlık tarihinin en büyük krallığıydı. Bu uzak bölgelerin çoğu, sonraki üç yüzyıl boyunca Makedonya Krallığı etkisi altında kalmıştır. Ortaya çıkan ardıl

krallıklar bu büyük sınırları bölüşerek paylaşmışlar, Roma İmparatorluğu'nun ortaya çıkışına kadar savaşlar, lojistik sistem ve ekonomi etkili bir kamu politikası uygulayarak yönetmişlerdir. Büyük İskender, fetihleri sırasında, on yıl boyunca (MÖ. 333-323), çoğu Dicle'nin doğusunda olmak üzere, kendi adını taşıyan yirmi kadar şehir kurmuştur. İlki ve en büyüğü, önde gelen Akdeniz şehirlerinden biri haline gelecek olan Mısır'daki İskenderiye idi. Bu şehirlerin savunma konumlarının yanı sıra ticaret yollarının merkezlerinde yer alması en önemli özellikleriydi. Büyük İskender insanlık tarihindeki birikimli, kültürlü karizmatik bir lider ve mükemmel bir generaldi. Bu geniş toprak parçasını yöneten iyi bir iktisatçı, lojistik uzmanı, ordu ve personelinin tüm masraflarını, bütçesini dengelemek için farklı gelir kaynaklarını yönetebilme becerisine sahip bir kişiydi. Büyük İskender'in Asya'daki seferi sırasında barış ve refah dönemi yaşanmıştır. Bu önemli fetihden elde edilen büyük miktarda para ve diğer değerli eşyalar Makedonya'ya yollanmış, personeline ödediği maaş, yiyecek maddeleri ve tazminatlar konusunda hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştır. Bu cömertliği ekonomik gücü canlandırmış ve krallığın genelinde ticaret hacmini önemli ölçüde artırmıştır. Büyük İskender bir kral, bir komutan ve bilinen Dünya uygarlığının yaratıcısı olarak henüz hayattayken 'Büyük' unvanını almıştır. Karşılarındaki tüm ordular onlardan sayıca üstün olmalarına rağmen girdikleri hiç bir savaşı kaybetmemişlerdir. Bunun nedeni arazi, falanks ve süvari taktiklerini kullanması, lojistik sistemini mükemmel uygulaması, cesur strateji ve birliklerinin ona karşı sonsuz sadakati olduğu düşünülmektedir. Büyük İskender'in ideali, ele geçirdiği topraklar üzerinde yaşayan halklar arasında birlikteliği sağlamaktı. Bu politika sahip olduğu bariz siyasi faydalara ek olarak, önemli askerî ve lojistik faydalar da sağlamıştır. Büyük İskender'e destek verip vermemeyi seçme konusunda halklar tamamen özgür olmasalar da, genel olarak Büyük İskender'in yönetimi altındaki yaşamı başka yönetici idaresinde yaşamaya tercih ederek destekleyici olmuşlardır. Zamanın standartlarına göre çok başarılı olan seferlerin tarihsel kayıtları, aynı zamanda kaydedildikleri coğrafya ve etnografya bilgileriyle önemli bir arşiv oluşturulmuştur. Büyük İskender'in bu başarısındaki en önemli payın ordunun lojistik konusundaki istisnai anlayışı olduğu düşünülmektedir. Babası Philip, oğlunun bu organizasyon becerisine sahip olduğunu görerek ordularının lojistik planlamasını ona emanet etmiştir. Büyük İskender'in ordusunun lojistik tedarik konusunda en çok ihtiyaç duyduğu, personelinin beslenme ihtiyaçlarıydı. Beslenme, askerî sağlık ve performansın ayrılmaz bir parçasıdır. Askerî personel, seferler esnasında veya eğitimleri sırasında taze yiyeceklere ve sahra mutfaklarına erişemediğinde, çantasında biriktirdiği ürünler onların tek beslenme kaynağıdır. Hafif, dayanıklı, besin açısından zengin ve personelin beklenen görevleri yerine getirebilmesi için yeterli enerjiyi içermelidir. Savaş gibi durumlarda bazı ortamlarda uygun olmayan besin alımları ve hatta besin eksiklikleri kaçınılmazdır. Büyük İskender seferlerinde yiyecek ve suya fazlaca ihtiyaç duydukları için olabildiğince az yük hayvanı kullanmıştır. Bu sayede ordu daha hafif ve daha hızlı hale gelmiştir. Arazi, iklim ve erzak gereksinimlerinin

dikkatli analizleri, Büyük İskender'in kendisine sunulan seçenekler ışığında stratejik kararını ustaca oluşturabilmiştir. Yaklaşık 60-80 bin kişilik bir ordunun hareket halindeyken gündelik ihtiyaçlarının karşılanabilmesi (hayvanları yıkamak, yemek pişirmek ve beslenmek) için geçen saatler hesaba katıldığında İskender'in ordu ve tedarik zincirini dâhice yöneterek seferlerini gerçekleştirmeyi başarabilmiş olması daha iyi anlaşılabilir. Ordu, zamanın diğer ordularından temelde farklı bir lojistik organizasyon yapısına sahipti. Diğer ordularda, destek insanları ve kamp takipçileri, genellikle savaşan askerlerin sayısı kadar fazlaydı; çünkü ordu, erzak ve teçhizatı taşımak için genellikle çok sayıda araba ve yük hayvanıyla seyahat ediyordu. Personelin onlarla ilgilenmesi gerekiyordu. Makedonya ordusunda atlı araba kullanımı ciddi şekilde kısıtlanmıştır. Personel kendi ekipmanlarını ve erzaklarını taşımak için eğitilmişlerdi. Makedon ordusu lojistik yapının en üst düzeyde uygulanması sonucu, zamanının en hızlı, en hafif ve en hareketli ordusu haline gelebilmiştir. Düşmanlarına, çoğu zaman onlar daha neler olduğunun farkına varmadan yıldırım saldırıları yapabiliyordu. Çünkü ordu hızlı ve ani hareket edebilme kabiliyetine sahipti. Büyük İskender bu olağanüstü kapasiteyi yeni stratejiler tasarlamak ve uygulamak için kullanmıştır. Bir bölge önceden kendisine teslim olmazsa, İskender tüm ordusunu o topraklarda sefere çıkarmazdı. Ordusunu erzak eksikliği nedeniyle sakat kalabileceği veya yok edebileceği bir duruma sokma riskini hiçbir zaman almamıştır. Bunun yerine, bölgenin rotaları, yiyecek kaynakları ve iklimi hakkında istihbarat toplayarak ve ardından rakibini şaşırtmak için küçük, hafif bir kuvvetle yola çıkma üzerine bir kurgu oluşturmuştur. Ana ordu, İskender'i takip etmesi için yeterli erzak sağlayana kadar iyi stoklanmış bir alanda konuşlanıyordu. Ordu yeni bir üs kurmak için, kendilerini izleyen ve gerekli erzak ikmalini sağlayacak açık denizdeki filotilla (donanma) ile irtibatı sağlayacak elverişli bir nehre veya limana kolay erişim sağlayan bir bölge arardı. Filotilla onlara gerekli zamanlarda büyük miktarda erzak ulaştırabiliyordu. Ordu, erzak temini için yeni yılın ilkbahar hasadına kadar her zaman kışı geçirebileceği bölgelerde kalmıştır. Bu uzun soluklu seferde, kuru veya ıssız alanlardan mümkün olduğunca kaçınılmış, nehir vadileri ve nüfusu yoğun alanlardan geçilmiştir. Böylece ordudaki hayvanlar geniş otlaklarda yiyecek bulabilecek ve ordu takip ettiği rota boyunca erzak temininde sıkıntı çekmeyecekti. İskender'in zamanında var olan koşullar, teknoloji, strateji ve lojistik organizasyonu yönetme becerisine çok yakından bağlıydı. Büyük miktarlarda malzemeyi uzun mesafelere taşımanın tek yolu, açık denizlerde dolaşabilen gemiler veya nehirlerde görece küçük tekne ve salları kullanmaktı. Büyük İskender tedarik zincirinin yetenekleri ve sınırlamaları hakkında derin bir anlayışa sahipti. Lojistik ve tedarik zinciri becerilerinin kendisine sağladığı benzersiz güçler üzerine inşa edilen stratejileri ve taktikleri nasıl formüle edeceğini ve kullanacağını iyi öğrenmiş, lojistik zorluklarını telafi edebilmek için daima akıllıca önlemler almıştır. Büyük İskender'in yıllar süren seferler sırasında olağanüstü lojistik sistemi tek elden ve sorunsuz yürütmüş olması onun sadece askerî bir stratejist olması yanında lojistik dehasını da ortaya

koymaktadır. Buna göre uzun sürelerde binlerce kişiden oluşan ordunun beslenmesi için yapılanlar şu şekilde değerlendirilebilir.

- Büyük İskender'in hedeflediği yürüyüş hattı geçeceği yerlerde bazı hükümlerle tahıl ve su depolanması için yöre halkına direktifler vermiş ve yerel halk ile temas kurmuş olduğu düşünülmektedir.
- Zorlayıcı bir arazide tedarik depoları oluşturulması ve yağmacılar tarafından talan edilmemiş olması garanti altına alınmalıdır.
- Ayrıca yerel halkın tüm ekili alanlarının Makedon ordusunun hizmetine tahsis edilmiş olması gerekmektedir.

Kaynakça

- Adcock, F. (1957). *The Greek and Macedonian Art of War*. Los Angeles: University California Press
- Ankara İl Turizm Müdürlüğü (1995). Kültür ve Turizm Bakanlığı Tanıtma Genel Müdürlüğü, 1-108.
- Arrianos, (2005). *İskender'in Anabasis'i*, İstanbul: Alfa Kitapları.
- Austin., M.M. (1981). *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. A Selection of Ancient Sources in Translation* NY: Cambridge.
- Bosworth, A.B. (1988). *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great*, London: Cambridge University Press.
- Bosworth, A.B. (1995). *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander* Vol. 1 Oxford: Penguin Publish
- Bosworth, A.B. (1996). *Alexander and the East*. Oxford: Penguin Publish.
- Chinnok, E.J. (1884). *The Anabasis of Alexander-Arrianus the Nicomedian*, Hodder and Stoughton, London, 443 s.
- Davies, W. E. A. (1971). The theory of elastic composite materials. *Journal of Physics D: Applied Physics*, 4(9), 1325.
- Doğaner, S.(2007). Büyük İskender: Coğrafyacı Bir Savaşçı Kral. *Türk Coğrafya Dergisi Sayı 48*. 19-58
- Donald W. E. (1980). *Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army*. Berkeley: University of California Press,
- Droysen, J.G. (1949). *Büyük İskender, I-IV*, çev. B. S. Baykal, , Ankara: M.E.B. Yayınları Alman Klasikleri.
- Erzen, A. (1984). *Eskicağ Tarihi Hakkında 4 konferans: Büyük İskender ve Dünya Devleti*, , İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları

- Fallowfield, J. L., Delves, S. K., Hill, N. E., Copley, R., Brown, P., Lanham-New, S. A., Allsopp, A. J. (2014). Energy expenditure, nutritional status, body composition and physical fitness of royal marines during a 6-month operational deployment in Afghanistan. *British Journal of Nutrition*, 112(5), 821–829.
- Fornaris, E., & Aubert, M. (1998). Le légionnaire romain, cet athlète méconnu [The Roman legionnaire, the misunderstood athlete]. *Histoire des sciences médicales*, 32(2), 161–168.
- Gerstein, D. E., Woodward-Lopez, G., Evans, A. E., Kelsey, K., & Drewnowski, A. (2004). Clarifying concepts about macronutrients' effects on satiation and satiety. *Journal of the American Dietetic Association*, 104(7), 1151–1153.
- Green, P. (1992). *Alexander of Macedon 356-323 B.C. A Historical Biography*. Berkeley & Los Angeles: University California Press.
- Hammond, N. G. L. (1982). *Alexander the Great. King, Commander, and Statesman* London: Themes
- Hammond, N. G. L. (1995). Alexander's Order during the Cleitus Episode, *Ancient History Bulletin* 9 111-116.
- Hammond, N. G. L. (1997). Arrian's Mentions of Infantry Guards. *Ancient History Bulletin* 11. 20-24.
- Heisserer, A. J. (1980). *Alexander the Great and the Greeks. The Epigraphic Evidence*. Norman: Oklahoma Press.
- Karl, J. P., Margolis, L. M., Fallowfield, J. L., Child, R. B., Martin, N. M., & McClung, J. P. (2022). Military nutrition research: Contemporary issues, state of the science and future directions. *European journal of sport science*, 22(1), 87–98.
- Kaya, M. A. (2005). Roma lejyonerleri ve Anadolu. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37), 87-98.
- Lauffer, S. (2004). *Büyük İskender*, (çev. N.Sorguç). İzmir: İlya Yayınevi.
- Lösch S, Moghaddam N, Grossschmidt K, Risser DU, Kanz F (2014) Stable Isotope and Trace Element Studies on Gladiators and Contemporary Romans from Ephesus (Turkey, 2nd and 3rd Ct. AD) - Implications for Differences in Diet. *PLoS ONE* 9(10): e110489
- Lutz, L. J., Gaffney-Stomberg, E., Karl, J. P., Hughes, J. M., Guerriere, K. I., & McClung, J. P. (2019). Dietary intake in relation to military dietary reference values during Army Basic Combat training; a multi-center, cross-sectional study. *Military Medicine*, 184(3-4), e223–e230.
- Margolis, L. M., Murphy, N. E., Martini, S., Spitz, M. G., Thrane, I., McGraw, S. M., ... Pasiakos, S. M., (2014). Effects of winter military training on energy

- balance, whole-body protein balance, muscle damage, soreness, and physical performance. *Applied Physiology, Nutrition, and Metabolism*, 39(12), 1395–1401.
- Marston, J. M., & Miller, N. F. (2014). Intensive agriculture and land use at Roman Gordion, central Turkey. *Vegetation History and Archaeobotany*, 23, 761-773.
- Massimo, V. (2001). *Büyük İskender: Dünyanın Hakimi*. (çev.E.Cendey) İstanbul: Can Yayınları.
- Miller, N. F., Zeder, M. A., & Arter, S. R. (2009). From food and fuel to farms and flocks: the integration of plant and animal remains in the study of the agropastoral economy at Gordion, Turkey. *Current Anthropology*, 50(6), 915-924.
- Murphy, N. E., Carrigan, C. T., Philip Karl, J., Pasiakos, S. M., & Margolis, L. M. (2018). Threshold of energy deficit and lower-body performance declines in military personnel: A meta-regression. *Sports Medicine*, 48(9), 2169–2178.
- Oygür, A. V. (2020). Çağlar Boyu Ankara. *Tarih Çevresi Dergisi*, 4-24.
- Pasiakos, S. M. (2020). Nutritional requirements for sustaining health and performance during exposure to extreme environments. *Annual Review of Nutrition*, 40, 221–245.
- Plutarkhos, (1980). *Büyük İskender: Hayatı ve Savaşları*. (çev.V. Güntekin), İstanbul: Rado Yayınevi.
- Robin L. F, (1973). *Alexander the Great* .London: Thames.
- Robinson, T.R. (1993). Alexander and the Ganges, *Ancient History Bulletin* 7. 65-75
- TSK Beslenme Kanunu, (2007). 5668 sayılı Türk Silahlı Kuvvetleri, Jandarma Genel Komutanlığı Ve Sahil Güvenlik Komutanlığı Besleme Kanunu
- TürKomp. (2013). Turkish food composition database. Determination of national food composition and formation of a widely available and sustainable system.
- Uyar, G. , Ören, M. & Alataş, M. (2020). The bryophyte flora of Akyazı, Arifiye, Geyve, Karapürçek districts (Sakarya, Turkey). *Biyolojik Çeşitlilik ve Koruma* , 13 (1) , 27-43 .
- Waldemar H, (1992). *The Marshals of Alexander's Empire*. London: Penguen Pub.
- Waterlow J. C. (1989). Diet of the classical period of Greece and Rome. *European journal of clinical nutrition*, 43 Suppl 2, 3–12.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.

Türkiye’de Covid-19 Pandemisi, Ölümü Duyurma ve Ölümün Görünürlüğü

Oya TOPDEMİR KOÇYİĞİT *

Özet

Bu makale, Türkiye’de Covid-19 pandemisinin yoğun yaşandığı bir dönemde verilen ölüm ilanlarında pandeminin yansıtıklarını konu edinmektedir. Makale, 14 Ocak 2021-01 Temmuz 2021 tarihleri arasında Hürriyet gazetesine verilen ölüm ilanlarından pandemiye yönelik içeriklere sahip ilanların içerik analiziyle incelendiği araştırma verilerine dayanmaktadır. Bu araştırma, yarattığı ölümcül etkilerle Türkiye Cumhuriyeti tarihine damga vuran Covid-19 pandemisini, toplumsal ve kültürel anlamda yansıtan önemli araçlardan biri olan ölüm ilanları aracılığıyla tarihe taşımaktadır. Makalenin amacı, Türkiye’de pandemi sürecinde ölen kişilerin ardından verilen ölüm ilanlarında pandemiyle ilişkili hangi kavram ve olguların gündeme yerleştiğini ve nasıl bir bağlamda ölümle ilişkilendirildiğini antropolojik bir bakışla ortaya koymaktır. İlan içerikleri, ilanlarla topluma yapılan çağrılardaki duygu, düşünce ve dilekleri yansıtan ifade biçimleri, ölen kişi ve sosyal çevresinin ilişkilenecekleri, ölüm ve inançlara özgü cenaze, ölü gömme, ritüel ve törenlere dair kültürel referanslar gibi döneme özgü toplumsal ve kültürel kullanımları ortaya koymaktadır. Pandeminin etkilerini azaltmak üzere ilan verenlerin hassasiyetleri ve çağrıda buldukları toplum üyelerinden beklentilerinin, özellikle ölü gömme törenlerinin kimlerle ve nasıl yapılacağı noktasında ilanlara yansıdığı saptanmıştır. Pandemi dönemi ölüm ilanlarında hastalık nedeninin belirtilmesi gibi yeni olguların da ortaya çıktığı gözlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Covid-19 pandemisi, Türkiye, ölüm, ölüm ilanları, ölümün görünürlüğü.

Covid-19 Pandemic, Announcement of Death and Visibility of Death in Türkiye

Abstract

This article focuses on the reflections of the pandemic in death announcements published during a period of intense COVID-19 pandemic in Türkiye. The article is based on a content analysis of the announcements placed in Hürriyet newspaper between January 14, 2021, and July 1, 2021, in which ads with pandemic-related content were analyzed. This research brings the COVID-19 pandemic, which left its mark on the history of the Republic of Türkiye with its deadly effects, to history through obituaries, one of the most important social and cultural reflective tools. The aim of the article is to reveal, from an anthropological perspective, the concepts and phenomena related to the pandemic that are brought to the forefront in announcements following the deaths of individuals who perished during the pandemic in Türkiye and the context in which they are associated with death. The content of the announcements unveils period-specific social and cultural uses, such as forms of expression reflecting emotions, thoughts, and wishes in the appeals made to society through the announcements, associations of the deceased with their social environment, cultural references to funeral and burial customs, death rituals and ceremonies, and beliefs. The study determined that the sensitivities of advertisers and their expectations from the society members they called upon to mitigate the effects of the pandemic were reflected

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, e-mail: oya.topdemir@istabul.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-9039-3295>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Topdemir-Koçyiğit, O. (2023). Türkiye’de Covid-19 pandemisi, ölümü duyurma ve ölümün görünürlüğü. *Külliyeye*, [Türkiye Cumhuriyeti’nin 100. Yılı Özel Sayısı], 190-216. <https://doi.org/10.48139/aybukulliyeye.1361140>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
15 Eylül 2023	25 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	190-216
15 September 2023	25 October 2023	Research Article	

in the advertisements, particularly concerning who would participate in and how burial ceremonies would be conducted. Additionally, it was observed that new phenomena, such as specifying the cause of the disease, emerged in pandemic-era announcements.

Keywords: Covid-19 pandemic, Türkiye, death, death announcements, visibility of death.

Extended Abstract

Mass deaths experienced during extraordinary periods have led to significant changes throughout history and have affected societies in various ways. The Covid-19 pandemic, which has not yet fully subsided, has resulted in a substantial number of deaths in Turkey and has left an indelible mark on the history of the Republic of Turkey, much like it has worldwide, due to its devastating impact. Academic interest in the phenomenon of death in Turkey remains limited in terms of historical, anthropological, and ethnological research. It is crucial to focus on the announcements published during the Covid-19 pandemic to shed light on the societal and cultural transformations brought about by sudden and unexpected mass fatalities.

This article is based on research examining the announcements published in Hürriyet newspaper between the date of the first vaccination, which caused a rapid decrease in deaths in the pandemic, and the date when the full lockdown was ended, and gradual normalization began (January 14, 2021-July 01, 2021). This research carries the Covid-19 pandemic, which left its mark on the history of the Republic of Turkey with its deadly effects, into history through announcements, one of the important tools that reflect it socially and culturally. The aim of the article is to reveal, from an anthropological perspective, the concepts and facts that are taken for granted and show patterns regarding the relationship between the pandemic and the phenomenon of death in society from a socio-cultural perspective, focusing on the pandemic-specific content of the announcements. In this research, 1291 announcements were examined, of which 33 included references to the Covid-19 pandemic. The analysis was conducted using a mixed content analysis technique, evaluating statements concerning the Covid-19 pandemic in the announcements. Explicit coding techniques were applied to some expressions, while the majority were analyzed using semantic (implicit) coding techniques. The contents of the announcements are presented partially in numerical values and primarily in their conveyed meanings.

It is evident that appeals to society to fulfill the final rites for the deceased have evolved under the influence of globalization, modernization, communication, and technological advancements. The historical transition of the death announcement phenomenon from traditional means to visual and written formats, and subsequently into the online realm, has shifted the discussion of death from the private sphere to the public sphere. The growing prevalence of such announcements, particularly during the pandemic period, and their widespread dissemination across various media, have played a pivotal role in increasing the visibility of the phenomenon of death.

Since social conventions and expectations are decisive in the creation of texts, the genre structure of a particular text is shaped and constructed by the ideology of the society. The contents of announcements also bear traces of the cultural structure and codes of that culture, which are approved and in line with the expectations of the society they address. The announcements examined revealed social and cultural uses specific to the period, such as forms of expression reflecting the feelings, thoughts and wishes in the appeals made to the society through the announcements, the relationships between the deceased and his social circle, and cultural references regarding funerals, burials, rituals and ceremonies specific to death and beliefs. According to the research findings, it was observed that some medical concepts specific to the pandemic period were placed in the local language in the announcements, and the English concept of “pandemic” was adopted.

Government’s calls for reducing the effects of the pandemic have been taken into account. The sensitivities of authors of announcements regarding the pandemic and their expectations from the members of the society they appeal to are reflected in the announcements, especially in terms of who and how the burial ceremonies will be held. Notable wishes and expectations found in the announcements include restricted participation in pandemic-appropriate burial ceremonies, sensitivity regarding condolences, the involvement of only immediate family members and close relatives in the ceremonies, or the choice not to accept participation or condolences in person, even requesting condolences and prayers from a distance.

When examining the concepts related to the phenomenon of death within these announcements, it becomes evident that Arabic concepts dominate. The

shared utilization of certain terms in both Muslim and non-Muslim announcements, across various ethnic and religious contexts, highlights cultural commonalities rather than disparities. The inclusion of information about the cause of death and the place of death within these announcements signals a shift towards the ability to openly discuss and announce such details within society, particularly in light of the pandemic. It is also noteworthy that there has been an increased medicalization of death during the pandemic, where discussions about diseases have become more frequent. Additionally, within these announcements, the event of death itself is often described as a “loss” portraying it as a departure or separation from the existing social community. This sense of loss is experienced and mourned by the same social community, which comes together in shared grief and mourning. Furthermore, it's worth noting that the authors of these announcements’ express gratitude to the recipients who share their feelings and engage in mourning through prayer, a religious duty. As a result, through shared cultural values, rituals, and ceremonies following death, both the authors of these announcements and their recipients reconfigure their social relationships for the better.

Giriş

Yeni Koronavirüs Hastalığı olarak tanımlanan Covid-19, ilk olarak Çin’in Vuhan Eyaleti’nde 2019 yılı Aralık ayının sonlarında ortaya çıkmış olup, Türkiye’de ise resmi olarak 11 Mart 2020 tarihi itibariyle görülmeye başlamış bir virüstür (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020). Tüm dünyaya hızla yayılarak pandemiye dönüşen hastalık, milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) Başkanı Dr. Tedros Adhanom Ghebreyesus, resmî rakamlara göre Covid-19 pandemisinde en az yedi milyon insanın öldüğünü, gerçek sayının ise bunun yaklaşık üç katı olduğunu açıklamıştır. Günümüzde Covid-19 virüsü, bu virüse karşı ilk aşının bulunmasının ardından yapılan kitlesel aşılama ile itibariyle sağlık açısından artık “küresel bir acil durum” oluşturmamaktadır (BBC, 2023). Hâl böyle olsa da dünyada Covid-19 hastalığına yakalanan birçok vaka, hâlâ ölümlerle sonuçlanmaya devam etmektedir. Olağandışı dönemlerde yaşanan kitlesel ölümler, tarih boyunca büyük değişimler yaratmış ve toplumları farklı tarzlarda etkilemiştir. İçinde bulunduğumuz süreçte etkileri büyük ölçüde azalsa da henüz tam anlamıyla sonlanmayan Covid-19 hastalığı, Türkiye’de de kitlesel ölümlere neden olmuş,

hastalığı geçirsin geçirmesin toplumun her bir ferdi, pandemi sürecinden etkilenmiştir. Öyle ki Covid-19 pandemisi, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti tarihine de yarattığı ölümcül etkiyle damgasını vurmuştur. Türkiye’de resmî rakamlara göre 102 bin civarında insan hayatını kaybetmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2023).

Güncel antropoloji bilgisi, hastalık ve sağlığa yönelik olası farklı tepkilerin nedenlerinin, sosyal, kültürel, ekonomik, politik ve çevresel koşullardan bağımsız olmadığını savunur (Alexandrakis, 2001, s. 76). Kuşkusuz Covid-19 pandemi sürecinde yaşanan ölümlerde virüsün öldürücü etkisi belirleyici olmuştur. Bununla birlikte, yaşanan coğrafya ve çevre, ekonomik koşullar, virüsün yayılmasını önleyecek tedbirler, bu tedbirlere uyulup uyulmamasında belirleyici olan sosyal ve kültürel engeller gibi pek çok şeyin de hastalığın hızla yayılıp vakaların ölümle sonuçlanmasındaki payı yadsınamaz.

Akademik yazında ölüm olgusu, birçok veri kaynağından yararlanarak ele alındığı gibi ölüm ilanları üzerinden de değerlendirilmiştir. Ölüm ilanlarıyla ilgili yapılan araştırmalar, ağırlıklı olarak sosyoloji, psikoloji, dil, din ve iletişim bilimleri gibi farklı disiplinlerden araştırmacılar tarafından yapılmakla birlikte sınırlıdır. Bu çalışmalarda toplumsal cinsiyet, kültürel sermaye, etnisite, ölüme yüklenen anlamlar, dindarlık, ölümün ifade ve algılanma biçimleri, ölümün inşası, yas ve bellek, itibar ve medyada görünürlülük ilişkisi, ilan veren kurumların reklam çekiciliği gibi konular öne çıkmaktadır (Canayaz, 2022; Çiftçi, 2020; Çolak 2014; Ergin, 2010; Ergin, 2022; Ergin 2016; Güzel, 2021; Kalkan, 2018; Sağır, 2012; Sağır, 2013; Sağır ve Canayaz, 2022; Şardağı ve Bayçu, 2018; Türkel, 2016; Yanık ve Kara, 2016). Türkiye’de ölüm olgusuna akademik ilgi, tarihsel, antropolojik ve etnolojik araştırmalar açısından da oldukça azdır (Ergin, 2010, s. 176). Oysa meydana gelen ölümleri topluma duyurarak toplum üyelerini yaşanan acıya davet eden ve toplumların ölüm olgusuna dair güncel duygu, düşünce ve pratiklerini yansıtan ölüm ilanlarının, insan ve onun yarattığı kültürü bütüncül bir bakış açısıyla ele alarak değerlendirilmesi de elzemdir.

Günümüzde ölümü duyurma biçimleri, hızla dönüşüp çeşitlenmektedir. Artık meydana gelen ölümlerin duyurusu, sözlü ve/veya matbu olarak duyurmaktan başka elektronik olarak da yapılmaktadır. Özellikle kitlesel ölümlerin yaşandığı

Covid-19 pandemisi sürecinde sanal ortamlarda ölümlerin ilan edildiğine sık sık tanık olduk. Olağandışı bir deneyim olarak yaşadığımız Covid-19 pandemi döneminde yayınlanan ölüm ilanları, insan, toplum, yaşam, doğa, doğaüstü, sağlık, hastalık vb. ile ilgili pek çok konuya dair güncel veriler sunan önemli veri kaynaklarıdır. Bu süreçte yayınlanan ölüm ilanlarının içeriksel karşılıklarının antropolojik açıdan incelenmesi, Türkiye’de ölüm olgusu ile pandemi ilişkisine dair önemli veriler sunacaktır. Pandemi sürecinde ölümün kavranışı, sembolik anlamları, ölümü ifade etme biçimleri, ölüme yönelik duygu, düşünce ve davranışları, kullanılan kavram ve semboller, uygulanan ritüel ve törenler ile sınıf, itibar, aidiyet, dil, doğaüstüyle kurulan ilişkiler gibi insan ve kültürle ilişkili detayları ortaya koyacak olması bakımından mevcut yazına önemli bir katkı sunacaktır. Bu süreçte yayınlanan ölüm ilanlarına odaklanılması ise yaşanan ani ve beklenmedik kitlesel ölümlerin toplum ve kültüre dair hangi değişmelere neden olduğunu da açığa çıkarılabilmesi bakımından kritiktir. Önceki yıllarda Türkiye’de gazete ölüm ilanlarını inceleyen Ergin’in işaret ettiği gibi ilanlar, temel anlamda sembolik mesaj verme, içirme/dışlama ve grup inşa etme yöntemi olup toplumsal değişmelere paralel olarak değişirler (2016, s. 1). Makalenin konusu da bu çerçevede belirlenerek Türkiye’de Covid-19 pandemisinin yoğun yaşandığı bir dönemde verilen ölüm ilanlarında pandeminin yansıttıklarına ilişkindir. Makalenin dayandığı araştırma, pandemi döneminde yayınlanan ölüm ilanlarında pandeminin izlerine odaklanması bakımından özgün değere sahiptir.

Araştırma, ilk aşılamanın yapılmaya başlanmasıyla yaşanan pandemi sürecinden normalleşmeye doğru olan geçiş sürecinde meydana gelen ölümleri duyurmak üzere topluma yapılan çağrılarda pandeminin izlerini sürmektedir. Makalede, Türkiye’de yitip giden tanıdıklar ardından yaşanan ölüm acısına ortak olmak üzere toplumun diğer üyeleri davet edilirken bir yandan pandemiyle ilişkili hangi kavram ve olguların gündeme yerleştiğini ve nasıl bir bağlamda ölümle ilişkilendirildiğini ortaya çıkarmak amaçlanmaktadır. Böylelikle bir yandan bu süreçte yayınlanan ölüm ilanlarının içeriklerinin Covid-19 pandemisinden nasıl etkilendiğine dair yanıtlar üretilebilecek, diğer yandan da Türkiye’de ölüm olgusuna dair döneme özgü toplumsal ve kültürel örüntüler ortaya koyabilecektir.

Makalede ilk olarak, Türkiye’de modernleşme ve küreselleşmenin etkisiyle ilanların kurumsallaşması ve ölümün duyurulmasının geçen zaman içerisinde nasıl çeşitlendiği ele alınacaktır. Ardından, Covid-19 pandemisi kapanma sürecinde ölümlerin duyurulması, ölümün görünürlüğü ve ilk aşılamanın yapıldığı andan tam kapanmanın sonlandığı tarihe kadar olan süreçte verilen ölüm ilanlarında pandemiye dair izler ortaya konulacaktır. Son olarak da bu izler üzerinden Covid-19 pandemisinin nasıl tarif edildiği, ölen kişi ve ilanlarla seslenilen muhatapların nasıl tanımlandığı ile yapılan ölü gömme törenleri, ölüm ve gömü yerine yönelik pandemiye özgü hangi kavram ve olguların ilanlarda yer bulduğu değerlendirilecektir.

Değişen Dünyada Ölümü Duyurma Biçimleri

Geleneksel toplum anlayışında ölüm ve hayat içiçe, modern dönemde ise daha ziyade ölüm hayatın dışında tutulan bir dönem olarak tarif edilir (Ünal, 2011, s. 121). Ölümün duyurulmasının bilinen ilk örnekleri, duyuruların bireysel çabalarla kısıtlı bir sosyal çevre içerisinde ölen kişinin yakınlarının ağlamaları ve komşulara haber vermesi gibi geleneksel yollarla gerçekleştiğini gösterir. Ardından ölüm haberinin, “haberci”, “okuyucu” ve “tellal” gibi adlandırmalarla belirli kişilerin görevlendirilmesiyle mahalle veya köy sakinlerine ulaştırılarak verilmesi yaygınlaşmıştır. Modern dönemde ise ölümün ilanında kullanılan kitle iletişim araçları arasında belediye ve camilerden yapılan anonslar, camilerden okunan selalar, gazete ilanları, radyo, televizyon, telefon, telgraf ve internet gibi iletişim araçları sıralanabilir (Aygün Cengiz, 2001, s. 161; Güzel, 2021, s.74; Örnek, 1971, s.41; Sağır, 2012, s. 908).

Ölümü duyurma biçimleri, kırsal ve kentsel alanlarda sosyal ve kültürel olarak farklı şekillerde deneyimlenmiştir. Köy, ilçe ve küçük kentlerde “evden eve haberleşme”, “okuyucu çıkarma” ve “sela verdirmek” yaygın olmuştur. Belediye hoparlörleri aracılığıyla ölüm olayının ve ölenin kimliğinin halka duyurulması daha çok zenginler, “itibarlı” olanlar ve tanınmış kimseler için yapılmıştır. Gazete gibi kitle iletişim araçlarına ilân vererek ölümü duyurmak ise daha çok büyük kentlerde görülmüştür. Gerek büyük kentlerdeki nüfus yoğunluğu, gerekse ölüm ilânı vermenin giderek bir çeşit “moda olması” bu tür duyurmayı yaygınlaştırmıştır (Örnek, 1971, s. 41-42).

Radyo, televizyon ve gazetelerde ölüm ilanı vermek, belirli ücretler karşılığında mümkün olduğundan mali güç gerektirir (Yanık ve Kara, 2016, s. 161-163). Ölümü duyurmanın yüksek bedeller ödenerek gazetelere taşınması, tüketim kültürü ve ideolojisinin bir göstergesidir (Polat, 2011, s. 89). Bu ilanların çoğunlukla devlet veya özel banka, şirket, siyasi parti, dernek, sendika ve vakıf gibi çeşitli kurum ve kuruluşların üst düzey çalışanları ya da üst düzey çalışanlarının birinci dereceden ölen yakınları için verildiği söylenebilir (Aygün Cengiz, 2001, s. 161). Yani gazetelere verilen ölüm ilanlarının, sıklıkla toplumda bankacı, siyasetçi, iş insanı, sanatçı, doktor, mühendis, avukat gibi toplumda öne çıkan, belirli sosyal konum ve statülere sahip olan, belirli sınıf özellikleri gösteren kişiler için verildiği kolaylıkla gözlenebilir. Ergin’in araştırması, gazetelere verilen ölüm ilanlarının sembolik, kültürel ve ekonomik sermaye ile kesişen orta ve üst sınıf pratiği olduğunu saptamıştır (2016, s. 101).

Gazetelere ilan verenlerin hâlâ belirli zümreleri temsil etme örüntüsü görülmekle birlikte ölümü duyurma olgusunun hızla elektronik ortama taşınarak yeni kurumsal kimlikler kazandığı görülür. Özellikle sosyal medyada kişisel ve/veya kamusal sayfalarda ölüm duyurularını daha geniş kitlelere ulaştırmak, hem kolay hem de maliyetsizdir. Sosyal medyada ilan paylaşımının ilgili şirketler tarafından henüz ücretlendirilmemesi, kayıplarını topluma duyurmak isteyenlere avantaj sağlamaktadır. Benzer şekilde artık gazete okuma oranının hatırı sayılır oranda düşmesi ve internete erişiminin kolaylaşması da bu dönüşümün önemli etkenleri olarak sıralanabilir.

Günümüzde sosyal çabalarla ölümün duyurulması olgusu, eş, dost, akraba, arkadaş gibi yakın çevrenin çabalarıyla sürerken ölümün yukarıda sayılan sözlü, matbu, görsel ve/veya elektronik medya iletişim araçlarıyla duyurulması giderek yaygınlaşmaktadır. İlanların, elektronik ortamlardaki görünürlüğünün artmasının önemi, ölüm haberlerinin çok daha hızlı ve daha geniş kitlelere aynı anda ulaşmasını sağlamasıyla ilişkilidir. Elektronik ortamda ölüm ilanlarının yaygınlaşması, aynı anda tanınmış veya tanınmayan farketmeksizin birçok kişi hakkında bilgiye hızla ulaşabilmeyi sağlamaktadır. Dahası, sosyal medya aracılığıyla verilen ilanların henüz ayrı bir mali yükümlülüğü bulunmadığı için bu mecrada ilan vermek, tüketim kültürü ve ideolojisinde de değişiklikler

yaratmaktadır. Artık ilan vermek, herkesin yapabileceği bir eylem olduğundan tüketim ideolojisindeki sosyal statü veya sınıfa özgü ayrımlar muğlaklaşmaktadır. Bu durum, önceleri ölümün yakın çevre ve öleni tanıyanlara duyurulması söz konusuyken artık kamuya daha da açık hale gelmesine vesile olmuştur.

Covid-19 Pandemisi, Ölümü Duyurma ve Ölümün Görünürlüğü

Covid-19 pandemisinin tarihteki diğer pandemilerden farkı, iletişim olanaklarının geliştiği küresel çağda sosyal medya araçlarının ortaya çıkıp çeşitlenmesinin bir sonucu olarak bu araçlarla ölüm haberlerinin hızlı bir şekilde kitlelere ulaştığı bir döneme denk gelmesidir. Facebook, İnstagram, Twitter gibi sosyal mecralarda paylaşımların çoğalması, ölümün daha fazla görünürleşmesine ve ölümün kendisinin bir tüketim nesnesine dönüşmesine neden olmaktadır (Canayaz, 2022, s. 84-86). Sosyal medya, modern dönemin içeriğine uygun bir biçimde ölümün sanallaşması ve görünürlüğüne pekişmesi ile ölüm hakkında yorum yapılabilmesi bakımından diğer kitle iletişim araçlarından farklılaşmaktadır (Sağır ve Canayaz, 2022, s. 323). Covid-19 pandemi sürecinde de internet kullananlar, Facebook, İnstagram, Twitter gibi sosyal medya mecralarda ölümlerin duyurulması olgusunun yaygınlaştığına hem tanık hem de ortak olmuştur. Öyle ki birçoğumuz bireysel ya da kurumsal hesaplarımızda bu duyurularla çok kez karşılaşmakta ve hatta bununla kalmayıp kendimiz de söz konusu duyuruların içerik üreticisi veya paylaşımcısı olarak ölümün duyurulmasında aktif rol almaktayız.

Küreselleşen dünyada modern iletişim teknolojisi alanında yaşanan hızlı gelişmeler, ölümlerin ilan edilmesini belirli niteliklerdeki medyanın tekelden çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda belirli zümrelerin ölümlerinin ilan verilerek duyurulması olgusunu da dönüştürerek sıradan insanların da ölümlerinin daha geniş kitlelere duyurulmasına ortam sağlamıştır. Yukarıda da üzerinde durulduğu gibi ölümün ilan verilerek duyurulması mevzusu, önceleri toplumda tanınmış, belirli bir üne kavuşmuş veya belirli sosyal tabakaların üyeleri olan (sıklıkla üst-orta ve üst sınıf) kesimler için söz konusuydu. Yaşadığımız pandemi döneminin önemli bir özelliği de en azından artık belirli bir zümrenin üyesi olmayan sıradan insanların ölümlerinin de ilanlarda yer almaya başladığı ve ölüm ilanı vermenin belirli sosyal sınıfların tekelden çıkmasına vesile olduğu bir dönem olmasıdır.

Her ne şekilde olursa olsun ölüm ilanları, ölen kişiye veda etmek üzere topluma yapılan bir son çağrı ve sesleniştir. Öte yandan da ilanlar ölen ve geride kalanlar için tarihe bırakılmış bir “hatıra” olarak da kabul görmektedir (Sağır ve Canayaz, 2022, s. 323). Meydana gelen ölüm, verilen ilanla somutlaşarak tarihe işlenmekte ve ilan verenlerin ölen kişinin hatırlanmasını istediği şekliyle toplumsal belleğe yerleştirilmektedir. İçinde bulunduğumuz çağda ölümün duyurulma biçimlerinin değişmesi, kuşkusuz bu seslenişi de çeşitlendirip dönüştürmektedir¹. Bu makalenin konusu açısından burada önemli olan ve üzerinde durulması gereken nokta, Covid-19 pandemi sürecinden normalleşmeye geçiş evresinde verilen gazete ilanlarındaki son seslenişlerin niteliği ve ölen kişilerin nasıl hatırlanılmasının istendiğidir. Buna geçmeden önce, bu dönemi özgün kılan yönlerine bakarak yaşanan ölümlerin toplumda nasıl karşılık bulduğuna değinmek gerekir. Öyle ki yaşadığımız Covid-19 pandemi süreci, ölümün görünürlüğünün artmasından başka, yaşanan acıların ortaklaştırılması bakımından da bir geçiş dönemine karşılık gelmektedir.

Ölüm ilanlarının yayılım ve dolaşımındaki hız, önceki yıllarla kıyaslandığında ölümü hatırı sayılır bir şekilde görünür kılmakta ve kayıpların acısına daha geniş kitlelerin ortak olmasına ortam yaratmaktadır. Covid-19 pandemisinin kapanma sürecinde gazetelere verilen ölüm ilanlarına bu çerçevede bakıldığında, gazetelerdeki ölüm ilanlarının ölümü haber vermekten öte yanları olduğunu değerlendirmek gerekir. Pandeminin en önemli savaşçıları olan sağlık çalışanları için verilen ölüm ilanları, buna verilebilecek en iyi örnekler olarak gösterilebilir. Türk Tabipler Odası’nın pandemi sürecinde yitirilen tüm sağlık çalışanları için sistematik bir biçimde verdiği ölüm ilanları, yalnızca sağlık camiasına değil, daha da ötesine ulaşarak toplumda önemli bir ses oluşturmuştur. Türkiye’deki ilk koronavirüs vakalarına bakan doktor olan ve pandemi nedeniyle Türkiye’de ilk kaybedilen sağlık emekçisi olan Prof. Dr. Cemil Taşçıoğlu’nun 01 Nisan 2020’de gerçekleşen ölümü, adeta Covid-19 pandemisiyle simgeleşmiştir (CNNTÜRK, 2020). Taşçıoğlu’nun ölümünün ardından tüm kitle iletişim

¹ Verilen ilanların toplumsal bellekte nasıl yer ettiği duyuruların muhataplarıyla araştırma yapılmasını, sesleniş biçimleri de ilan türlerine göre araştırma yapmayı gerektirdiğinden bu konular, makalenin sınırları dışında değerlendirilmelidir.

araçlarında yapılan paylaşımlar uzun süre artarak devam etmiş, yalnızca kendisini tanıyan aile, sosyal veya akademik çevresinden kişiler değil tanımayan birçok kişi de üzüntülerini paylaşmıştır. Yakın aile ve sosyal çevrelerinde Covid-19 kaynaklı kayıplar yaşayan kitleler, yaşadıkları acıları çeşitli medya organlarında Taşcıoğlu'nun acısıyla ortaklaştırıp paylaşmışlardır. Yapılan paylaşımlar, toplumun sağlıkçılarla hayati bağını yeniden üretmeye vesile olmuştur. Mesleği gereği daha çok sağlık camiasında tanınmış bir kişiyken, pandemi sürecinde tam da en kritik görevi üstlendiği sırada kaybedilmesiyle toplum gündeminde ilk sıraya yerleşen Taşcıoğlu, aynı zamanda hakkında hatırd tutma refleksiyle yapılan sayısız paylaşımların yayılmasıyla toplumsal bellekte önemli bir yer edinmiştir. Çiftçi'nin de vurguladığı gibi çevrimiçi yas tutma ve hatırlama eylemleri, hem sembolik ve arşivlenebilme işlevleriyle hem de sürekliliği ve yeniden canlandırmayı sağladıkları için kritik önemdedir (2020, s. 607).

Ölüm İlanlarında Covid-19 Pandemisi

Toplumsal uzlaşmalar ve beklentiler, metinlerin oluşturulmasında belirleyici olduğundan belirli bir metnin tür yapısı, toplumun ideolojisi tarafından şekillendirilir ve kurgulanır (Karahana, 2008, 193). Ölüm ilanlarının içerikleri de hitap ettiği toplumun onayladığı ve beklentilerine uygun olan, ürettiği kültürel yapıyı ve o kültürün kodlarını barındıran izler taşır.

Covid-19 pandemisi sürecinde pandeminin daha fazla yayılmasını önlemek üzere sosyal olaylara yönelik Sağlık Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı gibi yetkili organlar tarafından birtakım tedbirler alınmış ve kısıtlamalar getirilmiştir. Bu süreçte alınan tedbirlere uymayanlar hakkında yasal işlemler yapılmış ve birtakım cezai uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Verilen ilanlarda, yetkililerin yaptıkları çağrılar karşılık bulduğu görülmektedir. İlan verenlerin bu konudaki hassasiyetleri ve çağrıda buldukları toplum üyelerinden beklentileri ilanlara yansımıştır. İlan verenlerin bu refleksi geliştirmesinde, törenin sükûnetle ve huzur içerisinde gerçekleşmesi, herhangi bir hukuki nedenle salgının yayılmasından sorumlu olmamak, başkalarının hastalanmasında ve hatta hayatını kaybetmesinde pay sahibi olmamak gibi insani nedenler olasıdır.

Yöntem

Türkiye’de ölüm ilanları yaygın olarak Hürriyet, Milliyet, Cumhuriyet ve Sözcü gazetelerinde yayınlansa da gazetelere verilen ölüm ilanlarının çoğu, Hürriyet gazetesi tarafından yayınlanmıştır (Ergin, 2010, s. 181). Bunun bir nedeni, bu gazetenin ölüm ilanlarına sayfalarında yer veren en köklü gazete olmasıdır. Zira gazete, 1948’den beri düzenli olarak yayın yaparak süreklilik arz etmektedir (Ergin, 2016, s. 10). Bir diğer nedeni ise okuyucu kitlesinin, diğerlerine nispeten ideolojik, sosyolojik, ekonomik vb. nedenlerden dolayı daha genel bir kitleden oluşmasıdır. Hürriyet gazetesinde yer alan ölüm ilanlarının incelenmesi, Covid-19 pandemi sürecinde yayınlanan ölüm ilanlarında pandeminin izlerine odaklanan bu makalenin amacına uygun olarak toplumun farklı kesimlerinin ölüm ilanlarıyla ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Yaşadığımız Covid-19 pandemisi süreci Türkiye’de tam kapanma dönemi 11 Mart 2020 ile kademeli normalleşmenin başladığı 01 Temmuz 2021 tarihleri arasındadır. Türkiye’de ilk aşı uygulaması, 13 Ocak 2021’de Sağlık Bakanı Fahrettin Koca’nın aşı olmasıyla başlatılmıştır. Koca, pandeminin sonlanmasının ilk işaretini “tünelin sonundaki ışığı gösteren” aşı uygulaması olarak ilan etmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2021). Bu makale, İstanbul Üniversitesi Antropoloji Bölümü 2020-2021 ve 2021-2022 eğitim-öğretim dönemi “Sosyal Antropolojide Veri Değerlendirme Uygulaması” ve “Sosyal Antropolojide Veri Sunma Uygulaması” dersleri kapsamında dersleri alan öğrencilerin desteğiyle² yürütülen araştırma verilerinin bir bölümüne dayanmaktadır. Makalenin dayandığı araştırmaya, normalleşmenin ilk işareti olan ve pandemide ölümlerin hızla azalmasına vesile olan ilk aşılamanın başladığı tarih, ardından tam kapanmanın sonlandırıldığı ve kademeli normalleşmenin başladığı tarihe kadar (14 Ocak 2021-01 Temmuz 2021³) Hürriyet gazetesinde yayınlanan ilanlar dahil edilmiştir. Bunun

² Başta Bestenaz Altun ve İrem Acar olmak üzere katkı sağlayan tüm öğrencilerime teşekkür ederim.

³ Kademeli Normalleşme Tedbirleri Genelgesi hakkında detaylı bilgi için bkz: T.C. İçişleri Bakanlığı, (2021). *81 İl Valiliğine Kademeli Normalleşme Tedbirleri Genelgesi Gönderildi*, <https://www.icisleri.gov.tr/81-il-valiligine-kademeli-normallesme-tedbirleri-genelgesi-gonderildi> (Erişim Tarihi: 22.04.2022).

nedeni, verilen ölüm ilanlarının pandemiye özgü içerikleri odağında toplumda sosyo-kültürel açıdan pandemi ve ölüm olgusu arasındaki ilişkiye dair kanıksanan ve örüntüler gösteren kavram ve olguları ortaya koymaktır.

Bu makalede hem nicel hem de nitel içerik analizinden yararlanılarak ilanlar analiz edilmiştir. Karma içerik analizi kullanıldığında analiz birimlerinin sıklığına ya da kategoriler üzerinden giderek anlamlara odaklanmaya ağırlık verilebilir. Hangisinin ağırlıklı olacağı ise araştırma konusuna, problemine ve materyalin niteliğine göre değişkenlik gösterebilir (Sallan Gül ve Kahya Nizam, 2021, s.Ö188). İçerik analizi tekniği, bir konunun “belirli bir mesafeden” incelenmesi gerektiğinde yararlıdır. Bu teknik, ölen kişilerle ilgili yazılı materyalleri incelemek için kullanışlıdır. Metin içeriği toplama ve analiz etme tekniği olan içerik analizi, sözcükler, anlamlar, resimler, semboller, düşünceler, temalar veya herhangi bir iletiye gönderme yapan içerikleri ortaya koymaya yarar. İçerik analizi, bir metnin içinde ilk bakışta fark edilemeyecek örüntüleri açığa çıkararak nicel terimlerle belgeleme fırsatı sunar. İçerik analizinde yapılar, bir kodlama sistemi ile işlemselleştirilir. Açık kodlamada, araştırmacı bir deyim ya da sözcüğün yazılı metinde kaç kez geçtiğini sayar. Anlambilimsel analiz olarak da adlandırılan örtük kodlama kullanan bir araştırmacı ise bir metnin içeriğinde altta yatan, örtülü anlamı arar. Anlambilimsel kodlama, araştırmacının dil ve toplumsal anlam bilgisine dayanır. İçerikler, dolaylı olarak imgeler, semboller ve metaforları içerir. Çoğu insan, temel kültürel sembollere yüklenen ortak anlamları paylaştığı için bu anlamları ortaya koymak, topluma ve kültüre dair önemli detayları sunar (Neuman, 2000, s. 466-470). Bu çalışmada ilk olarak, veri kaynağı olarak yararlanılan Hürriyet gazetesine verilen 1291 ölüm ilanının tamamı incelenmiştir. Söz konusu ilanlar, verildiği yıl, ay ve günlere göre jpeg olarak dosyalanıp bilgisayara kaydedilmiştir. Bu süreçte, baskı hatalı, silik veya mükerrer olan 107 ilan ayıklanmış, ardından da 1184 ilan değerlendirmeye alınarak 33 ilanın Covid-19 pandemisi içerikli olduğu sonucuna varılmıştır (Tablo 1).

**Tablo 1: Hürriyet Gazetesinde 14 Ocak-30 Haziran 2021 Arası
Yayınlanan Pandemi İçerikli Ölüm İlanı Sayısı**

	İlan sayısı	Pandemi içerikli ilan sayısı
14-31 Ocak 2021	134	4
1-28 Şubat 2021	205	6
1-31 Mart 2021	228	11
1-30 Nisan 2021	225	4
1-31 Mayıs 2021	246	6
1-30 Haziran 2021	146	2
TOPLAM	1184	33

Makalede, karma içerik analizi tekniği kullanılarak ölüm ilanlarında yer alan Covid-19 pandemisi içerikli ifadeler incelenmiştir. İfadelerin belirli bir bölümü açık, ağırlıklı kısmı ise anlambilimsel (örtük) kodlama tekniklerinden yararlanılarak irdelenmiştir. Nicel içerik analizinin tersine nitel içerik analizi hızlı bir sayısallaştırma eğiliminden kaçınmakta, metnin içeriğindeki anlama odaklanmaktadır. Anlamı ortaya çıkarırken ise araştırmanın konusu ile ilgili boyutlar belirlenip metinden süzülerek alınır (Sallan Gül ve Kahya Nizam, 2021, s.Ö185). İlgili tarihlerde Covid-19 pandemisi içerikli ifadelerin yer aldığı ilanlar ayıklandığında 33 ilanın ortaya çıkmasıyla birlikte küçük bir gözlem grubunu oluşturmasından dolayı makalede bu ilanların içerikleri, kısmen sayısal değerlerle ağırlıklı olarak ise temsil edilen anlamlarıyla ortaya konulmuştur (Ek: 1).

Bulgular ve Yorum

İlanlarda Covid-19 Pandemisi Döneminin Tarif Edildiği Kavramlar

Pandemi döneminde özellikle de tam kapanma dönemi boyunca birçoğumuzun daha önce hayatında hiç duymadığı veya duymuş olsa da gündelik yaşamında sık karşılaşmadığı birtakım kavramlar gündeme yerleşmiştir. Süreç içerisinde pandemi, salgın, kapanma, tam kapanma, açılma, kademeli açılma, kısıtlama, karantina, izolasyon, filyasyon, yeni normal, sosyal mesafe, fiziksel mesafe, maske, hijyen gibi kavramları sıklıkla duyup birçoğuna aşına olduk.

Tablo 2: İlanlarda Covid-19 Pandemisi Döneminin Hangi Kavramlarla İfade Edildiği

	İlan sayısı
Pandemi	21
Covid/Covid-19	9
Salgın	1
Kısıtlama	1
Bulduğumuz dönem	1
TOPLAM	33

İncelenen ölüm ilanlarında pandemi döneminin hangi kavramlarla ifade edildiğine bakıldığında bu dönem, çoğunlukla “pandemi” olarak tarif edilmiştir. Pandemi kavramının dışında ise çoktan aza doğru Covid/Covid-19, “salgın”, “kısıtlama” veya “bulduğumuz dönem” kavramları kullanılmıştır (Tablo 2). Bu durum, Türk Dil Kurumu’na göre “kısa zamanda çevredeki insanların, hayvanların veya bitkilerin büyük bir bölümüne bulaşan hastalık” anlamına gelen ve Türkçe bir kavram olan “salgın” yerine tıpta “küresel salgın” anlamına gelen ve İngilizce kökenli pandemi kavramının kullanımda olduğunu göstermektedir (TDK, 2022). Bu noktada İngilizce tıp terimleriyle tanışan toplumda pandemi kavramının benimsendiği sonucuna varılabilir.

İlanlarda Ölen Kişi ve İlanlarla Seslenilen Muhatapların Tanımlanması

İlanlarda ölen kişiden erkek ise Arapça kökenli “*merhum*”, kadın ise “*merhume*” olarak söz edilmiştir. İlanlardan birinde ise “*çok değerli Oktayımız*” ifadesinin kullanıldığı görülmüştür. İlanlardan birinde ise dinî bir referans kullanmayı tercih etmekten ziyade ölen kişinin adının öne çıkarılmasının tercih edildiğini göstermektedir. İlanda, ölen kişi odağa alınırken kullanılan “*çok değerli*” sıfatıyla da ölen kişiye verilen değer ve duyulan sevgi, ilan verenler tarafından ilanın muhataplarına iletmeye çalışılmıştır. İlanlarda ölen kişilerin tanımlanmasında geleneksel dil kullanımları yaygın olmakla birlikte modern dil kullanımlarının da söz konusu olduğu açığa çıkmaktadır. İlanlar aracılığıyla mesajların iletildiği muhataplar için ise doğrudan herhangi bir adlandırma kullanılmadığı görülmektedir. Yalnızca bir

ilanda karşılaşılan “*sevenleri*” kavramıyla ölen kişiyle hayattayken iyi ilişkiler kuran kişilerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda törene davet, iyi ilişkiler kurulanlara özel yapılmış bir çağrı niteliği taşır.

İlanlarda Yer Verilen Ölü Gömme Törenlerine Yönelik İfadelere Covid-19 Pandemisinin Yansımaları

Verilen ölüm ilanlarında pandemi içerikli ifadelerde ölü gömme eyleminin nasıl tanımlandığına bakıldığında, ilanların çoğunda doğrudan bir ifade bulunmamaktadır. Ölü gömmeye yönelik doğrudan ifadeler söz konusu olduğunda ise çoğunlukla “*defin/defnetme*, nadiren de “*toprağa verilecektir*” tanımlamalarına rastlanmıştır (Tablo 3). Arapça kökenli “*defin*” kavramına sık rastlanması, ölü gömme eylemini ifade etmede yaygın olarak bu kavramın kullanıldığını işaret etmektedir. Verilen ölüm ilanlarında, meydana gelen ölümlerin ardından gerçekleştirilecek ölü gömme törenleri ise sıklıkla “*tören*” (4 ilanda) veya nadiren “*merasim*” (2 ilanda) olarak ifade edilmiştir. Arapça kökenli “*merasim*” kavramının Türkiye’de yalnızca Müslüman yurttaşların ilanlarında değil Musevi yurttaşların ilanlarında da görülmesi, kullanımı yaygın olan kimi kavramların farklılıkları ortaklaştırdığının göstergesidir.

Tablo 3: İlanlarda Covid-19 Pandemisi İçerikli İfadelerde Ölü Gömme Eyleminin Tanımlanması

	İlan sayısı
Defin/defnetme	9
Toprağa verme	1
Doğrudan ifade yok	23
TOPLAM	33

Pandemi döneminde yapılan ölü gömme törenlerinin belirli sayıda kişilerle yapılmasına dikkat edildiği ve önemsendiği farkedilmiştir. Bunun önemli göstergelerinden biri, törenlere davet edilecek kişiler ve törenlerin kimlerle yapılacağı konusunda ilanlarda yer alan ifadeleridir: “*Aile arasında*”, “*alesinin katılımıyla*”, “*aile ve yakınları arasında*”, *yalnız yakın aile fertlerinin katılımı ile*”, “*sadece ailesinin katılımıyla*”, “*yalnızca 1. derece yakınlarıyla yapılmıştır*”, “*aile*

dışında katılım mümkün olmayacaktır" gibi ifadeler, yapılacak/yapılmış tören katılımcılarının yalnızca ölenin aile ve en yakın çevresindeki kişilerden oluştuğunu göstermektedir. İlan verenlerin muhataplarından törene katılımın istenmediği konusunda mutlak ve özel bir hassasiyet beklentisi içerisinde oldukları ise nazik bir üslubun kullanıldığı şu ifadelerden anlaşılmaktadır: "Taziye konusunda hassasiyet gösterilmesi rica olunur", "katılım gerçekleşmese de", "taziye ziyaretlerinin yapılmaması önemle rica olunur", "taziye kabulü iptal edilmiştir", "taziyelerin uzaktan iletilmesi konusunda hassasiyet gösterilmesi rica olunur", "taziye kabul edilmeyecektir", eve uzaktan dualar ile iştirak edilmesini sevenlerinden özellikle rica ederiz".

İlanlarda ölü gömme töreni ve taziye ziyaretlerine katılma çağrılarının önemli bir bölümünde pandemi vurgusu yer almaktadır. İlanlarda yer alan ifadeler, pandemi koşullarına hassasiyetle yaklaşıldığını, tören ve taziye ziyaretlerine bu hassasiyetlerin taşındığını göstermektedir. Pandemi koşullarına göre kısıtlı katılım, taziye konusunda hassasiyet beklentisi, törenlere yalnızca aile üyelerinin ve yakın akrabaların katılımının istenmesi ya da törene katılımı kabul etmeme/taziye kabul etmeme istekleri ve hatta ilan muhataplarından uzaktan taziye ve dua talebi, yapılan çağrılardaki istek ve beklentileri göstermektedir (Tablo 4).

Tablo 4: Pandemi İçerikli İfadelerde Ölü Gömme Töreni ve Taziye Ziyaretlerine Katılma Çağrı

	İlan sayısı
Pandemi koşullarına göre kısıtlı katılım	5
Taziye konusunda hassasiyet	5
Yalnızca aile üyelerinin katılımı	5
Törene Katılım/Taziye kabul etmeme	4
Yalnızca aile ve yakın akrabaların katılımı	2
Uzaktan taziye/dua	2
Pandemi vurgusu var fakat doğrudan ifade yok	10
TOPLAM	33

Törenin nasıl yapılacağı konusunda “*güncel kısıtlamalarla*”, “*törene katılım kısıtlıdır*”, “*cemaat katılımı olmadan*”, “*cenazeye katılım sınırlı olacaktır*” şeklindeki ifadeler kullanılarak ilan muhataplarının dikkati pandemi kurallarına çekilmiştir. Öte yandan, ilanlarda “*başsağlığı*” anlamına gelen Arapça “*taziye*” kavramının sık kullanımı da ölenin ardından geride kalanları teselli ifadesi olarak bilinmektedir. Başsağlığı ziyareti ise ölenin yakınlarının meydana gelen ölümü kabul edip hayata bağlanmalarını sağlamak üzere topluluk üyelerinin ölen yakınlarıyla biraraya gelme girişimleri olarak tarif edilebilir.

Ölü gömme törenlerinin, ölen kişinin yakınları tarafından, yakın aile üyeleri arasında yapılmasının talep edildiği görülmektedir. Şayet ilan verilmeden önce tören gerçekleşmişse verilen ilanın muhataplarına törenin daha önce gerçekleştiği duyurulmuştur. Ölü gömme törenlerinin az sayıda kişi ile yapılma nedenleri, ilanlarda “*pandemi sebebiyle*”, “*pandemi nedeniyle*”, “*pandemi koşulları sebebiyle*”, “*pandemi kuralları gereği*”, “*pandemi dolayısıyla*”, “*bulduğumuz dönem nedeniyle*”, “*pandemiden dolayı*”, “*pandemi koşulları nedeniyle*”, “*Covid-19 tedbirleri doğrultusunda*”, “*Covid sebebiyle*”, “*Covid-19 nedeniyle*”, “*Covid-19 hastalığı sebebiyle*”, “*Covid sınırlamaları kapsamında*”, “*kısıtlama sebebiyle*” şeklindeki ifadelerle açıklanmıştır. Söz konusu ifadeler, “pandemi” gibi “Covid-19” kavramının da yaygın kullanıldığını işaret etmektedir. Dahası, ilan verenlerin pandemi kurallarına uymaya çalıştığını ve verdikleri ilanların muhataplarını da bu kurallara uymaya davet ettiklerini göstermektedir.

İlanlarla ilan muhataplarına verilmek istenen mesajlardan biri de törene katılım sırasında gelenek olan çiçek getirilmesi konusundadır. Son yıllarda sıkça rastladığımız tören katılımcılarına çiçek getirmek yerine çeşitli sivil toplum kuruluşlarına bağış yapmaya davet, pandemi döneminde verilen ilanlarda da görülmektedir. İlanlarda yer alan “*arzu edenler ormanamama.com adresinden Ayşe Ertürk adına bağışta bulunabilirler*” ve “*çelenk yerine hayır kurumlarına bağışta bulunulması rica olunur*” ifadeleri buna örnektir.

Covid-19 Pandemisi Dönemi Ölüm İlanlarında Ölüm ve Gömü Yerine Yönelik Kullanılan Kavramlar

Pandemi dönemine özgü ölüm ilanlarında ölü beden, sıklıkla Arapça kökenli “cenaze” kavramıyla ifade edilmiştir. Öyle ki 33 ilanın 11’inde bu kavram doğrudan geçmektedir. Ölüm ilanlarında sık kullanılan cenaze kavramının, Türkiye’de yerleşik bir kavram olduğu buradan da anlaşılmaktadır. Ölü beden gömüleceği yere bakıldığında, her ikisi de Arapça olan “mezarlık” veya “kabristan” kavramlarıyla karşılaşılmıştır. Öte yandan, verilen ilanlarda ölünün gömüleceği yer, “Karacaahmet Mezarlığı’nda aile kabristanına”, “Ümraniye Kocatepe Mezarlığı’nda”, “Ulus Musevi Mezarlığı’nda”, “Zincirlikuyu Camii’nden kaldırılarak Zincirlikuyu Mezarlığı’na”, “Merkez Efendi Mezarlığı’nda aile Kabristanı’na”, “kılınacak öğle namazını takiben Doğanay Mezarlığı’na”, “aile mezarlığına defnedilecektir”, “Karacaahmet Kabristanı’na defnedilmiştir” şeklindeki ifadelerle ilanların muhataplarına iletilmiştir. Gömü yeri bilgisi ve tören öncesi gerçekleştirilen “namaz” gibi dinî görevler, pandemiye yönelik ifadeler içeren ilanlarda Müslüman yurttaşların hakimiyetinin olduğunu göstermektedir. Karacaahmet ve Zincirlikuyu gibi Türkiye’de en bilinen ve mezar yerleri diğerlerine nispeten daha pahalı olan mezarlıklar ise sıklıkla Türkiye’de orta-üst veya üst sınıfların gömüldüğü mezarlıklar olarak bilinir. İlanlarda yer aldığı gibi ölen kişilerin buralara gömülecek ya da gömülmüş olduğu bilgisi de ölen kişiler ve onların yakın çevresinin sınıf özellikleri hakkında fikir vermektedir. Dahası, söz konusu mezarlıkların aile kabristanlarına gömülecek olması, bu tespiti daha da güçlendirmektedir. Zira aynı yerde aile mezarlığı satın almak, ayrı bir maliyet gerektirmektedir.

Tarih boyunca gazetelere verilen ölüm ilanlarında ölüm nedeninin verildiğine pek rastlanmaz. Ölümün ayrıntılarından söz etmek, ölümün görgü kurallarına aykırı kabul edilmektedir. Ölüm mefhumunu bütün kusurlarından sıyrarak toplumun önüne sunma refleksi ilanlarda belirgindir. Nadir de olsa ölüm nedeninden bahsedildiğinde ise hastalık nedeniyle ölümlerden bahsetmek, modern anlamda ölümün medikalleşmesiyle ilgilidir (Ergin, 2016, s. 84-85). Araştırmada incelenen ölüm ilanları, ilanlarda ölümden bahsetmeme refleksinin pandemi sürecinde değiştiğini göstermektedir. Covid-19 hastalığından kaynaklanan ölümlerden kimi ilanlarda bahsedilmiştir. Hastalıkların sık konuşulduğu pandemi sürecinde ölümün daha da medikalleşmesi anlaşılabilir bir olgudur. Öte yandan,

verilen ölüm ilanlarının birinde, ölüm nedeniyle birlikte ölüm olayının gerçekleştiği yerin de paylaşıldığı görülmektedir. Ölüm ilanlarında ölümün gerçekleştiği yerle ilgili bilgilere rastlamak da yeni bir durumdur. Sözkonusu ilanda “*Almanya’da Covid sebebiyle Hakkın rahmetine kavuşmuştur*” ifadesi, ilan verenler tarafından ölüm olayının yurtdışında gerçekleştiğini ilanın muhataplarıyla paylaşma ihtiyacı duyulduğunu göstermektedir. Ölüm yeri olarak yurtdışından söz etmenin kısmen daha rahat ifade edilmesi ve ölüm nedeni olarak Covid-19 vurgusunun yapılması, en azından toplumda ölüm yeri ve ölüm nedenlerinden söz etmenin veya bunu ilan etmenin artık pandemiyle birlikte daha da mümkün olduğunun işaretidir.

Aynı ilanda ölen kişinin ölüm olayıyla “*Hakkın rahmetine kavuştuğunun*” ifade edilmesi de ölümlle ilgili İslam inancına referans vermektedir. Söz konusu ifadeler, yaratıcı olarak Arapça “Hak” kavramına, yaratıcının ölen kişinin dünyada işlediği günahlarını bağışlama ve ona merhamet etmesine karşılık gelen Arapça “rahmet” kavramına ve ölüm olayı sonrasında ölen kişinin yaratıcı ile bir kavuşma olayı yaşadığına olan inancı resmetmektedir. Öte yandan, ölüm olayının kendisinin “*kaybetmiş olmanın derin üzüntüsü içindeyiz*” şeklindeki ifadelerle “kayıp” olarak tarif edildiği de ilanlara yansımıştır. Söz konusu ifadeyle ölüm, mevcut sosyal topluluktan bir ayrılış veya eksilme olarak tasvir edilmiş olup, aynı sosyal topluluk tarafından bu kaybın acısının yaşandığı, yasının tutulduğu ve topluluğun duyulan acı ve yas etrafında ortaklaştığı vurgulanmıştır.

İlan verenler arasında “*dualarını ve üzüntülerini ileten, acımızı paylaşan tüm dostlarımıza minnettarız*” gibi ifadelerle kendileriyle aynı duygulara ortak olan ve tutulan yası dinî görevlerden biri olan duayla gerçekleştirerek paylaşan ilan muhataplarına nazikçe teşekkür edenlere de rastlanmıştır. Böylelikle yaşanan ölümün ardından gerçekleştirilen ortak kültürel değer, ritüel ve törenlerle hem ilan verenler hem de ilanların muhatapları, mevcut sosyal ilişkilerini daha iyi olma yolunda yeniden düzenlemektedir.

Sonuç

Ölen kişi için son görevi gerçekleştirmek üzere topluma yapılan çağrılar küreselleşme, modernleşme, iletişim ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle biçim değiştirdiği görülmektedir. Ölümü duyurma olgusunun tarihsel olarak gelenekselden görsel ve yazılıya, oradan da giderek çevrimiçine taşınmaya

başlaması, ölüm konusunu özel alandan daha çok kamusal alana çekmektedir. Özellikle pandemi sürecinde verilen ölüm ilanlarının giderek yaygınlaşması ve birçok mecrada dolaşıma sokulması da ölüm olgusunun, görünürlüğünün artmasında etkilidir. Yaşanan değişimler, ölümü kavrayış, ölümü ifade etme, ölümün sembolik anlamları, ölen kişi hakkında duygu ve düşünceleri ifade etme biçimleri gibi topluma ve kültüre dair pek çok şeyi dönüştürmekte veya yeniden yorumlanmasına vesile olmaktadır.

Türkiye’de Covid-19 pandemisinin yansıtıldığı ölüm ilanlarının konu edildiği bu makalede, yaşanan ölümlerin toplumsal ve kültürel alanda karşılıkları antropolojik bir bakışla gösterilmeye çalışılmıştır. Makaleye konu edilen gazete ilanlarının içerikleri, ilanlarla topluma yapılan çağrılardaki duygu, düşünce ve dilekleri yansıtan ifade biçimleri, ölen kişi ve sosyal çevresinin ilişkilenebilirliği, ölüm ve inançlara özgü cenaze, defin, ritüel ve törenlere dair kültürel referanslar gibi döneme özgü toplumsal ve kültürel kullanımları ortaya koymuştur.

Öte yandan, aynı kişinin ölümünün birden fazla mecrada haberini almak, dahası eş zamanda verilen ilanlarla daha fazla tanıdık kişinin öldüğünü öğrenmek, haberi alanların ölen tek kişinin ölümüne odaklanmak yerine aynı odağı her birine dağıtmaya neden olması da söz konusudur. Bu durum da ölümün gündelik yaşamda sıradanlaşmasını pekiştirebilir. Özetle ölümün duyurulması olgusuna yönelik yaşanan gelişme ve değişimlerin, ölüme atfedilen değer ve anlamlarda ve ölümün kavranma biçimlerinde hangi etkileri yarattığı ve söz konusu sıradanlaşmanın nasıl gerçekleştiğinin derinlikli analizi ise ancak kayıp yakınlarıyla yapılacak yeni araştırmalarla ortaya çıkabilecektir.

Bu araştırma, yarattığı ölümcül etkilerle Türkiye Cumhuriyeti tarihine damga vuran Covid-19 pandemisini, toplumsal ve kültürel anlamda yansıtan önemli araçlardan biri olan ölüm ilanları aracılığıyla tarihe taşımaktadır. Verilen ilanlarda, pandeminin etkilerini azaltmak üzere yetkililerin yaptıkları çağrılar karşılık bulunduğu görülmektedir. İlan verenlerin bu konudaki hassasiyetleri ve çağrıda buldukları toplum üyelerinden beklentileri özellikle ölü gömme törenlerinin kimlerle ve nasıl yapılacağı noktasında ilanlara yansımıştır.

İlanlarda ölüm olgusuna yönelik kavramlarda Arapça hakimiyetinin olduğu sonucuna varılmıştır. İlanların yaygın olarak Müslümanlar tarafından verildiği dikkate alındığında bu tespit anlaşılabilir. İlanlarda pandemi dönemine özgü kimi tıbbi kavramların ise yerel dile yerleştiği gözlenmiştir. İlanlarda ölen kişilerin, geleneksel ve modern dil kullanımlarıyla tanımlandığı görülmüştür. Kullanımı yaygın olan kimi kavramların da etnik, dinsel vb. farklılıkları ortaklaştığı ortaya çıkmıştır. İlanlarda ölümden bahsetmeme refleksinin pandemi sürecinde değiştiği, ölüm nedeni ve ölümün gerçekleştiği yer konusunda beyanlarda bulunulduğu saptanmıştır. Hastalıkların sık konuşulduğu pandemi sürecinde ölümün medikalleşmesinin pekiştiği de bulgular arasındadır. Öte yandan, ilanlara yansıyan ifadeler, yaşanan ölümlerin ardından ilan verenler ve ilan muhataplarının, mevcut sosyal ilişkilerini daha iyi olma yolunda yeniden düzenlemeye çalıştıklarını işaret etmiştir.

Kaynakça

Alexandrakis, O. (2001). Medical anthropology: The development of the field. *The University of Western Ontario Journal of Anthropology*, 9(1), 73-77.

Aygün, Cengiz, S. (2001). “Kimlik inşasında kağıt kentlerin kağıt mezarlıkları”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 4 (5), 153-163.

BBC, (2023). *Dünya Sağlık Örgütü: Covid-19 küresel acil durumu sona erdi*, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cv2k804x19ro#:~:text=D%C3%BCnya%20Sa%C4%9Fl%C4%B1k%20%C3%96rg%C3%BCt%C3%BC%3A%20Covid%2D19,sona%20erdi%20%2D%20BBC%20News%20T%C3%BCrk%C3%A7e>, (Erişim Tarihi: 06.09.2023)

Canayaz, M. (2022). *Sosyal medyada ölüme yüklenen anlam ve tutumlar: Bir ölüm sosyolojisi çalışması*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Karabük: Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çiftçi, D. (2020). Sosyal olarak paylaşılan yas: Aydın Denктаş için paylaşılan başsağlığı mesajları üzerine bir inceleme. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 8(1), 587-613.

Çolak, A. (2014). Ölüm ilanı (Na’y) ile ilgili rivayetler ve güncel uygulamaları. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 14(3), 65-93.

Ergin, Murat (2010). Taking it to the grave: Gender, Cultural capital, and ethnicity in Turkish death announcements. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 60(2), 175-197.

Ergin, M. (2012). Religiosity and the construction of death in Turkish death announcements, 1970–2009. *Death Studies*, 36(3), 270-291.

Ergin, M. (2016). *Türkiye’de ölüm ilanlarının içerik analizi (1950-2009)*. TÜBİTAK 1001 Proje Raporu. Proje No: 113K163.

Güzel, M. (2021). Yazılı basında ölüm ilanlarının eleştirel söylem analizi: Teun A. Van Dijk modeli. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 71.

Kalkan, H. K. (2018). Almanca ve Türkçe ölüm ilanlarındaki örtmece sözlerde ölüm algısı. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(13), 382-397.

Karahan, F. (2008). *Tür çözümlemesi yönünden ölüm ve başsağlığı ilanlarına yönelik bir inceleme*. XX. Dilbilim Kurultayı Bildirileri 12-13 Mayıs 2006, (Ed. Y. Çotuksöken, N.Yalçın) içinde. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Yayınları. s.183-195.

Neuman, W. L. (2014). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar: 2. Cilt. 7.basım.* (Çev. S. Özge). Yayınodası Yayıncılık.

Örnek, S. V. (1971). *Anadolu folklorunda ölüm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Polat, N. (2011). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti yazılı basınında kişisel ilanlar ve ölüm ilanları, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 40, 87- 100.

Sağır, A. (2012). Toplu merasimlerden belediye hizmetlerine kurumsallaşan ölüm bağlamında bir ölüm sosyolojisi denemesi, *Turkish Studies*, 7(2), 903-925.

Sağır, A. (2013). Modern dünya ve ölüm, *Karabük Üniversitesi Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 213-222.

Sağır, A. ve Canayaz, M. (2022). Bir ölüm sosyolojisi çalışması: Sosyal medyada ölüme yüklenen anlamlar. *Kesit Akademi Dergisi*, 8 (31), 319-349.

Sallan Gül, S. ve Kahya Nizam, Ö. (2021). Sosyal bilimlerde içerik ve söylem analizi, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı 1, 42 (1), Ö181-Ö198.

Şardağı, E. ve Bayçu, S. (2018). İtibar oluşumunda medyada görünürlük: Bankalar üzerine bir araştırma. *Erciyes İletişim Dergisi*, 5(3), 108-122.

T.C. İçişleri Bakanlığı, (2021). *81 il valiliğine kademeli normalleşme tedbirleri genelgesi gönderildi*, <https://www.icisleri.gov.tr/81-il-valiligine-kademeli-normallesme-tedbirleri-genelgesi-gonderildi> (Erişim Tarihi: 22.04.2022)

T.C. Sağlık Bakanlığı, (2020). *COVID-19 nedir?* <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html>, (Erişim Tarihi: 22.04.2022)

T.C. Sağlık Bakanlığı, (2021). *İlk koronavirüs aşısı sağlık bakanı Fahrettin Koca'ya yapıldı*. <https://www.saglik.gov.tr/TR,78148/ilk-koronavirus-asisi-saglik-bakani-fahrettin-kocaya-yapildi.html> E.T.: 14.09.2023

T.C.Sağlık Bakanlığı, 2023. *Türkiye Covid-19 tablosu*. <https://covid19.saglik.gov.tr/>, E.T.: 14.09.2023

TDK, (2022). <https://sozluk.gov.tr/> E.T.: 14.05.2023

Türkel, S. (2016). Soma maden kazası sonrasında verilen başsağlığı ilanları: Nicel ve nitel bir çalışma. *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 3-24.

Ünal, M. S. (2011). Zamansız ölüm: Geleneksel ve modern toplum karşılığında ölümün yeri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(2), 121-133.

Yanık, C. ve Kara, M. (2016). Ölü bedenler üzerinden sosyal kimliğin ifşasında belediyelerin sanal mezarlıkları. *Mukaddime*, 7(1), 157-178.

CNNTÜRK, 2020. *Türkiye'de ilk koronavirüs vakasına bakan Prof. Dr. Cemil Taşcıoğlu hayatını kaybetti*, <https://www.youtube.com/watch?v=2CzmqQcoK4> E.T.: 12.09.2023.

Ek 1: Analiz Yapılan Ölüm İlanlarında Yer Alan Pandemi İçerikli İfadeler

14-31 Ocak 2021

Pandemi sebebiyle kısıtlı sayıda tutulan tören aile arasında yapılacaktır.

Defin, pandemi kuralları gereği aile ve yakınları arasında yapılacaktır.

Bulduğumuz dönem nedeniyle, taziye ziyaretlerinin yapılmaması önemle rica olunur.

Tören, Covid-19 tedbirleri doğrultusunda güncel kısıtlamalarla gerçekleştirilecektir.

01-28 Şubat 2021

Pandemiden dolayı katılım gerçekleşmese de arzu edenler ormanamama.com adresinden Ayşe Ertürk adına bağışta bulunabilirler.

Merhumun cenazesi pandemi koşulları nedeniyle 19 Şubat 2021 Cuma günü (bugün) saat 13:30'da Şakirin Cami'nden kaldırılarak Karacaahmet Mezarlığı'nda aile kabristanına defnedilecektir.

Cenazesi 25.02.2021 Perşembe günü pandemi kuralları çerçevesinde yalnız yakın aile fertlerinin katılımı ile Ümraniye Kocatepe Mezarlığı'nda toprağa verilecektir.

Covid-19 nedeniyle kaybetmenin derin üzüntüsü içerisindeyiz.

Pandemiden dolayı taziye kabulü iptal edilmiştir.

Pandemi nedeniyle taziye konusunda hassasiyet gösterilmesi ve çelenk yerine hayır kurumlarına bağışta bulunulması rica olunur.

01-31 Mart 2021

Pandemi nedeniyle taziye konusunda hassasiyet gösterilmesi rica olunur.

Pandemi sebebiyle törene katılım kısıtlıdır.

Pandemi koşulları sebebiyle dün defnettığımız çok değerli Oktayımız için dualarını ve üzüntülerini ileten acımızı paylaşan tüm dostlarımıza minnettarız.

Almanya'da Covid sebebiyle Hakkın rahmetine kavuşmuştur.

Pandemi nedeni ile taziye konusunda hassasiyet gösterilmesi rica olunur.

Pandemi sebebiyle taziyelerin uzaktan iletilmesi konusunda hassasiyet gösterilmesi rica olunur.

Pandemi nedeniyle taziye konusunda hassasiyet gösterilmesi rica olunur.

Cenaze merasimi 10 Mart 2021 Çarşamba günü Ulus Musevi mezarlığında sadece ailesinin katılımıyla gerçekleştirilecektir. Pandemi nedeni ile taziye konusunda hassasiyet gösterilmesi rica olunur.

Merhumun cenazesi salgın koşullarında kısıtlı katılımı ile defnedilecektir.

Pandemi sebebiyle taziye kabul edilmeyecektir.

Pandemi nedeniyle cenaze törenine ve eve uzaktan dualar ile iştirak edilmesini sevenlerinden özellikle rica ederiz.

01-30 Nisan 2021

13 Nisan 2021 Salı günü pandemi koşulları nedeniyle cenazesi cemaat katılımı olmadan Zincirlikuyu Camii'nden kaldırılarak Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedilecektir.

Covid19 hastalığı sebebiyle kaybettiğimizi derin bir üzüntüyle bildiririz.

Covid19 nedeniyle cenazeye katılım sınırlı olacaktır.

Cenazesi Covid-19 önlemleri çerçevesinde Merkez Efendi Mezarlığı'nda Aile Kabristanı'na defnedilecektir.

01-31 Mayıs 2021

Pandemi kurallarına göre kılınacak öğle namazına takiben Doğanay Mezarlığı'na defnedilecektir.

Pandemi koşulları çerçevesinde Aile mezarlığına defnedilecektir.

Covid-19 nedeniyle kaybetmiş olmanın derin üzüntüsü içindeyiz.

Plazma bulunması sürecinde destek verenlere teşekkürler. (Covid-19 tedavi süreci olarak)

Kısıtlama sebebiyle cenaze ailesinin katılımıyla Karacaahmet Kabristanı'na defnedilmiştir.

Pandemi dolayısıyla cenazeye aile dışında katılım mümkün olmayacaktır

01-30 Haziran 2021

Merhume annemizin cenaze merasimi, Covid sınırlamaları kapsamında yalnızca 1.derece yakınlarıyla yapılmıştır.

Pandemi nedeniyle taziye konusunda hassasiyet gösterilmesi ve çelenk yerine hayır kurumlarına bağışta bulunulması rica olunur.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.

Rafadan Tayfa Göbeklitepe Animasyon Filminin Değerler Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi

Mustafa Yasir KAÇMAZ,* Hacı Mustafa KİRİŞ **

Özet

Son yıllarda teknoloji alanında yaşanan hızlı gelişmeler birçok alanda olduğu gibi film endüstrisinde de birtakım gelişmelerin yaşanmasını sağlamıştır. Teknolojik imkânların film sektörüne aktarılmasıyla hızlı gelişmelere sahne olan alanlardan biri de animasyon filmlerdir. Canlı olmayan veya hareket etmeyen nesnelere canlılık ve hareket kazandırmayı ifade eden animasyon artık birçok alanda kullanılmaktadır. Film sektörü bu alanlardan bir tanesidir. Animasyon filmler her geçen gün popülerliğini artırmakta ve oldukça kalabalık izleyici kitlelerine ulaşabilmektedir. Bu araştırma, 2019 yılında gösterime giren yerli animasyon filmi "Rafadan Tayfa Göbeklitepe"nin değerler eğitimi ile ilgili ne tür iletiler içerdiğini tespit etmeyi ve bu filmi değerler eğitimi açısından incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın animasyon türü filmlerin değerler eğitiminde kullanılabilme imkânı ile ilgili bir fikir vermesi beklenmektedir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesiyle elde edilen verilerin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada değerler ile ilgili olumlu - olumsuz iletiler ve şiddet ile ilgili iletiler tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada elde edilen veriler doğrultusunda, değerler eğitimi bakımından olumlu iletilerin filmin geneline hâkim olduğu ifade edilebilirse de olumsuz ve şiddet içeren iletilerin de azımsanmayacak oranda olduğu tespit edilmiştir. Özellikle izleyici kitlesi büyük oranda çocuklardan oluşan animasyon filmlerin değer aktarımında son derece etkili bir araç olduğu düşünüldüğünde bu tür filmlerin yapımında daha titiz davranılması gerektiği açıktır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Değerler Eğitimi, Değer Aktarımı, Animasyon, Rafadan Tayfa Göbeklitepe

Evaluation of Rafadan Tayfa Göbeklitepe Animation Film in Terms of Values Education

Abstract

The rapid developments in the field of technology in recent years have led to some developments in the film industry as well as in many other fields. Animated films are one of the fields that witnessed rapid developments with the transfer of technological opportunities to the film industry. Animation, which expresses the vitality and movement of non-living or non-moving objects, is now used in many areas. The film industry is one of these areas. Animated movies are increasing in popularity day by day and can reach very large audiences. This research aims to determine what kind of messages the domestic animated movie "Rafadan Tayfa Göbeklitepe", which was released in 2019, contains about values education and to examine this movie

* Doktora Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi, e-mail: yasir1467@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9662-6272>

** Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi, e-mail: mustafakiris@cumhuriyet.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1731-7325>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Kiriş, H. M. ve Kaçmaz, M. Y. (2023). Rafadan Tayfa Göbeklitepe animasyon filminin değerler eğitimi açısından değerlendirilmesi. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 217-241. <https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1348844>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
23 Ağustos 2023	16 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	217-241
23 August 2023	16 October 2023	Research Article	

in terms of values education. It is expected that the research will give an idea about the possibility of using animation type films in values education. In the study, content analysis method was used in the analysis of the data obtained by document analysis, one of the qualitative research methods. In the research, positive and negative messages about values and messages about violence were tried to be determined. In line with the data obtained in the research, although it can be stated that positive messages dominate the film in terms of values education, it has been determined that negative and violent messages are also at a considerable rate. Considering that animation films, the audience of which are mostly children, are an extremely effective tool in the transfer of value, it is clear that more meticulous attention should be paid to the production of such films.

Keywords: Religious Education, Values Education, Transfer of Value, Animation, Rafadan Tayfa Göbeklitepe

Extended Abstract

Today, the dizzying developments in many fields with the development of technology have also been reflected in the film industry. Television, cinema etc. The combination of performing arts and technology in different environments has paved the way for the emergence of works that will have a strong impact on people. Under the influence of this effect, people spend a significant part of their days watching movies through devices such as telephone, television and internet provided by technology.

With the transfer of technological opportunities to the film industry, one of the areas that has witnessed rapid developments is animated films. Animation is a type of film that refers to giving liveliness and movement to non-living or non-moving objects. Animation is a type of film that generally appeals to children, but is also followed by many adults. Animated films are becoming more popular day by day and can reach large audiences, whether children or adults.

Television, cinema etc. Movies broadcast on media can leave significant effects on audiences. Publications can reach very large audiences in a short time. Especially children who watch characters in broadcasts whose audience is children can take these characters as role models and apply the characters' behaviors in their own lives through observation and imitation. Therefore, the quality of the movies watched is very important in terms of values. Today, various tools and methods are used to transfer values. The most important of these tools are films that provide easy access to large audiences. Animated films, especially preferred by children, have a very important place in values education.

This research aims to determine what kind of messages the local animated movie "Rafadan Tayfa Göbeklitepe", which was released in 2019, contains about values education and to evaluate this movie in terms of values education. It is expected that the research will give an idea about the possibility of using animation films in values education. In the study, content analysis method was used to analyze the data obtained through document review, one of the qualitative research methods. In the research, it was tried to identify positive and negative messages about values and messages about violence. Messages about the values in the movie

are given in tables. Scenes containing messages about values in the film are exemplified with direct quotes.

As a result of the research, it was determined that the film included positive messages about values under the titles of cooperation, apologizing, thanking, self-sacrifice, understanding one's mistakes, and love for animals; It was determined that negative messages about values education were included under the titles of lying, theft, humiliation, disrespect, resentment and revenge. Finally, it was determined that the film included elements of physical violence, and it was concluded that elements of psychological violence were also included through mocking and insulting behavior.

In line with the data obtained as a result of the research, although it can be stated that positive messages in terms of values education dominate the film in general, it has been determined that negative and violent messages are also present at a significant rate. Considering that animated films, whose audience consists largely of children, are an extremely effective tool in transferring values, it is clear that more care should be taken in the production of such films.

Giriş

Pek çok duyuya aynı anda hitap etmesi ve duygular üzerindeki yoğun etkisinden dolayı filmlerin insanlar üzerinde derin izler meydana getirdiği bilinmektedir. Etki gücü bu kadar yüksek olan filmlerin, din ve değerler eğitiminde kullanılması sık bir şekilde gündeme gelmekte ve bu konuda yapılan araştırmalar gün geçtikçe artmaktadır.

Araştırmalar, animasyon filmlerinin genel izleyici kitlesi olan çocukların, normal görüntülerden çok daha önce film görüntülerini okuyabildiklerini göstermektedir (Turalalp, 2019, s. 8). İzleyici kitlesi bakımından daha çok çocuklara hitap etmekte olan animasyon filmlerin, en çok izlenenler arasında kendisine yer bulabildiği (Turhan, 2018, ss. 5-6) günümüzde söz konusu filmlerin değerler eğitimine katkı sağlayabilecek yardımcı bir unsur olabilme durumu tartışılmaktadır. Elbette bunun aksi durumlar da söz konusu olabilmektedir. Örneğin şiddet gören ya da şiddete tanık olan mağdurların, şiddeti daha çok onayladıklarına dair araştırmalar bulunmaktadır (Bozkurt & Gülerce, 2019). Bu anlamda söz konusu filmler, değerler eğitimi kapsamında olumsuz etkiler de meydana getirebilmektedir. Günümüzde genel olarak animasyon filmlerle ilgili araştırmalarda bariz bir artış yaşandığı gibi yerli animasyon filmleri değer aktarımı açısından konu edinen araştırmalar da dikkat çekmektedir (Turhan, 2018).

Hareket etmeyen nesnelere film teknolojisine özgü birtakım teknikler kullanılarak hareket ve canlılık kazandırılmasını ifade eden animasyon, günümüzde son derece popüler bir film türüdür. Bugün artık eğitimde ve özellikle değerlerin öğretiminde animasyon filmlerin büyük bir payının bulunduğu ifade edilmektedir (Kantar, 2019, s. 46).

Toplumsal açıdan bakıldığında değerler, toplum tarafından en iyi, en doğru ve en faydalı olduğu kabul edilen genelleştirilmiş davranış ilkeleridir (Aydın & Akyol Gürler, 2012, s. 4). Temel insani değerlerle bezenmiş olan kişiler, adeta daha yaşanılabilir bir dünyaya açılan kapılar gibidir. Zira insanlar, sahip oldukları değerlere uygun tutum ve davranışlar geliştirirler (Kaymakcan & Meydan, 2016, s. 11). Çeşitli kanallar aracılığıyla verilen değerler eğitimi bireylerin dayanıklılığını geliştirmenin yanı sıra şiddete karşı direnci artırmanın bir yolu olarak değerlendirilmektedir (Gülerce & Yapar, 2020). Eğitim, “bireyin davranışlarında olumlu değişiklikler meydana getirmek” şeklinde tanımlandığında eğitimin en önemli amaçlarından birinin, toplumun değer yargılarını bir sonraki nesle aktarmak olduğu söylenebilir. Bu nedenle modern toplumlarda değerler eğitimi önemli görülmekte ve bu kapsamda gittikçe artan bir biçimde çalışmalar yapılmaktadır (Genç, 2013, s. 9). Aynı zamanda değerler eğitimi, insanın zihnini meşgul eden en kadim meselelerden birisi olan anlam arayışına katkı sağlayarak onun doğru olan davranışları bulabilmesine imkân hazırlamaktadır (Güneş, 2016, 163). Bugün sosyal hayatta karşılaşılan pek çok sorunun kökeninde, değerlerle ilgili hassasiyetin kaybedilmiş olması yatmaktadır. Özellikle son zamanlarda artan şiddet olayları, aile kurumundaki aşınmalar, görev ve çalışma ahlakı ile ilgili yaşanan sorunlar değerler eğitiminin önemini bir kere daha gözler önüne sermektedir (Aydın & Akyol Gürler, 2012, 17).

Bu araştırmada 2019 yılında izleyicisinin karşısına çıkan “Rafadan Tayfa Göbeklitepe” adlı yerli animasyon film, değerler eğitimi açısından incelenmiştir. Yönetmenliğini İsmail Fidan’ın yaptığı film, Göbeklitepe’nin tüm dünyanın dikkatini üzerine çektiği bir zaman diliminde Rafadan Tayfa ekibinin, Göbeklitepe’de yaşadıkları gizem dolu maceraları konu edinmektedir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı; Google Play).

Problem

Araştırmanın temel problemi “Rafadan Tayfa Göbeklitepe animasyon filminin değerler eğitimi ile ilgili içerdiği iletiler nelerdir?” şeklindedir. Çalışmada bu temel problem kapsamında alt problemler olarak; “Rafadan Tayfa Göbeklitepe animasyon filminde yer alan olumlu iletiler nelerdir ve ne sıklıkla işlenmiştir?”, “Rafadan Tayfa Göbeklitepe animasyon filminde yer alan olumsuz iletiler nelerdir ve ne sıklıkla işlenmiştir?”, “Rafadan Tayfa Göbeklitepe animasyon filminde yer alan şiddet ile ilgili iletiler nelerdir ve ne sıklıkla işlenmiştir?” şeklindeki sorulara cevap aranmıştır. Araştırmanın aynı zamanda değerler eğitiminde filmlerden ve daha özel anlamda animasyon filmlerden nasıl yararlanılabileceği ya da söz konusu filmin değerler eğitiminde kullanılabilirliği yönünde bir fikir oluşmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi bazı yerli animasyon filmlerini değerlerle ilişkisi bakımından inceleyen çalışmalar mevcut ise de Rafadan Tayfa Göbeklitepe animasyon filmi görülebildiği kadarıyla değerler eğitimi açısından bu kapsamda henüz araştırılmamıştır. Bu durum, çalışmanın

önemini daha da arttırmaktadır. Zira bu tür araştırmalar, daha başarılı filmlerin ortaya çıkması açısından son derece önemli olabilmektedir.

Yöntem

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemiyle elde edilen verilerin analizinde içerik analizi yöntemine başvurulmuştur. Çünkü doküman incelemesi, araştırılacak olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsadığı gibi dergi, film, video gibi görsel malzemeler de araştırmacıya önemli veriler sağlamaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 189). İçerik analizinin temelinde ise birbirine benzeyen verileri belirli temalar ve kavramlar çatısı altında bir araya getirerek okuyucunun anlayabileceği bir şekilde düzenlemek yer almaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 242). Filmde yer alan değerlerle ilgili olumsuz iletiler, olumlu iletiler ve şiddet ile ilgili iletilerin tespit edilmeye çalışıldığı araştırma, Rafadan Tayfa Göbeklitepe’de tespit edilebilen iletilerle sınırlandırılmıştır. Film izlenmek suretiyle değerlerle ilgili iletiler ve işlenme sıklıkları tespit edilerek belirli başlıklar altında kategorilere ayrılmıştır. Araştırmada iletilerle ilgili olarak filmin çeşitli sahnelerinden örnekler verilmiştir. Uzman görüşü neticesinde hazırlanan içerik değerlendirme formu, çalışmanın her iki araştırmacısı tarafından titiz bir şekilde doldurulmuştur. Birbirlerinden bağımsız şekilde elde ettikleri verilerin karşılaştırılması suretiyle ittifak edilen maddelerle forma son şekli verilmiştir. Filmi izleme esnasında gerektiğinde bazı sahneler defalarca izlenerek eksik olan ya da gözden kaçan durumlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı sahneler, farklı zaman dilimlerinde tekrar izlenmiştir. Araştırmada iletilerle ilgili örnekler sunulurken ilgili sahnenin geçtiği dakika ve saniye bilgisine de yer verilmiştir. Bütün bunlar araştırmanın geçerlik ve güvenilirliğine katkı sağlamıştır. Çalışmada filmde değerlerle ilgili yer alan iletiler ve işlenme sıklıkları değerlendirilerek birtakım sonuçlara ulaşılmış ve önerilere yer verilmiştir.

Bulgular ve Yorum

1. Filmde Değerlerle İlgili Olumlu İletiler

Araştırmada, arkadaşlık, dostluk, birlik beraberlik gibi olumlu iletilerin, filmin geneline hâkim olduğu görülmektedir. Zira filmin varlık sebebi zaten budur. Bundan dolayı aşağıdaki tabloda filmin geneline serpiştirilmiş söz konusu olumlu iletiler yer almamış, daha somut olarak ön plana çıkan olumlu iletilere yer verilmiştir. Dolayısıyla tabloda yer alan olumlu iletiler sayısal anlamda az gibi görünse de filmin genelinde olumlu iletiler hâkimdir.

Tablo 1. Filmde değerlerle ilgili olumlu iletiler

Filmde Değerlerle İlgili Olumlu İletiler	Rafadan Tayfa Göbeklitepe
Yardımlaşma	11

Özür Dileme	6
Teşekkür	6
Fedakârlık	3
Hatasını Anlama	2
Hayvan Sevgisi	1
Toplam	29

1.1. Yardımlaşma

Yardımlaşma, yardıma ihtiyacı olan insanlara yardım etmek, gerektiğinde diğer insanlarla birlikte çalışmak, onlara maddi manevi destek olmaktır. Bir başka deyişle yardımlaşma insanın tek başına güç yetiremeyeceği işleri başkasından destek almak suretiyle onun imkânlarını yeteneklerini, yardımlarını kullanmasıdır (Ekinci, 2018, s. 145). Yardımlaşma, toplumu oluşturan bireylerin birbirine kenetlenmelerini, birlik beraberlik içinde, mutlu ve güçlü yaşamalarını sağlar.

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon türündeki filmde “Yardımlaşma” ile ilgili ileti 11 sahnede geçmektedir. Filmde değerler eğitimi ile ilgili olumlu iletiler arasında en çok yer alan ileti yardımlaşma ile ilgili olmaktadır. Yardımlaşma ile ilgili iletiler genellikle arkadaşlar arasında geçmektedir. Filme bakıldığında genellikle bu iletiler görsel ve sözel olarak aynı anda seyirciye aktarılmaktadır

Örnekler şu şekildedir:

Sahnede çocuklar geçmiş zamandan günümüze geldiklerinde zaman geçidi açıkken Veysi geçitteki boşluğa düşer. Ardından Başkan amca Veysi’yi kurtarmak için boşluğa atlar ve Veysi’yi kurtarır. Sahnenin devamında Başkan Amca karakterini kurtarmak için de çocuklar birlikte hareket ederler. Bu olay, filmdeki yardımlaşma örneklerinden birisi olarak zikredilebilir. (1:16:00-1:16:32)

Bir sahnede yanardağ uyanır ve patlama gerçekleşir. Patlama esnasında karakterlerimizin olduğu bölgelere yanardağdan büyük kaya parçaları şiddetli bir şekilde gelmeye başlar. Sahnede karakterlerimiz güvenli bir alana kaçarken aralarından Veysi düşer. Bunu gören Kazım Amca Veysi’yi kurtarır. Bu olay da filmdeki yardımlaşma örneklerinden biridir. (1:02:12-1:05:10)

Yardımlaşma ile ilgili iletilere filmde oldukça fazla yer verilmiştir. Örneklerde görüldüğü gibi yardımlaşma değeri aslında arkadaşlık ve dayanışma gibi değerleri de kapsamaktadır. Filmde yardımlaşma ile ilgili sahneler bir durum karşısında birbirine destek olma, diğerlerini yalnız bırakmama, iş bölümü yapma, kriz durumuna müdahale etme, rehberlik etme gibi davranışlar sergilemek şeklinde yer almaktadır. Filmde yardımlaşmanın sadece maddi boyutunu değil manevi boyutunu içeren iletilerin de yer aldığı görülmektedir. Karakterler filmlerde genellikle bir sıkıntı yaşadıklarında birbirlerine maddi veya manevi şekilde yardımcı olmaktadır. Bu sayede film çözülmesi zor görünen problemlerin bile

yardımlaşma yoluyla kolayca halledileceğini izleyicilere göstermektedir. Filmde karakterlerimiz Veysi'nin başına gelen bir durum için kendilerini ortaya atmışlardır. Arkadaşlarına hiç düşünmeden yardıma koşmuşlardır.

Yardımlaşma sadece çocuk karakterler üzerinde işlenmemiş, büyüklere karşı yapılan yardımlaşma eylemleriyle de herkese yardım edilebileceği gösterilmiştir. Filmde çocuklar kötü karakter olan ve hırsızlık yapan Kazım Abi'ye bile yardım etmişlerdir. Bu sayede Kazım hatasını anlamıştır. Bunlar izleyici çocuklar üzerinde olumlu izler bırakacak davranışlardır. Bu değerle ilgili davranışların sıklıkla yer alması söz konusu davranışı çocukların pekiştirmesini sağlayacaktır. Aynı zamanda filmde yardımlaşma ile ilgili sahnelerde hem görsel hem de sözel iletiler birlikte yer almıştır. Bu da ilgili sahnenin izleyici üzerindeki etkisini artırmıştır.

1.2. Özür Dileme

Özür dilemek günlük hayatta sıklıkla başvuru yollardan biridir. Bu davranışla sorumluluğu üstlenilen olumsuz bir durumun telafi edilmesi amaçlanmakta ve bozulan ilişkinin yeniden dengelenmesi beklenmektedir. Toplumsal kurallar ihlal edildiğinde özür dileme davranışı ortaya çıkabilmektedir. Özür dilemek, işlenen kusurdan dolayı sergilenen bir pişmanlık göstergesidir (Mücahit, 2019).

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon türündeki filmde "Özür Dileme" ile ilgili ileti 6 sahnede geçmektedir. Özür dileme, değerler eğitimi bakımından olumlu bir ileti şeklidir. Özür dileme ile ilgili iletiler bir sahnede art arda geçmektedir. Filme bakıldığında genellikle bu iletiler görsel ve sözel olarak aynı anda seyirciye aktarılmaktadır.

Örnekler şu şekildedir:

Akın yolda yürürken kendisine Veysi tarafından gönderilen sininin üzerindeki desenlerin anlamını çözer ve hemen eve doğru koşmaya başlar. Koşarken yoldaki yayalara art arda çarpar ve çarptığı kişilerin hepsinden özür diler. Akın bu sahnede toplamda altı defa özür ifadesi kullanır. (13:45-14:26)

Hataların ardından özür dilemek erdemli bir davranıştır. İnsanlar kusursuz değildirler. Her zaman hata yapabilirler önemli olan hataları fark etmektir. Ama hatalar sadece fark etmekle telafi edilemez. Telafi etmenin yollarından birisi özür dilemektir. Özür dileme davranışın olumsuzluklarını hafifletir. Filmde söz konusu sahnede özür dileme eylemi peşpeşe geçmektedir. Bu sahne, izleyici üzerinde derinlemesine bir pişmanlık duygusu hissettirmekten ziyade biraz yüzeysel kalmıştır. Buna rağmen filmde sözel ifadelerin yer alması bile izleyici üzerinde olumlu etki bırakabilir.

1.3. Teşekkür

Mevcut durumdan memnun olma durumuna şükür denir (Balcı, 2014, s. 168). Teşekkür kavramı da bu kökten gelmektedir. Teşekkür başkası tarafından yapılan

bir iyilik karşısında duyulan gönül borcunu ifade etme ve o iyiliğe karşı hissedilen kıvanç demektir (Akalin vd., 2011, s. 2339). Kelime olarak methetmek, övmek, şükür, minnettarlık gibi anlamları vardır. Şükür, bireyin Allah'a, insanlara, doğaya karşı yaptığı en geniş anlamda teşekkür etme halidir denilebilir (Hökelekli, 2013, s. 141). Teşekkür, insanın yaratıcıya karşı şükürünün göstergesi olduğu gibi aynı zamanda insanlar arasındaki iletişimi kuvvetlendiren bir davranış biçimidir.

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon türündeki filmde “Teşekkür” ile ilgili ileti 6 sahnede geçmektedir. Filmde değerler eğitimi ile ilgili olumlu iletiler arasından en çok yer alan ikinci ileti teşekkür ile ilgili olmaktadır. Filme bakıldığında genellikle bu iletiler sözel olarak seyirciye aktarılmaktadır.

Örnekler şu şekildedir:

Sahnede yanardağ uyanır ve patlama gerçekleşir. Patlama esnasında karakterlerimizin olduğu bölgelere yanardağdan büyük kaya parçaları şiddetli bir şekilde fırlamaya başlar. Sahnede karakterlerimiz güvenli bir alana kaçarken aralarından Veysi düşer. Bunu gören Kazım Amca karakteri canını hiçe sayıp Veysi'yi düştüğü yerden kucaklayarak alıp onu güvenli bir yere götürür. Veysi, kendisini kurtaran Kazım'a teşekkür eder. Bu duruma şahit olan Akın, Hayri, Kamil de aynı şekilde Kazım'a teşekkür eder. (1:02:12-1:05:10)

Veysi'nin başı derttedir. Veysi kendi yanında güvende olmadığını düşündüğü üzerinde Göbeklitepe haritası bulunan bakır siniyi güvende tutacağını düşündüğü Akın'a kargoyla gönderir. Kargocu Akın'a kargoyu teslim eder ve ardından Akın kargocuya teşekkür eder. (06:59-07:04)

Filmde geçen teşekkürle ilgili iletiler bir minnet göstergesi veya yapılan iyiliğe vefa olarak sunulmaktadır. Teşekkür insanlar arasındaki iletişimi kuvvetlendirir ve onlarda mutluluk hissi uyandırır. Teşekkür etmek hem kişinin kendisini hem de muhatabını mutlu eder. Teşekkür etmek aynı zamanda karşıdaki kişinin motivasyonunu artırır. Filmlerde teşekkür etmek davranışının yer alması çocuklarda olumlu izler bırakacaktır. Filmde izleyicilere, yapılan iyiliklere karşı teşekkür edilmesi gerektiği mesajı verilmektedir.

1.4. Fedakârlık

Fedakârlık; özverili davranmak, özveri, aza kanaat etmek, azlığa katlanmak olarak tanımlanmaktadır (Akalin vd., 2011, s. 857). Fedakârlık kişinin başkasının faydasına olanı, kendi faydasına tercih etmesidir. Fedakârlığın üst boyutu diğerkâmlıktır. Fedakârlık bireyin kendi çıkarlarından vazgeçip kendi çıkarlarının yerine karşıdakinin çıkarlarını öncelemesi ve onu gözetmesi demektir. İnsanlar bu durumu genellikle duygusal olarak bağlı olduğu kişilere karşı gerçekleştirirler.

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon türündeki filmde “Fedakârlık” ile ilgili ileti 3 sahnede geçmektedir. Fedakârlık, değerler eğitimi bakımından olumlu

bir ileti şeklidir. Fedakârlıkla ilgili iletiler iki sahnede hem görsel hem sözel ifadelerle yer almaktadır. Bir sahnede ise sadece sözlü ifade ile yer almaktadır.

Örnekler şu şekildedir:

Sahnede yanardağ uyanır ve patlama gerçekleşir. Patlama esnasında karakterlerimizin olduğu bölgelere yanardağdan büyük kaya parçaları şiddetli bir şekilde gelmeye başlar ve karakterlerimiz güvenli bir alana kaçarken aralarından Veysi adındaki karakter düşer. Bunu gören Kazım Amca karakteri Veysi'yi kendi canını hiçe sayarak kurtarır. (1:02:12-1:05:10)

Filmde Başkan Amca karakteri zaman tüneline düşen Veysi'yi kurtarır ama kendi hapis kalır. Bunun üzerine filmimizin karakterleri birbirlerinden tutarak Başkan Amca'yı kurtarmak için tünele sarkarlar ve tam Başkan Amca'yı kurtaracakları sırada kötü karakter Milyoner Nuri, Başkan Amca'nın bacağına sarılır. Başkan Amca karakteri kurtulamayınca herkesin zaman tüneline düşeceğini fark eder ve Akın'a kendisini bırakmasını yoksa hep birlikte düşeceklerini söyler. Ardından Akın bırakmayacağını söyler ve sahnenin devamında karakterlerimiz hep birlikte Başkan Amca'yı kurtarır. Başkan Amca karakterinin çocukların kurtulması için kendinden vazgeçmesi ya da Akın'ın düşme pahasına da olsa Başkan Amca'yı kurtarma gayreti fedakârlığa örnek olan sahnelerdir. (1:17:10-1:18:10)

Örneklerde de görüldüğü gibi Başkan Amca ve Kazım karakterleri iki farklı durumda kendi canlarını tehlikeye atıp filmdeki çocuk karakterleri kurtarmak için çaba gösteriyor ve sonunda da başarılı oluyorlar. Bu sahnelerde kendi canlarından vazgeçmek pahasına çocukların canını kurtarmak tam bir fedakârlık örneğidir. Fedakârlık değeri insan ilişkilerinde üst düzey olan değerlerdendir. Çünkü feda etmek kolay bir eylem değildir. Kendine ait olandan başkası için vazgeçmek büyük özveri ister. Fedakârlık değeri, yerine göre yardımlaşma, paylaşma, cesaret gibi farklı değerleri de içinde barındırabilmektedir. Filmde örnek olan sahnelerde fedakârlık cesaret değeriyle birlikte işlenmiştir. Filmde muhatap kitleye yansıtılan fedakârlığın izleyici üzerinde olumlu bir etki bırakabileceği söylenebilir.

1.5. Hatasını Anlama

Hata, farkında olmadan, bilmeyerek veya istemeyerek yapılan kusur, yanlış, yanlış, suç gibi anlamlara gelmektedir (Akalin vd., 2011, s. 1058). İnsan hayatı iniş çıkışlarla doludur, dosdoğru bir düzlemde seyretmez. Bu iniş çıkışlı seyirde insanlar hata yapabilirler. Çünkü insanı diğer varlıklardan ayıran en temel özelliği akıl ve iradesi olduğu gibi bunlarla birlikte gelen hata yapma, hatasının farkına varma, hatasından pişmanlık duyma, hatasını telafi etme yetenekleridir. Hatasız insan yoktur. Önemli olan yaptığı hatanın farkına varıp bunu telafi etmek için çaba harcamaktır.

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon türündeki filmde "Hatasını Anlama" ile ilgili ileti 2 sahnede geçmektedir. Hatasını anlama, değerler eğitimi

bakımından olumlu bir ileti şeklidir. Hatasını anlama ile ilgili iletiler pişmanlığı içinde barındırmaktadır. Filme bakıldığında genellikle bu iletiler görsel ve sözel olarak aynı anda seyirciye aktarılmaktadır.

Örnekler şu şekildedir:

Film karakterlerinin geçmişe hapsoldüğü zamanda Kazım, gelecekteki ortağının bulması için filmde ‘güç anahtarı’ olarak tasvir edilen bazı maddeleri çalıp saklar. Filme göre bu maddelerin kaybolması bazı dengeleri bozmaktadır. Bu sahnede de güç anahtarlarından biri olan şifa anahtarının kayıp olması sonucu bir bebeğin hastalandığı ve geri düzelemediği gösterilmektedir. Duruma şahit olan Kazım pişmanlık duyar ve hata yaptığını fark edip çaldığı maddeleri Kabilenin Şefine getirir. Şef adamlarına Kazım’ı yakalamalarını söyleyince Hayri ve Kamil onu Kazımın hatasını anladığı yönünde ikna ederler. (59:00-1:00:27-)

Sahnelerden birinde televizyonda haberler sunulmaktadır ve sıra Kazım’ın teslim olmasıyla ilgili habere gelir. Kazım hatasını anlayıp cezasını çekmeye razı olmuştur ve kendi rızasıyla polise teslim olur. Milyoner Nuri adındaki kötü karakterin çalıp kendisine hırsızlık yapması için verdiği elması da yetkililere teslim eder. (01:19:48-01:20:20)

Filmde iki örnekte de görüldüğü gibi izleyiciye insanların hata yapabileceği ama hataların farkına varılıp düzeltilebileceği mesajı verilmiştir. Filmde hatalı olan karakter dışarıdan gelen baskılarla değil kendi pişmanlığını içinde yaşayarak hatasından dönmektedir. Örneklerde de görüldüğü gibi hırsızlık yapan karakter kendisi pişman olmuştur. Hatasını anlamak farkındalıkla gerçekleşmektedir. Hatayı anlama, yanlış davranış karşısında vicdani huzursuzluk ardından da bilinçli bir vazgeçme durumudur. Filmde hatalı davranan karakterimiz hatasını düzeltmek için çaba harcamakta ve son sahnede de polise teslim olarak suçunun karşılığını kendi rızasıyla almak için adım atmaktadır. Bu davranışları onun hatasını anladığını göstermektedir. Böylelikle film izleyici kitlesine bu konuda olumlu mesajlar vermektedir.

1.6. Hayvan Sevgisi

İnsanı birine veya bir şeye karşı yakın bağlılık ve ilgi göstermeye yönelten duygu sevgi duygusu olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, 2005, s. 1742). Doğaya, insanlara, hayvanlara, vatana duyulan yakınlığı ifade eden sevgi değeri; aile sevgisi, anne baba sevgisi, kardeş sevgisi, hayvan sevgisi, doğa sevgisi, vatan sevgisi, sanat sevgisi gibi kendi içinde farklı türlere ayrılmaktadır (Otmar, 2019, ss. 7-34). Bu sevgi çeşitlerinden biri olan hayvan sevgisi, hayvanlara karşı duyulan sevgi ve merhamet duygularının bir ifade şeklidir. Hayvanların bizler gibi canlı varlıklar olduğunu bilmek, onlara yaşam alanı tanımak, onları sevmek, onlarla bağ kurmak, onlara değer vermek bu sevginin yansıma şekillerindedir. Hayvan sevgisi hayvanlara bakmayı, onların ihtiyaçlarına duyarsız kalmamayı da içermektedir.

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon türündeki filmde “Hayvan Sevgisi” ile ilgili ileti 1 sahnede geçmektedir. Hayvan sevgisi, değerler eğitimi bakımından olumlu bir ileti şeklidir. Filme bakıldığında bu ileti görsel ve sözel olarak aynı anda seyirciye aktarılmaktadır.

İlgili sahne şu şekildedir:

Başkan Amca adlı karakter Göbeklitepe'nin tarihini anlatırken yaşlı ve sevecen biri olan Kuşçu Baba karakteri gelir. Kuşçu Baba'nın başında, omzunda ve avucunda kuşlar vardır. Başkan Amca ona nerede kaldığını ve üzerindeki kuşların neden onunla birlikte olduğunu sorar. Kuşçu Baba çarşıdaki kuşları ziyaret ettiğini ve dönerken o kuşların kendisinin peşine takıldığını söyler. Ardından “ ama biraz yaramazlar” deyip avucundaki kuşların kafasını okşar. (36:45-37:25)

Örnekte de görüldüğü gibi hayvan sevgisi merhamet duygusunun bir yansımasıdır. Hayvanlar da, hayatımızı sürdürdüğümüz dünyanın bizler gibi birer parçasıdır. Onların yaşam alanlarına saygı duymak, onların zulme uğramasını engellemek görevlerimiz arasındadır. Hayvanları sevmeli ve onların zulme uğramasına engel olmalıyız. Filmde bu bağlamda tek sahne yer alsa da bu, hayvan sevgisini yansıtacak güzel bir sahnedir. Söz konusu sahne, izleyiciler üzerinde hayvanlara karşı pozitif etki bırakabilir.

2. Filmde Değerlerle İlgili Olumsuz İletiler

Bazen farklı amaçlarla (şaka, espri vb.) kullanılmış olsa da izleyici kitlesi çocuklar olan bir yapımda değerlerle ilgili olumsuz iletilerin bulunması sakıncalı bir durumdur. Genel bir ifade olarak filmlerde yer alan olumlu iletilerin izleyicileri olumlu yönde etkilediği, olumsuz iletilerin ise olumsuz yönde etkilediği söylenebilir. Her ne kadar tartışmaya açık bir konu olsa da özellikle muhatapları çocuklar olan filmlerde değerler eğitimi bakımından iyinin, güzelin, başarının onlara gösterilmesi, örneklerinin izletilmesi fakat tam tersine kötünün, yanlışın gösterilmemesi, örneklerinin izletilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır (Aydın, 2008, ss. 230-231). Bu tür filmlerde şiddet gibi olumsuz iletilerin yer alması izleyicilerin bu davranışı model olarak almalarına sebep olurken tam tersine bu türden iletilerin bulunmaması bu olumsuz davranışların modellenmemesini sağlayabilir (Yorulmaz, 2013, s. 142). Şiddet, beraberinde şiddeti getirmektedir. Şiddet gören ya da şiddete tanık olan mağdurların, şiddet fiilini daha fazla onayladıklarına dair araştırmalar bu görüşü destekler niteliktedir (Bozkurt & Gülerce, 2019).

Tablo 2. Filmde değerlerle ilgili olumsuz iletiler

Filmde Değerlerle İlgili Olumsuz İletiler	Rafadan Tayfa Göbeklitepe
Yalan	17
Hırsızlık	8
Aşağılama	4
Saygısızlık	3
Küsme	1
İntikam	1
Toplam	34

2.1. Yalan

Yalan, gerçeğe uymayan, doğru olmayan söz demektir (Akalın vd., 2011, s. 2510). Yalan söylemek toplum tarafından ahlaki boyutta yanlış karşılanan ve toplum tarafından istenmeyen davranışlardan biridir. Yalana başvurma nedenleri arasında reddedilme, ceza ve zarar görme, ayıp korkusu gibi etmenler sayılabilir.

Yalan söylemek, inandığı gibi yaşamamak ve inandığının aksine davranmak kişide psikolojik bazı zararlara yol açabilir. Kişide uyumsuzluk ve rahatsızlık meydana getirmesi bunlardan bazılarıdır. Çünkü kişisel bütünlük bakımından gerekli olan şey kişinin sözünün, özünün ve eyleminin tutarlı olmasıdır (Hökelekli, 2013, s. 167).

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon filmde “Yalan” ile ilgili ileti 16 sahnede geçmektedir. Filmde değerler eğitimi ile ilgili olumsuz iletiler arasından en çok yer alan ileti yalan ile ilgili olmaktadır. Filme bakıldığında genellikle bu iletiler görsel ve sözel olarak aynı anda seyirciye aktarılmaktadır.

Örnekler şu şekildedir:

Film karakterlerinin geçmişe hapsediği zaman Kazım, gelecekteki ortağının bulması için filmde ‘güç anahtarı’ olarak tasvir edilen bazı maddeleri çalıp belli yerlere saklar. Filme göre bu maddelerin kaybolması doğadaki bazı dengeleri bozmuştur. Bunun ortaya çıkması üzerine Kabile Şefi orada bulunanlara hitap ederek “aranızdan kimsenin böyle bir şey yapacağına inanmam” der ve sırayla oradakilere yönelerek onların hırsızlık yapmayacağını tek tek tasdik eder. Kabile Şefi “sen huburumtobarık, senle burada ne kayalar taşıdık” der. Sonra “sen dobugubuyustuk senle gece gündüz demeden taş kırdık” der ve Kamil’e döner ve sen deyip takılır çünkü Kamil o zamana ait değildir ve gerçekte onla hiçbir şey yapmamıştır. Buna rağmen Kamil ilk başta isminin “hubuhubuguburu” olduğunu

söyler ve devam eder: birlikte halatlar çektiklerini, koca sütunlar diktiklerini, balık tuttuklarını, çiğ köfte yoğurduklarını, top oynadıklarını, sipariş dağıttıklarını, misket yuvarladıklarını, matematik ödevi yaptıklarını, tornet kaydıklarını, yozboz gazozu içtiklerini söyler. Burada Kamil zor durumda kalınca art arda defalarca yalan söylemektedir. (59:00-1:00:40)

Rafadan Tayfa ekibi Urfa'ya gitmek için trene binerler ve yolculuk başlar. Kazım gece Akın, Hayri ve Kamil'in kaldığı kompartımana girerek üzerinde Göbeklitepe'nin haritası bulunan siniyi çalmak ister. Siniyi çalarken çocuklar uyanır ve Kazım'ın peşine düşerler. Kazım odanın birinden kondüktör kılığına girmiş olarak çıkar. Çocuklar onun gerçek kondüktör olduğunu zanneder ve hırsız ona şikâyet ederler. Kazım gerçeği fark ettirmeden onlara hiç merak etmemeleri gerektiğini hırsız yakalayıp trenden attığını söyler. (23:01-26:00)

Rafadan Tayfa Göbeklitepe filminde en çok yer alan olumsuz ileti yalan söylemedir. Filmin karakterleri yalanı belli sahnelerde sıklıkla kullanmaktadır. Örneklerde de görüldüğü gibi olumsuz durumdan kurtulmak için, birbirlerini kandırmak için, birbirlerine karşı şaka maksatlı vb. durumlarda kullanılmaktadır. Filmlerde yalanın bu şekilde kullanılması izleyici konumunda bulunan çocuklarda zor durumdan kurtulmak için, başkalarını aldatmak için ya da benzeri durumlarda yalana başvurulabileceği şeklinde bir izlenim meydana getirebilir. Bu durum ise doğruluk, dürüstlük gibi değerlerle çelişki meydana getirebilir. Yalan, toplumdaki güveni zedeleyen, toplumsal olarak hoş karşılanmayan bir durumdur. İzleyicilere kötü örnek olmasına rağmen sahnelerde sıklıkla yer alması, izleyici üzerinde bu durumu pekiştirmektedir.

Bu sahneler muhtemelen filme mizah katmak, izleyicileri güldürmek amacıyla yapılmıştır ama izleyicisi olan çocuklar bu amacı sezip davranışı ona göre sınıflandıramayabilirler. Çocuklara yönelik bir filmde yalanla ilgili iletilerin mizah amacıyla da olsa kullanılması, yalanı meşrulaştırıcı bir rol oynayabilir.

2.2. Hırsızlık

Hırsızlık sözlükte başkalarının malını ya da parasını almak, arakçılık, çalmak, şeklinde tanımlanmaktadır (Akalin vd., 2011, s. 1094).

Hırsızlık da çoğu suç gibi toplum üzerinde etkileri olan toplumsal bir suçtur. Hırsızlık insanlık tarihiyle yaşıt olup toplumda en çok işlenen suçlardan birisidir. Hırsızlık toplumun tamamını ilgilendiren toplumsal bir sorundur. Sebepleri arasında toplumdaki bireyler arasında sosyal adaletin sağlanamaması, para hırsı, açgözlülük gibi sebepler sayılabilir. Genellikle ekonomik olarak zayıf toplumlarda yaygındır. Hırsızlık manevi olarak da topluma zarar veren bir sorundur. İnsanların birbirlerine karşı güvenini temelden zedeleyen bir davranıştır.

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon türündeki filmde "Hırsızlık" ile ilgili ileti 8 sahnede geçmektedir. Filmde değerler eğitimi ile ilgili olumsuz iletiler

içerisinde en çok yer alan ikinci ileti hırsızlık ile ilgili olandır. Filmde “hırsızlık” ile ilgili iletiler başkasının malını razı olmadan alma üzerine yapılan davranışlar şeklinde gerçekleşmektedir. Filme bakıldığında genellikle bu iletiler görsel ve sözel olarak aynı anda seyirciye aktarılmaktadır.

Örnekler şu şekildedir:

Filmde kötü karakter Milyarder Nuri, Hırsız Kazım’ı hapisten kaçırıp yalısına getirtir. Kazım odasına girince ona elindeki elması göstererek “sen önceki filmde bunu çalmaya çalışıyordun değil mi? ”der ve elindeki elması Kazım’a uzatarak “artık bu senin” der. Ona elması verdikten sonra “daha fazlasını istiyorsan...” der ve sahne değişir. Filmin devamında Kazım’dan bazı şeyler çalmasını istediği anlaşılır. (11:56-12:45)

Rafadan tayfa karakterleri Urfa’ya gitmek için trene binerler ve yolculuk başlar. Kazım gece Akın, Hayri ve Kâmil’in kaldığı kompartımana siniyi çalmak için girer. Siniyi çalar. Bu sırada çocuklar uyanır ve Kazım’ın peşine düşerler. (23:01-25:21)

Filmde hırsızlık davranışı muhatap kitle olan çocuklara senaryo gereği ya da mizah amaçlı sunulsa da izleyici üzerinde olumsuz örnek teşkil etme ihtimali vardır. Çocuklar gördükleri davranışları taklit edebilirler. Çocuk filmlerinde görmek istediğimiz şey ahlaki değerlerin çocuklara aşılmasıdır. Filmde güldürü içerisinde hırsızlık davranışı gösteriliyor ve sonunda bu davranışı gerçekleştiren kişi hatasını anlayıp teslim oluyor. Hatasını anlayıp teslim olması son sahnelerde yer alıyor. O zamana kadar hırsızlıkla ilgili çok sayıda ileti izleyicilere güldürüyle ya da çocukların dikkatini çekecek sempatik bir karakterle verilmiş oluyor. Bu iletiler küçük yaştaki izleyicilerde davranışın olumlu ya da yapılabilir olduğu izlenimi meydana getirebilir. Çünkü küçük izleyiciler tam olarak doğruyu yanlış ayırt edebilecek yaşta olmayabilir. Hırsızlık davranışının normalleştirilmesiyle çocuklar yanlış olanı benimseyebilir. Hırsızlık gibi olumsuz davranışlar yerine filmlerde doğruluk, dürüstlük, adalet, kul hakkı gibi olumlu iletiler daha çok yer almalıdır. Filmde hırsızlık fiilinin zararlarını yansıtacak iletilere daha çok yer verilebilir.

2.3. Aşağılama

Aşağılama ile kibir kavramı arasında sıkı bir ilişki vardır. Kibir kendini başkalarından üstün tutma, kendini beğenme, benlik, gurur ve büyülenme gibi anlamlara gelir (Akalin vd., 2011, ss. 1683-1684). Kibir beraberinde karşıdakini aşağılamayı, ona tepeden bakmayı getirir.

Kibirde insanın diğerlerine yüksekte bakması ve diğerlerini küçük görmesi söz konusudur. Kibir sahibi insan kendini olduğundan daha büyük ve kuvvetli sanır. Her ortamda ön plana çıkmayı ve orada kalmayı ister. Kendinden başkalarını önemsiz ve küçük görür. Sadece kendisini beğenir başkasını beğenmez (Hökelekli, 2013, s. 283). Bunların tamamı insanı karşıdakini aşağılamaya iter. Kendini

büyük görme, başkalarını aşağılama toplumda istenmeyen ve ahlak dışı kabul edilen bir davranıştır.

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon filmde “Aşağılama” ile ilgili ileti 3 sahnede geçmektedir. Aşağılama, değerler eğitimi bakımından olumsuz bir ileti şeklidir. Filme bakıldığında genellikle bu iletiler görsel ve sözel olarak aynı anda seyirciye aktarılmaktadır.

Örnekler şu şekildedir:

Kötü karakter olan Milyoner Nuri'nin adamları Kazım'ı hırsızlık yapması için hapisten kaçıtır ve adamın evine getirir. Kazım nereye götürdüklerini ve içinde yürüdükleri evin kimin olduğunu sorar. Filmde kötü karakterler olan iki adam alaycı bir şekilde gülerken aralarında konuşurlar. Biri diğerine “ortağım kocaman yalıya ev diyor” diyerek alaycı bir şekilde güler. Diğer de “yazık ortağım görmemiş işte, garip ne yapsın” diyerek aşağılar. (11:05-11:45)

Yukardaki sahnenin devamında kötü karakterin adamları patronlarının sinirli olduğunu sınıyi bulmadığını söylerler. Kazım “sini mi? ne sinisi” diye cevap verir. Ortaklardan diğeri “ortağım bu sınıyi de bilmiyor ellam” der. Ardından Kazım “Ellaalam?” der. Diğer ortak “bu ellaamı da bilmiyor ortaaam” der. (11:08-11:41)

Özellikle çocuk filmlerinde arkadaşlık, birlik, dayanışma gibi olumlu temalar yer almalıdır. Küçümseme davranışı arkadaşlığı, birlikte olmayı, dayanışmayı zedeleyen bir davranıştır. Çocuklara yönelik filmlerde işlenmesi çok sakıncalı iletilerdendir. Çünkü temelinde kibir yatar. Kibir de insanın en büyük zaaflarındandır. Hem bireye hem de topluma zarar verir. Aşağılamak karşındaki insanı değersizleştirmek demektir. İnsanı değersiz gören, insana zarar verme konusunda hiç çekinmez. Hâlbuki insan, insan olduğu için yaradan tarafından değerli kılınmıştır.

2.4. Saygısızlık

Saygı; kutsallığı, yaşlılığı, değeri, üstünlüğü sebebiyle birine veya bir şeye ölçülü, dikkatli, özenli davranmaya sebep olan ihtiram, sevgi duygusu gibi anlamlara gelir (Balcı, 2014, s. 164). Saygı, her bireyin kendine münhasır ve özgü olduğunu bilip ona göre hareket etmektir (Bezirci & Konuşkan Bayraktar, 2017, s. 45).

Saygı, insan için diğer insanlar tarafından kendisine değer verildiğini ve yine diğer insanlar tarafından kendisinin önemsendiğini gösteren söz ve davranışlardır (Ekinci, 2018, s. 116). Bunun zıddı olan söz ve davranışlar ise saygısızlık olarak ifade edilebilir. Başkalarına saygı göstermesi, insanın kendisini de yüceltir. Saygının pek çok boyutu vardır. Başta insana saygı gelmekle birlikte hayvana, doğaya ve emeğe saygı bunlar içerisinde zikredilebilir.

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon türündeki filmde “Saygısızlık” ile ilgili ileti 3 sahnede geçmektedir. Filmde saygısızlık ile ilgili iletiler genellikle küçüklerin büyüklere karşı olumsuz davranışları şeklinde geçmektedir. Filme

bakıldığında genellikle bu iletiler görsel ve sözel olarak aynı anda seyirciye aktarılmaktadır.

Örnekler şu şekildedir:

Hale ve Sevim, Kuşçu Baba karakterinin çalıştığı kütüphanededirler. Akın hızlıca önden kütüphaneye girer, ardından da abisi Mert “Akının” diye bağıarak yavaşılamasını ve kendini beklemesini ister. Akın durmadan sert bir tavırla “Veysi kaçırıldı abi nasıl sakin olayım” diyerek abisine çıkışır. (09:45-11:03)

Akın, Kamil, Hayri geçmişe gittiklerinde nerde olduklarını anlamaya çalışırlar. Hayri yanındaki adama nerde olduklarını sorar. Adam “hıkmıkmuhakzıtmıkgıbrık tepesi” der. Ardından Hayri Göbeklitepe’ye nasıl gideceklerini sorar. Adam geçmişte oldukları için anlayamaz ve yardımcı olmak için cevap vermeye çalışır. Bunun üzerine Hayri saygısız bir tavırla “arkadaş adam bilmediği adresi tarif ediyor, burası kesin bizim memleket” der ve adama dönerek “tamam amcacım tamam sağ ol sağ ol biz buluruz, hadi kolay gelsin sana” diyerek saygısız bir tavırla yanından ayrılır. (44:20-45:12)

Filmin genelinde çocuk karakterlerimiz büyüklerine saygılı davranmaktadır. Sadece üç sahnede saygısızlık içeren iletilerin olması filmin geneli için olumludur. Örneklerde de görüldüğü gibi üç sahne de bu durumun dışındadır. Filmde saygısızlık davranışı sahnenin birinde mizah amaçlı yapılsa da çocuk izleyiciler için olumsuz örnek teşkil etmektedir. Diğer bir sahnede Akın karakterinin abisine öfkeliyken çıkışması küçük yaştaki izleyicilerde saygısızlığın öfkeliyken meşrulaştığı izlenimi bırakabilecek niteliktedir.

Saygı en büyük erdemlerden biridir. Bunun yanında büyüklere karşı saygılı davranmak, toplum tarafından benimsenen ahlak kurallarındandır. Bu nedenle özellikle muhatap kitlesi çocuklar olan yapımlarda bu noktada hassasiyet gösterilmesi gerekmektedir. Çünkü bu tür yapımlar çocuklar için oldukça popülerdir ve izleyici kitlesi de epeyce fazladır.

2.5. Küsme

Küsmek bir kimsenin, bir başkasının ya da başkalarının davranışlarından, bir olaydan üzüntü veya kızgınlık duyarak başkalarıyla ilişkisini kesmesi yahut başkalarıyla ilişkiyi isteksiz sürdürmesi duygu durumudur (Aksan, 2018, s. 2). Küsmek iletişim kurduğumuz kişilerle geçici ya da uzun süreli dargınlık, uzaklaşma, konuşmayı bırakma durumudur. Küsmek problemlerin çözüm yolu olmayıp aksine problemlerin daha da büyümesine sebep olan bir eylemdir. Sonuçta küsmek, iletişimi tek taraflı ya da iki taraflı olarak sona erdiren bir eylemdir.

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon türündeki filmde “Küsme” ile ilgili ileti 1 sahnede geçmektedir. Küsme, değerler eğitimi bakımından olumsuz bir ileti şeklidir. Filmde küsme ile ilgili ileti arkadaşlar arasında geçmektedir. Bu ileti görsel ve sözel olarak aynı anda seyirciye aktarılmaktadır

Örnek şu şekildedir:

Geçmişe hapsolan Kamil, Akın, Hayri ve Kazım dikkat çekmemek için diğer insanların yaptıkları işleri yaparlar. Bu sahnede uzunca bir taşın üzerine yan yana bazı şekiller kazımaya çalışırlar. Hayri ve Kamil kendilerini fazla kaptırır ve oyuna dökerler. Bunun üzerine Akın, arkadaşları durumun ciddiyetini fark etmediği için “size inanamıyorum ya” diyerek küser ve kalkıp aralarından gider. Kamil nereye gittiğini sorunca Akın “gidiyorum size iyi muhabbetler” der ve sahne değişir. (53:04-54:33)

Filmde diğer olumsuz iletilerde olduğu gibi küsme davranışına yer verilmesi değerler eğitimi bakımından uygun değildir. Küsme davranışı çocuklarımızı yalnızlığa iter. Sorunlar iletişimle çözülebilir. Küsmek iletişimi bir nevi kesmek anlamına gelir. Çocuklarımıza problem çözme becerileri, anlaşmazlıkları uzlaşılıyla çözme becerisi, sürekli diyalog halinde kalabilme davranışlarını kazandırmamız gerekir. Küsme davranışı problemleri çözmek yerine problemlerden kaçmaktır. Filmde izleyici kitle olan çocuklara küsme davranışının olumsuzlukları gösterilmeli ve problemleri çözüm yollarını içeren iletiler sunulmalıdır.

2.6. İntikam

İntikam genelde adaletle ilişkilendirilir ve adaletle ilgili bozukluğun mağduru tarafından onarılması için tepki vermek olarak tanımlanır. Adaletin yetersiz kaldığını veya olmadığını düşünen bireyler bu yüzden intikam almaya yönelmektedir. İntikam duygusu diğer duygulardan daha baskındır. Adaletin yetersiz kaldığını veya uygulanmadığını düşünen bireyler, kendi adaletlerini sağlamak için intikam almaya yönelebilmektedir (Basmacı, 2021)

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon filmde “İntikam” ile ilgili ileti 1 sahnede geçmektedir. İntikam ile ilgili ileti Milyoner Nuri ve Rafadan Tayfa karakterleri arasında geçmektedir. Filme bakıldığında bu ileti hem görsel yollarla fiziksel şiddet içeren bir sahnenin peşinden hem de sözel iletilerle seyirciye aktarılmaktadır

İlgili sahne şu şekildedir: Başkan Amca karakteri zaman tüneline düşen Veysi’yi kurtarır ama kendisi tünelde hapis kalır. Bunun üzerine Rafadan Tayfa karakterleri birbirlerinden tutarak Başkan Amca’yı kurtarmak için tünele sarkarlar. Tam başkan amca’yı kurtaracakları sırada kötü karakter olan Milyoner Nuri, Başkan Amca’nın bacağına sarılır ve bırakmaz. Akın bırakmasını söyleyince Milyoner Nuri “sizin yüzünüzden hiçbir anahtar alamadım, her şeyi mahvettiniz, bedelini ödeyeceksiniz” deyip herkesin düşmesi için çabalar. (1:17:10-1:18:20)

Çocuklara yönelik bu filmde intikam olgusuna yer vermek oldukça sakıncalıdır. Çünkü intikam düşüncesi ya da intikam almaya yönelik davranışları çizgi filmlerde gören çocuklar bu davranışı doğrudan ya da dolaylı şekilde öğrenip

taklit edebilirler. Filmde intikamla ilgili sahnede bu eylemi gerçekleştirecek karakterin kötü olduğu vurgulansa da hitap ettiği kitle intikam davranışının yanlışlığını algılayamayabilir. Filmde karakterler arası çatışmalarda intikam almaya yönelik bir davranışın bulunması uygun değildir. Çatışmalar, intikam almak gibi şiddet içeren temalarla değil bağışlama, işbirliği, diyalog gibi yollarla çözümlenmelidir.

3. Filmde Şiddet İle İlgili İletiler

Tablo 3. Filmde şiddet ile ilgili iletiler

Filmde Şiddet İle İlgili İletiler		Rafadan Tayfa Göbeklitepe
Fiziksel Şiddet		14
Psikolojik Şiddet	Alay Etmek	4
	Hakaret Etmek	4
Toplam		22

Şiddet sözcüğü Arapça bir ifade olup güç, kuvvet, kuvvetlilik, zorluk, felaket, sertlik ve katılık gibi anlamlara gelmektedir (Mutçalı, 2012, s. 475). Bu kavram birçok batı diline Latince “violentia” kelimesinin aktarımı ile girmiştir (Güneş, 2016, s. 17). Şiddet, kurallara karşı gelmek ve değer bilmemek anlamına geldiği gibi doğal eğilim olarak duyguların kaba bir şekilde ifade edilmesi olarak da tanımlanmaktadır (Korkut & Yurdigül, 2015, s. 127).

Öfke ve düşmanlık duygularının, nesnelere veya bireylere yönelik yıkıcı, fiziksel, zorla dile getirilmesine şiddet denir. İnsan iradesini hiçe sayan ve ırk, aile, grup vb. çatışma ilişkilerinde yer alan şiddet saldırganlığın en aşırı boyutudur (Budak, 2017, s. 690). Şiddet ile değerler arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Biri iyiye ve güzele işaret ederken diğeri tam aksi konumda yer almaktadır (Güneş, 2016, s. 161).

Şiddet olgusu kendini farklı biçimlerde gösterebilir. Günümüzde sıklıkla toplumsal ve bireysel boyutuyla karşı karşıya geldiğimiz bir olgudur. Öldürme, eziyet, baskı, korkutma, cezalandırma, sindirme, başkaldırı vb. şiddet türleri toplumlarda farklı boyutlarda olmakla birlikte sürekli karşımıza çıkmaktadır (Tutar, 2004, s. 14). Görüldüğü gibi şiddetin kökeninde öfke duygusu hâkimdir. Öfke duygusu insanın fitratında var olan bir duygu olmakla birlikte denge sağlanamadığı durumlarda şiddet halini alıp insanlarda derin izler bırakabilir.

Şiddet en temelde psikolojik ve fiziksel olarak ikiye ayrılır: Psikolojik şiddete; zorbalık, alay etmek, tehdit etmek, lakap takmak ve hakaret etmek gibi davranışlar örnek gösterilebilir. Fiziksel şiddete ise tokat atmak, çekiştirmek vurmak, tekmelemek, boğazını sıkmak ve bunun gibi davranışlar örnektir.

Hakaret etme, alay etme davranışları bazı sınıflandırmalarda ‘sözel şiddet’ başlığında incelense de bu çalışmada ‘psikolojik şiddet’ başlığının altında

incelenecektir. Filmde genel olarak psikolojik ve fiziksel şiddet içeren iletiler yer almakla birlikte fiziksel şiddet içeren iletilerin daha yoğun olduğu görülmektedir.

3.1. Fiziksel Şiddet

Fiziksel şiddet, insanın bedeninde herhangi bir uzva bir kusuru veya suç karşılığında acı ileterek verilen cezaya denir (Bulut, 2010, s. 4). Bir insanın diğerine yaptığı boğazını sıkma, vurma, dövme, tokat atma, tekmeleme, hızlıca çekme, hızlıca itme gibi davranışlar fiziksel şiddet kapsamındadır.

Fiziksel şiddetin insanlarda maddi zararları olduğu gibi manevi zararları da vardır. Fiziksel şiddet neticesinde insanın gördüğü zarar sadece bedenle sınırlı kalmayıp çoğu zaman ruhsal durumunu da olumsuz etkilemektedir. Fiziksel şiddet insanları toplumdan uzaklaştırıp antisosyal yetişmelerine sebep olabilir. Şiddetin insan üzerindeki etkisi hemen değil zamanla da ortaya çıkabilir. İnsanların maruz kaldığı şiddet eyleminin üzerinden seneler geçse bile ileriki yaşlarında ortaya çıkacak problemlerin kökeni yıllar önce yaşadıkları bir şiddet eylemine dayanabilir. Şiddet kişide aşırı saldırganlık, öfke kontrolü problemi, hırçınlık, stres, özgüven eksikliği, endişe gibi sorunlara yol açabilir. Şiddet mağduru insanların suça karışma ihtimalleri daha yüksek olabilir.

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon türündeki filmde “Fiziksel Şiddet” ile ilgili ileti 14 sahnede geçmektedir. Filmde şiddet ile ilgili iletiler arasında en çok yer alan ileti fiziksel şiddet ile ilgili olmaktadır. Filmde bu iletiler bazen sözel, bazen görsel, bazen de hem sözel hem görsel yolla seyirciye aktarılmaktadır. Filmde fiziksel şiddet genel olarak tokat atma, dövüşmeye yönelik itişme, birbirine vurma vb. şekilde geçmektedir.

Örnekler şu şekildedir:

Rafadan Tayfa karakterleri Veysi’yi kurtarmak için Göbeklitepe’deki kazı alanına gider. Kazı alanına yaklaştıkça arkadaşları Veysi’nin sesini duymaya başlarlar. Veysi’yi kötü karakter Milyoner Nuri kaçırmıştır. Veysi, Milyoner Nuri’ye kendisini bırakmasını söyler. Milyoner Nuri, Veysi’yi zapt eder. Veysi’nin boynundaki kolyeyi zorla alır ve diğer çocuklar geldiğinde arbede yaşanır. Yaşanan arbedede Kamil, Hayri, Akın zamanda yolculuk yapıp geçmişe giderler. O sırada kötü karakter, Veysi’yi bir tarafa doğru fırlatır. (39:43-42:26)

Hayri, Kâmil ve Akın’ı kurtarmak için zaman tüneli açılır. Bu sırada Milyoner Nuri, Kazım’dan istediğini alamayınca öfkelenir ve zaman tünelinin açıldığı yere gelir. Zaman tünelinin açılmasını sağlayan parçalardan birini almaya çalışır. Burada Başkan Amca karakteriyle çekişmeye ve birbirlerini itmeye başlarlar ve sonrasında Milyoner Nuri, Başkan Amca karakterine iki defa yumruk atar ama denk getiremez. (01:12:14-01:13:28)

Filmde fiziksel şiddet içeren sahneler oldukça çoktur. Bu sahneler çocuklar üzerinde istenmeyen etkiler bırakmaya çok yatkındır. Küçük yaşlardaki ve

ilköğretim kademesindeki çocukların bu sahnelerden etkilenme ihtimali oldukça yüksektir. Çocuklara örnek teşkil edebilecek davranışlara filmde sıklıkla yer verilmiştir. Bu da izleyen çocukların bu davranışları çevrelerindeki arkadaşlarına uygulama olasılığını artırabilir. Filmde bazı sahnelerde şiddet, komedi unsuru olarak kullanılmaktadır. Bu da şiddet içeren davranışların izleyicilerin zihninde sıradanlaşmasına ve küçük yaşlardaki izleyicilerin bu olumsuz davranışlara özenmesine sebep olabilir.

3.2. Psikolojik Şiddet

Şiddet türlerinden biri olan psikolojik şiddet, bireyin psikolojik olarak sağlık durumunu olumsuz etkileyen, üzülmeye sebep olan, ona baskı ve tehdit altında olduğunu hissettirebilen tüm davranış ve tutumlar şeklinde tanımlanmaktadır (Tutar, 2004, s. 14).

Psikolojik şiddetin akran zorbalığı yapma, tehdit etme, alay etme, lakap takma, hakaret etme gibi davranışsal olarak birçok boyutu olmakla birlikte yapılan araştırmalarda davranışlar bazen farklı başlıklarda bazen de aynı başlık altında incelenebilmektedir. Bu araştırmada “Psikolojik Şiddet” başlığı altında alay etme ve hakaret etme davranışlarını ayrı ayrı başlıklarda inceleyeceğiz.

Tablo 3’te görüldüğü gibi Rafadan Tayfa Göbeklitepe filminde alay etme ve hakaret etme biçiminde “psikolojik şiddet” ile ilgili iletiler yer almaktadır. Filmde alay etme 4 sahnede, hakaret etme 4 sahnede olmak üzere toplamda 8 sahnede psikolojik şiddet içeren ileti bulunmaktadır.

3.2.1. Alay Etmek

Alay etmek, bir kimsenin, durumun ya da şeyin kusurlu, gülünç, eksik ve benzeri yönlerini küçümseyerek eğlence konusu yapmaktır (Akalın vd., 2011, s. 84).

Alay etme; kişinin kendisine, bir başkasına, bir olaya, bir duruma vb. yöneltilen saldırma, eğlenme veya her ikisinin birlikte gerçekleştirildiği, alay edenin diğerlerine üstünlük göstermek, diğerlerinden kabul görmek, diğerlerinin dikkatini çekmek için sergilediği davranıştır. Bu davranış sonucunda alay edilen kişide endişe, korku, yalnızlık ve utanç gibi duygular meydana gelirken alay eden kişide ise haz ve keyif gibi duygular oluşmaktadır (Yazar, 2018, s. 831). Görüldüğü gibi alay, insanlar arasında huzursuzluklara sebep olabilen, onların birlik ve beraberliğini bozup aralarını açabilen bir davranıştır.

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon türündeki filmde “Alay” ile ilgili ileti 4 sahnede geçmektedir. Filmde psikolojik şiddetle ilgili iletiler arasında yer alan alay etme iletileri, karakterlerin birbirini ya da kendilerinden büyükleri alaya almak suretiyle sergiledikleri bir davranış biçiminde yer almaktadır. Filme bakıldığında genellikle bu iletiler görsel ve sözel olarak aynı anda seyirciye aktarılmaktadır.

Örnekler şu şekildedir:

Kamil, Akın ve Hayri geçmişe yani Göbeklitepe'nin inşa edildiği döneme gidince burada diğer insanlar arasında dikkat çekmemek için onlarla birlikte çalışırlar. Sahnede buldukları dönemdeki insanlardan biri, üçüne de iş verir. Kamil'e çakmak taşlarını dağıtmak kalır. Kamil dağıtmaya giderken Hayri alay eder ve Kamil'e "Kamil oğlum, geçmişte bile geçmişinden kurtulamadın. Yine sepetle sipariş dağıtacaksın. Kaaaamiiiiiiil gelirken iki neolitik taş fırın ekmeği alıver" diyerek Akın'a sarılıp güler. (45:20-46:43)

Kazım geçmişte Milyoner Nuri'nin istediği taşları çalmasının ardından yakalanınca olan biteni, kendisinin neden geldiğini, kötü adamın kendisini neden tuttuğunu anlatır. Onun istediklerini çalıp sakladıktan sonra Milyoner Nuri'nin kendisini kurtaracağını söyler. Bunun üzerine Kamil, Milyoner Nuri'nin onu kurtarmasına gerek olmadığını, onu da amacına ulaştıktan sonra geçmişte bırakacağını olasılıklarla anlatır. Bunun üzerine Kazım ikna olur. Ardından Hayri "vay canına! Sen de pek safmışsın Kazım Amca, sen de pek safmışsın" diyerek alaycı bir tavırla güler. (57:44-59:00)

Alay, filmde çeşitli sahnelerde yer alan bir psikolojik şiddet türüdür. Çocuklara yönelik bir film olmasına rağmen oldukça fazla sahnede yer almaktadır. Alay ile ilgili sahneler filmde sıradan gösterilmektedir. Filmde mizah amaçlı yapılmakta olsa da izleyiciyi olumsuz etkileyebilir. Örneklerin birinde Hayri biraz daha uyanık bir karakter olduğu için Kamil ile ve başka sahnelerde diğer karakterlerle alay etmektedir. Diğer örnekte ise Milyoner Nuri'nin adamları, Kazım'ın saflığını kullanarak alay etmektedirler. Örneklerde görüldüğü gibi alay etmek incitici ve kırıcı davranışlardandır. Filmde alay ile ilgili sahnelere yer verilmesi, çocukların bu davranışı örnek almasına ve arkadaşlarına uygulamasına sebep olabilir. Alay etmek beraberinde akran zorbalığını da getirebilir. Akran zorbalığı olan yerde ise sağlıklı bir iletişimden söz etmek mümkün değildir. Bu yüzden filmlerde bu tarz iletilerin yer alması izleyici kitle açısından uygun değildir.

3.2.2. Hakaret Etmek

Hakaret, onura dokunma, onur kırma gibi anlamlara gelmektedir. İnsanı küçük düşürecek hareketler ve davranışlar da hakaret olarak değerlendirilebilir (Akalın vd., 2011, s. 1027).

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı animasyon türündeki filmde "Hakaret Etme" ile ilgili ileti 4 sahnede geçmektedir. Filmde psikolojik şiddetle ilgili iletiler arasında yer alan Hakaret Etme iletileri kapsamında karakterlerin birbirlerine karşı kullandıkları ifadeler çok ağır olmamakla birlikte çocuklara yönelik filmlerde olmaması gereken ifadelerdir. Bu kelimeler "vandal, saf, velet, adam olmaz"

şeklinde. Normalde anlamları hakaret olmayan kelimeler sahnede hakaret anlamında kullanılmıştır.

Örnekler şu şekildedir:

Başkan Amca karakteri Göbeklitepe'deki taşları ve bu taşların üzerindeki resimlerin ne anlama geldiğini açıklar. Çocukların bir kısmı anlatılanlardan etkilenir. Hayri “arkadaş ne olmuş, alt tarafı taşa resim kazmışlar. Verecekler bunu bize neler yaparız neler. Ah bakın isterseniz göstereyim” der. Kız kardeşi abisine çıkışarak “vandal mısın abi sen” der. (34:42-35:15)

Filmde kötü karakter Milyoner Nuri, geçmişin kapısını açmak için gerekli olan ve Veysi'de bulunan haritayı ele geçirmek için onu kaçırmıştır. Veysi'nin bir kolundan tutarak Kazım'a haritanın yanında olup olmadığını sorar. Bu sırada Veysi ses çıkararak çırpırır. Ardından Milyoner Nuri “sessiz ol velet” diyerek ona çıkışır. (40:34-40:40)

Görüldüğü gibi hakaret ifadeleri çok ağır olmasa da çocuklara yönelik yapılan filmlerde bunların kullanılması dikkat çekicidir. Hakaret etmek toplum tarafından hoş karşılanmayan saygısızca bir davranıştır. Hakaret etmek genellikle başkalarını incitmek için, küçümsemek ya da aşağılamak için kullanılır. Hakaret eylemi insanlar arası ilişkiyi bozabilir ve çatışmalara sebep olabilir. Hakaret eylemi genelde kendinden zayıf olana karşı yapılır. Filmin çeşitli sahnelerinde de hakaretin bu şekilde kullanıldığına dair örnekler yer almaktadır. İncelenen filmde çok ağır olmasa da hakaret içeren ifadelerin yer alması çocuklar üzerinde olumsuz etki meydana getirebilir ve söz konusu olumsuz davranışın onlar tarafından öğrenilmesine sebep olabilir.

SONUÇ

Günümüzde en çok dikkat çeken değer aktarım araçlarından biri de filmlerdir. Son zamanlarda oldukça popüler bir hâle gelen animasyon filmler kalabalık izleyici kitlelerine hitap edebilmekte ve bir şekilde onları etkisi altına alabilmektedir. Değer aktarımı işlevi bulunan animasyon türü filmlerin yapılması ve bu filmlerle ilgili akademik araştırmalar, daha başarılı ürünlerin izleyicilerle buluşmasına zemin hazırlamaktadır.

Rafadan Tayfa Göbeklitepe adlı yerli animasyon filminin değerler eğitimi açısından ele alındığı bu çalışmada değerler eğitimi bakımından olumlu, olumsuz ve şiddet içeren iletiler tespit edilmiştir.

Araştırmada ayrı bir başlık altında ele alınmamış olsa da arkadaşlık ve bunun beraberinde gelen dayanışma, işbirliği, birlik beraberlik ve kardeşlik gibi değerlerle ilgili iletiler sıklıkla geçmektedir. Bu, değerler eğitimi açısından son derece olumlu bir durumdur. Arkadaşlık, birlik beraberlik gibi değerlerle ilgili olumlu iletiler başından sonuna kadar filmin genelinde hâkim unsur olduğu için söz konusu iletilere ayrıca yer verilmemiş, yalnızca filmde somut olarak öne çıkan olumlu

iletilere yer verilmiştir. Olumlu iletilerin sayısal anlamda diğer iletilere kıyasla az görünmesi bundan kaynaklanmaktadır.

Olumlu iletiler filmin geneline serpiştirilmiş olsa da olumsuz ve şiddet içeren iletilerin de filmde kayda değer oranda yer aldığı görülmektedir. Filmde 29 adet olumlu ileti tespit edilmiştir. Bu iletiler yardımlaşma, özür dileme, teşekkür, fedakârlık, hatasını anlama ve hayvan sevgisi ile ilgili olup bunlar içerisinde en fazla yardımlaşma (11 ileti) en az ise hayvan sevgisi (1 ileti) ile ilgili iletilere yer verildiği görülmektedir.

Filmde tespit edilen olumsuz iletilerin sayısı 34'tür. Bunlar yalan, hırsızlık, aşağılama, saygısızlık, küsme ve intikam ile ilgili iletilerdir. Olumsuz iletiler içerisinde en fazla yalan (17 ileti) en az ise küsme (1 ileti) ve intikam (1 ileti) iletilerine yer verilmiştir.

Filmde yer alan şiddet ile ilgili iletilerin sayısı 22 olup bunlardan 14 tanesi fiziksel şiddet, 8 tanesi psikolojik şiddet türündedir. Filmde yer alan psikolojik şiddet ile ilgili iletilerin alay etme ve hakaret etme biçiminde olduğu tespit edilmiştir.

Yukarıdaki ifadelerden hareketle filmin genel karakteristiğinin, değerlerle ilgili olumlu iletileri izleyiciye yansıtmak olduğu ve içerisinde önemli miktarda olumsuz ve şiddet içeren iletiler yer alsa da, olumlu değer iletilerini izleyiciye aktarma noktasında bariz bir şekilde daha baskın olan, kendi kategorisinde başarılı bir yapım olduğu söylenebilir. Ancak genel anlamdaki bu başarı elbette olumsuzlukların görmezden gelineceği anlamına gelmemektedir. İzleyici kitlesi çocuklardan oluşan yapımların, onların bilişsel, sosyal, duygusal gelişim ve ahlak gelişimi gibi bütün gelişim özelliklerini titizlikle dikkate alması gerekmektedir. Zira olumsuz iletiler filmde farklı amaçlarla (şaka, espri, samimiyet vb.) kullanılmış olsa bile bu iletilerin çocukların zihninde nasıl bir karşılık bulacağı çoğu zaman kestirilememektedir.

Filmin ana karakterlerinden birinin farklı bir kültüre mensup olması ve onun yaşadığı bir problem üzerine yardım amacıyla yola çıkan diğer Rafadan Tayfa karakterlerinin yaşadıkları maceralar, kültürel farklılıklara rağmen dostluğun, yardımlaşmanın, birlik olmanın ve barışın en güzel örneklerini yansıtmaktadır.

Yukarıdaki tespitler doğrultusunda konu kapsamında şu önerilerde bulunulabilir:

- Filmde değerlerle ilgili olumlu iletilere daha fazla yer verilmelidir.
- Farklı amaçlarla da olsa değerlerle ilgili olumsuz iletilere hiç yer verilmemelidir.
- Filmde çok abartılı ve ağır ifadelerle yer almasa da şiddetle ilgili iletiler kullanılmamalıdır. İzleyici kitlesi açısından bakıldığında çocuklara örnek teşkil

edebileceği için şiddet içeren ya da şiddeti çağrıştıran iletilere bu tür filmlerde yer verilmemelidir.

- Kendi kategorisinde oldukça başarılı bir yapım olan bu filmde değerlerle ilgili olumlu iletilerin yer aldığı sahnelerin, kısa videolar biçiminde eğitim amaçlı kullanılması değerler eğitimi bakımından katkı sağlayıcı niteliktedir.

- Medya çağımızdaki en etkili eğitim ve değer aktarım araçlarından birisi olduğu için üretilen içeriklerin eğitici yönlerine ağırlık verilmelidir.

- Filmin senaryo, görüntü ve ses kalitesi artırılarak aynı kategoride yer alan fakat kaliteli olmakla beraber zararlı içerik barındıran filmlerle rekabet edebilmesi sağlanmalıdır.

Kaynakça

Akalın, Ş. H., Toparlı, R., Gözaydın, N., Zülfikar, H., Argunşah, M., Demir, N., & Gültekin, B. (2011). *Türkçe sözlük* (11. bs). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, Y. (2018). Küsmek, darılmak, gücenmek: Derlem çıkışlı kelime profilleri. Y. Aksan & M. Aksan (Ed.), *Türkçede Yapı ve İşlev: Şükriye Ruhi Armağanı* içinde (ss. 1-30), BilgeSu Yayıncılık.

Aydın, M. Z. (2008). *Ailede çocuğun ahlak eğitimi* (6. bs). Nobel Yayın Dağıtım.

Aydın, M. Z., & Akyol Gürler, Ş. (2012). *Okulda değerler eğitimi* (1. bs). Nobel Yayın Dağıtım.

Balcı, M. (2014). *Değerleri yaşa(T)Mak & değerler sözlüğü* (1. bs). Ensar Neşriyat.

Basmacı, P. (2021). Şahsiyet dizisinin adalet ve intikam kavramları üzerinden irdelenmesi. *Selçuk İletişim Dergisi*, 14(4), 1820-1843.

Bezirci, M., & Konuşkan Bayraktar, M. (2017). *Etik ilkeler ve etik eğitimi: dört kutsal kitap çerçevesinde* (1. bs). Çizgi Kitabevi Yayınları.

Bozkurt, V., & Gülerce, H. (2019). Values and violence endorsement among college students in Turkey. *İnsan & Toplum*, 9(4), 115-132.

Budak, S. (2017). *Psikoloji sözlüğü* (5. bs). Bilim ve Sanat Yayınları.

Bulut, M. (2010). *Şiddet ve çocuk* (1. bs). Asil Yayın Dağıtım.

Ekinci, H. (2018). *Okulda ve ailede değerler eğitimi* (1. bs). Kayıhan Yayınları.

Genç, M. F. (2013). *Öğretmenler gözüyle ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde değerler eğitimi* (1. bs). Etüt Yayınları.

Gülerce, H., & Yapar, O. E. (2020). The role of values education in countering violence. *Journal of Islamic Thought and Civilization*, 10(2). <https://doi.org/10.32350/jitc.102.03>

Güneş, A. (2016). *Şiddet din eğitimi ve değerler* (1. bs). Arı Sanat Yayınları.

- Hökelekli, H. (2013). *Psikoloji, din ve eğitim yönüyle insani değerler* (1. bs). Dem Yayınları.
- Kanar, S. (2019). *Animasyon filmlerinin öğrencilerin değer gelişimine etkileri: arabalar 1 animasyon filmi örneği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Kaymakcan, R., & Meydan, H. (2016). *Ahlak değerler ve eğitimi* (2. bs). Dem Yayınları.
- Korkut, C., & Yurdigül, A. (2015). Kadına yönelik şiddetin sinematografik anlatıya yansımaları (o çocukları filmindeki kadın temsillerinin feminist sinema kuramı bağlamında incelemesi). *Atatürk İletişim Dergisi*, 9, 125-142.
- Mutçalı, S. (2012). *Arapça-Türkçe sözlük*. Dağarcık Yayınları.
- Mücahit, M. (2019). Ahlâkî bir değer olarak özür dileme ve özür etiği. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23(3), 1189-1208.
- Otmar, Ö. (2019). Yalvaç Ural'ın çocuk edebiyatı eserlerinde hayvan sevgisi değeri. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 17(37), 7-34.
- Turanalp, S. (2019). *Animasyon sinemasında dinî ve ahlakî değerlerin sunumu: hayao miyazaki örneği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Turhan, H. B. (2018). *Türk yapımı animasyon filmlerinde değer aktarımı üzerine inceleme*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Siirt: Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tutar, H. (2004). *İş yerinde psikolojik şiddet* (3. bs). Platin Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe sözlük* (9. bs). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yazar, S. (2018). Gelin kaynana manilerinde alay etme. *Journal of Turkish Studies*, 13(20), 827-843.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. bs). Seçkin Yayınları.
- Yorulmaz, B. (2013). Din ve değerler eğitimi açısından caillou çizgi filminin değerlendirilmesi. *Diyanet İlmî Dergi*, 49(3), 127-143.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://akmistanbul.gov.tr/tr/etkinlik/rafadan-tayfa-gobeklitepe> (13.08.2023).
- Google Play.
https://play.google.com/store/movies/details/Rafadan_Tayfa_G%C3%B6beklitepe?id=EYpttZMcTeY.P&hl=tr&gl=US (13.08.2023).

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

KÜLLİYE

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Yeşil Strateji, Yeşil Muhasebe İlişkisi ve İşletme Performansına Katkısı Üzerine Nitel Bir Araştırma*

Güven KARAMAN*, Mehmet Ozan CİNEL*

Özet

Günümüzde hissetmeye başladığımız ve yakın gelecekte ise karşı karşıya kalacağımız, tektonik değişiklikler, çevresel bozulma gibi hususlar dikkate alındığında, çevre üzerine kamu, özel, sivil toplum kuruluşları ile yerel halkın köklü bir düşünce değişimine ve yeni yaklaşımlara ihtiyacı vardır. Çevre kavramının sadece doğadaki mineraller, enerji kaynakları ve benzeri emtiadan ibaret olduğu ve bunların hiç bitmeyeceği ve mevcut durumunun hiç bozulmayacağı düşünülmemelidir. Bu kapsamda bireylere ve kurumlara sorumluluklar düşmektedir. Sürdürülebilir kalkınma ve çevrenin elde edilmesi için işletmelerin sosyal ve çevresel sorumluluk konularıyla yüzleşmedeki davranışını yeşil muhasebe sistemi belirleyebilir. Bu yönüyle yeşil muhasebenin en önemli rolü, çevre sorunlarının üstesinden gelmektir. Bu çalışmanın amacı sosyal sorumluluk, yeşil strateji, yeşil muhasebe ilişkisinin işletme performansına katkılarını irdelemek, yol haritası çıkarmak ve öneriler sunmaktır. Araştırmada ikincil veriler kullanıldığından doküman inceleme yöntemi benimsenmiştir. Sosyal sorumluluk, yeşil strateji ve yeşil muhasebe kavramlarının işletmeye itibar kazandıracağı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Sosyal Sorumluluk, Yeşil Strateji, Yeşil Muhasebe, İşletme Performansı.

A Qualitative Research on Corporate Social Responsibility, Green Strategy, Green Accounting Relationship and Its Contribution to Business Performance

Abstract

Considering the issues such as tectonic changes and environmental degradation, which we are starting to feel today and will face in the near future, public, private, non-governmental organizations and local people need a radical change of thought and new approaches. It should not be thought that the concept of environment consists only of minerals, energy resources and similar commodities in nature and that they will never end and their current situation will never deteriorate. In this context, individuals and institutions have responsibilities. In order to achieve sustainable development and the environment, the green accounting system can determine the behavior of enterprises in confronting social and environmental responsibility issues. In this respect, the most important role of green accounting is to overcome environmental problems. The aim of this study is to

* Bu çalışma, 20-22 Ekim 2022 tarihlerinde Giresun'da düzenlenen I. Uluslararası Çevre, Enerji ve Ekonomi Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur. Bildiri özeti kitabında yayımlanmıştır.

* Dr., Ordu Üniversitesi, e-mail: gkaraman28@hotmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-1019-0368>.

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, e-mail: ozan.cinel@giresun.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-4606-8097>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Karaman, G. ve Cinel, M. O. (2023). Kurumsal sosyal sorumluluk, yeşil strateji, yeşil muhasebe ilişkisi ve işletme performansına katkısı üzerine kavramsal bir bakış. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 242-256.

<https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1315244>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
15 Haziran 2023	24 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	242-256
15 June 2023	24 October 2023	Research Article	

examine the contributions of social responsibility, green strategy, green accounting relationship to business performance, to create an idea map and to offer suggestions. Since secondary data were used in the research, the document review method was adopted. It has been concluded that the concepts of social responsibility, green strategy and green accounting will bring reputation to the business.

Keywords: Corporate Social Responsibility, Green Strategy, Green Accounting, Business Performance.

Extended Abstract

It is known that the reason behind global warming and related climate change, depletion of natural resources and deterioration of the natural balance, which are on the agenda of the world today, is the incalculable human activities based on the ambition to earn a lot.

Factoryization in production, which started with the industrial revolution, continues today with the use of automation systems and artificial intelligence. The understanding of production and consumption is gradually changing in favor of the environment with the developments around businesses, especially information and communication technology, and increasing sensitivity to the environment. Businesses are in a dynamic relationship with the environment in terms of input, transformation and output. In this respect, businesses have responsibilities towards the environment.

The fact that businesses follow strategies in line with the expectations of the environment in line with social responsibility, environmentally friendly practices, recording and reporting activities reflect business performance.

In this context, the aim of the research is to reveal the contributions of green accounting activities, which include environment-oriented green strategies in the strategies to be followed by enterprises in the context of social responsibility, and to create a road map.

Secondary data were used in the research and document review method, one of the qualitative methods, was adopted.

Within the scope of the research, the development of responsible behaviors in business activities to contribute to the solution of environmental problems, the orientation towards environmentally friendly practices, and the contributions of recording and reporting transactions through the green accounting system to business performance are examined.

Business activities can contribute to society if they are efficient, profitable and socially responsible. Accordingly, CSR moves from ideology to reality and contributes to more businesses defining their role in society and reflecting social and ethical standards in their operations.

Effective CSR activities aim to improve both stakeholder relations and social welfare. In this context, CSR practices should become a corporate culture that is internalized by all levels of the business and reflected in its activities. Businesses

can find the opportunity to increase their trust and reputation in their environment through CSR.

A green strategy helps a business make decisions that have a positive impact on the environment. Green as a color evokes nature, peace, vitality, hope, etc.

Business activities have caused many global problems (climate change, desertification, deforestation, etc.) and the search for global solutions has become the center of the world agenda. Awareness of these problems is gradually changing in favor of the environment from individual to institutional, from local to international. The strategic way of thinking that businesses will put forward in the context of sustainability should be based on the need to protect the resources, to be needed by future generations and to be delivered intact.

Businesses are required to report on their environmental performance worldwide and through the "Global Reporting Initiative" platform.

Green accounting is based on the idea that the contributions of activities by all sectors of the economy and their impact on resource depletion and degradation should be taken into account.

Green accounting is defined as "the identification, monitoring, analysis and reporting of materials and cost information associated with the environmental aspects of an organization". Green accounting offers businesses the opportunity to provide environmentally oriented information and create new strategies and gain competitiveness.

The extent to which businesses realize their objectives shows their performance. Performance as a word means doing, implementing, realizing, achieving. Performance is the process of qualitatively or quantitatively determining the outputs as a result of purposeful and planned activities. Performance evaluation is the process of evaluating the effectiveness and efficiency of the business.

Responsibility and green business activities in businesses start with awareness. The presence of appropriate human resources and organizational culture constitute the focus of this issue.

As a result of this research, it has been determined that it is possible for businesses to follow green strategies, turn to environmentally friendly practices and fulfill their obligation to inform the public through the green accounting system.

Giriş

Günümüzde dünyanın gündeminde yer alan küresel ısınma ve buna bağlı iklim değişikliği, doğal kaynakların tükenmesi ve doğal dengenin bozulma nedeninin arkasında çok kazanma hırsına dayalı hesapsız insan faaliyetlerinin olduğu bilinmektedir. Halkın ihtiyaçlarını karşılamak ve refah düzeyini yükseltmek üzere değer üreten işletmelerin kapsam bakımından iki temel amacı bulunmaktadır.

Bunların ilki, ekonomik amaçlar; karlılık, büyüme ve varlığını devam ettirme, diğeri ise işletme çevresindeki çıkar gruplarının (çalışanlar, müşteriler, tedarikçiler, toplum) beklentilerini karşılamayı içeren ekonomik olmayan amaçlardır. Sanayi devrimiyle bağlayan ve soğuk savaş dönemine kadar geçen dönemde işletmelerin ekonomik amaçları ön planda iken son dönemlerde işletmelerin ekonomik olmayan amaçlarının sosyal sorumluluk yönüyle gündemde olduğu söylenebilir. Buna ilaveten sanayi devrimiyle başlayan üretimde fabrikalaşma, günümüzde otomasyon sistemleri ve yapay zekâ kullanımıyla devam etmektedir. Başta bilgi ve iletişim teknolojisi üzere işletmelerin iç, yakın ve genel çevresinde yaşanan gelişmeler ve çevreye yönelik artan hassasiyetle birlikte üretim ve tüketim anlayışı giderek çevre lehine değişmektedir. İşletmeler girdi, dönüşüm ve çıktı yönüyle çevreyle dinamik bir ilişki içerisinde. Bu yönüyle işletmelerin çevreye karşı sorumlulukları bulunmaktadır. İşletmelerin sosyal sorumluluk doğrultusunda çevrenin beklentilerine uygun stratejiler izlemesi, çevre dostu uygulamalar kayıtlama ve raporlama faaliyetleri işletme performansını yansıtmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın amacı, sosyal sorumluluk bağlamında işletmelerin izleyecekleri stratejilerde çevre odaklı yeşil stratejiler buna uygun kayıt ve raporlamayı içeren yeşil muhasebe faaliyetlerinin işletme performansına katkılarını ortaya koymak ve bir yol haritası oluşturmaktır.

Alan yazın incelendiğinde; Akal (1996) işletmelerde performans ölçüm ve denetimini araştırdığı, Gökdeniz (1996) çevre muhasebesini irdelediği, Carroll (1999) dört boyutlu sosyal sorumluluk modeli önerdiği, Chin ve Pun (2003) örgüt performansını ölçmek için bilgiye dayalı öz değerlendirme yapılmasının önemini araştırdığı, Bayyurt (2007) işletmelerde performans değerlendirmenin önemi ve performans göstergeleri arasındaki ilişkileri incelediği, Crowther ve Aras (2008) kurumsal sosyal sorumluluk kavramını değerlendirdiği, Vaaland, Heide ve Gronhaug (2008) kurumsal sosyal sorumluluğu pazarlama bağlamında araştırdığı, Rout (2010) yeşil muhasebe kavramına yönelik sorunları ve arkasında yatan zorlukları irdelediği, Balı ve Cinel (2011) kurumsal sosyal sorumluluğu rekabet aracı olarak işletme performansına katkısını değerlendirdiği, Wheelen ve Hunger (2012) stratejik yönetim ve işletme politikalarını küresel sürdürülebilirlik boyutuyla araştırdığı, Moorthy ve Yacob (2013) yeşil muhasebe ve maliyet ölçülerini değerlendirdiği, Rao (2016) işletme politikaları ve stratejik yönetim ilişkisini incelediği, Süklüm, (2020) kurumsal sosyal sorumluluk, yeşil muhasebe ve yeşil denetim ilişkisini kavramsal olarak irdelediği, Khan vd. (2021) yeşil satın alma uygulamalarının ekonomik ve çevresel performans üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu, sosyal performans üzerinde ise önemsiz bir etkiye sahip olduğunu ortaya koyduğu, Peters ve Buijs (2022) işletmelerin belirsiz çevresel koşullarda öğrenme ve yenilik yapma çabasının stratejik çok yönlülüğünden geçtiğini ve bunun riskli olduğunu, yeşil bir strateji seçimi yapmanın bir takım zorluklar içerdiğini belirlediği çalışmalara rastlanmaktadır. Ancak sosyal sorumluluk, yeşil strateji,

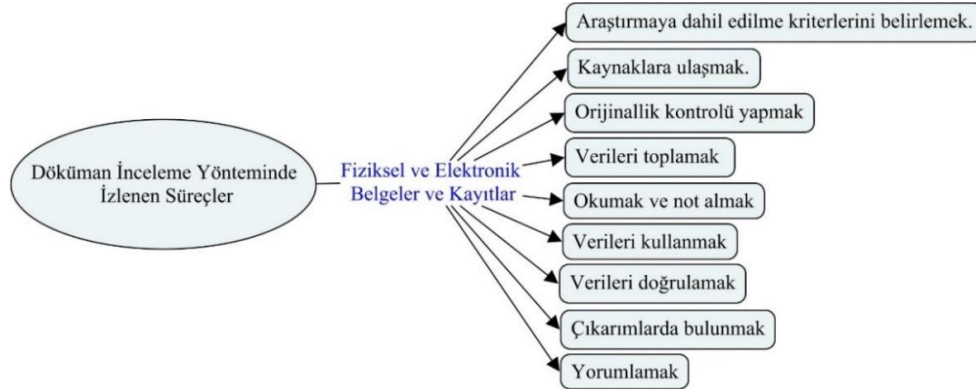
yeşil muhasebe ilişkisini ve işletme performansına katkılarını irdeleyen çalışmaya rastlanmamıştır.

Bu araştırmayla, yeşil stratejiye yönelik konuların irdelenmesi, sosyal sorumluluk görevinin yerine getirilmesi ve yeşil muhasebe sistemi aracılığı ile kayıt ve raporlama çalışmalarının işletmeye olan katkısı ortaya konulmaktadır.

Yöntem

Bu araştırma, sosyal sorumluluk, yeşil strateji, yeşil muhasebe ilişkisinin irdelenmesini ve işletme performansına katkısının ortaya konulması için bir yol haritası oluşturulması ve öneriler sunulmasını içermektedir. Bu kapsamda farklı kavramların irdelenebilmesi için mevcut fiziksel veya elektronik belge ve kayıtların yer aldığı farklı kaynaklara ulaşmak suretiyle araştırılan kavramların keşfedilmesine, ikincil verilerin elde edilmesine, doğrulanabilmesine (Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 159-161) ve ön yargıların etkisinin azaltılarak anlam ortaya çıkarılmasına ve anlayış geliştirmeye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle araştırmada nitel yöntemlerden biri olan doküman inceleme metodu benimsenmiştir. Dokümanların beş özel işlevi söz konusudur. Bunlar: araştırma sorunsalı hakkında arka plan ve tarihsel bir köken sunar. Yeni bir araştırma sorunsalının irdelenmesini etkiler. Veri bankası oluşumunu sağlar. Değişimi ve gelişimi izlemek için bir araç sunar. Bulguları ve diğer kaynaklardan gelen kanıtların doğrulanmasına yardımcı olur (Bowen, 2009, s. 29-30).

Doküman inceleme Şekil 1’de yer alan süreçleri kapsar.

Şekil-1 Doküman İnceleme Süreçleri (Kıral, 2020, s. 181’den uyarlanmıştır).

Şekil 1’de yer alan süreçler takip edilerek doküman inceleme metoduyla toplanan ikincil veriler betimsel bir yaklaşımla neden-sonuç ilişkileri sistematik olarak ortaya koyulmakta ve değerlendirilerek okuyucuya sunulmaktadır.

Bulgular

Bu başlık altında kurumsal sosyal sorumluluk, yeşil strateji, yeşil muhasebe ve işletme performansı kavramları irdelenmiştir. Bu kapsamda çevresel sorunların çözümüne katkı sunmak üzere iş faaliyetlerinde sorumlu davranışlar geliştirme ve çevre dostu uygulamalara yönelim, yeşil muhasebe sistemi aracılığıyla yapılacak

kayıt ve raporlama işlemlerinin işletme performansına katkılarına yönelik bulgular ele alınmaktadır.

Sorumluluk, istekli eylemle ilişkili bir kavram olup bir karara dayalıdır. Failin karar ve eylemlerinin çevre üzerindeki etkilerini dikkate alması gerektiğini ifade eder (Moir, 2001, s. 16). Hukuki açıdan sorumluluk; X'in bir eylem mi, bir olay mı yoksa bir iş durumu mu olduğu, X'in yapılıp yapılmadığını, meydana gelip gelmediğini veya var olup olmadığını belirlemek bireye bağlı olduğu veya bireyin gücü dâhilinde olduğu sürece, X üzerinde karar ve kontrole sahiptir. Buna göre bireyin gücü dâhilinde olan ve bunu yapmak için bir sebep gördüğünde gerçekleştirebildiği her bir eylemin çevre üzerinde oluşturacağı etkiler ve ortaya çıkan sonuçtan failin hesap verme durumunu ifade eder (Duff, 2004, s. 445). Bu bağlamda sorumluluk işletmelerin paydaş teorisini, sosyal sözleşmeler teorisini ve meşruiyet teorisini neden ve nasıl üstleneceğini açıklar.

Kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) üzerine yapılan araştırmalar, yalnızca yapılacak doğru şeyi yapmak değil, aynı zamanda daha iyisini yapmanın önemli olduğuna dikkat çekmektedir. İş faaliyetleri verimli, karlı ve sosyal olarak sorumlu ise topluma katkıda bulunabilir (Moir, 2001, s. 17). Buna göre KSS ideolojiden gerçekliğe taşınan ve daha fazla işletmenin toplumdaki rollerini tanımlamalarına ve faaliyetlerine sosyal ve etik standartları yansıtma katkısında bulunmaktadır. İşletmeler KSS sayesinde çevresinde güven ve itibarını artırma fırsatı bulabilir.

Geçmişte, piyasada yarı resmi ve gayri resmi işletmeler çevreye zarar veren, anormal derecede düşük ücretler ödeyerek, kötü veya tehlikeli çalışma ortamlarında işçi çalıştırma vb. etik olmayan ticari faaliyetlerde bulunabilmişlerdi. Ancak çevreye duyarlılığın artması, işletmeler üzerinde baskı unsuru oluşturmakta ve müşteriler nezdinde çevre dostu işletmeler giderek daha seçkin hale gelmektedir. Bu kapsamda kurumsal sosyal sorumluluk (KSS), kitlesel faydanın bir kısmı için iş sorumluluğunu yansıtan şirketlerin açıkça ifade edilmiş ve paylaşılmış politikaları ve uygulamalarını kapsamaktadır (Cezarino vd., 2022, s. 2-3).

Kuruluşlar, kurumsal markalarını tüketicilerin ve diğer paydaşların gözünde konumlandırmak için, yıllık raporları ve web siteleri aracılığıyla KSS faaliyetlerini giderek daha fazla kullanmaktadır. Bu kapsamda yürütülecek KSS iletişimi, sosyal ve çevresel raporlama, uluslararası kabul görmüş KSS çerçeveleri vb. samimiyeti ortaya koyan bir yaklaşım içermelidir. Aksi durum paydaş şüphesini ve sinizmi tetikleyebilir (Lindgreen ve Swaen, 2010, s. 2).

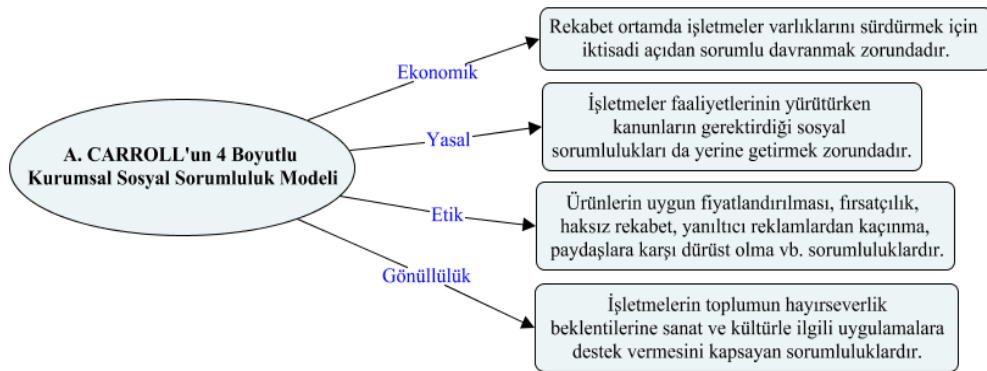
KSS girişimleri, işletme performansına doğrudan ve dolaylı katkılar sunabilecek fırsatlardan yararlanmak üzere bağlantılar sunar. Bu kapsamda etkili KSS, uygun KSS stratejileri geliştirmeyi gerektirir. Etkin KSS faaliyetleri, hem paydaş ilişkilerini hem de sosyal refahı geliştirmeyi amaçlar. Bu bağlamda KSS uygulamaları, işletmenin tüm kademeleri tarafından içselleştirilmiş ve faaliyetlere yansımış kurumsal kültür haline dönüşmelidir.

Moir'e (2001) göre KSS, iş dünyasının çalışanların ve ailelerinin yanı sıra yerel topluluk ve genel olarak toplumun yaşam kalitesini iyileştiren, etik davranmaya ve ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmaya yönelik devam eden taahhüdüdür. Diğer bir tanıma göre kurumsal sosyal sorumluluk; çevresel, etik ve sosyal olaylarla ilgili sorumlu ve sorumsuz eylemler için paydaş endişesinin yönetilmesidir (Vaaland vd., 2008, s. 931).

İşletmeler, topluma ve doğal çevreye katkı sağlamak amacıyla çok sayıda KSS programı ve politikası geliştirmekte ve uygulamaktadır. Bu kapsamda yapılan birçok bilimsel araştırma sonuçları, KSS'nin işletme maliyetlerini ve riskleri azalttığını, meşruiyeti koruduğunu, rakiplere karşı rekabet avantajı oluşturduğunu ve firmaların paydaş taleplerini karşılarken kar hedefleri peşinde koşmalarına izin verdiğini desteklemektedir. İş adamları, işletmenin ekonomik ve teknik çıkarlarının ötesinde iş faaliyetlerinden etkilenebilecek yakın ve uzak çevresindekilerin ihtiyaç ve çıkarlarını düşündüklerinde sosyal sorumluluk uygulayıcılar (David, 2011, s. 305). Bu kapsamda kavram, işletme ve toplum arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır. Toplum, ihtiyaçlarını karşılamak ve varlığını devam ettirmek üzere işletmelerin kurulması ve işletilmesinin maliyetini ve sonuçlarını üstlenerek işletmeye arazi tahsis etme, alt yapı sağlama, insan kaynaklarını geliştirme ve sağlama gibi hizmetleri sunmaktadır.

Bunun yanı sıra toplumun bir üyesi olan tüketiciler ise kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere işletmenin ürettiği, dağıttığı mal ve hizmetlere etkin talep yaratarak işletmenin faaliyetlerini sürdürmesine olanak sağlar (Rao, 2016, s. 467). Bu nedenle, iş çoğunlukla topluma bağlı sürmekte olup işletmeler topluma değer yaratırken sorumlu ve etik ilkelere uygun davranmak durumundadır.

Kurumsal sosyal sorumluluğun boyutları Şekil 2'de belirtilmiştir.

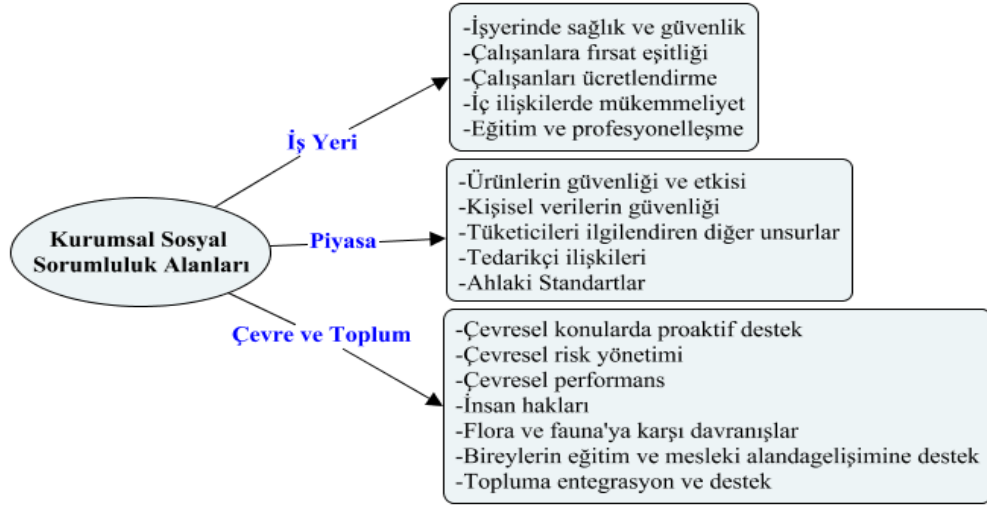

Şekil-2 Kurumsal Sosyal Sorumluluk Modeli (Corroll, 1999, s. 283'den uyarlanmıştır).

Şekil 2'de yer alan sosyal sorumluluk görevinin farkında olan günümüz iş insanlarının çoğu, amaçlarının yalnızca kâr maksimizasyonu olmadığını, aynı zamanda çalışanlarının, tüketicilerin ve genel olarak toplumun sorunlarının çözülmesine katkıda bulunmak olduğunu düşünmektedir. Örneğin, Gıda İsrafını Önleme ve Bilinçlendirme Platformu "Afiyet Olsun, İsraf Olmasın" projesi ile gıda

israfını önlemek üzere toplumsal farkındalığı artırmayı ve kaynakları verimli kullanmayı hedeflemiştir. Bu kapsamda projeye katılan turizm işletmelerine “Turuncu Bayrak” verilmektedir. Turuncu Bayrak sahibi turizm işletmeleri ise ziyaretçilerin ilgisini daha fazla çekmektedir (<http://www.turuncubayrak.org.>). Bu durum ise işletme itibarını güçlendirmektedir.

Kurumsal sosyal sorumluluk alanları Şekil 3’te belirtilmiştir.

Şekil 3. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Alanları (Balı & Cinel, 2011, s. 49-50’den uyarlanmıştır).

İşletmeler iç, yakın ve genel çevre tarafından kuşatıldığı dikkate alındığında faaliyetleri sürdürürken çevresine karşı sorumluluklarının olduğu ve bu sorumlulukların ise iş yerinde başladığı söylenebilir. İşletmelerin ekonomik ve ekonomik olmayan amaçları bulunmaktadır. Günümüzde rekabetin savaşa dönüştüğü ortamda hayatta kalmak varlığını sürdürmek işletmelerin nihai amaçlarından biridir (Genç, 2005, s. 18). Bu bağlamda çevre dostu ve sorumluluk odaklı iş stratejilerinin işletmelere rekabet gücü ve itibar kazandıracığı düşünülmektedir.

Yeşil strateji, bir işletmenin iş faaliyetlerini daha çevre dostu hale getirerek sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşma planını tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Renk olarak yeşil; doğayı, huzuru, canlılığı, umudu vb. çağrıştırır (Köseoğlu ve Çelikkayalar, 2016, s. 57-58). Yeşil strateji üzerine önemli akademik çalışmalar yapılmış olup birçok kitap ve makale, yeşil stratejiyi "çevre" veya "doğal çevre" şeklinde ele almaktadır. Çevre tüm boyutlarıyla (fiziksel, toplumsal, mekânsal veya kurumsal çevre) insanı kuşatmıştır (Martı, 2019, s. 10). İnsan ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik sanayi devrimiyle birlikte büyük fabrikalarda başlayan iş faaliyetleri, günümüzde birçok küresel sorunlara (iklim değişikliği, çölleşme, ormansızlaşma vb.) neden olmuş ve küresel çözüm arayışları ise dünya gündeminin merkezine oturmuştur. Bu sorunlara yönelik farkındalık bireyden kurumsala, yerelden uluslararasına doğru giderek çevre lehine değişmektedir. Bu

paradigma dönüşümü iş faaliyetleri üzerinde baskı unsuru haline gelmiştir. İşletmeler, sürdürülebilirlik bağlamında ortaya koyacağı stratejik düşünce tarzının kaynakların korunması, gelecek nesillerinde ihtiyaç duyacağı ve bozulmadan teslim edilmesi gerekliliğine dayanması olmalıdır. Konu bu yönüyle stratejik yönetimi, kurumsal sosyal sorumluluğu, işletmeleri ve bütün bölümlerini (üretim, pazarlama, muhasebe, finans, insan kaynakları), yerel halkı kısaca her bireyi bağladığı düşünülmektedir.

Yeşil bir strateji bir işletmenin çevre üzerinde olumlu etkisi olan kararlar almasına yardımcı olur. Yeşil bir stratejinin temelini oluşturan ilkeler, bir işletmenin sağlam iş mantığına dayalı kararlar almasına ve iyi bir iş anlayışına sahip olmasına yol açmalıdır. Şu üç ilke: ortak bir farkındalık ve eylem kültürü, çevreyi iyileştiren karar ve dönüşüm girişimleri, uygun maliyetli cazip değer önerileri herhangi bir işletmenin kurumsal düzeyde yeşil strateji ilkeleri olabilir (Olson, 2008, s. 22-23). Örneğin, bir inşaat şirketi bina tasarımlarında enerji verimliliği, yeşil enerji vb. hususları dikkate alarak binayı inşa ettiğinde yeşil strateji izlemiş olur. Bu strateji, diğer inşaat şirketlerine karşı işletmeye rekabet üstünlüğü ve imaj sağlar.

İşletmelerin faaliyetleri sonucu ortaya çıkan küresel sorunlara çözüm arayışı dünya gündemini uzun yıllar meşgul edecektir. Bu sorunlarla baş edebilmenin ilk ve en önemli adımı ise toplumun derinlerinde yatan kurumsal ahlaki değişimin çevre lehine gerçekleşmesidir. Bu kapsamda yeşil strateji konusundaki standartlar, işletmelere nihai amaca ulaşmak üzere ana faaliyetler için dünyanın birçok yerinde, ulusal ve uluslararası pazarda birçok fırsat sunarken buna ilaveten ek faaliyetlerde bulunma imkânlarıyla doğacak iş fırsatlarını da sunmaktadır (Lynch, 2015, s. 471-473). Günümüzde bu tür faaliyetlerden doğabilecek stratejik iş fırsatlarını keşfetme konusu sınırlı çalışmalarla sürdürülmektedir. Örneğin, enerji ihtiyacını güneş enerjisi veya rüzgâr enerjisinden karşılamaya yönelik geliştirilen yeni teknolojiler ile bu alanda faaliyet gösteren endüstrilerin gelişim aşamasında olduğu söylenebilir.

Yeşil stratejinin üç ana bileşeni vardır. Bunlar: hükümet politikaları (mevzuat), iş fırsatları ile müşteri ve değer zinciridir (Lynch, 2015, s. 476-477). Bu bileşenler doğrultusunda çevre dostu işletme olabilmenin bazı kriterleri bulunmaktadır. Bu kriterler Şekil 4'te belirtilmiştir.

Şekil-4 Yeşil İşletme Olabilmenin Şartları (Soylu & Uçkun, 2019, s. 523'den uyarlanmıştır).

Şekil 4'te yer alan kriterler doğrultusunda, ülkelerin ve şirketlerin yeşil stratejiye yönelik dikkate alması gereken konular: doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı, atıkların azaltılması ve bertaraf edilmesi, elektriğe yönelik hamlelerle enerjinin etkin kullanımı, biyosferin korunması ve karbon nötr organizasyonların geliştirilmesi, ülkenin kendi kendine yeterliliği, daha fazla enerji ve kaynak verimliliği, tutum ve yaşam tarzlarında değişikliklerdir. Yeşil stratejilere yönelik yukarıdaki alanların tümü gezegendeki dengenin bozulmamasına yöneliktir (Lynch, 2015, s. 474). Aynı zamanda bu temel ilke, yeşil stratejinin neden önemli bir faktör olduğunu açıklamaktadır. İşletmelerin çevreye yönelik performansları hakkında dünya çapında ve “Küresel Raporlama Girişimi (Global Reporting Initiative)” platformu aracılığı ile bir raporlama zorunluluğu bulunmaktadır (David, 2011, s. 317).

Yeşil muhasebe, 1970'li yıllarda çevre muhasebesi olarak ortaya çıkan kavram, 1990 ve sonraki yıllarda çevresel duyarlılığın artmasıyla birlikte önemi giderek artmıştır. Doğal varlıklar tarafından sağlanan pazarlanmayan hizmetlerin dışlanması nedeniyle çevrenin katkısını ve ekonomik faaliyetlerin çevre üzerindeki etkisini doğru bir şekilde ölçemedikleri için geleneksel muhasebenin artık yetersiz olduğu kabul edilmektedir. Yeşil muhasebe, ekonominin tüm sektörleri tarafından yapılan faaliyetlerin katkılarını ve bunların kaynak tükenmesi ve bozulması üzerindeki etkilerinin hesaba katılması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır (Rout, 2010, s. 46-47).

Yeşil muhasebe, “bir kuruluşun çevresel yönleriyle ilişkili malzemelerin ve maliyet bilgilerinin tanımlanması, izlenmesi, analizi ve raporlanması” olarak tanımlanmaktadır (Moorthy ve Yacob, 2013, s. 4).

Şekil 5'te yeşil muhasebenin öne çıkan ölçümleri belirtilmektedir.

Şekil-5 Yeşil Muhasebe Ölçümleri (Moorthy ve Yacob, 2013: 6'dan uyarlanmıştır).

Yeşil muhasebe, tüm çevresel-ekonomik etkileşimleri dâhil etmek ve tahmin etmek için yeterli değişiklikleri ortaya koymaktadır. Örneğin, kirlilik gider muhasebesi, doğal varlıkların (orman, balık, madenler vb.) amortismanı, vb. Yeşil muhasebe sistemi, fiziksel ve parasal olmak üzere iki yaklaşıma dayanır. Fiziksel yaklaşım, hesapların doğal çevre ve durumu hakkında fiziksel bilgilerle desteklenmesi gerektiğini savunur. Buna göre zaman içinde çevresel varlıkların stokundaki fiziksel değişiklikler niteliksel ve niceliksel olarak ölçülmelidir. Örneğin, açık ormanlar, kereste stokunun hacmi, yangından etkilenen alanlar, emisyonlar vb. Parasal yaklaşım ise çevreyle ilgili yapılan maliyet unsurlarının parasal olarak kaydedilmesi gerektiğini savunmaktadır (Gökdeniz, 1996, s. 23-24). Bu kapsamda çevre hassasiyetinin giderek arttığı bir ortamda rekabet araçları da değişiklik göstermektedir. Yeşil muhasebe, işletmelere çevreye yönelik bilgi sunma ve yeni stratejiler oluşturma ve rekabet gücü kazanma fırsatı sunmaktadır.

İşletme Performansı, işletmeler belirli amaçları gerçekleştirmek üzere kurulur. Bu amaçlar çevreye değer üretme noktasında birleşmektedir (Ülgen ve Mirze, 2018, s. 56). Bunu yaparken çevreden aldığı girdileri dönüşüm süreciyle çıktıya çevirip tekrar çevreye arz etmektedir.

İşletmelerin amaçlarını ne düzeyde gerçekleştirdikleri ise performanslarını gösterir. Performans kelime olarak yapma, uygulama, gerçekleştirme, başarabilme anlamlarına gelmektedir (Bayyurt, 2007, s. 578; TDK, 2022). Performans, amaçlı ve planlı faaliyet sonucunda çıktıları nitel veya nicel olarak belirleme işlemidir. Performans değerlendirmesi ise işletmenin etkinliğinin ve verimliliğinin değerlendirilmesi işlemidir (Chin ve Pun, 2003, s. 443; Bayyurt, 2007, s.578).

İşletmelerde isabetli kararların alınması, başarı düzeyinin yüksekliği ve işletmenin amaçlarına ulaşma derecesinde performans değerlendirmesi hayati öneme sahiptir.

İşletmelerin performans göstergelerini iki grupta toplanmak mümkündür. Birincisi; kârlılık, verimlilik ve büyüme gibi doğrudan amaç sayılabilecek

göstergelerdir. İkincisi ise kalite, yenilik, yönetim tarzı, çevre gibi gözlenemeyen ancak birinci gruptakileri etkileyebilecek göstergelerdir (Elitaş ve Ağca, 2006, s. 347).

Son dönemlerde artan çevre bilinci, işletmelerin sorumluluk içerisinde izledikleri stratejiler sayesinde ve ikinci grupta yer alan performans göstergeleri ile anlamlarını sağlamaktadır.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Geleneksel kitlesel üretim ve pazarlama anlayışı çevresel bir takım değişimler sonucu yerini müşteri talep ve beklentilerine uyan çevreye duyarlı bir anlayışa bırakmıştır. Bu durum işletmeleri daha fazla sorumlu davranmaya yöneltmektedir. Bu aynı zamanda işletmeleri sosyal paydaşlar ile ilişkiler geliştirmeye zorlamaktadır. Gerek toplum ve gerekse tüketiciler işletmelerden hem kaliteli ürün, hem de toplumsal konularla ilgilenmelerini beklemektedirler. İşletmeler sosyal sorumluluk görevini, girdi-dönüşüm-çıktı sürecini yeşil uygulama faaliyetleriyle çevre hassasiyetine uygun olarak gerçekleştirmesi halinde yerine getirmesi mümkündür. İşletmelerde sorumluluk ve yeşil iş faaliyetleri, farkındalık ile başlar. Buna uygun insan kaynaklarının varlığı ve örgüt kültürü ise bu hususun odağını teşkil eder.

Çevreye yönelik hassasiyetin giderek arttığı dikkate alındığında yeşil strateji oluşturmak üzere üst yöneticilerin ilgilenilmesi gereken konuların: doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı, atıkların azaltılması, geri dönüşümü ve bertaraf edilmesi, elektriğe yönelik hamlelerle enerjinin etkin kullanımı, biyosferin korunması ve karbon nötr organizasyonların geliştirilmesi, ülkenin kendi kendine yeterliliği, daha fazla enerji ve kaynak verimliliği, tutum ve yaşam tarzlarında değişiklikler olduğu belirlenmiştir. Bu kapsamda işletmeler sosyal sorumluluk bilinci ve yeşil stratejiler izleyerek üretim sürecinde kaynakları etkin ve verimli kullanma yoluyla rekabet gücü kazanmaları ve yeşil muhasebe sistemi aracılığıyla kayıt ve raporlama işlemlerini yapabilmeleri ve kamuoyunu bilgilendirme yükümlülüğünü yerine getirmelerinin mümkün olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu faaliyetler nihai olarak işletmenin itibarına güç kazandıracak olup işletme performansını pozitif yönlü etkileyecektir.

Bu araştırmanın sonucuyla, Özdemir (2009) tarafından işletmelerin çevresiyle girdi-dönüşüm-çıktı ilişkisinde kurumsal sosyal sorumluluğun marka üzerinde farklılaşmayı sağlayarak işletmeye olumlu katkı sunduğunu belirlediği sonuç ile benzerdir. Balı ve Cinel (2011) tarafından yapılan çalışmada, işletme stratejilerinde kurumsal sosyal sorumluluğun önemi vurgulanmış ve işletmenin kendi çıkarı kadar paydaşlarının çıkarlarını da korumak zorunda olduğu aksi durumda işletmenin itibarının olumsuz etkileneceği saptanmıştır. Buna ilaveten, Doğan (2018) kurumsal sosyal sosyal sorumluluk ve muhasebenin sosyal sorumluluğu üzerine yaptığı araştırma sonucunda: işletmenin iç, yakın ve genel

çevresinde ekonomik, yasal, etik, gönüllülük unsurlarının işletmenin gelişimine pozitif yönlü etki ettiği belirlenmiştir. Bu sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde, işletmelerin itibarı performansını etkilediği söylenebilir.

Bu araştırmada, işletmelerin yeşil stratejiler izlemesi, çevre dostu uygulamalara yönelmesi ve yeşil muhasebe sistemi sayesinde kamuoyunu bilgilendirme yükümlülüğünü yerine getirmelerinin mümkün olduğu belirlenmiştir. Süklüm (2020) tarafından yapılan araştırma sonucunda çevresel faaliyetlerin yeşil muhasebe sistemi içerisinde takip edilmesi işleminin hem işletmeler hem de bağımsız denetim kuruluşları açısından faydalı olacağını saptadığı sonuç ile örtüşmektedir. Her iki araştırmanın sonuçları, yeşil muhasebe sisteminin kayıt ve raporlama yönüyle çevreye yönelik sorumluluğu yerine getirme ve böylece kurumsal imajı güçlendirme yönüyle işletmelerin performansını olumlu etkilediği düşünülmektedir.

Yeşil muhasebe, işletmenin yaşam döngüsüne yönelik maliyetler, fayda değerlendirmesi ve çevre yönetimi için işletmeye stratejik planlama bilgilerini sunmaktadır. Bu açıdan yeşil muhasebenin yön belirleyici olduğu söylenebilir. İklim değişikliği gibi küresel sorunların çözüme kavuşabilmesi için işletmelerin sorumlu davranışlar geliştirmesi ve çevre dostu faaliyetlere yönelmesi karar vericilere önerilir. Çevre dostu iş faaliyetlerinin gerçekleştirebilmesi için Şekil 4'te yer alan şartların sağlanması için gerekli adımların izlenmesi, yeşil işletme olabilmek için katlanması gereken maliyetlerin yüksekliği dikkate alındığında sürecin orta ve uzun vadeye yayılması ve bu yöndeki çabalarda sürdürülebilirlik sağlanması karar vericilere önerilir.

Kaynakça

- Balı, S. & Cinel, M. O. (2011). Bir Rekabet Aracı Olarak Kurumsal Sosyal Sorumluluk. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 45-60.
- Bayyurt, N. (2007). İşletmelerde Performans Değerlendirmenin Önemi ve Performans Göstergeleri Arasındaki İlişkiler. In *Journal of Social Policy Conferences* (No. 53, pp. 577-592).
- Bowen, G. A. (2009). Document Analysis As a Qualitative Research Method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Carroll, A. B. (1999). Corporate Social Responsibility: Evolution of A Definitional Construct. *Business and Society*, 38(3), 268-295. <https://doi.org/10.1177/000765039903800303>.
- Chin, K.S. & K. F. Pun. (2003). "Development of Knowledge-Based Self-Assessment System For Measuring Organizational Performance", *Expert Systems With Applications*, 24(4), 443-455.

- Crowther, D. & Aras, G. (2008). *Corporate Social Responsibility*. London: Ventus Publishing ApS.
- Cezarino, L. O., Liboni, L. B., Hunter, T., Pacheco, L. M. & Martins, F. P. (2022). Corporate Social Responsibility in Emerging Markets: Opportunities and Challenges for Sustainability İntegration. *Journal of Cleaner Production*, 132224. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.132224>.
- David, R. F. (2011). *Strategic Management Concepts and Cases*, (13th ed). USA: Published by Pearson Education.
- Doğan, S. (2018). Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Muhasebenin Sosyal Sorumluluğu. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 100-107.
- Duff, R. A. (2004). Who is Responsible, for What, to Whom. *Ohio State Journal of Criminal Law*, 2, 441-465
- Elitaş, C. & Ağca, V. (2006). Firmalarda Çok Boyutlu Performans Değerleme Yaklaşımları: Kavramsal Bir Çerçeve. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 343-369.
- Genç, N. (2005). *Yönetim ve Organizasyon Çağdaş Sistemler ve Yaklaşımlar*, (2. Baskı), İstanbul: Seçkin Yayıncılık.
- Gökdeniz, Ü. (1996). Çevre Muhasebesi. *Öneri Dergisi*, 1 (5), 21-26.
- Khan, S. A. R., Yu, Z., Umar, M. & Tanveer, M. (2022). Green Capabilities and Green Purchasing Practices: A Strategy Striving Towards Sustainable Operations. *Business Strategy and The Environment*, 31(4), 1719-1729. <https://doi.org/10.1002/bse.2979>.
- Kıral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 170-189.
- Köseoğlu, E. & Çelikkayalar, E. (2016). Yapılı Çevrede Renk Tercihleri. *Journal of Architectural Sciences and Applications*, 1(2), 57-65. doi.org/10.30785/mbud.295544.
- Kuhlman, T. & Farrington, J. (2010). What is Sustainability?. *Sustainability*, 2(11), 3436-3448. <https://doi.org/10.3390/su2113436>.
- Lindgreen, A. & Swaen, V. (2010). Corporate Social Responsibility. *International Journal of Management Reviews*, 12(1), 1-7. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2009.00277.x>
- Lynch, R. (2015). *Strategic Management*, (7th ed). London: Published by Pearson Education.
- Martı, H. (2019). *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, (3. Baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Moir, L. (2001). What Do We Mean by Corporate Social Responsibility?. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 1(2), 16-22.
- Moorthy, K. & Yacob, P. (2013). Green Accounting: Cost Measures. *Open Journal of Accounting*, 2(1), 4-7.
- Özdemir, H. (2009). Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Marka İmajına Etkisi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 15, 57-72.
- Peters, K. & Buijs, P. (2022). Strategic Ambidexterity in Green Product İnnovation: Obstacles and İmplications. *Business Strategy and The Environment*, 31(1), 173-193. <https://doi.org/10.1002/bse.2881>
- Rao, P. S. (2016). *Business Policy and Strategic Management*. New Delhi: Himalaya Publishing House.
- Rout, H. S. (2010). Green Accounting: Issues and Challenges. *The IUP Journal of Managerial Economics*, 8(3), 46-60.
- Soylu, K. & Uçkun, S. (2019). Yeşil İşletmecilik Uygulamaları ve Yeşil Muhasebe İlişkisi, (Ed. S. Erdoğan, D. Ç. Yıldırım ve A. Gedikli) *Uluslararası Yönetim, Ekonomi ve Politika Kongresi Metin Bildiriler Kitabı* içinde, İstanbul: Pazıl Reklam, Danışmanlık, Matbaa ve Organizasyon, s.520-533.
- Süklüm, N. (2020). Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Yeşil Muhasebe ve Yeşil Denetim İlişkisine Kavramsal Bir Bakış. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (TBMM 100. YIL Özel Sayısı), 151-163.
- Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/>. Erişim tarihi: 07.08.2022
- Turuncu Bayrak, <http://www.turuncubayrak.org/>. Erişim tarihi: 03.08.2022
- Ülgen, H. & Mirze, S. K. (2018). *İşletmelerde Stratejik Yönetim* (Güncellenmiş 9. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.
- Vaaland, T.I., Heide, M. & Grønhaug, K. (2008). Corporate Social Responsibility: Investigating Theory and Research in The Marketing Context. *European Journal of Marketing*, Vol. 42 No. 9/10, pp. 927-953. <https://doi.org/10.1108/03090560810891082>
- Wheelen, T.L. & Hunger, J. D. (2012). *Strategic Management and Business Policy: Toward Global Sustainability* (13th ed.), USA: Pearson Education.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Genişletilmiş 9. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Çatışma beyanı:** Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.

**Is Islamic Legal Literature a Manifestation of Politics? : An Analysis within the
Scope of the Narrative Change in Legal Discourse on *Istitāba***

Ahmet TOPAL*

Abstract

Orientalists such as Schacht claimed, without sound evidence, that Islamic legal writings as a whole represent politics. Others such as Humphreys followed their lead and looked almost obsessively for any divergences across classical writings in various disciplines including Islamic law with an eye to taking the changes in the narrative structure across classical writings as an indication of an allegedly surreptitious political agenda of classical Muslim scholars. Is Islamic legal literature really a manifestation of politics? In an effort to provide an answer to this question against this background, this paper deals with the narrative change seen in the scope of application of *istitāba* between the 8th and the 11th century legal writings of al-Šāfi‘ī and al-Ghazālī on *istitāba*, a legal institution that refers to calling on an apostate (*murtadd*) to repent in cases of apostasy (*irtidād*). It particularly examines the alleged impact which the narrative change across classical jurists' writings on the notion of *istitāba* had upon the formation of Sunnism as purported by some. In fact, some Western scholars claim that in the 11th century al-Ghazālī deviated from the norm set in the 8th century by al-Šāfi‘ī when the former limited the scope of *istitāba* only to common people, removing that right from *dā‘īs* (the propagandists), an apparent divergence which was then linked to another earlier apparent divergence between al-Baghdādī and al-Aš‘arī. Looking at these divergences, they argue that al-Baghdādī and al-Ghazālī served as state apparatuses to protect the Sunnī identity of the Seljukid state against her enemies, a claim which has been skillfully used to make it appear that contemporary intolerant applications of the institution of *istitāba* is rooted in Islamic law and the “Sunni orthodoxy.” Providing a close comparative reading of the relevant classical works by al-Aš‘arī and al-Baghdādī as well as al-Šāfi‘ī and al-Ghazālī along with others such as Abū Yūsuf and al-Sarakhsī, this work argues that such divergences are more apparent than real, while also showing that these Western scholars have done much disingenuity to make it appear the otherwise, in an effort to form a myth about Islamic law and Sunnism. This seems to represent, this paper further argues, what seems to be quite a common tendency among some western scholars to link narrative changes across classical sources to politics especially when it serves to compromise the strength of unity of practice and belief of the people of Turkish Republic. Finally, on the basis of the analysis on *istitāba* and relevant matters, this paper rebuts the idea that Islamic law is a manifestation of politics.

Key Words: Islamic Law, *irtidād* (apostasy), Islamic heresiography, Turkish Republic, Sunnism.

*Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, e-mail: ahmet.topal@aya.yale.edu

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-3127-1674>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Topal, A. (2023). Politics shaping religion?: Is Islamic legal literature a manifestation of politics? : an analysis within the scope of the narrative change in legal discourse on *Istitāba*, *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 257-277.
<https://doi.org/10.48139/aybukulliyeye.1357760>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
10 Eylül 2023	24 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	257-277
10 September 2023	24 October 2023	Research Article	

İslam Hukuk Literatürü Siyâsetin bir Tezâhürü müdür?: İstîtâbe Hakkındaki Anlatı Değişimi Özelinde Bir Analiz

Özet

Schacht gibi oryantalistler, sağlam delillere dayanmaksızın, İslam hukuk metinlerinin, siyasetin bir tezâhürü olduğunu iddia ettiler. Klasik eserlerdeki anlatı değişimlerinin, alimlerin sözümona gizli siyasi ajandalarının bir tezâhürü olduğunu ispat etmek amacıyla, Humphreys gibileri ise, önceki oryantalistleri takip ederek, neredeyse takıntılı bir şekilde İslam hukuku dahil farklı disiplinlerde yazılmış klasik eserlerin anlatılarında değişiklikler bulmaya koyuldular. İslam hukuk literatürü gerçekten siyasetin bir tezâhürü müdür? İşte bu tarihi arkaplan içerisinde bu soruya cevap bulmaya çalışan bu makale, irtidât (dinden çıkma) durumlarında, mürtedî tövbeye davet etme anlamına gelen istitâbenin uygulama kapsamına dair 8.yy. ile 11.yy.'larda yaşamış olan Şâfi'î ve Gazâlî tarafından yazılan fıkıh metinlerinde görülen anlatı değişimini konu edinmektedir. Çalışma özellikle, istitâbe kurumuna dair klasik fıkıhçılar arasındaki bu anlatı değişiminin Sünnîliğin oluşumundaki modern dönemde iddia edilen rolünü incelemektedir. Esasen bazı batılı yazarlar, istitâbe hakkını avamla sınırlı tutup, dâileri bundan mahrum bırakan 11.yy. âlimi Gazâlî'nin, Şâfi'î gibi 8.yy. âlimleri tarafından konulan normlardan saptığını iddia etmektedir. Bağdâdî ile Eş'arî arasındaki benzer bir sapmayı da kullanarak, Gazâlî ve Bağdâdî'nin Selçuklu devletinin Sünnî yapısını korumak için devlete çalışan birer araç olduğu iddia edilmektedir. Bu iddia, istitâbenin modern dönemdeki toleranssız uygulamalarının, İslam hukûku ve "Sünnî ortodoksluğundan" kaynaklandığını öne sürmek için kullanılmıştır. Bu çalışma, Bağdâdî ile Eş'arî ve Şâfi'î ile Gazâlî'ye ek olarak, Ebû Yûsuf ve Serahsî gibi alimlerin de eserlerini karşılaştırmalı olarak incelemek suretiyle, bu sapmaların yüzeysel olduğunu iddia etmektedir. Aynı zamanda, bazı Batılı yazarların, durumun aksini doğru göstermek ve böylece İslam hukuku ve Sünnilik hakkında bir algı oluşturabilmek için oldukça çabaladıklarını da gözler önüne sermektedir. Çalışma, bu durumun, bilhassa Türkiye Cumhuriyeti halkının inanç ve pratik birliği gücünü kırmaya yönelik olduğu durumlarda klasik kaynaklardaki anlatı değişimlerinin siyasi menfaatlere bağlanmasını öngören batılı yazarlar arasında yaygın olduğunu düşündüğümüz bir eğilimi de yansıttığını iddia etmektedir. Neticede makale, İslam hukuku'nun siyasetin bir tezâhürü olduğu iddiasını, istitâbe ve ilgili meseleler ışığında çürütmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, irtidât, Fırak Geleneği, Türkiye Cumhuriyeti ve Sünnilik.

Introduction

Turks' entrance to the Islamic World as a politically relevant group was at a time when the Sunnî majority of the 'Abbāsids were at the hands of Shī'ite Būyids. Turks sided with their Sunnî fellow Muslims against Shī'is. In this regard, Seljukids, who sprang from the Oghuz tribal group of Turks (Bosworth, 2010, p. 33), fought against Shī'ite Būyids and Ismā'īlī Fāṭimids as the protector of the 'Abbāsīd caliph and defender of the Sunnism (Bosworth, 2010, p. 41).

Their siding with the Sunnî 'Abbāsids seems to have influenced the course of Islamic history in that majority of Muslims remained Sunnīs as opposed to Shī'is. Starting with the Karakhānids, Turkish states, including the Seljukids and the Ottomans, have supported Mātūrīdism and Ḥanafism in various ways. At the same time, they allowed other schools to flourish, such as by appointing Sunnî scholars to *madrasas* (colleges) like al-Ghazālī (Özerverarlı, 1996), who was despite being an Aş'arī and Şâfi'ī, played a key role in the establishment of the Sunnî identity among the population through his writings and teachings.

This led to the formation of a harmony of practice and belief within the Muslim population (Kaya, 2019, p. 51). The existence of a harmonious society, which seems to exist also in modern day Turkey, constitutes a collective strength which perhaps allows us to unite at times of distress and disaster, such as the 15th

of July 2016 failed coup attempt and the recent earthquakes of 6th of February 2023, where despite all its differences, Turkish citizens worked simultaneously and collectively to save its state and people.

This strength of modern Turkish Republic, however, seems to be attacked on various occasions not only by using military force but also through the manipulation of classical sources in Islamic studies. In fact, there appears to be a common tendency among some western scholars who study the history of Muslim societies, especially those with Turkish origin and of Sunnī background, to associate any divergence across classical texts to politics (Schacht, 1979, pp. 152-153).

This tendency, which has its roots in Hegelian and Kantian theories of the new way of studying the Bible (Hourani, 1967, pp. 235-238), though impugned (Owen, 1973, p. 287 and Topal, 2023) for its applications in the past, is still in effect in contemporary scholarship.

In this regard, some Western scholars who studied the history of Seljukids, like Humphreys (1988, p. 149), Griffel (2001, p. 351), al-Tikriti (2005), and Safi (2006), to name a few, assume without justification that classical Muslim scholars were somehow inclined towards giving up from their own opinions for material gains.

These scholars seek to find any change or anything they consider extraordinary in classical scholars' beliefs, convictions, and practices, and link it to (a) material gain(s), which is something that must have led classical scholars to deviate from the norm (Watt, 1956, pp. 336-337), something which also has been challenged using three Ottoman jurists elsewhere (Atçıl, 2017).

This tendency is resulted from a common mistrust to classical sources on various aspects of Islamic studies, a mistrust which presupposes that Muslim sources do not represent the "realities" of what has taken place, but rather, political interests of the ruling elites. This attitude towards the classical sources in Islamic studies and, to use Humphreys words, "*inquiries of this kind are by now fairly common in the early Islamic field*" (Humphreys, 1988, p. 98).

To further illustrate, Humphreys' following remarks, which he made in a chapter entitled "Ideology and Propaganda: Religion and State in the Early Seljukid Period" in his reference work widely used in Western academia called *Islamic History: A Framework for Inquiry*, can be insightful in representing the level of mistrust these scholars apparently have towards all genres of classical sources that fall under Islamic studies:

"Only a few genres of medieval Islamic writing
(panegyric poetry, mirrors for princes and political polemics)

openly identify themselves as propaganda... The ideological dimension in a text, the hidden agenda which has shaped the author's choice and treatment of his subject, must usually be sought between the lines. Moreover, a text hidden ideology may differ from or even contradict to its apparent content and purpose." (Humphreys, 1988, p. 151.)

The excerpt from this well-known reference work indicates that there is a tendency among Western scholars to effectively consider all types of writings to be politically motivated. Put differently, they ultimately regard classical Muslim authors nothing more than state apparatuses who acted not on any principle, religious or otherwise, but on material gains, primarily aiming to justify the dominance of the ruling elite and the political system which they established, as indicated by Humphreys (1988, p. 150).

These contemporary scholars naturally accused classical jurists, too, of being state apparatuses, such as the ones who lived in the Seljukid State, as argued by Humphreys (1988, p. 149), Griffel (2001, p. 351), al-Tikriti (2005), and Safi (2006), and Ottoman State, as argued by Yilmaz (2018, p. 66) and Sariyannis (2018 p. 23ff).

To illustrate, consider the remarks of Yilmaz (2018, p. 66), who accuses jurists, in this case on a mass level, of being state apparatuses:

"...juristic writings, with all the diversity of opinions they may have, are governed primarily by the idea of legalistic legitimacy of authority on the basis of Islamic law and the organization of government per demands of the Sharia."

The assumption that lies behind these accusations is that Islamic law right from its beginning represents the political interests of the ruling family, which Schacht claims, was the Umayyad dynasty. In fact, Schacht considered Islamic law itself as the product of the Umayyad politics. In this regard, he makes the following remarks:

"The earliest Islamic *qâdîs*, officials of the Umayyad administration, by their decisions laid the foundations of what was to become the Mohammedan religious law. They gave judgement according to their own discretion or "sound opinion" (*ra'y*), basing themselves on customary practice, which in the nature of things incooperated administrative regulations, and taking the letter and the spirit of the Koranic "legislation" and of recognized Islamic religious norms into account as much as they thought fit....As a result, the popular and administrative practice

of the late Umayyad period was transformed into the religious law of Islâm.” (Schacht, 1955, 69-72).

Thus, here Schacht presupposes the idea that Islamic law as we know it is, in reality, not based primarily on the Qur’ân and the Sunna of the Prophet as classical Muslim scholars claim, but rather constitutes a later trajectory of scholars working for the legitimization of the various states, including first and foremost, the Umayyad dynasty, and later on, others like Seljukids and Ottomans.

Presumably taking Schacht’s assumptions for granted, Sariyannis (2018 p. 23ff), Lambton (1974, p. 404), and Yılmaz, (2018, p. 66) seem to consider the whole genre of Islamic law as a manifestation of politics. Consequently, it does not come as a surprise to find these scholars searching for changes in the narrative structures across legal texts or even changes in the mere amount of literary works produced within the field of Islamic law, or any other field for that matter within which Muslims produced literary works or even architectural ones, as Necipoğlu seems to have argued (1992, 197ff.), all with the purpose of trying to find the surreptitious agenda behind such divergences from the norms.

The flimsy and subjective nature of this approach to classical sources is so obvious that it had to be acknowledged even by some of the very authors who adopt it. For instance, when referring to this common approach among Western scholars to classical sources Humphreys reveals the flimsy and, in reality, unacademic nature of this whole enterprise by making the following remarks (Humphreys, 1988, p. 151):

“It is easy to take this rule [i.e. the rule that the true ideology or purpose of any given classical source must be sought between the lines, as these might be different and even contrary to what has been put forward by the author, as noted above] too far; we may begin to see goblins wherever we look, distorting the true intention and cultural significance of a work in an obsessive search for its ideological underpinnings.”

As such, the assumption that Islamic law as we know it today is a later trajectory by people who, despite initially not being legal professional jurists, worked for the Umayyad dynasty (Schacht, 1955, 72), seem to have led many, if not all (Atçıl, 2017), to analyse the later developments in the legal tradition as well as other traditions in the times of Seljukids and Ottomans as illustrated above with the pre-assumption that the body of legal literature as a whole represents the accumulation of various politics of different ruling elites in different times (Humphreys, 1988, p. 149-168, Sariyannis 2018, and Yılmaz, 2018).

Is Islamic law a manifestation of the political interests of past ruling families/dynasties, as seem to be argued by these scholars? Does any change, in this

regard, seen in the narrative structure of any given legal issue across classical legal texts represents manifestation of politics of any given ruling class? Could such changes in the narrative structure of any given legal matter be resulted from refinement of the matter in hand with sincerity? Or are such changes need to be considered as mere representations of material gains that authors who diverted from the norm must have received by his/her divergence?

In an attempt to find answers to these questions, this paper focuses first on one such divergence across classical legal sources on a particular legal institution, an apparent divergence which has been exploited, to my knowledge, by two Western scholars to make it appear that it is politically motivated.

This apparent change is across classical legal manuals with regard to *istitāba*¹ (right to repent) (al-Sarakhsī, n.d., v. 10, p. 99 and al-Maydānī, n.d., v. 3, p. 635). The term will be discussed with excerpts from classical sources below but suffice it to say here that it refers to calling on an apostate (*murtadd*) to repent in cases of apostasy (*irtidāt*) (Peters, 1976).

Looking at the divergence across the legal writings by al-Šāfi‘ī (d. 204/820) and al-Ghazālī (d. 505/1111) on the scope of the application of *istitāba*, some Western writers claim that 11th century scholar al-Ghazālī deviated from the norm set in the 8th century by al-Šāfi‘ī when the former limited the scope of *istitāba* only to common people, removing that right from *dā‘īs* (the propagandists).

This divergence was then linked to another earlier apparent divergence between al-Baghdādī (d. 429/1037-38) and al-Aš‘arī (d. 324/935-36). On the basis of these divergences, Griffel argues, criticizing Van Ess for not realizing this, that al-Baghdādī and al-Ghazālī served as state apparatuses to protect the Sunnī identity of the Seljukid state against her enemies, a claim which has been neatly used to indicate that contemporary intolerant applications of the institution of *istitāba* is rooted in Islamic law and the “Sunni orthodoxy.”

This paper provides, for the first time in literature, a critical analysis of the alleged impact which the narrative change on the legal institution of *istitāba* between the writings of these classical jurists had upon the formation of Sunnism. It demonstrates that these divergences are more apparent than real, and that some Western scholars seem to have done much disingenuity to make it appear the otherwise.

This conclusion with regard to the apparent divergences between these classical scholars represents the tendency of linking any change across classical scholars’ works to politics, a tendency which had its roots in the writings of earlier

¹ For the lexical meaning of the word *istitāba*, see (Ibn Manzūr, 1955-56, p. 454 and Wehr & Cowan, 1979, p. 119).

orientalists such as Schacht which received strong criticism (e.g. Owen, 1973, p. 287, Atçıl, 2017, p. 298ff. and Topal, 2023, p. 6-7).

Adopting this approach to classical sources with the acceptance of them as primarily manifestations of politics in various times, one would necessarily look for any change or deviation and then attempt to provide it with a context that would justify one's predisposition that divergences across classical sources represent political motivations. However, the assumption that scholars were inclined to justify the ruling elite and the system that they established has been challenged (Atçıl, 2017, p. 298ff. and Topal, 2023, p. 6-7).

Furthermore, at the core of this approach lies the acceptance that Qur'ān and the body of Sunna were later trajectories by competing groups that attempted to justify their views on various matters, legal or otherwise, using the authority of religion. In this regard, Vishanoff (2004, p. 3) and Sadeghi (2013, p. 34) assume that *uṣūl al-fiqh* (Islamic jurisprudence) functioned to justify the existing, presumably pre-Islamic rules, by basing them on the Quranic verses and prophetic traditions. Similar remarks have been made by others as well (Sherman, 2002).

To illustrate, Sadeghi (2013, pp. 34-35), referring to the rules of the process of law-making as outlined in classical *uṣūl al-fiqh* manuals, makes the following remarks: "...one cannot assume that these normative and philosophical discussions describe the historical reality of how the law developed in practice." Likewise, Vishanoff notes, referring to his work, "[his work] shows how al-Shāfi'ī (d. 204/820) integrated these concepts into a hermeneutical theory that reconciles conflicting revealed texts and laws by systematically exploiting the ambiguities of Arabic, thus making it possible to ground Islamic law in revelation." (Vishanoff, 20013, p. 1).

Their approach to Islamic law has received strong criticism which demonstrated that *uṣūl al-fiqh*, unlike what they claim, had perennial influence upon the process of law-making in Islamic law (Topal, 2020, p. 64-65, 72ff).

Thus, the tendency to regard classical sources, legal or otherwise, as manifestations of political interests of the ruling elites does not do justice to the historical realities, and this tendency has been challenged on several different grounds (e.g., Topal, 2020, 2022, and 2023).

In an effort to contribute to the trend of challenging this tendency, this paper will next analyse the two alleged divergences: namely (i) the divergence between al-Ghazālī and al-Šāfi'ī and (ii) the divergence between al-Baghdādī and al-Aš'arī.

These divergences have been exploited to argue that classical authors functioned as state apparatuses in the Seljukids. However, as will be shown, by analysing the nature of these two divergences and the relevant literature, classical

and contemporary, this paper reveals that these divergences only represent the development and refinement within the legal and theological discourse rather than manipulation of the narrative on *istitāba* and relevant issues as argued by Griffel and al-Tikriti. At the same time, it provides insights into the nature of the works produced in the West by revealing some of the assumptions which they rely on without justification, as also noted by Owens (1973, p. 287).

I. Alleged Divergence between al-Ghazālī and al-Šāfi‘ī

The apparent deviation is that al-Ghazālī was less tolerant towards *murtadds* (apostates) in comparison to al-Šāfi‘ī, the founder of the Šāfi‘ī school of law.

Griffel argues that while al-Šāfi‘ī granted what is referred to in Islamic legal manuals as “*istitāba*” (al-Sarakhsī, n.d., v. 10, p. 99 and al-Maydānī, n.d., v. 3, p. 635) to all who apostate, al-Ghazālī did not, restricting it to only common people (Griffel, 2001, pp. 342, 352). In fact, regarding the view of al-Ghazālī whom he quotes (al-Ghazālī, 1964, p. 61), Griffel makes the following remarks: “*If the accused is someone from among the mass of people who does not know things, he should be granted the right to repent... But in the case of a dā‘ī or anyone who spreads unbelief amongst the believers, there should be no forgiveness.*” (Griffel, 2001, p. 352).

Griffel then goes on to provide support for his arguments by citing from the treatments of apostasy in the writings of al-Šāfi‘ī and al-Ghazālī. However, in an effort to make his case, he seems to even misquote al-Ghazālī. At one place, he claims that al-Ghazālī admits in his *Šifā’ al-Ghalīl* that the Prophet and the Salaf did not pass judgement on the issue of apostasy in the way similar to his own judgement. In fact, he Griffel says, “*This deviation from the principles of Islamic law established in the second/eight century is even more astonishing, since al-Ghazālī acknowledges that the Prophet and his companions did not judge this way.*” (Griffel, 2001, p. 352).

Yet, when one goes back to the source which Griffel cites to make his case, one finds that al-Ghazālī does not actually acknowledge in any way whatsoever that his judgement is in opposition to the Prophet’s or that of his companions. Rather, he mentions a counterargument that might potentially be raised by critics against al-Ghazālī’s own view to argue that al-Ghazālī’s view sits ill with those of the Prophet and his companions.

The counterargument that might be raised is (al-Ghazālī, 1971, p. 223):

"وينقدح في مقابلة هذا النظر أن يقال: أعرض النبي عليه السلام على المنافقين مع تواتر الوحي بنفاقهم وعلمه بهم وظهور المخايل منهم وأنكر بناء الأمر على الباطن وقال: "هلا شققتم عن قلبه" في الحديث المشهور. فإذا ألم المسلمون ببلد من ديار الكفار فأسلم سكانها وقد أظلمت السيوف وغلبهم قهر المسلمين وسطوتهم الى القراب

ونعلم قطعاً أنهم لم يلهموا الهداية للدين ولم تنشر صدورهم لليقين ولكن أقيمت كلمة الشهادة وهو السبب الظاهر مقام العقيدة الباطنة التي لا نطلع عليها، كدأب الشرع في نظائره."

This translates as the following:

The following criticism against this view stirs up: The Prophet, peace be upon him, let the hypocrites alone despite having certain knowledge through the revelation, knowing them, and the treacheries coming into light from them. And he did not want to base judgement on the inward and said: "Have you cut open his heart," as mentioned in a famous ḥadīth. When Muslims caused suffer in a land of the country of the unbelievers and its populace converted to Islam under the shadows of swords, while the authority of Muslims dominated them, overpowered them with swords, and [when] we know for sure that they had not embraced the guidance to the religion and their chests were not [yet made] open to certain belief, nevertheless the pronouncement of the šahāda, which is the apparent reason, was put in lieu of the inward belief that is beyond our reach, which is something that is in line with the Šarī'a in similar cases.

Al-Ghazālī then refutes this potential counterargument by making the following remarks (Al-Ghazālī, 1971, pp. 223-224):

"ويمكن أن يجاب بأن العوام والمقلدة بينون الدين على المصلحة فيتلبسون بها مختارين وينتزعون التحول من دين الى دين. وكذلك يعتقدون الالتزام باللسان مع القهر تركاً للدين. ولأجله يمتنع المصريون المصممون في العقائد عن النطق به. وأما المنافقون فكان يظهر كفرهم على النفاق بالمخايل لا بالتصريح. ولا يجوز بناء الأمر على المخايل. وأما الزنديق، فقد جاهر بالالحاد ثم حاول ستره بتقية هي من صلب دينه."

This translates as follows:

It is possible to respond by saying that ordinary people base [their decision on] belief upon [their] welfare, and they remain in doubt in respect thereof,² choosing one religion and leaving another. Similarly, they believe the necessity of paying lip service while desisting from leaving the religion, [a desist] which leads the sincere resolute in matters of belief abstain from pronouncing it. As to the hypocrites, they would reveal their unbelief of hypocrite nature through treacheries not through public statements. And it is not permissible to base one's judgement on

² For the entry on التمس see, (Lane, 1968, p. 2705).

inferences. As to the zindīq, he certainly exposed his disbelief and then attempted to cover it up through his taqiyya, which is out of his stubbornness in his religion.

Here, al-Ghazālī explains the difference between hypocrites and *zindīqs* who spread disbelief among Muslims clandestinely. He notes that the case of hypocrites is different from these people in that the former's unbelief is not certain, as it is based on treacheries, while the latter's unbelief is certain, as it is based on their own statements.

Treachery could be due to unbelief, or something else like greediness or envy. Since treacherousness does not necessarily entail unbelief, knowing that someone committed treachery is not a certain knowledge to base one's ruling on to say that treacherous person is an unbeliever. It is true that the Prophet knew through revelation who the *munāfiqūn* (hypocrites) were. However, it is still not a knowledge that is available to regular people that could be used as the basis for punishing people.

Thus, Ghazālī argues that the case of a *dā'ī* and a *munāfiq* are different in that the disbelief of the former is certain while that of the latter is not, thus cannot be punishable legally.

This shows that Griffel misquotes al-Ghazālī to support his accusations, which he attempts to further support by putting the following words into al-Ghazālī's mouth: "*Islamic law cannot remain on the same level as the time of the Prophet and his companions. It must not shy away from the threat posed to the Islamic community by the activities of the secret apostates.*" (Griffel, 2001, p. 353). And yet, it is clear in the excerpt that al-Ghazālī only raises the counterargument to refute the potential criticism that one may raise against his own view.

It is far-fetched, and even dishonest, to make it appear that as if al-Ghazālī's mentioning this potential counterargument to his view is to acknowledge the veracity of what is mentioned in the counterargument.

Others seem to have followed Griffel's lead on this, propagating the same assumptions and misconceptions on the alleged change in jurists' views of *istitāba* over time to combat state enemies. Al-Tikriti says on this very point: "*While al-Ghazali conceded that true inner conviction can only be perceived by God, and that his theory was inconsistent with actions in the times of the early Islamic community, he argued that the fresh threat posed by secret apostates in his own time merited this change in the shari'a interpretation.*" (al-Tikriti 2005, p. 135).

When discussing the legal case of a frequent apostate, al-Šāfi'ī might well be referring to common people. At the end of the day, al-Šāfi'ī did not experience the *dā'ī* movement in the Muslim lands. Hence, he would speak in general terms

that is relevant to the circumstances around him. Since there were no *dā'īs* around, al-Šāfi'ī, when saying that the number of *istitāba* was not limited for anyone, whether a born Muslim or a convert, he would probably be speaking of ordinary people. On the other hand, in the time of al-Ghazālī there was a serious *dā'ī* movement which propagated disbelief among Sunnīs, and thus he must have felt the need to spell out clearly the scope of the law on apostasy.

Similarly, if al-Ghazālī was so dedicated to make up legal rules regarding *istitāba* in his work in order to save the Sunnī fabric of the state, as Griffel claims, one wonders why he would punish only the *dā'īs* who tricked the public into disbelief and not also the public who were falling into the tricks? Griffel never considers this question.

As such, the divergence that is allegedly seen across the writings of al-Šāfi'ī and al-Ghazālī with regard to *istitāba* is not real. Griffel seems to have done much ingenuity to make it appear that this deviation was real, such as by misquoting al-Ghazālī as mentioned above.

Misquotation is not the only way they use to form an apparent deviation across classical writings. Another method is an eclectic approach to the source material that was available to them. In this regard, Griffel claims that Ḥanafīs also held that *istitāba* is a necessary condition for the application of the capital punishment in cases of apostasy. In fact, he makes the following remarks: "*The necessity of istitāba was generally accepted amongst the jurists of the Ḥanafī, Shāfi'ī, and the Ḥanbalī schools until at least the beginning of the fifth/eleventh century.*" (Griffel, 2001, p. 349).

There are some remarks within the Ḥanafī manuals that would seem to support Griffel's claim, where al-Sarakhsī discusses the question of whether or not someone repeating apostasy should be granted *istitāba* each time. He makes the following remarks (al-Sarakhsī, n.d., v. 10, 99):

"فإن ارتد ثانيا وثالثا فكذاك يفعل به في كل مرة فإذا أسلم خلى سبيله لقوله تعالى فإن تابوا وأقاموا الصلاة وآتوا الزكاة فخلوا سبيلهم."

This translates as follows:

If they apostate a second or third time, the same thing [giving the apostate the right to repent],³ is done to him each time. Then if he becomes Muslim, they will let him go because of what God said on this, [which is,] "If they repent, perform prayers, and pay alms-tax, then set them free." (Qur'ān, 9:5.)⁴

³ He is referring to the case where someone apostates once (al-Sarakhsī, n.d., v. 10, 99).

⁴ For the translations of the Qur'ānic verses, this work relies mainly on Yazır (1979) and Pickthall (2011).

Al-Sarakhsī then goes on to discuss an opposite view to this, making the following remarks (al-Sarakhsī, n.d., v. 10, 99):

"وكان علي وعمر رضي الله عنهما يقولون اذا ارتد رابعا لم يقبل توبته بعد ذلك ولكن يقتل على كل حال لانه ظهر انه مستخف مستهزئ وليس بتائب واستدلا بقوله عز وجل ان الذين امنوا ثم كفروا ثم امنوا ثم كفروا ثم ازدادوا كفرا لم يكن الله ليغفر لهم."

This translates as follows:

'Alī and 'Umar (may God be pleased with them) would say that if someone apostates a fourth time, his repentance would never be accepted after that. Rather, he would be put to death in any case. This is because he is teasing and making fun [of the religion] and not repenting. And they backed their views with the statement of the Mightiest and the most Majestic [where He says,] "Those who believe, then disbelieve, then believe (again) and (again) disbelieve, and go on increasing in unbelief, - Allah will not forgive them nor guide them nor guide them on the way." (Quran, 4:137).

Al-Sarakhsī then goes on to mention the view of the Ḥanafīs on this, where he makes the following remarks (al-Sarakhsī, n.d., v. 10, 100):

"لكنا نقول الاية في حق من ازداد كفرا لا في حق من امن واطهر التوبة والخشوع فحاله في المرة الرابعة كحاله قبل ذلك. واذا اسلم يجب قبول ذلك منه لقوله تعالى ولا تقولوا لمن القى اليكم السلام لست مؤمنا."

This translates as follows:

However, we [Ḥanafīs] say that the verse is about one who went on increasing in unbelief and not about one who believed and showed repentance and sincerity. Thus, his case in the fourth time is just like his case before that. As a result, if he repents, it is necessary to accept it from him. This is due to what God says on this, "And do not say to those who offer you a salutation, "You are no believer!" (Quran, 4:94).

The excerpts which have so far been provided from al-Sarakhsī do seem to support Griffel and al-Tikriti's position (al-Sarakhsī, n.d., v. 10, 99) and (al-Sarakhsī, n.d., v. 10, 100). Nevertheless, in these, there is an emphasis on the sincerity of the apostate in his repentance, (al-Sarakhsī notes n.d., v. 10, 100):

"الا أنه ذكر في النوادر أنه اذا تكرر ذلك منه يضرب ضربا مبرحا لجنايته ثم يحبس الى ان يظهر توبته وخشوعه وعن ابي يوسف رحم الله تعالى انه اذا فعل ذلك مرارا يقتل غيلة وهو ان ينتظر فاذا اظهر كلمة الشرك قتل قبل ان يستتاب."

This translates as follows:

*However, it is mentioned in al-Nawādir that if he repeats that [i.e. apostasy], he needs to be beaten well for his crime and then put into prison until his repentance and sincerity become apparent. And it is narrated from Abū Yūsuf, may God have mercy on him, if he does this several times, he needs to be killed by assassination, which is done by putting him under probation and if he reveals a word of disbelief, he needs to be killed without granting him the right to repent. Thus, the excerpt rebuts Griffel's argument that *istitāba* was universally applied in cases of apostasy within the Ḥanafī school of law.*

Furthermore, even a much earlier Ḥanafī source, which Griffel himself quotes (Griffel, 2001, p. 343), namely Abū Yūsuf's *Kitāb al-Kharaj*, mentions that there is disagreement among Ḥanafī scholars on the necessity of *istitāba* (Abū Yūsuf, n.d., p. 180):

"قال ابو يوسف: وأما المرتد عن الإسلام إلى الكفر فقد اختلفوا فيه، فمنهم من رأى استتابته ومنهم من لم ير ذلك."

This translates into English as follows:

*Abū Yūsuf said: As to the one who apostates from Islam to unbelief, the scholars certainly differed on this, so among them are those who regard his *istitāba* [a necessity] and those who do not regard [it] as such.*

Thus unlike what Griffel proposes, earlier Ḥanafī sources like *Kitāb al-Kharaj* and others (al-Šaybānī, 2012, v.7, p. 492) do not have unanimity on the necessity of granting *istitāba* to a *murtadd* and on the contrary, it is said to be only *mustahabb* (recommended) (al-Sarakhsī, n.d., v. 10, 100).

Yet, Griffel achieves a false narrative among Ḥanafī jurists of a general acceptance of *istitāba* from a frequent apostate simply by circumscribing the data available on this.

Other discrepancies such as these are to be found in his work as well, such as his distinction between a *kāfir* (unbeliever) and a *murtadd* (apostate) (Griffel, 2001, p. 349). However, as Griffel himself notes, "*al-Shāfi'ī does not distinguish between a kāfir and a murtadd.*" (Griffel, 2001, p. 348).

There is one thing common among these discrepancies, that is, that they seem to attempt to justify the contemporary narrative about Islamic law as it was laid down by classical jurists such as al-Ghazālī that it is allegedly the source of

intolerance and backwardness, which constitutes a false narrative that was scrutinized elsewhere (Topal, 2022).

That seems to be the reason why he discusses Salman Rushdie and argue that unlike what Goldziher suggests, who claimed that apostasy was barely punished with the capital punishment (Griffel, 2001, p. 340), intolerance towards cases of apostasy among scholars is not a contemporary phenomenon (compare this with Hassner, (2011)), but rather goes back to much earlier, even to the time of al-Baghdādī, who Griffel claims diverged from his predecessors, a claim which will be analysed now.

II. Alleged Divergence between al-Baghdādī and al-Aš‘arī

The apparent divergence is on the description of the *umma* in ‘Abd al-Qāhir al-Baghdādī’s (d. 1037) *al-Farq bayn al-Firaq* (Tritton, 2012), where he deviated in his description of 19 extreme sects of Šī‘ites from the way they were described in the previous works on this matter written before him such as *Maqālāt al-Islāmiyyīn* by al-Aš‘arī. Here are the remarks by Griffel on this:

“‘Abd al-Qāhir al-Baghdādī’s distinction between the *ahl al-ahwā’* (the erring groups) and those “who claim to belong to Islam, yet do not” introduced a new way of thinking about the Muslim community that paved the way first to al-Ghazālī’s (d. 505/1111) and Ibn Taymiyya’s (d. 728/1328) infamous condemnations of their doctrinal opponents and, later, to the often deadly practice of political *takfīr* in the 20th and 21st centuries.” (Griffel, 2013, 143).

In *al-Farq*, al-Baghdādī classifies the Muslim community into 73 sects, all of whom will go to hell except for one, which is the saved party (*firqa nājiya*). Among many other points, he follows the example of his predecessors in taking the 70-odd *firaq* tradition as a model for the structure of his work. Yet he does something unique lacking in the previous works on the subject written before him. These works include books such as al-Malaṭī’s (d. 377/987) *Kitāb al-Tanbīh* (al-Malaṭī, 2007), Abū al-Qāsim al-Kirmānī’s (d. c. 410/1025) short commentary on the *firaq* tradition (Dederling, 1931), or al-Aš‘arī’s (d. 324/936) *Maqālāt al-Islāmiyyīn* (al-Aš‘arī, 1980). In fact, the distinctiveness of *al-Farq* is that it has a section on the groups that claim to be part of the Muslim community although, according to al-Baghdādī, they are not.

These groups are, as he identifies, 19 in number, and their names are as the following: Sabaiyya, Bayāniyya, Muḡhīriyya, Ḥarbiyya, Maṣūriyya, Janāhiyya, Ghurābiyya, Mufawwada, Dhimmiyya, Šarī‘iyya, Numā’iriyya, Ḥulūliyya, Ašḡāb al-Ibāḡa, Ašḡāb Tanāsukh, Ḥāyiṭiyya, Ḥimāriyya, Yazīdiyya, Maymūniyya, and Bāṭiniyya (al-Baghdādī, 1920, p. 17). Their beliefs in both *al-Farq* and *Maqālāt*

will be analysed comparatively below with an eye to finding al-Baghdādī's motivation in deviating from the way they were classified previously.

i. Manşūriyya

Al-Baghdādī notes that they held such views as that the paradise and hell do not exist, which clearly goes against the Sunnī creed which states that paradise and hell have already been created and will not perish (al-Māturīdī, n.d., p. 81). The practices of disbelief of Manşūriyya seems to have come in the open later and their leader, Abū Manşūr al-‘Ijlī, was executed by the governor of ‘Irāq, Yūsuf b. ‘Umar al-Thaqafī as a result (al-Baghdādī, 1910, pp. 234-235). The description of Manşūriyya by al-Aš‘arī is almost identical to this, with same extreme views as denying the existence of hell and paradise (al-Aš‘arī, 1950, v. 1, p. 74).

ii. Janāhiyya

Al-Baghdādī mentions that they followed ‘Abd Allāh b. Mu‘āwiya b. ‘Abd Allāh b. Ja‘far, who, they considered, was God, which clearly goes against the Sunnī creed by any standard (al-Baghdādī, 1910, pp. 235-237). Al-Aš‘arī makes similar remarks in his *Maqālāt*, noting, for instance, that the soul of God was in ‘Abd Allāh b. Mu‘āwiya and that it is said that they considered him even as God (al-Aš‘arī, 1950, v. 1, p. 67).

iii. Bayāniyya

This is another group with an anthropomorphist understanding of God. al-Baghdādī notes that they held that God is a man made of light and that all of His parts will perish except for His face (al-Baghdādī, 1910, p. 228). This goes against the Sunnī belief that nothing is like onto God (al-Māturīdī, n.d., p. 107). Similar remarks are to be found in al-Aš‘arī's description of this group (al-Aš‘arī, 1950, v. 1, p. 66).

iv. Saba’iyya

Another group which they both seem to treat is Saba’iyya, whose members believed that ‘Alī is God (al-Aš‘arī, 1950, v. 1, p. 82, al-Aš‘arī, 1950, v. 1, p. 85, and Ibn Ḥajar, 1379, v. 7, p. 270).

I cannot analyse all sects here out of economy. Nor is it necessary to do so. But, both al-Baghdādī and al-Aš‘arī describe similarly the groups which they both treat (al-Baghdādī, 1910, pp. 222-299 and al-Aš‘arī, 1950, v. 1, pp. 66-86), which proves that the divergence Griffel claims exists between the two is only apparent.

Moreover, the term *ghāll* (pl. *ghulāt*) (Lane, 1968, p. 2288), where al-Aš‘arī classified these sects under, was a term used to refer to groups which exceeded the

limits about *imāms*, taking them from the realm of humanity and considering them as God, or to those who held other forms of extreme views which put them outside of the pale of Islam (Ibn Ḥazm, 1964, v. 1, p. 173 and al-Aṣʻarī, 1950, v. 1, p. 66), very much similar to the way the term is used regarding *Ahl al-Kitāb* in the Qurʻān (4:171).

As a result, what initially appears to be a potential explanation for the divergence between al-Aṣʻarī and al-Baghdādī turns out to be a rather flimsy argument that relies on the assumption that the term *ghulāt* referred to, though heretical, Muslim groups that held radical views from the viewpoint of Sunnī orthodoxy.

Why did al-Baghdādī make this divergence, though? It could be that some people among the audience of al-Baghdādī might not have enough knowledge on whether or not people from among these extreme groups were under the pale of Islam. Or the term *ghulāt* may have gone through semantic change over time. As a result, al-Baghdādī might have wanted to clarify their status to the public.

Whatever the case may be, the fact remains that the divergences between the writings of al-Baghdādī and al-Aṣʻarī as well as al-Ghazālī and al-Šāfiʻī are only apparent. This demonstrates that the tendency which is seen among some Western scholars to associate any divergence across classical sources, legal or otherwise, does not rely on sound evidence.

III. Conclusion

This paper deals with what seems to be a common practice among some western scholars with regard to their approach to classical sources of Islamic studies in any field, including but not limited to Islamic law and Islamic Theology. They seem to incline towards attaching any divergence seen across classical texts to politics. In an effort to demonstrate the unacademic nature of this tendency, this paper analysed two such divergences and showed that the authors who wrote on this matter, namely Griffel and al-Tikriti, seem to have manipulated or complicit in the manipulation of, the apparent divergences across classical sources by al-Ghazālī, al-Šāfiʻī as well as al-Baghdādī and al-Aṣʻarī.

First, the present work has analysed the alleged divergence between al-Ghazālī al-Šāfiʻī on *istitāba*. Contrary to Griffel's argument, who seems to go as far as to misquote al-Ghazālī in its support, as well as to that of al-Tikriti, who repeated the same accusations directed towards al-Ghazālī by Griffel, this paper argued that the difference between the two classical authors' views in respect of the scope and the number of *istitāba* in case of apostasy is not real.

To support this argument, this paper has pointed out that during the time of al-Ghazālī, there was a strong *dāʻī* movement, as also indicated by Griffel, which

apparently did not exist during the time of al-Šāfi'ī. Hence, this work argued that both scholars' remarks on the issue of *istitāba* should be interpreted in consideration of the context in which they penned their works. Not having any *dā'īs* around him, the present work further argued, al-Šāfi'ī could not naturally be expected to specify that *istitāba* does not apply to *dā'īs*.

If al-Ghazālī was politically motivated, this work further argued, to keep the Sunnī identity of his state to the degree that he might even change what constitutes a *Muslim* and what constitutes a *kāfir*, as argued by Griffel, al-Ghazālī would have also made common people's apostasy a reason for capital punishment, too, which he did not, as admitted by Griffel.

Second, on the basis of an analysis of the relevant primary sources, this paper then examined another divergence, which Griffel claims exists between al-Baghdādī and al-Aš'arī. Contrary to his view, this work argued that *ghulāt* (extremes) then referred to those Šī'ī sects which exceeded the boundaries of Islam and were already regarded by the predecessors of al-Baghdādī, such as al-Aš'arī, al-Malaṭī, and al-Kirmānī, to be outside of the pale of Islam. This work thus concluded that this deviation which Griffel attempts to associate with the previous divergence to accuse classical jurists of being state apparatus is not real either.

In conclusion, by analysing the apparent divergences between the writings of al-Šāfi'ī and al-Ghazālī on the issue of *istitāba* as well as the one between al-Aš'arī and al-Baghdādī, this paper illustrated what seems to be a common tendency among some Western scholars to associate any divergence across writings of classical scholars within various subfields of Islamic Studies to political interests, a tendency which has recently reached its climax in the writings of scholars of Islamic Political Thought who regarded the whole Islamic legal literature as manifestations of political interests of ruling powers.

In this regard, this paper has also discussed in the introduction the origins of this tendency. Although this tendency is rooted in the writings of early orientalist such as Schacht whose approach to classical sources has received strong criticism, still finds its way into contemporary scholars' writings on the history of Muslim civilizations from various aspects including Islamic law, Islamic heresiography, Islamic theology, and Islamic historiography, as illustrated above, in the writings of such scholars as Griffel, al-Tikriti, Yilmaz, and Safi.

Revealing the flimsy and unacademic nature of this approach on the basis of an analysis of the previous literature on one hand and demonstrating this using the two apparent divergences between al-Šāfi'ī and al-Ghazālī as well as al-Aš'arī and al-Baghdādī on the basis of an analysis of primary sources on the other, the present work contributes to the field of Islamic studies in general and its various

subfields in particular, including, but not limited to, Islamic law, Islamic heresiography, and Islamic historiography.

Finally, this paper demonstrates how far some scholars could go to exploit these apparent divergences across classical sources at the expense of misquoting or misrepresenting them, presumably with the purpose of forming a myth about Islamic law and Sunnism, which constitute a strength of unity of practice and belief of Turkish states, in past, present, and, hopefully, future.

IV. References

- Abū Yūsuf, Ya‘qūb b. Ibrāhīm. (n.d.). *Kitāb al-Kharaj*. Dār Būslāma.
- Al-Baghdādī, Abū Maṣū‘ūr ‘Abd al-Qāhir b. Ṭāhir. (1920). *Al-Farq bayn al-Firaq*. [Moslem Schism and Sects]. Kate Chambers Seelye (Trns.) New York: Np.
- Al-Baghdādī, Abū Maṣū‘ūr ‘Abd al-Qāhir b. Ṭāhir. (1910). *al-Farq bayn al-Firaq wa Bayān al-Firqa Nājiya Min-hum*. Muḥammad Badr (Ed.) Cairo: Maṭba‘a Ma‘ārif.
- Al-Baghdādī, Abū Maṣū‘ūr ‘Abd al-Qāhir b. Ṭāhir. (n.d). *al-Farq bayn al-Firaq*. Muḥammad Muḥy al-Dīn ‘Abd al-Ḥamīd (Ed.).Cairo.
- Al-Aṣ‘arī, Abū al-Ḥasan ‘Alī b. Ismā‘īl. (1950). *Maqālāt al-Islāmiyyīn wa Ikhtilāf al-Muṣallīn*. Muḥammad Muḥyī al-Dīn ‘Abd al-Majīd (Ed.). Cairo: Maktaba al-Nahḍa.
- Al-Aṣ‘arī, Abū al-Ḥasan ‘Alī b. Ismā‘īl. (1980). *Maqālāt al-Islāmiyyīn wa Ikhtilāf al-Muṣallīn*. Hellmut Ritter (Ed.). Wiesbaden: Verlag.
- Atçıl, A. (2017). The Safavid Threat And Juristic Authority in The Ottoman Empire During The 16th Century. In *International Journal of Middle East Studies*, 49(2), (pp. 295–314). <http://www.jstor.org/stable/26333892>.
- Bilgin, M. (1997). Hak Dini Kur’an Dili. In *TDV İslâm Ansiklopedisi* (pp. 153-163), 15, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Bosworth, E. (2010). The steppe peoples in the Islamic world. In *D. Morgan & A. Reid (Eds.), The New Cambridge History of Islam (The New Cambridge History of Islam, pp. 19-77)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dederling, S. (1931). Ein Kommentar der Tradition über die 73 Sekten. In *Le Monde Oriental* 25 (35-43).
- Dressler, M. (2005). "Inventing Orthodoxy: Competing Claims for Authority and Legitimacy in the Ottoman-Safavid Conflict". In *Legitimizing the Order*. Leiden, The Netherlands: Brill. https://doi.org/10.1163/9789047407645_010.

Al-Ghazālī, Abū Ḥāmid. (1971). *Šifā' al-Ghalīl fī Bayān al-Šubha wa al-Mukhīl wa Masālik al-Ta'līl*. H.al-Kabīsī (Ed.). Iršād.

Al-Ghazālī, Abū Ḥāmid. (1964). *Faḍā'ih al-Bāṭiniyya wa Faḍā'il al-Mustazhiriyya*. A. Badawī (Ed.). al-Dār al-Qawmiyya li al-Ṭibā'a wa al-Našr.

Griffel, F. (2001). Toleration and Exclusion: Al-Shāfi'ī and al-Ghazālī on the Treatment of Apostates. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 64(3), 339–354.

Griffel, F. (2013). Der eine und das andere: beobachtungen an islamischen häresiographischen texten, by Josef van Ess. In *Ilahiyat Studies*, 4(1) (pp. 139–144).

Ibn Ḥajar, Abū al-Faḍl al-'Asqalānī. (1379). *Fath al-Bārī' Šarḥ al-Bukhārī*. Dār al-Ma'rifa.

Ibn Ḥazm, Abū Muḥammad. (1964). *Kitāb al-Faṣl wa al-Milal wa al-Niḥal*. Baghdād. Np.

Hassner, R. E. (2011). Blasphemy and Violence. In *International Studies Quarterly*, 55(1), (pp. 23–45). <http://www.jstor.org/stable/23019512>.

Hourani, A. (1967). Islam and the Philosophers of History. *Middle Eastern Studies*, 3(3), 206–268.

Humphreys, S. R. (1988). *Islamic History: A Framework for Inquiry*. Bibliotheca Islamica.

Jackson, Sherman. (2002). "Fiction and Formalism: Toward a Functional Analysis of uṣūl al-fiqh." In *Studies in Islamic Legal Theory*. Edited by Bernard Weiss. (pp. 177-201). Brill.

Kaya, B. (2019). Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği. In *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (pp. 49-66).

Lambton, Ann K. S. "Islamic Political Thought." In *The Legacy of Islam*. Edited by Joseph Schacht and Clifford Edmund Bosworth, 404–24. Oxford: Oxford University Press, 1974.

Lane, E. W. (1968). *An Arabic-English Lexicon Derived from the Best and Most Copious Eastern Sources*. Librairie du Liban.

Al-Malaṭī, Abū al-Ḥusayn Muḥammad. (2007). *Kitāb al-Tanbīh wa al-Radd 'alā Ahl al-Ahwā' wa al-Bid'a*. Muḥammad Zāhid b. Ḥasan al-Kawṭarī (Ed.). Maktaba Azhariyya li-l-Turāt.

Ibn Manzūr, Muḥammad b. Mukarram (1955-56). *Lisān al-'Arab*. Np.

Al-Māturīdī, Abū Manşūr. (N.d.). *Sharḥ Fiqh al-Akbar lī-Abī Ḥanīfa*. ‘Abd Allāh b. Ibrāhīm al-Anşārī (Ed.). N.p.

Al-Maydānī, ‘Abd al-Ġanī al-Ġanīmī. (n.d.) *al-Lubāb fī Şarḥ al-Kitāb. Āsitāna*.

Necipoglu, Gülru (1992). “A Kânûn for the State, a Canon for the Arts: Conceptualizing the Classical Synthesis of Ottoman Arts and Architecture.” In *Soliman Le Magnifique et Son Temps*. Edited by Gilles Veinstein, 195–216. Paris: Documentation Française.

Peters, R., & Gert J. J. De Vries. (1976). Apostasy in Islam. In *Die Welt Des Islams*, 17(1/4), (pp. 1–25). <https://doi.org/10.2307/1570336>.

Pickthall, Marmaduke William. (2011) *The Meaning of the Glorious Qur’an Revised New modern English edition*. Islamic Dawah Centre International.

Safī, Omid. (2006). *The Politics of Knowledge in Premodern Islam: Negotiating Ideology and Religious Inquiry*. The University of North Carolina Press.

Sadeghi, Behnam. (2013). *The Logic of Law Making in Islam: Women and Prayer in the Legal Tradition*. Cambridge University Press.

Al-Sarakhsī, Abū Bakr Şams al-A’imma Muḥammad b. Abū Sahl Aḥmad. (n.d.). *al-Mabsūṭ*. Dār al-Ma’rifa.

Al-Şaybānī, Muḥammad b. al-Ḥasan. (2012). *al-Aşl*. Muḥammad Boyukalın (Ed.) Dār Ibn Ḥazm.

Schacht, J. (1979). *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford University Press.

Al-Tikriti, N. (2005). Kalam in the Service of State: Apostasy and the Defining of Ottoman Islamic Identity. In *Legitimizing the Order*. Brill.

Tritton, A.S. (2012) al-Baġhdādī. In *Encyclopaedia of Islam (2nd Edn.)*. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel W.P. Heinrichs (Ed.). Brill.

Topal, Ahmet. (2022). Did Islamic Law Cause Islamic Civilization to Decline?. In *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - / 53* (pp. 595-616).

Topal, Ahmet. (2023). "The Narrative Change in Muslim Historiography within the Context of the Expedition to al-Kharrār". In *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 7 / 1*, (pp. 1-19. <https://doi.org/10.32711/tiad.1233329>).

Topal, Ahmet.(2020) “The Role of the Arabic Language in *istinbāt al-ḥukm* within the Context of Criminal law: A General Framework for Inquiry into the

Linguistic Categories of *uṣūl al-fiqh* of the Ḥanafī school of law.” PhD dissertation. Leeds University.

Owen, R. (1973). Studying Islamic History [Review of The Cambridge History of Islam, by P. M. Holt, A. K. S. Lambton, & B. Lewis]. In *The Journal of Interdisciplinary History*, 4(2), (pp. 287–298).

Özervarlı, M. S. (1996). Gazzâlî. In *TDV İslâm Ansiklopedisi* (pp. 505-511), 13, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.

Sariyannis, Marinos. (2018). *A History of Ottoman Political Thought Up to the Early Nineteenth Century*. Brill.

Vishanoff, David R. (2004) “Early Islamic Hermeneutics: Language, Speech, and Meaning in Preclassical Legal Theory.” PhD dissertation. Emory University. <http://david.vishanoff.com/wp-content/uploads/Dissertation.pdf>.

Watt, W. M. (1956). *Muhammad at Medina*. Clarendon Press.

Wehr, H. & Cowan, M. (1979). *A Dictionary of Modern Written Arabic (Arabic-English)*. Harrassowitz.

Yazır, E. M. H., (1935-39). *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Meâlli Türkçe Tefsir*. Matbaai Ebüzziya.

Yılmaz, Hüseyin. (2018). *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*. Princeton University Press.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Sâmiha Ayverdi'nin Eserlerinde Klasik Türk El Sanatlarına Genel Bir Bakış Seçil DUMANTEPE*

Özet

Türk kültür ve edebiyat tarihinin önemli isimlerinden olan Sâmiha Ayverdi, eserlerinde mimariden, musikiye, edebiyattan tiyatroya kadar güzel sanatların hemen hemen bütün kollarına yer vermiştir. Onun eserlerinde en çok üzerinde durduğu sanat dallarından biri de klasik Türk el sanatlarıdır. Hat, tezhip, ebru, çinicilik, ciltçilik, camcılık, lülecilik, mühürcülük, mahyacılık bunlardan bazılarıdır. Yazarın, özellikle hatıralarında ve araştırma-inceleme yazılarında bu sanat kollarını tarihî seyri içinde, oldukça incelikli ve ayrıntılı bir üslupla işlediği görülür. Ayverdi, tevhitçi bir bakış açısıyla yaklaştığı bütün eserlerinde, Türk kültür ve medeniyetini, sanatını, edebî, tarihî ve fikrî olmak üzere çok geniş bir perspektiften ele almıştır. Onun amacı sadece mazinin güzelliklerini yansıtmak değil, ondan aldığı bilgi ve ilhamla geleceğe ışık tutmak, bir anlamda geçmişten geleceğe bir köprü kurmaktır. Yazarın klasik Türk el sanatlarına yaklaşımı da bu doğrultuda şekillenir.

Bu çalışmanın amacı, Sâmiha Ayverdi'nin klasik Türk el sanatlarına dair görüş ve düşüncelerini bütün yönleriyle ortaya koymaktır. Çalışmanın giriş bölümünde, yazarın klasik Türk el sanatlarına yaklaşımı konusunda ana hatlarıyla bilgi verildikten sonra, metnin asıl bölümünde bütün bu sanat kollarının eserlerinde nasıl ele alındığı üzerinde ayrıntılarıyla durulacaktır. Sonuç bölümünde ise, Ayverdi'nin kaybolmaya yüz tutmuş bu sanat dallarımızın geliştirilerek geleceğe aktarılması bağlamında sunduğu görüş ve önerilerine yer verilerek genel bir değerlendirmeye gidilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sâmiha Ayverdi, Güzel Sanatlar, Kültür, Klasik Türk El Sanatları.

An Overview of Classical Turkish Handicrafts in Sâmiha Ayverdi's Works

Abstract

One of the most important figures in the history of Turkish culture and literature, Sâmiha Ayverdi addressed almost all branches of fine arts such as architecture, music, literature, and theatre in her works. One of the art branches she emphasized the most in her works is classical Turkish handicrafts. Calligraphy, illumination, marbling, ceramics, bookbinding, glassmaking, pipe bowl-making, sealing, and mahya-making are some of them. The author addresses these art branches in their historical development with a very nuanced and thorough approach, particularly in her memoirs and research-analysis articles. Ayverdi examined Turkish culture, civilization, and art from a wide range of perspectives, including literary, historical, and intellectual, in all of her works, which she treated monotheistically. She wanted to show not only the beauty of the past, but also to shed light on the future with the knowledge and inspiration she acquired from it, in other words, to build a bridge from the past to the future. Her approach to classical Turkish handicrafts is also characterized by this approach.

The current study aims to reveal Sâmiha Ayverdi's views and thoughts on classical Turkish handicrafts in all its aspects. The introduction of the study outlines the author's approach to classical Turkish handicrafts. The main part of the study focuses in detail on how all these art branches are handled in her works. The

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, e-mail: secil.dumantepe@ikc.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-0260-4807>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Dumantepe, S. (2023). Sâmiha Ayverdi'nin eserlerinde klasik Türk el sanatlarına genel bir bakış. *Küllîye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 278-295.
<https://doi.org/10.48139/aybukulliyeye.1361318>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
15 Eylül 2023	26 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	278-295
15 September 2023	26 October 2023	Research Article	

conclusion will include Ayverdi's opinions and suggestions for the development and transfer of these disappearing art branches to the future as well as a general evaluation.

Keywords: Sâmiha Ayverdi, Fine Arts, Culture, Classical Turkish Handicrafts.

Extended Abstract

One of the most important figures in the history of Turkish culture and literature, Sâmiha Ayverdi included almost all branches of fine arts from architecture to music, literature to theatre in her works. Calligraphy, illumination, marbling, ceramics, book-binding, glassmaking, pipe bowl-making, sealing, and mahya-making are the foremost examples of these. It is seen that she includes these branches of art in all their subtleties and details in their historical development, particularly in her works and memoirs in which she conveys her knowledge and comments on Turkish art, culture, and civilization. Furthermore, her memoirs, studies, and novels vividly depict the role of each art form in the social and cultural life of society.

She aimed to show not only the beauty of the past, but also to shed light on the future with the knowledge and inspiration she acquired from it, in other words, to build a bridge from the past to the future. Her approach to classical Turkish handicrafts is also characterized by this approach.

The current article aims to reveal Sâmiha Ayverdi's views and thoughts on classical Turkish handicrafts in all its aspects. After the introduction of the study outlined the author's approach to classical Turkish handicrafts, the main part of the study focused in detail on how all these art branches are handled in her works. The conclusion included Ayverdi's opinions and suggestions for the development and transfer of these disappearing art branches to the future as well as a general evaluation.

Approaching all the subjects she deals with, especially culture and art, from a monotheistic perspective, Ayverdi states that our ancient civilization's belief in unity is a common source in all branches of art. According to Ayverdi, art is not an abstract entity, but a social formation and composition. Therefore, artworks, such as foundations and facilities in the Turks, are the product of the driving and constructive forces that arise from and respond to the common needs and pleasures of the individual and the community. The author emphasizes that in Turkish art, not only the architect but also the stonemason, ceramist, bookbinder, miniaturist, calligraphist, engraver, glassmaker, caster, archer, stringer, clothier and many other skilled craftsmen all united around the same belief.

Calligraphy is one of the most emphasized classical Turkish art branches in the author's works. Ayverdi also included extensive information on the historical course of Turkish writing in her works such as *Boğaziçi'nde Tarih (History in the Bosphorus)* and *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları (Ottoman Centuries in Turkish*

History), which deal with Turkish culture and civilization, art and language. According to Ayverdi, the materials used in the preparation and presentation stages of arts such as calligraphy, illumination, marbling, and miniature, such as paper, pencil, sharpener, makta, divit, each of these materials represents a different art branch, and guilds play an important role in the training of these artists.

The author mentioned that apart from the artists, many members of the society, both men and women, had a tendency towards these art branches. In many of her works, she emphasized that women in Turkish civilization play an important role in reflecting the collective spirit of the society through their countless handicrafts, each of which has artistic value.

However, she claims in her various writings that most of our past's artistic values and blessings, which are part of our traditions and customs, have been forgotten over time, and that some of our remaining artistic relics have been ruined and destroyed. Ayverdi emphasizes that these artistic values must be kept alive today and conveyed to future generations. As a result, she not only identifies and expresses the problems, but also offers some practical solutions and proposals. She claims that all segments of society, particularly educators, have important responsibilities to future generations in order to preserve and convey these art branches, which have evolved over centuries and gradually become extinct, and to rebuild them by developing them. She provided opinions and suggestions on what should be done in the conditions of the day for the revival of our handicrafts, which are gradually disappearing.

Consequently, Ayverdi is an intellectual writer who not only contributed to the formation of historical awareness in society through her works but also has a word for the future in many respects.

Giriş

Türk edebiyatının önemli isimlerinden olan Sâmiha Ayverdi, eserlerinde güzel sanatların hemen hemen bütün kollarına yer vermiştir. Onun eserlerinde en çok üzerinde durduğu sanat dallarından biri de klasik Türk el sanatlarıdır. Hat, tezhip, minyatür, ebru, çinicilik, ciltçilik, kalemtraşçılık, divitçilik, camcılık, lüleçilik, mühürcülük, mahyacılık bunlar içinde en başta gelenler arasında sayılabilir. Bu sanat kolları eserlerinde tarihî gelişimi içinde, bütün incelikleri ve yönleriyle anlatılır. Ayrıca her bir sanat kolunun toplumun sosyal ve kültürel hayatında nasıl bir rol oynadığı hatıralarında olsun, incelemelerinde ya da romanlarında olsun canlı tablolar halinde gözlerimizin önüne serilir.

Yazarın bütün bu dikkatlerindeki asıl amacı, kendisinin de çeşitli yazılarında ifade ettiği gibi, sadece mazinin güzelliklerini yansıtmak değil, maziden aldığı bilgi ve ilhamla geleceğe ışık tutmaktır. Bir röportajında da “geçmiş ile gelecek arasında kurulacak köprüyü inşa etmenin”, memleketine en büyük hizmet olduğunun bilinci ile yaşamaya ve yazmaya çalıştığını belirtir (Kırzioğlu, 2013, s.232-233). Çünkü

ona göre geçmiş ne aynen yaşamak ne de tamamen söküp atmak mümkündür. Bir yazısında kullandığı “Biz geçmişimizin yuvarlana yuvarlana bugüne gelen halîtasıyız (terkibiyiz)” ifadesi, bu anlayışının kısa bir özeti gibidir (Aygen, 2013, s.31). Başka bir mülakatında da aynı ifadelerle vurgu yapan Ayverdi, geçmişten bugüne uzanan bu terkibi, sanki dağ tepesinden yuvarlanarak gelen bir çığın büyümesine benzetir. “*Yarın da kim bilir daha neler kazanmak sûretiyle ne sûretle meydana çıkacağız*” diyerek bu gelişimin devam edeceğini ve etmesi gerektiğini vurgulaması, onu Ahmet Hamdi Tanpınar’ın “devam” fikrine yaklaştırır (İmre, 2015, s.259). Yazarın klasik Türk el sanatlarına yaklaşımı da bu yönde şekillenir.

Sâmiha Ayverdi’nin klasik Türk el sanatlarımıza güçlü bir alaka ve sevgisi vardır. Nihat Sami Banarlı’nın ifadeleriyle, onun sayfalarında “*ne eşi ne de benzeri olan cam, toprak ve çini eşyayı; bir şiir âhengine erişmiş ipeklî kumaşları; sedef, fildişi, akik, mercan, boynuz saplı kalemtıraşları; öpülecek kadar zarîf kaşıkları; kâğıt haline sokulmuş ceylan derilerini; fincanları kucaklayan zarfları, zarflarının koynuna yaslanan fincanları; oklar, yaylar, fenerler, şamdanlar gibi sayıya gelmez, büyük zevk ve sanat eserlerinin değerlerini, mânâ güzelliklerini anlayarak seven bir san’atkârın ruhu ve lisani vardır*” (Banarlı, 1977, s.VII). Bu anlayışının yansımalarını bizzat kendi özel hayatında da görmek mümkündür. Bir gazete yazısı için Ayverdi’nin evinde bir görüşme yapan Selâhaddin Güngör, yazısının başında, yazarın türlü sanat eserleriyle bezenmiş salonunu büyük bir hayranlıkla şöyle tasvir eder:

“Zemîni nefis halılar, duvarları nâdîde halılar, vitrinleri Beykoz işi çeşmibülbüllerle süslenmiş geniş bir salondayım... Sağda, kapının üstünde muhteşem bir yazı: ‘Lâ ilâhe illallah imânen sıdkan Muhammed Resûlullah hakkın hakkın’ Onun hemen alt başında eski ressamlardan Ali Rıza Bey’in bir tablosu.. ve yaldızlı bir hilye-i hâkânî... Hattat Aziz Rifâî’nin yazı dersinden icâzet aldığı hilye. Saydım: üzerinde tam 12 çeşit yazı var. Duvarda eski İstanbul işi ayna Türk oymacılık sanatının bir şâheseri... Ve sonra şuraya buraya serpiştirilmiş İznik çinisinden nefis örnekler. Karşımda yine Hattat Aziz Efendi’nin bir levhası” (Güngör, 2013, s. 33-34).

Başta kültür ve sanat olmak üzere ele aldığı bütün konulara vahdaniyet penceresinden bakan Ayverdi (Yetiş, 2003, s.123), eski medeniyetimizdeki birlik inancının, bütün sanat kollarının da ortak kaynağı olduğunu ifade eder. Ayverdi’ye göre sanat, bir soyut varlık değil, sosyal bir oluş ve terkiptir. Bu nedenle, Türklerde bütün vakıf ve tesisler gibi, sanat eserleri de ferdin ve cemiyetin müşterek ihtiyaç ve zevkenden doğan ve bu ihtiyaçlara cevap veren itici ve yapıcı güçlerin meyve ve mahsulüdür (Ayverdi, 1985b, s.53). Bu noktada, İslam sanat anlayışına da vurgu yapmak gerekir. Turan Koç’un ifadesiyle, İslam sanatının en belirgin özelliği, maddî veya ruhi bir ihtiyacın karşılanması konusunda işlevsel olmaktan hiçbir zaman uzaklaşmamış olmasıdır. Sanat, dünyaya ve hayata açıklık kazandırır ve ruhun kendisini

eşyanın çokluğundan sıyrarak ilahi birliğe yükselmesine aracı olur. Bu sanatın her türlü tezahüründe Hak ve hakikatten hiçbir zaman gafil olmadığı görülür (Koç, 2022, s.146-147).

Aynı tevhitçi ve sentezci anlayışla Türk sanatını değerlendiren Sâmiha Ayverdi de Türk sanatında yalnız mimar değil, taşçı, çinici, ciltçi, nakkaş, hattat, oymacı, camcı, dökümcü, okçu, kirişçi, kumaşçı ve daha sonu gelmeyen nice hüner sahibinin, hep aynı muazzam medeniyet peteğine yedi dağın çiçeğinden bal taşıyan arılar misali olduğunu söyler (Ayverdi, 1999, s.774-775).

Yüzyıllar içinde tekâmül ede ede incelmış bu sanat kollarımızın korunarak gelecek kuşaklara aktarılması, geliştirilerek yeniden inşa edilmesi için herkese büyük görevler düştüğünü belirtir. Biz de çalışmamızın asıl bölümünde Sâmiha Ayverdi'nin klasik el sanatlarımızla ilgili görüş, tespit ve önerilerini ortaya koymaya çalıştık.

Sâmiha Ayverdi'nin Eserlerinde Klasik Türk El Sanatları

Sâmiha Ayverdi'nin eserlerinde en çok üzerinde durduğu klasik Türk sanat kollarının başında hat sanatı gelir. Hat sanatı, Türk-İslam sanatının en önemli kollarından biridir. Turan Koç'a göre, İslâm sanatları içinde hüsn-i hatta çok büyük bir önem verilmesinin sebeplerinden biri, bu sanatın hem Allah'ın ifade ve temsil edilemezliğini hissettirecek hem de kelâmının görsel düzeyde algılanmasına onun şanına yaraşır bir şekilde aracılık edecek bir özelliğe sahip olmasıdır (Koç, 2022, s.147-148). Özellikle Türklerin İslam medeniyeti dairesi içine girmesiyle birlikte, hüsn-i hat sanatı, zaman içinde gelişerek Ayverdi'nin ifadesiyle, bütün İslam âlemine parmak ısırtacak bir seviyeye ulaşmıştır (Ayverdi, 1985c, s.168). Tasavvufi anlayışın İslam estetiğiyle birleştiği bir ölçü ve hassasiyet içinde yetişen hattatlar ise toplumda en saygın ve değerli bir konuma sahip olmuştur. Ayverdi de devleşmiş sanat erbabı olarak tanımladığı hattatların, her ağza alınacak, destursuz konuşulacak kimseler olmadığını ifade ederek onlara verilen değere vurgu yapar (Ayverdi, 1985c, s.168).

Sâmiha Ayverdi de gerek romanlarında gerekse hatıra, deneme, biyografi gibi birçok eserinde bu sanata özel bir yer vermiştir. Yazar, eski zamanlarda halkın bağlı bulunduğu müşterek manevi zincirin de etkisiyle hat sanatına ayrı bir değer verildiğini, onun için de hemen her evde bir Hilye-i Şerif, bir Kelime-i Tevhid veya bir İsm-i Celâl levhasının bulunduğunu anlatır. Bunlar arasında özellikle "Vav" harfinin çok özel bir estetik değere sahip olduğunu geçmiş zamandan naklettiği bir hatırayla örneklendirir. Zamanın değerli bestekâr ve hattatlarından biri olan Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Boğaziçi'nin motorlu vasıtalar tanımadığı devrinde uzakça bir iskeleye gitmek için kayık kiralar. Yolculuğun sonuna yaklaştığında para kesesini unuttuğunu anlayınca, kayıkçıya bir küçük kâğıt üzerine "vav" yazarak uzatır. Kayıkçı buna pek memnun olmayarak kâğıdı alır. Bir müddet sonra tekrar Boğaz Köyü'ne gitmek üzere farkında olmadan aynı kişinin kayığına biner. Fakat

bu sefer parası vardır ve parayı kayıkçıya uzatır. Kayıkçı ise hatırlı müşterisinin vereceği paranın kaç misline o “vav”ı satmış olmalı ki: “Efendi, bana para verme, gine bir “vav” yaz diye karşılıklıta bulunur (Ayverdi, 1988, s.114-115).

Ayverdi, Türk kültür ve medeniyetinin, sanatının, dilinin ele alındığı *Boğaziçi'nde Tarih, Türk Tarihinde Osmanlı Asırları* gibi eserlerinde de Türk yazı sanatının tarihî seyri konusunda geniş bilgilere yer vermiştir. 16. yüzyılın Türk yazı sanatının zirveleştiği bir devir olduğunu belirten yazar, Abdullah Amâsi, Hasan Halife ve Karahisâri'den başka, bir mektep kurmuş olan Şeyh Hamdullah ve takip eden devirlerin Hâfız Osman'ları, Emir Çelebi'leri, Eğrikapılı'ları, Yesârizâde'leri, Mustafa Râkım'ları hep o kökten dallanıp budaklanan kollardan ancak birkaçı olarak sayar. Ayrıca 18. asrın ünlü hattatlarından Mahmud Celâleddin Efendi'nin eşi Esmâ İbret Hatun gibi zamanın hükümdarından büyük taltif görecektik kadar üstün bir hüner sahibi kadın hattatların olduğuna da dikkat çeker (Ayverdi, 2018, s.434).

Yazar, daha çok bir hatıra kitabı niteliği taşıyan, konakla beraber Osmanlı devletinin yıkılış sürecine de tanıklık ettiğimiz *İbrahim Efendi Konağı* adlı eserinde de hat sanatına geniş ölçüde temas eder. Eserde, yazarın aynı zamanda akrabası ve devrin meşhur hattatlarından biri olan Aziz Efendi aracılığıyla bir hattatta, dolayısıyla gerçek bir sanatkârda olması gereken vasıflar, bu sanatın incelikleri, zorlukları bütün ayrıntılarıyla tasvir edilir. Yazarın, bu mesleğin inceliklerine dair hazırlık aşamasından yazmaya ve süslemeye kadar eserde verdiği ayrıntılar, onun aynı zamanda konuya hakimiyetinin de göstergesidir. Ayverdi, Aziz Efendi'nin sanatından bahsederken, bu tarihî simanın hamurunu mayalayan, onu edep ve ahlâkının üstünlüğüyle zenginleştiren gerçek unsuru Müslüman imanı ile derviş ruhunun, bilinçaltına hükmeden sırlı birleşiminde aramız gerektiğini söyler (Ayverdi, 1973, s.129). Yazar, Hattat Aziz Efendi'nin mesleğine dair hemen her işi büyük bir titizlikle kendisinin yaptığını anlatır. Kâğıdı aharlamak, sonra mührelemek, murakkaa germek, mürekkep yapmak, kalem yontmak, yaldız ezmek öncelikle yazılacak yazının hazırlık aşamasına ait yapılan işler olarak sıralanır. Eserde bunlar, bu işlerde kullanılan malzemelerin içeriğine kadar derin bir tafsilatla anlatılır. Daha sonra yazılacak yazının istifinin hazırlanmasına geçilir. Yazılacak yazıların istifini hazırlamak, sonra kalıbını çıkarmak için işleme, bir hattat için mesleğin esası ve ruhu demektir (Ayverdi, 1973, s.130-131). Murakkalar, levhalar, fermanlar ve Kur'an-ı Kerim ise bu hatların bezendiği yerlerdir.

Ayverdi, hat, tezhip, ebru, minyatür gibi sanatların hazırlık ve sunum aşamalarında kullanılan kâğıt, kalem, kalemtıraş, makta, divit gibi malzemelerin her birinin ayrı bir sanat kolu olduğunu, bu ustaların da loncalarda yetiştirildiğini belirtir. Lonca teşkilatının bu sanatkârların yetişmesindeki rolüne değinen yazar, ister nakkaşlık, mühürçülük, oymacılık, divitçilik ister demircilik, kalemtıraşçılık her ne sanat koluna sahip olursa olsun, buradaki ustaların, sanat erbaplarının her konuda ölçülü ve ahlâklı, büyük bir titizlik ve hassasiyet içinde işlerini yapmalarında bu loncaların önemini vurgular. Ayverdi, her birinin başı bir pire

bağlı olan loncalar ve lonca mensuplarının, kendi deyimiyle “*at başı giden bir madde ve ruh âhengi içinde, müşterek ve kutsi bir kökün dalı budağı gibi*” olduklarını, onun için de medeniyet tarihimizi eşi görülmemiş bir sanat ve iman içinde mozaik gibi işlediklerini ifade eder (Ayverdi, 1973, s.159).

Yazar, ayrıca bu sanat kollarının gelişmesinde, medrese kültürünün karşısında, bilhassa çeşitli sanat kolları, idari ve sosyal bilgi şubeleriyle bir talim ve terbiye ocağı olarak nitelendirdiği Enderun müessesesinin rolüne de dikkat çeker. Ayverdi'nin ifadesiyle, “*sanat tarihimize nice anlı şanlı üstatlar vermiş olan Enderun'un nakış meşkhânesi, sistemli ve âhenkli faaliyeti ile asırların bağına eşi bulunmaz sanat yâdigârları bırakıp târihin kuytuları içine gömülüp gitmiştir*” (Ayverdi, 1973, s.132).

Ayverdi, bunlardan kalemtraşçılıkta, maktacılıkta sanatkârların gösterdiği hünere, bir sanat şaheseri gibi işledikleri eserlerine şöyle örnek verir:

“Üstüne kalemin yatırılıp ucunun kesildiği bu fildişi sombalığı ve bağadan maktâlar içinde, san'at kudretinin son basamağına çıkmış olanları vardı. En büyüğü on santim boyunda ve üç santim eninde bulunan maktâların öyle harikulade işlenmiş ve oyulmuş olanları vardı ki karşılarında akıl donup kalırdı.

Hele kalemtraşlar, hele o Rıza'ların, Bahri'lerin, Vehbi'lerin, Hakkı'ların ve daha nice yüzlerce ustaların birbirinden aşkın bu san'at nefiseleri, çelik kısmı ayrı, sap kısmı ayrı birer şâheser idiler. Demirhindi, şirmağa, gümüş, paravzana, altın paravzana denen sap ve sapı çeliğe bağlayan çemberlerden başka, zarif ve göz doyuran bu harikulâde sapların içine hak için gayet ufak bir başka kalemtraş yerleştirilmiş olanları dahi vardı. Bir hattat için her an elinin altında bulunması gereken bu kalemtraşlara ustalar, kullanılacağı yere göre şekil düşürür ve şekline göre de her biri, hattâtî, kâtibî, camkırığı, söğütyaprağı, izmarit gibi isimler alırdı.” (Ayverdi, 1973, s.130-131)

İslam sanatında estetik zevkten anlaşılan şey ile yararlı olma birbirinden bağımsız değildir. Bu yüzden sanatçı ile zanaatkârı veya sanat ile hünere kesin çizgilerle ayırmaz. Kendisini ve yaptığı işi ilahi iradenin tezahürüne bir vesile bilen sanatçı ya da zanaatkâr, her ne olursa olsun, nesnenin hakikatinde gizli olan mükemmele ulaşma çabasındadır. Dolayısıyla bu çaba, beraberinde güzelliği getirmiştir (Koç, 1922, s.s.24-25). Ayverdi, günlük kullanılan eşyadan bile böyle incelikli ve zevkli bir sanat eseri yaratmayı bilen bu anlayışa, yine ayrı bir sanat kolu olan divitçilikten de örnek verir. *İstanbul Geceleri* adlı eserinde, o dönemlerde İstanbul'da, Süleymaniye'deki Divitçiler Çarşısı'nda bulunan kırkın üzerinde dükkânda hazırlanan pirinç, gümüş, abanoz divitlerin, yalnız İstanbul'a değil, bütün memlekete bir sanat harikası olarak hizmet ettiğini anlatır. Aynı zamanda, medreselinin hem mürekkebinin hem de kalemini yanında taşımasını sağlayan divitin, sırasında talebe kavgalarında da işe yaradığını, “bir sebeple öfkesi başından

aşırverdi mi bunu, belindeki kuşağından çekip arkadaş kafasına da indirdiği olurdu” sözleriyle esprili bir dille aktarır (Ayverdi, 1977, s.58-59).

Ayverdi'nin eserlerinde yer verdiği diğer bir sanat dalı da tezhiptir. Kitap sanatlarının önemli bir dalı olan tezhip, yazma kitap, levha ve murakka'ların bezenmesinde ezilmiş varak altın ve çeşitli renklerin kullanılmasıyla uygulanan süsleme sanatıdır (Birol, 2012, s.65).

Tezhip, genellikle asıl metni çevreleyen bir hâle gibi metnin güzelliğini ve yüceliğini taçlandıran bir işlev görür (Koç, 2022, s.155). Tezhibi son derece ince bir güzel sanatlar kolu olarak tanımlayan Ayverdi'ye göre de tezhip, hattata düşen bir iş değildir. Öyle ki hattat, yazısını tamamladıktan sonra levhanın bir çiçek bahçesi, bir nakış ve renk cümbüşü hâline gelmesi için müzehhibin fırçasına terk eder. Diğer yandan, tezhibin zer-ender-zer, pesend, halkâr, rukanî, şükûfe, saz yolu, atayolu gibi türlü tarzı ve usulü olduğu konusunda bilgi veren yazar, ayrıca işlenen şekillerden de örnekler verir. Hâtâî, penç, bulut, rûmî, iplik, dışpervaz, içpervaz, göbek, sadberk, su, köşe, koltuk, ortabağ, durak, şîrâze, zerefşan, akkâse, visâle, cetvel, tahrir, perdah, silkme, astar, kuzu, çiftkuzulu bunlar arasında sayılabilir (Ayverdi, 1973, s.132). Ele aldığı her konuyu bütün detayı ve tarihî seyri içinde anlatan yazar, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları* adlı eserinde, Osmanlılar döneminde serbest piyasadan başka sarayda ayrıca bir müzehhipler kârhânesi olduğu bilgisini verir. Hassa nakkaşı denen bu sanatkârların vazifeleri, vezirlere, paşalara, beylere ve kadınlara verilen beratlar ile yabancı devletlerin kral ve prenslerine gönderilen nâme ve emirlerdeki tuğraları yaldızlamak ve çeşitli renklerle bir çiçek bahçesi gibi tezhip etmektir (Ayverdi, 1999, s.451).

Diğer yandan, yazarın roman kahramanları arasında da hattat ve müzehhiplere yer verdiği görülür. Örneğin *Yaşayan Ölü* adlı romanının kahramanlarından Gerçek Çelebi ile torunu Ayşe, hattat ve müzehhiptir. Gerçek Çelebi'nin iç dünyasının güzelliği ve mükemmelliği kâh hat, kâh tezhip, kâh musiki olarak dışa vurur. Çelebi'nin evinde bulunan levhaların da sanat değerlerinden çok, sözlerin ifade ettiği manalar üzerinde duran yazar; insana dönmekte, sanat eserlerinden çok onu meydana getiren ruhu işlemektedir (Yetiş, 1993, s.23).

Tezhipte süslenen ciltler de Türklerde kitap sanatları içinde ayrı bir sanat kolu oluşturmuştur. Arapça “deri” anlamına gelen cilt kelimesine, bu ismin, genellikle ciltlerin bu işe en uygun malzeme olan deriden yapılması sebebiyle verildiği bilinmektedir (Arıtan 1993, s.551). Yazar, *Boğaziçi'nde Tarih* adlı eserinde, dericilik sanatının Türklerde başka ülkelerle ölçülemeyecek kadar üstün bir yere sahip olduğu bilgisini verir. O devirlerde, Avrupa'nın en gözde ithal metallerinden biri olan bu derilerden imal edilen çizmelerin, kadınların, leventlerin, ağaların, çocukların ayağına giydikleri pabuçların o dönemde her birinin ayrı isimleri, çeşitleri olacak kadar bu sanatın gelişmiş olduğunu anlatır (Ayverdi, 2018, s.477-478). Bu bağlamda, derinin kullanıldığı diğer bir alan olan

ciltçilik de Orta Asya'dan Avrupa'ya doğru ilerlemiş, İslam medeniyeti ve Müslüman anlayışı ile birleşerek, Selçuklu ve Osmanlı asırlarında en üstün seviyesine ulaşmıştır (Ayverdi, 2018, s. 475-476).

Yazar, cilt ve cildi süsleyen tezhibi âdeta sanatkârın muvazeneli ve oturmuş iç âleminin kâğıda ve deriye akseden şekilleri, renkleri olarak ifade eder. Müslüman şarkta kitap üzerine verilen emeğin, bir nevi kutsiyet taşıması da cilt üstüne eğilen sanatkârın eserini bir ibadet zevki içinde bezeyip süslemesine neden olur (Ayverdi, 2018, s. 476). Yazara göre, 7. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar sürekli bir gelişim içinde ilerleyen ciltçiliğin kemale varmasındaki asıl sebebin, kitap üstüne emek vermekteki bu sonsuz haz ve iman borcuna benzer bir şevk olduğunu görmek gerekir. Ayrıca, ciltçiliğin tarihî gelişimi üzerinde duran Ayverdi, Herat, Hatâi, Arap, Rûmî, Memlûk, Mağribî tarzlarından başka, Bursa, Edirne, Diyarbekir, İstanbul, Şükûfe, Rügen, Lake, Buhâra-yı Cedid gibi Türk üsluplarının deriyi, belki de yeryüzünde eşi olmayan bir sanat harikası hâline getirmiş olduğunu ifade eder (Ayverdi, 2018, s.476). Türk tabakhanelerinde ipek bir kumaş gibi işlenen deriyi, altın yıldız ve türlü renkler ile bezeyen sanatkârın onlara süslerine göre çarkûşe, zerduva, yazma, gömme, cildin üstüne vurulan şekillere göre ise şemse, hatâi, rûmî bulut, penç gibi türlü isimler verdiğini belirtir (Ayverdi, 2018, s. 476-477). Diğer yandan, kitabı cilt ile bağdaştıran teknik usullere de yer veren yazar, ciltçiliğin çok üstün kaidelere bağlı bulunduğunu ise şöyle örneklendirir: “*Alt kapağın kitap arasına giren kısımana miklâb ve bu kısma mafsal vazîfesini görerek hareketini sağlayan kısma da sertab denirdi. Hele kitabın yapraklarını bir örgü ile birbirine bağlayan şirâzenin ne çok çeşidi ve ismi vardı: Sağ-sol yolu, sıçan dişi, tek baklava, çift baklava, geçmeli...*” (Ayverdi, 2018, s. 476-477).

Bir kâğıt süsleme sanatı olan, özellikle 16. yüzyıldan sonra gelişme göstererek levhaları süslemeye başlayan ebru sanatı da Ayverdi'nin eserlerinde dikkat çektiği klasik sanatlarımızdan biridir. Ona göre, bir renk ve şekil kaynaşmasının en cazip örneği olan ebruculuk da başlı başına bir hünerdir. Yazar, bu hüneri eşsiz bir sanat eserine dönüştüren süreci şu sözlerle özetler: “*Pelte yumuşaklığına getirilmiş kitre üzerine yapılan şekilleri, nakışları, tespit etmek için boyalara sığır ödü damlatılırdı. Böylece de türlü renkler ile yapılmış gül, lâle ve çeşit çeşit resimlerinden başka, mücerret şekiller de kitre üzerine tespit olunurdu. Nihayet boyayı çekip de kâğıt, kitrenin üstünden yavaşça kaldırılınca, san'at tarihimizin o meşhur ebruları meydana çıkmış olurdu*” (Ayverdi, 1973, s. 130-131).

Bunların dışında, yazar, özellikle Türk kültür ve medeniyetinin sanatsal mirasına ayna tuttuğu eserlerinde, romanlarında minyatüre de yer vermiştir. Örneğin *Yaşayan Ölü* adlı romanının kahramanlarından biri olan Ayşe, güzel sanatların tezhip ve minyatür bölümünde okuyan başarılı bir sanatkâr olarak tanıtılır. Romanda yazar, Ayşe'nin yaptığı minyatürlerin sanat değeri üzerine

tespitlerde bulunurken, bunların aynı zaman da bir manevi nizamın ürünü olduğunu da şöyle vurgular:

“Bunların içinde bir minyatür vardı ki, on sekizinci asrın ince Türk zevkini ihya eden nefis bir sanat örneği idi. Bu, tek kanadı açık bırakılmış, geniş saçaklı bir kahvehane kapısı idi.

Türk tezyini üslubunun dilsiz konuşan harikaları, ruha küşayış, göze ilhamkâr bir haz veren bu lirik eserler, hep onun çok düşünen başının içinden, kolay, âdeta hilkî bir tabiilikle fışkırmaktadır. Şüphe yok ki bu kız ne sırf akademinin ne de büyükbabasının talimi ile sanatın bu yüksek zirvesine yetmemiştir. Bütün bunlara kendi kabiliyeti ile mecz olunmuş bir kudret inzımmam etmiştir” (Ayverdi, 1942a, s. 57).

Türk-İslam medeniyetinin bereketlerinden biri olan mahyacılık da sanatkârlarının özellikle ramazan ayında halka hünerlerini sergiledikleri bir sanat geleneği olarak Ayverdi'nin eserlerinde geçmişten günümüze yansıyan canlı bir tablo gibi yer bulur. Mahyacılığın rivayet edildiğine göre Birinci Sultan Ahmed zamanında başladığını belirten yazar, bu sanatın doğuşu, seyri ve önemli sanatkârları hakkında da bilgi verir. Bir anlatışa göre Fatih Câmî müezzinlerinden Kefeli Ahmed Efendi'nin işleyip padişaha hediye ettiği bir çevre, mahyacılığın doğuşuna esas olmuştur. Şöyle ki, Birinci Sultan Ahmed çok beğendiği çevrenin üstündeki yazı ve resimlerini minareler arasında kandillerle işlenebileceğini düşünerek devrin hüner erbabına bu yolda bir tecrübeye girişmelerini emretmiş ve nihâyet, ince bir sanat olan mahyacılık da bu suretle doğup gelişir olmuştur. Yazar, yirminci asrın başında ise bu sanatın son kemal durağına ulaşmış olduğunu yine bu mahyacıardan örnekler vererek anlatır (Ayverdi, 1973, s.90).

Ayverdi, eski dönemlerde mahyacılığın halkın yaşantısındaki yeri ve önemine vurgu yaptığı *İbrahim Efendi'nin Konağı* adlı eserinde bizi âdeta bir ramazan gecesine götürür. Ayverdi'ye göre, ramazanın en zevkli eğlencelerinden biri teravihten sonra gecenin mahyalarını tahmin etmektir. Ramazandan on beş gün evvel elden geçirilen ve iki minarenin arasına gerilen mahya ipleri, şehir halkı için ramazanın gelişinin en büyük işaretidir. Toplar atılıp beklenen gün geldiğinde en çok merak edilen şey, mahyada ne yazılacağıdır. Bu işin meraklıları için daha ilk yağ kandilinin karanlığın içine düşmesinden itibaren türlü tahminlerde bulunarak yazının tamamlanmasını izlemek, seyrine doyulmaz bir zevktir. Ayverdi, yazısının devamında mahyacılığın inceliklerinden, zor yönlerinden de söz eder. Buna göre, minareden minareye gerilmiş halat üstüne sarkıtılan kandillerin makaralı ipine vurulan düğümlerin hesabının tam olması, pencerenin boşluğuna damla damla yazılan sülüs ve celi yazıların tamamlanıp ihtişamla parlayabilmesi için en önemli koşuldur. Mahyacının yazısını hazırlama aşamasını ise şöyle anlatır:

“Mahyacı yazısını veya resmini evvelâ kutulara bölünmüş bir kâğıt üstüne çizip hazırlar ve bu kutulara göre kandillerin yerlerini tayin ederek düğümlerin hesabını yapardı. Sonra da ayrı ayrı iplere kandiller dizilir ve dâima gevşek bulunan yedek halatların da yardımıyla makaralar çekilir ve böyle böyle de harfler ve şekiller meydana gelirdi. Sanki bütün bir yıl karlar, yağmurlar, rüzgârlar ve soğuklardan sonra meyvesini veren bir ağaç, ya da çiçeğini açan bir nebat gibi, mahyacılar da, koca bir sene hünerlerini içlerinde sakladıktan sonra, yılın bu tek ayında mahsul ve bereketlerini verirlerdi” (Ayverdi, 1973, s.91).

Diğer yandan, ramazanın on beşinden sonra ise yazı yerine yine kandillerle resim yapmanın, halk arasında tatlı bir bekleyiş mevzu olan dönemin gelenekleri arasında yer aldığını da sözlerine ekler (Ayverdi, 1973, s.92).

Tarih öncesi devirlerden itibaren bütün medeniyetlerde en önemli sanat faaliyetlerinden birini oluşturan hakkâklık ve bunun en önemli kolu olarak gelişen mühürcülük (Kuşoğlu, 1997, s.204), hem bu sanatların ürünlerinin sergilendiği hakkâklar çarşısı hem sanatkârlarının yetiştirildiği lonca teşkilatı hem de bu sanatların incelikleri bakımından birçok cephesiyle Ayverdi'nin eserlerinde yer bulmuştur. Yazar mühür sanatının toplumsal ve sanatsal değerini şöyle ifade eder:

“Güzel sanatların nazlı ve mütevâzî bir köşeciğini tutmuş olan mühürcülük, zevkle zarâfetin el ele verdiği zor kazanılır bir hünerdi. Parmak ucu kadar ufak bir sahaya, sülüs, rik'a, divani tâlik yazıları, hârikulâde bir maharetle istif edip bir çiçek bahçesi gibi donatmak kolay işlerden olabilir miydi? İstanbul medeniyetine silinmez mührünü basan mühürcülük, edebiyatta da şöhret ve mevki yaparak, fikir târihine de yerleşmiştir. Eski zaman adamı, mühürünü o kadar makbul tutar ve severdi ki, bazan yüzüğüne, çakısına, saat kösteğine hulâsa zâti eşyâsının bir köşesine kazıtığı da olur ve muhakkak yanında taşırdı. Kız cihazlarının içinde bulunan el örgüsü para keselerinin arasında, ufacık mühür keseleri de eksik olmaz, herkes bunu, ta delikanlılık çağından başlayıp sonuna kadar yanında taşırdı” (Ayverdi, 1977, s.39).

Yazar, o dönemlerde birer edep, iman, ahlâk ve irfan ocağı olarak işlev gören lonca teşkilatının bu sanatkârların yetişmesinde, mesleki disiplin ve terbiye kazanmasında oynadıkları önemli rolü de ayrıca vurgular. Çıraklıktan kalfalığa geçerken yapılan hazırlıkları, ustalık ünvanını aldıkları peştamal kuşanma merasimlerini ayrıntılı tasvirlerle anlatırken, bunların zaman içinde kaybettiğimiz tarihî gelenek ve göreneklerimiz arasında olmasından duyduğu üzüntüyü dile getirir (Ayverdi, 1977, s.38-40).

Ayverdi, geleneksel Türk-İslam sanatında iç ve dış mekân süsleme unsuru olan çiniciliği de, kaybolmaya yüz tutan en asil sanatlarımızdan biri olarak

nitelendirir. Yazarın ifadesiyle, bir zamanlar yeryüzünün en asil renk ve şekillerinin bir âhenk infilâkını vücuda getirmiş olan çini, mihrapların, kubbelerin, kapıların, duvarların hatta kayık ve arabaların solmaz baharını yaratırken, gitgide o saltanatlı güzelliğini kaybederek adı anılmaz olmuştur. Diğer yandan, 18. yüzyıl başlarında son bulma noktasına gelen bu sanatın Sultan III. Ahmed ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın gayretleriyle yeniden canlandırıldığını, fakat bu yeni imalatın İznik çinileriyle yarışır seviyede olamadığını belirtir (Ayverdi, 1999, s. 451-452).

Yazar, eskiden beri yalnız çinicilik değil bütün sanat kollarımızın lonca teşkilatının ölçü ve denetimi altında bulunmasının yanında, bir taraftan da devletin himayesi ve resmî kontrolü altında olduğunu, böylece bu sanat ürünlerinin kalitesinin titiz bir şekilde korunabildiğini belirtir. Yazarın tespitleriyle, geçmiş asırların bu medeniyet âbideleri böyle bir uyanıklıkla işlenerek, yeryüzünün en teşkilatlı, en kontrollü ve sonuç itibarıyla de en dayanıklı, güzellik ve zariflikten yana da en ileri sanatı doğmuş, büyümüş ve gelişmiş bulunuyordu. Kuyumculuk, kaşıkçılık, kalemtraşlık, divitçilik, okçuluk, halıcılık, kumaşçılık, nakkaşlık, çinicilik bu muhteşem sanat ağacının mahsullerinden birkaçıydı (Ayverdi, 1999, s.451).

Bunların dışında, Ayverdi, o dönemlerde lüleciliğin de yalnız memleket içinde değil, dışarıda da nam salmış güzel sanat kollarından biri olduğunu; Lüleciler çarşısı denilen sanat kârhanelerinde çubuk ve nargile lüleleri, tiryâki fincanları, gülbeşeker ve mürekkep hokkaları, kahve ve şeker kutuları, tepsiler, tütün tasları gibi günlük eşyaların yapıldığını aktarır (Ayverdi, 2018, s.118). Lüle ustasının sanatının hünelerinden de söz eden yazar, sanatkârın fırınlanıp pişmeden önce yoğurup şekil verdiği bu eserlerini altın yıldız ile nakışladığını, bu yoldan da içinde demlenip kıvama gelmiş sanat heyecanlarını bir âşık coşkunuğu ile eserlerine naklettiğini anlatır (Ayverdi, 2018, s.118-119).

Sâmiha Ayverdi, her biri bir sanat eseri olan bu eşyaları bin yıllık bir medeniyetten süzülüp gelmiş bir tarih tortusu, incelmış bir mirasın bereketi olarak nitelendirir. Yazara göre, işte böyle bir anlayış içinde yaşayan o zamanki cemiyet, günlük hayatının her safhasını, evinden, sokağından, çarşısından, camisinden, hanından, hamamından, mesiresinden, kahvehanesinden sızan asil ve zengin bir sanat havası içinde geçirmiş ve bu zevk terbiyesini idare eden kıvamlı bir güzellik anlayışı, Osmanlı medeniyeti âbidesini taş taş örmüştür (Ayverdi, 1999, s. 124).

Ayverdi, eserlerinde ayrıca, sanatkârların dışında toplumun kadın olsun erkek olsun birçok ferdinin bu sanat dallarına eğilimi olduğuna da değinmiştir. “Muhtaç Olduğumuz Zevk” adlı makalesinde eski cemiyetimizin meslek ve iş hayatının yanı sıra, hemen daima bir amatör şevki ile boş vakitlerini değerlendirdiğini, özel hayatını bilgiye, sanata ve hünere tahsis ettiğini ifade eder (Ayverdi, 1976c, s.267). Eskiden geniş evlerin bir saadet, kültür ve faaliyet merkezi olduğunu, bir akademiye

benzeyen bu evlerde şiir, musiki, hat gibi konularda edebî, bedii ve hikemî bir faaliyetin göze çarptığını belirtir (Ayverdi, 1976c, s. 268). Evine dönen adamın, kendi kültür seviyesine göre çeşitli meşgalelere sahip olduğunu, ya kuşlarla dolu bir çiftelhânesi yahut kafesler, oymalar yaptığı bir tezgâhçıyı bulunduğunu ya da nakkaşlığa, kalemkârlığa özendiğini; bu da olmazsa mürekkep çıkarıp, ciltçilik, dericilik yaptığını anlatır. Böylece, Ayverdi'nin ifadeleriyle, günün zorlukları altında ezilmiş bu adam, keyfine göre seçtiği sanat, hüner veya fikir dünyasının içine kendini kapıp koyuvermekle hem eğlenip dinlenir hem de bu mesaisi ile medeniyet âbidesine bir taş ilave etmiş olurdu (Ayverdi, 1976c, s. 268).

Yazar, Türk medeniyetinde kadının da hem göz nuru el emeğiyle yaptığı her biri birer sanat kıymeti taşıyan sayısız el işleriyle hem de cemiyetin kollektif ruhunu yansıtmada önemli bir pay sahibi olduğunu birçok eserinde özellikle vurgulamıştır. “O Eller” adlı makalesinde, kadının el hünerini, sabrını, zarafetini ortaya koyduğu bu işleme cennetleri, bu renk saltanatları, nakışlar, oylar, bezler, bürümcüklerin yalnız devirlerinin sanatını ortaya koymakla kalmadığını, aynı zamanda belki de bilmeden kendi ruhunu da yansıttığını ifade eder (Ayverdi, 1985d, s.233).

Ayverdi'ye göre, cesur terkiplerin, dekoratif temaların, muzaffer renklerin senfonisini, sıradan bir tabiat hadisesi gibi kolaylıkla meydana getirebilen bu eski kadına cahil demek mümkün değildir. Çünkü bir şifahi kültürün iliklerine işlediği bu kadın, bir örtüye, bir peşkire, bir sofraya yazgısına ya da bir bez üstüne nakşettiği bu çiçek bahçeleriyle, zarafetin, zevkin ve soyut sanatın semboller diliyle konuştuğu bir üstün dehaya sahiptir (Ayverdi, 1973, s.21). Onun, dünyâ müzelerinde yer almış el işlerini, o çevreleri, yağlıkları peşkirleri, oyları ihyâ ve devam ettirmek için bugün mekteplerin, müesseselerin geniş kadrolu teşkilatına ihtiyaç duyulduğu halde, eski devirlerin kadınları anasının gergefine, kasnağına bir göz atmakla en zor nakışları öğrenmiş, en zevkli renkleri ve şekilleri bulup yakalamıştır. Ayverdi, artık camlar altında ve câmekânlar içinde muhâfaza ve teşhir edilen o sanat nefiselerinin, geçmiş zamanların günlük eşyâlarından sayıldığını dile getirerek bugün gelinen noktaya dikkat çeker (Ayverdi, 2018, s.421-422)

Yazar, “Ne İdik Ne olduk” adlı yazısında da köyde, şehirde çizgi olan, oya olan, yazı, nakış, süs, ziynet, oyma, döğme olan o asil sanat heyecanlarımızın, elden ele, ustadan çırağa geçen bu şifahi mirasımızın derine kaçan sular gibi görünmezlere karışıp gittiğini “ne idik ne olduk” sözleriyle bir kez daha ifade eder (Ayverdi, 1985a, s.5). Ayverdi, bu şekilde, toplumsal bünyenin gevşeme, çürüme ve dağılma aşamalarında, bir rüyayı unuttur gibi tarihimizin en şanlı bergüzarlarını elden çıkardığımızı üzüntüyle dile getirir. Çinici, oymacı, hakkâk, hattat ve nice yüzleri binleri bulan eski zaman hünerlerinden bugün adını dahi bilmediğimiz birçok eser kaybolup gitmiştir (Ayverdi, 1973, s.97).

Ayverdi'nin dikkatini yönelttiği, eski ihtişamını kaybeden bu sanat kollarımızdan biri de cam sanatıdır. Yaşam mekânlarımızda gerek bir süs eşyası olarak gerekse günlük hayatımızda kullandığımız cam eşya da Osmanlılar döneminde, en ileri seviyeye ulaşmış sanat kollarından biri olmuştur. Fakat yazar, bugün artık müzelerde, camekânlarda ve antikacıların ellerinde bulunan o müstesna cam işleri ölçüsünde eserlerin de artık yapılmadığını belirtir. Türklerin garp âlemi, Hint'i, Çin'i, Arap'ı, Acem'i kadar kendi sanatının, hünerinin, icadının değerini, kıymetini bilmeyen, hatta küçümseyen başka bir millet olmadığını söyleyerek bu konudaki eleştirilerini dile getirir (Ayverdi, 2018, s. 394).

Yazar, romanlarında da hem bu yöndeki görüş ve eleştirilerini kahramanları üzerinden aktarmaya hem de bu eserlerdeki iç mekân tasvirleriyle eski sanat bakiyelerimizden izler sunmaya devam eder. Örneğin *Son Menzil* romanında sanatta şekil ve mana üzerinde durur (Ayverdi, 1943, s.106). Hat, tezhip ve musikiye yer verdiği *Yaşayan Ölü*'deki bazı tasvirlerde Türk el sanatlarının eşsiz örneklerini gözlerimizin önüne getirir. *İnsan ve Şeytan*'da ise romanın kahramanlarından Doktor Şevket Bey, muayene için evine gittiği, Şark felsefesinin özüne sahip ihtiyar bir hastayla, Garp alışkanlıklarına körü körüne adapte olmaya uğraşan torununu kıyaslarken bunu iki ayrı medeniyetin sanat mahsülleri üzerinden yapar. Şevket Bey, kendisine teneke tepsisi içinde sunulan likör kadehi yerine bir tükenmez bardağı, bir şıra ve bir şurubu daha çok tercih edeceğini ifade eder. Teneke tepsinin içinde getirilen likör kadehi yerine, gözü mangal kenarındaki bakır kahve tepsisine ilişen Şevket Bey, bu tercihinin şöyle ifade eder: "*San'atkâr bir Türk kalemkârının işlediği bu eser, herhalde tarihe mal edilmiş bir metâ olduğu için böyle mangal başına atılmış diye düşündüm. Halbuki, belki de genç torunun tesiri ile misafir karşısına çıkarılmak imtiyazını kaybetmiş olan bu tepsisi, şu odanın en güzel, en zevkli eşyası idi*" (Ayverdi, 1942b, s.132-133).

Ayverdi'nin ifadeleriyle, yüzümüze sitemle, üzüntüyle bakmakta olan o çeşm-i bülbüller, o öpülecek kadar zarif kâseler, o dudak değdirmeye kıyamadığımız bardaklar, tabaklar, vazolar, ibrikler, lâledanlar, gülâbdanlar, hokkalar, şişeler, şekilde, renkte, işçilikte ulaştıkları o üstün zevk, o ince terkip ve o asil âhenk asla bir ustanın, bir kalfanın şahsına mal edilemez. Yazara göre, bu, ancak dünya karşısında imtihan vermiş bir medeniyetin, fikirde, îmanda, cemiyette ve sanatta ifade bulmuş müşterek kıvamı, üslubu ve âhengi olabilir (Ayverdi, 2018, s. 394-395). Bu bağlamda, asırlarca evvel, Eyüp semtinin "Eser-i İstanbul" damgası vurulmuş, belki yeryüzünün en ileri sanat örneklerinden sayılan porselen işlerinin de aynı madde ve ruh terkiбинin kıvamından faydalanmış olduğunu belirtir (Ayverdi, 1977, s.114).

Ayverdi, "Kendi Kendini İnkâr" adlı yazısında, bütün bu kıymetini bilmeyip unuttuğumuz, maddi ve manevi sanat değerlerimizin kaybolmasından, hazine değerindeki asırlık eşyalarımızın İstanbul yangınlarında yok edilmesinden, kalan bazı mazi bereketlerimizin de gözden düşerek yerlerini

yabancıların mamullerine bırakmasından duyduğu üzüntüyü dile getirir (Ayverdi, 2017, s.69). Eşyanın insana hizmet ettiği kadar insanın da eşyaya hizmet ve özen göstermesi gerektiğini vurgular. Yazarın ifadesiyle, bizim bütün sıkıntımız, muhafaza etmemiz gereken tarihî ve millî değerlerimizi ziyan etmemizdedir. Bunu, paha biçilmez bir hazineye sahip olduğu halde, onun içinde kapalı kalıp açlıktan ölen milyarderin durumuna benzetir (Ayverdi, 1976b, s. 150).

Eskiden toprak, cam ve çini işlerini vücuda getirmekte hemen eşi olmayan İstanbullu, kahvehanesini Beykoz'un, Eyüp'ün, Tophane'nin birer sanat şaheseri olan fincanları içinde içerken, artık tezgâhları kapanmış, ustaları kalmamış olan bu sanat eserlerine ancak bedestenlerde rast gelebildiğini belirten yazar, İstanbul kahvelerinin müşterilerine kendi öz mamulleri yerine “Avrupa'nın şahsiyetsiz sıra malları” olarak nitelendirdiği yabancı soylu fincanları uzatmasını da eleştirir (Ayverdi, 1977, s.73).

Yazara göre, bir zamanlar haddeden geçirilen altın ve gümüşlerin sırma ve kılıptan haline koyulup, bunlarla hil'atler, kaftanlar, tuğralar, sancaklar, yağlıklar, örtüler ve eşyalar işlenen Beyazıt'ın Simkeşhâne'si bugün artık yoksa (Ayverdi, 1977, s.43), eğer bugün Selimiye'nin kadife, halı ve kumaş tezgâhlarından bir iz kalmamışsa, eğer bir zamanlar dünyaya hünerlerini tanıtan Üsküdarlı hattatların, Üsküdarlı müzehhiplerin sanat âbidelerinden habersiz isek bu kayıtsızlıkta toplum olarak bizim de önemli bir payımız var demektir (Ayverdi, 1977, s.160-161). Bu bağlamda, mütefekkir yazar, klasik Türk el sanatlarımızın gelecek kuşaklara da aktarılması, ihya edilerek geliştirilmesi için neler yapılması gerektiği konusunda da çözüm yolları aramış ve eserlerinde bu konudaki görüş ve önerilerini dile getirmiştir.

Ayverdi, günümüzde gittikçe kaybolmakta olan el sanatlarımızı canlandırmak için eğitimciye de büyük görevler düştüğünü belirtir. Eğitim, Ayverdi'nin eserlerinde en çok önem verdiği konuların başında gelir. Özellikle *Milli Kültür Meseleleri ve Maarif Davamız* adlı kitabında, gittikçe kaybolan el sanatlarımızın tekrar ihya ve canlanması için o günün şartlarında neler yapılması gerektiği konusunda görüş ve önerilerini sunar. Ayverdi'ye göre halk eğitiminin önemli bir parçası da el sanatlarını canlandırmaktır. Kaybolmaya yüz tutan yerli el sanatlarının ihyası hem köylüyü kaldırmak hem de kış aylarını değerlendirmesini sağlamak için doğru bir yoldur. Mesela bugün ölmüş olan Kütahya halıcılığını, Kayseri Afşarları'nın kilimciliğini, Uzunyayla'nın yünlü şayak kumaşlarını ihya etmek, Kastamonu yazmacılığını, Manisa'nın dokumacılığını canlandırmak, kadını ve erkeğiyle köylünün hayatında gerekli dengeyi kuracaktır (Ayverdi, 1976a, s.40).

“Bir Mektup” adlı yazısında ise, ileride imkanlar el verdiği takdirde bir proje olarak hayata geçirilebilmesini umduğu bir düşüncesinden bahseder. Kadınların

buldukları şehirde, o şehrin geleneklerini ve tarihî imkânlarını göz önünde bulundurarak bir sanat ürünü meydana getirmelerini hem klasik el sanatlarının yaşatılması açısından hem de “el işleri ve el tezgâhlarının memleket ölçüsünde hareket ve bereket kazanmasını temin eylemek” açısından faydalı bulur. Böylece halı, kilim, tahta oymacılık, bakırcılık, kuyumculuk, gümüşçülük, sepetçilik, işlemecilik, kumaşçılık, dokuma, yazma ve daha nice eşyayı bu meydana getirebilmeyi amaçlar. Ayverdi’ye göre, bu sayede, bir yandan el tezgâhları ve el işleri böylece yürürken, bir kısım rağbet gören eşyanın fabrikasyon yoluyla imal edilmesi, orijinal bir Türk sanatını dünyaya arz etmek imkânını da meydana getirmiş olacaktır (Ayverdi, 1976d, s. 279- 280).

Ayverdi, tüm bu örneklerde görüldüğü gibi geçmiş değerlerimizi korumamız gerektiğini vurgularken, gelecek için de çeşitli, pratik öneriler, teklifler sunar. Dolayısıyla, onun “*mazi algısı, sadece mazi tahassüsleriyle eser veren yazar ve fikir adamlarından çok farklıdır. Onun geçmişe olan ilgisi, şimdiki ve geleceği kurtarmak, yeniden inşa etmek içindir.*” (Özdemir, 2014, s.424)

Sonuç

Sâmiha Ayverdi eserlerinde mimari, müzik, edebiyat, tiyatro gibi güzel sanatların bütün kollarına yer vermiştir. Onun eserlerinde en çok üzerinde durduğu sanat dallarından biri de klasik Türk el sanatlarıdır. Hat, tezhip, ebru, çinicilik, ciltçilik, cam sanatı, lüleçilik, mühürcülük, mahyacılık bunlardan bazılarıdır. Özellikle Türk sanat, kültür ve medeniyetine dair bilgi ve yorumlarını aktardığı eserlerinde, hatıralarında bu sanat kollarına bütün incelikleri ve tafsilatıyla tarihî gelişimi içinde yer verdiği görülür. Ayrıca romanlarında da gerek kahramanları aracılığıyla gerekse iç mekân tasvirlerinde bu sanatlara ve sanat ürünlerine yer verir. Fakat bütün bu sanat kıymetlerimizin, gelenek ve göreneklerimizimizin bir parçası olan mazi bereketlerimizin çoğunun zaman içinde unutulup gittiğini, geriye kalan bazı sanat yadigarlarımızın da harap edilip yok edildiğini ifade eder. Ayverdi, bu sanat değerlerimizin günümüzde de yaşatılarak gelecek kuşaklara aktarılması gerektiğini vurgular. Bunun için, mütefekkir kimliğiyle sorunları sadece tespit ve ifade etmekle kalmaz, bazı pratik çözüm önerileri ve teklifler de sunar.

Dolayısıyla yazarın amacı, geçmişi yeniden inşa etmek değildir. Çünkü ona göre geçmişi yeniden yaşamak demek, bir ölüden hayat beklemek demektir. Bu da olamayacağı için yapılması gereken, mazinin tecrübelerinden istifade edip geleceği yeniden inşa etmek, bir anlamda geçmişle gelecek arasında bir köprü kurmaktır.

Sonuç olarak, Ayverdi, eserleriyle toplumda tarih bilincinin oluşmasına katkı sağlamakla birlikte, birçok bakımdan geleceğe de söyleyecek sözü olan mütefekkir bir yazardır.

Kaynakça

- Aygen, Ş. (2013). Maziye Eğilen Sanatkâr. (*Her Hafta*, 10.9.1949, Sayı:115, s.8).
O da Bana Kalsın: Röportajlar, Anketler (1b.). İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 27-31.
- Ayverdi, S. (1942a). *Yaşayan Ölü*. İstanbul: Gayret Kitabevi.
- Ayverdi, S. (1942b). *İnsan ve Şeytan*. İstanbul: Gayret Kitabevi
- Ayverdi, S. (1943). *Son Menzil*. İstanbul: Gayret Kitabevi
- Ayverdi, S. (1973). *İbrahim Efendi Konağı* (2b.) İstanbul: Baha Matbaası.
- Ayverdi, S. (1976a). Maarif Davamız. *Millî Kültür Meseleleri ve Maârif Davamız*. Kültür Bakanlığı, Kültür Eserleri: 12, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 11-57.
- Ayverdi, S. (1976b). Gençlik Mes'eleleri ve Mes'ulleri. *Millî Kültür Meseleleri ve Maârif Davamız*. Kültür Bakanlığı, Kültür Eserleri: 12, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 127-152.
- Ayverdi, S. (1976c). Muhtaç olduğumuz Zevk. *Millî Kültür Meseleleri ve Maârif Davamız*. Kültür Bakanlığı, Kültür Eserleri: 12, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 266-269.
- Ayverdi, S. (1976d). Bir Mektup. *Millî Kültür Meseleleri ve Maârif Davamız*. Kültür Bakanlığı, Kültür Eserleri: 12, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 275-286.
- Ayverdi, S. (1977). *İstanbul Geceleri* (3b.). İstanbul: Baha Matbaası.
- Ayverdi, S. (1985a). Ne idik Ne Olduk. *Ne İdik Ne Olduk*. İstanbul: Hülbe Yayınları, 5-9.
- Ayverdi, S. (1985b). Havaya Uçurulan Köprü. *Ne İdik Ne Olduk*. İstanbul: Hülbe Yayınları, 51-58.
- Ayverdi, S. (1985c). Eski İstanbul'dan Çizgiler. *Ne İdik Ne Olduk*. İstanbul: Hülbe Yayınları, 161-173.
- Ayverdi, S. (1985d). O Eller. *Ne İdik Ne Olduk*. İstanbul: Hülbe Yayınları, 233-236.
- Ayverdi, S. (1988). Vav. *Hey Gidi Günler Hey*. İstanbul: Hülbe Yayınları, 114-116.
- Ayverdi, S. (1999). *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları* (4b.). İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Ayverdi, S. (2017). Kendi Kendini İnkâr. *Râtibe* (3b.). İstanbul: Kubbealtı Yayınları 66-71.

- Ayverdi, S. (2018). *Boğaziçi'nde Tarih* (10b.). İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Aritan, A. S. (1993). Ciltçilik. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (551-557.ss.),7, İstanbul: TDV Yayınları.
- Banarlı, N.S. (1977). Önsöz. *İstanbul Geceleri* (3b.). İstanbul: Baha Matbaası, V-VII.
- Biröl, İ., A. (2012). Tezhip. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (65-68.ss.),41, İstanbul: TDV Yayınları.
- Güngör, S. (2013). "İstanbul Geceleri" Müellifi Sâmiha Ayverdi ile Bir Konuşma. (İstanbul Ekspres, 5.4.1952). *O da Bana Kalsın: Röportajlar, Anketler* (1b.). İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 33-37.
- İmre, Ş. (2015). Şükrü İmre (20 Kânûnuevvel 1947). *Mülâkatlar* (1b.). İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 255-261.
- Kırzioğlu, B. (2013). Banıççek Kırzioğlu'nun Doktora Çalışmaları Dolayısı ile Sâmiha Ayverdi'ye Sorduğu Sualler ve Cevapları (Kasım 1988). *O da Bana Kalsın: Röportajlar, Anketler* (1b.). İstanbul: Kubbealtı Yayınları, s.231-234.
- Koç, T. (2022). *İslâm Estetiği*. Ankara: İSAM yayınları.
- Kuşoğlu, M. Z. (1997). Hakkâklık. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (204-205.ss.),15, İstanbul: TDV Yayınları.
- Özdemir, F. Ç. (2014). *Sâmiha Ayverdi'nin Eserlerinde Mazi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yetiş, K. (1993). *Sâmiha Ayverdi, Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yetiş, K. (2003). Sâmiha Ayverdi'nin Kültüre ve Güzel Sanatlara Bakışı. *Vefâtının 10. Yılında Sâmiha Ayverdi'nin Hâturasına- 3.Bin Yıla Girerken Türk ve Müslüman Dünyasında Sosyo-Kültürel Yapının Yeniden Teşekkülü Sempozyum Bildirileri* (haz. Ayşe Yıldız Topuz). (s.121-133). Ankara: Kubbealtı Yayınları.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Hârezm'in Gazneliler Tarafından İşgali ve Me'mûnî Devleti'nin Yıkılışı

Aykut ÖZBAYRAKTAR*

Özet

Bu araştırmada tarihi Hârezm bölgesinin 408/1017 yılında Sultan Mahmûd'un komuta ettiği Gazneli ordusu tarafından işgali ve Me'mûnî Devleti'nin yıkılışı sürecinin yazılı kaynaklar ve numismatik bulgulara dayanılarak mümkün olan tüm detaylarıyla incelenmesi amaçlanmaktadır. Me'mûnî iktidarının politik statüsü, Karahanlılar ve Gazneliler arasındaki güç rekabetinde takındığı tutum, Karahanlılar ve Sultan Mahmûd ile ilişkileri, Gaznelilerden gelen siyasi-askeri baskıları karşısında aldığı tedbirleri, mücadelesi gibi konular araştırmanın kapsamındadır. Buna ek olarak Gazneli Mahmûd'un Hârezm'i zaptı, bölgedeki faaliyetleri, zaferinin edebiyata yansımaları gibi konulara da çalışmada yer verilmektedir. Bu araştırmayla Me'mûnîler iktidarının 389-408/999-1017 yılları arasında Hârezm ve Kuzey Horasan'daki Nesâ-Ferâve havalisinde müstakil bir devlet olarak hükmettiği, Karahanlı-Gazneli rekabeti ortamında Sultan Mahmûd ile iyi ilişkiler kurmaya özen gösterdiği, iki büyük gücün arasındaki hassas dengelerden faydalanarak istiklalini bir müddet koruyabildiği sonuçlarına ulaşılmıştır. Me'mûnîler her ne kadar ortak bir hücum ile Horasan'ı işgal edip Gaznelileri püskürtmeyi planlasalar da teklifleri Karahanlılar tarafından reddedilmiştir. Bu noktada cesaretlenen Sultan Mahmûd askeri bir harekate yönelerek Hârezm'i ele geçirmiş ve Me'mûnîler Devletini yıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hârezm; Me'mûnîler; Gazneliler; Hârezmşâh II. Me'mûn; Gazneli Mahmûd.

Invasion of Khwārazm by the Ghaznavids and the Fall of the Ma'mūnid State

Abstract

The aim of this research is to examine the occupation of the Khwārazm by the Ghaznavid army commanded by Mahmūd of Ghaznī in 408/1017 and the collapse of the Ma'mūnid State in all possible details based on written sources and numismatic findings. The scope of the study is the issues and events such as the political status of the Ma'mūnid government, its attitude toward the rivalry between the Qarakhanids and the Ghaznavids, its relations with the Qarakhanids and Mahmūd of Ghaznī, its policies and struggle against the political-military oppression of the Ghaznavids. In addition, subjects such as Sultan Mahmūd's conquest of Khwārazm, his activities in the region, and the reflections of his victory on literature are also included in the study. Some of the conclusions reached in this research are as follows: The Ma'mūnid government ruled as an independent state between 389-408/999-1017 in Khwārazm, Nasā, and Farāwa. The Ma'mūnids took care to establish good relations with Sultan Mahmūd in the condition of Qarakhanid-Ghaznavid rivalry. Benefiting from the delicate balances between the two great powers, the Ma'mūnid State was able to maintain its independence for a while. Although the Ma'mūnids planned to invade Khorasan with a common attack and repel the Ghaznavids, their offer was rejected by the Qarakhanids. At this point, Sultan Mahmūd turned to military action and captured Khwārazm, and put an end to the Ma'mūnid State.

Key Words: Khwārazm; Ma'mūnids; Ghaznavids; Khwārazmshāh Ma'mūn II; Mahmūd of Ghaznī.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, e-mail: aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-9804-7875>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Özbayraktar, A. (2023). Hârezm'in Gazneliler tarafından işgali ve Me'mûnî Devletinin yıkılışı.

Küllîye, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 296-314.

<https://doi.org/10.48139/aybukulliyel.1335969>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
1 Ağustos 2023	18 Eylül 2023	Araştırma Makalesi	296-314
1 August 2023	18 September 2023	Research Article	

Extended Abstract

The Ma'mūnid State was established in Khwārazm in 386/996 as a vassal of the Sāmānids. In addition, it also ruled the Nasā–Farāwa region in Northern Khorasan. When the Qarakhanids occupied the Sāmānid capital Bukhārā in 389/999, the Ma'mūnid State was freed from Sāmānid domination and became an independent state directly affiliated with the Abbāsīd Caliphate, and its political legitimacy was confirmed by the Abbāsīd Caliph al-Qādir-billāh. Transoxiana and Khorasan, which were the inheritance of the Sāmānids, were shared between two great powers, namely the Qarakhanids and the Ghaznavids.

After the definitive fall of the Sāmānids in 395/1005, the Ma'mūnid State tried not to get involved in the struggle between the Qarakhanids and the Ghaznavids to dominate Central Asia and followed a policy of balance to preserve its independence by remaining neutral. However, during the conflicts, the Ma'mūnid administration was subjected to unwanted and fait accompli demands from the Qarakhanid commanders. The Qarakhanids failed in their attempt to invade Khorasan between 396-397/1006-1007. In such a conjuncture, Khwārazmshāh Alī realized that he could no longer remain neutral between the two imperial powers, and since he perceived the Ghaznavids as a more serious threat, he married the sister of Sultan Mahmūd and established an alliance based on kinship between the Ghaznavids and the Ma'mūnids.

The alliance between the Ma'mūnids and the Ghaznavids continued positively during the reign of Khwārazmshāh Alī's brother and successor, Khwārazmshāh Ma'mūn II, who came to the throne in 399/1008. Because Khwārazmshāh Ma'mūn II continued his kinship and alliance with Mahmūd of Ghazni by marrying his brother's widow. However, this marriage paved the way for a series of events that resulted in the collapse of the Ma'mūnid State by the Ghaznavids. Mahmūd Ghazni made some attempts to make his brother-in-law, Khwārazmshāh Ma'mūn II, his vassal through threats. Khwārazmshāh Ma'mūn II, who made political maneuvers against the pressure of the Ghaznavids, eventually offered the Qarakhanids to invade Khorasan with an alliance and joint operation. However, the Qarakhanids did not accept this offer and contented themselves with mediating between the Ghaznavids and the Ma'mūnids.

When it became clear that the Qarakhanids would not take action to save the Ma'mūnids, Khwārazmshāh Ma'mūn II began to look for ways to reach an agreement with Sultan Mahmūd. However, Khwārazmian statesmen and commanders, who were strongly opposed to the idea of being affiliated with the Ghaznavids, attempted a bloody rebellion or an assassination and killed Khwārazmshāh Ma'mūn II. Sultan Mahmūd, using the murder of Khwārazmshāh Ma'mūn II as an excuse, attacked Khwārazm with his crowded army and destroyed

the Ma'mûnid army in the Battle of Hazarasb in 408/1017. Subsequently, he invaded Khwārazm and put an end to the Ma'mûnid State.

The Ghaznavid invasion brought fearful days to the people of Khwārazm. Sultan Mahmūd brutally executed many statesmen whom he held responsible for the murder of Khwārazmshāh Ma'mûn II, crushed the resisters in Khwārazm, forcibly took prisoners of war into his army and sent them to India, seized the state treasury, exiled the members of the Ma'mûnid Dynasty and massacred the Bātinis in Khwarezm. He also sent the scholars and literati under the auspices of Khwārazmshāh Ma'mûn II to his palace in Ghazna.

Giriş

Hârezmşâh I. Me'mûn b. I. Muhammed, 386/996 yılında tarihi Hârezm bölgesine egemen olarak Me'mûnîler iktidarının temellerini atmıştır (Gerdîzî, 1363, s. 374). Ertesi sene darp ettiği gümüş dirhemlerde kendi adına ilaveten Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh'ın ve Sâ mânî Emîri Nûh b. Mansûr'un da isimlerini zikreden (Reva vd., 2011, s. 59) Hârezmşâh I. Me'mûn, bu yöntemle Sünni ve Sâ mânîler Devleti'ne bağlı bir mahalli hükümdar olduğunu beyan etmiş fakat aynı yıl (387/997) kendi gulamları tarafından bilinmeyen bir sebeple katledilmiştir. Onun vefatı üzerine oğlu Alî b. I. Me'mûn Hârezmşâh unvanıyla tahta çıkmıştır (Utbî, 1334, s. 116, 119). İktidarının ilk yıllarında babası gibi Sâ mânîlere vassal olan Hârezmşâh Alî, Karahanlıların 389/999 yılında Buhara'yı zapt ederek Sâ mânîler Devleti'ne son vermeleri üzerine müstakil bir hükümdar haline gelmiştir. Nitekim onun 390/1000 yılından sonra darp ettiği gümüş dirhemlerinde kendi ismiyle birlikte yalnız dönemin Abbâsî Halifesi el-Kâdir-Billâh'ın adını andığı ve sadece onu üst otorite olarak tanıdığı görülmektedir (www.zeno.ru 88799 no'lu sikke görseli).

Hârezmşâh Alî'nin muhtemelen 399/1008 yılında ölümünden sonra (Nâzım, 1931, s. 184-185) küçük kardeşi II. Me'mûn b. I. Me'mûn, Hârezm tahtına çıkmıştır. Hârezmşâh II. Me'mûn, selefi gibi doğrudan Abbâsî Hilafetine bağlı müstakil bir hükümdar olarak hükmetmiştir. Çünkü onun Bağdat'tan gönderilen liva, ahit, hil'at ve lakap gibi egemenlik sembolleriyle taltif edildiği (Beyhakî, 1383, s. 639) ve gümüş dirhemlerinde kendi adına ilaveten yalnız Abbâsî Halifesi el-Kâdir-Billâh'ın ismini zikrettiği görülmektedir (Kalinin, 2009, s. 18). Bu deliller Hârezmşâh II. Me'mûn'un Abbâsîlerin sembolik gücünden başka bir otorite tanımadığı anlamına gelmektedir.

Sâ mânîler Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesiyle onun maddi ve manevi mirası genel olarak Karahanlılar ve Gazneliler arasında paylaşılmıştır. Amuderya Nehri'nin batı yakasındaki Horasan'da Gazneliler ve doğu tarafındaki Mâverâünnehir'de Karahanlılar Orta Asya'da hakim olabilecek iki büyük güç olarak temayüz etmişlerdir. Nehrin her iki yakasında da toprakları olan Hârezm'de ve Kuzey Horasan'daki Nesâ-Ferâve havalisine hükmeden Me'mûnîler ise kuzeyde

üçüncü bir güç olarak belirmişlerdir. Nitekim gerek yazılı kaynaklar gerekse nümismatik veriler Me'mûnîlerin 389-408/999-1017 yılları arasında doğrudan Abbâsî Hilafetine bağlı müstakil bir iktidar olarak hüküm sürdüklerini göstermektedir. Böylece V/XI. asrın başlarında Orta Asya'da Karahanlılar, Gazneliler ve Me'mûnîlerden oluşan bir güç üçgeni şekillenmiştir.

1. Karahanlı-Gazneli Rekabeti Karşısında Me'mûnî İktidarının Tutumu

Sâmânîler Devleti'nin 389/999 yılında yıkılmasıyla Horasan ve Mâverâünnehir'e egemen olan Karahanlılar ve Gazneliler, bir antlaşma yaparak Amuderya Nehri'ni aralarında sınır kabul etmişlerdir. Sâmânî ailesine mensup İsmail el-Muntasır'ın devletini diriltmek üzere Gaznelilere ve Karahanlılara karşı uzun soluklu ve zorlu bir mücadeleye giriştiği 390-395/1000-1005 yılları arasında iki taraf nezdinde herhangi bir savaş yaşanmamıştır. Ancak Muntasır'ın katledilmesini takiben o zamana kadar müspet seyreden Karahanlı-Gazneli ilişkileri, Karahanlıların Horasan'a saldırılarıyla bozulmuştur. 396/1006 yılında Subaşı Tekin'in ve Ca'fer Tekin'in komutasında iki cepheden Horasan'a saldıran Karahanlı orduları, Sultan Mahmûd ve Gazneli ordusunun Hint seferinde bulunmasından da faydalanarak ilk etapta başarılar kazanmış ve ganimet elde etmiştir. Ancak Sultan Mahmûd'un Gazne'ye dönmesi üzerine her iki Karahanlı komutanı da Amuderya Nehri'ni aşarak Mâverâünnehir'e dönmeye karar vermişlerdir. Belh'te bulunan Ca'fer Tekin'in geri çekilişi başarılı olmuştur. Subaşı Tekin ise Arslan Câzib komutasındaki Gazneli ordusunun sıkı takibine maruz kalmıştır. Gerek susuzluk ve ikmal problemleri gerekse Oğuzların saldırıları yüzünden çok zor durumda kalan Subaşı Tekin; Merv, Serahs, Cürcân, Dihistân, Ebîverd, Nesâ havalisinde perişan bir vaziyette dolaştıktan sonra Gazneli birlikleriyle savaşmış ve askerlerinin büyük bölümünü kaybetmesini takiben nehri geçerek Mâverâünnehir'e kaçabilmiştir. Akabinde Karahanlı Hükümdarı İlek Nasr Han, ordusuyla birlikte yeniden Horasan'a girmiş ve 397/1006-1007 yılında Kantarat-ü Çarhıyân Savaşı'nda Sultan Mahmûd'un bizzat yönettiği orduyla karşı karşıya gelmiştir. Çetin geçen savaş Gaznelilerin galibiyetiyle neticelenmiştir ve Karahanlıların Horasan'ı ele geçirme planları başarısız olmuştur (Duman, 2013, s. 92-107).

Karahanlılar ile Gazneliler arasında Horasan'da vuku bulan savaşlar Me'mûnî iktidarının menfaatine olsa da çatışma ortamında Hârezmşâh Alî'yi Gaznelilerle karşı karşıya getirebilecek ve Me'mûnîler açısından rahatsız edici bir gelişme yaşanmıştır. Arslan Câzib'in takibi sırasında Karahanlı komutanı Subaşı Tekin yanında bulunan çok miktarda ganimeti Hârezm'e göndermiş ve emanete ihanet etmemesi hususunda ciddi uyarılar yaptıktan sonra Hârezmşâh Alî'den onları Karahanlı Hükümdarı İlek Han için muhafaza etmesini istemiştir (Utbi, 1334, s. 182-183).

Me'mûnî iktidarının Gaznelileri daha ciddi bir tehlike olarak kabul ettiği için Karahanlılar ile yakınlaşmaya çalıştığı ve Subaşı Tekin'in ganimetleri Hârezmşâh

Alî'ye emanet etmesinden hareketle Karahanlıların üstünlüğünü tanıdığı düşünülmektedir (Huncan, 2011, s. 225). Bir süre Hârezmşâh Alî'nin Karahanlıların tâbiyetine girdiği iddia edilmektedir (Erdoğan, 2013, s. 150). Ancak bu olay Me'mûnîlerin tarafsızlık politikasını zedeleyip Hârezmşâh Alî'yi Gazneli Sultan Mahmûd'un karşısında müşkül vaziyete düşüren bir emrivaki olarak da değerlendirilebilir. Eğer Me'mûnîler, Karahanlılara yakınlık duysalardı ve Karahanlı üstünlüğünü tanısalar, Subaşı'nın Horasan'da zor zamanlar geçirip asker kaybetmek yerine ordusuyla birlikte Hârezm'e sığınması beklenirdi. Üstelik onun hiç zayıf vermeden Hârezm'e gitmesi mümkündür. Oysa Subaşı Tekin, ağırlıklarının çoğunu yitirdikten sonra elinde kalan az miktar ganimeti kurtarmak için Hârezm'e sevk etmiştir (Utbî, 1334, s. 183). Ayrıca Horasan'da olan hadiseler Me'mûnîleri Karahanlılarla değil, Gaznelilerle yakınlaştırmıştır. Şöyle ki iki devlet arasındaki mücadeleler sırasında bu gibi istenmeyen şeylerle karşılaşabileceğinin ve uzun süre tarafsız kalamayacağını farkında olduğu anlaşılan Hârezmşâh Alî Horasan'daki başarısızlıklarının etkisiyle Karahanlılara mesafeli kalıp Gaznelilerle yaklaşarak Sultan Mahmûd'un kız kardeşi Hurre-i Kâlcî ile nikahlanmıştır (Utbî, 1334, s. 240; Beyhakî, 1383, s. 639; Mübayen, 1386, s. 131). Evlilik teklifinin kimden geldiğini ve hangi tarihte gerçekleştiğini bilmiyoruz. Ancak bu izdivaç 396-399/1006-1009 yılları arasına tarihlendirilebilir. Zira evlilik haberi Karahanlıların Horasan saldırılarından sonra verilmektedir ve Hârezmşâh Alî 399/1008 senesinde vefat etmiştir (Nâzım, 1931, s. 184-185). Mezkûr izdivaç sayesinde Gazneli Mahmûd ve Hârezmşâh Alî arasında akrabalık bağına dayandırılan güçlü bir ittifak kurulmuştur.

Ö. S. Huncan (2011, s. 225); Karahanlı Hükümdarı İlig Nasr'ın 403/1012-1013'te ölmesi üzerine Mâverâünnehir'de otorite boşluğu yaşanması nedeniyle Me'mûnî iktidarının Gazneliler ile mecburen yakın ilişkiler kurduğunu, bu maksatla Hârezmşâh Alî'nin Sultan Mahmûd'un kız kardeşiyle evlendiğini belirtmektedir ancak bu görüşü hatalıdır. Beyhakî (1383, s. 639, 647)'nin kaydına göre Hârezmşâh Alî'nin halefi Hârezmşâh II. Me'mûn, Şevval 407/Mart 1017 tarihinde ölmüştür ve Hârezmli âlim Bîrûnî ona yedi sene danışmanlık yapmıştır. Dolayısıyla Hârezmşâh II. Me'mûn, en geç 400/1009 yılında tahta çıkmış olabilir ve Hârezmşâh Alî, 403/1012-1013'te hayatta değildir.

Me'mûnîler ile Gazneliler arasındaki müspet ilişkiler ve ittifak takip eden yıllarda sürmüş ve iki devletin münasebetleri durağan bir seyir izlemiştir. Hârezmşâh Alî'nin 399/1008'de vefat etmesi üzerine tahta çıkan Hârezmşâh II. Me'mûn ise selefinin kurduğu bu dengeyi korumuştur. Hatta o Gazne sarayına mektup göndererek kardeşinin dul eşi ve Sultan Mahmûd'un kız kardeşi Hurre-i Kâlcî ile evlenmeyi talep etmiştir. Teklifin kabul edilmesiyle izdivaç gerçekleşmiştir ki bu suretle Me'mûnîler ile Gazneliler arasındaki akrabalığa dayanan ittifak devam etmiştir (Utbî, 1334, s. 240; Beyhakî, 1383, s. 639). Hârezmşâh II. Me'mûn ile Hurre-i Kâlcî'nin nikahlanması 406/1015-1016 yılında

gerçekleşmiştir (Gerdîzî, 1363, s. 395). Fakat bu olayla Sultan Mahmûd, Hârezmşâh II. Me'mûn'u vassalı konumuna düşürmek üzere çalışmalara başlamış ve 407/1017 yılında iki taraf arasındaki iyi ilişkiler Me'mûnîler açısından çok tehlikeli bir boyuta taşınmıştır.

2. Me'mûnîler ile Gazneliler Arasında İyi İlişkilerin ve İttifakın Bozulması

Gazneli dönemi tarihçilerinden Beyhakî, Hârezmşâh II. Me'mûn'un Sultan Mahmûd'dan çekindiği mesajını veren ve iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olduğu belirtilen garip bir hikayeden bahseder. Beyhakî'nin Hârezmşâh II. Me'mûn'un başdanışmanı Bîrûnî'den nakille anlattığı ve konuyla ilgilenen araştırmacıları etkileyen bu hadiseyi aynen alıntılamanıza gerek görülmektedir:

“Emirü'l-Mü'minîn el-Kâdir-Billâh, ona (Hârezmşâh II. Me'mûn) hil'at, ahid, livâ ve 'Aynü'd-devle ve Zeynü'l-mille lakabını Sâlâr-ı Hâciyân Hüseyin'in vasıtasıyla gönderdi. Hârezmşâh düşündü ki Emir Mahmûd 'Benim şefaetim ve arabuluculuğum olmadan niçin Halife'den hil'at alsın, itibar ve ayrıcalık elde etsin' diyerek incinmemelidir. Yine de beni (Bîrûnî) karşılamak için çölün ortasına dek elçi olarak gönderdi. Ben gittim, (emanetleri) Hârezm'e getirdim, ona (Hârezmşâh'a) verdim. Onları saklayıp gizli tutmalarını emretti. Ne zaman ki hanedanı yıkılmaya yüz tuttu ancak o zaman onları meydana çıkardılar ve o vakitte olan oldu.” (Beyhakî, 1383, s. 639-640).

Beyhakî'nin eserinde kaydedilen mezkûr olay Gazneli-Abbâsî münasebetleri bağlamında değerlendirilmektedir. Hadisenin hakikaten ve Beyhakî tarafından anlatıldığı gibi gerçekleştiği, Halife el-Kâdir-Billâh'ın Hârezmşâh II. Me'mûn'a elçi ve egemenlik alameti gönderirken temel amacının Sultan Mahmûd'a karşı alternatif bir güç odağı ortaya çıkarmak olduğu ve Gazneliler-Me'mûnîler ilişkilerinin bozulmasında ilk sebebinin Abbâsî ziyareti olduğu kabul edilmektedir (Erdoğan, 2013, s. 151-152). Bu suretle Me'mûnî iktidarı hiçbir özgül ağırlığı ve etkisi olmayan sıradan bir vassal hükümet olarak görülmektedir ve yansıtılmaktadır. Oysa tahta yeni cülus eden hükümdarlara Abbâsî Hilafeti tarafından egemenlik alametleri, berat ve lakap verilmesi ananevi hale gelmiş bir uygulama olup politik meşruiyetin tanınması anlamına gelmektedir. Abbâsîlerin Me'mûnîleri taltif etmelerini Sultan Mahmûd ile ilişkilendirmek için mantıklı hiçbir gerekçe de bulunmamaktadır. Abbâsî heyetinin Hârezmşâh II. Me'mûn'a lakap ve hakimiyet sembolleriyle birlikte hakikaten geldiği fakat bu ziyaretin Beyhakî tarafından anlatıldığı gibi gerçekleşmediği açıkça anlaşılmaktadır. Zira mezkûr anlatıya göre Hârezmşâh II. Me'mûn, Sultan Mahmûd'dan çekindiği için Abbâsî elçi ziyaretini ve gönderilen egemenlik alametlerini uzun süre gizlemiştir. Bu alametler ortaya çıkarıldıktan hemen sonra da devletin yıkılışına giden bir süreç yaşanmıştır. Halbuki Hârezmşâh II. Me'mûn'un günümüze intikal edebilen yegâne

gümüş dirhemi üzerinde adı, *'Aynü'd-devle ve Zeynü'l-mille* lakabıyla zikredilmektedir. 405/1014 yılında darp edilen bu dirhemde üst otorite olarak sadece Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-Billâh'ın adı anılmaktadır. Bununla birlikte dirhemde Gazneli Mahmûd'a dair hiçbir emare bulunmamaktadır (Kalinin, 2009, s. 18). Mezkûr dirhem Abbâsî elçi ziyaretinin 405/1014'ten önce (muhtemelen Hârezmşâh II. Me'mûn 400/1009 yılında tahta çıktıktan sonra) gerçekleştiğini, bu ziyaretin ve egemenlik sembollerinin hiçbir şekilde gizlenmediğini, hatta Halife'nin verdiği lakabın sikkeler ile açıktan ilan edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Hârezmşâh II. Me'mûn'un Abbâsî ihsanlarını Sultan Mahmûd'dan çekinerek gizlediği şeklindeki anlatının tam olarak gerçeği yansıtmadığı ve bu ziyaretin Gazneli Mahmûd ile ilişkilendirilmesinin doğru olmadığı belirtilmelidir.

Gazneli-Me'mûnî ilişkilerinin bozulmasının asıl sebebine gelince; Beyhakî'nin anlatısına göre Karahanlılara elçi göndermeyi düşünen Sultan Mahmûd, Hârezmşâh II. Me'mûn'a mektup yazarak Hârezm elçilerinin Gazneli heyetine katılmasını önermiştir. Teklifinde Sultan Mahmûd iki taraf arasındaki temasları takip etmesinin Hârezmşâh II. Me'mûn'u antlaşmalardan haberdar etme ve Karahanlılar ile Me'mûnîler arasında dostluk, sulh ve ittifak sağlama noktasında yararlı olacağını bildirmiştir (Beyhakî, 1383, s. 641).

Gazneli Mahmûd'un Hârezmşâh II. Me'mûn'a böyle bir teklif götürürken asıl maksadının ne olduğu belirsizdir. Halihazırda kız kardeşini evlendirerek Hârezmşâh II. Me'mûn'un katında ciddi bir nüfuz elde eden Sultan Mahmûd, Hârezm'i tabiyet altına almak için bir plan hazırlamış ve Me'mûnî elçilerini Gazne heyetine dahil ederek Karahanlılar nezdinde onun kendisine vassal olduğu algısını yaratmak istemiş olabilir. C. Erdoğan (2013, s. 153) ise bu diplomatik gösteriyle Sultan Mahmûd'un hedefinin Hârezm'e yönelik amacını Karahanlılara göstermek olabileceğini düşünmektedir. O sırada Karahanlıların iktidar kavgalarıyla meşgul olmaları (Huncan, 2011, s. 234-253) dikkat çekicidir. Me'mûnî-Karahanlı münasebetlerinin ise olumsuz seyrettiği belirtilir ve bunun nedeni olarak Hârezmşâh II. Me'mûn'un Karahanlılara karşı hasmane bir tavır alması, onları incitecek hareketlerde bulunması gösterilmiştir (Beyhakî, 1383, s. 644). Belki de Gazneli Mahmûd samimi bir niyetle Karahanlı-Me'mûnî ilişkilerini düzeltmek istemiştir.

Hârezmşâh II. Me'mûn, Gazneli Mahmûd'un bu alışılmadık teklifini nazikçe reddetmiştir ve Beyhakî'nin bildirdiğine göre *«Allah, bir adamın içinde iki kalp yaratmadı» (Ahzab Suresi, 4). Ben ez cümle emîr olduğum için Hânlar ile bir bağlantım yok. Hiçbir şekilde onların nezdine birini göndermem.* (Beyhakî, 1383, 641) şeklinde cevap vermiştir. Mezkûr ifadede Hârezmşâh II. Me'mûn; kendini Hânlar seviyesinde değil, emirler zümresinde görmektedir (Erdoğan, 2013, s. 153). Abbâsî Hilafeti tarafından tanınmış ve gümüş dirhemler bastıran müstakil bir hükümdar olarak Hârezmşâh II. Me'mûn'un devletler arası diplomatik ilişkilerde kendisini böylesine aciz, aşağı seviyede göstermesinin sebebi kendisine kurulmuş

bir tuzaktan kurtulmak endişesi miydi, yoksa bu cümleler onu küçültmeyi arzulayan Beyhakî'nin uydurduğu sözler midir bilemiyoruz. Öyle anlaşılıyor ki elçilerini Gazne heyetine dahil etmenin kendisini Sultan Mahmûd'un tebaası gibi göstereceğini idrak eden Hârezmşâh II. Me'mûn, onun teklifine razı olmamıştır.

Beyhakî'nin anlatısına göre ortak diplomatik temaslar çağrısı reddedilen Sultan Mahmûd, veziri Ebû'l-Kâsım Ahmed el-Meymendî'nin önerisiyle Hârezmşâh II. Me'mûn'u politik tazyik altında almak üzere yeni bir planı uygulamaya karar vermiştir. Me'mûnî elçisiyle görüşen Vezir Ahmed el-Meymendî, Sultan Mahmûd'un haberi yokmuş gibi davranarak ve nasihat edercesine konuşarak Hârezmşâh II. Me'mûn'un memleketinde Gazneli Mahmûd adına hutbe okutmasının üzerindeki töhmetleri kaldırması noktasında yararlı olacağını tavsiye etmiştir ve onu üstü kapalı şekilde uyarmıştır (Beyhakî, 1383, s. 641). Utbî (1334, s. 240) ise Gazneli Mahmûd'un imalarla değil, doğrudan elçi göndererek Hârezmşâh II. Me'mûn'dan adına hutbe okutup para basmasını ve bunu kendi adamlarının gözetimi altında yapmasını istediğini kaydetmektedir.

Her halükarda iki devlet arasındaki ilişkiler ve ittifak Gazneli Mahmûd'un Hârezmşâh II. Me'mûn'u siyasi baskı ve tehdit yoluyla tâbiyeti altına almaya çalışması sebebiyle bozulmuştur. Zira söz konusu talepler Me'mûnîler için vassal statüsüne düşmek anlamına gelmektedir ve onu reddetmek ikili ilişkileri gerginleştirip Gaznelilerin Hârezm'i işgal planlarına elverişli bir zemin hazırlayacaktır. Her iki durumu da yayılmacı bir politika takip eden Gazneli Mahmûd'un siyasi hedeflerine ulaşması olarak değerlendirilebiliriz.

3. Gazneli Tehdidine Karşı Me'mûnî İktidarının Tepkisi ve Tedbirleri

Hârezmli bilgin Ebû'r-Reyhân el-Bîrûnî, Hârezmşâh II. Me'mûn'un maiyetinde yedi sene çalışmış ve onun danışmanlığını yapmıştır. Me'mûnî iktidarının devrilişi sürecine tanıklık etmiş ve olayların içinde başat aktörlerden biri olarak bizzat yer almıştır. Gazneli devri tarihçilerinden Beyhakî, Sultan Mahmûd'un Hârezm'i işgaline ve Me'mûnîler Devleti'nin yıkılışı sürecine dair verdiği bilgilerin çoğunu, bilhassa Hârezm cephesinde yaşananları Bîrûnî'nin günümüze intikal edemeyen bir kitabından alıntulamıştır. Beyhakî'nin Bîrûnî'ye atıfla aktardığı bilgiye göre Vezir Ahmed el-Meymendî ile görüştüğünden sonra ülkesine dönen Me'mûnî elçisi olan biteni bildirdiği zaman Hârezmşâh II. Me'mûn ile danışmanı Bîrûnî arasında şöyle bir diyalog geçmiştir:

Bîrûnî: *“Sen bu konuşmayı unut! (Kurt gibi) Ulumaktan yüz çevir! Onu duyma! Her mesaj cevaba muhtaç değildir! Vezirin sözünü ganimet bil ki o bunu ihsan için nasihat olarak dediğini ve efendisinin bundan haberi olmadığını söylemiştir. Bu sözü gizle, kimseye söyleme ki çok kötü olur!”*

II. Me'mûn: *“Sen ne diyorsun? Emîr'in buyruğu olmaksızın bu sözü söylemiş olabilir mi? Mahmûd gibi adamlarla böyle bir oyun oynanır mı? Düşündüm ki şayet itaat ile hutbe okutmazsam yapana kadar beni mecbur eder. Onun doğrusu şudur*

ki derhal elçi göndereyim, vezirle bu babı konuşsun. ..." (Beyhakî, 1383, s. 639, 641-642).

Beyhakî'nin anlatısına göre Hârezmşâh II. Me'mûn, Gazneli Mahmûd'un asıl maksadının farkına vararak bu meseleyi müzakere etmek üzere Ya'kûb Cendî adlı elçisini Vezir Ahmed el-Meymendî'ye göndermiştir. Ya'kûb Cendî, ihtiraslarından dolayı vazifesini yerine getirememiş ve Hârezmşâh II. Me'mûn'un Gazneli Mahmûd adına hutbe okutmak hususuna muvafakat ettiği izlenimini yaratmıştır. Ayrıca onun muhtelif hilelerle ortalığı karıştırıp iki hükümdarın ilişkisini bozduğu da vurgulanmaktadır. Sonra Vezir Ahmed el-Meymendî'nin Hârezmşâh II. Me'mûn'a bir mektup yazarak onun gözünü korkuttuğu ve nasihatler verdiği rivayet edilir. Bu mektupların etkisiyle Hârezmşâh II. Me'mûn'un Gazneli tehdidinden endişeye kapıldığı ve Sultan Mahmûd adına hutbe okutma meselesini ordunun, bürokrasinin ve toplumda ileri gelen kimselerin iştirak ettiği bir mecliste gündeme getirdiği kaydedilmektedir (Beyhakî, 1383, s. 642-643). Hârezmşâh II. Me'mûn, istişare sırasında maiyetinin beklenmedik sert tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu hadiseyi yazılı kaynaklar farklı şekillerde anlatmaktadırlar.

Utbi'nin kaydına göre Hârezmşâh II. Me'mûn'un maiyeti hutbeyi Gazneli Mahmûd adına okutma konusu gündeme getirildiğinde şiddetle karşı çıkarak şöyle demişlerdir: "*Senin mülkün istikbâl ve istibdâd ile bölünmez ve korunmuş kaldığı koşulda biz hizmet kemerini bağlarız (yani sana itaat ederiz). Şayet sen başkasına mahkum olmayı seçersen muhalefet kılıçlarını çekip seni reddeder ve başkasını padişahlığa çıkarırız.*" (Utbi, 1334, s. 240). Beyhakî, hadiseyi benzer bir şekilde şöyle anlatmıştır: "*Sonra ordunun liderlerine ve reayanın ileri gelenlerine hutbe okutma konusunu açtı. ... 'Hiçbir şekilde razı değiliz' dediler. Dışarı çıktılar, bayraklar açtılar, silahlar çektiler ve ona küfürler savurdular.*" (Beyhakî, 1383, s. 643). İbnü'l-Esîr'in anlatısı ise şöyledir: "*İmtina gösterdiler, onu bundan alıkoydular ve onu yapması halinde öldürmekle tehdit ettiler.*" (İbnü'l-Esîr, 2010, s. 8/94).

Görüldüğü üzere Me'mûnî iktidarının ileri gelenleri Sultan Mahmûd'a vassal olma fikrine şiddetle karşı çıkmışlardır ve bu uğurda hükümdarlarını tehdit etmekten dahi çekinmemişlerdir. Beyhakî (1383, s. 643)'nin Bîrûnî'ye atıfla bildirdiğine göre Hârezmşâh II. Me'mûn, galeyanın etkisiyle paniğe kapılmış ve kanlı bir isyandan endişelenmiştir. Gazneli Mahmûd'a bağlanmaya ve hutbe okutmaya niyeti olmadığını, maiyetinin bu konuya dair eğilimini anlamak ve cesaretini sınamak maksadıyla meseleyi tartışmaya açtığını ifade eden Hârezmşâh II. Me'mûn, bu sözlerle durumu kurtarmaya çalışmış ve meclisteki tansiyonu güçlkle yatıştırmıştır. Maiyetinin haddini aşan tepkisi üzerine çok sinirlenen Hârezmşâh II. Me'mûn, ardından danışmanı Bîrûnî ile yalnız kalarak onun fikrini sormuştur. Bîrûnî, Sultan Mahmûd ile düşman olmamak gerektiğini belirtip kimseye danışmadan ve sormadan bir oldubittiyle hutbe okunmasını tavsiye etmiştir. Akabinde Bîrûnî ahali arasında dolaşmış ve önde gelen kimseleri altın ve

gümüş hediyelerle yatıştırmıştır. İstişare meclisindeki saygısız tavırlarından dolayı pişman olan devlet adamlarının Hârezmşâh'a gelerek özür diledikleri kaydedilmektedir. Bu arada Utbî (1334, s. 240), hadiselerle tanıklık eden Gazneli elçilerinin olan biteni Sultan Mahmûd'a ilettiklerini ve Me'mûnî devlet erkanının haddi aşan saygısızlıklarından dolayı cezalandırılmaktan korkarak telaşlandıklarını belirtmektedir.

Beyhakî (1383, s. 643-645)'nin Bîrûnî'den nakille anlatısına göre Hârezmşâh II. Me'mûn hutbe okutup oldubittiyle Gaznelilere vassal olma tavsiyesine sıcak bakmamıştır. Tansiyonu bir miktar yatıştırdıktan sonra Hârezmşâh II. Me'mûn'un Sultan Mahmûd ile savaşmak seçeneğine yöneldiği anlaşılmaktadır. Fakat danışmanı Bîrûnî, Hârezmşâh II. Me'mûn'u Sultan Mahmûd'a karşı tek başına savaşarak hiçbir başarı şansları olmadığına ikna etmiş ama Gazneliler aleyhinde Karahanlılarla ittifak kurmaları halinde bu tuzaktan kurtulabileceklerini söylemiştir. Bîrûnî'nin şekillendirdiği politikaya göre Hârezmşâh II. Me'mûn'un tutumu sebebiyle bir süredir olumsuz seyreden Me'mûnî-Karahanlı ilişkileri düzeltilmelidir. Bu doğrultuda o esnada iç savaş halinde bulunan Karahanlı hükümdarları Hârezmşâh II. Me'mûn'un vasıtasıyla barıştırılmalıdır. Bunun etkisiyle Hârezmşâh II. Me'mûn, Karahanlıların minnettarlığını kazanacaktır ve iki taraf ittifaka yönelecektir. Mezkûr görüşmeden sonra Hârezmşâh II. Me'mûn'un Karahanlı hükümdarlarıyla diplomatik temaslar kurduğu ve onların arasında barış sağlanmasına vesile olduğu hiçbir detaya girilmeden aktarılmaktadır. Hârezmşâh'ın çabalarını olumlu karşılayan Karahanlılar, Hârezm'e elçiler göndererek Me'mûnî iktidarıyla sulh anlaşması imzalamışlardır. Böylece Me'mûnîler ve Karahanlılar arasındaki ilişkilerin yoluna girdiği ve iki taraf arasında sempati oluştuğu belirtilir. Öte yandan güçlü bir casus ağına sahip olduğu bilinen Sultan Mahmûd, gelişmelerden haberdar olmuş ve Me'mûnî-Karahanlı ittifakından endişelenmeye başlamıştır. Derhal Karahanlılara elçi gönderen Gazneli Mahmûd, Me'mûnî sarayıyla girdikleri diplomatik temasları sebebiyle onlara bazı ithamlarda bulunmuştur. Karahanlılar, Sultan Mahmûd ile Hârezmşâh II. Me'mûn arasında akrabalık bağı bulunduğunu hatırlatarak bu ihtilafta hiçbir bir etkileri olmadığını vurgulamış ve tarafları barıştırmak için aracılık edebileceklerini bildirmişlerdir. Sultan Mahmûd'un bu cevaba karşılık vermediği kaydedilmektedir. Ardından Hârezmşâh II. Me'mûn'a bir elçi yollayarak söz konusu gerilimi haber veren Karahanlılar, ondan fikrini beyan etmesini istemişlerdir. Kapsamlı bir plan hazırladığı anlaşılan Hârezmşâh II. Me'mûn, iki Karahanlı hükümdarına da müştereken Horasan'a saldırmayı teklif etmiştir. Bu plana göre Me'mûnî ordusu bir cepheden, Karahanlılar iki cepheden süvari birlikleriyle ani bir baskın yaparak Horasan'ı üç cihetten istila edeceklerdir. İstilanın başarılı olabilmesi için orduların iletişim ve iş birliği halinde hareket etmeleri ve halkın canına-malına tasallut etmemeleri gerekmektedir. Horasan halkına emniyet ve ümit vadedilmeli ve Sultan Mahmûd'a karşı destekleri kazanılmalıdır. Hârezmşâh II. Me'mûn'a göre Gaznelilere karşı başarı kazanmanın başka bir yolu yoktur fakat bu taktikle Gazneli

Mahmûd'un müttefikler ile başa çıkması mümkün değildir. Karahanlılar, Hârezmşâh II. Me'mûn'un işgal planını olumlu karşılamamış ve Hârezm'i kurtarmak için Sultan Mahmûd ile aralarındaki dostluk antlaşmasına zarar vermeyeceklerini anlatmışlardır. Yine de iki taraf arasında aracılık yapabileceklerini teklif ederek Hârezmşâh II. Me'mûn'u teselli etmeyi denemişlerdir. Hârezmşâh II. Me'mûn başka bir seçeneği kalmadığı için Karahanlıların önerisine razı olmuştur. Gelişmeleri yakından takip eden Gazneli Mahmûd, Hârezmşâh II. Me'mûn ile sulh yapmaya muvafakat etmiş ve iki hükümdarın arasında dostluk Karahanlıların teşebbüsleriyle zahiren yeniden kurulmuştur.

Karahanlıların Sultan Mahmûd ile Hârezmşâh II. Me'mûn'u barıştırma girişimleri politik dengeleri bir anda değiştirmiştir. Zira Gazneli Mahmûd'u Hârezm'e doğrudan saldırmak yerine diplomatik manevralar yapmaya yönelten yegâne sebep olası Karahanlı müdahalesinden dolayı iki cephede savaşmak zorunda kalmaktan endişelenmesi olmalıdır. Fakat mezkûr gelişmelerden Karahanlıların Hârezm'i kurtarmak için herhangi bir harekate girişmeyecekleri anlaşılmıştır ve Me'mûnî iktidarı Sultan Mahmûd'un yayılmacı siyasetine karşı kullanabileceği en önemli kozu kaybetmiştir. Bu kertede sulh teklifine razı olarak Karahanlıları aradan çıkaran Sultan Mahmûd, Hârezmşâh II. Me'mûn ile baş başa kalmıştır.

Karahanlıların aradan geçilmesi üzerine Sultan Mahmûd; Hârezmşâh II. Me'mûn'a sitem, ağır ithamlar, tehditler ve kabul edilmesi güç isteklerle dolu bir mektup göndermiştir. Hârezm'e saldırmamak için Sultan Mahmûd ya tam bir itaatle adına hutbe okutulmasını, ya özür dilenerek şanına layık hediyeler gönderilmesini ya da Hârezm ayanının, fakihlerinin, imamlarının istiğfar etmek üzere huzuruna gönderilmesini şart koşmuştur. Bu arada kendisine gönderilen hediyeleri gizlice iade edeceğini de belirtmiştir (Beyhakî, 1383, s. 645-646).

Sultan Mahmûd'un ultimatomu karşısında Hârezmşâh II. Me'mûn'un ustaca bir manevra yaptığı görülmektedir. Din adamlarından müteşekkil bir elçi heyetini bozulan ilişkileri düzeltip iki taraf arasında antlaşma yapmak üzere 3000 at ve 1000 dinardan oluşan hediyeleriyle birlikte Gazne'ye gönderen Hârezmşâh II. Me'mûn, Kuzey Horasan'da hükmettiği Nesâ ve Ferâve adlı iki şehirde hutbeyi Sultan Mahmûd adına okutmuştur. Fakat Hârezm'deki hutbeyi kendi ismiyle irad ettirmiştir (Beyhakî, 1383, s. 646). Bu suretle Hârezmşâh II. Me'mûn, Gazneli Mahmûd'un taleplerini büyük ölçüde yerine getirirken halkının ve devlet erkanının bu tedbirine sert bir tepki vermeyeceğini düşünmüş olmalıdır. Zira Hârezm bölgesinin ve toplumunun Kuzey Horasan'da yer alan Nesâ ve Ferâve havalisiyle ve halkıyla dikkate değer organik bağları bulunmamaktadır. Hârezmşâh II. Me'mûn'un Nesâ ve Ferâve'de Gazneliler adına hutbe okunmasının yüksek milli hislere ve istiklal arzusuna sahip olduğu anlaşılan Hârezm halkını incitmeyeceğine ve o tedbirin Sultan Mahmûd'un inadını kırıp ihtirasını tatmin edeceğine kanaat getirdiği düşünülebilir. Yine de onun bu iyi düşünülmüş, akıllıca manevrası ve

hiçbir şeyden endişelenmiyor gibi davranması beklenen sonucu vermemiştir ve akabinde Hârezmşâh II. Me'mûn öldürülmüştür.

4. Hârezm'de İç Karışıklıklar ve Hârezmşâh II. Me'mûn'un Öldürülmesi

Hârezmşâh II. Me'mûn'un akıbeti kaynaklarda iki farklı minvalde anlatılmaktadır. Bîrûnî üzerinden bilgiler veren Beyhakî, onun Hârezm'de patlak veren kanlı bir isyan sırasında ordusu tarafından vahşice katledildiğini belirtmektedir ve bu vahim hadiseyi şöyle aktarmaktadır:

“Bu Hârezmşâh'ın askeri birlikleri Hezâresb'te idi. Onların komutanı Hâcib-i Bozorg Alp Tekin Buharî idi. Hepsinin yürekleri hıyanetle ve hileyle doluydu. Bu sözü işittikleri zaman büyük bir bahane ellerine geçmiş oldu. ‘Bizim nezdimizde Mahmûd'a itaat yoktur’ deyip isyan ettiler. Hezâresb'ten ayrılıp Emîr'e nasihat ve büyük bir belayı defeden veziri ve devlet erkanını kestiler. Diğerleri kaçıp gizlendiler. Bu efendisizlerin ne yapacaklarını biliyorlardı. Namertler Dârü'l-İmâre'yi kuşattılar. Hârezmşâh köşküne kaçtı fakat asiler köşkü dört bir taraftan ateşe verdiler ve onu yakalayıp öldürdüler. Bu, 407 yılının Şevval ayının ortasında çarşamba günü oldu. ... Onun kardeşinin oğlu Ebû'l-Hâris Muhammed b. Ali b. Me'mûn'u getirip mülkün tahtına çıkardılar. O, 17 yaşındaydı. Alp Tekin devlet işlerini ele geçirdi ve vezarete Ahmed Tuğân getirildi. Bu çocuğu dünya işlerini bilmediği için bir köşede oturtular ve bir işe karıştırmadılar. Öldürme, mal-mülk alma, hane yok etme, destekledikleri herkesi kalkındırma, zorbalık etme işlerinden istedikleri her şeyi yaptılar. Dört ay boyunca hava onlar için açıktı. Bu müddet zarfında memleket mahvoldu. Öyle ki kafir ülkesinde dahi Müslümanlar bu kadar zulüm görmediler.” (Beyhakî, 1383, s. 647).

Utbi'ye göre ise Hârezmşâh II. Me'mûn'un ölümü sessiz sedasız gerçekleşen bir suikastla olmuştur. Utbî, şöyle kaydeder:

“Hârezmliler sonradan sözlerinin sonucunu ve hükümdarlarına karşı yaptıkları hatayı düşünmeye ve bu konu hakkında endişelenmeye başladılar. Onların önde geleni Sâhibü'l-ceyş Niyâl Tekin idi. Bir tedbir buldular. Hileye ve hıyanete başvurdular. Bir gün alışıldığı gibi selam vermek için Hârezmşâh'ın hizmetine gittiler. Umulmadık şekilde Hârezmşâh'ın öldüğü haberini aldılar. Bunun nasıl gerçekleştiğini bilmedikleri halde onun oğlunu törenle tahta çıkarmak için toplandılar. Onu babasının yerine geçirdiler. Sultan'ın bu hadiseyi soruşturacağını ve bu suçun intikamını alacağını biliyorlardı. Sultan'a karşı koymak için birbirlerine yemin ettiler ve karşılıklı sadakat ve destek sözleri verdiler. Şayet onlar için herhangi bir yargılama olursa hepsi el ele olacak ve ona kararlı bir şekilde cevap vereceklerdi.” (Utbî, 1334, s. 240).

İbnü'l-Esîr de Utbî ile aynı minvalde ama daha kısa olarak şu bilgileri vermiştir:

“Emirler daha sonra emirlerine karşı gelmekten korkarak Hârezmşâh'ı gizli bir şekilde öldürdüler. Katil belli olmadı. Yerine oğullarından birini geçirdiler. Yemînü'd-devle bunu hoş karşılamaz diyerek bir intikam alacağını anladılar. Sonra onunla savaşıma ve mücadele etme konusunda ant içtiler.” (İbnü'l-Esîr, 2010, s. 8/94).

Hârezmşâh II. Me'mûn'un katline dair iki farklı anlatıdan hangisinin hakikati yansıttığına kanaat getirmemize yardımcı olabilecek alternatif bir delil ya da işaret bulunmamaktadır. Ancak Beyhakî'nin anlatısının esas kaynağı Hârezmşâh II. Me'mûn'un danışmanı ve hadiselerin tanığı olan Bîrûnî'dir. Bu noktadan hareketle Beyhakî'nin kaydı diğerlerine nispetle daha güvenilirdir ve neticede Hârezmşâh II. Me'mûn kanlı bir isyan ya da suikast sonucunda öldürülmüştür.

Hârezmşâh II. Me'mûn'un vefatı üzerine Me'mûnî devlet erkanı Ebû'l-Hâris Muhammed adlı hanedan azasını tahta çıkarmıştır. Utbî (1334, s. 240), Hârezmşâh II. Muhammed'in babası olarak Hârezmşâh II. Me'mûn'u gösterir. Fakat Beyhakî (1383, s. 47), onun Hârezmşâh Alî'nin oğlu olduğunu ve tahta çıktığında 17 yaşında bulunduğunu kaydeder. Diğer taraftan Hârezmşâh II. Me'mûn'un 32 yaşındayken öldürüldüğünü de belirtmiştir. II. Muhammed ile II. Me'mûn'un arasında yalnız 15 yaş fark vardır. Bu detay, II. Muhammed'in babasının Hârezmşâh Alî olduğu bilgisini kuvvetlendirmektedir.

5. Gazneli Ordusunun Hârezm Seferi ve Hezâresb Muharebesi

Hârezm'de patlak veren isyan ve Hârezmşâh II. Me'mûn'un katledilmesi Sultan Mahmûd için bölgenin işgali adına meşru gerekçeler ve elverişli bir zemin sağlamıştır. Beyhakî (1383, s. 647-648), Gazneli Mahmûd'un uzun süredir Hârezm'in işgali için fırsat kolladığını ve kendisini Hârezmşâh II. Me'mûn'un meşru varisi olarak kabul ettiğini bildirmektedir. Utbî (1334, s. 240) ise Hârezm'de direnişin sürmesi halinde Gazne egemenliğindeki diğer ülkelerde Gazneli karşıtı hareketlerin görülmesi ihtimalinden söz ederek Hârezm'in işgalinin Gazneli Mahmûd açısından ne denli önemli olduğunu açıklar.

Beyhakî (1383, s. 648-649)'nin anlatısına göre Sultan Mahmûd; Hârezm hareketini derhal değil, ciddi bir hazırlık sürecinden sonra gerçekleştirmiştir. Evvela Karahanlılara elçi gönderen Gazneli Mahmûd, Hârezm'de cereyan eden gelişmeleri açıklamış ve eniştesinin intikamı almak üzere Hârezm'e saldıracağını uygun bir dille bildirmiştir. Karahanlıların bu harekate muvafakat ettikleri anlaşılmaktadır. Akabinde Me'mûnî devlet erkanına mektup gönderen Sultan Mahmûd Hârezm'de kendi adına hutbe okutulması, kız kardeşi Hurre-i Kâlcî'nin Gazne'ye gönderilmesi, II. Me'mûn'un katillerinin teslim edilmesi şartıyla Hârezmşâh II. Muhammed'i tahtında bırakıp Hârezmlileri bağışlayacağını vadetmiştir. Bu sırada Amuderya Nehri'nde gemiler hazırlanması, askerlerin toplanması, ordunun ve hayvanların gıda ihtiyacının temin edilmesi ve gereken askeri teçhizatın tedariki gibi işleriyle ilgilenmiştir. Me'mûnî devlet erkanı Hurre-i

Kâlcî'yi iade etmiş ve intikamdan vazgeçmesi koşuluyla Sultan Mahmûd'a 200 bin dinar para, 4000 baş at ödemeyi önermiştir. Kız kardeşinin Hârezm'den ayrılmasına kadar bekleyen Gazneli Mahmûd tutumunu sertleştirerek tazminat teklifini geri çevirmiş ve isim belirterek Hârezmşâh II. Me'mûn'un katili olmakla itham ettiği Alp Tekin Buhârî ve diğerlerinin kısasa kısas cezalandırılmasını istemiştir. Kabul edilmesi mümkün olmayan bu talepler karşısında Me'mûnî devlet adamları savaşmaktan başka bir seçenek kalmadığını anlamış ve gereken hazırlıklara başlamıştır.

Me'mûnî devlet adamlarının Sultan Mahmûd ile son nefeslerine kadar savaşmak kararıyla kendi aralarında yeminler ettikleri ve 50.000 askerden müteşekkil büyük bir ordu hazırladıkları kaydedilmektedir. Filler ile takviye edilen büyük ordusunu Amuderya Nehri'nin batı sahilinden ilerleten Sultan Mahmûd Hârezm'in güney kesimindeki Cikerbend kasabasında konuşlanmıştır. Çölde saklanan Hârezmli birlikler ani bir baskınla Gazneli öncü kuvveti yenerek dağıtmışlardır. Sultan Mahmûd'un gulamlardan oluşan seçkin bir taburunu ileri sürmesiyle Hârezmli kuvvetler sıkı bir takip sonucunda yakalanarak mağlup edilmişlerdir. Bu ikinci çatışmada Me'mûnîlerden birçok asker öldürülmüştür. Komutanları ise tutsak alınmışlardır. Akabinde iki taraf ordularının Hârezm'in güney kesimindeki Hezâresb Kalesi önlerinde yaptıkları çok kanlı bir meydan savaşı Gaznelilerin zaferiyle sonuçlanmıştır. Çatışma sırasında Me'mûnî ordusunun bozguna uğradığı ve çok sayıda asker kaybettiği, 5000 askerinin esir alındığı, arda kalanların dağılıp kaçtıkları ifade edilmektedir. Me'mûnî devlet erkânı ve komutanları kendi askerleri tarafından derdest edilerek Gazneli Mahmûd'a getirilmişlerdir. Hezâresb'te büyük bir zafer kazanan Sultan Mahmûd, hızla ilerleyerek Hârezm'in başkenti Gurgânc (Cürcâniye) şehrini herhangi bir direniş görmeden zapt etmiştir. Hârezmşâh II. Muhammed ve diğer hanedan mensupları tutuklanmış ve hapsedilmeleri için Gazne'ye yollamıştır (Utbî, 1334, s. 240-241; Gerdîzî, 1363, s. 395-396; Beyhakî, 1983, s. 649-651; İbnü'l-Esîr, 2010, s. 8/94). Gaznelilerin Hârezm'i istilasıyla Me'mûnîler Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir. Sultan Mahmûd ise Hârezmşâh II. Me'mûn'un katillerini cezalandırma gerekçesiyle Hârezm halkına dehşet dolu bir dönem yaşatmıştır.

6. Sultan Mahmûd'un İntikamı ve Hârezm Gücünün Kırılması

Hârezm'de kontrolü sağlayan Sultan Mahmûd derhal şiddetli bir cezalandırmayla Gazneli hakimiyetine karşı tehlike oluşturabilecek unsurları bertaraf etmeye yönelmiştir. Evvela Humâr Tâş Şârâbî, Alp Tekin Buhârî, Niyâl Tekin, Sav Tekin Hânî gibi gulam kökenli olduğu anlaşılan ve Hârezmşâh II. Me'mûn'un katilleri kabul edilen devlet adamlarını sorgulamıştır. Tutsakların Gazneli Mahmûd'a karşı saygısızca cevaplar verdikleri ve aşağılayıcı hakaretlerde buldukları kaydedilmektedir. Neticede mezkûr şahıslar fillerin ayakları altında ezilerek idam edilmişlerdir. Onların cesetleri fillerin dişlerine takılarak sokaklarda dolaştırılmış, Hârezmşâh II. Me'mûn'un türbesinin önündeki ağaçlara asılarak ibret

için teşhir edilmiştir. “*İhanete teşebbüs edenlerin ve padişahını katledenlerin cezası budur*” diye çığırın tellallar çıkarılmıştır. Hârezmşâh'ın katline dahil oldukları tespit edilen ikinci derece şahıslar elleri ve ayakları kesilerek ya da parçalanarak vahşice öldürülmüşlerdir. Sayısız insan hapsedilmiş veya sürgüne gönderilmiştir. Cezalandırma Hârezmşâh II. Me'mûn'un katilleriyle sınırlı kalmamıştır. Örneğin Me'mûnî arşivinde belgeleri inceleyen, hatta Hârezmce yazılı dokümanları Farsça'ya tercüme ettiren Gazneli Mahmûd; daha önce sarayına Me'mûnî elçisi olarak gelen Ya'kûb Cendî'nin Hârezmşâh II. Me'mûn'a yanıltıcı bilgiler verdiğini fark etmiştir ve onu taşlatmak suretiyle öldürtmüştür. Askeri ve sivil bürokrasi dışında Hârezm'de çalışan Fâtımî taraftarı şahıslara ve İsmailî dailere yönelik de sıkı bir takibatı başlatan Sultan Mahmûd, bu suçlamalarla yakalanan insanları katletmiştir. Me'mûnî hazinesine el koymuş, Me'mûnî ailesine mensup olan tüm şahısları tutuklatmış, onların mallarını müsadere ettirmiş ve onları 5000 savaş esiriyle birlikte hapsedilmek üzere Gazne'ye göndermiştir. Esirleri Hârezm'e dönmek ve Gazneli subayların gözetimi altında çalışmak şartıyla serbest bırakmış, hepsini Hindistan'daki garnizonlarına sevk etmiştir. Me'mûnî Hanedanı mensuplarını akıbetleri ise bilinmemektedir. Ayrıca Hârezm'de Me'mûnîlerin himayesinde çalışan ve aralarında Ebû'l-Hayr İbnü'l-Hammâr, Bîrûnî, Se'âlibî gibi ünlü isimlerinde bulunduğu bilgin ve edipleri cebren himayesine alarak Gazne'de çalışmaya zorlamıştır. Dahası Hârezm'den getirilen bazı bilginleri, mesela Bîrûnî ve hocası Abdüssamed el-Hakîm'i, Karmâtî ve inançsız olmakla suçlayarak idam cezasıyla yargılamıştır. Bu suretle Sultan Mahmûd, Hârezm'in askeri, sivil ve kültürel sahalarda yetişmiş nitelikli insan gücünü tüketmiş; tüm maddi varlıklarını gasp etmiş ve halkının yüreğine korku salarak maneviyatını sarsmıştır (Bağdâdî, 1977, s. 276; Utbî, 1334, s. 241; Gerdîzî, 1363, 396; Beyhakî, 1983, s. 642, 650-651; Semerkandî, [t.y.], s. 116-118; İbnü'l-Esîr, 2010, s. 8/94-95; Yâkût Hamavî, 1993, s. 5/2333-2334).

Hârezm'de işini bitirdikten sonra Sultan Mahmûd maiyetinden Hâcib-i Bozorg Altuntaş'ı arda kalan düşmanların kökünü kazımasını emrederek Hârezmşâh unvanıyla bölgenin idarecisi tayin etmiştir. Önde gelen komutanlarından Arslan Câzib'i ise Altuntaş'ı desteklemesi için ufak bir askeri kuvvetiyle Hârezm'de bırakmış ve ordusunu harekete geçirerek Gazne'ye dönmüştür. Sultan Mahmûd'un geri dönmesi üzerine Hârezmşâh II. Me'mûn'un kayınpederi Ebû İshak adlı şahıs, Hârezm halkından kalabalık bir topluluğa liderlik ederek memleketi kurtarmak sloganıyla Gaznelilere karşı direniş başlatmıştır. Hârezm'de kalan Gazneli birlikleriyle savaşıyan isyancılar, ağır bir mağlubiyetten sonra kılıçtan geçirilmişlerdir. İsyanın lideri Ebû İshak ise firar etmiş ve kendisinden bir daha haber alınamamıştır. Bu son direnişin de kırılmasıyla Hârezm'de durumun sükûnete kavuştuğu anlaşılmaktadır. Daha fazla şiddete gerek olmadığına kanaat getiren Arslan Câzib Hârezm'den ayrılarak Gazne'ye dönmüştür. Yeni Hârezmşâh Altuntaş ise iyi bir yönetim sergileyerek istikrarı sağlamıştır (Beyhakî, 1383, s. 651).

Sultan Mahmûd'un Hârezm'de elde ettiği zafer Gazne sarayında coşkuyla karşılanmış ve şairler tarafından yüceltilmiştir. Onlardan biri olan Ferruhî-yî Sîstânî (1321, s. 50-53)'nin 'Feth-i Hârezm' başlıklı şiiri Hârezm zaferinin Gazne'de yarattığı sevinci tam olarak yansıtmaktadır:

*Yücelt ey Türk ve bir tarafa fırlat bu cenk şişesini
 Çengi al ve kalkan ve çengden kılıcı
 Düşman kinle yükseldi Merv'in tuzağına
 Asker cenkten huzur bulsun, rahat bulsun cenkten
 Cenk meydanın içinde askerin tozundan döner
 Mis kokulu zülfün toza bulanır ey komutan
 Askerin tozundan yumuşak siyah zülfü dağıt
 Ta döksün askerin tozuyla miski testiye
 Aydınlık yüzünü zırhın altından örtme
 Ki senin aydınlık yüzün misk renkli zırhın altında
 Ey kara kirpik ve keman kaş! Koyuluğun neyedir?
 Kirpiklerinin oku hedeng ağacının okundan daha incitcidir
 Kirpiklerinin oku öyle iner gönül ve cana
 Ki doğunun demir ve taştan mülkünün mızrağı
 Hüsrev Gazi Mahmûd Muhammed'in adeti
 Şâh-ı dîn, sanatçı, kültürü tamamlayıcı
 O ki Tağ kalesinde yükselen bey
 Ve o ki Zirenk kalesini okla açar
 O ki atlıların ayağının altında akıl sürer
 Beşlenk Hisarı'nın kapı ve duvarı zamanında?
 O ki Brahmanların başını keser kılıçla
 Ve o ki puthanenin önündeki dilsiz putları kırar
 O ki korkudan? Hârezm'e yöneldiğinde
 Ve asker çekti Hârezm'e düzenledi
 Ne kadar ilginçtir ki bütün Hârezm kinini çekti
 Ta ki isminin Neng'den çıkması hasıl olana kadar
 Kendisi gafleti koparttı Ceyhûn ve tarafına kadar
 Görülmemiş bir cenk koparttı cenk sesinin tarafına
 Baş götüren bu cengin ne olduğunu sandı ki*

Efsunlayan ve büyüleyen ... ve hile
O Hüsrev'in askerinin başı hakkında ne biliyordu ki
Ölü ve yorgun birlikte altı fersahtan atıldı
Ve o ki hepsini ölü ve hasta bırakmadı
Kement sesinden halkalar yaptı
Ve o zaman onu Gurgânc kapısına götürdüler
Baş aşağı diğerleriyle fillerin başından asılı
Alemi bir araya topladı ve cenk yönüne geldi
Bayrakların başını kaldırdı yengeç burcuna
Hepsi cenkle süslenmiş ve kini artmış
Güzellikle zehir içmiş ya da içmemiş bir zaman
Mülkünün kös iniltisini hepsinden dağıtsın
Keklikler gibi çanın iniltisinden mülkü açtı?
Bin fazla at (Hezâresb) ile iki bin atı tuttu
Maliklerin kan kadehinden hepsini ıslattı
O gamlı günün rengi döner ve renksiz olur
Ki aslanın huzur yerinde renk toplanır
Ey senin güzel misalinin huyundan hevayı bulan
Ey senin ağır hilminden dünyayı bulan
Bütün alem senin fetihlerinden süslenmiş
Yüz renkle dolmuş gibi Simurğ'un süslenmiş rengi
Senin fethinin mektubu ey şah Çin'e Gitmeli
Ta ki o mektubu okusunlar okumasınlar Erteng
Ey kıran yüz asker ile yüz Rüstem'den daha çok
Ey uyanık gönül ile yüz Huşeng'den daha çok

Sultan Mahmûd Me'mûnîlere karşı kazandığı zaferle yalnız Hârezm'de değil, Horasan'ın kuzeyindeki Nesâ ve Ferâve bölgesinde de hakim olmuştur. Bu suretle Horasan'da hakimiyetini pekiştirmiştir. Gaznelilerin söz konusu başarısı iç savaşlarla uğraşan Karahanlıların Gaznelilere karşı konumunu iyice zayıflatarak güç dengesini Gazneliler lehine bozmuştur (Mübayen, 1386, s. 134). Karahanlıların egemenlik sahalarının batı sınırı boydan boya kapanmış ve Abbâsîler ile doğrudan bağlantı kurabilme imkanları ortadan kalkmıştır. Karahanlılar her ne kadar Hârezm'in işgal edilmesine sessiz kalarak doğuda üstünlüğü kaybetmeler de

Gaznelilerle ilişkileri iki müstakil hükümdar ve devlet statüsünde eskiden olduğu gibi devam etmiştir (Hunkan, 2011, s. 230).

Sonuç

Yazılı kaynaklardan ve nümismatik verilerden Me'mûnîler iktidarının 389-408/999-1017 yılları arasında Hârezm'de ve Kuzey Horasan'daki Nesâ-Ferâve havalisinde müstakil bir devlet olarak hükmettiği anlaşılmaktadır. Sâ mânîler Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesini takiben Amuderya Nehri'nin doğusunda Karahanlıların ve batısında Gaznelilerin Orta Asya'da egemen olabilecek iki büyük güç olarak belirdikleri politik konjonktürde Me'mûnîler Devleti, kuzeyden üçüncü unsur olarak temayüz etmiştir ve Karahanlı-Gazneli rekabetinden kaynaklanan dengeye bağlı olarak istiklalini sürdürebilmiştir. Horasan'da meydana gelen gelişmelerden dolayı Sultan Mahmûd ile iyi ilişkiler kurmaya özen gösteren ve onunla akrabalık temelli bir ittifakı kurabilen Me'mûnîler iktidarı, siyasi baskı yoluyla Gaznelilere tebaa olmaya zorlanınca güç dengesindeki rolünü oynamaya karar vermiştir. Hârezmşâh II. Me'mûn, Karahanlılara Horasan'ı üç cepheden istila ederek Amuderya'nın doğusunda Gazneli hakimiyetine son vermeyi teklif etmiştir. Ancak iç savaş nedeniyle yıpranan ve dikkatini Horasan'a odaklayamayan Karahanlılar, kısa süre önce yaşadıkları yenilgi tecrübesinin de etkisiyle karşılına çıkan bu bulunmaz fırsatı değerlendirme cesaretini gösterememişlerdir. Karahanlıların Horasan'a saldırmak niyeti olmadığı ve Hârezm'i kurtarmak için harekete geçmeyeceği anlaşılınca Gazneli Mahmûd siyaseti bir kenara bırakarak askeri hareket seçeneğine yönelmiştir. İyi bir politikacı olduğu anlaşılan Hârezmşâh II. Me'mûn tarafından yapılan ustaca manevralar Hârezm ordusunun ve devlet erkanının isyanı ya da sinsice suikastı nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Hârezmşâh II. Me'mûn'un öldürülmesinden sonraki dört aylık kargaşa dönemi Sultan Mahmûd'un Gazneli ordusuyla Hârezm'e girmesiyle sonlanmıştır. Hârezmliler savaşmakta çok kararlı olmalarına ve güçlü bir orduyla karşı koymalarında rağmen fillerle takviye edilen kalabalık Gazneli ordusunu mağlup edememişlerdir. Me'mûnî ordusunun neredeyse tümüyle imha edilmesiyle Sultan Mahmûd, şiddetli bir cezalandırmayla Hârezmlileri sindirmiştir. Hârezm'in maddi-manevi varlıklarını tüketen ve idaresini sadık adamlarından olan Hâcib Altuntaş'a tevdi eden Gazneli Mahmûd, bu suretle Hârezm'in tekrar istiklalini kazanarak tehdit haline gelmesinin önüne geçmiştir.

Kaynakça

- Bağdâdî (1977). *el-Fark beyne 'l-fırak ve beyânü 'l-fırkati 'n-nâciye*. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde.
- Beyhakî (1383). *Târih-i Beyhakî*. Meşhed: İntişârât-ı Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed.

- Duman, Abdullah (2013). Kantarat-ü Çarhıyân: Karahanlılar ve Gazneliler Arasında Horasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 80-107.
- Erdoğan, Coşkun (2013). Harezmi'de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi (1017-1041). *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 50, 143-180.
- Ferruhî-yî Sîstânî (1321). Feth-i Hârezm. *Aryânâ*, 2, 50-53.
- Gerdîzî (1363). *Târîh-i Gerdîzî*. Tahran: Dünyâ-yî Kitâb.
- Huncan, Ömer Soner (2011). *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- İbnü'l-Esîr (2010). *el-Kâmil fi't-târîh*. C. 8, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Kalinin, Vadim (2009). The First Known Coin of Ma'mûn II b. Ma'mûn I, Khwârizmshâh Ma'mûnid. *Oriental Numismatic Society Newsletter*, 201, 18-19.
- Mübayen, Ebû'l-Hasan (1386). Delâil ve Çegûnegî-yi Tasrif-i Hârezm Tavşıt-i Ğaznevîyân. *Pejûheşnâme-yî Târîh*, 4(14), s. 129-154.
- Nâzım, Muhammad (1931). *The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reva, R. Yu., Kalinin, V. A. ve Atahocayev, A. H. (2011). Numizmatičeskiye dopolneniya k istorii Horezma X vek.. *XVI-Vserossiyskaya numizmatičeskaya konferentsiya (Sank-Peterburg Repina 18-23 aprelya 2011 goda)* içinde (58-60), İzdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitaja.
- Semerkindî, Nizâmî-î Arûzî (1327). *Çehâr Makâle*. Leiden: Brill.
- Utbî (1334). *Târîh-i Yemînî*. (Farsçaya Çev: Ebû's-Şeref Nâsıh b. Zafer Curfâdekânî). Tahran: Kitâbfurûşî İbn Sînâ.
- Yâkût Hamavî (1993). *Mu'cemü'l-üdebâ' – İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.

www.zeno.ru

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Modern Batı Düşüncesi ve Ş. Teoman Duralı'nın İnsan Tasavvuruna Eleştirel Bir Bakış

Zafer ÇAYLI,* Hüseyin Adem TÜLÜCE**

Özet

Bu çalışmada çağdaş Türk düşünürlerinden Ş. Teoman Duralı'nın Descartes sonrası Batı düşüncesindeki bilimsel gelişmelerin din ve ahlâk anlayışında meydana getirdiği değişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan insan tasavvuru eleştirisi kritik edilecektir. Batı'daki bilimsel gelişmeler düşünürlerin dine bakış açısını değiştirdiği gibi felsefi anlamda insana yüklenen anlamın da değişimine zemin hazırlamıştır. Batı düşüncesindeki bilim, felsefe ve ahlâk ilişkisi zemininde oluşan insan algısı, XVII. yüzyıl sonrasında Batı coğrafyasında gelişen emperyalizm ve kapitalizm ideolojisinin etkisiyle XIX. yüzyıldan itibaren İslam coğrafyasında düşünce ve yaşam şekline etkide bulunmuş; böylece olumlu veya olumsuz birçok değişimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu değişimlerden hareketle Duralı, Aristoteles (MÖ 384-322)'ten itibaren "canlı" üzerine inşa edilen bilimsel düşüncenin yerine Descartes (1596-1650) sonrası "canlı olmayan" varlıklar üzerine kurulan bilim anlayışının hakim olmasının getirdiği problemlerden bahsetmekte; diğer bilimlerle birlikte biyolojideki gelişmelerle entegrasyon içerisinde insan "ben"inin direnç kaynaklarının yıkıma uğramasını ve ahlâk problemini eleştirmektedir. Bu durum insanın biyolojik bir varlığa indirgenmesine ve böylece manevî yapısının ihmal edilmesi problemine sebep olmuştur. İşte bu problemler karşısında Duralı'nın ortaya koyduğu çözüm önerilerinin temelinde İslam coğrafyası ve düşünce geleneğinin olması ve bu minvalde düşünceler üretmesi önemlidir. Bu durum Duralı'nın kendi coğrafyasının problemlerini oryantalist bir bakış açısıyla değil kendi öz kaynaklarıyla yüzleşerek çözmeye çalışmanın yolunu açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilim, Din, Evrim, İnsan, Ahlâk.

A Critical Look at Modern Western Thought and Ş. Teoman Duralı's Concept of Human Being

Abstract

In this study, one of the contemporary Turkish thinkers Ş. Teoman Duralı's criticism of human imagination, which emerged as a result of the changes in the understanding of religion and morality caused by the scientific developments in Western thought after Descartes, will be criticized. Scientific developments in the West not only changed the view point of thinkers on religion, but also laid the ground work for the change in the meaning attributed to human in the philosophical sense. Human perception formed on the basis of the relation ship between science, philosophy and morality in Western thought, XVII. With the effect of imperialism and capitalism ideology that developed in the Western geography after the 19th century. It has had

*, TC Milli Eğitim Bakanlığı, e-mail: zafercayli0@gmail.com.

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-6137-4626>.

**Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, e-mail: hatulucu76@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-3999-739X>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Çaylı, Z. ve Tülüce, H. A. (2023). Modern batı düşüncesi bağlamında Ş. Teoman Duralı'nın insan tasavvuru anlayışına eleştirel bir bakış. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 315-341. <https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1336720>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
2 Ağustos 2023	24 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	315-341
2 August 2023	24 October 2023	Research Article	

a significant impact on the way of thinking and life in the Islamic geography since the 19th century; As a result, it resulted in many positive or negative changes and transformations. Departing from this change and transformation, Durali talks about the problems caused by the dominance of the understanding of science based on "non-living" beings after Descartes (1596-1650) instead of the scientific thought built on "living" since Aristotle (384-322 BC); He criticizes the destruction of the sources of resistance of the human "self" in integration with the developments in biology, along with other sciences, the moral problem and the standardization activities brought by globalization. This situation has caused the problem of reducing the human being to a biological being and thus neglecting his spiritual structure. In the face of these problems, it is important that the Islamic geography and tradition of thought are the basis of the solution suggestions put forward by Durali and that he produce side as in this way. This situation paved the way for Durali to try to solve the problems of his own geography, not with an orientalist perspective, but by confronting his own resources.

Keywords: Science, Religion, evolution, Human, Morality.

Extended Abstract

In our article, contemporary Turkish thinker Ş. Teoman Duralı's criticism of the human view that emerged as a result of the changes brought about by scientific developments in Western thought in the understanding of religion and morality was examined. Scientific developments have not only changed the thinkers' perspective on religion, but also paved the way for a change in the meaning given to humans. This human perception, formed on the basis of the relationship between science, philosophy and morality, has affected the way of thought and life in the Islamic geography under the influence of the ideology of imperialism and capitalism developing in the West; It has led to many positive or negative changes. Based on these changes, Duralı talks about the problems caused by the dominance of the understanding of science based on "non-living" entities after Descartes (1596-1650), instead of the scientific thought built on "living" since Aristotle (384-322 BC). Duralı attaches great importance to the concept of "aliveness", which is important for "human", which Aristotle also focused on in philosophical studies, and draws attention by bringing this problem to the agenda again. This situation has caused the problem of reducing human beings to a biological being and thus neglecting their spiritual structure. It is important for our study that Duralı's solution suggestions are based on the Islamic tradition of thought and that she produces ideas within this framework. Duralı, paved the way for trying to solve the problems of her own geography by confronting her own resources.

In the history of thought, people define people in different ways, and these definitions do not have an absolute, clear and comprehensive nature. The reason why a full definition cannot be made is that humans have a spiritual structure along with their material structure. The search for meaning for humans, who are complex creatures, actually paves the way for a better understanding of the world of truth. Duralı, accepts the human being as a living being consisting of two aspects: "human" and "bashar". The fact that humans are "bashar" is their commonality with other living things, and their being "human" is their cultural aspect. Therefore, its being "bashar" means it is subject to science; Being "human" requires it to be subject to metaphysics. In this context, "bashar" is bio-physical; "human" is socio-

cultural. In the context of providing a basis for the main subject of our study, we will give information about the effects of the philosophical and scientific thought that emerged under the influence of Descartes, the founder of modern philosophy, on human beings, morality and religion, and Duralı's thoughts on human beings, morality and religion will be evaluated. First of all, Descartes' thoughts will be outlined and the main bases of modern philosophy and science will be emphasized. Then, Duralı's understanding of humanity and morality, which emerged under the influence of modern philosophy and science, will be determined and evaluated with a critical perspective. His attempt to bring this issue to the agenda is actually Descartes' central knowledge of mechanical subjects that can be measured and calculated in modern philosophy; Therefore, the relationship between humans and living things is neglected or not profited from.

Giriş

Düşünce tarihinde insan farklı şekillerde tanımlamakta olup bu tanımlamalar mutlak, açık ve kapsayıcı bir niteliğe sahip değildir. Mutlak bir tanımlama yapılamamasının sebebi insanın maddî yapısıyla birlikte manevî yapısının olması ve ikincisinin tezahürlerinin deney, gözlem gibi ispatlanabilir bir yöntemle ortaya konulamamasıdır. Aynı zamanda insan tanımlanırken kompleks ve parçalanamaz bir bütün olarak görülmekte ve onun hakkında basit bir anlayışın imkânsızlığı kabul edilmektedir. (Carrel, 2018, s. 13). Dolayısıyla insanla ilgili tanımlamalar ve izahlar aslî ve somut özellikten mahrum olup bazı dışavurum ve disiplinlerin insana dair perspektifleriyle sınırlıdır. İnsanı var olduğu toplumun bir parçası ve kültürünü bina eden şeklinde kabul edebiliriz. Kompleks bir canlı olan insanın anlamlandırılma arayışı aslında hakikat âleminin daha iyi anlaşılmasına zemin hazırlar. Çalışmamızın ana temasını oluşturması bağlamında Duralı, insanı biri “beşer” diğeri “insan” olmak üzere iki vecheli ve kompleks bir yapıdan oluşan canlı bir varlık olarak kabul etmektedir. Onun “beşer” olması diğeri canlılarla müşterek yönü olup “insan” olması ise kültürel yönüdür. Dolayısıyla onun “beşer” olması reel âleme (bilime) konu olmasını; “insan” olması ise hakikat âlemine (metafizik) konu olmasını gerektirir (Duralı, 2020, s. 351). Düşünürümüz, insanın anlamlandırılması problemini onun nasıl bir canlı olmasından hareketle ve ana unsurlarını oluşturan beden, nefis ve ruh bütünlüğünün fonksiyonuyla çözümlenmeye çalışır. Bu bağlamda “beşer” bio-fizik iken; “insan” sosyo-kültürelidir (Duralı, 2017b, s. 190). Düşünürümüzün insana dair bu kısa izahından sonra çalışmamızın asıl konusuna bir alt yapı oluşturması bağlamında modern felsefenin kurucusu sayılan René Descartes'ın (ö. 1650) etkisiyle ortaya çıkan felsefi ve bilimsel düşüncenin insan, ahlâk ve din üzerinde meydana getirdiği etkilere dair bilgiler verip Duralı'nın insan, ahlâk ve din üzerindeki düşünceleri değerlendirilecektir. Öncelikle Descartes'ın düşünceleri ana hatlarıyla verilecek, modern felsefe ve bilimin ana dayanak noktaları üzerinde durulacaktır. Daha sonra Duralı'nın modern felsefe ve bilimin

etkisiyle açığa çıkan insan ve ahlâk anlayışı belirlenip eleştirel bir bakışla değerlendirilecektir.

Descartes, felsefe tarihinde bir reform olarak kabul edilen modern felsefi düşünceye geçiş döneminin başlatıcısı olarak kabul edilir. O, bilginin kesin ve açık-seçik gerçekliğine erişmek amacıyla, kendinden önceki tüm çözümleri eleştiren ve kendine özgü bir felsefi perspektif ortaya koymuştur. Descartes sonrası modern felsefe anlayışında varlık, ontoloji zemininde değil epistemoloji zemininde ele alınmıştır. Ona göre tözler sonlu ve sonsuz şeklinde iki türdür. Sonsuz töz kendinden var olan Tanrı'dır. Asıl cevher olan Tanrı tarafından yaratılan sonlu töz, *res cogitans* (düşünen şey) ve *res extensa* (uzamlı şey) olmak üzere birbirine indirgenemeyen iki ayrı tözden meydana gelir. Âlemde bulunan her varlık bu iki tözün farklı şekillerde bir araya gelmeleriyle ortaya çıkar (Descartes, 2010, s. 80-81). İşte bu *res cogitans* olarak ifade edilen düşünen töz, ruh olup bir diğer ifadeyle insanın kendi varlığıdır. *Res extensa* ise maddî tözdür. Bu bağlamda zihin ile beden arasında büyük bir fark vardır. Örneğin beden, doğası gereği sonsuzca bölünebilir, zihin ise hiçbir şekilde bölünemez (Descartes, 2013, s. 185-187). Kartezyen düalizm olarak adlandırılan bu ayırım, Batı düşüncesini önemli ölçüde etkilemiştir. *Res cogitans*'ın *res extensa*'dan ayrılmış olması, fiziksel âlemin kendisine özgü prensiplerinin bulunduğu kabulünü ve bu prensiplerin irdelenmesinin zeminini oluşturur. İkincil nitelikler, *res cogitans*'a aittir ve dolayısıyla *res extensa*'da geçerli olan nicel yollarla tasvir edilebilir prensiplerin dışındadır. O, canlılar dâhil tüm fiziksel varlıkları, mekanik prensiplerin geçerli görüldüğü mükemmel bir makine olarak tasavvur etmiştir. Bu teori, teolojik öğreti ve sorgulamaların göz ardı edilerek fiziksel âlemdeki olayların bilimsel metotlarla anlaşılabilmesine ve böylece modern anlamda bilimsel faaliyet icra edilebilmesine rehberlik etmiştir. Çünkü *res extensa*, kendi kendini belirleyen ve bağımsız prensipleri olan bir alandır (Ural, 2000, s. 243). Descartes'ın fiziksel varlığı bir makine şeklinde tasvir etmesi; mekanik bir anlayışı savunan çağdaş bilimin oluşmasına ve gelişmesine kaynaklık teşkil etmiştir. Maddeye töz olarak uzamın yüklenmesi aynı zamanda, maddenin düşünmenin istediği biçime yani açık ve seçik olmaya indirgenmesiyle de alakalıdır. İşte bu indirgemecilik, öznenin kendisini düşünen varlık olarak belirlemesi ile birlikte maddeyi *res extensa* bağlamında sadece nicel bir mahiyete büründürmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan *res extensa*, varlıkta olduğu tasavvur edilen amaçlara göre değil, öznenin amaçlarına göre belirlenen varlık alanına denir. Aristoteles felsefesindeki varlık ile düşünme arasındaki paralellik, yerini insanın belirlediği ölçülere bırakmıştır (Güneç, 2012, s. 147-149). Böylece Descartes'a göre canlı veya cansız, haricî dünyayla ilgili tüm bilgiler, bu dünyayı sadece yer kaplama ve hareket bağlamında inceleyen matematiksel fizikle sınırlandırılmıştır (Descartes, 2010, s. 146-147). Dolayısıyla onun zihin-beden düalizmi, mekândaki cisimlere ait bilimsel izahıyla, geleneksel Aristotelesçi felsefenin maddî cisimler için belirlediği teosentrik ya da logos merkezli amaç arasında büyük bir kırılmaya neden olmuştur. Mekânda yer kaplayan

madde olarak mekanik fiziksel dünya modeli, Tanrı'ya dış dünyaya ilişkin deneyimin doğruluğunun nihaî teminatı olarak başvursa da özünde maddesiz bir zihin modeliyle entegre edilmiştir. Dolayısıyla Tanrı, dünyadaki olaylara ilişkin açıklamada mutlak bir etkiye sahip değildir (West, 2013, s. 33-34). Böylece tabiattaki her olayın yeter sebebi, matematik aracılığıyla tabiatın kendisinden elde edilebilir anlayışı etkin olmaya başlamıştır. Bu düşünceden hareket eden bir dünya tasavvuru, bizi modern bilim ve felsefe anlayışına götürür.

Descartes öncesi Aristotelesçi Skolastik dünya görüşüne göre doğanın tüm unsurları tutarlı, sistemli ve anlamlı bir evren dâhilindeki konumlarına göre anlaşılır. Anlamın ve amacın kendi içinde yer aldığı bu dünya, Tanrı'nın iradesinin ürünü şeklinde kabul edilir. Ayrıca bu teoriye göre, fiziksel âlemde gözlemlenen tüm olay ve durumlar, fiziksel varlığın bir amaca erişme niteliğidir. Her bir fiziksel varlığın bu âlemde bir amacıyla birlikte bir bütün olarak da nesnel evreninin erişebileceği bir amacı vardır ki bu organik bir evren anlayışına sebep olur (Ural, 2000, s. 239). İşte Descartes'ın rehberliğindeki bu modern bilim ve felsefe, Aristoteles'in felsefe, fizik ve mantık teorilerinin temel ilkelerini radikal bir şekilde dönüştürmüştür. Bu yeni anlayışta ahlâkî ve dinî kurullarla yoğrulan bir anlam arayışı ve düzen algısı yerini deney ve gözlem metotlarıyla elde edilen bilime¹ bırakmıştır. Böylece evrenin organik bir bütün olduğu anlayışı, matematik bir dille izah edilebilir mahiyete dönüşmüştür. Dolayısıyla nesnel arasında niteliksel bir ayrım değil niceliksel bir dille tasvir edilebilir bir ayrım söz konusu olmuştur. Dahası “töz” kavramı yerini matematik ve geometrik özellikler taşıyan “nesne” anlayışına bırakırken organik bir bütünlüğü ve gayesi olan evren anlayışı da yerini mükemmel bir makine gibi işleyen, mekanik kurulların geçerli olduğu bir yapıya bırakmıştır (Ural, 2000, s. 240). Diğer taraftan geleneksel Aristoteles felsefesinde tümel ve tekil şeylerin, “niçin” sorusuna karşılık gelen kendi varlıklarının bilgisi söz konusuysa, Descartes'la beraber başlayan modern felsefede ise şeylerin ve şeyler arası ilişkilerin “nasıl” sorusuna karşılık gelen niceliksel olmalarının bilgisi söz konusudur (Timuçin, 1972, s. 40). Dolayısıyla Descartes, nedensellik anlayışını reddederek canlı varlıkların hareketlerinin mekanik yasalarla izah edilebileceğini iddia eden mekanik nedensellik anlayışını getirmiş ve her şeyi yalnızca insan doğasıyla ilgili bir perspektifle, maddede bulunan nitelikler, kuvvetler, etkenler ve amaçlarla belirten bilim anlayışını nihayete erdirmiştir (Fouille, 2009, s. 49). Sonuç olarak bu anlayış Aristotelesçi geleneğin tabiat anlayışından gelen hareket ettirici kuvvetleri ve amaçsal nedenleri, felsefe ve bilimin sahası dışına atmıştır.

Duralı, felsefi çalışmalarında Aristoteles'in de üzerinde yoğunlaştığı “insan” için önem arz eden “canlılık” kavramına büyük bir önem vermekte ve bu problemi

¹Duralı, bilimin zaman ve mekân koordinatlarında yer almayan birtakım olay ve durumları kendine konu edinmediği kanaatindedir. Dolayısıyla bilim hakikatini sadece belirli bir kesimiyle gerçeklikle ilgilenir. Yani bilim alanı itibarıyla fiziksel âlemle empirik bir metotla uğraşır. Oysa âlemin bir fiziksel yönü bir de metafiziksel yönü vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Duralı, 2011, s. 456.

yeniden gündeme getirmesiyle dikkat çekmektedir. Düşünürümüzün bu meseleyi gündeme getirme çabası aslında modern felsefedeki Descartes sonrası ölçülebilir ve hesaplanabilen mekanik konuların merkezî bir öneme sahip olması; dolayısıyla insan ve canlılık ilişkisinin ihmal veya inkâr edilmesidir. Bu bağlamda Descartes öncesi düşünce dünyasında “canlılık”, metafizikle ilişkili bir şekilde incelenirken onun sonrasında nicelik merkezli teori ve iddialar, felsefeden metafiziğin uzaklaştırılmasına netice itibarıyla de mekanik dünya algısının oluşmasına sebep olmuştur. Böylece materyalist ve liberalist felsefe tasavvuru sanayi inkılabının da katkısıyla emperyalist bir dünya anlayışına zemin hazırlamıştır. Günümüzdeki transhumanist düşüncenin temellerini bu çizgide arayabiliriz. Duralı, biyoloji ile ilgili çalışmalarında canlılığı tekrar felsefî zemine çekmeyi önemsemiştir. O, ‘canlı’ konusunu, yaratılmış varlık olarak canlı, mekanizm- teleoloji diyalektiği, biyoloji-metafizik-spekulasyon, metabiyoloji, bilim olarak biyoloji, res cogitans-res extensa ikiliği açılarından inceler (Duralı, 1987, s. 130). Burada evrenin işleyişinde insanın tabiatın bir parçası olarak mekanizm mi yoksa gayelilik mi sorusuna cevap aramaktadır. Çünkü mekanizm fiziğe, gayelilik ise metafiziğe kapı aralamakta olup Descartes sonrası mekanik perspektifin hâkim olması, metafiziğin inkâr veya ihmaline sebep olmuştur.

Aristoteles’in insana ve canlıya yüklediği anlam ve fonksiyonun aksine Descartes sonrası Batı düşüncesinde canlı/lık kavramının yeni bir anlam kazanması ve insanın nicel dünyayla sınırlandırılması meselesi birçok soruna neden olmuştur. Örneğin Descartes sonrası felsefe-bilim anlayışı, canlı insanı adeta maddî yapılara göre anlamlandıran; canlılık, ahlâk, din, dil gibi kültürel sahada bir anlam krizine yol açmış ve bu problem felsefe-bilimi mekanizme indirgemıştır. Duralı, insanın mekanikleştirilmesi ve pragmatist bir ahlâk anlayışının insanın özüne aykırı bir anlayış olduğu iddiasındadır. Bundan dolayı gerek insana yüklenen anlam ve görev gerekse felsefe ve bilimdeki değişim ve dönüşüm ona göre modern insanın en önemli çıkmazlarından biri olmuştur. Bu krizden kurtulmak için insanın özüne dönülmesi dolayısıyla insan merkezli bir ahlâk anlayışının hâkim kılınması gerekmektedir. Bunun için de felsefenin temel konularından olan “ahlâk” kavramına yüklenen anlamın yeniden gözden geçirilmesi ve neticesinde revize edilip özüne döndürülmesi gerekmektedir. Bu bağlamda o, Aristoteles’teki canlılık ve akıllı “canlı” neyi kavrar sorunuyla ilgilenir. Düşünür, felsefeyi Aristoteles’in nasıl ele aldığını ve daha sonraki dönemlerde bu ele alış biçimlerinde nelerin değiştiği gibi sorunsallar merkezinde kendi düşünce dünyasını ortaya koymaya çalışır. Bu bağlamda modern Batı düşüncesinde olduğu gibi insanın ‘can’ denilen ruhanî yönü ihmal veya inkâr edilirse geriye sadece onun bedenî/maddî yönü kalır. Oysa felsefe veya bilim yapabilmenin zemininde insana değer verilmesi kriteri vardır. Dolayısıyla Descartes sonrası Batı düşüncesinde, bir değer varlığı olan insanın “insan” olma özelliği ihmal edilerek felsefe yapabilmek güçleşmiştir. Bu bağlamda mekanik buhar çağının doğal bir neticesi olarak makineleşme tüm dünyada yaygınlaşmış, bunun akabinde elektrikteki önemli gelişmeler de

yaşanmıştır. Fransız filozof Roger Garaudy'ye göre tüm bu gelişmelerin sonucunda mekanist ideoloji ve pozitivism doğmuştur. Zira pozitivismin etkisi ve mekanik yasaların determinizmi yoluyla her türlü problemin açıklanabileceğine inanılmıştır. (Sulhan, 2023, s. 270-271). Fakat bunun böyle olmadığı günümüzde daha net olarak anlaşılmıştır. Duralı, felsefe yapılabilme için Descartes sonrası Batı düşüncesinde hâkim olan makine insan anlayışı yerine, insanın değerli bir varlık kabul edildiği bir sisteme bırakması gerektiği kanaatindedir. Buna binaen o, insan merkezli felsefe anlayışını ve insana özgü değerlerin yeniden inşasını ortaya koyabilmeyi önceler. Ancak onun insan merkezli bir ahlâk anlayışı savunusu din ve vicdandan soyutlanmış yani bir anlamda seküler-hümanist bir ahlâk anlayışını savunduğu anlamına gelmez.

Duralı'nın deyişiyle 'İngiliz-Yahudi Medeniyeti'nin sermayecilik anlayışı, fizikle metafiziğin bulunduğu canlılık bağlamında 'can'ı görmezden gelmiştir. Aslında 'can' insanın ontolojik yönüyle birlikte epistemik ve etik yönünü de ihtiva eder. Çünkü insanı canlı kılan, canlı olduğunu ona hissettiren ruhanî bir özellik taşımasıdır. Ona göre Descartesçi felsefe ve bilim anlayışının insanın sadece maddî yönüne odaklanması ve ruhu görmezden gelmesi insanı değersizleştirilmiş; böylece bir makine-insan anlayışına sebep olmuştur. Dolayısıyla felsefe-bilimde mekanik bir düzen anlayışının kabul edilmesi, insana verilen değer kaybolmasına neden olmuştur (Duralı, 2009, s. 111-112). Dolayısıyla modern bilim ve düşünce, elde ettiği bir takım edinimlerle insan ve kültürü maddî temelli bir anlayış ile yorumlayarak her ikisini de maneviyattan soyutlayıp değersiz bir konuma indirgenmekte böylece sömürülmesine zemin hazırlamaktadır. Örneğin modern dünyada insanların 'tek tipleştirilmesi ve bundan dolayı insanlar arasındaki farklılıkların kaybedilmesi önemli bir problemdir. Diğer taraftan İngiliz-Yahudi Medeniyeti kendisini sosyolojik olarak tek medeniyet şeklinde dikte etmekte geriye kalan toplumları bu anlayışla ikna etmeye çalışarak bu toplumlara has kültürlerin kaybolmasına sebep olmaktadır. Diğer taraftan bu medeniyet tasavvuru dinî hassasiyetleri ekarte ederek maddeci ideolojileri ön plana çıkarmakta insanların manevî problemler yaşamasıyla birlikte bencilleşmesine de sebep olmaktadır. Bu problemlerin çözümünde düşünürümüz, felsefe ve bilimde insanın tekrar merkezî bir konuma getirilmesini önermektedir.

Duralı'nın insan ve ahlâk anlayışı, ideal manada düşünüldüğünde yerinde bir teklif olarak görülebilir. İnsanın iç dünyasını ve doğallığını yitirip mekanikleşmesi problemi modern dünyanın genel bir problemdir. Fakat problemin zemininde bilim ve felsefenin doğrudan etkisinden ziyade kültür ve toplumun etkisinin olduğu gerçeği de ihmal edilmemelidir. Bilhassa sanayi devrimiyle beraber meydana gelen ekonomik, siyasî, toplumsal ve kültürel dönüşümler insanın dünyaya bakışı ve ahlâkı noktasında birtakım temel değişimleri de beraberinde getirmiştir. Öte yandan gerek felsefedeki konjonktür gerekse bilimin günümüzdeki amaç ve yöntemi düşünürümüzün tekliflerinin gerçekleşme olanağını zorlaştırabilir. Onun konuya

yaklaşımı ve çözüm önerilerine dair bir diğer problem ise insanın değersizleşmesi konusunu bilimsel verilerdeki değişimler üzerinden açıklıyor olmasıdır. Örneğin dünya merkezli bir evren anlayışından güneş merkezli bir evren anlayışına geçilmesiyle insanın merkezî değerinin azaldığının ifade edilmesi bilim ve bilimin toplumsal hayata etkileri noktasında önemli sorunların ortaya çıkmasına neden olabilir. Canlı olarak merkezî ve kıymetli bir konuma sahip olan insan, Rönesans ve Aydınlanma'ya bağlı olarak gelişen bilimle bu merkezîliğini ve kıymetini yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Galileo-Descartes-Newton ve sonrası bilimsel gelişmeler ışığında tabiat, organik vasfını kaybederken yerini inorganik bir alana bırakmıştır. Doğal olarak bu gelişmelerin insanın aleyhine bir durum olması neticesinde, maneviyat sahibi yüce bir konumdan beşer konumuna düşmesine sebep olmuştur. Netice itibariyle insan, sıradan bir canlı olarak bilimin nesnesi haline dönüşmüştür. Bu bağlamda düşünürümüz Aydınlanma çağı öncesinde de kısmen kabul gören ancak Aydınlanma ile birlikte merkezi bir konuma getirilen güneş merkezli bir anlayışın insanın aleyhine bir sonuç doğurmasını eleştirmektedir.

Duralı''nın İnsan Tasavvurunda Felsefe, Bilim ve Ahlâk İlişkisi

Ahlâk, insana mahsus anlamlandırma ve değerlendirme gibi nitelikleri ortaya çıkaran metafiziksel bir alandır. Dolayısıyla ahlâkın fiziksel alanda olduğu gibi bir empirik yönünden bahsedilemez. Ancak ahlâkın bireysel ve toplumsal tezahürlerinden bahsetmek mümkündür. Dolayısıyla pozitivist bilim anlayışında bir Kant ahlâkından veya teolojik bir ahlâktan söz etmek zor görünmektedir. Çünkü 'İngiliz-Yahudi Medeniyeti'nin bilim ve dünya algısında pragmatist, kapitalist, liberalist sistem söz konusu olup böyle bir sistemin de evrensel bir ahlâk öğretisi ortaya koyması zor görünmektedir. İşte bu pozitivist ve ardılları yaklaşımlarının insanı özsel varlığıyla değil bir nesne olarak görmesi aynı zamanda insana değer katan tabiatın da tahrip edilmesine zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda tek tipçi bir insan ideolojisiyle insan ve tabiat denetim altına alınmak istenmiştir. Böyle bir ideolojiye karşı bizlerin felsefe ve bilimi yeniden ele almamız insan özelinde felsefenin bilime bilimin de teknolojiye kurban edilmesine engel olmamız gerekmektedir. Çünkü bu ideoloji tüm çabasını teknolojinin hâkim kılınması yönünde kullanarak gerek doğayı gerekse doğanın asıl unsuru olan insanı pervasızca harcamaktadır. Oysa insan, anatomik ve fiziksel olarak beşer şeklinde görülse de onun bir de ruhu ve aklı vardır. İşte burada Batı merkezli bilim ve teknolojinin liberalist, pozitivist ve mekanik dünya iddiası, hakikati sadece gerçeklik alanıyla sınırlandırmaktır. Bu durum insanı, metafizikten mahrum edip onunla özdeşleşen aidiyet ve kişilik vasıflarına hâkim olarak dünyanın kaosa sürüklenmesine sebep olmaktadır.

Duralı'ya göre felsefenin, bilimden elde ettiği verileri teorikleştirme, kavramlaştırma ve bilimin hizmetine sunma, bilimin ise bu verilerden yararlanarak bunları eleştirme, sına ve böylece ilerleme kat etme gibi bir ilişki içerisinde olması söz konusudur. İşte bundan dolayı felsefe, bilimin kaynağıdır (Duralı,

2017a, s. 48-52). Ayrıca felsefenin en önemli konularından biri de ahlâktır. Ahlâkın olduğu yerde bilgelik, bilgeliğin olduğu yerde felsefe, felsefenin olduğu yerde de bilim vardır. Bundan dolayı ahlâk, felsefe ve bilimin temel yapıtaşlarıdır. Ona göre mükemmel ahlâk bilgeliğin zirvesi olup bilime dair faaliyetlerde insanı teşvik eden aynı zamanda da onu olumsuz tutumlardan uzak tutmaya çalışan bir etkidir (Duralı, 2017a, s. 87) Bu bağlamda düşünürümüz, modern düşünce sistemindeki insanın bilimin bir metaı olarak görme anlayışından farklı olarak bilimi insanın bir ürünü olarak görmektedir.

Duralı, Descartes sonrası ideolojik bir felsefe-bilim özelliği gösteren mekanik anlayıştan beslenen kapitalizm, sermayecilik ve evrimciliğe karşı Kant'a özel bir önem atfetmiştir. Kant'ın evrensel ahlâk ideası Duralı'nın teklif ettiği ahlâk ve insan anlayışı bağlamında önemli bir yere sahiptir.² Kant, ahlâkî bir eylemde bulunmanın ya da ahlâkîliğin net buyruklarını icra etmenin herkes için ve her zaman mümkün olabileceği iddiasındadır. Diğer taraftan Kant, "Saf Aklın Kritiği"nde aklın sınırlarını belirlerken "Pratik Aklın Kritiği"nde ise ahlâk, özgürlük ve Tanrı gibi metafizik kavramlara ayrı bir ehemmiyet verir. Beşeri insan kılan metafizik kavramlar, bilhassa felsefe-bilimin günümüz seküler³, pragmatist ve pozitivist ideolojilerine bir karşı gelmez. İşte böyle bir onto-epistemik felsefe, Kant'ın kategorik buyruk olarak ortaya çıkan ahlâk teorisinde de görülebilir. Bu bağlamda Duralı, felsefe, bilim ve ahlâkta egoist, pragmatist, pozitivist ve liberalist perspektiflerin insan tasavvuru ve etik anlayışına karşı Kant'ın insan ve etik anlayışını daha tutarlı görür. İnsan yeryüzünde var olmasıyla beraberinde getirdiği fitrî duygu dindir. Aydınlanma çağıyla birlikte insanın hayatından din uzaklaştırılırken yerini rasyonalizm, hümanizm, pozitivism, liberalizm, kapitalizm, emperyalizm gibi akım ve ideolojiler almıştır. Rasyonalizm ve pozitivismin ön planda olduğu bir toplumda ise insan birtakım manevi boşluklar yaşayarak yalnızlık hissine düşer olmuştur. İşte bunun bir neticesi olarak asırlardır toplumun bir parçası olan insan artık "biz" yerine "ben" diyerek egoist bir anlayışa sevk olmuştur. Bu egoist hayat anlayışı insanın güç ve paranın peşinde koşmasına doğal olarak da bu hedefini gerçekleştirmek için makineleşmesine sebep olmuştur. Oysaki din, insanı "ben" yerine "biz" anlayışı ve birtakım sorumluluklarla muhatap kılıp yalnızlıktan ve metanın esiri olmaktan kurtararak daha anlamlı bir dünyaya yönlendirir. Buna karşın modern medeniyet farklılıklarının olmadığı tek tip insan modeliyle insanı beşer konumunda ve makine formunda görmek ister. Seküler, pozitivist ve objektivist dünya tasavvuru, "ben beşer tipi" ideolojisi ile değerlerden soyutlanmış bir dünya idealize eder.

²Kant'ın ahlak anlayışıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Kant, I. (1980). Pratik Aklın Eleştirisi. (Çev: İ. Kuçuradi, vd.), Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

³Konumuz bağlamında seküler veya sekülerleşme kavramı her ne kadar laikleşme kavramıyla ifade edilse de laiklik bir siyasi sistemken sekülerleşme ise toplumsal bir olgudur. Ayrıntılı bilgi için bkz; Attas. (1989), s. 29-30, 43.

Duralı'ya göre fizik doğaya, gördüklerimize, duyduklarımıza, yapıp ettiklerimize yani tecrübe sahasına odaklanırken, metafizik bir sıçrama tahtası misali bunların üstüne çıkararak dilsel/kavramsal alanı ortaya koymaya çalışır. Bu anlamda düalist bir yapıda olan insan sadece fizikle yetinmeyip soru soran, anlam arayışı içerisinde olan bir varlıktır. Dolayısıyla insanın bu âlemi anlamlandırmasında birtakım sorgulamaları felsefenin de bir alt disiplini olan metafizik aracılığıyla gerçekleşir (Duralı, 2017b, s. 28). Bu bağlamda metafiziğin akli bir varlık olarak insanla ve onun ahlâkî özellikleriyle ilişkilendirilmesi önemlidir (Duralı, 2017b, s. 90). Düşünürümüz bu sorunlara özel bir ilgi duyarak tahliller yapmakta problemleri analitik bir çerçevede ele alarak mantıksal çıkarımlarda bulunup bir anlamda meta-etik bir etkinlik gerçekleştirmektedir.

Duralı, felsefe-bilim tartışmasında 'İngiliz-Yahudi Medeniyeti'⁴ bağlamında bu medeniyetin felsefe-bilime ve 'insan oluş'a materyalist ve pragmatist bir yaklaşımla nasıl zarar verdiği meselesine odaklanır. Çünkü bu anlayış, insanı insan olmaktan çıkarıp beşere indirgediğinden 'değer' problemini ortaya çıkarır. Oysa insanın bedenî/maddî ve manevî/kültür olmak üzere varlığı iki veçhelidir. Bundan dolayı insanlarda ve toplumlarda ahlâk, örf ve âdet, farklı inanış türleri bulunmaktadır. İnsanlar, his dünyası ve yaşamış olduğu ortam nedeniyle olay ve durumlar birbirinden farklı tepki verir. Düşünürümüze göre insanın temelinde ahlâkî bir kişilik vardır. Çünkü ahlâk, kişilerin ve toplumların birbirleriyle etkili bir iletişimde ana çerçeveyi çizmesi ve bu çerçeve bağlamında onların uyum içerisinde yaşamalarını sağlamasında ana prensipleri belirler.⁵ İnsanlar arasındaki ilişkileri düzenlemek için koyulmuş kurallar sistemi olarak tanımlanan ahlâk (Güngör, 1998, 12), Duralı'da inanç temelli ve bu inançtan hareketle insanın kendisi ve diğerleriyle kurduğu ilişkide, keyfi davranamayacağı kurallar bütünüdür (Duralı, 2017a, s.15). Düşünürümüz bu bağlamda ahlâkî insan ve topluma dair fonksiyonelliği veçhesiyle ele alır.

İnsanlar var olduğu günden beri birlikte yaşayabilmeleri için birtakım sistemler geliştirmişlerdir. İşte bu geliştirdikleri sistemlerden biri de ahlâk sistemidir. Ahlâk, toplumla ilgili bir olgu olup insanların ideal anlamda mutlu olmalarını amaçlar. Duralı, din ve edebın insana ait bir özellik olduğunu ahlâkla; ahlâkî da hukuk ile ilişkilendirir. Yani ona göre ahlâktan meydana gelen kurallarla hukuk meydana gelir. İnsanların kendilerine ait kişilikleri ve o kişiliklerinin yansması insandan insana farklıdır. İnsanları bir arada uyumlu olarak ancak din/edep/ahlâk tutabilir. Dolayısıyla bireysel veya toplumsal hayatta insanların

⁴ Duralı, bireylerinin mekanikleştiği bu medeniyeti; Mali Sermayeci Çağdaş Küresel 'İngiliz-Yahudi Medeniyeti' şeklinde adlandırır. Mevcut medeniyet tecrübesinin maddî ilişkiler ağı, üretim-tüketim dengeleriyle dokunmuş olan bir ağ ve bağ sistemi kurduğunun idrakiyle medeniyetin kök paradigmasını, anlamını gelişimini ve konumunu 'Çağdaş Küresel Medeniyet' isimli eserinde belirlemeye çalışır.

⁵ Duralı'ya göre din, insanın oluşturduğu kültür ve medeniyet bağlamında insan olmanın önemli bir unsurudur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Duralı, 2017a, s. 22.

saadeti, emniyeti ve adaleti için ahlâkî kurallar vardır. Bu bağlamda ahlâk referanslı bir hukuk anlayışıyla toplumda ortak akıl zemininde bir ahlâk anlayışı ile insanların birtakım davranışları sınırlandırılır. Böylece keyfilikten kurtulmuş bir toplum, “felsefileşmiş medeniyet” seviyesine yükselir (Duralı, 2020, s. 394; Duralı, 2017a, s. 126). Böyle bir perspektifle düşünürümüz bir taraftan normatif bir ahlâk bağlamında ahlâkın fonksiyonlarından bahsederken diğer taraftan entelektüel bir tutumla insanların ortak akılla bu ahlâkî erdemleri içselleştirmesinin önemini mantıksal bir çerçevede izah etmeye çalışır.

Felsefede ahlâkın kaynağını akılla temellendiren Stoacı düşünürlerle göre evrensel mantık evrende var olan rasyonel sistemin ve rasyonel bir şekilde düzenlenen faaliyetlerin yaratıcısı olarak kozmik akıl ilkesi logos olarak adlandırılır. Bu logos insanın özünde var olan bir niteliktir. Bu bağlamda logos sayesinde ideal bir düzen ve evrensel bir sistem kurulabilir. Tüm ahlâki değerlerin kaynağı olarak logosla insanlar arasındaki farklılıkların minimize edilmesi böylece herhangi bir dini değer olmaksızın evrensel bir ahlâk düzeninin oluşması mümkündür (MacIntyre, (2001), s. 119). Dolayısıyla bu ahlâk bir anlamda Duralı'nın da reddettiği seküler ahlâk anlayışını doğurur. Duralı'nın felsefe, bilim, ahlâk ilişkisinde insanın maddî yönü ile bir ilişki söz konusuysen özellikle insanın akıllı bir varlık olması felsefe ve bilime hitap eden bir yöndür. Ancak felsefenin bir alt disiplini olan ahlâk ise ona göre Tanrısal bir özellik taşımakla birlikte hukuk, ahlâkın zaman içinde insanlar eliyle oluşan normlar olarak değerlendirilebilir. İşte burada insanı insan kılan düşünme ve edep sahibi bir varlık olması Descartes sonrası felsefe ve bilim anlayışında sekteye uğramış olup bu olumsuz tablodan kurtuluş ise felsefenin özüne dönülmesiyle mümkün görünmektedir.

Modern İngiliz-Yahudi Medeniyetinin İnsan ve Ahlâk Anlayışının Duralı'nın Bilim ve Ahlâk Perspektifiyle Kritiği

İnsan, bir yönüyle kendisinin oluşturmadığı doğanın, diğer yönüyle da kendi kurduğu kültür ortamının ürünü olan iki vecheli bir varlıktır. Kültür, insanın ikinci doğası olarak bilimin, felsefenin, sanatın ve ahlâkın oluşmasında temel hareket noktasıdır. Ahlâk, toplumsal hayatın içinde diğer insanlarla birlikte ortaya çıkan bir etkileşimin ürünüdür. Bu yönüyle insanın ahlâkî değerler yaratması onun canlılar âleminde özel bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu ahlâkî değerleri yaratma sürecinde nesilden nesle aktarılan kültürel değerler insanın varlığını devam ettirmesi ve insanlık mirasının korunması/geliştirilmesi bağlamında önemli bir yere sahiptir (Duralı, 2012, s. 175). İşte diğer canlılar ile insan arasındaki temel fark, doğal soyaçekimin yanı sıra onun kültürel mirasa sahip olmasında yatmaktadır. Bu özelliğinden ötürü insanı Aristoteles, “zoon politikan”/“devlet kurucu canlı”, Waddington ise “ethical animal”/“ahlâk oluşturan hayvan” şeklinde tasvir etmektedir (Duralı, 1981, s. 175). Ancak Duralı'nın, insan anlayışında İslam düşüncesinin etkisi dikkatlerden kaçmamaktadır. İslam'daki yaratılış sürecinde insan, yaratılmış diğer tüm varlıklardan üstün olarak Allah'ın bir halifesi olarak

görülür. İşte bundan dolayı insanı birtakım ideolojilerin dar alanına hapsetmek akıl, vicdan, bilinç, inanç gibi temel özelliklerini ihmal etmek anlamına gelebilir.

Düşünürümüze göre ahlâk, felsefenin temel amacı olup birtakım normlardan oluşur (Duralı, 2017b, s. 93). Ahlakın kaynağı din, akıl, bilgi ve kültür olmakla birlikte o, felsefenin de bir alt disiplindir. Bu disiplinin aklı bir yönü olduğu gibi teolojik bir yönü de vardır. Ahlâkı sadece etiğe indirgeyerek fonksiyonel bir hale getirmeye çalışan kimi filozoflar bile düşüncelerini temellendirirken zaman zaman metafiziksel bir yönden bahsedebilmektedirler. Ahlâkî sistem; teolojik ve rasyonel bir düzlemde ele alındığında bir yönüyle dinin bir parçasıyken diğer bir yönüyle din ahlâkının bir alanı olur (Duralı, 2013, s. 89). Dolayısıyla düşünürümüze göre ahlâkın temel konuları ve ilkeleri dinsel bir temele dayanırken ahlâkî inşa eden felsefedir. Diğer taraftan İslam düşünce geleneğinde ahlâkî kuralların menşeyini vahiy tebliği verisi olarak görmek genel bir kanıdır. Örneğin Kindî (ö. 870) ve Farabî'nin (870-950) (Farabî, 1987, s. 61) belirttikleri üzere, peygamberler vahiy insanlara tebliğ etmekte ve açıklamakta olup filozof ve bilgeler ise bu tebliğlerin temel esas, prensip ve düstur bütünlüklerini pratik bir hale getirerek ahlâkî bir düzen kurarlar (Balaban,1949, s. 8; Duralı, 2017b, s. 94). Düşünürümüzün, bilge ve filozofları toplumu en iyi analiz edip, onların yararına işler yapabilecek kişiler olarak gördüğü söylenebilir. Bilge ve filozofların ahlâk ile ilgili teorilerinde be değerlendirmelerinde, adalet, doğruluk, namus, şeref, vicdan, gibi temel normları akıl, mantık bağlamında çok yönlü düşünme ve irdeleme gibi birtakım meziyetlerinin yanı sıra, teori ve düşüncelerini en iyi şekilde pratize etme özellikleri vardır. Dolayısıyla bilge ve filozofların farklı birtakım özellikleriyle birlikte ahlâk kurallarını en iyi şekilde insanlığın faydası için belirleyebilme vasıfları da vardır.

Ahlâkî normlar özü itibarıyla evrensel olup toplum, zaman ve mekânla sınırlanabilir. Ancak örf ve adetler, belirli bir topluluğa hitap ettiklerinden evrensel olmayabilirler. Diğer taraftan her toplumda görülen iyiliğin özsel olarak evrensel; mahiyet itibarıyla yerel olma yönü de vardır. Çünkü iyilikte bizi özsel olarak harekete geçiren unsur matematikteki bir analogi veya fizikteki bir deney değildir. Biz, “insan” olarak iyiliği yansıtabiliriz. İşte bu yansıtılan iyiliklerin anlamlandırma ve değerlendirme sürecinde insandan insana toplumdan topluma farklılıklar olacağından bu durum bir kargaşaya sebep olabilmektedir. Bu kargaşanın önlenmesi bağlamında ilahî tebliğ devreye girer. Tebliğ, insanlara iyiliğin, güzelliğin temel kıstaslarını bildirir. Bildirilen bu kıstasları temel prensiplere uygun bir şekilde peygamber ve daha sonra bilge ve ahlâk filozofları geliştirir. Böylece ilahî öğretiler ve filozoflar, değerlendirme/anlamlandırma biçimleri arasındaki tutarsızlıkları asgariye indirerek iyiliği görünürde rölativiteden evrenselliğe dönüştürür (Duralı, Ş. T. (26/07/2023) *Yazarlar*. Fikriyat.<https://www.fikriyat.com/yazarlar/teoman-durali/2018/11/18/ilahiyttan-kaynaklanan-felsefe-sahasi-ahlk>). Bu bağlamda normatif ahlâk perspektifinde bir filozof, ahlâkî ilkeleri ortaya koyarak ideal bir dünya düzeni oluşturmayı amaçlar.

Bir filozof sadece neyin iyi ve doğru olduğunu değil nasıl iyi bir insan olunacağına dair fikirler ortaya koymaya çalışır. Diğer taraftan ahlâkı analitik bir perspektifle alan bu filozof iyi-kötü, doğru-yanlış gibi ahlâkî ilkelerin anlamlarını ortaya koymaya çalışır ve bu ahlâk ilkelerinin mantıksal tahlillerini yapar ki böylece bu ilkelerin doğruluğunun/geçerliliğinin tespit edilip edilemeyeceğini sorgular.

Duralı, beşer ve insan yönlerinin önem açısından birbirlerine ast-üst ilişkisi çerçevesinde ele alınamayacağı kanaatindedir. Çünkü her ikisi de bir bütünü ayrılmaz birer parçalarıdır. Beşer maddî tarafımız iken insan ise manevî tarafımız olup beşeri genetik, morfoloji, fizyoloji, embriyoloji ile evrim gibi bilimle; insanı ise bu bilimlerin bir üst versiyonu olan metafizikle izah edebiliriz. Dolayısıyla sosyal hayattaki rolleri açısından maddî ve manevî taraflarımızın birinin ötekine üstünlüğünü ortaya koyma çabaları teoride zor görünmektedir (Duralı, 2017b, s. 64-71). Bir dirim/bios verisi olan beşere karşılık, insan ahlâk varlığı olduğu için Aristoteles (Aristoteles, 1997, s. 4)'ten Kant'a kadar felsefe-bilimin merkezinde ahlâk problemi yer almaktadır. Beşerin genetik-morfolojik-fizyolojik belirlenimleri baştan verilmişken insanın ahlâkîliği sonradan edinilmiş bir yöndür (Duralı, 2017b, s. 193). Ahlâkîlik, doğada var olduğu kabul edilen belirlenimciliğin dışındaki bir durumdur. Belirlenimciliği kendisine dayandırdığımız neden-etki ilişkisi, ahlâk için belirleyici bir yön veya fonksiyona sahip değildir. Neden-etki ilişkisini, günlük hayatta gözlemediğimiz veya tecrübe edindiğimiz birtakım olay veya durumlar neticesinde görebilirken ahlâk ise karşılaştığımız olayların algı ve tecrübesinden meydana gelmez. Düşünürümüz, insanın en temel özelliklerinden biri olan ahlâkı iyilik ve güzellik bağlamında da ele almaktadır. Biri ahlâkî diğeri estetik birer kavram olan “iyilik” ve “güzellik” aslında genel özellikleri itibarıyla birer metafizik kavram olarak da kabul edilebilir (Duralı, 2017b, s. 95). Pozitivist düşüncede beşer-insan ayırımı problemi kökten inkâr veya sosyal baskılardan çekinme bağlamında sessiz kalma şeklinde iki şekilde görünmektedir. Ancak düşünürümüz beşer-insan ayırımının inkâr edilmesini veya görmezden gelinmesini modern çağın en önemli problemlerinden biri olarak görmektedir. İşte bu problemin çözümüne düşünürümüz geleneksel teolojik referanslarla uyumlu “aşkıncı” bir anlayışla yaklaşmaktadır.

İnsan, beşerî bir yönü olmasıyla birlikte metafizik bir yöne de sahiptir. Ahlâk, uygulanabilirlik yönüyle beşerîyken özündeki anlamlandırma ve değerlendirme özelliğiyle metafiziktir. Ahlâk temelde iyilik, güzellik, vicdan, niyet gibi prensiplerin belirleyici olduğu bir alandır. İşte ahlâkın bu metafizik alanı açısından hareketle Duralı, metafizik içerikli herhangi bir alanın anlamsız olduğunu savunan ‘İngiliz-Yahudi Medeniyeti’ zihniyetinde dışlanan bir alan olduğu kanaatindedir. Bu ideolojide iyilik, güzellik gibi ahlâkî kavramların dünyada bir karşılığı olmayıp sadece zihinlerde bir karşılığı vardır. Bundan dolayı, sonucu kestirilemeyen, açık seçik olmayan iyilik ve güzellik gibi metafiziksel birtakım kavramlar reddedilir

veya anlamsız bulunur. Ancak felsefe ve bilim aklî ve vicdanî prensiplerle ele alındığında metafizik unsurlar kabul edilebilir bir hale gelir (Duralı, 2017b, s. 211).

İnsan aklının bir sınırı vardır. Bundan dolayı aklın başta metafiziksel konular olmak üzere her şeyi açıklayabilmesi imkânsız gibi görünmektedir. Yani metafizik konular aklî alanı aşan konulardır. Bu bağlamda insanlar için metafizik konular duyu verisi ve deneyin doğrudan test/ispat edeceği bir alan olmadığından bu edinimlerin diğer insanlara aktarımı da sınırlıdır. Nitekim ünlü analitikçi filozof Wittgenstein, bu noktaya geldiği zaman akıl artık “söylenemeyecek konular hakkında susmalı” demektedir (Gökhan, 2022, s. 45). İşte burada devreye vahiy girmektedir. Nasıl ki metafizik konuların edinim ve aktarımında vahiy gibi olağanüstü bir tecrübe gerekli ise ahlâkta da vicdan gibi bir unsur gerekir (Duralı, 2013, s. 465). Yani kişinin kendi duyusu ve aklıyla erişemediği konulara vicdan ve ilham gibi içsel bir yetiyle ulaşabilir. İşte vahiy, ilham ve vicdanın ortak bir zeminde birleşebilmesi, kişilerin bunları içsel durumlarından dışarıya çıkartması, yansıtması ve paylaşması durumu ise din ile gerçekleşir. Ahlâk, insanın organizmasından kaynaklanmayan, içgüdüsel olmayan, reflekslerimizden ayrı bir yapıdadır. İnsanın farklı referansları olsa da ahlâkın normlarını kendisi oluşturur. Örneğin teist biri ahlâkı din ile seküler biri insan ile refere eder. Nihayetinde referans noktası farklı olsa da ahlâk, insan için vazgeçilmez unsurlardan biridir. Ahlâkla ilgili temel değer normlarından iyi veya kötü ilkeleri belirlenirken bu değer yargılarının kaynağı hususunda biri dinî, diğeri ise dinî olmayan iki temel yaklaşım vardır. Dolayısıyla düşünce tarihinde geçmişten günümüze ahlâkla ilgili akıl dil, din, metafiziksel değerlerin reddedilip ahlâkı zaman ve mekânla sınırlandıran ahlâk anlayışları da vardır. Böyle bir ahlâk anlayışı aslında dinden soyutlanmış daha ziyade dünyevi bir ahlâk olgusu benimsenmeye çalışan “seküler” bir düşüncenin tezahürüdür (Hazlitt, 2006, s. 403-410).

Bilim, insanın fiziksel âlemle ilgili yaşam standartlarını yükseltirken ahlâk ise onun iç dünyası/metafiziksel yaşamını düzenler. İnsanın fiziksel ve metafiziksel dünyası arasındaki ilişkiyi ise felsefe kurar. Felsefe insanda tanrısal bir özellik olan aklın yansımasıdır. Ayrıca, ahlâk en nihayetinde ruhun ölümsüzlüğü idealine dayanır. Fakat ruhun ölümsüzlüğü ideali insanda bir ümit olup maddî bir çıkarımla elde edilebilecek bir şey değildir. Diğer taraftan ölüm, insan için kesin bir özellik olup insanın yaşadığı bu dünya onun büyük beklentilerini ve derin duyularını karşılayamamaktadır. Dolayısıyla insan birtakım beklentilerinin karşılanabileceği ölümden sonra yeni bir hayata inanma ihtiyacı hisseder. Ruhun varlığına inanılıyorsa ahirete de inanmak gerekmektedir (Duralı, 2017b, s. 196). Yoksa ruhun varlığı anlamını yitirir. Buradan hareketle Duralı, gerek bu âlemde var olan kötülöklere makul bir çözüm gerekse insanın ideallerinin gerçekleşebilmesi anlamında ahlâk ile ölüm sonrası hayat arasında tutarlı bir ilişki kurmaya çalışmaktadır.

Duralı'ya göre bilgi, inancın aleyhinde genişlediği ölçüde din duygusu zayıflamıştır (Duralı, 2013, s. 466). Dinin yerini alan ahlâkî unsurların değişmesi, mekanik bir insan ve toplum düzenine zemin hazırlamıştır. Dinin zayıfladığı, sömürücü ve sermayeci bir düzenin zihinde empoze edilip hayatta pratize edildiği böyle bir toplumda düşünmeyen, sorgulamayan, eleştirmeyen bir “makine insan” tasavvuru ahlâkî birtakım problemlere sebep olmuştur (Duralı, 2017b, s. 250). İşte dinin etkinliğini kaybetmesi, dini unsurların kaybolmasına ve nihayetinde birey ve toplumun yozlaşmasına sebep olur. Düşünürümüze göre XX. yüzyıl felsefe-biliminin en önemli problemlerinden biri metafizik alanının ihmal ve inkâr edilmesi olup buna bağlı olarak da insan sorunu ortaya çıkmıştır. İlmî faaliyet ve felsefi kritiklerle, kutsal değerlerin ikinci plana atılması, ahlâkın kaybolması, yerine ideolojik ahlâk türlerinin alması söz konusudur (Duralı, 2017b, s. 17-18). Bu problem karşısında ise o, değerlerin yeniden inşası teklifini sunar. Bu bağlamda düşünürümüz insanı makineleştiren küreselci dünya görüşünün felsefe ve ilim alanından sanayi ve teknoloji alanına kaydırıldığı can-canlılık, metafizik, ahlâkî normlar gibi meselelerin Aristoteles'te olduğu gibi asıl alanlarına döndürülmesini teklif eder.

Duralı, ahlâkın önemli unsurlarından biri olan hürriyet mefhumunu bireyin, diğer bireylerin haklarını ihlal etmeden, kendi özel alanında yaşaması olarak tasvir eder. Ancak sınırsız ve mutlak bir hürriyetten bahsedilemez. Gerçek anlamda hürriyet insanın ahlâkî değerlere sahip olması ve bu kurallara uymasıyla gerçekleşir. Bu yönüyle hürriyet, kişinin tercihlerini kendisi, özgürce yapabilmesi ve sonuçlarına katlanması olup; bu tercih ve kabul de akıl sayesinde olabilir. Dolayısıyla kişi aklını ve ahlâkını birleştirdiği ölçüde ahlâklı bir birey olur. Ancak kişi yalnızca gösteriş için bir davranış sergiliyorsa bu davranışı ahlâkî bir özellik taşımaz. Bu da aslında vicdanla ilgili olup bunu ‘askere yardım eden bir adam’ metaforuyla izah etmeye çalışır. Dışarıdan bakan insanlar savaşta askere yardım eden bir adamı gördüğünde onu kahraman ilan edebilir, oysa bu adam sadece evini korumak, yerinden yurdundan olmamak için bunu yapmış olabilir. Dolayısıyla burada bu adamın yardım fiilini değerlendirme kriteri vicdandır (Duralı, 2017b, s. 218). Bu anlamda bir fiilin ahlâkî olarak değerlendirilmesinde bu fiilin görünen yönü değil fiili gerçekleştiren bireyin niyeti önemlidir. Ontolojik olarak akıl ve ruh sahibi insanın başıboş bırakılmayıp ona bir takım görev ve sorumlulukların verilmesi bu görev ve sorumluluklarını iyi bir niyet ile gerçekleştirmesi önem arz etmektedir (Polat, 2022, s. 739).

Duralı, özgürlüğü toplumsal hayatta veya dinî hayatta birtakım prensiplere uyma prensibiyle değerlendirir. İnsan, toplumsal hayatta, ahlâkî ya da hukukî kurallara uyduğu ölçüde özgür olabilir. Dinî hayatta ise insan, Tanrı'ya ne kadar itaat ve ibadet ediyorsa o ölçüde özgür olur (Duralı, 2020, s. 392). Bundan dolayı özgürlük problemi metafizik bir konu olması dolayısıyla insan aklı tarafından mutlak olarak bir çözüme kavuşturulamamaktadır. Ancak diğer canlılar bir

belirlenmişlikle var olup fitratlarına uygun davranırken; insan, fitratının gereklerinin aksine de davranabilir. Yani özgür iradesi ile sonucu iyilik veya kötülük olarak değerlendirilebilecek bir tercihte bulunabilir. Ahlâk, insanın metafiziksel bir varlık olmasının temel unsurlarından biri olup insanların bir nizam içerisinde yaşayabilmeleri ahlâk prensipleriyle olabilir. Evrensel ve bütünleyici niteliklere sahip ahlâk, özü itibariyle dinden beslenmekle birlikte akıl ve felsefeyle de geliştirilir. Ahlâk toplumdan topluma farklı şekillerde bir anlam ifade etse de tüm toplumların ortak bir ahlak tasavvurunda ana unsur vicdandır. Dolayısıyla vicdan sayesinde ahlâk evrensel bir kimlik kazanır. Bu bağlamda insan, iyilik yapacağı zaman veya kötülükten sakınacağı zaman vicdan muhasebesinden geçirir ve davranışını bu muhasebe çerçevesinde ortaya koyar. Burada vicdan ile birlikte önemli unsurlardan bir de özgürlüktür. Kişi kendine ödev olarak addettiği ve idrakinde bulunduğu birtakım tutum davranışları hür bir şekilde gerçekleştiriyorsa bu tutum ve davranışı ahlâkî bir davranış olarak kabul edilebilir. Eğer seçimlerini doğrudan yana ve ödevi uğruna yapıyorsa o kişi ahlâklıdır. Ayrıca ahlâkın insanın özüne “içkin” olması gibi bir özelliği de vardır.

Duralı'nın ahlâk anlayışında aile önemli bir yere sahiptir. Beşerîlik, maddî yönü temel alması itibariyle anatomik bakımdan hayvan ve insanın ortak noktasıdır. Bu hususta ona göre beşerin tüm genetik, fizyolojik ve morfolojik nitelikleri, onun bireyliğini ortaya çıkarır. Varlığın canlı olması özelliği sadece bunların bir araya getirilmesi ile oluşturulamaz. Bunlar insanın beşer olma yönünü temsil etmelerine rağmen insan olmanın daha üst anlamda birçok özelliği bulundurması söz konusudur. İşte bu özelliklerden biri de aile olmaktır. “İnsan” olma aşamasında aile sadece bir üreme çoğalma fonksiyonuna sahip olmayıp doğaüstü, toplumsal-kültürel kurumlaşmış bir olaydır (Duralı, 2013, s. 95). Bu bağlamda düşünürümüz ailenin biyolojik fonksiyonlarıyla birlikte sosyolojik, kültürel ve ahlâki fonksiyonlarının da önemini vurgulamaktadır. Bu bağlamda tek başına yaşayamayacak olan insanın toplum için hayatî öneme sahip olan aile sayesinde beşerî seviyeden insan olma vasfına yükselmesi söz konusudur. Aile insanı insan kılan en önemli kurumlardan biri olup insanın ilk eğitimi ailede başlar ki bu eğitim toplumun ahlâk, dil, din kurallarını içerdiği gibi topluma faydalı bireyin gerekliliklerini de içerir. Toplumsal bir varlık olan insan çocukluğundan itibaren geçerli olan etik normları ailesinin yanı sıra içinde yaşadığı toplumdan edinerek bu topluma faydalı bir birey olur. İşte burada insanın en temel ihtiyaçlarının karşılandığı ve buhranın olmadığı bir ortamda felsefe en iyi şekilde yapılabilme imkânı bulur. Aynı zamanda felsefenin temel disiplinlerinden biri olan ahlâk da uygun bir aile ortamında daha anlaşılır ve işlevsel hale gelir (Duralı, 2017b, s. 286). Düşünürümüz, felsefe ve ahlâkla önemli bir ilişkisi olan aile kurumunun temel unsurlarından olan eşlerin konumuyla ilgili dinî bir perspektifle ele alır. Modern dünyanın eşlerle ilgili mahremiyet sınırlarının ihlali, kadının cinsel bir argüman olarak sunulması, aileyi tüketim dünyasının bir metası olarak yansıtması gibi olumsuzluklar birey aile ve toplum için önemli tehditler oluşturmaktadır. Diğer

tarafından hegemon güçlerin insanı beşer konumuna indirgeyip tüketim kültürüne ve sömürü düzenine maruz/mahkûm bir duruma getirebilmek amacıyla tek cinsiyetli bir toplum oluşturma hedefi de birey aile ve toplum için önemli tehditlerdendir. Bu tehditler aynı zamanda insanı insan kılan özelliklerden bir olan ahlak için de geçerlidir (Duralı, 2017b, 344). Dolayısıyla ona göre böyle ortamda egoist, pragmatist ve iffetsiz bireylerin yetişmesi riski yüksektir (Duralı, 2019, s. 104). Nihayetinde böyle bir medeniyet, en kutsal şeyi menfaat olarak gösterir (Duralı, 2019, s. 112). Netice itibarıyla bu hegemon güçlerin empozeleriyle, insan manevî vasıflarından soyutlanmakta beşer konumuna indirgenmektedir. Böylece “medenileştirme misyonu” söylemiyle kendilerine göre medenileşmemiş toplumların kimliklerini inkâr ederek onları kendine benzetme amacı güdülmektedir. Nihayetinde insanı kendi köklerinden, değerlerinden utandırarak öz benliğine ve kültürüne yabancı yığınlar haline getirmekte işte bu kendi değer ve kültürüne yabancılaşan yığınlar zihinsel ve ahlakî olarak köleleşmektedir.

Evrin İdeolojisi Bağlamında Duralı'nın İnsan ve Ahlak Eleştirisi

Modern bilim ve felsefe anlayışına etkisi inkâr edilemez olan Darwin ve Darwinizm birçok bilim insanı, filozof ve teolog tarafından müspet veya menfi olarak eleştirilmiştir. İşte bu bağlamda düşünürümüz de Darwin ve Darwinizmi sistematik olarak eleştiren ilk yerli entelektüellerdendir. Darwin özelinde Darwinci Evrim teorisini bir varsayım olduğu hâlde bilimsellik kriterlerini karşılayan bir teori olarak lanse edilmesi, “içkinlik” metafiziğini bilimsel olarak temellendirmek suretiyle “aşkınlık” düzlemini gereksiz kılması ve gelenekten devraldığı beşer-insan keskin ayırımına dayanması şeklinde eleştirmektedir. Bu bağlamda Duralı, insanı holistik bir çerçevede anlamlandırırken modern bilimin evrim anlayışından ziyade geleneksel referansı “tekâmül” perspektifini savunur (Soysal, 2023, s. 43). Ayrıca zaman zaman evrim ve modern bilimin beşeri incelemek ve anlamlandırmak için yapmış olduğu çabaları inkâr etmemekle birlikte bunların insanı anlamakta yetersiz hatta zaman zaman yanıltıcı olduğu kanaatindedir. İnsanı ve problemlerini anlamak ve çözümlemek bağlamında evrim anlayışının ve modern bilim ideolojisinin yetersiz olması karşısında kendisi “tekâmül” anlayışını çözüm önerisi olarak sunar. Hatta evrimin ideolojik bir sonucu olarak Darwinizmin insanlık için onulmaz yaralar açtığı imasında bulunur. Örneğin Spencer, evrimi Darwin'in canlıların gelişim ve ilerlemesi şeklinde kabul ettiği gibi toplumun gelişimi/ilerlemesi olarak kabul eder. Bu bağlamda toplumlarda gelişmişlik ve geri kalmışlık temel ayırım noktası olup burada gelişmiş toplumlar her daim ilerleme yolunda mesafe kat ederken geri kalmış toplumlar ise sömürülmeye, yok olmaya mahkûmdur. Duralı, bu sahnede liberalizmin neticesi olarak toplumun birbirine düşürülmesi ve altta kalanların ezilmesi zihniyetiyle, ekonomik anlamda gelişmiş olan toplumların bu mücadelede galip gelenler olacağı hususuna dikkat çeker. Böyle bir anlayışla dünya, insanın sınırlarını aştığı ve canavarlaştığı bir yer haline gelir (Duralı, 2017b, s. 101-102). Dolayısıyla ictimâî ve iktisadî açıdan zayıf

toplumların ve bazı ırkların doğal seleksiyonun bir sonucu olarak tarih sahnesinden silineceği bir dünya tasavvuru söz konusudur. Nihayetinde biyolojik evrimden referansla ortaya çıkan evrimcilik varlıklar âleminde kalıcılığın iptali, metafiziğin ihmali, manevîyatın inkârı, dolayısıyla rekabet, mekanik maddecilik ve tanrının reddi şeklinde etkili olmaya çalışır (Duralı, 2011, s. 470). Sonuç olarak insanı sadece maddî yönüyle ele almakla hareket eden Darwinci evrim teorisi, evrimcilik şeklinde bir ideolojiye dönüşerek kapitalizme uygun bir yorumlamayla insana ve tabiata uygulanmıştır. XVIII. yüzyıl sonrasında Avrupa’da Darwinci evrim teorisinden mülhem birtakım siyasi ve ekonomik ideolojiler kendileri haricindeki milletlerin sömürülmesine bir zemin oluşturmuştur. Hatta “insan”ı, özünden uzaklaştırarak bir “beşer”i yaratma ideolojisiyle hareket etmişlerdir.

Duralı’ya göre Çağdaş Küresel Batı medeniyeti; Darwin’in rekabet, ortama uyum sağlama, birey ve türlerin rekabeti, çatışma ve güçlünün ayakta kalması gibi anlayışlarını benimser. Böyle bir medeniyetin felsefe, bilim ve ahlâk anlayışında Descartes ile birlikte Malthus (ö. 1834), Darwin (ö.1882), La Mettrie (ö. 1751), Thomas Hobbes (ö. 1679), Herbert Spencer (ö.1903) gibi biyolojik ve toplumsal evrimi savunanlarının da etkili olduğundan bahseder. Bu bağlamda biyolojik evrim teorisindeki doğal seleksiyon anlayışının insanı erdemli/akıllı bir varlık olmaktan çıkarıp onu hayvanlar âleminin bir devamı seviyesine indirgemesini eleştirir. Aynı zamanda evrimi, âlemde Tanrı olmaksızın, kendi içinde işleyen bir mekanizma tasarlanması olarak görür (Duralı, 2017b, s. 58-59). Bu bir anlamda insanın makineleştirilmesi dolayısıyla insanın canlılık niteliği olan ruhun alınıp geriye biyolojik bedeninin kalmasıdır. Bu ideolojinin sosyal ve ekonomik açıdan birtakım sınıfların oluşmasına da zemin hazırladığı söylenebilir. Bu sınıflar arası mücadeleyle “insan insanın kurdudur” söylemi ortaya çıkar (Duralı, 1992, s. 184).

Batı’da biyolojik bir teori olan evrim, insanın sosyal hayatına da uyarlanarak bir değer varlığı olan insanı anatomik bir canlı olan beşere indirger. Böylece insanın temel özelliklerinden olan irade, azim, cehd gibi temel kabiliyetlerini ortadan kaldırılarak onu sömürüye açık hale getirir. Diğer taraftan sömürü düzeninin temel hareket noktası olan Darwin’in evrim düşüncesi kapitalizme de birçok katkı sağlar (Duralı, 2002, s. 75). Oysa insan sadece anatomik bir canlı olmayıp ahlâkın da bir konusu ve unsurudur. Diğer taraftan Yeniçağ Avrupa ve takipçi medeniyetlerinde sınırsız rekabet anlayışı insanı kaosa sürüklemiştir. Bu noktada başlangıçta biyolojik bir teori olan Darwin’in evrim düşüncesi sosyolojik bir teoriye de dönüştürülerek birtakım problemlere zemin oluşturmuştur. Örneğin mevcut ortama uyum sağlayan birey ve topluluğun başarılı olacağı tezi toplumsal alana da uyarlanmaya çalışılmıştır. Darwin’in evrim teorisi ve bu teoriden hareketle Spencer yorumuyla geliştirilen Toplumsal Darwincilik teorisine göre dünya, zincirleme mücadeleler şeklinde dirim (biyotik) olaylarının meydana geldiği bir sahne olarak tasvir edilmiştir (Duralı, 2019, s. 125). Duralı, Tanrı’nın insana yüklemiş olduğu şerefli varlık özelliğini kaybeden bu insan dirim-hayvan seviyesine düşerek ‘beşer’

olur. İşte evrim anlayışındaki bu beşer, diğer canlılardan sadece niteliksel olarak farklıdır. Oysa insan tabiat kanunları çerçevesinde belirlenmiş bir varlık olmayıp tanrısal belirlenimle bir öz-benliğe sahiptir.

Düşünürümüze göre “canlılık” ve “kültür” kavramları birbirinden farklıdır. Canlılık tüm varlıklar için kullanılan var oluş zeminidir, kültür ise insanın canlılığının ötesinde oluşturduğu durumlardır. Bu nedenle canlılığın açıklanması olan evrim, insanın kültürü içinden değerlendirildiğinde ideolojik bir bakış açısı ortaya çıkar. Bu bağlamda o, evrim teorisini “ben” ve “tarih” kavramları üzerinden de eleştirir. İnsandaki anlam gücünün verisi olarak kabul edilen ‘ben’ anatomik bir durum olmayıp bir ‘tarih’ verisidir. Bundan dolayı insanın bir tarihi vardır. Oysa kadim zamandan günümüze kadar birikimsel olarak ilerleyen evrim, genetik ve kalıtım beşeri oluşturan şeylerdir. Kalıtım, tarihsel ve genetik verileri nakleder ve evrim-genetik günümüzden geçmişe doğru ilgili tarihte meydana gelen olay ve durumları araştırır. Diğer taraftan canlının insan olması onun iradesiyle alakalıdır. Bir irade varlığı olan insanın tasavvur, hafıza ve kavramlar gibi nitelikler benliğini ve bilincini oluşturmakla birlikte yaşamış olduğu çevresiyle ilgili bilgilerini de oluşturur. Bundan dolayı canlılar incelenirken evrim, birey/toplumlar incelenirken tarih gereklidir (Duralı, 1981, s. 176). Birey, yaşamış olduğu toplum içerisinde bir takım edinimlerle beşer seviyesinden insan seviyesine yükselerek kendi kişiliğini oluşturur. Kişiliğin eşsiz özellikleri de bireyin kimliğini oluşturur. Bu bağlamda kimlik bir yönüyle bireyin kendi şahsıyla ilgili özelliklerden oluşurken bir yönüyle de yaşamış olduğu toplumsal/kültürel edinimlerinden oluşur. Dolayısıyla insanın kimliği bireysel özellik ve toplumsal/kültürel özelliklerin uyumu ile gerçekleşir. Böylece insan medeniyet ile toplum arasındaki güçlü ilişkinin idrakine varır. (Duralı, 2020, s. 351-352). Bu bağlamda toplum ve kültürün temel yapı taşlarından biri olan tarih bilincinden mahrum olan bir kimlik bir anlamda bitkisel hayat yaşayan bir canlıya benzetilebilir. Çünkü tarihini bilmeyen ona sahip çıkmayan bir insan toplum ve kültüründen de habersiz olmakta dolayısıyla bu günkü modern Batı'nın istediği bir birey seviyesine düşmektedir. Dolayısıyla bireylerden oluşan bir toplumun ayakta kalabilmesi için insanların kimliğinin ve tarihinin bilincinde olması ve bunları yaşatması gerekmektedir. Yani geçmişini doğru bir şekilde inceleyip anlamlandıran toplumlar, kültür ve medeniyetlerini bu bilinçle oluşturur böylece hem kendi bireyelerine hem de insanlığa katkı sağlarlar.

Duralı, geçmişten günümüze bilimde kabul gören teoriler gibi evrimin de ahlâkî olarak iyi ya da kötü şeklinde mutlak bir değerlendirmeye tabi tutulamayacağı kanaatindedir. Çünkü diğer teorilerde olduğu gibi evrim teorisinde de asıl önemli olan şeyin bu teoriyi insanların hangi amaçla ve nasıl benimseyip uyguladıklarıdır. Bu durum, bilimsel teorilerin kendi başlarına incelediklerinde ahlâkî bir değer ifade etmediklerini ancak herhangi bir görüş ve bakış açısıyla ideolojik bir hale gelebileceklerini göstermektedir (Duralı, 2011, s. 471). Dolayısıyla evrim teorisinin bilimselliği iptal edildiğinde ortaya ideolojik bir evrim

anlayışı ortaya çıkar ki onun işaret etmeye çalıştığı bu durumdur. Böyle bir durum ahlâkî anlamda kötülüğün ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Diğer taraftan evrim ideolojisi insan için önem arz eden tabiat ve toplum bağlamında metafizik alanın ihmal edilmesiyle insanın bir takım insanî vasıflarının da inkâr edilmesine zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda sömürgeciliğin günümüz versiyonu olan küreselleşme, bilim ve teknolojinin de desteğini alarak yapay zekâ, robotik insan, chip gibi deneyimlerle insanı makineleştirmektedir. Bu tür girişimler karşısında insan, felsefe, ahlak gibi temel kavramların da yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Sonuç olarak evrim, bilim ve teknoloji insana ve insanlığa hizmet ediyorsa ve felsefe-bilim, ahlâk temelli bir yapıya sahipse ahlâkî olarak değerlendirilebilir aksi durumda gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Duralı, Batı düşüncesinin oluşumunda Descartes ve biyolojik/sosyolojik evrim teorisinin yanı sıra Fransız İhtilali'nin de etkili olduğundan bahseder. Fransız İhtilali'ne kadar felsefe genel itibariyle dinî referanslarla hareket edebilen bir alandır. Ancak gerek bu ihtilal öncesi bilimsel, sosyal, ekonomik ve siyasal gelişmeler gerekse bu ihtilal; felsefeyle dinin ayrışmasına ve felsefe özelinde dine tepkisel yaklaşılmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin Friedrich Nietzsche (Ö. 1900), 'Tanrı öldü' derken, kastettiği, ideolojileştirilmiş Hıristiyanlıktır (Duralı, 2019, s. 96). Hıristiyan Batı toplumunda Aydınlanma çağına kadar insanlar kilisenin öğretilerine kayıtsız şartsız inanmışlardır. Nihayetinde Nietzsche, Tanrı'nın öldüğünü söyleyerek tanrısallaştırılan tüm kutsal/değerleri sıradanlaştırmıştır. Öncesinde kutsallığına inanılan bu değerlerin anlamını kaybetmesi, bazı insanların nihilizme sürüklenmesine neden olmuştur. Daha sonra Tanrı inancıyla birlikte ölüm ötesine olan inanç da sorgulanmaya başlanmış ve kimileri tarafından reddedilerek geriye yalnızca bu dünya kalmıştır. Nitekim Nietzsche'ye göre dünya yalnızca görüngüler âleminde ibarettir, yani şuan yaşadığımız dünya vardır. Tanrı'nın ölmesi demek metafiziksel âlemin insan üzerindeki etkisini kaybetmesi, inançların zayıflaması, hakikatin metafiziksel yönünün kaybolması anlamına gelmiştir (Diken, 2011, s. 38). Bu durum insanı insan yapan sac ayaklarından birinin kaybolmasına sebep olmaktadır.

Genel Değerlendirme

İnsan hayatının bir değerler manzumesi olarak ele alınmaması ve insana değerler perspektifiyle bir anlam yüklenmemesi insanın insan olma vasfını kaybetmesine sebep olur. İnsana yüklenen değerlerin kaybedilmesi, insanın sadece maddî yönüyle ilgilenmesi anlamına gelir. Dolayısıyla pragmatist bir anlayışla insana bedeninin bir fonksiyonelliği bağlamında önem verilir. Bu durum da insanın, metafiziksel düşünce sistemlerinin, kültürün, toplumun, ahlâkın değersizleşmesi yani insanlığın kaybedilmesi demektir. Böyle bir düşünce sisteminde soyut içerikli herhangi bir düşüncenin bir anlamının olmadığı gibi felsefi bir yönünün de olmayacağı ki eğer felsefi bir yönü varsa bile bunun felsefeden çıkarılması gerektiği; netice olarak yalnızca akıl ve deneye dayalı bir sistemin oluşturulması

gerektiği savunulur. Oysa metafizik, birebir örtüşmemekle beraber içeriksel olarak tanrısal yönü olan bir felsefe-bilim düşüncesidir. Pozitivizm ve liberalizmin bu yeni felsefe-bilim sisteminde, metafiziksel iddialara yani Tanrı, ahlâk, din, ruh vb. deneysel özelliği bulunmayan, irrasyonel düşünce sistemlerinin pratik bir değeri yoktur. Bu düşünce sistemlerinde salt akıl temelli, deneye dayanan, mekanik bir sistem merkezdedir. Dini hiçbir şekilde kabul etmeyen bu Empirist-Pozitivist-Rasyonalist-Liberalist düşünce para-çıkâr-kâr temelli olup bu da ortaya sermayeciliğin omurgasını çıkarır (Duralı, 2017b, s. 280). Düşünürümüze göre işte 'İngiliz-Yahudi Medeniyeti'nin sermayeci ideolojisinin baskısı altında olan bir insan, hayatı anlamlandırma ve insan olarak birtakım görevlerini yerine getirme gibi temel özelliklerini kaybetmiş nihayetinde insan olmaktan beşer olma seviyesine düşmüştür (Duralı, 2017b, s. 194). Epikür (MÖ 270), D. Hume (Ö. 1776), J. S. Mill (Ö. 1873), B. Russel (Ö. 1970) ve A. J. Ayer (Ö. 1989) gibi filozofların ahlâk teorilerinden esinlenen ve dinin ahlâka kaynaklık etmesini eleştiren bu ideolojiler, insana ahlâkî bir yaşam biçimi sunmakla birlikte bu yaşam şeklini siyasî ve ekonomik ilkelere dayandırır. Çünkü bu düşünce sisteminde insanın gelişmesinde ve yaşam koşullarının iyileşmesinde, kişiye her alanda yol gösterecek olan kutsal bir bilim anlayışıyla empirik bilgiye verilen değeri göstermektedir. Bu düşünce sisteminde ahlâk, dindışı olgularla ve insanî duygularla temellendirilen çeşitli teorilerin bir ürünüdür. Bu teorilerdeki değer yargıları şahıs, dönem ve kültür referanslı olduğundan değişken bir yapı arz eder. Dolayısıyla böyle bir düşünce sisteminde ahlâk objektif ve evrensel bir nitelik taşımaktan uzaktır.

Duralı'ya göre felsefe-bilim; evrim, tabiat, canlı, lisan, inanç, ahlâk gibi birçok alanı ihtiva eden bir düşünce sistemidir. Felsefe ve bilimin ana aktörü insan olup insan da fiziksel ve metafiziksel yönleriyle bir bütün olan değerli bir canlıdır. Felsefe, insanın ihtiyaçlarını gidermesi sonrasında ortaya çıkan bir düşünme sürecidir. İnsanların düşünmeye başlama faaliyetinde yukarıda da ifade edildiği üzere 'ben kimim, neyim' sorusu önemlidir. Bu soru kişinin kendi özüne yönelmesi ve sonucunda kendi benliğini aramasıyla ivme kazanır. Bu durum da metafiziksel bir önem arz eder. İşte düşünürümüz, insanın bu özelliklerinin iptal edilmesine yani onun değersizleştirilmesine karşı çıkar. Dolayısıyla 'İngiliz-Yahudi Medeniyeti'nin kapitalist anlayışına karşı çıkmasının nedeni insanın metafiziksel yönünün ihmal/iptal edilip onun biyolojik bir varlığa indirgenmesi anlayışıdır. Çünkü insanlığa görünürde maddî olarak birçok kazanım elde ettiren bu sistem, özü bir değer varlığı olan insanlığı hızla yok oluşa doğru sürüklemektedir.

Modern Batı düşüncesinde merkezinde akıl olan ilim, bilimsel faaliyetlerde başat rol oynayarak insanı biyolojik bir varlık olarak kabul eder. İşte bu bilimsel faaliyetler de empirik ve rasyonel çalışmalara indirgenerek teknoloji hayatın merkezine yerleşir. Böylelikle tabiat, değer, ahlâk, inanç gibi pek çok değer kutsallığını kaybeder. Dolayısıyla bu düşünce sistemi insana pratik hayatta birçok edininim kazandırırken insanın özünden olan birçok şeyin de kaybedilmesine sebep

olur. Böyle bir sistemin ahlâk anlayışında her şey metafiziksel alandan fiziksel alana indirgenmiş ve dolayısıyla insan, psikolojik dürtülerle kaim bir varlık olarak fizikî ve iktisadî ihtiyaçlardan müteşekkil bir varlığa dönüşmüştür (Sorokin, 1989, s. 48-51). Diğer taraftan insanın tabiata karşı elde ettiği birtakım edinimler ve sanayi devrimi sayesinde sadece fiziksel ve ekonomik liberalist-kapitalist ideoloji hızla mesafe kat etmiştir (Duralı, 2019, s. 111). Bu anlayışlarda artık insanın manevî yönü değil şöhreti, elde ettiği kâr, zenginlik, para gibi maddî edinimler ön plana çıkmıştır. Böylece insana insan olması dolayısıyla verilen değer, tabiatın emanet olarak görülmesi ve insanının en temel özelliklerinden olan inanma/din gibi kutsallıklar artık ihmal/inkâr edilir hale gelmiştir. Sonuç olarak da mekanik, değersizleştirilmiş bir toplum/ekonomik düzen ortaya konulmaya çalışılmıştır. Nihayetinde sekülerleşmeyle birlikte Tanrı ile insan arasındaki en önemli iletişim olan vahiy ihmal edilmiş, mutlak akıl merkeze alınmıştır. Âlemde bulunan her bir şeyin kendiliğinden meydana gelen ve herhangi bir meydana getirici ana unsurla temellendirilmeyen mutlak akılla çözmeye çalışılmıştır. Böylece pragmatist bir bilim, sekülerleştirilmiş bir felsefe sistemi ideali ortaya konulmuştur.

İnsanın bilim, felsefe ve kültür oluşturan metafiziksel özelliklerinin ondan alınıp yalnızca fiziksel özelliklerine önem veren ideolojileri eleştiren Duralı, böyle bir düşünce sisteminin bir bakıma, gerçek bir felsefe-bilim için de bir engel teşkil ettiği kanaatindedir. Çünkü gerçek bir felsefe ve bilimin varlığını sürdürebilmesi için insanın insanî özelliklerinin korunması gerekir. Ancak böyle bir düzende insanın insan olma niteliklerinin ihmal/inkâr edilmesi insanlık için kayda değer bir düşünce sisteminin de oluşturulamaması anlamına gelir. Entelektüel dünyamızda felsefe, bilim ve ahlâk alanında insanı bir değer varlığı olarak kabul etmek ve buna bağlı olarak insanın fiziksel ve metafiziksel yönlerinin bir bütünlük içerisinde irdelemek günümüz kaotik sistemlere bir çözüm olabilir.

Sonuç

Düşünürümüz ‘İngiliz-Yahudi Medeniyeti’ özelinde günümüz Batı medeniyetinin bilim, insan, ahlâk, felsefe ve insan anlayışını sistematik ve felsefî açıdan ele alarak muhataplarına alternatif çözüm önerileri sunar. Ona göre modern çağın seküler Batı medeniyetinde bilim, asıl olan insanı merkezi bir konumdan çıkartıp dünyayı merkeze almakta; bu süreçte bilim madde ile mekanik yasalar çerçevesinde oluşturulmaya çalışılmaktadır. Oysa canlıların inorganik merkezli madde ile mekanik yasalar çerçevesinde anlamlandırılması güçtür. Zira mekanik yasalar canlıyı tüm yönleriyle izah edemez. Duralı, herhangi bir “aşkın” varlıkla temellendirilmeyen kendi kendisinin ilkesi olan “içkin” bir süreci temellendiren modern bilim anlayışının aşkınlık düzlemini gereksiz, hatta zamanla geçersiz kılmasına karşı modern bilimin konusu olamasa dahi aşkınlığın sistemden en azından felsefî olarak ekarte edilemeyeceği iddiasındadır. Bu anlamda modern bilimin beşer-insan ayırımında beşer oluşu izah edebilmesine karşın insan oluşu izah edemediği kanaatindedir.

Canlılar âlemi içerisinde en karmaşık varlık insan olup insanın beşere indirgenmesi büyük bir hatadır. Onun insan tasavvuru İslam düşünce geleneğine uygun beşer-insan ayırımından mülhemdir. Ayrıca “aşkıncı” bir insan tasavvurunda Aristoteles'in canlılığı merkeze alan teleolojik evren anlayışı da ilham kaynaklarından. Teistik dinlerin veya Aristoteles'in teleoloji anlayışları aşkınlığın bir tezahürüdür. Bu bağlamda Duralı da “aşkıncı” bir felsefeyi ortaya koymaktadır. Çünkü o, teist bir Müslüman olarak birtakım ayetlerde insana bir amaç çerçevesinde yaratılan âlemden bahsedildiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla İslam geleneğinden esinlendiği beşer-insan ayrımı ve insanı diğer canlılardan ayırması itibarıyla teleolojik bir kabul içerisinde olduğu görülebilir. Zira onun insanı insan yapan şeyle kastettiği aslında Tanrı'nın telosuyla alakalıdır.

Duralı'nın Batı düşünce sisteminin felsefe, bilim ve ahlâk merkezli eleştirisinde insanın konumu önemlidir. Descartes sonrası Batı düşünce dünyasında mekanik merkezli bir dünya algısı ona göre insanın değer kaybına uğramasına zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan biyolojik ve sosyal evrim anlayışının düşünce dünyasında hâkim olmaya çalışması insanın bir anlamda biyolojik bir varlık olarak algılanması teorisini ortaya koymuştur. Oysa gerek teistik gerekse felsefi metinlerde insanın biyolojik yapısıyla birlikte metafiziksel yapısının olduğuna işaret edilmiştir. İşte düşünürümüzün Batı düşüncesinde bilim, felsefe ve ahlâk anlayışını eleştirdiği temel noktalardan biri de budur. Bu eleştirilerinde zaman zaman Aristo, Kant gibi filozoflardan bahsettiği gibi zaman zaman teistik argümanlar da ortaya koymaktadır. Ayrıca yeri geldiğinde insan, can, ruh gibi kavramları analitik ve fenomenolojik tahlillerle ele alarak düşüncelerini temellendirmeye çalışmaktadır. Yine geçmişten günümüze insanlığın kültürel, tarihsel ve bilimsel mirasından bahsederek bugünkü Batı bilim ve felsefesindeki insan anlayışını eleştirmektedir. Düşünürümüz, dinî, felsefî, bilimsel ve kültürel referanslarla insana dair düşüncelerini ortaya koyarken insanın aklî ve ahlâkî özelliklerini ön plana çıkarmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla Batı düşüncesindeki akla ve ahlâka yüklenen anlam ile kendisinin akla verdiği anlam mahiyet itibarıyla farklılaşmaktadır. Örneğin ahlâkla ilgili anlam arayışında bir yandan akıl ve felsefeden bahsederken diğer yandan da ilahî metinler ve fitrattan bahsetmektedir. Yine aklı ontolojik ve epistemik bir zeminden hareketle metafiziksel bir veçhe ile anlamlandırmaya çalışmaktadır. Böylece ahlâk, insanın vicdanıyla gerçekleştirdiği ruhanî bir durum olup akılla sistematik anlamda bir ilişki içerisinde. Yani insanı fiziksel ve metafiziksel taraflarıyla ele alan Duralı, insanın insan olmasını akıl ve ahlâk orijinli bir şekilde irdeler.

Duralı'nın düşünce sisteminde birey bir eylemi gerçekleştirmeden önce içinde bu eylemin gereğini yerine getirdiğine dair bir his uyanırsa eylemini ahlâkî anlamda özümsemiş demektir. Ancak eylemin değerlendirilmesinde vicdanla birlikte akıl da önemli bir fonksiyona sahiptir. Çünkü aklın denetlemediği ve filtrelemediği bir fiil güçsüz bir ahlâkî fiil şeklinde değerlendirilir. Diğer taraftan

akıl, kaynağını Tanrı'dan almakta olup dolayısıyla aklın esinlendiği nokta Tanrı ve onun emir ve yasakları var olduğu sürece etkili ve korkusuz bir veçhe ile ortaya çıkar. İşte böyle bir anlayışla o, modern bilim ve felsefedeki akıl ve ahlâk anlayışından farklı düşünmektedir. Diğer taraftan o, zaman zaman 'çiftlik hayvanı' metaforuyla modern dünyanın insan anlayışını ortaya koymaya çalışmaktadır. Çünkü ona göre çağdaş sömürüyü esas alan çağdaş medeniyetin temel gayesinin, insanı bir çiftlik hayvanına dönüştürmek şeklindedir. Bu problem karşısında o, problemlerin kaynağına inerek çağdaş insanı da 'çiftlik hayvanı' gibi bir örnekle izah etmesindeki en temel neden, modern yaşamın insanı bir ahlâk varlığı olmaktan çıkarmasıdır. Onun çözüm önerisi ise bir ahlâk varlığı olarak insanı yeniden ele almak, anlamlandırmak ve kazanmaktır. Çünkü insan bir şeyin iyi ya da kötü olduğunu aklî/naklî olarak bilmekle birlikte bu değer yargılarına bağlı olarak bir tercih hakkının olmasıyla ahlâkî bir tutum sergileme potansiyeline sahip olmaktadır. Dolayısıyla insanın 'çiftlik hayvanına' dönüştürülmesi sonuç itibarıyla insanın özgürlüğünü kaybetmesi bir anlamda köleleşmesi ve makineleşmesi anlamına gelmektedir.

Duralı'nın genelde Descartes sonrası modern felsefe ve bilimi özelde ise 'İngiliz-Yahudi Medeniyeti' diye adlandırdığı kıta Avrupası düşünce dünyasını eleştirisi birtakım soru işaretleri barındırmaktadır. Örneğin 'İngiliz-Yahudi Medeniyeti' ifadesi etnik, antropolojik, teolojik, coğrafi/kültürel gibi farklı bir adlandırmaya işaret edebilir. İşte böyle bir tasvir felsefe açısından yoruma açıktır. Diğer taraftan insanlığın ortak mirasları arasında yer alan felsefe ve bilime birçok toplum farklı zamanlarda farklı şekillerde katkı sağlamıştır. Düşünürümüzün apolojik, refleksif ve kısmen sübjektif bir şekilde eleştirdiği günümüz bilim ve felsefesi insanlığın ortak mirasının son halkasıdır. Bu anlamda eleştiriyi tümünden bir reddetme yerine yapıcı ve revize edici bir şekilde yapmak bilim ve felsefe için daha yararlı olabilir. Aynı zamanda onun teorilerini ortaya koyarken kullanmış olduğu kavramlar ve getirmiş olduğu çözüm önerileri zaman zaman bir felsefeci kimliğinden ziyade sosyolog/biyolog izlenimi de vermektedir. Diğer taraftan onun yeniden felsefenin özüne dönülmesi şeklinde tasvir ettiği teklifi günümüz bilim ve felsefesi için ne kadar mümkün olduğu tartışmaya açıktır. Yine ideal açıdan mükemmel olan Kant'ın ahlâk anlayışı toplum merkezli değil birey merkezli bir ahlâk anlayışını ön planda tutmaktadır. Her ne kadar toplum bireylerden oluşmuş olsa da tüm bireylerin ortak bir ahlâk zemininde buluşması ya da maksimum seviyede bireylerin ortak bir ahlâk zemininde bulunması günümüz çok kültürlü/inançlı bir toplum yapısı için ne kadar reeldir? Dolayısıyla düşünürümüzün Batı merkezli felsefe, bilim ve ahlâk eleştirisi genelde makul olsa da zaman zaman irrasyonel ve realiteden uzak yaklaşımları çözüm önerilerinin zayıf kalmasına sebep olmaktadır.

Sonuç olarak düşünürler, içinde yetiştikleri kültüre kayıtsız kalamadığı gibi Duralı da kendi kültürüne kayıtsız kalmamıştır. Onun Batı düşüncesi bağlamında

felsefe, bilim ve ahlâka dair ortaya koymuş olduğu problemler önemlidir. Bu problemlerin çözümü noktasında öze dönüş teklifleri ise teoride makul olmakla birlikte pratikte ise zor görünmektedir. Örneğin bu öze dönüşte savunduğu Aristo, Kant gibi düşünürlerin insan ve ahlâk anlayışları modern düşüncede nasıl bir karşılık bulacaktır probleminin aşılması zor görünmektedir. Ayrıca ortaya koyduğu çözüm önerileri içerisinde teolojik argümanlar bugünün pragmatist ahlâk, pozitivist bilim, determinist alem ve seküler yaşam pratiklerini fiziksel ve metafiziksel olarak öze nasıl dönüştürebilecektir, sorusu cevap beklemektedir. Yine bilim, felsefe, kültür gibi mefhumlar geçmişte olduğu gibi günümüzde de mutlak bir fonksiyondan ziyade izafî fonksiyonlara sahiptir. Dolayısıyla Batı medeniyetinin bilim, felsefe, ahlâk anlayışı her ne kadar yerel bir isimlendirme olsa da etki alanı geçmişe göre çok daha geniştir. İşte bu geniş etki alanının olumsuzluklarını ortaya koyup onun olumlanması için kafa yormak, onu revize ederek kendi inanç, kültür ve ahlâkî değerlerimizle entegre etmek onu tamamen reddetmekten daha rasyonel ve bir pratik çözüm olsa gerektir.

Kaynakça

- Aristoteles, (1997). *Nikomakhos'a Etik*, (Çev: S. Babür), Ayraç Yayıncılık.
- Attas, S. N. (1989). *Modern Çağ ve İslamî Düşünüşün Problemleri*, (Nşr: M. E. Kılıç), İnsan Yayınları.
- Balaban, M. R. (1949). *Tarih Boyunca Ahlâk*, Gayret Yayınları.
- Carrel, A. (2018). *İnsan Denen Meçhul*, (Çev: F. Z. Bayrak), Hayat Yayınları.
- Descartes, R. (2013). *Metafizik Üzerine Düşünceler*, (Çev: Ç. Dürüşken), Kabalcı Yayınları.
- Descartes, R. (2010). *Felsefenin İlkeleri*, (Çev: M. Akın), Say Yayınları.
- Diken, B. (2011). *Nihilizm*, Ayrıntı Yayınları.
- Duralı, Ş. T. (2010). *Aklın Anatomisi Salt Aklın Eleştirisinin Teşrihi*, Dergâh Yayınları.
- Duralı, Ş. T. (1992). *Biyoloji Felsefesi*, Akçağ Yayınları.
- Duralı, Ş. T. (1987). *Canlılar Sorununa Giriş*, Remzi Yayınevi.
- Duralı, Ş. T. (2019). *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, Dergâh Yayınları.
- Duralı, Ş. T. (2000). *Felsefe-Bilime Giriş*, Çantay Kitabevi Yayınları.
- Duralı, Ş. T. (2017). *Felsefe Bilim Nedir?*, Dergâh Yayınları.
- Duralı, Ş. T. (2020). *Hayatın Anatomisi & Canlılar Bilimi Felsefesi-Evrime ve Ötesi*, Dergâh Yayınları.

- Duralı, Ş. T. (2013). *Kutadgubilig Türkçe'nin Felsefe-Bilim Sözlüğü*, Dergâh Yayınları.
- Duralı, Ş. T. (2009). *Sorun Çağının Anatomisi*, (Haz. M. S. Genç), Şule Yayınları.
- Duralı, Ş. T. (2017). *Sorun Nedir?*. Dergâh Yayınları.
- Duralı, Ş. T. (2002). *Teoman Duralı ile Üç Konuşma*, İstanbul Yayınları.
- Duralı, Ş. T. (1981). Biyoloji Felsefesinin Konuca Sınırları, Tanımı, Ana Dalları, *Felsefe Arkivi Dergisi*, (22-23), 161 – 184.
- Duralı, Ş. T. (2004a). Vefatının İki Yüzüncü Yılında İmmanuel Kant'ı Anarken I. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 5, 9-19.
- Duralı, Ş. T. (2020). Ahlâk görüşü olarak canlılar bilimi felsefesi. erişim: <https://www.fikriyat.com/yazarlar/teoman-durali/2020/12/18/ahlak-gorusu-olarak-canlilar-bilimi-felsefesi>.
- Duralı, Ş. T. (2008). Felsefe Konuşmaları (1). erişim: <https://www.teomandurali.com.tr/author/teomandurali/page/10/>.
- Duralı, Ş. T. (2018). *İlahiyattan Kaynaklanan Felsefe Sahası Ahlâk*. erişim: <https://www.fikriyat.com/yazarlar/teoman-durali/2018/11/18/ilahiyattan-kaynaklanan-felsefe-sahasi-ahlk>.
- Farabî, Ebu Nasr, (1987). *Fusûlü'l-Medenî (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*, (Çev: H. Özcan), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Fouillee, A. (2009). *Descartes*. (Çev: A. Altınörs), Eflatun Yayınları.
- Gökhan, Y. (2022). *Wittgenstein'in Metafizik Eleştirisi*, Eskiye Yayınları.
- Güngör, E. (1997). *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, Ötüken Yayınları.
- Günenç, M. (2012). Modern Felsefenin Diyalektiği .*Felsefe Dünyası Dergisi* , (56) 147-174. erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/felsefedunyasi/issue/58325/847986>.
- Hazlitt, H. (2006). *Ahlâkın Temelleri*, (Çev: M. Aydın & R. Tapramaz), Liberte Yayınları.
- Kant, I. (1980). *Pratik Aklın Eleştirisi*, (Çev: İ. Kuçuradi, vd.), Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- MacIntyre, A. (2001). *Etik'in Kısa Tarihi*, (Çev: H. Hünler & S. Z. Hünler), Paradigma Yayınları.
- Polat, S. (2022). Kişisel Kimlik Bağlamında Ölümsüzlük Düşüncesinin Temel Dayanakları, *İhya Dergisi*, 8/2, 727 - 750.
- Sorokin, P. A. (1989). *Çağın Bunalımı*, (Nşr: T. Akman), Diriliş Yayınları.

Soysal, E. K. (2023). Teoman Duralı'nın Darwinci Evrim ve Darwinizm Eleştirisi, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 42 - 61.

Sulhan, M. (2023). *Roger Garaudy'nin Din Felsefesi*, İlahiyât Yayınları.

Timuçin, A. (1972). *Descartes*, Kitaş Yayınları.

Ural, Ş. (2000). *Bilim Tarihi*, Çantay Yayınları.

West, D. (2013). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*. (Çev: A. Cevizci), Paradigma Yayınları.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.

KÜLLİYE

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Din Eğitimi Perspektifinden Siyasetnamelerde İlimiye Sınıfının Sorunları ve Çözüm Önerileri: Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesi ile Koçi Bey Risalesi Örneği

Hakan ÖZKAN*

Özet

Siyasi düşünce ve medeniyet tarihinde önemli bir yeri olan, kültürel mirasın genetik kodlarını barındıran, yönetim ve organizasyonda tespit edilen sorunlara ve çözüm önerilerine odaklanan, güçlü ve adil devlet için hükümdara etik ve etkin yönetim ilkelerini ve uygulamalarını öğütleyen siyasetnameler, siyaset bilimi ve kamu yönetimi, tarih, hukuk ve sosyoloji açısından önemli bilgiler ihtiva etmekle beraber eğitim ve din eğitimi alanına yönelik de tarihsel, kültürel ve eğitime yönelik içerik ve değerler sunmaktadır. Bu çalışmada, Türk-İslam devlet teşkilatında eğitim, din ve yargı alanlarında etkinliği olan ilmiye teşkilatının ve mensuplarının sorunları ve çözüm önerileri, Selçuklu Devleti veziri Nizâmülmülk'ün Siyasetname adlı eseri ve 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin saray erkanından olan Koçi Bey'in Risalesi örneğinde incelenmiştir. Her iki ilim ve devlet adamının, ilmiyeye ait tespit etmiş olduğu sorunların ve bunlara dair çözüm önerilerinin benzeşmesi, hatta günümüzde halen bu sorunlara rastlamak problemin zaman, mekan ve toplum üstü yapısına işaret etmekte, din eğitimi perspektifinden konunun incelenmesinin önemini ortaya koymaktadır. Doküman analizi tekniğinin kullanıldığı bu çalışma ile tarihsel süreçten ve kültürel hafızadan yararlanarak günümüz ilmiyesine yeni bir model geliştirilmesine zemin hazırlayacak bir motivasyon ve materyal oluşturulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, İlimiye, Kamu Yönetimi, Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesi, Koçi Bey Risalesi

From the Perspective of Religious Education Problems of the Ilmiye Class and Solution Suggestions in Politicnâmes: The Example of Nizâmülmülk's Politicnâme and Koçi Bey Risalesi

Abstract

Having an important place in the history of political thought and civilization, containing the genetic codes of cultural heritage, focusing on the problems and solution proposals identified in management and organization, advising the ruler on ethical and effective management principles and practices for a strong and just state, politicnâmes contain important information in terms of political science and public administration, history, law and sociology, as well as historical, cultural and educational content and values for the field of education and religious education. In this study, the problems and solution proposals of the ilmiye organization and its members, who were active in the fields of education, religion and judiciary in the Turkish-Islamic state organization, are examined in the example of Nizâmülmülk's Siyasetname, the vizier of the Seljuk State, and Koçi Bey's Risalesi, one of the court officials of the Ottoman State in the 17th century. The similarity of the

* Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, e-mail: hakan.ozkan@medeniyet.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-2023-6873>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Özkan, H. (2023). Din eğitimi perspektifinden siyasetnâmelerde ilmiye sınıfının sorunları ve çözüm önerileri: Nizâmülmülk'ün Siyasetnâmesi ile Koçi Bey Risalesi örneği. *Küllîye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 342-370. <https://doi.org/10.48139/aybukulliye.1350413>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
26 Ağustos 2023	16 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	342-370
26 August 2023	16 October 2023	Research Article	

problems identified by both scholars and statesmen and their solution proposals, and the fact that these problems are still encountered today, points to the transcendental nature of the problem, and reveals the importance of examining the issue from the perspective of religious education. Using the document analysis technique, this study aims to create motivation and material that will pave the way for the development of a new model for today's seminary by utilizing the historical process and cultural memory.

Keywords: Religious Education, İlmiye, Public Administration, Nizâmülmülk's Siyasetnamesi, Koçi Bey Risalesi.

Extended Abstract

Considered as proposals for administrative reforms in the history of Islamic Turkish administration, as a mediator of political interaction and a reflection of the consultation-accounting culture that establishes the balance between the ruler and the ruled in Islam, the politicnames are very valuable and worthy of study in the field of religious education since they deal with the problems and solution proposals of the ilmiye class, use religious references frequently, emphasize that the main problem is to move away from religion and ancient tradition, and contain determinations and measures for moral deterioration. Based on observations and analyses, the politicnames, which are documents of governance and organizational reform, can be considered not only as historical documents but also as books of education and ethics that shed light on the present and the future.

The ilmiye class, which is an organization in charge of education, religious affairs, judiciary, administration and other services, assisted the rulers in the Turkish Islamic states with their decisions and suggestions as the source of justice, was organized for the learning, implementation and spread of Islam throughout the world, and was a separate and important class that was active in the legislative-executive-judiciary. The ilmiye class, which went through periods such as the formation, institutionalization, development and deterioration of the organization, was generally effective in state administration except for the period of deterioration; it served the rulers and the public with its education, decisions and suggestions.

The ilmiye class, especially after the Turkish states adopted Islam, maintained its effectiveness in areas closely related to society such as administration, education and judiciary; it gained a respected place in society through consultations with the people of the palace, madrasa education and the judicial system as a means of establishing justice. As a result of the negativities in the ilmiye organization, some statesmen such as Nizâmülmülk and Koçi Bey advised the sovereign on solutions and wanted to ensure that this class would once again function as a locomotive in society as it had in the past.

Nizâmülmülk's Siyasetname and Koçi Bey's Risalesi stand out with their historical, comparative, realistic and practical solutions that reflect the political-social structures and thoughts of their periods and analyze the deterioration in the state organization and administration with a critical approach and its reasons. Both works are important not only for our subject but also for showing the political and religious structure of the period and the state of the society.

Although many different disciplines such as history, law, public administration, sociology, education and theology were utilized due to the subject matter of the study, the problems of the ilmiye class and the proposed solutions were evaluated from the perspective of religious education. The reason for the choice of the works under study is that they were personalities who stood out with their duties, wisdom, experience and rhetorical mastery in representing the Seljuk and Ottoman periods and the competence/exemplarity of their works, as well as the fact that the texts are written sources that have value in the literature due to their historical, public administration and religious content.

In this study, Nizâmülmülk's *Siyasetnamesi* (Politics), the vizier of the Seljuk Empire, and Koçi Bey's *Risalesi*, who was close to the sultan in the Ottoman Empire, were analyzed in the context of "the problems of the ilmiye class and solution proposals". As a result of this analysis, it was determined that the ilmiye class had similar problems and offered similar solutions to these problems. We can classify the "problems of the ilmiye class" identified by Nizâmülmülk and Koçi Bey by associating them with "the mistakes of the ruler and senior administrators" and "the mistakes of the members of the ilmiye class themselves".

Nizamülmülk and Koçi Bey criticized the practitioners rather than the system in their works and advised the improvement of practices as a solution. In the two works we have analyzed and in the works written in the political treatise genre in general, two problems are mentioned in the decline and deterioration of the state; one of these is the departure from religion and the other is the failure to comply with the ancient tradition. In response to this, a return to religion and the ancient laws and their uncompromising implementation were suggested as a solution.

Giriş

Türkler ilk dönemlerden itibaren Orta Asya'dan Balkanlara ve hatta Avrupa'ya göçler yapmış ve birçok devlet kurmuştur. İslamiyet'i kabul ettikten sonra da Türkler çeşitli devletler kurarak siyasi ve idari mekanizmalar oluşturmuştur (Dursun, 1996, s. 71). Selçuklu ve Osmanlı Devletleri, bölgesini ve hatta dünyayı etkilemiş olan önemli devletlerdendir. İslamiyet öncesindeki Türk devletlerinde siyasi oluşum, devlet-millet işbirliğine dayalıydı. İslamiyet ile beraber bu ittifaka dini de eklemek mümkündür.

Devlet, zamanın ihtiyaçlarına göre değişim gösteren bir yapıdır (Okumuş, 2013, s. 388). Türk-İslam devlet geleneğinin iki önemli hanedanlığı olan Selçuklular ve Osmanlılar'da hükümdar ve ilim adamları arasında kuvvetli bir bağ bulunmakta, İslam'ın yaşanması ve yayılması için din adamlarına ihtiyaç duyulmaktaydı.

İslam Türk yönetim tarihinde idari reform önerileri olarak kabul edilen, siyasal etkileşimin aracı ve İslam'da yöneten-yönetilen dengesini kuran istişare-muhasebe kültürünün bir yansıması olan siyasetnamelerde ilmiye sınıfının sorunları

ve çözüm önerileri ele alındığından, dini referanslar sıklıkla kullanıldığından, temel sorunun dinden ve kadim gelenekten uzaklaşmak olduğu vurgulandığından, ahlâki bozulmaya yönelik tespit ve tedbirler içerdiğinden dolayı din eğitimi alanı için de oldukça kıymetli ve incelemeye değerdir. Gözlem ve analizlere dayanan, yöneti(şi)m ve teşkilat reform belgeleri niteliğinde olan siyasetnameler, tarihi bir belge olmalarının yanı sıra günümüze ve geleceğe ışık tutan eğitim ve ahlâk kitabı olarak da değerlendirilebilir. Türkler, büyük bir tarihi ve kültürel birikime sahip olan en eski milletlerden biridir ve diğer milletlerden farklı olarak dünyanın farklı coğrafyalarında yaşamış ve iz bırakan birçok devlet kurmuştur. Türkler için devlet çok önemli bir müessesedir. Millet ve egemenlik anlayışı, bozkır kültürü, gelenekler ve tabii ki din bu müesseseyi şekillendiren unsurlardan bazılarıdır. Türkler Müslüman olduktan sonra eski geleneklerini de muhafaza ederek İslam ve Türk örfünü bağdaştırmış, kendine özel bir model ile kendisinden sonra gelecek yönetimleri de etkilemeyi başarmıştır. Selçuklu Devleti teşkilat ve gelenekleri Osmanlı Devleti'ni siyasi, idari, askeri ve sosyal alanda etkilemiştir. Türk İslam devletlerinde hükümdarlar şeri ve örfî hukukla adaletin uygulayıcısı olmuşlardır.

Selçuklu ve Osmanlı Devleti, İslam'ın sancaktarlığını yaptığından ilme ve âlimlere önem vermiş, yönetimin belirli kademelerinde medrese kökenli bilginlerden istifade etmiştir. Eski gelenekleri muhafaza ederek farklı bir örnek oluşturan Selçuklu Devleti, kendisinden sonraki devletleri de bu yapıyla etkilemiştir. Osmanlı Devleti, teşkilatını oluştururken kendisinden önceki Türk devletlerinden ve İslami gelenekten yararlanmış ve son dönemlere kadar bu kurumların çoğunu korumuştur (Akgündüz, 1999, s. 249). Teşrifat kurallarını titizlikle uygulayan Osmanlı Devleti'nde her kademedeki memurun mevki ve görevleri ayrıntılarıyla belirtilmiştir (Akgündüz, 1999, s. 249).

İlmîye sınıfı, Türk devletleri özellikle İslam'ı kabul ettikten sonra yönetim, eğitim ve yargı gibi toplumu yakından ilgilendiren alanlarda etkinliğini muhafaza etmiş; saray halkı ile yapılan istişarelerle, medrese eğitimi ve adaletin tesis edilme aracı olan yargı sistemiyle toplumda saygın bir yer edinmiştir. İlmîye teşkilatında yaşanan olumsuzluklar neticesinde Nizâmülmülk ve Koçi Bey gibi bazı devlet adamları hükümdara çözüm konusunda tavsiyelerde bulunarak bu sınıfın tekrar eskiden olduğu gibi toplumda lokomotif işlevi görmesini sağlamak istemiştir.

Dönemlerinin siyasal-toplumsal yapılarını ve düşüncelerini yansıtan, devlet teşkilatındaki ve yönetimindeki bozulmayı, eleştirel bir yaklaşımla ve sebepleriyle analiz eden Nizâmülmülk'ün Siyasetname'siyle Koçi Bey'in Risalesi tarihsel, mukayeseli, gerçekçi ve uygulamalı çözümleriyle öne çıkmaktadır. Konumuz açısından olduğu kadar, dönemin siyasi ve dini yapısını, toplumun içinde bulunduğu durumu göstermesi bakımından da her iki eser önemlidir.

Nizâmülmülk'ün Siyasetname'siyle Koçi Bey'in Risalesi farklı disiplinlerce çalışılmış olsa da ilmîye teşkilatının ve mensuplarının sorunları ve çözüm önerileri

bağlamında din eğitimi perspektifiyle incelenmemiştir. İlmîye özelinde din eğitiminin sosyal, beşerî ve felsefî tarihini aydınlatan ve ilmîyenin sorunlarını ve bu sorunlara ilişkin çözüm önerilerini inceleyen bu çalışmayla bu eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin önemli birçok kademesindeki görevlilerin yetişmesine katkıda bulunan ilmîye sınıfının sorunlarını ve çözüm önerilerini incelemek, İslam-Türk tarihine ve din eğitime katkı sunacaktır (Akgündüz, 1999, s. 249).

İlmîye sınıfının sorunları ve teşkilatın bozulması için farklı değerlendirmeler yapılabilecek olsa da bizim çalışmamız, Nizâmülmülk'ün Siyasetname'si ile Koçi Bey Risaleleri ile sınırlıdır. Her iki eser arasında geçen altı asra yakın bir zaman dilimine yayılan ilmîyenin tarihini ve sorunlarını anakronik bir hata yapmadan analiz etmek kolay değildir. Çalışmamızda bu zorluk dikkate alınarak değerlendirmeler yapılmıştır.

Çalışmada nitel araştırma tekniği doküman analizi kullanılmıştır. Hakikatin anlaşılmasında insan ve toplum bilimleri, bütünü bir parçası olarak kabul edilir, bu nedenle farklı disiplinleri bir araya getirmek zaruridir (Odabaşı, 2013, s. 237). Çalışmanın konusu gereği tarih, hukuk, kamu yönetimi, sosyoloji, eğitim ve ilahiyat gibi çok farklı disiplinlerden yararlanılmış olmakla birlikte ilmîye sınıfının sorunları ve çözüm önerileri din eğitimi perspektifinden değerlendirilmiştir.

Çalışma konusu eserlerin tercih edilmesinin sebebi, Selçuklu ve Osmanlı dönemini temsilde görevleri, bilgeliği, deneyimleri ve retorik ustalığıyla öne çıkan şahsiyetler olmaları ve eserlerinin yetkinliği/örnekliği, ayrıca metinlerin tarih, kamu yönetimi ve dini içerikleri nedeniyle alanyazında değeri olan yazılı kaynaklar olmasıdır. Ayrıca, her iki ilim/devlet adamının paternalist davranışlar sergilemesi, dinle uyumlu devlet/yönetim düşüncesine yakınlığı (Canatan, 2009, s. 194) ve yönetim kadrosunda yer alması tercihimizde etkili olmuştur.

Türklerde devlet örgütü genel itibariyle; saray erkânı, askeriye ve bürokrasiden oluşmaktadır. Fakat eskiden beri Türklerde ilme ve bilginlere değer verilmiş, yönetimin farklı alanlarında onlardan istifade edilmiştir. Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin erkleri arasında ilmîye sınıfını da zikretmek gerekecektir. İlmîye teşkilatı yönetim, yargı ve eğitim sistemini disipline eden ve kendi içerisinde hiyerarşisi ve kuralları olan önemli ve ayrıcalıklı bir sınıftır. Eski Türk devletlerinde toplumun öncüsü kabul edilen ilmîye sınıfına ayrı bir statü ve değer verilmiş olması, konumuzu önemli kılmaktadır. Zira ilmîyedeki sorunlar, devleti ve toplumu derinden etkilemektedir.

1. İlmîye

Arapçada bilmek anlamına gelen ilim, bir şeyi gerçek yönüyle anlamak demektir (Râgıb, 2007, s. 1037). Osmanlı devlet teşkilatında seyfiye (askeri zümreler), kalemiye (bürokratlar) ile birlikte görev yapan üç temel meslek grubundan biri olan ilmîye ise klasik ve yerleşik İslami eğitim kurumu olan

medresede tahsil gördükten sonra icâzetle mezun olup hukuk, fetva, eğitim, dinî hizmetler ve merkezî bürokraside kendi alanında görev alan Müslüman ve çoğunlukla Türkler'den müteşekkil bir meslek grubudur; şeyhülislam, nakibüleşraf, kazasker, kadı, müderris gibi ulema topluluğunun ve bunlardan müteşekkil kurumun genel adıdır (İpşirli, 2000, s. 141-145; İhsanoğlu, 1994, s. 247). İlmîye denilince eğitim ve din işleri ile alakalı görevlilerin anlaşılmasının aksine; bu meslek yargı, yönetim ve diğer hizmetlerde de görevlendirilen bir teşkilattır (Ortaylı, 2008, s. 230). Bu teşkilatın en önemli üç görevi; eğitim-öğretimin yürütülmesi (müderrisler), idari-sosyal ve askeri konularda dinin görüşünün açıklanması (müftüler) ve nihayet yargıya ait hizmetlerin görülmesidir (kadılar) (Ünal, 2002, s. 100).

“Tarîk-i ilmîye de denilen ilmîye sınıfı; fetva müessesesinde kaza müftüsünden şeyhülislama, seyfiye teşkilatında alay imamından alay müftüsüne, saray teşkilatında hekimbaşılık, müneccimbaşılık, padişah imamlığı ve hocalığına, eğitim sisteminde talebeden müderrise, yargı sisteminde nahiye naibi ve kaza kadısından mevleviyet kadıları ve kazaskerlere kadar geniş bir halkayı içine alan büyük bir teşkilattı.” (Yurdakul, 2008, s. 17).

Dinin hükümlerinin açıklanmasında ve uygulanmasında, insanların eğitilmesinde ve insanlar arası ilişkilerde yaşanan sorunların yargı kararıyla çözülmesinde Hz. Peygamber öncü ve öğretici olmuştur (Atar, 2020, s. 77-88; Ortaylı, 2017, s. 19). Sahabe döneminde ve sonrasında eğitim ve fetva işleri ulema aracılığıyla, yargılamalar ise İslam'ın temel kaynaklarını referans alan görevli kadılarca yürütülmüştür (Hallaf, 2006, s. 56).

İslam-Türk devlet geleneğinde ve teşkilat yapısında ilmîyenin önemli bir yeri vardır. Din-devlet ve millet temelinde bir yönetim anlayışını benimseyen Müslüman Türkler, bilgiye ve bilgine önem vermiş, teşkilatta Osmanlı'ya kadar ilmîye ismiyle özel bir teşkilat kurulmasa da uygulamalarıyla bilgiyi ve bilgini yönetim organizasyonuna dahil ederek ilmîyeyi sürecin önemli bir bileşeni haline getirmiştir. Osmanlı Devleti'yle sistematize edilen ilmîye, devlet yapısında ve yönetiminde önemini ve etkinliğini artırmış, zaman içerisinde etkinliğinde farklı göstergeler olsa da devlet yıkılıncaya kadar varlığını sürdürmüştür.

Osmanlı'da eğitim-öğretim, yargı ve dinî hizmetlerden sorumlu olan ilmîye teşkilatının gücü büyük ölçüde ülkeye yayılan örgüt yapısından ileri gelmekteydi (Odabaşı, 2013, s. 254). İlmîye teşkilatının tarihini üç dönemde incelemek mümkündür. Birinci dönem 1300-1500 yılları arasını kapsayan, ilim hayatındaki gelişmelere rağmen kuralların tam olarak oluşturulmadığı ilk devirdir. İkinci dönem 1500-1789 yılları arasını kapsayan, teşkilatın kural ve kaidelerinin belirlendiği, yetki ve sorumlulukların tayin edildiği gelişme devridir. 1789'dan başlayıp devletin yıkılma sürecine kadar devam eden üçüncü dönem ise, ilmîye teşkilatının ve mensuplarının değer kaybettiği reform ve modernleşme devridir (İpşirli, 2000, s.

141-145). İkinci dönemden sonra ilmiye sınıfının etkinliği azalırken, merkezi yönetimde seyfiye ve kalemiye sınıfının etkinliği artmıştır. İlmiye sınıfı, bölgesel anlamda cami, medrese ve vakıflar aracılığıyla varlığını devam ettirmiş, kadıların mahalli yönetimdeki rolü artmıştır (Cihan, 2004, s. 27-29). Teşkilatın modernleşme dönemi olan son devirde ise ulema yeniliklere taraftar ve çoğu zaman öncü olmuş, ıslahat çalışmalarında sorumluluk almasına rağmen 19. yüzyıldan sonra istihdam alanında daralmalar başlamıştır (İhsanoğlu, 1994, s. 248). İlk defa II. Murad tarafından uygulanan ve ilmiye sınıfı ailelerinin çocuklarına (mevâlizade) iyi niyetle sağlanan imtiyazlarla mesleğin babadan oğula geçmesinin yolu açılmış, ilmiyede çalışmadan ve hak etmeden görev almak ve yükselmek mümkün hale gelmiş ve teşkilat bu uygulamadan olumsuz etkilenmiş (İpşirli, 1988, s. 284) olsa da bu meslek; geleneğini, yetki ve ayrıcalıklarını muhafaza ederken inişli çıkışlı bir seyir takip etmiş ve bazı aşamalardan geçerek varlığını yüzyıllarca sürdürmüştür (İpşirli, 2000, s. 141-145).

Fatih Sultan Mehmet'ten sonra teşkilat yapısı, hiyerarşisi ve prosedürleri oluşan ilmiyenin en üst basamağında yer alan şeyhülislam, ulema ile birlikte padişaha müşavirlik de yapardı (İnalçık, 2014, s. s. 232; Yurdakul, 2008, s. 18). Şeyhülislamın kontrolünde bulunan ilmiye mesleğine giriş, medreseye kayıtlı başlardı, bu programdan mezun olanlar müderris veya kadı olmak isterse sıra bekler, merkezi bürokrasinin pek çok alanında görev alabilirdi (İhsanoğlu, 1994, s. 19). Raiyyet vergisi gibi birçok vergiden ve askerlikten muaf tutulan, en ağır cezanın görevden azil veya sürgüne gönderilme olduğu, idam cezalarının az olduğu ilmiye sınıfı, Osmanlı Devleti'nde en imtiyazlı gurubu temsil ediyordu (İpşirli, 2000, s. 141-145). Askeri ve sivil bürokrasi mensuplarından farklı olarak mal varlıkları müsâdere edilmiyordu (Cihan, 2004, s. 29). Diğer sınıfların aksine ilmiyenin diğer bir ayrıcalığı da Osmanlı bürokratik yapısının diğer iki şubesi olan seyfiye ve kalemiye sınıflarına geçebiliyor olmasıdır. Buna mukabil seyfiye ve kalemiye sınıflarından ilmiye sınıfına geçiş yapılamıyordu. İlmiye sınıfının sahip olduğu bu imtiyazlar, rekabet kavgalarına, rüşvete, gösterişe ve şefaitle görev almaya neden olduğundan bozulmanın da sebebi olarak gösteriliyordu (Halaçoğlu, 1991, s. 49; Öz, 2015, s. 29).

Bazı ailelere mensup olanların dışında ilmiye teşkilatına giriş ve ilerlemek için "mülâzemet" denilen bir sistemden geçmek gerekiyordu. Mülâzemet, kelime olarak devam etmek, staj yapmak, bir işle ilgilenmek anlamına gelmektedir. Medreseden mezuniyet sonrası görev alıncaya kadar geçen staj dönemi ve bir müddet müderrislik-kadılık yapmış olanların yeniden benzeri görevlere atanıncaya kadarki bekleme süresi olarak uygulanan mülâzemette bu şekilde iki farklı süreç söz konusuydu (İpşirli, 2020, 536-537; Beyazıt, 2009, s. 425). Başlangıçta verimli olan bu sistemin zamanla aksaması ve diğer bazı etkenlerle 17. yüzyıldan itibaren ilmiye sınıfı bozulmaya başlamıştır. Rüşvet, iltimas, şefaet ve usulsüzlükle ehil olmayanların mesleğe girmesi, teşkilatın üst düzey temsilcilerinin bilerek veya

bilmeyerek yaptıkları bu bozulmaların en başta gelen sebebi olarak gösterilmiş; 17. yüzyıldan itibaren bu usulsüzlüklerin ıslahı için fermanlar yayınlanarak çözüm önerileri belirlenmiştir (Yurdakul, 2008, s. 20). Tüm bu çabalara rağmen Osmanlı Devleti'nin merkez bürokrasisinde ve ilmiye teşkilatında istenilen reformlar gerçekleştirilememiştir (Yurdakul, 2008, s. 20).

1.1. Din Eğitimi Perspektifinden İlimiye

Tarih boyunca eğitim kurumları ve görevlileri, bireyin ve toplumun gelişmesinde başat rol oynamış, kültürel mirasın ve değerlerin aktarımında kilit rol üstlenmiştir. İnsanlık tarihi kadar eski olan din ve eğitim, varlığını ve etkisini günümüzde de sürdürmekte; din eğitimi, doğru ve sağlıklı dini bilgi ve değerlere kılavuzluk yapmaktadır.

İslamiyet, eğitime ve eğitimcilere büyük önem vermiş, ulemayı peygamberlerin varisi saymış (Tirmizî, 1998/19), bilenlerle bilmeyenlerin bir olmadığını vurgulamıştır (Zümer, 39/9). Bilgi, sahibine sorumluluk vermekte, uygulamayla değerini artırmaktadır. İslam'ın ilk yıllarında Hz. Peygamber'in sözlü iletişimine ve gözlem yoluyla modellenmesine dayanan İslami ilimler mescitlerde okutulmaktaydı. Ders halkası şeklinde yürütülen bu faaliyetlere ilk eğitim müessesesi denilebilir. Suffa mektebi daha ilk dönemde İslam'ın öğretildiği bir medrese hüviyetindedir. İslam'ın ilk yıllarında ilmiye sınıfı olarak ayrı bir sınıf bulunmamaktaydı. O dönemde yöneticiler genellikle içtihat yapabilecek yeterlilikteydi ve dinin emirleri çerçevesinde halkı yönetmekteydi. Sonraki yıllarda fetihlerle birlikte yeni kültürlerle ve insanlarla karşılaşmış olduğundan yönetim kurumsallaşmış, Selçuklular ve nihayet onun uç beyliği olarak kurulan Osmanlı Devleti'nde ilmiye adıyla farklı bir sınıf oluş(turul)muş, medrese müfredatına pozitif bilimler de eklenmiştir (Aşkın, 2019, s. 340).

Medrese temelli eğitim sistemini İslam dünyasına Türkler kazandırmıştır (Şanal, 1999, s. 193). Medreselerin kurumsallaşması, Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizâmülmülk'ün kurduğu Nizâmiye Medreseleri'ne kadar uzanır (Baltacı, 2005, s. 64; Aşkın, 2019, s. 340; Yancı, 2016, s. 396). Osmanlı eğitim sisteminin ve ilmiye teşkilatının merkezinde medreseler vardır. Medreseler, Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetlerini ve eğitim sistemi içerisindeki varlığını 1924 yılında kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na kadar sürdürmüştür.

2. Nizâmülmülk'ün Hayatı

Asıl adı Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsi olan Nizâmülmülk, 10 Nisan 1018'de İran'ın bugünkü Razavi Horasan Eyaleti'nde yer alan antik Tus şehrinde doğmuştur (Adîm, 1982, s. 36). Annesi daha çocukken vefat eden Nizâmülmülk'ün eğitimiyle babası meşgul olmuş ve iyi bir eğitim almasını sağlamıştır (Talas, 2000, s. 33). Küçük yaşta Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyen Nizâmülmülk, döneminin meşhur ilim merkezlerinde birçok hocadan hadis okumuştur (Talas, 2000, s. 33; Adîm, 1982, s. 44; Mahmud, 1997, s. 17).

Tuğrul Bey zamanında Horasan'ı yöneten Nizâmülmülk, Alparslan ile kardeşi Süleyman arasındaki taht mücadelesinde Alparslan ile birlikte hareket etti ve iktidarında onun veziri oldu (7 Aralık 1063) (Köymen, 1972, s. 19; Piyadeoğlu, 2012, s. 136). Sultan Alparslan'a on yıl, sonrasında Melikşah'a yaklaşık yirmi yıl, toplamda otuz yıla yakın vezirlik yaptı (Esîr, 2008, s. 177; Mahmud, 1997, s. 9). Selçuklu Devleti'nin en ihtişamlı günlerini yaşamasında onun katkısı inkar edilemez. Eğitim-öğretime, bilgiye ve bilgine çok önem veren Nizâmülmülk, Sünnî inancı hâkim kılmak ve devletin ihtiyaç duyduğu ilmiye görevlilerini yetiştirmek için, kapısında "Nizâmülmülk" yazılı olduğundan tarihte Nizâmiye Medresesi olarak bilinen (Kafesoğlu, 1972, s. 163), devlet himayesinde ve ülkenin her tarafında faaliyet gösterecek modern eğitim kurumları inşa ettirmiş (1067), örgün ve yaygın eğitim hizmeti sunmuştur (Turan, 2008, s. 194; Özaydın, 2007, s. 188-191). Bağdat'tan sonra Musul, Basra, Nişabur, Rey, Herat, Belh ve Amul gibi şehirlere de kurulan medreseler Nizâmiye Medresesi olarak kurumsallaşmıştır (Turan, 2008, s. 328). Müfredatında İslami ilimler olduğu gibi fennî ilimler de bulunduğundan "ilk üniversite" olarak da kabul edilen Nizâmiye Medresesi (Kafesoğlu, 1997, s. 390) meşhur din adamlarının burada görev alması, eğitim-öğretimin devlet kontrolünde belirli bir sisteme bağlanması, parasız eğitim verilmesi, müderrislerinin maaşlı olması ve zengin kütüphanelerle donatılmış olmasıyla önceki medreselerden ayrılmaktadır. İlim adamı yetiştirmenin yanında devlet bürokrasisindeki kadrolar için de insan yetiştiren bir kurum olarak Nizâmiye Medresesi Selçuklu Devleti için çok önemli bir konuma gelmiş, sonrasında İslam ülkelerine model olmuştur (Kafesoğlu, 1997, s. 390). Nizâmiye Medreseleri, müfredatında ve görevlilerinde Şâfiî mezhebinin ağırlığının olması, felsefe derslerinin okutulmaması, ilmin siyasi amaçlara aracı edilmesi yönlerinden eleştirilse de plan, teşkilat ve müfredatıyla tarihte bir dönüm noktası kabul edilmektedir (Özaydın, 2007, s. 188-191).

Alparslan'ın ölümünden sonra tahta geçen Melikşah (1072), babasının vasiyeti üzerine Nizâmülmülk'ü vezir yapmıştır. Nizâmülmülk sapkın mezhep ve fitne olarak telakki ettiği Batınîler ile vezirliği süresince mücadele etmiştir (Ocak, 2009, s. 375-377; Güngör, 1995, s. 88). Yönetim kabiliyeti, adaleti ve bilgeliği ile meşhur olan büyük vezir, âlim ve bilginlere saygı gösteren, az konuşan, çok çalışan biriydi (Esîr, 2008, s. 180-181). Dindar ve adil bir Müslüman (Akçakaya, 2016, s. 60; Talas, 2000, s. 34), iyi bir yönetici, cömert, iyilik yapmayı seven biriydi (Adîm, 1982, s. 37). Kendisinin çok etkin ve yüksek bir makamda bulunmasına rağmen, hayatındaki düzene ve icraatlarına bakıldığında, halk ile diyalogunun iyi olduğunu, ilim ve makam sahibi olanlarla düzeyli bir yakınlığının bulunduğunu, ilm-i siyasetten anladığını, sahip olduğu makam ve imkânları hizmet aracı olarak gördüğünü söylememiz mümkündür.

2.1. Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesi

Arapça'da (ساس) kökünden gelen siyaset kelimesi, seyislik, at idare etme, memleket yönetme, diplomatlık ve kurnazca hareket anlamlarına gelmektedir (Develioğlu, 2004, s. 958). Türkçe sözlükte siyaset kelimesi, devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatı şeklinde tanımlanmaktadır (Millî Eğitim Bakanlığı, 1996, s. 2569). Siyaset kelimesine eklenen Farsça mektup anlamındaki "nâme" kavramlarının birleşmesiyle oluşan siyasetname; devlet adamlarına yönetim ve siyaset hakkında bilgi vermek ve önemli hususlarda kendilerine tavsiyelerde bulunmak üzere hazırlanmış ahlâkî içerikli kitap anlamında kullanılmaktadır (Adalıoğlu, 2009, s. 304-306; Canatan, 2014, s. 5-6; Belen, 2015, s. 276). İran menşeli olan siyasetnameler, İslam'a adapte edildikten sonra İslam-Türk tarihinde de kullanılmış ve yaygınlaşmıştır (Uğur, 2001, s. 127). İslamiyet'te "iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak" ilkesinden hareketle, yönetilenlerin sorumluluğunda olan yöneticileri muhasebe etme ve denetleme görevinin tezahürü olan siyasetnameler, yönetimle ilgili sorunların ve çözüm önerilerinin belirlenmesi için devlet başkanlarına kılavuzluk yapan, siyasi, dini, ahlâki ve eğitsel içerikli eserlerdir (Uğur, 2001, s. 4, 46). 17. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin gerilemesi ve bozulmasıyla artan siyasetname yazma geleneği, devletin son dönemlerine kadar devam etmiştir (Uğur, 2001, s. 3-4; İpşirli, 1994, s. 10). Türüne göre öğüt, özlü söz, hikaye, teorik veya pratik bilgi, reform ve ıslahat uygulamaları içeren siyasetnameler (Dinçer, 2018, s. 27), tarih, siyaset bilimi ve kamu yönetimi, sosyoloji, hukuk, ilahiyat, eğitim ve iktisat gibi birçok disiplin için temel kaynaklardan biridir.

Dönemin devlet yapısını-yönetim anlayışını ve referanslarını da yansıtan, İslam-Türk medeniyetinin ve kültürünün izlerini taşıyan siyasetnameler, amacı, içeriği, üslubu, referansları, muhatapları ve farklı bakış açılarıyla kategorize edilebilir. Bunlardan biri de eserin devlet başkanının emri/isteğiyle yazılıp yazılmadığıdır. 19. yüzyıla kadar yazılanlar genellikle görevlendirme olmadan kaleme alınmış, 19. yüzyılda yazılanlar ise siparişe yazılmıştır (Savaş, 1999, s. 87). 19. yüzyıla kadar yazılmış siyasetnamelerde, tespit edilen sorunlara çözüm olarak genellikle kanun-u kadimin tavizsiz uygulanması önerilmiştir (Savaş, 1999, s. 88).

Nizâmülmülk tarafından Sultan Melikşah'a devlet ve millet işlerine dair nasihat şeklinde sunulan Siyasetname, bu geleneğin devamı niteliğinde sade ve akıcı bir üslupla Farsça kaleme alınmış, toplumsal durumu tasvir eden değerli bir eserdir (Tunç & Çarkıt, 2019, s. 34-38). Nizâmülmülk, Melikşah'ın emrine istinaden, âyet-hadis ve eski hikayelerden yararlanarak devlet yönetimine ilişkin sahip olduğu otuz yıllık bilgi ve tecrübesiyle bu raporu hazırlamıştır (Canatan, 2014, s. 197; Uğur, 2001, s. 49). Eserin yazılmasından kısa bir süre sonra Nizâmülmülk ve bir ay sonra da Melikşah vefat ettiği için bu önemli içeriği birlikte müzakere etme ve hayata geçirme fırsatları olmamış, eser sonraki dönemlerde İslam-Türk yönetimine kılavuz olmuştur (Tunç & Çarkıt, 2019, s. 37).

Nizâmülmülk'ün devlet yönetimindeki başarısı kadar yazdığı Siyasetname de takdir görmüş, büyük bir başarı kabul edilmiştir (Cahen, 1990, s. 236).

51 fasıldan oluşan Siyasetname'de Nizâmülmülk, devlet teşkilatında alınması gereken idarî, askerî ve malî her türlü tedbirleri zikrederek, kamu yönetimine katkıda bulunmuş; âyet, hadis, öğüt, atasözü, hikaye ve tarihsel bilgilerden yararlanmış, devlet yönetiminde şahit olduğu sorunları bildirmiş ve ideal-pratik çözüm önerileri sunmuştur. Siyasetname, otuz yıllık vezirliğin son dönemlerinde hükümdar için yazılmış olsa da Nizâmülmülk için de hem siyasi bir hatırat hem de özeleştirici kabul edilebilir, zira kendisi bu kudretli iktidarın en önemli aktörüdür. Kendisinin de içinde bulunduğu yönetim erkinde bozulmayı fark etmek meziyet olarak kabul edilebileceği gibi bu gerilemeye engel olamamak da zafiyet telakki edilebilir.

2.2. Siyasetname Adlı Eserinde Nizâmülmülk'e Göre İlimiye Sınıfının Sorunları ve Çözüm Önerileri

Türklerde devlet ve din anlayışı birbirinden ayrılmayan iki unsurdur. Selçuklu Devleti'nde de devlet, dine hizmet için aracı kabul edilmiş, din de devleti ayakta tutan manevî bir kuvvet olarak algılanmıştır. “*Halk, meliklerin dinine göredir.*” (Nizâmülmülk, 2011, s. 215) diyen Nizâmülmülk'e göre din ve devlet kardeş olup, birbirinden ayrılması söz konusu değildir. Memlekette herhangi bir olumsuzluk durumunda din ve devlet bundan zarar göreceğinden, hükümdarın gücünü kullanarak bunları engellemesi gerekir.

İslam devletlerinin ve ulemanın uygulamalarını önemseyen, devlet başkanının dindar, adaletli, ferasetli, cesur, cömert, bilime ve bilgine saygılı olmasını öğütleyen Nizâmülmülk'ün, Siyasetname'nin 15. faslında açıklananlara ilave olarak 30. fasılda anlatılan “Şarap Meclisinin Tertibi”, İslam dinine aykırı eski Türk geleneklerinden bir kısmının kaldırılmadığını göstermektedir.

Eserden anlaşıldığı kadarıyla, vezirin tanımladığı Sünni düşünce dışındaki sapkın mezhebe mensup olanlar, ilmiye teşkilatında veya devlet bürokrasisinde atanmıyordu. Bu kişileri din ve devlet için tehlikeli gören vezir, bu soruna çözüm olarak onlara görev vermemeyi tercih ediyor ve öğütliyordu. Aynı şekilde görevlendirmelerde önceleri Türkleri tercih etmeyen vezir, İranlıların nüfuzunun arttığı devlet teşkilatında sonradan Türklere de görevler vermiş ve görev verilmesini önermiş, teşkilatta belli milletlerin tekelleşmesine izin vermemiştir. Vezir, devlet işlerinde kadınların da görev almasını istemiyor ve onlara görev vermiyordu. Bu uygulamaya gerekçe olarak, sarayda hükümdarın kararlarını olumsuz etkileyen kadınlar gösterilmiştir.

Teoriyle pratiği harmanlayan, uygulanması mümkün ve pratik çözümlere odaklanan Nizâmülmülk'ün, Siyasetname adlı eserinde bahsettiği ilmiye sınıfının sorunlarını ve çözüm önerilerini aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz.

2.2.1. Kadıların Yaşadığı Ekonomik Sorunlar

Kadıların, hak ettiği maaşı almaması nedeniyle ehil insanlar ilmiyede görev almaktan imtina etmiş, haksız ve usulsüz atamalar neticesinde teşkilatta âlim ve zahit olmayanların sayısı artmış, rüşvet ve yolsuzluk yaygınlaşmıştır. “*Vazife; onlardan âlim, zahit ve halkın malında gözü olmayanlara teslim edilerek gönlünün harama meyletmemesi için ihtiyaçları olduğu miktarda maaşa bağlanması icap eder.*” (Nizâmülmülk, 2011, s. 53) diyen Nizâmülmülk’e göre devlet işindeki görevliler halkın canını ve malını korumakla yükümlüdür ve usulsüzlüklerin önlenmesi için kendilerine hak ettiği ücret ödenmelidir. Kadıların tayin edilmesinde seçici davranılmasını, yanlış karar veren hâkimin görevden alınmasını ve kararın iptal edilmesini gerekli gören Nizâmülmülk'e göre, Türk devlet geleneğinde vazgeçilmez bir değer olan adalet için hiçbir görevlinin ayrıcalığı yoktur (Nizâmülmülk, 2011, s. 53; Terzi, 2015, s. 25; Taneri, 1981, 217).

Nizâmülmülk, ulema ve ümeranın toplumun öncüsü olduğuna işaret eder, Kur'ân-ı Kerîm'den ve sünnetten getirdiği delillerle, dünyanın adaletle ayakta kalabileceğini, âhirette ise kurtuluşun yine onunla mümkün olduğunu ısrarla hatırlatır (Nizâmülmülk, 2011, s. 15-16).

Kadıları hükümdarın vekili gören Nizâmülmülk, onların himaye edilmesini, mevkilerine uygun maaş almaları sağlanarak rüşvet ve yolsuzluk hastalığından korunmasını (Nizâmülmülk, 2011, s. 56), imam ve hatiplerin de aynı şekilde denetlenmesini, onların Kur'ân-ı Kerîm'i güzel okuyabilen, Kur'ân ilimlerine vakıf olanlardan seçilmesini, her şehre dinin emir ve yasaklarını öğreterek dini muhafaza edecek bir görevlinin atanmasını telkin eder (Nizâmülmülk, 2011, s. 56-57). Padişah, dini hükümleri uygulayacak olan tüm görevlilerin bilgili ve takvalı olanlardan seçilerek din ve milleti bu görevlilere emanet etmesini, mesuliyet almayarak emaneti kabul etmeyenlerin icbar edilerek gerekirse zincire vurularak görevlerin kendilerine tevdi edilmesini önerir (Nizâmülmülk, 2011, s. 61). Bu şekilde liyakatli olanların görev alacağını, geçimlerini kolaylıkla temin edebileceklerinden rüşvet ve yolsuzluğun biteceğini ve hayırsız olanların teşkilattan uzaklaşacağını öngörür (Nizâmülmülk, 2011, s. 77). Maaşların yetersizliği, ihtiyaçların karşılanamaması nedeniyle teşkilat görevlerine ehil olanların ilgisinin azalması, beraberinde cahil ve liyakatsizleri mesleğe çekmiş, zorda kalan bazıları ise atama ve kararlarda rüşvet illetine yenik düşmüştür. Adaletin tesisi ve dinin öğretilmesi sorumluluğunu taşıyanların İslam'da yasaklanmış olan rüşvetle (el-Bakara, 2/188; el-Mâide, 5/42) anılır olması, ciddi bir zafiyet olarak değerlendirilmektedir.

Yargıdaki atama ve kararlarda rüşvetin bir alternatif dönüşmesi, hâkimlerin vicdanları ile cüzdanları arasında sıkışması, hukuk ile ahlâkın ayrılmaz birlikteliğinden ve bütünlüğünden uzaklaşıldığını göstermektedir. Rüşvet ve benzeri diğer yaygın suçlarla mücadele etmesi gerekenlerin bizâtihi kendilerinin bu

suçlara iştirak etmesi, adalete olan güveni sarsmıştır. Nizâmülmülk, bu soruna çözüm olarak; teşkilata mutlaka liyakatli olanların seçilmesini ve cahillerin ayıklanmasını, sıkı denetlenen personelin özlük haklarının iyileştirilmesini, buna rağmen rüşvet gibi yolsuzluklara karışanların görevden uzaklaştırılmasını ve cezalandırılmasını önermektedir (Nizâmülmülk, 2011, s. 12, 13, 28, 39, 53, 56, 57, 61, 179, 238).

2.2.2. Ehil Olmayanlara Görev Verilmesi

İlmide ehil olmayanlara (ahlâksız ve cahil) görev verilmesi neticesinde kadılar saygınlığını yitirmiş, hükümleri itibarsızlaşmıştır. İlim hazineden daha değerli kabul edilmesine rağmen atamalarda özensiz davranılması yanlış kararları beraberinde getirmiş, görevli memurlar ile halk, verilen bu kararları kabul etmekte zorlanmış, neticede ilim ve hükümler tartışılır hale gelmiştir. Nizâmülmülk, soysuzlara ve dindar olmayanlara görev verilirken âlim ve takvalı kişilerin bir kenara atılmasını, bir görevliye takati üstünde beş altı görev verilirken vasıflı olanlara tek bir görev bile verilmemesini, cehalet ve liyakatsizlik göstergesi kabul eder (Nizâmülmülk, 2011, s. 238). Ona göre kadılar, padişahın nâibidir ve âhirette onlardan ve yaptıkları işlerden hesaba çekilecektir, bu nedenle hükümdar onlar hakkında çok hassas olmalı, âlim ve dindar olanları seçerek emaneti onlara teslim etmelidir (Nizâmülmülk, 2011, s. 53). Kendisinin öteden beri âlim, fazıl, soyu sopu belli ve mezhepdaş olanlara görev verdiğini, tereddüt eden veya reddedenleri zorladığını, böylece cana ve mala zarar gelmediğini, insan kaynağını doğru bir şekilde değerlendirdiğini ifade ettikten sonra son dönemlerde bu geleneğin bozulduğunu söyler (Nizâmülmülk, 2011, s. 231). Saray içinde ve dışında her görevlinin kadıya hürmet etmesini, verilen kararların tatbikinde kusur göstermemelerini, güçlü-zayıf, zengin-fakir her kim hakkında karar verildiyse tavizsiz uygulanmasını çözüm önerisi olarak sunar, zira adalet mülkün temelidir (Nizâmülmülk, 2011, s. 53). Her dönemde olduğu gibi doğru insanı bulmanın zor olduğunu, fakat işlerin adaletle ve dinin ahkamına uygun olarak yürütülebilmesi için işin mutlaka erbabına verilmesi gerektiğini telkin eder (Nizâmülmülk, 2011, s. 57). İşini düzgün yapmayanlara, görev kabul etmeyenlere ceza öngören Nizâmülmülk, buna mukabil işini layıkı veçhile yerine getirenlerin gecikmeksizin ödüllendirilmesini tavsiye eder (Nizâmülmülk, 2011, s. 189). Aceleciliğin güçlünün değil, zayıf insanın kârı olduğunu belirten Nizâmülmülk, memleket meselelerinde acele edilmemesi gerektiğini, istişare ile seçici davranılmasını ister (Nizâmülmülk, 2011, s. 195).

İlme, ulemaya ve nihayetinde kararlara (adalet) güven sarsıldığında toplum dayanağını ve hâmisini kaybetmiş sayılır. Toplum ve devleti ayakta tutan adalettir. İnsanlar, bazen adaletin (ilim) yerine, onu uygulayana bakabilmektedir. Ehil olmayanların iş başına geç(iril)mesi hem kendilerine hem de ilme saygısızlık kabul edilmektedir. Nizâmülmülk, devlet ve dinin işlerinin düzenli olabilmesi için bu sorunlara çözüm olarak; gerçek ilim sahiplerine görev verilmesini, atamalarda sınav

ve benzeri usullerle seçici davranılmasını, tüm toplumun ve görevlilerin kararlara uyması ve hükümleri muteber kabul etmesi için doğru kararların çıkarılmasını öğütlemektedir (Nizâmülmülk, 2011, s. 53, 61, 179).

2.2.3. Hükümdarın İlmîyeyi Denetlememesi

İslam'a göre yöneticiler, yönettiği insanlardan sorumludur. Yöneticilerden herhangi birisi bir yanlış yapar ve bu karşılıksız kalırsa zulüm devam eder, adalet zedelenir. Muhasebe ve denetleme, hataların tespitinde ve önlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Padişahın görevi, halkın ihtiyaçlarını ve taleplerini karşılamak, halkın sorunlarını dinlemek, adaleti ve huzuru tesis etmek, zulmü ortadan kaldırmaktır (Nizâmülmülk, 2011, s. 16). Vezir, zulme maruz kalmış olanların davalarının divan-ı mezalimde bizzat padişahın katıldığı oturumlarda çözümlenmesini, bunun örf haline gelmesi halinde insanların zulümden imtina edeceğini söylemektedir (Nizâmülmülk, 2011, s. 17). “*Melik işleri sıkı tutarsa ona hiçbir şey meçhul kalmaz.*” (Nizâmülmülk, 2011, s. 39) diyen Nizâmülmülk'e göre, halk derdini anlatmak üzere divana gelmeyi isterse bundan alıkonulmamalıdır ki sorunlar halledilsin, adalet yerini bulsun (Nizâmülmülk, 2011, s. 41). Nizâmülmülk'e göre aslen tüm davalara padişahın bakması gerekir, bu anlamda tüm kadılar hükümdarın nâibidir (Nizâmülmülk, 2011, s. 56). Bu nedenle tüm vekillerin özenle seçilmesi, görevlendirildikten sonra düzenli bir şekilde denetlenmesi ve şikayet halinde soruşturulması önem arz etmektedir (Nizâmülmülk, 2011, s. 56). “*Güzel zamanlar adil hükümdarın hüküm sürdüğü zamanlardır. Adalet hâkim olunca ihsan da hâkim olur.*” (Nizâmülmülk, 2011, s. 64) diyen Nizâmülmülk, din ve devlet işlerinin tetkiki ve muhafazası hususunda padişahı birinci derece sorumlu görür (Nizâmülmülk, 2011, s. 77). Bunun sağlanamaması halinde memlekette düzenin bozulacağını, padişahın itibarının sarsılacağını ve isyan(cı)ların baş göstereceğini dile getirir (Nizâmülmülk, 2011, s. 78). Ona göre her konu ve görevli hakkında bilgi toplamak üzere ülkenin her bir tarafına dilenci-seyyah kılığında casuslar gönderilmelidir ki padişah için hiçbir şey gizli kalmasın ve o gereğini yerine getirsın (Nizâmülmülk, 2011, s. 101).

Padişah halktan bizzat sorumlu olduğundan, Nizâmülmülk bu soruna çare olmak üzere şunları önermektedir: Hükümdar öncelikle atamalarda seçici ve hassas olmalı, görevlendirdiği kişileri kendi haline bırakmadan özel tedbirlerle usulünce ve periyodik olarak denetlemeli, şikayet ve usulsüzlüklerde adalet duygusunu zedelemeyecek müeyyidelerle suçluları cezalandırmalıdır (Nizâmülmülk, 2011, s. 53, 56, 61, 101).

İslam'ın yönetim anlayışında sorumluluk esastır, istişare ve muhasebe fikri önem arz etmektedir. Yönetici ve halkın birbirini denetlemesi olarak kabul edilen bu düşüncede, hükümdar, hakkı hâkim kılmak ve adaleti tesis etmekle; halk da yöneticilerinin hak ve adaletle uygulama yapıp yapmadığını kontrol etmekle yetkili

ve sorumludur. Yöneten ve yönetilen arasındaki gelişme veya bozulmanın çift yönlü olduğu söylenebilir.

2.2.4. Hükümdarın Ulema ile İstişare Yapmaması

“*Muhakkak ki Allah-ü Teala, onun liyakat ve itikadı ölçüsünce kendisine devlet ve memleket verdi.*” (Nizâmülmülk, 2011, s. 13) diyen Nizâmülmülk’e göre, padişahın sahip olduğu maddî-manevî özellikler neticesinde kendisine nimetler verilmiştir. Bu nedenle hükümdar Allah'ın rızasını kazanmak için halkın ihtiyaçlarını karşılamalı ve onları memnun etmeli, ulema ile istişarelerde bulunarak kendisinin ve memleketin eksikleri hakkında kanaatlerini öğrenmelidir. O, eski hükümdarlar döneminde olduğu gibi haftada bir veya iki defa ilim meclislerinin kurularak ulema ile istişare yapılmasını, ilim ve feyiz alınmasını salık verir; istişarenin güçlü muhakemeden kaynaklandığını belirtir, dünyanın farklı coğrafyalarını görmüş olanlarla ve ulema ile devlet işlerinin istişare edilmesini önerir (Nizâmülmülk, 2011, s. 77, 127). Hz. Peygamber’in risalet ile gönderilmesine ve vahiy almasına rağmen istişare etmekle emrolunduğunu hatırlatan Nizâmülmülk, istişare neticesinde en doğru olan görüş ile amel edilmesini, başına buyruk davranılmamasını telkin eder (Nizâmülmülk, 2011, s. 127-128). Tecrübelilerle ve ulema ile istişare etmenin hataları ve bireyselleşmeyi önlediğini, bu istişare kültürünün ferasetli padişahların töresi olduğunu sıkça dile getiren Nizâmülmülk, son devirlerde bu geleneğin bozulduğunu ve çözüm olarak tekrar eski ilim ve istişare meclislerinin kurularak ulemanın saygınlığının artırılmasını, görüşlerinin değerlendirilmesini önerir.

2.2.5. Ünvanların İhtiyaçtan Fazla Artması

“*Bir şeyin sayısı arttıkça değeri düşer ve saygınlığı azalır*” diyen Nizâmülmülk, ünvan ve makamların sayıca artmasını sorun olarak görmektedir (Nizâmülmülk, 2011, s. 216). İlmiye sınıfı içerisinde ünvanların artması, devlet için kaynak gerektirdiğinden ekonomik yetersizliği beraberinde getirmiş, bu kadrolara cahil ve ehliyetsizlerin rağbet göstermesiyle de ilmiye sınıfı değer kaybetmiştir. Padişah, ulemanın liyakatinden sorumlu olduğu gibi, gerekli ünvan ve makamların sayısını da tespit etmeli, adalet mefhumunun zedelenmemesi ve toplum- din ifsadını önlemek için tedbir almalıdır. Hükümdar, ihtiyaç nispetinde belirlenmiş kadrolara, takvalı ve bilgili insanları atayarak emaneti ehline teslim etmelidir. Bu ünvanların ihtiyaçtan az olması işleri aksatacak, bir kişiye birden fazla görev verilmesi neticesinde verim azalacaktır. İhtiyaç fazlası ise devlete ekonomik yük olacak, görevlilerin maaşının ve kalitesinin düşmesini beraberinde getirecektir.

Kemiyetin artmasını kıymetin düşmesi olarak telakki eden Nizâmülmülk, ünvanların gereksiz artmasını istemediği gibi, ihtiyaç olmadıkça saraydan ferman neşrolunmasına bile karşı çıkar (Nizâmülmülk, 2011, s. 95). “*Nitekim memleket düsturlarından biri ünvanlara sahip çıkmak, diğeri de her şahsın makam ve mevkiini muhafaza etmektir.*” diyen Nizâmülmülk, hükümdarın ünvan konusunda

idareli ve dengeli davranmasını öğütler (Nizâmülmülk, 2011, s. 216). Makamların hakkının verilmesi gerektiğini belirten vezir, kimsenin koltuktan güç almamasını bilakis koltuğa güç ve değer katmasını ister. Ferasetli padişahların iki resmi görevi bir kişiye, aynı işi de iki farklı kişiye teklif ettiği duyulmamıştır diyen Nizâmülmülk, ünvanların artmasıyla bu ihtimallerin artmasından endişe etmektedir (Nizâmülmülk, 2011, s. 229).

Nizâmülmülk, ünvanların ihtiyaçtan fazla artması sorununa, teşkilatın kadro ihtiyaçlarının doğru tespit edilmesi ve her görevlinin işgal ettiği kadronun hakkını vermesi teklifiyle çözüm sunar. Personel ihtiyaçlarının güncellenerek gözden geçirilmesi, kadroların bu pozisyonlara göre dengeli ve hikmetli dağıtılması önem arz etmektedir.

2.3. Nizâmülmülk'ün İlmiyeye Katkıları

Nizamülmülk, devlet otoritesini ve toplum birlikteliğini sağlamak için, eğitim ve kültürün beşiği konumundaki Nizâmiye Medreseleri ve Sünni din adamları aracılığıyla Şiiliğe karşı Sünniliğin gelişmesine ve yayılmasına destek olmuştur (Tunç & Çarkıt, 2019, s. 44-46).

Siyasetname'de ilmiye sınıfı için belirtilen bozulmanın temel sebebinin ahlâkî ilke ve değerlere riayetsizlikte sorunsallaştığını gözlemlemekteyiz. Etiğin temelini oluşturan görev ve sorumlulukla (Çevikbaş, 2006, s. 268) bağdaşmayan her eylem, adalet ve yönetim anlayışını zedelemektedir. Kötü uygulamaların istisna olmaktan çıkarak yaygınlık kazanması, rutine, mesleki-standart bir uygulamaya ve kültüre dönüşmesi, hatanın kabulünü ve içselleştirilmesini beraberinde getirmektedir ve devlet-millet için asıl tehlikeli olan da budur. İslam yöneti(şi)m anlayışında adalet, liyakat, istişare ve muhasebe kavramlarının önemli bir yeri vardır. İlmiye teşkilatının çalışmasında adalet, şeffaflık, hesap verebilirlik, ahlâk ve liyakat ilkelerine uygun davranılmadığından, rüşvet ve kayırmacılıkla baş gösteren gerileme ve bozulma yaygınlaşmıştır denilebilir.

Genel olarak dinî ilke ve ahlâkî değerlerle temellendirilen siyasetnameler (Levend, 1962, s. 171) gibi Nizâmülmülk de eserinde ilmiye mensuplarının sorunlarını dini referansları kullanarak düzeltme önerileri sunmuş; adalet, liyakat, doğruluk ve dürüstlük ilkelerine uyulmasını bu değerlerin yaygınlaştırılmasını tavsiye etmiştir (Duyar, 2019, s. 60-61). İnsanı diğer canlılardan ayıran, hayata anlam katan (Koralelçi, 2005, s. 92), toplumun geneli tarafından kabul gören ve önem atfedilen değerler, toplumsal yapıyı muhafaza eden kriterlerden ve denetim araçlarından biridir (Aşıcı, 2009, s. 10). Evrensel değer kabul edilen adalet, doğruluk, saygı, sevgi ve yardımseverlik günümüzde de önemini korumaktadır (Mehmedoğlu, 2006, s. 157-158).

Bu siyasetnamede dinin, evrensel ve millî değerlerin ön plana çıkartılarak toplumun kültürel kodlarını anımsatan yaşanmış hikayelerle "ahlâkın uygulanabilirliği" savının desteklenmesi değerler eğitimi açısından önemlidir.

Ayrıca başta hükümdar olmak üzere devlet yönetiminde ve ilmiyede görev alanların sorumluluklarıyla uygun eylemlerde bulunma gerekliliğinden bahsedilmesi, ilmin salih amel ve ahlâk ile bütünleşmesi halinde fazilete dönüşeceğine ve kıymetini artıracığına (Mehmedoğlu, 2013, s. 180), pratik ve uygulanan bilginin pasif ilke ve ideallerin önünde olduğuna, değerler eğitiminde rol modelliğın önemine işaret etmektedir. Değerlerin aktarımında İslam-Türk medeniyetinin başat yapılarından olan siyasetnamelerdeki örnek yöneticilerin ve ideal eylemlerin kılavuzluğu günümüz insanlarına da fayda sağlayacaktır.

İslam dini ve değerlerin öğretim mekanı olan medresenin Nizâmiye Medreseleri'yle kurumsallaşması ve yaygınlaşması, ilmiye ve halk için önemli bir kazanımdır. İslam dininin doğru öğre(n)t ilmesine, Sünni inancın desteklenmesine, bilgi ile bilginin merkezi haline gelmesine ve gelişmesine, ilmiye sınıfının yetiştirilmesiyle din ve devlet işlerinin düzene girmesine aracı ve destek olan medreseler, İslam-Türk medeniyeti için de önemli bir kazanımdır.

"İçinizden hayra çağırın, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir." (Âl-i İmrân, 3/104) âyeti ve benzerleri, toplumda veya devlette görülen bozulmalara karşı uyarıcı ve yol gösterenlerin olmasını öğütlediğinden, siyasetname yazarlarına referans olmaktadır. Bu tür eserler bazı değerleri de ön plana çıkarmaktadır. Güzel ahlâk, adalet, bilgi ve bilgelik, kanâatkarlık, saygı, cömertlik, sabır, disiplin, istişare, merhamet, misafirperverlik, sorumluluk, şükür, dindarlık (Zengin, 2017, s. 47), istikamet, iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak, sevgi, vefa, tevazu, dürüstlük, infak etmek, nasihat değerleri eserde tespit ettiğimiz ahlâki değerlerdir.

Kültür aktarımına aracılık eden eğitimin evrensel amaçları, doğru ve güzel davranışları benimsetmek, kendisine-topluma-çevreye duyarlı ve sorumluluk sahibi erdemli bireyler yetiştirmektir (Ulusoy & Dilmaç, 2012, s. 2). İslam dininde insanın varoluş gayesi, Rabbine kulluk yapmasıdır. Bunun en ideal yolu da kâmil insan olmak için nefsi kötülüklerden arındırmak, Hz. Peygamber'in rol modelliğinde iyi ve güzel olana tabi olmaktır (Akyüz, 2012, s. 295). İslamiyet, bireyin eğitimini ve ahlâken gelişmesini öngördüğü gibi toplumun da değerler etrafında birleşmesini ve birbirlerini iyilikle desteklemesini öğütlemektedir. İyilik ve iyiler, çoğaldıkça etkinliği artan ve yaygınlaşan koruyucu değerlerdir. Topluma yayılan ve örnekliği artan iyilik/iyiler ve karakterli şahsiyetler, güçlü bir medeniyetin göstergesidir (Meydan, 2014, s. 95).

3. Koçi Bey'in Hayatı

Asıl adının Mustafa, lakabının ise "Koçi" olduğu tahmin edilen Koçi Bey'in doğum tarihi ve vefat tarihi hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, kendisinin 17. asırda yetiştiği, gençliğinde Görice'den (bugünkü adı Korçë, Arnavutluk'un güneydoğusunda il ve il merkezi olan kent) İstanbul'a getirilerek saraya girdiği, doğrudan padişaha risale sunabilmiş olması nedeniyle padişahın

mahremi olacak bir mevkiye kadar yükseldiğini söylemek mümkündür (Akün, 2002, s. 143-148). Gençliğinde Rumeli'de Arnavutluk'un Görice (Korçë) kasabasından devşirilerek Enderun Mektebi'nde eğitim görmüş, IV. Murat (1623-1640) devrinde Has odaya alınarak padişahın musahibi ve sırdaşı olmuş, onun ölümünden sonra Sultan İbrahim'e danışmanlık yapmıştır (Akün, 2002, s. 143-148; Atik, 2000, s. 37; Süreyya, 1996, s. 890-891).

IV. Murad gibi sert bir hükümdara farklı, ardından I. İbrahim gibi müsâmahakar bir padişaha farklı bir üslupla devlet ve saray işleri hakkında verdiği bilgi ve nasihatler, onun ilm-i siyaseti çok iyi öğrendiğini, din ve devlet için çaba sarf ettiğini ortaya koymaktadır.

Koçi Bey, Sultan İbrahim'in son günlerinde veya hemen sonra emekliye ayrılarak Görice'ye gitmiştir. Orada ne zaman vefat ettiği bilinmemekle beraber, Görice'nin Plamet Köyü'nde gömülüdür (Tahir Bey, 1975, s. 119).

3.3. Koçi Bey Risalesi

Padişahlara sunulan nasihatname türü eserler Osmanlı döneminde de ıslahat, lâyiha ve risalelerle devam etmiş, münevverler devlet ricalini her alanda uyarmak istemiş, sorunları belirlemeye ve çözüm bulmaya çalışmışlardır (Atik, 2013, s. 31).

Koçi Bey 17. asırda yetişmiş, iyi bir eğitim görmüş, yaşadığı saray imkânlarını iyi değerlendirerek bilgi ve birikimini artırmıştır. Osmanlı Devleti'nin teşkilatı ve gelenekleri hakkında detaylı malumata sahip olan Koçi Bey, dönemin padişahı IV. Murad'a ve ardıl padişah I. İbrahim'e ayrı ayrı risaleler sunmuştur. İki hükümdarın eğitimi, kültürü, bilgisi, kişiliği ve ihtiyacı farklı olduğundan Koçi Bey risalelerinde, devlet aklıyla ve muhataplarının seviyeleriyle de uyumlu bir şekilde, farklı bir dil, üslup ve içerik kullanmıştır. IV. Murad'a yazılan risalenin dili daha ağır ve süslü iken I. İbrahim için yazılanın dili daha sade ve açıktır (Cora, 2016, s. 222).

IV. Murad için hazırladığı risalede tarihsel ve gelenekçi bir yöntem izleyen Koçi Bey, öncelikle Osmanlı Devleti'nin ihtişamlı dönemini ve doğru işleyişini tasvir eder, sonrasında yaşanan bozulmayı ve çözümlenin sebeplerini tahlil eder, nihayetinde krizden çıkış yollarını analitik bir değerlendirmeye tabi tutar ve padişaha yol gösterir. IV. Murad 1623'te hükümdar olduğunda 11 yaşındaydı, en ufak eleştiriye bile tahammülü olmayan, sert mizacıyla tanınan bu sultana karşı Koçi Bey'in hazırlamış olduğu risalede padişaha ders verircesine nasihatvari bir üslup kullanması, özgüven ve cesaret örneği, padişahın da tüm bu akıl öğretir tarzdaki öğütlere karşı mütevazî olması takdire şayandır.

Risalelerin ikincisini, karanlık dar zindanlarda uzun süre güneş ışığı görmeden, her gün ölüm korkusu içinde geçirmiş, ruh yapısı bozulmuş, iradesi ve kültürü zayıf, ciddi bir eğitim görmeden aniden kendisini padişah koltuğunda bulan Sultan I. İbrahim'e devlet düzeni ve yönetimiyle ilgili temel bilgileri sunmak için

sade ve açık bir anlatımla yazmıştır (Odabaşı, 2013, s. 241). Nizâm-ı âlem, milletin refahı ve selameti üst hedefler olmakla birlikte, her iki sultanın durumu ve beklentisi farklı olduğu için Koçi Bey ihtiyaçları dikkate alarak farklı amaç, üslup ve mahiyette risaleler yazmıştır.

Koçi Bey'in yazmış olduğu risaleler incelendiğinde; kendisinin iyi bir eğitim gördüğünü, devlet ve toplum hakkında iyi bir gözlemci, padişahlar için deneyimli bir danışman olduğunu söyleyebiliriz (Gökçe, 2010, s. 66; Dinçer, 1990, s. 351).

Osmanlı Devleti'nde padişaha sunulan yönetime ilişkin ilk yazılı rapor olan Koçi Bey risalelerinde devletin idarî, malî, askerî, sosyal sorunlarıyla birlikte ilmiye sınıfına yönelik sorunlar ve çözüm önerileri de ele alınmıştır. Hakikati ifade ederken Koçi Bey dinî ve tarihî referanslardan da yararlanmış, devlet yönetiminde adaleti, ahlâkı ve liyakati vurgulamıştır. Sultan IV. Murad'a takdim edilen ve yirmi bir bölümden oluşan risale, saltanat makamını dahi eleştiriye tabi tutan, devlet teşkilatındaki hata ve bozulmaları çözüm önerileriyle gösterecek şekilde hazırlanmıştır. On dokuz bölümden oluşan ve Sultan I. İbrahim'e yazılan ise; eleştiri yapmadan, devlet yapısının-yönetim ve organizasyonunun hoca-öğrenci ilişkisini andırırcasına anlatıldığı, görevlilerle nasıl konuşulacağı, dilekçelere ne şekilde cevap verileceği, kimlere iltifatta bulunulacağı gibi daha çok temel bilgileri ihtiva eden, padişahın durumunu iyileştirmeye yönelik bir öğüt şeklinde basit ve öğretici niteliktedir, yazılı brifing hüviyetindedir. Koçi Bey risalelerinde, başka siyasetnamelerde olduğu gibi teorik düşünce ve soyut fikir belirtme yerine, adeta Osmanlı devlet teşkilatını ve işleyişini örnek olay incelemesiyle analiz ederek sorunlara geçici çözüm yerine köklü çözümler önermekte, kadim gelenekten örnekler vererek ideal devlet yönetimini tanımlamakta, tespit ettiği sorunların neden kaynaklandığını ve bu sorunların nasıl çözüleceğini ayrıntılı olarak paylaşmaktadır (Dinçer, 2018, s. 352-353).

Askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik bozulmalarla duraklama sürecine giren 17. yüzyıl Osmanlı Devletinin (Lewis, 1991, s. 440; Arslantürk, 1997, s. 26; Aksüt, 1939, s. 11) portresi niteliğindeki risalede (Bulut, 2020, s. 114) Koçi Bey, bilgiye ve bilginin hürmetle değer verilmesini, ilmiyenin en üst basamağındaki şeyhülislamın şahsına ve makamına hürmet edilmesini ve haksız-yersiz bir şekilde görevden alınmamasını, ilmiye mensuplarının şöhretten-tamahtan-lüksten uzak mütevazı bir hayat yaşamasını, ilim tahsilinin ve vazife ifasının gayretle ve titizlikle yapılmasını, ehil ve layık olmayanlara ilmiyede makam ve görev verilmemesini (Uzunçarşılı, 1988, s. 46), ilmiye mensuplarını fakirlikten ve yanlış düşmekten koruyacak görevin asaletine uygun gelirlerle taltif edilmesini, medrese eğitim-öğretimindeki gerileme ve bozulmanın önlenmesini, görevlerin rüşvet-şefaath-soy ve yaşa göre dağıtılmadan bilgili ve ehil olanlara verilmesini, mülazımlık sisteminin sıkı tutulmasını ve denetlenmesini, padişahın ulema ile ilgilenmesini ve sorunlara çözüm için istişare etmesini öğütler.

3.4. Risale Adlı Eserinde Koçi Bey'e Göre İlmîye Sınıfının Sorunları ve Çözüm Önerileri

“İslam şeriatının kalıcılığı ilimledir, ilmin kalıcılığı da ulemayladır.” diyen Koçi Bey'e göre din ve devlet işleri birbirinin tamamlayıcısıdır, herhangi birindeki aksama diğerini etkilemektedir (Koçi Bey, 2007, s. 45). Dine sarılmayı, memleketin dirliğinin sebebi kabul eden Koçi Bey önceki tüm padişahların ilim ve ulemaya hürmet ettiğini, onlarla istişare yaparak ihtilafları giderdiğini söyleyerek, yöneticilerin de ilmin ışığında yürümesi gerektiğini hatırlatmıştır (Koçi Bey, 2007, s. 25-26). Padişahların dine hürmet ve hizmet etmesiyle Allah tarafından bereketlendirildiğini ve bu vesileyle çokça nimet ve lütuflara mazhar olduğunu ifade eden Koçi Bey, kendi döneminde ulemanın düzeninin bozuk olduğunu ihtar etmiştir (Koçi Bey, 2007, s. 45).

Ecdadın zamanında ilmîye sınıfındaki usul ve kanun, ulema içinde en takvalı, bilgili ve yaşlı olanın şeyhülislam olduğunu, liyakatle bu göreve geldiklerinden saygı gördüklerini, fetva ve itibar makamı olduğundan azlolunmadığını, padişaha yer yer nasihat ve ihtarda bulunduğunu, şimdilerde olduğu gibi gösteriş olmadığını, sürekli ilim ve dua ile meşgul olduklarını ifade eden Koçi Bey neticede bu düzenin 1594 yılında bozulduğunu belirtmiştir (Koçi Bey, 2007, s. 45-48).

Koçi Bey, medreselerin ve mezunlarının sayısının mansıblarla orantılı olmadığını ve mülazemet sisteminin bu nedenle bozulduğunu, farklı sebeplerle medreselerdeki eğitim kalitesinin düştüğünü belirtir ve çözümler gösterir (Kılıç, 2012, s. 312). “Ulemanın hallerinin düzenli olması, din ve devletin en mühim hususlarındandır.” (Koçi Bey, 2007, s. 45) diyen Koçi Bey'in Risalesi'nde yer alan ilmîye teşkilatındaki aksaklıkları; müderrislik ve kadılık gibi makamların ilimle değil rüşvet ya da iltimasla elde edilmesi (Uzunçarşılı, 1988, s. 46), görevini kötüye kullananlar nedeniyle eğitim ve adalet kurumlarının saygınlığını yitirmesi, Osmanlı eğitim sisteminin temelini oluşturan medreselerin kırsal bölgeden kente göç edenlerin barınağı, kaçak ve işsizlerin mekanı olması (Akdağ, 1999, s. 154), verilen eğitimin çağın gerisinde kalması, pozitif bilimlerin medreselerin öğretim programlarından kademeli olarak çıkarılması (Atay, 1981, s. 41) olarak sıralayabiliriz.

3.4.1. İlmîye Görevlendirmelerinde Haksızlık Yapılması

Şeyhülislam ve kazasker gibi üst düzey teşkilat mensuplarının takvalı ve bilgili kimselerden seçilmemesi, bu makamların yaş ve nesebe göre cahillere verilmesi, ilmiyenin saygınlığını zedelemiştir. İlim ve idare makamlarına ehliyet ve liyakatle atama yapılmaması neticesinde silsile yoluyla aşağıya doğru teşkilatın tüm makamlarında dindar olmayan, cahil kimselerin sayısının artması düzeni bozmuştur. Koçi Bey bu soruna çözüm olarak, medreseden mezun olan öğrencilerden ilmen üstün ve takvalı olanların yükseltilerek göreve atanmalarının uygun olacağını, namaz imamlığında bile bu kriterlerin esas olduğunu hatırlatarak

padişaha arz etmiştir (Koçi Bey, 2007, s. 45-49). Bazı ailelerin çocuklarına ve yakınlarına sınavsız ve haksız olarak mansıbların verilmesi, nesebi nedeniyle onların medreseye alınmaları, ilmi rekabeti azalttığından Koçi Bey bu uygulamanın kaldırılmasını, nesebe ve yaşa göre derece ve ünvan verilmemesi gerektiğini ısrarla belirtir (Koçi Bey, 2007, s. 45-49). Din ve devlet işlerinde liyakatin esas olduğunu âyet referansıya hatırlatan Koçi Bey, eski padişahların geleneğinde olduğu gibi atamalar konusunda tek dayanağın ilim olması gerektiğinden bahseder. Bu görevlerde bulunanların sözünün muteber, saygınlığının yüksek olması için ilme öncelik vermek gerekir, zira ilim takvayı, takva itibar ve hürmeti beraberinde getirir, der. Cahilin, nesebi veya yaşı nedeniyle âlim ve takvalı olanın önüne geçirilmesini, ilme ve ulemaya haksızlık kabul eder. Ulema ve ümera toplum için ne kadar önemli ise, bunların bilgili ve takvalı olması da işlerin düzene girmesi için bir o kadar gereklidir.

3.4.2. İlimyede Haksız Yere Görevden Uzaklaştırılma

Şeyhülislam ve kazasker gibi üst düzey teşkilat mensuplarının şikayetlerle haksız yere azlolunması, yargıda ve idari tasarruflarda görüş ve hüküm belirtirken çekimsizliğe neden olmuş, ilmiyenin ve arzların değerini düşürmüştür. Kur'ân-ı Kerîm, haber konusunda araştırma yapılmasını ve habercinin tetkikini emretmektedir (Hucurât, 49/6), zira insanın yalan söyleme veya hata yapma ihtimali vardır. “Şikayet var” denilerek ilmiye sınıfının görevden alınması, kötü niyetli ve suçluları cesaretlendirebilir, adaletle hükmeden kadıları çekimsiz hale getirebilir. Koçi Bey bu soruna çözüm olarak; yaptığı görev itibarıyla toplumun seçkin bir sınıfı kabul edilen, muhasebe, fetva ve istişare makamı olan ilmiye mensuplarının çekinmeksizin gerçeği söyleyebilmeleri için ömür boyu azledilmemesini önerir (Koçi Bey, 2007, s. 45-50). Koçi Bey'e göre 1594 tarihinde Şeyhülislam Mustafa Sunullah Efendi birkaç defa haksız yere azledilince, hak sözü söylemeye devam edenler bulunsa da düzen bozulmuş, kazaskerler de azledilme korkusuna kapılmış, ilmiyede herkese dost görünme tavrı yaygınlaşmıştır (Koçi Bey, 2007, s. 45-50). Bunun neticesinde makamlara; hakkı değil, istenileni söyleyenlerin gelmesi kolaylaşmış, ulema halk nazarında saygınlığını kaybetmiş, verilen fetva ve hükümlere itibar azalmıştır. Saray içinden ve dışından gelecek şikayetlerden korkanlar artmış, bu korku onları hakkı söyleyememeye, yanlış savunmaya götürmüştür. Ve nihayetinde ilim ve dindarlıktaki bu zafiyet, hatalı kararlara ve halkın bu kararlara teveccühünün azalmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla ilmiye mensuplarının bilgili ve dindar olanı seçilmeli, ömür boyu azledilmemeli ki doğrunun savunucusu, adaletin uygulayıcısı olsunlar, halk da hürmet ile onların kararlarına uysun.

3.4.3. Makam ve Mansıbların Rüşvetle, Hatır Gönül İlişkisiyle Verilmesi

“*Karışıklığın, fitne ve fesadın, reayanın ve memleketin harap oluşunun, hazinelerin ve malların azalmasının sebebi, rüşvet pisliğidir.*” diyen Koçi Bey,

rüşvetin kaldırılmaması halinde ahvalin düzelmesinin ve adaletin tesis edilmesinin mümkün olmadığını padişaha iletmiştir (Koçi Bey, 2007, s. 45-50). Koçi Bey rüşvetin tamamen kaldırılabilmesi için, vezir-i azamın işlerinde bağımsız olmasını, onun işlerine kimsenin müdahil olmamasını, Beylerbeyi-Sancakbeyleri gibi üst düzey görevlere liyakatli ve yararlı kişilerin ömür boyu süreyle atanmasını, suçu sabit olmadıkça azledilmemelerini, suç tespit edilirse azl ile yetinilmeyip din ve kanun uyarınca cezalandırılmasını, ilmîye mansıplarının sadece ilim ve fazilet sahibi olanlara verilmesini, bir şekilde teşkilata girmiş olan cahil ve ehliyetsizlerin meslekten çıkarılmasını ve kesinlikle bir daha onlara görev verilmemesini çözüm olarak arz etmiştir (Koçi Bey, 2007, s. 77). İlmîye mansıplarının rüşvetle verilmesini, hayırsızlık ve dinin satılması olarak nitelendiren Koçi Bey (Koçi Bey, 2007, s. 92), Allah'ın “emanetlerin ehline verilmesi” emrini (Nisâ, 4/58) hatırlatarak, tüm bu makam ve görevlerin emanet olduğunu ve işin ehline teslim edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Koçi Bey, 2007, s. 93). Bu ilahi emri uygulamamanın sebebi olarak rüşvet hastalığını gösteren Koçi Bey, itibarı alçak olanların bu sayede yükseldiğini, yine bu illetle itibarı yüksek olanların alçaldığını, neticede zulmün arttığını ve ülkenin harap olduğunu söylemiştir (Koçi Bey, 2007, s. 93). Rüşvetle, hatır gönül ilişkisiyle din ve devlet işlerini, cahil ve zararlı insanlara teslim etmek büyük bir vebaldir, kul hakkıdır. İşleri liyakatli, faziletli ve yararlı olanlara vermek yöneticilerin takip etmesi gereken erdemli bir yoldur.

3.4.4. İlmîyenin Şöhret ve Lükse Düşkünlüğü

Koçi Bey'in tespit ettiği bir başka sorun, ilmîyenin şöhret ve lükse düşkünlüğü, ulemanın mütevazî olmaması, yüksek makamlara haksız yere talip olmasıdır. Hiçbir devlette ulemaya Osmanlı Devleti'ndeki kadar hürmet ve itibar edilmediğini söyleyen Koçi Bey, onların her birinin doğruluk ve adalet timsali olduğunu ve insanlara yol gösterici olduğunu belirtir (Koçi Bey, 2007, s. 45-46). Sürekli ilim, zikir ve dua ile meşgul olan ulema, din ve devlete hizmet eder, insanlara yararlı olurlardı (Koçi Bey, 2007, s. 45-46). Bu sınıfa mensup olanlar mesuliyetinin bilincinde, işgal ettikleri makamların göz yumma yeri olmadığını, bilakis iyiliği emredip kötülükten alıkoymanın gerekliliğini idrak etmiş kimselerdi. Fakat sonraları bu tür görevlerin rüşvetle, iltimas ile cahillere verilmesi neticesinde düzen bozulmuş, Allah'a rağbet etmesi gerekenler dünyaya talip olmuş, aralarında lüks ve gösteriş artmış, tevazu kaybolmuş ve hep daha fazlasını dünyadan ister duruma gelmişlerdir (Koçi Bey, 2007, s. 45-46). Koçi Bey tüm bunlara çözüm olarak, eski padişahlar dönemindeki gibi âlim ve zahitlere değer verilmesini, lüks ve şöhret peşinde olan hırslı cahillerden uzak durulmasını, ilimle meşgul olan, adaletle iş gören, insanlara faydalı ve rahmet olanların iş başına getirilmesini tavsiye eder (Koçi Bey, 2007, s. 45-46).

3.4.5. Ünvan ve Makamların Şefaathle Dağıtılması

Osmanlı Devleti, bilgi ve düşünce yönünden zirvede olduğu dönemlerde fetihlerle İslam çok geniş coğrafyalara yayılmış, adaletle yönetilen toplum mutlu ve müreffeh bir hayat yaşamıştır. Bunun öncüsü de ilmiye sınıfıdır, bu teşkilattaki bozulma toplumu ve devleti baştan aşağı olumsuz yönde etkilemiş, devlet duraklama ve gerileme dönemine girmiştir. Koçi Bey, makamların şefaathle dağıtılmasını, ilmiye sınıfının bozulmasının başka bir sebebi olarak zikreder (Koçi Bey, 2007, s. 45-49). Bozulmanın başladığı dönemlerde bazı ailelere teşkilat içinde ayrıcalıklar verilmiş, medreseye sınavsız girme hakkı kazanılmıştır. İlimin çalışarak değil, aile mensubiyetiyle kazanıldığı bu dönemlerde cehalet artmış, bazı aileler imtiyazlı hale gelmiştir. Koçi Bey bu duruma çözüm olarak; medreselere sınav ile öğrenci alınmasını, kim layık ise onun tercih edilmesini, makam ve mansıpların en bilgili olana tevdi edilmesini, zira ulemanın dayanağının ilim olması gerektiğini belirtmiştir (Koçi Bey, 2007, s. 48, 49, 134). Yaş ve ailenin, ilim konusunda öncü kriter olmadığını, asıl kaynağın ilim ve takva olduğunu, önceki padişahların geleneği üzere âlim ve vakarlı olana, dine ve millete fayda sağlayacak olanlara rağbet edilmesini telkin eder.

3.4.6. Mülâzımlıkların Artması

İlmiye mesleğinde ilerlemek için "mülâzemet" denilen bir sistemden geçmek gerekiyordu. Medreseden mezuniyet sonrası görev alınca kadar geçen staj dönemi ile bir müddet müderrislik veya kadılık yapmış olanların yeniden benzeri görevlere atanıncaya kadar beklemesi şeklinde uygulanan iki türlü mülâzemet söz konusuydu (Beyazıt, 2009, s. 425). Teşkilatın üst düzey temsilcilerinin bilerek veya bilmeyerek yaptığı yanlışlarla kanundan fazla olarak mülâzımlık verilmesi, bekleyenlerin çokluğu nedeniyle ihtiyaç fazlalığını ortaya çıkarmıştır (Koçi Bey, 2007, s. 50). Bu yüzden kadıların halleri bozulmuş, uzun süre tayin beklemek zorunda kalanlarda fakirlik ve yoksulluk baş göstermiş, adeta dilenci durumuna düşmüşlerdir (Koçi Bey, 2007, s. 50). Boşa çıkan bir makama onlarcası talip olduğundan, görev isteme ve hırslı olma hastalığı yaygınlaşmıştır. Koçi Bey bu soruna çözüm olarak; mülâzımlıkların sıkı tutulmasını, sayılarının ihtiyaç nispetince yeniden düzenlenmesini, kanuna mugâyir fazladan mülâzımlık verilmemesini, hak edenlerin atanmasını ve âlim ile cahilin ayırt edilmesini salık verir (Koçi Bey, 2007, s. 50).

Sonuç

İslam ilimleri önceleri mescitlerde okutulmuş, devlet ve toplumun ihtiyaçları dikkate alınarak sonradan ilmiye sınıfı şeklinde kurumsallaşmıştır. Eğitim, din işleri, yargı, yönetim ve diğer hizmetlerde de görevli bir teşkilat olan ilmiye sınıfı, adaletin tecelli kaynağı olarak Türk İslam devletlerinde hükümdarlara karar ve önerileriyle yardımcı olmuş, İslam'ın öğrenilmesi, uygulanması ve cihana yayılması için teşkilatlanmış, yasama-yürütme-yargıda etkinliği olan ayrı ve önemli bir sınıftır. Teşkilatın oluşması, kurumsallaşması, gelişmesi ve bozulması gibi

devrelerden geçen ilmîye sınıfı, bozulma dönemi haricinde genel itibarıyla devlet yönetiminde etkin olmuş; eğitim, karar ve önerileriyle yöneticilere ve halka hizmet etmiştir.

Bu çalışmamızda; Selçuklu Devleti veziri Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesi ile Osmanlı Devleti'nde sarayda padişaha yakın bir konumda bulunan Koçi Bey'in Risalesi "ilmîye sınıfının sorunları ve çözüm önerileri" bağlamında incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda, ilmîye sınıfının benzer sorunları olduğu ve bu sorunlara yönelik benzer çözüm önerilerinin sunulduğu tespit edilmiştir.

Nizâmülmülk ve Koçi Bey'in tespit etmiş olduğu "ilmîye sınıfının sorunlarını" "hükümdar ve üst düzey yöneticilerin hataları" ve "ilmîye sınıfı mensuplarının kendi hataları" ile ilişkilendirerek sınıflandırabiliriz.

A-Hükümdar ve Üst Düzey Yöneticilerin Hataları: Kadıların yeterli maaş alamadığından mesleğe rağbetin azalması, şeyhülislam ve kazasker gibi üst düzey yöneticilerin rüşvetle, şefaitle, hatır gönül ilişkileriyle ve nesebe göre haksızca, medreseden nizami olarak icazet almamış cahil kimselere ünvan ve makamlar vermesi, hükümdarın tüm teşkilat mensuplarını denetlememesi ve görevlileri soruşturmaması, hükümdarın ulema ile istişare etmemesi, ünvanların sayıca artması ve artırılmasıdır.

B- İlmîye Sınıfı Mensuplarının Kendi Hataları: Şöhret ve lükse düşkünlük, mütevazı olmaksızın yüksek makamlara haksız yere talip olmak ve kendilerini ilim ile yenileyerek gelişen dünyaya adapte olamamak.

Zaman ve devletler farklı olsa da müelliflerin tespit ettiği sorunlar gibi çözüm önerileri de benzeşmektedir. Hiçbir ayrıcalık ve usulsüzlüğün yapılmadığı güçlü bir medrese ve teşkilat sisteminin kurulması, ihtiyaç nispetinde kadro ihdas edilmesi, hükümdarın sistemi ve teşkilat mensuplarını sıkı denetlemesi ve onlarla periyodik istişare toplantıları yapması, ulemanın züht ve takva gibi üstün meziyetli, dünyadaki yeni gelişmelere vakıf ve basiretli olması, şöhret ve lüksten uzak durması gibi tavsiyeler her iki bilginin çözüm önerilerinin benzerliğini göstermektedir.

Nizamülmülk ve Koçi Bey eserlerinde sistemden ziyade uygulayıcıları tenkit etmiş, çözüm olarak da uygulamaların düzelmesini öğütlemiştir. İncelediğimiz iki eserde ve genel olarak siyasetname türünde yazılmış olan eserlerde devletin gerilemesinde ve bozulmasında temelde iki sorundan bahsedilmektedir; bunlardan biri dinden uzaklaşmak diğeri kadim geleneğe uymamaktır. Buna karşılık çözüm için dine ve kanun-i kadime yeniden dönülmesi, onların tavizsiz uygulanması önerilmiştir.

İlmîyenin sorunlarının uygulamadan değil uygulayıcılardan kaynaklanabileceği de unutulmadan, kadim geleneğimizden ve siyasetnamelerden yararlanarak modern dünyanın ihtiyaçları ve şartları çerçevesinde günümüzde bu

teşkilatın doğru modelinin kurgulanması, modern ilmiye sınıfının sorunları ve çözüm önerilerinin tespit ve tahlil edilmesine katkı sağlayacak modern siyasetnamelerin yazılması, hem din ve eğitimi hem de kamu ve yönetimi açısından önem arz etmekte ve önerilmektedir. Devletler ve sistemler zamanla değişse de hatalardan dersler çıkarmak, tarihten ve kültürden yararlanmak insanlık ve medeniyet için elzemdir. Eğitimcilerin yaşadığı güncel sorunların tasvir ve tahlil edilmesine katkı sağlamak, sorunların tespitiyle çözüm önerilerine zemin hazırlamak için modern ilmiye nasihatnamelerinin yazılması anlamlı ve değerli olacaktır.

Kaynakça

- Adalıoğlu, H. H. (2009). *Siyasetname, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt: 37, ss 304-306). TDV Yayınları.
- Mahmud. A. B. (1997). *Selçuk-Nâme*. (Çev: Erdoğan Merçil). Tercüman Yayınevi.
- Akçakaya, M. (2016). *Türk İslam Tarihinde Yönetim Bilgeleri*. Gazi Kitabevi.
- Akdağ, M. (1999). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanlar"*. Yapı Kredi Yayınları.
- Akgündüz, M. (1999). Osmanlı Devleti Teşkilatında İlmîye Sınıfının Yeri. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(5), 249-254.
- Aksüt, A. k. (1939). *Koçi Bey Risalesi*. Vakıf Yayınları.
- Akün, Ö. F. (2002). Koçi Bey. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 26, ss.143-148). TDV Yayınları.
- Akyüz, H. (2012). Değerler Eğitiminin Odağında Bir Değer: Hz. Muhammed. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 272-299.
- Arslantürk, Z. (1997). *Naima'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*. Ayışığı Kitapları.
- Aşıcı, M. (2009). Kişisel ve Sosyal Bir Değer Olarak Okuryazarlık. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 7(17), 9-26.
- Aşkın, D. (2019). Osmanlı'da Kurumsal Eğitim Sisteminin Bozulması ve Sosyolojik Boyutları. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu Tam Metin Kitabı (ss.339-346). Düzenleyen *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van. 26-28 Eylül 2019.
- Atar, F. (2020). *İslâm Adliye Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Atay, H. (1981). Medreselerin Gerilemesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(1-2), 15-56.

- Atik, K. (2000). XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmîye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler. *Bilig*, 14, 31-54.
- Ay, M. E. (1989). Osmanlılarda İlmîye Teşkilatı. *Diyanet Aylık Dergi*, 25(2), 37-51.
- Baltacı, C. (2005). *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakölteıı Yayınları.
- Belen, M. (2015). Siyasetnameler ve Bir Siyasetname Örneği: Adab-ı Saltanat. *JASSS (The Journal of Academic Social Science Studies)*, 34, 275-283.
- Beyazıt, Y. (2009). Osmanlı İlmîye Bürokrasisinde Şeyhülislamlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (16.-18. Yüzyıllar). *Belleten*, 73(267), 423-442.
- Bulut, Y. (2020). *Devlet Yönetiminde İyi Yönetim ve Anlayış İlkeleri*. Çizgi Kitabevi.
- Bursalı Mehmed Tahir Bey. (1975). Osmanlı Müeelifleri. 3 cilt (Çev. İsmail Özen). Meral Yayınevi.
- Cahen, C. (1990). *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar)*. (Çev: Esat Mermi Erendor). Bilgi Yayınevi.
- Canatan, K. (2009). Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak "Siyasetname"-Büyük Devlet Adamı Nizamülmülk'ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine-. *Journal of Turkish Studies*, 4(7), 194-220.
- Canatan, K. (2014). *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*. Doğu Kitabevi.
- Cihan, A. (2004). *Reform Çağında Osmanlı İlmîye Sınıfı*. Birey Yayıncılık.
- Cora, İ. (2016). Yönetim ve Organizasyon Bilimi Açısından Koçi Bey Risalelerinin Analizi: Tarihsel Bir Araştırma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(2), 221-244.
- Çevikbaş, R. (2006). Yönetimde Etik ve Yozlaşma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakölteıı Dergisi*, 20(1), 265-289.
- Develioğlu, F. (2004). *Osmanlıca Türkçe Lügat*. Aydın Kitabevi.
- Dinçer, Ö. (1990). Çağdaş Yönetim Düşüncesi Açısından Koçi Bey Risaleleri. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakölteıı Dergisi*, 7(1-2), 351-360.
- Dinçer, Ö. (2018). *Siyâsetnâmeleri Yeniden Okumak*. Klasik Yayınları.
- Dursun, D. (1996). *Siyaset ve Toplum*. Emre Yayınları.
- Duyar, Z. (2019). *Türk Yönetim Kültüründe Siyasetnamelerde Etik Değerler Ve 2000 Yılı Sonrası Türk Kamu Yönetiminde Etik Anlayış Üzerine Karşılaştırmalı*

- Bir Analiz.* (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans), Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökçe, A.F. (2010). Osmanlı Klasik Döneminde İdari Reform Hareketleri: Koçi Bey Risalesi. *Yasama Dergisi*, 14, 59-78.
- Güngör, E. (1995). *Tarihte Türkler*. Ötüken Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (1991). *Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilâtı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hallaf, A. (2006). *İlk Dönem İslam Hukuku Yasama, Yargı ve Yürütme*. (Çev: Abdülhadi Timurtaş). Pınar Yayınları.
- İbnü'l- Esîr. (2008). *El Kâmil Fi't- Tarih*. Hikmet Neşriyat.
- İbnü'l-Adîm. (1982). *Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb)*. (Çev:Ali Sevim,). Türk Tarih Kurumu.
- İhsanoğlu, E. (1994). *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. IRCICA.
- İnalcık, H. (2014). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İpşirli, M. (2000). İlmiye. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 22. ss. 141-145), TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (2020). Mülâzemet. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 31, ss. 536-537). TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (1994). Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Bir Eser: Kavânîn-i Osmanî ve Râbîta-i Âsîtâne. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 14, 9-35.
- İpşirli, M. (1988). Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar). *Osmanlı Araştırmaları*, 7-8, 273-285.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Sultan Melikşah*. MEB Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Millî Kültürü*. Ötüken Neşriyat.
- Kılıç, Ü. (2012). İlmiye Teşkilatı. İçinde Osmanlı *Teşkilat Tarihi El Kitabı* (ed.: Tufan Gündüz). Grafiker Yayınları.
- Koçi Bey. (2007). *Koçi Bey Risaleleri*. (Çev.: Seda Çakmakcıoğlu. Kabalcı Yayınevi.
- Koralelçi, M. (2005). Küreselleşme Karşısında Manevi Değerlerimiz. *Felsefe Dünyası*, 1(41), 91-114.
- Köymen, M. A. (1972). *Alparslan ve Zamani*. MEB Yayınları.
- Levend, A. S. (1962). Siyaset-Nameler. *Belleten*, 10, 168-183.

- Lewis, B. (1991). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (Çev: Metin Kıratlı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mehmedoğlu, A. U. (2013). Din, Dindarlık ve Değerler. *İZSU Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 173-189.
- Mehmedoğlu, Y. (2006). Evrenselleşebilirlik ve Ahlâk. İçinde Küreselleşme Ahlâk ve Değerler s. 155-166 (Ed:Yurdağül Mehmedoğlu & Ali Ulvi. Mehmedoğlu). Litera Yayıncılık.
- Meydan, H. (2014). Okulda Değerler Eğitiminin Yeri ve Değerler Eğitimleri Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 93-108.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (1996). *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* (4 cilt). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Nizâmülmülk. (2011). *Siyasetname* (Çev: Mehmet Taha Ayar). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ocak, A. (2009). Selçuklular. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 36, ss. 375-377. TDV Yayınları.
- Odabaşı, F. (2013). Koçi Bey Risalesi'nin Sosyolojik Analizi. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7(14), 233-272.
- Okumuş, O. (2013). Osmanlı Tarihinde Katledilen Şeyhülislamlar. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 5(1), 387-396.
- Ortaylı, İ. (2017). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kâdi*. Kronik Kitap.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Cedit Neşriyat.
- Öz, M. (2015). *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*. Dergâh Yayınları.
- Özaydın, İ. (2007). Nizâmiye Medresesi. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Cilt: 33, ss. 188-191). TDV Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*. Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- Râgıb el-İsfahânî. (2007). *Müfredât-ü Elfâzi'l-Kur'ân*. Pınar Yayınları.
- Savaş, A. İ. (1999). Lâyiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler. *Bilig*, 9, 87-113.
- Süreyya, M. (1996). *Sicilli Osmani* (6 cilt) (Ed.: Nuri Akbayar). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Şanal, M. (1999). Eşref Efendizade Mehmet Şevketi'nin Medreselere İlişkin Islahat Düşünceleri ve Çözüm Önerileri. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 10(10), 193-218.
- Talas, M. A. (2000). *Nizamiye Medresesi ve İslâm 'da Eğitim-Öğretim* (Çev: Sadık Cihan). Etüt Yayınları.
- Taneri, A. (1981). *Türk Devlet Geleneği (Dün-Bugün)*. Töre Devlet Yayınevi.
- Terzi, M. A. (2015). *Türk Devlet Geleneğinde Bürokrasi*. Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Tirmizî, M. İ. b. M. İ. D. (1998). *Sünen-i Tirmizî* (Beşşar Avvâd Maruf, Thk.). Dâru'l-Garbi'l-İslami.
- Tunç, A., vd. (2019). Nizamülmülk'ün Türk-İslam Yönetim Geleneğine Yaptığı Katkıları. *Management and Political Sciences Review*, 2(2), 29-51.
- Turan, O. (2008). *Selçuklular Tarihi ve Türk –İslâm Medeniyeti*. Ötüken Yayınları.
- Uğur, A. (2001). *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ulusoy, K., & Dilmaç, B. (2012). *Değerler Eğitimi*. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ünal, M. A. (2002). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Fakülte Kitabevi.
- Yancı, Ü. (2016). 18. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinde Müderrislerin Atanma Usulleri. *Journal of World of Turks*, 8(1), 395-419.
- Yurdakul, İ. (2008). *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*. İletişim Yayınları.
- Zengin, G. (2017). *Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetnamesi'nde Değerler Eğitimi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çatışma beyanı:** Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Rafik Schami'nin Sophia Veya Tüm Hikâyelerin Başlangıcı Adlı Romanında “Kültürel Bellek”in Yansımaları

Özlem Züleyha KURAN*

Özet

Rafik Schami, Arap asıllı ve Şam doğumlu olmakla birlikte hayatını Almanya’da devam ettirmekte olup göçmen edebiyatının önemli isimlerinden biridir. Yazarın Orta Doğu’nun çalkantılı siyasi hayatına dair sahnelerin yer aldığı ve bir kaçışla başlayan göç serüvenini konu edindiği *Sophia Veya Tüm Hikâyelerin Başlangıcı* adlı romanı, onun hayatından izler taşımasının yanı sıra kültürel kimliğinin de izlerini taşımaktadır. Toplumların efsanevi anlatılarını, geçmişte yaşananları, biçimlendirilmiş ve törensel belirli bir yapıda, geleneksel unsurlarla taşınmasını sağlayan bellek biçimi, kültürel bellek olarak adlandırılır. Bu çalışma, Schami’nin söz konusu romanında göç sonrasında kültürel bellek ortamından uzaklaşan kahramanın yaşamı ve hatıralarında, toplumların bağlayıcı yapısını meydana getiren kültürel belleğin izlerine odaklanır. Schami’nin romanından hareketle toplumsal ortamını terk etmek zorunda kalan bireyin, kültürel hafızasının oluşum sürecinin kesintiye uğramasına rağmen kültürel kopuşun meydana gelip gelmediğini ve kültürel kodların tamamının yok olup olmadığını Jan Assmann’ın kültürel bellek ve kimlik tanımlamaları bağlamında açıklamaya çalışır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Bellek, Rafik Schami, Sophia Veya Tüm Hikâyelerin Başlangıcı.

Reflections of “Cultural Memory” in Rafik Schami’s Novel Called Sophia or the Beginning of All Tales

Abstract

Although Rafik Schami is of Arab origin and born in Damascus, he continues his life in Germany and is one of the important names of immigrant literature. The author’s novel, *Sophia or the Beginning of All Tales*, which includes scenes of the turbulent political life of the Middle East and is about the migration adventure that started with an escape, bears traces of her cultural identity as well as traces of her life. The form of memory that enables societies to convey their legendary narratives and past experiences in a specific structured and ceremonial structure with traditional elements is called cultural memory. This study focuses on the traces of cultural memory that creates the binding structure of societies in the life and memories of the hero of Schami’s novel, who moves away from the cultural memory environment after migration. He argues that although the formation process of the cultural memory of the individual who is forced to leave his social

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, e-mail: ozkuran@aybu.edu.tr/
ozlem_kuran@hotmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-1151-4600>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Kuran, Ö. Z. (2023). Rafik Schami’nin Sophia veya Tüm Hikâyelerin Başlangıcı adlı romanında “kültürel bellek”in yansımaları. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti’nin 100. Yılı Özel Sayısı], 371-394. <https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1360849>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
15 Eylül 2023	24 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	371-394
15 September 2023	24 October 2023	Research Article	

environment is interrupted, cultural rupture does not occur and not all cultural codes disappear. Based on Shami's novel, it tries to explain in the context of Jan Assmann's definitions of cultural memory and identity whether cultural rupture occurs and whether all cultural codes disappear despite the interruption of the formation process of the cultural memory of the individual

Key Words: Cultural Memory, Rafik Schami, Sophia or the Beginning of All Tales.

Extended Abstract

Rafik Schami is one of the most important figures of immigrant literature. The author is an Arab origin and born in Damascus. He continues his life in Germany. Schami's novel Sophia or The Beginning of All Tales represents both sections of the turbulent political life of the Middle East and a life adventure that begins with escape. This study focuses on how the cultural identity of the individual who leaves the cultural memory environment that enables the transmission of the narratives and traditions of the society is shaped based on Rafik Schami's novel Sophia or The Beginning of All Tales. It is based on Jan Assmann's concepts of cultural memory and identity. Individuals assume different roles and identities in society throughout their lives. This situation, which continues as a natural process in the life of an individual, becomes perceived at the level of consciousness because of an individual's contact with different ethnic and ideological groups. Therefore, the individual achieves awareness of his/her own identity and different identities. One of the phenomena that prepares the ground for the individual to encounter different cultures and achieves awareness about his/her cultural identity is migration. Migration is an important phenomenon for both society and the individual. Migration, especially the migration that the individual must experience at an early age, is the story of a cultural rupture, of the interruption of the social existence and identity construction process. This rupture does not destroy all cultural codes, but it changes and transforms a significant part of them. The individual who must migrate is separated from his/her cultural environment. How much of the cultural codes can the individual preserve in this case? How does the cultural identity of the individual change? The study aims to answer these questions through the characters in Rafik Schami's novel.

Rafik Schami's Sophia or The Beginning of All Tales bears traces of the life of the author, himself an immigrant. In this novel written in German, Schami deals with the existence of Sophia as the determining person of the intersection of Salman Baladi and Karim's lives and the life adventure shaped by two escapes in two different times, along with time, space, and cultural differences. The novel, which consists of 43 separate chapters, each of which is named after the content, has an organic structure within itself and the novel, which includes different life stories, presents a unity. The events, which take place in a wide range of locations from Damascus to Germany, from Germany to Rome, are conveyed to the reader within a framework shaped by many individual, political, and cultural elements. In the novel, which ends before the Arab Spring, traces of individual and cultural memory

are traced through the lives of the protagonists in Damascus, which has become the symbol of hope, search, and salvation.

Salman Baladi, one of the main characters of Rafik Schami’s *Sophia or the Beginning of All Tales*, spent more than forty years from 1969 to 2010 as an expatriate, away from his homeland, family, and cultural environment. Salman Baladi’s homeland Damascus, which he had to leave due to his political offence, was initially a place he had to flee from. Forced to emigrate in the spring of his youth, Baladi spent his student years in Germany, where he studied at university. After ten years of expatriate life in Germany, he moves to Rome after marrying Stella, an Italian woman he falls in love with.

The place of expatriation is now Rome for him. Damascus is a place of longing and memories. At the same time, Damascus is the place of Baladi’s connection with his culture. Baladi, who is cut off from his cultural environment, tries to maintain his connection with his culture through his memories or by repeating actions and phenomena that remind him of his ethnic identity. Baladi’s longing for his homeland Damascus manifests itself in various ways until he flies to Damascus on 5 December 2010 after the amnesty for political criminals. Baladi stayed in Damascus for five weeks from 5 December 2010 until 9 January 2011. However, due to the reopening of his political offense file, he became a fugitive in his homeland for the second time. For this reason, the five weeks he spent as a fugitive seemed too long to him. He had to leave his homeland Damascus for the second time on 9 January 2011, just before the Arab Spring. Salman Baladi spent a significant part of his character’s life away from his family and homeland. When the development of cultural identity is analyzed through this novel character, it is seen that his being away from his cultural environment due to migration has brought along his cultural change and transformation. He tried to maintain many things that construct his cultural and social identity and take place in cultural memory in his life and individual identity, but a significant change will inevitably occur. The bad experiences he had to live in his homeland after a long break of forty years offered the reader the opportunity to observe the awareness of this change. It can be said that the cultural memory of the individual, whose cultural identity construction process continues throughout his life, is also in change and transformation due to the experiences he has lived and acquired.

Giriş

Asıl adı Süheyl Fadıl olan Rafik Schami (Arapça: رفیق شامي), Süryani-Hıristiyan bir ailenin çocuğu olarak 1946 yılında Şam’da doğdu. Fırıncı olan babası tarafından Lübnan’da yatılı bir manastır okuluna gönderildi ve daha sonra Şam’da kimya, matematik ve fizik alanında öğrenim gördü. (<https://kataranovels.com> [26.05.2023] 1965 yılında kurucularından biri olduğu el-Muntalak adlı dergide editörlük yaptı. Bu dergi, 1970 yılına kadar yayın hayatını sürdürdü. (<https://www.goethe.de> [2.07.2023] 1970 yılında sansürden ve zorunlu askerlik görevinden kurtulmak için Suriye’den Lübnan’a gitti; ertesi yıl Almanya’ya taşındı.

Schami orada ufak tefek işlerde çalışırken kimya alanındaki eğitimine devam ederek 1979'da bu alanda doktora eğitimini tamamladı. Almanya'da da edebiyatla olan bağını kesmedi. 1980 yılında "Südwind" adını taşıyan edebiyat grubunu kurarak PoliKunst hareketinin bir parçası oldu. 1982'den itibaren kendini yazmaya adanmış Schami "Südwind" edebiyat grubundaki meslektaşlarıyla birlikte 1980-1985 yılları arasında Almanya'daki kadın ve yabancı yazarların eserlerinden seçmeler içeren 13 ciltlik bir koleksiyon yayımladı. Alman göçmen edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olarak değerlendirilen ve çok sayıda ödül alan Schami'nin kitapları 29 dile çevrildi. Başlıca eserleri şunlardır:

- *Andere Märchen, 1978*
- *Das Schaf im Wolfspelz: Märchen und Fabeln, 1982*
- *Luki: die Abenteuer eines kleinen Vogels, 1983*
- *Das letzte Wort der Wanderratte: Märchen, Fabeln und phantastische Geschichten, 1984*
- *Der Fliegenmelker: Geschichten aus Damaskus, 1985*
- *Weshalb darf Babs wieder lachen?, 1985*
- *Der erste Ritt durchs Nadelöhr: noch mehr Märchen, Fabeln und phantastische Geschichten, 1985*
- *Bobo und Susa: Als der Elefant sich in eine Maus verliebte, 1986*
- *Der Kameltreiber von Heidelberg 1986*
- *Eine Hand voller Sterne, 1987*
- *Malula: Märchen und Märchenhaftes aus meinem Dorf, 1987*
- *Als die Puppen aus der Reihe tanzten 1987*
- *Die Sehnsucht fährt schwarz: Geschichten aus der Fremde, 1988*
- *Erzähler der Nacht, 1989*
- *Der Löwe Benilo, 1989*
- *Der Wunderkasten, 1990*
- *Der fliegende Baum: Die schönsten Märchen, Fabeln und phantastischen Geschichten, 1991*
- *Der ehrliche Lügner, 1992*
- *Das ist kein Papagei, 1994*
- *Reise zwischen Nacht und Morgen, 1995*
- *Der Schnabelstehe'r, 1995*
- *Fatima und der Traumdieb, 1995*
- *Loblied und andere Olivenkerne, 1996*
- *Milad: von einem, der auszog, um einundzwanzig Tage satt zu werden, 1997*
- *Gesammelte Olivenkerne, 1997*
- *Vom Zauber der Zunge, Reden gegen das Verstummen, 1998*
- *Die dunkle Seite der Liebe, 2004*
- *Was ich schaffe, überdauert die Zeit, 2008*
- *Das Geheimnis des Kalligraphen, 2008*
- *Die geheime Mission des Kardinals, 2019*

Sophia Veya Tüm Hikâyelerin Başlangıcı, Bir Avuç Yıldız, Malula’dan Masallar, Dürüst Yalancı, Gece ile Sabah Arasında Yolculuk, Gece Masalcısı, Sineksağan, Mario Usta’nın Yaramaz Kuklaları ve Widu’nun Kalbi Schami’nin Türkçeye çevrilen eserleri arasında yer alır.

Rafik Schami, eserlerinde Arap aile ve sosyal yapısı hakkında olumlu bir bakış açısı sunsa da, Suriye siyaseti, yolsuzluk, sansür, sivil ve insan hakları gibi meseleler hakkında eleştirel yorumlara sıklıkla yer verir. Bu sorunlar nedeniyle Schami bizzat Suriye’yi terk etmiş ve ülkesine geri dönememiştir. Kurgular çoğunlukla Şam’da, bazen de yazarın ailesinin köyü olan Malula’da geçer. Arap dünyasındaki hayatı anlattığı eserlerinde, gerçekleri yansıtan sahneler sunarak günlük yaşamın çeşitli yönlerine dair içgörülere yer verir. Pek çok otobiyografik unsuru bünyesinde barındıran *Eine Hand voller Sterne* adlı romanı bu duruma güzel bir örnektir. Şamlı bir gencin okul, iş ve aile hayatını okura sunan ve günlük biçiminde kaleme alınan bu eser, zorlu bir toplumsal çatışma ortamında arkadaşlık ve ilk aşk temalarını içerir. Didaktik görünmeden, ustaca okuyucuyu yabancı bir kültürdeki yaşamın zenginliği konusunda bilinçlendirir. Diğer eserlerinde benzer konuların yanı sıra iktidar baskısı, emniyet güçlerinin zorbalığı ve bir dizi darbenin siyasi değişim getirememesi nedeniyle yaşanan hayal kırıklığından söz eder.

Almanca yazılmış pek çok göçmen konulu eserden farklı olarak, Rafik Schami’nin eserleri hiçbir zaman yabancı işçilerin yaşadığı zorluklara dair bir ağıta dönüşmez ya da Alman yabancı düşmanlığının ifşa edilmesine dair bir başkaldırı eserlerinde yer almaz. Aksine o, kültürel çeşitliliğe sempati ve hoşgörü duyar. Bu nedenle Schami’nin yazılarında Alman karşıtı politik söylem aramak hatadır. Onun en sert eleştirisi, Almanya’ya yerleşen yabancıların kendi kültürel kimliklerini terk etmeleri gerektiği anlamına gelen asimilasyon ilkesine yöneliktir. Etnik azınlıkların görünmez olması yönündeki baskıya karşı Schami, Polikunst hareketin temel ideali olan çok kültürlü toplum kavramını cesurca savunmaktadır. *Geschichten aus dem Damaskus* adlı hikaye koleksiyonunda yer alan *Der Fliegenmelker* adlı hikayesinde yaptığı orman ve kibrit çöpü benzetmesi, birlikte yaşamının önemine vurgu yapar. Çoğu eserinde Şam’da yaşanan çalkantılı siyasi hayattan kesitler sunan Schami, yaşadığı ülke Almanya hakkında ise genel olarak olumlu bir görüşe sahiptir. Röportajlarında ve konuşmalarında, hoşgörüsüzlüğe karşıt bir tavır alarak Almanların yabancı unsurları kucaklama geçmişi nedeniyle iyi bir konuma sahip bir halk olduğundan iyimser bir şekilde bahseder.

Schami’nin üslubunun en önemli özelliklerinden biri de Arap sözlü tahkiye geleneğine olan yakınlığıdır. Eserlerini Almanca olarak kaleme aldığı dikkate alındığında Arapça ve Almanca anlatı geleneklerini ustalıkla bütünleştirir. Hikâye anlatıcıları favori kahramanlarıdır. Geleneksel hikâye anlatımının ağırlıklı olması Schami’nin hedef kitlesinin son derece değişken olmasına olanak sağlar: Örneğin, eserlerinden bazıları çocuk edebiyatı olarak yayınlansa da (resimli kitaplar,

kasetler), hedef kitlesi bununla sınırla kalmayarak gençlik, genç yetişkin ve yetişkin edebiyatını da kapsar. (<https://alchetron.com/Rafik-Schami> [10.07.2023]

Rafik Schami'nin çalışmaya konu olan *Sophia oder Der Anfang aller Geschichten (Sophia Veya Tüm Hikâyelerin Başlangıcı)*¹ adlı romanı ise yazarın kendi hayatından izler taşır. Schami, Salman ve Kerim'in hayatının kesişim noktasının belirleyici kişisi olarak Sophia'nın varlığını ve farklı iki zamanda iki kaçışın şekillendirdiği hayat serüvenini zaman, mekân ve kültürel farklarla birlikte Almanca olarak kaleme aldığı bu romanında konu edinir. Her bölümün içerikle uyumlu şekilde adlandırıldığı 43 ayrı bölümden oluşan roman, kendi içinde organik bir yapıya sahiptir ve farklı yaşam öykülerinin yer aldığı roman bir bütünlük arz etmektedir. Şam'dan Almanya'ya, Almanya'dan Roma'ya geniş bir mekânda işlenen olaylar; bireysel, siyasi ve kültürel pek çok unsurun şekillendirdiği bir çerçeve içerisinde okuyucuya aktarılır. Arap Baharı öncesinde son bulan romanda, kimi zaman umudun kimi zaman arayışın kimi zamanda kurtuluşun simgesi hâline gelen Şam'da kahramanların yaşamları üzerinden bireysel ve kültürel belleğin izleri sürülür.

Geçmişin ve Anıların Saklı Kabı: Kimlik ve Hafıza/Bellek

Kimin hatırladığı, mekânsal ve zamansal olarak hangi bağlamda hatırladığı ve neyin hatırlandığı bellek tanımlamalarında önem arz eder.² Bununla birlikte bu hatırlamanın aktarımı mümkün kılıp kılmadığı ve bireyin kimliğinin inşasındaki rolü ve izleri de aynı derece de önemlidir. Kültürel olanın hatırlanması, aktarılması bireyin toplumsal bir çerçevede benzer davranış biçimleri geliştirmesini de etkiler. Bireysel ve toplumsal hatırlamanın varlığı ve kültürel alana aktarılabilir korunması, geçmişin şimdiyle kurduğu ilişki temelinde tekrarlanarak, yorumlanarak ve gelenekle ilişkilendirilerek mümkün kılınabilir. Ayrıca hatırlama, kültürel sürekliliği de sağlar. Kültür ve toplum ise bireyi biçimlendiren önemli iki olgu olarak kabul edilebilir. Bu konudaki farkındalık da kimlik kavramını beraberinde getirir. “Kimlik bir bilinç sorunu, daha doğrusu kişinin kendi hakkında bilinçsizce oluşan algılayışının bilince çıkmasıdır. Bu hem toplumsal hem de bireysel düzeyde geçerlidir” (Assmann, 2022, s.139). Birey hem kendisini ayrıcalıklı kılan özellikleri konusunda bir farkındalık kazanarak hem de toplumsal alandaki var olma alanlarıyla bir kimlik bilinci geliştirir. Bu nedenle birey ve toplum arasındaki ilişki iki yönlü olarak ele alınır; birey toplumun bir parçası olarak bütüne bağlıdır ve kimliğini ait olduğu bütün içindeki rolüyle kazanır. Ayrıca, bütünü yani toplumu

¹ Çalışma boyunca, Rafik Schami'nin *Sophia oder Der Anfang aller Geschichten* adını taşıyan eserinin *Sophia Veya Tüm Hikâyelerin Başlangıcı* olarak Türkçeye aktarılan şekli tercih edilecektir.

² Bireysel, kolektif ve kültürel belleğin tanımları ve bu konuda farklı bilim insanlarının görüşlerinin kısa ve öz bir şekilde yer aldığı şu çalışmaya bakılabilir: İlhan, M. E. (2015). Gelenek ve Hatırlama: Belleğin Kültürel Olarak İnşası Üzerine Bir Tartışma. *Turkish Studies*, 10(8), 1395-1408.

oluşturan da bireylerdir (Assmann, 2022, 140-141). Jan Assmann, toplumsal ve bireysel düzeyde bilince çıkan kimlik türlerini bireysel, kişisel ve ortak kimlik adlandırmalarıyla ele alır. Rafik Schami'nin *Sophia Veya Tüm Hikâyelerin Başlangıcı* adlı eserinde bu bağlamda değerlendirilecek örnekler mevcuttur. Schami'nin zamansal olarak Arap Baharı'nın hemen öncesine dair ortamdaki sahnelerin yer aldığı söz konusu romanı, 2006 yazında konu edilen bir olayla başlar ve 2011 yılının Ocak ayında roman kahramanlarından birinin umuda yolculuğunun gerçekleşmesiyle son bulur. Roman zamanı genişletilerek 1900'lü yılların başlarında meydana gelen olaylara da romanda yer verilir. Sophia'nın, gençken sevgilisi olan Kerim ve oğlu Salman Baladi karakterleri üzerinden olayların kurgulandığı romanda, olaylar arasındaki ortak bağı kuran roman kişisi Sophia'dır. Sophia'nın oğlu Salman, İtalyan karısı Stella ve on beş yaşındaki oğlu Paolo ile birlikte Roma'da yaşamaktadır ve Roma merkezli İtalya, Kuveyt ve Dubai'de de birkaç şubesi bulunan gıda ithalatı ve ihracatı yapan büyük bir şirketin sahibidir. Salman'ın geçmişine perde aralayan ve onu bireysel kimlik olarak adlandırılabilen kendi benliği ile ortak kimliğini belirleyen kültürel kodlarının şekillendirdiği yaşam öyküsünü okurun tanıklığına hazırlayan olay, 2010 yılının Ocak ayında memleketi Suriye'de bütün siyasi suçlar için genel affın çıkmış olmasıdır. Romanı Salman karakteri üzerinden başlatan bu olay ile okur, hem onun kendi vatanına dair hatıraları ve Şam'a dönüşü ile bireysel ve kültürel değişimine, gözlemlerine hem de göç ettiği, kök salmaya çalıştığı Heidelberg ve Roma'daki çabalarına şahitlik eder. Genel affın çıkış haberinden sonra 2010 yazında vatanı Şam'a gitmeye karar verir ve 5 Aralık 2010 tarihinde Roma'dan Şam'a giden uçağına binene kadar geçen sürede roman karakterinin geçmişi ve Şam'a dair hatıraları aktarılır. Yazar, karakterin Şam'dan kaçışıyla başlattığı olaylar dizisine yer verdiği ilk bölümde Salman'ın hatıralarını canlandıran bölüme “*Nostalji ve Hafıza*” başlığını verir (Schami, 2019, s. 24). Hafıza, hatırlama ve unutma kavramları hakkında bazı sorgulamaları da içeren bu bölüm, Salman'ı şekillendiren ve gurbette geçen kırk yılın pek çok anısına kapı aralar. Salman, 1967 Arap devletleri ile İsrail arasındaki savaştan sonra rejim karşıtı Kızıl Özgürlük Örgütü'ne katılır ve bu örgüt devlet tarafından 1969'da dağıtılınca kendisi de arananlar listesinde yer alır ve ölüme giden bu süreçten kurtulmak için tek çaresi Şam'dan kaçmaktır. Salman, Şam'dan önce babasının Lübnan'da yaşayan kardeşi Amalia halasının yanına oradan da eğitim almak üzere Almanya'ya kaçar. Salman, kendi bilincinde oluşturduğu ve koruduğu bireysel kimliğini (Assmann, 2022 s. 141) etkileyen bu kaçışı, bireylerin kendilerini aynı, eşit kabul etmeleri ve kendilerini bir kimlikte tanımlamalarıyla meydana gelmiş ortak kimliği (Assmann, 2022, s. 142) inşa eden kültürel bellekte yer alan bir olayla özdeşleştirir:

“Kaçmak, diye düşündü birdenbire, bir kader gibi, bir alamet gibidir ve Arap kültürünün değişmez yoldaşdır. Tuhaf! Yahudiler, takvimlerini dünyanın yaratılışıyla, yani Rabbinik geleneğe göre İÖ 3761 yılıyla başlatırlar. Hıristiyanlar da Hazreti İsa'nın doğumunu

milat alırlar ama Müslümanlar, tarihi Hazreti Muhammed'in Mekke'den Medine'ye [hicret ederek] hayatını ve misyonunu kurtarmasıyla başlatırlar..." (Schami, 2019, s. 30)

İnsan hayatı boyunca var olduğu toplum ve kültür içinde farklı roller üstlenir ve çeşitli sosyal grupların içinde birey olarak var olur. Jan Assmann, ortak kimlik kavramıyla "bir grubun yarattığı ve üyelerinin özdeşleştiği imge"nin anlaşılması gerektiğini belirtir. Ona göre Ortak kimlik, "söz konusu bireylerin *özdeşleşmeleriyle* ilgili bir konudur" ve kendi başına bir ortak kimliğin varlığı söz konusu olamaz. "Kendini bu kimlikte tanımlayan bireylerin varlığı ölçüsünde var olur. Grup üyelerinin bilincindeki canlılığı ölçüsünde ve onların düşüncesi ya da eylemini etkilediği ölçüde güçlü ya da zayıftır" (Assmann, 2022, s. 142). Assmann'ın bu tanımı göz önünde bulundurularak Salman'ın Kızıl Özgürlük Örgütü içindeki bir birey olarak varlığı, onun bireysel kimliğinin bir yönünü oluşturur. Onun kaçıışı sonrası ideolojisinin değerini kaybetmesi ve kendisinin gurbette tutunma çabası, onun bu örgütle olan bağını zayıflatır ve bir süre sonra da tamamen yok eder. Salman kırk yıl süren gurbet hayatından sonra Şam'ı ziyareti sırasında söz konusu örgütten tanıdığı altı arkadaşıyla bir araya geldiğinde benzer şekilde onların da örgütle bağlarının yok olduğunu görür. Örgüt, onların düşünceleri ve eylemleri üzerindeki etkisini de yitirmiştir:

"Beyrut sahilinde kendine inanmayarak başını salladı; Suriye'nin kuzeyindeki dağlarda, elinde kalaşnikofu ve 1955 yapımı Baretta tabancasıyla gerilla savaşıyla soyunmakla aptallık etmişti. Denize doğru çaresizce "Yeter artık, buraya kadar" diye bağırdı, sonra soğuk bir yel onu yavaş yavaş sakinleştirdi." (Schami, 2019, s. 47).

"Birkaç dava yoldaşı da gelmişti; onunla birlikte dağa çıkan Josef Samuel ve Ahmed Hariri silahlarını çabuk bırakmışlardı. Mahmud Bardoni ve Girgi Sayrafi ise tutuklanmış ve ancak yıllarca işkence gördükten sonra serbest bırakılmışlardı. Hepsi de emekli ve artık az servet sahibiydi. Onu endişelendiren tek yoldaşı Hani'ydi. Salman, onun çökmüş halini görünce irkildi. Kederli ve dalgın görünüyordu. Söylentilere göre gördüğü işkenceler yüzünden delirmişti." (Schami, 2019, s. 185-186).

"Ne tuhaf bir tesadüftü ki altı Kızıl Özgürlük üyesi kırk yıl aradan sonra tekrar bir araya gelmişti. İlyas, artık gizli serviste yüksek rütbeli bir memurdu, Salman zengin bir tüccar olmuştu ve Roma'da yaşıyordu, Josef Samuel büyük bir fabrikayı yönetiyordu, Ahmed Hariri'nin iki araba galerisi vardı, Mahmud Bardoni tarım ürünleri toplayıcısıydı, Girgi Sayrafi'nin ise bir otel zinciri vardı. Örgüt günlerinde geleceklerinin böyle olacağı söylense kimbilir nasıl tepki verirlerdi" (Schami, 2019, s. 217-218).

Salman’ın Kızıl Özgürlük Örgütü içerisinde edindiği kimliğinin yani sıra daha kapsayıcı bir niteliğe sahip olan Arap kimliği vardır. Bu durumu Assmann’ın “kimlik kesinlikle çoğulluk ifade eden bir kavramdır ve başka kimlikleri içerir” (Assmann, 2022, s. 145) ifadesi ile açıklamak mümkündür. Salman’ın Kızıl Özgürlük Örgütü içerisinde edindiği kimliği önemini kaybetmiş olsa da onun etnik olarak kendini tanımlayan Arap kimliği ile olan bağları daima canlılığını korur ve o, kimi zaman bu kimliği üzerinden kendisini var etme çabasında bulunur. Romanın bir diğer karakteri Sophia’nın sevgilisi Kerim ve romanda yan karakter olarak karşımıza çıkan Amalia hala için de benzer bir kimlik değişimi söz konusudur. Kerim’in kız kardeşini öldürmesi gerektiği konusunda aşiretinin aldığı kararı uygulamayarak bu durumu reddetmesi ve aşiretiyle bağının tamamen kopması, onun aşireti aracılığıyla edindiği kimliğinin anlamını kaybettirir. Ancak onun Müslüman ve Arap kimliği daimidir ve varlığını devam ettirir hatta onun Hıristiyan bir kadın olan Ayda ile yaşadığı aşk, Müslüman kimliği nedeniyle Hıristiyan Mahallesi sakinleri tarafından eleştiri konusu olur (Schami, 2019, s. 14-15). Amalia halanın ise üniversitede tanıştığı ve Katolik ailesinin aksine Protestan bir Hristiyan olan Said Bustani’yle evlenerek ailesine karşı çıkması sonucu ailesi tarafından evlatlıktan reddedilmesi de onun ailesi aracılığıyla edindiği kimliğinin anlamını kaybetmesine yönelik başka bir örnek olarak karşımıza çıkar (Schami, 2019, s. 36). Bu durum, sahip olduğu kimliğin aktarıcısı olan bireyin ortak ya da toplumsal kimliğinin belirlediği sınırların var olduğunu ve bu sınırların aşılması durumunda kimliği oluşturan grup tarafından eleştirilebileceğini gösterir.

Kültür ve toplum, insanı şekillendiren bir çerçevedir. “Bu iki olgu temel yapılar düzeyinde, mutlaka ortak olmayan ama her zaman bireysel olan bir kimlik iletir ya da “üretirler.””Bireylerin sahip olduğu ben bilinci bu iki olgudan etkilenir. Ancak bu etkinin ortak bir kimliği meydana getirmesi için bireyin bir topluma ve onun kültürüne ait olduğunu ifade etmesi gerekir. Fakat bireyin topluma olan aidiyet duygusu doğal bir durum olarak var olur. Bireyin aidiyeti, çeşitli toplum, kültür ve yaşam biçimleri ile tanışmasının sonucunda ya da belirli bir kimlik üzerinden kendisini tanımlayan gruba dâhil olmak için katılacağı törensel bir ritüel vesilesiyle bilince çıkarılabilir. Jan Assmann’a göre “ortak kimlik, ortak aidiyetin bilince çıkarılmasıdır. Buna göre kültürel kimlik de, bir kültüre katılımın bilince çıkarılması ya da kültüre ait olduğunun ilan edilmesidir” (Assmann, 2019, s.143). Romanın asıl karakterlerinden olan Salman’ın Şam’dan kaçması ve sonrasında hem Alman hem de İtalyan kültürü ile karşılaşması onun kendisini farklı şekillerde Arap kimliği üzerinden tanımlaması sonucunu beraberinde getirir. Salman’ın evinde genellikle Arap yemekleri yapması ve hatta eşi Stella ile evlerinde verdikleri davetlerde de Arap yemeklerinin donattığı bir sofraya kurma görevini severek üstlenmesi (Schami, 2019, s. 125), onun kültürüyle olan bağlarını devam ettirme isteğinin bir ifadesidir. Ayrıca bu durum, onun kültürel kimlik bilincine sahip olduğunun ve bulunduğu topluluk içerisinde kendisini kimliği üzerinden tanımladığının göstergesidir. Salman’ın Arap yemekleri pişirmesi, onun vatanına

ve kültürüne olan özleminin de ifadesidir. Arap yemekleri adlandırma olarak bile bir kültürel bağlayıcılığı içermektedir. Onun özellikle büyük toplantılarda bu yemekleri pişirmesi Roma’da kurduğu kendi ailesini Arap kültürü ve kimliği çerçevesinde var etmeye çalışması şeklinde de yorumlanabilir.

Romanın diğer karakterleri de farklı durumlarda kendilerini kimliklerinin dinî yönünü ön plana çıkararak tanımlarlar. Romanda Kerim Müslüman kimliğiyle mevcutken Kerim’in sevgilisi Ayda ise, Hıristiyan kimliğiyle varlık gösterir. Onların bu kimlik bilincini kazanmalarında Şam’da Hıristiyan ve Müslümanların hatta farklı etnik ve dinî kimliğe sahip grupların birbirine yakın mahallelerde yaşıyor olmasının etkisi büyüktür. Bu durum, onlara kimlikleri konusunda farkındalık sağlıyor olsa da kimi zaman siyasi ve toplumsal ilişkilerin çıkmazı ve sınır belirleyicisi olarak varlık gösterir:

“Peki ama bu görevi üstlenmesinin gerekçesi köylüler değilse neydi o zaman? Cevap Salman’ı ürküttü. Hıristiyanlığın fedakarlık, eşitlik ve şehitlik gibi gibi mefhumlarıyla karışmış, Hıristiyan azınlığın Müslüman bir toplumda önemli bir görev üstlenmeye duyduğu ezeli hasretin kokusuna bulanmış romantik ve kahramanca kurtuluş hayalleriydi. Arap ülkelerinde milliyetçi ve sosyalist partilerin ilk üyelerinin, hatta kurucuların Hıristiyan olması herhalde tesadüf değildi. Avrupa’daki Yahudiler gibi Arap ülkelerindeki Hıristiyanlar da sadece itibar kazanmak değil, çoğunluğa toplumun bir parçası olduklarını da göstermek istiyorlardı. Bütün bunlar tehlikeli bir birleşimle Salman’ın beynini bulandırıp onu savaşmaya hazır, kullanışlı bir aptala dönüştürmüştü.”(Schami, 2019, s.45-46)

“Asi nehrinin kıyısında dolaşırken Kerim sadece kağıt üstünde Müslüman olduğunu, aslında inançsız sayılabileceğini oldukça temkinli bir dille anlattı.” (Schami, 2019, s.77)

“Sophia, İbn Arabi’yi bilmiyor, dinleri hiç umursamıyordu. Önemsediği tek şey zenginlikti. Kerimle yaşamak isterse ailesinin kendisini öldüreceğini biliyordu.” (Schami, 2019, s.77)

“Sophia zengin bir Hıristiyanla evlenmek istiyor, aşk ile evliliği kesin bir çizgiyle ayırıyordu.” (Schami, 2019, s.77)

“Kasa sırasındaki bir kadın, yanındaki arkadaşına, Ayda’nın duyabileceği şekilde “Evet evetYaşlı bir Müslümanla kırıştırıyormuş, sanki etrafta hiç Hıristiyan erkek kalmamış gibi” diye fısıldadı.” (Schami, 2019, s.205)

“Kerim’in Hıristiyan olduğunu sanmıştı. Parti sırasında şarap içmişti ve tıpkı Abbara Sokağı gibi sadece Hıristiyanların bulunduğu Yasemin Sokağı’nda yaşıyordu. Dur, dedi içinden bir ses, *tam olarak doğru değil bu*. Kendi sokağında da üç Müslüman, iki Dürzi aile

oturuyordu. Belki de Yasemin Sokağı’nda da Müslümanlar vardı ve Kerim de onlardan biriydi. Arapça “eli açık, cömert” anlamına gelen Kerim adını Müslümanlar, Yahudiler, Hıristiyanlar, Dürziler ve Yezidiler de kullanıyordu.

Pekala, diye düşündü Ayda, *o aşka inanıyor ama herkes onun Müslüman olduğunu düşünüyor.*” (Schami, 2019, s.206)

Göç, özellikle de bireyin erken yaşlarda yaşamak zorunda kaldığı göç, toplumsal olarak varoluşunun ve kimlik inşa sürecinin kesintiye uğramasının, kültürel bir kopuşun hikâyesidir. Bu kopuş, kültürel kodların tamamını yok etmez ancak önemli bir kısmını değiştirir ve dönüştürür. Bu durum, romanda Salman Baladi’nin ihtiyar bir balıkçıya bir hafta içinde yurtdışına göç edeceğini söylemesi üzerine balıkçının “göçmek isteyenini onu eski vatanına bağlayan bütün ipleri keskin bir makasla kesip atması gerektiğini” söylemesi ve “Ardından da Salman’ın kırk yıl sonra anlayacağı bir laf etti. ‘Gidersen geri gelme çünkü yerin de seninle birlikte göç eder.’ ” (Schami, 2019, s.55) ifadesi ile vurgulanır.

Göç sonrası yeni bir kültürde kök salmak aynı zamanda beraberinde farklı zorlukları da getirir. Bu durum, romanda kendi kültürel ortamından kırk yıl uzakta kalan Salman karakterinin deneyimleri ve tecrübeleri aracılığıyla aktarılır. Onun gurbetteki hâlinin bir temsili niteliğinde sunulduğu en çarpıcı sahnelerden biri, kendisine ayırt edilemeyecek kadar çok benzeyen bir oyuncu kimliği üzerinden kurulur. Kendisine benzeyen Francesco Mascolo isimli Romalı bir oyuncu, aslında roman karakterinin kendisinin Romalı bir temsili olarak düşünülebilir. Onun temsilinde kendisinin Roma ile ilişkisi de sunulur. Romanda yer alan karakter, özellikle oyuncu olarak seçilmiş gibidir çünkü romanda Salman’ın Şam’a gidişinden yaklaşık beş yıl önce 2005 yılında kendisine tıpa tıp benzeyen biriyle tanışır, onun pasaportuyla Şam’a gitmeyi ciddi ciddi düşünür ve bu karaktere roman kurgusunda sadece bu olayda yer verilir. Bu nedenle bu roman karakterinin romandaki varlığını işlevsel kılan yönünün Salman’ın Roma’daki mevcudiyetinin temsili olma durumunu akla getirir. Dolayısıyla Salman’ın Roma’daki kimliğinin bir oyuncuyla özdeşleştirilmesi, onun gurbetteki yaşamının hayat sahnesinde bir oyun gibi tasavvur edilmiş olması şeklindeki bir yorumlamayı beraberinde getirir. Salman Roma’da her ne kadar başarılı ve maddi olanakları iyi bir konumda bir yaşam sürüyor olsa da maddi anlamdaki yoksunluğu oyuncunun işsizliği ve zor yaşamı üzerinden yansıtır. Lübnanlı arkadaşlarının kendisine benzerliği ile bahsettiği Suriyeli Salman ile tanışmaya gelen oyuncunun bu durumu, “Kopyası Francesco Mascolo oldukça fakirdi. Trastevere’de, karanlık ve kasvetli sahanlıkları olan, altı katlı binalardan oluşan, köhne bir sitede oturuyordu. Dairesi minicikti... Bina, güneşten sararmış çim ve ölü ağaçlarla dolu, bakımsız bir bahçeyle çevriliydi.” (Schami, 2019, s.131) şeklinde romanda ifade edilir. Salman’ın Roma’da görünürde iyi bir yaşamı vardır ama özelde kendi kültürü ile kurduğu bağlar zayıftır ve bunları kendisinin hayat damarları olarak yorumlaması da açıktır:

“Birden Salman kopyasına düşünceli düşünceli baktı. Onu duygusal ve cüretkâr kılan şaraptı belki, belki de doğduğu şehre duyduğu hasret artık dayanılmaz hale gelmişti. Şarabından kocaman bir yudum daha aldı, sonra Francesco’ya rizikolu fikrini anlattı: Francesco’nun İtalyan pasaportu ve turist vizesiyle Şam’a uçup orada gizlice ailesini ve çocukluğunun mekânlarını ziyaret etse, nasıl olurdu? Elbette Francesco’ya cömertçe bir bedel ödeyecekti.” (Schami, 2019, s. 132)

Salman’ın sahte kimlikle Şam’a gitme fikri, başlangıçta vatanına duyduğu hasret dolayısıyla kendisine makul gelse de üzerinde düşündükçe hem kendisi hem de eşi Stella bu seyahatin gerçekleşmesinin büyük riskler taşıdığı konusunda mutabık kalırlar ve bu plandan vazgeçilir:

“Francesco ortalama bir tiyatro oyuncusuydu ama iyi niyetli ve duyarlı bir insandı. Ne var ki sahte kimlikle Şam’a uçuş fikri, düşündükçe ona da Stella’ya da riskli gelmeye başlamıştı. Salman ise bu tehlikeyi umursamıyor, doğduğu şehre mutlaka gitmek istiyordu. Stella onu bu fikrin ne kadar tehlikeli olduğu konusunda uyardı: “Hasretin Suriye gizli servisini göz ardı etmene yol açıyor,” dedi sertçe. “Canından olabilirsin. Böyle giderse hükümetin seni İsrail ajanlığıyla suçlaması kolay olur.”

Salman günlerce düşünüp büyük bir üzüntüyle onlara hak verdi ve kararından caydı...” (Schami, 2019, s. 133)

Salman’ın vatanına olan bu hasreti ve orayı görme isteği, onun geçmişinde bıraktığı ve hâlâ hatıralarında yaşayan Şam’la ilgilidir. Romanın devamında 2010 yılında Şam’a olan ziyareti ve oradan yeniden kaçarak kurtulmak zorunda kalmasından sonra roman kaçışın gerçekleşmesiyle son bulduğu için onun orada yaşadığı kötü tecrübelerin Şam’a dair düşüncelerini değiştirip değiştirmediğine tanıklık edemiyoruz.

Jan Assmann, ortak kimliği bir kurtmaca ve bir sosyal imgelem ürünü olarak nitelendirir. Ona göre göç ya da din değişimi gibi farklı siyasi ve sosyal sebeplerle ortak kimlikten kopulabilir ve zamanla ortak kimlik silikleşebilir, bireyin nezdindeki anlamını kaybedebilir ancak yaşam bu duruma rağmen olağan akışında devam eder. “Oysa ben kimliğinde böyle bir durum, kimliğin zayıflaması, zarar görmesi ya da içinin boşaltılması patolojik sonuçlara yol açar” (Assmann, 2022, s. 143). Rafik Schami’nin *Sophia Veya Tüm Hikâyelerin Başlangıcı* adını taşıyan eserinde silikleşen ve anlamını kaybeden ortak yani toplumsal kimlik örneklerine farklı roman karakterlerinin yaşam serüvenlerinde rastlanılır. Romanda vatani Şam’dan kaçmak zorunda kalması sonrasında gurbetteki kırk yıllık yaşamının on yılını Almanya’nın Heidelberg şehrinde ve otuz yılını da İtalya’nın Roma şehrinde devam ettiren (Schami, 2019, s.62) Salman karakteri, göçün getirdiği zorunluluk

hâlinin gölgesinde kendi kültürel kodlarının bir kısmını korumakla birlikte karşılaştığı kültürlere de uyumlu bir kimlik gelişimi gösterir. Salman, sadece kendi dinî inancının ve etnik kimliğinin ortak olduğu biriyle evlenmek gibi vatanındaki genel kabulleri, bu konudaki tercihi her hangi bir zorlamaya tabi kılınmamasına rağmen devam ettirmedi. O, İtalyan biriyle evlendi ve kendisi de bulunduğu kültürel ortamda değişim ve dönüşüm yaşayarak kimlik inşa sürecini devam ettirdi. Salman’ın Amalia halası da ailesinin dinî inancı ve etnik kimliği sebebiyle reddettiği, üniversitede tanıştığı ve sevdiği Said’le evlenmiştir. Halası, Protestan biriyle kaçarak evlenmesi sonucunda ailesi tarafından evlatlıktan reddedilmiş ve onun ailesiyle olan iletişimi kesilmiştir. (Schami, 2019, s.36-37) Dolayısıyla Amalia halanın da kültürel kimliği nedeniyle kendisine dayatılan yaptırımlara karşı çıkarak onaylanmayan bir evlilik yapması, kimliğinden tamamen kopmasa bile bu konuda esnek bir tutum sergilemiştir. Bir diğer roman karakteri Kerim de hem kendi Müslüman kimliği Hıristiyan olan Ayda ile bir gönül birlikteliği yaşamasına bir engel teşkil etmemiş hem de gençken aşireti tarafından Hıristiyan birine kaçarak evlenen kardeşi Saliha’yı öldürmekle görevlendirilmiş olmasına rağmen aşiretinin bu kararına karşı çıkmıştır (Schami, 2019, s. 58-60, 103-109). Kerim, bu töre cinayetini işlemeyerek ait olduğu toplumsal kimlikteki makul kabul etmediği kurallara karşı çıkma cesareti göstermiştir. Bu durum da Salman ve Amalia hala gibi toplumsal kimliği konusunda değişikliğe açık olduğunun göstergesidir. Ancak Kerim’in bu kararı aşiretin töre cinayetini infaz etmesini engel olamamıştır. Bu kararın infazını aşiretten başka biri üstlenmiş ve suçun icra edicisi olarak da Kerim hedef gösterilmiştir. Kerim’in bu suçlamadan kurtaran ise Hıristiyan kimliği sebebiyle birbirini sevmelerine rağmen kavuşamayan sevgilisi ve Salman’ın da annesi olan Sophia olmuştur. Sophia ve onun Münire teyzesinin yardımıyla Kerim bu suçtan aklanabilmiştir (Schami, 2019, s. 103-109). Bu konuda Kerim’e yardım eden kardeşi İsmail de bu yardımının karşılığını vatanından çok uzağa Amerika’ya göç etmekle ödemiştir (Schami, 2019, s. 150). Sophia’nın Kerim’e olan bu yardımı ise Kerim’in yıllar sonra oğlu Salman’ın vatani Suriye’den kaçmasına yardım etmesiyle karşılığını bulacaktır. Bu nedenle Sophia, siyasi suç nedeniyle vatanını terk etmek zorunda kalan oğlu Salman ile aşiretinin kararını uygulamayarak hayatı başka bir yöne evrilen Kerim’in bir kaçış üzerinden şekillenen hayat serüvenlerinin bağlayıcı noktasında yer alır.

Birey kendisini ait hissettiği ortak yani toplumsal kimliğiyle tanımlayabildiği gibi kimliğine atfettiği anlam yaşamındaki önemli yer tutan olaylara bağlı olarak değişebilir. Bireyin aidiyet bilinci var olduğu sürece kimliğiyle kurduğu bağ da yaşamı boyunca farklı şekillerde gelişim ve değişim gösterebilir. Jan Assmann, “toplumsal kimliği” sosyal aidiyet bilinci olarak isimlendirir ve bu bilinci ortak bir dilin kullanılmasına ya da ortak bir simgesel sistemin kullanılarak meydana getirilen bilgi ve belleğe dayandırır. Ona göre “önemli olan kelimeler, cümleler ve metinler değil, gelenekler, danslar, örnekler, işlemler, giysiler ve dövmeler, yeme ve içme, anıtlar, resimler, coğrafyalar, yol ve sınır işaretleridir.

Ortaklığı belli eden her şey gösterge olabilir. Dilin araçsallığı değil, simgelerin işlevi gösterge yapısı önemlidir.” O, simgelerle gösterilen bu ortaklığın tamamını kültür ya da kültürel sistem olarak adlandırır. Bu sistem de ortak, toplumsal kimliğin dayandığı ve kuşaklar boyunca sürdürüldüğü bir araçtır (Assmann, 2022, s. 148-149). Toplumsal kimliğini inşa etmek ve aktarmak isteyen birey de ortak kültürel eylem ve olguları ikame ettirmeye çabalar. Roman karakterlerinden Salman’ın vatani Şam’ın sokaklarında oğlu Paolo ile birlikte dolaşarak kendi kültürünün oğlu tarafından da solunması yönündeki hayali, her ne kadar kendisinin kimlik inşası göç nedeniyle kesintiye uğramış olsa da toplumsal kimliğini aktarmak ve sürdürmek isteğinin dışavurumudur:

“Hem Stella’ya hem de artık kendi hayatı ve arkadaşları olan Paolo’ya saygı duyduğu için onlara en büyük arzusundan, yani günün birinde Paolo’yla Şam sokaklarını dolaşıp ona kendi gittiği okulu, ailesinin harika evini, hamamı ve oradaki yaşantısıyla ilgili hikâyeleri anlattığında oğlunun dinlemekten bıkmadığı yerleri gösterme arzusundan bahsedip durmamayı tercih ediyordu.” (Schami, 2019, s. 142).

Salman’ın oğluya gerçekleştirmek istediği bu hayali ve genellikle evde ve özellikle de özel günlerde Arap yemekleri yapması onun içine doğduğu toplumsal kimliğini sürdürmek istemesinin çabaları olarak yorumlanabilir. Salman’a ait olduğu kültürel kimliği aktaran da bir önceki nesil yani anne ve babasıdır. İletişimsel bellekte yani tanıklıkla oluşan anıların kültürel bellekte yer alacak şekilde kültürel anılara dönüştürülmesi için hatıraların unutulmadan aktarılması gerekir.³ Bu aktarımı sağlayacak olan bir önceki nesildir ve bu aktarım süresi yani hatırlamanın krize girmeden aktarılması gereken süre kırk yıl olarak belirlenmiştir (Assmann, 2022, s. 59, s. 228-233). Romanda Salman’ın kırk yıl gurbette geçen yaşamı ve kendi kültürel kimliğini oğlu Paolo’ya aktarmada üstlendiği misyonu göz önünde bulundurulduğunda bu konuda Salman’ın nispeten daha sınırlı kaldığı söylenebilir. Zira o, hatırlamanın kritik eşiği olarak belirlenen kırk yılını kendi kültürel ortamından uzakta geçirmiştir. Bu açıdan bakıldığında yazarın Salman karakterinin gurbetteki yaşamının süresini kırk yıl olarak belirlemesi, daha manidar gözükmektedir. Böylece okura, birey temelli hatırlamanın kriz süresinin ötesinde değişmekte olan kültürel kimliğin bir modellemesi sunulur. Bu konuda romanda yer alan bir başka detay da Salman’ın kültürel kimliğinin aktarılmasında bir önceki nesil olarak rol üstlenen babasını Şam’ı ziyareti esnasında üstelik kaçak bir konumdayken kaybetmiş olmasıdır (Schami, 2019, s. 402). Salman 6 Ocak 2011 tarihinde sabahın erken saatlerinde babasını kaybeder ve 9 Ocak 2011 tarihinde de kaçak olarak arandığı vatani Şam’dan ayrılır. Salman kendini kültürel olarak var

³ İletişimsel bellek, bireyin çağdaşları ile paylaştığı, yakın geçmişte teşekkül etmiş anıları kapsar. Kültürel bellek ise “geçmişin belli noktalarına yönelir” ve “anının bağlandığı sembolik figürlerde yoğunlaşır.” (Assmann, 2022, s. 58-60).

eden en önemli iki unsura veda eder. Hem kendisinin kırk yıl süren gurbet hayatı hem de bu iki veda, ki onun vatanına olan vedası ikinci kez gerçekleşmektedir, onun kültürel kimliğiyle olan bağlarının zayıfladığının göstergesi olarak yorumlanabilir.

Romanda toplumsal kimliğin ortaklığının bir göstergesi olarak kabul edilebilecek bir başka örnek de Kerim’in babasının alındaki “secde izi”dir. Bu iz boya ile yapılmış olmasına rağmen babasının toplumsal kimliğinin dinî yönünü temsil eder:

“Babası bu lekeyi her sabah tekrar boyardı alına. O yıllarda bunun için yeşil, ham cevizlerin suyu kullanılıyordu ama daha sonra Avrupa’dan gelme bronzlaştırıcı kremlere geçildi. Tabii bu moda erkeklerle sınırlıydı: Kerim’in annesi, kız kardeşleri, teyzeleri ya da komşu kadınların alınlarında hiçbir zaman “secde izi” görülmezdi, oysa erkeklerden çok daha fazla namaz kılarlardı.” (Schami, 2019, s. 60)

Birey, bireysel kimliğiyle var olduğu gibi toplumsal bir kimliğin de bir parçasıdır. Yaşamı boyunca da sahip olduğu kimliklerin inşa ve değişim süreci devam eder. Birey bu değişim ve dönüşümün göç, farklı kültürlerle karşılaşma gibi olaylar neticesinde kendi kimliği ve farklı kimlikler konusunda farkındalık kazanır. Kimi zaman bilinçli olarak toplumsal kimliğine uygun eylemler geliştirirken kimi zaman da doğal bir kimlik inşa sürecinin etkisinde ancak bilinçsiz bir şekilde davranış geliştirebilir.

Roman karakterlerinden Salman’ın konu edilen hayatının, yazar Rafik Schami’nin hayatından izler taşıdığını belirtmek gerekir. Süryani-Hıristiyan bir ailenin üyesi olarak 1946 yılında Şam’da doğan Schami de Salman gibi ve onunla aynı yaşlarda iken memleketi Şam’ı terk edip bir yıl Lübnan’da yaşadktan sonra yaşamını Almanya’da devam ettirmiştir. Salman üniversiteyi bitirdikten sonra Heidelberg’de bir yayınevinde editör ve yayın temsilcisi olarak çalışır ve geniş kitlelere hitap edecek kitaplar yazmanın hayalini kurar. Bu hayalini bir Arap erkeği ve Yahudi kadının intiharla sonuçlanan aşkını anlattığı bir roman yazarak gerçekleştirir. Ancak bu romanı yalnızca yirmi dört adet satar ve bu konuda başarısız olan Salman, bir daha da kalemi eline almaz (Schami, 2019, s. 66). Salman’ın bu yönü de roman yazarıyla doğrudan bağlantılıdır. Kendisi de bir göçmen olan yazar ile roman karakteri Salman arasındaki bu benzerlikler göç olgusunun bireyin yaşamındaki ve kültürel değişimindeki etkisini ve bunun okuyucuya aktarımını daha gerçekçi kılmaktadır.

Kaçışın, Özlemin ve Kurtuluşun Mekânı: Şam

Toplumsal bir kimliği inşa etmek ve kimliğinden emin olmak isteyen grup; geçmişini, tarihini hatırlar ve kökeniyle ilgili “hatırlama figürlerini belleğinde” canlandırır (Assmann, 2022, s. 61). Jan Assmann, kimliğin inşasında rol oynayan ortak bir geçmişe, anılara dikkat çeker ve ortak bir bellekte yer alan bu olguların

törenselle bir nitelik taşıdığını belirtir. Assmann göre grubun kimliğini inşa eden ve kimliğinden emin olmasını sağlayan iki tür bellek vardır: iletişimsel bellek ve kültürel bellek. İletişimsel bellek, bireyin çağdaşları ile paylaştığı, yakın geçmişte teşekkül etmiş anıları kapsar. “Bunun en tipik örneği kuşağa özgü bellektir. Bu bellek tarihi olarak grupta bağlantılıdır, zamanla oluşur ve zamanla yok olur; daha açık ifade edersek taşıyıcıları ile sınırlıdır.” (Assmann, 2022, s. 58) Kültürel bellek ise “geçmişin belli noktalarına yönelir” ve “anının bağlandığı sembolik figürlerde yoğunlaşır.” (Assmann, 2022, s. 60) Bu figürler, yeme içme kültüründen danslara, geleneklerden bayramlara kadar geniş bir yelpazeye sahiptir. Kültürel bellekte yer alan semboller ve figürler tekrarlanarak kimliği oluşturan bilginin iletilmesini ve aktarılmasını sağlarlar. Ayrıca kültürel kimliği yeniden üretirler. Kültürel bellekte tekrarlanan bayram ve ritüeller de toplumsal grubun zaman ve mekân birlikteliğine işaret ederler. Toplumun ortak geçmişinde yer alan mekânlar, kültürel belleğin hatırlanmasında ve pekiştirilmesinde önemli bir yere sahiptir (Assmann, 2022, s. 65-68). Mekâna atfedilen değer, pek çok kültürde farklı şekillerde tezahür eder ve zaman zaman da bazı mekânlar toplumun nezdindeki önemine binaen kutsal kabul edilir. “Mekân, kültür ve kimlik iç içedir ve birbirleriyle karşılıklı etkileşim içerisinde şekillenmektedir. Dolayısıyla bu kurgu mekânı sembolleştirmektedir. Ve mekân içinde yaşayanların yaşam tarzlarının, taşıdıkları kimliklerin, sınıfların, inançların, statülerin yansımasıdır” (Tümtaş, 2012, s.12) Bireyin bir mekâna kendisini ait hissetmesi, kimliği üzerinden kurduğu ünsiyet bağı çoğu zaman mekânın vatan olarak sahip çıkılmasını beraberinde getirir (Soysal Eşitti, 2021, s. 116). Mekânın kültürel belleğin katılımcısı bireyin yaşamındaki değerinin ve anlam alanlarının örnekleri, Rafik Schami'nin *Sophia Veya Tüm Hikâyelerin Başlangıcı* adını taşıyan eserindeki roman kişilerinin hayatlarında gözlemlenir. Romanın konusu, Şam, Halep, Lübnan, Almanya ve İtalya gibi hem kültürel olarak farklı hem de geniş bir coğrafyada geçer. Ancak bu yerler arasında roman karakterlerinden birinin yaşamı vesilesiyle Şam'a, değişen ve dönüşen bir anlam atfedilir. Roman karakteri Salman'ın doğup büyüdüğü vatani Şam, onun rejim karşıtı Kızıl Özgürlük Örgütü'ne üye olması ve bu üyeliği dolayısıyla dönemin iktidarı tarafından siyasi suçlu ilan edilmesiyle kaçmak zorunda kaldığı bir yer olur. Salman, Şam'daki işçiler, köylüler, azınlıklar ve ezilenler için mücadele ettiğini ve bu uğurda canından bile olabileceğini bildiği mekândan, vatanından bir kaçak olarak ayrılır. Bu olaydan sonra vatani Şam, kaçmak zorunda olduğu bir mekândır. Salman Avrupa'da herhangi bir ülkeden öğrenci olarak kabul alıncaya kadar Lübnan'da yaşayan Amalia halasının yanında kalır ve üç ay süren bu sürecin sonunda Almanya'dan kabul alır. Böylece Salman'ın gurbetteki hayatı başlar. Almanya'daki on yıllık süren gurbet hayatı, âşık olduğu İtalyan Stella'nın peşinden gidip onunla evlendikten sonra Roma'ya taşınır. Onun için gurbetin mekânı artık Roma'dır. Şam ise özlemin ve hatıralarının mekânıdır. Salman'ın geçmişten şimdiye bir süreklilik oluşturan kültürü ile arasına mesafeler girmiştir. Salman, hatırlama eylemi aracılığıyla geçmişle, kültürüyle bağ kurar. Salman “kültürel varlığının geçmişini

hatırlayarak şimdiye taşır ve şimdiyi hatırlama içeriği ile yeniden yorumlar.” (İlhan, 2018, s. 60). Salman’ın kültürüyle bağ kurma mekânı Şam’dır. Bu duruma onun Roma’da memleketi Şam’a benzeyen bir yeri tercih etmesi örnek olarak verilebilir:

“İtalyan zenginlerinin yüzde sekseni... Roma’da rüya gibi villalarda yaşıyor. Ama hemen arka mahalleleri, üçüncü dünya ülkelerinin en fakir semtlerine benziyor.”

...

“Salman zengindi ama ne bir villada yaşamak ne de mahallesini terk etmek istiyordu. Dünyada hiçbir yer şu anda yaşadığı mahalle kadar Şam’a benzeyemezdi.” (Schami, 2019, s. 131-132)

Roman karakteri Salman Baladi, siyasi suçlu olması dolayısıyla vatanını terk etmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle kültürel ortamından kopmuştur ve kültürüyle olan bağını hatıraları aracılığıyla ya da etnik kimliğini anımsatan eylem ve olguları tekrarlayarak devam ettirmeye çabalar. Bireyin ait olduğu toplumsal grubun belleğini devam ettirebilmesi için o grubun üyeleriyle bir arada olması gerekmez. Etkisini toplumundan uzakta olmasına rağmen hissetmeye devam eder. Bu durumu devam ettirmesini sağlayan da ait olduğu grubun bakış açısını paylaşması, bireyin kendisini o gruba özgü ortamda ve zamanda hissetmesi ve bütün bunları zihninde tasavvur ederek var kılmasıdır (Halbwachs, 2019, s. 146). “Mekân kavramı zihinsel olanla kültürel olanı, toplumsalla tarihseli birbirine bağlar. Karmaşık bir süreç oluşturur.” (Lefebvre, 2014, s. 25) Salman’ın romanda kültürüyle olan bağını devam ettirme çabaları, kültürüne ve vatanına olan özleminin okuyucuya aktarılmasına zemin hazırlar. Burada en dikkat çeken de hatıralardır. Romandaki bu durum, Jan Assmann’ın “Hatırlama figürleri belli bir mekânda cisimleştirilmek ve belli bir zamanda güncelleştirilmek isterler, yani coğrafi ya da tarihi anlamda olmasa da her zaman somut bir mekâna ve zamana dayanırlar.” (2022, s. 46) görüşünün kanıtı niteliğindedir. Salman’ın hatıralarının mekânı ve oraya duyduğu özlem çeşitli nedenlerle dile getirilir:

“Stella bu şehri seviyordu ve Salman’a en ilgi çekici köşelerini gösterdi. Salman şehre hayran kaldı ve yalnızca üç gün içinde dünyada Şam’a bu kadar benzeyen başka bir şehir olamayacağına kanaat getirdi. İkisi de mutlu ve aşık, el ele yürüdüler.” (Schami, 2019, s. 70)

“Salman 2002 yazında en sevdiği mahallelerden biri olan Trastevere’de büyük bir daire satın aldı. Romanın tarihi mahalleleri arasında çok popüler olan Trastevere bir zamanlar yoksullara, yabancılara ve aykırı gruplara ev sahipliği yapmıştı. Burada birçok Yahudi yaşamış, ondan fazla sinagog açmışlardı. Hatta Roma’nın ilk Hıristiyanları da buraya yerleşmişlerdi. Sonraki yüzyıllarda

Travestere, Roma'nın uluslararası mahallesine dönüştü; bazıları buraya “şehir içindeki köy”de diyordu. 1849'da Roma'nın papalığa karşı ayaklanması sırasında burası asilerin kalesi olmuştu. Salman buradaki köprülerden geçerek dolaşmayı ve durup Tiber Nehri'ne bakarak şehri Şam'daki Barada Nehri'ni hayal etmeyi seviyordu.” (Schami, 2019, s. 81-82)

“Aklımı Şam'la bozmuştu ve her dakikasını evine nasıl zaferle dönebileceğini düşünerek geçiriyordu. Ona göre ancak bu şekilde yaraları iyileşebilirdi. Sonrasında nasıl da mutlu mesut yaşayacağını düşünmediği bir gün dahi geçirmiyordu ama bununla ilgili kimseyle konuşmadı. Özgürlüğün çocuğu Stella, sürgün yarasının ne olduğunu nasıl bilebilirdi ki!”

...

“2010 yazında Salman sık sık geçmişini düşünüp aklına gelenleri kâğıda Arapça döktü. Bir cümleyi tekrar tekrar yazıyordu: “Ruhum çoktandır Şam'da; çocukluğumun sokaklarında dolaşıyor.” Şam sokaklarını, hasretinin ona benimsettiği parlak renklerle tarif ederken Roma'da hâlâ böylesi bir seyahatin ne tür riskler barındırdığını açıklığa kavuşturmaya çalışıyordu.” (Schami, 2019, s. 124)

Salman Baladi'nin vatani Şam'a olan bu özlemi, siyasi suçlulara dair af çıkıp 5 Aralık 2010 tarihinde Şam'a uçana kadar çeşitli şekillerde tezahür eder. Kendisi hakkında herhangi bir arama dosyasının bulunmadığına dair bilgiyi Anton amcasının oğlu yani kuzeni ve aynı zamanda gizli serviste kıdemli bir görevli olan İlyas'tan aldıktan sonra vatani Şam'a gider. Kültürel kimliğinin anlam alanını atfettiği ve hatıralarının geçtiği, dayandığı o mekâna nihayet geri dönmüştür. Ancak Salman'ın hasretle kavuşmayı beklediği Şam, artık eskisi gibi değildir çünkü zaman ve yaşananlar hem kendisini hem de Şam'ı değiştirmiştir:

“Salman, sokakların, evlerin, kapıların, pencerelerin...hatta tanıdıkların ve akrabaların, hatırladığından daha küçük, daha sık, daha karanlık olduğunu gözlemleyince irkildi. Acaba hatıralar her şeyi daha büyük, aydınlık ve güzel mi gösteriyordu?” (Schami, 2019, s. 195)

Salman Baladi, Şam'da bulunduğu esnada annesi Sophia'nın ısrarıyla bir yakınına hastanede ziyaret etmeye girmiş ve hastane çıkışında oturduğu bir kahvede müşterilerden birinin okuduğu gazetede kendi fotoğrafını görmüş ve hemen gidip o gazeteyi almıştır. Gazetede fotoğrafının olduğu haberde kendisinin gizli servis şefi olan kültür bakanının karısı Fatima Haddad adlı kişiyi öldürmekle suçlandığını öğrenir. Ancak kadın, Salman Şam'a gelmeden dört hafta önce öldürülmüştür. Salman'ın arama ismi olarak da kırk yıldan daha uzun bir zaman önce yeraltında

kullandığı Ali al-Ahmar kod adı fotoğrafının altında yer alır. Ayrıca Salman aynı haberde bir de birkaç yıl önce kuzeyde bir polisi ağır yaralamakla suçlanır. Salman kendisi hakkındaki bu haberi okuyunca kanı donar, inanamaz. Kendisine gelip bir müddet düşündükten sonra bu haberi kuzeni İlyas’ın hazırlatmış olacağına hükmeder. Şimdilerde gizli serviste kıdemli olarak görev yapıyor olsa da zamanında Salman’la aynı örgütte yer almıştır ancak kendisinin iktidarın bir ajanı olduğu daha sonra ortaya çıkmıştır. Salman, o esnada hayli borç içinde olan İlyas’ın amacının para koparmak olduğunu fark etmiş ve Salman’ın ailesinden de para talep etmiştir. Ailesi tarafından bu para İlyas’a ödenmiş olmasına rağmen arama emri kaldırılmamıştır. Salman bir kez daha vatanı Şam’da kaçak durumuna düşer ve yeniden vatanını yasal olmayan yollardan terk etmenin çarelerini aramaya başlar. Bu konuda ona yardımcı olacak kişi annesi Sophia’nın gençken âşık olduğu ve benzer bir durumdayken kendisine yardım ettiği Kerim’dir. Annesi Sophia ve kuzeni Tarık’ın yardımıyla Kerim’le iletişime geçer ve Şam’ı sahte bir kimlikle kaçak olarak terk edene kadar Kerim’in evinde kalır. Böylece Salman hikâyesinin başladığı yere tekrar dönmüş ve özlemini yıllarca çektiği vatanında yeniden kaçak durumuna düşmüştür. Artık Şam onun için kurtulması gereken bir mekân hâlini almıştır. Kaçışın, özlemin mekânı Şam artık kurtuluşun mekânı olmuştur:

“Roma’dayken, vatanına yapacağı bu ziyaretle hayatının “Kaçış” bölümünü kapayabileceğine inanmıştı saf saf. Ancak kapanmak bir yana, eskiye kıyasla iyiden iyiye açılmıştı. Altmış beşinde tekrar kaçıyordu, üstelik artık bilmediği bir şehirde, yeraltıyla veya profesyonel yardımcılarıyla herhangi bir irtibat kuramadan... Ülkeyi nasıl terk edecekti?” (Schami, 2019, s. 257)

Salman Baladi’nin kırk yıl özlemini çektiği ve kavuşmak için günlerce beklediği vatanı artık ona yabancı gelmeye başlamıştır, hatta onun için bir kafes hüviyeti kazanmıştır. Özlem yerini pişmanlığa bırakmıştır. Hatıralarının parlak Şam’ı ve kültürel kimliğinin mekânı Şam’da kasvetli bir hava hâkimdir:

“Kendisiyle, Paolo’yla, Stella’yla, Tanrı’yla konuşuyordu. Gelip geldiğine bin pişman olmuştu ve kendini suçluyordu. Roma’da güzel bir hayatı varken ne işi vardı burada? *Stella, ah, sevgili Stella! Haklıydın. Roma’da kalmalıydım. Paolo, canımın içi, sen daha büyümeden burada ölürsem kimbilir ne hale gelirsin. Burada ne işim var?*” (Schami, 2019, s. 313)

Salman Baladi, yeniden kaçak durumuna düşünce doğduğu ve kültürel kimliğini inşa etmeye başladığı vatanına kendisini yabancı hisseder. Onun gurbette geçen kırk yılın ardından değişmiş olması doğal karşılanmalıdır. Ancak o, yaşadığı kötü tecrübeler sonucu vatanına o kadar yabancılaşmıştır ki orada olmasına bile anlam veremez hâle gelmiştir. Bu durumda onun Roma’da kendisine yeni bir hayat kurmasının ve Roma’daki çevresi dolayısıyla değişen ve dönüşen kültürel kimliğinin etkisi olduğu söylenebilir.

Hatıralar yaşanan mekânla ilişkilendirilir ve “yaşanan bir mekâna dayanırlar. Aile için ev, kırsal kesimde yaşayanlar için köy ve vadi, kentsoylular için kentler ve bir coğrafyada yaşayanlar için o coğrafi bölge mekânsal hatırlama çerçevesini oluşturur. Bu bağ, özellikle uzakta iken “vatan” duygusunu veren çerçevedir. Mekâna, ben’in çevresindeki, ona ait olan şeyler dünyası, onun “maddi çevresi”, benliğinin taşıyıcısı ve destekleyicisi olarak ona ait olan şeyler de dahildir.” (Assmann, 2022, s. 47) Herhangi bir topluma kendini ait hisseden “özneler” hem kendi mekânlarına hem de bu mekânda etkin olan, onu içeren ‘özne’ niteliklerine” kavuşurlar (Lefebvre (2014, s. 48). Salman Baladi’nin nezdinde gurbette bulunduğu süre zarfında Şam hatıralarının, özellikle de ailesi ile birlikte yaşadığı anıların mekânıdır. Şam, ona bilincinde olsun ya da olmasın içinde bulunduğu ve kendisini ait hissettiği kültürel kimliğinin çerçevesini sunar:

“Salman bir an düşündü ve apartmanın minicik avlusuna girdi. Burada, açık havada, bir maltaeriği ağacı, büyük bir zakkum ve Doğu’da binlercesi bulunan ufak ama güçlü, yalnız bir palmye bir arada yetişiyordu. Salman palmyenin önünde durdu. Daha çocukken palmyelerin sosyal ve hassas bitkiler olduğunu öğrenmişti. Bir Arap masalına göre Allah, Hz. Adem’i yarattıktan sonra kalan kil parçasıyla yaratmıştı palmyeyi.

‘Ah güzel kardeşim, ikimizde burada tutsağız. Ne zaman çıkacak kanatlarımız? diye fısıldadı Arapça.’ (Schami, 2019, s.89)

Kültürel ortamından ayrılmak zorunda kalan her birey gibi Salman Baladi de çevresinin dışına çıkmanın acısını ve yeni bir kültürel ortamda kök salmanın zorluklarını yaşar. Karşılaştığı yeni kültürle birlikte kültürel kimliği değişimini devam ettirir. Bununla birlikte Şam’a ziyareti esnasında çocukluğunda ailesi ile birlikte yaşadığı ve bir restorana dönüşmüş olan evi ziyaret eder. O ev, onun ailesi ile geçirdiği çocukluğunun ve o döneme ait hatıralarının çevresini oluşturarak çocukluk hatıralarının yeniden canlanmasını sağlar. Halbwachs bu durumu “Herhangi bir hatıralar kategorisinin yeniden canlanması için, dikkatimizi çevirmemiz gereken şey mekândır, -içinde bulunduğumuz, sık sık geçtiğimiz, daima erişimimizin olduğu ve hayal gücümüz ya da düşüncemizin her an yeniden oluşturabildiği- bizim mekânımızdır; düşüncemiz onda sabitlenmelidir.” ifadeleriyle tasvir eder (Halbwachs, 2019, s. 174). Roman karakteri Salman, hatıralarının mekânında geçmişine duyduğu özlemi dindirmeye çabalar:

“Evin yeni sahibi bölme duvarlarını yıkıp üç odayı birleştirmişti. Geniş salonu üç güzel kemer süslüyordu. Renkli cam pencereden giren ışık, mekâna bir kilise havası veriyordu. Ancak dekorasyonda bir bayağılık vardı ve odanın diğer ucundaki, soğuk ve parlak çelikten yapılmış bar da genel görünüme uymuyordu.”

...

“Bu restoranda ona çocukluğunu ve gençliğini hatırlatan hiçbir şey kalmamıştı. Ayağa kalktı, iç avluya çıktı. Sadece sekizgen süs çeşmesi ile zemin ve duvarlardaki mermer süslemeler duruyordu. Salman, zarif süslemeleri inceledi; çizgilerin ve renklerin, iyi bir kaligrafi misali yarattığı sessiz ve görsel harmoniyi hissetti.” (Schami, 2019, s. 181)

Salman Baladi çocukluğunun geçtiği ve hatıralarının ait olduğu bu mekânla duygusal bir bağ kurmuştur. Bu bağ onun çocukluğunu o mekân vesilesiyle hatırlamasını sağlamıştır. Jan Assmann bu durumu “İnsanın hatırlaması, duygusal bir ilişkidir, kültürel biçimlendirme ve kopmayı aşarak geçmişle kurulan bilinçli bir ilişkidir.” ifadesiyle açıklar. Ona göre benzer unsurlar kültürel bellek adını taşıyan olguyu da belirler ve böylece de geleneğin ötesine geçilmesini de gerçekleştirir. (Assmann, 2019, s. 43). Bireyin mekâna atfettiği anlam, değer ve onunla kurduğu duygusal bağ, mekânı hatırayla ilişkilendirmesini sağlar. Bu nedenle mekânın bireysel ve kültürel kimlik olgularının teşekkülünde önemli bir rol oynadığı düşünülür.

Hafıza mekânları aracılığıyla unutmaya ötelenir, zaman durdurulur, soyut değerlerin anlam alanı genişletilerek somutlaştırılır ve bu durum da kimi zaman mekâna atfedilen anlam alanlarının değişimine zemin hazırlar (Nora, 2006, s. 32). Salman Baladi için hasretle kavuşmayı beklediği Şam artık başka şeyler ifade eder. Kendini bulma umuduyla geldiği vatanı Şam’da Salman Baladi artık bir yabancısıdır. Gazetede çıkan haberinden sonra Roma’ya gidene kadar Kerim’in yanında kalır. Kerim ve sevgilisi Ayda’nın yardımıyla tanınmamak için görünüşünde değişiklik yapar ve onlarda kaldığı süre zarfında mahalleyi kendisini Kerim’in kuzeni Fatima’nın Kanada’da yaşayan oğlu Habib Şahin olarak tanıtır (Schami, 2019, s. 340) Artık vatanında kendi kimliğiyle yaşayamaz hâle gelmiştir. Roma’ya da Kerim’in üvey kardeşi Hasan Mandur’un pasaportuyla kaçacaktır. Hasan Mandur, Beyrut’ta yaşamaktadır, çikolata imalathanesi vardır ve Mandur marka Arap dünyasının en iyi çikolatalarını üretmektedir (Schami, 2019, s. 345). Salman’ın ilk kaçışında da şoför, polise pasaportları ayrıntılı incelemeye tabi tutmadan yolcularının geçişini sağlaması için rüşvet olarak Mandur marka çikolatalardan hediye etmişti (Schami, 2019, s. 29). Salman’ı ikinci kez kurtuluşa götüren Mandur marka çikolatalardı. Sahte bir pasaportla yeniden kaçmak zorunda kaldığı ülkesi Salman için gelmeden önce gördüğü rüyalarında olduğu gibi bir kafese dönüşmüştür. Ülkesine yabancılaştığı bu durum şu şekilde tasvir edilir:

“Salman düşünceli düşünceli başını salladı. “Evet söylediğin her şeyi yapacağım. Şam denizine yabancıyım artık, zaten yüzmeyi de pek beceremedim hiçbir zaman.” Bir üçüncü dünya ülkesinin böylesi mükemmel bir kontrol sistemine sahip olabileceğini hayal dahi edemezdi... Elbette Jack London’ın *Demir Ökçe*’si veya George Orwell’in 1984’ü gibi dehşet verici romanları biliyordu ama

geleceğe dair bütün bu kurgular, ileri teknolojiyle donatılmış ülkeler ve toplumlarda geçiyordu. Ancak Suriye’de posta, elektrik ve su hizmetlerinin, okul veya üniversite gibi sistemlerin işlemediği bir ülkede diktatörlük bu romanlardaki en korkunç öngörülerini bile aşmıştı.” (Schami, 2019, s. 347)

Yazar, Salman Baladi’nin vatanına dair bu düşünceleri aracılığıyla Arap Baharı öncesinin Suriye’si hakkında eleştirilerini dile getirir. Salman vatanında yeniden kaçak duruma düşürüldükten sonra onun kültürel kimliğine atfettiği anlam alanları sarsılır: “Burada, hasretinin odağında, kendi kuzeninin iftiralara uğrayıp av olmuştu. Bununla hangi değerler yerle bir olmuyordu ki? Arap ailelerinin dayanışma ruhu, Arapların ve özellikle de Şamlıların misafirperverliği, Suriyelilerin gerçekten barış dolu ilişkileri vesaire... “Hepsi fasa fiso,” diye fısıldadı Salman.” (Schami, 2019, s. 380) Bu ifadeler, aynı zamanda vatanında kendisini ne kadar tekinsiz hissettiğinin kanıtı niteliğindedir. Salman, 5 Aralık 2010 tarihinden 9 Ocak 2011 tarihine kadar beş hafta Şam’da kalmıştır. Ancak bu süre ona çok uzun gelmiştir. O, 9 Ocak’ta Hasan Mandur’un pasaportunu kullanarak çok özlediği ailesi ve yaşamına doğru, Roma’ya yola çıkar. Roman Salman’ın bu umuda yolculuğuyla son bulur. Salman karakterinin hayatının önemli bir kısmı ailesinden ve vatanından uzakta geçmiştir. Bu roman karakteri üzerinden kültürel kimliğin gelişimi incelendiğinde, onun göç nedeniyle kültürel ortamından uzak kalması, kültürel değişim ve dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. Kültürel, toplumsal kimliğini inşa eden ve kültürel bellekte yer alan pek çok şeyi o yaşamında ve bireysel kimliğinde devam ettirmeye çalışmıştır ancak önemli ölçüde değişim meydana gelmesi de kaçınılmazdır. Özellikle kırk yıl gibi uzun bir aradan sonra vatanında yaşamak zorunda kaldığı kötü tecrübeler bu değişimin farkındalığını okura gözlemlene fırsatı sunmuştur. Yaşamı boyunca kültürel kimliğinin inşa süreci devam eden bireyin kültürel belleğinin de yaşadığı ve edindiği tecrübeler dolayısıyla değişim ve dönüşüm içerisinde olduğu söylenebilir.

Sonuç

Toplum ve kültür bireyi şekillendiren önemli bir çerçevedir. Bu durum, bireyin yaşamında doğal bir süreç olarak devam etse de birey farklı kültürlerle karşılaşınca ya da farklı dinî ve ideolojik gruplarda yer almak isteyince bu konuda farkındalığı artar. Bu konuda bir bilinç kazanan birey, bireysel ve kültürel belleğini algılar. Bireyin hayatı boyunca bireysel ve kültürel kimliği değişip dönüşmeye devam eder. Bununla birlikte kültürel kimliği inşa eden kültürel bellekle olan bağı da devam eder. Kültürel bellek, bir toplumun gelenek ve göreneklerinden bayram ve ritüellerine kadar geniş bir yelpazeyi kapsar. Toplumun bir üyesi olan birey hem kültürel belleğe katılım sağlar hem de kültürel belleği devam ettirir ve aktarır. Ancak kültürel ortamından ayrılan bir birey için bu her zaman mümkün olmayabilir. Göç ederek kültürel ortamından ayrılan bir bireyin kültürel belleği ve kimliği daha farklı bir gelişim gösterebilir. Bu durum, Rafik Schami’nin *Sophia*

Veya Tüm Hikâyelerin Başlangıcı adlı eserinde konu edilen roman kişilerinde özellikle de Salman Baladi adlı karakterde gözlemlenir. Salman Baladi yirmili yaşlarındayken vatanından yani kültürel ortamından ayrılır. Ömrünün kırk yılı aşkın bir süresini Almanya ve İtalya’da geçirir. Kültürel belleğin bir katılımcısı olan bireyin, kendi kimliğini inşa eden çerçeveden uzak kalmasıyla kimlik inşasında meydana gelen değişiklikler bu roman kahramanı aracılığıyla aktarılır. Oadaki bu değişim ve dönüşüm gözlemlendiğinde, kültürel ortamından uzak kalan bireyin kültürel kodlarının bir kısmını devam ettirmekle birlikte büyük oranda bir değişim geçirdiği dikkat çeker. Bu değişimler, Salman karakterinin yeniden döndüğü vatanındaki gözlemleri aracılığıyla okura aktarılır. Farklı kültürlerle karşılaşan bireyin kültürel kimliğinin değişmesi elbette ki kaçınılmazdır ancak bununla birlikte kendi kültürüyle olan bağlarının tamamen kopmadığı söylenebilir. Kendi kültürel ortamından uzak kalan bireyin içine doğduğu kültürün bazı unsurlarını muhafaza ettiği sonucuna ulaşılabilir. Kendi kültürüyle olan bağının zayıfladığı, büyük oranda hâlihazırda yaşamını devam ettirdiği kültürel çevreden etkilendiği sonucu çıkarılabilir. Bireyin kültürel belleğinde yer alan unsurlara atfettiği anlam alanları zamanla değişebilir. Bazı değerler anlamını kaybedebilir, menfi ya da müspet yeni ve farklı anlamlar kazanabilir.

Kaynakça

Assmann, J. (2022). *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. (Çev: Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları.

Schami, R. (2015). *Sophia Veya Tüm Hikâyelerin Başlangıcı*. (Çev. Sevinç Altınçekiç), Epsilon Yayınevi.

Halbwachs, M. (2019). *Kolektif Bellek*. (Çev. Zuhâl Karagöz), Pinhan Yayıncılık.

<https://alchetron.com/Rafik-Schami>[26.05.2023]

<https://www.goethe.de/ins/eg/ar/kul/sup/ali/uak/per.cfm?personId=667> [2.07.2023]

<https://kataranovels.com/novelist/%D8%B1%D9%81%D9%8A%D9%82%D8%B4%D8%A7%D9%85%D9%8A/> [10.07.2023]

İlhan, M. E. (2015). Gelenek ve Hatırlama: Belleğin Kültürel Olarak İnşası Üzerine Bir Tartışma. *Turkish Studies*, 10(8), 1395-1408.

İlhan, M. E. (2018). *Kültürel Bellek: Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Hatırlama*. Doğu Batı Yayınları.

Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi*. (Çev. Işık Ergüden), Sel Yayıncılık.

Nora, P. (2006). *Hafıza Mekânları*. (Çev. Mehmet Emin Özcan), Dost Kitabevi.

Soysal Eşitti, A. (2021). Necati Cumalı'nın Makedonya 1900 Adlı Eserinde Kültürel Bellek İnşası. *Artuklu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Necati Cumalı Özel Sayısı, 109-135.

Tümtaş, S. M. (2012). *Kent, Mekân ve Ayrışma: Kentsel Mekânda Ayrışma Dinamikleri*. Detay Yayıncılık.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Osmanlı-Rus Savaşı Bağlamında Doğu Karadeniz’de Kadın Faaliyetleri

Semiha NURDAN*

Özet

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesinin düşmesi üzerine Ruslar karadan ve denizden Doğu Karadeniz bölgesini abluka altına almıştır. 1916-1918 yılları arasında bölge halkı büyük acılar yaşamıştır. Bu acıların başında bölge ahalisinin kendi topraklarında muhacir durumuna düşmesi ve zorunlu göç gelmektedir.

Bu çalışma kapsamında, Doğu Karadeniz’de Rus işgali sırasında bölgedeki kadın faaliyetleri incelenmiştir. Doğu Karadeniz’de savaş yıllarında cephe ve cephe gerisinde hizmet veren Türk kadınları iki kategoride değerlendirilmiştir. Birincisi cephe düşmana karşı bizzat omuz omuza savaşan kadınlardır. İkincisi cephe gerisinde cephane fabrikalarında veya geri hizmet sınıfında hastabakıcılık, terzi, açıcılık gibi hizmet veren kadınlardır. Bu kadınların faaliyetleri ATASE evrakları üzerinde yapılan çalışma neticesinde belgeleriyle birlikte ortaya konulmuştur. Bu istilayı fırsat bilip işgal kuvvetleri yanında yer alan ve onlara hizmet eden Gayrimüslim kadınlar vardır. Bu evraklardan edinilen bilgiler ışığında bölgede zararlı faaliyetlerde bulunan ecnebi kadınların faaliyetleri incelenmiştir. Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan veya İstanbul’dan bu bölgeye sevk edilen Ermeni ve Rum kadınların başta casusluk faaliyetleri olmak üzere birçok zararlı faaliyette bulduklarını tespit ettik. Kadınların bu faaliyetleri devlet tarafından yakından takip edilmiş ve Türk askerinin zarar görmemesi için tahriratlar yayınlanmıştır.

Anahtar Kelime: Osmanlı Rus Savaşı, Doğu Karadeniz, Türk kadını, Ermeni, Rum.

Women's Activities in the Eastern Black Sea Region in the Context of the Ottoman-Russian War

Abstract

After the fall of the Caucasian front during the First World War, the Russians blockaded the Eastern Black Sea region from land and sea. Between 1916 and 1918, the people of the region experienced great pain. At the beginning of these sufferings, the people of the region become refugees in their own lands and their forced migration comes.

Within the scope of this study, the activities of women in the region during the Russian occupation in the Eastern Black Sea Region were examined. Turkish women who served at the front and behind the front during the war years in the Eastern Black Sea Region were evaluated in two categories. The first is the women who fight shoulder to shoulder against the enemy at the front. Secondly, the women who served as nurses, tailors, cooks in ammunition factories or in the back service class were revealed as a result of the work done on ATASE documents, together with their documents. There are also non-Muslim women who took advantage of this invasion and took sides with the occupation forces and served them. In the light of the information obtained

*Türk Tarih Kurumu, e-mail: snurdan@ttk.gov.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-5316-3650>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Nurdan, S. (2023). Osmanlı-Rus Savaşı bağlamında Doğu Karadeniz’de kadın faaliyetleri. *Külliyeye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 395-405. <https://doi.org/10.48139/aybukulliye.1350413>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
4 Eylül 2023	24 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	395-405
4 September 2023	24 October 2023	Research Article	

from these documents, we examined the activities of foreign women engaged in harmful activities in the region. We have determined that Armenian and Greek women living in the Eastern Black Sea region or who were transferred from Istanbul to this region are engaged in many harmful activities, especially espionage activities. These activities of women were closely followed by the state and official correspondences were published to prevent the Turkish soldiers from being harmed.

Keyword: Ottoman Russian War, Eastern Black Sea, Turkish woman, Armenian, Greek.

Extended Abstract

War is not just an event that takes place between enemy countries. Sometimes it can also derive from factors such as race, class, language and religion within the country. War does not only have political dimensions; it also has psychological, sociological and economic dimensions. Countries that were enemies to each other punished the nations they fought against by attacking women and children. Therefore, there is no winner in the war, but there are many victims. Especially women and children are the real victims. Unfortunately, women have become the sufferers of war in the past and today. It has often been women who have been subjected to persecution and rape. Abuse of women is like a weapon for the enemy. This bad treatment has humiliating and offensive sociological and psychological aspects on the other party.

Within the scope of this study, the beneficial and harmful activities of women in the Eastern Black Sea during the Ottoman-Russian War in a period that lasted for about 40 years will be discussed. The activities of women during the war and how they supported their countries will be evaluated with the help of archive documents. In addition to the beneficial activities of Turkish women during the occupation of the Eastern Black Sea Region, it will be focused on what purpose the invading forces used Armenian and Greek women. As in all areas of life, Turkish women became active during the war and stood by their men who were fighting at the front. He worked in ammunition making workshops and factories, and when necessary they made the ammunition and carried it to the front. Women took part in tasks such as nursing, tailoring and cookery in line with the needs of army. They collected aid to meet the needs of the military, organized rallies, they wrote articles in the newspapers and they tried to raise the awareness of the people about the occupation.

What stance did the Turkish women take in the face of the persecution? How were non Muslim Armenian and Greek women used by the occupying forces? Within the scope of these questions, the activities of Turkish and non-Muslim women operating in the Eastern Black Sea region were discussed under two headings.

The beneficial activities of Turkish women in the defense of the country and their services in the front and behind the front in the success of the National Forces will be evaluated. The activities of Turkish women who fought in the front and worked behind the front were explained.

Among the ATASE documents, there are very detailed intelligence reports on this subject, mainly in the War of Independence Collection. The occupation forces took into account the strategic situation of the Eastern Black Sea region and did not hesitate to use non-Muslim women in the region.

Gülüşan Hanım who lived in Giresun and fought against the gangs, can be given as an example in terms of handling the issue in the context of the Eastern Black Sea Region. She was born in Görele in 1898, her father is Hacı Abdullah and her mother is Fatma Hanım. Her name is mentioned as "Gülüşan (Maksutoğlu)" in the recordings. While Görele was under Russian occupation, Gülüşan was victorious against bandits when she was 18 and killed eighteen Russian bandits. Because of this success, Hacı Hamdi Pasha enlisted Gülüşan and named him Sergeant Dursun. She personally fought with the militia against the enemy.

Women in the Mother Battalion served behind the front. It can be said that the women in this battalion took active roles in many other services such as nursing, nursing, tailoring, cooking, and coaching in transporting ammunition to the front. The best of these services were nursing, cooking and tailoring.

In addition, meetings and charity campaigns organized by women. The meetings were held to raise awareness and mobilize the public people. The first one was held on March 19, 1919 under the name of Sultan Ahmet Meeting. Later, the meetings continued increasingly in other cities of Anatolia. To understand the impact of Turkish women on society, it is necessary to analyze the meetings. One of them was organized in Giresun on May 17, 1919 and another in Trabzon on May 19, 1919 by Anatolian Women's Defense of the Vatan Society in the Eastern Black Sea region covered in this study.

Armenian and Greek women were sent to the Eastern Black Sea region, especially from Istanbul. These women were used by the occupation forces in their espionage activities. The activities of these women were closely followed by the state and the necessary warnings were given to the military with official instructions.

Giriş

Savaş sadece ülkeler arasında gerçekleşen bir olay değildir. Kimi zaman da ülke içerisindeki ırk ve sınıf farklılıklarından, dil ve din gibi faktörlerden de çıkabilmektedir. Savaşın sadece siyasi ve askeri boyutları yoktur; aynı zamanda psikolojik, sosyolojik ve ekonomik boyutları da vardır. Birbirine düşman olan ülkeler, savaştıkları milletleri kadın ve çocuklar üzerinden cezalandırmışlardır. Dolayısıyla savaşın galibi yoktur ancak mağduru çoktur. Özellikle kadın ve çocuklar bu mağdurların başında gelmektedir. Maalesef geçmişte ve günümüzde kadınlar savaşın mağduru olarak karşımıza çıkmaktadır. Genellikle zulümlere ve tecavüzlere maruz kalan kadınlar olmuştur. Kadına uygulanan kötü muamele düşman için bir silah gibidir. Yapılan bu kötü muamelenin karşı taraf üzerinde

küçük düşürücü, rencide edici sosyolojik ve psikolojik yönleri vardır. Dolayısıyla kadınlar ve çocuklar bu durumdan yine en çok etkilenen kesimdir. Kadının düşmandan çocuk sahibi olması kadın için vatanı ve çocuğu arasında tercih yapmasını gerektiren bir durumdur. Düşmanın savaş sırasında kadın üzerindeki bir diğer etkisi de savaşılan ülkelerin savaştıkları ülkeleri kadın gibi düşünmeleridir. Kadının kutsiyetine zarar vermek onlar için ele geçirmeye çalıştıkları ülkeye zarar vermektir (Taner & Gökalp, s. 13-30).

Bu çalışma kapsamında Osmanlı Rus Savaşı sırasında yani yaklaşık 40 yıl süren bir dönemde Doğu Karadeniz'deki kadınların yararlı ve zararlı faaliyetleri ele alınacaktır. Kadınların savaş sırasındaki faaliyetleri ve kendi taraflarını ne şekilde destekledikleri hususu arşiv belgeleri ışığında değerlendirilecektir. Türk kadınının Doğu Karadeniz'in işgali sırasında gösterdiği yararlılıkların yanı sıra işgalci kuvvetlerin Ermeni ve Rum kadınları ne amaçla kullandığı hususu üzerinde durulacaktır. Türk kadını, tarih boyunca ve hayatın her alanında olduğu gibi savaş döneminde de boş durmamış cephede savaşılan erkeğinin yanında olmuştur. Cephane yapım atölye ve fabrikalarında çalışmış, gerektiğinde cephaneyi hem yapmış hem de cepheye taşımıştır. Kadınlar, odunun ihtiyaçları doğrultusunda hastabakıcılık, terzilik ve aşçılık gibi görevler de yer almıştır. Askerin ihtiyacını karşılamak için yardım toplamış, mitingler düzenlemiş, gazetelerde yazılar yazmış ve halkı işgal hakkında bilinçlendirmeye çalışmışlardır.

Doğu Karadeniz bölgesinde zulme uğrayan kadın ve çocuklarla ilgili, ATASE evrakları üzerinde yapılan çalışma neticesinde, İstiklal Harbi Koleksiyonu içerisinde zulümle ilgili 9 Nisan 1335'te Harbiye Nezaretine yazılan telgrafta "Ladik civarında bir köye 30'a otuza yakın Rum eşkıyanın saldırdığına ve iki kadını yaraladıkları, çobanı ve hayvanları tahrip ettikleri bildirilmektedir (ATASE, İsh:10/130)". Çekilen acılar sadece saldırılarla bitmemiş bölge halkı kendi vatanlarından göçe zorlanmışlardır. Dolayısıyla bu göçün başlıca mağdurları kadınlar ve çocuklardır. Coğrafi şartlar ve iklim göç sırasında kadın ve çocukların ölümüne neden olmuştur. Bir başka raporda ise köy adı başta olmak üzere kadın, erkek ve çocuklara yapılan zulümler hane hane yazılmıştır. Ayrıca aynı raporda gasp edilen ziynet eşyaları, köylünün geçim kaynağı olan inek, koyun, keçi türünden canlı hayvanların da tek tek kaydı tutulmuştur.

Tüm bu yaşanan zulüm karşısında Türk kadını nasıl bir duruş sergilemiştir? Aynı zamanda Gayrimüslim diyebileceğimiz Ermeni ve Rum kadınlar işgalci kuvvetler tarafından ne şekilde kullanılmıştır? Bu sorular kapsamında Doğu Karadeniz bölgesinde faaliyet gösteren Türk ve Gayrimüslim kadınların faaliyetleri iki başlık altında ele alınacaktır.

A. Doğu Karadeniz İşgalinde Türk Kadınlarının Faaliyetleri

Türk kadının ülke savunmasında gösterdiği yararlılık, Kuvayi Milliye'nin muvaffak olmasında cephede ve cephe gerisindeki hizmetlerinden bahsedilecektir.

Bu bağlamda Türk kadınının yararlılıkları iki kategoride değerlendirilecektir:

- 1-Cephedeki kadın
- 2-Cephe gerisindeki kadın (geri hizmetteki kadın)

A.1. Cephedeki Kadın

Avusturyalı Piyade Er J.C. Davies'in annesine yazdığı mektupta cephedeki Türk kadınları hakkında şu bilgileri verilmektedir: (Tuncoku, 2005, s.110-111)

"Benim vurduğum, 18 Mayıs 1915 günü keskin nişancı bir Türk kıızı, pusuda çarpışıyordu." Askerin ifadesine göre ateş eden kız yaklaşık 19-21 yaşlarındaydı. Çatışma bitip kızın yanına gittiklerinde kızın üzerinden 52 kurşun yarası olduğunu asker belirtmektedir (Yazıcı,2011, s.245-264).

Times Gazetesi muhabiri tarafından, İngiltere'ye götürülen yaralı askerlerle yapılan mülakatta Türk kadını hakkında anlattıkları şöyledir:

"Denizci asker 25 Nisan 1915 çıkarmasında yaralanmış kendisi çarpışmalar sonucu ele geçen keskin nişancı bir Türk kadınıyla karşılaşmış..." Askere göre karşı tarafta bir Türk savaşçı kadın vardı ve bu kadın durmadan ateş ediyordu. Bu kadın iyi eğitim almış bir asker gibi savaşıyor ve teslim olmamak için direniyordu. Çatışma sonunda ele geçirildiğinde ise yanında ailesi olduğunu ve üzerinden onaltı asker künyesi çıktığını belirtmektedir. Dolayısıyla bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Türk kadınının kanının son damlasına kadar savaşmıştır (Tuncoku, 2005, s. 111).

Askerlerin anlattıklarından çıkarılan tek bir ortak nokta vardır. O da Türk kadınlarının iyi eğitim almış birer asker olduklarını söylemeleridir. Bu kadınlara birçok cepheden örnek verilebilir. Ancak Doğu Karadeniz bağlamında konunun ele alınması açısından Giresun'da yaşamış ve çetelere karşı savaşmış Göreleli Gülişan Hanım örnek gösterilebilir. Görele'de 1898 yılında doğmuş, babası Hacı Abdullah annesi Fatma Hanımdır, kayıtlarda da adı "Gülişan (Maksutoğlu)" olarak geçmektedir. Görele Rus işgal altındayken Gülişan 18 yaşında eşkıyaya karşı galip gelmiş, onsekiz Rus eşkıyasını öldürmüştür. Hacı Hamdi Paşa Gülişan'ın bu başarısından dolayı onu askere alarak ona Dursun Çavuş adını vermiştir. Milis kuvvetlerle birlikte bizzat düşmana karşı savaşmıştır. Çavuşlu deresinde milis kuvvetlerle birlikte düşmana karşı çarpışmış ve düşmana karşı galip gelmişlerdir (Günay, 2005, s. 44-46).

Giresun'da Gülişan, Penbe, Erzurum'da Kara Fatma (Fatma Seher Hanım), Aydın'da Emir Ayşe, Kafkas Cephesinde Binbaşı Ayşe (Balkan Cephesinde de savaşmıştır), Tarsuslu Kara Fatma (asıl adı Adile), Osmaniyeli Tayyar Rahmiye, Antepli Yirik Fatma, Adanalı Kılavuz Hatice gibi birçok kadın kahraman vardır. Halime Çavuş da bu kahraman kadınlardan biridir. Halime Çavuş, Ankara'dan Sakarya'ya soğuk havaya aldırış etmeden üzerindeki dış giysilerini cephaneye

sarmış askerimize cephane taşımakta iken; Mustafa Kemal ile karşılaşmış Mustafa Kemal ona, “*üşümüyor musun*” diye sorduğunda Halime Çavuş “Mustafa Kemal Atatürk’ü tanımadığı için: *Bey 100 bin kişi kurtulacak, ben ölsem ne olacak*” demiştir (İnan, 2018, s.1-46). Afet İnan, Türk kadınının vatani için gösterdiği fedakarlığını bu şekilde aktarmaktadır.

A.2. Cephe Gerisinde Hizmet Veren Kadınlar

Amele Taburunda bulunan kadınlar cephe gerisinde hizmet vermektedirler. Bu taburdaki kadınların hastabakıcılık, hemşirelik, terzilik, aşçılık, cepheye cephane taşınmasında arabacılık gibi daha birçok hizmette aktif görev aldıkları söyleyebilir. Bu hizmetlerin en başında hastabakıcılık, aşçılık ve terzilik gelmektedir. Örneğin, Amele Taburları hakkında Üsküdar Sultantepe’deki 1. Kadın Amele Taburunda bulunan kadınların hangi şartlarda çalışabileceklerine dair bilgi veren 11 Aralık 1334 tarihli belge çok önemlidir (ATASE, İsh: 167/110). Bu belgede kadınların hangi taburda görev alacakları ve ne işle meşgul olacakları ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Görev ve sorumluluklarının nizamname çerçevesinde dağıtıldığı görülmektedir. Bu görev ve sorumluluklar nizamnamelerle belirlenmiştir. Örneğin, 1 Ocak 1335 tarihli nizamnameye göre; Dokuzuncu Ordu Kumandanlığı Erkan-ı Harbiye Şubesi tarafından Topçu Alay Kumandanlığına yazılan çamaşırcılık, terzilik, hasta bakıcılık yapan geri hizmetteki kadınların görev ve sorumlulukları anlatılmaktadır (ATASE, İsh: 402/129). Yine bu belgelerden hareketle geri hizmette çalışan hastabakıcı, hemşirelerin terzilik yapan kadınların maaşları hakkında da bilgi sahibi olmakta mümkündür (ATASE, İsh:1078/157).

Amele taburunda görevli kadınların terfi aldıklarını yine belgelerden anlaşılmaktadır. Kolordu Kumandanı tarafından Fatma Kadını çavuşluğa terfi ettirildiğini “Fatma Kadını Çavuş yaptım” ifadesinden anlaşılmaktadır. Aynı zaman da bu kadınlar orduda gönüllü olarak hizmet verdikleri ve terfi ettirildiği arşiv kayıtlarına geçmiştir (ATASE, İsh:1311/208). Müdafaa-i Milliye-i Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’ne yazılan 16 Ağustos 1337 tarihli belgede ise “arabacılar arasında şüheda ve asker aileleri kadınlarında bulunduğu bu kadınların ihtiyaçlarının karşılanması ve gönüllerinin hoşnut edilmesi” yönünde bir ferman yazılmıştır (ATASE, İsh:1178/86). Bu bilgiler ışığında, Türk kadını gerek Amele Taburu çatısı altında gerekse bireysel anlamda destek vermek hususunda, savaş sırasında ve sonrasında elinden gelen desteği vermiştir.

Kadınlar tarafından düzenlenen mitingler ve yardım kampanyaları; mitingler halkı bilinçlendirmek ve harekete geçirmek amacıyla yapılmıştır. İlki 19 Mart 1919’da Sultan Ahmet Mitingi adıyla düzenlenmiştir. Mitingler daha sonra Anadolu’nun diğer şehirlerinde de artarak devam etmiştir. Türk kadınının toplum üzerindeki etkisini anlamak için mitinglere bakmak gerekir. Bu çalışma kapsamında ele alınan Doğu Karadeniz bölgesinde Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti tarafından örgütlenmiş, 17 Mayıs 1919’da Giresun’da ve 19 Mayıs 1919 Trabzon’da mitingler düzenlenmiştir. Çeşitli cemiyet mensubu olan

kadınların mitinglerdeki söylemleri büyük coşku yaratmıştır. Hatta Münevver Saime'nin mitingde yaptığı konuşma neticesinde Münevver Saime Hanım işgal kuvvetleri tarafından tutuklanmıştır. Askerlerin moralini arttırmak isteyen Tayyar Rahmiye ise; *“Ben kadın olduğum halde ayakta duruyorum da siz erkek olduğunuz halde yerlerde sürünmekten utanmıyor musunuz”* diyerek askerlerin üzerindeki ümitsizliği yıktığı söylenebilir (Arıburnu,1975, s.5-10).

Türk kadınları Anadolu'nun birçok bölgesinde, Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyetini 5 Kasım 1919'da kurmuşlar ve bizzat milli mücadelede yerlerini almışlardır. 13 Ocak 1920 Sultanahmet Meydanında *“İstanbul Türk'tür ve Türk Kalacaktır”* isimli üçüncü miting düzenlenmiş, bu mitinge 150 bin kişi katılmıştır. Bu mitinglerde Muallimler Cemiyeti Başkanı Nakiye Hanım (Elgün) konuşmasında şöyle söylememiştir:

“Önümüzde iki yol var: Biri, tarihimize şanımızla devam etmek, diğeri gözlerimizle beraber tarihimizi de kapayıp ebediyete götürmektir.”

Nakiye Hanım halkı yüreklendirmek ve bilinçlendirmek için çalışmıştır. Mücadele edilmediği takdirde tarih sahnesinden yok olup gidileceğini de vurgulamıştır.

19 Mayıs 1919 da Fatih Mitinginde ise kadınlardan Halide Edib, Meliha ve Naciye Hanımlar:

“Müslümanlar, Türkler! Türk ve Müslüman bugün en kara gününü yaşıyor. Gece, karanlık bir gece.. fakat insanın hayatında sabahı olmayan gece yoktur” diyerek halkı yüreklendirmeye ve bu savaşı kazanacağına dair ümit var olmaya davet etmişlerdir. Hemen hemen her söylemlerinde: *“Yarın bu korkunç geceyi yurttıp, parlak bir sabah yaratacağız.”* Diyerek bu günlerin geçeceğini geleceğe dair ümitle bakmaları gerektiğini vurgulamışlardır. *“Bugün elimizde top, tüfenk denilen alet yok; fakat ondan daha büyük, ondan daha kuvvetli bir silahımız var; Hak var, Allah var. Tüfek ve top düşer. Hak ve Allah bâkidir”*. Yine bu milletin iman duygusunun her şeyin önünde geldiğini savunmuşlardır. *Vatanımızı kurtarmak için yaşayacağız; kuvvetle iman ediyoruz ki büyük Allah'ımıza sığınarak, cebr ile alınan bir hak elbette iade edilecektir.”* Bu iman dolu yürekle üstesinden gelinemeyecek hiçbir şey olmadığı ve bu milletin bunu başaracağına olan inançlarını bu mitinglerde halkla paylaşmışlardır.

Mitinglerin özelliklerinin halk üzerindeki etkisinin ne olduğuna bakıldığında bunları beş başlık altında özetlemek mümkündür:

- Mitingler teşkilatlı bir şekilde yapılmıştır.
- Cumhuriyete giden yolda önemli bir adım olmuşlardır.
- Edebiyatçılara göre bu mitinglerle duygu topluluğu yaratılmaya çalışılmış ve bu hususta başarılı da olunmuştur.
- Bu mitinglerin neticesinde halkın farkındalığı arttırılmıştır.
- Kamuoyu oluşturulmuş ve halkın başaracağına dair inancı artmıştır.

Türk kadınının fedakârlığını, mücadelesini, kararlılığını ve vefasını anlatmak için Şükûfe Nihâl Hanımın sözleri oldukça anlamlıdır: “Aziz vatan, beşiğimiz sendin, mezarımız yine sen olacaksın.” İşte Türk kadınının savaşta sergilediği duruşu ve kararlığı bu şekilde ifade etmektedir.

Mitingler sırasında askerler için yardım kampanyaları düzenlenmiştir. Askerin maddi ve manevi ihtiyacı karşılanmıştır. Bu kampanyaları başlatan Kadın Cemiyetlerinin başında: “*Cemiyeti İmdadiye, Teal-i Nisvan Cemiyeti, Esirgeme (Esirge) Cemiyeti, Osmanlı Hilal-i Ahmer Hanımlar Cemiyeti, Türk Ocakları ve Muallimler Cemiyetleri*” gibi birçok kadın cemiyeti bu hususta elinden geleni yapmak için çabalamıştır (Kurnaz,1996,257-268). Bu cemiyetlerin çatısı altında bulunan kadınlar, askerlere giyecek temini ve ordunun ihtiyaçları için yardım toplama gibi birçok hizmette bulunmuşlardır. Ama hepsinden önemlisi askerın moral ve motivasyonunu yüksek tutarak onlara bir manevi destek sağlamışlardır. Bu manevi destek ile Türk askeri savunmadan saldırıya geçmiş ve vatanın kurtulmasında muvaffak olmuştur.

B. Doğu Karadeniz İşgalinde Gayrimüslim Kadın Faaliyetleri

Ruslar Osmanlı toprakları üzerindeki planları 1774 yılından başlamaktadır. Ancak 1298 yani 1876 Osmanlı Rus harbine kadar Osmanlı topraklarına girmeye cesaret edememişlerdir. Fakat zayıf düşen Osmanlı ordusu bu savaşta büyük kayıplar vermiştir. Nitekim 1915 senesine gelindiğinde birçok cephede savaşan Osmanlı ordusu Kafkas Cephesi çökmüş ve Doğu Karadeniz bölgesi Rusların açık hedefi haline gelmiştir. Özellikle bölgenin stratejik konumu yani limanları ve eski etnik yapısı hem Rusların hem de diğer işgal kuvvetlerinin elini güçlendirmiştir (Kurat, 1962, s. 567-592). Ruslar gibi İngilizler de bu bölgede Ermeni ve Rum kadınları casus olarak kullanmışlardır.

ATASE evrakları içerisinde, ağırlıklı olarak İstiklal Harbi Koleksiyonunda bulunan belgelerde bu konuya dair çok detaylı istihbarat raporları mevcuttur. İşgal kuvvetleri, Doğu Karadeniz bölgesinin stratejik durumunu göz önünde bulundurmuş ve bölgede Gayrimüslim kadınları kullanmaktan çekinmemiştir. Örneğin, Eskişehir İstihbarat Şubesi tarafından yazılan rapordaki bilgiye göre İngilizler tarafından Karadeniz bölgesinde kötü propaganda yaptırılmak üzere güzel kadın ve kızların gönderildiğini ve bu konuda gereken tedbirin alınması gerektiğini bildirilmektedir (ATASE, İsh:1236/41). İstihbarat şubeleri tarafından bu zararlı faaliyetler tespit edilmiş ve gerekli önlem alınmıştır. Yine bu faaliyetleri anlatan bir başka rapor durumu özetler mahiyettedir.

Rapora göre, özellikle İstanbul ve çevresinde ikamet eden Ermeni ve Rum asıllı güzel kadınların ve kızların İngilizler tarafından Doğu Karadeniz’e gönderildiği hususunda yazılan rapor dikkate şayandır: “Karadeniz havalisinden iken el-yevm İstanbul’da ikamet iden Ermeni erkekleri ile sarı ve güzel kızları bu sıralarda muhtelif kıyafetlerle İngilizler tarafından memleketlerine gönderilmekte olduğu,

erkeklerin memleketin içerisine dağılarak ihtilal propagandası yapmakta” oldukları rapor edilmiştir. Örneğin kadın ve kızların zabitan nezdinde hizmetçiliğe girerek her türlü malumatı elde ettikleri 16 Teşrin-i sani 1336 tarihli Müdafaa-i Milliye Vekili Ferik Fevzi tarafından yazılan tahriratla rapor edilmiştir (ATASE, İsh: 728/118- İsh: 728/113). Raporlarda Doğu Karadeniz bölgesine gönderilen bu kadınların amaçlarının casusluk olduğu açık bir şekilde belirtilmiştir. 18 Haziran 1335 tarihli bir başka raporda ise Rum mahallesine, Rum kadınların sepet içerisinde cephaneye taşıdıkları dair bilgi verilmektedir (ATASE, İsh: 434/79). Gayrimüslim kadınlar sadece casusluk faaliyetlerinde bulunmadıkları aynı zamanda cephaneye taşıyarak zararlı faaliyetlere destek verdikleri görülmektedir. Yine istihbarat şubesi tarafından 22 Mart 1337 tarihinde verilen bilgiye göre; düşmanın casuslukta istihdam ettiği kadınları memleket dâhiline gönderdiği bildirilmektedir (ATASE, İsh:1640/122). Doğu Karadeniz bölgesinin stratejik konumu işgal devletleri için önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu bölge hakkında yazılan rapor sayısı oldukça fazladır. Bu kadınlar, bilgi toplamak için farklı yöntemler kullanmışlardır. Kimi bir öğretmen kimliğinde, kimi de hizmetçi olarak hanelere yerleşmişlerdir. “16 Mart 1337 tarihli raporda; İngiliz kadın casusu Madam Bomon?’nun Kızıl Hançer reisiyle iş birliği içerisinde olduğu bildirilmiş. Ayrıca Madam Bomon?’nun nüfuzlu Türk ailelerinin kızlarına ders verme bahanesiyle, işlerini rahat yürüttüğü; bu kadının faaliyetleri hakkında tedbir alınması gerektiği rapor edilmiştir (ATASE, İsh:1475/74). Ermeni kadınların casusluk amacıyla yaptıkları faaliyetlerini anlatan 16 Kasım 1337 tarihli raporda ise zabitan nezdinde Ermeni, Rum hizmetçi kadınların olduğu ve bunların casusluğa alet edildikleri yazılmıştır. Hiçbir zabitan ve ailesi nezdinde Rum, Ermeni hizmetçi kadın ve erkek bulundurmaması için talimat verilmiştir. Rum, Ermeni hizmetçi bulunduran zabitan ve mebusan-ı askeriye şiddetle cezalandırılacağı da ayrıca belirtilmiştir (ATASE, İsh:1702/22). Tüm bu raporlar ve sıkı takip neticesinde, devlet yayımladığı talimatnamelerle asker ve asker aileleri üzerinde sıkı önlemler alınmıştır.

Sonuç

Sonuç olarak Türk Kadını cephede ve cephe gerisinde büyük fedakârlıklar göstermiştir. Cephede düşmana karşı savaşırken keskin nişancılığıyla dikkat çekmiş ve karşı tarafta uyandırdığı intiba “Askeri eğitim almış oldukları yönünde olmuştur”. Doğu Karadeniz işgalinde cephede savaşmıştır. Cephe gerisinde yaraları sarmış, sökükleri dikmiş, cephaneye taşımış, mitingler düzenlemiş, yardım toplamış ordunun ihtiyacını karşılamak için uğraşmıştır. Hayatın devamını sağlamak için ekmiş-biçmiş, çocuklarına ve yaşlılarına bakmıştır. Özellikle mitinglerle Cumhuriyete giden yolda önemli bir adımlar atılmıştır. Edebiyatçılara göre bu mitinglerle duygu topluluğu yaratılmaya çalışılmış ve bu hususta başarılı da olunmuştur. Bu mitinglerin neticesinde halkın farkındalığı artırılmıştır. Kamuoyu oluşturulmuş ve halkın savaşları kazanacağına dair inancı artmıştır.

Zararlı kadın faaliyetlerinde ise Doğu Karadeniz bölgesine özellikle İstanbul'dan Ermeni ve Rum kadınlar seçilerek gönderilmiştir. Bu kadınlar casusluk faaliyetlerinde işgal kuvvetleri tarafından kullanılmıştır. Sadece casusluk faaliyetleri değil aynı zamanda cephane taşımak ve temin etmek için de çalışmıştır. Devlet tarafından bu kadınların faaliyetleri yakından takip edilmiş ve gerekli uyarıları talimatnamelerle askere bildirilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: ATASE, İş: 10/130.
 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: ATASE, İş: 167/110.
 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: ATASE, İş: 402/129.
 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: ATASE, İş:1078/157.
 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: ATASE, İş:1311/208.
 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: ATASE, İş:1178/86.
 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: ATASE, İş:1236/41.
 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: ATASE, İş: 728/118.
 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: ATASE, İş: 728/113.
 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: ATASE, İş: 434/79.
 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: ATASE, İş:1640/122.
 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: ATASE, İş:1475/74.
 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: ATASE, İş:1702/22

Araştırma ve Telif Eserler

- Arıburnu, Kemal (1975). *Millî Mücadele İstanbul Mitingleri*, Ankara: Yeni Destan Matbaası.
- Çakır, Serpil (2016). *Osmanlı Kadın Hareketi*, 5 bs., İstanbul: Metis Yayınları.
- Günay, H. (2005). “Dursun Çavuş Üstüne”, *Giresun Dergisi*, (209), 44-46.
- İnan, Afet (2008). *Kurtuluş Savaşında Türk Kadını*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurat, Yuluğ Tekin (1962). “1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri”, *TTK Belleten*, 26, (103), 567-592.
- Kurnaz, Şefika (1996). “Millî Mücadelede Türk Kadını”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12, (34), 257-268.
- Kurnaz, Şefika (2015). *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923*, 2.bs, Ankara: Ötüken Yayınları.

Taner, Bahar-Gökalp, Zeynep (2019). “Kadın ve Savaş: Sosyal Boyutta Bir Analiz, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, (I), 13-30.

Tuncoku, Mete (2005). *Çanakkale 1915 Buzdağı'nın Altı*, Ankara: TBMM Basımevi.

Yazıcı, Nevin, (2011). “Çanakkale Savaşında Türk Kadının Rolü”, *Akademik Bakış*, 5, (9), 245-264.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

İş Stresinin İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisinde İş Yükünün Düzenleyici Rolü: Banka Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma
Hüseyin KARAGÖZ,* Pınar ERDOĞAN*

Özet

Bu araştırmanın amacı banka çalışanlarında iş stresinin işten ayrılma niyetine etkisinde iş yükünün düzenleyici rolünü belirlemektir. Çalışma verileri yüz yüze anket tekniğiyle toplanmıştır. Çalışmanın evreni 276 kişiden ve örneklemini 168 kişiden oluşmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak işstresi ölçeği, işten ayrılma niyeti ölçeği ve iş yükü ölçeği kullanılmıştır. İş stresi ölçeği 7 önermeden, işten ayrılma niyeti ölçeği 5 önermeden ve iş yükü ölçeği de 5 önermeden oluşmaktadır. Araştırma örneklemini Karaman ilinde faaliyet gösteren bankalarda (kamu sektörü+özel sektör dâhil) görev yapan çalışanlar oluşturmaktadır. Araştırmanın hipotezleri process macro (spss için) programı aracılığıyla teste tabi tutulmuştur. Analiz sonuçlarına göre banka çalışanlarının iş streslerinin işten ayrılma niyetleri üzerindeki etkisinde iş yükünün düzenleyici etkisi bulunmaktadır. Çalışanların iş yükleri arttıkça iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi şiddetlenmektedir. Ortaya konulan analiz sonuçlarına göre araştırma hipotezleri doğrulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İş Stresi, İş yükü, İşten Ayrılma Niyeti, Banka Çalışanları

The Effect of Job Stress on Intent to Left: Regulatory Role of Workload: A Study on Bank Employees

Abstract

The aim of this research is to determine the moderator role of workload in the effect of job stress on turnover intention in bank employees. In the study, the data were collected by face-to-face survey technique. The population of the study consists of 276 people and the sample consists of 168 people. In the research, work stress scale, turnover intention scale and workload scale were used as data collection tools. The work stress scale consists of 7 propositions, the intention to leave work scale consists of 5 propositions and the workload scale consists of 5 propositions. The sample of the research consists of employees working in banks (including public sector + private sector) operating in the province of Karaman. The hypotheses of the research were tested through the process macro (for spss) program. According to the results of the analysis, the workload has a moderating effect on the effect of job stress of bank employees on their intention to leave. As the workload of the employees increases, the effect of job stress on the intention to leave becomes stronger. According to the results of the analysis, the research hypotheses were confirmed.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, huseyinkaragoz@kmu.edu.tr
ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-4981-8156>

* Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, pinarerdogan@kmu.edu.tr
ORCID : <https://orcid.org/0000-0000-7817-1342>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Karagöz, H. ve Erdoğan, P. (2023). İş stresinin işten ayrılma niyetine etkisi: İş yükünün düzenleyici rolü: banka çalışanları üzerine bir araştırma. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 406-431. <https://doi.org/10.48139/aybukulliyeye.1341417>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
11 Ağustos 2023	16 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	406-431
11 August 2023	16 October 2023	Research Article	

Key Words: Work Stress, Workload, Intention to Leave, Bank Employees

Extended Abstract

Purpose

The aim of the study is to determine the effect of job stress on intention to leave. In addition, the possible effect of workload, which constitutes the other variable of the study, on this relationship is determined. In this context, bank employees operating in Karaman province were selected as samples in the study. 168 bankers working in Karaman province constitute the sample of the research. The hypotheses of the research will be tested through the process macro (for SPSS) program and the findings will be shared.

Literature Review

There is no clear definition of job stress in the literature. However, the concept is closely related to today's business life (Jaramillo et al., 2005). The concept of job stress affects employees' performance, productivity, job satisfaction and intention to leave. For this reason, it is one of the topics that should be included in research (Firth et al., 2004). Selye (1956) defined stress as "the body's uncertain response to any demand". When the concept is associated with work, it emerges as "the negative reactions of employees to excessive pressures in the workplace" (Leka, Griffiths and Cox, 2005). According to Bernstein, Penner, Stewart and Roy (2008), these reactions are seen as a negative behavioral, cognitive and psychological process that occurs when employees try to cope with the pressures at work. However, factors that cause stress are seen as phenomena that disrupt the daily routine of employees and lead to employees leaving their jobs.

On the other hand, Tett and Meyer (1993) defined turnover intention as "the desire to leave an organization determinedly and consciously". Lee and Mowday (1987) described the intention to leave the job as a clue given by the employee, even if the situation does not lead to leaving the job. According to Joo and Park (2010), an organization's survival in today's competitive conditions is only possible with employees who are satisfied with their work and have a high level of satisfaction. The vision shared in organizations can bring organizational commitment. In organizations where this commitment can be created, the culture of collective work can spread and things can be achieved together with the "we" approach (Senge, 2011). Among the variables that support the intention to leave the job; job stress, the range of factors that cause work-related stress, lack of organizational commitment and job dissatisfaction (Firth, Mellor, Moore and Loquet, 2004; Greenhaus and Beutell, 1985; Igbaria and Greenhaus, 1992; Rahim and Psenicka, 1996). These variables may mediate turnover intention by personal or dispositional factors and environmental or organizational factors (Firth, Mellor, Moore, & Loquet, 2004).

The concept of workload, which is another variable of the study, can be defined as the level of work that individuals must do in organizations within a certain period of time, at specified standards (Maslach and Leiter, 1997). Workload, which is accepted as an important part of individuals' work lives, corresponds to the amount of work assigned to individuals in organizations (Xiaoming, Ma, Chang, & Shieh, 2014).

Design/Methodology/Approach

Regulatory variables (W); We can express it as a quantitative or qualitative variable that has the opportunity to affect both the direction and acceleration of the relationship between the dependent (Y) and independent (X) variables (Gürbüz, 2019; Gürbüz and Bekmezci, 2012). The variable that indicates when or under what circumstances the effect of one variable on another variable will increase or decrease is a moderator variable. In addition, the variable that shows what the effect depends on is the regulatory variable (Gürbüz, 2019). This study will investigate whether workload has a moderating role in the effect of job stress on intention to leave. Permission for the research was received from the Scientific Research and Publication Ethics Committee of Karamanoğlu Mehmetbey University with its letter dated 31.07.2023 and numbered 12-2023/180 regarding the ethical suitability of the study.

Findings

According to the research results, one of the study hypotheses, H3: Workload has a moderating role in the effect of job stress on intention to quit. In other words, it has been accepted that the positive effect of job stress on intention to leave varies depending on the level of workload.

Giriş

Günümüz teknoloji dünyasında gelişim oldukça hızlıdır. Teknolojinin ve iş tasarımı süreçlerinin bu denli hızlı değişip geliştiği dünyada küreselleşmenin de etkisiyle örgütler arası rekabet artış göstermektedir. Artan rekabete örgütlerin ayak uydurması hayati öneme sahiptir. Yeniliklere yön veremeyen, iş süreçlerini geliştiren dünyaya entegre edemeyen örgütlerin küresel rekabette var olması mümkün görülmemektedir. Bu saiklerle örgütler sürdürülebilir rekabet üstünlüğü sağlayabilmek adına performans, verimlilik gibi kavramlara önem vermektedirler. Bu durum örgütlerde bazen aşırıya kaçabilmekte, çalışanlar açısından olumsuz durumlara yol açabilmektedir. Bu psikolojik durumlardan birisi de strestir. Stres, bireyin hoşnut olmadığı durumlar karşısında uyum sağlayabilme gayreti olarak ifade edilmektedir. Stres, birey ya da çevre kaynaklı olabilen, fazla hissedildiği takdirde bireylerde ve örgütlerde değişim ve gelişime ket vuran bir durum olarak görülmektedir. Stres optimum düzeyde sınırlanabilirse örgüt çalışanlarının gelişimine katkı sunabilirken, gereğinden fazla hissedildiğinde olumsuz etkiler doğurabilmektedir (Oflaz ve Polat, 2023, s.262). Örgütlerde zaman zaman yüksek

düzeyde hissedilen stres, çalışanların biyolojik ve psikolojik yapılarını bozmaktadır. Hatta bireylerde iş stresinden kaynaklı hastalıklara dahi yol açabilmektedir (Lazarus, 1999, s.241).

Örgütlerde gereğinden fazla hissedilen iş stresi çalışanların örgütten ayrılma dürtülerini tetikleyebilecektir. Baskı altında çalışan bireyler, zamanla kendilerine alternatif yollar arama yolunda istekli hale gelebilirler. Bu alternatiflerden birisi de işten ayrılmadır. Örgütler açısından günümüz rekabet dünyasında nitelikli işgücü istihdamı oldukça önemlidir. Bunun sağlanabilmesi için işten ayrılmaların önüne geçmek önem arz etmektedir. Çünkü yeni çalışanın örgütte istihdamının sağlanması oldukça maliyetlidir. Dolayısıyla yeni çalışanın örgüte adaptasyonunun sağlanması, mevcut çalışana elde tutmaktan çok daha zordur (Carnevale, 2005;Kinter ve Katı, 2022).Mowday, Porter ve Steers (1982)'e göre işten ayrılma niyeti, bireyin mevcut çalıştığı iş yerinden yakın zamanda ayrılma ihtimalidir. Rusbult, Farrel, Rogers ve Mainous (1988)'e göre işten ayrılma niyeti, bireyin örgütte yaşadığı olumsuz durumlar sonucunda ya da tatminsizlik neticesinde sergilediği olumsuz davranıştır.

Artan rekabet ve gelişen rekabet piyasasının beraberinde getirdiği olumsuzluklara negatif katkı sunan bir diğer değişken ise iş yüküdür. İş yükü, bireyin kapasitesinden daha fazla işle görevlendirilmiş olmasını ifade eder (Weaver, 2015). İş yükü fazlalığında çalışanın yaptığı iş için ayrılan sürenin az olması, işin fiziki anlamda yorucu olması, bireyin ilgili iş için gerekli donanımına sahip olmaması gibi faktörlerin beraberinde getirdiği stres etkili olmaktadır (Hancock ve Meshkati,1988;Spector ve Jex, 1998). Diğer bir deyişle iş yükü iş baskısının yoğun, mesailerin fazla, dinlenme sürelerinin yetersiz olduğu durumlarda ortaya çıkmakta, bireyin psikolojik yapısını olumsuz etkilemektedir (Huey ve Wickens, 1993).

Bu bağlamda iş stresinin, işten ayrılma niyetinin ve iş yükünün yoğun olarak hissedildiği iş kollarından birisi de bankacılık sektörüdür. Bu nedenle banka çalışanları çalışmanın örnekleme olarak belirlenmiştir. Çalışmanın amacı, iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde iş yükünün düzenleyici etkisinin olup olmadığının saptanmasıdır. Çalışmanın ilk bölümünde ilgili değişkenlerle konu kavramsal çerçevede ortaya konulacak, ilgili değişkenlerin birbirleriyle olan etkilerini kapsayan hipotezler belirlenecek ve değişkenlerin birbirleriyle olan ilişkisi ilgili örnekleme test edilecektir. İlgili değişkenlerin birbirleriyle olan etkilerini kapsayan hipotezler belirlenecek ve değişkenlerin birbirleriyle olan ilişkisi ilgili örnekleme test edilecektir.

1.Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde araştırmanın konusunu oluşturan; iş stresi, işten ayrılma niyeti ve iş yükü değişkenleri kavramsal açıdan ele alınacak, ardından ilgili değişkenlerin

birbirleriyle olan ilişkileri literatür bakımından incelenmek suretiyle araştırma hipotezleri oluşturulacaktır.

1.1.İş Stresi

Literatürde iş stresinin net bir tanımı bulunmamaktadır. Bununla birlikte kavram, günümüz iş hayatını yakından ilgilendirmektedir (Jaramillo vd., 2005). İş stresi kavramı, çalışanların performanslarına, verimliliklerine, iş tatminlerine ve işten ayrılma niyetlerine etki etmektedir. Bu nedenle araştırmalara dahil edilmesi gereken konulardandır (Firth vd., 2004). Stres, Lazarus ve Folkman (1984, s.84) tarafından başa çıkma kaynaklarının yetersiz olması nedeniyle orataya çıkan çalışan refahına zarar veren, psikolojik bir olgu olarak tanımlanmaktadır. Magnuson (1990) stresi, çalışanların iş hayatındaki hayalleri ile gerçekleri arasındaki farklılıktan doğan tepki olarak; Davis ve Scriven (1982) ise çalışanların hissettiklerinde ya da fiziki koşullarda ilgili çalışanın çevre ile mücadele etme kudretini azaltan, zora sokan bir gerilim hali olarak tanımlamışlardır. Selye (1956) ise stresi “vücudun herhangi bir talebe belirsiz tepkisi” olarak nitelemiştir. Kavram, işle ilişkilendirildiğinde “çalışanların iş yerlerinde aşırı baskılara gösterdiği olumsuz tepkiler” olarak ortaya çıkmaktadır (Leka, Griffiths ve Cox, 2005, s.52). Bernstein, Penner, Stewart ve Roy (2008)’a göre bu tepkiler, çalışanların iş yerlerindeki baskılarla başa çıkmaya gayret etmesiyle birlikte ortaya çıkan olumsuz davranışsal bilişsel ve psikolojik bir süreç olarak görülmektedir. Bununla birlikte strese neden olan faktörler, çalışanların günlük işlerinin düzenini bozan ve çalışanların işten ayrılmalarına kadar varan olgular olarak görülmektedir (Auerbach ve Gramling, 1998, s.42). İş stresini ortaya çıkaran şartlar ise çalışanın rolündeki belirsizlikler, örgüt içi çıkar çatışmaları, aşırı iş yüklemeleri, ücret ve çalışma şartlarındaki zorlamalar olarak nitelenmektedir (Ercan, Kazançoğlu ve Küçükaltan, 2019, s.102). İş stresi, örgüt çalışanları açısından bir olumsuzluktur. Bu olumsuzlukları ortaya çıkaran sebepler arasında; aşırı iş yükü, zorbalıklar, baskılar, gereğinden fazla mesai, fazla çalışma içeren vardiyalar, ücret ve ödüllendirme baskıları sayılabilecektir (Rabin, Feldman ve Kaplan, 2010, s.160). Tekin ve Deniz (2019, s.71) iş stresini, çalışanların kabiliyetlerindeki noksanlıklara ya da psikolojik nedenlere dayalı olarak çalışanlarda ortaya çıkan gerilim olarak ifade etmişlerdir. İş stresinin genel olarak çevre şartlarından ortaya çıktığı savunulmaktadır. Büte (2011), iş stresini, çalışanların herhangi bir sebeple kontrolü dışında gelişen iş şartları sebebiyle kişiyi psikolojik veya duygusal anlamda zora sokan durumlara karşılık gösterilen reaksiyon olarak tanımlamıştır. İş stresinin kaynağı bireysel faktörler olabileceği gibi örgütsel faktörler de olabilmektedir. Burada çevresel faktörlerin de varlığı göz ardı edilemeyecektir (Onay ve Kılıcı, 2011).

Günümüz teknoloji dünyasının baş döndürücü ilerleyişi örgütleri rekabet konusunda daha istekli olmaya zorlamıştır. Rekabette sürdürülebilirliği hedefleyen örgütler ise bunu sağlayabilmek adına daha katı uygulamaları zaman zaman sergilemektedirler. Bu katı uygulamalar ise örgüt çalışanlarının stres eğilimlerini

çoğunlukla artırmaktadır (Karakuş, 2019, s.95). Bireylerin örgütlerde tecrübe ettiği zor durumlar stres kaynakları olarak sayılmaktadır. Günümüz rekabet ortamının beraberinde getirdiği stres kaynakları bireyleri psikolojik ve bilişsel olarak zora sokmakta, bireyler ise belli aşamadan sonra bu zorluklara reaksiyon göstermektedirler. Bu reaksiyonlara stres denilmektedir. Yu, Park ve Hyun (2021, s.531)'e göre iş stresi, işin gereklilikleri; çalışanın yetenekleri, kaynakları ve ihtiyaçları ile eşleşmediğinde ortaya çıkan zararlı bir fiziksel veya duygusal tepkidir. Son zamanlarda yapılan bir araştırmaya göre, tüm çalışanların yarısından fazlası yoğun stres yaşamakta ve üçte ikisi stres nedeniyle işlerine odaklanmakta güçlük çekmektedir. Stres, bireyin olumsuz tepkisidir ve çok çeşitli karmaşık kişisel, duygusal ve davranışsal sorunlara neden olmaktadır (Bunk ve Magley, 2013). Spesifik olarak, iş stresi, semptomlar kötüleştiğinde ve kronik stres geliştiğinde obezite, hipertansiyon, diyabet, uyku bozuklukları, anoreksiya ve kas sertleşmesi gibi başka koşullara neden olabilen fiziksel ve zihinsel yorgunluk gibi gerginlik belirtilerine yol açmaktadır. Ek olarak, iş stresi ruh sağlığı sorunlarını şiddetlendirebilmekte ve depresyon gibi hastalıklara neden olabilmektedir (Moudon, 2009).

1.2.İşten Ayrılma Niyeti

İşten ayrılma niyeti, örgüt çalışanlarının iş çevrelerindeki olumsuzluklar neticesinde ortaya çıkan mevcut işten ayrılma hususunda bir niyet ya da kararın bir önceki aşamasıdır (Dirik, 2019, s.132). Bu niyet çalışmada belirttiği anda yeni oluşabilecek şartlar bireyin işten ayrılmasına engel olabilecek biçimde olsa dahi, ilgili niyeti taşıyan çalışanlarda performans ve verim düşüklülüğünün önüne geçilmesi neredeyse imkânsızdır. Bu bağlamda işten ayrılma niyeti, örgüt tarafından isteyerek çalışana dayatılmadığı takdirde örgütlere ciddi maliyetler yükleyen, negatif bir parametre halini almaktadır. Bu durumda örgütlerin bu durumun önüne geçebilmesi zordur. Ancak burada ilgili yöneticiler, bireyin işten ayrılmaya karar verme sürecini tetikleyen sebepleri araştırmalı, ilgili faktörleri ortadan kaldırmak adına çaba sarfetmeli, bu sebepleri ortadan kaldıracak tedbirleri almalıdırlar. Konuyla ilgili yapılan araştırmalar, işten ayrılma niyetini etkileyen unsurları öncül ve sonuç değişkenleri olarak birlikte değerlendirmektedir. İşten ayrılma niyeti birey/iş/örgüt olmak üzere üç boyutta inceleme alanı bulmuştur (Cotton ve Tuttle, 1986). Diğer bazı araştırmacılarca ise işten ayrılma niyetini tetikleyen faktörlerin ekonomik, psikolojik ve demografik nedenlere dayandığı belirtilmektedir. Ekonomik sebepler arasında ücret ve özendirme; psikolojik sebepler arasında örgütsel bağlılık, iş tatmini, iş güvencesizliği; demografik sebepler arasında ise yaş, kıdem gibi faktörler sayılmaktadır (Perez, 2008). İşten ayrılma niyetinden sonuç olarak etkilenen parametreler arasında ise performans ve verimlilik kaybı, iş tatmininde ve duygusal bağlılıkta düşüş sayılabilecektir (Gündüz-Çekmeceliöğlü, 2005).

Tett ve Meyer (1993, s.260) işten ayrılma niyetini "bir örgütten kararlı ve bilinçli olarak ayrılma isteği" olarak tanımlamışlardır. Lee ve Mowday (1987, s.723) işten ayrılma niyetini, durumun işten ayrılmaya varmasa dahi, çalışanın bu konuda verdiği bir ipucu olarak nitelendirmişlerdir. Bu aşama bir karar sürecinden oluşmaktadır. Bu süreç çalışanın işle ilgili memnuniyetsizliklerinin bir sonucudur. İşinden herhangi bir sebepten ötürü tatmin olmayan örgüt çalışanlarının girmiş oldukları psikolojik bir durumu ifade eden işten ayrılma niyeti yıkıcı ve olumsuz bir eylemdir (Onay ve Kılıcı, 2011: 364). Öte yandan Joo ve Park (2010, s. 482)'a göre bir örgütün günümüz rekabet koşullarında ayakta kalabilmesi, yaptığı işten memnun, tatmin düzeyi yüksek çalışanlarla ancak mümkündür. Örgütlerde paylaşılan vizyon beraberinde örgütsel bağlılığı getirebilmektedir. Bu bağlılığın yaratılabildiği örgütlerde kolektif çalışma kültürü yayılabilecek, biz anlayışı ile birlikte işler başarılabilecektir (Senge, 2011, s.131). Bu bağlamda işgücü devir hızı yüksek örgütlerde rekabet şansı azalma eğilimi gösterecektir. Çünkü yeni bir çalışana örgüt bünyesine alma ve istihdam etme maliyeti oldukça yüksektir (Morrison, 2014, s.99). İşten ayrılma niyetini destekleyen değişkenler arasında; iş stresi, işle ilgili strese yol açan faktörlerin aralığı, örgütsel bağlılık eksikliği ve iş memnuniyetsizliği yer almaktadır (Firth, Mellor, Moore ve Loquet, 2004, s.171; Greenhaus ve Beutell, 1985; Igarria ve Greenhaus, 1992; Rahim ve Psenicka, 1996). Bu değişkenler, kişisel veya eğilimsel faktörler ve çevresel ya da örgütsel faktörler tarafından işten ayrılma niyetine aracılık edebilir (Firth, Mellor, Moore ve Loquet, 2004, s.171).

Örgütlerdeki ücret, terfi sistemi, çalışma koşulları, iş güvencesi gibi parametreler çalışan memnuniyeti açısından önemli görülmektedir. Bunların doğru işletilmediği örgütlerde işgücü devir hızı yükselmektedir. İşten ayrılma niyetini tetikleyen bu unsurların örgütün itibarını da zedeleyeceği ortadadır. Aynı zamanda işten ayrılan birey yeni işi için ayrıca bir maliyet unsuru sayılacak, adaptasyon ve oryantasyon süreçleri maliyet yaratacaktır. Aynı zamanda işten ayrılma niyeti örgüt için sosyal sermayede bir eksilme, iş süreçlerinin sekteye uğraması, hem de işgücü kaybına sebep olacaktır (Erdirençelebi, Ertürk ve Çini, 2020, s.38). Örgütlerde iş ortamının kalitesinin artırılması, çalışanlar arasında adalet duygusunun hâkim kılınması ve çalışanlara aynı zamanda sosyal ve psikolojik desteklerin sağlanması işten ayrılma niyetini azaltma konusunda önemli hususlardan sayılmaktadır (Elçi ve Karabay, 2016, s.130).

1.3. İş Yükü

İş yükü kavramı, bireylerin örgütlerdeki belli zaman diliminde, belirlenen standartlarda yapmaları gerekeni iş düzeyi olarak tanımlanabilir (Maslach ve Leiter, 1997). Bireylerin iş hayatlarının önemli bir parçası olarak kabul gören iş yükü, bireylere örgütlerde yüklenen iş miktarına karşılık gelmektedir (Xiaoming, Ma, Chang ve Shieh, 2014). Günümüz örgütleri gelişen teknoloji ve artan rekabet ortamında çalışanlarından sürekli kapasitelerinden daha fazla iş talebinde bulunmak

durumunda kalmışlardır. Bu durum, çoğu zaman çalışanlardan daha fazla çaba beklentisi ile çalışanları fazla mesaiye, ek vardiyalara zorlamaktadır. Örgütlerin bunu yapmalarındaki amaç, yeni işgörenleri istihdam etme maliyetlerinden kaçınma, bu sayede maliyet avantajı sağlamadır (Pelenk ve Acaray, 2020). Kavrama ilişkin net bir tanım bulunmamakla birlikte Johannsen (1979) iş yükünü; belirlenen nitelikte işi, belirlenen süre zarfı içerisinde yerine getirme olarak tanımlamıştır. Çalışandan beklenen iş miktarı genel itibariyle bireyin kapasitesinden fazla olmakta, bu durum çalışanın istenen işi belirtilen zaman zarfında tamamlayamama, beklentilere cevap verememe ve bazen verilen işleri hızlıca yerine getirememesi ile sonuçlanabilmektedir (Hart ve Wickens, 1990; Çalışkan ve Bekmezci, 2019). İş yükü kavramı nitelik ve niceliksel olarak değerlendirilmektedir. Nicelikten kasıt, istenen işin miktarı ve bu işin yapılması için belirtilen zaman zarfına karşılık gelirken; nitelikten kasıt yapılması gerekli işin gereklerini, hangi özelliklere sahip olması gerektiğini ortaya koymaktadır (Karacaoğlu ve Çetin, 2015).

Modern iş ve tasarım süreçlerinde artan rekabet algısı ile birlikte örgütler, mesai konusunda daha katı bir anlayış içerisine girmişlerdir. Bunun sonucunda örgüt çalışanlarının çalışma saatleri, hayatlarının büyük bir bölümünü kapsar hale gelmiştir. İş yükü, çalışan başına düşen iş miktarının fazla olmasıyla açıklanabilmektedir (Greenberg, Patricia ve Moore, 1995). İş yükü kavramı üç boyutta ele alınmaktadır; bunlar fiziki olarak iş yükü, mental olarak iş yükü ve çevresel iş yüküdür. Fiziksel iş yükü, çalışanın beden gücünü kullanmasını gerektiren işleri kapsarken (Elloy ve Smith, 2003) zihinsel iş yükü, örgüt çalışanlarının işlerini yaparken harcadığı bilişsel enerjiyi ifade etmektedir. Zihinsel enerji sarfiyatı, çalışanın işi icra ederken iletişim kurma, karar verme, araştırma yapma gibi süreçlerinden oluşmaktadır (Jung, 2001). Çevresel iş yükü ise çalışanın işi yaparken maruz kaldığı çevresel unsurları kapsamaktadır. Buna örnek olarak çevredeki ses, fiziki şartlar, bulunulan ortamın hijyeni, ısı vs. verilebilir (Dağdeviren, Eraslan ve Kurt, 2005). Küresel rekabete ve finansal piyasalardan gelen baskıya yanıt veren örgütler, yeni teknolojiler 7/24 iş beklentilerini normalleştirirken, çalışanlarından daha azıyla daha fazlasını yapmalarını istemektedir (Kelly ve Moen, 2021). Bu rekabet ortamında örgüt çalışanlarının iş yükleri belirlenirken bireylerin yetenekleri, mevcut zaman veya diğer kısıtlar bazen göz ardı edilebilmektedir (Yongkang, Weixi, Yalin, Yipeng, ve Liu, 2014). Budurum bireyin gereğinden fazla görev yüklenmesiyle sonuçlanabilmektedir. Çalışanların verilen süre zarfında yüklenmesi gerekli iş miktarı olarak tanımlanan iş yükü, gereğinden fazla olduğunda bireyin stresi artmaktadır (French ve Caplan, 1973). İş yükü, fazla mesai, değişken vardiyalar, bireyin zamanının çoğunu örgütlerde geçirmesi gibi unsurları beraberinde getirmesi sebebiyle bireyin aile hayatı veya sosyal hayatına daha az vakit ayırabilmesine sebep olmaktadır. Bu durum bireyin özel hayatında sorunlara yol açabilmektedir (Vatansever, 2014,

s.126).İş yükü kavramı, “kaynakların korunması modeli” ile açıklanmaktadır. Modele göre örgütlerdeki çalışma şartları “iş gereksinimleri” ve “iş kaynakları” kategorilerinde incelenmektedir. İş gereksinimleri; fiziksel ve sosyal açıdan gayret isteyen durumlardan oluşurken, iş kaynakları; iş ihtiyaçlarını karşılayabilecek çalışanların zihinsel ve örgütsel kaynakları ile açıklanabilmektedir. Bu modele göre örgütün iş ihtiyacının karşılanmasında iş kaynakları yetemezse çalışanların motivasyonu düşecek, çalışan kendini yetersiz hissedecek ve bu durumdan iş süreçleri olumsuz etkilenecektir (Demerouti, Bakker, Nachreiner ve Schaufeli, 2001).

2.Hipotezler

Bu bölümde araştırmanın değişkenlerini oluşturan; iş stresi, işten ayrılma niyeti ve iş yükü kavramlarının birbirleriyle olan ilişkileri literatür taraması yoluyla ele alınacak, bununla birlikte araştırmanın hipotezleri oluşturulacaktır.

2.1.İş Stresi ile İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki

İş stresi ile ilgili literatür incelendiğinde ilgili kavramın birçok değişkenle ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Yenihan, Öner ve Çiftiyıldız (2014) çalışmalarında iş stresi ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiyi Sakarya ilindeki otomotiv sektöründe faaliyet gösteren bir işletmede incelemiş, ilgili örnekleme 329 kişiye uygulanan anket neticesinde iş stresi ve işten ayrılma niyeti arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit etmişlerdir. Onay ve Kılıcı (2011) çalışmalarında iş stresi, tükenmişlik duygusu, işten ayrılma niyeti değişkenlerinin birbirleriyle olan ilişkilerini incelemiş, araştırma bulgularına göre; iş stresinin, işten ayrılma niyetini etkilediği sonucuna varmışlardır. İlgili araştırma İzmir’in Alsancak semtinde faaliyet gösteren dört ve beş yıldızlı otellerdeki çalışanlar üzerinde yapılmıştır. Tekingündüz, Top ve Seçkin (2015) araştırmalarında Elazığ’da bir kamu hastanesinde çalışan 196 bireyin iş stresi ve işten ayrılma niyetleri arasındaki ilişkiyi incelemiş, ilgili değişkenler arasında anlamlı ilişkiler tespit etmişlerdir. Çankaya (2020) araştırmasında Ankara ilindeki bir özel hastanede çalışanları konu almış, bu bağlamda 256 çalışana anket uygulanmış, çalışma bulgularınca iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu görülmüştür. Lo, Chien, Hwang, Huang ve Chiou (2018) çalışmalarında iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini hastane hemşireleri üzerinde incelemiş, araştırma sonucunda iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerinde pozitif etki yarattığı sonucuna ulaşmışlardır. Tabur, Choudhury, Emhan, Mengenci ve Asan (2022) çalışmalarında sosyal destek, iş stresi ve işten ayrılma niyeti değişkenleri arasındaki ilişkiyi konu almış, iş stresinin işten ayrılma niyetini pozitif yönde etkilediği yönünde bulgulara ulaşmışlardır. İlgili araştırma pandemi hastanesindeki sağlık çalışanları üzerinde yapılmıştır. Beuzekom, Akerboom, Boer ve Dahan (2013) çalışmalarında iş memnuniyeti, iş stresi ve işten ayrılma niyeti değişkenleri arasındaki ilişkileri incelemiş, araştırma sonuçları benzer biçimde iş stresinin işten ayrılma niyeti

üzerinde pozitif etki yarattığını tespit etmişlerdir. İlgili araştırma uzman, hemşire ve stajyer anestezi uzmanı üzerinde yapılmıştır. Said ve El-Shafei (2021) de araştırmalarında Zagazig Ateş Hastanesi'nde çalışan hemşireleri örneklem olarak seçmiş, ilgili örnekleme yapılan 420 ankete göre ilgili değişkenler arasında anlamlı ilişki söz konusudur. Yerli ve yabancı literatür incelendiğinde iş stresi ile işten ayrılma niyeti değişkenleri arasındaki ilişkiyi konu alan çalışmaların büyük çoğunluğunun ilgili değişkenler arasındaki pozitif yönlü anlamlı ilişkiyi desteklediği göze çarpmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen araştırmalardan ve bulgulardan yola çıkmak suretiyle aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H1: İş stresinin işten ayrılma niyeti üzerinde pozitif etkisi vardır.

2.2. İş Yükü ile İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki

Çelik ve Çıra (2013) çalışmalarında ilgili değişkenleri konu almış, örneklem olarak turizm sektörü çalışanlarını seçmişlerdir. Araştırma bulgularınca iş yükünün, işten ayrılma niyetine etki ettiği tespit edilmiştir. Eroğlu (2020) çalışmasında iş yükü ve işten ayrılma niyeti değişkenlerini konu almış, örneklem olarak Kayseri ve Bolu'da kamu sektöründe 581 sözleşmeli çalışanı seçmiştir. Akçakanat ve Uzunbacak (2019) çalışmalarında ilgili kavramlara odaklanmış, araştırma bulgularınca iş yükünün işten ayrılma niyeti üzerine pozitif yönlü etkisinin olduğunu tespit etmişlerdir. Araştırma verileri Isparta'da faaliyet gösteren bir sigara distribütörü çalışanlarından toplanmıştır. Pradana ve Salehudin (2013) çalışmalarında iş yükünün işten ayrılma niyeti üzerinde etkilerini, Jakartadaki kıdemsiz denetçiler üzerinde ölçmüş, sonuç olarak iş yükünün işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Pienaar, Sieberhagen ve Mostert (2007) araştırmalarında benzer biçimde iş yükü ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymuşlardır. Bunlara ek olarak Cho, Lee ve Kim (2019) çalışmalarında iş yükünün, iş stresine, işten ayrılma niyetine ve tükenmişliğe etkisini incelemiş, araştırma bulgularınca aşırı iş yükünün iş stresini, işten ayrılma niyetini ve tükenmişliği artırdığını tespit etmişlerdir. Araştırma verileri Güney Kore'de KakaoTalk'u kurumsal amaçlarla kullanan 434 ofis çalışanından elde edilmiş olup, ilgili anket çevrimiçi yollarla uygulanmıştır.

Literatür incelendiğinde ilgili değişkenleri konu alan çalışmaların benzer sonuçlar verdiği görülmektedir. Bu bağlamda aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H2: İş yükünün işten ayrılma niyeti üzerinde pozitif etkisi vardır.

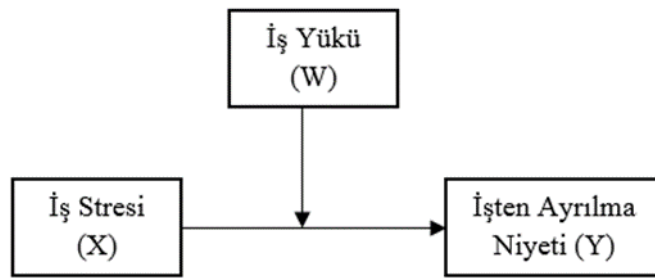
H3. İş stresinin işten ayrılma niyetine etkisinde iş yükünün düzenleyici rolü vardır. Yani iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerindeki pozitif etkisi iş yükünün düzeyine göre farklılaşır.

3. Yöntem

Banka çalışanlarının iş stresinin işten ayrılma niyetine etkisinde iş yükünün düzenleyici rolünü belirlemenin amaçlandığı çalışmanın bu bölümünde araştırma modeli, etik izin, evren, örneklem, çalışmada kullanılan veri toplama araçları ve verilerin analizinde kullanılan yöntemler hakkında bilgi verilmiştir.

3.1. Araştırmanın Modeli

Araştırmada amaç, banka çalışanlarının iş streslerinin işten ayrılma niyetlerine etkisinde iş yükünün düzenleyici rolünü belirlemektir. Düzenleyici değişkenleri (W); bağımlı (Y) ve bağımsız (X) değişken arasındaki ilişkinin hem yönünü hem de ivmesini etkileyebilme olanağına sahip olan niceliksel ya da niteliksel değişken olarak ifade edebiliriz (Gürbüz, 2019; Gürbüz ve Bekmezci, 2012). Bir değişkenin başka bir değişken üzerindeki etkisinin ne zaman veya hangi durumlarda artıp azalacağını gösteren değişken, düzenleyici (moderatör) değişkendir. Ayrıca etkinin neye bağlı olduğunu gösteren değişkende düzenleyici değişkendir (Gürbüz, 2019). Bu çalışmada iş stresinin işten ayrılma niyetine etkisinde iş yükünün düzenleyici rolünün olup olmadığı araştırılacaktır. İş stresinin işten ayrılma niyeti üzerine etkisi, iş yükünün işten ayrılma niyeti üzerine etkisi ya da iş yükünün iş stresine etkisi daha önce yapılan çalışmalarla ortaya konulan sonuçlardır. İş stresi, iş yükü ve işten ayrılma niyeti kavramları birbirleriyle çoğunlukla pozitif bir etkileşim içinde bulunan ve zaman zaman hangisinin sebep hangisinin sonuç olduğu belirsizleşen üç kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla iş stresinin işten ayrılma niyetine etkisinde iş yükünün düzenleyici rol oynayarak ilişkinin şiddetini etkileyeceği düşünülmektedir. Bu bağlamda iş yükünün düzenleyici etkisi ile ilgili geliştirilen hipotezleri test edecek model geliştirilmiş ve Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1. Test Edilecek Düzenleyicilik Modeli

3.2. Etik İzin

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi'nin Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan çalışmanın etik açıdan uygunluğu ile ilgili 31.07.2023 tarih ve 12-2023/180 sayılı yazısıyla izin alınmıştır.

3.3. Evren ve Örneklem

Küllüye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Çalışmanın evrenini Karaman’da faaliyet gösteren bankalarda görev yapan çalışanlar oluşturmaktadır. Türkiye Bankalar Birliği tarafından yayınlanan “Türkiye’de Bankacılık Sistemi Seçilmiş Göstergelerin İllere ve Bölgelere Göre Dağılımı 2022” başlıklı rapora göre Karaman ilinde 2022 yılında bankacılık sektöründe 276 kişi çalışmaktadır. Evren örneklem hesabına göre yeterli örneklem büyüklüğü 161’dir (surveysystem.com/).

3.4. Veri Toplama Araçları

Çalışmada kullanılan “İş Yükü Ölçeği” Imoilisi tarafından geliştirilen ve Alam (2016) tarafından uyarlanarak çalışmada kullanılan 5 maddeden oluşan bir ölçektir (Imoilisi, 1985’den aktaran Alam, 2016). Alam, İngilizce olarak yayınladığı ve “Aşırı Rol Yükleme” olarak adlandırdığı ölçeğin güvenilirliğini 0,780 olarak bulgulamıştır. Çalışmada yaptığı DFA ile ölçeğin yapısını tek boyutlu olarak bulgulamıştır. Beşli Likert tipinde olan ölçeğin Türkçe uyarlama çalışmasına rastlanmamıştır. Ancak ölçek Türkiye’de Korkmazer (2020) tarafından makale çalışmada kullanılmış, ölçeğin güvenilirliği 0,839 olarak bulgulanmış ve ölçeğin DFA ile tek boyutlu yapısı doğrulanmıştır. Yine aynı ölçek Kayan ve Deniz (2021) tarafından makale çalışmada kullanılmıştır. Kaya ve Deniz ölçeğin güvenilirliğini 0,938 olarak bulgularken yine yaptığı AFA ve DFA ile ölçeğin tek boyutlu yapısını doğrulamıştır.

Katılımcıların işten ayrılma niyetleri Walsh, Ashford ve Hill (1985) tarafından geliştirilen orijinali 5 maddeden oluşan ölçek ile ölçülmüştür. Beşli Likert tipi ölçek (1=Kesinlikle katılmıyorum, 5=Kesinlikle katılıyorum), Ok (2004) tarafından tez çalışmada kullanılmış ve güvenilirlik katsayısı 0,81 olarak bulgulanmıştır. Çıra (2011) tez çalışmada ölçeğin tek faktörlü yapısını doğrulamış ve ölçeğin Cronbach α katsayısını 0,81 olarak bulgulamıştır (Çelik ve Çıra, 2013). Karakoç tez çalışmada ölçeğin güvenilirlik katsayısını 0,905 olarak bulgulamıştır.

Katılımcıların iş stresinin ölçülmesi için House ve Rizzo (1972) tarafından geliştirilen, Efeoğlu’nun (2006) tez çalışmada Türkçe’ye çevrilen ölçek kullanılmıştır. Ölçeğin güvenilirliği madde bazında analiz edilmiş ve 0,71 ile 0,89 arasında bulgulanmıştır (Efeoğlu ve Özgen, 2007). Ellialtı (2020) tez çalışmada iş stresi ölçeğinin tek boyutlu yapısını doğrulamış ve ölçeğin güvenilirlik kat sayısını 0,86 olarak bulgulamıştır (Kara ve Ellialtı 2021). Ölçek beşli likert tipindedir.

3.5. Verilerin Analizi

Araştırma verileri SPSS programında (22. versiyonu) analiz edilmiştir. Çalışmada değişkenleri ölçmek amacıyla kullanılan ölçeklerin yapı geçerliliğini tespit etmek için açımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Ölçeklerin güvenilirliklerini ortaya koymak için güvenilirlik analizi (cronbach alfa) yapılmıştır. Çalışmada

araştırılan Process Macro (SPSS için) programı aracılığıyla teste tabi tutulmuş ve çıktılar yorumlanmıştır.

4. Bulgular

Bu bölümde yapılan analizler sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Bu kapsamda katılımcıların demografik özelliklerine ait sonuçları, ölçeklere ait geçerlik ve güvenirlik sonuçları ve hipotez test sonuçlarına yer verilmiştir.

4.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Araştırmaya katılan banka çalışanlarının demografik özellikleri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 4. Demografik Bulgular

Değişken	Kategori	Frekans	(%)
Cinsiyet	Kadın	74	44
	Erkek	94	56
Medeni Durum	Evli	94	56
	Bekar	74	44
Yaş	18-23	9	5,4
	24-29	60	35,7
	30-35	45	26,8
	36-41	39	23,2
	42 ve üzeri	15	8,9
Eğitim	Ön lisans	30	17,9
	Lisans	107	63,7
	Lisansüstü	31	18,5
İş Tecrübesi	1-3 yıl	28	16,7
	4-6 yıl	69	41,1
	7-10 yıl	40	23,8
	11 ve üzeri	31	18,5
Bankadaki Pozisyon	Çalışan	87	51,8
	Yönetici	81	48,2
Toplam		168	100

Tablo 1’e göre çalışmaya katılan banka çalışanlarının demografik özellikleri %56’sı erkek, %56’sı evli, %35,7’si 24-29 yaş aralığında, %63,7’si lisans mezunu, %41,1’i 4-6 yıl arası iş tecrübesine sahip şekilde dağılmaktadır. Çalışmaya katılan banka çalışanlarının %51,8’i çalışan, %48,2’si ise yönetici (alt, orta, üst) olarak istihdam edilmektedir.

4.2. Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) ve Güvenirlik Analizi Sonuçları

Çalışmada kullanılan ölçeklerin yapı geçerliliğini test etmek için açımlayıcı faktör analizi ve güvenirlik analizi yapılmıştır. Faktör analizinden önce değişkenlerin normal dağılım gösterip göstermediği kontrol edilmiştir. Çalışmada

kullanılan işten ayrılma niyeti ölçeğinin çarpıklık değeri (-1,705) ve basıklık değeri (1,638), iş stresi ölçeğinin çarpıklık (-1,022) ve basıklık değeri (1,506) ve iş yükü ölçeğinin çarpıklık değeri (-1,984) ve basıklık değeri (1,260), -2 ve +2 arasında yer aldığı için verilerin normal dağıldığı varsayılmıştır (George ve Mallery, 2010).

Araştırmada banka çalışanlarından toplanan verilerle ölçeklerin yapı geçerliklerinin testi için AFA yapılmıştır. AFA' da örneklem yeterliliğini tespit etmek için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Barlett Küresellik Test değeri kontrol edilmektedir. KMO değeri 0,60'ın üzerinde olması ve Barlett Küresellik Testi'nin ise anlamlı olması ($p < 0,05$) çalışma örnekleminin yeterli olduğu noktasında referans olarak alınmıştır (Gürbüz ve Şahin, 2018, s.319). AFA'da faktörlerin oluşumunda ise özdeğerlerin 1'den büyük olması sağlanmıştır.

İş Stresi Ölçeği'nin KMO örneklem yeterlilik değeri 0,891 ve Barlett küresellik testi anlamlı ($p < .000$), İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği'nin KMO değeri 0,812 ($< 0,60$) ve Barlett küresellik testi anlamlı ($p < .000$) ve İş Yüğü Ölçeği'nin KMO değeri 0,99 ($< 0,60$) ve Barlett küresellik testi anlamlı ($p < .000$) olarak bulgulandığından örneklem büyüklüğünün faktör analizi için yeterli olduğuna karar verilmiştir (Gürbüz ve Şahin, 2018).

İş Stresi Ölçeği'ne yapılan AFA sonucunda 7 maddeden oluşan ölçeğin tek faktörlü yapısının toplam varyansın %94,948'ini açıkladığı ve maddelerin faktör yüklerinin 0,9'un üzerinde olduğu bulgulanmıştır. Tek faktörlü İş Stresi Ölçeği'nin Cronbach's α güvenilirlik katsayısı 0,901 olarak bulgulanmıştır.

İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği'ne yapılan AFA sonucunda 5 maddeden oluşan ölçeğin tek faktörlü yapısının toplam varyansın %76,694'ünü açıkladığı ve maddelerin faktör yüklerinin 0,4'ün üzerinde olduğu bulgulanmıştır. Tek faktörlü İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği'nin Cronbach's α güvenilirlik katsayısı 0,922 olarak bulgulanmıştır.

İş Yüğü Ölçeği'ne yapılan AFA sonucunda 5 maddeden oluşan ölçeğin tek faktörlü yapısının toplam varyansın %94,542'sini açıkladığı ve maddelerin faktör yüklerinin 0,9'un üzerinde olduğu bulgulanmıştır. Tek faktörlü İş Yüğü Ölçeği'nin Cronbach's α güvenilirlik katsayısı 0,891 olarak bulgulanmıştır.

Bu bulgular ışığında çalışmada kullanılan üç ölçeğinde geçerli ve güvenilir ölçekler olduğu tespit edilmiştir.

4.3.Hipotezlerin Test Edilmesi

Çalışmanın hipotezlerinin test edilmesinde Hayes'in geliştirdiği Process Macro (SPSS için) kullanılmıştır. Program, düzenleyici etki hesaplanmasında bootstrap tekniğini kullanmaktadır. (Gürbüz, 2019, s.87). Bootstrap tekniğiyle elde edilen güven aralığı (%95) değeri (CI değeri) değişkenler arasındaki ilişkinin desteklenip desteklenmediğinin belirlenmesi için önem arz etmektedir (Hayes ve

Preacher 2014). Güven aralığı değerleri sıfırı içermiyorsa hipotezlerin tam olarak desteklendiği söylenebilmektedir (Kerse, Koçak ve Özdemir, 2020).

Banka çalışanlarının iş streslerinin işten ayrılma niyetlerine etkisinde iş yükünün düzenleyici rolünü test etmek amacıyla bootstrap tekniğini esas alan Process Makro aracılığı ile regresyon analizi yapılmış, bulgular Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. İş Stresi, İşten Ayrılma Niyeti, İş Yükü Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

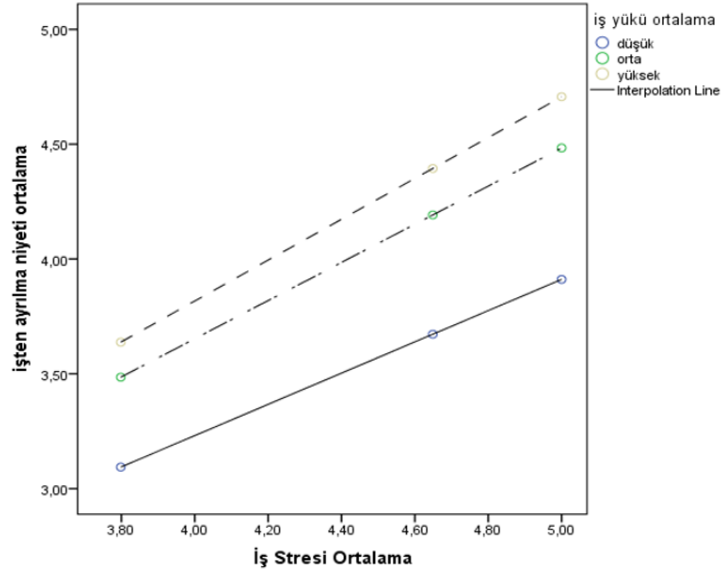
	<i>b</i>	SH	t	p	R ²	LLCU	ULCI
Bağımlı Değişken: İşten Ayrıl. Niyeti							
Sabit	1,4028	,6906	2,031	,043	,589	,0393	2,7664
İş Stresi (X) (b1 yolu)	-,0677	,3613	-,187	,851		-,7812	,6458
İş Yükü (W) (b2 yolu)	-,2285	,2420	-,944	,346		-,7064	,2494
X.W. (b3 yolu)	,1914	,067	2,837		,020	,0582	,3246
Şartlı Etki= İş Yükü							
İş Yükü Düşük	,6803	,1877	3,6241	,000		,3097	1,0509
İş Yükü Orta	,8307	,1812	4,5832	,000		,4728	1,1886
İş Yükü Yüksek	,8892	,1829	4,8628	,000		,5282	1,2503

Not: LLCI: En düşük güven aralığı, ULCI: En yüksek güven aralığı, Standardize edilmemiş beta katsayıları raporlanmıştır.

Regresyon analizi bulgularına göre (Tablo 2), analize dahil edilen tüm tahmin değişkenlerinin işten ayrılma niyeti üzerindeki değişimin % 59’unu ($R^2 = ,589$) açıkladığı görülmüştür. Tablo 2’ye b1 yolu yani iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamsızdır ($b = -,0677$ %95 GA $[-,7812; ,6458]$, $t = -,187$, $p > ,05$). Bu sonuç iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerinde pozitif etkisi olduğu yönündeki Hipotez 1’in desteklenmediği anlamına gelmektedir. Tablo 2’ye göre b2 yolu yani işten ayrılma niyetine iş yükünün etkisi de istatistiksel olarak anlamsızdır ($b = -,2285$; %95 GA $[-,7064; ,2494]$ $t = -,944$ $p = < ,05$). Bu sonuç iş yükünün işten ayrılma niyeti üzerinde pozitif etkisi olduğu yönündeki Hipotez 2’nin desteklenmediği anlamına gelmektedir.

Düzenleyici etkinin ölçüldüğü 3. hipotezimizin testinden önce, düzenleyici etkinin anlamlı olup olmadığına bakılmıştır. İş stresi ($X =$ bağımsız değişken) ile iş yükü ($W =$ düzenleyici değişken) değişkeninin etkileşimi ($X.W$) ile ilgili sonuç anlamlı olarak bulgulanmıştır ($b = ,1914$, %95 GA $[,0582; ,3246]$, $t = 2,837$, $p < ,05$). İş yükünün düzenleyici etkisi incelendiğinde, iş yükünün düşük, orta ve yüksek olduğu durumlarda (ortalama değerinden +1 ve -1 standart sapma ile belirlenen) iş stresinin işten ayrılma niyetine etkisine iş yükünün düzenleyici etkisi istatistikî

açından anlamlı ($p < .001$) ve olumludur. İş yükünün düşük olduğu durumlarda iş stresinin işten ayrılma niyetine etkisinde iş yükünün düzenleyici etkisi en düşük, iş yükü yükseldikçe düzenleyicilik etkisi yükselmektedir. İş stresinin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinin iş yüküne göre farklılık gösterip göstermediğine ilişkin eğim grafiği Şekil 2’de verilmiştir.

Şekil 2. İş Yükünün Düzenleyici Rolü (Eğim Grafiği)

Şekil 2’de gösterilen eğim analizinde iş yükünün düzenleyici etkisi incelendiğinde iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerindeki pozitif etkisinin banka çalışanlarının iş yüklerine göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Banka çalışanlarının iş yükü arttıkça iş stresinin işten ayrılma niyetine etkisi de artmaktadır. Bu sonuç “iş stresinin işten ayrılma niyetine etkisinde iş yükünün düzenleyici rolü vardır” şeklindeki 3.hipotezimizin desteklendiği anlamına gelmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada iş stresinin işten ayrılma niyetine etkisinde iş yükünün düzenleyici rolü belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda Karaman ilinde faaliyet gösteren bankalar çalışanlarından veriler toplanmıştır.

Çalışma sonucunda iş yükünün iş stresi ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide düzenleyici rolünün istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulgulanmıştır. Bu sonuca göre iş stresinin işten ayrılma niyeti üzerindeki pozitif etkisi iş yükünün düşük, orta ve yüksek olmasına göre farklılık göstermektedir. Çalışanların iş yükleri arttıkça iş streslerinin işten ayrılma niyetleri üzerindeki pozitif etkisi daha güçlü olarak bulgulanmıştır.

Banka çalışanlarının iş streslerinin işten ayrılma niyetlerine etkisinde iş yükünün düzenleyici rolünü test etmek amacıyla yapılan regresyon analizi

bulgularına göre, analize dâhil edilen tüm tahmin değişkenlerinin işten ayrılma niyeti üzerindeki değişimin %59'unu açıkladığı ve işten ayrılma niyetine iş yükünün etkisinin olumlu yönde anlamlı olduğu bulgulanmıştır.

Çalışanların işten ayrılma niyetlerini tükenmişlik, iş tatmini ve duygusal bağlılık (Yıldırım, Erul ve Kelebek, 2014; Anafarta, 2015; Karaca ve Şenel, 2022) gibi pek çok değişken etkileyebilmektedir. İş stresi (Yenihan, Öner ve Çiftiyıldız, 2014; Onay ve Kılıcı, 2011; Tekingündüz, Top ve Seçkin, 2015) ve iş yükü de (Zeytinoglu vd. 2007; Gaither vd., 2008; Çelik ve Çıra, 2013; Qureshi vd. 2013; Duxbury ve Halinski, 2014) işten ayrılma niyetini etkileyen önemli değişkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Literatürde pek çok çalışma sonucuyla da desteklendiği gibi hem iş stresi hem de iş yükü işten ayrılma niyetini pozitif yönde etkilemektedir. Dolayısıyla artan iş yükünün iş stresinin işten ayrılma niyetine etkisini daha yoğun bir şekilde etkilemesi beklenen bir sonuçtur. İş stresinin işten ayrılma niyetini olumlu yönde etkileyen pek çok çalışma sonucuna rağmen bizim çalışmamızda iki değişken arasındaki ilişki düzenleyici değişken olmadan anlamlı olarak bulgulanmamıştır. İş stresi günümüz örgütlerinin neredeyse tamamında yaşanan bir durumdur. Dolayısıyla çalışma sonucumuz; bir bireyin işten ayrılma niyetine sadece iş stresi tek başına neden olmamakta, iş stresinin etkisini artıracak başka değişkenlerin iş ortamında ortaya çıkması sonucunda bireyin işten ayrılma niyeti artmaktadır, şeklinde yorumlanmıştır.

İş stresi ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki literatürde yoğun bir şekilde araştırılmasına rağmen bu ilişkiye etki edebilecek düzenleyici ve aracı değişkenlerin çok fazla çalışmada yer bulmadığı görülmüştür. Literatürde iş stresinin işten ayrılma niyetine etkisinde iş yükünün düzenleyici etkisini araştıran başka bir çalışmaya rastlanılmadığından bu çalışmanın literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışma sadece Karaman gibi küçük bir ilde görev yapan banka çalışanlarını içermektedir. Dolayısıyla çalışma koşullarının daha zorlu olduğu büyük şehirlerde görev yapan banka çalışanlarında bu araştırmanın yapılmasının daha farklı sonuçların çıkmasına neden olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca çalışma sonuçları sadece banka çalışanları ile sınırlı olduğundan farklı sektörlerde çalışmanın yapılmasının yine farklı sonuçların çıkmasına neden olabileceği öngörülmektedir. Dolayısıyla çalışmanın farklı sektörlerde de yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

Akay Kakakoç, G. (2021). *Algılanan İş Güvencesizliğinin, İş Motivasyonu Ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

- Akçakanat, T. ve Uzunbacak, H. H. (2019). Aşırı İş Yükü Algısının İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisinde Sürekli Kaygının Aracılık Rolü. *Alanya Akademik Bakış*, 3(3), 215-230.
- Alam, M. A. (2016). Techno-Stress And Productivity: Survey Evidence From The Aviation Industry. *Journal of Air Transport Management*, 50, 62-70.
- Anafarta, N. (2015). Algılanan Örgütsel Destek Ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi: İş Tatmininin Aracılık Rolü. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 26(79), 112-130.
- Auerbach, S. M. ve Gramling, S. E. (1998). Stress Management: Psychological Foundations. Upper Saddle River, N.J.: Prentice Hall.
- Bernstein, D. A., Penner, L. A., Stewart, A. C. ve Roy, E. J. (2008). Psychology (8th edition). Boston New York: Houghton Mifflin Company.
- Bunk, J. A. ve Magley, V. J. (2013). The Role of Appraisals and Emotions in Understanding Experiences of Workplace Incivility. *Journal of Occupational Health Psychology*, 18(1), 87-105.
- Büte, M. (2011). Nepotizmin İş Stresi, İş Tatmini, Olumsuz Söz Söyleme ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkileri: Aile İşletmeleri Üzerinde Bir Araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 177-194.
- Carnevale, T. (2005). The Coming Labor and Skills Shortage. *Training & Development*, 59(1), 37-41.
- Cho, J., Lee, H. E. ve Kim, H. (2019). Effects of Communication-Oriented Overload in Mobile Instant Messaging on Role Stressors, Burnout, And Turnover Intention in the Workplace. *International Journal of Communication*, 13, 21.
- Cotton, J. L. ve Tuttle, J. M. (1986). Employee Turnover: A Meta-Analysis and Review With Implications For Research. *Academy of Management Review*, 11(1), 55-70.
- Çalışkan, A. ve Bekmezci, M. (2019). Aşırı İş Yükünün İşten Ayrılma Niyetine Etkisinde İş Tatmini ve Yaşam Tatmininin Rolü, Sağlık Kurumu Çalışanları Örneği. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 381-431.
- Çankaya, M. (2020). Hastane Çalışanlarındaki İş Stresinin İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(1), 121,143.

- Çelik, M. ve Çıra, A. (2013). Örgütsel Vatandaşlık Davranışının İş Performansı ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisinde Aşırı İş Yükünün Aracılık Rolü. *Ege Akademik Bakış*, 13(1), 11-20.
- Çelik, M. ve Çıra, A. (2013). Örgütsel Vatandaşlık Davranışının İş Performansı Ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisinde Aşırı İş Yükünün Aracılık Rolü. *Ege Akademik Bakış* 13(1), 11-20.
- Dağdeviren, M., Eraslan, E. ve Kurt, M. (2013). Çalışanların Toplam İş Yükü Seviyelerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Model ve Uygulaması. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 20(4), 517-525.
- Davis, H. T. ve Scriven, L. E. (1982). Stress And Structure in Fluid Interfaces. *Advances in Chemical Physics*, 49, 357-454.
- Demerouti, E., Bakker, A. R., Nachreiner, F. ve Schaufeli, W. B. (2001). The Job Demandsresources Model of Burnout. *Journal of Applied Psychology*, 86 (3): 499-512.
- Dirik, D. (2019). Ulusal Yazın Bağlamında İşten Ayrılma Niyetinin Öncüllerine İlişkin Bir Meta-Analiz Çalışması. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 26(1), 131-155.
- Efeoğlu, İ. E. ve Özgen, H. (2007). İş-Aile Yaşam Çatışmasının İş Stresi, İş Doyumu Ve Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkileri: İlaç Sektöründe Bir Araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 237-254.
- Elçi, M. ve Karabay, M. E. (2016). İşletmelerde Yıldırımaya Maruz Kalma Algısının Çalışanların İşten Ayrılma Niyetine ve Örgütsel Sessizlik Davranışlarına Etkisi: Hizmet Sektörü Üzerine Bir Araştırma, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 125-149.
- Elloy, D.F. ve Smith, C.R. (2003). Patterns of Stress, Work-Family Conflict, Role Conflict, Role Ambiguity and Overload Among Dual-Career and Single-Career Couples: An Australian study. *Cross Cultural Management: An International Journal*, 10(1), 55-56.
- Ercan, A., Kazançoğlu, İ. ve Küçükaltan, B. (2019). İş Stresi, İş Tatmini, Örgütsel Kıvanç Ve İşten Ayrılma Niyeti Etkileşiminin İş Performansı İle İlişkisi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 14, 101-114.
- Erdirençelebi, M., Ertürk, E. ve Çini, M. A. (2020). Örgütsel Yalnızlık İle İşten Ayrılma Niyeti İlişkisinde Örgütsel Sessizliğin Aracılık Etkisi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 20(39), 32-52.
- Eroğlu, A. (2020). İş Yükünün İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisinde İş Tatmini ve Kişi-Örgüt Uyumunun Aracılık Rolü. *İş ve İnsan Dergisi*, 7(2), 213-227.

- Firth, L., Mellor, D. J., Moore, K. A. ve Loquet, C. (2004). How Can Managers Reduce Employee Intention to Quit?. *Journal of Managerial Psychology*, 19(2), 170-187.
- Firth, L., Mellor, D., Moore, K. A. ve Loquet, C. (2004). How Can Managers Reduce Employee Intention to Quit?. *Journal of managerial psychology*, 19(2), 170-187.
- French, J.R.P. ve Caplan, R.D. (1973). Organizational Stress and Individual Strain. In A. J. Marrow (Ed.), *The Failure of Success*. New York: John Wiley. Frone.
- Gaither, C. , Kahaleh, A. , Doucette, W. , Mott, D. , Pederson, C. ve Schommer, J. (2008). A Modified Model Of Pharmacists' Job Stress: The Role Of Organizational, Extra-Role, And Individual Factors On Work-Related Outcomes. *Research in Social and Administrative Pharmacy*, 4(3), 231-243.
- George, D. ve Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference, 17.0 update (10a ed.)* Boston: Pearson
- Greenberg, E. S., Patricia, G. ve Moore, L. (1995). Work Teams and Organizational Commitment Working Paper. Erişim adresi: <https://studylib.net/doc/18208799/work-teams-and-organizational-commitment> (10.06.23).
- Greenhaus, J. H. ve Beutell, N. J. (1985). Sources of Conflict Between Work and Family Roles. *Academy of Management Review*, 10, 76-88.
- Gündüz-Çekmecelioğlu, H. (2005). Örgüt İkliminin İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Bir Araştırma. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(2), 23-39.
- Gürbüz, (2019). *Sosyal Bilimlerde Aracı, Düzenleyici ve Durumsal Etki Analizleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gürbüz, S. ve Bekmezci, M. (2012). İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarının Bilgi İşçilerinin İşten Ayrılma Niyetine Etkisinde Duygusal Bağlılığın Aracılık Ve Düzenleyicilik Rolü. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 41(2), 189-213.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. (5. Baskı) Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hancock, P. A. ve Meshkati, N. (Eds.). (1988). *Human Mental Workload* (139-183). Amsterdam: North-Holland.
- Hart, S. G. ve Wickens, C. D. (1990). *Workload Assessment and Prediction*. Dordrecht: Springer Netherlands.

- Huey, B. M. ve Wickens, C. D. (1993). Workload Transition: Implications For Individual and Team Performance. National Research Council Washington DC.
- Igbaria, M. ve Greenhaus, J. H. (1992). Determinants of MIS Employees' Turnover Intentions: A Structural Equation Model. *Communications of the ACM*, 35(2), 35-49.
- Ildız, G. Ö. (2009). *Proje Yönetimi: İnşaat Firmalarında Proje Müdürlerinin İş Yükü, İş Stresi, İş Tatmini Ve Motivasyon İlişkisi* (Yayımlanmış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Jaramillo, F., Nixon, R. ve Sams, D. (2005). The Effect of Law Enforcement Stress on Organizational Commitment. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 28(2), 321-336.
- Johannsen, G. (1979). *Workload and Workload Measurement*. Boston: Springer Us.
- Joo, B. K. ve Park, S. (2010). Career Satisfaction, Organizational Commitment, and Turnover Intention: The Effects of Goal Orientation, Organizational Learning Culture and Developmental Feedback. *Leadership & Organization Development Journal*, 31(6), 482-500.
- Jung, H. S. (2001). Establishment of Overall Workload Assessment Tecnique For Various Tasks and Workplaces. *International Journal of Industrial Ergonomics*, 28, 341-353.
- Kara, E. ve Ellialtı, M. H. (2021). Duygusal Emeğin Tükenmişlik Üzerindeki Etkisinde İş Stresinin Aracı Rolü: Bir Yapısal Eşitlik Modeli Çalışması. *Turkish Studies-Social Sciences*, 16(1), 157-171.
- Karaca, A. ve Şenel, S. (2022). Duygusal Bağlılık İle İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkide Örgütsel Kimliğin Aracı Rolü: Devlet Okullarında Bir Alan Araştırması. *Journal of Academic Perspective on Social Studies*, (1), 19-42.
- Karacaoğlu, K. ve Çetin, İ. (2015). İş Yükü Ve Rol Belirsizliğinin Çalışanların Tükenmişlik Düzeyleri Üzerine Etkisi: Afad Örneği. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sbe Dergisi*, 5(1), 46-69.
- Karakuş, Ç. (2019). Çalışma Hayatında İş Tatmini ve İş Stresi: Özel Bir Hastanede Çalışan Hemşireler Üzerine Bir Araştırma. *Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 92-104.
- Kaya, Ç. ve Deniz, A. (2021). Çağrı Merkezlerinde İş Yükünün İşte Tükenmişlik Duygusu Üzerindeki Etkisi. *Journal of Life Economics*, 8(1), 81-92.

- Kelly, E. L. ve Moen, P. (2021). Overload. In Overload. Princeton University Press.
- Kerse, G., Koçak, D. ve Özdemir, Ş. (2020) Mütevazı Liderlik Ölçeğinin Türkçe Uyarlaması ve Mütevazı Liderliğin Sesslilik Davranışına Etkisi: Kuşak Farklılığının Düzenleyici Rolü. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 1769-1787.
- Kinter, O. ve Katı, Y. (2022). The Mediation Effect of Job Stress and Burnout on the Relationship between Workload and Turnover Intention: An Application in the Healthcare Sector, *Journal of Economics and Administrative Sciences*, 23(4), 852-863.
- Korkmazer, F. (2021). İş Yüğü Fazlalığı Algısının Çalışan Performansı Üzerindeki Etkisinde İş Tatmininin Aracı Rolü: Sağlık Sektöründe Bir Uygulama. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17(36), 2767-2793.
- Lazarus, R. S. (1999). *Stress and Emotion: A New Synthesis*. Springer Publishing Company.
- Lazarus, R. S. ve Folkman, S. (1984). Coping and Adaptation :The Handbook Of Behavioral Medicine. New York: Guilford.
- Lee, T. W. ve Mowday, R. T. (1987). Voluntarily Leaving an Organization: An Empirical Investigation of Steers and Mowday's Model of Turnover. *Academy of Management Journal*, 30(4), 721-743.
- Leka, S., Griffiths, A. ve Cox, T. (2005). Work - Related Stress: The Risk Management Paradigm. G. Antoniou, & C. L. Cooper , *Research Companion to Organizational Health Psychology*, 1-715, Chichester: Edward Elgar.
- Lo, W. Y., Chien, L. Y., Hwang, F. M., Huang, N. ve Chiou, S. T. (2018). From Job Stress To Intention To Leave Among Hospital Nurses: A Structural Equation Modelling Approach. *Journal Of Advanced Nursing*, 74(3), 677-688.
- Magnuson, J. (1990). Stress Management. *Journal of Property Management*, 55(3), 24-27.
- Maslach, C. ve Leiter, P. M. (1997). The Truth About Burnout, San Francisco: Jossey-Bass.
- Mazloum, A., Kumashiro, M., Izumi, H. ve Higuchi, Y. (2008). Quantitative Overload: A Source of Stress in Data-Entry VDT Work Induced By Time Pressure and Work Difficulty. *Industrial Health*, 46(3), 269-280.

- Morrison, J. F. (2014). A Time To Think, A Time To Talk: Irish Republican Prisoners in the Northern Irish Peace Process. In *Prisons, Terrorism and Extremism* (pp. 97-108). UK:Routledge.
- Moudon, A. V. (2009). Real Noise From the Urban Environment: How Ambient Community Noise Affects Health and What Can Be Done About It. *American Journal of Preventative Medicine*, 37(2), 167–171.
- Mowday, R.T., Porter, L.W. ve Steers, R.M. (1982). *Employee Organization Linkages: The Psychology of Commitment, Absenteeism and Turnover*. San Diego, Ca: Academic Press.
- Oflaz, M. ve Polat, E. (2023). İşyeri Zorbalığı ve İş Tatmininin İş Stresi Üzerindeki Etkisi: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 258-280.
- Ok, A.B. (2007). *Kuruma Bağlılığın İlişkili Olduğu Değişkenler: Kurumsal İletişime Özel Bir Vurgu*.(Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Okan, T. ve Özbek, M. F. (2016). İş Yükü Talebi, İş Tatminsizliği Ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkilerde İş-Aile Çatışması Ve İş Stresinin Ara Değişken Rolü: Sağlık Çalışanları Örneği. *Gümüşhane University Electronic Journal of the Institute of Social Science/Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 7(17), 203-226.
- Onay, M. ve Kılıcı, S. (2011). İş Stresi Ve Tükenmişlik Duygusunun İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkileri: Garsonlar Ve Aşçıbaşılar. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 363-372.
- Onay, M. ve Kılıcı, S. (2011). İş Stresi Ve Tükenmişlik Duygusunun İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkileri: Garsonlar Ve Aşçıbaşılar. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 363-372.
- Onay, M., Kılıcı, S. (2011). İş Stresi ve Tükenmişlik Duygusunun İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkileri: Garsonlar ve Aşçıbaşılar. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 363–372.
- Pelenk, S. E. Ve Acaray, A. (2020). Aşırı İş Yükünün İş Tatminine Etkisinde İşyeri Maneviyatının Düzenleyici Rolü. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(27), 480-497.
- Perez, M. (2008). Turnover Intent. Diploma Thesis. University of Zurich.
- Pienaar, J., Sieberhagen, C. F. ve Mostert, K. (2007). Investigating Turnover Intentions By Role Overload, Job Satisfaction and Social Support Moderation. *SA Journal of Industrial Psychology*, 33(2), 62-67.

- Pradana, A. ve Salehudin, I. (2015). Work Overload and Turnover Intention of Junior Auditors in Greater Jakarta, Indonesia. *The South East Asian Journal of Management*, 9(2), 108-124.
- Qureshi, M. I., Iftikhar, M., Abbas, S. G., Hassan, U., Khan, K. ve Zaman, K. (2013). Relationship Between Job Stress, Workload, Environment And Employees Turnover Intentions: What We Know, What Should We Know. *World Applied Sciences Journal*, 23(6), 764-770.
- Rabin, S., Feldman, D. ve Kaplan, Z. E. (2010). Stress and Intervention Strategies in Mental Health Professionals. *British Journal of Medical Psychology*, 72(2), 159-169.
- Rahim, M. ve Psenicka, C. (1996). A Structural Equation Model of Stress, Locus of Control, Social Support, Psychiatric Symptoms, And Propensity to Leave A Job. *Journal of Social Psychology*, 136, 69-84.
- Rusbult C. E., Farrel D., Rogers G. ve Mainous A. G. III (1988). Impact of Exchange Variables on Exit, Voice, Loyalty and Neglect: An Integrative Model of Responses To Declining Job Satisfaction. *Academy of Management Journal*, 31(3), 599-627.
- Said, R. M. ve El-Shafei, D. A. (2021). Occupational Stress, Job Satisfaction, And Intent To Leave: Nurses Working on Front Lines During COVID-19 Pandemic in Zagazig City, Egypt. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 8791-8801.
- Selye, P. (1956). *The Stress of Life*. New York: McGraw-Hill.
- Senge, P. M. (2011). *Beşinci Disiplin*. (A. İldeniz , & A. Doğukan, Çev.) İstanbul: Yapı kredi Yayınları.
- Singh, J. (1998). Striking A Balance in Boundary-Spanning Positions: An Investigation of Some Unconventional Influences of Role Stressors and Job Characteristics on Job Outcomes of Salespeople. *Journal of marketing*, 62(3), 69-86.
- Spector, P. E. ve Jex, S. M. (1998). Development of Four Self-Report Measures of Job Stressors and Strain: Interpersonal Conflict at Work Scale, Organizational Constraints Scale, Quantitative Workload Inventory, And Physical Symptoms Inventory. *Journal of Occupational Health Psychology*, 3(4), 356.
- Tabur, A., Choudhury, A., Emhan, A., Mengenci, C. ve Asan, O. (2022). Clinicians' Social Support, Job Stress, And Intent To Leave Healthcare During COVID-19. *In Healthcare*, 10(2) 229).

- Tekingündüz, S., Top, M. ve Seçkin, M. (2015). İş Tatmini, Performans, İş Stresi Ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi: Hastane Örneği. *Verimlilik Dergisi*, (4), 39-64.
- Tekingündüz, S., Top, M. ve Seçkin, M. (2015). İş Tatmini, Performans, İş Stresi Ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi: Hastane Örneği. *Verimlilik Dergisi*, (4), 39-64.
- Tett, R. P. Ve Meyer, J. P. (1993). Job Satisfaction, Organizational Commitment, Turnover Intention, and Turnover: Path Analyses Based on Meta-Analytic Findings. *Personnel Psychology*, 46(2), 259-293.
- Trayambak, S., Kumar, P. ve Jha, A. N. (2012). A Conceptual Study on Role Stressors, Their Impact and Strategies to Manage Role Stressors. *IOSR Journal of Business and Management*, 4(1), 44-48.
- van Beuzekom, M., Akerboom, S., Boer, F. ve Dahan, A. (2013). Influence of Latent Risk Factors on Job Satisfaction, Job Stress and Intention To Leave in Anaesthesia Teams: A Cross-Sectional Survey. *European Journal of Anaesthesiology/ EJA*, 30(5), 222-228.
- Vanishree, P. (2014). Impact of Role Ambiguity, Role Conflict and Role Overload on Job Stress in Small and Medium Scale Industries. *Research Journal of Management Sciences*, 10-13.
- Vatansever Ç. (2014). Risk Değerlendirme’de Yeni Bir Boyut: Psikososyal Tehlike ve Riskler. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 1, 117-138.
- Weaver Jr, C. P. (2015). Perceived Organizational Support and Job Overload as Moderators on the Relationship Between Leadership Effectiveness and Job Satisfaction. *Emerging Leadership Journeys*, 8(1), 79-100.
- Xiaoming, Y., Ma, B. J., Chang, C. L. ve Shieh, C. J. (2014). Effects of Workload on Burnout and Turnover Intention of Medical Staff: A study. *Studies on Ethno Medicine*, 8(3), 229-237.
- Yenihan, B., Öner, M. ve Çift yıldız, K. (2014). İş Stresi ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki: Otomotiv İşletmesinde Bir Araştırma. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 5(1), 38-49.
- Yenihan, B., Öner, M. ve Çift yıldız, K. (2014). İş Stresi Ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki: Otomotiv İşletmesinde Bir Araştırma. *Çalışma İlişkileri Dergisi* 5(1), 38-49.
- Yıldırım, M. H., Erul, E. E.ve Kelebek, P. (2014). Tükenmişlik İle İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki Banka Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(1), 34-44.

- Yongkang, Z., Weixi, Z., Yalin, H., Yipeng, X. ve Liu, T. (2014). The Relationship Among Role Conflict, Role Ambiguity, Role Overload and Job Stress of Chinese Middle-Level Cadres. *Chinese Studies*, 3(01), 8.
- Yu, J., Park, J. ve Hyun, S. S. (2021). Impacts of the COVID-19 Pandemic on Employees' Work Stress, Well-Being, Mental Health, Organizational Citizenship Behavior, And Employee-Customer Identification. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 30(5), 529-548.
- Zeytinoglu, I. U., Denton, M., Davies, S., Baumann, A., Blythe, J. ve Boos, L. (2007). Deteriorated External Work Environment, Heavy Workload And Nurses' Job Satisfaction And Turnover Intention. *Canadian Public Policy*, 33(1), 31-47.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

An Orientalist Analysis of Orhan Pamuk's *Snow* and *Cevdet Bey and His Sons*

Seher Özsert,* Fikret Güven**

Abstract

The present study analyses the traces of Orientalism in Orhan Pamuk's two novels *Snow* and *Cevdet Bey and His Sons*. As a theoretical framework, Orientalism focuses on the distinction between "the self" and "the other" attributing to the literary studies applied by Western scholars to the Eastern countries for the purpose of establishing dominance. "The self" constantly stigmatizes and marginalizes "the other" as innately different. This process strictly draws on West and East boundaries and becomes the starting point of a problematic relationship between the two sides. Since ancient times, it has preserved its existence as a mode of thinking of the West on Eastern civilizations. In this context, the Orientalist details that Orhan Pamuk reflects on his both novels are the main subjects of this work. The study examines traces of Orientalist discourse in Pamuk's selected novels and tries to bring an approach to the author's portrayal of his own society. In the light of the pioneering theorists, like Said, Bhabha, and Fanon, the arguments on selected texts are grounded on the themes such as the East-West binaries, cultural identity, and conflicts. Based on the East-West contrasts identified, the study reveals what kind of an Orientalization process Türkiye went through both within itself and against the Western civilization.

Keywords: Orientalism, Islam, Orhan Pamuk, East/West, mimicry

Orhan Pamuk'un *Kar ve Cevdet Bey ve Oğulları* Romanlarının Oryantalist Bir Analizi

Özet

Bu çalışma Orhan Pamuk'un *Kar* ile *Cevdet Bey ve Oğulları* adlı iki romanında Oryantalizm'in izlerini incelemektedir. Teorik çerçeve olarak, Oryantalizm, Batılı bilim insanlarının Doğu ülkelerine hakimiyet kurmak amacıyla uyguladıkları edebi çalışmalara atıf yaparak "ben" ve "öteki" ayrımına odaklanmaktadır. "Benlik" sürekli olarak "ötekini" doğuştan farklı olarak damgalıyor ve ötekileştiriyor. Bu süreç, Batı ve Doğu sınırlarını sıkı bir şekilde çizerek, iki taraf arasında sorunlu bir ilişkinin başlangıç noktası oluyor. Antik çağlardan bu yana Batının Doğu medeniyetleri üzerine düşünme biçimi olarak varlığını korumuştur. Bu bağlamda Orhan Pamuk'un her iki romanında yansıttığı Oryantalist detaylar bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı Pamuk'un seçilmiş romanlarında Oryantalist söylemin izlerini incelemek ve yazarın kendi toplumunu tasvirine bir yaklaşım getirmektir. Said, Bhabha, Fanon gibi öncü teorisyenlerin ışığında, seçili metinler üzerindeki tartışmalar Doğu-Batı ikililikleri, kültürel kimlik ve çatışmalar gibi temalara

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Nişantaşı University, seher.ozsert@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-2931-499X>

**Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen University, fikretguven@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-9313-7166>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Özsert, S. ve Güven, F. (2023). An Orientalist Analysis of Orhan Pamuk's *Snow* and *Cevdet Bey and His Sons*. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 432-454.

<https://doi.org/10.48139/aybukulliye.1350267>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
26 Ağustos 2023	26 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	432-454
26 August 2023	26 October 2023	Research Article	

dayandırılmaktadır. Tespit edilen Doğu-Batı karşıtlıklarından hareketle çalışma, Türkiye'nin hem kendi içinde hem de Batı medeniyetine karşı nasıl bir Oryantalleşme süreci yaşadığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, İslam, Orhan Pamuk, Doğu/Batı, taklit

Introduction

Orientalism covers the research studies of the West on the East in the fields of literature, language, and history. Studies about the Orient were carried out not only for the sake of making scientific progress but to establish dominance over the third world. Over time, the West put the Orient in the “other” position to define itself. The sharp distinction between the West and the East becomes, as Edward Said (2003) puts it, “the starting point for elaborate theories, epics, novels, social description, and political accounts concerning the Orient, its people, customs, mind, destiny, and so on” (p. 2-3). The Eastern civilization became an object of study, gaze, desire, and awe. This discursive process paved the way for further imperialist and colonizing practices as the knowledge gained through colonialism was used effectively to military, political, economic, and cultural dominate non-Western cultures. Thanks to technological, scientific, and economic advances, the Western civilization not only assumed superiority over the East but also tried to impose its superiority. The Orient was regarded as corrupt, primitive, backward, and resistant to change and advancement.

The Orientalist attitude observed in various letters, travel writings, and literary works also fed other Orientalist texts. Even researchers and writers who did not know much about the East and have never been there reinforced the discourse. The attitude of researchers and writers turned into a vicious cyclical chain feeding on each other and shaping the collective memory. This led to the formation of a discursive representation and the West consolidated its identity as the ultimate and superior self. This claim of superiority led to a full-scale exploitation of the Orient. While the West got richer at the expense of the East, the role of scientific/technological developments and cultural transformations in Europe played a crucial role in the exploitation of the third world. The Orient was characterized by derogatory and pejorative attributes such as fixed, resistant to change, and lazy. Such characterization manifested itself in fine arts, science, and cultural life. Since they are submissive, dominance must be established over them by white Europeans. This power relation is consistent with the presumption that they think the natives cannot speak up for themselves, therefore “they must be represented” and they take over this duty to lead them as they call it “White Men’s burden” (Said, 2003, p. 335).

Influenced by the Western ideologies of civilizing “the others”, the secular modernizing elite class in Türkiye began to have a role of dominating the rural population by undertaking the burden of white supremacist elites to bring civilization to the backward masses. The homogenization and essentialization of

the Westernized elite class caused a duality resulting in serious debates and identity issues which has found its portrayal in several literary works. The echoes of the Turkish attempts to mimic the West were reflected in the novels, and the modernization process found its expression and portrayal in the early fictional works. While emphasizing the phenomenon of Westernization, there were also writers who expressed their contempt for the fact that traditional values are no longer valid. The historical mimicry in the name of modernity and civilization has been portrayed in Orhan Pamuk's works which portrayed characters with an identity dilemma. Erdağ Gökner (2006b) elucidates that this duality first started in public life, then divided the society into two in terms of mentality, and finally, by deepening and changing its operation, it settled in as individuals (p. 326). Language, dress, laws, and education are regulated according to the West. From this perspective, modernization, trying to catch up with a society that is more advanced than itself, and identifying with it, has the same meaning as Westernization (Gökner, 2006a, pp. 118-119). These characters are stuck between both civilizations and try to negotiate their displacement, ambivalence, and alienation. Considering the modification of Orientalist narratives within the context of Turkish Orientalism, Pamuk portrays characters who are displaced, ambivalent, and alienated. Presenting these characters in an allegorical expression by reconciling them with the identity of the society, Pamuk brings to the fore people who are alienated from their own culture and tradition, and as a result, are caught in the middle of a lacuna.

Cevdet Bey and His Sons is Orhan Pamuk's first novel, which gives a picture of family members who are struggling to be Westernized in the uneasy atmosphere of Türkiye at the beginning of the twentieth century. They try to cleanse the traces of their Ottoman Oriental past and enrich their lives through Westernization. The first part begins with the story of Cevdet Bey and the oppressive atmosphere of Istanbul during the despotism period. Cevdet bey dreams of starting a family that works like a clockwork and buys a mansion in Nişantaşı. In the second part, between the years of 1936-1939, the lack of rational thought in the East is pointed out by focusing on the revolutions of the Republican period are described. Cevdet Bey's three children are the focus. Then, a leap forward in the narration takes place and grandson Ahmet's one day in 1970 is described. In this part, the Eastern understanding of art is criticized in the context of the modernization problem. Each chapter is devoted to a generation of the family and told in thirty-one-year leaps. The common feature of all sections is to reflect the socio-cultural and political conditions and developments in Türkiye for the mentioned years. The West and the East are treated in two metaphorical planes: lightness and darkness, the self-orientalist figures defend the necessity of modernity.

The most important element that Pamuk uses as a leitmotiv in the novel is the clock. After marriage, the clock inside the house becomes a metaphor for the family.

It appears frequently in the novel and continues to work until the house falls apart. The pendulum, ticking clock on the middle floor, like a heart beating without a hitch, permeates the regularity of the minutes, days, and holidays of the masonry house in Nişantaşı. The clock (family), which was disrupted by the death of Cevdet Bey, stopped completely and is cast aside with the death of Nigan Hanım. Grandson Ahmet is the one who notices that the pendulum clock at home is not working anymore. The family life that Cevdet Bey so diligently established disintegrates under the influence of time. According to Gökner (2012), the novel shows a historiographic focus "informed by an empire-to-republic periodization that traces a bildungsroman. The empire-to-republic bildungsroman is a genre of the Turkish novel that narrates the transition from the Ottoman Empire to the Republic of Türkiye as an articulation of the secularization thesis" (p. 312). When the novel is examined in the context of Orientalism, Westernization is superficial and does not go beyond mere imitation.

Snow narrates the story of journalist Ka, Kerim Alakuşoğlu, who lived in exile in Germany for twelve years and returns to Türkiye. He is assigned by the newspaper to investigate the suicide events of young girls in Kars. The head-scarfed girls commit suicide as a rejection of the oppressive male voices of fathers, imams, and the state. Kars which is located at the north-eastern tip of Türkiye, represents a microcosm of the whole county. Ayan (2019) illustrates this point by evaluating Ka's condition:

The dialectic between East and West is between political Islamists and Westernizing secularists. In the narrative where Sunay Zaim, who is constructed as a representative figure, and Ka, who is a self-orientalist figure, are confronted, the Eastern religious perception in the context of the modernization problem is criticized through a bigoted representation of the East. In the novel, where the knowledge-power mechanism functions, based on the failure of Sunay Zaim, who defends the West's understanding of modernity shaped by positivist thought, on the path to enlightenment, and the orientalist act of Ka, who reacts to the Eastern value system shaped by a fanatic mentality, the East itself is seen with an occidentalist perspective. The superiority of the West over the East is exhibited through the inferiority complex it has absorbed by producing. (p. 53)

Although one of the purposes of Ka's coming to Kars is to reach the romantic dreams of his childhood, this romantic provincial theme turns into a rural image in time where narrow-mindedness and violence prevail. Events proceed on the basis of the Islamist-secular conflict. The upcoming elections and veiled women who commit suicide intensify this conflict. The atheist identity of the Western intellectual Ka and the regional commitment to Islam resurface throughout the novel. A sign of metafiction in the novel is that the name of the author, whom we learn to be Ka's close friend at the end of the book, is Orhan. Both novels are

observed to carry the traces of the Orientalist discourse and this study investigates how Pamuk portrays the existence of “the other” within one’s own culture and how it influences the development of national identity and culture.

Orientalism and Its Evolution in Türkiye

Rather than examining the East and understanding it as it is, the West tried to reproduce the Orient according to itself and to establish superiority over this new object. West needed an “other” to define itself, and this other became the East. Said (2003) defines the term as: “a style of thought based upon an ontological and epistemological distinction made between ‘the Orient’ and (most of the time) ‘the Occident’” (p. 2). The East, which is constructed as the other, “the Orient”, is loaded with the opposite features of the subject the West, “the Occident”. There is a mutual correlation between the perceptions of both cultures towards each other. In its most basic sense, Orientalism was separated from the function of collecting information about Eastern societies and expanded further. It turned into a discourse that allowed the Westerners to interpret everything Eastern as the opposite of their own image and to create fixed differences. Similarly, Occidentalism involves constructed images representing Europeans. The East is ultimately different from the West, and vice versa. While making the Oriental distinction, sociological features such as individuality and civil society that the West has been brought to the fore and the main emphasis is that the East does not have these qualities. Occidental vision creates fantastic desires and dreams about Europe as it is observed to be the great sample of modernization. The West takes the pretext of modernizing the East while the East follows the West to upgrade the level of social status. While the West wants to spread its modernity and enlightenment to the East, there is a huge admiration and idealization of the Western values in the East.

Throughout history, Orientalism has progressed simultaneously with colonialism for the same purposes: establishing settlements and sovereignty in the newly discovered lands, using these lands for profit, and Christianization of the indigenous population. Said especially emphasizes that Europe’s imperialism and Orientalism progressed in parallel. In *Culture and Imperialism*, Said (1994) explains European imperialism expanding all over the world: “By 1914, the annual rate had risen an astonishing 240,000 square miles, and Europe held a grand total of roughly 85 percent of the earth as colonies, protectorates, dependencies, dominions, and commonwealths” (p. 18). The Western attitudes towards the East marginalizing them as “the other” is in fact a constructed discourse, similarly the Eastern desires to resemble Europeans do not go beyond following a fake illusion to be more modern. Said examines how the use of scholarly texts, works of literature, tracts, journals, travel books, and studies create an imaginary and discursively presented Orient. By establishing the hegemonic power structure, Orientalist narratives legitimize Western superiority as accepting them to be the universal civilization while trying to convince the East for approval. Indeed, it goes

far beyond the approval and triggers the East to construct their own ideal Western images influenced by their own Oriental one.

The literature of Orientalism written by the Orientalists provided scientific material to the missionary and colonial powers traveling to the East. Travelers, researchers, and officials who traveled to the East returned with texts that could be counted as reports. These texts are so numerous that in the seventeenth century alone, it has been claimed that there are more than two hundred publications on the Orient (Hentsch, 2008, p. 130). Even writers who did not go to the East personally and did not know the people they were interested in wrote about the East and took the studies written by previous Orientalists as a source for their writings. The Orientalist texts' quoting from each other reinforced the Orientalist discourse even further. Said states that Orientalism in its official form in the Christian West is considered to have started when the Council of the Church convened in Vienna in 1312 and as a term originated in Europe around the last decades of the eighteenth century. The term was used for the first time in England (1779) and then in France (1799). Silvestre de Sacy (1758-1838) is considered the first Orientalist: "his students dominated Europe. Many of these Orientalists demonstrated political utility-as some showed for Napoleon in Egypt" (Said, 2003, p. 93). Said puts Napoleon's Egypt Campaign as the starting axis of modern Orientalism: "With Napoleon's invasion of Egypt began processes between East and West that still dominate our contemporary cultural and political outlook" (Said, 2003, p. 52).

Napoleon, with his knowledge transferred from literary texts and Orientalists, took great interest in Egypt, and developed a desire to conquer. While making plans for conquest, his greatest literary support was *Volney's Voyage en Égypte et en Syrie* (Journey to Egypt and Syria) (1787). He learned the difficulties he will encounter in the East from this book (Said, 2003, p. 91). He took a group of scholars, writers, anthropologists, historians, and biologists with him when he set out on the expedition. His invasion of Egypt was the first step for Orientalism to become a functional colonial tool, while "new categories, new experiences, including imperialist ones, would emerge, and over time, Orientalism would adapt itself to these, albeit with some difficulty" (Said, 2003, p. 102).

The Ottoman Empire, which put an end to the Byzantine and advanced into Europe with military successes, inevitably struck fear into Europe. By the end of the seventeenth century, Turks even started to threaten Vienna by taking the island of Crete. Since it followed a policy of Muslim expansionism based on the notion of jihad, it also created a religious threat to Europe: "From the end of the seventh century until the battle of Lepanto in 1571, Islam in its Arab and Ottoman form had dominated or actually threatened European Christianity" (Said, 2003, p. 84). The most important breaking moment to thwart the Ottoman threat was the defeat of Vienna. This defeat is very important for the rise of the West because the Ottoman Empire was humiliated in the eyes of the West: "The Ottoman Empire's withdrawal

from the European continent and its decline from a great state to a ‘sick man’ were only due to apparent military defeats; the source of the defeats itself was the chronic failure to participate in the process of the scientific revolution” (Ferguson, 2012, p. 329). Geographical explorations started by the end of the 15th century and the discovery of the Cape of Good Hope and America made great contributions to the economic progress of Europe (Ferguson, 2012, p. 120). The Silk Road, which was controlled by the Ottomans, gradual loss of its significance caused the eventual collapse of its economy. During the Renaissance and the Reformation acts, interest in science, art, and humanism increased and with the publication of scientific works with the advent of printing, the East fell behind (Ferguson, 2012, p. 86). Europe’s greatest leap took place with the Industrial Revolution in the eighteenth century. The need for raw materials increased with the establishment of new factories. Looking for its raw materials abroad, Europe accelerated its colonial expansion. Strauss states that the 19th-century European also declared himself superior to the rest of the world because he had the steam engine and few other technical feats to boast about (Levi-Strauss, 2010, p. 70). While these developments were taking place in Europe, the Ottoman Empire remained indifferent to them and fell behind in civilization.

In Türkiye, with the establishment of the Republic, the elite assumed the Orientalist and paternalistic view towards Anatolian masses. As the founding fathers, the ruling elite took up the mission to educate rural Others who are categorized outside the frame of the Western modernity as Islamic and ethnic entities. This civilizing mission tried to create a homogenous nation that should get rid of its “Orientalness” and therefore reject the Ottoman past, and its rural and tribal structures. Westernizing reforms followed the declaration of the republic. Radical reforms in institutions, norms, clothing, music, arts, and education were implemented with a nationalist discourse that reinforced the authority of the state. Religious foundations, caliphate, courts, dervish orders, sects, and veils were all abolished to strengthen the secular Republic. They were critical reforms for the foundation of a new Turkish national state through a radical shift from the Ottoman past, which created the gap between the two distinct cultures: the rural Anatolian population and the modern urban elite. Gökner (2012) states: “The secular masterplot encouraged Sunni Muslims to actively begin thinking of themselves as modern Turks. This redefined and regenerated national identity challenged anti-Muslim, racist, and orientalized notions of Turkish backwardness then current in Europe and Russia” (p. 307). Similarly, Mattar (2014) states that:

It thus figures the wider early Republican culture by which it was produced, a culture defined by [...] a fundamentally phantasmagoric relation to its European ‘other’, aspiring to a fantastic image of that other as mediated by imported fashions, films, literatures, commodities, laws, educational and

political systems, and all the other Western technologies and innovations brought in by the Kemalists. (p. 60)

Mattar (2014) refers to the illusion and dreams created through this “phantasmagorical relation” with the Europeans. Accordingly, any material object belonging to Europe symbolizes the idealized image of Europe. Mattar provides the sample of fashion to explain this fantastic relation. Selling the European style fabric and clothes goes beyond the trade of material substance, and it turns into selling dreams of becoming a European. The mutual judgments and constructs of both the Western and the Eastern civilizations cause societies to lead problematic lifestyles by following an illusion.

Orientalism in *Snow* and *Cevdet Bey and His Sons*

Orhan Pamuk addresses contemporary cultural problems in his novels like the tension between conservatism and modernity, identity problems, and the East/West dichotomy or the Islamic standpoint versus the Western perspective in the case of Türkiye. Pamuk (2011) expresses his own in-betweenness reflected in his works: “Coming from a Republican family, I live like a very Cartesian, influenced by Western rationalism while sitting at my desk. This rationality is at the center of my existence. But on the other hand, I open my soul to other books, other texts as much as I can” (p. 163). Since soul and mind are torn between the East and the West, Pamuk states that he benefits from this duality and the privilege of observing both cultures. This duality produces a type that is a product of the Western bourgeoisie for the Western audience/gaze by using Eastern sources, and simultaneously an Eastern product to vision the West as something exceptional: “Everyone is sometimes a Westerner and sometimes an Easterner - in fact a constant combination of the two” (Pamuk, 2011, p. 165). Therefore, Pamuk is an author who can freely take advantage of belonging nowhere and benefiting from both Eastern and Western cultures, as he states: “All of my books are made from the mixing of methods, procedures, habits and history of the East and the West. This is where my own comfort and double happiness come from, and I wander between two worlds as if I were at home, without feeling guilty” (Pamuk, 2011, p. 166). Even though these dual constructs are innately reciprocal, the East-West contrasts that Pamuk portrays in his works are mostly composed by the Orientalist tendencies rather than the Occidental evaluations. The characters, who try to modernize assuming Western attitudes are mostly ambivalent, displaced, and alienated. The desire to become someone that you are not is tantamount to self-denial, and the resulting anxiety becomes a general characteristic of the Orient in Pamuk's novels.

In addition to the East-West opposition in the novels, the provincial-central duality is noteworthy as well. Those living in the city center are with aspirations and have dreams of Westernized elites. According to this intelligentsia, the center is the ideal. The characters who placed themselves as the elite are now alienated

from their own country and culture. Pamuk establishes a master-slave relationship between this Westernized-elite-intellectual and the laggard stratum. As a result of this master-slave relationship, in which the intellectual looks down on the Orient, the Oriental's contempt for the East, which can be called Orientalism within itself, becomes evident. The central-provincial distinction is not only between the districts of Istanbul but also between Istanbul and the Eastern cities. Cities/spaces in the east still have not been modernized and have not been able to get rid of their traditional features compared to modern Istanbul.

The novel in which provincial-central duality is used most effectively is *Snow*. The city of Kars is juxtaposed with “the other” of Istanbul. The fact that the poet Ka grew up in Nişantaşı, went to Germany from there and returned to Kars twelve years later creates a convenient environment for the place to come to the fore in the novel. When describing Kars, the most noteworthy thing is the poverty of the city. The poverty of the people, of the shops, of the whole city in general, is constantly repeated as Kars is much more melancholic and poorer than Ka remembered years ago (Pamuk, 2013b, p. 13). Ka condescendingly observes his society as it is immediately clear that he is a bourgeois from Istanbul. In his interviews, he asks people why Kars remains so backward and poor. A man he encounters tells him that he barely gets along but does not complain (Pamuk, 2013b, p. 12). One of the frequent criticisms of the Orientalist West for the East is that the East's submissiveness manifests itself in this observation. Even if people barely make a living, they submit to their condition without a protest. An orientalist principle that reinforces a particular stereotyping is the Eastern dependence on fatalism. This principle manifests itself here as an Orient or Muslim cannot doubt their destiny otherwise such doubts could complicate the uniformity of the stereotype. Lacivert summarizes Ka's view of the East by drawing attention to the concept of alienness: “You are the stranger among us... You judged us with your smug Western gaze, maybe you laughed at us” (Pamuk, 2013b, p. 247). The Western gaze is judging, scornful, and mocking. According to Lacivert, Ka, the Westerner in the East, fulfils this Orientalist gaze. Ka's elitist attitude is widespread among the Turkish elite. Sunay, who draws attention to the difference between East and West here, summarizes the people of not only Kars but all Anatolian towns to Ka:

They sit in teahouses for days and days without doing anything. Hundreds in every town, hundreds of thousands in all of Turkey, millions of unemployed, unsuccessful, hopeless, inactive, poor men. My brothers do not have the will to tidy themselves up, the will to button their greasy and stained jackets, the energy to move their arms, the attention to listen to a story to the end” (Pamuk, 2013b, p. 203).

According to Emine Ayan (2019) the dialectic between the East and the West is between political Islamists and Westernizing secularists. In the narrative where Sunay Zaim, who is constructed as a representative figure, and Ka, who is a self-

orientalist figure, are confronted, the Eastern religious perception in the context of the modernization problem is criticized through a bigoted representation of the East (p. 53). Sunay Zaim defends the West's understanding of modernity shaped by positivist thought, on the path to enlightenment, and the self-orientalist Ka reacts to the value system of the East shaped by a fanatic mentality, where the knowledge-power mechanism comes into operation. The East itself is seen from an occidental perspective: "In fact, from the nineteenth century on, Türkiye has been grappling with the idea of what I would call a "perceived colonization" that severely affected the country's political and cultural sovereignty first, and later its modes of self-representation" (Furlanetto, 2014, p. 20). The general profile of rural people, drawn from the poor city of Kars, fits the image of the Easterner in the eyes of the West. As the Orientalist discourse often repeats, men are depicted to be lazy and lethargic, and they do not have a desire to change. It is possible to see this general stereotyping of the Eastern people in the Orientalist discourse: "the oriental is given as fixed, stable, need of investigation, in need even of knowledge about himself. No dialectic is either desired or allowed. There is a source information (the Oriental) and a source of knowledge (the Orientalist), in short, a writer and a subject matter otherwise inert" (Said, 2003, p. 308). Similarly, Muhtar expresses Kars's backwardness: "civilization was so far away that I could not even mimic it" (Pamuk, 2013b, p. 58). This situation brings Bhabha's (1990) term into the mind: the colonial mimicry, which refers to "the desire for a reformed, recognizable Other, as a subject of a difference that is almost the same, but not quite" (p. 122). Civilization is not in the East; in fact, it is far from the East according to their vision, and at such a distance it is not even possible to mimic it. The distance of Kars from the rest of the world is also reinforced by Fazil:

We are poor and insignificant, that's the whole point. [...] Our miserable lives have no place in human history. In the end, all of us living in the poor city of Kars will die one day. No one will remember us. We will remain insignificant persons suffocating in their own petty and ridiculous fights, strangling each other for what women put on their heads (Pamuk, 2013b, p. 300).

Unfortunately, those living in the Eastern district were despised as being the representatives of a more religious past with some symbols, like hijab or veiling, compared to the modernized and Westernized present. One of the journalists proclaims that religion "for too long had excluded them from modern life and prevented woman from enjoying equality with men" (Pamuk, 2013b, p. 373). The Islamic way of life is seen as bringing the society back to the primitive times. This kind of religious, Islamic-centred Orientalist discourse doubled the female oppression in the modernizing Islamic society. The Islamic instruments such as headscarves as religious ways of dress are depicted as negative signs staying in front of modernity and development. Said (1997) states:

The term Islam as it is used today seems to mean one simple thing but in fact is part fiction, part ideological label, part minimal designation of a religion called Islam. In no really significant way is there a direct correspondence between the Islam in common Western usage and the enormously varied life that goes on within the world of Islam which has different societies, states, histories geographies, cultures (p. 1).

There is a fabricated Islam in the novel, and it is represented with a sense of fear and oppression which prevents a proper understanding of the true nature of religion.

Kars' distance, isolation, indifference, and marginalization are constantly repeated in the course of the novel. The news from Anatolia is not published in Istanbul, the newspapers do not care about what happens here. The contempt towards Western attitude towards the Oriental East is first declared by Lacivert who states: "You are the unacknowledged slave of the Europeans, and, like all real slaves, you do not even know that you are a slave. You see yourself as the master of this nation because you became a little European in Nişantaşı and learned to sincerely despise the religion and tradition of the people" (Pamuk, 2013b, 338). Though addressed to Ka, in fact, Lacivert's statements are addressed to all the intellectuals who lead to a bourgeois life in Istanbul and consider themselves Westernized. The criteria for being a good person are different in these two segments because the criterion of duality for the European segment is defined by the values of the West. The center, who takes these criteria as a model for himself, belittles the religious people living in the East, as they find it far from ideal.

In *Cevdet Bey and His Sons*, Mr. Cevdet is a prototype of Westernization as he takes it to the very core of his being. The family he will establish should not be in the backward vicinity of Haseki, where he grew up, but in a mansion in Nişantaşı. According to Elana Furlanetto (2018):

In Pamuk's novel, the Westernized city on the surface appears as a space of meaninglessness and dispossession where cultural identity has been compromised by policies that encouraged the individual to adopt different aesthetics and sets of values, thus creating a sense of rupture between Istanbul's rapid urbanization and the city's history, between monumental buildings and their lost relevance, between citizens and the spaces they inhabit. (pp. 60-61)

Thanks to his success in business, Mr. Cevdet wants to get away from his old neighborhood, which is poor and far from modernization. He dreams of living among the elites who are more Westernized in Nişantaşı. When he goes to Haseki to pick up his nephew Ziya, he thinks: "They are sitting here as they were sitting two centuries ago... No money-making! There is nothing new! There is nothing in their life, yes, no ambition, ambition!" (Pamuk, 2013a, p. 37). In this inner monologue of Cevdet Bey, there is a contempt for the slum society in his own

country and contempt for the people he was once a member of. Ömer, who was educated in Europe and returned to Istanbul with dreams of carrying civilization to the untrodden, cannot adapt to Istanbul despite all his efforts. He starts longing for his life in Kemah, where he worked as an engineer a long time ago. Just as the French romantics find the Orient interesting, pure, and unspoiled, Ömer sees life in the East as clean and free from flaws: "everything is pure and real in nature here (...) Here I feel like a medieval knight, a squire, a landlord, a real person" (Pamuk, 2013a, p. 496). Realizing that he cannot find an answer to his personal problems in Nişantaşı, Refik decides to go to Kemah with Ömer. The first thing Ömer notices is that Refik appears very foreign to the conditions of the East. Refik assumes an Orientalist attitude and is very judgmental towards the locals. While he is working on projects to modernize the village, he does not try to reach out to the people. He tries to solve the problems of the people by sitting in the mansion, reading books, and preparing projects. In the drafts he wrote, he neither found a solution to the village people/life nor approached the attitude of the state. "I think that in order to save the villages from the darkness of the Middle Ages and to connect them with the cities and the revolutions, it is necessary to do something other than what has been done until now" (Pamuk, 2013a, p. 301). Muhittin disagrees by saying: "You told me about the barbarism and the light of reason in us, but I didn't expect this much... He's correspondence with a Christian (...) I always made you look like a Christian anyway! I told you: you're Frankish!" (Pamuk, 2013a, p. 521). To Muhittin, Refik is a European since he looks at the East/Orient with disdain as he says: "...for me, this is the East, the land of darkness and slavery. (...) I want to say that people are not free, to put it somewhat metaphysically, that souls are imprisoned here" (Pamuk, 2013a, p. 346).

One of the important scenes in which Orientalism is handled in the context of location duality is the chapter titled "Sunnah". Called to entertain children after Cemil's circumcision ceremony, the juggler is despised by the children's families due to his social status. For a little show, he takes a glass to one of the patron's children's mouth and his mother immediately protests that he should not drink from that glass. "Hokkabaz" the juggler is intimidated because he belongs to a lower class in the eyes of rich families from Nişantaşı. The glass he is holding is dirty and can make the rich family's child sick. Similarly, the youngest child of Cevdet Bey, Ayşe takes piano lessons, similar to the piano metaphor seen as a symbol of Westernization since the Ottoman times. She was sent to Europe to improve her French. After going to Europe, she despises everything in Türkiye. Although she has established a good friendship with Cezmi, whom she knows from music lessons, his family, especially Nigan Hanım and his older brother Osman, are extremely uncomfortable with this because Cezmi is not a member of an upper-class family. The distinction and disdain between social classes are obvious. Cezmi, on the other hand, criticizes Ayşe's Westernized family for this feeling of apathy and emphasizes that their life has nothing to do with the general life in Türkiye

(Pamuk, 2013a, p. 306). This attitude of Cezmi is typical of the countryman who tries to befit the center yet still harbors a sense of contempt against it.

Early Orientalists such as Ernest Renan and Lord Cromer identified the main reason for the backward nature of Eastern societies in science, philosophy, and technology with Islam and claimed that it is against science and progress. This religious opposition, which is the most important step of the starting points of Orientalism, has developed in the form of antagonism against Islam. From the perspective of the Orientalist West, the Muslim East is lethargic and resistant to progress. This attitude is also reflected in the intelligentsia of Westernizing Türkiye, and the view that the biggest obstacle to progress is religion. In the selected novels, the Westernized elite distances itself from religious phenomena. The religiously contemptuous view of the Orientalist discourse fleshes out with Refik in *Cevdet Bey and His Sons*. To him, one of the most important reasons why the society is lazy and resistant to change is that they are Muslims. He constantly describes the teachings of Islam as superstition. In his journal, there are also places where he makes religious comparisons as he thinks that the circumcision ritual is “a stupid, wild, primitive, ugly ceremony for us” (Pamuk, 2013a, p. 504). The striking point in these attitudes is that circumcision ceremonies are attributed to the public and that the phenomenon is peculiar to the lower class of Anatolia.

Snow, where religious opposition keeps an important place in the novel, brings the secular republican section and the Islamist masses against each other. While Republican people are associated with the West, the Islamist section reflects the East. The main character Ka is “raised in a republican secular family in Istanbul” (Pamuk, 2013a, p. 25). The debates on Islam and the suicide of veiled girls are at the heart of the novel and bring along the debates on modernization. Soon after Ka’s arrival, the performance of an early republican play advocating the unveiling of women as a part of modernization erupts into a military coup. Taking off the headscarf has an equivalent meaning to awakening and civilization. In Ka’s childhood memories, the headscarf does not exist in the Westernized bourgeois section, but women who came from the slums to sell grapes to the neighborhood, or the milkman’s wife or someone else from the lower classes (Pamuk, 2013a, p. 28). He mentions the Westernized bourgeois state in Nişantaşı to the Sheikh: “I always wanted the development of my country, the liberation and modernization of its people, with good intentions like a child. But our religion always seemed to me to be against them” (Pamuk, 2013a, pp. 102-103). Ka reflects the thoughts of the enlightened elite: Westernized Turks no longer need God.

On another occasion, a fundamentalist from Tokat kills a school principal who does not admit a veiled student to school. The murderer says: “As the Holy Koran states, it is my duty to kill any tyrant who visits cruelty on believers” (Pamuk, 2013a, p. 48) even though there is no such a Quranic statement. The only way the West can accept the East is if they give up their religion. To Sunay Zaim, this

murder is an attack on secularism and Türkiye's future. Since Sunay does not want the Islamists to come to power, he stages a mini coup. While defending this coup to Ka, he reasons with defiance: "Are you afraid that I would be embarrassed if the Europeans saw what we did here? Do you know how many men they hanged to build their modern world that you admire?" (Pamuk, 2013a, p. 212). According to Sunay, there is a really bloody and murderous fight between Islamic values and Westernization in Türkiye and the fear can only be beaten down by secularist violence: "As a trope evoking *devlet*, the coup consequently came to represent a compulsive and paranoid reenactment of the establishment of the nation-state and a metonym for cultural revolution" (Göknar, 2012, p. 318).

In order to denigrate Muslims, the secular press publishes fake news about Lacivert and portrays him as a bearded, aggressive shari'ah with one hand with a rosary and the other with a gun (Pamuk, 2013a, pp. 73-79). To make a statement to the Western press, Lacivert made Ka take the following notes: "The reason why we are so attached to our God here, as Westerners think, is not because we are so poor, but because we are more curious than anyone else about what we have to do in this world and what will happen in the next" (Pamuk, 2013a, p. 238). In the Orientalist discourse, the reason for the poverty of the East and its inability to progress is its devotion to religion. For Lacivert the story is different, they are deprived of a decent life in this world so it is the hereafter a Muslim can hope for a better life.

As a result of Türkiye's geographical location, it has affected the identities of the members of the society in various ways. In addition to being a member of a society that is Eastern in the eyes of the West, individuals seek to be Western. This dilemma has led to double identities and the emergence of problematic coexistence. As Bhabha (1994) analyses this situation of discontent: "In that displacement, the borders between home and world become confused; and, uncannily, the private and the public become part of each other, forcing upon us a vision that is as divided as it is disorienting" (p. 13). Although the degree of these anxieties varies, the inability to be oneself, displacement, ambivalence, isolation, and the resulting dilemmas dominate most of the characters. They cannot be sure where they belong, and which side defines their identities more.

The alienation, displacement, and ambivalence manifest in Nusret in *Cevdet Bey and His Sons*. He stays in Paris for a while, and when he returns, he becomes a self-hating, self-pitying, and a self-loathing character who sees Europe as an exemplary model in every aspect. Ayan (2019) argues that an inferiority complex is the source of self-orientalism, which draws attention as a part of the modernization problem of the East in the narrative plane of the novel (p. 47). As a self-orientalist, Nusret says he can't see "the soul of the enlightenment" (Pamuk, 2013a, p. 239) in Türkiye which is one of the basic tenets of Europe and the West. The character thinks that he, his acquaintances, and even the Turkish writers and intellectuals have been lacking rational and logical approaches to their society and

tries to find the reason why “everything and everybody in Turkey looks sleepy” (Pamuk, 2013a, p. 239). He wants progress, enlightenment, and a revolution that will bring all European values and ideals. The Ottoman (East) has fallen behind in civilization while its people remained ignorant and lazy. The religious personalities are marginalized for being old-fashioned and against the modern West. The othering towards the Muslims results in many attacks by the hegemonic imperial forces which creates binary oppositions of “us” discriminating “them”.

The Western Orientalism fleshes out in Herr Rudolph with whom Refik and Ömer spend most of their time in Kemah. Herr Rudolph says: “I don’t like the East. I don’t like this weather here, these foreign spirits that don’t match my soul at all!” (Pamuk, 2013a, p. 293). Herr Rudolph draws attention to the irreconcilable difference and backward nature of the East in which no common ground can be found. He states, “The light of the reason doesn’t harmonize with the soul of the East” (Pamuk, 2013a, p. 282). The East is completely different from the West and that distinction mainly stems from an absence of reasonable and free thinking and has nothing to offer to Western taste. Although this view of the German towards the East is far from the exotic and attractive East image, it is important in terms of drawing attention to the difference: “People have to kneel before learning to walk, pray before learning to speak!” says Rudolph (Pamuk, 2013a, p. 294) which is an indication of collective discourse which requests a communal struggle to get over with the problematic comparisons of Muslims and Westerns. As the Orientalist discourse observes the whole community as one complete unity without divergent participants, stereotypical attitudes are expected from both sides. In consistence with stereotyping process, Herr Rudolph explains this contradiction about Refik and Ömer as follows: “You are not one of them either [...] the light of reason has fallen on your soul, you are now a foreigner, whatever you do, you are a foreigner” (Pamuk, 2013a, p. 294). He is displaced and turns out to be the minority, the foreigner. What is interesting about his assessment is that he categorizes by bringing up the idea of enlightenment in line with the perception that the East is still in darkness. Ka’s identity crisis reaches its peak when he returns to Kars after twelve years. This leads to the formation of a double identity. Whether it is Kars, Istanbul, or Frankfurt, Ka is foreign everywhere, so he is alone and exiled everywhere. Although he lived in Frankfurt for years, he could not learn German, he could not establish a meaningful connection with either Germans or immigrant Turks in Germany, he was seen as a snob and socialite Istanbulite in Kars, and in Istanbul he was no different from a foreigner. He does not belong anywhere indeed. These are different manifestations of alienation, displacement, and ambivalence. Fanon (2008) argues that a returnee “assumes a critical attitude towards his fellow islanders” (p. 7), which is the case for Ka. Lacivert also expresses Ka’s isolation as: “Whether here or in your beloved Europe, you will live like a refuge by mimicking them” (Pamuk, 2013a, p. 364). Said (1999) describes this condition as “being not

quite right and out of place" (p. 295). He turns out to be an outsider wherever he goes. They are the foreign bodies in each culture, and they carry the burden of having in-between identities as in Bhabha's (1996) observation.

The identity problems of characters in both novels are a microcosm of a larger issue at hand. Turkish society itself is divided into secular and religious. A certain stratum accepts Western values while turning its back to its ideals while the other half strongly adheres to those values: "Turks imitate Western habits, clothing, and gestures because they conform to new identitarian narratives that erased their Ottoman culture" (Furlanetto, 2018, p. 62). That in-betweenness because of not being completely westernized causes the characters to feel alienated, and not to remember their original identity any longer: "A process of identification in the analytics of desire, the desire for the Other becomes the primary locus of identification for the Self, who empties of its former characteristics, of its person and place to exist exclusively in the articulation of desire" (Bhabha, 2008, p. xxxii). The disposed grows an enmity towards the West as a reaction. This coping mechanism is termed as Occidentalism. I. Buruma & Avishai Margalit (2004), in their work *Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies*, argue that. Occidentalism is the portrayal of the West in the same marginalizing way that they have done to the East. The reversed stereotypes and responses of the Occidentalists are ironically identical to the Orientalist discourse they criticize. This is a kind of precarious attitude as they recognize (Buruma & Margalit, 2004, p. 10). Rather than rooted in Eastern communities, such discriminating thought interestingly emerged out of the Western world as Buruma and Margalit put it: "West was fought with ideas that originated in Europe" (Buruma & Margalit, 2004, p. 82). The protagonists in Pamuk's selected novels have the same approach towards the West.

In *Cevdet Bey and His Sons*, Muhittin presents Occidentalism and nationalism as his transformation differs from Ömer and Refik's. Gökner (2006b) discusses that nationalism, which aimed at modernization on the one hand and defended cultural originality against the orientalist-colonial discourse on the other, was doomed to constantly experience this dilemma. Turkish nationalism, which functions as the official ideology of the state, clearly stages this tension (p. 327). In order to be a good poet, Muhittin changes his environment over time and starts to write poetry in Turkish magazines by joining the nationalist movement. He distances himself from Refik and Ömer. Since he always sees Refik and his family in the upper class, he has an anger that he cannot consume. While waiting for Refik in a tavern in Beşiktaş, he tells the young poets this: "He is from Nişantaşı. he comes from above, you see" (Pamuk, 2013a, p. 242). Mahir Altaylı, a nationalist poet, whom Muhittin encounters in his quest to find himself, effectively explains that Turkism is important, and this is what he lacks in his life. When the political atmosphere of the era of which the novel portrays, with the French occupation in Hatay accelerated

the nationalist tendencies, and anti-French campaign and antagonism towards the West becomes automatic and Muhittin takes a nationalist stance towards developments. Altaylı reminds the understanding that the West is reason, and the East is emotion. According to the Orientalist discourse, the East cannot think, is far from being scientific, and acts on its emotions. Hence, they are distinct from each other, and, in Said's (2003) words, "ontological and epistemological distinction" (p. 2). In that distinction, the sorrowful, melancholic side of the world is always the Eastern people who feel the gripes of being the other, who are disgruntled and anxious and who are mournful and malcontent. Muhittin, too, gradually fell in love with reactionary ideas and began to think that Western culture was poisoning him (Pamuk, 2013a, p. 490). Over time, Muhittin grows contempt for both Ömer and Refik: "Poor conqueror is contemporary, but the country he lives in is not" (Pamuk, 2013a, p. 523).

Characters who take pride in being Eastern by separating themselves from Europe often appear in *Snow* as well. Criticisms and antagonism towards Ka of Istanbul are directed at all Westernized intellectuals and the West itself. This is especially evident in Lacivert's statements. Lacivert criticizes the democracy of the West by associating it with the coup in Kars: "Will the West, which seems to believe more in its great discovery, democracy than the word of God, will oppose this anti-democratic military coup in Kars? [...] Or is it not about democracy, freedom and human rights that is important, but that the rest of the world mimics the West like a monkey?" (Pamuk, 2013b, p. 238). Lacivert unites his own society with the other dispossessed third world: "There is only one West and one view. We represent the other view" (Pamuk, 2013b, p. 238). These utterances further reinforce antagonism towards the West and its exploitation of the third world by using the pretext of carrying civilization and democracy. The resentment and resistance towards the West forces Lacivert to identify himself with his Third World national identity and culture. As he accuses the West of all kinds of problems, the practices of abuse, exploitation, and violence to rule, his former feelings of inferiority switch to a deeper sense of superiority with a shift to an anti-Western attitude. Lacivert keeps his position: "Europe is not my future. [...] As long as I live, I never think of imitating them or humiliating myself for not being like them" (Pamuk, 2013b, p. 283). He is aware that he is despised by Europeans and humiliated for adopting Islam, but he does not intend to put his Eastern Muslim identity behind him.

Refik begins to compare Turkish and Western literature and philosophical studies while he is spending time with books in his father's study. To him, Turkish literature is far behind the West and does not give any pleasure, he questions: "Why are we like this? Why are they like that and we are like that? Why do I like to read Rousseau or Voltaire, but not enjoy Tefvik Fikret or Namık Kemal?" (Pamuk, 2013b, p. 251). While he cherishes the works of Western literature, he cannot stand Turkish authors. The names of those writers show the attitudes of the Westernized

elite to the Eastern and Western world views in Türkiye. On one side, there are the intellectuals in the novel like Hölderlin, Baudelaire, Rousseau, or Voltaire who point out the enlightenment of the West and on the other side there are Turkish writers, sultans, or pashas who represent the darkness of the East. Interestingly, the last name of the members of that large family in the novel is "Işıkçı" which means light seller. So, the clash between darkness and light, which shows the tension between East and the West symbolically, is one of the important themes in the book:

Cevdet Bey, whose original title is *Karanlık ve ışık (Darkness and Light)*, represents the dialectic of enlightened forces of revolutionary progress versus the "dark" forces of Muslim tradition. This Istanbul family novel tells the story of Cevdet Işıkçı (literally, light-seller or proponent of light), a Muslim business pioneer in a sector dominated by Levantines, Greeks, and Armenians. In describing three generations of his family, the novel summarizes twentieth-century Turkish social history according to an empire-to-republic narrative from 1905 to 1970 and concludes just months before the 1971 military coup. The novel features scenes of Anatolia (Erzincan and Ankara) that address the conflict between elite Istanbul cosmopolitanism and Anatolian regional culture (Gökner, 2012, p. 312).

After returning to Istanbul with his family, Refik begins to read Hölderlin and corresponds with Herr Rudolph. He thinks to himself: "There was reason in Athens, and everything was based on it. This does not exist in Turkey" (Pamuk, 2013b, p. 477). After comparing Ancient Greece and Türkiye in such a vague way, Refik thinks that the solution should be sought in the cultural field, not in the economy: "A new cultural movement is really needed in Turkey... I know that everyone will find this idea utopian like my other projects (Pamuk, 2013b, p. 548). The whole family agrees that everything is a disaster in the East, not only education and art, but everything is much better in Europe (Pamuk, 2013b, p. 608-611).

The biggest problem encountered in the process of Türkiye's attempt to modernize by taking the West as an example is the artificial mimicry of the West devoid of any philosophical or cultural depth. This situation, which has been criticized in the works since the Tanzimat Period has developed in the form of imitating fashion, music, entertainment, and some social/cultural characteristics, instead of the main developments of the West. This development took place mostly among the rich classes while cultural values began to disappear. Europe's clothing fashion became widespread, music education changed, Western instruments were given importance, and young people were sent to Europe to receive education. Similar behaviors are quite common among the elite families that Pamuk deals with in both novels. *Cevdet Bey and His Sons* also reflects the artificiality of Westernization through the comparison in the plot. These comparisons are generally in the form of taking Europe as an example and placing the West in a superior position. The family, powered by its financial means, places itself as the

Western elite and begins to ignore the Easterners who cannot fit in. For instance, in Eid meals, the important thing is not to celebrate a religious occasion, but to have a good time together. Examining the reliefs on the ceilings of the hall after the feast, Mr. Cevdet says, “I thought I would start a family in European style, but in the end they all became Turkish!” (Pamuk, 2013a, p.115). Cevdet Bey himself accepts the concept of the Westerner in the East. Nobody is able to get rid of their Turkishness, nor can they become European. On another occasion, deputy Muhtar Bey asks, “Well, how do they see us there?”, in response Ömer answers: “They still see us as a country with fez, harem and hijab” (Pamuk, 2013a, p. 128). Fuat Bey makes a very keen and apt criticism of the issue of the artificial imitation aspect of Westernization: “Dancing, speaking French, wearing a hat is not at all... It means being in favor of freedom and freedom...” (Pamuk, 2013a, p. 46). His observation is consistent with the criticism of dysfunctional and superficial imitation of the Western way of life which is devoid of any philosophical or cultural depth.

One day, during a gathering at Refik’s house, Muhittin is wandering around the house and notices the clock on the wall. The systematic functioning of the clock irritates him. What actually bothers him is the orderly, Western family life that the clock represents. Regarding the clock as an object that represents Europeanness, Pamuk (2011a) declares: “It is as if the clock is a consolation that we think we can achieve by using this object in the Western world, whose precision and mathematics we cannot reach. It is something internalized because it is related to religion and prayer times” (p. 157). While the clock represents the Western order and precision, it also contains fragments of Islamic tradition by showing prayer times for the East. In a sense, it eliminates the westernization-Islamization problem by internalizing it. After several failed attempts to westernize, characters succeed by internalizing a Western tool and the West becomes acceptable to the East through its science and technology.

Nigan Hanım, as a Pasha daughter, married Cevdet Bey and settled in a masonry mansion in Nişantaşı. Nigan Hanım grew up reading novels with her sisters, playing the piano, and speaking French, like the heroine of a typical Tanzimat-era novel. Although she has not been to Europe much, she likes it, loves its customs, and is indifferent to the general situation of Türkiye. As a shallow character, she believes that if something is to be done, it should be done in a European way. Not only does she dislike the customs, fashion, and people in Türkiye, but she also looks down on people from the lower strata of society: “When will these people learn to dress cleanly, to speak properly, to wash and shave every morning?” (Pamuk, 2013a, p. 352). According to her, any behavior, appearance, or habit belonging to the Eastern culture is irritating.

In this study, Orhan Pamuk’s two novels *Snow* and *Cevdet Bey and His Sons* are discussed within the context of Orientalism. In both novels, Pamuk addresses contemporary cultural problems of the tension between conservatism and

modernity, identity problems, and the East/West dichotomy or Islamic standpoint versus Western perspective. The truth that emerges in the deep structure of the novels is the continuation of the dualism that emerged in Turkish culture because of meeting a new world since the Tanzimat. Orhan Pamuk made the self-orientalist approach a part of the orientalist discourse with his narratives that established the dialectic between the West and the East through self-orientalist figures and thus responded to this approach, which could not go beyond a criticism of the Eastern world from the Tanzimat period until the postmodern period which has gained a discursive representation (Ayan, 2019, p. 56). In this sense, the main problem of Turkish society is to be stuck between two civilizations, and for this reason, Turkish society has been in search of an identity, especially since the Tanzimat. They feel displaced as outsiders due to their hybrid identities as Bhabha (1994) points out: "The social articulation of difference, from the minority perspective, is a complex, on-going negotiation that seeks to authorize cultural hybridities that emerge in moments of historical transformation" (p. 3). This problem is a subject that literature focuses on as an ongoing issue from the Ottoman's Westernization pains to today's society. Tanzimat intellectuals accepted the technical superiority of the West. However, they also objected to the West's seeing the East as backward in religious and cultural terms. Gökner (2006) claims that Türkiye has been deeply influenced by different forms of "semi-colonial" occupation:

As the late Ottoman state fell into the position of being semi-colonized, the legacy of this semi-colonization, or colonial encounter with Europe, informed the breadth, scope, and legacy of severity of the Kemalist cultural revolution that gave shape to the Republic of Turkey. And though it is a commonplace to hear modern Turks boast that Turkey – meaning the Ottoman state and the Republic – was never colonized, history presents us with a quite different account. (p. 37)

Pamuk, on the other hand, presents an acceptance rather than an opposition, and this acceptance has also brought objectivity, considering the emotional divisions of today's Türkiye. Pamuk brings up the West's approach to the East with an Orientalist approach with a postmodern understanding. As the author himself states, this subject is one of the areas that he is fed the most. The approach of the modern elite characters to the East in the center of Istanbul paves the way for the formation of a double-layered Orientalism. He uses Westernization and the situation of being stuck between the two worlds and becoming de-identified in both novels.

Conclusion

The study demonstrates that Orhan Pamuk's two novels *Snow* and *Cevdet Bey and His Sons* reflect the Orientalist vision by the admiration of the West due to the assumed modern and civilized manners while despising the East for being underdeveloped and old-fashioned. Although Türkiye has undergone significant political and cultural transformations since the two novels were published, the

ambiguities among the ideas of secularism, modernism, Westernization, and Islam are the main Orientalist issues that Orhan Pamuk investigates in his works intensively and recurrently. Pamuk's two novels successfully captured the distinctive political dynamics compared to the dynamics observed in today's Türkiye. The most important element to be considered in the context of Orientalism in Pamuk's novels is the attitudes of the characters affected by political and social changes and their approach to the countryside of Istanbul, the villages, and cities in the East. Some of the characters he created in his novels are people who live in a Westernized rich environment. When the behavior of these people, who are mostly from the elitist class, is examined in general, their approach to the East shows an Orientalist attitude which results in contempt and resentment. This lack of belonging causes their identities to be shaken and they are in a constant search and questioning. As a coping mechanism, the Western characters in both novels describe Turkish society as lagging in terms of political, artistic, religious, or cultural aspects. These characters, who glorify the West and belittle their own society, draw attention to the immaturity of the East, their adherence to Islam, and their laziness, like Western Orientalists. Their difference from Western Orientalists is that they are also in that society. The analysis in this study also reveals that religious factors are one of the triggering elements of the Oriental approach to the Eastern communities. The religious elements identified in Pamuk's novels are used as one of the most distinctive features of the Eastern society. Those who feel close to the West seem to have moved away from Islamic traditions. People who adhere to their religion are those who live in the eastern provinces or in the suburbs of Istanbul. This approach exemplifies the religious positioning of the Orientalist view. The phenomenon of mimicry of European style also appears in Pamuk's novels. Certain elements that symbolize the Western civilization reinforced with habits like piano, education in French, and modification in clothing style are ironic symbols of Westernization and modernization. Turkish society is seen as humiliated and criticized by Turkish characters, which is depicted as "the othering" within itself. They are despised for immaturity, bigotry, and adherence to the old traditions. The superiority of the West in the scientific field finds its place in both novels. While emphasizing the development of the West in the field of science, the East is observed to be trying to catch up with the West by imitating it. Some characters have adopted some nationalist tendencies, which can be considered as a kind of coping mechanism against the superiority of the West in various fields. This causes the perception of the Western values and symbols as disturbing images while trying to preserve the Eastern way of life. To recapitulate the aforementioned points, Pamuk's novels *Snow* and *Cevdet Bey and His Sons* involve the opposing Oriental and Occidental views in the same society through his rich characters with their diverse attitudes.

References

- Ayan, E. (2019). Edward W. Said'in Oryantalizm kuramından hareketle Orhan Pamuk'un anlatıları üzerine bir inceleme. *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 21, 38-59.
- Bhabha, H. K. (1990). Narrating the nation. In H. K. Bhabha (Ed.), *Nation and narration* (pp. 1-7). Routledge.
- Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. Routledge.
- Bhabha, H. K. (1996). Culture's in-between. In S. Hall, P. D. Gay (Eds.), *Questions of cultural identity* (pp. 53-60). Sage.
- Bhabha, H. K. (2008). Foreword to the 1986 Edition. In F. Fanon (Ed.), *Black Skin, White Masks* (pp. Xxi-xxxvii). Pluto.
- Buruma, I, & Margalit, A. (2004). *Occidentalism: The West in the eyes of its enemies*. Penguin.
- Fanon, F. (2008). *Black skin, white masks*. (C. L. Markmann, Trans.). Pluto. (Original work published 1952)
- Ferguson, N. (2012). *Civilization: The West and the rest*. Penguin.
- Furlanetto, E. (2014). "Safe spaces of the like-minded": The search for a hybrid post-Ottoman identity in Elif Shafak's *The Bastard of Istanbul*. *Commonwealth Essays and Studies*, 36(2), 19-31.
- Furlanetto, E. (2018). Disintegrated Selves: Dissociative Disorders and Colonial Anxiety in Orhan Pamuk's "The Black Book." In E. Furlanetto and D. Meinel (Eds.), *A Poetics of eurosis: Narratives of Normalcy and Disorder in Cultural and Literary Texts*, (pp. 55-74). Transcript Verlag.
- Göknar, E. (2006). Orhan Pamuk and the Ottoman theme. *World Literature Today*, 80(6), 34-38.
- Göknar, E. (2006a). *Beyaz Kale*'de özdeşleşme politikası. In E. Kılıç (Ed.), *Orhan Pamuk'u anlamak* (pp. 115-131). İletişim.
- Göknar, E. (2006b). Yeni hayat ve Türk milliyetçiliğinin eleştirisi. In E. Kılıç (Ed.), *Orhan Pamuk'u anlamak* (pp. 325-337). İletişim.
- Göknar, E. (2012). Secular blasphemies: Orhan Pamuk and the Turkish novel. *The contemporary novel: Imagining the twenty-first century*, 45(2), 301-326.
- Hentsch, T. (2008). *Imagining the Middle East*. Chicago University Press.
- Levi-Strauss, C. (2010), *Race and history*. Unesco Publishing.
- Mattar, K. (2014). Orhan Pamuk and the limits of translation: Foreignizing "The Black Book" for world literature. *Translation and literature*, 23(1), 42-6.

Pamuk, O. (2011). Interview by Angel Gurria-Quintana. *The Paris Review*. (Accessed 23 August 2023).

Pamuk, O. (2013a). *Cevdet Bey and his sons*. Yapı Kredi Publishing.

Pamuk, O. (2013b). *Snow*. Yapı Kredi Publishing.

Said, E. (1994). *Culture and imperialism*. Vintage.

Said, E. (1997). *Covering Islam: How the media and the experts determine how we see the rest of the world*. Knopf.

Said, E. (1999). *Out of place*. Vintage.

Said, E. (2003). *Orientalism*. Vintage.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Educational Game Design Experiences of Prospective Secondary School Mathematics Teachers Zeynep Bahar ERŞEN*

Abstract

In this study, it was aimed to reveal the mathematical games designed by prospective secondary school mathematics teachers and their views on this process. The participants of the study, in which a case study, one of the qualitative research designs, was used, consisted of 45 prospective secondary school mathematics teachers who took the Teaching Mathematics with Games course. The data obtained from the study were subjected to descriptive and content analysis. According to the results obtained from the study, while the majority of the games were designed as board/card games, the most preferred learning area was numbers and operations. In addition, according to the grade levels, the most games were designed for the 8th grade and the least for the 5th grade level. In the process of mathematical game design, prospective teachers mostly aim to provide meaningful learning, develop procedural skills, reinforce what has been learned, and make learning mathematics fun. In addition, although the prospective teachers experienced some difficulties during the game design process, it was determined that this process affected them positively in cognitive, affective, and pedagogical terms. According to the results of the research, it is recommended to create a game pool on a digital platform where the suitability of educational mathematics games is audited.

Keywords: Educational game, mathematics education, game design, prospective mathematics teachers.

Ortaokul Matematik Öğretmeni Adaylarının Eğitsel Oyun Geliştirme Deneyimleri

Özet

Bu araştırmada, ortaokul matematik öğretmen adaylarının tasarladıkları matematiksel oyunları ve bu süreçle yönelik görüşlerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Nitel araştırma desenlerinden durum çalışmasının kullanıldığı çalışmanın katılımcılarını Oyunla Matematik Öğretimi dersini alan 45 ortaokul matematik öğretmen adayı oluşturmaktadır. Araştırmadan elde edilen veriler betimsel ve içerik analizine tabi tutulmuştur. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre, oyunların önemli çoğunluğu masa/kart oyunları türünde tasarlanırken; öğrenme alanı olarak en çok tercih edilen Sayılar ve İşlemler öğrenme alanı olmuştur. Ayrıca, oyunlar ortaokul sınıf düzeylerine göre, en fazla sekizinci en az beşinci sınıf düzeyine göre tasarlanmıştır. Matematiksel oyun tasarımı sürecinde öğretmen adayları en çok anlamlı öğrenmeyi sağlamayı, işlemsel becerilerin geliştirilmesini, öğrenilenlerin pekiştirilmesini ve matematik öğrenmeyi eğlenceli hale getirmeyi amaçlamışlardır. Ayrıca, öğretmen adayları, oyun tasarımı sürecinde bir takım sıkıntılar yaşamakla birlikte; bu sürecin onları bilişsel, duyuşsal ve pedagojik anlamda olumlu yönde etkilediğini belirtmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, eğitsel

*Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, zbahar.ozdogan@hotmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-7928-2535>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Özdoğan, Z. B. (2023). Educational game design experiences of prospective secondary school mathematics teachers. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 455-480. <https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1352364>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
30 Ağustos 2023	27 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	455-480
30 August 2023	27 October 2023	Research Article	

matematik oyunlarının uygunluğunun denetlendiği dijital platformda oyun havuzu oluşturulması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitsel oyun, matematik eğitimi, oyun tasarımı, matematik öğretmeni adayları

Introduction

"There were games before there were schools," says Aristotle. Huinzig (1955) states that games, which are as old as the history of mankind, existed before the formation of culture and that games are effective actions for the realization of vital activities in the processes of becoming an individual and a society. Throughout history, mathematicians have always been interested in games. The reason for this may be curiosity about the unknown, the urge to find something first, or the feeling of happiness that comes from solving problems. Perhaps the real reason is that mathematicians identify mathematics with games and even see mathematics as a game (Umay, 2002). As a matter of fact, Lucas's Towers of Hanoi, Euler's Round of Horses Problem, the Seven Bridges Problem, the Thirty-Six Officers Problem, and Rubik's Rubik's Cube are some of the important indicators of how much importance mathematicians attached to games in the history of mathematics. With these games, mathematicians not only solved problems but also made other people sympathize with mathematics (Uğurel & Moralı, 2008).

Mathematics is perhaps the most fundamental discipline that individuals need to maintain their daily lives as well as shaping many branches of science. However, for many people, mathematics is perceived as one of the lessons that make life miserable (Sertöz, 2002). In this context, Wadsworth (2015) stated that students hate mathematics because they do not understand it. Understanding mathematics is significantly related to the active participation of the learner (Ernest, 1986). At this point, we come across an active learning approach in which the learner is at the center of the learning process. Active learning is defined as an approach to learning that makes students aware of what they do and how they do it (Prince, 2004). This approach provides students with the opportunity to have their own experiences and express themselves in terms of mathematics education at a point where teacher-centered teaching methods cannot meet the needs of the age (Aksoy, 2010; Çetin, 2016). With the active learning approach, one of the methods in which individual differences will be taken into account in mathematics lessons, students are at the center of the learning process, and individuals can freely discuss their ideas, is the game teaching method. As a matter of fact, Dienes (1963) drew attention to the importance of games in the development of mathematical thinking; he pointed out that a mathematical concept can be constructed through games and the importance of games in increasing motivation. Nesin (2008) also stated that play is a necessity for every healthy individual; for this reason, children should be made to play games so that they do not fear mathematics but love mathematics.

A game is a system in which players engage in a rule-based artificial struggle that results in a measurable outcome (Salen & Zimmerman, 2003). Educational play, on the other hand, is a set of purposeful and rule-based activities that positively affect the child's physical, mental, and spiritual development, make him/her aware of his/her abilities, and teach him/her good behaviors (Gmitrova, Podhajecká & Gmitrov, 2009; Pehlivan, 2014; Varışoğlu, Şeref & Yılmaz, 2013; Xu, 2010). Prensky (2001) lists the basic components required for an activity to be considered a game as rules that set the boundaries of the game, goals and objectives that evoke a sense of duty in the player, feedback, challenge, interaction between game-player or players, and presentation of the game. These essential components also apply to mathematical games. A mathematical game can be considered a mathematical problem (Winicki-Landman, 2008). Although there is no clear classification of mathematical games (Uğurel & Moralı, 2008), Oldfield (1991) categorized mathematical games under 12 headings in terms of their characteristics and the purposes for which they can be used: Puzzle-type games, games to reinforce concepts, games to practice skills, games to stimulate mathematical discussion, games to encourage the use of strategies, multicultural games, mental games, computer games, collaborative games, compatibility games, calculator games, and games for emphasizing underlying mathematical structures. Furthermore, mathematical games can be categorized into race-style games, board games, card games and domino games based on the materials used and the actions in which the players are involved (Way, 2011). Regardless of the type of game, if a connection is established between games and students' worlds, the process of engaging students in mathematical activities can be successfully realized (Foster, 2004).

In the mathematics curriculum, it is stated that games provide students with affective skills such as being aware of the contribution of mathematics to scientific development and the importance of mathematics in real life, feeling self-confidence, believing that they can learn mathematics, being willing to learn, enjoying problem solving, being patient, believing that mathematics develops thinking skills, and working efficiently in mathematics lessons (Ministry of National Education [MoNE], 2013). As a matter of fact, in the studies conducted in the literature, it has been determined that games positively affect attitudes towards mathematics, students have positive opinions about the use of games in mathematics lessons, and they increase motivation (Aksoy, 2014; Charles, Bustard & Black, 2009; Chiang & Qin, 2018; Romine, 2004; Russo, Bragg & Russo, 2021; Tükle, 2020). In addition, it is also seen that teaching with games increases students' success in mathematics lessons (Altunay, 2004; Karamert, 2019; Kavasoğlu, 2010; Ku, Chen, Wu, Lao, Chan, 2014; Rawansyah, Pramudhita & Pramitarini, 2021). However, there are also studies that address the views of prospective teachers or teachers on teaching with games (Cansız & Karamustafaoğlu, 2022; Doğan & Sönmez, 2019; Gürbüz, Gülburnu, & Şahin, 2017; Özata & Çoşkuntuncel, 2019; Usta et al., 2017; Yıldız Durak & Karaoğlan Yılmaz, 2019). However, although it

is frequently stated in many studies that games are effective in teaching, it is noteworthy that there are limited studies in which examples of mathematical games integrated into teaching environments are reported (Baran Kaya & Gökçek, 2021; Ünveren Bilgiç, 2021).

In the study conducted by Baran Kaya and Gökçek (2021) with 38 prospective mathematics teachers, the games designed by prospective teachers were classified in terms of the type of game, the place where the game was played, the learning area, the grade level, the purpose of use, and the number of players. The results obtained from the study showed that almost all of the games were designed for reinforcement purposes, and most of them were board or card games. In the study conducted by Ünveren Bilgiç (2021) with 22 prospective mathematics teachers, the games designed by the prospective teachers were evaluated with an observation form, and the opinions of the prospective teachers about the design and implementation process were taken. The results of the study revealed that there were deficiencies in prospective teachers' theoretical and practical knowledge about designing educational games. Razak, Connolly, and Hainey (2011) stated that the obstacle for teachers to transfer their positive thoughts about educational games into practice is their lack of skills in designing and using educational games. Therefore, the description of the games designed by future teachers may provide encouraging examples for other mathematics teachers who want to make use of games in their mathematics lessons. In addition, the examples of games prepared by prospective teachers can give important clues to the reader about their previous educational experiences, learning areas of interest in mathematics, pedagogical knowledge, and creative thinking skills. In this context, the aim of this study is to reveal the mathematical games designed by prospective secondary school mathematics teachers and their views on this process.

Methodology

Research Design

This study model was determined as a case study using qualitative research methods. A case study is a preferred design to shed light on phenomena such as processes, events, and people and to reveal the phenomena in an in-depth and flexible manner (Creswell, 2013; Yin, 2009). In this study, since it was aimed to describe the games of prospective secondary school mathematics teachers at a state university in the Central Anatolia region and their views on this design process, a case study was preferred. In this context, it is not aimed to generalize the results of the study.

Participants

The participants of the study consisted of 45 prospective teachers, 39 female and 6 male, who had taken the "Teaching Mathematics with Games" course at a university in the Central Anatolia Region. The participation of prospective teachers

who took the course for the first time was based on volunteerism. The researcher informed the prospective teachers that the games to be prepared at the end of the course would be used as a document in scientific research and that their opinions about the games they prepared would be taken into account. In this context, within the framework of ethical rules, the games of 45 prospective teachers who approved the use of their games and their opinions were included in this study. In addition, the prospective teachers were coded as PT1, PT2, etc.

Data Collection Tool

In this study, first of all, games with one or more learning outcomes designed by prospective teachers were used as data collection tools. In the process of designing the games, the prospective teachers were left free to work individually or in groups; 18 prospective teachers worked in groups of two, and 27 prospective teachers worked individually to develop a total of 36 different games. In the game design process, prospective teachers prepared their games based on Prensky's basic components of the game. Another data collection tool was an opinion form that included the opinions of prospective teachers about the game design process. Before the opinion form was created, a literature review was conducted and possible questions were written. Then the questions were presented to two mathematics educators for expert opinion. In the opinion form, three questions were asked of the prospective teachers: "For what purpose(s) did you design your game?", "What are the difficulties you experienced during the game design process?" and "What are the contributions of the game design process?" In order to check the comprehensibility and appropriateness of the questions, 10 prospective teachers who had received mathematics teaching with games in the previous year were asked to answer the questions. After the pilot implementation, it was decided that the questions were suitable as a data collection tool.

Data Collection Process

The research data were collected within the scope of the "Teaching Mathematics with Games" course, which was taught as an elective course in the fall semester of the 2022-2023 academic year. Within the scope of this course, the researcher provided detailed information about games, educational games, types of games, how games are designed, and their importance for mathematics education. During the semester, the researcher gave lectures on "games and game types" in the first week, "the importance of games in mathematics teaching" in the second week, "theoretical approaches to games" in the third week, "examples of games used in mathematics teaching" in the fourth and fifth weeks, "games developed by mathematicians" in the sixth week, "technology-supported games and intelligence games" in the seventh week, and "game theory and cultural mathematics games" in the eighth week.

Starting in the fifth week, it was stated that the prospective teachers should plan the game they would design. During the design process, the prospective teachers were left free in terms of learning outcomes, grade level, determining game types, etc.; without intervening in the game design, the prospective teachers were supported by another field education specialist working on mathematics with games when necessary. In addition, the prospective teachers were asked to name their games and prepare a manual containing the rules of their games. After the researcher's lectures, the prospective teachers completed and presented their game designs in the remaining 5 weeks. The other field education specialist was also present during the presentation of the designed games and gave feedback to correct the parts that were not understood or missing. After the presentation of the designed games, opinion forms were given to the prospective teachers, and they were asked to answer the questions in the form sincerely without any time limitation.

Credibility

The descriptive analysis method was used to analyze the data obtained from the designed games. The games designed by prospective teachers were analyzed according to the type of game, grade levels, and learning areas, and frequency values were included. The data obtained from the opinion form used to reflect the views of the prospective teachers were evaluated by content analysis. Content analysis (Cohen, Manion, & Morrison, 2000), in which the basic contents of the written information and the messages they contain are summarized and specified; direct quotations are also included. During the data analysis process, each data was checked with the other expert. The data obtained from the opinion form were coded by the researcher and another field expert; the reliability percentage was calculated as .96 as a result of the formula developed by Miles and Huberman (1994).

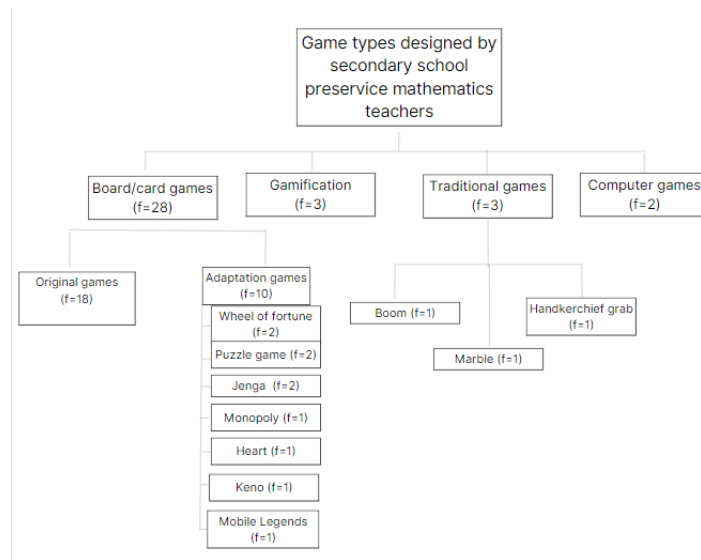
The ethics committee permission for the research was obtained following the decision of Selçuk University Ethics Committee dated 03.11.2022, and numbered E.398704.

Findings

Findings about the games designed by prospective teachers

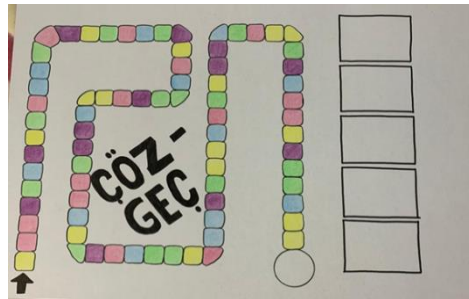
In this section, the games designed by prospective teachers were analyzed descriptively according to the types of games, grade levels, and learning domains.

Figure 1. Game types designed by secondary school prospective mathematics teachers

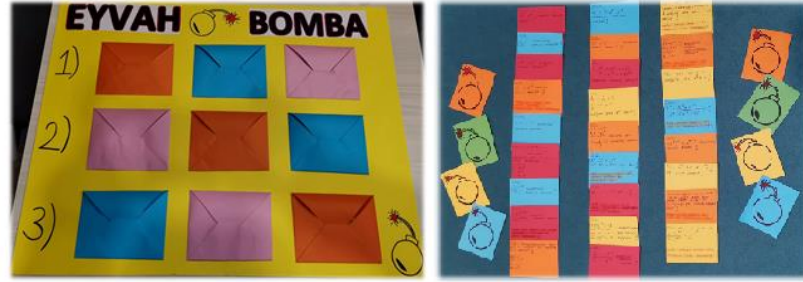

As seen in Figure 1, 28 board and card games were designed by prospective secondary school mathematics teachers. While prospective teachers created three gamification examples, three prospective teachers designed games by adapting traditional games. However, only two computer games were designed. Examples of these games are given below.

Figure 2. The original board game developed by PT10 and PT11

The "Solve-Pass" game in Figure 2 is a board game prepared for the 6th grade algebraic expressions topic. In the game, the class is divided into four groups. There are 16 green, yellow, purple, blue, pink, purple, blue, and pink question cards. Each question card of the same color is a category. One person from each group is selected as the chairman. The presidents roll the dice in turn. After four dice rolls, the group with the biggest number starts the game. When the group that starts the game rolls the dice again, it moves forward by the number of units. When it advances, it chooses a question from the card group in the color of the circle it has reached. If he or she answers the question correctly, he or she stays where he or she advanced. If he or she answers incorrectly, he or she returns to the place before moving forward. In the game that continues in this way, the group that reaches the last circle wins the game.

Figure 3. The original board game developed by PT21

The "Oops, Bomb!" game in Figure 3 was prepared based on the objectives "Calculates integer powers of whole numbers." and "Understands the basic rules of exponential expressions and forms equivalent expressions." in the 8th grade "Numbers and Operations" learning domain. In the game, the class is divided into two groups. Each group is responsible for the questions they choose and solve. One student from each group takes the board, respectively. He or she chooses a question from the envelopes at the level he or she wants. He or she takes the board pen and solves the question on the board. If he or she solves the question correctly, he or she draws a part of the house that needs to be completed to win the game. Students take turns choosing and solving the questions from the envelopes. Some of the questions contain Jokers. Sometimes this allows them to draw two compartments of the house; sometimes it allows them to bomb the opponent's house or erase a compartment. However, if the card drawn is one of the caution cards and the student fails to solve the question, they will put their own house in danger. The process proceeds in this way. The group that completes the house or draws the most houses during the time set by the teacher wins the game.

Figure 4. Adaptation game developed by PT25 and PT26

The game in Figure 4 is adapted from Monopoly and is called "Matapoly". In the game played with four players, the first player rolls both dice and moves his pawn forward as many squares as the sum of the two numbers. When a mathematician square arrives, he draws a question from the question cards in the middle and tries to solve the question in a certain time. If he knows the correct answer, he wins the mathematician card of the

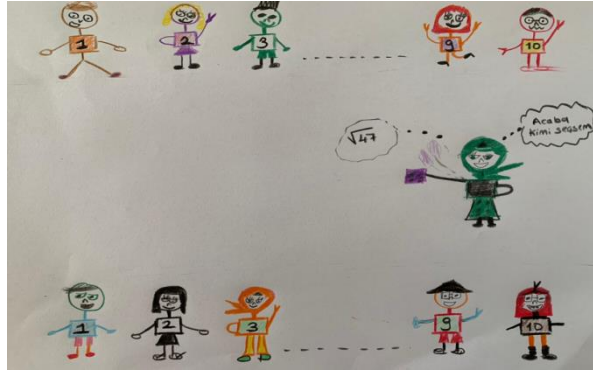
mathematician on his square. If not, he/she stays in the square but does not win the mathematician card. When it is the other player's turn, the player rolls the dice and moves forward as many squares as the sum of the two dice. If he/she lands on a lucky square, he/she draws a card from the lucky cards section and solves the question there. Depending on whether he gets it right or not, he follows the instructions written at the bottom of the lucky card. In other words, he gets a reward if he gets it right and a penalty if he doesn't. If a player reaches the waiting point, he cannot draw any cards and does not solve any questions. If a player advances his pawn and it lands on a prison square, he rolls a die and does not play for that many turns. If a player's pawn lands on the mathematician square and a friend has won the card for that mathematician square, the player draws a question card and tries to solve the question. If he gets it right, he gets to roll the dice again and continues the game for a chance to win the mathematician card; if not, he stays where he is and it is the next player's turn. The teacher checks whether the questions have been answered correctly. The player who collects the most mathematician cards wins the game.

Figure 5. Gamification example prepared by PT44 and PT45

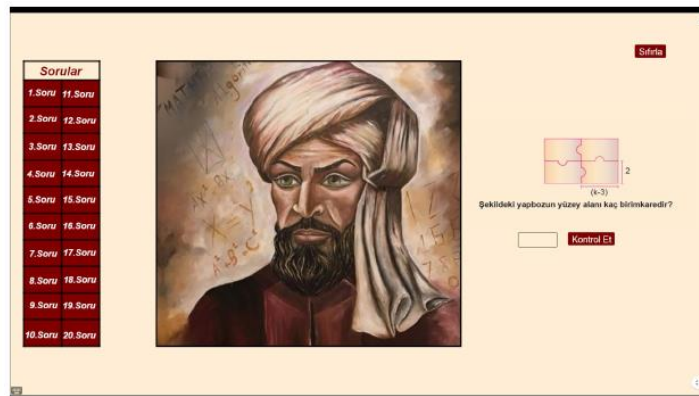
In Figure 5, the gamification example prepared by two prospective middle school mathematics teachers aims to reinforce the rules of divisibility. Pre-prepared rods are given to the students. On these sticks, the numbers to be divided exactly are written. In other words, 2, 3, 4, 5, 6, 9, and 10. The teacher gives a number and asks the students which number on the bars this number is exactly divided by. And the students immediately removed the exact divisors. The last student to remove them is eliminated from the competition. The game was named "Hands in the air!" because the sticks were raised in the air to indicate which numbers the given number was exactly divided by.

Figure 6. The drawing of the traditional game adapted by the prospective teacher coded as PT12

The prospective teacher coded PT12 adapted the game "Handkerchief Grab" to mathematics teaching. The game was prepared based on the acquisition "Determines between which two natural numbers a number with a square root that is not a perfect square is between." In the game, the class is divided into two groups. Then the people in the group are given numbers starting from 1. The two groups sit in the designated rows and the person holding the handkerchief (the one who directs the game, the one who says the square root expression) stands in the middle of the two groups. The students with the same number in both groups stand facing each other and say their numbers aloud so that it is clear who is competing with whom. The game starts when the teacher calls out a number close to the number value of any two of the students with the same number. After the teacher says the square root number, the students with the number close to that square root expression run towards the handkerchief. The first player to take the handkerchief and pass it to his/her team wins the game and gives one point to his/her team. The game continues in this way until the team with the most points is determined and all players compete. The team with the most points wins the game.

Figure 7. Computer game designed by PT5 and PT6 in GeoGebra

In the digital game prepared by the prospective teachers in the GeoGebra environment in Figure 7, the game was named "Who am I?" since it was aimed at finding a famous mathematician, Harezmi. In the game, the class is divided into two groups. Each group is given question cards (provided that each group has the

same questions). These question cards are randomly distributed to the students. All students are given enough time to solve the questions. At the end of the time, the students are asked to write the answers to the questions on the question cards and hold them up and show them. (The numbers of the question cards are 1, 4, 8, 5, 9, 12, 16, 13, 17, 20, 2, 19, 18, 3, 7, 10, 15, 14, 6, 11, respectively. The reason is to make it more difficult to find the puzzle image). According to the answers given by the groups; 10 points are given for each correct answer, and no points are given for the wrong answer. For each correct answer to the questions, the relevant puzzle piece in our game is opened. For wrong answers, the puzzle piece will not be opened. After the answers to each question are taken, if a question is answered incorrectly in two groups, time is given to solve those questions again. The whole group tries to reach the solution. Each group has 3 chances to guess who the person in the puzzle is. After all the puzzle pieces have been opened, clues are given if the groups have not found the mathematician. The group that knows the mathematician in the puzzle wins the game.

The findings showing the distribution of the games designed by the prospective teachers in terms of grade level, learning, and sub-learning areas are given in Table 1.

Table 1. Distribution of the games designed by the prospective teachers in terms of grade level, learning, and sub-learning areas

Grade Levels	Learning Areas	Sub-learning area	f	Total
5 th	Numbers and Operations	Operations with fractions	2	6
		Operations with natural numbers	1	
		Fractions	1	
		Percentages	1	
	Geometry and Measurement	Area measurement	1	
6 th	Numbers and Operations	Multipliers and factors	4	9
		Operations with fractions	2	
		Integers	1	
	Algebra	Algebraic expressions	1	

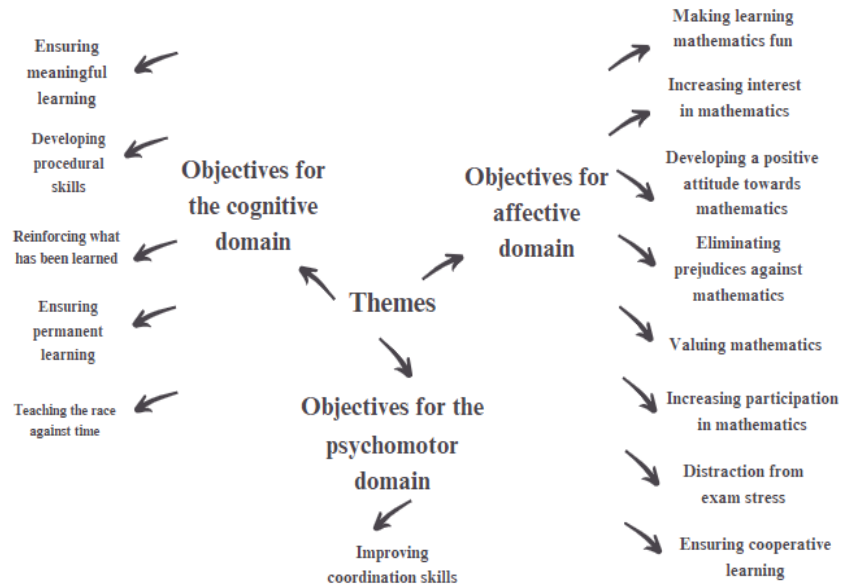
	Geometry and Measurement	Measuring liquid	1	
7 th	Numbers and Operations	Operations with integers	2	7
		Ratio-proportion	1	
	Percentages	1		
	Operations with rational numbers	1		
	Polygons	1		
Geometry and Measurement	Views of objects from different angles	1		
8 th	Numbers and Operations	Square Root Expressions	5	14
		Exponential expressions	4	
		Multipliers and factors	2	
	Algebra	Algebraic expressions and identities	1	
	Geometry and Measurement	Triangles (Pythagorean relation)	1	
		Geometric objects	1	

When Table 1 is examined, it is seen that prospective secondary school mathematics teachers designed games mostly at the 8th grade level (f=14) and least at the 5th grade level (f=6). Considering all grade levels, it is seen that the majority of games were designed for the learning domain of numbers and operations (f=28), followed by geometry and measurement (f=6) and algebra (2). Multiples and multiples (f=6), square root expressions (f=5) and exponential expressions (f=4) were the sub-learning areas for which the most games were designed. In addition, operations with fractions (f=4) and operations with whole numbers (f=2) were other sub-learning areas that attracted attention.

Findings related to prospective teachers' views on the design process

The findings regarding the purpose for which the prospective teachers designed their games are given in Figure 8.

Figure 8. Purpose for which the prospective teachers designed their games

From Figure 8, it is seen that prospective secondary school mathematics teachers set more cognitive goals when designing games; in this context, they primarily aimed at meaningful learning ($f=23$) and developing procedural skills ($f=14$). When the affective domain goals were analyzed, it was determined that they aimed to make learning mathematics fun ($f=9$) and to increase interest in the lesson ($f=6$). Finally, two prospective teachers stated that they also aimed to develop coordination skills in the mathematics games they developed. Below are some of the statements of the prospective teachers regarding the purpose for which they designed the games:

"Students first learn the concept of whole number in the 6th grade, and when they do not fully grasp it here, the subject of whole number is always in the air, and all subjects in mathematics are based on numbers and students need to fully grasp this subject in order to make sense of other subjects. But unfortunately, most of the students do not understand how to place negative numbers. For this reason, I aimed for students to better comprehend the positions of numbers by placing them themselves." PT3

"...I created a game by selecting acquisitions for the EBOB-EKOK subject, which I think there is a special need to comprehend its logic. Unlike this subject,

this subject is a subject that is thought to be learned after each study, but after a while it starts to be confused." PT34

"Improving students' computational skills helps them to learn the subjects to be learned in the 6th, 7th and 8th grades more easily. Because this skill is necessary when solving each question and students should not have difficulty because of operations while learning a new subject." PT40

"...I aimed to reinforce the subject with this instructive game." PT36

"In this game, which is an adaptation of the Twister game, I aimed for the students to answer the questions by having fun. Thus, I wanted them to see that mathematics can be an enjoyable lesson." PT7

"The topic of percentages is one of the topics used in the solution process of many problems in mathematics. With this game I prepared, I aimed to make the subject fun and increase students' interest in the lesson." PT22

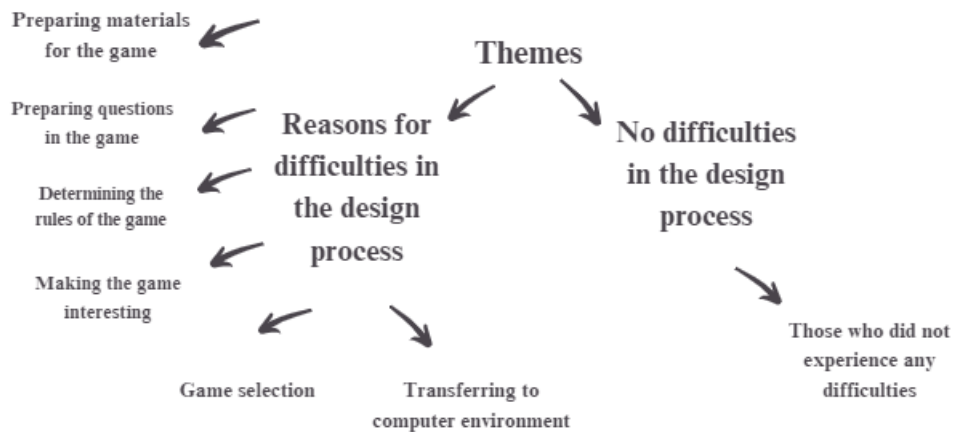
"As far as he observed, students have a prejudice that they cannot do square root expressions. So I aimed to break students' prejudices against mathematics with the game I prepared." PT1

"Our aim in this game was to transfer the studies of a mathematician who has an important place in the history of mathematics to the students within the framework of the curriculum. In this way, we aimed to make students value mathematics." PT5-6

"With the Prime Soccer game I prepared, I aimed to entertain the students and improve their coordination skills while distracting them from the stress of the exam they will take." PT31

The findings related to the difficulties encountered by prospective secondary school mathematics teachers during the game design process are given in Figure 9.

Figure 9. The difficulties encountered by secondary school prospective mathematics teachers during the game design process

As seen in Figure 9, prospective teachers had the most difficulty in preparing materials for the games they designed (f=19), preparing the questions in the game (f=12) and determining the rules of the game (f=9). On the other hand, 6 prospective teachers stated that they did not experience any difficulty in the game design process. Some of the statements of the prospective teachers about the difficulties they experienced during the game design process are given below:

"While preparing the game, I spent a lot of time covering the boxes I would use in the game. I can say that this situation made it difficult for me." PT23

"We had difficulty in cutting the product we would use to prevent our playing cards from wearing out quickly because there were many cards and it took a lot of time to cut them." PT17-18

"We had difficulty in preparing questions because we wanted to be meticulous in choosing questions appropriate to the curriculum. We also had difficulty in choosing the game because we wanted it to be a game that attracted the attention of the whole class." PT10-11

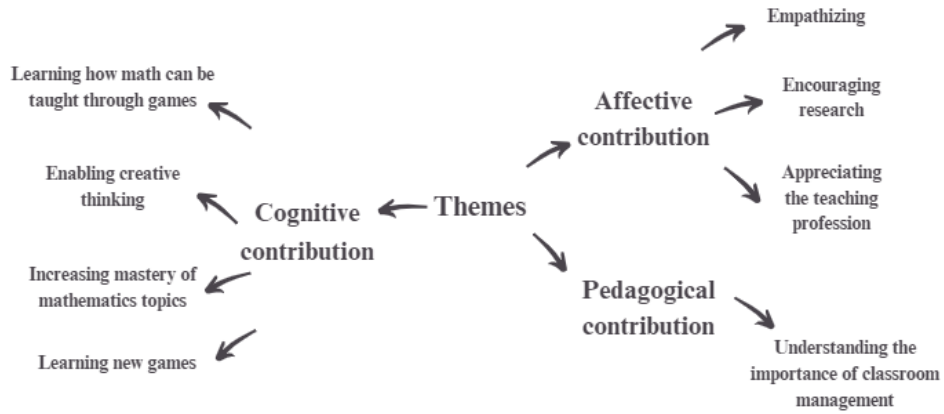
"In our game, it was difficult for us to create the rules of the game in order to avoid distraction and to ensure the participation of each student." PT32-33

"In the process, after determining the outlines of the game, we had difficulties in how to move it to the GeoGebra environment. We also had some problems in choosing questions in terms of their suitability for the learning outcomes." PT5-6

"Before I started preparing the game, I thought I might have a hard time coming up with an idea, and even if I did, I had hesitations about which learning outcome I could adapt it for. So, to be honest, I was a bit biased towards the assignment at first. However, after I started doing the assignment, it was not as difficult as I thought. As I researched the games, ideas started to form in my head, and then the rest came like socks. I prepared for the game with a lot of fun. In short, it was not a difficult situation for me." PT24

Finally, the findings obtained from the views of prospective secondary school mathematics teachers about the contributions of the game design process to them are presented in Figure 10.

Figure 10. The views of secondary school prospective mathematics teachers about the contributions of the game design process to them

When Figure 10 is examined, it is seen that the contributions of game design processes to prospective teachers are grouped under the themes of "Cognitive contribution", "Affective contribution" and "Pedagogical contribution". During the game design process, prospective teachers learned how mathematics can be taught through games by experiencing (f=17) and in this process, they empathized with the students they would play the games with (f=19). In addition, this process helped the prospective teachers to understand the importance of classroom management in the game design process (f=10). Some of the prospective teachers' views on the contributions of the game design process are given below:

"During the time I designed my game, I learned that mathematics can also be taught through games by doing-living. Although examples were given in the lesson, it was much more meaningful to experience it myself in practice." PT2

"I designed a game by adapting the game of marbles. In fact, the most important contribution of this process is to see that I can teach mathematics by setting certain rules and questions even in a game that seems very classic and simple." PT15

"This process showed me how we can think differently if we want to and how we can transfer this to the classroom environment. I can say that it expanded my limits in creative thinking." PT4

"I think that the game design process helped me see the scope of square root expressions, which is the subject I chose, and the variety of questions in the curriculum." PT40

"The process of designing a game reminded me that I had to do research first. Because I needed to make a different, original design. Having learned many new games during the research process is a great pleasure for my future working life." PT36

"I learned to empathize with the students. I had the opportunity to think more about what they would like and what would attract their attention." PT12

"In the process of designing a game, preparing materials, determining the rules of the game, thinking about how they will think in this process... Even just this process has shown me how labor-intensive, disciplined and patient this profession is. I am glad I am studying in this department." PT7

"The teacher should manage the class well so that there is no chaos while the students are playing the game. This process allowed us to see the importance of how to manage the whole class at the same time by playing this game with the whole class." PT42-43

4. Discussion, Conclusion and Recommendations

In this study, which aims to reveal the games designed by prospective teachers and their views on the game design process, it is seen that approximately 78% of the games (28 out of 36 games) are board/card games. When the designed board/card games are analyzed within themselves, the majority of the designed games are original games developed by prospective teachers in accordance with the outcome. When the adaptation games are analyzed, it is seen that prospective teachers designed games inspired by Wheel of Fortune, Jigsaw Puzzle, Jenga, Monopoly, Batak, Bingo and Mobile Legends games. In the board/card games designed by prospective teachers, there are questions/problems within the scope of the learning outcome(s) and the game progresses with their solutions. Considering that, as Way (2011) states, board games that are supported by problems and adapted to the classroom environment are the most useful mathematical games for students, it can be said that this situation is positive for prospective teachers. In the study conducted by Baran Kaya and Gökçek (2021) with 38 prospective secondary school mathematics teachers, it was observed that the majority of the prospective teachers designed board/card games. The reason for the results of both studies may be that the boundaries of board/card games are well-defined with certain rules. Since people shape their behaviors with rules from an early age and rules are an integral part of our daily lives (Campos & Mooreira, 2016); this situation may also be reflected in the game preferences of prospective teachers. In this context, more time can be allocated to topics related to different types of games within the course of teaching mathematics through games.

One of the types of games designed by secondary school prospective mathematics teachers is traditional games, albeit few in number. Traditional games can make learning mathematics easier and more fun by providing a comfortable classroom atmosphere (Salsabilah, Rahmah, Wulandari & Soebagyo, 2022). Traditional games are important not only in this respect but also in terms of preserving cultural values (Pais, 2011). Fouze and Amit (2018) state that teaching mathematics without a cultural context by claiming that mathematics is universal is one of the reasons for student failure; when mathematics is associated with cultural ties, students' desire to learn will improve. In a study conducted by Hacısalihoğlu-Karadeniz (2017) with 17 prospective mathematics teachers, traditional children's

games were adapted to mathematics by prospective teachers and then the games were played in school environments. As a result of the application, it was revealed that students' interest in mathematics and their participation in the lesson increased, lessons became more fun, prejudices against mathematics disappeared, and the application helped permanent and meaningful learning. The reason why traditional games, which can have many benefits for mathematics teaching, are less preferred by prospective teachers may be that prospective teachers born in the 2000s play individually or with technological tools and their outdoor play behavior has decreased considerably (Ahiloğlu-Lindberg, 2012; Clements, 2004). Here, especially primary school teachers and secondary school mathematics teachers should include traditional games, which are part of our culture, as much as the climate and physical environments allow.

In the study, while three prospective teachers prepared gamification examples, only two digital games were developed. However, when the literature is examined, it is seen that digital games used in education have many benefits such as ensuring active participation, increasing motivation and success, and developing positive attitudes towards the lesson (Divjak & Tomić, 2011; Kim, 2015; Nguyen, Hsieh & Allen, 2006; Russo, Bragg & Russo, 2021; Tükle, 2020; Watson Huggins, 2018). The reason why prospective teachers do not prefer to design digital games may be due to their deficiencies in preparing technological games. As a matter of fact, Çağıltay et al. (2001) stated that the fact that prospective teachers do not have sufficient knowledge and skills in technology integration is an obstacle to the use of educational game technologies. At this point, Bourgonjon et al. (2013) emphasize that prospective teachers should be informed about the practices related to educational games before they experience designing games. In this context, it can be suggested to enrich the content of the courses in faculties of education that will form the basis for prospective teachers' digital game design.

When the games designed by the prospective teachers are analyzed according to the grade level, it is noteworthy that the most games were developed at the 8th grade level and the least at the 5th grade level. As a matter of fact, when the outcomes chosen by the prospective teachers are analyzed, it is seen that the majority of them are square roots and exponential expressions belonging to the 8th grade numbers and operations learning domain. When the opinions of the prospective teachers were examined, they stated that they designed games at this grade level in order to realize meaningful learning and to reduce exam stress in the last grade because these subjects are difficult to learn. Kinchin (2018) also stated that learning while having fun and playing games is much easier than sitting and concentrating on learning. From this point of view, it can be considered that the prospective teachers' desire to include more games in their mathematics lessons at the senior secondary school level is the right approach. On the other hand, it is another remarkable result that while the highest number of games were developed

for the learning areas of numbers and operations, geometry and measurement, and algebra, there were no games developed for the learning areas of data processing and probability. The reason for this situation may be due to the low number of learning outcomes in both learning domains, especially probability, when the mathematics curriculum is examined. A similar situation was found in the study conducted by Baran Kaya and Gökçek (2021). The reason(s) for this situation can be questioned in different studies that can be conducted on the game design process of prospective mathematics teachers.

When it was questioned for what purpose the secondary school prospective mathematics teachers designed their games, they stated that they developed games cognitively in order to provide meaningful learning, to improve students' computational skills, to reinforce what has been learned, to provide permanent learning, and to teach racing against time. Affectively, they stated that they developed the games to make mathematics teaching fun, to increase interest and participation in the lesson, to develop positive attitudes towards mathematics, to reduce prejudice towards mathematics, to value mathematics, to distract students from exam stress, and to ensure cooperative learning. Finally, three prospective teachers stated that they designed games to improve students' coordinated movement skills in the psychomotor domain. In this context, when the frequency values of the objectives determined by the prospective teachers in the process of designing games are analyzed, it is seen that they mostly include cognitive, then affective, and finally psychomotor learning domain objectives. Horzum (2021), on the other hand, states that the positive effects of the use of games in mathematics lessons occur in the first step in the affective and psychomotor domains and then in the cognitive domain. The reason for the predominance of cognitive domain-oriented goals of prospective teachers in the game design process may stem from their perspectives on mathematical games. Another reason may be that many studies in the literature have focused on the effect of teaching mathematics with games on mathematics achievement (Altunay, 2004; Başer & Narlı, 2002; Kvasoğlu, 2010; Kebritchi, Hirumi, & Bai, 2010; Lee & Choi, 2020; McIntosh, 2018; Stanton, 2017). Therefore, as stated in the mathematics curriculum, the importance of not only cognitive but also affective and psychomotor learning domains should be emphasized more in mathematics education courses in the faculty of education.

While designing their games, secondary school prospective mathematics teachers stated that they had difficulties in preparing the material, preparing the questions on the game cards, determining the rules of the game, choosing the game, making the game attractive, and transferring the game to the computer environment. These results obtained from the research are in parallel with the results of the studies in which prospective teachers' views on the design process are discussed (Hacısalihoglu Karadeniz, 2017; Ünveren Bilgiç, 2021; Yıldız Durak & Karaoğlan

Yılmaz, 2019). The important point here is to minimize the difficulties that may be experienced by taking into account the results obtained from these studies. As a matter of fact, studies have shown that teachers do not include game activities in mathematics teaching because they have difficulty in finding and preparing games (Çil & Sefer, 2021; Ergül & Erşen, 2023). In this context, a game pool can be created on a digital platform where the suitability of educational mathematics games is audited.

According to prospective secondary school mathematics teachers, the mathematical game design process enabled them to see how to teach mathematics through games, to think creatively, to learn new games, and to increase their knowledge of the outcomes in the mathematics curriculum and the extent to which these outcomes are included. In the studies conducted by Yıldız Durak and Karaoğlan Yılmaz (2019) and Hacısalihoğlu Karadeniz (2017), prospective teachers had similar views on mathematical game design. However, Aksoy and Küçük Demir (2019) found that prospective teachers' game design positively affected their creativity. In terms of affective aspects, prospective teachers stated that the game design process enabled them to empathize with students, encouraged them to research, and made them realize the importance of the teaching profession. In addition, prospective teachers stated that they also understood the importance of classroom management in the process of developing games. As a matter of fact, in the studies conducted by Usta et al. (2017) with prospective secondary school mathematics teachers and Güneş (2010) with secondary school mathematics teachers, in which the applications of educational games were discussed, teachers and prospective teachers stated that they had some difficulties in classroom management in the process. Of course, problems in classroom management will negatively affect the effectiveness of game activities in mathematics teaching. In this context, including implementation processes as well as the design process in future studies can increase the quality of educational games along with their reorganization.

References

- Ahiloğlu-Lindberg, N. (2012). Çocuk oyunlarında iki kuşakta görülen değişim. *International Online Journal of Educational Sciences*, 4(2), 395-410.
- Aksoy, N. C. (2010). *The effects of game-supported mathematics learning unit of fractions for developments of 6th grade students' achievement, achievement motivation, self-efficacy and attitude* (Order no: 278131) [Master's Thesis]. Gazi University.

- Aksoy, N. C. (2014). *Effects of digital game-based mathematics teaching on 6th grades students' achievement, motivation, attitude and self-efficacy* (Order no:356671) [Doctoral Dissertatiton]. Gazi University.
- Aksoy, N. C., & Küçük Demir, B. (2019). The effect of designing digital games in mathematics teaching on the creativity of prospective teachers. *Journal of Gazi University Faculty of Education*, 39(1), 147-169. <https://doi.org/10.17152/gefad.421615>
- Altunay, D. (2004). *The effect of mathematics teaching which is supported with games on the students' success and the permanence of the knowledge learned* (Order No: 190383) [Unpublished Mater's Thesis]. Gazi University, Ankara.
- Baran Kaya, T., & Gökçek, T. (2021). Analysis of games designed by the secondary school pre-service mathematics teachers. *The Journal of Buca Faculty of Education*, 52, 600-621.
- Başer, N. & Narlı, S. (2002). *Matematik öğretmenlerinin öğretim yöntemlerini kullanmada karşılaştıkları zorluklar*. Matematik Sempozyumu Bildiriler Kitabı. 24-26 Mayıs 2001, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Bourgonjon, J., De Grove, F., De Smet, C., Van Looy, J., Soetaert, R., & Valcke, M. (2013). Acceptance of game-based learning by secondary school teachers. *Computers & Education*, 67, 21-35. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2013.02.010>
- Campos, H. & Moreira, R. (2016). Games as an educational resource in the teaching and learning of mathematics: an educational experiment in Portuguese middle schools, *International Journal of Mathematical Education in Science and Technology*, 47(3), 463-474, DOI: 10.1080/0020739X.2015.1075614
- Cansız, O. & Karamustafaoğlu, O. (2022). Matematik öğretmenlerinin 'Bölünebilme Evi' eğitsel oyunu ile ilgili görüşleri. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 9(81), 584-600. <http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.3038>
- Charles, M., Bustard, D., & Black, M. (2009). Experiences of promoting engagement in game-based learning. *Proceedings of the European Conference on Games Based Learning*, 397-403.
- Chiang, F. K., & Qin, L. (2018). A pilot study to assess the impacts of game-based construction learning, using scratch, on students' multi-step equation-solving performance. *Interactive Learning Environments*, 26(6), 803-814. <https://doi.org/10.1080/10494820.2017.1412990>
- Clements, R. (2004). An investigation of the status of outdoor play. *Contemporary Issues in Early Childhood*, 5(1), 68-80.
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2000). *Reserach Methods in Education*. London: Routledge Falmer.

- Creswell, J. W. (2013). Araştırma deseni: Nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları (Çev. S. B. Demir). Ankara: Eğiten Kitap.
- Çil, O., & Sefer, F. (2021). The investigation of elementary school teachers' opinions on game- based mathematics activities. *Trakya Journal of Education*, 11(3), 1366–1385. <https://doi.org/10.24315/tred.814024>
- Çağiltay, K., Çakıroğlu, J., Çağiltay, N., & Çakıroğlu, E. (2001). Teachers' perspectives about the use of computers in education. *Hacettepe University Journal of Education*, 21(1), 19-28.
- Çetin, Ö. (2016). *Effects of mathematical games on secondary school students' achievements, attitudes and problem solving strategies* (Order no:436709) [Doctoral Dissertation]. Necmettin Erbakan University.
- Dienes, Z. P. (1963). On the Learning of Mathematics. *Australian Journal of Education*, 7(1), 13–20. <https://doi.org/10.1177/000494416300700103>
- Divjak, B., & Tomić, D. (2011). The impact of game-based learning on the achievement of learning goals and motivation for learning mathematics- literature review. *Journal of Information and Organizational Sciences*, 35(1), 15-30.
- Doğan, Z., & Sönmez, D. (2019). Opinions of primary school teachers about the process of using mathematical games in mathematic lessons. *Marmara University Atatürk Education Faculty Journal of Educational Sciences*, 50(50), 96–108. <https://doi.org/10.15285/maruaebd.545417>
- Ergül, E., & Erşen, Z. B. (2023). Teachers' Opinions on the Use of Games in Mathematics Education: A Case Study. F. Ü. Bozdağ & Ö. T. Kara (Eds.), *Current Researches in Educational Sciences VI* (p. 47-76). Akademisyen Publishing House. <https://doi.org/10.37609/akya.2556>
- Erkin Kavasoglu, B. (2010). *The effects of game based teaching of probability on the achievement of mathematics lessons students of 6th, 7th, 8th grades* (Order no: 279607) [Unpublished Mater's Thesis]. Gazi University, Ankara.
- Ernest, P. (1986). Games: a rationale for their use in the teaching of mathematics in school. *Mathematics in School*, 15(1), 2-5. <http://www.jstor.org/stable/30216298>
- Foster, R. (2004). Crazy bones. *Mathematics Teaching*, 187, 17.
- Fouze, A. Q., & Amit, M. (2018). Development of mathematical thinking through integration of ethnomathematic folklore game in math instruction. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 14(2), 617–630. <https://doi.org/10.12973/ejmste/80626>

- Gmitrova, V., Podhajecká, M., & Gmitrov, J. (2009). Children's play preferences: Implications for the preschool education. *Early Child Development and Care*, 179(3), 339-351. <https://doi.org/10.1080/03004430601101883>
- Güneş, G. (2010). *Teachers' views on the use of games and activities in teaching mathematics at second level of primary education* (Order No: 265791) [Unpublished Master's Thesis]. Kafkas University, Kars.
- Gürbüz, R. ve Gülburnu, M. ve Şahin, S. (2017). Teachers' views about teaching of fractions with games: A video supported study. *Adiyaman University Journal of Social Sciences*, 25, 98-132. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/adyusbd/issue/37216/429556>
- Hacısalıhoğlu Karadeniz, M. (2017). Geleneksel çocuk oyunlarının matematiğe uyarlanması ve uygulanması sürecindeki kazanım ve problemlere genel bir bakış. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 25(6), 2245-2262.
- Horzum, T. (2021). Types of mathematical games. M. Taştepe & N. C. Aksoy (Eds.), *Games and mathematics education* (p. 63-82). Nobel Publishing: Ankara.
- Huizinga, J. (1955). *Homo ludens: A study of the play element in culture*. Boston: The Beacon Press.
- Karamert, Ö. (2019). *The effect of gamification on the success and attitude of the 5th grade mathematics course* (Order no: 590306) [Master's thesis]. Düzce University, Düzce.
- Kebritchi, M., Hirumi, A., & Bai, H. (2010). The effects of modern mathematics computer games on mathematics achievement ve class motivation. *Computers & Education*, 55, 427-443.
- Kim, B. (2015). Designing gamification in the right way. *Library Technology Reports*, 51(2), 29-35.
- Kinchin, I. M. (2018) Having fun, playing games and learning biology. *Journal of Biological Education*, 52(2), 121-121.
- Ku, O., Chen, S.-Y., Wu, D.-H., Lao, A.-C.-C., & Chan, T.-W. (2014). The effects of game-based learning on mathematical confidence and performance: high ability vs. low ability. *Educational Technology & Society*, 17(3), 65-78.
- Lee, H. K., & Choi, A. (2020). Enhancing early numeracy skills with a tablet-based math game intervention: A study in Tanzania. *Educational Technology Research and Development*, 68(6), 3567-3585.
- McIntosh, N. O. (2018). The impact of gamification on seventh-graders' academic achievement in mathematics (Order no: 10974660). [Doctoral Dissertation, Grand Canyon University]. ProQuest Tez Center.

- Miles, M.B., & Huberman, M.A. (1994). *An expanded sourcebook qualitative data analysis*. London: Sage Publication.
- Ministry of National Education (MoNE) (2013). *Mathematics curriculum (1-8th grades)*. Ankara: MEB Publishing.
- Nesin, A. (2008). *Mathematics and fear*. Istanbul: Nesin Publishing House-Popular Science Series.
- Nguyen, D. M., Hsieh, Y. J., & Allen, G. D. (2006). The impact of web-based assessment and practice on students' mathematics learning attitudes. *The Journal of Computer in Mathematics and Science Teaching*, 25(3), 251–279.
- Oldfield, B. J. (1991). Games in the learning of mathematics: A Classification. *Mathematics in School*, 20(1), 41-43.
- Özata, M., & Coşkuntuncel, O. (2019). Opinions of secondary school mathematics teachers on the use of educational math games in mathematics teaching. *Mersin University Journal of the Faculty of Education*, 15(3), 662-683. <https://doi/10.17860/mersinefd.619983>
- Pais, A. (2011). Criticisms and contradictions of ethnomathematics. *Educational Studies in Mathematics*, 76(2), 209–230. <https://doi.org/10.1007/s10649-010-9289-7>
- Pehlivan, H. (2014). *Game and learning*. Ankara: Anı Publishing.
- Prensky, M. (2001). *Digital Game-Based Learning*. New York: McGraw-Hill.
- Prince, M. (2004). Does Active Learning Work? A Review of the Research. *Journal of Engineering Education*, 93, 223-231. <http://dx.doi.org/10.1002/j.2168-9830.2004.tb00809.x>
- Rawansyah, R., Pramudhita, A. N. & Pramitarini, Y. (2021, February). *Enhancing student interest in learning through the development of serious mathematics games*. The 2nd Annual Technology Applied Science and Engineering Conference (ATASEC 2020) Vol. 1073. In IOP Conference Series: Materials Science and Engineering (pp. 1-6). Malang, Indonesia: IOP Publishing. [doi:10.1088/1757-899x/1073/1/012064](https://doi.org/10.1088/1757-899x/1073/1/012064)
- Razak, A. A., Connolly, T., & Hainey, T. (2011, October). The use of Games-Based Learning Within the Curriculum for Excellence: The Teachers' Perspective. *In European Conference on Games Based Learning* (p. 1). Academic Conferences International Limited.
- Romine, X. (2004). Using games in the classroom to enhance motivation, participation, and retention: A pre-test and post-test evaluation, *Culminating Experience Action Research Projects 5*, Spring, 283-295.
- Russo, J., Bragg, L. A., & Russo, T. (2021). How primary teachers use games to support their teaching of mathematics. *International Electronic Journal of*

- Elementary Education*, 13(4), 407-419. Retrieved from <https://www.iejee.com/index.php/IEJEE/article/view/1302>
- Salen, K., & Zimmerman, E. (2003). *Rules of play: Game design fundamentals*. Cambridge: MIT Press.
- Salsabilah, A. P., Rahmah, A. A., Wulandari, A., & Soebagyo, J. (2022). A Review of Research: Exploring Ethnomathematics on Indonesian Traditional Games in Mathematics Learning. *Journal of Medives: Journal of Mathematics Education IKIP Veteran Semarang*, 6(1), 191-202.
- Sertöz, S. (2002). *The bright world of mathematics*. Ankara: Semih Ofset.
- Stanton, J. M. (2017). Effects of minecraft as an instructional tool for teaching geometry at the fifth-grade level (Order no: 10262277). [Doctoral Dissertation, Oakland University]. ProQuest Tez Center.
- Tükle, H. (2020). *The effect of educational escape room game designed for mathematics course on students' achievement and students' opinions about escape room game* (Order no: 636349) [Master's Thesis]. Bahçeşehir University, İstanbul.
- Uğurel, I., & Moralı, S. (2008). The interaction of mathematics & game. *Gazi University Gazi Faculty of Education Journal*, 28(3), 75-98. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/gefad/issue/6746/90703>
- Umay, A. (2002). The other mathematics. *Hacettepe University Journal of Education*, 23, 275-281. Retrieved from <http://efdergi.hacettepe.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/973-published.pdf>
- Usta, N., Işık, A. D., Şahan, G., Genç, S., Taş, F., Gülay, G.,... Küçük, K. (2017). The opinions of pre-service teachers on the usage of games in mathematics teaching. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(1), 328-344. <https://doi.org/10.24289/ijsser.270771>
- Ünveren Bilgiç, E. N. (2021). The experiences of primary school mathematics teacher candidates in designing and implementing educational mathematics games. *Journal of Kirsehir Education Faculty*, 22(3), 2090-2128.
- Varışoğlu, B., Şeref, İ., & Yılmaz, İ. (2013). Attitude scale for educational games that played in Turkish lesson: study of validity and reliability. *Adiyaman University Journal of Social Sciences*, 6(11), 1059-1081. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.345>
- Wadsworth, B. J. (2015). *Piaget's theory of affective and cognitive development*. (Z. Selçuk, M. Kandemir, A. Kaşkaya, M. Palancı, Trans.). Ankara: PegemA Publishing.
- Watson Huggins, J. (2018). An experimental study on the effects of a gamified software intervention in mathematics achievement among sixth grade students

(Order no: 13820081). [Doctoral dissertation, Nova Southeastern University]. ProQuest Tez Center.

Way, (2011). *Learning mathematics through games series: 2. Types of games?* Available at <https://nrich.maths.org/2491/index>

Winicki Landman, G. (2008). Up and down: A stimulating mathematical game. *Mathematics in School*, 37(4), 38-39.

Xu, Y. (2010). Children's social play sequence: Parten's classic theory revisited. *Early Child Development and Care*, 180(4), 489-498. <https://doi.org/10.1080/03004430802090430>

Yıldız-Durak, H. ve Karaoğlan-Yılmaz, F. G. (2019). An investigation of prospective teachers' educational digital game designs for mathematics teaching and their opinions on the design process. *Ege Journal of Education*, 20(1), 262-278. <https://doi.org/10.12984/egeefd.439146>

Yin, R. K. (2009). *Case study research: Design and methods*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

KÜLLİYE

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

İhmal Edilen Aile Değerlerinin, Bütünlük Duygusunun ve Toplumsal İlginin Gençler Üzerindeki Etkisi: Eğitim ve Sosyal Politika Perspektifinden İnceleme

Zuhal AYHAN,* Arzu PEKĞÖZ ÇEVİKER♦

Özet

Bu çalışmanın genel amacı ihmal edilen aile değerlerinin, bütünlük duygusunun ve toplumsal ilginin gençler üzerindeki etkisini incelemektir. Araştırmada ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırma evreni Ankara'da yaşayan 18 yaş üstü genç bireylerdir. Örneklem grubu ise 254 genç bireyden oluşmaktadır. Araştırma sonucunda; gençlerde, aile bütünlük duygusunun ve aile değerlerinin ortalamasının biraz üzerinde, toplumsal ilgi durumunun ortalamasının altında anlamlı fark görülmektedir. Genç kadınlarda aile bütünlük (tutarlılık) duygusu ve aile değerleri algısının erkeklerden daha fazla olduğu yönünde sonuca ulaşılmaktadır. Diğer taraftan toplumsal ilgi algılarının kadın ve erkeğe göre değişmediği; 18 yaşındaki gençlerin diğer yaş gruplarına göre daha yüksek aile bütünlüğüne önem verdiği anlaşılmaktadır. Anne ve baba eğitim durumlarına göre her üç ölçekte anlamlı bir farklılık çıkmamıştır. Yüksek gelir grubundaki gençlerin orta gelir grubundaki gençlere göre aile bütünlüğüne daha yüksek oranda önem verdiği sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonuçları doğrultusunda Eğitim ve Sosyal politika ekseninde önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Aile değerleri, bütünlük duygusu, toplumsal ilgi, eğitim, sosyal politika.

Neglected Family Values, Sense of Integrity and Social Interest in Young People: Examination from the Perspective of Education and Social Policy

Abstract

The general aim of this study is to examine the effects of neglected family values, sense of integrity and social interest on young people. Relational screening model was used in the study. The research population is young individuals over the age of 18 living in Ankara. The sample group consists of 254 young individuals. As a result of the research; there is a significant difference in the sense of family cohesion and family values slightly above the average and social interest below the average in young people. It is concluded that the sense of family integrity (consistency) and family values perception is higher in young women than in men. On the other hand, it is understood that the perception of social interest does not change according to men and women; 18-year-old young people attach more importance to family integrity than other age groups. There was no

*Dr. Yüksek Öğretim Kalite Kurulu Başkanlığı (YÖKAK), zayhan73@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-0843-2903>.

♦ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, apekgoz@kku.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-1671-7500>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Ayhan, Z. ve Pekğöz Çeviker, A. (2023). İhmal edilen aile değerlerinin, bütünlük duygusunun ve toplumsal ilginin gençler üzerindeki etkisi: eğitim ve sosyal politika perspektifinden inceleme. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 481-498. <https://doi.org/10.48139/aybukulliye.1360549>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
14 Eylül 2023	21 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	481-498
14 September 2023	21 October 2023	Research Article	

significant difference in all three scales according to the educational status of the mother and father. It was concluded that young people in the high income group attach higher importance to family integrity than young people in the middle income group. In line with the results of the research, suggestions were made on the axis of education and social policy.

Keywords: Family values, sense of integrity, social interest, education, social policy.

Extended Abstract

Social institutions are interconnected like the functioning of an organism. They contribute to the survival and stability of a system or society. If the functions they perform are no longer desired, they cease to exist or new ones become valid (Türkkahraman, 2009). The functions of a social institution can be transformed or replaced with new ones. Societies constantly change, and the power axes of change can also reshape the goals of institutions. Every society has standardized methods for meeting the basic social needs of its members. Social institutions are shaped in accordance with the dominant norms and values of society, and people may tend to act in this direction. At the same time, social institutions shape and direct individual behavior and values (Yazıcı, 2014).

Family is the primary institution in an individual's life. Why do people live in families? What functions does the family perform? What different forms does the family take? How are families formed? How is the family changing in today's society? These are critical issues required for evaluation (Kır, 2011). Although the family institution exists in all societies, its form varies from society to society (Duman, 2012). An individual's life revolves around the family, although it may vary throughout life. Therefore, sociologists see the family as the basic social unit in all human societies (Erinosho, 2005, p. 6). Therefore, it would be appropriate to argue that within the context of sustainable development and social policy, the smallest unit of analysis is not the household or the individual, but the bio-social group, the family with its hereditary, physical, social and material endowments. Despite the social changes in the 21st century, the family is one of the oldest institutions that continues to play an important role in the child's integration into the social culture.

Almost all development strategies now acknowledge the problems faced by families. In its reports on this subject (1997, pp. 45-70), the problems faced by families in developing countries are listed as poverty, low education level, poor health and nutrition, inadequate housing and unwanted children. A society without strong families is slowly disintegrating. Only by strengthening the family can society be revitalized to ensure the future of humanity. Family has an important functional structure in the development of society. On the other hand, family integrity; It means having connection, unity, love and harmony in the family. Every family may face various challenges in its own internal dynamics, but the damage the family suffers can be minimized by learning and applying valuable skills. Working on family relationships requires intentional effort, but the rewards are very high (Brown, 2023).

In the context of social policy, the problem of forming value-based negative attitudes towards starting a family among modern young people gains special importance due to the fact that changes in moral rules, liberalization of sexual morality lead to the intensification of negative events such as the increase in the number of divorces and their illegitimacy. In the unprecedented rapid pace of contemporary cultural transformations and changes in human history, social policies established in institutions are of great importance in re-establishing the privileged place of the family in society, creating socio-cultural conditions and finding rapid solutions. Axiological reference-based social policies developed through institutions play an effective role in helping the family gain the ability to interpret basic values and integrate them into daily life.

Relational scanning model (Karasar, 2005) was preferred in the design of this research. The population of the research consists of young people residing in the central districts of Ankara, and the sample consists of 254 individuals. In order to understand the demographic characteristics of the participants, "Personal Information Form", "Sense of Family Integrity Scale", "Family Values Scale" and "Social Interest Scale" were used.

Family values, sometimes called familial values, are traditional or cultural values regarding the structure, function, roles, beliefs, attitudes, and ideals of the family. The concept of family values can also express the extent to which familial relationships are valued in people's lives (Doupleff, 2018).

As a result of the research examining the effects of neglected family values, sense of integrity and social interest on young people; It is observed that young people's sense of family integrity and family values are slightly above average, while social interest is below average. Our research findings revealed that young women's sense of family integrity (consistency) and family values are higher than men. On the other hand, it has been revealed that perceptions of social interest do not differ between men and women..

In our research findings, the family integrity of young people in the 18 age group; It has been revealed that they attach more importance to it than other age groups. According to a study conducted on Turkish youth in Germany, a differentiation was observed between ages (Ekşi et al., 2015, p.71). Moreover, there was no significant difference in all three scales according to the educational status of the mother and father. It has been revealed that young people in the high-income group attach more importance to family integrity than young people in the middle-income group.

Giriş

Sosyal kurumlar bir organizmanın işleyişi gibi birbirine bağlıdır. Bir sistemin veya toplumun hayatta kalmasına ve istikrarına katkıda bulunmaktadır. Gerçekleştirdikleri işlevler artık istenmediği takdirde varlıkları sona ermekte veya

yenileri geçerli hale gelmektedir (Türkkahraman, 2009). Bir sosyal kurumun işlevleri dönüştürülebilmekte veya yenileri ile değiştirilebilmektedir. Toplumlar sürekli değişime uğrar ve değişimin güç eksenleri kurumların hedeflerini de yeniden şekillendirebilir. Her toplum, üyelerinin temel sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için standartlaştırılmış yöntemlere sahiptir. Sosyal kurumlar toplumun hâkim norm ve değerlerine uygun olarak şekillenir ve kişiler bu doğrultuda hareket etme yönünde eğilim gösterebilirler. Aynı zamanda sosyal kurumlar bireysel davranış ve değerleri şekillendirir ve yönlendirir (Yazıcı, 2014).

Bireyin hayatındaki kurumların başında aile gelmektedir. İnsanlar neden aile halinde yaşar? Aile hangi işlevleri yerine getirir? Aile hangi farklı biçimleri alır? Aileler nasıl oluşur? Günümüz toplumunda aile nasıl değişmektedir? Bunlar değerlendirme için gerekli olan kritik konulardır (Kır, 2011). Aile kurumu tüm toplumlarda mevcut olmasına rağmen biçimi toplumdan topluma farklılık göstermektedir (Duman, 2012). Bireyin hayatı, yaşamı boyunca farklılık göstermiş olsa da aile etrafında döner. Bu nedenle sosyologlar aileyi tüm insan toplumlarında temel sosyal birim olarak görürler (Erinosho, 2005, s. 6). Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınma ve sosyal politika bağlamı içinde en küçük analiz biriminin hane halkı veya birey değil, biyo-sosyal grup, kalıtsal, fiziksel, sosyal ve maddi donanımlarıyla aile olduğunu ileri sürmek yerinde olacaktır. 21. yüzyılda sosyal değişime rağmen aile, çocuğun toplum kültürüne kazandırılmasında önemli bir rol oynamaya devam eden en eski kurumlardan biri olarak rol almaktadır.

Artık nerede ise tüm kalkınma stratejileri ailelerin karşılaştığı sorunları kabul etmektedir. Bu konuda Birleşmiş Milletler 'in raporlarında (1997, s. 45-70), gelişmekte olan ülkelerdeki ailelerin karşılaştığı sorunları yoksulluk, düşük eğitim düzeyi, kötü sağlık ve beslenme, yetersiz barınma ve istenmeyen çocuklar olarak sıralamaktadır. Temeli güçlü ailelerin olmadığı toplum yavaş yavaş dağılmaktadır. İnsanlığın geleceğini garanti altına alacak şekilde toplum ancak ailenin güçlendirilmesiyle yeniden canlandırılabilir. Aile toplumun gelişmesinde önemli işlevsel yapıya sahiptir. Diğer yandan aile bütünlüğü; ailede bağlantı, birlik, sevgi ve uyuma sahip olduğu anlamına gelmektedir. Her aile kendi iç dinamiğinde çeşitli zorluklarla karşılaşabilmektedir, ancak değerli beceriler öğrenilerek ve uygulanarak ailenin maruz kaldığı zarar en aza indirilebilir. Aile ilişkileri üzerinde çalışmak kasıtlı çaba gerektirir, ancak bu şekilde getirileri çok yüksek olmaktadır (Brown, 2023).

Bütünlük duygusu, varoluşsal inançlar da dahil olmak üzere bireyin hayata yüklediği anlam ve değerlere dayanır (Lazarus & Folkman, 1984). Bir anlamda bireyin hayata karşı tutumunu gösterir. Antonovsky'e (1988) göre bütünlük duygusunun bilişsel, davranışsal ve motivasyonel olmak üzere üç boyutu vardır. Bunlar anlaşılabilirlik, yönetilebilirlik ve anlamlılık olmak üzere üç temel bileşene karşılık gelmektedir (Çam ve Demirkol, 2019). Bilişsel boyutta anlaşılabilirlik, uyarcıların ve bilgilerin tutarlı ve öngörülebilir bir şekilde kavranmasını gerektirir.

Davranışsal boyutta yer alan yönetilebilirlik, karşılaşılan içsel veya dışsal olayları yönetmeyi, motivasyonel boyut olan anlamlılık ise zor durumların üstesinden gelmeyi ve bunlarla başa çıkmayı içerir. Bu açıdan bütünlük duygusu, bireylerin yaşamda anlam bulmalarına ve mutlu olmalarına aracılık eden bir duygudur (Gençer, 2019).

Son yıllarda ekonominin küreselleşmesi, işgücü piyasasındaki ve organizasyonel yapılarıdaki değişiklikler, eğitimin yaşam boyu öğrenme üzerindeki etkisine dikkat çekerek onu (eğitimi) siyasi gündemin üst sıralarına taşımaktadır. Eğitim ve öğretimin, özellikle çalışma refahı programlarının da önemli bir parçası haline geldiği görülmektedir. Ekonomik faktörler eğitim konusundaki tartışmaları büyük ölçüde şekillendirirken, daha geniş sosyal ve kültürel dinamikleri de etkiliyor gibi görünmektedir. Bu bağlamda aktif vatandaşlığı teşvik etme ve sosyal dışlanmayla mücadele etme konusunda eğitim ve öğretimin rolüne giderek daha fazla vurgu yapılmaktadır. İnsan ilişkileri ve kültürel anlamlardan inşa edilen ekolojik bir bağlam olarak eğitim ele alınmakta; eğitime yönelik ilkeler aile içinde ve aileler ile birlikte sunulmaktadır. Bu doğrultuda öğrenciler arasında değer temelli aile yaratmaya ilişkin tutumlar eğitim ortamında önem arz etmektedir. Değer temelli aile oluşumuna yönelik koşulların eğitim ortamında tüm paydaşlar tarafından (öğretmen, veli, yönetici ve aile) geleneksel, sosyal ve kültürel roller ile sunulması, inşa edilmesi gereklidir.

Sosyal politika bağlamında modern gençler arasında aile kurmaya yönelik değerlere dayalı olumsuz tutum oluşturma sorunu, ahlaki kurallardaki değişiklikler, cinsel ahlakın liberalleşmesi, boşanmaların sayısının artması ve gayri meşru olması gibi olumsuz olayların yoğunlaşmasına yol açması nedeni ile özel bir önem kazanmaktadır. Çağdaş kültürel dönüşümlerin ve değişimlerin insanlık tarihinde benzeri görülmemiş hızlı temposunda, kurumlarda oluşturulan sosyal politikalar ailenin toplumdaki ayrıcalıklı yerini yeniden tesis etmesinde, sosyo-kültürel koşullar yaratmasında ve hızlı çözümler bulmasında büyük önem arz etmektedir. Kurumlar aracılığı ile geliştirilen aksiyolojik referans temelli sosyal politikalar ailenin temel değerleri yorumlama ve günlük hayata entegre etme becerisini kazanmalarında etkili rol oynamaktadır.

Eğitim, çalışma, ekonomi, kültür ve siyasetle ilgili her toplumsal kurum aile ile bağlantılıdır. Kişinin kendi saygınlığının ilk kez farkına ailede vardığı, sevmenin ve sevilmenin ne demek olduğunu, aslında insan olmanın ne anlama geldiğini öğrendiği yerdir. Kişilerden oluşan bir topluluk olarak aile, toplumun anonim ve kimliksiz bir kitleye dönüşmesini önleyerek toplumsal dokuyu güçlendirmektedir. Türkiye’de aile, farklı toplumsal yapılarda da ayrılmaz ve önemli bir bileşeni olmaya devam etmektedir. Çocuğun toplum kültürüyle sosyalleşmesi aile aracılığıyla olmaktadır.

Bazen ailevi değerler olarak da adlandırılan aile değerleri, ailenin yapısı, işlevi, rolleri, inançları, tutumları ve idealleri ile ilgili geleneksel veya kültürel değerlerdir. Aile değerleri kavramı, insanların yaşamlarında ailevi ilişkilere ne ölçüde değer verildiğini de ifade edebilir (Doucleff, 2018). Aile değerleri, bir kişinin ailesi içerisindeki yakın ve önemser şekilde ilişkilerini sürdürmesi ve geliştirmesine dayalıdır. Aile değerleri, kişinin yaşamının amacının ve anlamının kaynağı olarak ailesine verdiği öneme işaret eder (Güngördü, 2016). “Aile değerleri” olarak ifade edilen değerler seti güncel dilde bir klişe olarak kullanılmakla birlikte, kültürel anlamda aile ile ilişkili bir dizi değer ve normu ifade etmektedir. Canatan’a (2011) göre sevgi, sadakat, dürüstlük, saygı, paylaşma, sıcaklık ve güven duygusu, bu değer ve normların başında gelmektedir. Söz konusu değer ve normlar, önemli oranda büyük dünya dinlerinin doğrudan ya da dolaylı etkileriyle oluşturulmuş ve günümüzde de aile yapıları üzerinde etkili olmaya devam etmektedir.

Anderson ve Taylor’ın (2006, s. 152) belirttiği gibi aile, özellikle yeni sosyal koşullar ortaya çıktıkça ve ailedeki bireyler değişen yaşam koşullarına uyum sağladıkça sürekli bir değişim halindedir. Günümüzün yaygın trendlerinden biri gençlerin aile değerlerinden yoksun yetişmesidir. Bu durum ailede bütünlük duygusunun oluşmamasına ve toplumsal anlamda yozlaşmaya neden olabilmektedir. Bu durumda Türkiye’de, gençler arasında aile değerleri, bütünlük duygusu ve topluma karşı duyarlıkların incelenmesi ve eğitim ve sosyal politikalar yönüyle çözümler üretilmesi gerekmektedir.

1. Yöntem

Bu araştırmanın tasarımında ilişkisel tarama modeli (Karasar, 2005) tercih edilmiştir. Araştırmanın evreni Ankara ili merkez ilçelerinde ikamet eden gençler, örneklem ise 254 bireyden oluşmaktadır. Araştırma örnekleme seçiminde olasılığa dayalı olmayan örnekleme türünden uygun (gelişigüzel örnekleme) örnekleme tekniği kullanılmıştır (Şimşek ve Yıldırım, 2013). İlgili araştırma için 18.6.2023 tarihinde Kırıkkale Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Etik Kurulu’ndan onay alınmıştır.

Etik onayı alınıp hem saha çalışması uygunluğu hem de alan taraması için ön çalışma yapılmıştır. Uygulama 20.6.2023-20.09.2023 tarihleri arasında, gençlerin yoğun bulunduğu alanlar olan sosyal aktivite, sosyal etkinlik, sosyalleşme süreçlerinin yaşandığı alanlar, kütüphane, park, kafe ve üniversite kampüsleri tercih edilmiştir.

Araştırma;

-Ankara ilinde bulunan 15-29 yaş aralığında olan genç bireylerle sınırlıdır.

-Ankara evreninde seçilen amaçlı örneklem grubu ve genç bireylerin veri toplama araçlarına verdikleri cevaplar ile sınırlıdır.

-Kullanılan “Aile bütünlük ve Aile Değerleri” ve “Aile Bütünlük Duygusu Ölçeğinin ölçtüğü alt boyutlar ile sınırlıdır.

-Gönüllü katılımcılar tarafından anket sorularına verilen cevaplarla sınırlıdır.

Veri toplanmasında, araştırmacı, yüz yüze verileri toplamış; aynı zamanda çalışmanın bireysel tanıtımını yaparak kim tarafından, hangi kurum ya da üniversite kapsamında yapıldığı, çalışmanın amacı, çalışmanın gerekliliği, bu çalışmanın akademik alanda hangi boşluğu dolduracağını belirterek onam ve onay rızası çerçevesinde veri toplamıştır. Ayrıca katılımcıların demografik özelliklerini anlayabilmek için “Kişisel Bilgi Formu” “Aile Bütünlük Duygusu Ölçeği” “Aile Değerleri Ölçeği” “Toplumsal İlg Ölçeği” kullanılmıştır. Toplam 120 sorudan oluşan anket uygulamasında katılımcılara anket uygulamasına geçilmeden önce çalışmanın konusu ve önemi hakkında bilgilendirme yapılmış. Görüşme öncesi araştırma etiği çerçevesindeki hakları konusunda bilgilendirme yapılmış, görüşmeler başlamadan önce aydınlatılmış onam formu sunularak görüşme bilgilerinin gizli kalacağı, gönüllülük esasına dayanan bir görüşme olduğu ve istedikleri zaman görüşmeyi sonlandırabilecekleri belirtilerek, onam formları imzalatılmıştır.

Anket uygulama sürecinde önceden belirlenmiş; ciddi bir amaç için yapılan soru sorma ve yanıtlama tarzına dayalı yöntem izlenmiştir. Ayrıca karşılıklı ve etkileşimde bir iletişim seçilerek katılımcının ilgi, istek ve samimiyet çerçevesinde yürütülmüştür. Araştırma grubu ile güven ilişkisi çerçevesinde, katılımcıların doğru ve gerçeği yansıtan cevaplar verdikleri varsayılarak bilgilendirme çalışma verileri toplanmıştır.

Araştırmaya katılan gençlerin demografik özelliklerine ilişkin bilgiler Tablo 1 içinde yer verilmiştir.

Tablo 5. Katılımcıların Demografik Bilgileri

Değişken	Grup	n	%
Cinsiyet	Kadın	157	61,8
	Erkek	97	38,2
Yaş Durumu	18 yaş	9	3,5
	19 yaş	92	36,2
	20 yaş	103	40,6
	21 yaş ve üstü	50	19,7
Anne Eğitim Durumu	İlköğretim mezunu	135	53,1
	Lise mezunu	67	26,4
	Üniversite mezunu	52	20,5
Baba Eğitim Durumu	İlköğretim mezunu	92	36,2
	Lise mezunu	76	29,9
	Üniversite mezunu	86	33,9
Aile Gelir Düzeyi	Düşük	17	6,7
	Orta	204	80,3
	Yüksek	33	13,0

p <.05

Tabloda yer alan istatistiki değerlere göre, araştırmaya katılan katılımcıların % 61,8'inin kadın olduğu; %40,6'sının 20 yaşında olduğu; %53,1'inin annesinin ilkokul mezunu olduğu; %36,2'sinin babasının ilkokul mezunu olduğu ve %80,3'ünün orta gelir düzeyine sahip aileler olduğu tespit edilmiştir.

Veri toplama aracı olarak, kişisel bilgi formu ile birlikte üç ölçek kullanılmıştır. Birinci ölçek, Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu Ölçeği, Antonovsky ve Sourani (1988, s. 79-82) tarafından 26 madde olarak geliştirilmiştir. Sonrasında Sagy ve Dotan (2001, s. 1465) tarafından 12 maddelik kısa formu oluşturulan ölçek Çeçen (2007, s. 192) tarafından Türkçeye uyarlanıp güvenilirlik ve geçerlik işlemleri yapılmıştır. Cronbach Alpha değeri, tüm ölçek için ise .80 olarak hesaplanmıştır. Aile Değerleri Ölçeği (ADÖ), aile değerini ortaya çıkarmak ve betimlemek için Ekşi ve arkadaşları (2015, s. 43) tarafından geliştirilmiş olup, toplamda 13 alt boyut ve 59 maddeden oluşmaktadır. Cronbach Alpha değeri, tüm ölçek için ise .88 olarak hesaplanmıştır. Toplumsal ilgi ölçeği Soyer (2003, s. 30) tarafından geliştirilmiş, 52 maddeden oluşmaktadır. Cronbach Alpha değeri, tüm ölçek için ise .84 olarak hesaplanmıştır.

Çalışmada literatür araştırması yapılmış, araştırma konusu kapsamındaki makale, kitap, raporlara ulaşılmış ve araştırmanın amacına uygun şekilde raporlanmıştır. Katılımcılar, görüşme öncesi araştırma etiği çerçevesindeki hakları konusunda bilgilendirilmiş, görüşmelere başlanmadan önce her katılımcıya aydınlatılmış onam formu sunulmuş, görüşmenin kayıt altına alınacağı, bilgilerin gizli kalacağı, gönüllülük esasına dayanan bir görüşme olduğu ve istedikleri zaman görüşmeyi sonlandırabilecekleri kendilerine önceden belirtilmiş, onam formları imzalatılmıştır.

Formlarda yer alan soruların yanı sıra araştırmacı, gönüllü katılımcı olan araştırma grubu ile güven ilişkisi çerçevesinde önceden bilgilendirme yapmıştır. Araştırmada yer alarak grubun ifadesine ve görüşmenin seyrine göre görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Anket uygulamasına geçilmeden önce gençlere; çalışmanın konusu ve önemi hakkında bilgilendirme yapılmış, ayrıca ankete verilecek cevapların tamamen gizli kalacağı belirtilmiştir. Ayrıca; ankete katılan işletmelerde görüşülen kişilerin araştırma konusu ile ilgili soruları doğru olarak algıladıkları ve bu sorulara doğru ve gerçeği yansıtan cevaplar verdikleri varsayılmaktadır. Ölçek, genç bireylerin veri toplama araçlarına verdikleri cevaplarla; kullanılan ölçeklerin ölçtüğü alt boyutlarla, Ankara evreninde seçilen amaçlı örneklem grubuyla sınırlıdır.

2. Bulgular

Araştırmanın, aritmetik ortalaması, standart sapması, ölçeklerin aldığı min/max puan değerleriyle birlikte normallik varsayım testi yapılmıştır.

Tablo 6. Gençlerin Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu, Aile Değerleri ve Toplumsal İlgisi Ölçekleri Tanımlayıcı İstatistikleri

Değişkenler	N	Min	Max	\bar{X}	Ss	Skewness	Kurtosis
Aile Bütünlük Duygusu Ölçeği	54	1,00	5,00	3,2289	1,01478	-,153	-,72804
Aile Değerler Ölçeği	54	1,00	5,00	3,0591	1,19636	-,153	-,94304
Toplumsal İlgisi Ölçeği	54	1,61	3,46	2,5640	,33740	-,112	-,53003

p < .05

Araştırma ölçeği analizinde, Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu Ölçeği, Aile Değerler Ölçeği ve Toplumsal İlgisi Ölçeği için çarpıklığın ve basıklığın değer aralıkları +1.0 ile -1.0 çıkmıştır. Bu durumda Hair ve diğerlerine (2013, s. 28) göre çarpıklık/basıklık değeri ± 1.0 aralığında ise normal dağılıma sahip olduğu kabul edilmiştir. Bu durumda Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu, Aile Değerler ve Toplumsal İlgisi ölçekleri bu şartı sağladığından dolayı 2 kategorili değişkenlerde t-testi, 2'den fazla kategorik değişkenlerde ANOVA testi uygulanmıştır.

Tablo incelendiğinde; gençlerde, aile bütünlük duygusunun ortalaması ($\bar{X} = 3,22 \pm 1,01$) ve aile değerleri ortalamasının ($\bar{X} = 3,05 \pm 1,19$) ortalama değerlerin biraz üstünde çıktığı görülürken toplumsal ilgi ortalamasının ($\bar{X} = 2,56 \pm 0,33$) ortalamanın altında çıktığı görülmektedir.

Gençlerin; aile bütünlük (Tutarlılık) duygusu, aile değerleri ve toplumsal ilgi davranışlarında, cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir fark olup olmadığı incelenmiştir. Yapılan bağımsız örneklem T-testi analiz sonucunda elde edilen bulgular aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 7. Gençlerin Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu, Aile Değerleri ve Toplumsal İlgisinin Cinsiyete Göre Karşılaştırılması

Değişken	N	Ortalama	S.S.	t	df	p
Aile Bütünlük Duygusu Ölçeği	15 7	3,4652	1,0223 3	- 2,96	25	,003 *
Aile Değerler Ölçeği	15 7	3,3093	1,2446 6	- 2,65	25	,009 *
	97	3,0828	,98525	2	2	
	97	2,9045	1,1423 3	1	2	

Toplumsal İlgil Ölçeği	Kadın	15 7	2,5342	,34498	- 1,80	25 2	,073
	Erkek	97	2,6124	,32062	3		

$p < .05$

Gençlerin cinsiyetlerine göre Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu, Aile Değerleri ve Toplumsal İlgil ölçekleri tutum farklarını ortaya koymak için kullanılmıştır. Analiz sonucunda, Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu ve Aile Değerleri ölçeklerinde farklılık çıkmıştır. Buna göre kadınların aile bütünlük (tutarlılık) duygusu ve aile değerleri algısı erkeklerden daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır ($p < .05$). Diğer taraftan toplumsal ilgil algılarının kadın ve erkeğe göre değişmediği ortaya çıkmıştır.

Katılımcıların algılarına göre aile bütünlüğu duygusu (tutarlılık), aile değerleri ve sosyal ilgil ölçekleri arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını belirlemek için ANOVA testi kullanılmıştır.

Tablo 8. Gençlerin Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu, Aile Değerleri ve Toplumsal İlgisinin Yaşlarına Göre Karşılaştırılması

		f. x ss Değerleri				ANOVA Sonuçları				
	G	n	X	S.	V	K	S	K	F	p
	Puan				ar.K.	T	d	O		
Aile Bütünlük	1	9	4,0833	,78810	Gruplar arası	8,325	3	2,775	2,751	,043*
Duygu Ölçeği	1	9	3,1564	,99481	Grup içi	25,208	250	2,009		1>2,3,4
	2	10	3,1588	1,06654	Totoplam	26,0533	253			
	2	5	3,3526	,91646						
	T	2	3,2289	1,01478						
Aile Değerleri Ölçeği	1	9	3,4444	1,21049	Gruplar arası	1,444	3	,481	,334	,801
	1	9	3,0489	1,21813	Grup içi	36,0670	250	2,443		

	2	1	3,	1,	To	36	2		
	0 yaş	03	0291	21434	plam	2,114	53		
	2								
	1 yaş	5	3,	1,					
	ve	0	0700	13843					
	üstü								
	T	2	3,	1,					
	otal	54	0591	19636					
Top	1				Gr				
lumsal	8 yaş	9	2,	,1	uplar	,4	3	,	1
İlgi			6380	6212	arası	57	152	,345	,2
Ölçeği	1	9	2,	,3	Gr	28	2	,	
	9 yaş	2	6127	0533	up içi	,344	50	113	
	2	1	2,	,3	To	28	2		
	0 yaş	03	5380	6379	plam	,802	53		
	2								
	1 yaş	5	2,	,3					
	ve	0	5149	5431					
	üstü								
	T	2	2,	,3					
	otal	54	5640	3740					

p < .05

Tabloda görüldüğü gibi Aile Bütünlüğü Duygusu, Aile Değerleri ve Sosyal İlg ölçeklerinin yaş değişkenine göre karşılaştırmasında tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmış ve sonuçta ;

Aile Bütünlük Duygusu Ölçeği ile yaş durumu arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (F(3,250); ,0043). Bu farkın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için yapılan Posthoc analizlerinden olan LSD analizinde; 18 yaş grubundaki gençlerin aile bütünlüğüne diğer yaş gruplarına göre daha fazla önem verdiğini ortaya koymuştur.

Katılımcıların algılarına göre aile bütünlük (tutarlılık) duygusu, aile değerleri ve toplumsal ilgi ölçeklerinin anne eğitim durumları arasındaki anlamlı bir ilişkinin varlığının tespitinde ANOVA testi kullanılmıştır.

Katılımcıların annelerinin eğitim düzeyine göre aile bütünlüğü (tutarlılığı), aile değerleri ve sosyal ilgi arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını belirlemek için ANOVA testi kullanılmıştır.

Tablo 9. Gençlerin Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu, Aile Değerleri ve Toplumsal İlgisinin Anne Eğitim Durumlarına Göre Karşılaştırılması

		<i>f. x ss Değerleri</i>				ANOVA Sonuçları				
Puan	Gru	n	X	S. S.	V ar.K.	K T	Ş d	K O	F	p
Aile Bütünlük Duygusu Ölçeği	İlköğretim mezunu	135	3,1016	1,00130	Gruplar arası	4,862	2	2,431	2,387	,094
	Lise mezunu	67	3,4091	,95152	Grup içi	25,671	251	1,019		
	Üniversite mezunu	52	3,3269	1,09873	Totoplam	26,0533	253			
	Totol	254	3,2289	1,01478						
Aile Değerleri Ölçeği	İlköğretim mezunu	135	2,9741	1,19282	Gruplar arası	3,959	2	1,980	1,387	,252
	Lise mezunu	67	3,0448	1,15382	Grup içi	35,8155	251	1,427		
	Üniversite mezunu	52	3,2981	1,24955	Totoplam	36,2114	253			
	Totol	254	3,0591	1,19636						
Toplumsal İlgil Ölçeği	İlköğretim mezunu	135	2,5222	,34500	Gruplar arası	,512	2	,256	2,270	,105
	Lise mezunu	67	2,6042	,30953	Grup içi	28,290	251	,113		
	Üniversite mezunu	52	2,6208	,34348	Totoplam	28,802	253			
	Totol	254	2,5640	,33740						

p < .05

Tabloda görülebileceği üzere, Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu, Aile Değerleri ve Toplumsal İlg ölçeklerinin aritmetik ortalamalarının anne eğitim değişkenine göre karşılaştırılmasında tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmış ve sonuçta; her üç ölçekte anlamlı bir farklılık çıkmamıştır.

Katılımcıların babalarının eğitim düzeyine göre aile bütünlüğü duygusu, aile değerleri ve sosyal ilgi arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını belirlemek için ANOVA testi kullanılmıştır.

Tablo 10. Gençlerin Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu, Aile Değerleri ve Toplumsal İlgisinin Baba Eğitim Durumlarına Göre Karşılaştırılması

		f. x ss Değerleri				ANOVA Sonuçları				
Puanp	Gru	n	X	S. S.	V ar.K.	K T	Ş d	K O	F	p
Aile Bütünlük Duygusu Ölçeği	İlköğretim mezunu	92	3,0624	1,04786	Gruplar arası	5,089	2	2,544	2,500	,084
	Lise mezunu	76	3,2361	,98432	Grup içi	25,5444	251	1,018		
	Üniversite mezunu	86	3,4005	,98732	Totoplam	26,0533	253			
	Totol	254	3,2289	1,01478						
Aile Değerleri Ölçeği	İlköğretim mezunu	92	2,9728	1,23894	Gruplar arası	3,656	2	1,828	1,280	,280
	Lise mezunu	76	2,9737	1,16016	Grup içi	35,8458	251	1,428		
	Üniversite mezunu	86	3,2267	1,17738	Totoplam	36,2114	253			
	Totol	254	3,0591	1,19636						
Toplumsal İlg Ölçeği	İlköğretim mezunu	92	2,5109	,32943	Gruplar arası	,503	2	,252	2,231	,110
	Lise mezunu	76	2,5683	,33071	Grup içi	28,298	251	,113		

Üni	8	2,	,3	T	28	2
versite	6	6171	4676	oplam	,802	53
mezunu						
Tot	2	2,	,3			
al	54	5640	3740			

p < .05

Tabloda görülebileceği üzere, Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu, Aile Değerleri ve Toplumsal İlgil ölçeklerinin aritmetik ortalamalarının baba eğitim değişkenine göre karşılaştırmasında tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmış ve sonuçta; her üç ölçekte anlamlı bir farklılık çıkmamıştır.

Katılımcıların algılarına göre, Aile Tutarlılık Duygusu, Aile Değerleri ve Sosyal İlgil ölçekleri ile aile gelir düzeyi arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını belirlemek için ANOVA testi kullanılmıştır.

Tablo 11. Gençlerin Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu, Aile Değerleri ve Toplumsal İlgisinin Aile Gelir Düzeyi Durumlarına Göre Karşılaştırılması

		f. x ss Değerleri				ANOVA Sonuçları				
Puanup	Gr	n	X	S. S.	V ar.K.	K T	S d	K O	F	p
Aile Bütünlük Duygusu Ölçeği	Düşük	17	3,1716	,97014	Gruplar arası	6,603	2	3,302	3,264	,040*
	Orta	204	3,1661	1,03375	Grup içi	25,3930	251	1,012		
	Yüksek	33	3,6461	,82798	Toplam	26,0533	253			
	Toplam	254	3,2289	1,01478						
Aile Değerler Ölçeği	Düşük	17	2,8235	1,14484	Gruplar arası	1,443	2	,722	,502	,606
	Orta	204	3,0931	1,19054	Grup içi	36,0671	251	1,437		
	Yüksek	33	2,9697	1,27438	Toplam	36,2114	253			
	Toplam	254	3,0591	1,19636						

Toplumsal İlg Ölçeği	Düşük	Orta	Yüksek	Total	Gruplar arası	Grup içi	Total
	7	6080	0202		,239	2120	,1351
	204	25491	3493		,528	251	,114
	33	26339	36785		,828	253	
	254	25640	33740				

p < .05

Tabloda görülebileceği üzere, Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu, Aile Değerleri ve Toplumsal İlg ölçeklerinin aritmetik ortalamalarının aile gelir düzeyi değişkenine göre karşılaştırmasında tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmış ve sonuçta; Aile Bütünlük Duygusu Ölçeği ile aile gelir düzeyi arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (F(2,251); ,040). Bu farkın hangi gruplar arasında olduğunun tespiti için posthoc analizlerinde LSD analizi yapılmıştır. LSD analizi sonucuna göre yüksek gelir grubundaki gençlerin orta gelir grubundaki gençlere göre daha aile bütünlüğüne önem verdiği ortaya çıkmıştır.

Aşağıdaki tabloda Aile Bütünlük (Tutarlılık) Duygusu, Aile Değerleri ve Toplumsal İlg ölçeklerinin korelasyon analizi için Pearson testi uygulanmıştır.

Tablo 12. Ölçeklerin Genel Boyutların Korelasyon Tablosu

Değişkenler	Aile Bütünlük Duygusu Ölçeği	Aile Değerler Ölçeği	Toplumsal İlg Ölçeği
Aile Bütünlük Duygusu Ölçeği	1		
Aile Değerler Ölçeği	,560**	1	
Toplumsal İlg Ölçeği	,275**	,196**	1

** p < .01 (2-tailed).

Araştırma kapsamındaki katılımcıların, Aile Bütünlük Duygusu Ölçeği ile Aile Değerler Ölçeği arasında anlamlı, orta düzey ve pozitif bir ilişki vardır (r=0.560; p<0.01). Ayrıca Aile Bütünlük Duygusu Ölçeği ile Toplumsal İlg Ölçeği arasında anlamlı, düşük düzey ve pozitif bir ilişki vardır (r=0.275; p<0.01). Yine Aile Değerler Ölçeği ile Toplumsal İlg Ölçeği arasında anlamlı, düşük düzey ve pozitif bir ilişki vardır (r=0.196; p<0.01).

3. Sonuç ve Öneriler

İhmal edilen aile değerlerinin, bütünlük duygusunun ve toplumsal ilginin gençler üzerindeki etkisinin incelendiği araştırma sonucunda; gençlerde, aile bütünlük duygusunun ve aile değerlerinin ortalamanın biraz üstünde, toplumsal ilgi durumunun ortalamanın altında çıktığı görülmektedir. Araştırma bulgularına benzer bir bulgu da Erkol ve Şahin'in (2021, s.119) çalışmasında çıkmıştır. Bu durum öğrencilerin ailevi değerlere bağlı olduklarını göstermektedir. Bu eğilim cinsiyete göre anlamlı şekilde farklılaşmamaktadır. Bu konuda benzer (Özyürek vd., 2019, s. 130) ve farklı (Ekşi vd.,2015, s. 70) sonuçlara ulaşan araştırmalar vardır. Araştırma bulgularımızda genç kadınlarda aile bütünlük (tutarlılık) duygusu ve aile değerleri algısının erkeklerden daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan toplumsal ilgi algılarının kadın ve erkeğe göre değişmediği ortaya çıkmıştır.

Araştırma bulgularımızda 18 yaş grubundaki gençlerin aile bütünlüğüne; diğer yaş gruplarına göre daha fazla önem verdiği ortaya çıkmıştır. Almanya'da Türk gençleri üzerinde yapılan bir araştırmaya göre de yaşlar arasında bir farklılaşma gözlemlenmiştir (Ekşi vd., 2015, s.71).

Ayrıca anne ve baba eğitim durumlarına göre her üç ölçekte anlamlı bir farklılık çıkmamıştır. Yüksek gelir grubundaki gençlerin orta gelir grubundaki gençlere göre daha yüksek aile bütünlüğüne önem verdiği ortaya çıkmıştır.

Araştırma sonunda gençlerde aile değerleri, aile bütünlük duygusu ve toplumsal ilginin kabul edilebilir bir durumda olduğu ancak sosyal medyanın ve toplumdaki hızlı değişimin getireceği olumsuz sonuçları önleyebilmek adına eğitim ve sosyal politika geliştirilmesinin gerekliliğini vurgulamak önemlidir. Diğer yandan her eğitim kademesinde aile değerleri, toplumsal birliğin önemi ve çekirdek ailenin bütünlüğü işlenmelidir.

Öneriler

- ❖ Gençlerin toplumsal ilgi seviyeleri düşük çıkmıştır. Buna göre eğitimin her kademesinde toplum ve sorumluluklar konusunda eğitim müfredatına konular yerleştirilmeli ve uygulanmalıdır.
- ❖ Toplumsal ilgiyi artıracak başta Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı olmak üzere ilgili bakanlıklar sosyal politikalar geliştirmeli ve uygulamalıdır.
- ❖ Aile değerleri ve bütünlük duygusu konusunda gençler bilinçlendirilmelidir.

Kaynakça

- Anderson, M., & Taylor, H. (2006). *Sociology: The Essentials Wadsworth*. Thomson learning.
- Antonovsky, A., & Sourani, T. (1988). Family sense of coherence and family adaptation. *Journal of Marriage and The Family*, 79-82.
- Antonovsky, A., & Sourani, T. (1988). Family sense of coherence and family adaptation. *Journal of Marriage and the Family*, 79-82.
- Brown, B. (2023). *What is Family Wholeness?* <https://familywholeness.org/> adresinden alındı
- Canatan, K. (2011). *Aile Kavramının Tanımı*. İstanbul: Açılım Kitap yayınları.
- Çam, M. O., & Demirkol, H. (2019). Travma sonrası büyümenin bir yordayıcısı olarak bütünlük duygusu. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 167-177.
- Çeçen, A. R. (2007). Tasam doyumunu yordamada bireysel bütünlük duygusu, aile bütünlük duygusu ve benlik saygısı. *IX. Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi*. Çeşme.
- Doucleff, M. (2018). Parenting Myths And Facts. *Heard on Weekend*, 1-3.
- Duman, M. Z. (2012). Aile Kurumu Üzerine Tarihsel Bir Okuma Girişimi ve Muhafazakâr İdeolojinin Aileye Bakışı . *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* , 19-51.
- Ekşi, H., Demirci, İ., Yıldız, C., & Ekşi, F. (2015). Almanya'da yaşayan Türk göçmenlerin aile değerleri. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 41-82.
- Erinosho, O. (2005). Sociology for Medical Nursing & Allied Professions in Nigeria. *Bulwark consult*, 5-20.
- Erkol, M., & Şahin, M. (2021). Üniversite Öğrencilerinin Aile Değerlerinin İncelenmesi: Afyonkarahisar İli Örnekleme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 103-12.
- Gençer, İ. (2019). *Yetişkinlerde aile bütünlük duygusu ve benlik saygısının yakın ilişkiler üzerindeki etkisi*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi. Ulusal Tez Merkezi.
- Güngördü, A. (2016). Aile Değerleri ve Dindarlığın Plansız Satın Alma Eğilimi Üzerine Etkilerine Yönelik Bir Yapısal Eşitlik Modeli. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 344-352.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., & Tatham, R. L. (2013). *Multivariate Data Analysis*. Boston: Pearson Education Limited.
- Karasar, N. (2005). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kır, İ. (2011). Toplumsal Bir Kurum Olarak Ailenin İşlevleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 381-404.
- Lazarus, S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer.
- Musick, K., & Bumpass, L. (2012). Reexamining the case for marriage: Union formation and changes in well-being. *Journal of Marriage and Family*, 1-18.

- Özyürek, A., Özpınar, H., Okcu, A., Kabakuş, B. S., Öksüzoğlu, Ş., & Fikir, S. (2019). Yetişkinlerin aile değerlerinin kişisel bazı değişkenlere göre incelenmesi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 121-134.
- Sagy, S., & Dotan, N. (2001). Coping resources of maltreated children in the family: A salutogenic approach. *Child Abuse & Neglect. The International Journal*, 1463-1480.
- Soulsby, L. K., & Bennett, K. M. (2015). Marriage and psychological wellbeing: The role of social support. *Psychology*, 1349-1359.
- Soyer, M. (2004). Toplumsal İlgı Ölçeğinin Uyarlanması:Geçerlik ve Güvenirlik Çalışmaları. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 29-34.
- Şimşek, H., & Yıldırım, A. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Türkkahraman, M. (2009). Teorik Ve Fonksiyonel Açidan Toplumsal Kurumlar Ve Kurumlararası İlişkiler . *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25-46.
- UN. (1997). *The Family: Strengthening the Family, Guidelines for the Design of Relevant Programmes*. United Nations.
- Yazıcı, M. (2014). Değerler Ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 209-223.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Kütüphanelerde Teknostresin Nedenleri, Etkileri ve Çözüm Önerileri Leyla KANIK*

Özet

Yaşadığımız çağda meydana gelen teknolojik gelişmeler avantajlarının yanı sıra bazı dezavantajları da beraberinde getirmiştir. Otomasyon sistemlerinin yaygınlaşması bu sistemleri kullanan tüm kesimleri etkilemiştir. Bu etkilerden birisi de stresin alt boyutu olarak tanımlanan ve son yıllarda iş yaşamında ciddi problemlere yol açan 'teknostres'tir. Teknostres, birden fazla bilgisayar sistemiyle çalışmanın ve bu sistemler ile kişisel yaşamın, kuruluşun ve kullanıcıların taleplerini gerçekleştirirken oluşan kaygı veya zihinsel baskı hissi olarak adlandırılmaktadır. Teknostresin olumsuz etkileri hem kütüphane personeli hem de kullanıcılar için teknoloji tabanlı eğitim ve öğretim, teknolojiye karşı olumlu bir tutum geliştirmek, yeterli ekipman ve teknik destek sağlamak, daha ergonomik çalışma ortamı sağlamak, teknolojiyi kullanırken düzenli molalar vermek, çoklu görevden kaçınmak, stres yönetimi eğitimi, etkili zaman yönetimi ve düzenli fiziksel egzersiz ve meditasyon yapmak vb. çözüm yolları ile azaltılabilir. Bu çalışmanın amacı teknostres ile verimlilik arasındaki ilişkiyi ele almak, teknostresin nedenlerini ve kütüphaneciler üzerindeki etkilerini örgütsel verimlilik açısından incelemek ve teknostres yönetimine ilişkin önerilerde bulunarak alan yazına kavramsal açıdan katkı sağlamaya çalışmaktır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi olarak doküman analizi kullanılmıştır. Sonuç olarak incelenen örnekler çerçevesinde kütüphane çalışanlarının, farklı düzeylerde teknostres yaşadığı, yaşanan teknostres sonucunda kütüphanecilerde baş ve boyun ağrıları, uykusuzluk gibi fiziksel semptomlar; kaygı, düş kırıklığı, zihin karışıklığı, sınırlılık gibi psikolojik semptomlar ortaya çıktığı belirtilebilir. Bununla beraber genellikle teknolojilerle bağlantılı yetersiz bilgi ve çoklu görevler ile fazla iş, teknolojik değişimin hızı, bilgisayara yönelik olumsuz tutum, aşırı bilgi yükü ile ağ ve güvenlik sorunları, internet ağının yavaşlığı, yetersiz teknik destek vb. stres kaynakları/stresörler arasında yer almaktadır. Diğer taraftan örgütsel nedenler kütüphane hizmetlerinde teknostrese yol açabilmektedir. Örneğin kütüphanecilerin yetersiz sayıda yazıcı, terminal ve iş istasyonu vb. ekipmanları paylaşmak zorunda kalmaları teknostresin oluşmasına yol açmaktadır. Ayrıca örgüt kültüründeki eksiklikler ve kütüphanecileri desteklemeyen bir örgüt iklimi kütüphanecilerin teknolojiyle başa çıkabilmelerine olumsuz olarak yansımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Stres, Teknostres, Kütüphanelerde Teknostres, Bilgi ve İletişim Teknolojileri, Kütüphaneciler.

Causes, Effects and Solution Suggestions of Technostress in Libraries

Abstract

Technological developments in the age we live in have brought some disadvantages as well as advantages. The spread of automation systems has affected all segments using these systems. One of these effects is 'technostress', which is defined as a sub-dimension of stress and has caused serious problems in business life in recent years. Technostress is the feeling of anxiety or mental pressure that occurs when working with multiple computer systems and meeting the demands of personal life, organisation and users with these systems. The

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, lkanik@29mayis.edu.tr, leylakanik1986@gmail.com
ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-2005-6875>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Kanık, L. (2023). Kütüphanelerde teknostresin nedenleri, etkileri ve çözüm önerileri. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 499-526.
<https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1351388>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
28 Ağustos 2023	23 Eylül 2023	İnceleme Makalesi	499-526
28 August 2023	23 September 2023	Review Article	

negative effects of technostress can be reduced for both library staff and users through technology-based education and training, developing a positive attitude towards technology, providing adequate equipment and technical support, providing a more ergonomic working environment, taking regular breaks while using technology, avoiding multitasking, stress management training, effective time management, and regular physical exercise and meditation. The purpose of this study is to address the relationship between technostress and productivity, to examine the causes of technostress and its effects on librarians in terms of organisational productivity, and to contribute conceptually to the literature by making suggestions on technostress management. Document analysis was used as a qualitative research method in the study. As a result, within the framework of the examples examined, it can be stated that library employees experience technostress at different levels, and as a result of technostress, physical symptoms such as head and neck pain, insomnia, and psychological symptoms such as anxiety, frustration, confusion, and irritability occur in librarians. In addition, insufficient information and multitasking and overwork, speed of technological change, negative attitudes towards computers, information overload, network and security problems, slowness of the Internet network, inadequate technical support, etc. are among the sources/stressors of stress. On the other hand, organisational reasons can lead to technostress in library services. For example, librarians have to share equipment such as inadequate number of printers, terminals, workstations, etc., which leads to technostress. In addition, deficiencies in organisational culture and an organisational climate that is not supportive of librarians have a negative impact on librarians' ability to cope with technology.

Keywords: Stress, Technostress, Technostress in Libraries, Information and Communication Technologies, Librarians.

Extended Abstract

The use of Information and Communication Technology tools (ICT) has had a positive impact on the library and information science, as well as many other domains. In numerous libraries and information centers, traditional methods and manual processes have been replaced by automated systems involving the use of new ICT technologies. Both library staff and users should feel comfortable using these technologies to increase efficiency. The digital age we live in has brought about parallel changes in the duties and responsibilities of librarians.

It should be considered that when employees in a particular organization experience stress, it always has negative effects on the organization. The stress experienced during the continuous use of ICT technologies, known as technostress, is caused by various factors. Technostress can have detrimental consequences on organizations, leading to unproductive results such as low morale, poor performance, and burnout. Research has shown that technostress can significantly affect the work efficiency of library staff.

The research is based on factors such as the speed of the network used, faulty equipment, changes in library software and the use of new technology, insufficient technical support, lack of training, non-ergonomic work environment, and furniture, which are among the causes of technostress.

Technostress, particularly experienced by librarians, can be attributed to reasons such as the rapid pace of technological change and the lack of or inadequate training. The technostress experienced by librarians may result from issues with the network system in the library or the introduction of new library software. Improper training on the technical aspects of using the software or insufficient introduction to new software can lead to technostress for librarians. In some rare cases,

technostress can also be the result of incorrect training for both librarians and users. Additionally, technostress may occur when a librarian's proficiency level in ICT is relatively low. A librarian who is not well-versed in using the computer system may have difficulty with manipulating technologies. In some cases, the librarian may find it challenging to switch from one module to another when the library software is not very user-friendly. Technostress becomes inevitable when there is a lack of necessary professional training to adapt to new technologies.

Achieving high productivity in organizations is directly proportional to minimizing technostress. Controlling technostress can be achieved through regular training and good ergonomic practices. Furthermore, providing adequate equipment and technical support, creating a more ergonomic working environment, taking regular breaks while using technology, avoiding multitasking, offering stress management training, effective time management, and engaging in regular physical exercise and meditation can help reduce technostress. Experts suggest that measures such as listening to music, exercising, or practicing yoga can be beneficial individually.

Giriş

Günümüzde bilgisayarlar ile diğer bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT), birçok kullanıcı ve dolayısıyla işyerlerinin ayrılmaz bir parçası olarak çalışma hayatını kolaylaştırmaktadır. Ancak BİT, avantajlarının yanı sıra birçok dezavantajı da beraberinde getirmiş ve çalışma ortamında bazı bilişsel ve fizyolojik sorunlara yol açmıştır. Bu sorunlar da zamanla teknostrese neden olabilmektedir. Son yıllarda BİT alanındaki ilerleme yalnızca kütüphane ortamını büyük ölçüde değiştirmekle kalmamış aynı zamanda çalışma rollerini de değiştirmiş, gerekli beceri setlerini genişletmiş, kütüphanelerin ve kütüphane hizmetlerinin gelecekteki beklentilerine ilişkin belirsizliği artırmıştır.

Teknolojik ekipmanı kullanma kaygısı veya bilgisayarla aşırı özdeşleşmeyi içeren psikosomatik¹ bir hastalık olarak teknostres "kişinin bilgisayar teknolojisini doğrudan veya dolaylı olarak öğrenirken ve kullanırken, sonunda psikolojik ve duygusal tiksinti ile sonuçlanan ve kişiyi daha fazla öğrenmekten veya bilgisayar teknolojisini kullanmaktan alıkoyan huzursuzluk, korku, gerginlik ve kaygının yansıması" olarak tanımlanmaktadır (Wang, Shu ve Tu, 2008). Teknoloji karşısında birçok kullanıcının bir noktada hüsrana uğraması ve rahatsızlık duymasına karşın, teknostres daha çok sürekli yüksek bilişsel talepler ve teknostres yaşayan insanlarda gözlemlenen teknolojiyle sağlıksız ilişkilerle ilgili bir kavram olarak tanımlanmaktadır. (Laspinas, 2015, s.208). BİT kullanımlarının bir sonucu olarak

¹ Psikosomatik bozukluk, genellikle herhangi bir tıbbi açıklama olmaksızın, fiziksel semptomlara yol açan psikolojik bir durumdur. Vücudun hemen hemen her bölümünü etkileyebilir. Bu bozukluğa sahip kişiler sık sık tıbbi yardıma başvurma eğilimindedirler ve teşhis konulamadığında hüsrana uğrarlar. Bkz. <https://my.clevelandclinic.org/health/diseases/21521-psychosomatic-disorder>

kuruluşlardaki son kullanıcıların yaşadığı stres olarak tanımlanan teknostres, BİT'in önemli bir "karanlık tarafı" olarak da nitelendirilmektedir (Bondanini ve diğerleri, 2020, s. 1; Salanova, Llorens ve Cifre, 2013, s.422).

İlk olarak 1982 yılında Polakoff tarafından yapılan bir çalışmada işyeri otomasyonu ile ilişkilendirilen teknostres kavramı daha sonra çalışanların BİT kullanımından kaynaklanan sorunlara dönüşmüştür (Polakoff 1982'den akt. Salazar-Concha, Ficapal-Cusi, Boada-Gradu ve Camacho, 2021, s.2). Brod (1984) tarafından yapılan ve teknostres ile ilgili öncü çalışmalardan birisi olan "Technostress: The Human Cost of the Computer Revolution kitabında 'yeni bilgisayar teknolojilerine sağlıklı bir şekilde uyum sağlama yetersizliği' olarak teknostres kavramı tanımlanmıştır (Brod, 1984, s. 16). Brod'a göre (1984, s.17) teknostres birbiriyle ilişkili iki farklı şekilde ortaya çıkabilmektedir: Bunlardan birincisi bilgisayar teknolojisini kabullenmede zorluk çekmek, ikincisi ise bilgisayar teknolojisi ile gereğinden fazla özdeşleşmektir.

Brod'un tanımı o zamandan beri teknostresi "*doğrudan veya dolaylı olarak teknolojinin tutumlar, düşünceler, davranışlar veya vücut fizyolojisi üzerindeki herhangi bir olumsuz etki*" olarak gören Weil ve Rosen (1997, s. 5) tarafından detaylı biçimde tanımlanmıştır. Clark ve Kalin (1996, s. 31) teknostresi tanımlarken "değişime karşı direnç" olgusu ile ilişkiye dikkat çekmiş, teknolojinin suçlu olmadığını, çünkü bilgisayar ve teknolojilerin sadece araçlar olduğunu ve stresin doğal bir tepki olduğunu iddia etmiş ve bu nedenle, teknostresi yönetmek için yönetilmesi gereken şeyin teknoloji değil, değişim olduğunu öne sürmüşlerdir. Arnetz ve Wiholm (1997) ise teknostresi, işlerini yapmak için büyük ölçüde teknolojiye bağımlı olan kişilerde gözlemlenen ve insanların işlerini teşvik edici buldukları, ancak gerekli becerilere sahip olmadıklarını hissettikleri zaman ortaya çıkan zihinsel ve fizyolojik uyarılma durumu olarak tanımlamaktadır. Davis-Mallis (1998), teknostresi, özellikle ekipman, destek veya teknolojinin kendisinde bir eksiklik olduğunda, bir kişinin yeni teknolojiye uyum sağlamak zorunda olduğu bir durum olarak tanımlamıştır. Teknostresin çeşitli tanımları olmasına rağmen, çoğu tanım Brod'un (1984) ve Weil ve Rosen'in (1997) ilk tanımlarına dayanmaktadır.

Teknostres terimi Das (2019, s. 2) ve Panda (2020, s. 1) tarafından teknofobi, siberfobi, bilgisayar korkusu, bilgisayar kaygısı, bilgisayar stresi vb. olumsuz bilgisayar tutumları ve bilgisayardan kaçınma gibi çeşitli terimlerle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Teknostres; bilgisayar, cep telefonları, e-posta, internet, dijital kameralar, çevrim-içi bankacılık ve işlemler, yazılı mesajlaşma ve dizüstü bilgisayarların oluşturduğu teknoloji çağında 'hayatın gerçeği' olarak betimlenmektedir (Laspinas, 2015, s. 207).

Araştırmalar, değişime açık olmama, teknoloji tabanlı eğitimin yetersiz olması, iş yükünün artması, işyerindeki rollerin değişmesi, aşırı bilgi yüklemesi, donanım ve yazılımda standardizasyon eksikliği, ağ ve güvenlik sorunları, ergonomik tehlikeler, bilgisayar karşısında uzun süre oturmak vb. faktörlerin teknostrese yol

açtığı göstermektedir (Ayyagari, 2007, s. 143; Isiakpona ve Adebayo, 2011, s. 60; Panda, 2020, s. 7).

Yöntem

Bu çalışmada, teknostres ile verimlilik arasındaki ilişkiyi ele almak, teknostresin nedenlerini ve kütüphaneciler üzerindeki etkilerini örgütsel verimlilik açısından incelemek ve teknostres yönetimine ilişkin önerilerde bulunarak alan yazına kavramsal açıdan katkı sağlamaya çalışmak amaçlanmıştır. Nitel araştırma yöntemi olarak doküman analizi kullanılan çalışmada ‘Stres’, ‘Teknostres’, ‘Teknostres ve kütüphaneciler’ ‘Kütüphanelerde teknostres’, ‘Kütüphaneciler ve teknostres’ ile ‘Stress’, ‘Technostress’, ‘Technostress in libraries’, ‘Technostress and librarians’ anahtar kelimeleri ile aşağıda yer alan veritabanlarından tarama yapılmıştır.

JSTOR, Proquest Dissertation & Thesis Global, Taylor & Francis, Springer, Emerald E-Journals, Wiley Online Library, Science Direct, Ebscohost Research Databases, YÖKTEZ veritabanı, Dergipark platformu ve Türkiye Makaleler Bibliyografyası üzerinden yapılan tarama sonucunda yaklaşık 7000 civarında bibliyografik künye tespit edilmiştir. Bu künyelerden ilgililik durumuna göre 1470 adet İngilizce, 267 Türkçe makale, tez, kitap bölümü vb. bilimsel yayın üzerinden 370 adeti çalışma kapsamında değerlendirilmiştir. Çalışmada öncelikle stres ve teknostres kavramları açıklanmış, ardından teknostres ve verimlilik ilişkisi bu temel kavramlar bağlamında ve kütüphaneler çerçevesinde gerekçelendirilmiştir. Çalışma sonunda kütüphanelerde teknostresin yönetimine ilişkin çözüm önerilerinde bulunulmuştur.

1. Literatür Değerlendirmesi

Teknostresle ilgili çalışmalara genel hatlarıyla bakıldığında; uluslararası literatür açısından konunun oldukça ayrıntılı biçimde ele alındığını belirtmek mümkündür. Teknostres üzerine yayınların bilimsel bir meta-analizinin yapıldığı çalışmanın bulguları; konu ile ilgili akademik araştırmaların son 20 yıl içinde arttığını göstermektedir. Bunun yanı sıra konu ile ilgili yayınların yoğunlaştığı dergilerin temelde iki bilimsel alanda konumlandığı tespit edilmiştir. Bu alanlardan birisi daha teknolojik nitelikte olan Bilgi ve Kütüphane Bilimi; Bilgi Sistemleri ve Bilgisayar Bilimi (Information&Library Science&Computer Science, Information Systems) diğeri ise daha psikolojik bir yaklaşımla ele alan Multidisipliner Psikoloji ve Deneysel Psikoloji alanlarındaki dergiler içinde yayınlanmış makalelerdir (Bondanini ve diğerleri, 2020, s.13).

Ancak kavramın yeni bir kavram olması nedeniyle Türkiye’de teknostresle ilgili çalışmaların sayıca kısıtlı olduğu ve literatürün yeni yeni şekillenmeye başladığı gözlenmektedir (Eren ve Çiçeklioğlu, 2020, s. 2930; Güğərçin, 2022, s.548). TR Dizin’de yer alan ve teknostres kavramı ile ilgili görgül çalışmaların

sistemantik literatür çalışması ile incelenmesini amaçlayan Güğërçin'in (2022) çalışmasının bulguları şöyledir:

Çalışmada TR Dizin'de 1960-2022 yılları arasında yayımlanan, temel konusu teknostres olan veya araştırma sorularında teknostres kavramını ele alan 22 adet makale belirlenmiştir. İncelenen çalışmalarda teknostresin olumsuz etkileri üzerinde durulmuştur (s. 553). Bu çalışmalardan ilki Akınoğlu (1993) tarafından yapılan ve kavramın Türkçe literatürde ilk kez ele alındığı çalışmadır (Güğërçin, 2022, s. 548).

Gerek Türkçe literatürde gerekse BBY (Bilgi ve Belge Yönetimi) literatüründe kavramın ilk kez ele alındığı Akınoğlu'nun (1993) çalışmasında, BBY alanında teknostresle ilgili terminolojik karmaşa olduğu belirtilmekte, Türkiye'deki kütüphane, dokümantasyon ve enformasyon merkezlerindeki personel, kullanıcı ve yöneticileri etkileyen teknostresin kaynakları ele alınmaktadır. Çalışma sonucunda, teknostres kaynakları ve göstergeleri verilmektedir. Çınar (2017) çalışmasında kütüphanelerin hizmet verdiği neslin teknolojiyle büyümüş nesiller olduğu ve teknolojiyi kullanarak bilgiye en kısa sürede erişmek istediklerini dolayısıyla kütüphane çalışanlarının bu istekleri karşılama noktasında -hangi yaş düzeyinde olursa olsun- çağı yakalama zorunluluğu içinde bulduklarını, çağı yakalayamayan çalışanların ise hem kullanıcı gereksinimlerini hem de kurumsal talepleri yanıtlamakta zorlandıklarını, bunun sonucunda ise teknostresten etkilendiklerini belirtmektedir. Başka bir çalışmada Demir (2023) transaksyonel stres kavramı² ile ilişkilendirerek kütüphanecilerin yaşadığı teknostresin nedenlerini ele almış ve başa çıkma önerilerini sıralamıştır.

Ülkemizde BBY literatürü açısından teknostresle ilgili çalışmalar, Akınoğlu (1993); Çınar (2017) ve Demir (2023) olarak tespit edilmiştir. Ancak genel anlamda değerlendirme yapıldığında, çalışmaların sınırlı düzeyde kaldığı belirtilebilir.

Kütüphanelerde BİT kullanımının çeşitli zorluklarla birlikte geldiği gerçeğini ortaya koyan uluslararası çalışmalar yapılmıştır. Kütüphanecilerin yaşadığı teknostres ve teknostrese yol açan etkenler ile teknostresle başa çıkma stratejileri konusunda literatürde çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Aghwotu ve Owajeme, 2010; Ahmad ve Âmin, 2012; Harper, 2000; Isiakpona ve Adebayo, 2011; Chauhan, 2018; Das, 2019; Harper, 2000; Hsiao, 2017; Jones, 1989; Jena ve Mahanti, 2014; Jones, 1999; Kupersmith, 1992; Kwanya, Stilwell ve Underwood,

² Transaksyonel Stres Kuramı ya da bir diğer deyişle Transaksyonel Stres ve Başa Çıkma Kuramı (TTSC), 1960'larda psikolog Richard Lazarus tarafından geliştirilen bir modeldir ve belirli bir olayın kişi için taşıdığı anlamın çevreyle yapılan bir tür kişisel işlem olduğunu ve herkes için aynı olmadığını söyler. Aslında bu anlam, stres deneyiminin gerçek olaydan daha önemli bir belirleyicisi olarak kabul edilmektedir. Bkz. <https://www.wondriumdaily.com/what-the-transactional-theory-of-stress-and-coping-tells-us>

2012; Mahalakshmi ve AllySornam, 2013; Ogada, Kwanya ve Kiplang'at, 2019; Owolabi, Aregbesola ve Oyesola, 2015; Panda, 2020; Sami ve Pangannaiah, 2006; Shahrabi, Ghiasii ve Limooni, 2015; Yebowaah, Banleman ve Pwadura, 2017; Yuvaraj ve Singh, 2015).

Harper'in kütüphaneler üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada, gelişen teknolojilerin stres düzeyini arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır (Harper, 2000, s.18). Sami ve Pangannaiah (2006) tarafından yapılan çalışmanın amacı, bilgi teknolojilerinin kütüphane kullanıcıları üzerindeki etkisini, yeni bilgisayar teknolojileriyle sağlıklı veya olumlu bir şekilde baş edememe, 'teknostres' kavramından hareketle incelemektir. Aghwotu ve Owajeme (2010), Nijerya'nın Edo ve Delta Eyaletindeki üniversite kütüphanecileri arasında teknostresin nedenlerini, semptomlarını ve başa çıkma stratejilerini incelemiştir. Isiakpona ve Adebayo (2011, s.58) çalışmasında Covenant Üniversitesi Kütüphanesinde çalışan kütüphanecilerin %79,4'ünün teknostresten etkilendiklerini tespit etmiştir. Bu sonuç kütüphane çalışanlarının çoğunluğunun mesleki görevlerini yerine getirirken teknostres yaşadıklarını göstermektedir. Araştırmanın diğer bulguları arasında teknostres kaynaklarının yetersiz eğitim, hatalı ekipmanlar, yetersiz teknik destek, bilgisayar sistemlerinin başında uzun süre oturmak, ergonomik olmayan çalışma ekipmanları ve yeni teknoloji kullanımına bağlı olarak ortaya çıktığı yönünde tespit edilmiştir. Ahmad ve Amin'in (2012) çalışmasında Malezya devlet üniversitelerindeki akademik kütüphaneciler arasında yüksek oranda otomatikleştirilmiş iş yeri ortamının neden olduğu teknostres düzeyini tespit etmişlerdir. Çalışmayla ilgili teknostres yöntemlerine dayanarak teknostresin beş boyutu belirlenmiştir. Batı Malezya'daki dokuz devlet üniversitesinden 162 akademik kütüphanecinin katıldığı araştırmanın sonucunda bulgular; genel olarak akademik kütüphanecilerin işyerlerinde orta düzeyde teknostres yaşadıklarını göstermektedir. Teknostres boyutları ile ilgili olarak, yanıt verenlerin yüksek düzeyde tekno-belirsizlik ve orta düzeyde tekno aşırı-yük ve tekno-karmaşıklık yaşadıkları tespit edilmiştir. Ancak bulgular, anketi yanıtlayanların yalnızca minimum düzeyde tekno-istila ve tekno-güvensizlik yaşadıklarını göstermektedir. Çalışmanın sonucunda teknostresin akademik kütüphaneciler arasında yaygın bir fenomen haline gelmesine neden olduğu vurgulanmaktadır.

Ogada, Kwanya ve Kiplang'at (2019) Kenya'daki teknik üniversite kütüphanecileri arasındaki teknostresin doğasını ve kapsamını araştırmışlardır. Jena ve Mahanti (2014), çevrimiçi bir anket kullanarak Hintli akademisyenler arasında teknostrese neden olan faktörleri analiz etmiştir. İnsan teknolojisinin dağıtılmış biliş perspektifi etkileşimi Yuvaraj ve Singh (2015) tarafından LimeSurvey aracılığıyla, Delhi'deki üniversite kütüphanecileri arasında teknostresi, etkilerini ve bunu önlemek için başa çıkma stratejilerini keşfetmek için araştırılmıştır. Benzer bir çalışmada, Owolabi, Aregbesola ve Oyesola (2015), çalışmalarını Omu-Aran Landmark Üniversitesi'ndeki kütüphane personeli arasında teknostresin nedenlerini

belirlemeye ve çözümler sunmaya odaklanmıştır. Hsiao (2017) tarafından mobil uygulamaların zorunlu kullanımının Library and Information Science/Kütüphane ve Bilgi Yönetimi (LIS) uzmanları üzerindeki etkilerini inceleyen bir çalışma yapılmıştır. Çalışmada; sosyal ağlardan kaynaklanan fizyolojik ve psikolojik semptomlar araştırılmıştır.

Yukarıda ele alınan çalışmalar genel hatlarıyla değerlendirildiğinde yeni teknolojilere uyum sağlamada kütüphanecilerin farklı düzeylerde teknostrese maruz kaldıkları ve söz konusu araştırmalarda çoğunlukla üniversite kütüphanelerinde çalışanların ele alındıkları görülmektedir.

2. Stres, Teknostres ve Teknostres Nedenleri

Çalışmanın bu bölümünde stres, stresin alt boyutu olarak ele alınan teknostres ve teknostrese neden olan faktörler ele alınmaktadır.

2.1. Stres

Bir insanın hayatındaki olumlu ya da olumsuz herhangi bir değişiklik stres yaratabilir. Gerek özel gerekse çalışma hayatı açısından ele alındığında bireylerin her alanda stresle karşılaşması ve stres yaşaması son derece olağan bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bireyler çalışma koşullarının gereği olarak yaşamlarının büyük bir kısmını stresin temel kaynağı olan iş ortamında geçirmekte ve dolayısıyla stres ile karşı karşıya kalmaktadırlar (Çınar, 2017, s. 3).

Stres, gerginlik ve kaygı ile ilişkili algılanan bir olgudur. Zorlayıcı taleplere verilen yanıtlardan kaynaklanan duygusal ve fizyolojik tepkiler olarak tanımlanmaktadır. Stres kelimesi, bir çalışanın tüm fiziksel ve duygusal sorunlarını kapsayan bir şemsiye terim olarak kullanılabilir (Harper, 2000, par.5). Bilimsel alanda stres kavramı resmi olarak 1940'larda onu benimseyen ve "homeostaz"³ kavramıyla bağlantılı olarak tanımlayan Walter Cannon teorisinde doğmuştur. Ayrıca, sempatik sinir sisteminin merkezi bir rol oynadığı ve bireyi bir reaksiyon, aktivasyon ve reaktivite durumuna getiren fizyolojik modifikasyonlardan oluşan saldırı ve kaçma tepkisini göstermektedir. Bununla birlikte, stres ve hastalık arasındaki bağlantının belirtileri daha sonra ortaya çıkmaktadır (Bondanini, Giorgi, Ariza-Montes ve Vega-Munoz, 2020, s. 1).

Selye (1951, s. 326) Genel Adaptasyon Sendromunun (GAS), normal kimyasal dengeyi sürdürmek için mücadele eden vücuttaki hastalıkların ana nedeni olarak stresin etkilerini ortaya koymuştur. Stres, genel adaptasyon sendromunun bir nedeni ve aynı zamanda vücudun strese karşı kısa ve uzun vadeli tepkilerini tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Dindirilmeyen stresin sonuçları yorgunluk, sinirlilik, konsantrasyon ve uyku güçlüğü olarak kendini gösterebilir. Bireyler ayrıca stres

³ Homeostaz (homeostasis) veya dengeleşim, çevresinde gerçekleşen olumsuzluklar karşısında hücrenin kendi dengelerini koruma çabası, değişen koşullarda iç dengenin aktif düzenlemesidir. Bkz. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Homeostaz>

belirtileri olan başka semptomlar da yaşayabilir. Başka bir tıbbi açıklama olmaksızın saç dökülmesi gibi olağandışı semptomlar yaşayan kişiler, bunun nedeni olarak stresi düşünebilir. Bunun yanı sıra Selye (1951) kardiyovasküler rahatsızlıklardan enflamatuvar hastalıklara ve zihinsel bozukluklara kadar uzanan belirli hastalıkları "uyum hastalıkları" olarak kategorize etmiş ve bunları, bu tür dış faktörlerin doğrudan sonucu olmaktan ziyade "büyük ölçüde strese karşı uyumsal tepkimizdeki hatalardan kaynaklanan" olarak değerlendirmiştir (Selye, 1951, s. 328).

Çağımızdaki birçok stres teorisi, çevredeki "stres faktörlerine" tepkinin üç aşamasını tanımlayan Selye'nin çalışmasına dayanmaktadır. Bu aşamalar; alarm, direnç ve -stresin ciddi ve uzun süreli olduğu aşırı durumlarda- bitkinlik olarak tanımlanmaktadır (Selye, 1951, s. 328; Laspinas, 2015, s. 209). Stresin bir kişiye enerji verme, dikkati odaklama, katılım ve yapıcı uyum davranışlarını teşvik etme gibi olumlu veya olumsuz etkileri olabilir. Burada genel olarak dikkat çekilen nokta ise 'sıkıntı'nın olumsuz yönüdür. Eren ve Çiçeklioğlu'na (2018, s. 2930) göre stresin tolere edilecek düzeyde olması bireysel motivasyona olumlu katkı sağlamakta ancak stres düzeyinin yükselmesi ise iş performansını azaltmaktadır.

Demir (2023, s. 3) stresi "gerçek ya da algılanan bir tehdide karşı hem psikolojik hem de fizyolojik bir tepkiyi temsil eden ve bir eylem ya da çözüm gerektiren durumu niteleyen bir kavram" olarak tanımlamaktadır. Stres belirtileri fiziksel, bilişsel, duygusal ve davranışsal olarak ortaya çıkabilir. Fiziksel belirtiler arasında; kas gerginliği, hızlı kalp atışı, ağız ve boğaz kuruluğu, sık nefes alma, baş ağrıları, mide sorunları önde gelmektedir. Bilişsel belirtiler arasında ise; zihinsel yorgunluk, konsantre olamama, muhakeme güçlüğü sayılabilir. Duygusal belirtiler arasında; sinirlilik, kaygı, zihinsel yorgunluk ve depresyon gelmektedir. Davranışsal tepkiler arasında ise; dürtüsellik⁴, kaçınma, geri çekilme, iştahsızlık, uykusuzluk vb. olabilir (Kupersmith,1998, s. 2).

Latince 'estricia' sözcüğünden gelen stres, duygusal veya fiziksel bir gerginlik hissi olarak tanımlanabilir. Bireyin hayal kırıklığına uğramış olmasından, kızgın veya gergin hissettiren herhangi bir olay veya düşünceden dolayı stres meydana gelebilir. Selye (1979, s. 11'den akt. Laspinas, 2015, s. 210) stresi; travma, ameliyat şoku, soğuk, mikroplu hastalıklar, heyecan gibi çeşitli etkenlerin metabolizmada meydana getirdiği bozuklukların tümü olarak tanımlamıştır. Demir (2023, s.3) ise stresin yalnızca bir semptom, olay ya da sorun olmadığını ve çeşitli değişkenlerin karmaşık bir kombinasyonu olduğunu belirtmektedir. Bu değişkenleri ise; stresörler (stres yaratan olaylar veya durumlar), çarpıtılmış stresli değerlendirmeler,

⁴ Dürtüsellik veya dürtüsel davranış, genel olarak kötü tasarlanmış, zamanından önce ifade edilmiş, gereksiz derecede riskli ve duruma uygun olmayan öngörüsüz eylemler olarak tanımlanır. Dürtüsellik arzu edilen sonuçlardan ziyade istenmeyen sonuçlarla ilişkilidir. Bkz. <https://www.verywellmind.com/impulsive-behavior-and-bpd-425483>

fizyolojik uyarılma, tıbbi ve duygusal sıkıntı, psikolojik işlevsellikte azalma ve başa çıkma eksiklikleri olarak altı tür altında toplamaktadır. Tarafdar, Tu, Ragu-Nathan ve Ragu-Nathan'a (2007, s. 329) göre ' 'stres, bir kişi birden fazla ve muhtemelen birbiriyle çelişen sorumlulukları yerine getirmediğinde veya elindeki görevlerin zorluk düzeyi ve karmaşıklığı ile baş edemediğinde ortaya çıkar.' ' Oluşan hayal kırıklığı genellikle fiziksel hastalıklara, yorgunluğa ve işteki performansın düşmesine, işte devamsızlığa hatta işten ayrılmaya neden olan zihinsel bozukluklara dönüşmektedir.

İnsanlar üzerinde yarattığı olumsuz sonuçlar göz önüne alındığında öncelikle bireysel sağlığın korunması için gerekli adımlar atılmalıdır. Diğer taraftan kuruluşların verimlilik düzeyini düşürmesi vb. etkileri nedeniyle stresle başa çıkabilme stratejilerinin geliştirilmesi hatta stres oluşmadan önce her düzeyde önleyici tedbirlerin ele alınması gerekmektedir.

2.2. Teknostres

Yeni teknolojilerin tanıtılması ve uyum sağlanması noktasında teknostresin ortaya çıkması kaçınılmazdır (Isiakpona ve Adebayo, 2011, s. 57; Laspinas, 2015, s.206). Bilgisayar sistemi kullanıcıları, çeşitli bileşenlerin arasında gezinmelerine ve çeşitli eylemlerden neyin sonuçlanacağına dair varsayımlar oluşturmalarına yardımcı olması için zihinsel modellerine güvenirlir. Bilişim sistemleri değiştiğinde eski modellerin çalışmaması teknostrese yol açan önemli bir faktördür. Diğer taraftan yeni teknoloji ne kadar karmaşık ise kullanıcıların uyumu açısından birtakım olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir. Teknostres, teknolojinin etkisiyle ortaya çıkan yeni bir stres türüdür (Ahmad ve Âmin, 2012, s.266).

Teknoloji kullanımı, kendisini teknolojiye karşı kaygı, teknofili, teknostres ve teknobağımlılık olarak gösteren sağlıksız bir ilişkiye yol açabilir (Salanova, Llorens ve Cifre, 2013, s. 425). Bir çok kullanıcının teknoloji karşısında geçici olarak hüsrana uğraması ve rahatsızlık duymasına karşın, teknostres daha çok sürekli yüksek bilişsel talepler ve teknostres yaşayan insanlarda gözlemlenen teknolojiyle sağlıksız ilişkilerle ilgilidir. Genellikle teknostresi tetikleyen iki ana faktör grubu vardır. Bu faktörler çevresel ve sosyal faktörlerdir (Owusu, Ansah, Adu ve Azasoo, 2016, s.226):

Çevresel Faktörler: Bu faktörler; kötü çalışma koşulları, yetersiz aydınlatma, yetersiz donanım, yetersiz güvenlik önlemleri, kullanıcı uyumsuzluğu, gürültülü donanım, yazılım sınırlamaları, finansman eksikliği, elektrik sorunları, kazara veri kaybı riski ve insanların teknolojiyle ilgili strese maruz kalmasına neden olabilecek yetersiz bilgi ve personel vb. nedenlerden kaynaklanmaktadır (Owusu, Ansah, Adu ve Azasoo, 2016, s.226).

Sosyal Faktörler: Bu faktörler, teknoloji kullanımının neden olduğu çıkar çatışması, güç mücadeleleri, iş ve rol değişiklikleri, işi kaybetme kaygısı, işin bölünmesi ve insanların teknolojiyle ilgili strese maruz kalmasına neden olabilecek

hiyerarşik değişiklikleri ifade etmektedir (Owusu, Ansah, Adu ve Azasoo, 2016, s.226).

Teknostresin sonuçları fizyolojik, psikososyal, örgütsel ve toplumsal düzeyde ortaya çıkmaktadır. Çalışanlarda fizyolojik sorunlar gelişebilir veya sağlıkları bozulabilir. Panda'ya (2020, s.9) göre bulanık görüş, eklem ağrısı, sırt ağrısı, baş ağrısı, el ve bilek ağrısı, hızlı kalp atışı, uykusuzluk ve yüksek tansiyon teknostresin fizyolojik sonuçlarıdır. Psikolojik belirtiler arasında bilgisayar kaygısı, stres, hüsrana, öfke, şüphecilik, kâbuslar, zihinsel yorgunluk ve depresyon yer almaktadır (Panda, 2020, s.11).

Psikososyal problemler (örneğin kaygı, iş doyumsuzluğu, işe bağlılığın azalması) zihinsel yorgunluğa veya kullanıcının kendisinin yetersiz olduğuna dair bir inanca yol açabilir. İşverenler tarafından çalışanların düşük performans göstermesi ve işe devamsızlığı, BİT'in aşırı kişisel kullanımı vb. sonuçlar gözlemlenebilir. Örgütsel bağlamda, BİT'in kötüye kullanımı, sosyal temas ve ağların bozulmasına neden olabilir veya finansal sorunlar yaratabilir. Eren ve Çiçeklioğlu'na (2018, s. 2930) göre teknostres iş ortamını olumsuz etkileyeceği için bireylerin ve kuruluşların finansal kayıplar yaşamamasına da yol açabilmektedir.

Teknostresin belirtilerinden birisi "kaygı"dır (Çoklar ve Şahin, 2011, s. 171). Kaygı semptomları; sinirlilik, başağrısı, zihinsel yorgunluk, depresyon, kâbuslar, panik, direnç ve çaresizlik hissi şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Teknostresi yaşayanların ifadelerine göre kaygı, çözümlenmediği durumda, muhakeme hatalarına yol açmakta ve iş performansını düşürmektedir. Teknostresin sonuçları arasında kaygı ile ilişkili olarak iş tatmininin, örgütsel bağlılığın ve üretkenliğin azalması yer almaktadır (Demir, 2023, s. 6). Eren ve Çiçeklioğlu'na (2018, s. 2930) göre BİT'in kuruluşlarda çalışanların kaygı düzeyini artırdığı ve bu kaygının çalışanların BİT becerilerinin yeterliliğinin düşük olmasından kaynaklandığı belirtilmektedir.

Toplumsal düzeyde, teknolojinin, bizi çevremize uyumlu hale getiren yerleşik normlarımız ve davranış kalıplarımız için bir tehdit olabileceği ve bu nedenle olumsuz duygusal tepkiler, endişe ve korku getirebileceği vurgulanmaktadır. Bu kararsızlık, teknofobi (teknolojiyi reddetme veya teknolojiden kaçınma) ve teknofili (teknolojinin çekiciliği ve coşkulu bir şekilde benimsenmesi) ile ifade edilmektedir (Bondanini ve diğerleri, 2020, s. 4). Tarafdar, Ragu-Nathan, Ragu-Nathan ve Tu (2005, s. 103) değişime uyum sağlamak için bireyin çektiği zorlukların toplumsal düzeyde etkilerinin kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir.

Demir (2023, s. 2) çalışmasında "*hiçbir gelişmenin insandan bağımsız ele alınamaması*" gerçeğinden yola çıkarak insan ve teknoloji ya da makine ilişkisi çerçevesinde birtakım temel sorunlar oluşturduğunu belirtmektedir. Çalışmada teknoloji kullanımından kaynaklanan ya da teknolojiyle bağlantılı taleplerin insanlarda oluşturduğu fiziksel, bilişsel, ruhsal ve davranışsal olumsuzlukların

göstergesi olarak teknostres sorununun önemi vurgulanmaktadır. Diğer taraftan teknostres örgütsel verimlilik açısından önemli bir risk faktörü olarak değerlendirilmektedir. Bu sorun çözümlenmediği takdirde bireysel ve örgütsel verimliliğin azalmasına yol açacaktır (Demir, 2023, s.2; Güğərçin, 2022, s.545). Bundan dolayı teknostrese yol açan nedenlerin araştırılması, çalışanlar ile örgüte yaptığı etkilerin incelenmesi ve teknostresin önlenmesi ya da etkilerinin azaltılmasına yönelik önlemlerin alınması dolayısıyla teknoloji yönetim süreçlerinin yönetilmesinde teknostresin bireysel, kurumsal ve toplumsal etkilerinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

2. 3. Teknostres nedenleri

Kütüphaneciler tarafından deneyimlenen teknostresin nedenleri teknolojik değişimin hızı, teknolojiye dayalı eğitim eksikliği, artan iş yükü, donanım ve yazılım standardizasyonu eksikliği vb. başta olmak üzere kütüphanecilerin günümüzde değişen rolleri, web tabanlı kütüphane yazılımı kullanan kütüphanecilerin yaşadığı alt yapı veya kullanılan ağdan kaynaklı nedenler ya da kütüphanecilerin BİT yeterlilik düzeyinin düşük olması vb. olarak tespit edilmiştir (Isiakpona ve Adebayo, 2011, s. 60). Başka bir çalışmada teknostrese yol açan faktörler aşırı bilgi yüklemesi, teknolojik değişimin hızı, artan iş yükü, uygun eğitim eksikliği, ağ sorunları ve güvenlik sorunları, donanım ve yazılımda standardizasyon eksikliği, bilgisayarların önünde uzun süre oturmak, ergonomik tehlikeler ve iş rolünde değişiklik olarak sıralanmaktadır (Panda 2020, s. 7).

Raitoharju (2005), stres ve stres kaynağı olarak bilgi teknolojisinin rolü hakkında yaptığı çalışmada, teknolojinin işyerinde nasıl stres yarattığına dair altı unsur tespit etmiştir:

"Teknoloji uygulamalarının getirdiği değişim,

Daha etkili performans için teknolojinin yarattığı baskı,

Bilgi miktarının artışı nedeniyle aşırı bilgi yüklemesi,

Teknolojinin sürekli değişmesinin kaygıya neden olması,

Teknolojik değişimin ardından teknik becerilerin yükseltilmesine ilişkin gelen talepler,

Teknoloji kullanımının genellikle sanal organizasyonlar ve uzaktan çalışma ile sonuçlanması nedeniyle sosyal desteğin azalması."

Strese yol açan faktörler "stresör" olarak adlandırılmaktadır. Ancak, teknolojiden kaynaklanan stresörlere teknostres yaratıcıları ya da teknostresör adı verilmektedir (Ragu-Nathan, Tarafdar, Ragu-Nathan ve Tu, 2008; Shadbad ve Biros, 2021; Tarafdar, Tu, ve Ragu-Nathan, 2010; Tarafdar, Cooper ve Stich, 2019).

Literatürde en yaygın kullanılan stresörler şöyledir (Ragu-Nathan, Tarafdar, Ragu-Nathan ve Tu, 2008, s.426):

1. Tekno-Aşırı Yükleme (Techno-Overload): BİT kullanıcılarının daha fazla ve daha hızlı çalışmaya zorlandıkları bir durumdur.

2. Tekno-İstila (Techno-Invasion): BİT kullanıcılarının kendileriyle her zaman ve her yerde iletişime geçilebileceğini hissettikleri bir durumdur. Bunun sonucunda ise mahremiyetlerini kaybederek işi ve kişisel alanı arasında bulanık bir sınır oluşmaktadır.

3. Tekno-Karmaşa (Techno-Complexity): BİT kullanıcılarının, BİT'lerin karmaşıklığı nedeniyle becerilerinin yetersiz olduğunu hissettikleri ve bunun yarattığı tüm zaman ve çabalarını becerilerini güncellemeye zorlandıkları durumu tanımlamaktadır.

4. Tekno-Güvensizlik (Techno-Insecurity): BİT kullanıcılarının, kendilerini işlerinde güvensiz hissettikleri, dolayısıyla yeni bir BİT teknolojisini daha iyi anlayan diğer kişilerin kendi yerlerini alma endişesi (işlerini kaybetme tehdidi altında) hissettikleri durumları tanımlamaktadır.

5. Teknobelirsizlik (Techno-Uncertainty): BİT'lerin sürekli değişmesi ve güncelleme gereksinimleri nedeniyle kullanıcıların kendilerini belirsiz ve rahatsız hissettikleri durumu ifade etmektedir.

Teknostresin olumsuz sonuçlarının yanı sıra olumlu sonuçlarını ortaya çıkaran çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmaların bulguları teknostresin çalışanların performansını artırılabilirliğini, işyerinde daha fazla etkinlik ve yenilik gibi olumlu sonuçlara ulaşmak için motivasyon aracı olarak kullanılabilirliğini göstermektedir (Srivastava, Chandra ve Shiris, 2013; Hung, Chang ve Lin, 2015; Tarafdar, Cooper ve Stich, 2019). Güğerçin çalışmasının sonucunda (2022, s. 553) "her ne kadar teknostres olgusu doğası gereği olumsuz çıktılar ile ilişkilendirilmiş olsa da teknostresin örgütler üzerindeki olası olumlu etkilerinin de araştırılabilirliğini" vurgulamaktadır. Bundan sonra yapılabilecek çalışmalar için teknostresin olumlu etkilerinin bulunduğu da göz ardı edilmemeli, teknostrese meydan okuyan teknostresörlerden yararlanılarak yeni çalışmalar yürütülmelidir.

2.4. Çalışanlar Açısından Teknostres

Yeni teknolojiler teknostrese yol açarak performansı düşürürken, eski teknolojilerin kullanımı da iş verimliliğini azaltma potansiyeline sahiptir (Demir, 2023, s. 17). Bununla birlikte teknoloji kaynaklı iş yükünün artması bireylerde kaygıya yol açacaktır. Kaygı ile baş edemeyen bireylerin de ruhsal ve fiziksel problemlerle karşı karşıya kalacağını belirtmek mümkündür. İşyerinde yaşanan stresin bireylerin iş performanslarını olumsuz etkileyeceğini iddia eden çalışmalar bulunmaktadır (Eren ve Çiçeklioğlu, 2020, s. 2935). İnsanların iş yapma kabiliyetlerinin teknoloji sayesinde artması bireyden beklentilerin artmasına da yol açmaktadır. Dolayısıyla iş süreçlerinde birçok iş birikebilmektedir. Bunun sonucunda yaşanan teknostres kaygı ve ruhsal bozuklukların yanı sıra fiziksel sorunlar da getirebilmektedir. İş yükünün artması karmaşıklığa ve güvensizliğin

artmasına yol açmaktadır. Aynı zamanda güvenilirliğin düşmesi gibi sonuçlar da ortaya çıkabilmektedir (Harper, 2000, par. 11-12). Eren ve Çiçeklioğlu'na (2020, s. 2934) göre iş yükü artışı aşırı bilgi yüklenmesine yol açabilecek aynı zamanda karar vermede zorluklar yaşanabilecektir. Ayyagari (2007) "teknolojik gereksinimler nedeniyle artan iş yükünün çalışanlar üzerindeki etkilerini" araştırdığı çalışmanın sonucunda artan iş yükünün bireysel performansı olumsuz olarak etkilediği, teknostres ile iş tatmini arasında negatif bir ilişki bulunduğunu ve teknoloji belirsizliğinin çalışanlar arasında iş tatminsizliğinin güçlü bir yordayıcısı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bulgular, teknostresin ve genel iş geriliminin yaygın görüldüğünü özellikle aşırı iş yükü ve rol belirsizliğinin en baskın stresörler arasında yer aldığını göstermektedir (s.143). Ayyagari, Grover ve Purvis'in (2011, s.18) "teknolojik gereksinimler sonucunda artan iş yükünün çalışanlar üzerindeki etkisini" incelediği çalışmada bireysel performansın artan iş gücünden olumsuz etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır. Teknostresin üretkenlik üzerindeki etkilerini inceleyen diğer çalışmaların bulguları teknostresin iş performansına ve üretkenliğe olumsuz etkileri olduğunu ortaya çıkarmıştır (Tarafdar ve diğerleri, 2007, s. 301; 2010; s. 303; 2014, s. 51; 2015, s. 103). Srivastava ve diğerleri (2015, s. 355) bireysel olarak yaşanan stresin iş ortamına yansımalarını incelemiş, sonuç olarak deneyime açık olma, nevrotik olma, uyumlu olma, vicdanlı olma ve dışa dönüklük ile etkileşime girme hususlarında teknostresin önemli dezavantajlar ortaya çıkardığını tespit etmişlerdir.

Teknostresin bireysel performansı etkilemesi sonucunda örgütsel performansın da olumsuz yönde etkilenmesi kaçınılmaz bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda teknostresin örgüt kültürüne bağlı olarak gelişebileceği de göz ardı edilmemelidir. Örgütü diğer örgütlerden ayıran ve örgüte özgü özellikler yoluyla belli bir kimlik kazandıran, örgütteki çalışanlar tarafından algılanan ve onların davranışları üzerinde etkileri olan bireysel, örgütsel ve çevresel nitelikteki tüm özellikler örgüt kültürünü oluşturmaktadır. İş ortamında olumsuz bir örgüt kültürünün bulunması genel performansın da düşmesine yol açacaktır (Eren ve Çiçeklioğlu, 2020, s. 2935). Teknostres aynı zamanda işyerinde kendisini yeterince gösterememiş çalışanlarda tükenmişliğe yol açabilmektedir. Sonuçta tükenmişlik iş yaşamını olumsuz etkileyeceği için örgüt kültürüne de olumsuz yansımaları olacaktır.

Teknoloji geliştikçe emeğe dayalı işlerin azalmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla düşük nitelikli işlerde çalışanların teknostres nedeniyle işlerini kaybetme korkusunu arttırmaktadır. Bireylerin kendilerinin yerini makinelerin alacağı korkusu iş güvensizliğine neden olmaktadır (Harper, 2000, par. 9). Yeni teknolojilerin edinilmesi örgütsel yapılarda önemli değişimler sağlayacağı gibi diğer taraftan iş güvensizliği içinde bulunan çalışanların etkisiyle örgütsel direnç ortaya çıkabilmektedir. Örgütsel direnç ise değişime ayak uyduramamaktan kaynaklanmaktadır (Eren ve Çiçeklioğlu, 2020, s. 2935). Teknostresten

kaynaklanan iş güvensizliğini önlemek için çalışanların kendilerini sürekli yenileyecekleri öğrenen örgüt modeli içerisinde uygun eğitimler alması gerekmektedir. Teknoloji tabanlı eğitimlerin düzenli olarak sürdürülmesi teknostres yönetimindeki önemli faktörlerden birisidir.

Teknostresin örgütsel süreçler dışında insan vücudunda yarattığı fizyolojik etkileri inceleyen çalışmalar da alanyazında yer almaktadır. Bu çalışmalardan Riedl (2012, s. 18); Riedl, Kindermann, Auinger ve Andrija'nın çalışmalarında, (2012, s. 61) teknostres yaşayan kişilerde fizyolojik olarak da önemli zararların oluştuğuna dikkat çekilmektedir. Bilgisayar kullanıcılarının kortizol seviyelerindeki değişiklikler üzerine yapılan, sistem çökmesinin etkilerinin araştırıldığı deneysel çalışmanın bulguları, insan-bilgisayar etkileşimi görevinde sistem çökmesinin bir sonucu olarak kortizol seviyelerinin önemli ölçüde arttığını göstermektedir.

Teknostresin olumsuz yansımalarından birisi de aile ilişkilerinin zarar görmesidir. Gelişen teknolojinin aile iletişimde kullanılması ile bu durumun iş-aile ilişkilerinin iç içe geçmesine yol açtığı belirtilmektedir. Çalışanların bu konuda bir planlama yaparak aile-iş dengesini kurabilmesi sorunun çözümü olarak öngörülmektedir (Eren ve Çiçeklioğlu, 2020, s. 2933).

Yukarıda belirtilen tüm olumsuz sonuçların yanı sıra teknoloji ile birlikte gelişen yeni ortamlar, bireyin sosyal açıdan rol çatışması içine düşmesine yol açabilir.

2.5. Örgütsel Açıdan Teknostres

İşyerinde yaşanan teknostresin bireyler kadar örgütler üzerinde de sonuçları olacaktır. Teknostresin olumsuz etkileri ile başa çıkamayan örgütler kuşkusuz personelin işe devamsızlığı ve performansının düşmesi dolayısıyla verimliliğin azalması gibi bazı sorunlarla karşı karşıya kalacaktır (Harper, 2000, par. 14-15). Bireyin organizasyonel görevlerde modern bilgi ve teknoloji sistemlerinin kullanımından dolayı ortaya çıkan stres fenomeni örgütsel stres biçiminde açıklanmaktadır (Ayyagari, Grover ve Purvis, 2011, s. 832). BİT'in çalışma hayatında yoğun olarak kullanılması gerek çalışanlar ve gerekse kuruluşlar açısından (otomasyon, maliyet tasarrufu, iş çevrim sürelerinin azaltılması ve inovasyonlar vb.) avantajları da beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda, günümüzde birçok kuruluşta BİT kullanımının artması, stresin tüm iş yerlerinde görülen bir olgu haline gelmesine de yol açmıştır. Bir yandan BİT'in iş stresini etkili bir şekilde azaltma potansiyeline sahip olup olmadığı tartışılırken, diğer tarafta araştırmacılar BİT'in yeni bir iş stresi kaynağı potansiyelinin bulunduğuna işaret etmektedir (Fischer ve Riedl, 2015, s. 1453).

Gelişen yeni koşullara uyum sağlama teknostresin düzeyini belirleyen önemli faktörlerden birisidir. Bireylerin yetkinlikleri bu boyutta anlamlı farklılıklar gösterebilir. Değişim kendi dinamikleri içerisinde süreklilik göstermektedir. Bir başka deyişle yenilenen yapısıyla insanların etkileşimi boyunca devam etmektedir

(Eren ve Çiçeklioğlu, 2018, s.2932). Bu değişimi deneyimleyecek olan kütüphaneciler ve diğer kütüphane çalışanlarının uygun şekilde eğitilmeleri ve yeni olumlu değişime hazırlanmaları son derece önemlidir. Çünkü teknostresteki zorluk, aktiviteyi gerçekleştirilmede yer alan yeni teknoloji değil personelin bu değişime uyum sağlama yeteneği ile doğru orantılı olarak değişmektedir (Isiakpona ve Adebayo, 2011, par. 3).

Bilgi teknolojisi araçlarının kullanımı kütüphane ve bilgi bilimi alanına olumlu biçimde yansımıştır. Ancak aynı zamanda hem kütüphane personeli hem de kullanıcılar açısından elle yapılan işlevlerin yerine getirilmesinde bilgi teknolojilerinin sürekli kullanılması sürecinde yaşanan teknostres farklı faktörlerden kaynaklanmaktadır. Verimliliği artırmak için bu teknolojilerden yararlanırken hem kütüphane personelinin hem de kullanıcıların rahat olması da bir zorunluluktur. Belli bir organizasyonda çalışanlar stres yaşadıklarında bunun organizasyon üzerinde her zaman olumsuz etkileri olduğu unutulmamalıdır. Özellikle kütüphaneciler tarafından deneyimlenen minimum düzeyde teknostres ile yüksek üretkenlik elde edilebilir (Isiakpona ve Adebayo, 2011, par. 5).

Eren ve Çiçeklioğlu'na (2020, s. 2933) göre işyerinde yaşanan teknostres örgütsel yapıda güç mücadeleleri, rol çatışması, iş gücü kaybı ve hiyerarşik yapıda bozulmaların meydana gelmesi gibi bazı sonuçlara yol açabilmektedir. Çalışanların yeterliliklerinin artırılması söz konusu olumsuz etkilerin ortadan kalkmasına ya da hafifletilmesine yardımcı olabilir. Bunun yanı sıra teknoloji edinimi ile çalışanların yeterlilikleri arasında denge kurulmalıdır.

Sonuç olarak teknoloji edinimi ya da mevcut teknolojilerdeki yenilenmeler örgütsel yapıda köklü değişikliklere yol açabilecektir. Örgütsel yapılarda oluşabilecek olumsuz sonuçların en aza indirgenmesi için teknoloji kaynaklı stresin yönetilmesi bu bağlamda örgütsel verimliliğin sağlanması ve başarılı bir şekilde sürdürülebilmesi üzerinde önemle durulması gereken konular arasında yer almaktadır.

3. Kütüphanelerde Teknostres

Hızla değişen dünya düzeninde teknoloji önemli bir rol oynamaktadır. Birçok sektörün yanı sıra kütüphanecilik sektörü de söz konusu değişimden oldukça etkilenmiştir. Kütüphanecilik sektöründe bilgiye erişme ve bilgiyi koruma noktasında teknolojik gelişmelerden yararlanılmaktadır. Ancak yeni teknolojilerin sebep olduğu değişim kütüphane çalışanlarını da etkilemiştir. Harper (2000, par. 7-8) kütüphanecileri etkileyen, fiziksel ve psikolojik olmak üzere iki tür teknostres olduğunu vurgulamıştır. Kütüphanecilerin maruz kaldığı teknostresin psikolojik biçimleri arasında bitkinlik hissi, aşırı bilgi yüklemesi, teknolojiyle aşırı özdeşleşme, aşırı iş yükü altında kalma ya da rutin işler yapma vb. yer almaktadır. Bunun yanı sıra bilgisayarların kütüphanecilerin rollerini devralma korkusu iş güvencesizliği duygularına yol açmaktadır. Artan iş hacmi ve yeni teknolojilere

uyum sağlamak için daha fazla zaman harcamak kişilerin iş rolünde belirsizlik duygusuna yol açmaktadır (Yuvaraj ve Singh, 2015, s. 4).

Stresin bir alt boyutu olarak ele alınan teknostres, çalışma hayatında yoğun olarak bilgisayar ve iletişim teknolojilerini kullanan tüm meslek alanlarında olduğu gibi kütüphanecileri ve dolayısıyla kütüphane hizmetlerini olumsuz olarak etkilemektedir. Kütüphane hizmetlerinde manuel olarak yapılan işlemlerin bilgisayar ortamında yürütülmesi şüphesiz kütüphanelerin kullanıcılarına sundukları hizmetlerin kalitesini iyileştirmiştir. Diğer taraftan kütüphanecilerin kütüphanecilik faaliyetlerini yürütürken yaşadıkları tolere edilecek düzeyde teknostresi de beraberinde getirmiştir (Isiakpona ve Adebayo, 2011, par. 3).

İçinde bulunduğumuz ve hızlı değişimlerin yaşandığı çağ, çalışma hayatını rekabete dayalı bir ortama dönüştürmüştür. Çınar (2017) çalışmasında kütüphanecilik sektörünün diğer sektörler gibi çalışma hayatının olumsuz etkilerine maruz kaldığını ve stresin söz konusu olumsuz etkilerinden birisi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca literatürde son dönemde yapılan çalışmaların 'kütüphane' ögesi üzerine yoğunlaştığını 'kütüphaneci' ögesini inceleyecek çalışmalara gereksinim duyulduğu vurgulanmaktadır (Çınar, 2017, s. v). "İstanbul'da 2010 yılı öncesinde kurulmuş devlet ve vakıf kütüphanelerinin merkez kütüphanesinde çalışan kütüphanecilerinin çalışma yaşamı kalitelerini etkileyen ve strese yol açan faktörlerin yarattığı sonuçların çalışma yaşamı kalitesi üzerine etkilerini" inceleyen Çınar (2017) özellikle "çalışma yaşamını nasıl daha nitelikli ve stressiz hale getirebiliriz?" düşüncesini çalışmanın başlangıç noktası olarak ortaya koymaktadır. Çalışmanın bulguları, çağı yakalayamayan kütüphane çalışanlarının hem kullanıcı gereksinimleri hem de kurumsal talepleri yanıtlamakta zorlandıklarını bunun sonucunda ise teknostresten etkilendiklerini göstermektedir.

Son yıllarda çoğu kütüphanede kullanılan otomasyonun bilgi yönetiminin etkinliğini ve veri hızını artırmaya yardımcı olduğuna şüphe yoktur. Bununla birlikte BİT'in hızlı tempolu değişimi kütüphaneciler üzerinde azımsanmayacak ölçüde baskıya neden olmuştur (Davis-Millis, 1998; Kupersmith, 2006). Otomatikleştirilmiş bir kütüphane ortamında çalışan kütüphane personelinin mükemmel olma isteği teknostrese yol açabilir. Kullanıcılara bilgi hizmeti sunmak için özellikle bilgisayar olmak üzere BİT'in yoğun kullanımı nedeniyle kütüphane personeli teknostres yaşayabilir (Yuvaraj ve Singh, 2015). Harper'a (2000, par. 7-8) göre kütüphaneciler arasında teknostresin yaygın belirtileri panik, kabuslar, korku, bitkinlik, izolasyon, hüsrana, sinirlilik, yetersizlik ve hoşlanmama vb.dir. Bu kaygı belirtileri, önemsenmediği takdirde muhakeme hatalarını artırabilir ve iş performansını düşürür.

Teknolojinin kütüphane hizmetlerinde teknostrese yol açtığına dair birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında Champion (1998), Kupersmith (1992), Gorman (2001) Poole ve Deny (2001), Miller (2002) Van Fleet ve Wallace (2003) tarafından teknostresin etkilerinin korku, baş ağrısı ve zihinsel yorgunluk duyguları

vb. olarak ortaya çıktığını tespit eden çalışmalar bulunmaktadır. Van Fleet ve Wallace (2003) kütüphanedeki sanal danışma hizmetinin bazı kütüphanecilerin kişisel kimlik kaybına ve savunmasızlığına neden olduğunu bulmuşlardır.

Clute (1998) teknostresin ilk üç nedeninin bilgisayar deneyimsizliği, performans kaygısı ve eğitim eksikliği olduğuna işaret etmiştir. Al-Qallaf (2006) tarafından Kuveyt'teki akademik ve araştırma kütüphanelerinde teknolojinin kütüphaneciler üzerindeki etkisi üzerine yapılan çalışmada, teknostresin bir numaralı nedeninin, örgün eğitim eksikliği olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca katılımcıların çoğunluğunun teknolojiye dayalı eğitim programlarının kalitesinden memnun olmadığını da ortaya koymuştur. Teknolojiye dayalı eğitimin teknostresin üstesinden gelmek için kritik unsurlardan biri olması gerektiği noktasında hemfikir olan Poole ve Deny (2001) ve Quinn (2007) tarafından da bu görüş desteklenmektedir.

Yuvaraj ve Singh (2015) tarafından Delhi'de üniversite kütüphanelerindeki kütüphaneciler arasında teknostresin etkisini ve bundan kaçınmak için alınan önlemlerin incelenmesini amaçlayan çalışmanın bulguları, başlıca teknostresör kategorilerinin iş özellikleri açısından gürültü, aşırı iş yükü, kütüphanenin sıcaklığı ve çalışma saatleri, rol özellikleri açısından ise rol belirsizliği ve rol çatışması olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanısıra yüksek dereceli teknostres kategorileri ise kişilerarası ilişkiler, iş güvencesizliği, çalışma ortamı ve iş-ev çatışmaları olarak belirlenmiştir.

Laspinas (2015) tarafından yapılan çalışmada, Kütüphane ve Bilgi Bilimi Yüksek Lisans Programına (MLIS) devam eden kütüphanecilerin teknostresle ilgili yaklaşımlarını ve yaşadıkları zorlukları belirlemek amaçlanmıştır. Çalışmada spesifik olarak şu sorulara yanıt aranmıştır: Kütüphanecilerin profili nedir; kütüphanecilerin fiziksel, duygusal, davranışsal ve psikolojik açıdan teknostres düzeyi nedir; kütüphaneciler teknostresle nasıl başa çıkmaktadırlar? Çalışmada betimsel tarama yöntemine bağlı olarak anket, gözlem ve görüşme teknikleri veri toplama tekniği olarak kullanılmıştır. Araştırmacı gözlem sonucunda; kütüphanecilerin teknostresin farklı aşamalarını yaşadıklarını tespit etmiştir. Bunun dışında, araştırmacı kütüphanecilerle sınıf etkinlikleri sırasında ve işyerlerinde bireysel deneyimlerin paylaşılması sırasında düzenli olarak sohbet etmiştir. Görüşme sırasında araştırmacı bazı kütüphanecilerin sırt ağrısı, göz yorgunluğu, boyun ağrısı, omuz tutulması ve eklem ağrıları gibi fiziksel şikayetlerini, bazılarının uykusuzluk, endişe, öfke, sinirlilik, hüsrana ve diğer sorunlar yaşadıklarını tespit etmiştir (Laspinas, 2015, s. 208).

Teknostres sorunu ile uğraşan kütüphanecilerin teknostresten korunmak için aldıkları önlemleri öğrenmek amacıyla Kupersmith (2006) tarafından yapılan bir çalışmada, ankete katılan 92 kütüphanecinin %59'unun son 5 yılda kullanıcılara kütüphane hizmetleri sunarken teknostres yaşadıklarını, %34'ünün kendilerinde pek bir değişiklik olmadığını hissettiklerini ve sadece %4'ü kendi kütüphanelerinde

bilgisayarla ilgili stres düzeylerinin azaldığına inanmaktadır. Araştırma ayrıca, ankete katılanların %65'inin teknostresin kendileri için ciddi bir sorun olduğunu, %8'inin çok ciddi olduğunu, %27'sinin ise hiç ciddi olmadığını düşündüğünü ortaya çıkarmıştır. Katılımcılar, aşırı bilgi yüklemesi, ağ sorunları, güvenlik sorunları, bilgisayar donanımı ve yazılımı, ergonomi ve satıcı tarafından üretilen veritabanlarını kendileri için teknostresin önde gelen nedenleri olarak belirtmişlerdir.

Kütüphane personeli arasında teknostresin semptomlarının değişiklik göstermesi olağan bir durumdur. Bununla beraber teknostres; izolasyon ve hayal kırıklığı duyguları, yeni bilgisayar tabanlı kaynaklara ve sistemlere karşı olumsuz tutumlar, kullanıcıların bilgisayarla ilgili ihtiyaçlarına kayıtsızlık, kişinin baş etme yeteneği hakkında kendini küçümseyen düşünceler veya ifadeler ile kullanıcılara karşı özür dileyen bir tavır içine girmesine neden olabilmektedir. Tüm bunlar, kütüphane ve bilgi bilimi profesyonellerinin düşük iş performansına yol açabilmektedir. Performans düşüklüğü ise kütüphane kullanıcılarının memnuniyetinin düşmesine yol açmaktadır (Yuvaraj ve Singh, 2015).

İncelenen örnekler çerçevesinde kütüphane çalışanlarının, farklı düzeylerde teknostres yaşadığı, yaşanan teknostres sonucunda kütüphanecilerde baş ve boyun ağrıları, uykusuzluk gibi fiziksel semptomlar, kaygı, düş kırıklığı, zihin karışıklığı, sinirlilik gibi psikolojik semptomlar ortaya çıktığı belirtilebilir. Bununla beraber genellikle teknolojilerle bağlantılı yetersiz bilgi ve çoklu görevler ile fazla iş, teknolojik değişimin hızı, bilgisayara yönelik olumsuz tutum, aşırı bilgi yükü ile ağ ve güvenlik sorunları, internet ağının yavaşlığı, yetersiz teknik destek vb. stres kaynakları/stresörler arasında yer almaktadır. Diğer taraftan örgütsel nedenler kütüphane hizmetlerinde teknostrese yol açabilmektedir. Örneğin kütüphanecilerin yetersiz sayıda yazıcı, terminal ve iş istasyonu vb. ekipmanları paylaşmak zorunda kalmaları teknostresin oluşmasına yol açmaktadır. Ayrıca örgüt kültüründeki eksiklikler ve kütüphanecileri desteklemeyen bir örgüt iklimi kütüphanecilerin teknolojiyle başa çıkabilmelerine olumsuz olarak yansımaktadır.

Sonuç ve değerlendirme

21. yüzyılda BİT teknolojilerindeki gelişmeler gündelik yaşamı ve çalışma hayatını oldukça etkileyen sonuçlara yol açmıştır. Teknolojinin hayatın her alanında olduğu gibi kütüphanelerde de yaygın olarak kullanılması kütüphane hizmetlerinin verimliliğini ve etkinliğini artırmıştır. Hızla değişen dünya düzeninde teknoloji önemli bir rol oynamaktadır. Birçok sektörün yanı sıra kütüphanecilik sektörü de söz konusu değişimden oldukça etkilenmiştir. Kütüphanecilik sektöründe bilgiye erişme, bilgiyi koruma ve gelecek kuşaklara aktarma konularında teknolojik gelişmelerden yararlanılmasına rağmen yeni teknolojilerin yol açtığı değişim kütüphane çalışanlarını etkilemiştir. Değişime uyum sağlayamayan çalışanlarda stres faktörü ortaya çıkmıştır. Çalışanların bilgi ve iletişim teknolojilerini nasıl daha iyi kullanabilecekleri üzerinde çalışmalar

yoğunlaşmış olsa da diğer taraftan teknolojinin neden olduğu kaygı ve stres vb. çalışanların üretkenliğini azaltmaktadır. Çalışanların performanslarını olumsuz yönde etkileyen stres unsurlarından birisi olan “teknostres” çevresel veya sosyal faktörlere bağlı olarak gelişebilir. Kötü çalışma koşulları, yetersiz aydınlatma, yetersiz donanım, yetersiz güvenlik önlemleri, kullanıcı uyumsuzluğu, gürültülü donanım, yazılım sınırlamaları, finansman eksikliği, elektrik sorunları, kazara veri kaybı riski, yetersiz bakım bilgisi ve yetersiz kıdemli personel, insanların teknolojiyle ilgili stres yaşamasına yol açabilir. Sosyal faktörler arasında teknoloji kullanımının neden olduğu çıkar çatışması, güç mücadeleleri, iş ve rol değişiklikleri, istihdamı kaybetme endişesi, iş parçalanması ve hiyerarşik değişiklikler, insanların teknoloji ile ilgili strese maruz kalmasına neden olabilir. Örneğin teknoloji kullanımında belirleyici olan bir yönetici, çalışanları teknoloji kullanımını konusunda baskı altına alabilir.

Araştırmalar işyerindeki stresin, geniş kapsamlı sonuçları olabilecek bir dizi sağlık ve yaşam kalitesi sorunlarına yol açabileceğini göstermektedir. Teknostresi ve buna bağlı teknostres faktörlerini önlemek mutlu, sağlıklı ve motive olmuş personele, verimli ve üretken bir organizasyona sahip olmanın ilk adımındır. Teknostres hangi stresörlere/etmenlere bağlı olursa olsun, tıpkı diğer stres türleriyle başa çıkmayı kolaylaştıran stratejiler gibi çeşitli başa çıkma stratejileri yardımıyla yönetilebilir. Yaşadığımız çağdaki hızlı değişimlere uyum sağlanması bağlamında çalışanların verimliliklerinin artırılması aynı zamanda organizasyonel etkinliğin korunması için teknostresin stratejik bir yönetim anlayışı çerçevesinde yönetilmesi gerekmektedir. İyi bir strateji, teknostresle ilgili risklerin değerlendirilmesi ve elektromanyetik alanların yaratabileceği hasarlar konusunda çalışanların eğitiminin artırılması gibi uygulamaları içermelidir. İş ortamında yaşanan ve içinde teknostresin de yer aldığı tüm stresler, iş ortamında önleyici tedbirler alınarak giderilebilir. İş tasarımının yeniden yapılması ve adil biçimde işin dağıtılması, sosyal desteğin iyileştirilmesi gibi önlemlerle yaşanan sorunlar çözümlenebilmektedir. Çalışanların teknoloji tabanlı eğitim alması ve bu eğitimin düzenli aralıklarla sürdürülmesi teknostresin önlenmesindeki en önemli faktörlerden birisidir.

Stres olgusu hakkında endişelenmek yerine, kütüphanelerin giderek daha hızlı teknolojik değişim geçirdiğinin ve bu değişikliğin kuruluşların her düzeyinde yönetilmesi gereken sonuçları olacağı farkında olunmalıdır. Teknostres semptomları bireyin ötesine geçip bir bütün olarak organizasyonu kapsayabilir. Yöneticiler, çalışanların sağlığı ve teknik konularda çözümler geliştirmelidir. Geekli durumlarda iş tanımlarını ve çalışanların rollerini gözden geçirmelidir. Kütüphane hizmetlerinin sorunsuz işlemesi için üst makamlar tarafından söz konusu unsurların dikkatli bir planlama ile ele alınması gerekmektedir.

Ayrıca, strese bağlı işe devamsızlığı önlemek için, stres yönetimi gibi çözümler teknostres tedavisinde daha yaygın hale gelebilir. Bununla birlikte, teknostres için

daha ölçülebilir sonuçlar sunan özel çözümler geliştirilmektedir. Bu çözümler arasında kuşkusuz teknolojiye dayalı eğitim ön planda yer almalıdır. Teknolojiye dayalı eğitim ile çalışanların yeni teknolojilere uyum sağlaması ya da tehlikelerinin farkında olması sağlanabilir. Ayrıca teknolojinin bilimsel kullanımına yönelik pozitif uygulamalı yaklaşımın örgüt kültürüne ve çalışanlara yansıtılması BİT ile çalışanlarda olumlu deneyimlere yol açarak organizasyon düzeyinde yaşanan teknostresi azaltacaktır.

Kütüphanecilerin son teknolojiyi takip etmeleri, mesleklerinde geçerli olmaya devam etmeleri günümüzde çok kritik hale gelmiştir. Kütüphanecilerin kendilerini değişen kütüphane ortamına ve yeni teknoloji biçimlerine göre ayarlamaları, yeni teknik beceriler geliştirmeleri ve kütüphanede bulunan farklı üst verileri kullanmayı öğrenmeleri gerekir. Kütüphaneler, çalışma ortamlarına uygun olan donanım ve yazılım uygulamalarını seçmelidir. Kütüphane ortamı teknolojik gelişmelere ayak uydurmak amacıyla değişmeye devam edeceği için uygun donanım ve yazılımın seçilmesi çok önemlidir. Ayrıca, teknostres ve etkileri ve teknostresi yönetmenin olası yolları hakkında farkındalık yaratmak gereklidir. Kütüphanecilerin teknoloji ile etkileşimi ne kadar kolaysa, teknostresin o kadar az olacağı unutulmamalıdır.

Sonuç olarak "*Teknolojinin karanlık yüzü*" diye ifade edilen teknostres fenomeni ile mücadele etme sürecinde, temel nedenlerin çözülmesi için başa çıkma stratejileri aşağıdaki gibi verilebilir.

• Hem kütüphane personeli hem de kullanıcılar için teknoloji tabanlı eğitim ve öğretim,

- Teknolojiye karşı olumlu bir tutum geliştirmek,
- Yeterli ekipman ve teknik destek sağlamak,
- Kullanıcı dostu donanım ve yazılımı sağlamak,
- Daha ergonomik çalışma ortamı sağlamak,
- Teknolojiyi kullanırken düzenli molalar vermek,
- Çoklu görevden kaçınmak,
- Stresle başa çıkabilme eğitimi vermek,
- Etkili zaman yönetimi sağlamak,
- Adil iş dağılımı yapmak,
- İş ortamında daha az uyarıcı cihaz bulundurmak,
- 7x24 teknoloji kullanıcısı olma döngüsünü kırmak,
- Dikkat dağıtıcı unsurları engellemek,
- Düzenli fiziksel egzersiz ve meditasyon yapmak,
- Bilişsel terapi veya mesaj terapisi yaptırmak,

- İş ve özel yaşam arasında denge kurmak.

Teknostres konusunda ileride yapılacak çalışmalar arasında teknostresin kütüphaneciler üzerindeki etkilerine farklı değişkenlerle (cinsiyet, çalışma süresi, çalışma ortamı, örgüt kültürü vb.) bakılabilir. Ayrıca farklı kütüphane türleri açısından teknostresin etkileri deneysel bir çalışma çerçevesinde karşılaştırmalı olarak incelenebilir. Teknostres konusunda literatürdeki yayınların içerik analizi yapılabilir. Teknostresin kütüphane kullanıcıları üzerindeki etkilerinin incelendiği deneysel bir çalışma literatürdeki boşluğu doldurabilir. Bununla birlikte teknostresin yalnızca olumlu yönleri değil olumsuz yönleri de yeni bir çalışmanın araştırma konusu olarak ele alınabilir.

Kaynakça

- Aghwotu, P. T. ve Owajeme, O. J. (2010). Technostress: Causes, symptoms and coping strategies among librarians in university libraries. *Educational Research*, 1(12), 713-720. doi:<http://www.interestjournals.org/ER>
- Ahmad, U. N. ve Amin, S. M. (2012). The dimensions of technostress among academic librarians. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 65, 266-271. doi: 10.1016/j.sbspro.2012.11.121
- Akınoğlu, H. F. (1993). Teknostres. *Türk Kütüphaneciliği*, 7(3), 159-173. Erişim adresi: <http://www.tk.org.tr/index.php/tk/article/view/1388>
- Al-Qallaf, C. L. (2006). Librarians and technology in academic and research libraries in Kuwait: Perceptions and effects. *Libri*, 56(3), 168-179. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1515/libr.2006.168>
- Arnetz, B. B. ve Wiholm, C. (1997). Technological stress: Psychophysiological symptoms in modern offices. *Journal of Psychosomatic Research*, 43(1), 35-42. Erişim adresi: [https://doi.org/10.1016/S0022-3999\(97\)00083-4](https://doi.org/10.1016/S0022-3999(97)00083-4).
- Ayyagari, R. (2007). What and why of technostress: Technology antecedents and implications (Doktora tezi). Amerika Birleşik Devletleri: Clemson Üniversitesi. Erişim adresi: https://tigerprints.clemson.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1133&context=all_dissert
- Ayyagari, R., Grover, V. ve Purvis, R. (2011). Technostress: Technological antecedents and implications. *MIS Quarterly*, 35(4), 831-858. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/41409963>
- Bondanini, G., Giorgi, G., Ariza-Montes, A. ve Vega-Munoz, A. ve Andreucci-Annunziata, P. (2020). Technostress dark side of technology in the workplace: A scientometric analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(21), 1-25. doi:10.3390/ijerph17218013

- Brod, C. (1984). *Technostress: The Human Cost of the Computer Revolution*. Addison-Wesley Publishing Company, Reading.
- Champion, S. (1998, Nov). Technostress: Technology's Toll. *School Library Journal*, 44(1), 48-51.
- Chauhan, K. (2018). The influence of technostress on productivity among OPJGU library professionals. *Indian Journal of Library and Information Science*, 12(2), 83-88. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.21088/ijlis.0973.9548.12218.2>
- Clark, K. ve Kalin, S. (1996). Technostressed out? How to cope in the digital age. *Library Journal*, 30-32.
- Clute, R. (1998). *Technostress: A content analysis* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ohio, USA: Kent State University. Erişim adresi: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED423911.pdf>
- Çınar, K. (2017). Potansiyel stres kaynaklarının üniversite kütüphanecilerinin çalışma yaşamı kalitesi üzerindeki etkisi. İstanbul örneği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çoklar, A. N. ve Şahin, Y. L. (2011). Technostress levels of social network users based on ICTs in Turkey. *European Journal of Social Sciences*, 23(2), 171-172. Erişim adresi: <https://www.tecnostress.it/wp-content/uploads/2011/09/Technostress-in-Social-Turkey.pdf>
- Das, S. (2019). The status and impact of technostress on library professionals: A study among the professionals of the selected Private College Libraries in North Bengal. *Library Philosophy and Practice (e-journal)* (3642). Erişim adresi: <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/3642>
- Davis-Millis, N. (1998). *Technostress and the Organization: A Manager's Guide to Survival in the Information Age*. 67th Annual Meeting of the Music Library Association, 14 February, 1998. Boston, Massachusetts. Erişim adresi: <https://web.mit.edu/ninadm/www/mla.htm>
- Demir, G. (2023). Kütüphanecilerde teknostres: Transaksiyonel stres kuramı bağlamında bir değerlendirme. *Kütüphane, Arşiv ve Müze Araştırmaları Dergisi*, 4(1), s. 1-27. doi:<http://dx.doi.org/10.29228/lamre.67978>
- Eren, A. S. ve Çiçeklioğlu, H. (2020). Örgütlerde teknostresin ölçümüne yönelik bir alan araştırması. *Journal of Business Research-Turk*, 12(3), 2927-2943. doi:10.20491/isarder.2020.1017
- Fischer, T. ve Riedl, R. (2015). Theorizing technostress in organizations: A cybernetics approach. Proceedings 12th International Conference on Wirtschaftsinformatik, Osnabruck, Germany, 4-6 Mart, Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/273383543_Theorizing_Tecnostress_in_Organizations_A_Cybernetic_Approach

- Gorman, M. (2001). Technostress and Library Values. *Library Journal*, 126(7), 48-50.
- Greenberg, J. (2005). *Managing Behavior in Organizations*. (4 b.). Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Education, Inc.
- Güğerçin, S. (2022). Türkiye'de teknostres çalışmalarının genel görünümü. S. Sönmez ve S. Sönmez. Sosyal, beşerî ve idari bilimler alanlarında yeni trendler III (s. 541-560) içinde.
- Harper, S. (2000). *Managing Technostress in UK Libraries: A Realistic Guide*. Ariadne. Erişim adresi: <http://ariadne.ac.uk/issue25/technostress/intro.html>.
- Hongo, H. O., Kwanya, T. ve Kiplang'at, J. (2019). Technostress among Technical University Librarians in Kenya. *Digital Technologies for Information and Knowledge Management* (s. 1-10). içinde Kenya: The Technical University of Kenya. Erişim adresi: <http://repository.tukenya.ac.ke:8080/bitstream/handle/123456789/1765/>
- Hsiao, K. L. (2017). Compulsive mobile application usage and technostress: The role of personality traits. *Online Information Review*, 41(2), 272-295. doi:<https://doi.org/10.1108/oir-03-2016-0091>.
- Hung, W. H., Chen, K. ve Lin, C. P. (2015). Does The Proactive Personality Mitigate the Adverse Effect of Technostress on Productivity in the Mobile Environment? *Telematics and Informatics*, 32(1), 143-157. Erişim adresi: <https://daneshyari.com/article/preview/464447.pdf>
- Isiakpona, C ve Adebayo, O. (2011). The impact of technostress on librarians: A survey of Covenant University Library. *The Information Manager*, 11(1-2), 56-61. Erişim adresi: <https://www.researchgate.net/publication/307570622>
- Jena, R. K. ve Mahanti, P. K. (2014). An empirical study of technostress among Indian academicians. *International Journal of Education and Learning*, 3(2), 1-10. doi:<https://doi.org/10.14257/ijel.2014.3.2.01>
- Jones, D. (1989). Library support staff and technology: Perceptions and opinions. *Library Trends*, 37(4), 432-456. Erişim adresi: <https://core.ac.uk/download/pdf/4816965.pdf>
- Jones, D. (1999). Ten years later: Support staff perceptions and opinions on technology in the workplace. *Library Trends*, 47(4), 711-745. Erişim adresi: <https://www.ideals.illinois.edu/items/8209>
- Kindermann, H, Riedl, R, Auinger, A. ve Javor, A. (2012). Technostress aus einer neurobiologischen. *Wirtschaftsinf*, 54, 59-68. doi:10.1007/s11576-012-0314-6
- Kupersmith, J. (1992). Technostress and the reference librarian. *Reference Services Review*, 20, s. 7-8.

- Kupersmith, J. (1998). Technostress in the bionic library. C. LaGuradia, *Recreating the academic library: Breaking virtula ground* (s. 1-9) içinde. New York, NY: Neal-Schuman.
- Kupersmith, J. (2006). Library Technostress Survey Result. Erişim adresi: <http://www.jkup.net/tstress-survey-2003.html>.
- Kwanya, T, Stillwell, C. ve Underwood, P. (2012). Techno-stress and techno-lust: Coping mechanisms among academic librarians. *Proceedings of the International Confernce ICT Management for Global Competitiveness, Economic Growth in Emerging Economies (ICTM 2012)*. Erişim adresi: http://ictm2012.edukacja.wroc.pl/proceedings/Kwanya,_Stilwell_and_Underwood.pdf
- Laspinas, M. (2015). Technostress: Trends and Challenges in the 21st century knowledge management. *European Scientific Journal*, 11(2), 205-217. Erişim adresi: <https://core.ac.uk/reader/328024750>
- Mahalakshmi, K. ve AllySornam, S. (2013). The impact of personality type on techno stress: A study among the library professionals of Engineering Colleges of Anna University of Technology, Caimbatore. *International Conference on Information Science and Technology Application (ICISTA-13)*. Erişim adresi: <https://www.atlantis-press.com/proceedings/icista-13/6693>
- Miller, R. (2002). Electronic Resources and the Academic Library. *Electronic Resources and Encyclopedia of Library and Information Science*. New York: Marcel Dekker Inc.
- Ogada, H., Kwanya, T. ve Kiplang'at, J. (2019). Technostress among technical university librarians in Kenya. *Digital Technologies for Information and Knowledge Management. The technical University of Kenya*. Erişim adresi: shorturl.at/hizN
- Owolabi, S., Aregbesola, A. ve Oyesola, O. (2015). Technostress, library staff and productivity: Ray on Landmark University Library. *Journal of Applied Information Science and Technology*, 8(1), 9-15. Erişim adresi: https://www.jaistonline.org/vol8no1_2k15.html
- Owusu-Ansah, S., Adu, I. ve Azasoo, J. (2016). Understanding the effects of techno-stress on the performance of banking staff. *International Journal of Business Continuity and Risk Management*, 6(3), 222-237. doi:10.1504/IJBCRM.2016.079010
- Özbozkurt, B. (2019). Teknostres ve verimlilik arasındaki ilişkinin incelenmesi üzerine bir araştırma. Erhan, T., Çarıkcı, İ.H. ve Alparslan, A.M, *Geleceğin dünyasında bilimsel ve mesleki çalışmalar. Sosyal ve beşeri bilimler*. (s. 61-73) içinde. Bursa: Ekin Yayınevi.

- Panda, S. (2020). Technostress among library professionals: Possible causes, symptoms, coping strategies, and future proposals. *International Journal of Information Studies&Libraries*, 5(2), 1-19. Erişim adresi: <http://publishingindia.com/ijisl/107/912/2020/>
- Poole, C. E. ve Denny, E. (2001, Nov). Technological change in the workplace: A statewide survey of community college library and learning resources personnel. *College & Research Libraries*, 503-515. Erişim adresi: <https://pdfs.semanticscholar.org/a098/0b425d614fc2287ed983afea3eaca2a23d5c.p>
- Quinn, B. A. (2007). Overcoming technostress in reference services to adult learners. University Libraries Faculty Research. Texas Tech University. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/232836024_Overcoming_Technostress_in_Reference_Services_to_Adult_Learners
- Ragu-Nathan, T., Tarafdar, M., Ragu-Nathan, B. ve Tu, Q. (2008). The consequences of technostress for end-users in organizations: Conceptual development and empirical validation. *Information Systems Research*, 19(4), 417-433. doi:<https://doi.org/10.1287/isre.1070.0165>
- Raitoharju, R. (2005). Information Technology-Related Stress. 28th Information System Research Seminar in Scandinavia (IRIS28), August 6-9. Norway. Erişim adresi: <https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=1385541>
- Riedl, R. (2012, Nov). On the biology of technostress: Literature review and research agenda. *Data Base for Advances in Information Systems*, 44(1), 18-55. doi:10.1145/2436239.2436242
- Riedl, R., Kinderman, H., Auinger, A. ve Javor, A. (2013). Computer breakdown as a stress factor during task completion under time pressure: Identifying gender differences based on skin conductance. *Advances in Human Computer Interaction*. 1-8, doi:10.1155/2013/420169
- Salanova, M., Llorens, S. ve Cifre, E. (2013). The dark side of technologies: Technostress among users of information and communication technologies. *International Journal of Psychology*, 48(3), s. 422-436. Erişim adresi: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22731610/>
- Salazar-Concha, C., Ficapal-Cusi, P., Boada-Gradu, J. ve Camacho, L. J. (2021). Analyzing the evolution of technostress: A science mapping approach. *Heliyon*, 7. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e06726>
- Sami, L. K. ve Pangannaiah, N. B. (2006). Technostress a literature survey on the effect of information technology on library users. *Library Review*, 55(7), 429-439. doi:<https://doi.org/10.1108/00242530610682146>

- Selye, H. (1951). The general-adaptation-syndrome. *Annual Review of Medicine*, 2(1), s. 327-343. doi:10.1146/annurev.me.02.020151.001551
- Selye, H. (1979). The Stress Concept and Some of its Implications. V. Hamilton ve Warburton, D. M, *Human stress and cognition: An information Processing Approach* (s. 11-32) içinde. New York: John Wiley and Sons.
- Shadbad, F. ve Biros, G. (2021, March). Understanding Employee Information Security Policy Compliance from Role Theory Perspective. *Journal of Computer Information Systems*, 61(6), 1-10. doi:10.1080/08874417.2020.1845584
- Shahrabi, A., Ghiasii, M. ve Limooni, S.T. (2015). The dimensions of technostress among academic librarians of universities medical sciences in Mazandaran province. *International Journal of Biology, Pharmacy and Allied Science (IJBPAS)*, 516-531. Erişim adresi: <https://www.tecnostress.it/wp-content/uploads/2016/03/THE-DIMENSIONS-OF-TECHNOSTRESS-AMONG-ACADEMIC-LIBRARIANS.pdf>
- Srivastava, S. C., Chandra, S. ve Shirish, A. (2013). Technostress Creators And Job Outcomes: Theorising The Moderating Influence Of Personality Traits. *Information Systems Journal*, 25(4), 355-401. Erişim adresi: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/isj.12067>
- Tarafdar, M, Ragu-Nathan T. S, Ragu-Nathan, B. ve Tu, Q. (2007, Summer). The impact of technostress on productivity. *Journal of Management Information Systems*, 24(1), 301-328. Erişim adresi: <https://doi.org/10.2753/MIS0742-1222240109>
- Tarafdar, M., Tu, Q. ve Ragu-Nathan, T. S. (2010). Impact of technostress on end-user satisfaction and performance. *Journal of Management Information Systems*, 27(3), 303-334. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/29780194>
- Tarafdar, M., Cooper, C.L. ve Stich, J.F. (2019). The technostress TRIFECTA-technoeustress, technodistress and design: An agenda for research. *Information Systems Journal*, 29(1), 1-42. doi:10.1111/isj.12169
- Tarafdar, M., Pullins, E., & Ragu-Nathan, T. (2015). *Information Systems Journal*, (25). Erişim adresi: <https://doi.org/10.1111/isj.12042>
- Tarafdar, M., Ragu-Nathan, B, Ragu-Nathan, T. ve Tu, Q. (2005). Exploring the impact of technostress on productivity. Proceedings of the 36th Annual Meeting of the Decision Sciences Institute. San Francisco. Erişim adresi: <https://scholarworks.rit.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1556&context=other>
- Van Fleet, C. ve Wallace, D. P. (2003). Virtual libraries real threats: Technostress and virtual reference. *Reference and User Services Quarterly*, 42(3), 188-191. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/20864009>

- Wang, K., Shu, Q. ve Tu, Q. (2008, Sep). Tecnostress under different organizational environments: An emprical investigation. 24(6), 3002-3013. doi:10.1016/j.chb.2008.05.007
- Weil, M. ve Rosen, L. (1997). *Technostress: Coping with technology@work@home@play*. New York, NY: John Wiley & Sons. [https://digital-Erişim lib.southernct.edu/islandora/object/470002%3A120924/datastream/PDF/download](https://digital-Erişim.lib.southernct.edu/islandora/object/470002%3A120924/datastream/PDF/download) adresi:
- Yebowaah, F. A., Banleman, K. ve Pwadura, J. A. (2017). The influence of technostress on library: A survey of the University of development Studies libraries. *Information and Knowledge Management*, 7(10), 37-48. Erişim adresi: <https://www.iiste.org/Journals/index.php/IKM/article/view/39171>
- Yuvaraj, M. ve Singh, A.K. (2015, Summer). Effects and measures of technostress among librarians in selected university libraries of Delhi. *Library Philosophy and Practice* (1293). Erişim adresi: <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/1293/>

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Masallarda Padişah-Şehzade Çatışmasının Psikanalitik Yönü Asuman GÜNEŞ ULUS*

Özet

Bu makalede, Anadolu'dan derlenmiş bazı masalarda (Elazığ Masalları, Taşeli Masalları, Gümüşhane ve Bayburt Masalları, Yukarıçukurova Masalları, Uçar Leyli) yer alan padişah ve şehzade arasındaki çatışma unsurları metin inceleme yöntemi ile ele alınmıştır. Padişahla şehzade arasındaki çatışma aracılığıyla aslında masalların genel olarak baba ve oğul arasındaki çatışma unsurlarına ayna tuttuğu görülmektedir. Masalda bu çatışma genellikle iktidara geçme, aynı kıza âşık olma, babanın nasihatlerini dinlememe ve yasaklarına uymama şeklinde ele alınmaktadır. Çalışmamızda bu motiflere yönelik olarak yapılan psikanalitik değerlendirmelere yer verilmiştir. Başkahraman olan şehzade (oğul); kimi masalarda yurdunu kimi masalarda ise âşık olduğu kıızı dev, canavar, ejderha gibi kötücül bir unsurdan ya da düşmandan kurtarıp tahta oturur. Kimi zaman da kendi akıl ve yeteneklerinin farkında olmayan babasının bir hastalığına derman bularak onun takdirini kazanır. Böylelikle aslında bir taraftan da bilinçaltındaki ödipal baba sorununu aşırıp erginlenme ve olgunlaşma yolunda önemli bir adım atar. Sonuç olarak masalların bilinçaltında yer alan ödipal sorunlardan biri olan baba-oğul çatışmalarının gün yüzüne çıkarılması ve giderilmesinde etkili bir araç olduğu görülmektedir.

Anahtar Sözcükler: masal, baba, oğul, çatışma, psikanaliz

The Psychoanalytic Aspect of the Sultan-Prince Conflict in Tales

Abstract

In this article, the conflict elements between the sultan and the prince in some tales compiled from Anatolia (Elazığ Masalları, Taşeli Masalları, Gümüşhane ve Bayburt Masalları, Yukarıçukurova Masalları, Uçar Leyli) are discussed with the text analysis method. Through the conflict between the sultan and the prince, it is seen that the tales generally mirror the elements of conflict between father and son. In the fairy tale, this conflict is usually handled as gaining power, falling in love with the same girl, not listening to the father's advice and not following his prohibitions. In our study, psychoanalytic evaluations made for these motifs are included. The prince (son), who is the protagonist; in some fairy tales, his homeland and in some tales saves the girl he loves from an evil element or enemy such as a giant, monster, dragon and sits on the throne. Sometimes, he finds a cure for his father's illness, who is not aware of his own mind and abilities, and gains his appreciation. Thus, on the one hand, he overcomes the subconscious oedipal father problem and takes an important step towards initiation and maturation. As a result, it is seen that tales are an effective tool in bringing to light and eliminating father-son conflicts, which is one of the subconscious oedipal problems.

Keywords: folk tale, father, son, conflict, psychoanalysis

*Öğr. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, asugunes@gazi.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-3058-3799>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Güneş Ulus, A. (2023). Masallarda padişah-şehzade çatışmasının psikanalitik yönü. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 527-542.
<https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1343789>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
15 Ağustos 2023	26 Eylül 2023	İnceleme Makalesi	527-542
15 August 2023	26 September 2023	Review Article	

Extended Abstract

The subject of this article is the conflict elements between the sultan and the prince in some tales compiled from Anatolia (Elazığ Masalları, Taşeli Masalları, Gümüşhane ve Bayburt Masalları, Yukarıçukurova Masalları, Uçar Leyli). In this context, the main questions to be answered are as follows: What are the elements that create conflict between the sultan and the prince? What metaphorical meanings or archetypal situations do they contain other than their apparent meanings? Can it be said that the conflicts between the sultan and the prince in the fairy tales reflect some of the problems in father-son relations in general? How can they be evaluated psychoanalytically and socially? What kind of messages do the tales convey on the axis of this conflict?

Text analysis method was used in the study and psychoanalytic evaluations on the subject were included. In this direction, the views of researchers such as Sigmund Freud, Marie-Louise Von Franz, Bruno Bettelheim, and Joseph Campbell were used. As a result of the examination, it is seen that through the conflict between the sultan and the prince, the tales generally mirror some problems between the father and the son. As a matter of fact, especially in patriarchal societies, the father is also the ruler of the house for children. Similarly, for fathers, especially sons are the heirs of the throne, that is, a prince who will ensure the continuation of the lineage and to whom he will transfer his property when he dies. At the same time, he is the heir of the goals and ideals that the father wanted to achieve but failed to achieve. Therefore, folk tales realize the symbolic expression of the father-son relationship in the patriarchal social structure through the relationship between the sultan and the prince.

In fairy tales, the reasons for conflict between the sultan and the prince are generally discussed as coming to power, falling in love with the same girl, not listening to the father's advice and not following his prohibitions. The throne will eventually belong to the prince, but for this the prince should not rush. The prince's dream of coming to power before his time will disturb the sultan, who is still in good health, mind and strength. This situation is expressed with the motif of falling in love with the same girl in many fairy tales. This girl with whom fallen in love, but is very difficult to reach can also be considered a metaphor for the desire for the same throne, the same homeland, and the same conquests. However, from a psychoanalytic point of view, it is noteworthy that in the tales about the conflict between the sultan and the prince, no woman as a mother, nanny, wife, or sister is mentioned. This situation mirrors the lack of feminine spirit in the patriarchal society and the problems created by this deficiency. In this case, the girl with whom fallen in love also represents the mother in a sense. It shows some perceptions that boys form towards their parents in the oedipal period.

Another subject that is emphasized in the tales is the advices, warnings and, prohibitions that the old and sick sultan gave to his son/sons. The way these

prohibitions are expressed almost aims to arouse curiosity. Therefore, first of all, the prince who does not comply with these warnings and prohibitions is provided to face the dangers and overcome them. In addition to learning about life, this situation also allows the son to prove himself. As a matter of fact, the situation that caused difficulties and danger to his father must be overcome.

The protagonist, the prince (son), saves in some tales his homeland, and in some tales the girl he fell in love with from a malicious element or enemy like a giant, monster, or dragon and sits on the throne. Sometimes, he finds a cure for his father's illness, who is not aware of his mind and abilities, and gains his appreciation. Thus, on the one hand, he overcomes the subconscious oedipal father problem and takes an important step towards initiation and maturation. As a result, it is seen that tales are an effective tool in bringing to light and eliminating father-son conflicts, which is one of the subconscious oedipal problems.

Giriş

Baba-oğul çatışmaları masallarda çoğunlukla padişah ve şehzade figürleriyle ele alınmaktadır. Padişah ve şehzade arasında görülen çatışmalar ise masallarda genellikle üç konuda yaşanır: iktidar olma, aynı kıza âşık olma, babanın nasihatlerini dinlememe veya uyarılarını dikkate almama (Güneş Ulus, 2023, s. 167). Sözü edilen çatışma nedenlerinin psikanalitik yönünün araştırılması amaçlanan bu çalışmada Anadolu'dan derlenmiş masallar [Elazığ Masalları (Günay, 1975), Uçar Leyli (Boratav, 2001), Taşeli Masalları (Alptekin, 2002), Gümüşhane ve Bayburt Masalları (Sakaoğlu, 2002), Yukarıçukurova Masalları (Şimşek, 2001)] incelenmiştir.

Şehzadenin tahtın vârisi olması dolayısıyla padişah tarafından bir tehdit olarak algılanmasını, birinin iktidar olma ve geleceğe yön verme hayaliyle diğerinin elindeki iktidardan yani geçmişinden ve alışkın olduğu hayattan kolaylıkla kopamamasını konu alan pek çok masal bulunmaktadır. Bu masallarda eskiyi, geçmiş taşıyan padişah baba, yeniyi ve geleceği temsil eden şehzadeye çok fazla direnemez (Güneş Ulus, 2023, s. 164).

Masallarda baba oğul çatışmasını metaforik ve arketipsel şekilde yansıtan motiflerden biri de onların aynı kıza âşık olmasıdır. Baba ve oğul aynı zamanda padişah ve şehzade olduğu düşünüldüğünde bu kızın ülke ve fetihlerin de sembolü olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte âşık olunan kız, psikanalitik açıdan bakıldığında hem ödipal¹ sorunların merkezinde yer alan anneyi hem de gerek aile

¹ Doğum ile Oedipus (ödip) kompleksinin ortaya çıkışı arasındaki zaman “preödipal dönem”, Oedipus kompleksinin ortaya çıkmasıyla yetişkinlik arasındaki dönem ise “ödipal dönem”dir (Parmaksız, 2017, s. 20).

“Dr. Ruth M. Brunswick, Oedipus kompleksi kavramını tarif ederken, çocuğun sadece karşı cinsten ebeveyne bağlanmasını değil, ilişkinin üçlü durumunu; çocuğun pozitif olarak bir ebeveyne bağlanırken diğeri ile rekabet hâlinde olması (Brunswick, 1940) durumunun anlaşılması gerektiğinin altını çizer. Oedipus kompleksi çocuğun gelişim sürecinde yeni bir

içinde gerekse yönetimde sesi az duyulan, etkinliği sınırlı olan dışıl unsuru temsil eder. Dolayısıyla masal, ataerkil yapıdaki dışıl unsurun eksikliğini, yarattığı boşluğu ustalıklı yansıtmış olur. Âşık olunan kız, kötücül güçlerin elindedir ve kurtarılması oldukça güçtür. Baba daha önce denemiş ama başaramamıştır. Buna karşın oğul, kötücül güçleri mağlup ederek kızı kurtarmayı başarır. Bu durum, toplumdaki ve ailedeki dışıl gücün tekrar kazanılarak dengenin sağlanmasını temsil ettiği gibi aynı zamanda erginlenme sürecindeki oğlun kendisini ispatlaması ve babası ile arasındaki çatışma döneminin de sona ermesi anlamına gelir. Psikanalistlere göre, ödipal sorunlardan dolayı düşman ya da rakip olarak görülmeye başlanan babanın yerini masallarda dev, ejderha, canavar, boğa vs. alır. Masalda bunların alt edilmesi ya da öldürülmesi, bilinçaltında babaya duyulan öfkeyi yok eder.

Diğer bir çatışma konusu ise yaşlı ve ölmek üzere olan padişahın oğullarına birtakım uyarı ve nasihatlerde bulunması ancak onların kimi zaman meraklarına kimi zaman da alt benliklerine yenik düşerek bu nasihatlere uymamalarıdır. Bu nedenle oğullar çoğu zaman tehlikeli olay ve durumlara karışsalar da aslında bununla birlikte kendilerini tanıma ve kişiliklerini bütünleştirme imkânı bulurlar.

İktidara Geçmek

Padişahla oğlu arasındaki çatışma unsurlarının temelinde iktidar olma mücadelesi bulunur. Henüz görevine devam edebilecek güçte ve akılda olduğuna inanan baba, oğlunu kendi yerinde görmeye hazır değildir. Öyle ki bazı masalarda henüz dünyaya gelmemiş oğul bile onun için bir tehdit oluşturur. Örneğin “Aslan Ali” adlı masalda bir padişaha rüyasında eşinin hamile olduğu, bir oğlunun olacağı ve bu oğlanın onun başına yetmiş iki çeşit felaket getireceği, bunun için doğar doğmaz onu yok etmesi gerektiği söylenir. Bunun üzerine padişah, oğlu dünyaya gelir gelmez onu öldürmeleri için cellâtlara teslim eder. Ancak cellâtlar bebeği kıyamaz ve onu bir aslan yatağına bırakıp dönerler. Aslan, bu bebeği kendi yavrularıyla birlikte besleyip büyütür. Bir süre sonra padişahın gözleri kör olur. Padişaha rüyasında bir aslan kanı sürülürse gözünün açılacağı söylenir. Bunun

dönemin habercisidir. Preödipal evrede, çocuğun dünyası anne ile çocuktan müteşekkil iken ödipal evrede bu ikili ilişkiye üçüncü kişi olarak baba dâhil olur. Anatomik farklılıkların ve buna bağlı olarak cinsel farklılıkların da algılanmaya başlamasıyla, Oedipus kompleksi belirginleşir ve çocuğun gelişim sürecinde yeni bir dönem, ödipal evre başlar.” (Parmaksız, 2017, s. 111)

“Sigmund Freud, preödipal dönemi anne ile özel bir bağın olduğu (Freud, 1932) bir evre olarak tarif ederek bu dönemin en önemli unsurunun anne-çocuk ilişkisinin niteliği olduğunun altını çizmiştir. (...) Dr. Ruth M. Brunswick, preödipal dönemin, babanın henüz bir rakip olarak ortaya çıkmadığı, çocuğun cinsiyetinin bir etken olmadığı, birincil sevgi nesnesi olan anne ile çocuk arasındaki güçlü bağın temellerinin atıldığı dönem olduğunu belirtmiştir” (Brunswick, 1940, aktaran Parmaksız, 2017, s. 53-54).

Daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Parmaksız, 2017.

üzerine padişahın emriyle askerler aslan yatağına gelirler ve burada yiğit bir delikanlıyla karşılaşır. Çok güçlü olan bu delikanlıyı orduya katmak için saraya getirip eğitirler. Ona “Aslan Ali” adını verirler. Bir zaman sonra ülke düşmanlar tarafından işgal edilir. Padişahın diğer oğulları şaşırıp kalır; ne yapacaklarını, düşmanları nasıl kovacaklarını bilemezler. Ancak Aslan Ali, demir bir sopa ile düşmana savaş ilan eder ve onları yurttan kovar. Böylece babasının yerine padişah olur (Alptekin, 2002, s. 321).

“Masal, insanlığın temel ancak kabullenilmesi güç itkilerini, sık kurgular içinde, arzu gibi masumluktan da vazgeçmeyi gerektirmeyen kurnaz bir zarafetle doyuma ulaştırır. Baba zaten yaşlanmıştır, iktidardan usanmıştır ya da kurtarılmasını gerektirecek bir felakete, dilencilığe varacak bir yaşama beceriksizliğine düşmüştür. Böylece oğul ondan çifte intikamını alır: Hem iktidarını devralarak hem de kurtarıcısı olmanın zaferiyle... Öte yandan hiç de barışık olmadığı bu zafer itkisi, merhametli, hayırlı evlat olmanın romanıyla kendine tekin bir yer edinmiştir. Böylece ikircikli, tezat duygular sorunsuz, akıllıca bir çözüm içinde dengelenir.” (Sezer, 2017, s. 45).

“Kuşdili Bilen Şehzade” adlı masalda padişahın önceki eşinden olan yedi sekiz yaşlarındaki oğlu, bahçedeki kuşların: “Öyle bir zaman gelecek, oğlunuz Osman padişah olacak; biriniz eline su dökeceksiniz, biriniz de peşkir tutacaksınız. Anası su dökecek, babası peşkir.” diye öttüklerini söyleyince analığın içine bir hasetlik düşer ve padişaha: “Demek zaman gelecek ki bu bizi hizmetçi edecek. Ya bu oğlanı kaybedeceksin ya beni boşayacaksın!” der. Bunun üzerine padişah, oğlunu bir sandığa koyup denize bırakır. Birçok maceradan sonra çocuk başka bir memleketin padişahı olur. Yeni padişahla tanışmak ve onu tebrik etmek isteyen babası ve analığı onu saraylarına davet edip hizmet ve ikramlarda bulunur. Böylece kuşların kehaneti gerçekleşir (Sakaoğlu, 2002, s. 459). Burada şehzade zaten tahtın tek vârisidir, ancak böyle bir ifade kullanmış olması, babasına ve analığına saygısızlığı hoş karşılanmaz. Oğulda babanın yerine geçme arzusu vardır. Ernest Jones, “Erkeklik organını simgelemesi sık sık yılanla özdeşleştirilmesinden anlaşılın şeytan, iki bastırılmış isteği, oğlun hem babayı taklit etme hem de ona başkaldırma arzusunu somutlaştırmış olan bir baba figürüdür.” der (Dorson, 2011, s. 44).

Şehzadenin aslan ve kuş gibi hayvanlardan yardım aldığı bu tür masallar, Bettelheim’in belirttiği gibi, ebeveyn üstünlük sağlamak hususunda genellikle onu iki ayrı figüre bölme yöntemini kullanır. Bunlardan biri, çocuğu küçümseyen bir ebeveyn, diğeri ise genç çocuğun karşılaştığı yaşlı bir bilge ya da bir hayvandır (Bettelheim, 2019, s. 175).

Padişah, kendi yerinde gözü olmadığına kanaat getirdiğinde oğluyla çatışma yaşamaz. Örneğin “İyi Bir Hükümdarın Üç Oğlu” adlı masalda hükümdarın iyi tahsil görmüş, bilgili ama epeyce de yaşlanmış üç oğlu vardır. Bir gün padişah

onların yeterince olgun olup olmadıklarını sınamak ister. Oğullarını sırayla yanına çağırıp: *“Bak, artık ben ihtiyarladım, çekileceğim, yerime senin geçmen lazım. Yalnız şunu unutma ki, elinde kuvvet varken halka iyi muamele et ve kendini sevdin. Böylece hem milletin mesut yaşasın hem de senin kudretin daim olsun.”* der. Oğullarının her birinden: *“Aman babacığım, daha sen beş on sene memleketi idare edebilirsin, bana tacını tahtını vermeye hacet yok.”* cevabını alınca padişah çok memnun olur fakat sevindiğini belli etmemek için onlara: *“Yaa demek sen benim sözümü dinlemiyorsun, ben de yapacağımı bilirim.”* der (Boratav, 2001, s. 140).

Yaşlı ve ölmek üzere olan padişah, oğullarının yeterince olgunlaşmış olgunlaşmadığını sınamak, tahtını hangi oğluna bırakacağına karar vermek durumunda kalır. Bu durum kimi zaman tahta geçemeyen oğullarıyla çatışmasına neden olur. Örneğin “Üç Tüy” masalında kralın üç oğlu vardır. Büyük ve ortanca oğulları akıllıdır. En küçük oğlu da akıllı ve temiz kalpli biridir ama herkes onu ahmak olarak görür. Kral ihtiyarlayınca çocuklarına: *“Şehirden çıkıp çok ince dokunmuş en güzel halıyı bana kim getirirse ölümünden sonra o kral olacak.”* der. En güzel halıyı küçük oğlu bulup getirince tacının ona ait olduğunu söyler. Bunun üzerine diğer oğulları kıskanarak babalarını rahat bırakmazlar ve ona koca bir milleti, akılsız birinin eline bırakmanın doğru olmadığını söylerler (Boratav, 2001, s. 152). “Gül ile Sinan” adlı masalda yaşlı bir padişah, öldüğünde oğullarının taht için münakaşa etmemeleri için onlardan birini yerine geçirmek ister. Hangisinin daha akıllı olduğunu ve memleketi iyi idare edebileceğini tespit etmek için her birine onar bin lira para verir ve bir yıl boyunca onu artırmalarını ister. Parayı en çok artıran oğlunu yerine padişah yapacaktır. Büyük ve ortanca oğlu ticaretle uğraşıp parayı artırmış olarak dönerler ancak küçük oğlu eli boş gelir. Padişah çok öfkelenerek onun idam edilmesini emreder. Vezirler idama razı olmayıp ona biraz daha süre verilmesini önerirler. Böylece küçük oğlan, tekrar yolculuğa çıkıp sihirli bir dürbün, şemsiye ve sefer taşıyla döner. Padişah da tahtını ona bırakır (Şimşek, 2001, s. 171-184).

Masalarda padişahın büyük oğulları genellikle olumsuz tiplerdir. Örneğin “Göztaşı” adlı masalda padişah kördür. Sabahları gözlerinin üzerine sürdüğü sihirli bir taşla, o günün akşamına kadar etrafını görebilmektedir. Bir gün göz taşı kaybolunca padişah, mirasının büyük kısmını onu bulacak oğluna vereceğini söyler. İlk iki oğlan zevke sefaya dalıp babalarını unuturlar. Ancak küçük oğlan birçok maceradan sonra göz taşını bulur. Ağabeyleri, küçük kardeşlerinin gözüne zehir damlatıp onu kör eder ve babalarına taşı kendilerinin bulduklarını söylerler (Boratav, 2001, s. 91).

Ülke yönetiminin hanedandan olmasa da bilgisi ve aklıyla memlekete yarar sağlayacak kişilere verilmesi gerektiği iletisinde bulunan masallar vardır. Örneğin “Kayıkçı ve Keloğlan” masalında padişahın biri oğlan biri kız iki çocuğu vardır. Padişah, çocuklarını her şeyden çok sever, her istediklerini yerine getirir ve şöyle düşünür:

“Ben oğlum üzülmesin, sıkılmasın diye bugüne kadar onun hiçbir şeyine karışmadım. Hâlbuki bir gün öldüğüm zaman, memleketin idaresi ona kalacak. Onun bu ülkeyi idare edebilmesi için tecrübeli ve bilgili olması lazım. Şu hâlde hemen hocalar tutarak zamanın bilgilerini oğluma öğretmeliyim.”

Padişahın oğlu, bu karardan hiç memnun olmaz ve *“Niçin insan canını eziyete sokmalı. İşte babam da okuma yazma bilmiyor. Memleketi idare edemiyor mu, millet de onu pekâlâ seviyor. Meydanda at oynatmak dururken ne diye kafamı yorayım!”* diye düşünürken o sırada bir ağacın dibine uzanmış uyumakta olan üstü başı perişan, kendi yaşlarındaki Keloğlan’ı görür. Keloğlan, sarayın kayıkçılığını yapmaktadır. Şehzade, dersleri kendisi yerine onun alması için Keloğlan’ı ikna eder. Keloğlan, bu durum ortaya çıktığında başının vurulacağından korkar ama öğrenmeye de çok meraklıdır. Ayrıca bir gün padişahın kızını bahçede dolaşırken görmüş ve ona âşık olmuştur. Bu vesileyle onu daha sık görebileceğini düşünerek sevinir. Şehzade yerine dersleri onun aldığı ortaya çıkınca padişah Keloğlan’ı öldürmek ister, ancak akıllı veziri yabancı hocaların yapacağı bir sınavda oğlunun yerine onun daha başarılı olabileceğini söyler. Keloğlan’ın sınavdaki başarısını gören padişah, onun gibi bilgili birinin memlekete de lazım olacağını düşünerek canını bağışlar ve kızıyla da evlenmesine izin verir (Boratav, 2001, s. 83).

Aynı Kıza Âşık Olmak

Masallarda padişahla oğlu arasındaki temel çatışma unsurlarından biri aynı kıza âşık olmaktır. Bu motif, masalda sembolik ve arketipsel anlamlar taşır. Baba ve oğlun âşık olduğu kız, Freud’un yaklaşımıyla değerlendirildiğinde, ödipal sorunların merkezini oluşturan “anne” olarak düşünülebilir (Freud, 1998). Padişahla şehzadelerin ön planda olduğu masalarda annenin eksikliğine dikkat çeken Von Franz, saraydaki dişil ögenin eksikliğinin ancak şehzadenin evleneceği kadınla tamamlandığını belirtir.

“Bu anlatılara, daima bireylerin rüyalarına baktığımız şekilde bakmalı ve bilinçli durumun bu türden bir mitte neyi telafi ettiğini sormalıyız. Ardından açıkça görürsünüz ki, bu türden bir hikâye, içerisinde ataerkil tasarılar ve yükümlülüklerin hüküm sürdüğü bir toplumun bilinçli tutumunu telafi eder. Bu toplum, bunlar yüzünden, olaylara irrasyonel, kendiliğinden adaptasyonun kaybolduğu kalıplaşmış ilkeler tarafından yönetilmektedir.(...) Biz, bilincin aşırı gelişmesi dolayısıyla yaşamı olduğu gibi alabilme esnekliğini kaybetmiş insanlarız.” (Von Franz, 2021, s. 77).

Ataerkil yapının hüküm sürdüğü toplumda, dişil ruh ve anlayışın eksikliği hissedilir. Geleceğin padişahı olarak şehzadenin tahta geçmeden önce, sevdiği kızla evlenmeyi başarması, kişisel gelişimin yanı sıra toplumsal gelişime de işaret eder. Böylece masal, yönetim anlayışında dişil akıl ve duyarlılığa da ihtiyaç olduğu, dengenin ancak bu yolla sağlanacağı anlayışının iletisini de vermiş olur.

Analitik psikolog Marie-Louise von Franz’a göre eğer bir peri masalı “Kralın üç oğlu vardı.” şeklinde başlarsa, aslında orada dört karakter olduğu fark edilir fakat anne eksiktir:

“Hikâye oğullardan biri, onun gelini, kardeşinin gelini ve bir diğer gelin ile sonlanabilir –yani, tekrar dört karakter vardır fakat farklı bir dağılımdadır. Başlangıçta annenin ortada olmadığını ve sonunda üç kadın olduğunu gördükten sonra, tüm hikâyenin dişil ilkeyi kurtarmakla alakalı olduğundan şüphelenilebilir.” (Von Franz, 2021, s. 55).

“Bu normal bir aile değildir, zira ne anne ne de kız kardeş mevcuttur ve kişilerin başlangıç kurgusu salt erildir. Bütünlüklü bir aileden beklediğiniz dişil öge sunulmamaktadır. Baş eylem, doğru kadını bulmakla alakalıdır, krallığın mirası buna bağlıdır. Başka bir nokta da kahramanın eril edimler sergilememesidir. Kelimenin karşılık geldiği anlamıyla bir ‘kahraman’ değildir. Daima dişil öge tarafından ona yardım edilmekte, sorun onun için çözülmekte ve halyı dokuma ve çemberin içinden atlama gibi tüm gerekli edimler yine bu dişil öge tarafından sergilenmektedir. Hikâye bir evlilikle – eril ve dişil ögelerin dengeli birliğiyle- sonlanır. Demek oluyor ki, genel yapı, içerisinde eril tutumun egemen olduğu ve dişil ögeden yoksun olan bir soruna işaret etmektedir ve hikâye ise bize kayıp dişilin nasıl geliştirildiği ve yeniden tesis edildiğini anlatmaktadır.” (Von Franz, 2021, s. 65).

Masalda babanın aynı zamanda padişah oluşu göz önüne alındığında ise âşık olunan kız bir “ülke”nin metaforu olarak da değerlendirilebilir. “Hırızmalı Güzel” adlı masalda padişah, bir kıza âşık olur. Kızı koruyan yedi tane devi olduğu için onunla evlenemez. Başka bir kadınla evlenir ve oğlu olur. Oğlu, padişahın âşık olduğu kızın fotoğrafını, girmesi yasaklanan kırkinci odada görür ve ona âşık olur. Böylece padişahla oğlu arasında bir mücadele başlar (Alptekin, 2002, s. 384). Elazığ’dan derlenmiş “Dünya Güzeli” adlı masalda da padişahın oğlu, hazinede saklı olan dünya güzeli bir kızın resmini görünce âşık olur. Babası da daha önce bu kıza almaya çalışmıştır ancak başaramamıştır. Kızın kalesi insan başlarından yapılmıştır ve kalenin tamamlanması için bir baş eksiktir. Kız, onu konuşturabilen kişiyle evlenecektir. Konuşturamayanlar ise başı kesilerek öldürülecektir. Şehzade, üç gece üç ayrı masal anlatır ve masal sonundaki tartışmaya katılan kız konuşmaya başlar (Günay, 1975, s. 524). Taşeli’den derlenmiş “Dünya Güzeli” adlı masalda ise padişahın oğlu otuz iki çeşit kuşdili bilir. Bu durum, masalarda olgunluğun göstergesidir. Dünya güzelini getirmek istediğini söylediğinde babası: “*Yav oğlum etme, getme, ben buna dünya asgerler saldım, getiremedim, sen nasıl getireceksin, tıfil bir çocuk getiremez bunu.*” der. Kuşların yardımıyla oğlan dünya güzelini getirir (Alptekin, 2002, s. 424). Konuşmayan kıza konuşturması ya da kuşların dilini anlaması, şehzadenin artık evlenebilecek kadar olgunlaştığının, kişilik bütünlüğünü sağladığının sembolik anlatımıdır (Bettelheim, 2019, s.133).

“Mayıl ile Âb-1 Güneş” adlı masalda oğlunun da âşık olduğu Âb-1 Güneş adlı kızı almak için padişah savaş açar. Asker kalmaz, kırılır. İnsanlar artık vuruşmaya sırayla teker teker gider. Padişahın niyeti kızı kendine almaktır. Şehzade, bir demirci dükkânına rast gelir. Boğaz tokluğuna onun yanında çalışmak ister. Demirci: *“Ah bire oğlum, Mayıl diye bir adı batasıcının yüzünden kimse galmadı. Goç Garaduman mı ne zikkımisa, asger goymadı gırdı, padişah gırdırdı. Ben, daha böyle enayi, alçak adam görmedim. Oğlunun avradını geçirecek. Sabah da sıra bende.”* der. Mayıl, babasının savaştığı kişiyi yakalayıp ona götürür ve *“Heç kimsenin elini dokundurma, sen öldür, yürân ferah olsun. Bak, yedi sene harbetmişsin, rahatlırsın.”* der. Padişah yaklaşıncı oğlan, özellikle gevşek bağladığı Garaduman’ı bırakır ve o da padişahı öldürür. Padişahın yerine oğlu Mayıl geçer ve Âb-1 Güneş ile evlenir (Şimşek, 2001, s. 243-244). Burada öldürülen bir bakıma açgözlülük, bencillik, zalimlik gibi alt benliğin yıkıcı ve vahşi yönleridir. Başka bir ifadeyle şehzade, tahta geçmeden önce, kişiliğindeki olumsuz özellikleri yok eder. Diğer insanları tanır, karşı cinsi anlar ve evlenerek hayatındaki dişil ruhun eksikliğini de giderir.

Gümüşhane’den derlenmiş olan “Konuşan Bebek” adlı masalda padişahın oğlu gölün kenarında otururken bir kurbağa çıkıp ötmeye başlar. Şehzade bu sese vurulur, kurbağayı yakalayıp saraya götürür. Kurbağa güzel bir kıza dönüşür ve oğlanla evlenir. Oğlanın annesi, padişaha: *“Oğlum bir kız getirmiş ki sana lâyıık, ona lâyıık değil.”* der. Padişah: *“Öyleyse oğlanı öldürelim de gelini ben alayım.”* der. Bu arada anne ölür. Padişah bir cadının önerisiyle oğlunu evden uzaklaştırmak için ona: *“Oğlum, git öte dünyada annenden anahtarını al gel.”* der. Oğlan, aslında bir peri kızı olan eşinin yardımıyla bunu başarır. Bunun üzerine babası: *“Oğlum bana öyle bir halı getireceksin ki bütün askerler üzerinde yemek yiyecek, yarısı da boş kalacak.”* der. Oğlan bunu da başarınca babası: *“Oğlum bana körpe bir çocuğu konuşturacaksın.”* der. Oğlan körpe bir çocuk getirir. Çocuğun bedduasıyla padişah taş kesilir (Sakaoğlu, 2002, s. 303). Bu masalın Yukarıçukurova’dan derlenmiş olan “Kurbağa ile Padişahın Oğlu” adlı eş metninde de padişah küçük oğlunun hanımına âşık olur. Evden uzaklaşp ölmesi için oğlundan olmayacak şeyler ister:

“Oğlum, bir tas arpa getirecân, şehrin ortasına goyacân, o arpayı; at, eşek, tavık, inek yiyecek, o arpa gene de tükenmeyecek. Yoğsa, boynun cellat.” *“Bana bir salkım üzüm getirecân, bütün şu şehir halkı bu üzümde yiyecek, gene de üzümde gopduğu yer belli olmayacak.”* *“Bir çadır getirecân, bunu gurucân, şu bütün şehir halkı altına birikecek, gene de çadırın yanı boş galacak.”* *“Bir gecede, şu benim sarayımın garşısına bir saray yapıracân, benim sarayımdan bir tabaka daha güzel, bir tabaka daha yüksek olacak. Bunu yapıdın, yapıdın, yapmazsan boynun cellat.”* *“Senden boyu bir garış, sakalı iki garış bir cüce isdiyom.”*

Küçük şehzade bunların hepsini gölden çıkan bir peri kızı olan eşinin yardımıyla gerçekleştirir. En sonunda getirdiği cüce: *“Bir tas arpiye, şu bütün*

şehrin atı, eşeği, tavuğu yer de tükenmez mi? Ayakları taş kesilesice padişahım.” der ve padişahın ayakları taş kesilir. *“Bir çadırın altına bütün şehir halkı girer de, çadırın bir tarafında yığılı galır mı? Dizlerine kadar daş olasıca padişahım.”* der ve padişah dizlerine kadar taş olur. *“Bir salkım üzümü, bir şehir halkı yer de, bitmez mi? Guşağına kadar daş olasıca padişahım.”* der ve padişah kuşağına kadar taş kesilir. *“Bir gecede senin sarayın garşısına, bir saray yapılır mı? Boğazına kadar daş olasıca padişahım.”* der ve padişah boğazına kadar taş olur. *“Boyu bir gariş, sakalı iki gariş cüce olur mu? Her tarafı daş kesilip de tıkr tıkr yuvarlanıp gedesice padişahım.”* der ve her tarafı taş kesilen padişah tıkr tıkr yuvarlanarak gider (Şimşek, 2001, s. 77-80).

Bu masalın İstanbul’dan derlenen “Bir Zalim Padişah” adlı eş metninde padişahın evlenecek yaşa gelmiş üç oğlu vardır. Padişah onlara sarayın damına çıkıp ok atmalarını, attıkları okun tesadüf ettiği evin kızıyla evlenmelerini söyler. Büyük ve ortanca oğulların attığı oklar bölgenin ileri gelenlerinin evine tesadüf eder ve onların kızlarıyla evlenirler. Ancak küçük oğlunun attığı ok bir kuyuya düşer ve orada bir kaplumbağaya saplanır. Küçük oğlan kısmetine razı olup kaplumbağayı eve getirir. Kaplumbağa, gece yarısı çok güzel bir kıza dönüşür ve aslında bir peri kızı olduğunu söyler. Oğlan bu duruma çok sevinir ve birlikte padişahın elini öpmeye giderler. Padişah bu kıza âşık olur ve vezirine oğlunu öldürmesini, karısını da kendisine zevce olarak almasını emreder. Vezir bunun çok ayıp olduğunu, onun yerine oğluna yapılması zor bir şey emretmesini ve yapamazsa onu öldürtmesini önerir. Bunun üzerine padişah, oğlundan tüm saray halkının ve mahallenin yiyip doyacağı bir salkım üzüm bulmasını ister. Oğlan, peri kızının yardımıyla bir salkım üzüm bulur. Bu üzümün taneleri koparılnca yerinden yenisi çıkmaktadır. Oğlunu öldürtmeye kararlı olan padişah, bu defa ondan yürüyen, konuşan, oynayan, zıplayan yeni doğmuş bir çocuk getirmesini ister. Oğlan yine peri kızının yardımıyla böyle bir çocuk bulup getirir. Çocuk; üstüne atlayıp saçını, sakalını yolarak padişahı öldürür (Boratav, 2001, s. 47).

“Kuşlar Padişahının Kızı” masalında padişahın gözü kör olur. Oğulları onu iyileştirmek ister. Bunun için padişahın atının ayak basmadığı yerden toprak getirmeleri gerekmektedir. Büyük oğulları ayrı ayrı altı aylık yol gidip toprak getirirler ancak bu topraklara padişahın ayağı değmiştir. Küçük oğlan birçok mücadeleden sonra denizden çıkan atın ayağındaki toprağı alıp babasına götürür. Çünkü babasının atının ayağı sadece denizdeki toprağı değmemiştir. Padişah, gözü açılınca oğlunun yanındaki kıızı görür. Eskiden âşık olduğu, almaya çalışıp alamadığı kuşlar padişahının kızını görünce aklından yine kötü şeyler geçer. Bunu fark eden kız da ona “Gözün çıka mı!” diyerek kızar ve iki parmağıyla padişahın iki gözünü çıkarır. Bunun üzerine padişah ölür, oğlu da onun yerine geçer (Şimşek, 2001, s. 60-67).

Örneklerde görüldüğü üzere zalimlik, bencillik, hırs ve açgözlülük padişahın alt benliğine hükmetmesini, dolayısıyla üst benliğin gereklerinden olan etik

kuralları ve toplumsal değerleri görmesini engeller. Bu durum masalarda genellikle körlük metaforuyla ifade edilir. Kişilik bileşenlerini bütünleştirememiş, dolayısıyla olgunlaşmamış padişah, taş kesilir veya feci bir şekilde öldürülür (Güneş Ulus, 2023).

Padişahla şehzade arasında çatışma yaratan unsurlardan biri de üvey annedir. O da bazı masalarda alt benliğinin esiri olarak etik olmayan tavırlar sergiler ve şehzadenin evi terk etmesine neden olur. Örneğin “Gül ile Sinaver” masasında bir padişahın iki oğlu vardır. Büyüğün adı Sinaver, küçüğün adı Gül’dür. Çocukların annesi ölür. Babaları dul bir kadınla evlenir. Ancak kadının gözü Sinaver’dedir. Sinaver bu duruma karşı çıkınca kadın ona iftira atar. Bunun üzerine padişah, oğlunun idam edilmesini ister. Vezirlerin karşı durmasıyla idamdan vazgeçip onu uzak bir memlekete gönderirler (Sakaoğlu, 2002, s. 451). Üvey anne yüzünden evi terk eden oğul motifi “Mehmet Bey” adlı masalda da bulunur. Bu masalda padişahın hanımı doğum yaparken ölür. Karısının ölümüne hiç üzülmeyen padişah, “Kadın bulunur ama çocuk bulunmaz.” der ve oğluyla yaşar. Bir süre sonra tekrar evlenir. Ancak yeni eşi, vezirle ilişkiye girerek padişahı ve oğlunu öldürüp onunla birlikte tahta geçmeyi planlar. Oğlunun üvey annenin kötü niyetlerini öğrenip evi terk etmesi üzerine padişah “elini dizine vura vura ağlar ve üzüntüsünden kör olur.” (Boratav, 2001, s. 93).

Devi Öldürmek

Campbell’e göre baba, annesiyle yaşadığı cennete dışarıdan giren ilk kişi olarak çocuğun arketipsel düşmanıdır; bu yüzden, yaşam boyunca tüm düşmanlar (bilinçdışında) babanın simgesidir.

“Öldürülen şey baba olur. İşte, (söz gelimi Yeni Gine’de) kafa avcısı toplulukların, kan davası baskınlarından eve getirdikleri başlara gösterdikleri saygı. İşte, savaş yapmak için karşı konulmaz heves: babayı yok etme itkisi durmaksızın kendini kamusal vahşete dönüştürmektedir. (...) ‘Kötü’ dışa atılır ve püskürtülürken, ‘iyi’ baba-anne mutluluğunun tamamı eve saklanır.” (Campbell, 2021, s. 146).

Bettelheim de ödipal çatışmanın eşiğindeki genç erkek çocuğun, anneden özel ilgi görmesine engel olan babasına öfke duyduğunu, annenin en büyük kahraman olarak kendisine hayranlık duymasını istediğini; dolayısıyla babayı bir şekilde aradan çıkarmak istediğini belirtir (Bettelheim, 2019, s. 145). Bettelheim, masalarda kötü üvey annelere sık rastlanırken, “iyi” babanın yerini alan kötü üvey babaya nadir rastlanılmasını; onun yerini canavar, dev, ejderha vb.nin almasıyla açıklar, yani anneyi tamamen sahiplenmeye engel olan şey babanın kıskançlığı değil, kötü bir ejderhadır:

“Babalar çocuklara genellikle çok daha az ilgi gösterdiğinden, babanın çocuğa engel olmaya ya da ondan taleplerde bulunmaya başlaması o kadar da büyük bir hayal kırıklığına yol açmaz. Bu yüzden erkek çocuğun ödipal

arzularının önünü kesen baba, annenin aksine evdeki kötü figür olarak görülmemekle birlikte, biri iyi ve bir kötü olarak iki figüre de ayrılmaz. Ödipal çocuk bunun yerine hayal kırıklıklarını ve kaygılarını bir canavar, dev ya da bir ejderhaya yansıtır.” “Erkek çocuk ejderhayı ya da kötü kalpli devı yok ettiğini düşleyerek gerçek babasına duyduğu öfkeden kurtulduğunda onu daha da çok sevebilir.” (Bettelheim, 2019, s. 148-149).

Ödip kompleksinin örnekleriyle epik ve mitik anlatılarda da karşılaşılmaktadır. Örneğin Oğuz Kağan, İslâmiyet’in kabulünden önceki Uygur anlatmasında halkı bir canavardan (gergedan) kurtardıktan sonra kağan olur (Arat, 1987, s. 605-672). Reşideddin anlatmasında ise Oğuz Kağan, İslamiyet’i kabul etmediği gerekçesiyle babası Kara Han’ı öldürür (Togan, 1982). Mehmet Kaplan’ın da belirttiği üzere burada Freud’un Ödip kompleksini hatırlatan bir durum vardır:

“Dede Korkut Kitabı’nda Dirse Han da oğlu Boğaç’ı ‘annesi ile sohbet etti’ diye bir savaş esnasında öldürmeye kalkar. Boğaç’ı ölümden annesi kurtarır. Tarih-i Oğuzan ve Türkân’da Uygurca Oğuz Kağan destanı ile Dede Korkut Kitabı’ndaki gibi kahramanın şahsiyet kazanmak için vahşi veya azgın hayvanı öldürme motifine rastlanılmaz. Freud psikolojisine göre tefsir edilirse, çocukların gençlik devresine geçerken öldürdükleri vahşi veya azgın hayvanı babanın sembolü olarak almak mümkündür.” (Kaplan, 1996, s. 22).

Masallarda ödip kompleksinin doğrudan baba-oğul (padişah-şehzade) ekseninde olduğu kadar, bilhassa Keloğlan masallarında olduğu gibi, gerçek babanın dışında, güçlü görünen başka kişi ve varlıklarla da yaşandığı görülebilmektedir. Padişah’ın kızına talip olan Keloğlan’ın padişah, vezir ve dev gibi otoriteyi, babayı temsil eden figürlerle mücadeleye giriştiği masallar da ödipal unsurlara değinmektedir (Parmaksız, 2017, s. 103).

Dinlenmeyen Nasihat, Uyulmayan Yasak

Dış dünyaya gönderilerek olgunlaşma yolculuğuna çıkan çocuğa babanın birtakım nasihatleri, uyarıları vardır. Çoğunlukla babanın hastalanması veya ölümüyle aynı zamana denk gelen bu yolculuk, çocuğun aileden bağımsızlaşması ve birey olduğunu fark etmesi için gereklidir.

Halk masallarında ölüm vaktinin yaklaştığını bilen padişah, oğullarına vasiyetini bildirip mirasını paylaştırırken birtakım nasihatlerde de bulunur. Yapmaları ve yapmamaları gereken şeyleri belirtir. Bu uyarıları dikkate almayan oğul çeşitli sıkıntılarla karşılaşır, tehlikeli maceralara atılır. “Horasan Padişahı” adlı masalda padişahın üç oğluna vasiyeti şöyledir: *“Dere ağzında yatmayacaksınız, zaptiyelerle arkadaşlık yapmayacaksınız, bir de köselerle alışveriş yapmayacaksınız.”* (Alptekin, 2002, s. 251). “Yedi Kardeş Yedi Dev” adlı masalda padişahın yedi oğlu vardır, bunlar kendileri gibi aynı anne babadan yedi kızla evlenmek isterler. Ancak böyle yedi kız memlekette yoktur, sadece dev memleketinde vardır. Yola çıkan oğullarına padişah; çadırda, değirmende ve

çayırda yatmamalarını nasihat eder (Alptekin, 2002, s. 354). “Çini Maçın Padişahı” adlı masalda ise padişahın üç oğluna vasiyeti şöyledir: “*Oğullarım, evlâtlarım, ben ölünce filan memlekette, filân ovada oturan sütkardeşime gidersiniz, o ne derse onu yaparsınız, onun sözünden dışarı çıkmazsınız.*” (Günay, 1975, s. 517). Burada padişah, çocuklarının bağımsız hareket edebilecek seviyeye henüz gelmediğini düşünerek onları amcalarına yönlendirir. “Gül Sinan’a Ne Yaptı Sinan Gül’ü İncitti” adlı masalda da ölmeden evvel padişah: “*Artık ömrüm yaklaştı, sizin malınızı ben bölüştüreyim ki sonra doğuş yapmayasınız. Benim kırmızı çadırım büyük oğluma, kırmızı atım ortanca oğluma, sarayım da küçük oğluma.*” diyerek mal varlığını oğulları arasında paylaşır ve onlara sarayın yanından ayrılan yola girmemelerini tembihler. Bu tembih çocukların merakını uyandırır. Babalarının ölümünün ardından büyük oğlu merakına yenik düşüp sarayın yanındaki yola girer. İp eğirmekte olan ihtiyar bir kadınla karşılaşır ve ona bu yolda ne olduğunu sorar. Kadın; bu yolun sonunda Dünya Güzeli olduğunu, gidenlerin gelmediğini, tehlikeli olduğunu söyler ancak büyük oğlan dinlemez ve karşılaştığı cellâtlar tarafından öldürülür. Ağabeyini merak edip onu bulmak için aynı yola giren ortanca oğul da öldürülür. Padişahın küçük oğlu da o yola girer, birçok maceradan sonra Dünya Güzeli’ni bulup öldürerek ağabeylerinin intikamını alır (Günay, 1975, s. 521).

“Kara Yılan” masalında, çok ihtiyar bir padişahın üç oğlu vardır. Bir gün çocuklarını çağırır ve “*Yavrularım ben artık öleceğim, size birer tane sandık veriyorum. Bu sandıklar size mirasımdır, ölünce kavga etmeyin, üç kardeş birbirinize danışmadan hiçbir iş tutmayın, akşam ezanından sonra hiçbir yere gitmeyin, kalenin içine gidip yatmayın.*” diye nasihatte bulunur. Bunları söyledikten birkaç ay sonra da padişah ölür (Boratav, 2001, s. 100).

Kapalı sandık sırlarla doludur. Ayrıca sandık, Campbell’in “balina karnı” olarak adlandırdığı bir durumu, yani insanın gelişim evreleri arasında durup düşünüp kendini tanımasına olanak sağlayan bir tür dışarıdan soyutlanma dönemini de akla getirir (Campbell, 2021). Dolayısıyla baba, çocuklarından hem kendilerini hem de birbirlerini tanımalarını, anlamalarını ve olgunlaşmalarını istemektedir. Üç kardeşe, birbirlerine danışmadan iş yapmamalarının öğütlenmesi; kişiliği oluşturan üç katman arasındaki uyumun gerekliliğini hatırlatır. Alt bilinç, benlik ve üst benlik birbirini tamamlayarak bütünlüklü bir kişilik oluşturur. Bunlardan birinin yadsınması veya bastırılması kişilikte hasara yol açar (Bettelheim, 2019). Babalarının hiçbir sözünü tutmayan şehzadelerin hayatı da talihsiz Sinan Padişah’inkine benzeyecektir. Nitekim masalın sonunda kara yılan (Sinan Padişah’ın kara yılanı dönüştürdüğü baldızı) en küçük şehzadeyle evlenerek onların hayatına da girer.

Babanın yasak ve uyarıları, oğulda daha çok merak uyandırır. “Cin pulat” masalında padişahın kırk bekâr oğlu vardır. Bunlar bir gün evlenmek için yola düşerler. Babası en küçük oğlunu “*Sen dur, ben seni evlendiririm.*” diye göndermek istemez. Ancak kırkıncı oğlan, babasını dinlemez ve ağabeyleriyle yola

koyulur (Sakaoğlu, 2002, s. 418). “Şemşirak Taşları” masalında padişah bir cami yaptırır. Bir gün camiden çıkarken karşılaştığı Hızır, padişaha: “*Bu cami çok iyi oldu. Şemşirak taşları olsa daha güzel olurdu. Bunlar Hint’te bulunur.*” deyip kaybolur. Padişah durumu oğullarına anlatır. Büyük ve ortanca oğlu taşı getirmeyi kabul eder. Küçük oğul da getirmek ister ancak babası ona: “*Sen gidemezsin, öyle şeyleri ne bilirsin, o yolları çıkartamazsın.*” der. Küçük oğul ısrar edince nasıl olsa gidemez diye ona kötü bir at verirler (Sakaoğlu, 2002, s. 405).

“Uçar Leyli”de yer alan “Adsız-14” başlıklı masalda padişah, oğluna: “*Oğlum sakın şu dağın arkasına ava gitme.*” der. Çocuk merak eder ve kırk çakırını alıp dağ ardına ava çıkar, keklik avlar. Vurduğu kekliği elinden kaçıtır. Keklik uçup tanınmış bir göçebe kızının çadırına konar. Kızı görünce âşık olur, düşüp bayılır. Göçebeler şehzadeyi ayıltıp evine gönderirler. Padişah: “*Ben de o kızı alacaktım, onun uğruna kırk asker feda ettim, yine de alamadım, mademki âşıksın istetelim.*” der. Kız tarafı da evliliği kabul eder ancak kız tarafından gelen “cazı karı”, sarayda kendisine iyi muamele edilmediğini söyleyip kızın dört ağabeyine: “*Kızı, şehzadeye değil uşaklarına alacaklarmış!*” diyerek işi bozar. Şehzade, derviş kılığına girip kızı aramaya başlar (Boratav, 2001, s. 113).

Bettelheim’in belirttiği gibi “*bir insanı baştan çıkarmak için ona ‘Ben gidiyorum; yokluğumda biri hariç tüm odalara bakabilirsin. İşte yasak odanın kullanılmaması gereken anahtarı.’ demekten daha etkili bir yöntem hayal etmek zordur.*” (Bettelheim, 2019, s. 385). Bu durum masalarda sevgili veya eşler arasında ya da yok edici ile kurbanı arasında olabilmektedir. Örneğin “Allah’ın Belası” adlı masalda da zalim padişahın oğlu, rüyasında görüp âşık olduğu kızın sözünü dinlemez. Kırk odadan açmaması gereken odaya girer ve oradaki zincirli dev tarafından kandırılarak onun serbest kalmasına neden olur. Dev de kahramanın sevdiği kızı tekrar kaçıtır (Günay, 1975, s. 380). Psikanalitik ve arketipsel açıdan bakıldığında padişahın oğlu, yasağı dinlemediği için sınavdan geçemez. Zalim olan babası gibi o da alt benliğinin, merakının esiri olur ve tehlikeye düşer. Gerçekte ise zincir altında tutulan ve en dipteki odaya kilitlenen o devin tamamen yok edilmesi, sorunun kökten çözülmesi gerekmektedir. Bunun için onun varlığına işaret edilmeli, yeri gösterilmeli ve yaraya parmak basılmalıdır. Halk masallarının da en önemli işlevlerinden biri budur.

Sonuç

Bu çalışmada padişahla şehzade arasındaki çatışmaları konu alan bazı Anadolu masalları incelenmiştir. İncelenen masalarda padişahla şehzade arasındaki çatışma nedenlerinin yalnız bir iktidar mücadelesinden öte durumlar içerdiği görülmektedir. Örnekleri verilen masalların aslında genel olarak baba-oğul çatışmalarını yansıtan, bilinçaltında aşılammış ödipal sorunları da metaforik olarak gösteren anlatılar olduğu söylenebilir. Söz konusu çatışmayı içeren motifler, yalnız bireye değil aynı zamanda topluma yönelik iletiler de taşımaktadır. Bunların

başında toplum hayatında birtakım sıkıntılara yol açan ataerkil yapı ve dişil ruhun eksikliği, eski ile yeninin mücadelesi ve kuşak çatışması yer almaktadır.

Baba oğul çatışmasına, temelinde ödipal sorunların da bulunduğu üstünlük kurma, bağımsızlaşma, erklik mücadelesi vb. ile bakılmasının masalların çözümlenmesinde önemli bir yere sahip olduğu görülmekle birlikte, bunun tek başına yeterli olduğu söylenemez. Hayat şartları ve kültür değişmekte, bilim sürekli gelişmekte, geçmişten gelen birikimlerin üstüne her yeni nesille birlikte yeni bilgi ve tecrübeler eklenmektedir. Dolayısıyla pek çok alanda kuşaklar arası çatışmalar yaşanmaktadır. Bir işin yapılmasında, sorunun çözülmesinde baba ile oğul arasında yöntem farklılıkları olacaktır. Masalın dilince, padişah babanın vaktiyle âşık olup da ulaşamadığı kıza, oğul da âşık olacak ama babanın aksine o kıza ulaşacaktır. Yani çocuk, anne ve babadan devraldığını bir adım ileriye taşımalıdır. Burada babanın girilmesini yasakladığı kırkinci odaya girmek tehlikeli ama gereklidir. Önceki neslin çözemediği sorunlar veya ulaşamadığı hedefler kilit altına alınmamalı, çözüme kavuşturulması için bunların kapısı aralık bırakılmalıdır. Nitekim baba da özellikle kırkinci odaya dikkat çekerek “Girme!” derken aslında “Gir!” demektedir.

Kaynakça

- Alptekin, A. B. (2002). *Taşeli Masalları*. Akçağ Yayınları.
- Arat, R. R. ve Bang, W. (1987). Oğuz Kağan Destanı. *Makaleler*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 605-672.
- Bettelheim, B. (2019). *Masalların Büyüsü* (Çev: S. G. Elibal), İnkılâp Kitabevi.
- Boratav, P. N. (2001). *Uçar Leyli*. Tarih Vakfı Yayınları.
- Brunswick, R. M. (1940). The preoedipal phase of the libido development. *Psychoanalytic Quarterly*, 9, 293-319.
- Campbell, J. (2021). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. (Çev: S. Gürses), İthaki Yayınları.
- Dorson, R. M. (2011). *Günümüz Folklor Kuramları*. (Çev: S. Gülçayır, Y. Özay), Geleneksel Yayınları.
- Freud, S. (1932). Female sexuality. *International Journal of Psycho-Analysis*, 13, 281-297.
- Freud, S. (1998). *Totem ve Tabu I*. (Çev: N. Berkes), Cumhuriyet Dünya Klasikleri.
- Günay, U. (1975). *Elazığ Masalları (İnceleme)*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Güneş Ulus, A. (2023). *Masal Padişahları*. Ürün Yayınları.
- Kaplan, M. (1996). *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3 – Tıp Tahlilleri*. Dergâh Yayınları.

Parmaksız, A. (2017). *Freud Bana Masal Anlatsa*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Sakaoğlu, S. (2002). *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*. Akçağ Yayınları.

Sezer, M. Ö. (2020). *Masallar ve Toplumsal Cinsiyet*. Kor Yayınları.

Şimşek, E. (2001). *Yukarıçukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Togan, Z. V. (1982). *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlil)*. Enderun Kitabevi.

Von Franz, M.L. (2021). *Masalları Yorumlamak* (Çev: C. Şeref), Pinhan Yayıncılık.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Cumhuriyetin 100. Yılında Arkeolojik Kazılar: Ankara

Sefa KÖSE*

Özet

Ankara ilinde keşfedilmiş en eski tarih öncesi kalıntılar Eski Taş Çağına kadar uzanmaktadır. Ankara Tunç Çağında Hatti Uygarlığına ev sahipliği yapmaktaydı. Bunu Milattan Önce 2. Bin yılda Hitit Uygarlığı dönemi, Milattan Önce 10. yy'de ki Frigya Uygarlığı dönemi takip etmiştir. Sonrasında bölgede Lidya hâkimiyeti görülmektedir. Bu hâkimiyeti Farslar, Makedonlar, Galatyalılar, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu dönemleri takip etmektedir.

Ankara sınırlarında çeşitli arkeolojik alanlarında bahsi geçen medeniyetlerin maddi kalıntılarına ulaşmak için bilimsel kazılar ve kurtarma kazıları şeklinde birçok kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bunların hiç şüphesiz çok büyük bir kısmı Türk müzeciliği adına köklü bir yapıya sahip olan Anadolu Medeniyetleri Müzesi Başkanlığında gerçekleştirilen kazılardır. Bu makalede tüm kazıların tek bir çatı altında toplanması hedeflenmektedir. Ankara Tarihine ışık tutan, kazısı yapılan merkezlerin bilgileri tek bir çalışmada bilim dünyasına sunulmuştur. Cumhuriyetin 100. Yılına değin Ankara özelinde soluksuz devam eden arkeolojik kazıların bilimsel çıktılarıyla beraber elde ettiğimiz veriler hazırladığımız kazı haritasına işlenerek görsellik ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ankara, 100. Yıl, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara Tarihi

Archaeological Excavations in The 100th Year of The Republic: ANKARA

Abstract:

The oldest prehistoric remains discovered in Ankara date back to the Palaeolithic Age. Ankara was home to the Hatti Civilisation in the Bronze Age. This was followed by the Hittite Civilisation period in the 2nd millennium BC and the Phrygian Civilisation period in the 10th century BC. Afterwards, Lydian domination is seen in the region. This domination is followed by the Persians, Macedonians, Galatians, Roman Empire, Byzantine Empire, Seljuk and Ottoman Empire periods.

Many excavations in the form of scientific excavations and rescue excavations have been carried out in order to reach the material remains of the civilisations mentioned in various archaeological sites within the borders of Ankara. Undoubtedly, a very large part of these are the excavations carried out under the Directorate of the Museum of Anatolian Civilisations, which has a deep-rooted structure on behalf of Turkish museology. This article aims to gather all excavations under a single roof. The information of the excavated centres shedding light on the history of Ankara is presented to the scientific world in a single study. The data we have obtained together with the scientific outputs of the archaeological excavations, which continued breathlessly in

*Arş. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, sefa.kose69@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-6197-4210>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Köse, S. (2023). Cumhuriyetin 100. Yılında Arkeolojik Kazılar Ankara. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 543-566.
<https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1359520>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
13 Eylül 2023	22 Ekim 2023	Derleme Makalesi	543-566
13 September 2023	22 October 2023	Review Article	

Ankara until the 100th anniversary of the Republic, have been processed on the excavation map we have prepared and visuality has been tried to be brought to the fore.

Keywords: Ankara, 100th Year, Museum of Anatolian Civilisations, History of Ankara

Expanded Abstract

In recent years, studies on settlement archaeology have attempted to investigate the reasons that play a role in the site selection of archaeological centres in Anatolia. Geographical features (such as sun, wind, plant community, water, animal abundance, physical structure), political environment and economic needs have played a key role in site selection since the first day human beings started to make Anatolia their home. While settlements continued to be used over the millennia, most settlements were abandoned either completely or partially because they did not meet the conditions of the time. The beginning of this process for Anatolia dates back to Palaeolithic Ages (Parlıtı-Caner, 2021: 31, 37-40, 41-43; Parlıtı-Kocaispir, 2022: 2032, 2045-2046).

The historical sequence of Ankara, which has been home to ancient civilisations, takes us as far back as the Palaeolithic Age. Stone tools dating back to the Paleolithic Period have been found in geographies such as Etiyokuşu, Keçiören, Sındıran Yanıktarla and Ergazi in terms of typological and technological aspects. The archaeological evidence found in Keçiören is evidence of life in the Epi-Paleolithic and Neolithic Periods (Kartal, 2005: 55, 63). Afterwards, the settlements dating to the Late Chalcolithic Period at Çayyolu Höyük in Çayyolu neighbourhood of Yenimahalle District yielded pottery, spindle whorls, seals, copper-bronze objects, bone and stone tools. (Arslan-Bertram ve Bertram, 2013: 140-141, 145).

While the Late Chalcolithic Age and Early Bronze Age hosted cultural civilisations around Ankara, the first centralised state structuring took place in the second millennium BC in the wide geography including Ankara. This first political state organisation, defined as the Hittites (1750-1200 BC), is notable for its distinctive pottery, hand axes, figurines, religious structures and new architectural features in folk culture (Erzen, 2010: 24). As a result of this study, before Anatolia became a Turkish homeland, Phrygians, Persians, Galatians, Hellenes (Hellenistic Period starting with Alexander the Great), Romans and Byzantines dominated Ankara and its surroundings after the Hittites. In this article, the archaeological centres, which are the monuments of Ankara, which is home to many cultures, civilisations and states, are tried to be presented to the reader as a whole. These excavations are Çankırıkapı, Gavur Castle, Fidanlık, Karalar, Etiyokuşu, Karaoğlan, Hacıbayram Hill, Ankara Station Byzantine Tomb, Bitik Höyük, Anıtkabir Tumulus, Gordion/Yassihöyük, Polatlı, Sarıyar/Sarıyer, Gordion Great Tumulus, Asarcık Höyük, Koçumbeli, Ahlatlıbel, Karayavşan, Odtü Great 1st and 2nd Tumuli, Mamaderesi Tumulus, Hacıtuğrul Höyük, Kızlarkayası A Tumulus, Yalacık Tumulus, Polatlı Kayabaşı Village Mosaic Excavation, Kıranharman

Tumulus, Juliopolis Necropolis, Külhöyük, Ulus Ruined Bath / Eyne Bey Bath, Ankara Roman Bath, Boyalık Necropolis, Augustus Temple, Haymana Bahçecik Necropolis, Dadastana Necropolis, Maltepe, Parnassos, Çayyolu Höyük, Akyurt Kalaba Tumulus, Balgat Roman Tomb, Yumurtatepe (Demetevler) Tumulus, Julianus Column, Sinap Formation, Ankara Castle, Güdül Çağa Roman Bath, Akköprü, Çankaya Tayyare Square, Kalecik Castle, Sincan Höyük, Gölbaşı Oyaca Boyalık Necropolis, Haymana Yaprakinkale, Evren Cebirli Fossil Bed, Evren Solakuşığı Tumulus, Nallıhan Çömlektepe, Polatlı Belkavak Tumulus, Polatlı Acıkırı Tumuli, Polatlı Beyceğiz Tumulus, Güdül Kurgans, Nallıhan Yenice Small Tumulus, Beypazarı Yağmurkayası Tumulus, Kahramankazan Karalar, Kızılcahamam Mahkemeağacını, Çubuk Akkuzulu Tumulus, Keçiören Ovacık, Akyurt, Elecik Kızıleşik Tumulus, Ergazi.

Undoubtedly, a very large part of these are the excavations carried out under the Directorate of the Museum of Anatolian Civilisations, which has a deep-rooted structure on behalf of Turkish museology. In this study, excavations and drilling works carried out in many different districts of the capital Ankara are tried to be briefly presented. When these data are analysed, we see that the most excavation works were carried out in Polatlı and Altındağ districts. These are followed by Çankaya, Nallıhan and Haymana districts. More than sixty excavation works have been included in the map of Ankara created by us in order to see their locations more clearly and to facilitate interpretation.

Giriş

Son yıllarda yerleşim arkeolojisine dönük çalışmalarla Anadolu'daki arkeolojik merkezlerin yer seçiminde rol oynayan nedenler araştırılmaya çalışılmaktadır. İnsan evladının Anadolu'yu yurt edinmeye başladığı ilk günden itibaren coğrafi özellikler (güneş, rüzgâr, bitki topluluğu, su, hayvan bolluğu, fiziki yapı gibi), siyasal ortam ve ekonomik ihtiyaçlar yer seçiminde kilit rol oynamıştır. Binyıllar içerisinde yerleşimler kullanılmaya devam etmişken çoğu yerleşim zamanın şartlarına uymadığı için ya tamamen ya da kısmi zamanlı terkedilmiştir. Anadolu için bu sürecin başlangıcı Paleolitik Çağlara dayanmaktadır (Parlıtı-Caner, 2021: 31, 37-40, 41-43; Parlıtı-Kocaispir, 2022: 2032, 2045-2046).

Kadim medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Ankara'nın tarihi silsilesi bizleri Paleolitik Çağlar kadar geriye götürmektedir. Etiyokuşu, Keçiören, Sındıran Yanıklar, Ergazi gibi coğrafyalarda tipolojik ve teknolojik açıdan Paleolitik Döneme tarihlenen taş aletler ele geçmiştir. Keçiören'de ele geçen arkeolojik kanıtlar ise Epi-Paleolitik ve Neolitik Dönemlerde yaşam olduğuna kanıttır (Kartal, 2005: 55, 63). Sonrasında, Yenimahalle İlçesi, Çayyolu semtinde bulunan Çayyolu Höyük'ün Geç Kalkolitik Döneme tarihlenen yerleşimlerinde çanak-çömlekler, ağırşaklar, mühürler, bakır-tunç objeler, kemik ve taş aletler ele geçmiştir (Arslan-Bertram ve Bertram, 2013: 140-141, 145).

Geç Kalkolitik Çağı ve Erken Tunç Çağına kadar geçen süreçte Ankara çevresine kültürel medeniyetler ev sahipliği yapmışken MÖ 2. Binyıl içerisinde Ankara'yı da içerisine alan geniş coğrafyada ilk merkezi devlet yapılanması gerçekleşmiştir. Hititler olarak tanımlanan bu ilk siyasi devlet yapılanmasının (MÖ 1750-1200) halk kültüründe kendine özgü çanak-çömlekleri, el baltaları, figürinleri yanı sıra dini yapılanmaları ve yeni mimari özellikleri dikkati çekmektedir (Erzen, 2010:24).

Yaptığımız bu çalışma neticesinde Anadolu Türk yurdu olmadan evvel Hititlerden sonra Ankara ve çevresine Frigler, Persler, Galatlar, Hellenler (Büyük İskender'le başlayan Hellenistik Dönem), Romalılar ve Bizanslılar egemen olmuştur. Bu makalede çok sayıda kültür, medeniyet ve devlete ev sahipliği yapan Ankara'nın abideleri olan arkeolojik merkezler bütün halinde okuyucuya sunulmaya çalışılmıştır.

ANKARA'DA KAZI ÇALIŞMALARI YAPILAN ARKEOLOJİK MERKEZLER

Çankırıkapı 1926-1943

Ankara Ulus semtinde, Çankırı Caddesinin batısında bulunan kazı yeri, bugün Yıba Çarşısı ile Maliye Okulu arasındaki alanı kapsamaktadır. Tepe, doğudan batıya doğru yaklaşık 250 m. çapa sahiptir (Dolunay, 1948: 212). İlk kazılar 1926 yılında Harmankaya tarafından yapılmıştır. 1938-39 yıllarında Hamit Zübeyr'in başkanlığı ile bu tepede kültür tabakalarını araştırmak amacıyla iki dönem çalışılmıştır. A. İnan, Çankırıkapı kazılarının 1937 - 1943 yılları arasında da devam ettiğini kaydetmiştir (İnan, 1948: 34).

Çankırıkapı höyüğünde yapılan kazı ve sondaj çalışmalarına göre höyük Frig Dönemine kadar uzanmaktadır (Arslan 1991). Burada yapılan kazılarda ortaya çıkan Roma Hamamı, antik Ankyra'nın en büyük yapısıdır (Bosch 1948: 212-218).

Gavur Kalesi 1930/ 1993-1998

Gavur Kalesi, Ankara ili Haymana ilçesinin Dereköy mahallesinde konumlanan bir kaledir. İlk kez Mustafa Kemal Atatürk'ün katkılarıyla, 1930 da Dr. Hans Henning Van der Osten tarafından araştırılmıştır. Bu çalışmayı takip eden süreçte Dr. Stephen Lumpsden 1993-98 yıllarında çalışma yapmıştır.

Fidanlık 1932

Ankara Gazi Orman Fidanlığı'nda yer almaktadır. 1932 yılında Gazi Orman Fidanlığı'nda havuz için toprak kazılırken yığma toprağı kaldırılan bir Frig mezarına tesadüfen rastlanılmış ve zengin buluntuları H.Z. Koşay tarafından incelenerek yayınlamıştır. Mezarın yığma toprağı içinde dağınık bir şekilde saçılmış bronz malzeme kaldırıldıktan sonra yuvarlak kaideli taş bir yapıya rastlanılmıştır. Mezarda gömüye rastlanılmamıştır. Duvara benzeyen taş yığıntısının bir kenarında, tunçtan bir halkaya geçirilmiş durumda mızrak uçları ve paslı demir parçaları bulunmuştur. Ayrıca 3 adet bronz kulplu kâse, 2 adet bronz kepe, 2 adet fibula, bronz süzgeçli ibrik ağzı ve yonca ağzılı bir kap ile bronz düğmecikler bulunmuştur. Koşay tarafından MÖ 8. yy'a tarihlendirilmiştir (Koşay 1933: 5-6).

Ahlatlıbel 1933

Ahlatlıbel, Ankara İlinin Çankaya İlçesinde konumlandırılmaktadır (Ünar 2020, 138). 1933 de Atatürk'ün teşvikleri ile ilk kez Hamit Zübeyr Koşay'ın başkanlığında kazısı gerçekleştirilmiştir (Koşay 1934). Türk arkeologları tarafından kazısı yapılan ilk prehistorik yerleşme yeridir. Aynı zamanda Atatürk'ün de ziyaretini gerçekleştirdiği en derin Türk kazılarından birisidir. 2006 yılında ise Orta Doğu Teknik Üniversitesi tarafından survey çalışması başlatılmıştır (Bertram 2008: 75).

Küllüye

Karalar 1933

Ankara'nın Kahramankazan İlçesi, Karalar Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. 1933 yılında Remzi Oğuz Arık ilk dönem çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Köyün içerisinde açılan sondajın ardından bir de Tümülüs açığa çıkarılmıştır. İlk çalışmalarda höyükte bir sondaj çalışması gerçekleştirilmiştir. Daha sonra bir Tümülüs'te çalışmalar devam ettirilmiştir.

“*Karalar Kazısı Türk bilim insanlarının yaptığı ikinci kazı olmasından dolayı da önemlidir. Karalar kazısında sırası ile Osmanlı, Roma, Bizans ve Helenistik Döneme ait yapılara rastlanmıştır (Ünar 2020, 138).*”

Etiyokuşu 1937

Ankara şehir merkezine yaklaşık 5 km kuzeyde; Kalaba ile Solfasol mahalleleri arasında konumlandırılmaktadır. “*1937 yılında Şevket Aziz Kansu tarafından Çubuksuyu Vadisinde, Etiyokuşu olarak bilinen alanda eski dönemlere ait çanak çömlek, kırıntıları ve alt Paleolitik çağa ait buluntular tespit edilmiştir*”. (Ünar 2020, 138). Bu hafriyat esnasında çokça çakmak taşı alet bulunmuştur (Kökten 1952: 183). Kalkolitik Çağ'a ait alanda yapılan çalışmalar esnasında ocak ve çömlek kırıkları kaydedilmiştir.

Karaoğlan 1937-1942

Karaoğlan, Ankara ili Gölbaşı ilçesi Karaoğlan mahallesinde Mogan Gölünün hemen kıyısında konumlandırılmıştır. Türk Tarih Kurumu adına Remzi Oğuz Arık tarafından 1937-41 yılları arasında kazılar yapılmıştır (Arık 1939: 9-12; Arık 1948: 47).

Karaoğlan Höyüğünün Frig, Hitit ve E.T.Ç' de yerleşim gördüğü ortaya çıkmıştır. Burada yapılan çalışmalar Ankara'nın ve çevresinin tarihini ortaya çıkarılması yönünde önem arz etmektedir (Arık 1948: 47).

Ergazi 1938-1939/1947/1959

Ankara il merkezinin batısında; kuzeyde Ergazi Köyü; batıda Etimesgut; güneyde Güvercinli Köyü ile sınırlanan Etimesgut-Ankara Ovası'nda yer almaktadır. Ergazi İlk defa 1938 yılında Afet İnan ve E. Pittard tarafından çalışılmıştır.

Hacıbayram Tepesi 1939

1939 da, Türk Tarih Kurumu adına, Koşay tarafından, Augustus Tapınağı'nın yer aldığı Hacı Bayram Tepesi'nde yapılan kazılarda, tapınağın güneydoğu köşesinde, 2.80-3.00 m derinlikten 6.86 m derinliğe kadar, gri ve az sayıda boya bezemeli Frig seramiği bulunmuştur.

Hacı Bayram Tepesinde yapılan çalışmalarda elde edilen buluntu ve eserler MÖ 8 ila 6. yüzyıllar arasında tarihlendirilen Frig yerleşiminin somut kanıtlarıdır (Haspels 1971).

Ankara İstasyonu Bizans Mezarı 1940

“*Antik Ankyra kenti merkezinin güneybatısında 1930 yıllarda inşasına başlanan Ankara Garı'nın hafriyat çalışmalarında, gar binasının yaklaşık 100 metre doğusunda bulunan mezarlardaki yazıtlar ve buluntular nedeniyle MS 4. yüzyılın başlarına tarihlenen birçok Hristiyan mezarı ve ön avlulu küçük bir mezarlık kilisesi bulunmuştur*” (Aydın ve Zoroğlu 2016; 297).

Aynı yerde günümüzde Devlet Demir Yolları Genel Müdürlüğü işletilen binanın inşası esnasında MS 4. yüzyıla tarihlendirilen lahitler ve iki oda mezar ele geçmiştir. (Koşay 1939: 464 lev. 75)

Bitik Höyük 1942

Bitik Höyük Ankara ilinin Kahramankazan ilçesinde, bir kısmı Bitik Köyü'nün altında kalan höyüktür. Üzerinde konumlanan köy, höyüğün büyük oranda tahrip olmasına sebebiyet vermiştir. İlk olarak 1942 yılında Remzi Oğuz Arık burada bir kazı çalışması yapmıştır. Bu kazıda Klasik Dönem, Frig, Hitit ve İlk Tunç Çağ tabakaları ortaya çıkartılmıştır (Çoşkun 2007; 21).

Anıtkabir Tümülüsü 1945

Ankara'nın batısında ve bugün Atatürk Anıt-Kabri'nin kurulduğu alanda, yani, Ankaralı'ların eskiden "Beştepeler" adını verdiği yerde, geniş ölçüde toprak düzeltilmesi yapılırken, oradaki tümülüsün de kaldırılması gerekmişti. Anıtkabir tepesinin büyük tümülüsler nekropolünün bir kısmını teşkil ettiği eskiden beri bilindiğinden 13. Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü bu kazıyla ilgilenmiş ve Türk Tarih Kurumu'nun bu tümülüslerde metodlu bir araştırma yaptırması teklif edilmişti. Bunun üzerine, Türk Tarih Kurumu adına raporun sahipleriyle Nezih Fıratlı'dan kurulan bir heyet, 1945 yılında kazıya başlamış ve iki tümülüsün de araştırmasını bitirmiştir.

Gordion/Yassihöyük 1949-Günümüz

Gordion/Yassihöyük; Ankara ili Polatlı ilçesinin kuzeyinde; Yassihöyük Köyü'nün hemen yakınında yer almaktadır (Kohler 1995) (Sams 2005; 11). MÖ 2. bin yılı mezarlık alanı ise köyün hemen güneydoğusundadır. Kazıya 1949 yılında R. Young yönetiminde 1967 yılına kadar devam edilmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanmış tescilli arkeolojik sit alanları listesinde yer almaktadır.

Gordion yakınlarında ortalama 100 adet tümülüs yer almaktadır. Bu tümülüsler elit kesimin mezarları olmakla beraber MÖ 9. ila 2. yüzyıl arasına tarihlenen oldukça geniş bir zaman kesimine aittir.

Polatlı 1949

Ankara ilinin 65 km güneyinde; Polatlı İlçesi'nin hemen yakınındadır. (Lloyd-Gökçe 1951). Günümüzde çağdaş kasaba tarafından kuşatılmıştır.

Küllüye

İlk olarak 1949 yılında S. Lloyd ve N. Gökçe tarafından kazılmıştır. Kazılarda tepenin güney kesimine ve tepenin üst kesimine yoğunlaşmıştır. (Türkteki 2010, 188-189).

Kazılarda açığa çıkarılan mezarlar, Polatlı Höyük'deki ölü gömme geleneklerinin gelişimi hakkında önemli bilgiler vermiştir. I. yapı katında basit toprak bir mezarda hocker durumunda ve sağ yanına yatırılmış bir yetişkin iskeleti bulunmuştur (Lloyd-Gökçe 1951). Burada gömüt armağana rastlanılmamıştır (Wikipedia 2023).

Sarıyar/Sarıyer 1953

Ankara il merkezinin batısında; Nallıhan'ın 20 km güneyinde yerel halkın Karabük dediği alanda konumlandırılmıştır. (Kökten 1953, 179).

Kökten; ele geçen iki küpün bir mezarlığa ait olduğunu ve bu mezarı da İlk Tunç Çağı II. evresine tarihlendirmektedir (Kökten 1953, 185).

Asarcık Höyük 1963-1964

Ankara ili, Ayaş İlçesi, Ilıca Köyü'nün kuzeydoğu kenarında konumlandırılan Asarcık Höyük iki derenin arasındadır. Güneyi kuzeye göre çok sarp değildir. Olasılıkla yerleşiklerin su ihtiyacını karşıladığı düşünülen Ilıca Suyu; Kızılcabayır Dağı'ndan doğmakta ve höyüğün kuzeyinden geçmektedir (Kökten 1947:442). İlk kez İsmail Kılıç Kökten sayesinde 1945 yılında saptanmıştır (Kökten 1947:442). Höyük 1963-64 yıllarında; Winfried Orthmann tarafından kazılmıştır.

Koçumbeli 1964-65

Ankara il merkezinin güneyinde; Yalınca mahallesinin güneyinde konumlandırılmıştır. Bahsi geçen alan günümüzde ODTÜ'nün arazisi içerisinde bulunmaktadır. Ahlatlıbel'in yaklaşık 2 km uzağındadır (Bertram 2008, 74).

İlk kazılar 1964-65 yıllarında Burhan Tezcan tarafından gerçekleştirilmiştir. (Tezcan, 1966). 1966 yılında Sevim Buluç sadece bir sondajda çalışmıştır. Gülçin İlgezdi Bertram ve Jan - K. Bertram 2009 yılında yerleşimin mimari planı ortaya çıkarmıştır. Bu plana göre yerleşim 45 x 40 m ölçülerinde küçük bir köy görünümündedir. (Bertram vd, 2011, 51-52).

Karayavşan 1965

Ankara ili Polatlı ilçesinin 20 km güneyinde yer almaktadır. 1965 yılında Anadolu Medeniyetleri Müzesi tarafından ilk kazılar gerçekleştirilmiştir. Kazılar sırasında çok sayıda yapı katı tespit edilmiştir (Bertram 2008, 75). Höyükte çok sayıda kerpiç duvar, taş toplulukları ve çukurlar açığa çıkarılmıştır. Yapı kalıntılarının arasında en az dört adet mezar kayıt edildiği bildirilmiştir. (Melink 1966, 148; Yakar 1985, 196-197).

Odtü Büyük 1. ve 2. Tümülüsler 1967

Tümülüs I: Söğütözü'nden Atatürk Orman Çiftliği'ne giden yolun batısında bulunan İkiştepelerden yol kenarına yakın olan bu Tümülüs, 1967 yılında ODTÜ tarafından kazılmıştır. Yol seviyesinden yüksekliği 7 m çapı ise 60 m'dir (<https://muze.metu.edu.tr/galeri/tumulus-i-ii>).

Tümülüs II: Beştepeler Mahallesinde bulunan tümülüs dizisinin ortasında korunabilmiş olarak kalan bu Tümülüs, 1967 yılında ODTÜ tarafından kazılmıştır. Çapı 10 m yüksekliği ise 5 m'dir (<https://muze.metu.edu.tr/galeri/tumulus-i-ii>).

Hacıtuğrul Höyüğü 1972-79/2022-Günümüz

Ankara ili Polatlı ilçesinde yer almaktadır. Höyük, 650 x 600 m. boyutlarında olup 24 metre yüksekliğe sahiptir. Bu boyutlarıyla Türkiye'nin en büyük höyükleri arasında yer almaktadır. Kazılarda höyüğün tahkim edilmiş bir Frig yerleşimi olduğu ortaya çıkarılmıştır.

İlk dönem Kazıları 1972-1979 yıllarında Anadolu Medeniyetleri Müzesi başkanlığında Burhan Tezcan tarafından yürütülmüştür. Yeni Dönem Kazıları Anadolu Medeniyetleri Müzesi başkanlığında Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sanat Tarihi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Bahattin Çelik'in bilimsel danışmanlığında yürütülmektedir.

Yumurtatepe (Demetevler) Tümülüsü 1986-1987

Ankara ili Yenimahalle ilçesi Çamlıca Mahallesinde yer almaktadır. *“1986 ve 1987 yılları arasında Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi tarafından kazısı yapılmış ve Eski tunç çağına ait bir merkez olduğu anlaşılmıştır”* (İlbey 2019, 39). Aynı zamanda Yumurtatepe'nin stratejik bir karakol olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

Mamaderesi Tümülüsü 1988

Ankara ili Polatlı ilçesinin Beylikköprü Mahallesinde yer alan höyükte Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürlüğü Başkanlığında, K. Sams'ın Bilimsel Danışmanlığında 1988 yılında kazı çalışmaları yapılmıştır. Kazılarda Frig Dönemine tarihlenen fibulalar, ahşap masa parçaları, çanak-çömlek, çetal kap parçaları ele geçmişti (Arslan 1989, 65).

Yalacık Tümülüsü 1989

“Yalacık tümülüsü, Ankara ili, Nallıhan ilçesi, Yukarı Bağdere köyünde yer almaktadır. Tümülüs Nallıhan- Eskişehir şosesinin 25 km'sinde, yolun kuzeyinde ve yol kenarına yaklaşık 70 m uzaklıktadır” (<http://www.envanter.gov.tr/anit/index/detay/35216>). Tümülüste hazine kazıları sonucu oluşan tahribat engellemek amacıyla 1989 yılında 1 hafta süren kurtarma kazıları yapılmıştır (Mermerci ve Yağcı 1990, 163).

Külliye

Sinap Formasyonu 1989

“*Sinap Formasyonu Ankara'nın Kazan, Çubuk, Elmadağ, Ayaş, Kızılcahamam, Keçiören, Yenimahalle ve Beypazarı ilçelerinde 1989 yılından bu yana uluslararası bir proje çerçevesinde sürdürülmektedir*” (<https://ankara.ktb.gov.tr/TR-152967/kazi-alanlari.html>)

Kazıların bilimsel danışmanlarından Prof. Dr. Berna Alpagut başkanlığında yürütülen tasnif çalışmalarıyla bölgede ele geçen gergedan fosillerinin temizlenerek numaralandırılması, fotoğrafının çekilmesi, ölçülerinin alınması ve bilimsel yayınlara hazırlanması şeklinde yapıldığını söylemektedir (https://www.arkeolojisanat.com/shop/blog/arkeolog-ve-paleontologlar-kahramankazanda-bulunan-fosilleri-tasnif-ediyor_3_1371065.html).

Polatlı Kayabaşı Köyü Mozaik Kazısı 1989

Ankara ili Polatlı ilçesi Kayabaşı Mahallesinde gerçekleştirilen araştırmalar esnasında tespit edilen mozaik, M.S. 3. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bahsi geçen Mozaik, 1989 yılında gün ışığına çıkartılmıştır. Roma dönemine tarihlendirilmektedir. 6,60x7,70 m ölçülerine sahip olan mozaik, günümüzde Gordion Müzesinde sergilenmektedir. Mozaığın üzerinde geometri ve hayvan motifleri yer almaktadır.

Juliopolis Nekropolü 1991 / 2009-

“*Juliopolis Antik Kenti Ankara'nın yaklaşık 122 km kuzey batısında, Nallıhan İlçesi, Çayırhan Beldesi, Gülşehri Mevkii'ndedir. Antik kentin Skopas Nehri (Aladağ Çayı)'nın geçtiği eski Sarılar Köyü civarında olduğu ve bu köyünde 1950'li yıllarda inşa edilen Sarıyar Baraj gölü suları altında kaldığı bilinmektedir*” (<http://www.nallihan.gov.tr/juliopolis>).

“*Daha önce 1991 yılında Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin yaptığı bir kurtarma kazısı dışında çalışma yapılmayan Juliopolis Nekropolü 2009 yılına kadar kaçak kazılar nedeniyle yoğun şekilde tahrip edilmiştir. Bu tahribatı önlemek ve bölgeyi koruma altına alarak tarihi aydınlatmak amacıyla, 2009 yılından itibaren Juliopolis Nekropolü kazıları, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü Melih Arslan başkanlığında müze arkeologlarından oluşan bir ekiple sürdürülmektedir. Nekropolde 2009 yılından beri yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda toplam 434 mezar açığa çıkarılmıştır*” (<http://www.nallihan.gov.tr/juliopolis>).

Külhöyük 1992-1995/1998-2000/2001-2006/2020-Günümüz

Ankara İli, Gölbaşı İlçesi, Oyaca Mahallesi'nde yer almaktadır. İlk dönem kazılarını Anadolu Medeniyetleri Müzesi ekipleri 1992-1995 yılları arasında gerçekleştirmiştir. Daha sonra 1998-2000 ve 2001-2006 yılları arasında kazılar yapılmıştır (Çetin, N. 2003: 86). 2020 yılından beri külhöyük kazılarını Derya Yılmaz yürütmektedir. “*Ankara'da şu anda kazısı yapılan tek Hitit kenti olan Külhöyük'te Hitit Arkeolojisi alanında önemli bulguların açığa çıkması beklenmektedir*” (https://www.ankara.edu.tr/dizin/akademik_kazilar/kulhoyuk/).

Külliye

Ulus 1995

Ulus Şehir Çarşısı inşaatı sırasında, inşaat alanında arkeolojik buluntu ve kalıntılara rastlanılmış ve bunun üzerine 1995 yılında Cevdet Bayburtluoğlu'nun bilimsel danışmanlığında ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi tarafından alanda kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Metin M, 1997, 199). Bahsi geçen alanda Frig'lerden günümüze kadar gelen birçok döneme tarihlenen yerleşimlere ait mimari kalıntılar ve küçük eserler ele geçmiştir (Metin M, 1997, 202-203). Ele geçirilen keramik parçalarından yola çıkarak enerken yerleşimin Erken Frig döneminde olduğunu söyleyebiliriz.

Balgat Roma Mezarı 1998

Balgat Roma Mezarı Ankara ili Çankaya İlçesi, Balgat Mahallesi'nde yer almaktadır. Kazılar 1998 yılında Anadolu Medeniyetleri Müzesi tarafından gerçekleştirilmiştir.

Mezar planı bir ön oda ve asıl odadan oluşmaktadır ve ön oda 1.60x1.60 m, asıl oda ise 3.05x4.45 m ölçülerindedir. Burada ele geçen buluntular ve mezar tipolojisi bakımından bu mezar MS II. Yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Yıkık Hamam / Eyne Bey Hamamı 1999

Hamam, Ankara ili, Altındağ ilçesi, Yeğenbey Mahallesi'nde yer almaktadır. Burada 1999 yılında Anadolu Medeniyetleri Müzesi başkanlığında, H. Orcün Barışta'nın bilimsel danışmanlığında kazılmıştır. (Barışta H.Ö. 2001, 397). Eyne Bey Hamamı kazılarında birbirinden farklı yirmi iki damga türü saptanmıştır (Barışta H.Ö. 2001, 400).

Güdül Çağa Roma Hamamı (Kötü Hamam) 2003/ 2013-2014

Ankara ili Güdül İlçesi Çağa Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır. 2003 yılında başlatılan kazı çalışmaları 2021-2014 yılları arasında devam etmiştir (Alagöz U. 2013; 365-386). Güdül Çağa Roma Hamamı halk arasında Kötü Hamam olarak da bilinmektedir. Hamam yapısına ait ana mekânlardan Frigidarium büyük oranda açığa çıkarılmış, mekânın çevresinde yer alan dört küçük mekânın sınırları belirlenmiştir (Alagöz U. 2013; 365-370).

Ankara Roma Hamamı 1937-1943/2007-2011

Ankara ili Altındağ ilçesi Ulus Meydanı'nda Çankırı Caddesi üzerinde konumlandırılmaktadır. (Denizli Hikmet vd, 2007, 2). Hamam 80 x 130 m. boyutlarına sahip olup taş ve tuğladan yapılmıştır.

Bahsi geçen alanın açığa çıkartılması için kazı çalışmaları ilk olarak 1937 yılında başlamıştır. R. O. Arık'ın gerçekleştirdiği çalışmalarda höyüğün Frig ve Roma devrine ait yapı katları ortaya çıkartıldı. Hamam yapısı, 1939-43'de yapılan kazılarla tamamıyla açığa çıkarıldı. Neredeyse 65. 000 m² lik bir alanı çevreleyen Hamam, 1997-2001 yılları arasında yapılan çalışmalar neticesinde bir Açık Hava Müzesine dönüştürülmüştür (Wikipedia 2023).

Küllüye

Boyalık Nekropolü 2007

“Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin 2007 yılında yapmış olduğu kurtarma kazılarında birisi olan Boyalık Nekropolü Ankara İli, Haymana İlçesi, Oyaca Kasabası'na bağlı Boyalık Köyü'nün kuzeybatısında yer almaktadır ” (Denizli Hikmet vd, 2008, 133).

“Nekropolün üst seviyesinde urne gömüler, onların altında kerpiç ve basit toprak mezarlar yer almaktadır. Basit toprak mezarlarda da belli bir yön birliği yoktur. Bu durum nekropolü kullanan halkın farklı ölü gömme geleneklerine sahip olduklarını göstermektedir. ” (Denizli Hikmet vd, 2008, 138).

Augustus Mabedi 2008

Augustus Mabedi, Ankara ili Altındağ ilçesinde yaralan, yaklaşık MÖ 25-20 yıllarında inşası gerçekleştirilen bir tapınaktır (Şenyapılı, Ö. 2004, 40). 2008 yılında Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Başkanlığında kazı çalışmaları yapılmıştır.

36 x 55 m boyutlarındaki tapınak Korint düzenindedir ve pseudo-dipteral planlıdır. Tapınağı dar kenarlarda 8, uzun kenarlarda 15 sütun çevrelemektedir (Sülüner S. 2014, 14). Ayrıca pronaos önünde 4, opisthodomos da iki duvar çıkıntısı arasında 2 adet sütun yer almaktadır.

Haymana Bahçecik Nekropolü 2009

“Ankara ili, Haymana İlçesi Jandarma Komutanlığı tarafından icra edilen devriye görevi sırasında, Bahçecik Köyü'ne ait mera alanında kaçak kazı yapıldığının tespit edilmesi üzerine, müdürlüğümüzden alanın incelenmesi istenmiştir. Kaçak kazı alanına 19.02.2009 tarihinde gidilerek gerekli inceleme yapılmıştır ”(Arslan M, vd, 2011a, 235).

“Yaklaşık 80x20 m. boyutlarındaki tepenin üstünde; 5.70x2.30 m. boyutlarında ve 1.80 m. derinliğinde kaçak kazı çukuru açılarak, taş sandık tipinde iki adet mezar soyulmuştur. Mezarların tam olarak soyulmamış olabileceği ve çevrede başka mezarların olma ihtimali göz önünde bulundurularak, Bakanlığımız Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 24.02.2009 gün ve 36721 sayılı kurtarma kazısı izni ile acil olarak kazı çalışmalarına başlanmıştır ”(Arslan M, vd, 2011a, 235).

Dadastana 2009

“ Dadastana Nekropolü Ankara'nın Nallıhan İlçesi, İslamalan Köyü sınırları içerisinde kalmaktadır. Nallıhan İlçesinin 40 km. kuzeybatısındaki bu nekropol alanı ormanlık bir arazide olup, İslamalan Köyünün 3 km. batısındadır ”(Arslan M, vd, 2011b, 327).

“ Ormanlık alan içinde kalan nekropoldeki mezarlar, yerli kireç taşı ve pişmiş toprak çatı kiremiti marifetiyle yapılmışlardır. Ayrıca mezarların birçoğu (Bizans) ana toprağa basit gömü şeklinde yapılmıştır. Toplam sekiz açmada, 25 mezar buluntusu bulunmuştur. Mezar tipi ve ölü hediyelerinden bu nekropolün Roma ve Bizans Dönemlerinde kullanılmış olduğu anlaşılmıştır ” (Arslan M, vd,

Küllüye

2011b, 328).

Nekropolün Geç Roma ve Bizans Döneminde yoğun olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Hac yolu üzerinde yaralan Dadastana, aynı zamanda bir Bizans Piskoposluk merkezidir (Arslan M, vd, 2011b, 331).

Maltepe 2009

“Maltepe Erken Bizans Dönemi Mezar Alanı, Ankara Celal Bayar Bulvarı üzerindeki Gazi Üniversitesi Sıhhiye Kampüsünde inşa edilen Mühendislik ve Mimarlık Fakültesindeki (7377 Ada, 7 nolu parsel) yapılaşma faaliyetleri sırasında, arkeolojik katmanın önemli ölçüde tahrip edilmesinden sonra Kültür ve Turizm Bakanlığına yapılan bir ihbar neticesinde başlayan kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır ” (Aydın ve Zoroğlu 2016; 299).

Maltepe Mezar Alanı Kurtarma Kazıları 2009 yılında iki aylık bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Kazı sonucuyla ana kayaya oyularak yapılmış “Hypogeum” (Hipoje/Yere Gömülü) tipi bir mezar yapısı ve on bir adet toprağa gömülü, tuğlalarla çevrilmiş, farklı tiplerde Erken Hristiyanlık Dönemine mezarlar açığa çıkartılmıştır. (Aydın ve Zoroğlu 2016; 299).

Bu alanın kentin güney nekropolü olarak kullanılmış olduğu ve en erken MS 3. yy’ dan itibaren gömü yapılmış olduğu tespit edilmiştir (DalmanSchneider vd. 1932: 250; Dalman 1933: 133; Koşay 1939: 464; Akok-Pençe 1941, 617; Özgüç 1946: 592; Kadioğlu-Görkay 2007: 86-87; Kadioğlu-Görkay vd. 2011: 239-240).

Parnassos 2010

Parnassos Ankara ili Şereflikoçhisar ilçesi, Parlasan mahallesinde yer almaktadır. İlk kazılar 2010 yılında, Anadolu Medeniyetleri Müzesi başkanlığında başlatılmıştır.

İlk buluntular Roma dönemine ait büyük bir mozaik ve Grekçe bir yazıttan ibarettir. Kentin hac yolu üzerinde yer alıyor olması ve bir piskoposluk merkezi olması, Parnassos'un döneminde oldukça önemli bir yerleşim yeri olduğuna işaret etmektedir (Yüksel E. 2012, 225-226).

Çayyolu Höyük 2011-2013

Ankara ili Yenimahalle ilçesi sınırlarında Çayyolu Mevkiinde bulunmaktadır (Melih Arslan vd. 2013, 140). Buradaki kazı faaliyetleri 2011-2013 yılları Anadolu Medeniyetleri Müzesi başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanmış tescilli arkeolojik sit alanları listesinde yer almaktadır. Çayyolu Höyük'te gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde höyüğün tabakalanmasına dair önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Höyükte dört evre tespit edilmiştir Çayyolu I: Hellenistik-Geç Roma / Bizans Çayyolu II: İTÇ-OTÇ geçiş dönemi Çayyolu III: İTÇ -Koçumbeli / Ahlatlıbel ile çağdaş Çayyolu IV: Geç Kalkolitik-İTÇ başı.

Küllüye

Akyurt Kalaba Tümülüsü 2012

Tümülüs, Ankara ili Akyurt ilçesi, Kalaba Mahallesi sınırlarında konumlanmaktadır (Arslan ve Metin, 2014). *‘‘Akyurt Kalaba Tümülüsü 2012 yılında Anadolu Medeniyetleri Müzesi tarafından kazılmıştır. Yürütülen çalışmalarda, Tümülüs’ün merkezine yakın konumda yer alan, dromos, ön oda ve ana odayı içeren bir mezar odası gün ışığına çıkarılmıştır. Ayrıca Tümülüs’ün çeperine yakın kısımlarda, kremasyon alanları ve ostotekler içinde kremasyon kalıntıları ile bir inhumasyon gömü de bulunmuştur’’*. (Büyükkarakaya Ali Metin 2021, 355).

‘‘Karmaşık ve bir o kadar da zengin bilgiyi içinde barındıran Akyurt Kalaba Tümülüsü’nden elde edilen arkeolojik ve antropolojik bulgular bir arada ele alınarak bütüncül bir değerlendirme yapılabilmektedir. Bu bütüncül değerlendirme, farklı tipte ölüm uygulamalarının aynı anda gözlemlenebildiği bir anıtsal mezar alanının varlığını ortaya koymuştur’’(Büyükkarakaya Ali Metin 2021, 368).

Diğer Kazılar

Yukarıda bahsettiğimiz kazılardan ayrıca Anadolu Medeniyetleri Müzesi tarafından yapılan birçok kurtarma kazısı bulunmaktadır. Makalede detaylı olarak yer verilemeyen kazıların isimlerini zikretmek isteriz. Bu kazılara hakkındaki detaylı bilgiye *‘‘Anadolu Medeniyetleri Müzesi 100 Yaşında, Grafikler Yayınevi, 2021, Ankara’’* kitabından ulaşabilirsiniz. Bahsi geçen kazılar; Kalecik Kalesi, Akköprü, Çankaya Tayyare Meydanı Kazıları, Sincan Höyük Kazısı, Gölbaşı Oyaca Boyalık Nekropolü Kazısı, Haymana Yaprakınkale Kazısı, Evren Cebirli Fosil Yatağı Kazısı, Evren Solakuşağı Tümülüs Kazısı, Nallıhan Çömlektepe Kazıları, Polatlı Belkavak Tümülüsü Kazısı, Polatlı Acıkırı Tümülüsleri Kazıları, Polatlı Beyceğiz Tümülüsü Kazısı, Güdül Kurganları, Nallıhan Yenice Küçük Tümülüsü Kazısı, Kızılarkayası A Tümülüsü, Polatlı Kayabaşı Köyü Mozaik Kazısı, Kıranharman Tümülüsü A, Beypazarı Yağmurkayası Tümülüsü Kazısı, Kahramankazan Karalar Kazıları, Kızılcahamam Mahkemeağacını Kazıları, Çubuk Akkuzulu Tümülüs Kazısı, Keçiören Ovacık Kazısı, Akyurt, Elecik Kızıleşik Tümülüsü Kazısı Ankara-Niğde Otoyolu Kurtarma kazılarıdır.

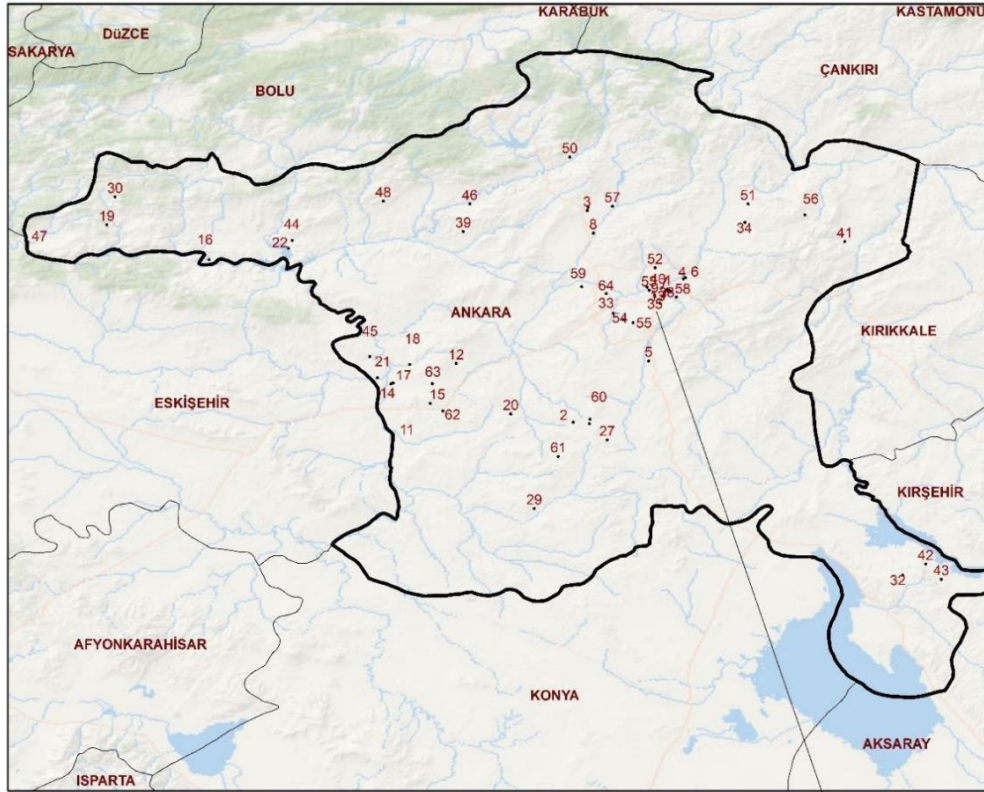
Sonuç

Ankara sınırlarında çeşitli arkeolojik alanlarında bahsi geçen medeniyetlerin maddi kalıntılarına ulaşmak için bilimsel kazılar ve kurtarma kazıları şeklinde birçok kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Resim 1). Bunların hiç şüphesiz çok büyük bir kısmı Türk müzeciliği adına köklü bir yapıya sahip olan Anadolu Medeniyetleri Müzesi Başkanlığında gerçekleştirilen kazılardır. Bu çalışmada Başkent Ankara’nın birçok farklı ilçesinde yapılan kazı ve sondaj çalışmaları kısaca aktarılmaya çalışılmıştır. Bu veriler incelendiğinde en fazla kazı çalışmasının Polatlı ve Altındağ ilçelerinde yapıldığını görmekteyiz. Bunları

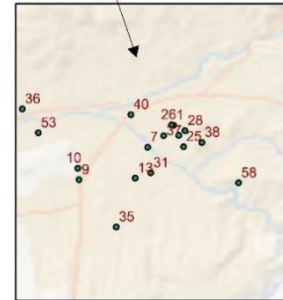
Külliye

Çankaya, Nallıhan ve Haymana ilçeleri takip etmektedir (Resim 2). Altmıştan fazla kazı çalışması tarafımızca oluşturulan Ankara haritasına işlenerek konumlarını daha net görmek ve yorumlamayı kolaylaştırmak hedeflenmiştir.

Resimler

Sayı	Arkeolojik Kazı Alanları	Sayı	Arkeolojik Kazı Alanları
1	Çankırıkapı	33	Çayyolu Höyük
2	Gavur Kalesi	34	Akyurt Kalaba Tümülüsü
3	Karalar	35	Bağat Roma Mezarı
4	Etiyokuşu	36	Yumurtatepe (Demetevler) Tümülüsü
5	Karaoğlan	37	Julianus Sütunu
6	Hacıbayram Tepesi	38	Ankara Kalesi
7	Ankara İstasyonu Bizans Mezarı	39	Güdü Çığa Roma Hamamı
8	Bitik Höyük	40	Akköprü
9	ODTÜ Büyük 1. Tümülüs	41	Kalecik Kalesi
10	ODTÜ 2. Tümülüs	42	Evren Cebirli Fosil Yatağı Kazısı
11	Mamadereci Tümülüsü	43	Evren Solakuşağı Tümülüsü Kazısı
12	Hacıtuğrul Höyüğü	44	Nallıhan Çömlektepe Kazıları
13	Anıtkabir Tümülüsü	45	Polatlı Belkavak Tümülüsü Kazısı
14	Gordion/Yassıhöyük	46	Güdü Kurganları
15	Polatlı	47	Nallıhan Yenice Küçük Tümülüsü Kazısı
16	Sarıyar	48	Beypazarı Yağmurkayası Tümülüsü Kazısı
17	Gordion Büyük Tümülüsü	49	Kahramankazan Karalar Kazıları
18	Kızılarkayası A Tümülüsü	50	Kızılcahamam Mahkemeağacını Kazıları
19	Yalacık Tümülüsü	51	Çubuk Akkuzulu Tümülüs Kazısı
20	Polatlı Kayabaşı Köyü Mozaik Kazısı	52	Keçiören Ovacık Kazısı
21	Kıranharman Tümülüsü A	53	Fidanlık
22	Julio polis Nekropolü	54	Koçumbeli
23	Külhöyük	55	Ahlatlıbel
24	Ulus Şehir Çarşısı	56	Akyurt, Elecik Kızıleşik Tümülüsü Kazısı
25	Yıkık Hamam / Eyne Bey Hamamı	57	Sinap Formasyonu
26	Ankara Roma Hamamı	58	Çankaya Tayyare Meydanı
27	Boyalık Nekropolü	59	Sincan Höyük
28	Augustus Mabedi	60	Gölbası Oyaca Boyalık Nekropolü
29	Haymana Bahçeçik Nekropolü	61	Haymana Yaprakinkale
30	Dadastana Nekropolü	62	Polatlı Acıkkırı Tümülüsleri Kazıları
31	Maltepe	63	Polatlı Beyçeğiz Tümülüsü Kazısı
32	Parnassos	64	Ergazi

Açıklamalar

- Arkeolojik Kazı Alanları

□ İl Sınırı

0 15 30 60 Km

Resim 1: Ankara Arkeolojik Kazıları Gösterir Harita

Külliye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Resim 2: Ankara Arkeolojik Kazılar Grafiği

Külliye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Kaynakça

AKOK Mahmut, PENÇE Necdet (1941). "Ankara İstasyonunda Bulunan Bizans Devri Mezarlarının Nakli". Belleten 5 (20): s. 617-622.

ALAGÖZ Umut (2012). Çağa Roma Hamamı 2012 Yılı Kazı Çalışmaları, 22. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 14-17 Kasım 2013., Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Yay. No: 166 s. 365-386.

ARIK, Remzi Oğuz (1939), "Anadolu'nun En Garp Eti İstasyonu Karaoğlan Höyüğü", Belleten, Cilt III, Sayı 9-12, 27-42.

ARIK R. Oğuz (1948). "Karaoğlan Höyüğü Bakır Çağı Mimarlığındaki Özellikler," III. Türk Tarih Kongresi 1943, Ankara, s.48-59.

ARSLAN, Melih BERTRAM, Gülçin Ilgezdi, BERTRAM, Jan-Krzysztof. (2013). Çayyolu Höyük-Ankara'da Bir Geç Kalkolitik/İlk Tunç Çağ Yerleşmesi. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 39, s.139-164.

ARSLAN, Melih (1989). "Mamaderesi Frig Tümülüsü Kurtarma Kazısı", Müze (Museum) Dergisi, Sayı I, Ankara, s.62-66.

ARSLAN, Melih (1992). Çankırıkapı Kazısında Bulunmuş Olan Şehir Sikkeleri Işığında Ankara'nın Önemi, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1991 Yılı Sonbahar Dönemi Konferansları, Ankara.

ARSLAN Melih, CİNEMRE S, ERDOĞAN T (2011). Dadastana Nekropolü 2009 Yılı Kurtarma Kazısı, 19. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, s.327-340.

ARSLAN Melih, ATEŞOĞULLARI S, ŞAHİN Y (2011). Haymana Bahçecik Nekropolü Kurtarma Kazısı, 19. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, s.235-254.

ARSLAN Melih; AKALIN Mehmet; TALAAR Aynur (2011). Toy, Naci; Keskin, Candaş (Ed.). "Roma Hamamı 2009 Yılı Kazı Çalışmaları". 19. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı. s. 350-351.

ARSLAN Melih, BERTRAM İlgezdi Gülçin, BERTRAM Jan-Krzysztof (2013). Çayyolu Höyük- Ankara’da Bir Geç Kalkolitik/İlk Tunç Çağı Yerleşmesi, Anadolu Dergisi, 0-0, s.139-164.

ARSLAN, Melih, METİN, M (2014). 2012 yılı Akyurt-Kalaba Tümülüsü kurtarma kazısı. Anatolia/Anadolu 40, s.145-178.

AYDIN Mahmut, ZOROĞLU Candemir, (2016). Ankara’da Erken Bizans Dönemi Mezar Alanı Kazısı, SEFAD, (35), s.295-328.

BERTRAM Gülçin İlgezdi, BERTRAM Jan-K, (2011). Ankara’daki Yeni İlk Tunç Çağ Araştırmaları Neue Arbeiten Zur Frühbronzezeit In Ankara, 29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2.Cilt, 23-28 Mayıs Malatya, s.51-66.

BERTRAM, J.-K. (2008). Ahlatlıbel, Etiyokuşu, Koçumbeli – Zur Neubewertung der Ankara-Gruppe. Ahlatlıbel, Etiyokuşu, Koçumbeli – Ankara Çevresine Ait Bazı Buluntu Topluluklarının Yeniden Değerlendirilmesi. TÜBA-AR XI, s.73-84.

BOSCH, C. E, (1948). Ankaradaki antik devir hamamının müessisi, III. Türk Tarih Kongresi, 1943, Ankara, s.576-581.

BÜYÜKKARAKAYA Ali Metin, (2021). Akyurt Kalaba Tümülüsünden Gün Işığın Çıkarılan İnsan Kalıntıları Üzerine, Ankara Araştırmaları Dergisi, 9(2), s.355-370.

COŞKUN İsmail (2007). Hitit Sanatında Lituus Tasvirleri, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

ÇETİN, N. (2003). “2001 Yılı Külhöyük Kazı Çalışmaları” 13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 22-26 Nisan 2002 Denizli, Ankara, s. 85-93.

DALMAN, Knut Olof-SCHNEIDER, Alfonse-Maria vd. (1932). “Archäologische Funde in Ankara 1931”. Ankara: AA 47. s.233-261.

DALMAN, Knut Olof (1933). “1931’de Ankara’da Meydana Çıkarılan Asarı Attika”. Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi (1): Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. s.121-13.

Külliye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

DENİZLİ Hikmet, YURTTAGÜL Emel, AKALIN Mehmet, TALAAR Aynur, (2007). Roma Hamamı Kutsal Yol Kazısı 2007 İlk Dönem Çalışmaları, İDÖL Dergisi, 9/33, s. 2-8.

DENİZLİ Hikmet, KAYA Vahap, ÇETİN Nusret (2008). Boyalık Nekropolü 2007 Yılı Kurtarma Kazısı, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Sayı 78, s.133-140.

DOLUNAY Necati (1948). “Çankırıkapı Hafriyatı”, III. Türk Tarih Kongresi, Seri IX, No. 3, s.212-218.

ERSAY Yüksel, Ayşe (2012). Çınar Hüseyin; Müderrisoğlu, Fatih (Ed.). "Şereflikoçhisar Değirmenyolu (Parlasan) Köyü Hacı Ahmet Cami". *Vakıflar Dergisi*. 37 (37). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü. s.225-226.

ERZEN Afif, (2010). İlkçağda Ankara. Türk Tarih Kurumu, VII/12, Ankara.

HASPELS C.H.E, (1971). The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments, Princeton, New Jersey.

İLBEY Nail (2018). Ankara'nın Kongre Turizmi Potansiyeli Üzerine Bir İnceleme, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018, Ankara.

İNAN Afet (1948). “Türk Tarih Kurumu’nun 1937’den 1943’e Kadar Arkeolojik Çalışmaları”, III. Türk Tarih Kongresi, S. IX, No. 3, s.33-46.

KADIOĞLU Musa, GÖRKAY, Kutalmış (2007). “Yeni arkeolojik araştırmalar ışığında μητρόπολις τῆς Γαλατίας: Ankyra”. *Anadolu/Anatolia* (32): s.21-148.

KADIOĞLU Musa, GÖRKAY, Kutalmış vd. (2011). Roma Döneminde Ankyra. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

KANSU Şevket Aziz, (1940). Etiyokuşu Hafriyatı Raporu (1937). Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara

KARTAL, M. (2005). Yontmataş Buluntu Toplulukları Işığında Ankara: Neyi Biliyoruz? Neyi Bilmiyoruz? Yeni Değerlendirmeler ve Sonuçlar. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 28, s.49-72.

KOHLER E. L. (1995). The Gordion Excavations (1950-1973) Final Reports, Volume II. The Lesser Phrygian Tumuli, Part 1: The Inhumations, Philadelphia.

KOPAR Asım, (1990). Polatlı Kayabaşı Köyü Mozaik Kazısı, I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 19-20 Nisan 1990, Ankara, s. 329-339.

KORFMANN M, (1989). “Troia 1988 Kazı Sonuçları” XI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, s. 361.

KOŞAY, Hamit Zübeyir (1934), Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Sayı 2, s. 3-101.

KOŞAY Hamit Zübeyir (1939). “Haberler-Ankara Mabedindeki Hafriyat 1939”. Belleten (3): s.463.

KÖKTEN İ.K. (1947). 1945 yılında Türk Tarih Kurumu adına Yapılan Tarihöncesi Araştırmalar, Belleten, cilt XI, sayı 43, Temmuz 1947, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 431-472.

KÖKTEN, İ.K (1952), “Anadolu’da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 3-4, s. 167-188.

KÖKTEN İ. K. (1953). “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, DTCFD 11/2-4, s. 177-211.

LLOYD S, GÖKÇE N, (1951). “Excavations at Polatlı:A New Investigation of Second and Third Millenium Stratigraphy in Anatolia”, Anatolian Studies 1 s. 21-75.

LUMSDEN S. (1999). Gavurkalesi, XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt, Ankara, s. 209-218.

MELLİNK M. J. (1966). Archaeology in Asia Minor. American Journal of Archaeology 70, s. 139-159.

METİN Mustafa, Ulus Kazısı (1995). VII. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 8-10 Nisan 1996, Kuşadası, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1997, s.199-220.

Külliye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

MERMERCİ Doğu., (1990). Yağcı, Remzi, Yukarı Bağdere, Yalacık Tümülsü 1989 Kurtarma Kazısı, I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 19-20 Nisan 1990, Ankara, s. 163-176.

ORTHMANN, W. (1966). "Untersuchungen auf dem Asarcık Hüyük bei Ilıca", Istanbul Mitteilungen 16: s. 27-88.

ÖRCÜN H. BARIŞTA (2001). Ankara Yıkık Hamam (Eyne Bey Hamamı) 1999 Yılı Kazısı, 22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 397-410.

ÖZGÜÇ Tahsin (1946). "Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları I". Belleten (10): s. 557- 597.

PARLITI Umut, CANER Eyüp (2021). Geography and Climate on the Site Selection of Archaeological Settlements: Examples from Kura-Araxes Settlements in the Upper Euphrates-Malatya Basin. Aras Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi 3, s.29-53.

PARLITI Umut, KOCAİSPİR Ahmet (2022). Main Factors Affecting the Settlement of Eastern Anatolia from the Beginning to the End of the Bronze Age. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi 11 (4) , s.2029-2050.

SAĞIR Enver, METİN Mustafa, CİNEMRE Okan (2014). Juliopolis Nekropolü 2013 Yılı Kazısı 23. Müze Çalışmaları Senpozyumu, Juliopolis Nekropolü 2013 Yılı Kazısı. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. s.151,170.

SAMS, G. K. (2005). "Gordion: Exploration over a Century," in The Archaeology of Midas and the Phrygians. Recent Work at Gordion, ed. L. Kealhofer, Philadelphia, s.10-21.

ŞENYAPILI, Önder (2004). *Ne Demek Ankara; Balgat, Niye Balgat!*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık. s. 40.

SÜLÜNER, Sinan (2014). "Yabancı Seyyahların Gözlemleriyle Roma ve Bizans Dönemi'nde Ankara" (PDF). *Ankara Araştırmaları Dergisi* 2 (1). s. 11-21.

TEZCAN, B. (1966). 1964 Koçumbeli Kazısı. Koçumbeli Excavation in 1964. Ankara.

TÜRKTEKİ Murat, (2010). Batı ve Orta Anadolu'da Çark Yapımı Çanak Çömleğin Ortaya Çıkışı ve Yayılımı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.

ÜNAR Şükrü, (2021). Atatürk Dönemi'nde Türk Arkeolojisi, Anasay Dergisi, Sayı 11, 2020, s. 129-148.

YOUNG, R. S. (1956). The Campaign of 1955 Gordion, Preliminary Report, American Journal of Archaeology 60-3, s.249-266.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Ağrı İli Tunç Çağı Mezarlarının Sınıflandırılması ve Değerlendirilmesi

Hacer KUMANDAŞ*

Özet

Kafkaslardan Anadolu'ya geçiş güzergâhında yer alan Ağrı, Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim görmeye başlamıştır. Bölgede İlk Tunç Çağı'ndan, Demir Çağı'na kadar Karaz Kültürü etkili olurken, Demir Çağı'nda bölgeye Urartuların hâkim olduğu görülmüştür. Karaz Kültürü'nde en yaygın mezar olarak kurganlar ile karşılaşmaktadır. Ağrı ilinde tespit edilen ve çoğunluğu soyulmuş olarak karşımıza çıkan kurganların en önemlileri, Yaygınyurt, Suluçem ve Bozkurt Kurganlarıdır. Kurganlarda yapılan yüzey araştırması ve kazılardan ele geçen seramikler, bu mezarların Güney Kafkasya ve İran Azerbaycan'ında olduğu gibi Erken Transkafkasya Dönemi'nin sonundan, Orta Demir Çağı'na değin uzanan bir süreç içinde kullanıldıklarını ortaya koymaktadır. Bu çalışma ile Ağrı ilinde Tunç Çağı'nda, bölgenin konumu gereği Ağrı ilinin üstlendiği stratejik önemi, bölgede yaşamış olan kültürlerin yansımaları olan mezar tipleri ışığında ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağrı, Karaz Kültürü, Kurgan, Bronz Çağ, Doğubayazıt

Classification And Evaluation of Bronze Age Tombs In Ağrı Province

Abstract

Ağrı, which is located on the transition route from the Caucasus to Anatolia, has been inhabited since the Late Chalcolithic Age. While the Karaz Culture was influential in the region from the First Bronze Age to the Iron Age, it was seen that the Urartian dominated the region in the Iron Age. Kurgans are the most common tombs in Karaz Culture. The most important of the kurgans identified in the province of Ağrı and the majority of which are found to be robbed are Yaygınyurt, Suluçem and Bozkurt Kurgan. The ceramics recovered from the surveys and excavations in the Kurgans reveal that these tombs were used in a period from the end of the Early Transcaucasian Period to the Middle Iron Age, as in the South Caucasus and Iranian Azerbaijan.

It is aimed to reveal once again the existence of the cultures that dominated the region in the Bronze Age in the Eastern Anatolia Region in the province of Ağrı in the light of the tomb types that are the reflections of the cultures that lived in the region in this study.

Keywords: Ağrı, Karaz Culture, Kurgan, Bronze Age, Doğubayazıt

*Kars Kafkas Üniversitesi, yanmazhacer@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-3389-9281>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Kumandaş, H. (2023). Ağrı ili Tunç Çağı mezarlarının sınıflandırılması ve değerlendirilmesi.

Küllîye, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 567-581.

<https://doi.org/10.48139/aybukulliyeye.1357398>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
8 Eylül 2023	3 Ekim 2023	Derleme Makalesi	567-581
8 September 2023	3 October 2023	Review Article	

Extended Abstract

Ağrı, which is located on the transition route from the Caucasus to Anatolia, has been inhabited since the Late Chalcolithic Age. While the Karaz Culture was influential in the region from the First Bronze Age to the Iron Age, we see that the Urartian dominated the region in the Iron Age. Kurgans are the most common tombs in Karaz Culture. The most important of the kurgans identified in the province of Ağrı and the majority of which are found to be robbed are Yayginyurt, Suluçem and Bozkurt Kurgan. The ceramics recovered from the surveys and excavations in the kurgans reveal that these tombs were used in a period from the end of the Early Transcaucasian Period to the Middle Iron Age, as in the South Caucasus and Iranian Azerbaijan. Since the end of the First Bronze Age, the settlements in the Eastern Anatolia Region have started to deteriorate and the nomadic lifestyle has been adopted in the high plateaus, where animal husbandry is prominent.

It is revealed that the ceramic tombs unearthed during the surface research and excavations in the kurgans were used in a period extending from the end of the Early Transcaucasian Period to the Middle Iron Age, as in the South Caucasus and Iranian Azerbaijan. It is reported that the findings discovered in the Kurgan Cemetery have many similarities with the South Caucasus and Iranian Azerbaijan and that a common culture takes place in the region.

The burial areas with low stacked hills, whose diameter is 3-4 meters, have been identified from small unprocessed stones belonging to the Late Bronze / Early Iron Age also in Ağrı province. These areas are the Tepe Kale burial area in Doğubayazıt district, the burial area in Sağlıksuyu Village (Subaşı and Şorik), Hasanbey and Kertenkele Cemetery areas. The cemetery areas consisting of low stacked hills belonging to the Middle Iron Age have been unearthed in Hasanbey, Ankon, Karaburun, Eski Değirmen, Gelesor and Çetenli in Doğubayazıt. These low stacked hill tombs may have been for public use. In addition to Kurgans in Ağrı province, it is thought that cemetery areas may have been used by the public in the Early, Middle and Late Bronze Age. The first of these cemetery areas is located on the western slope of the Dorukdibi mound, Tutak district of Ağrı province. It is identified that there are stone mesh chest tombs with round and rectangular plans belonging to the Early Bronze Age in this area. Another is the cemetery in Gönluçak Castle in Patnos district of Ağrı province, which could have been used since the Early Bronze Age. Mostly simple earth and stone mesh tombs and a small number of two chamber tombs made of stone mesh and covered with large capstones have been unearthed in this area.

Kurgans are monumental tombs, usually used for a single person, belonging to tribal leaders, ruling class or rich people from the public. In addition to the Kurgans, people must have been buried on the slopes of the mounds that began to be used from the Early Bronze Age onwards, or in simpler graves in the cemetery areas identified on the outskirts of the castles. The burial grounds identified here,

consisting of kurgans and simpler graves, have shown us that the tombs where the rulers and aristocrats and the people are buried are different. Moreover, this clearly reveals that social class differences have begun to form among the people living in the region starting from the Late Chalcolithic/Early Bronze Age.

There are very few finds from the kurgans nowadays, which have been heavily destroyed as a result of illegal excavations. Quite a lot of ceramic pieces have been recovered from the surface of the burial ground where the Kurgans are located. These ceramic pieces are probably dead gifts from destroyed tombs. The ceramics, which are dead gifts found on the surface of the cemetery area and rarely inside the kurgan graves, show us the belief in life after death. While the round shape of the kurgans resembles the mother's womb, their height, which resembles the top protruding from the surface, resembles the external appearance of the pot-belly of a pregnant woman. In other words, this form of the kurgans suggests that they be designed to be born into a new life after death.

It is aimed to reveal once again the existence of the cultures that dominated the region in the Bronze Age in the Eastern Anatolia Region in the province of Ağrı in the light of the tomb types that are the reflections of the cultures that lived in the region in this study.

Giriş

Bu çalışmanın içeriğini oluşturan Ağrı ilinde Tunç Çağında görülen mezarların sınıflandırılması ve değerlendirilmesinde, Aynur Özfirat ve ekibinin 2000 yılından itibaren bölgede yapmış olduğu çalışmalar ve yayınlar, ana kaynağı oluşturmaktadır. Bunun yanında yine bölge ile ilgili araştırma ve incelemeler yapan, M. Işıklı & E. H. Ergürer; G. Kalmış, & M. Karageçi, ve N. Ceylan gibi hocalarımızın çalışmaları da yol gösterici niteliktedir. Yine 2019 yılında *MÖ III. Binyıl Doğu Anadolu Bölgesi'nin Ölü Gömme Gelenekleri ve Mezar Tipleri* adlı doktora tezi yapan U. Parlıtı ve 2019 da *Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi isimli* yüksek lisans tez çalışması yapan N. Dadak'ın çalışmalarından da faydalanılmıştır.

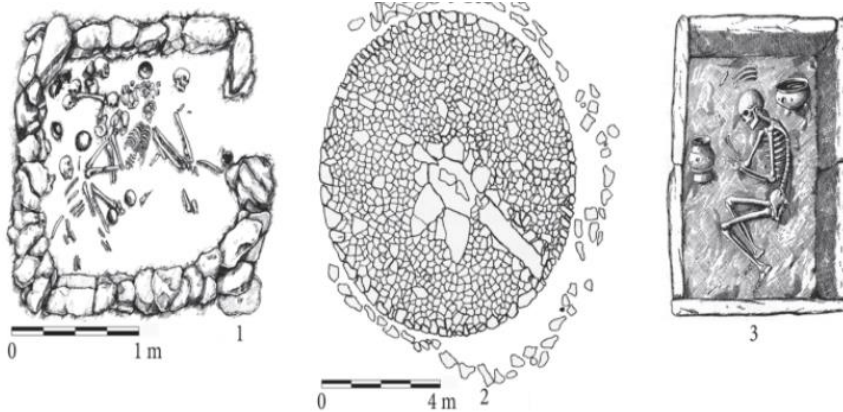
Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Murat - Van bölümü (Efendioğlu, 2018, s. 1415; Kalmış & Karageçi, 2021, s. 616) sınırları içinde yer alan Ağrı ilinin merkez haricinde, Doğubayazıt, Eleşkirt, Patnos, Hamur, Taşlıçay, Diyadin ve Tutak olmak üzere yedi ilçesi (Efendioğlu, 2018, s. 1415) vardır. Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim gören ve önemli yol ağlarının kesişme noktasında (Nezahat, 2020, s. 361) olan Ağrı, Murat Nehri ve onun kolları (Çelik & Aydın, 2021, s. 103) ile sulanmaktadır. Ağrı ilinde, İlk Tunç Çağı'nda Erken Transkafkasya Kültürü (Işıklı & Ergürer, 2017, s. 44) veya daha yaygın bilinen adıyla Kura-Aras (Kuftin, 1943, s. 92; Altunkaynak, Işıklı & Erkmén, 2018, s. 74-75) veya Karaz Kültürü (Ceylan, 2020, s. 361) etkili olmuştur. Erken Tunç Çağı'nda Güney Kafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu geneline hâkim olan en önemli kültürel yapı; en yaygın kullanılan ismi ile "Karaz Kültürü"dür (Burney, 1958, s.

157). Yerleşimlerini ova tabanlarına veya yamaçlara kurmuş olan Karaz Kültürü halkı kare, dikdörtgen veya yuvarlak planlı, kerpiç ya da çamur-dal örgüden inşa edilen evlerde oturmuş, tarıma dayalı hayvancılık ile geçimini (Işıklı & Ergürer, 2017, s. 45; Işıklı & Köse, 2018, s.191) sağlamıştı. Bu kültürde en yaygın mezar olarak kurganlar ile karşılaşılmaktadır. Kurganlar; İlk çağ zamanında mezarların üzerine işlenmemiş taşlarla yığılarak yapılan (Mutlu, 2018, s. 75) küçük tepelerdir.

Ağrı İli, Tunç Çağı Mezarlarının Sınıflandırılması

Geç Kalkolitik/Erken Tunç Çağı'nda Kuzeydoğu Anadolu'da birden bire ortaya çıkan kurganlar bize bölgede olan büyük bir göç hareketini göstermektedir. Karaz kültürü olarak adlandırılan bu kültürün ölü gömme geleneğinin en yaygın anıt mezarları olan kurganların erken örnekleri Transkafkasya'da MÖ 3. binin ortalarından (Özfirat, 2002, s.343) beri görülmektedir. Bundan dolayı bu göç hareketi, Transkafkasya'da Doğu Anadolu Bölgesine doğru olmuş olmalıdır. Kafkaslardan Anadolu'ya uzanan göç yolu üzerinde geçiş konumunda yer alan Ağrı ilinde karşımıza çıkan kurganlar, tam da bu göç hareketini doğrulamaktadır.

Ağrı ilinde Tunç Çağında en çok karşılaşılan mezar tipi kurganlardır. Güney Kafkasya ve İran Azerbaycan'ında (Fotoğraf 1) görülen ve Ağrı ilinde de tespit edilen kurgan türü mezarlar, Erken Transkafkasya Dönemi'nin sonundan Orta Demir Çağı'na (Özfirat, 2009b, s. 636) değin uzanan bir süreç içinde yer alırlar. Kurganlar dışında, höyüklerin ve kalelerin eteklerinde, yerleşim alanlarının yakınılarında (Özfirat, 2009b, s. 636) mezarlık alanları görülmektedir. Bu mezarlık alanlarında extramural yuvarlak ve dikdörtgen plana sahip taş örgü sanduka mezarlar, oda mezarlar, çoğunlukla ise basit toprak ve taş örgü mezarlar şeklindedir.

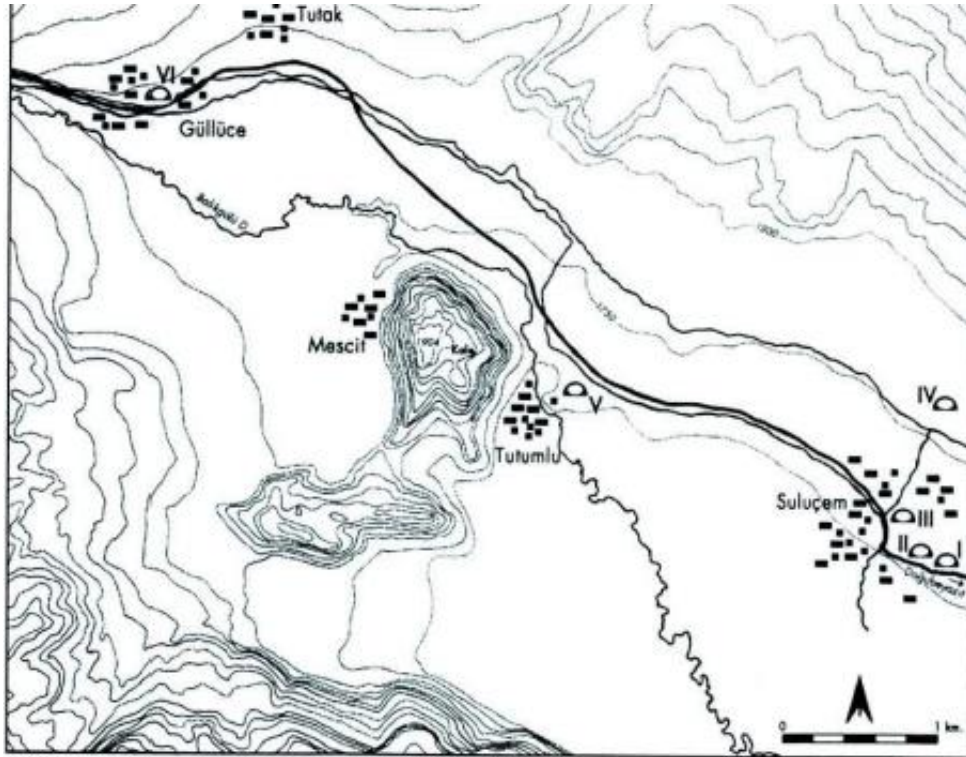

1- Dörtgen Taş Mezar 2- Kurgan Tipi Mezar 3-Taş Sandık Mezar

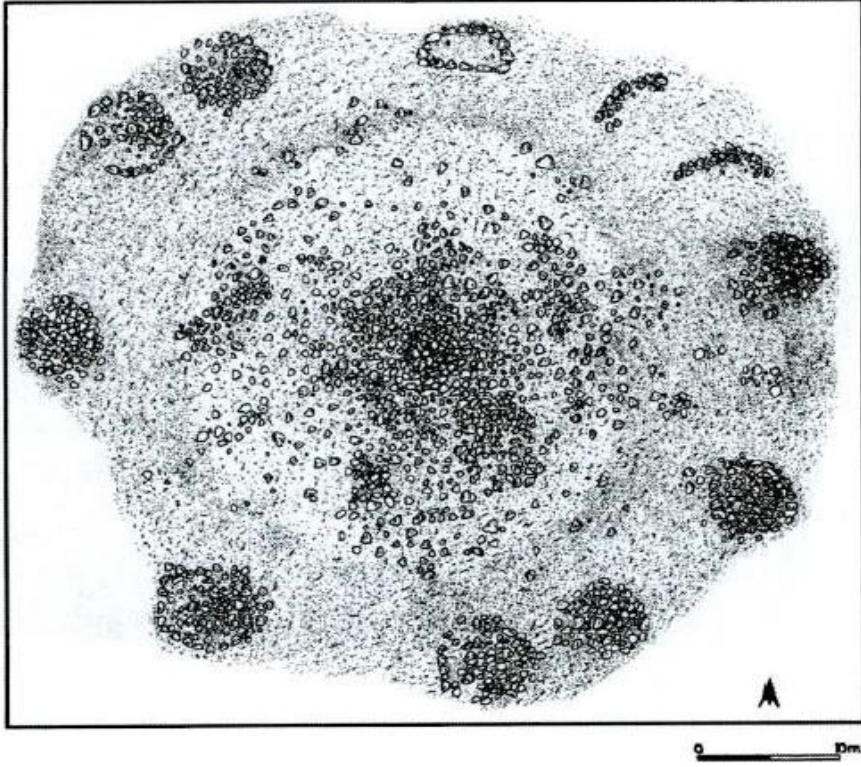
Fotoğraf 1. Güney Kafkasya'da Kura-Aras Mezarları Çizimleri (Çıvgın, s. 2023 https://www.academia.edu/36515750/Kura_Aras)

Suluçem Kurganları

Doğubayazıt-Ağrı yolunun kuzeyinde, Doğubayazıt ilçe merkezine 30 km uzaklıkta bulunan Suluçem yakınlarında (Fotoğraf: 2), Güllüce Köyü'nde, 1995 yılında Tunç Çağı'na ait, 6 adet kurgan (Özfirat, 2001, s. 71; Özfirat, 2002, ss. 344-345; Parlıtı, 2019, s. 213) tespit edilmiştir. Bu kurganlardan en ilginç (Özfirat, 2001, s. 71) Güllüce köyünün yarım km kadar doğusunda yer alan IV Nolu (Fotoğraf 3-4) kurgandır. Yapımında taş ve toprağın kullanıldığı bu kurgan, merkezi bir tepe ve bunun etrafındaki 9 adet daha küçük tepeliklerden oluşan küçük taş kurganlardan (Özfirat, 2001, s. 71-72) oluşmuştur. Bu tarz gömü şekli, daha önceden Gürcistan'daki Meskheti Kurganlarında (Lordkipanidze, 1991, s. 69 vd.; Djaparidze, 1995, s. 93 vdd Özfirat, 2002, s.345) görülmüştür. Güllüce Köyü'nün içinde yer alan VI no'lu kurganda ise, doğu-batı yönünde uzanan 3 adet çok büyük, 3.50 x 1.50 m. boyutlarında sal taşı kapak ile örtülü bir taş sandık mezar (Özfirat, 2001, s. 72) ve boyalı seramikler tespit edilmiştir. Tek kişilik bir gömünün yapıldığı bu mezar kaçak kazılarla çok fazla tahrip edilmiştir.

Fotoğraf 2. Suluçem Kurganları Çizimi. (Özfirat, 2001, s.72)

Fotoğraf 3. Suluçem IV Nolu Kurganın Çizimi. (Özfirat, 2001, s. 73)

Fotoğraf 4. Suluçem IV Nolu Kurganın İçinden Görüntü (Özfirat 2001, s.74, res. 31)

Yaygınyurt Kurganları

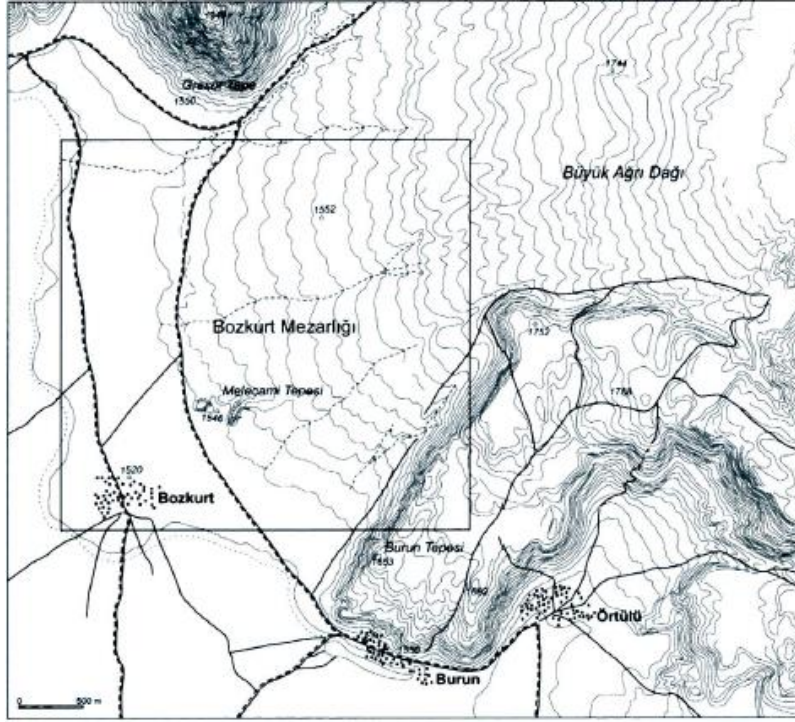
Küllüye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

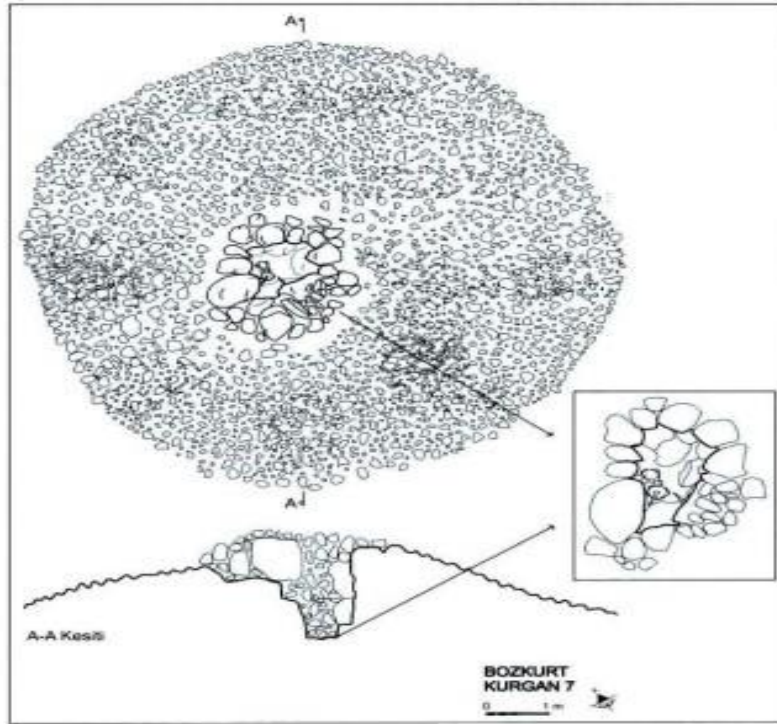
Kurganlar, Doğubayazıt-İran yoluna yaklaşık 21 km uzaklıkta bulunan Yaygınyurt Köyü'nün girişinde ve güneydoğusundaki bölgede nekropol alanında yer (Özfirat, 2012a, s. 294) almaktadır. 2011 yılında yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen ve Orta Tunç Çağı'ndan başlayarak Son Tunç ve Demir Çağı'na tarihlendiren 11 adet kurganın hepsi de (Özfirat, 2012a, s. 294) soyulmuştur. 2017 yılında bölgede yapılan arkeolojik yüzey araştırmalarında, 14'ü aynı yerde, 3'ü ise ana mezar alanının yaklaşık olarak 100 m. doğusunda (Yardımcıel & Gizlenci, 2017 s. 61; Dadak, 2019, s. 142) toplam 17 kurgan tespit edildi.

Bozkurt Kurganları

Ağrı ili, Doğubayazıt ilçesinin 16 km. kuzeyinde yer alan Bozkurt Kurganları ile ilgili (Fotoğraf 5) ilk kazılara 2007 yılında (Özfirat, 2009b, s. 635) başlanmıştır. 2009-2010 yılları içerisinde tespit edilen 34 kurgandan 18 âdetinin kazısı (Özfirat, 2012b, s. 534) yapılmıştır. Ağrı Dağı'nın eteğindeki bu mezarlarda yapılan kazı çalışmalarının neticesinde, mezarların çoğunlukla kurgan türünde olduğu tespit edildi. Mezarlık alanında, Orta Tunç ve Son Tunç/Erken Demir Çağı'na (Özfirat, 2009b, s. 642) ait olan çanak çömlekler çoğunlukla yüzeyden elde geçti. 2007 yılında ilk yapılan kazılarda mezarlığın kuzeybatısında incelenen 7 adet kurgandan ve güneydeki Melecami Kayalığı'nın güney eteklerinde alçak kurgan türünde temizlenen iki mezardan, 7 no'lu kurgan hariç, (Fotoğraf 6-7) tümü kaçak kazı ile (Özfirat, 2009b, 635-639) soyulmuştur. 2009-2010 yıllarında yapılan kazı ile ortaya çıkarılan 32 nolu taş sanduka mezarın içinde insan iskeleti tespit edildi. Bu mezarın içinde bulunan hayvan iskeletleri ölü yemeği (Parlıtı, 2019, s. 215-216) olarak değerlendirilmektedir. Yapılan çalışmalar sonucunda Bozkurt Kurganları'nın Orta Tunç Çağından itibaren kullanım gördüğü anlaşılmıştır. Burada karşımıza çıkan kurganların, işlenmemiş küçük taşlarla yapılmış yığma tepelerin, 0.60 ile 4 m. arasında değişen yükseklikte ve yaklaşık 8 ile 12 m. çapında olmaları ortak özellikleridir. Yığma tepenin altındaki mezarlar taş örgü veya taş sandıktır (Özfirat, 2009b, s. 637). Kurganlarda tespit edilen buluntular Güney Kafkasya ve İran Azerbaycan'ı ile oldukça fazla benzerlikler olduğunu (Özfirat, 2008, s. 71; Özfirat, 2012b, s. 534; Parlıtı, 2019, s. 228), ortak bir kültürün bölgede cereyan ettiğini ortaya koymaktadır.

Fotoğraf 5. Bozkurt Mezarlığı Topografik Planı (Özırat, 2009b, Çiz. 1)

Fotoğraf 6. Bozkurt 7 Nolu Kurganın Çizimi (Özırat, 2009b, Çiz. 9)

Küllüye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Fotoğraf 7. Bozkurt 7 Nolu Kurganın İçinden Görüntü (Özfirat, 2009b, Res. 18)

Melecami Kurganları

Ağrı Dağı'nın Doğubayazıt Ovası ile birleşen batı yamacında Melecami Höyüğü ve Mezarlık 1, yamacın hemen doğusundaki yüksek tepenin güney kısmında Kale I, Kale II, Mezarlık 2, tepenin diğer ucunda kuzeybatı yönde tek ise bir kurgan (Mahmut Burnu) (Özfirat, 2014, s. 211) yer alır. Mezarlık 1 alanında, Orta Tunç Çağından (MÖ 2300/2200-1400/1300) başlayarak Son Tunç-Erken Demir Çağı (MÖ 1400/1300-900) boyunca kullanıldığı anlaşılan 32 adet kurgan kazılmıştır (Özfirat, 2014, s. 211). Muhtemelen yönetici sınıfa ait olan bu kurganlar, kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Kale I, Son Tunç-Erken Demir Çağına, Kale II ise Urartu Dönemine aittir. (Özfirat, 2014,211; Özfirat & Coşkun, 2014, s. 146-147).

Mahmut Burnu Kurganı

Bu kurgan, Ağrı Dağı'nın Doğubayazıt Ovasıyla birleşen batı yamacının doğusundaki Bozkurt Kurganları'nın kuzeybatı yönünde (Özfirat 2014, s. 211) yer almaktadır. Muhtemelen bir yöneticiye ait olduğu düşünülen Mahmut Burnu Kurganı, kaçak kazılarla tahrip (Özfirat 2014, s. 211) edilmiştir.

Dertek Kurganları

Doğubayazıt ilçesine bağlı Dertek beldesinde yer alan (Dadak, 2019) Dertek Kurganlarının yapısal özelliklerinden dolayı Orta Tunç Çağı'na ait oldukları düşünülmektedir. 2007 yılında yapılan yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen Dertek Kurganlarının boyut olarak büyük oldukları (Özfirat, 2014, s. 215) anlaşılmıştır. Bununla beraber herhangi bir buluntunun ele geçmediği Dertek

Kurganları, muhtemelen Bozkurt'ta ortaya çıkarılan Orta Tunç Çağı'na ait mezarlığın devamı (Özfirat, 2014, s. 215) niteliğindedir.

Aynı zamanda Doğubayazıt ilçesine bağlı Gölyüzü Köyünün 2 km batısındaki Ömerağa-Gölyüzü Kurganları (Özfirat, 2017, s. 82; Dadak, 2019, s. 155); Çetenli Köyünde Çetenli Kurganları (Özfirat, 2008, s. 203; Çetin, 2013, s. 14; Dadak, 2019, s. 155) kalenin eteklerinde Hasanbey Kurganları (Özfirat & Marro, 2007, s. 12) Doğubayazıt'ta bulunan Mısın Kurganları (Dadak, 2019, s. 142) Göze Mevkii'nde Zırdakolu/Göze Kurganları (Özfirat & Marro, 2007, s. 9; Dadak, 2019, s. 156); Tepe Kale'nin 500 m. kadar güneyinde, Kervane Mevkii Kurganları (Özfirat & Marro, 2004, s. 19; Dadak, 2019, s. 156) Doğubayazıt- Balık Gölü yolunun üzerinde çok yüksek olmayan bir kayalık tepe üzerinde Şehit Tepe Kurganı 1 (Özfirat, 2001, ss. 71-73) yer almaktadır.

Mezarlık Alanları

Ağrı ili Tutak ilçesi, Dorukdibi Köyü'nde yer alan Dorukdibi Höyüğü'nün batı yamacında Erken Tunç Çağı'na ait mezarlık alanı (Özfirat, 2009a, s. 347; Parlıtı 2019, s. 214) tespit edildi. Bu mezarlık alanında yuvarlak ve dikdörtgen plana sahip taş örgü sanduka mezarlar (Özfirat, 2007, s. 347; Parlıtı 2019, s. 214) vardır. Ağrı ili Patnos ilçesi Gönlüaçık köyünde yer alan Gönlüaçık Kalesinde tespit edilen (Özfirat, 2009c, s. 459-460) mezarlıkta, Erken Tunç Çağından itibaren kullanıldığı anlaşılan çoğunlukla basit toprak ve taş örgü mezarlar tespit edildi. Ancak az sayıda taş örgü şeklinde yapılmış, üstleri iri kapak taşları ile örtülmüş iki adet oda mezarda (Özfirat, 2009c, s. 459-460; Parlıtı, 2019, s.219) ortaya çıkarıldı.

Ağrı ilinde, Geç Tunç Çağından başlayıp Demir Çağı boyunca kullanılan, yanyana, işlenmemiş küçük taşlardan alçak yığma tepelere sahip (Özfirat & Marro, 2004, s. 18), çapları 3-4 m. olan mezarlık alanları tespit edildi. Doğubayazıt ilçesinde yer alan Tepe Kale mezar alanı, (Özfirat & Marro, 2004, s. 19) Sağlıksuyu Köyü (Subaşı ve Şorik) mezar alanı (Özfirat & Marro, 2004, s. 303), Hasanbey ve Kertenkele mezar alanı (Özfirat & Marro, 2008, s. 202-203) Geç Tunç Çağı/ Erken Demir Çağı için en iyi örnekleri teşkil etmektedir. Yine Doğubayazıt'ta yer alan Hasanbey, Ankon, Karaburun, Eski Değirmen, Gelesor ve Çetenli mezar alanları Orta Demir Çağ'da (Özfirat & Marro, 2007, s. 12; Dadak, 2019, s. 64) kullanım gördükleri tespit edilmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Kafkaslardan Anadolu'ya geçiş güzergâhında yer alan Ağrı, Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim görmeye başlamıştır. Bölgede İlk Tunç Çağı'ndan, Demir Çağı'na kadar Karaz Kültürü etkili olurken, Demir Çağı'nda bölgeye Urartuların hakim olduğu anlaşılmıştır. Karaz Kültüründe en yaygın mezar olarak kurganlar ile karşılaşılmıştır. Kurganlar dışında, höyüklerin ve kalelerin eteklerinde, yerleşim alanlarının yakınlarında mezarlık alanları görülmüştür. Bu mezarlık alanlarında karşılaşılan mezarlar, extramural yuvarlak ve dikdörtgen plana

sahip taş örgü sanduka mezarlar, oda mezarlar, çoğunlukla ise basit toprak ve taş örgü mezarlar şeklindedir. Ağrı ilinde tespit edilen ve çoğunluğu soyulmuş olarak karşımıza çıkan kurganların en önemlileri, Suluçem, Yaygınyurt ve Bozkurt Kurganları'dır.

Doğubayazıt ilçe merkezine 30 km uzaklıkta bulunan Suluçem yakınlarında, Güllüce Köyü'nde tespit edilen Tunç Çağı'na ait, 6 adet kurgandan en ilginç IV nolu kurgandır. Yapımında taş ve toprağın kullanıldığı bu kurgan, merkezi bir tepe ve bunun etrafındaki küçük taş kurganlardan oluşmuştur. VI nolu kurganda ise, doğu-batı yönünde uzanan sal taşı kapak ile örtülü bir taş sandık mezar ve boyalı seramikler tespit edilmiştir. Tek kişilik bir gömünün yapıldığı bu mezar bir yöneticiye ait olmalıydı. Doğubayazıt-İran yolunun yaklaşık 21 km uzaklıkta bulunan Yaygınyurt Köyü'nün girişinde ve güneydoğusundaki bölgedeki nekropol alanında tespit edilen, 28 kurgan, Orta Tunç Çağından başlayarak Son Tunç ve Demir Çağı'na kadar kullanım görmüştür. Ağrı ili, Doğubayazıt ilçesinin 16 km. kuzeyinde yer alan Bozkurt mezarlık alanında, 2009-2010 yılları içerisinde tespit edilen 34 kurgandan 18 adetinin kazısı yapılmış ve mezarların çoğunlukla kurgan türünde olduğu tespit edilmiştir. Burada karşımıza çıkan kurganların, işlenmemiş küçük taşlarla yapılmış yığma tepelerin, 0.60 ile 4 m. arasında değişen yükseklikte ve yaklaşık 8 ile 12 m. çapında olmaları ortak özellikleridir. Yığma tepenin altındaki mezarlar taş örgü veya taş sandıktır. Mezarlık alanında, çoğunlukla yüzeyden tespit edilen çanak çömlekler, Orta Tunç ve Son Tunç/Erken Demir Çağı'na ait olduğu anlaşılmıştır. 2009-2010 yıllarında yapılan kazılar sonucu 32 nolu taş sanduka mezarın içinde insan iskeleti ve hayvan iskeletleri tespit edilmiştir. Mezarda bulunan bu hayvan kemikleri, ölü yemeği olarak değerlendirilmiş olup, ölü gömme gelenekleri kapsamında, ölü yemeği hakkında bilgi vermesi yönüyle oldukça önemlidir. Yapılan çalışmalar sonucunda Bozkurt Kurganlarının, Orta Tunç Çağı'ndan itibaren kullanım gördüğü anlaşılmıştır. Ağrı Dağı'nın Doğubayazıt Ovası ile birleşen batı yamacında Melecamı Höyüğü ve Mezarlık 1, yamacın hemen doğusundaki yüksek tepenin güney kısmında Kale I, Kale II, Mezarlık 2, tepenin diğer ucunda kuzeybatı yönde tek ise bir kurgan (Mahmut Burnu) yer alır. Mezarlık 1 alanında, Orta Tunç Çağından (MÖ 2300/2200-1400/1300) başlayarak Son Tunç-Erken Demir Çağı (MÖ 1400/1300-900) boyunca kullanıldığı anlaşılan 32 adet kurgan kazılmıştır. Muhtemelen yönetici sınıfa ait olan bu kurganlar, kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Doğubayazıt ilçesine bağlı Dertek beldesinde yer alan Dertek Kurganlarının yapısal özelliklerinden dolayı Orta Tunç Çağı'na ait oldukları düşünülmektedir. Aynı zamanda Doğubayazıt ilçesine bağlı Gölyüzü Köyünün 2 km batısındaki Ömerağa-Gölyüzü Kurganları, Çetenli Köyünde Çetenli Kurganları, kalenin eteklerinde Hasanbey Kurganları Doğubayazıt'ta bulunan Mısın Kurganları, Göze Mevkii'nde Zırdakolu/Göze Kurganları, Tepe Kale'nin 500 m. kadar güneyinde, Kervane Mevkii Kurganları, Doğubayazıt- Balık Gölü yolunun üzerinde kayalık tepe üzerindeki Şehit Tepe Kurganı 1 yer almaktadır.

Kurganlarda yapılan yüzey araştırması ve kazılarda ele geçen seramikler, bu mezarların Güney Kafkasya ve İran Azerbaycan'ında olduğu gibi Erken Transkafkasya Dönemi'nin sonundan, Orta Demir Çağı'na değin uzanan bir süreç içinde kullanıldıklarını ortaya koymaktadır. Kurganlarda tespit edilen buluntular Güney Kafkasya ve İran Azerbaycan'ı ile oldukça fazla benzerlikler olduğunu ortak bir kültürün bölgede cereyan ettiğini gözler önüne sermektedir.

Yine Ağrı ilinde, Geç Tunç / Erken Demir Çağına ait yanyana, işlenmemiş küçük taşlardan alçak yığma tepelere sahip çapları 3-4 m. olan mezarlık alanları tespit edilmiştir. Bu alanlar, Doğubayazıt ilçesinde yer alan Tepe Kale mezar alanı, Sağlıksuyu Köyü'nde (Subaşı ve Şorik) mezar alanı, Hasanbey ve Kertenkele mezarlık alanlarıdır. Orta Demir Çağı'na ait alçak yığma tepelerden oluşan mezarlık alanları ise Doğubayazıt'ta yer alan Hasanbey, Ankon, Karaburun, Eski Değirmen, Gelesor ve Çetenli'de gün yüzüne çıkarılmıştır. Muhtemelen bu alçak yığma tepe mezarlar, daha çok halkın kullanımına yöneliktir. Ağrı ilinde kurganların yanında, Erken, Orta ve Geç Tunç Çağı'nda yine halk tarafından kullanıldığı düşünülen mezarlık alanları da tespit edilmiştir. Bu mezarlık alanlarından ilki, Ağrı ili Tutak ilçesi, Dorukdibi Höyüğü'nün batı yamacında yer almaktadır. Bu alanda Erken Tunç Çağı'na ait yuvarlak ve dikdörtgen plana sahip taş örgü sanduka mezarlar tespit edilmiştir. Bir diğeri ise, Ağrı ili Patnos ilçesi Gönlüaçık Kalesinde, Erken Tunç Çağından itibaren kullanıldığı anlaşılan mezarlıktır. Bu alanda çoğunlukla basit toprak ve taş örgü mezarlar ile az sayıda taş örgü şeklinde yapılmış, üstleri iri kapak taşları ile örtülmüş iki adet oda mezar ortaya çıkarılmıştır.

Kurganlar, kabile reisi, yönetici sınıf ya da halktan zengin kişilere ait genellikle tek kişi için kullanılan, anıtsal mezarlardır. Bunun yanında, höyüklerin yamaçlarında ya da kalelerin eteklerinde tespit edilen, Erken Tunç Çağı'ndan itibaren kullanılmaya başlanan mezarlık alanlarındaki daha basit mezarlara ise, halk gömülmüş olmalıydı. Burada tespit edilen kurganlar ve daha basit mezarlardan oluşan mezarlık alanları, bize yönetici ve aristokrat kesim ile halkın gömüldüğü mezarların farklı olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda bu, Geç Kalkolitik/ Erken Tunç Çağı'ndan itibaren bölgede yaşayan halk arasında sosyal sınıf farkının oluşmaya başlamış olduğunu, açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kaçak kazılar sonucu çok fazla tahrip edilmiş olan kurganlardan, günümüze çok az sayıda buluntu gelmiştir. Kurganların yer aldığı, mezarlık alanının yüzeyinden oldukça fazla seramik parçaları ele geçmiştir. Bu seramik parçaları, muhtemelen tahrip edilmiş olan mezarlara ait ölü hediyeleridir. Mezarlık alanın yüzeyinden ve nadir olarak kurganların içlerinden ele geçen ölü hediyesi olan seramikler, bize ölümden sonraki yaşam inancını göstermektedir. Kurganların şeklinin yuvarlak olması, ana rahmini, yüzeyden dışa taşkın tepelyi anımsatan yüksekliği ise hamile kadının şişkin karnının dıştan görüşünü andırmaktadır. Yani kurganların bu şekli, onların ölümden sonra, yeni bir hayata doğacak şekilde

tasarlanmış oldukları, fikrini akla getirmektedir. Ancak kurganların, küçük tepeleri andırır şekilde yüksek yapılmasının, öncelikli olarak, mezarlara anıtsallık katmak ve mezarda yatan kişinin statü göstergesini vurgulamak amacıyla tasarlandığını unutmamak gerekir.

Bu çalışma sonucunda Ağrı ilinde Geç Kalkolitik/Erken Tunç Çağı'nda birden bire ortaya çıkan Kurganlar, bize bölgeye olan büyük bir göç hareketini göstermektedir. Transkafkasya'dan Anadolu'ya göç yolu üzerinde yer alan Ağrı ili, bu kültürün Anadolu'daki ilk uğrak yerlerinden olmalıdır. Kurganların erken örneklerinin burada tespit edilmesi, bölgenin konumu gereği, Ağrı'nın üstlendiği geçiş bölgesine has stratejik önemi bir kez daha ortaya koymaktadır. Geç Kalkolitik Çağı'nın sonları ile Erken Demir Çağı'nın başına kadar, Karaz Kültürünün her şeyi ile bölgeye hâkim olduğunu, bölgede karşımıza çıkan bu kültüre özgü mezar tipleri çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Altunkaynak, G., Işıklı, M. & Erkmen, M. (2018). Erzurum Ovası'ndan Yeni Kanıtlar Işığında Doğu Anadolu'daki Kura-Aras Ölü Gömme Uygulamalarına Genel Bir Bakış. *TÜBA-AR 2018 Özel Sayı*,73-91.

Arsebük, G. (1974). *Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*. İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Biber, H. & Çiftçi, Y. (2016). Malazgirt ve Bulanık Ovalarında Erken Transkafkasya Dönemi Yerleşmeleri ve Çanak-Çömlekleri, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 35, 1- 43.

Burney, C. A. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *Anatolian Studies* VIII, 157-209.

Ceylan, N., (2020) 2019 Yılı Ağrı İli, Patnos İlçesi Yüzey Araştırması. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*. Kış Sayısı, 360-373.

Çelik, A. & Aydın, E. (2021.) Fırat- Dicle Havzası Nehir Kollarında Su Kalitesi Karakterizasyonu için Antibiyotik Grubu Tetrasiklin ve Bazı Minerallerin Takibi ve Değerlendirilmesi. *Fırat Üniversitesi Fen Bil. Dergisi* 33(1), 103-113.

Dadak, N. (2019). *Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve Yakın Çevresi*. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.

Efendioğlu, S. (2018). Ağrı İli Ağızlarından Derlemeler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(3), 1415-1435.

Işıklı, M.& Ergürer, H. (2017) Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Kültürü'nde Mekân ve mekân Kullanımına Dair Gözlemler. *Dumlupınar Üniversitesi V. Arkeoloji Sempozyumu*, 10-12 Ekim 2016, Ankara, 43-64

Işıklı, M. & Köse, S. (2018) A Short History Of The Researches On The East Anatolian Kura-Aras Culture: Two Key Settlements Two Leading Figures, Arslantepe Proceedings of the I. International Archaeology Symposium, Malatya, Turkey , 4 - 06 October 2018, pp.191-202

Kalmış, G. & Karageçi, M.(2021). Tarihe Tanıklık Eden Önemli Yapılar: Yalçinkaya Kaleleri (Patnos). *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(25) , 616-628.

Özfirat, A. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özfirat, A. (2002). Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'ndan M.Ö.2. Binyıl Kurganları. *Belleten*, Ankara: TTK. LXVI, (246) 343-350

Özfirat, A. (2008). Bozkurt Kurgan Nekropolü Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi, Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yıl Anısına*, Ankara.

Özfirat, A. (2009a). Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2007. 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt, Ankara 2009, 345-366.

Özfirat, A. (2009b). Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazıları. *Belleten*. 73 (268) DOI: 10.37879/belleten.2009. 635-644.

Özfirat, A. (2009c). Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması: Patnos Ovası Demir Çağ Yerleşimleri. *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.455-477

Özfirat, A. (2011). Van, Ağrı ve Iğdır Yüzey Araştırması, 2010, *AST 29*, Ankara: Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 155-171.

Özfirat, A. (2012a). Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2011, *AST 30*, Ankara: Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 30 (II) 293-302.

Özfirat, A. (2012b). "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2009-2010", 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 533-551.

Özfirat, A. (2017). Eriqua and Minuahinili: An Early Iron Age-Nairi Kingdom and Urartian Province on The Northern Slope of Mt Ağrı (Settlement Complexes at Melekli and Karakoyunlu) Eriqua ve Minuahinili: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğinde

Bir Erken Demir Çağ-Nairi Krallığı ve Urartu Eyaleti (Melekli ve Karakoyunlu Yerleşim Kompleksleri), *TÜBA-AR* 21, 63-92.

Özfirat, A. & Marro, C. (2004). 2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, *AST* 21 (1), Ankara: Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 15-32.

Özfirat, A.& Marro, M. (2007). 2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* (7) 1-20.

Özfirat, A. & Coşkun, N., (2013). Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2012. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. XXXV. Muğla *KST*, (I) 146-158.

Özfirat, A., (2014). Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı XXXVI Gaziantep *KST* (II) 209-226.

Özgül, O. (2016). Erzurum’da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba). *TÜBA-AR* (19) 137-157.

Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regno di Urartu*, Roma.

Sevin, V. (1984). Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar. *Anadolu Araştırmaları*. 0 (10), 329-350.

Parlıtı, U. (2019). *MÖ III. Binyıl Doğu Anadolu Bölgesi'nin Ölü Gömme Gelenekleri ve Mezar Tipleri*. Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda “Uruatri” ve “Nairi” Konfederasyonları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul.

Yardımcıel, A. & Gizlenci, E. (2017). Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Işığında Ağrı-Doğubayazıt Bölgesi'nin Orta Tunç Çağı Kültürü, *IV. Uluslararası Ağrı Dağı Ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Ağrı 58-63

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Uluslararası Politika Açısından Filistin Sorunu Çağlar ÖZER*

Özet

Osmanlı Devleti yönetiminde 402 yıl kalan Filistin, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Siyonistlerin devlet kurma emellerine yönelik izledikleri stratejilerle İngiliz manda yönetimine geçmiştir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar İngiliz manda yönetiminde kalan Filistin'de 1948 yılında İsrail devletinin kurulması ile birlikte Filistin sorunu farklı bir boyuta dönüşmüştür. İsrail ile Arap ülkeleri arasında çıkan savaşlar Filistin topraklarının kazanılmasından ziyade, İsrail'in topraklarını genişletmesiyle sonuçlanmıştır. Günümüzde Filistin, Doğu Akdeniz'de çatışmaların azalmadığı, İsrail'in işgaline ve saldırılarına uğramış Müslümanların kanayan yarası durumundadır. Uluslararası politika açısından da oldukça önem addedilen Filistin sorununun çözüme yönelik farklı ülkelerin girişim ve barış planları olmuş, ancak bugüne kadar yapılan girişimler üç semavi dinin kutsal mekanlarını barındıran Filistin bölgesinde Müslümanlar ve Yahudiler arasında yaşanan çatışmaların sona ermesini ve barışın tesis edilmesini sağlayamamıştır.

Bu çalışmada Filistin sorunu uluslararası politika açısından ele alınmış Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Avrupa Birliği (AB) ve Çin'in Filistin sorununa yönelik politikaları ile uluslararası hukuk açısından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Filistin Sorunu, İsrail Devleti, Uluslararası Politika

The Palestinian Problem in Terms of International Politics

Abstract

Palestine, which remained under the rule of the Ottoman Empire for 402 years, passed to the British squad administration after the First World War with the strategies pursued by the Zionists for their state-building ambitions. After the establishment of the state of Israel in 1948 in Palestine, which remained under British squad rule until the Second World War, the Philistine problem turned into a different dimension. The wars between Israel and the Arab countries resulted in the expansion of Israel's territories rather than the acquisition of Palestine lands. Today, Palestine is the bleeding wound of the Muslims in the Eastern Mediterranean, where conflicts have not diminished and which has been subjected to Israeli occupation and attacks. There have been initiatives and peace plans of different countries to solve the Palestinian problem, which is considered to be very important in terms of international politics, but the initiatives made so far have not been able to end the conflicts between Muslims and Jews in the Palestinian region, which harbours the holy places of the three Abrahamic religions, and to establish peace.

*Dr., İstanbul Kent Üniversitesi, caglarozzer_62@hotmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-3090-4740>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Özer, Ç. (2023). Uluslararası politika açısından Filistin sorunu. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 582-605. <https://doi.org/10.48139/aybukulliyeye.1360984>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
15 Eylül 2023	28 Ekim 2023	Derleme Makalesi	582-605
15 September 2023	28 October 2023	Review Article	

In this study, the Palestinian problem is analyzed from the perspective of international politics and the policies of Turkey, the United States of America (USA), the European Union (EU) and China towards the Palestinian issue and international law.

Keywords: Palestine Problem, State of Israel, International Politics

Extended Abstract

Purpose of the research: Palestine, which remained under the rule of the Ottoman Empire for 402 years, passed to the British mandate administration after the First World War with the strategies pursued by the Zionists for their aspirations to establish a state. After the establishment of the state of Israel in 1948 in Palestine, which remained under the British mandate administration until the Second World War, the Palestine problem has turned into a different dimension. The wars between Israel and Arab countries resulted in the expansion of Israel's territories rather than the acquisition of Palestinian lands. Today, Palestine is the bleeding wound of the Muslims, which is subjected to Israeli occupation and attacks, and where conflicts in the Eastern Mediterranean have not decreased. There have been initiatives and peace plans of different countries to solve the Palestinian problem, which is considered very important in terms of international politics, but the initiatives made so far have not been able to end the conflicts between Muslims and Jews in the Palestinian region, which harbours the holy places of the three Abrahamic religions, and to establish peace.

In this study, the Palestine problem is analysed from the perspective of international politics and the policies of Turkey, the United States of America (USA), the European Union (EU) and China towards the Palestine problem and international law.

Methodology of the Study: In the preparation of the study, a comprehensive literature review was conducted and books, articles and scientific publications on the Palestinian issue were reviewed. The Palestinian issue is one of the most interesting topics in the academic field in Turkey. Although there are studies on the subject, there is no study that deals with the Palestinian issue in terms of international politics in terms of Turkey, the US, the EU and China and international law. In this respect, it is considered that the study will both contribute to the relevant literature and provide up-to-date information to those interested in the Palestinian issue.

The study is analysed in three sections. In the first part, the historical background of the Palestinian problem is given. In the second part, the Palestine problem is analysed in terms of international politics and the policies of Turkey, the EU, the USA and China towards Palestine are given. In the third part, the Palestinian problem is evaluated in terms of international law.

Conclusion Israel's policies towards Palestine deprive the civilian population living in Palestine of their right to life and cause the law of war to be ignored. Especially when considered in the context of international law, Israel's Palestinian

policies violate international human rights declarations. Considering the interests of global and regional actors in the Middle East, it is seen that international organisations, in addition to these actors, are insufficient in the face of these violations.

In addition to the regional actors, the US, Israel, China, China, the EU, Turkey and many countries with links to these countries are developing and implementing strategies and policies regarding the Palestinian territories.

Turkey is considered to have pursued a more effective policy on Palestine in recent years. As in the past, Turkey advocates a peaceful solution to the Palestinian problem today. In this context, Turkey is in favour of the establishment of an independent Palestinian state with East Jerusalem as its capital within the pre-1967 war borders and a "two-state" solution. However, recent developments make this solution increasingly impossible. In the current situation, the most serious obstacle to the resolution of the conflict is the accelerated move away from the "two-state" solution by the Israeli government, especially the Israeli government led by Prime Minister Netanyahu, who has come to power in recent years. In this context, Turkey believes that the solution of the problem with Israel, which is moving away from the "two-state" solution with its unjustified violence and intransigence in the region, can only be found at the peace table.

Although there are countries with different views on the Palestinian issue within the EU, the EU has signed the declaration that the Palestinian people have the right to self-determination, has accepted a two-state approach for peace in Palestine and has taken initiatives in this direction, but it is considered that these initiatives have been ineffective and insufficient.

Although the US expresses its proposal for a two-state solution to the Palestinian problem, this remains only at the level of rhetoric, and it pursues a policy that fully and continuously supports Israel's policies.

In order to achieve a lasting peace in the Middle East, China has made mediation attempts to end the problem by following a balanced strategy between the two countries for the solution of the Palestinian-Israeli issue, but these attempts have also been fruitless.

Giriş

Başkenti Kudüs olan Filistin Akdeniz'in doğusunda, Ürdün'ün batısında ve Lübnan'ın güneyinde yer alan bir Orta Doğu ülkesidir. Filistin toprakları, binlerce yıllık tarihi, dinî açıdan taşıdığı önem ve kültürel mirası sebebiyle, uzun zamandır dünya gündeminden düşmemiş, bulunduğu coğrafyada hareketliliğin merkezini oluşturmuştur.

Geçmişte Osmanlı İmparatorluğu'nun 402 sene hüküm sürdüğü bu bölge, I. Dünya Savaşı sonrası kaybedilince, bölgede bir Yahudi devleti kurma düşüncesi

ortaya çıkmıştır. Böylece günümüzde Filistin Sorunu olarak adlandırılan kaos ortamı meydana gelmiştir.

1897 senesinde İsviçre’de gerçekleşen 1. Siyonist Kongresi’nde “*Halkı olmayan bir ülkeyi, ülkesi olmayan bir halka devredin*” sloganı ile ortaya çıkan, Filistin topraklarında bir Yahudi devleti kurma düşüncesi Batılı devletler tarafından şiddetle desteklenmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere-Fransa arasında yapılan Sykes-Picot paylaşımı, bu toprakları Yahudilere resmen açmıştır (Arı, 2012, s.116).

1948 yılına gelindiğinde, Batılı güçlerin desteği ile Yahudi devleti olan İsrail resmen kurulmuştur. Yaşanan bu süreç sonrasında, Arap-İsrail savaşları başlamış, Batılı güçlerin İsrail’e olan desteği tüm hızıyla devam ederken, Arap devletlerinin Filistin’e karşı olan tutarsız ve samimiyetsiz tutumu gün yüzüne çıkmıştır.

Filistin ve İsrail arasında birçok defa barış yapılması hususunda girişimler başlatılmış ancak söz konusu girişimler olumlu bir sonuç vermemiştir. Bu barış çabalarının temelini Oslo Barış Antlaşmaları oluşturmuştur. Fakat yapılan bu görüşmelerde tarafsız bir bakış sergilenememiş, Filistin çok önemli tavizler vermeye zorlanmıştır. İsrail yararına ve çözülmesi daha kolay olan sorunlar ön plana alınırken, Filistin’i ilgilendiren ve nispeten daha zor olan konular arka planda tutulmuştur. Kudüs sorunu, mülteciler sorunu, yerleşimciler sorunu ve Filistin devleti kurulması gibi Filistin için hayati önem taşıyan konular arka planda tutularak, çözüm ertelenmiştir.

2000’li yıllara gelindiğinde Filistin ile İsrail arasında yaşanan çatışmalar son bulmadığı gibi, Filistinliler üzerinde İsrail’in baskısı her geçen gün artmış ve Gazze abluka altına alınmıştır. Uluslararası hukuka aykırı pek çok ihlal İsrail tarafından gerçekleştirilmiştir. Soruna yönelik Oslo Barış anlaşmalarının çözüme ulaşmaması sonrasında Türkiye pek çok girişimde bulunmuş olsa da İsrail tarafının iki devletli bir çözüme yanaşmamış olması barış odaklı bir çözüme ulaşılmasına olanak sağlamamıştır. Küresel anlamda AB, ABD ve Çin’in de sorunun çözümüne yönelik girişimleri bulunmaktadır.

Bu çalışmada Filistin sorunu uluslararası politika açısından ele alınmış Türkiye, Avrupa Birliği (AB) Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Çin’in Filistin sorununa yönelik politikaları uluslararası hukuk açısından incelenmiştir.

Akademik alanda Filistin sorunu ilgi çeken konuların başında gelmektedir. Konu ile ilgili çalışmaların yapılmasına karşın, Filistin sorununu uluslararası politika açısından kapsam olarak Türkiye, ABD, AB ve Çin ve uluslararası hukuk açısından ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Çalışmanın bu yönüyle hem ilgili literatüre katkı hem de Filistin sorununa yönelik ilgililere güncel bilgiler sağlayacağı değerlendirilmiştir.

Çalışma üç bölümde ele alınmıştır. İlk bölümde Filistin sorununun tarihsel arka planına yer verilmiştir. İkinci bölümde Filistin sorunu uluslararası politika açısından ele alınarak, Türkiye, AB, ABD ve Çin'in Filistin'e yönelik politikalarına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise uluslararası hukuk açısından Filistin sorunu değerlendirilmiştir.

Tarihsel Arka Plan

Filistin bölgesi, coğrafi konumu nedeniyle tarihsel olarak hakimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Bunun nedeni Filistin'in Asya ile Afrika arasında köprü olması ve üç büyük semavi dinin doğuşunda ve gelişmesinde önemli rol oynamış bir bölge olmasıdır. Ayrıca üç büyük semavi dinin kutsal mekânları da Filistin'de bulunmaktadır. (Karagöz, 2021, s.31).

Filistin bölgesi Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) Memlûkler ile yapılan Mercidabık Savaşı sonrasında Osmanlı idaresi altına girmiştir (Karaman, 1996, s. 92). Fransız ihtilali sonucunda ortaya çıkan milliyetçilik akımının yayılmasıyla Avrupa'da bulunan Yahudiler zor günler yaşamaya başlamışlardır. Avrupa'da işkencelerin ve baskıların artmasıyla Yahudiler aralarında Osmanlı Devleti de bulunan başka ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır. (Bayraktar, 2017, s. 23). Yoğun Yahudi göçüne yönelik olarak Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid Han bazı önlemler almak zorunda kalmıştır. 1891'de hiçbir Osmanlı vatandaşına Yahudi vatandaşlığı verilmeyeceğini ve hiç kimsenin Osmanlı topraklarında yerleşmesine izin verilmeyeceğini belirten yeni bir yasa çıkarılmıştır. Daha sonraki emirlerle, başta Filistin olmak üzere Osmanlı topraklarının tamamında Yahudilere arazi ve mülk satışı yasaklanmıştır (Akgündüz, 2017, s. 9). Ancak alınan tedbirlere rağmen Siyonistler binlerce Yahudi'yi Filistin'e yerleştirmeyi başarmışlardır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Filistin'e Yahudi göçleri devam etmiş ve savaş sürecinde Filistin'de nüfusu 85.000 civarında olan 59 Yahudi kolonisi oluşturulmuştur (Armaoğlu, 1991, s. 22).

Birinci Dünya Savaşı henüz devam ederken, 1916 yılında İngiltere ile Fransa arasında Sykes-Picot gizli anlaşması imzalanmış, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu'daki toprakları iki ülke arasında paylaştırılmıştır (Harita.1) (Küçük, 2010, s. 205) .

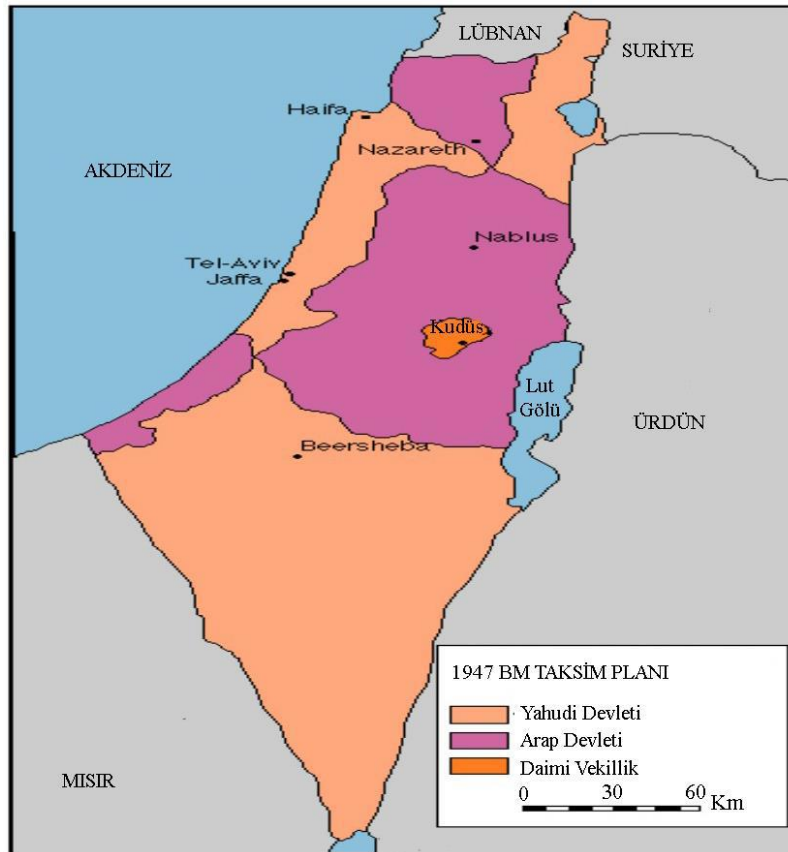
Harita 1. İngiltere ve Fransa arasındaki Sykes-Picot Anlaşması (Vatan Gazetesi, 2021)

1916 yılında David Lloyd George'un İngiltere Başbakanı olarak atanmasıyla, Filistin'de İngiliz varlığının tesis edilmesine daha fazla önem verilmeye başlanmış ve devam eden süreçte 2 Kasım 1917'de İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour tarafından Balfour Deklarasyonu yayımlanmıştır. Balfour, Uluslararası Siyonist Hareketi lideri Lord Rothschild'e bir mektup göndermiştir. Bu mektupta şu açıklamaya yer verilmiştir: "Majesteleri Hükümeti, Filistin'de Yahudi ırkı için bir ulusal yurt kurulmasına sempati ile bakmakta olup bu amaca ulaşılabilmesi için her türlü çabayı sarf edecektir." Balfour Deklarasyonunda İngiltere, Filistin'de bir Yahudi yurdu kurulması için çalışma sözü vermiştir. Bu deklarasyon siyasi Siyonizm'in kuruluş belgesi olarak değerlendirilmektedir (Goldschmidt & Davidson, 2018, s. 366).

Balfour Deklarasyonu'nun temel gerekçesi İngilizlerin emperyal arzularıdır. İngilizler, kolayca kazanmak istedikleri Birinci Dünya Savaşı'nın yanı sıra Yahudilere daha kolay ulaşabilecekleri topraklar sunarak onları kendi yanlarına çekmenin yollarını aramışlardır. 1920 yılında Sevr Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, Milletler Cemiyeti 24 Temmuz 1922'de Filistin'den çekilerek, Filistin'i İngiliz Manda yönetimine bırakmıştır. Müteakiben Yahudilerin Filistin'e göçünün başlaması neticesinde bu göçü engelleyemeyen Araplar, 15 Nisan 1936'da Manda rejimine ve Yahudilere karşı "Büyük Arap İsyanı"nı başlatmışlardır. Bu direniş 3 yıl boyunca sürmüştür. Söz konusu Filistin-Yahudi anlaşmazlıkları şiddeti ve yoğunluğu gittikçe artan biçimde halen devam etmektedir (Kasalak, 2016, s.74).

1947 yılına kadar Filistin’de yaşanan çatışmalarda her iki taraftan ölü ve yaralıların sayısı artmış, önemli ve stratejik mekanlar yıkılarak harap edilmiştir. İngilizler, yaşanan durum karşısında çaresiz kalarak Filistin sorununu Birleşmiş Milletlere taşımışlardır. Birleşmiş Milletler tarafından Filistin sorununa yönelik olarak 15 Mayıs 1947 tarihinde 11 üyeden oluşan özel bir komisyon kurulmuştur (Kızıloğlu, 2012, s.57).

Teşkil edilen Filistin Özel Komitesi, yaptığı inceleme sonucunda Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’na azınlık raporu ve çoğunluk raporu olmak üzere iki belge sunmuştur. Azınlık raporunda, herhangi bir ülkeden bağımsız bir Filistin ülkesinin yaratılacağı, başkentinin Kudüs olacağı ve Arap-Yahudi devletlerinden oluşan bir bileşime sahip olacağı belirtilmiştir. Çoğunluk raporu ise Filistin topraklarının Arap Devleti, Yahudi Devleti ve Kudüs bölgesi olmak üzere üç ayrı bölgeye bölünmesini ve bu bölgelerin iki yıl içinde bağımsız olmasını önermiştir (Harita 2).

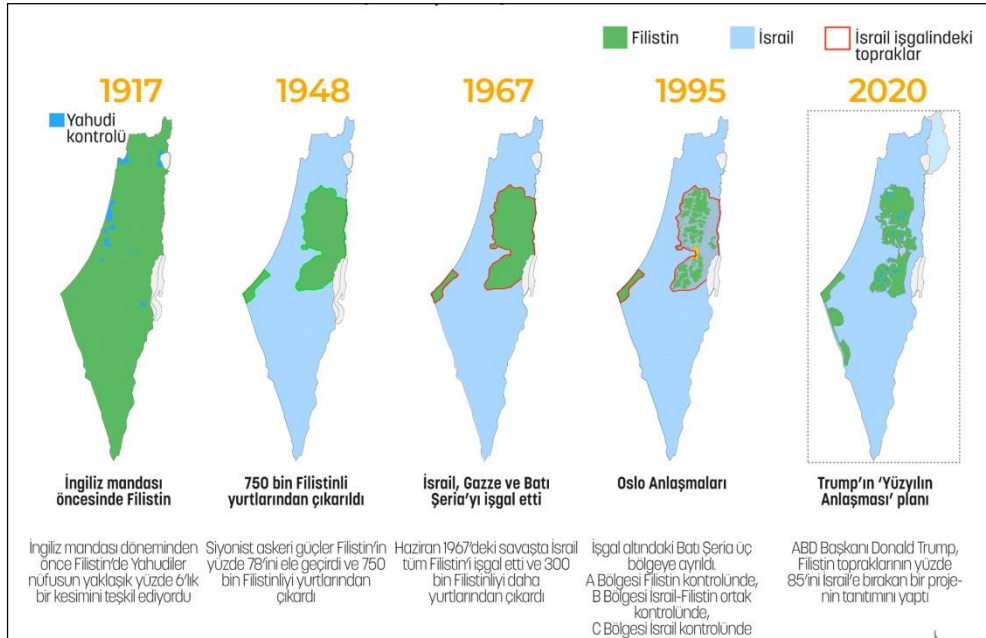
Harita 2. BM Taksim Planı (Mid East Maps, 2023)

29 Kasım 1947'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yapılan genel oylamada çoğunluk raporuna ait teklif 181(II)A sayılı karar ile kabul edilmiştir. Bu tercih, Filistin topraklarının Araplar ve Yahudiler arasında bölüneceğini ve Kudüs bölgesinin Birleşmiş Milletler denetiminde uluslararası bölge olarak belirleneceğini ortaya koymaktadır (Atmaca, 2008, s. 46). Ayrıca Filistin’de manda yönetiminin sona ermesi ve bölgede bulunan İngiliz silahlı kuvvetlerinin en geç 1 Ağustos 1948

tarihinde kuvvetlerini çekmesi kararı alınmıştır (Bileydi, 2005, s. 106). Birleşmiş Milletler taksim planında, bölgede bulunan Yahudilerin Filistin nüfusunun üçte birini oluşturmalarına ve Filistin topraklarının %7'sine sahip olmalarına rağmen, verimli toprakların çoğunu da kapsamak üzere Filistin topraklarının %56,42'lik kısmı kurulacak Yahudi devletine verilmiştir (Arı, 2012, s. 277). Araplara ise nüfusun %70'ini oluşturmalarına ve toprağın %94'üne sahip olmalarına rağmen en dağlık ve verimsiz sahalardan oluşan %43,58'lik kısım bırakılmıştır (Harita 2) (Yücel, 2012, s. 32).

Birleşmiş Milletler'deki emellerine ulaşan Yahudi tarafı için yıllar süren zorlu devlet mücadelesi esasen sona ermiştir. İsrail, 20. yüzyılın başlarından bu yana var olan Yahudi yerleşimi ve devlet olma şartlarını temel olarak tamamlamış ve bu yüzyılın başında yaptığı atılımlarla uluslararası sisteme hukuki olarak entegre olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Birleşmiş Milletler gibi küresel aktörlerin yönlendirdiği İsrail, 14 Mayıs 1948'de kuruluşunu dünyaya duyurmuştur (Öner, 2012, s.84).

Filistin topraklarında 1948 yılında İsrail'in kurulması ile Arap-İsrail savaşları olarak bilinen 1948, 1956, 1967 ve 1973 yıllarında dört önemli savaş meydana gelmiştir. Yaşanan savaşlar sonucunda İsrail, BM tarafından tahsis edilen bölgeden daha büyük topraklara sahip olmuştur. Ayrıca yaşanan savaşlar hiçbir sorunun çözümüne katkı sağlamamış, herhangi bir barış anlaşması imzalanmamıştır. Sadece ateşkes anlaşmaları yapılmıştır (Sultanzada, 2021, s.76).

Harita 3. Yıllara Göre Filistin ve Yahudi Topraklarının Dağılımı (Mepa News, 2021).

Yaşanan savaşlar sonucunda Filistinli Müslümanlar maddi yokluk, yaşamsal ihtiyaçlar ve beşerî kayıplarının yanı sıra mültecilik ve göç sorunuyla da karşı karşıya kalmışlardır. Filistinli Müslümanlar genellikle komşu ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Suriye’de 630 bin, Lübnan’da 425 bin ve Ürdün’de 1 milyon 300 bin Filistinli mülteci bulunmaktadır (Ahmad, 2021, s.101)

TÜRKİYE VE KÜRESEL AKTÖRLERİN FİLİSTİN POLİTİKALARI

Filistin coğrafyası ilahi dinler olan Müslümanlık, Hristiyanlık ve Yahudilik açısından ve bu dinlerin kutsal saydığı mekânları barındırması sebebiyle devletler için önem arz etmektedir. Özellikle Kudüs, bu dinler tarafından kutsal kabul edilen ortak şehirdir. Bu perspektiften ele alındığında devletlerin bölgede yaşanan sorunlara yaklaşımı da değişiklik arz etmektedir.

Türkiye’nin Filistin Politikası

Türkiye, 1947’de Birleşmiş Milletler’in Filistin’in bölünme kararına karşı Arap devletleri ile birlikte tutum sergilemiş, 28 Mart 1949’da ise İsrail’i tanımıştır. Aynı yılın sonunda İsrail ve Türkiye birbirlerine büyükelçiler göndermişlerdir. Türkiye’nin İsrail nezdindeki ilk diplomatik temsilciliği 7 Ocak 1950’de resmen açılmıştır. İsrail için bu çok önemli bir adımdır. Çünkü İsrail, Ortadoğu’da yalnızdır. Diplomatik ilişki yürütebileceklerini düşündükleri ve İslam dünyasına açılan bir kapı gibi gördükleri Türkiye ile iyi ilişkiler kurmaya özen göstermişlerdir. Diplomatik tanıma ve büyükelçilikler kurulmasından sonra 1950’lerde ekonomik ilişkilerde artış yaşanmaya başlanmıştır (Çalık, 2010, s.66).

1956 senesinde yaşanan savaş ve problemlerle birlikte Türkiye, kamuoyu ve Arap ülkelerinde oluşan tepkilerden dolayı İsrail’deki Büyükelçisini geri çağırarak bir tavır ortaya koymak istemiştir. Ancak bu tutum ne İsrail tarafında ne de Arap dünyasında beklenen etkiyi sağlamamış, Arap dünyasını yumuşatamamıştır.

1960’lı yıllarda ise Türkiye’nin Ortadoğu’ya yönelik Batı yanlısı politikaları dönüşüme uğramıştır. 1964’te Türk-Amerikan ilişkilerinde olumsuz bir sürecin yaşanmasına neden olan ABD’nin Kıbrıs meselesine ilişkin "Johnson Mektubu" Türkiye’nin Ortadoğu’ya yaklaşımını da etkilemiştir. Türkiye’nin bu dönemde Kıbrıs anlaşmazlığında yalnız kalması dış politikasında değişikliğe giderek Batı odaklı politikalardan uzaklaşmaya ve Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesine yol açmıştır. Türkiye bu kapsamda 1967 Arap-İsrail savaşında Arapları desteklemiş ve daha önceki Batı politikalarından farklı bir tutum içerisinde olduğunu göstermiştir. Öte yandan Türkiye, İsrail’in 1967’de Kudüs’ü işgal etmesinden sonra çıkan Mescid-i Aksa yangınına tepki olarak İslam Konferansı’na katılarak yine tavrını Arap ülkelerinden yana koyduğunu açıkça belirtmiştir. Arap ülkeleri, Türkiye’nin konferansa katılımını memnuniyetle karşılarsalar da bunun

Türkiye'nin Kıbrıs konusunda yalnız kalmasından kaynaklandığını düşünmüşlerdir (Duran ve Karaca, 2013, s. 128-131).

1967 Arap-İsrail Savaşı sırasında Türkiye, İsrail'in eylemlerini kınamış, NATO'nun üslerini kullanmasına izin vermemiş ve İsrail'in işgal altındaki tüm topraklardan çıkarılması yönünde Birleşmiş Milletler'de oy kullanmıştır. (Kaya, 2019, s.1057-1058). 22 Kasım 1967'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda, İsrail'in 1967 öncesindeki sınırlarına geri dönmesinin önemini vurgulayan 242 sayılı karar kabul edilmiştir. Bu karar aynı zamanda Türkiye'nin savunduğu gibi, bölgedeki her devletin egemen bir ulus olarak kendi toprak bütünlüklerinin ve siyasi bağımsızlıklarının güvenli kabul edilmiş sınırlar içinde birbirleriyle barış içinde bir arada yaşama hakkı konusunda yapılan bir çağrı niteliğini taşımaktadır. Türkiye, o tarihten beri Filistin sorununun çözümüne yönelik olarak neredeyse her türlü çabanın referans gösterdiği bu kararı destekleyen politikalar izlemiştir (Sarıaslan, 2019, s. 9).

1973'te yaşanan Arap-İsrail savaşı esnasında Türkiye, Arap yanlısı bir politika sergilemiş, ABD'nin İncirlik üssünü kullanma talebini geri çevirerek savaşa karşı tutumunu açıkça göstermiştir (Sönmezoğlu, 2006, s.229). Bu savaş sırasında da Türkiye Arap uluslarıyla dayanışma içinde olmuş ve Filistin'in bağımsızlığını güvence altına almak için çaba sarf etmiştir. Ayrıca Filistin Kurtuluş Örgütü'nü resmî olarak Filistin'in temsilcisi olarak tanımıştır (Kaya, 2019, s.1057-1058). BM Güvenlik Konseyi, hem 1967 savaşının ardından kabul edilen 242 sayılı kararında ve hem de 1973 tarihli 338 sayılı kararında "güç kullanılarak toprak ilhakını" meşru kabul etmemiş ve İsrail'den 1967 sınırlarına dönmesini ve işgal ettiği topraklardan geri çekilmesini istemiştir.

1980'li yıllar ise Türkiye-İsrail ilişkilerinde gerginliklerin yaşandığı bir dönem olmuştur. İsrail'in işgal ettiği Kudüs'ü ebedî başkenti olarak açıklaması üzerine büyükelçisini geri çeken Türkiye, maslahatgüzarlık seviyesindeki diplomatik ilişkisini ikinci kâtip seviyesine indirgemıştır. Değişen koşullar kapsamında iki ülke arasındaki ilişkiler normalleşmeye başlarken, 1987'de İsrail'in Filistin intifadasına karşı sürdürdüğü sert tutum nedeniyle iki ülke arasında gerginlikler yaşanmıştır. Yaşanan bütün bu inişli çıkışlı ilişkilere rağmen, Türkiye ile İsrail arasında köprüler tamamen atılmamış diplomatik ilişkiler sürdürülmeye devam edilmiştir. Öyle ki, Ürdün'ün Doğu Kudüs ve Batı Şeria üzerinde bulunan egemenlik haklarını Filistin'e devretmesi sonucu 1988'de kurulan Filistin Devletini tanıyan Türkiye öte yandan Arap ülkelerinin İsrail'in BM'de temsil edilmemesine yönelik önerisine hayır oyu vererek İsrail ile ilişkilerini dengede tutmaya çalışmıştır. Hatta 1990'da Tel-Aviv'deki diplomatik temsilciliğini tekrar büyükelçilik düzeyine yükseltmiştir (Oran, 2002, s.568). Buna karşılık olarak Yahudi lobisi ise Ermenilerin 24 Nisan'ı soykırım günü ilan etme çabalarına karşı çıkarak, gündemden kaldırtmıştır (Çalık, 2010, s.63).

2000’li yıllara gelindiğinde Türkiye, Filistin-İsrail arasındaki tutumunu netleştirmiştir. Davos zirvesi ve Mavi Marmara olayları sonucunda, Türkiye-İsrail ilişkileri gergin bir ortamda devam etmiştir. Dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu’nun “*Acınız acımızdır; geleceğiniz geleceğimizdir*” (TC. Dışişleri Bakanlığı, 2012) şeklinde açıklamaları ile devlet politikasının Filistin eksenli olduğu ortaya konmuştur.

Bu bağlamda söz konusu dönemde Türkiye, ekonomik, siyasi ve kültürel yardımlar da dahil olmak üzere çeşitli yollarla Filistin halkına verdiği desteği artırmış, 2004 yılında Türkiye ile Filistin hükümeti arasında, her iki ülke arasında sınırsız mal akışına izin veren bir serbest ticaret anlaşması imzalanmıştır (Bayraktar, 2019, s.34-35).

22 Eylül 2019 tarihinde, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ABD’de Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) tarafından düzenlenen bir etkinlikte yaptığı konuşmada (YTB, 2019).

“Kudüs davası, yalnızca Filistin’deki bir avuç Müslümanın davası değil; sayısı 1,7 milyarı bulan İslam âleminin onuru, namusu, harim-i ismetidir. İşte bunun için her platformda biz Kudüs kırmızı çizgimizdir diyoruz. Kudüs’ü savunmanın insanlığı savunmak; barışı, adaleti, bağımsızlığı savunmak olduğu inancıyla bu meseleye en güçlü şekilde sahip çıkıyoruz.” (NTV, 2019) diyerek Filistin meselesini kutsal bir sorun olarak değerlendirmiştir.

Kudüs meselesinin din açısından küresel önemi nedeniyle Türkiye'nin Filistin meselesine ilişkin tutumu büyük önem taşımaktadır. Konuyla ilgili söylemleri, uluslararası toplumun dikkatini Filistin'e çekmek açısından önem arz etmektedir (Yazıcı, 2022, s.87)

Haziran 2021’de, “Türkiye ile Filistin Devleti arasında Güvenlik İş Birliği Anlaşması” yapılmıştır. Anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle birlikte bölge güvenlik uygulamalarında yeni bir aşamaya girmiştir. Anlaşma şartlarına göre Filistin kolluk kuvvetleri artık Türkiye'deki kurumlardan eğitim alabilecektir. Ayrıca Türkiye, Filistin polisinin ve sahil güvenlik teşkilatının kapasitesinin artırılmasına yönelik teknik yardım, araç ve malzeme hibeleri ve eğitim şeklinde yardımlarını genişletmektedir. Türkiye bu amaca kararlı bir şekilde destek verme taahhüdünde bulunmuştur (Yeni Şafak, 2021).

Türkiye ile Filistin arasındaki bu anlaşma aslında Türkiye'nin bölgesel güvenliğin sorumluluğunu üstlenmesi açısından önemli bir adımdır. Türkiye, Filistin'in güvenlik beklentilerini karşılama sorumluluğunu üstlenirken, aynı zamanda İsrail'e de fiilen, belki de uzun zamandır ilk kez, Filistinlilerin yanında olduğu ve İsrail'in bölgedeki saldırılarına karşı çıktığı mesajı gönderilmiştir (Yazıcı, 2022, s.88).

ABD’nin Filistin Politikası

Küllüye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

İsrail Devleti'nin kurulmasının ardından İsrail'i tanıyan ilk ülke ABD olmuştur. Yıllar geçtikçe İsrail, ABD'nin NATO çerçevesi dışındaki en önemli stratejik ortağı haline gelmiş ve Harry S. Truman'dan Joe Biden'a kadar hemen hemen her ABD Başkanı İsrail'e destek vermiştir ve vermeye de devam etmektedir. Bu destekte şüphesiz ABD başkanlık seçimlerinde İsrail yanlısı lobilerin etkisi de önemli rol oynamaktadır. Bunun sonucunda ABD, İsrail'in güvenlik ve çıkarlarını Orta Doğu politikalarının odak noktası haline getirmiştir (Özdemir ve Akbaş, 2020, s.50).

ABD'nin belli başlı bir Filistin politikası bulunmamakla beraber, Avrupa Birliği gibi 1967 öncesi sınırlara dönülmesi gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca Yahudi yerleşim yerlerinin sınırlandırılması, Filistinli mültecilerin ülkelerine dönmelerine izin verilmesi ve iki devletli bir çözüm söylemini benimsemiştir. Buna mukabil olarak, İsrail'in bu konudaki uzlaşmaz tavrı sebebiyle bu husus gerçekleştirilememiştir. Ek olarak, ABD daha önce Filistin meselesinde Ürdün'ü muhatap alırken, Avrupa Birliği'nin Filistin'i muhatap alması sonrasında, ABD de Filistin meselesinde, Ürdün'ü değil, Filistin'i muhatap almıştır (Oruç, 2014, s.4).

Zamanında ABD siyonizme ve İsrail'e doğrudan doğruya destek verirken, bir yandan da bölgedeki bazı Arap Devletleri ile özel ilişkiler kurmuştur (Toğur, 2006, s.139). Bu özel ilişkiler yoluyla Arap Dünyası içerisindeki reaksiyonları dengeleyerek kendi çıkarlarını korumuştur. 1993-2000 yılları arasındaki dönem ise İsrail-Filistin arasındaki çatışmanın çözümü için en çok gayret sarfedilen dönemdir. 1998 yılındaki Wye River ve 2000 yılındaki Camp David Zirvelerinde taraflar arasında çözüme ulaşılmaya çalışılmış ancak söz konusu çabalar Bush yönetiminin başa geçmesi sebebiyle durmuştur. ABD'nin İsrail'e Filistin sorununda destek vermesinin temel dayanağı stratejik açıdan çok önemli topraklarda bulunan bir ülke ile stratejik ortaklık yapılarak Eski Ahit'te İsrail'in tekrar kurulacağını belirtildiğine inanan Yahudi toplumunun oluşturduğu ABD'deki Yahudi Lobisi'nin gücüdür. Bazı çevreler ABD'nin siyonistlerin mutlak kontrolü altında olduğunu değerlendirmektedir (Çeçen, 2006, s.106).

2006 yılında Gazze'de yapılan ve İsrail'in kabul etmekte zorlandığı seçimleri Filistinli grup Hamas sürpriz bir şekilde kazanmıştır. İsrail ise bölgeden atılan roketleri gerekçe göstererek Gazze'ye abluka uygulayarak bu duruma tepki göstermiştir. Ancak İsrail, uzun süren ambargoya rağmen Hamas'ı iktidardan uzaklaştırmayı başaramamıştır. (Oruç, 2014: 4).

ABD her zaman İsrail'e destek politikasını sürdürmüş ve İsrail'in güvenliğine olan bağlılığını defalarca vurgulamıştır. Her ne kadar kişi başına düşen yıllık geliri yaklaşık 29 bin ABD doları olan dünyanın en iyi ekonomik durumuna sahip ülkelerinden biri olsa da ABD, İsrail'e her yıl yaklaşık 3 milyar ABD doları değerinde askerî ve ekonomik yardım sağlamaktadır. ABD hükümeti, İsrail'in çocukları ve savunmasız masumları öldürerek ve onları zorla yerlerinden ederek

bölgeleri Yahudi yerleşimcilere açma politikasının hayal kırıklığı yarattığını söylese de, İsrail'i egemen bir devlet olarak tanıyan ilk ülke olmuştur (Ahmad, 2021, s.59).

ABD'nin 2017 yılı sonunda üç büyük semavi dinin kutsal mekânı olarak kabul edilen Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıyacağını ve büyükelçiliğini Tel Aviv'den Kudüs'e taşıyacağını açıklaması Müslüman dünyasını şok etmiştir. İsrail, ABD'nin açıklamalarıyla güçlendirilen "Birleşik Kudüs" yasasını Ocak 2018'de Knesset'te (İsrail parlamentosu) kabul etmiştir. (Demir, 2021, s.187).

2020 yılı Ocak ayında dönemin ABD Başkanı Donald Trump tarafından "Yüzyılın Anlaşması" olarak nitelendirilen bir plan kamuoyuna sunulmuştur. Proje kapsamında Sina Yarımadası'nda kurulması planlanan Filistin devletine toprak verilmesi gerektiği görüşülmüştür. Plan, Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanımakta olup ancak Filistinli mültecilerin geri dönüşünü ve yasa dışı Yahudi yerleşim yerlerinin dağıtılmasını ele almamıştır. Üstelik sözde barış anlaşmasının şartları Filistinlilere danışılmadan hazırlanmıştır (Uysal, 2020, s.11). Planın dayandığı temel esas, İsrail'in göz koyduğu Filistin topraklarını bütünüyle bu ülkeye peşkeş çekmek; İsrail'in bir "Yahudi devleti" olarak elde etmek istediği tüm imtiyazları tanımaktır. Plan, başta Türkiye olmak üzere İslam İşbirliği Teşkilatı tarafından reddedilmiştir.

Netice itibariyle ABD'nin İsrail devletinin kuruluşundan bugüne kadar ciddi destek sağladığı açıktır. İsrail'in Orta Doğu bölgesinde kritik ve stratejik bir konumu mevcuttur. ABD, Orta Doğu'da kendi politikalarını destekleyen ve gerektiğinde onlar adına savaşmaya hazır bir müttefikin varlığından yararlanmaktadır. Küresel enerji trafiğinin kalbi olarak bilinen bu bölge, 1973 ve 1980 yıllarında Arap ülkelerinin uyguladığı petrol ambargolarının ardından ABD'nin bölgede doğrudan veya dolaylı olarak varlık sahibi olmasının yanı sıra enerji ulaşımında da kontrolü sağlamak ve riskleri azaltmak açısından kritik hale gelmiştir. İsrail, ABD'nin bölgede ileri karakolu olarak hareket edecek stratejik bir konuma sahiptir ve her iki ülke de bu ilişkiden faydalanmaktadır. Bu konuda farklı bakış açıları olsa da her iki tarafın da iş birliğinden kazançlı çıktığını söylemek mümkündür (Oruç, 2014, s.6).

Yakın tarihteki ABD başkanları dönemlerinde izlenen Filistin politikalarına bakıldığında; Bush yönetiminin Irak Savaşı ile bölgeye doğrudan müdahale etmiş olduğu ve Arap dünyasında "siyasal İslamcı teröre" karşı savaş açtığı görülmektedir. Bunu yaparken de Filistin meselesini ön plana çıkararak bölgede meşru bir zemin oluşturmaya çalışmıştır. Obama yönetimi ise bölgesel politikada 'farklı' bir yaklaşım izlerken, Filistin konusunda da büyük ölçüde 'benzer' bir politika izlemiştir. Obama iki devletli çözümü desteklese de, sürecin önünde ciddi bir engel oluşturan Yahudi yerleşim birimlerinin inşasını engelleyecek önlemler alamamıştır. İlginçtir ki, İsrail yanlısı kararların alındığı Trump döneminde bile "iki

devletli çözüm” öncelikli olmaya devam etmiş ve bu durumun da önemli bir çelişkinin yaşanmasına neden olduğu görülmüştür ABD'nin Filistin meselesine yönelik politikaları, İsrail'in bölgenin en zengin Arap ülkeleri olan Körfez ülkeleriyle ekonomik ve diplomatik ilişkilerini sekteye uğratmıştır.

Aslında "Refah için Barış" girişimi ve aynı dönemde ortaya çıkan İbrahim Anlaşmaları, ABD'nin öncelikli hedefinin İsrail'in Arap ülkeleriyle ilişkilerini normalleştirmek ve bölgede İran'a karşı işbirlikçi çabalar oluşturmak olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, İsrail'in 2000'li yıllarda sahada yarattığı durum, iki devletli çözümü imkânsız hale getirerek, ABD'nin inisiyatifleri altında ortaya konan herhangi bir barış planının da Filistinlilerin yararına olacak bir değişiklikten uzak olduğunu ortaya koymaktadır (Özkoç, 2021, s.331).

AB'nin Filistin Politikası

AB, 1990'lı yıllara kadar hem iç faktörler hem de konjonktürel olaylar nedeniyle Filistin-İsrail sorununda ikincil bir rol oynamıştır. Bu süre zarfında Orta Doğu Barış Süreci AB'nin daha fazla müdahil olması için bir fırsat sağlamıştır. AB, sorunun barışçıl çözümünü kendi temel değerleri doğrultusunda desteklemiş ve bugüne kadar da desteklemeye devam etmiştir. AB, barış görüşmelerinin devamını sağlamak için mali yardım sağlamakta ve açıklamalarda bulunarak sorunun çözümünü engelleyen temel konularda uzlaşma perspektifini gözetmektedir (Cicioğlu ve Bal, 2017, s.44).

Avrupa Birliği'nin dünya üzerinde yaşanan gelişmeler ışığında İsrail-Filistin sorununa yönelik politikası, merkezi sabit durmak koşuluyla değişmiş ve bugünkü halini almıştır. AB'nin yaşanan soruna yönelik politikası, yaşanabilecek bir ortamda demokratik varlığını sürdürerek iki ayrı bağımsız devlet fikridir. Avrupa Birliği yaşanan bu soruna mukabil net duruş sergilemiştir. Her ne kadar İsrail devleti Batı destekli kurulmuş olsa da Avrupa Birliği bugün, Filistin devletinin tanınan güvenli sınırlara sahip olması gerektiği görüşündedir. Buna bağlı olarak AB'de İsrail'in işgal ettiği topraklardan geri çekilmesi görüşü hakimdir (Keskin, 2010, s.124).

İsrail'in Doğu Kudüs'te yeni yerleşim yerleri açması ve işgal altındaki topraklarda güvenlik güçlerinin uygulamaları AB tarafından eleştirilmektedir. 1997 yılında Avrupa Parlamentosu İsrail'in Doğu Kudüs'te yeni yerleşim yerleri açmasını kınamıştır (Kasım, 2004, s.816).

AB, HAMAS'ın 2006 seçimlerini kazanmasını olumlu bir gelişme olarak görmemiş ve bu durum gruba karşı boykot uygulamasına yol açmıştır. Boykot, yaklaşmakta olan insani ve ekonomik krizleri hafifletmeyi amaçlamış ve yardım sağlamak için Geçici Uluslararası Mekanizma devreye alınmıştır. Ne yazık ki yardım Filistin halkının ihtiyaçlarını karşılamaya yetersiz kalmıştır. Ayrıca boykot, Filistinli siyasi hiziplerin daha da kutuplaşması ve bölgede zaten gergin olan

durumun daha da kötüleşmesi gibi istenmeyen bir etki yaratmıştır (Cicioğlu ve Bal, 2017, s. 44)

Avrupa Birliği'nin İsrail-Filistin çatışmasına ilişkin önerdiği politikalar, tereddütsüz askerî ve siyasi destek veren ABD'nin politikalarından farklıdır. AB, Filistin'e yaptığı mali yardımlarla soruna daha fazla katkıda bulunurken, uluslararası deklarasyonlarla da soruna çözüm bulmaya çalışmaktadır. (Toçoğlu, 2015, s.450-451).

İsrail-Filistin anlaşmazlığı konusunda Avrupa Birliği'nin halihazırda kabul ettiği kararlar 1980 tarihli Venedik Deklarasyonu'na dayanmaktadır. Söz konusu deklarasyon “Filistin halkının kendi kaderini tayin hakkıdır ve Filistin Kurtuluş Örgütü'nün Filistin halkının meşru temsilcisidir” ilkesini sorunun çözümü için esas almıştır (Ülger, 2023).

AB, Filistin-İsrail sorununun çözümüne katkıda bulunmak için AB deklarasyonlarını ve mali desteğini etkili araçlar olarak kullanmaktadır. AB, bu sorunun çözümüne ilişkin görüşlerini 1971 Schuman Belgesi'nin kabul edilmesinden sonra yayınladığı çeşitli deklarasyonlarda ve konsey kararlarında dile getirmiştir. Sorunun uzun vadeli çözümüne ve temel ilkelerin belirlenmesine yardımcı olacak "nihai bağımsız, demokratik, etkili, barışçıl ve istikrarlı iki devletli çözüme" desteklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca, “iki devletli” çözüme uygun temellerin atılması amacıyla AB, Filistin yönetiminin ve ekonomisinin çöküşünü önlemek amacıyla mali destek sağlamıştır. Filistin-İsrail sorununun çözümüne geldiğinde AB'nin siyasi olarak açıklamalar yaparak, ekonomik olarak yardım sağlayarak katkıda bulunması ve sorunun çözümünde aktif rol almaya devam etmesi anlaşılabilir bir durumdur. Filistin, AB'yi uluslararası bir destekçi olarak görmekte ve bu da barış görüşmelerine başlama kararını güçlendirmektedir (Dağcı ve Sak, 2015, s.26).

Çin'in Filistin Politikası

Çin, 1950'li yıllardan bu yana Filistin halkının bağımsız bir devlet kurma mücadelesine uluslararası alanda diplomatik destek sağlamaktadır. Çin'in kurucu lideri Mao Zedong döneminde antiemperyalist çizgiler ve Üçüncü Dünya Kardeşliği çizgisinde kurulan Çin-Filistin ilişkileri, Çin'in genişleyen uluslararası profili ve ekonomik çıkarları doğrultusunda şekillenen dış politikasına kıyasla zamanla daha pragmatik bir hal almıştır (Alp, 2023, s. 155).

Çin, Filistin-İsrail meselesinin çözümünü Orta Doğu'da barış ve istikrarın sağlanması açısından hayati önemde görmektedir. Çin'in, ulusal ve uluslararası çıkarların korunması ilkesine dayalı olarak Filistin meselesine yönelik tutumu üç aşamadan geçmiştir: radikal, ılımlı ve dengeli. Mao Zedong döneminde Filistin direniş hareketini tam olarak destekleyen ve İsrail ile diplomatik ilişki kurmayı reddeden Pekin, 1970'lerin sonlarında radikal politikalarını değiştirmeye başlayarak İsrail'e yaklaşıma başlamış ve Filistinlilere yönelik askerî desteğini giderek

azaltmıştır. 1980'li yıllarda İsrail'le ticari ilişkiler gelişip 1992 yılında ikili ilişkiler resmiyete kavuşunca, sorunların barışçıl çözümünden yana bir tarafsızlık politikası izlemeye başlamıştır. Ancak her aşamada Pekin hükümetinin en büyük önceliği bölgedeki çıkarlarını korumak olmuştur. Çin, Orta Doğu enerji kaynaklarına ve bölgesel pazarlara olan bağımlılığının yanı sıra, İsrail ile teknolojik ve stratejik iş birliğini daha da geliştirmeyi istemektedir. Dolayısıyla Çinli dış politika karar alıcılarının, Filistin-İsrail çatışması konusunda her iki tarafla da ilişkilerini sürdürerek, ulusal çıkarları tehlikeye atmayan, dengeli bir politika izledikleri söylenebilir (Alp, 2023, s. 162).

Dünyada söz sahibi olan ülkelerinden biri olan Çin, İsrail ile Filistin arasında yaşanan sorunların ve çatışmaların çözümüne yönelik aktif rol almak istemektedir ve bu kapsamda 2013, 2014, 2017 ve 2021 yıllarında barış önerileri hazırlamıştır (Alp, 2023, s. 168-170). Bu önerilerde ilk olarak Filistin'in bağımsız olması gerektiği ve başkenti Doğu Kudüs olan tam bağımsız bir devlet kurmanın Filistin halkının hakkı olduğu vurgulanmıştır. Aynı zamanda bu hak, Çin'in düşüncesine göre çözümün vazgeçilmez anahtarıdır. İkinci öneri, Filistin ve İsrail'in masum sivillere karşı şiddeti durdurması gerektiği, Gazze Şeridi'ndeki ablukanın kaldırılması ve barış görüşmeleri için koşulların sağlanması şartıdır. Üçüncü öneri ise, "toprağa karşı barış" prensibi üzerinde şiddetle durulması gerekliliğidir. Birleşmiş Milletler'in bu konu ile ilgili kararları üzerinde durulmalı, Arap Barış Girişimi Ortadoğu sürecinde kapsamlı olarak ilerlemeli ve barışı desteklemelidir. Son olarak, uluslararası toplum barış sürecinin devamı için güvence sağlamalıdır. Uluslararası toplum tarafsız ve objektif duruş sergilemeli, Filistin için insan kaynaklarını yetiştirmeli ve ekonomik kalkınma gibi konularda çabalarını arttırmalıdır (Chen, 2017; Alp, 2023, s.170).

Çin'e göre İsrail siyasi ve askerî hamleleriyle Filistinlilerin özgürlük ve hayat hakkını kısıtlarken Filistin, İsrail'in güvenliğini şiddet eylemleriyle tehlikeye atmaktadır. Bu sebeple Pekin, tarafların "meşru" haklarını korumak ve bölgede kalıcı bir barışın tesisi için karşılıklı taviz verilmesi gerektiğini savunmaktadır. Diğer bir önemli sonuç ise Çin'in Filistin meselesini Orta Doğu sorunu olarak nitelendirmesi ve uzlaşmazlığın çözümü için çok taraflı bir mekanizma kurulması gerektiği düşüncesidir. Kısacası, Pekin bir yandan İsrail ile iyi ilişkilerini sürdürürken diğer taraftan Filistin direnişine diplomatik kanallarla destek vermeye devam etmektedir (Alp, 2023, s.171).

Uluslararası Hukuk Açısından Filistin Sorunu

İnsanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar dünya üzerinde savaş eksik olmamıştır. Son yüzyılda birçok savaş meydana gelmiş olsa bile, Filistin ve özellikle Gazze şeridinde yaşananları hiçbir hukuk normu açıklayamamaktadır. İsrail tarafınca yapılan savaşın amacının, Filistin halkını kademeli ve planlı olarak ortadan kaldırmak olduğu düşünülmektedir. Belirli aralıklarla İsrail tarafından

gerçekleştirilen gerek hava gerekse kara operasyonlarında sivil halkın hedef alınması, çocukların ve özellikle genç nüfusun öldürülmesi, hastanelerin bombalanması, okulların tank topları hedefine girmesi, nasıl bir strateji izlendiğini göstermekte, insan haklarının direkt ihlali olarak görülmektedir. Bütün bunların yanında Müslümanlarca kutsal kabul edilen mekanlara askerlerin yaptığı operasyonlar, Müslümanların kutsal kitaplarına yapılan saygısızlıklar, Filistinlilerin bu duruma karşı sert tepkileri sonrası yapılan saldırılar ve sergiledikleri tutum da gerilimi arttırmaktadır.

Hukuk, insanlar arasında ve devletlerarasındaki ilişkileri düzenlerken; bu ilişkilerin tamamen ortadan kaybolup son bulduğu savaş esnasında bile savaş hukuku devreye girmektedir. Savaş hukuku, savaşa girmek için geçerli nedenler ve savaş sırasında sergilenen davranışların sınırını çizer. İnsanlık onuruna ve haysiyetine karşı gösterilen tutum da savaş suçları kapsamında değerlendirilir. Bu sebeple sadece savaş değil, savaş esnasında yapılan işkenceler ve insan onurunu ayaklar altına alan tutum ve davranışlar da suçtur. Kısaca, insanlığa karşı işlenen suçlar da Uluslararası Ceza Mahkemesi Koalisyonu'nda cezalandırılır (İnan, 2023, s.71-72).

BM Genel Kurulu'nun 8 Aralık 1949 tarihli kararı ile “Ortadoğu'daki Filistinli Sığınmacılara Yardım ve Çalışmalar Birleşmiş Milletler Ofisi” kurulmuş olup (Pazarıcı, 1998, s.205), 2007-2017 yılları arasında BM Genel Sekreterlik görevini üstlenen Ban Ki-Mun 2015 yılında yazdığı raporda, İsrail'in saldırıları sırasında Filistinlilerin sığındığı BM yerleşkelerinin 7 kez isabet aldığını belirterek, *“İsrail'in eylemleri neticesinde BM yerleşkelerine sığınmış 44 Filistinlinin ölmesi 227'sinin de yaralanmasından derin teessür duyuyorum. BM yerleşkelerinin dokunulmazlığı vardır ve özellikle çatışma dönemlerinde güvenli bir sığınak olmalıdır. Bu saldırılar, son çare olarak BM'ye sığınmış kişilerin güvenine yönelik de bir saldırdır”* ifadelerini kullanmıştır (Yeni Asya Gazetesi, 2015).

İsrail, sadece Filistin topraklarında sivillere yönelik saldırılar yapmakla kalmamış, aynı zamanda Gazze Şeridi'nde uyguladığı abluka ile buraya insani yardımların gitmesine de engel olmuştur. Dünyanın çeşitli ülkelerinden Gazze Şeridi'ne yardım götürmek amacıyla bir gemide birleşen insanları 31 Mayıs 2010 tarihinde kamuoyunda Mavi Marmara olayı olarak adlandırılan bir operasyonla öldürmüştür. Mavi Marmara gemisine düzenlediği bu saldırı ile ilgili olarak, İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı Genel Başkanı Bülent Yıldırım, Uluslararası Ceza Mahkemesi Savcılığının İsrail'in Mavi Marmara gemisinde savaş suçu işlediğinin tespit edildiğini belirtmiştir. Aynı zamanda İsrail'in Gazze Şeridi'nde işgalci statüsünde bulunduğunu ve gemidekilerin sivil olmalarına rağmen saldırıların yapıldığının UCM Savcılığı tarafından tespit edildiğini ifade etmiştir (Hürriyet Gazetesi, 2014).

Mavi Marmara saldırısında İsrail komandoları tarafından 10 kişi yaşamını yitirmiştir. Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) tarafından yapılan inceleme sonucunda İsrail'in savaş suçu işlediği kararına varılarak, İsrail Hükûmeti, Türk Hükûmetine 20 Milyon Amerikan doları tazminat ödemiştir (Düzenli, 2018, s.71).

İsrail sadece devlet olarak Filistinlilere karşı saldırılar yapmakla kalmamaktadır. Aynı zamanda, İsrail halkının Gazze Şeridi'nde yapılan operasyonları izleyebilmeleri için bir tepe de ayarlanmıştır (TRT Haber, 2014). Bu ve bunun gibi örnekler sebebiyle Filistin yönetimi Uluslararası Ceza Mahkemesi üyeliğinin resmileşmesi için başvurmuştur. Uluslararası Ceza Mahkemesi üyeliğinin resmileşmesi ile birlikte savaş suçu işleyen İsrail hakkında da dava açabilecek hale gelmiştir. Ancak bu, Roma Statüsünde İsrail'in devlet olarak yargılanacağı anlamı taşımamakla beraber, İsrail vatandaşlarının işgal altındaki Filistin topraklarında suç işlemeleri durumunda devreye girebilecektir. Roma Statüsü bu kapsamda, taraf ülkelerin topraklarında işlenen soykırım insanlığa karşı suç, savaş ve saldırı suçlarını işleyen bireyleri yargılayabilmektedir (Al Jazeera, 2015).

İsrail tarafından ise, bir grup İsrail askeri tarafından kurulan bir internet sitesinde savaş suçu işledikleri itirafı gelmiştir. Bu itiraflar arasında; sivilleri bilerek vurmak, yardım için gelen ambulansları vurmak gibi birçok savaş suçu bulunmaktadır. Bunlar söz konusu sitede İsrail askerleri tarafından anonim olarak açıklanmıştır (Dünya Bülteni, 2015).

İsrail tarafından Filistin'de işlenen suçların tek bir çatı altında toplanması mümkün gözükmemektedir. Çünkü sadece yaşam hakkı değil, bunun yanında birçok temel hak da ihlal edilmiş ve edilmeye devam etmektedir. Filistinli ve Müslüman insanların kimlikleri ellerinden alınarak göçe zorlanmaktadır. İsrail'in yaptığı bu uygulama 1949 yılında imzalanan 4. Uluslararası Cenevre İnsan Hakları Sözleşmesi'ne ve bu sözleşmenin 6. ve 47. maddelerine; ayrıca 1899-1907 yıllarına ait Lahey Sözleşmesi'nin 34. maddesine de aykırılık teşkil etmektedir. Filistinliler göçe zorlanırken, evleri yıkılmakta ve ev sahipleri sürgüne yollanmaktadır. İsrail hükümeti tarafından İnşaat ve Planlama Yasası çıkarılmış ve bu yasa dayanak gösterilerek, Filistinlilere ruhsat almada büyük güçlükler çıkarılmaktadır. Yapılan ruhsat başvurularının sadece %5'ine olumlu yanıt veren İsrail, %95 gibi büyük bir kısma ise olumsuz yanıt vermektedir (İHH, 2015). Bu durumda Filistinlilere iki seçenek kalmaktadır ya Kudüs'ü terk edecekler ya da ruhsatsız bina yapacaklardır.

İsrail 1950 yılında bir yasa çıkarmış ve bu yasa ile İsrail' in 1967 yılında yapmış olduğu nüfus sayımı ile işgalci İsrail'in devlet sınırları dışında olan şahısların mallarını bir idari birime devretmiştir. Bu birim, satma, kiralama haklarına sahiptir. Böylece İsrail sahipsiz olduğu gerekçesini göstererek,

Filistinlilerin mal ve mülklerine el koyma hakkını kendinde görmeye başlamıştır (Sedda, 2020: 208).

İsrail aynı zamanda Arap vatandaşlara İsrail kimliği vermek suretiyle İsrail vatandaşlığına geçirme projesi üretmiştir. İsrail bu projeyi sağlık, yönetim, ticaret, sanayi sektörlerinin tümünü İsrail'e bağlamak amacıyla gerçekleştirmiştir (İHH, 2015).

Ayrıca Hamas'ın iktidara gelmesi ile birlikte Mart 2006'dan itibaren İsrail Filistin Yönetimi'ne ticari işlemlerle ilgili olan aylık 50-60 milyon dolarlık vergi gelirini ödememiştir. Söz konusu blokaj Filistin'de ciddi ekonomik sıkıntıya yol açmıştır (Dedeoğlu, 2008, s.149).

İsrail yönetiminin Filistinlilere uyguladığı bu politika ile (Canan, 2017, s.2-3:

- Filistinlileri Kudüs'ten tamamen izole etmek,
- Yahudi nüfusunu Filistinlilerden fazla tutmak,
- Başkenti Kudüs olacak bir Filistin Devleti'nin kurulmasını engellemek hedeflerini gerçekleştirmek istediği düşünülebilir.

Sonuç

Doğu Akdeniz'de yer alan Filistin toprakları, tarihî ve dinî bakımdan taşıdığı önem nedeniyle gündemden düşmemektedir.

Filistin coğrafyası ilahi dinler olan Müslümanlık, Hristiyanlık ve Yahudilik açısından ve bu dinlerin kutsal saydığı mekanları barındırması sebebiyle devletler için önem arz etmektedir. Özellikle Kudüs, bu dinler tarafından kutsal kabul edilen ortak şehirdir. Bu ekseninde düşünüldüğünde devletlerin bölgedeki soruna yaklaşımı da değişiklik göstermektedir.

Başta İsrail olmak üzere, uygulanan Filistin politikaları Filistin sivil halkının yaşam haklarını elinden almakta ve savaş hukukuna aykırı durumlar ortaya çıkmaktadır. Özellikle uluslararası hukuk bağlamında ele alındığında İsrail'in Filistin politikaları uluslararası insan hakları bildirelerini ihlal etmektedir. Küresel aktörlerin çıkarları da söz konusu olduğundan global anlamda bu ihlallere sessiz kalınmaktadır.

Filistin'in sahip olduğu bu muazzam önem, dünya aktörlerinin ülke üzerinde stratejiler geliştirmesini sağlamıştır. ABD, İsrail, Çin, AB, Türkiye ve bu ülkeler ile bağlantısı bulunan çok sayıda ülke Filistin toprakları ile ilgili strateji geliştirmektedir.

Türkiye ise Filistin sorununu, 2000'li yıllardaki dış politika gündeminin merkezine yerleştirerek, İslam dünyası için son derece kutsal olan Kudüs'ün statüsü

ve Filistinlilerin insani dramını ön plana çıkarmıştır. Türkiye'nin Filistin konusunda son yıllarda daha etkin bir politika izlediği değerlendirilmektedir.

Türkiye, geçmişte olduğu gibi bugün de müzakere masasında Filistin sorununun barışçıl çözümünü savunmaktadır. Bu bağlamda Türkiye, 1967 savaşı öncesi sınırları içerisinde başkenti Doğu Kudüs olan bağımsız bir Filistin devletinin kurulmasından, "iki devletli" çözümden yanadır. Ancak son gelişmeler bu çözümün giderek imkânsız hale gelmesine neden olmaktadır. Mevcut durumda sorunun çözülmesinin önündeki en ciddi engel, İsrail hükümetinin, özellikle de son yıllarda iktidara gelen Başbakan Netanyahu liderliğindeki İsrail hükümetinin "iki devletli" çözümden uzaklaşmayı hızlandırmasıdır. Bu bağlamda Türkiye, bölgedeki haksız şiddet ve uzlaşmazlığıyla "iki devletli" çözümden giderek uzaklaşan İsrail ile sorunun çözümünün ancak barış masasında olabileceğine inanmaktadır.

AB, Filistin'de barışın sağlanması için iki devletli bir yaklaşımı kabul etmekte ve bu yönde girişimlerde bulunsa da girişimlerinin etkisiz ve yetersiz kaldığı değerlendirilmektedir.

ABD, Filistin sorununa yönelik iki devletli bir çözüm önerisini ifade etse de bu sadece söylem düzeyinde kalmakta, İsrail'in politikalarını destekleyici bir politika izlemektedir. Bunun son örneği de Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıyacağını ve büyükelçiliğini Tel Aviv'den Kudüs'e taşıyacağını açıklamasıdır.

Çin, Filistin sorununa daha stratejik yaklaşmaktadır. İki ülke arasında dengeli bir yaklaşım sergileyerek sorunun son bulmasına yönelik arabuluculuk girişimlerinde bulunmuş olup, bu girişimler de sonuçsuz kalmıştır.

Ortadoğu'da barışın sağlanması ve İsrail-Filistin sorununun çözülmesi için İsrail hükümetinin şiddet yöntemlerinden vazgeçmesi, işgal ettiği topraklardan ve yerleşim yerlerinden vazgeçmesi ve Filistin yönetimi ile barış masasına oturması gerekmektedir. İslam dünyasının kırmızı çizgisi olan Kudüs konusunda genel bir uzlaşma sağlanmalı ve ülkenin hassasiyeti dikkate alınmalıdır.

Kaynakça

- Ahmad, H. (2021). *Filistin sorununun tarihi gelişimi ve Ürdün'deki Filistinli mülteciler*. (Yüksek Lisans Tezi). Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
- Akgündüz, A. (2017). *Pax Ottoman-Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin yönetimi*. Timaş Yayınları.
- Al Jazeera (2015, 1 Nisan). İsrail - Filistin Sorunu Filistin Resmen UCM üyesi <http://www.aljazeera.com.tr/haber/filistin-resmen-ucm-uyesi> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.

- Alp, E. (2023). İsrail-Filistin çatışmasına yönelik Çin dış politikası: Filistin yanlısı söylemden ara buluculuk diplomasisine. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 11(2), 148-185
- Arı, T. (2012). *Geçmişten Günümüze Ortadoğu*. MKM Yayınları.
- Armaoğlu, F. (1991). *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bayraktar, B. (2019). Türk dış politikasında Filistin sorunu 1990'lardan 2010'lara. *Gazi Akademik Bakış*, 12(24), 19-44.
- Bayraktar, Y. (2017). *16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı idaresinde Filistin*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bileydi, M. (2005). *İsrail Devleti'nin kuruluşu ve bölgesel etkileri (1948-2000) (Doktora Tezi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Canan, F. (2017). *ABD'nin Kudüs Kararı Ve Yansımaları*. Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği.
- Chen, Y (2017). Çin'in Filistin-İsrail meselesine bakışı: tarihsel perspektif. *Ortadoğu Etütleri*, 9 (2), 4-23
- Cicioğlu, F., & Bal, G. (2017, September). Avrupa Birliği'nin Filistin-İsrail Sorununa Yönelik Politikası. In *ICPESS (International Congress on Politic, Economic and Social Studies)* (No. 2).
- Çalık, Z. (2010). *Filistin-İsrail barış süreci ve Türkiye*. (Yüksek Lisans Tezi). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Çeçen, A. (2006). ABD ve Ordusu İsrail Lobilerinin Taşeronu Olarak Bölgeye Gelmiştir. *Büyük Ortadoğu Kuşatması*. TİMAŞ Yayınları.
- Dağcı, K. & Sak, E. (2015). AB'nin dış politikası açısından Filistin-İsrail sorununa temel yaklaşımı ve araçları: deklarasyonlar ve ekonomik yardımlar. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (10), 9-30. DOI: 10.17828/yasbed.22429
- Dedeoğlu, B. (2008). *Değişen Dünyada Yeni Dengeler*. İlgü Kültür Sanat Yayıncılık,
- Demir, Y. (2021). 1960'tan günümüze Arap-İsrail çatışması ekseninde Türk dış politikası. *Tesam Akademi Dergisi*, 8(1), 165-197. <http://dx.doi.org/10.30626/tesamakademi.881751>.
- Duran, H. ve Karaca, A. (2013). 1950-1980 döneminde Türkiye-Ortadoğu ilişkileri. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1), 121-136.
- Dünya Bülteni (2015, 15 Mayıs). İsrail askerlerinden savaş suçu itirafları. <https://www.dunyabulteni.net/gazze-saldirisi/israil-askerlerinden-savas-sucu-itiraflari-h329964.html> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.

- Düzenli, H. (2018). Türkiye ile İsrail arasındaki Mavi Marmara Anlaşması'nın Türkiye'deki ceza yargılamalarına etkisi. *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3,(81), 59-87,
- Goldschmidt, A., & Davidson, L. (2018). *Kısa Ortadoğu Tarihi*. Doruk Yayıncılık
- Hürriyet (2014, 5 Kasım). UCM Savcılığı: İsrail savaş suçu işledi <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/27517887.asp> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- İHH, (2015, 15 Mayıs). Kudüs Şehrinde İsrailin İhlal Ettiği İnsan Hakları. <http://filistin-gazze.ihh.org.tr/tr/main/publications/rapor/4/kudus-sehrinde-israilin-ihlal-ettigi-insan-ha/92> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- İnan, R. B. (2023). Uluslararası ceza yargılamalarında insanlığa karşı suçlar ve soykırım suçu. *Eskişehir Barosu Dergisi*, 8(1), 66-88.
- Karagöz, N. (2021). *Filistin'de nüfus hareketleri ve mekânsal değişim*. (Yüksek Lisans Tezi). Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
- Karaman, L. (1996). Filistin. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* İçinde (89-103).Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kasalak, K. (2016). İngilizlerin Filistin politikası ve Filistin mandası. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (25), 65-78.
- Kasım, K. (2004). *Türkiye-İsrail İlişkileri: İki Bölgesel Gücün Stratejik Ortaklığı. 21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*. Nobel Yayıncılık.
- Kaya, M. (2019). Türk-İsrail ilişkileri ve Filistin. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 1043–1065.
- Keskin, M. H. (2010). İsrail-Filistin sorununa yönelik AB politikaları. *Akademik Orta Doğu*, 5(1), 117-130.
- Kızıloğlu, S. (2012). İsrail Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 35-64.
- Küçük, C. (2010). *Sykes-Picot Antlaşması Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. içinde (204-206)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Mepa News (2021, 26 Mayıs). Haritalarla Kudüs, Filistin meselesi ve İsrail işgali <https://www.mepanews.com/haritalarla-kudus-filistin-meselesi-ve-israil-ismali-44608h.htm> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- Mid East Maps (2023). Map of UN Partition Plan for Palestine – 1947, <http://www.mideastweb.org/unpartition.htm> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- NTV (2019, 23 Eylül). Son Dakika: Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan ABD'ye silah tepkisi: Terör örgütlerine silah gönderenlerin dökülen kanda payı var.

- <https://www.ntv.com.tr/turkiye/son-dakika-erdogandan-abdye-silah-tepkisi,qvVxNrckJ06U7RAodQ5s0w> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- Oran, B. (2002). *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler Yorumlar*. (Cilt II). İletişim Yayınları.
- Oruç, H. (2014). *ABD'nin İsrail – Filistin Politikası*. https://www.academia.edu/10234282/ABDnin_%C4%B0srail-Filistin_Politikas%C4%B1 Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- Öner, A. (2012). *Çatışmalar ve görüşmeler sarmalında Filistin İsrail*. Mana Yayınları.
- Özdemir, L. & Akbaş, Z. (2020). Türkiye-İsrail ilişkilerinin Amerikan Dış politikası eksenli değerlendirmesi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 1 (1) , 48-74
- Özkoç, Ö. (2021). İsrail'in Batı Şeria'daki yerleşimci politikası ve ABD'nin Filistin sorununa ilişkin barış girişimleri: iki devletli çözüm hâlâ mümkün mü? *Gazi Akademik Bakış*, 15 (29), 311-336
- Pazarcı, H. (1998). *Uluslararası Hukuk Dersleri*. Turhan Kitabevi.
- Sarıaslan, F. (2019). İsrail-Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir denge siyaseti. *Filistin Araştırmaları Dergisi* , (6) , 1-32 . DOI: 10.34230/fiad.618731
- Sedda, A. (2020). *Uluslararası hukuka göre Filistin'deki İsrail yerleşimi*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sönmezoğlu, F. (2006). *Türk Dış Politikası*. Der Yayınları.
- TC. Dışişleri Bakanlığı (2012). Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu “Acınız acımızdır, geleceğiniz geleceğimizdir” <https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-ahmet-davutoglu-aciniz-acimizdir-geleceginiz-geleceğimizdir.tr.mfa> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- Toçoğlu, F. Z. (2015).Avrupa Birliği'nin Filistin Politikası.Middle East Yearbook/Ortadoğu Yıllığı.
- Topur, T. (2006). *Yıkımın Adı Barış, Ortadoğu*. Okumuş Adam Yayınları.
- Trt Haber, (2014, 18 Temmuz). Katliamı böyle izlediler. <http://www.trthaber.com/haber/dunya/katliami-boyle-izlediler-136760.html> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- Uysal, A. (2020). Evrilen Filistin meselesi ve yüzyılım anlaşması. *Ortadoğu*, 11 (92), 8-11.
- Ülger, İ.K. (2023, 18 Ekim). GÖRÜŞ-AB'nin Filistin-İsrail politikasında büyük savrulma yaşanıyor. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-abnin-filistin-israil-politikasinda-buyuk-savrulma-yasaniyor/3022743> Erişim tarihi: 24 Ekim, 2023.

Vatan Gazetesi (2021, 29 Eylül). Sykes-Picot anlaşması.
<https://www.gazetevatan.com/gundem/sykes-picot-anlasmasi-912062> Erişim
tarihi: 15 Ağustos, 2023.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Osmanlı Sefaradi Basımına Hızlı Bir Bakış

Doğa Filiz SUBAŞI,* Öykü ULUSAL*

Özet

Çok büyük bir bölümü 1492 yılında, daha küçük gruplar halinde daha öncesinde ve sonrasında Sefarad topraklarından sürülüp Osmanlı İmparatorluğuna yerleşen Sefaradiler dillerini, edebiyatlarını ve kültürlerini beraberlerinde getirmiş, Osmanlı himayesinde ve millet sistemi bünyesinde teşkil ettikleri yeni yaşamlarında bu dinî ve din dışı miraslarını koruyabilmişlerdir. Sefarad Yahudileri yerleştikten çok kısa bir süre sonra Osmanlıda matbaayı kurmuş ve dinî kitap basmaya başlamıştır. Fakat, İmparatorluğun genelindeki ve kendi toplumlarındaki bir dizi siyasi, toplumsal ve ekonomik buhran sebebiyle gerileme dönemine girmişler, basın faaliyetlerinde matbaacılıktaki kadar hızlı varlık gösterememişlerdir. Bu çalışmada Osmanlıda kurulan ilk matbaadan Sefaradi basın hayatının oluşumuna, altın çağından Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna dek Osmanlı-Sefaradi basını hakkında genel bir bilgi sunulmuş sadece basıldıkları yerlerde değil, başka şehirlerde de takip edilen dönemin öne çıkan bazı Sefaradi gazetelerine yer verilmiştir. Bu çalışmanın amacı Osmanlı Sefaradi gazeteciliğine mercek tutarak dönemler arasındaki farklılıkları ortaya koymak, önemli Osmanlı şehirlerindeki Yahudi yayıncılık faaliyetlerine, belli başlı Sefaradi gazetelerine, gazetecilerine ve elbette Sefaradi basınının Osmanlı basınının etnik-kültürel zenginliğine katkısına dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Basın Tarihi; Sefaradi Basını; Yahudi-İspanyolcası (Ladino).

A Quick Overview of the Ottoman Sephardi Journalism

Abstract

Expelled from Sephardic lands in masses in 1492 and in smaller groups both before and after 1492, the Sephardic Jews brought their language, literature and culture with them to the Ottoman Empire and were able to preserve these religious and non-religious heritages in their new life under Ottoman protection and within the Ottoman millet system. Shortly after their settlement, the Sephardic Jews introduced the printing press to the Ottoman Empire and began to print religious books. However, due to a series of general and community-specific political, social and economic depressions within the Empire, they entered a period of decline and they could not exert their presence in press activities as fast as they did in printing. This study offers a general overview of the Ottoman-Sephardi press from the first printing press established in the Ottoman Empire until the formation of the Sephardi press life and from its golden age until the establishment of the Republic of Türkiye. It also covers some of the prominent Sephardi newspapers of the period, the traces of which were followed not only in the places where they were printed but also in other cities. This study aims

*Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, e-mail: doga.subasi@bozok.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-6975-6197>.

* Öğr. Gör., Hacettepe Üniversitesi, e-mail: oyku.caymaz@hacettepe.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0009-0006-8100-6421>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Subaşı, D. F. ve Ulusal, Ö. (2023). Osmanlı Sefaradi basımına hızlı bir bakış. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 606-618. <https://doi.org/10.48139/aybukulliye.1361875>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
17 Eylül 2023	29 Ekim 2023	Derleme Makalesi	606-618
17 September 2023	29 October 2023	Review Article	

to reveal the differences between various periods by focusing on Ottoman Sephardi journalism and to draw attention to the Jewish publishing activities in major Ottoman cities. It also aims to highlight key Sephardi newspapers and journalists as well as the contribution of the Sephardi press to the ethnic-cultural opulence of the Ottoman press.

Keywords: History of Journalism, Sephardi Press, Judeo-Spanish (Ladino).

Extended Abstract

Expelled from the Sephardic lands in masses in 1492 and in smaller groups both before and after 1492, the Sephardic Jews brought their language, literature and culture with them to the Ottoman Empire. Soon after their settlement, Sephardic Jews established the printing press in the Ottoman Empire and began to print religious books. The Turkish Sephardi press emerged simultaneously with the Ottoman press towards the mid-nineteenth century as a result of the modernization / westernisation of the Ottoman Empire. Although the first Ottoman printing press was established by the Sephardi immigrant brothers David and Samuel ibn Nahmias at the very beginning of the 16th century and the first book was printed the same year, it took a long time for Jewish newspapers to appear. Considering the centuries-long productivity of the printing presses in Istanbul, Thessaloniki, Izmir and Edirne, coupled with the fact that the Empire had become a major centre of Jewish publishing, one might have expected Jewish newspapers to appear much earlier. However, the Ottoman Jews entered a period of decline due to a series of general and community-specific political, social and economic depressions in the Empire and they were not able to establish their presence in the press as quickly as they did in printing.

The mission of the Sephardi press was the same as that of the Turkish newspapers: to inform the Jewish community not only about its own political, social and religious agenda but also about what was happening in the Ottoman Empire and the world. The Jewish press secured communication among Ottoman Jews and it also aimed to bring the innovative ideas and modern lifestyle of the Jewish community, especially in the western part of the Ottoman Empire, to its own community. Indeed, not only political and social ideologies, but also new literary genres such as novels and theatre – previously unfamiliar to the Ottoman Sephardim – could find the opportunity to be known and spread in their own lands. As a result of the *Haskala* (Jewish Enlightenment), the newspapers also attempted to raise awareness about Jewish history and general history, which had not attracted the community's curiosity until then. Although different languages and alphabets were experimented with in keeping up with the social and political dynamics of the place and time, reaching out to the community in the spoken language – Jewish Spanish (Ladino) – served this purpose. The majority of the Sephardi press was made up of newspapers printed in Judeo-Spanish (Hebrew letters).

Iacob Hassán divides the Ottoman Sephardi press into three periods from the publication of the first Ottoman-Jewish newspaper *Shaare Mizrah* (1845-Izmir) to the Young Turk Revolution of 1908, from the Revolution to the Second World War and from the Second World War to the present day. Our study attempts to introduce the Ottoman Sephardi press in general terms, starting from the first printing house established in the Ottoman Empire to the formation of the Sephardi press life and from its golden age to the establishment of the Republic of Türkiye. Some prominent newspapers of the period are briefly mentioned. The study also draws attention to the existence and development of the Sephardi press in Ottoman lands, its importance in Ottoman-Jewish social life and its place

in the history of the Ottoman press. The majority of the Sephardi newspapers spanned a very broad geography from America to Jerusalem. They were published in the four major cities of the Ottoman Empire, namely Thessaloniki, Istanbul, Sofia and Izmir. The influence of these newspapers cannot be limited to the cities in which they were published. They were rather a part of the ethnic-cultural richness of the Ottoman press and were of great importance in conveying both the national agenda and the international agenda to the public (through both readers and the readers' narration) as well as mirroring the historical and social reality of the period to which they belong.

The Sephardi press was born and developed in the Ottoman lands and continues its adventure in different places and through various platforms today. This study focuses on the period of the Sephardi press until the establishment of the Republic of Türkiye and tries to reflect it with a brief evaluation. Many of the Ottoman-Turkish Sephardi newspapers had an indisputable place and importance in our press history and are of such quality and richness that they could be the subject of a separate study.

I. Giriş: Osmanlı Sefaradi Basının Oluşum Süreci ve Amacı

Türk Sefaradi basını, Osmanlı basını ile eş zamanlı olarak, XIX. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı'nın modernleşme/batılılaşma¹ sürecinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Almanya, Fransa, İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde yazılı basının doğuşunun XVII. yüzyıl olduğunu göz önünde bulundurursak bu tarihin görece epey geç olduğu söylenebilir (Bürki, 2006, s. 54; Güteryüz, 2015, s. 22, 25). Oysa ilk Osmanlı matbaası 1503² yılında Sefaradi göçmenler David ve Samuel ibn Nahmias tarafından kurulmuş ve ilk kitap³ yine aynı yıl basılmıştır. Başta İstanbul olmak üzere Selanik, İzmir ve Edirne matbaalarının yüzyıllardır süregelen üretkenliği ve bu sayede İmparatorluk topraklarının Yahudi yayıncılığının önemli bir merkezi haline geldiği (Benbassa & Rodrigue, 2014, s. 155) düşünüldüğünde Yahudi gazetelerinin çok daha erken bir tarihte ortaya çıkması beklenebilirdi. Ne var ki Osmanlı Yahudileri duraklama döneminin siyasi, askerî ve ekonomik krizlerinden etkilenmelerinin yanı sıra Yalancı Mesih Sabetay Sevi⁴ olayıyla da

¹ Osmanlıdaki "modernleşme" olgusu ve süreci hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Karpat, 2014.

² Bazı kaynaklarda bu tarih 1493 olarak belirtilmektedir. Bkz. Güteryüz, 2012, s. 90; Ben Na'eh, 2001, s. 79; Veinstein (1993), İstanbul'da ilk matbaanın 1494 yılında kurulduğunu ve bunu sırasıyla Selanik ve İzmir'in izlediğini belirtir (s. 363). Benbassa & Rodrigue (2014) ise sıralamayı İstanbul (1493?), Selanik (1510), Edirne (1554) ve İzmir (1646) olarak verir (s. 155).

³ Yakup ben Asher'in *Arbaah Turim* kitabı Osmanlıda basılan ilk eserdir (Güteryüz, 1993, s. 124).

⁴ Aşkenaz kökenli İzmirli mistik haham Sabetay Sevi (1626-1676) yaptığı seyahatlerle İmparatorluğun dört bir yanından ve dışından bir yüzyılı aşkındır mesih beklentisi içinde olan çok sayıda mürit toplar ve 1665'te kendini Mesih ilan eder. Mesih'in yeni dinî uygulamaları hahamlık otoritelerini rahatsız ederken İmparatorluğun yeni hükümdarı olacağı söylentileri Sadrazam Köprülü Ahmed Paşa'yı harekete geçirir. Sevi ve yakını müritler, idam edilmeleri halinde mevcut hareketin

derin bir ruhani darbe almış, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren kendilerini dış dünyaya kapatmışlardı. Osmanlıdaki diğer milletlere kıyasla nispeten daha kapalı ve temkinli bir yaşam sürmüş olan Yahudilerin kendilerini tecrit ettikleri bu yeni suskunluk dönemi, Nehama'nın tarifıyla "kalın, siyah bir örtünün usları örttüğü, zihinleri ve düşünceyi sarmaladığı" (Barnai, 1993, s. 388-389, Nehama, 1989'dan) uzun bir gerileme dönemi idi. Bu toplumsal buhrandan çıkış ise XIX. yüzyılda, pek çok alanda olduğu gibi azınlıkların statüsünde ve haklarında da düzenlemeler getiren Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) yaşanacaktır. Osmanlı'nın Sened-i İttifak (1808) ile başlayan ilk anayasallaşma sürecinin bu büyük reformlar döneminde, aydınların toplumun tümüne yönelik tutkulu bir bilinçlendirme çabası söz konusudur. Nitekim ilk Türk gazetelerinin misyonu da modernleşme sürecinin bir halkası olarak halkı bilinçlendirmek, ülke ve dünya gündeminden haberdar etmek ve sadece aydınların, yazarların değil, halkın da kendi düşüncelerini ifade etmesine aracılık etmektir. Gazeteler sadece yeni düşünce akımlarının değil, aynı zamanda roman ve tiyatro gibi yeni edebî türlerin Osmanlıya girip yayılmasında da etkin bir rol üstlenmişti. Osmanlı aydınları gazeteyi ve edebiyatı halkın eğitimi için birer araç olarak görüyordu. Sefaradi basını'nın misyonu da Türk gazetelerinkiyle aynıydı: Yahudi toplumunu sadece kendi siyasi, toplumsal ve dinî gündeminden değil, Osmanlıda ve dünyada olup bitenlerden de haberdar etmek. Bu noktada öne çıkan işlevinin dünyadaki Yahudi cemaatleri arasında kuvvetli bir iletişim ağı tesis etmek olduğu söylenebilir. Zira sadece Osmanlı Yahudileri arasında haberleşmeyi sağlamakla kalmıyor, özellikle Osmanlı'nın batısındaki Yahudi toplumunun yenilikçi fikirlerini ve modern yaşam tarzını da kendi cemaatlerine ulaştırmayı hedefliyordu. Nitekim, bu sayede sadece siyasi ve sosyal ideolojiler değil, roman ve tiyatro gibi Osmanlı Sefaradilerinin yabancı olduğu yeni edebî türler de kendi topraklarında tanınma ve yayılma imkânı bulabiliyordu. Gazetelerin, *Haskala*'nın (Yahudi Aydınlanması⁵) bir sonucu olarak o zamana dek cemaatin merakını cezbetmemiş olan Yahudi tarihi ve genel tarih konusunda bilinç uyandırma girişimi de söz konusuydu. Bu dönemde Sefaradi yazarların kendi kaleme aldıkları tarih yazılarından, ünlü tarih çalışmalarının çevirilerine ve tarih romanlarına kadar epey bir yayın gazetelerde yer bulur (Benbassa & Rodrigue, 2014, s. 257-258). Sefaradi gazetelerinin pek çok yeniliğe kucak açtığı gibi *c(k)opla*⁶ gibi geleneksel türlerin sürdürülmesine de katkısı yadsınmaz (Romero, 2007, s. 10).

daha da alevleneceği düşüncesiyle İslam'a dönmeye teşvik edilir. Sevi'nin ihtidası Yahudi cemaatinde derin bir düş kırıklığına ve bölünmelere yol açarken hahamların cemaat üzerindeki otoritesini şiddetlendirir.

⁵ *Haskala* ya da *Yahudi Aydınlanması* XVIII. yüzyıl sonlarında Orta ve Doğu Avrupa'dan yayılan ve Aydınlanma Çağının esaslarını takiben Yahudilerin içinde yaşadıkları çağdaş dünyayla bütünleşmelerini hedefleyen toplumsal ve düşünsel bir harekettir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Yahudi Milliyetçiliğinin yükselmesine de etkin rolünü sürdürmüştür.

⁶ Dini ve özel günlerde okunan öğretici şiir (Borovaya, 2012, s. 9-10).

II. Osmanlı Sefaradi Basını Dönemleri

Iacob Hassán ilk Osmanlı-Yahudi gazetesinin yayınlanmasından 1908 Jön Türk Devrimi'ne, Devrim'den İkinci Dünya Savaşı'na ve İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar olmak üzere Osmanlı Sefaradi basını üç döneme ayırır (Hassán, 1966, s. 229-236).

Birinci dönem 1845'te İtalyan asıllı İzmirli tüccar Rafael Uziel⁷ tarafından İzmir'de kurulmuş olan *Şaare Mizrah*⁸ gazetesiyle başlar. Borovaya (2012) ise Sefaradi basını tek bir yerde doğmadığını ve her yerin kendi sosyokültürel ve tarihî koşulları çerçevesinde kendi başlangıçları olduğunu savunur (s. 24). Diğer yandan Bunis (1993) mizah gazetesi *El Burlon*'un (İstanbul) 20 Mayıs 1909 tarihli sayısında yer alan bir habere göre 1838'de Prusya'da basılan *Îl Curnal de Şabat* isimli gazetenin ilk Sefaradi gazetesi olabileceği bilgisine yer verir. Bunis'e (1993) göre, Yahudi basının 1678'den beri Batı'da faal olduğu düşünüldüğünde olası gözükken bu sav bölgedeki Sefaradi mevcudunun çok az olması sebebiyle de zayıf kalmaktadır (s. 41-42). İlk Osmanlı-Yahudi gazetesinin XVII. yüzyılın ortalarında önemli bir ticaret limanı olarak yıldızı parlayan ve XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupalı tüccarların gözdesi haline gelen İzmir'in Batı ile haşır neşir, çok kültürlü ortamında ortaya çıkması tesadüf değildir. Kentin açık fikirli ve varlıklı yeni Yahudi cemaatinin, basın hayatına öncülük etmesinin yanı sıra, Yahudi yayıncılık faaliyetlerindeki rolü de büyüktür (Shaw, 2008, s. 280-281). *Şaare Mizrah* Osmanlı'nın ilk resmî gazetesi olan *Takvim-i Vekayi*'den⁹ (1931) on dört sene sonra, ilk özel gazetesi olan *Tercüman-ı Ahval*'den¹⁰ ise (1860-1866) on beş sene öncedir. Aslında Uziel hahamların muhalefetinden, okur tarafından yeterli ilgi görmemesi ve nihayetinde masraflarını karşılayamamasından ötürü hayata geçiremediği projesi *La Buena Esperansa*'yı¹¹ yayımlayabilseydi ilk Sefaradi gazetesi üç sene daha evvel, yani 1842'de hayat bulmuş olacaktı. Uziel'in *Şaare Mizrah*'ın ilk sayısında dile getirdiği, gazetesinin halkın aydınlatılması için ışık kapısı açacağı

⁷ Rafael Uziel (1816-1881) hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cohen, 2014, s. 231-253.

⁸ *Şaare Mizrah* (Puertas del Oriente/ Doğu'nun Kapıları), Rafael Uziel tarafından İzmir'de kurulan ve yayın hayatına 1845-1846 yılları arasında devam eden Yahudi İspanyolcası dilindeki ilk Osmanlı süreli yayınıdır. İki haftada bir yayımlanan yüz kopyalık bir tiraja sahip bu gazete İzmir'in yanı sıra diğer şehirlerde de dağıtılır (Borovaya, 2010).

⁹ 1878-1891 yılları arasında Abdülhamit sansürüne uğrayan *Takvim-i Vekayi* 13 sene yayınlanmamış, 1891 yılında tekrar basılmaya başlasa da sadece bir sene ayakta durabilmişti. 1908 Jön Türkler Devrimiyle yayın hayatına dönen gazetenin yerini Cumhuriyetin ilanından sonra Resmî Gazete almıştır (Ataman, 2009, s. 30).

¹⁰ İbrahim Şinasi ve Agah Efendi tarafından 1860 yılında İmparatorluğun ilk özel gazetesi olarak kurulmuştur.

¹¹ *La Buena Esperansa*'nın neden gerçekleşemediğine ilişkin, yazarın *Şaare Mizrah*'ın ilk sayısındaki yazısı ve gazete ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Bunis, 1993, s. 33-37.

ümidinin¹² Sefaradi gazetelerinin ortak idealini yansıttığını söylemek abartı olmayacaktır.

Paloma Díaz-Mas'ın (2006) “oluşma dönemi” (s. 194) addettiği bu ilk dönemin son otuz yılında basın sansürünün (1878-1908) ağır etkisi söz konusudur¹³. Diğer yandan halk alışık olmadığı bu yeni oluşumu kolay kolay sahiplenememiş, bunun sonucu olarak da gazetelerin abone sayıları ve kazançları olumsuz yönde etkilenmiştir. Bu sebeplerden ötürü kısa sürede kapanan birçok gazeteye rağmen Sefaradi gazeteciliği ilk döneminde sadece acemiliğini atmamış sonraki dönemde de varlığını sürdüreceği olan *La Buena Esperansa* (İzmir, 1871-1917)¹⁴, *El Tiempo* (İstanbul, 1872-1930)¹⁵, *La Epoka* (Selanik, 1875-1911)¹⁶, *El Telegrafo* (İstanbul, 1873-1931)¹⁷, *El Avenir* (Selanik, 1897-1918)¹⁸, *El Nuvelista* (1890-1922)¹⁹, *El Meseret* (1897-1922)²⁰ gibi önemli gazetelerin de temelleri atılmıştır.

¹² Uziel'in yazısının ilgili kısmı için bkz. Martínez Gálvez & Sánchez Pérez, 2015, s. 67-87; Bunis, 1993, s. 49.

¹³ II. Abdülhamit dönemindeki basın sansürünün Sefaradi basınına etkisi ve sansüre örnekler için İstanbullu Yahudi yazar İzak Gabay'ın Yahudi İspanyolcası dilinde yayımladığı *Yıldız i sus sekretos. El reyno de Abdul Hamid* eserinin ilgili kısmı incelenebilir (Subaşı, 2018, s. 224-236).

¹⁴ Burada bahsi geçen *La Buena Esperansa* (ilk adı *la Esperansa*) Rafael Uziel'in aynı adı taşıyan gazetesinden otuz dokuz sene sonra Aaron Yosef Hazan tarafından kurulmuş, İzmir'in en uzun ömürlü Ladino gazetesidir. Güteryüz'e (2015) göre 1918 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştür (s. 202).

¹⁵ 58 yıl boyunca aralıksız basılan *El Tiempo* gazetesi *Şalom*'dan ('barış', 'selam') (30 Ekim 1947- devam ediyor) sonraki en uzun ömürlü Türk Yahudi yayımıdır.

¹⁶ Selanik'in köklü ailelerinden Haleviler tarafından İbrani alfabesiyle Yahudi İspanyolcasında basılan *La Epoka* (1875-1911) kentin en uzun ömürlü gazetesidir. Yahudi İspanyolcasının ve anti Siyonizmin kuvvetli bir savunucusu olan gazete Sefaradi basınına en etkili olanlarındandır.

¹⁷ *El Telegrafo* 1860 yılında *Jurnal İsrailit* adıyla Yehezkel Gabay tarafından İstanbul'da kurulmuş gazetenin devamı niteliğindedir. Gazete 1878 yılında ise *El Nasyonal* adını alacaktır.

¹⁸ *El Avenir* gazetesi Selanik'in Yunan hakimiyetine geçtiği 1913'ten itibaren *Nuevo El Avenir* adıyla yayınlanır (Díaz-Mas & Martínez Gálvez, 2012, s. 172). Yeni ismiyle gazete 1909'dan 1910'a dek çıkardığı haftalık dergisi *Nuevo Avenir* ile karıştırılmamalıdır, fakat bu isim yakınlığı okurlar için de zorluk yaratmış olacak ki derginin adı 6. sayısından itibaren *Revista Popular* olarak değiştirilmiştir (Romero, 1992, s. 184).

¹⁹ *El Nouvelliste* adıyla Fransızca yayınlanmaya başlayan gazetenin bu dilde çok fazla okura ulaşamamış olmasından ötürü bir sene sonra adı da dili gibi Yahudi İspanyolcasına çevrilmiştir. Gazete 1902-1906 yılları arasında Hizkiya ve Gad Franko tarafından tekrar Fransızca yayınlansa da Frankoların kendi gazeteleri *El Komersiyal*'i (1906-1911) kurmalarından sonra tekrar Yahudi İspanyolcasına dönmüştür.

²⁰ Acemce yazıdan harf çevirisi ile *Meseret* ('neşe'), gazetenin Latin harfleriyle yazılmış başlığında *Messerret* (1897-1922) (Barquín, 1997, s. 4), İzmir'in ve Osmanlı Sefaradi basınına en uzun ömürlü gazetelerindendir. Hulusi Mehmet Efendi ve Alexander Benghiat tarafından İzmir'de edebî yayınlar yaparak “Türkler ile Yahudiler arasında bir bağlantı, bir tercüman görevi” üstlenmesi niyetiyle kurulmuştur (Güteryüz, 2015, s. 51).

Hassán'ın sınıflandırmasına göre 1908'de Jön Türkler Devrimiyle başlayan ikinci dönem ise Sefaradi gazeteciliğinin altın çağı sayılmaktadır (Hassán, 1966, s. 230). Otuz yıllık Abdülhamit istibdadının sona ermesiyle ifade özgürlüğü bulan Sefaradi gazetelerinin sayısı, çeşidi ve üretkenliği artmıştır. Bu artışta gazete açma izni alınmasının önündeki bürokratik zorlukların ortadan kalkmasının da etkisi büyüktür. Bu dönemde haber içerikli gazetelerin yanı sıra *El Cugeton* (İstanbul, 1908-1931)²¹, *El Burlon* (İstanbul, 1908)²², *El Grasiozo* (İstanbul, 1910)²³, *El Kirbaç* (Selanik, 1910-1914), *El Pasa-tiempo*, *El Çaketon* (Selanik, 1919-1922)²⁴ gibi mizahi ve siyasi gazeteler de boy göstermeye başlamıştır. Gazetelerin önünü açtığı bir diğer oluşum olan Siyonist düşünce ve hareket yine bu dönemde ivme kazanmıştır. *El Cudio* (İstanbul, 1909-1922)²⁵, Fransızca yayın yapan *L'Aurore* (1908-1920)²⁶, *La Nation* (1919-1922)²⁷; *El Makabeo* (Selanik, 1912-1918 / 1927-1930), *La Renasensia Cudia* (Selanik, 1917-1937) gibi, çoğunlukla adlarının siyasi tavırlarını açıkça ifade ettiği bu gazetelerde Siyonizm temelli makaleler, denemeler, Yahudi tarihi ile ilgili yazılar ve Yahudi dünyasından haberler ve hatta anti Siyonist yazarlarla kalem savaşları yer alıyordu (Díaz-Mas, 2006, s. 196; Rodrigue, 1997, s. 191). Tüm ulusları, azınlıkları ve bilhassa Balkanları saran milliyetçilik akımının Yahudilere uğraması beklenmedik bir şey değildi, ancak Hristiyan dünyasındaki gibi bir antisemitizmin var olmadığı topraklarda (Lewis, 1996, s.194-195) bilhassa Yahudi seçkinleri arasında Siyonist heveslerin çok taraftar bulunduğu söylenemez (Varol, 1993, s. 397).

Sefaradi basınında üçüncü, yani son döneminin başlangıcı olarak kabul edilen İkinci Dünya Savaşı'na dek, –çalışmamız Osmanlı Sefaradi basını ile sınırlandırıldığından Cumhuriyet'in kuruluşundan sonrası dahil edilmemiştir–

²¹ *El Cugeton* ('güldüren') Elia Karmona tarafından 1909 tarihinde yayınlanmaya başladı. *Mucizeler gören ve görecek olan mizahi gazete, Bu gazete her hafta yayıncısının keyfinin geldiği gün yayınlanır ya da Her şeye karışan ve karışacak olan mizahi gazete* gibi alt başlıklarla yayın hayatını 1914 yılındaki kısa kesintiye rağmen 1931'e kadar sürdürdü (Güleryüz, 2015, s. 73-74). Romero (1992) gazetenin yayın yıllarını 1908-1930 olarak belirtmektedir (s. 183).

²² 1908 yılında Samuel Kemal Mitrani yönetiminde Nesim Behar başyazarlığında yayın hayatına başlayan edebî mizahi gazete (Güleryüz, 2015, s. 73). *El Burlon* gazetesinin ilk yayın tarihi Romero (1992) tarafından 1909 olarak belirtilmektedir (s. 183).

²³ "Mizahi aile gazetesi" alt başlığıyla çıkan *El Grasiozo* 1910 yılında Viktor Levi tarafından kurulmuştur (Romero, 1992, s. 183; Güleryüz, 2015, s. 76).

²⁴ Romero (1992) gazetenin yayına başlama tarihi olarak 1918'i göstermektedir (s. 185).

²⁵ 1909 yılında David Elnekave tarafından İstanbul'da kurulan *El Cudio* ya da *Ha Yehudi* ('Yahudi') gazetesi Siyonist görüşlerin ateşli savunucularından biri olarak önce Yahudi İspanyolcası ve İbranice daha sonra ise sadece Yahudi İspanyolcası dilinde yayın hayatına 1922 tarihine kadar devam etmiştir. (Güleryüz, 2015, s. 79).

²⁶ Lucien Sciuto tarafından 1908-1919 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan Siyonist gazete Cumhuriyetçi Fransız gazetesi *L'Aurore* (1897-1914) ile karıştırılmamalıdır.

²⁷ İstanbul'daki Doğu Siyonist Federasyonunun yayın organı olarak 1919'dan 1922'ye dek Fransızca yayımlanır.

çoğunluğunun acemce²⁸ (İbrani ya da Raşi²⁹ alfabesiyle Yahudi İspanyolcasında) yazıldığı 300 civarı gazetenin varlığından söz edebiliriz³⁰. Mevcut oldukları yerlere, toplumsal ve dilsel dinamiklere göre farklı alfabelerde (Latin, Kiril, Arap vb.) ve/veya farklı dillerde (Fransızca, Yunanca, Bulgarca vb.) yayımlanmış az sayıdaki Sefaradi gazetesinin ise çok fazla okura ulaşabildiğini söylemek zordur. Zira Sefaradi toplumu haberleri kendi dili olan Yahudi İspanyolcasında okumayı tercih ediyordu (Romero, 1992, s. 189). Kutsal dil (*Leşon Hakodeş* שְׁוֹן הַקֹּדֶשׁ) sayılan İbranice, gazete adlarında dahi uzun ömürlü olamamıştı (Díaz-Mas, 2006, s. 196). 300 civarındaki Sefaradi gazetesinin sadece yirmi kadarının Fransızca yayımlandığı dikkate alınır (Borovaya, 2012, s. 24) Avrupalılığın, yani modernliğin dili kabul edilen Fransızcanın da gazete dili olarak Yahudi İspanyolcasının yerini alması mümkün olmamıştır. Fransızcanın eğitim dili olarak Yahudi toplumundaki derin nüfuzu 1865'ten³¹ itibaren *Alliance Israélite Universelle*³² (Evrensel Musevi Birliği) okullarıyla başlamış, bununla beraber XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar cemaat okullarında, din eğitimi ve dinî çevrelerde Yahudi İspanyolcası etkinliğini sürdürmüştü. Bu dönemde Fransızca gençlerin ve seçkin sınıfın tekelindeyken orta yaş ve üstü halk hala Yahudi İspanyolcasında okuyup yazıyordu. Gazetelerin asıl hedef kitleleri ise bu okurlardı (Bürki, 2006, s. 54-55).

Fransızcanın yanı sıra XIX. yüzyılın ikinci yarısında Raşi alfabesiyle Türkçe basılan gazeteler de oldu³³. 1835 yılında Yahudi Cemaatinin talebi üzerine II. Mahmut'un hahambaşılık makamını resmîleştirilmesi (Rodrigue, 1997, s. 69) ve Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) tüm azınlıkların "Osmanlı vatandaşı" olarak kabul edilmesi, özellikle diğer azınlıkların milliyetçilik hevesleri arasında, Yahudi cemaatinde devlete sadakatini kanıtlama isteği yaratmıştı (Lochow-Drüke, 2007, s. 60). Sadık tebaası oldukları Osmanlı Devleti'nin resmî dili olan Türkçenin vatanseverliğin bir tezahürü olarak ivedilikle öğrenilmesi gerektiği Sefaradi aydın

²⁸ Acemce metin için bkz. Ulusal, 2019, s. 3.

²⁹ Yarı eğik karakterli İbrani harfleri. Daha fazla bilgi için bkz. Ulusal, 2019, s. 68.

³⁰ Son araştırmalar sayının bu civarda olduğunu göstermektedir (Martínez Gálvez, 2012, s. 21; Borovaya, 2012, s. 24). Bunis (1993) Gaon'dan alıntılanarak tarihlendirmeyi 1845-1989 arasında yaparken (s. 7) Romero (1992) 1939'la sınırlandırmaktadır (s. 180).

³¹ Osmanlı topraklarındaki ilk Alyans Okulu Volos'ta (Yunanistan) 1865'te kurulur (Benbassa & Rodrigue, 2014, s. 211). Molho (2005) ise Volos Alyans Okulunun kuruluş tarihini 1864 olarak belirtir (s. 139). Günümüz Türkiye sınırları içindeki ilk Alyans Okulu ise 20 Ekim 1867'de Edirne'de açılır (Güleryüz, 2014, s. 104).

³² 1860 yılında Fransız Yahudileri tarafından Paris'te kurulan birliğin amacı geri kalmış Yahudi toplumlarının yaşadığını düşündükleri Osmanlı topraklarında ve bazı diğer ülkelerde Fransızca eğitim yapan okullar kurarak o ülkelerdeki Yahudileri eğitmek ve bu sayede onların aydınlanma devrine ulaşmalarını sağlamaktır. Çalışmamızda –Sefaradilerin de tercih ettikleri şekliyle– *Alyans* olarak geçmektedir.

³³ Yahudi İspanyolcası ve bu dilde yazılan gazeteler için bkz. Mignon, 2011; 2017.

ve yazarları arasında yaygın bir görüş haline gelmişti (Bunis, 1996, s. 232-233). Bu bakımdan Türkçenin gazete yoluyla yaygınlaştırılması kaçınılmaz bir düşünceydi. Üstelik bu, Yahudi cemaatlerinin, içinde yaşadıkları toplumlarla bütünleşmesini savunan ve bu sebeple Osmanlıdaki okullarının müfredatına Fransızcanın yanında Türkçe derslerini de dahil eden Alyans okullarının amacına uygun bir girişimdi (Borovaya, 2012, s. 12). Böylelikle *El Jurnal İsrailit*³⁴ gazetesinin mimarı Yehezkiel Gabay tarafından 1866 yılında Raşi alfabesiyle basılan ilk Türkçe gazete *Şarkıyye* kuruldu. Ardından 1872 yılında anonim olarak *Zaman*³⁵ yayınlanmaya başladı. 1876 yılında Nesim Niego haftalık yayınlanan *Ceride-i Tercüme*'yi kurdu. Onu İzmir'de Hahambaşı Moşe Fresko'nun kurduğu *Üstad/ El Maestro* (1889-1891) (Ortaylı, 2002, s. 130) ve *Ceride-i Lisan/ El Jurnal de la Lingua* (1899) gazeteleri izledi. Yarısı Türkçe yarısı Yahudi İspanyolcasında basılan bu sonuncusunun Türkçe kısmının editörlüğünü ünlü şair ve hukukçu Avram Naum (İbrahim Nom) yürütüyordu ve Avram Galante gibi Türkçe savunucusu Yahudi aydınlardan büyük destek görüyordu. Okurlara Türkçe-İspanyolca sözlük hizmeti sunan gazetenin Türkçe öğretiminde faydası olmuş olsa da (Güleryüz, 2007, s. 74) cemaatin bu dili hiç tanımamasından ötürü Türkçeyi Yahudi vatandaşlar arasında yayma girişiminin genel olarak başarıya ulaştığı söylenemez (Romero, 2010, s. 450). Aleksander Benghiat'ın, gazetesi *El Meserret*'te Türk okurlara Yahudi toplumunu, Yahudi okurlara da Türk toplumunu tanıtmak amacıyla hem Türkçe hem de Yahudi İspanyolcasında kaleme aldığı makalelerini de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Ancak bazı basımlarında ilk sayfası baştan sona Türkçe olan bu sekiz sayfalık gazetenin bir süre sonra sadece Yahudi İspanyolcasına dönmesi Benghiat'ın çabasının da karşılık bulamadığını göstermektedir (Shaw, 2008, s. 287).

IV. Sonuç

Çalışmamızda Osmanlı Sefaradi basını genel hatlarıyla tanıtılmaya çalışılmış ve dönemin öne çıkan bazı gazetelerinden kısaca bahsedilmiştir. Sefaradi basının Osmanlı topraklarındaki varlığına, gelişimine, Osmanlı-Yahudi toplum hayatındaki önemine ve Osmanlı basın tarihindeki yerine dikkat çekilmiştir. Zira Amerika'dan Kudüs'e kadar çok geniş bir coğrafyada varlık gösteren Sefaradi gazetelerinin çok büyük bir bölümü Osmanlı'nın dört büyük kenti olan Selanik, İstanbul, Sofya ve İzmir'de yayımlanmıştır. Etkilerinin sadece yayımlandıkları kentlerle sınırlanmayacağı bu gazeteler Osmanlı basının etnik-kültürel zenginliğinin bir parçası oldukları gibi hem ülke gündemini hem de uluslararası

³⁴ *El Jurnal İsrailit* adıyla 1860 yılında kurulan gazete *Şaare Mizrah* ve *Or İsrail*'den (İstanbul, 1853-1855) sonra yayınlanan üçüncü Sefardi gazetesidir. 1871 yılında *El Nasiona* ve 1873 yılında *El Telegrafo* adını almış ve 1931 yılına dek yayın hayatını sürdürmüştür.

³⁵ Naim Güleryüz (2015) bahsi geçen *Zeman/ Zaman* gazetesine rastlanamamış olduğundan, gazetenin Yahudi İspanyolcasında aynı adı taşıyan ve aynı tarihli *El Tiempo* ile karıştırılmış olabileceğini belirtmektedir (s. 35).

gündemi halka (okura ve okurun naklettiklerine) ulaştırmada ve aynı zamanda ait oldukları dönemin tarihsel ve toplumsal gerçekliğine ayna tutmakta büyük öneme sahiptir.

Osmanlı topraklarında doğup gelişen Sefaradi basını serüvenini farklı coğrafyalarda ve mecralarda günümüzde de sürdürmektedir. Bu çalışmada, İacob Hassán'ın üç dönemle naklettiği Sefaradi basınına Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna dek olan dönemi odak alınmış ve öz bir değerlendirmeye yansıtılmaya çalışılmıştır. Basın tarihimizdeki yeri ve önemi tartışmasız olan Osmanlı-Türk Sefaradi gazetelerinin pek çoğu ayrı bir çalışma konusu olabilecek nitelikte ve zenginliktedir.

Kaynakça

- Ataman, B. (2009). Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü. *Marmara İletişim Dergisi*, 14, 21-49. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruid/issue/447/3532> [Erişim tarihi: 10.09.2023]
- Barquín, A. (1997). Un periódico sefardí: *El Meseret* de Alexandr Ben-Guiat. *Sefarad*, 57(1), 3-31. <http://sefarad.revistas.csic.es> [Erişim tarihi: 26.09.2023]
- Barnai, J. (1993). La comunidad judía de Salónica (1430-1943). H. Mechoulán (Ed.). *Los judíos de España. Historia de una diáspora. 1492-1992* içinde (378-381 ss.), Editorial Trotta.
- Ben Na'eh, Y. (2001). Hebrew Printing Houses. G. Nassi (Ed.). *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey* içinde (73-96 ss.), ISIS.
- Benbassa, E. & Rodrigue, A. (2014). *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*. (Çev. A. Atasoy), İletişim Yayınları.
- Borovaya, O. (2012). *Modern Ladino Culture. Press, Belles Lettres, and Theater in the Late Ottoman Empire*, Indiana University Press.
- Borovaya, O. (İlk yayın tarihi 2010). Sha'are ha-Mizrah (Puerta del Oriente), İzmir. *Encyclopedia of Jews in the Islamic World* içinde. Executive Editor N. A. Stillman. [Erişim tarihi: 05.03.2023].
- Bunis, D. M. (1993). The Earliest Judezmo Newspapers: Sociolinguistic Reflections. *Mediterranean Language Review*, 6-7, 7-66.
- Bunis, D. M. (1996). Modernization and the Language Question among Judezmo-Speaking Sephardim of the Ottoman Empire. H. E. Goldberg (Ed.), *Sephardi*

and Middle Eastern Jewries: History and Culture in the Modern Era içinde (226-239 ss.), Indiana University Press.

Bürki, Y. (2006). El discurso periodístico de la prensa judeoespañola del siglo XIX. *Revista Internacional de Lingüística Iberoamericana*, 4.2 (8), 53-76.

Cohen, D. (2014). Un ‘bien conocido negociante i luchador comunal’: nuevas noticias sobre Refael Uziel (1816-1881), precursor de la prensa en judeoespañol. R. Sanchez, M.-C. Bornes Varol (Ed.). *La presse judéo-espagnole, support et vecteur de la modernité* içinde (231-253 ss.), Libra Kitap.

Díaz-Mas, P. (2006). *Los Sefardíes. Historia, Lengua y Cultura*, Riopiedras.

Díaz-Mas, P. & Martínez Gálvez, C. (2012). *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*, CSIC.

Güleryüz, N. (1993). *Türk Yahudileri Tarihi 1*, Gözlem Gazetecilik.

Güleryüz, N. (A.). (2007). Historia de la Prensa Judía Turca. P. Martin Asuero, K. Gerson Şarhon (Ed.). *Ayer y hoy de la prensa en judeoespañol* içinde (71-76 ss.), İsis.

Güleryüz, N. (2012). *Bizans'tan Günümüze Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik.

Güleryüz, N. A. (2014). *Edirne Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik.

Güleryüz, N. A. (2015). *Türk Yahudi Basını Tarihi: Süreli Yayınlar*, Gözlem Gazetecilik.

Hassán, I. M. (1966). El estudio del periodismo sefardí. *Sefarad*, 26, 229-235.

Karpat, K. H. (2014). *Osmanlı Modernleşmesi. Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Timaş Yayınları.

Lewis, B. (1996). *İslam Dünyasında Yahudiler* (Çev. Bahadır Sina Şener), İmge Kitabevi.

Lochow-Drüke, C. (2007). La campaña a favor de la propagación del idioma turco entre los sefardíes. P. MartinAsuero, K. Gerson Şarhon (Ed.). *Ayer y hoy de la prensa en judeoespañol* içinde (59-69 ss.), İsis.

Martínez Gálvez, C. (2012). *El periodismo sefardí ante su público*. (Yayınlanmamış doktora tezi), Universidad de Valencia.

- Martínez Gálvez, C. & Sánchez Pérez, M. (2015). Adaptación al medio: cambios de proyectos iniciales en la prensa sefardí otomana. *Historia y Comunicación Social*, 20(1), 67-87.
- Mignon, L. (2011). Avram, Ísak and the Others: The Genesis of Judeo-Turkish Literature. E. Balta, Mehmet Ö. (Ed.). *Between Religion and Language: Turkish-Speaking Christians, Jews and Greek-Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire içinde* (71-83 ss.), Eren.
- Mignon, L. (2017). Judeo-Turkish. L. Kahn, A. D. Rubin (Ed.). *Handbook of Jewish Languages içinde* (634-640 ss.), Brill.
- Molho, R. (2005). *Selanik Yahudileri 1856-1919. Özel Bir Cemaat*, (Çev. Panayot Abacı), Bağlam.
- Ortaylı, İ. (2002). Ottoman Jewry and the Turkish Language. M. Rozen (Ed.). *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans 1808-1945 içinde* (129-139 ss.), The Goldenstein-Goren Diaspora Research Center.
- Rodrigue, A. (1997). *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması: "Alliance" Okulları 1860-1925*, Ayraç Yayınevi.
- Romero, E. (1992). *La creación literaria en lengua sefardí*, Maphre.
- Romero, E. (2007). La prensa española contra los celos, la burocracia y la censura. P. Martín Asuero, K. Gerson Şarhon (Ed.). *Ayer y hoy de la prensa en judeoespañol, Cuadernos del Bósforo VII içinde* (9-36 ss.), İsis.
- Romero, E. (2010). La Polémica sobre el Judeoespañol en la Prensa Sefardí del Imperio Otomano: Más Materiales para su Estudio. *Sefarad*, 70(2), 435-473.
- Shaw, S. J. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*. (Çev. M. Sobutay), Kapı.
- Subaşı, D. F. (2018). Yıldız i sus sekretos. El reyno de Abdul Hamid *de Gabay*, Editorial de la Universidad de Granada.
- Ulusal, Ö. (2019). Samuel Halevi'nin Osmanlı Dreyfus'u: Bir Mitin Çeşitlemesi. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Varol, M.-C. (1993). La comunidad sefardí de Turquía, desde principios del siglo XX hasta nuestros días. H. Méchoulán (Der.). *Los judíos de España: historia de una diáspora (1492- 1992) içinde* (394-405 ss.), Editorial Trotta.

Veinstein, G. (1993). El Imperio Otomano, desde 1492 hasta finales del siglo XIX. H. Mechoulan (Ed.). *Los judíos de España. Historia de una diáspora. 1492-1992* içinde (347-369 ss.), Editorial Trotta.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Alternatif Bir Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa Portresi Günseli GÜMÜŞEL*

Özet

19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi genel anlamıyla hem gelenekselliği hem de bazen fazlasıyla temkinli bir geçmişi geride bırakmayı ifade eder. Bu düalizmin en dikkat çekici tarafı II. Mahmud (1785-1839) Dönemi'nden itibaren eski ve yenin Osmanlılara has şekliyle "birlikte" götürülmeye çalışılmasıydı. Bu çaba farklı bir açıdan enerji ve zaman kaybı algısı yaratıyor olsa da diğer yandan o zamanlarda yaşamış önemli kişilerin çabalarını güçlü bir farkındalık düzeyinde algılayışın yolunu açmaktadır. Yenilginin ve yenilenmenin kol kola yürüdüğü "imparatorluğun en uzun yüzyılı" her bakımdan geniş bir perspektiften yorumlanmaya ihtiyaç duyar. Bu geniş perspektif ise askeriye, bürokrasi ve bilimi temel alır.

Bu temellerin isminde birleştiği en önemli tarihi kişiliklerden birisi de Vidinli Tevfik Bey'dir. Farklı zaman dilimlerinde ve görevlerde "Vidinli Tevfik Paşa, General Hüseyin Tevfik, Tevfik Paşa, Müşir (Mareşal) Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa" isimleriyle anılan, Osmanlıların ünü dışarıya taşımış en önemli matematikçilerinden birisidir. Uluslararası matematik camiasında ilk İngilizce cebir kitabının yazarı olarak kabul görür. Aynı zamanda askerî ve sivil bürokratik görevler üstlenmiştir. Bu görevleri icra ederken takındığı dürüst ve işini ciddiye alır tavrı göreve gittiği yabancı devletlerin temsilcileri tarafından yaşamında ve ölümünden sonra takdir edilirken onun doğru bildiğini devletin yararına uygulaması her zaman takdir görmediği gibi uzun vadede de görevinden azline giden sürecin yolunu açmıştır.

Çalışmamızda eldeki pek az kaynakla adeta birbirini tekrarlayan bir görünümde olan Matematik ve Tarih çalışmalarından farklı olarak Vidinli Tevfik Paşa'nın kişiliği, anılarda bıraktığı izler ve yararlılıkları birincil ve ikincil kaynaklar irdelenerek incelenecektir. Bir psikolojik analiz amacı gütmeyen çalışmamızda Vidinli Tevfik'in yurt içinde ve yurt dışında yarattığı etki ve çizdiği imajla birlikte onun kişiliğinde dönemin Osmanlı bilim ve devlet adamlarının modernleşme çabalarının anlaşılmasına çalışılacaktır. Böylece alanda çalışmaya hazırlanan araştırmacılar için gerçekçi bir portre oluşturulması ve gelecek çalışmaların yorumlayış temellerine fayda sağlanması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Matematik Tarihi, Osmanlılarda Matematik, Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa, Linear Algebra.

An Alternative Portrait of Vidinli Hüseyin Tevfik Pasha

Abstract

The expression of 19th century Ottoman modernization in its broadest sense refers to leaving behind both a tradition and sometimes an overly cautious past. The most striking aspect of this duality is in the

*Öğr. Gör. Dr., Atılım Üniversitesi, gunseli.gumusel@atilim.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-8068-4294>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Gümüsel, G. (2023). Alternatif bir Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa portresi. *Külliyeye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı]. 619-633.

<https://doi.org/10.48139/aybukulliyeye.1361116>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
15 Eylül 2023	24 Ekim 2023	Biyografi	619-633
15 September 2023	24 October 2023	Biography	

beginning from the time of Mahmud II (1785-1839) as the old and the new were tried to be taken "together" in a way unique to the Ottomans. Although this effort creates a perception of waste of energy and time from a different perspective, it also paves the way for a strong awareness of the efforts of important people. The "longest century of the empire", in which defeat and renewal went hand in hand, needs to be interpreted from a broad perspective in all respects. This broad perspective is based on the military, bureaucracy and science.

Tevfik Bey is one of the most important historical personalities in which these foundations are united in his name. This historical name, which is also known by the names of "Vidinli Tevfik Pasha, General Hüseyin Tevfik, Tevfik Pasha, Vidinli Hüseyin Tevfik Pasha" in different time periods, is the most important mathematician whose reputation has spread abroad. He is recognized by the international mathematical community as the author of the first English Algebra book. He also held military and civil bureaucratic duties. While performing them, his honest and serious attitude was appreciated by the representatives of the foreign states he took office in his life and after his death; his application of what he thinks is right for the benefit of the state is not always appreciated, and in the long run, the process leading to his dismissal has created a domino effect.

In our study, the personality of Pasha, the traces he left in the memories will be examined by primary and secondary sources, unlike the Mathematics or History studies, which seem to repeat each other. In our study, which is not a psychological analysis, it will be tried to understand the modernization efforts of the Ottoman scientists and statesmen of the period in the personality of Vidinli Tevfik, together with the influence and image he created at home and abroad. Thus, it is aimed to create a realistic portrait for researchers working in the field or preparing to work and to benefit the interpretation bases of future studies.

Keywords: History of Mathematics, Mathematics in the Ottoman Empire, Vidinli Hüseyin Tevfik Pasha, Linear Algebra.

Extended Abstract

The last century of the Ottoman Empire includes trying to both maintain the traditional and adapt to the new. The military, bureaucrat and instructor class of this period, where there was a clear duality, tried to adapt to the conditions. This adaptation effort makes them more successful and expert. Hüseyin Tevfik Pasha is one of the intellectuals who made efforts in this direction. He is recognized by the international mathematical community as the author of the first English Algebra book. He also held military and civil bureaucratic duties.

Hüseyin Tevfik Pasha was born in Vidin, Bulgaria. Although information about his family is limited, it is estimated that his interest in mathematics was given to him by his father. Hüseyin Tevfik completed his primary education in his birthplace, in accordance with educational traditions. Later, in the secondary school he entered, he took grammar, writing, basic arithmetic and geometry lessons. Hüseyin Tevfik, who came to Istanbul to continue his education, was initially interested in painting, but later studied mathematics. Realizing his student's special talent in mathematics, his teacher gave him private lessons and sometimes had him attend his classes as a co-teacher and even substitute him for the lesson. Hüseyin Tevfik was promoted to lieutenant in 1859, and graduated from school with the rank of staff captain in 1860. He also developed his teaching experience. He taught Mathematics, Algebra, Higher/Advanced Algebra, Physics, Astronomy, Mechanics, Analytic Geometry, Differential and Integral Calculus. Hüseyin Tevfik was assigned by Hüseyin Avni Pasha as a military attaché in Paris between 1868 and 1870, where he improved his mathematical knowledge considerably. The purpose of sending Hüseyin Tevfik to

France was to conduct research on ballistics and rifle manufacturing. During this duty, Hüseyin Tevfik listened to mathematics again and again from the most famous teachers of that period at the university and the College de France. Hüseyin Tevfik gained very important gains in both bureaucratic, military, scientific and literary aspects during his short experience in France. After his duty in France, The Ottoman Empire, which made serious efforts to modernize the army made an arms purchase agreement in 1872 with the American Providence Tool Company and sent Vidinli Hüseyin Tevfik Pasha and his team to America to supervise the production and purchasing processes of the weapons. In this role, Hüseyin Tevfik meticulously protected the interests of the state and was in communication with the factory managers of the arms manufacturers. American officials saw Hüseyin Tevfik as a member of a small Turkish group that was urban, cultured, polite and quite cosmopolitan. According to them, Hüseyin Tevfik lived as a scientist rather than an authorized arms purchasing inspector. It is known that during his seven-year stay in the United States, he spent most of his time on the linear algebra work he was writing. In the first half of Hüseyin Tevfik Pasha's American mission, he seemed to focus more on his own mathematical research than on weapons inspection. The work in question is Linear Algebra, published in 1882, written in English by Vidinli, which makes him such an important and well-known mathematician today.

In this study, Tevfik Pasha's personality, his place in memories and his successful works were examined by using primary and secondary sources. It does not aim to be a psychological analysis, it is tried to understand the influence and image of Hüseyin Tevfik and the modernization efforts of the Ottoman scientists and statesmen of the period in his personality. Thus, it is aimed to create a realistic portrait for researchers preparing to work in the field and to benefit the interpretation bases of future studies.

Giriş

Tevfik Efendi 1832 yılının Ağustos ayında o zamanlar Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan ve Tuna sahilinde yer alan, bugünkü Bulgaristan'ın Vidin şehrinde doğdu (1/574, BOA). Hüseyin Tevfik'in ailesi hakkındaki kısıtlı bilgiyi aktaran yine Osmanlıların son dönem önemli matematikçilerinden Salih Zeki Bey'dir. "Vidinli Tevfik Paşa Merhum" başlıklı ve 1924 tarihli yazıya göre:

"Tevfik meşâhîr-i riyâziyyûn-ı 'Osmâniye'dendir; târîh-i hicretin 1248 senesinde Tuna sâhilinde Vidin şehrinde tevellüd eylemiştir. Tevfik Paşa, Vidin'de İmâmzâdeler nâmıyla ma'rûf asilzâde bir ailenin müdür-i umûrî ve muhassılı Hasan Tahsîn Efendi'nin oğludur; paşanın ibtidâî tahsili Vidin'dedir. Burada o zamanlar 'âdet olduğu üzere mekâtib-i ibtidâîye tahsilini ikmâl itdikden sonra Rüşdiye tahsiline ibtidâr eylemiş ve sarf ve nahv, kitâbet dersleriyle hesâb ve hendesenin mukaddimâtını öğrenmiştir ve nihâyet 15-16 yaşlarında Dersa'âdet'de

bulunan teyzesinin nezdine gelmek üzere Vidin'den müfâratat eylemiştir." (Salih Zeki, "Vidinli Tefvik Paşa Merhum", Muallimler Mecmuası, Sayı 22, 1924, s. 677)

Tahsildar Hasan Tahsin Efendi'nin Oğlu: Hüseyin Tefvik

Vidinli namıyla anılan Hüseyin Tefvik Efendi'nin babası, paşanın çalışma alanlarının erken temellerine katkıda bulunduğu düşünülen Hasan Tahsin Efendi'dir. Kendisi "İmamzadeler" olarak anılan ünlü bir ailenin vekilharcıydı yani para işlerini yönetiyordu.

Annesi Hüseyin Tefvik'in Eyüp'te bulunan kabrinin mezar taşından da doğrulanabileceği üzere Şerife Emine Hanım'dır. Kardeşleri ya da diğer akrabaları hakkında güvenilir kaynaklardan doğrulanabilecek herhangi bir bilgi yoktur.

Hüseyin Tefvik, eğitim geleneklerine uygun şekilde ilköğrenimini doğduğu yerde tamamlamıştır. Daha sonra girdiği rüştiyede ise dilbilgisi, yazı, temel aritmetik ve geometri dersleri ile tanışmıştır. 15-16 yaşlarında ise eğitimine devam etmek üzere İstanbul'da yaşayan teyzesi Hatice Hanım'ın yanına gelmiştir. Osmanlı başkentine gelişi Hüseyin Tefvik'te bambaşka bir merak uyandırmıştır: resim yapmak. Resim yapmakla ilgili nerede eğitim alabileceğini araştıran Tefvik, Hasköy'deki Mühendishane-i Berrî-i Hümayuna kaydolmuştur, ama işler düşündüğü gibi gitmemiştir:

"Bu resim dersi vaktiyle Avrupa'ya gönderilmiş olan Hüsni Yusuf Efendi tarafından viriliyordu ki hâlâ bu Hüsni Yusuf Efendi'nin çire desti olan bir kıt'a resmi mektebinin kütübhanesinde mahfuzdur. Hüsni Yusuf Efendi'nin yanında on on beş kişi varmış; paşa da bunların yanlarına sokulmuş ve derse devâma başlamışdır. Birkaç ders sonra mu'allim efendinin "Menâzır" dersinde "Nokta-i basardan çıkan hatt-ı şî'â'nın bir cismin muhûemâs itmek üzere devranından hâsıl olan mahrûtun bir müstevi-i şeffâf ile kat'ından hâsıl olan mıkta' bu cismin menâzırı ta'bir olunur' deyince paşa bunun ne demek olduğunu düşünmüş ve çünkü içinde "hatt-ı şî'â, müstevi-i şeffâf.." gibi tabîrât-ı fenniyeyi lâyıkiyle idrâk idemediğinden dersden bir şey' anlayamamış ve birkaç ders daha devâm itdikten sonra mu'allimine derdini açmışdır. Hatta Yusuf Efendi gayet melihü'l-vech bir zât olduğu gibi fevka'l-âde hulûk bir mu'allim olduğundan sâhib-i tercemeyi dinledikten sonra "siz Oklids'in Kitâbü'l-Usulü'nü okudunuz mı? diye sormuş ve paşa "hayır" cevâbını virince kendisinin o zamanlar Mekteb-i Harbiye Nâzırı Emin Paşa'nın delâletiyle Macka'da açılmış olan Mekteb-i İ'dâdi'ye devâm eylesini ve ba'de dersine gelmesini tavsiye eylemiştir..." (Salih Zeki, 1924, s. 678)

İlgili resim dersleri Avrupa'da eğitim almış Hüsni Yusuf Bey tarafından veriliyordu. Bir gün on beş kişinin katılımıyla gerçekleşen derslerin birisi sırasında

öğretmen perspektiften bahsetmeye başlamıştır. Hüseyin Tevfik durup tanımda geçen kavramların ne olduğu hakkında düşünmeye çalışmıştır ancak anlatılanı anlayamamıştır. Takip eden birkaç dersin de aynı şekilde geçmesiyle sıkıntısını öğretmeni ile paylaşmaya karar vermiştir. Teknik terimleri anlayamamaktadır ve bu yüzden dersi takip edememektedir. Öğretmeni ise durumunu açıkça arz eden öğrencisine “*siz Öklidus’un Usul Kitabı’nı okudunuz mu?*” sorusunu yöneltmiştir. Aldığı olumsuz yanıt üzerine de ona Harbiye Mektebi Nazırı Emin Paşa’nın katkısıyla kurulan Maçka’daki liseye devam etmesini tavsiye etmiştir. Hiç kuşkusuz bu iyi niyetli tavsiye Vidinli Hüseyin Tevfik’i önemli bir asker, bürokrat ve cebrin Osmanlı babası yapan yolun ilk kilometre taşı oluşturmuştur. Ancak Hüseyin Tevfik bu adımı atarken sadece resim dersleri veren bir sınıfa, bu kez idadide devam etmek niyetindedir. Burada kendisine yapılan bir ikaz ise daha sonra yakın çevresine bizzat aktardığı üzere hem kendisi hem de Osmanlı bilim dünyası ve askerî bürokrasisi için çok şeyi değiştirecektir.

Cambridgeli Tahir Bey’in En İyi Öğrencisi Muavin Öğretmen Hüseyin Tevfik’in Darülfünun Hocalığına Çıkan Yolu

Resim sınıfına devam etmekte olan Hüseyin Tevfik bir dâhiliye subayının dikkatini çeker: “*Oğlum, sen böyle yalnız resim sınıfına mı devâm ideceksin; yoksa diğer şeylerden de okuyacak büyük adam mı olacaksın?*” (Salih Zeki, 1924, s. 678.) Bu ikaz Hüseyin Tevfik’i sarsmıştır. Ressam olma hayallerine son veren Hüseyin Tevfik idadinin birinci sınıfına kaydolmuş ve onu bilinen “Vidinli Tevfik Paşa” yapacak yola girmiştir. Arkadaşı Salih Zeki Bey ile yaptığı bir sohbette Hüseyin Tevfik, bu uyarıyı yapan subayı rahmetle anmaktan da geri durmamıştır: “*Eğer bu adam beni ikâz itmemiş olsaydı ben de Ressâm Nuri Paşa gibi bomboş bir adam olub kalacaktım.*” (Salih Zeki, 1924, s. 678)

Maçka’daki idadiyi bitiren Hüseyin Tevfik’in bir sonraki eğitim durağı matematik öğrenmek için çok çaba sarf ettiği Mekteb-i Harbiye olmuştur. Bu okulda onun kaderini şekillendirecek kişi ise Cambridge Üniversitesi mezunu Matematik öğretmeni Tahir Paşa olacaktır (Çeçen, 1999, s. 14-15). Öğrencisinin özel yeteneğini fark eden öğretmeni ona özel dersler vermiş ve bazı zamanlar kendi derslerine yardımcı öğretmen olarak katılmasını hatta kendi yerine vekâleten derse girmesini sağlamıştır.

Hüseyin Tevfik ise yolunu çizen öğretmenine her zaman minnettar kalacaktır: “*Paşa merhumun kendi lisanından birçok def’a her ne bilir ise Tâhir Paşa’nın himmet ve delâleti sâyesinde öğrenmiş olduğu işidilmiştir.*” (Salih Zeki, 1924, s. 679)

Muavin ve vekil öğretmenlik deneyimini ilerleten Hüseyin Tevfik 1859’da teğmenliğe yükselmiş, 1860 yılında ise kurmay yüzbaşı rütbesiyle okuldan mezun olmuştur. Gerçek öğretmenlik yılları başlamıştır. 1860’lı yıllar boyunca rüştiyede, idadide, Harbiye’de ve Darülfünun’da Matematik, Cebir, Yüksek/İleri Cebir, Fizik,

Astronomi, Mekanik, Analitik Geometri, Diferansiyel ve İntegral Hesap dersleri vermiştir. Günümüzde İleri Matematik ve onun uygulama alanları olan Astronomi ve Fizik'in Türk-İslam dünyası açısından "saadet devrinde" olması (Göker, 1981, s. 26-30) özellikle Vidinli Hüseyin Tevfik gibi alana ilerleme ve canlılık kazandırmış matematikçiler sayesinde.

Bu dönemde öğretmeni Tahir Paşa ile birlikte Cebir çalışmalarını sürdüren Hüseyin Tevfik, onun Avrupa tarzında yazdığı bir cebir kitabına ilaveler yapmış ve öğretmenine duyduğu saygıyı bu kitabın önsözünde dile getirmiştir.

Yine kariyerinin bu dönemine dâhil edilebilecek 1867-1869 yılları ise Hüseyin Tevfik'in bilimsel çalışmaları için bir dönüm noktası olmuştur. Mekteb-i Harbiye'nin yanı sıra Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin (Darüşşafaka) Beyazıt'taki binasında da ders veren Hüseyin Tevfik, kendisi gibi Harbiye kökenli öğretmenlerden oluşan bir cemiyet önderliğinde bir dergi çıkarmaya karar vermiştir. Böylece onun yönetiminde ve onun katkılarıyla matematiksel bilimlerdeki ilk Türkçe dergi *Mebahis-i İlmiye* yayın hayatına başlamıştır. Derginin ilk sayısında açıklandığı üzere yayının amacı, ülkenin kalkınması için gerekli olan bilgi ve beceriyi geliştirmek; istenilen bilgi ve becerinin ana kaynağı olan matematiksel bilimleri öğretmek idi. Yazıların büyük kısmını bizzat kaleme alan Hüseyin Tevfik, yabancı yazarların güncel çalışmalarını tercüme edip yayınlamaya da önemli bir vakit ayırmıştır. *Mebahis-i İlmiye* yıllarını besleyen asıl tecrübe Hüseyin Tevfik'in Fransa yılları olacaktır. Fransa'da yayınlanan Matematik dergilerini ve kitaplarını inceleyen Hüseyin Tevfik bunlardan bazılarını İstanbul'a getirecektir ve bunları çitayı gittikçe yükselttiği çalışmalarında ve derslerinde kullanacaktır. Ancak ne yazık ki bu önemli derginin yayın hayatı Hüseyin Tevfik'in kişisel gayretlerinin yetersiz kalması, ekip çalışması eksikliği, dağıtım aksaklıkları ve dergi okuma kültürünün yerleşmemesi gibi sebeplerle iki yıl gibi kısa bir sürede sona erecekti (Günergun, 2007, s. 42).

Hüseyin Tevfik Fransa'da

Hüseyin Tevfik Serasker Hüseyin Avni Paşa (1819-1876) tarafından 1868-1870 yılları arasında matematik bilgisini bir hayli ilerleteceği (Schubring, 2007, s. 43-54) Paris'te askerî ateşe olarak görevlendirilmiştir:

"Sana Vidinli, hiçbir işi olmayan bir me'mûriyet vireceğim; Paris'e gidecek, orada balistik ile teveffuk i'mâlâtı üzerine tedkikâtda bulunacaksın; çünkü ordumuzun yeni eslihaya ihtiyâcı vardır..." (Salih Zeki, 1924, s. 681)

Hüseyin Tevfik'in Fransa'ya gönderilmesinin amacı balistik ve tüfek imalatı üzerine araştırma yaptırmaktı. Osmanlı ordusunun yeni silah ihtiyacının giderilmesi konusunda Hüseyin Avni Paşa, Hüseyin Tevfik'e fazlasıyla güveniyordu. Hüseyin Tevfik'in Osmanlı elçiliği aracılığıyla ülkedeki silah fabrikalarından birine devam ettiği kayıtlarda sabittir ancak eylemleri bununla sınırlı kalmamıştır. Hüseyin

Tevfik okuduğu ve okuttuğu matematiği üniversitede ve *College de France*'de o devrin en ünlü hocalarından tekrar tekrar dinlemiştir.

Hüseyin Tevfik'in Fransız matematik dünyası ile ilk teması bu değildir. 1853'te Fransa'da yayınlanan süreli bir dergi olan *Nouvelles Annales de Mathematiques*'in 12. sayısına üç tane soru çözümü göndermiştir. Daha sonra 1868'de Osmanlı Türkiyesi'nde tercümesi yayınlanacak olan bu soru çözümleri sıradan işlemler değildir (Kökçü, 2013, s. 96-107), Osmanlı matematiğinde *arctanx*'in türevi ve seriye açılımının da ilk kez onun tarafından yayımlanmasıdır (889-17, BOA).

Ünlü matematikçinin Fransa ile son teması ise 1887 yılında Fransa Matematik Cemiyeti'ne üyeliği olacaktır.

Paris günleri Hüseyin Tevfik'in kültür hayatını ve entelektüel arka planını da fazlasıyla etkileyecektir. O yalnızca matematiğe değil okumaya ve felsefeye de derin bir ilgi beslemekteydi. Kütüphanesinde Fransız düşünür Voltaire'in (1694-1778) kitapları bulunan Hüseyin Tevfik, bu eserleri Hüseyin Rahmi Gürpınar'a (1864-1944) armağan etmiş ancak bu değerli külliyat çıkan bir yangında yok olmuştur. Sadece Hüseyin Tevfik değil dönemin Osmanlı aydınları da Fransız yazardan etkilenmiştir ancak Vidinli'nin *Mebahis-i İlmiye*'de yayımlanmış *Mahsusat ve Gayr-i Mahsusat* makalesindeki Voltaire etkisi varsayımların ötesinde somut bir şekilde kendisini belli etmiştir (Polat, 2019, s. 16-46).

Hüseyin Tevfik kısa Fransa deneyiminde hem bürokratik, hem askerî ve hem bilimsel hem de edebî açıdan çok önemli kazanımlar edinmiştir.

Amerika Yılları

Ordunun modernizasyonu konusunda ciddi çabalara girişen Osmanlı Devleti, 1871 yılından itibaren elindeki silahları yoğun şekilde elden çıkarmaya çalışan Amerikan Providence Tool Company ile 1872 yılında bir silah alım anlaşması yapmış ve silahların üretimiyle satın alma süreçlerini denetlemek üzere Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa (ya da Amerikalıların tabiriyle General Hussein'i) ve ekibini Amerika'ya göndermiştir (131-83, BOA). Amerika görevlendirilmesi, alınacak silahlar için gönderildiği birinci gidiş (1872) ve Washington'da Orta Elçi olarak görevlendirildiği ikinci gidiş (1883) olarak ayrı ayrı da incelenebilir.

Üzerinde Sultan Abdülaziz (1861-1876) tuğralı olanlarına az da olsa rastlayabilen bu modern tüfeklerden toplamda altı yüz bin adet alınması planlanmıştır. Ünlü Drama Köprüsü şiirinde ve türküsünde de kısaca "Martini" olarak adlandırılan bu tüfekler, *Martini-Henry/Peabody Martini* ve *Winchester*'di. Hüseyin Tevfik'in Fransa yıllarında modern silahlarla ilgilenmesi ve İngilizce bilmesi bu göreve atanmasında etkili olmuş olmalıdır.

Hüseyin Tevfik bu görevinde devletin çıkarlarını titiz bir şekilde korumuş ve silah üreticisi fabrika müdürleriyle iletişim içinde olmuştur. Bu yakın iletişimde

amaç, üreticiler tarafından silahlara gereken önemin verilip verilmediğini kontrol etmektir (Polat, 2019, s. 24-25).

Amerikalı yetkililer de “General Hüseyin” diye hitap ettikleri ve önemli bir şahsiyet olarak niteledikleri Vidinli’yi şehirli, kültürlü, kibar ve oldukça kozmopolit küçük bir Türk grubunun üyesi olarak görmüşlerdir. Onlara göre Hüseyin Tevfik yetkili bir silah alım denetçisinden çok bilim adamı kimliğiyle yaşıyordu. Onun, Amerika Birleşik Devletleri’nde kaldığı yedi yıllık sürede zamanının çoğunu yazmakta olduğu lineer cebir çalışmasına harcadığını ve üst sınıf Amerikalıların sosyal hayatından zevk almaya baktığını not düşmüşlerdir. Ayrıca Hüseyin Tevfik’in diğer Türk müfettişler gibi “*asi personeli hizada tutmak için ağır, eli sopalı vahşi bir çavuş*” olmadığını, dahası onun bu tarzı küçümsediğinin hissedildiğini aktarmışlardır. Son olarak Hüseyin Tevfik’in ikinci Amerika görevine atanmasını onun ilk Amerika görevi deneyimini oldukça başarılı şekilde atlatmasına bağlamışlardır (Achtermeler, 1979, s. 12-21).

Hüseyin Tevfik Amerika görevinden döndükten bir yıl sonra, 1887’de Los Angeles Daily Herald gazetesinde çıkan 15 Ekim tarihli haber, ona dair yapılan ilginç bir değerlendirmeyi içermesi bakımından önemlidir. Habere göre, Hüseyin Tevfik “*üzerinde konuşmaya değmez Türk*” imajı dışında bir kişidir. Ayrıca fıkra anlatmayı sever (*A Pious Turk*, Los Angeles Daily Herald, 1887).

Hüseyin Tevfik Paşa’nın Alâmet-i Farikası: *Linear Algebra* (1882)

Hüseyin Tevfik Paşa’nın Amerika görevinin ilk yarısında onunla birlikte çalışan Amerikalıların belirttiği üzere kendisi daha çok bilim adamı kimliği ile ön plana çıkıyordu ve silah denetçiliğinden çok kendi matematik araştırmasına odaklanmış gibiydi. Bahsedilen çalışma, bugün Vidinli’nin bu denli önemli ve bilinen bir Matematikçi olmasını sağlayan İngilizce olarak kaleme aldığı 1882 basım tarihli *Linear Algebra*’dır. Vidinli cebirsel analiz konulu eserinin önsözünde ünlü matematikçi, astronomi profesörü ve İrlanda Kraliyet gökbilimcisi William Hamilton’dan (1805-1865) saygıyla söz etmiştir (Günergun, 2007, s. 10).

Linear Algebra kitabı aslında iki kez yayınlanmıştır. İlki 1882’de; genişletilmiş baskısı ise 1892’de İstanbul’da yapılmıştır. Feza Günergun’un konuyla ilgili çalışmasında aktardığı üzere, ikinci baskı Prof Dr. Celal Şengör tarafından Almanya’da bir sahafta bulunup Kazım Çeçen’e verilmiştir. Böylece Çeçen de ünlü matematikçi hakkında sıklıkla başvurulan eseri olan 1988 tarihli *Hüseyin Tevfik Paşa ve Linear Algebra* çalışmasını 1882 ve 1892 baskısının tıpkıbasımlarını da ekleyerek bitirmiştir. Bu çalışma, Vidinli’nin kendisine verilen idari görevleri başarılı şekilde yürütmesinin yanı sıra bilimsel faaliyetleri de ihmal etmediğini ve onun Matematik sevgisini göstermesi bakımından ayrıca anlamlıdır. Buna ek olarak *Linear Algebra* Hüseyin Tevfik’i “*matematiğin en yeni alanlarında önemli çalışmalar yapan ve yayınlayan ilk Osmanlı bilim adamı*” mertebesine yükseltmiştir (Günergun, 2020, s. 449-457). Bir başka ünlü Osmanlı matematik

bilgini Salih Zeki de (1864-1921) bu nitelemenin haksız olmadığını anılarında vurgulamıştır. Buna göre Amerika’da ünlü yapıtını yazmaya başlayan Hüseyin Tevfik bir yerde tıkanmış ancak Amerika’ya ikinci gidişinde yaptığı gemi yolculuğu sırasında kamarasında çalışırken “*adeta Allah’tan gelen bir ilhamla*” sigara paketinin arkasına -ölümünden sonra eşyalarının arasından çıkmayacaktır- Argand sistemindeki (karmaşık sayıları düzlemde göstermek amacıyla Jean Robert Argand'ın (1768-1822) kurduğu dizge) problemin çözümünü adeta karalayivermiştir:

“Paşa argan usûli ba’de mücerrede tatbik ile bir çok zamân uğraşmış ve fakat muvaffak olamamışdır. Nihâyet bu def’a Amerika’ya giderken havanın fenâ olmasından kamarasında arka üzeri yatmakta ve yine kuşmari olan bu şey’e sırf zihin eylemekde iken adetâ kendine bir sûret-i tesviye ilhâm ve derhâl bunu cebinde bulunan bir tütün paketi üzerine tersim ve tahrîr eylemişdir.

Paşa bu tütün paketini vefatına kadar saklamış ve bir def’a da muharrer-i ‘acize göstermiş ise de vefâtında ma’a’t-te’essüf evrâkı meyânında bulunamamışdır.” (Süleyman Sudi, 1924, s. 893)

Amerika’dan döndükten sonra kısa bir süre Almanya’da bulunan ve kendisi hakkında verilen bir jurnal üzerine geri çağırılıp bu kez Roma’ya elçi tayin olunan Hüseyin Tevfik bu görevinin dönüşünde istifasını vermiştir. Daha sonra sırasıyla Ticaret ve Nafia Nezaretine, Askerî Teftiş Komisyonu üyeliğine, Divan-ı Muhasebat Başkanlığına ve tekrar Maliye Nezaretine tayin olunan Vidinli (825-66461, BOA) bu sırada 1892’de mareşal rütbesini de almıştır. Son görev yeri 1896’da ayrıldığı Maliye Nezareti’nden sonra göreve iade edildiği Askerî Teftiş Komisyonu üyeliği olmuştur. Kızının ölümüyle de bir hayli yıpranmış olduğu anılarda yer tutan Paşa, sonunda hastalanarak 1901 yılında İstanbul’da vefat etmiştir.

Vefat haberi hem İstanbul’da hem de Amerika’da basında yer tutmuştur.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu’nun son yüzyılına her alanda modernleşmeyi hedefleyen askerî ve bürokratik sınıf mensuplarının çabaları damgasını vurmuştur. Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa dönemin her iki sınıfından olan bir matematikçiydi. Hüseyin Tevfik uluslararası çevrelerde ilk İngilizce cebir kitabının yazarı olarak kabul edilmektedir.

Çok yönlü kariyerine öğretmenlik mesleğiyle başlayan Hüseyin Tevfik bu alandaki deneyimlerini olgunlaştırmış, dönemin yükseköğretim kurumlarında da başta İleri Cebir ve Matematik olmak üzere çeşitli alanlarda dersler vermiştir. Matematik alanındaki ilk Türkçe dergi de onun katkılarıyla yayın hayatına başlamıştır. Tercüme faaliyetleri de Hüseyin Tevfik’in alanına yaptığı önemli

katkılarıdır. Diğer taraftan Hüseyin Tevfik devlet tarafından Avrupa'ya ve Amerika'ya gönderilmiştir. Görevi balistik ve tüfek imalatı üzerine araştırma yapmak; ilgili askerî mühimmatın üretim aşamasında gözlemlerde bulunarak gereken sayıda silahın satın almasını en uygun koşullarda gerçekleştirmektir. Hüseyin Tevfik bu görevleri titizlikle yerine getirirken aynı zamanda üniversiteye de devam ederek bilimsel çalışmalarını kesintisiz sürdürmüştür. Görüldüğü üzere Hüseyin Tevfik Paşa hem devlet tarafından ona verilen sorumlulukları yerine getirmiş, hem de matematik dünyasına kazandırdıklarıyla bilim safında da Osmanlıları başarıyla temsil etmiştir.

Yapılan çalışma kapsamlı bir psikolojik tahlil ya da biyografi denemesi olma iddiası taşımamaktadır. Ancak mümkün olduğunca boşluksuz bir panoramada önemli bir tarihi şahsiyetin portresi oluşturulmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, DH. SAİDd, 1/574, *Tevfik Paşa, 1248 Vodine Doğumlu, Vidinli Hasan Tahsin Efendi'nin Oğlu*, H-29-12-1248.

BOA, M.B. İ, 131-83, *Amerikan Sefareti'nin Orta Elçiliğe Dönüştürülerek Ferikandan Vidinli Tevfik Paşa'nın Elçilik Görevine Getirilmesi ve Aynı Zamanda Adı Geçen Paşanın Tüfenkler İşine Bakması*, H-29-12-1305.

BOA, İ. DH, 825-66461, *Maliye Nazırı Tevfik Paşa'ya İkinci Rütbeden Nişanı Osmanî İhsanı*, H-06-04-1298.

BOA, MF. MKT, 889-17, *Vidinli Tevfik Paşa Merhumun Terekesinde Çıkan Riyaziyata Ait "Novel Annal De Matematik" isimli Külliyyatın Darülfünun Kütüphanesine Cuzi Bir Bedelle Hediye Edilmesi*, H-17-08-1323.

Sürelî Yayınlar

Los Angeles Daily Herald, *A Pious Turk*, Sayı 29, Numara 13, 15.10.1887.

Makaleler

Achtermeler, W.O. (1979), Connection: The Saga of the Peabody-Martini Rifle, *Man At Arms Magazine*, 2 (1), 12-21.

Göker, L. (1981), Cebirin Tarihi Gelişmesi ve Bu Gelişme İçinde Türk-İslam Dünyası Matematikçilerinin Yeri, *Milli Kültür*, (Şubat), 26-30.

Günergun, F. (2007), Matematiksel Bilimlerde İlk Türkçe Dergi: Mebahis-i İlmiye (1867-69), *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, 8(2), 1-42.

Günergun, F. (2020), Yazık Oldu Vidinli'nin Emeklerine! Hüseyin Tevfik Paşa ve "Linear Algebra" (1988) Kitabının Yenibasımı Üzerine Düşünceler, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 21(2), 449-457.

Kökçü, A. (2013), Vidinli Tevfik Paşa Tarafından Mebahis-i İlmiye’de Yayımlanan $\log x$ ve $\arctan x$ Fonksiyonlarının Türevlerine ve Seriyeye Açılımlarına Dair Makale ve Değerlendirilmesi, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 15(1), 96-107.

Polat, A. (2019), Son Dönem Osmanlı Matematikçi-Bürokratı Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa’nın Hayatı, *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, 20(1), 16-46.

Salih Zeki, (1924), Vidinli Tevfik Paşa Merhum, *Muallimler Mecmuası*, 22, 677.

Schubring, G. (2007), Hüseyin Tevfik Paşa: Lineer Cebirin Mucidi, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 8(2), 43-54.

Süleyman Sudi, (1924), Vidinli Tevfik Paşa ve Cebr-i Hattı, *Muallimler Mecmuası*, 24, 893.

Çevrimiçi Kaynaklar

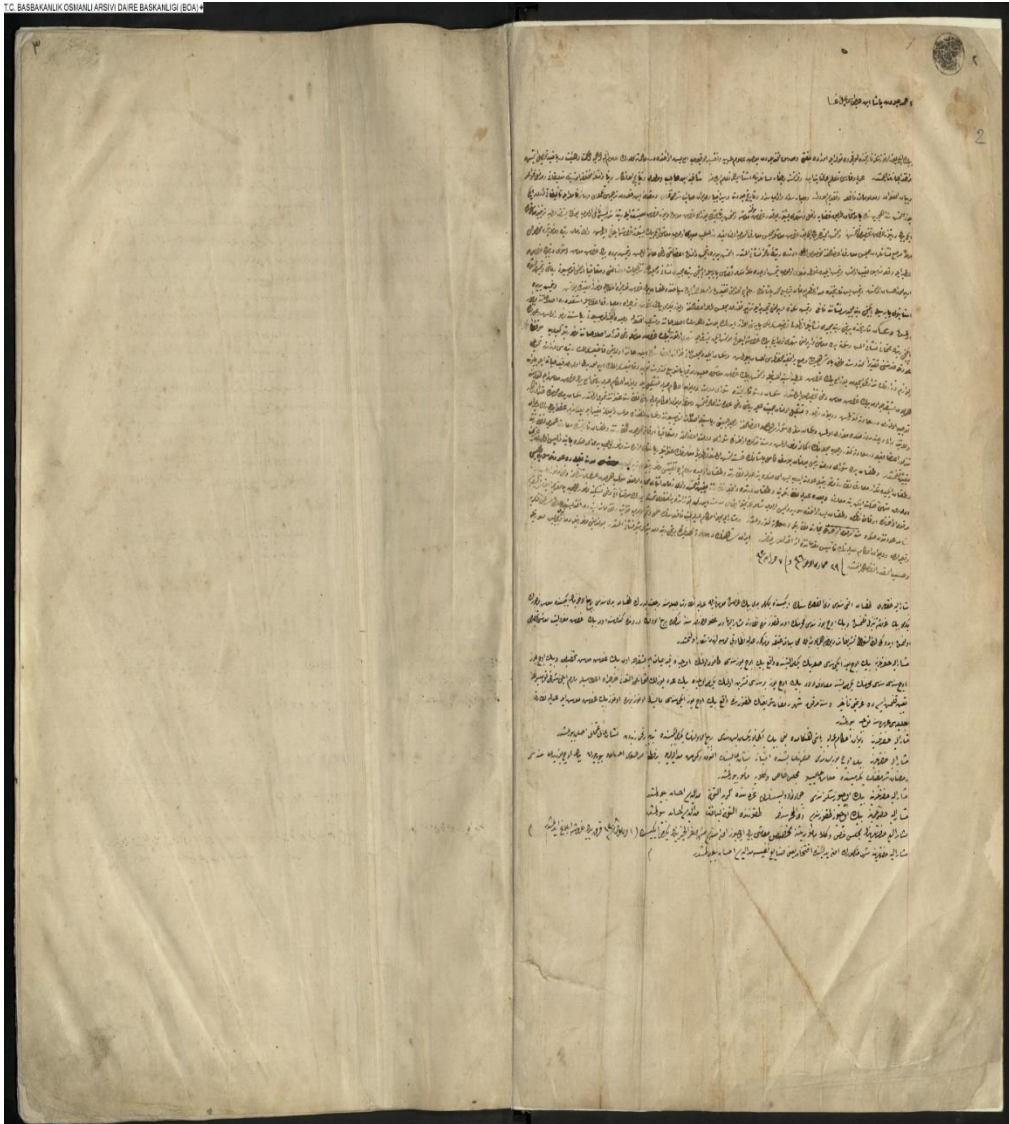
Çeçen, K. “Hüseyin Tevfik Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, 19, 14-15.

islamansiklopedisi.org.tr/huseyin-tevfik-pasa

Erişim: 23.10.2023.

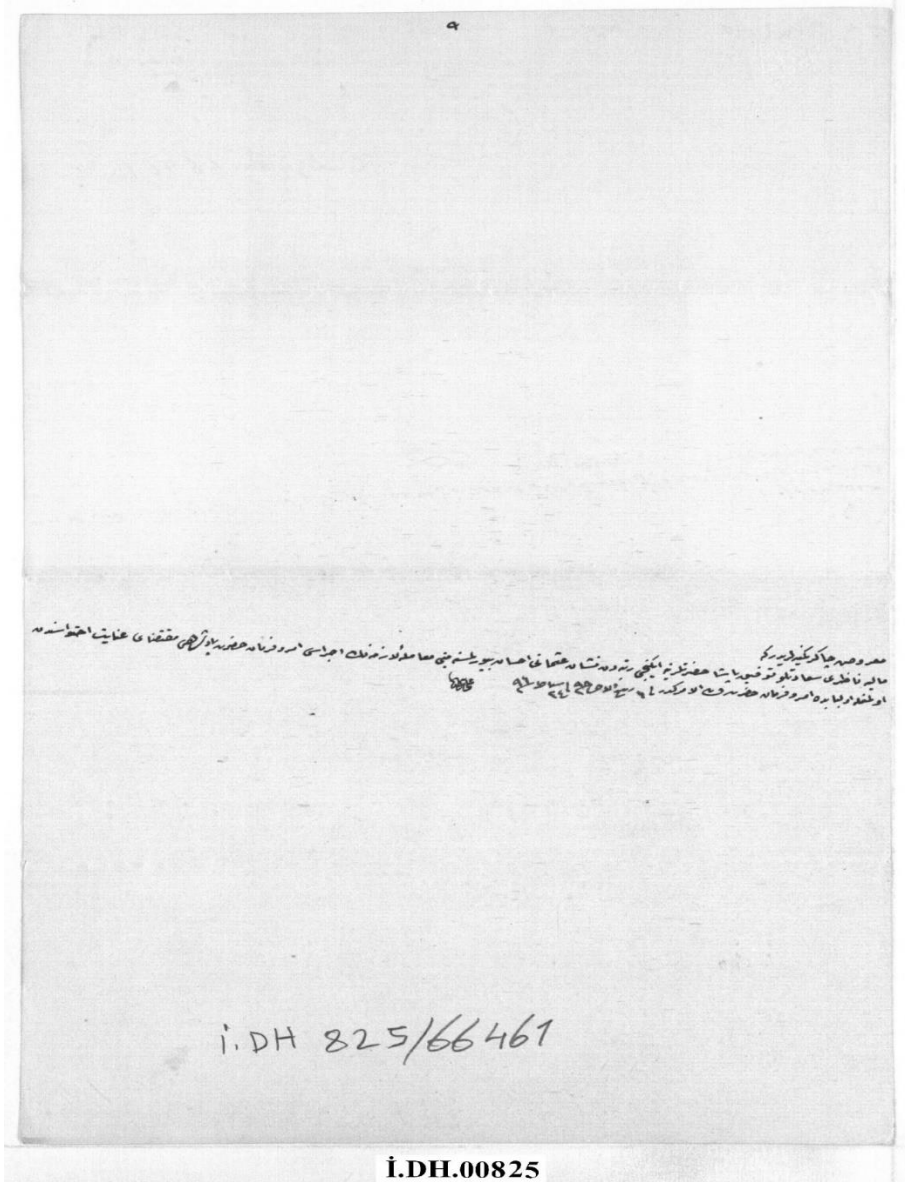
EKLER

Ek 1: BOA 1-574, Tevfik Paşa, 1248 Vodine Doğumlu, Vidinli Hasan Tahsin Efendi’nin Oğlu, H-29-12-1248.

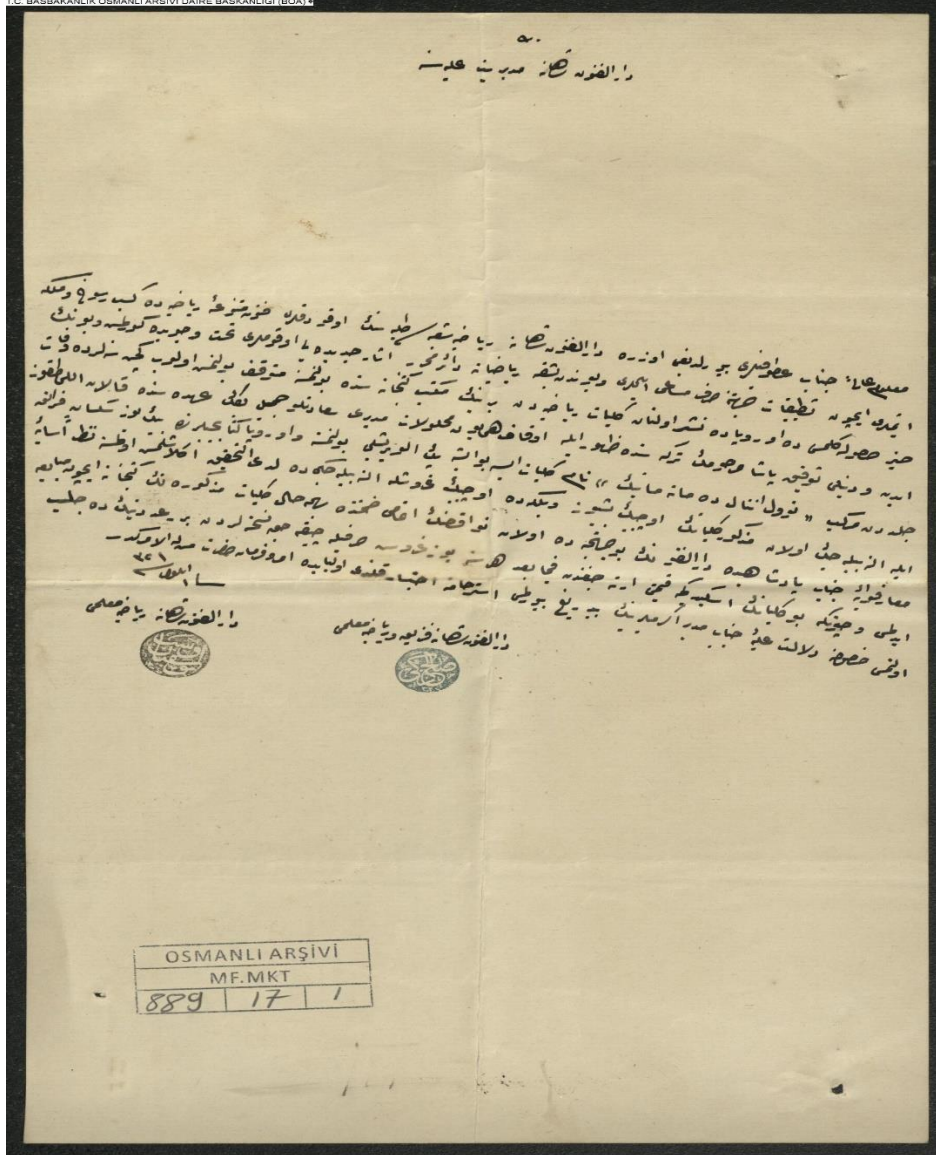

DHSAİM0001

Ek 2: BOA, İ. DH, Maliye Nazırı Tevfik Paşa'ya İkinci Rütbeden Nişan-ı Osmani İhsanı, 825-66461, H- 06.04.1298.

Ek 3: BOA, MF.MKT 889-17, Vidinli Tevfik Paşa Merhumun Terekesinde Çıkan Riyaziyata Ait “Novel Annal De Matematik” isimli Külliyyatın Darülfünun Kütüphanesine Cuzi Bir Bedelle Hediye Edilmesi, H- 17.08.1323.

Ek 4: Los Angeles Daily Herald, *A Pious Turk*, Sayı 29, Numara 13, 15.10.1887

A Case in Which Bigamy Proved an Incentive to Devotion.

General Hussein Tewfik, who until recently represented the sublime porte at Washington, was fond of telling a joke occasionally, and was not at all the traditional unspeakable Turk. Although a devout Moslem, this was a favorite story of his: "It is the belief of many Mohammedans that good luck will follow the man who goes to the mosque every morning before any one else arrives, and says his prayers thirty-six times consecutively. A very poor Turk, living a few blocks from the great mosque of St. Sophia, in Constantinople, concluded to try the experiment. He went to St. Sophia every morning for a week, but to his chagrin each time he found one certain man before him devoutly praying. He resolved to make a great effort and get up earlier than the other man. It did no good, for he always found the same Turk in the mosque when he arrived. In despair he said to the early-rising man one morning: "Friend, I am a very poor man, and have had bad luck for many years. I have tried to retrieve my future by coming to the mosque early, but I find you here before me, so my efforts are in vain. Pray tell me the secret of your early rising, and how you manage to arrive at the mosque before I do?"

The stranger asked in reply: "How many wives have you?"

The poor Turk answered that he had but one.

"Ah, that accounts for your inability to reach the mosque before I do," said the stranger, and added: "Now, you see, I have two wives, and they cause me to be always on time. When I get up in the morning one brings my slippers to me, while the other gets my water for my ablutions. One does this for me and the other that; so I find myself ready to go upon the streets in half the time it would take had I only one wife."

He dwelt upon the economy and beauty of having two wives to such a degree that the poor Turk concluded to go off and get another wife, and then try his luck again at the mosque. He got another wife, and the two made things so lively for him he was glad to get up a little after midnight and rush to the mosque, if only for peace. He found the stranger there as usual praying.

"You here at this hour?" he said.

The stranger looked at him, smiled, and said: "You have another wife, I presume?"

"Yes."

"I need hardly explain anything further to you then. The mosque is the only place of refuge open at this early hour."

The poor Turk saw the point, but it was too late.—[Chicago Times.]

An Imperial Diamond.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

KÜLLİYE

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Determining the Challenges in Implementing E-Learning Systems in Private Secondary Schools in Yemen

Muad Khaled Salem BABATTAH,* Vildan ATEŞ**

Abstract

Education is one of the most important components of societies and one of the most important reasons for the Renaissance and development of nations. Countries, especially developed countries, strive to improve and develop their educational environments and introduce technology and modern tools into their educational systems. In contrast, the emergence of the COVID-19 pandemic has had a major impact on the education system around the world. Therefore, many countries have resorted to distance learning to mitigate the impact of the epidemic outbreak and avoid the suspension of the educational process. In developing and less developed countries such as Yemen, the e-learning process faces many obstacles. Yemen was among the countries where formal education was suspended due to the pandemic and there was no effective alternative to full continuity of education. Schools in Yemen face some challenges in terms of implementing electronic learning (e-learning), but private schools have some elements for implementing e-learning.

This study aims to identify the challenges facing the implementation of e-learning in Yemeni private schools. A qualitative research method was used to achieve the objective of this study. The working group of the study was 28 volunteer participants (9 managers and 19 teachers) in 13 private secondary schools in Mukalla city in Yemen. The semi-structured interview form which consists of 33 open-ended questions was used as a data collection tool within the scope of the research. The data obtained after the interviews were analyzed using descriptive and content analysis techniques. It was noted that the private secondary schools in Yemen face individual, content, curriculum, and technical challenges in front of implementing learning systems. As a result of the study, the problems encountered and proposed solutions were identified, as well as suggestions for researchers for future studies.

Keywords: E-learning; E-Learning Systems; Challenges; Implementation; Private Secondary Schools; Yemen.

* Doktora Öğrencisi, Yönetim Bilişim Sistemleri Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye, muad.babattah@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-0421-1505>.

**Doç. Dr., Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, İşletme Fakültesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye, Yates@aybu.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-8855-8556>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Babattah, M. K. S. ve Ateş, V. (2023). Yemen'deki özel ortaokullarda e-öğrenme sistemlerinin uygulanmasında karşılaşılan zorlukların belirlenmesi. *Küllüye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 634-656. <https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1347555>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
21 Ağustos 2023	26 Eylül 2023	Tez Özeti	634-656
21 August 2023	26 September 2023	Thesis Summary	

Küllüye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Yemen'deki Özel Ortaokullarda E-Öğrenme Sistemlerinin Uygulanmasında Karşılaşılan Zorlukların Belirlenmesi

Özet

Eğitim, toplumların en önemli bileşenlerinden biridir. Ülkeler, özellikle gelişmiş ülkeler, eğitim ortamlarını iyileştirmek ve geliştirmek için teknoloji ve modern araçları eğitim sistemlerine dâhil etmek için çaba göstermektedir. Ayrıca birçok ülke KOVID-19 küresel salgının etkisini azaltmak ve eğitim sürecinin aksamasını önlemek için uzaktan eğitim sistemlerini kullanmaya başlamıştır. Bu süreçte Yemen gibi gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler de bu yeni uzaktan eğitim sürecinde birçok engellerle karşılaşmışlardır. Yemen'deki mevcut durum ve bunun siyasi ve ekonomik yansımaları nedeniyle Yemen, salgın nedeniyle örgün eğitime ara verilen ülkeler arasında yer almış ve devlet eğitimin tam sürekliliği için etkili bir alternatif de sunamamıştır. Aynı doğrultuda özel ortaokullar da uzaktan eğitimi uygulamak için bazı sorunlar ve zorluklarda karşılaşmışlardır.

Bu çalışmanın amacı, Yemen özel ortaokullarında e-öğrenmenin uygulanmasında karşılaşılan zorlukları ortaya koymaktır. Bu çalışmanın amacına ulaşmak için nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubu Yemen'in Mukalla şehrinde bulunan 13 özel ortaokulda görev yapan 9 müdür ve 19 öğretmen olmak üzere 28 gönüllü katılımcıdır. Araştırma kapsamında veri toplama aracı olarak 33 sorudan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Katılımcılarla telefon yoluyla iletişime geçilip araştırma hakkında detaylı bilgilendirmeler yapıldıktan sonra, görüşme sorularını içeren bir Google formu yanıtlamaları istenmiştir. Görüşmeler sonrasında elde edilen veriler betimsel ve içerik analizi teknikleri kullanılarak çözümlenmiştir. Yemen'deki özel ortaokulların, öğrenme yönetim sistemlerinin uygulanması önünde bireysel, içerik, müfredat ve teknik zorluklarla karşı karşıya olduğu görülmüştür. Çalışma sonucunda, karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri belirlenmiş, ayrıca araştırmacılara gelecek çalışmalar için önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: E-Öğrenme, E-Öğrenme Sistemi; Zorluklar, Uygulama, Özel Okullar, Yemen.

Introduction

Education is one of the most important factors that contribute to the rise and advancement of nations. For this, countries have worked to develop the education sector and pay attention to institutions and departments concerned with education. With the development of technology, the educational process has also become complex and is no longer confined to the classroom and traditional learning.

Distance education is a modern and popular education system that does not require the students and lecturers to come together and the lessons are held in a virtual environment. In other words, distance education is a type of education that is carried out completely independently of time and environment (King et al., 2001). Distance education could also be defined as the process of transferring knowledge to the learner at his place of residence or work instead of transferring it to the educational institution. It is based primarily on the delivery of knowledge, skills, and educational materials to the learner through different technical media and methods, where the learner is separated from the teacher (Vázquez, 2022). With the advancement of technology and electronic communications, distance education has turned into education using computers, the Internet, and multimedia to achieve maximum effectiveness, and all this was shaped by the revolution in the field of information technology (Keevy & Chakroun, 2015).

Developing countries such as Yemen continue to face significant challenges in implementing e-learning, which requires a high degree of technological

infrastructure and significant financial investment. On the other hand, universities in Yemen are making significant efforts to implement distance education (Muthanna & Karaman, 2014). However, there are many challenges that stand in the way of fully using e-learning as an alternative teaching and learning tool in Yemen, including infrastructure, technology, legislation, and concerns. As a result of these challenges, most educational institutions in Yemen are still in the early stages of integrating e-learning (Al-Haderi, 2013).

This study aims to identify the challenges faced by private secondary schools in Yemen in the process of implementing e-learning and to reveal the solutions they have come up with to meet these challenges. In fact, there is a lot of research in the literature on this area, but it may not be specific to Yemen. Regarding the topic of research, in Aldowah's study (Aldowah et al., 2018), the challenges of teachers in implementing e-learning in a public university in Yemen has been examined from the perspective of trainers in a Yemeni public university. In Mahmud's (Mahmud, 2010) study reported the difficulties encountered were largely technical followed by individual challenges. Another study done by Al-Azawei (Al-Azawei et al., 2016), was about the obstacles and opportunities for applying e-learning in public universities in Iraq. Researchers found that the biggest challenge is the poor infrastructure of the country. The study of Mutair (Mutair, 2021) has researched the topic of the challenges of activating e-learning systems and also revealed the difficulties facing the reality of e-learning and its use and ways to reduce them in light of the Corona pandemic in schools in Gaza Governorate.

When examining the studies in the literature, it is noted that there is no comprehensive study that examined the challenges that schools in Yemen face in activating e-learning systems, or provides solutions to these problems. Therefore, this study will contribute significantly by bridging the gap in the literature in terms of a comprehensive investigation of the obstacles facing the activation of e-learning systems in schools in Yemen, as well as this study will contribute to finding solutions to these problems. It is believed that this study will be a guiding work for institutions that will operate e-learning systems.

The main research question of the study was as follows:

- What are the obstacles and solution suggestions facing private secondary schools in Yemen in the implementation of e-learning systems and what are the solutions to these obstacles?

Based on Andersson and Grönlund's (2009) conceptual framework, this study aims to identify issues that are individual challenges, curriculum challenges, content challenges, and technical challenges in the implementation and development of e-learning. In addition, as a result of the literature review, it has been seen that there are many studies supporting this conceptual framework (Aldowah et al., 2018; Anene et al., 2014; Apostolakis, 2006; Alsabawy et al., 2013; Al-Azawei et al., 2016; Al-Shboul and Alsmadi, 2010; Boulton, 2008; Jhuree,

2005; Lassoued et al., 2020; Mahmud, 2010; Mutair, 2021; Nawaz & Zubair Khan, 2012; Rais et al., 2004; Tarus et al., 2015; Tedre et al., 2010; Varlamis & Apostolakis, 2006). Therefore, the data collection tool for this study has been prepared on the basis of these four identified challenges.

This study aims to fill a gap in the literature by offering a vision for Yemeni schools in particular, and developing countries in general, by identifying the barriers that inhibit school principals and instructors from using e-learning. As well as identifying the obstacles to e-learning adoption in the country. The research is expected to serve as the basis for future schools that will employ e-learning. This research aims to assist schools in understanding and identifying the difficulties they will encounter and take precautions to avoid problems and find solutions to help them succeed in e-learning.

Method

Research Method

In this study, a qualitative research method was used. The research is a case study, which is one of the qualitative research methods that allow for in-depth investigation and comprehension of the scenario (Fossey et al., 2002). It is a methodical pattern that comprises processes such as data collection, organization, analysis, and accessibility to research findings.

This qualitative research aims to identify the problems facing Yemeni private secondary schools in the implementation of e-learning accurately and to suggest solutions to them. This type of research provides an opportunity to convey the experiences and beliefs of the participants in the schools interviewed, and to provide in-depth information by obtaining perceptions and events by following a qualitative process and qualitative data acquisition methods such as observation, interview and document analysis (Creswell & Creswell, 2017).

The Working Group

The working group of this research consists of private Yemeni secondary schools. The reason for choosing private secondary schools is that private schools have many elements that enable them to implement e-learning, such as a good financial budget, student information systems for schools, qualified technical staff, and the ability of parents to provide electronic devices for their children as well as the affordability of internet packages for education. The researcher is also from Yemen and works for the Yemeni Ministry of Education and will be able to conduct interviews with school principals and teachers in Yemen during the data collection process. These schools were identified through the Special Education Department of the Yemeni Ministry of Education. As a result, 22 secondary schools eligible to be contacted were identified as these schools constitute the working group.

Electronic invitation letters (via email and WhatsApp) attached to a letter from the Yemeni Ministry of Education (1/8382/56) to facilitate the task, were sent

to the private secondary schools that comprise the research sample to participate in the study. Principals of these schools were also contacted via telephone and the Internet, where detailed information about the study was provided and a request was made for interviews with principals and teachers from these schools. In addition, the approval of the Ethics Committee (08.02.2022/02) obtained from the Social and Human Ethics Committee of Ankara Yıldırım Beyazıt University and the letters of permission and prior approval obtained from the Institute of Social Sciences were shared with the schools.

In this study, 13 schools out of 22 accepted the interview request, and 6 schools apologized for not participating and explained the reason for their apology because they were busy preparing for final exams, and were unable to devote themselves to the interview. The remaining three schools refused the interview and did not respond to it. For this reason, this study is limited to 13 schools that accepted an interview request. A total of 28 participants who agreed to be interviewed from 13 schools in the study were interviewed between a school principal and a teacher.

Table 1: Schools with a Number of Participants

School	Participants	Total
S1, S3, S5, S6, S8, S12	1	6
S4, S9,	2	4
S2, S11, S13	3	9
S7	4	4
S10	5	5
Total		28

In this study, schools and participants want their names to remain confidential. Schools are coded as S1, S2, S3...S13, and principals are represented as M1, M2...M9. While teachers were identified as T1, T2, ... T19. Table 1 presents the schools that were included in the research and the number of participants from each school.

Data Collection Tool

In this study, a semi-structured interview form was prepared as a data collection tool. The reason for this is that it makes it easier to receive in-depth information and provides the opportunity to ask questions at the end. The researcher prepared the interview form questions after reviewing the literature. The final format of the semi-structured interview form was created using the opinions received from the field experts.

According to the field experts' opinions, the misspellings in the questions in the interview form have been corrected. In addition, two new questions have been added to the interview form. Some appropriate changes have also been made to the

existing questions. As a result, the final form of the semi-structured interview form was created referring to the opinions received from the field experts.

There are two main sections in the interview form. The first main section contains demographic information (gender, age group, job as a manager or teacher, years of experience, work field, educational level, computer skills, previous training in e-learning, and whether or not they used an e-learning system) about the 28 research participants.

The second main section contains questions related to the challenges facing the activation of e-learning. There are four subsections in the second main section, respectively; individual teacher and student challenges, curriculum challenges, content challenges, and technical challenges. In the second part, questions about the challenges facing the activation of e-learning are included. In the first subsection, there are questions about the individual challenges of activating e-learning for the teacher or student (12 questions). In the second subsection, there are 3 questions about challenges related to educational curriculum and designing them in line with e-learning. In the third subsection, there are 5 questions about identifying the problems related to content and financial, administrative, and organizational capacity that private secondary schools face in front of activating e-learning. In the fourth and final sub-section, 5 questions related to the technical challenges facing the school, and challenges that teachers and students face in implementing e-learning are included. In the interview form, there are 33 questions in total, including 8 demographic information questions about the participants.

Data Collection Process

Interviews with a semi-structured interview form were used to collect data for this study. Semi-structured interview forms are neither as rigid as fully structured interview forms. This kind of data gathering encompasses all aspects of the subject and allows for more open-ended queries (Creswell & Creswell, 2017). After obtaining approval from the participants, including school principals and teachers, via e-mail and WhatsApp, they were contacted and interviews were scheduled. However, due to the severe weakness in the internet service and the inability to conduct interviews with the participants directly via the Zoom program, interview questions were sent to them via e-mail and WhatsApp, and a form was made from Google with interview questions. The participants were contacted by telephone individually and were informed about the purpose and scope of the study and the concepts related to the topic of the research, as well as an explanation of the interview questions, details, and information related to them. Since the participants did not have the opportunity to conduct the interviews over the Internet, they preferred to answer the interview questions via e-mail or using Google Forms. The interviews and data collection process took place between March 1, 2022, and March 31, 2022. Answers to questions, with the permission of the participants, are

kept confidential to preserve the privacy of the participants. After the interviews, interview transcripts were prepared and the responses of the participants were written individually. To ensure the accuracy and validity of the transcripts, the transcripts were sent back to the participants via email and WhatsApp, and their consent was obtained. All participants confirmed that the minutes of the interview and the content of the interview transcripts were appropriate.

Data Analysis

The data from the interviews was examined utilizing descriptive analysis methods and content analysis throughout this study. The material gathered according to preset topics is summarized and corroborated through direct quotations in descriptive analysis. The conceptual framework developed as a consequence of the literature study was employed in the content analysis. The replies were categorized and classified within the conceptual framework. As a consequence, similar sentences were merged and translated as specific notions.

Validity and Reliability

To ensure the validity of this study, the supervisor's opinion on the questions in the interview form was obtained. Emails and Google Forms were used to conduct the interviews. The participants were shown the data obtained and asked to confirm it. In addition, the descriptive analysis of the data includes direct citations. The researcher evaluated and encoded the identical texts afterward translating the qualitative data in this study into English. The researcher initially discussed and established his role in the research procedure to ensure the study's legitimacy. The participants were given detailed information, as well as an explanation of the setting and methods in which the interviews were performed. The conceptual framework for the analysis of data is discussed, as well as data gathering methodologies were discussed. In addition, all of the information gathered was saved in order to be submitted for review if necessary.

The Ethical Dimension of Research

Permission was obtained from relevant institutions to conduct interviews with participants within the scope of the thesis study, and a letter was obtained from the Yemeni Ministry of Education addressed to private schools to cooperate with the researcher. Documents were sent to participants via email and WhatsApp prior to the interviews. Study participants were given detailed information about the researcher's identity, the purpose of the research, where and how the information received was used, and knowledge that participation in the study was voluntary and the participant could leave the study at any stage. After explaining the reason for selecting the participants, the interviews began after obtaining written and oral consent from the participants to record the interviews.

FINDINGS

This section contains reviews from interviews with 28 participants (9 managers and 19 teachers) from 13 private secondary schools in Yemen who volunteered to participate in the study.

Participants Information

The demographic information collected about 28 research participants is presented in Table 2. When Table 2 is examined, it is seen that 64% of the participants used the e-learning system previously. In addition, the same percentage of participants received e-learning system training.

Individual Challenges

In the Individual Challenges section, which forms the second part of the semi-structured interview form, 12 questions are asked to the participants divided into two parts: seven questions about teacher challenges, and five questions about student challenges.

In the section on teacher challenges, the first question was about what are the general opinions about e-learning systems, where the participants' answers were summarized as follows: Participant 4 answered "*Learning management systems are effective, but they do not replace the presence of interactive learning.*" Regarding the second question of this section, which presented the participants' opinions about the use of technology in educational environments, most of the participants answered that the use of technology in educational environments is very important and enriches the educational process and makes it easily accessible to the learner but it needs more activation. Participant 6 said, "*Due to the requirements of the Internet, where there is a challenge to both network strength and costs, we only use this in emergencies. This happened during Covid-19 emergencies.*" The fourth question in this section was about the participant's readiness for training in the use of e-learning systems. All participants answered that they are ready for training. While Participant 6 answered "*Yes. But only that we have challenges of time.*" The fifth question asked the participants about their ability to teach via e-learning. Most of the participants answered that they can teach via e-learning. Participants 6, 11, and 21 also confirmed that they already do electronic teaching in their schools. While participants 15 and 26 answered that they could not because they were not yet qualified to do so. The sixth question was about the participants' opinions of the obstacles to using e-learning. Two-thirds of participants answered that poor infrastructure in the country is the main obstacle to the use of e-learning. While participant 3 answered, "*In my view, the high operational budget is the most important obstacle, as is the student's weak scientific background.*"

Table 2: Participants Information

No.	Participant	Gender	Age Level	Years of	Specialization	Education Level	Having e-learning	Using an e-learning	E-learning system name
	1		46-55	2	Educational Administration	Ph.D.	Yes	No	-
	2		>56	3	Educational Administration	Bachelor's	No	No	-
	3		>56	8	Educational Administration	Secondary	Yes	Yes	Zoom
	4		36-45		Administration	Bachelor's	No	No	-
	5		46-55	0	Educational Administration	Bachelor's	Yes	Yes	Google Classroom, Clasera
	6		36-45	3	Principle	Masters	No	Yes	Zoom, KENET, Google Classroom
	7		46-55	5	Educational Administration	Bachelor's	No	Yes	University e-learning system
	8		46-55	6	Educational Administration	Bachelor's	Yes	Yes	Clasera
	9		46-55		Business Administration	Bachelor's	No	No	-
0	1		46-55	9	Chemistry	Bachelor's	Yes	Yes	Google Meet and others

No.	Participant	Gender	Age Level	Years of	Specialization	Education Level	Having e-learning	Using an e-learning	E-learning system name
1	2		4 6-55	0	Computer	Bachelor's	No	Yes	Clasera
2	3		2 6-35		Teacher	Masters	Yes	Yes	-
3	4		1 8-25		Teacher	Bachelor's	Yes	Yes	Various e-learning platforms
4	5		3 6-45		Social Sciences	Secondary	Yes	No	-
5	6		3 6-45	0	Computer	Secondary	Yes	Yes	Altaif
6	7		3 6-45		Teacher	Bachelor's	No	No	-
7	8		2 6-35		Teacher	Masters	Yes	Yes	Various e-learning platforms
8	9		2 6-35		Teacher	Bachelor's	No	Yes	Rawaq platform
9	10		4 6-55	0	Scientific Materials	Secondary	Yes	Yes	Noon platform (KSA)
0	11		3 6-45	9	English Language	Bachelor's	Yes	Yes	British Council, Rania Queen
1	12		3 6-45	0	Islamic Studies	Bachelor's	No	No	-

No.	Participant	Gender	Age Level	Years of	Specialization	Education Level	Having e-learning	Using an e-learning	E-learning system name
2	13		6-35	2	English Language	Mastrs	Yes	No	-
3	14		6-55	4	Teacher	Bachelor's	Yes	No	-
4	15		6-35	2	Computer	Bachelor's	Yes	Yes	Recorded video sharing
5	16		6-35	2	Teacher	Bachelor's	No	No	-
6	17		6-45	3	Teacher	Bachelor's	Yes	Yes	Idrak
7	18		6-35	2	Physic & Math	Bachelor's	Yes	Yes	Blackboard
8	19		6-45	3	IT Training	Bachelor's	Yes	Yes	Zoom

The seventh and final teacher challenges the question, which asks participants if they can liken e-learning to an object, shape, or animal, a myth hero, a historical identity, or an organism, which one is that like? why? Participants 1, 8, 5, and 17 answered that it is like a bird because it flies in the air, it arrives quickly and reliably in transmitting information. Participants 2, 7, 13, and 14 answered that the closest analogy to e-learning is mobile because you can get your tasks done quickly and with super fun.

The eighth question in this section, which is considered the first question in the student's challenges, asked the participants their opinion of the student's motives for learning through e-learning systems, and the extent of their discipline in using them. Half of the participants believe that students have a positive attitude and strong motivation towards e-learning, as well as good discipline while using it. While five of the participants think that the student's motivation is great, the discipline, which is the most important, may decrease with the days. The ninth question in this section, and the second in the student's challenges, asked about their

belief whether the application of e-learning would constitute a financial burden on parents, and their ability to bear this burden. Nearly two-thirds of the participants answered that the application of e-learning will constitute a financial burden on parents and that they will not be able to somehow afford it. The tenth question in this section, and the third in Student Challenges, asked participants how confident are they participants about the effect of a student's gender, age, and several siblings on the use of e-learning. Most of the participants answered that there is no effect of gender and age on the use of e-learning in their belief, as most students at the secondary level can use technology well. But about the number of siblings, they believe that this has a negative effect as the number increases in one family. Some participants also believed that it was possible to control the number of two siblings in the same household. The eleventh question in this section, and the fourth in student challenges, asked the participants about their opinion on how to qualify students to acquire the necessary competence to use e-learning. Most of the participants said that this can be done by subjecting the students to workshops on how to deal with the new electronic system and taking training courses in the field of e-learning. As participant 1 answered, "*This can be done by changing the educational curriculum.*" The twelfth question in this section, and the fifth and final question in Student Challenges, asked participants about how confident students are in using e-learning. Nearly two-thirds of respondents answered that they had great confidence. Where the student also finds videos, files, and links that enhance his knowledge and skills. Participant 19 added, "*Students trust 100% of this, but there are very few parents who trust this education.*"

Table 3: Challenges and Suggested Solutions Arising from Individuals

	Participants	Problems	Solution
1	3, 5, 6	Inadequate qualifications of students and teachers	Training and rehabilitation from the
2	3, 5, 6	Poor computer skills for	-
3	5, 6, 22, 28	Difficulty using the system	
4	6, 11, 14,	Low confidence in the e-	
5	8	Mental weakness of the	-
6	6, 20, 27, 28	Lack of motivation among some students and their lack of interest in learning from home	Community awareness of the importance and
7	19, 28	Not enough societal	
8	3, 4, 12, 28	Poor financial ability of	-
9	Most of the participants	Increasing the number of siblings in the same family	Sync lessons at different times

In the individual difficulties section, which constitutes the second part of the semi-structured interview form, all the answers received from the students and teachers were examined. The challenges the teachers and students faced and the suggested solutions are presented in Table 3.

Curriculum-Related Challenges

In the “Curriculum-Related Challenges” section, which forms the third part of the semi-structured interview form, three questions are asked to the participants.

The first question in this section, which was asked to the participants, express their opinion on the obstacles facing the design of e-learning curriculum. Participants 1 and 3 answered that the experience is weak in e-learning and its curriculum and that the state does not adopt this type of education. Participants 4, 9, 12, 14, and 23 answered that the difficulty and severity of the curriculum constitute an obstacle. One-third of the participants stressed that there is an obstacle to the lack of experts in this field, especially the practical aspect of the curriculum. The second question in this section, which was asked to the participants, express their opinion on the efficiency of applying the various duties and activities in e-learning. A third of respondents answered that it is good, as it depends on the quality of the design and the calendar. While participants 3, 11, 12, and 17 said that they see the efficiency of carrying out various duties and activities in e-learning as poor. Participants 4, 7, 8, 9, 10, 13, 14, and 16 see them as excellent and highly efficient. Participant 26 added: *“From my point of view, the efficiency will be high, but we will miss some activities that develop only some skills, such as calligraphy, dialogue, body language, and others.”* The third and final question in this section, which was asked to the participants, is about how to ensure the flexibility of the performance of e-learning programs in their performance. Participant 5 answered, *“Adjusting the curriculum to suit all ages and levels with e-learning, forming a positive public opinion towards e-learning by using the largest possible number of means, multiplicity of means, and ease of applications.”* Participants 1, 4, 7, 8, 25, 9, 12, and 14 also answered that there is a need to simplify the curriculum and focus on the form of the system, ease of use, and updating.

Table 4: Curriculum-related Challenges and Suggested Solutions

	Participants	Problems	Solution Suggestions
1	1, 3, 6	Weakness of experience in the design and development of electronic curriculum	Design a curriculum appropriate to the environment and local culture
2	4, 9, 12, 14, 23	The difficulty and intensity of the curriculum	-
3	6	Difficulty carrying out practical lessons	Design a more interactive curriculum
4	3, 5, 11, 12, 17	Poor efficiency of duties and activities	
5	5, 14	Difficulty evaluating learner performance	

The data obtained from the interviews about the curriculum difficulties were examined. As a result of this review, it is seen that teachers and students faced curriculum-related challenges in implementing and managing the e-learning system. These problems and suggested solutions are presented in Table 4.

Contextual-Related Challenges

In the “Contextual-Related Challenges” section, which forms the fourth part of the semi-structured interview form, 5 questions are asked to the participants.

The first question in this section, asks the participants about their evaluation of the school administration's knowledge of the possibility of managing the e-learning system. Half of the participants answered that their knowledge of the school administration is good. While participants 16 and 20 answered that they are excellent at managing the e-learning system. Participants 7 and 13 also answered that the general management of the school is not hindered by an electronic system or direct education as long as the staff is educated and aware of the educational process around the world. The second question in this section asked the participants their opinion on the ability of the school's financial resources to implement e-learning in it. Participants 1, 2, 5, 9, 13, 14, 19, and 22 answered that it was possible but to some extent. As participant 6 replied, *“This will depend on the costs from the developer. If the system seems expensive, even when they have financial resources will allocate it minimally to benefit from the profit. The proprietor of private schools has their main interest in increasing profit.”* While participants 7, 8, 15, 16, 17, 20, 24, 25, 26, 27, and 28 answered that the school’s financial resources can implement e-learning.

The third question in this section asked the participants' opinions about the extent to which the school's financial resources can develop human resources while using technology related to learning management systems and e-learning. Participants 1, 2, 5, 7, 14, 16, 22, 24, and 25 answered as fully as possible. As Participant 6 responded, *“Once the school develops an interest in any relevant technology, it will always invest in it by directing some financial resources.”* The fourth question in this section asked participants for their opinion about the extent to which the teacher and student perceive their role in interaction in the e-learning environment. Participants 1, 5, and 20 answered that they are very much aware of their role, having gone through the awareness-raising process well. Participants 3, 9, 13, 16, 17, 22, 27, and 28 responded that they consider teacher and student cognition to be average. While participant 4 answered, *“We are now in Yemen, we have not yet reached this awareness of the student, and sometimes even the teacher.”* The fifth and final question in this section asked the participants their opinion about the impact of school decision makers’ beliefs about e-learning on the application of e-learning in their schools. Two-thirds of participants answered that they believe that decision-makers have an important and positive influence.

Table 5. Contextual-related Challenges

	Participants	Problems
1	6	The lack of seriousness of some officials to activate these systems
2	4, 6, 8, 10, 11, 12, 18, 19, 26	Poor awareness of the importance and effectiveness of e-learning among decision-makers
3	4, 7, 10, 12, 18, 19, 20, 23, 27	Difficulties in developing human resources for the school

When the data obtained about the difficulties related to the content were evaluated as a result of the interviews, it was seen that the teachers and students faced the difficulties seen in Table 5. When Table 5 is examined, these difficulties are seen that the lack of seriousness of some officials to activate these systems, the lack of awareness of decision-makers, and difficulties in developing human resources for the school.

Technical Challenges

In the "Technical Challenges" section, which constitutes the fifth and final part of the interview form, five questions were asked to the participants.

The first question in this section that was asked to the participants is the availability of suitable devices for the student or teacher to be used in e-learning. Participants 1, 5, 6, 7, 12, 14, 16, 17, and 27 answered that the devices were widely available. While participants 2, 3, 8, 13, 18, 19, 22, 23, 25, 26, and 28 answered that they are available but on average. Participants 15 and 21 indicated that the percentage of devices available at the household level is low due to living and family conditions.

The second question in this section, which was asked to the participants, is the extent to which the school can provide the requirements for e-learning. Participants 1, 2, 4, 5, 7, 14, 16, 20, 22, and 25 answered that the school could provide the necessary equipment to a large extent. Participants 3, 17, 18, 24, and 27 answered that it is possible, but on average. The third question in this section asked the participants their opinion on the challenges facing the application of e-learning in the school and related to the provision of appropriate learning management systems (LMS). Most of the participants believe that the country's infrastructure problem, represented by the Internet and electricity, is a major obstacle. The fourth question in this section asked the participants their opinion on the impact of the power outage on the implementation of e-learning and how to avoid or deal with it. Participants unanimously agreed that this had a very significant impact. This can be avoided for schools by using private electric generators or solar energy. Participant 8 also added, "*It can be overcome with co-education or asynchronous learning.*" While most respondents said that for parents of students, this problem cannot be avoided due to the inability of most parents to provide alternative electricity basis continuously.

The fifth and final question in this section asked participants how easy it is for students or teachers to access the Internet, and their assessment of the quality of service they use. A third of the participants see difficulty in accessing the Internet, while participants 11, 12, and 15 see that the Internet is fairly good. Participants 5, 7, 13, 16, 17, and 28, believe that access to the Internet is easy and widely available. On the other hand, all of the participants agreed that the Internet service is very weak and its cost is high.

Table 6. Technical Challenges and Suggested Solutions

	Participants	Problems	Solution Suggestions
1	All of the participants	Frequent electric power cuts	Use of generators or solar energy
2	All of the participants	Poor internet service	-
3	All of the participants	The high cost of Internet service	Using Zoom program in some schools due to its availability, spread, and ease of use
4	3, 5, 10, 12, 15, 17, 18, 21, 23, 24, 27, 28	Lack of equipment to activate e-learning	
5	2, 3, 8, 13, 15, 18, 19, 22, 23, 25, 26, 28	Inadequate users' electronic devices for e-learning	-

When the data obtained as a result of the interviews were evaluated about technical challenges, it was noted that teachers and students face challenges in implementing and dealing with e-learning. These problems and suggested solutions are presented in Table 6.

DISCUSSION

In this section, results obtained from interviews conducted with 28 volunteer participants from private secondary school principals and teachers are compared with the results of similar studies in the literature previously reviewed in this research.

According to what was extracted from the previous literature about the individual challenges of implementing e-learning, and comparing them with the results of the interviews in this research, a great similarity can be observed between the individual challenges for both teachers and students in terms of poor ability to deal with these systems (Al-Azawei et al., 2016; Al-Shboul & Alsmadi, 2010; Alsabawy et al., 2013; Anene et al., 2014; Boulton, 2008; Mutair, 2021; Rais et al., 2004), as well as the lack of sufficient training on e-learning and use it (Aldowah et al., 2018; Boulton, 2008; Mutair, 2021; Tedre et al., 2010). It can also be seen that there is a lack of confidence in dealing with these systems (Al-Azawei et al., 2016; Boulton, 2008; Mutair, 2021; Tedre et al., 2010).

It is seen that the results of the studies on the curriculum-related difficulties of the e-learning application are parallel with the results of this study. These results are the weakness of training programs and the inflexibility of these systems. (Anene et al., 2014; Lassoued et al., 2020; Mutair, 2021; Rais et al., 2004), as well as the difficulty of updating electronic curricula and teaching methods (Mutair, 2021; Rais et al., 2004). It can also be noted that a comprehensive curriculum and a large number of its vocabulary constitute an obstacle to good electronic design (Mutair, 2021).

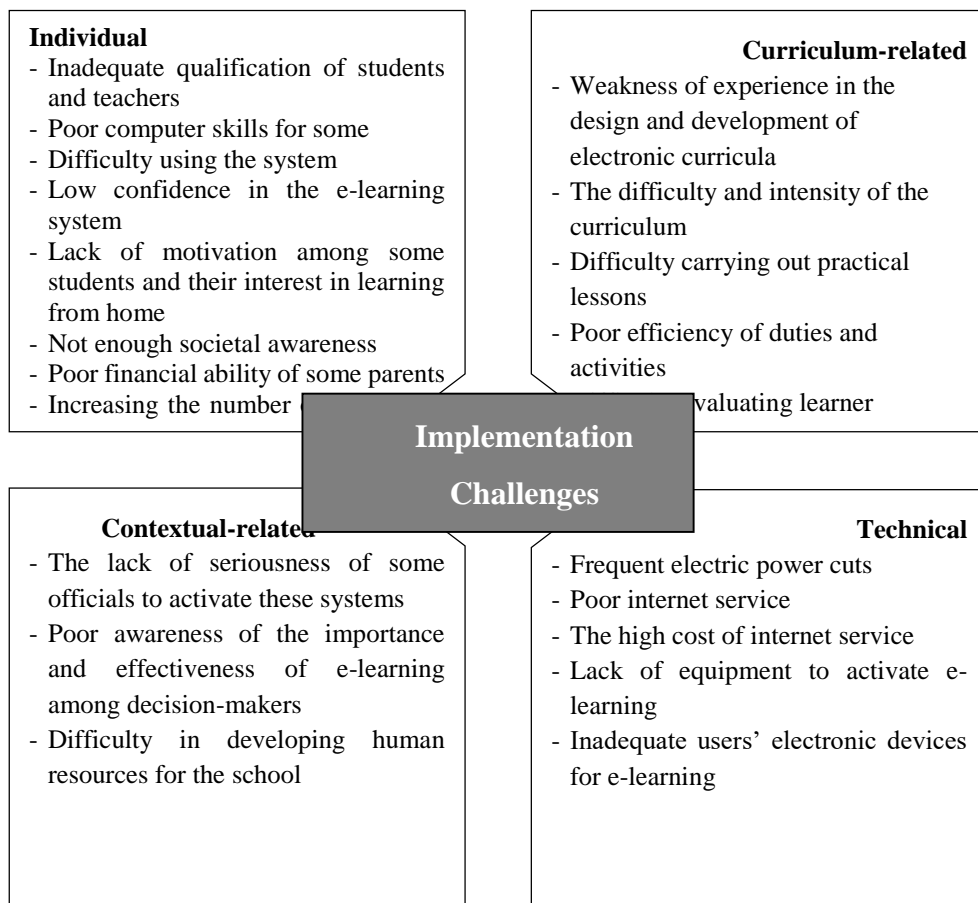
It is noteworthy that there is a great similarity between the content-related difficulties in the implementation of e-learning in the literature and the obstacles in this study when the results are compared. (Al-Azawei et al., 2016; Al-Shboul & Alsmadi, 2010; Alsabawy et al., 2013; Jhurree, 2005; Mahmud, 2010; Nawaz & Zubair Khan, 2012; Varlamis & Apostolakis, 2006). In addition, it is seen that learners have poor awareness and belief about the impact of the use of these systems on their own level. (Borotis S & Poulymenakou A, 2004; Isaac et al., 2019; Varlamis & Apostolakis, 2006). The country's weak infrastructure and the absence of a national e-learning network are also an obstacle to activating these systems (Al-Azawei et al., 2016; Rais et al., 2004). On the other hand, the weakness of the training and qualification aspect of human resources (Al-Azawei et al., 2016; Jhurree, 2005; Lassoued et al., 2020) is one of the most important challenges facing the activation of learning management systems in schools in general.

Finally, when the technical difficulties encountered in the implementation of e-learning are examined and compared with the results of the studies in the literature, it is seen that weak infrastructure and frequent power cuts come to the fore. (Al-Azawei et al., 2016; Aldowah et al., 2015; Alsabawy et al., 2013; Anene et al., 2014; Babattah & Ateş, 2022; Granville et al., 2000; Jhurree, 2005; Lassoued et al., 2020; Mahmud, 2010; Mutair, 2021; Rais et al., 2004). On the other hand, the lack of electronic devices for e-learning among students (Babattah & Ateş, 2022; Mutair, 2021) is the most important challenge facing the activation of learning management systems in schools in general.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

In this study, interviews were conducted with 28 participants who are principals and teachers of private secondary schools in Yemen, and the problems faced by that schools were identified in terms of implementing e-learning systems. The qualitative research method was used in the research. The research model is a case study. As a result of the study, it was noted that private secondary schools in Yemen face four major types of problems in front of implementing e-learning systems: individual problems, curriculum-related problems, content-related problems, and technical problems. In addition, it was revealed how to find solutions to these problems. The problems that private secondary schools face in front of implementing an e-learning system are summarized in Figure 1 and suggested solutions to these problems are summarized in Figure 2.

It is clear from Figure 1 that one of the most important individual problems is the weak ability of teachers and students to deal with these systems due to the difficulty of using sufficient qualifications for them, and their confidence in these systems is weak due to their lack of motivation, their lack of interest in studying from home, as well as the insufficient awareness of the community of the importance of the impact of e-learning. As Figure 2 elucidates, these challenges can be overcome by increasing societal awareness of the importance and usefulness of e-learning through holding awareness seminars and workshops, as well as training teachers and students to use and deal with these systems, and start even partially with e-learning systems to find motivation and remove barriers to their use. Figure 1 also indicates that the poor financial ability of parents to bear the cost of e-learning requirements, as well as the number of siblings in one family, poses a challenge to students' ability to use these systems in education. This problem which is expounded in Figure 2 can be overcome by synchronizing lessons between different classes during the day, as well as looking for support from development and educational institutions to provide good electronic devices at reasonable prices for

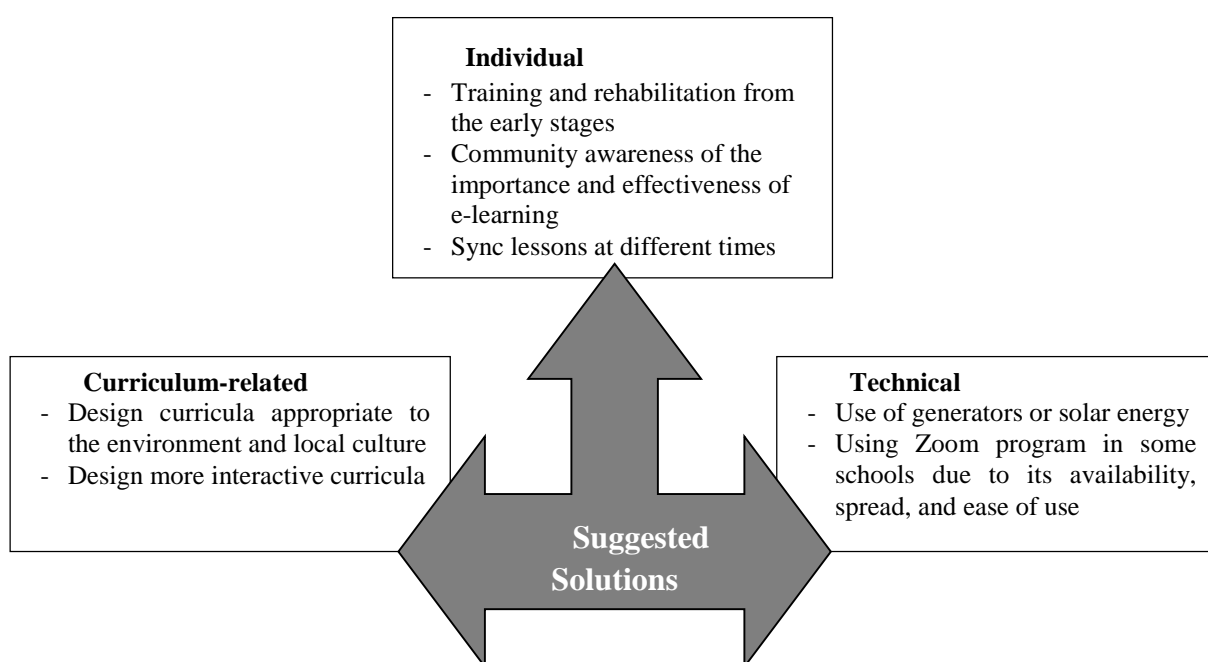
deserving families.

Figure 1: E-learning System Implementation Challenges

Figure 1 also indicates that the weak design of electronic curriculum, the difficulty of the curriculum and the intensity of its vocabulary, the application of

practical lessons, assignments, and activities, and the difficulty of evaluating students are major challenges to the activation of LMS systems. This can be overcome, as elucidated in Figure 2, by designing interactive, flexible, and scalable e-learning curriculum, as well as finding more accurate ways to properly assess students.

The lack of awareness of the importance of e-learning among school decision-makers, as well as the high operational budget of these systems, constitute a tangible challenge that leads to their lack of seriousness to activate these systems in their schools. As Figure 2 indicated, decision makers in schools can be convinced of the importance and impact of e-learning at the student level, as well as providing the budget and requirements for traditional lessons, whether for the teacher or the

school.

Figure 2. Suggested Solutions for E-Learning System Implementation

Figure 1 also expounded that technical challenges are among the biggest challenges facing the activation of learning management systems in Yemen in general, represented by frequent power cuts, weak and high cost of Internet service, lack of necessary equipment and insufficient devices for users. Figure 2 indicated that it was possible to overcome the problem of power outages by using private generators and solar energy systems, but these solutions are temporary and expensive. As for the Internet, it was possible to use the Internet via the cellular network, but it is very expensive. These problems can be largely overcome by the government's support for projects to repair the electricity systems in Yemen as well as improve the internet service in the country in general. The state, as well as civil society organizations, can support the provision of appropriate devices for e-learning for students.

According to the results, two main categories were identified based on the 13 metaphors mentioned by the participants. These two categories showed that the participants had a clear vision and a positive perception of e-learning in terms of its performance and how it works, as well as in terms of its benefits and impact. On the other hand, 3 of the participants have a negative view of e-learning imposed by reality in terms of the weak electricity and internet infrastructure in Yemen in general.

The recommendations that were extracted from this study can be summarized as follows:

- Holding awareness seminars and workshops on the importance and impact of e-learning.
- Conducting training courses for teachers and students on how to use and deal with e-learning systems.
- Designing modern, interactive, flexible, and upgradable electronic educational curriculum.
- Designing interactive applications for practical lessons and activities with accurate assessment methods.
- Awareness of decision-makers about the importance of e-learning and its scientific impact on the student, and financially on the school.
- The government has taken concrete steps to reform the country's electricity systems, as well as improve internet service and reduce its cost.
- Supporting the government and civil society organizations to provide electronic devices for e-learning for free or at reduced prices.

This study has some limitations, represented in the researcher's inability to conduct face-to-face interviews with the participants in this study, due to the researcher's inability to travel to Yemen due to the specificity of Yemen's current unstable situation and the high cost of travel. On the other hand, the researcher faced difficulty in conducting all the face-to-face interviews simultaneously over the Internet, due to poor internet service in Yemen and frequent power cuts. In addition to that the participants were unable to do so because of the cost of video calling via the Internet via the mobile phone network. The focus of the research sample was on private secondary schools only. For this purpose, the researchers propose three recommendations for future researchers. firstly, studies can conduct on e-learning that includes all Yemeni public and private schools of all categories. Secondly, studies can focus on establishing and building e-learning systems that fit the local environment with its current components in Yemen. Thirdly and lastly, studies can be planned on the transparent management of e-learning management systems and modern education.

References

- Aldowah, H., Ghazal, S., & Umar, I. (2018). Instructors' challenges in implementing e-learning in a public university in Yemen. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 8(9), 1138–1146.
- Alsabawy, A. Y., Cater-Steel, A., & Soar, J. (2013). IT infrastructure services as a requirement for e-learning system success. *Computers and Education*, 69, 431–451.
- Andersson, A., & Grönlund, Å. (2009). A conceptual framework for e-learning in developing countries: a critical review of research challenges. *The Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries*, 38(1), 1–16.
- Anene, J. N., Imam, H., & Odumuh, T. (2014). Problem and prospect e-learning in Nigerian universities. *International Journal of Technology and Inclusive Education*, 3(2), 320–327.
- Al-Adwan, A., & Smedley, J. (2012). Implementing e-learning in the Jordanian Higher Education System: Factors affecting impact. *International Journal of Education & Development Using Information & Communication Technology*, 8(1), 121–135.
- Al-Azawei, A., Parslow, P., & Lundqvist, K. (2016). Barriers and opportunities of e-learning implementation in Iraq: A case of public universities. *International Review of Research in Open and Distance Learning*, 17(5), 126–146.
- Al-Haderi, S. M. S. (2013). The effect of self-efficacy in the acceptance of information technology in the public sector. *International Journal of Business and Social Science*, 4(9), 188–198.
- Al-Shboul, M., & Alsmadi, I. (2010). Challenges of utilizing e-learning systems in public universities in Jordan. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 5(2), 4–10.
- Babattah, M., & Ateş, V. (2022). *Technical obstacles of implementing e-learning in Yemeni schools*. Aegean Summit 4th International Social Sciences Congress, 1–8.
- Borotis S & Poulymenakou A. (2004). *E-Learning readiness components: Key issues to consider before adopting e-learning interventions*. http://www.eltrun.gr/papers/elreadiness_elearn2004.Pdf, 2004(1), 1622–1629.
- Boulton, H. (2008). Managing e-Learning: What are the real implications for schools? *The Electronic Journal of E-Learning*, 6(1), 11–18.
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2017). *Research Design-Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Sage Publications.
- Fossey, E., Harvey, C., McDermott, F., & Davidson, L. (2002). Understanding and evaluating qualitative research. *Logic, Argumentation and Reasoning*, 36(6), 717–732.
- Granville, B., Leonard, C., & Manning, J. (2000). Information technology and developing countries: Potential and obstacles. *October*, 1–33.

- Isaac, O., Aldholay, A., Abdullah, Z., & Ramayah, T. (2019). Online learning usage within Yemeni higher education: The role of compatibility and task-technology fit as mediating variables in the IS success model. *Computers and Education, 136*(2), 113–129.
- Jhuree, V. (2005). Technology integration in education in developing countries: Guidelines to policy makers. *International Education Journal, 6*(4), 467–483.
- Keevy, J., & Chakroun, B. (2015). *Level-setting and recognition of learning outcomes*.
https://unesdoc.unesco.org/in/documentViewer.xhtml?v=2.1.196&id=p::usmarcdef_0000242887&file=/in/rest/annotationSVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_759a8a80-56ac-455c-bca4-4821e6e702eb%3F_%3D242887eng.pdf&locale=fr&multi=true&ark=/ark:/48223/p
- King, F.B., Young, M.F., Drivere-Richmond, K. & Schrader, P.G. (2001). Defining distance learning and distance education. *AACE Review (formerly AACE Journal), 9*(1), 1-14.
- Lassoued, Z., Alhendawi, M., & Bashitialshaaer, R. (2020). An exploratory study of the obstacles for achieving quality in distance learning during the Covid-19 pandemic. *Education Sciences, 10*(9), 1–13.
- Mahmud, K. (2010). E-learning for tertiary level education in least developed countries: implementation obstacles and way outs for Bangladesh. *International Journal of Computer Theory and Engineering, 2*(2), 150–155.
- Mutair, B. T. M. (2021). The reality of e-learning and obstacles of using it at Gaza schools and ways to reduce them in light of the corona pandemic. *Humanitarian & Natural Sciences Journal, 02*(02).
- Muthanna, A., & Karaman, A. C. (2014). Higher education challenges in Yemen: Discourses on English teacher education. *International Journal of Educational Development, 37*, 40–47.
- Nawaz, A., & Zubair Khan, M. (2012). Issues of technical support for e-learning systems in higher education institutions. *International Journal of Modern Education and Computer Science, 4*(2), 38–44.
- Rais, M., Karim, A., & Hashim, Y. (2004). The experience of the e-learning implementation at the Universiti Pendidikan Sultan Idris, Malaysia. *Malaysian Online Journal of Instructional Technology, 1*(1), 50–59.
- Tarus, J. K., Gichoya, D., & Muumbo, A. (2015). Challenges of implementing e-learning in Kenya: A case of Kenyan public universities. *International Review of Research in Open and Distributed Learning, 16*(1), 120–141.
- Tedre, M., Ngumbuke, F., & Kemppainen, J. (2010). Infrastructure, human capacity, and high hopes: A decade of development of e-learning in a Tanzanian HEI. *Revista de Universidad y Sociedad Del Conocimiento, 7*(1), 7–20.

Varlamis, I., & Apostolakis, I. (2006). The present and future of standards for e-learning technologies. *Interdisciplinary Journal of E-Skills and Lifelong Learning*, 2, 059–076.

Vázquez, J. Z. (2022). Education | Definition, Development, History, Types, & Facts. <https://www.britannica.com/topic/education>.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

